

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Det här är en digital kopia av en bok som har bevarats i generationer på bibliotekens hyllor innan Google omsorgsfullt skannade in den. Det är en del av ett projekt för att göra all världens böcker möjliga att upptäcka på nätet.

Den har överlevt så länge att upphovsrätten har utgått och boken har blivit allmän egendom. En bok i allmän egendom är en bok som aldrig har varit belagd med upphovsrätt eller vars skyddstid har löpt ut. Huruvida en bok har blivit allmän egendom eller inte varierar från land till land. Sådana böcker är portar till det förflutna och representerar ett överflöd av historia, kultur och kunskap som många gånger är svårt att upptäcka.

Markeringar, noteringar och andra marginalanteckningar i den ursprungliga boken finns med i filen. Det är en påminnelse om bokens långa färd från förlaget till ett bibliotek och slutligen till dig.

Riktlinjer för användning

Google är stolt över att digitalisera böcker som har blivit allmän egendom i samarbete med bibliotek och göra dem tillgängliga för alla. Dessa böcker tillhör mänskligheten, och vi förvaltar bara kulturarvet. Men det här arbetet kostar mycket pengar, så för att vi ska kunna fortsätta att tillhandahålla denna resurs, har vi vidtagit åtgärder för att förhindra kommersiella företags missbruk. Vi har bland annat infört tekniska inskränkningar för automatiserade frågor.

Vi ber dig även att:

- Endast använda filerna utan ekonomisk vinning i åtanke
Vi har tagit fram Google boksökning för att det ska användas av enskilda personer, och vi vill att du använder dessa filer för enskilt, ideellt bruk.
- Avstå från automatiska frågor
Skicka inte automatiska frågor av något slag till Googles system. Om du forskar i maskinöversättning, textigenkänning eller andra områden där det är intressant att få tillgång till stora mängder text, ta då kontakt med oss. Vi ser gärna att material som är allmän egendom används för dessa syften och kan kanske hjälpa till om du har ytterligare behov.
- Bibehålla upphovsmärket
Googles "vattenstämpel" som finns i varje fil är nödvändig för att informera allmänheten om det här projektet och att hjälpa dem att hitta ytterligare material på Google boksökning. Ta inte bort den.
- Håll dig på rätt sida om lagen
Oavsett vad du gör ska du komma ihåg att du bär ansvaret för att se till att det du gör är lagligt. Förutsatt inte att en bok har blivit allmän egendom i andra länder bara för att vi tror att den har blivit det för läsare i USA. Huruvida en bok skyddas av upphovsrätt skiljer sig åt från land till land, och vi kan inte ge dig några råd om det är tillåtet att använda en viss bok på ett särskilt sätt. Förutsatt inte att en bok går att använda på vilket sätt som helst var som helst i världen bara för att den dyker upp i Google boksökning. Skadeståndet för upphovsrättsbrott kan vara mycket högt.

Om Google boksökning

Googles mål är att ordna världens information och göra den användbar och tillgänglig överallt. Google boksökning hjälper läsare att upptäcka världens böcker och författare och förläggare att nå nya målgrupper. Du kan söka igenom all text i den här boken på webben på följande länk <http://books.google.com/>

THE LIBRARY

Wilson Library

FROM

The Society,

SKRIFTER

UTGIFNA AF

KONGL. HUMANISTISKA VETENSKAPS-SAMFUNDET

I

UPSALA UNIVERSITY OF
MINNESOTA
LIBRARY

BAND IV

UPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

Sweden

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

T
K 951

INNEHÅLL.

1. KJELLÉN, R., Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia.
(Mit einem Résumé in deutscher Sprache).
 2. STAVE, E., Om källorna till 1541 års öfversättning af Nya Testamentet.
(Mit einem Résumé in deutscher Sprache).
 - ✓ 3. WAHLUND, C., Die altfranzösische Prosäübersetzung von Brendans Meerfahrt, nach der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553 von neuem mit Einleitung, lat. und altfrz. Parallel-Texten, Anmerkungen und Glossar herausgegeben.
-

211619

010119

Skrifter utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. IV. 1.

RIKSRÄTTSPÄTITUTETS UTBILDNING

I

SVERIGES HISTORIA

AF

RUDOLF KJELLÉN

DOCENT VID GÖTEBORGS HÖGSKOLA

UPSALA 1895

ALMQVIST & WIKSELS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Förord.

Efterföljande arbete innehåller egentligen en parallellbehandling af tvänne historiska föremål, *Det svenska rådets ansvar* och *Den svenska riksdagens dom*, hvilka på åtskilliga håll genomgått sin utveckling oberoende af hvarandra. Hvad som här förenat dem inom ramen af samma undersökning, är det faktiska förhållandet, att de bägge från olika sidor bestämt det nuvarande riksrechtsinstitutets genesis. Då afsigten varit att klargöra de nationella förutsättningarna för Sveriges riksrechtssystem, så har undersökningens dualistiska karakter sålunda med nödvändighet framgått ur uppgiftens egen beskaffenhet.

Det svenska riksrechtsinstitutet är, liksom det engelska *Impeachment*, en rent nationell bildning, vuxen på egna rötter i hemmets jord. Detta förhållande gifver dess utveckling genom tiderna ett alldeles särskildt intresse. Redan en sammanställning af den historiska praxis, motsvarande MOHL's samling af engelska precedensfall (*Die Verantwortlichkeit der Minister*, ss. 597—701), synes här vara värd mödan, såsom underlag för det vetenskapliga perspektivet. Vår litteratur har emellertid saknat en sådan, liksom öfverhufvud hvarje ingående behandling af ämnet i dess helhet och sammanhang. SVEDELIUS har deråt egnat ett inledande kapitel i sin afhandling om Statsrådets ansvarighet; men hans framställning är helt naturligt endast öfversigtlig och har många luckor, särskildt för tiden före 1634.

Med 1634 års Regeringsform inträda rådsansvar och riksdagsdom i lagstiftningens skede. Dermed kommer den statsrättsliga synpunkten i förgrunden framför den historiska, som ditintills ensam bestämt utvecklingen; hvadan praxis hädanefter för arbetets ändamål får endast sekundär betydelse. Denna omskiftning i sjelfva ämnets natur har — tillika med det förhållandet att tiden före 1634 hittills varit i vetenskapen mest för-

summad — återverkat på arbetets karakter, så tillvida som behandlingen af tiden efter 1634 icke åsyftat samma fullständighet i den empiriska forskningen. För denna del hafva sålunda endast undantagsvis (Claës Rålamb's relation, rådsprotokoller 1719, processhandlingar 1747) otryckta källor kommit till användning; medan behandlingen af äldre tider alltigenom hvilat på sådana, der de ej genom tryckta editioner (främst HILDEBRAND, Svenska riksdagsakter) gjorts öfverflödiga. Trycksvärtan har föröfrigt flödat ganska rikt för afhandlingens syften beträffande den senare perioden; och det är egentligen blott på en enda punkt som behovet af ett större empiriskt material någon gång varit kännbart, nämligen vid behandlingen af 1680 års precedensfall.

Vid citation har källan (med det undantag som framgår af noten till s. 150) alltid bokstafligen återgifvits. Detta tillvägagående har måst medföra åtskilliga inkonsequenser i stafningen, äfven af urkunder från samma tid, allteftersom källan varit en original handskrift eller en textutgifvare med egna editionsprinciper; men detta synes öfverhufvud icke hafva kunnat undvikas, för såvidt textutgifvarne sjelfva icke alltid öfverensstämma sinsemellan i sina grundsatser angående normaliseringen af gammal skrift.

Göteborg i Mars 1895.

Förf.

Innehåll.

	Sid.
Inledning	1
<i>Riksrättsinstitutets äldsta historiska förutsättningar</i>	3—31
Rådets allmänna ställning under medeltiden	3
Ansvarsbestämmelser	4
Reformationstidens råd och dess ansvar	6
1590 års precedensfall	9
Medeltidens utomordentliga domstolsformer	13
Ständerdom 1517	14
Ständerdom 1529	15
Andra precedensfall under Gustaf I.	18
Den utomordentliga domstolen i 1560 års testamente	19
Ständerdom 1563	20
Ständerdom 1564.	22
Ständerdom 1567	24
Ständerdomens allmänna karaktär under Erik XIV	26
Ständerdom 1569	28
Projektet i Vesterås 1585	29
<i>Precedensfallet år 1600</i>	31—65
Brytningen i rådets historia	31
Förberedelser till räfsten	32
Ansvarsfrågor på mötet i Stockholm 1597	33
Nya mötesbeslut om ansvaret	39
Planen för processen i Linköping	42
Domstolens konstituering	44
Presternas roll i processen	50
Förhållandet mellan domstolen och plena	52
Hertig Karls förhållande till domstolen	54
Jämförelse mot domstolen	56
Brottets formulering	58

	Sid.
Det ministeriella ansvaret	59
Precedensfallets allmänna konstitutionella betydelse . .	63
<i>Precedensfallen 1604, 1605 och 1606. Ständerdom och ständerdomstol, sådan den utbildats i praxis före 1634</i> 66—88	
Ständerdom 1604.	66
Ständerdom 1605.	70
Ständerdom 1606.	76
Öfvergångstiden till 1634	81
Riksdagens allmänna karakter under nydaningstiden .	82
Riksdagens domvärjo.	82
Konungens och riksdagens samverkan vid processen	85
Det dömande utskottets sammansättning	86
Principer och resultat	87
<i>Riksrättsinstitutet i 1634 års Regeringsform</i>	89—110
Rådets allmänna ställning	89
Riksrättens domvärjo enl. art. 9	91
Riksrättens sammansättning	93
Det historiska sammanhanget med föregående praxis	95
Förhållandet mellan riksrätt och riksdag	96
Det nya i organisationen	101
Ansvarsprinciperna i RF.	104
Riksrättens kompetens vid embetsfel enl. art. 41 . . .	105
Riksföreståndares ansvar	107
Känner RF. någon ministeriell ansvarighet?	109
<i>Precedensfall och lagstiftning till Frihetstiden</i>	111—147
Precedensfallet Skytte 1652	111
Ansvarsbestämmelser i 1660 års Additament	114
Precedensfallet Skytte 1664	116
Precedensfallet de la Gardie 1675	120
Precedensfallet hela rådet 1675	122
Precedensfallet 1680	125
initiativet	126
domstolens sammansättning	129
jäf mot domstolen	135
ansvarets natur	138
positiva resultat	141
Enväldets allmänna karakter	142

	Sid.
Ansvarsbestämmelser i 1693 års testamente	144
Praxis under enväldet	146
<i>Riksrättsinstitutet under Frihetstiden</i>	147—181
Rådets allmänna ställning	147
Ansvarsprincipen :	148
Answarets objektiva omfattning	150
Formerna för answarets utkräfvande	153
Domstolen	154
Answarets natur	155
Precedensfallet Görtz 1719	160
Precedensfallet Wellingk 1726	168
Precedensfallet Åkerhjelm 1747	175
Det »parlamentariska» answaret	179
<i>Riksrätten i 1772 års Regeringsform</i>	181—191
Betydelsen af 1772 års epok	181
Rådets nya ställning	182
Riksrättens domvärjo och sammansättning	184
Det nya i organisationen	187
Sammanhanget med 1634 års domstol	188
Öfvergång till nuvarande konstitutionella författning .	190

Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia.

Med riksrätt förstår jag den domstol som har att realisera ministeransvaret, d. v. s. att lagligen pröfva en åtalad ministers uppfattning af statsviljan¹). Bakom det utbildade riksrättsinstitutet ligger alltså, såsom praktisk förutsättning, en ministerinstitution med konstitutionellt ansvar; och en historisk studie öfver ett lands riksrätt blifver tillika — inåt — en studie öfver konstitutionalismens egen växt i det landet.

Utåt kan denna domstol sammanfalla med den ordinarie rättegångsordningens öfversta instans, men den kan ock vara ett undantagsforum med sin egen sammansättning och strängt begränsade kompetens. I senare fallet får en studie af det antydda slaget äfven en själfständig formell sida; det gäller nämligen då att lägga klar den extraordinarie domstolens historiska utbildning till nuvarande sammansättningsformer.

Det svenska riksrättsinstitutet verkar med en extraordinarie domstol, hvars domvärjo utöfver ministeransvarigheten omfattar endast den ordinarie öfverdomstolens eget juridiska ansvar. Vår undersökning delar sig således i tvänne

1) Se mina *Studier rörande ministeransvarigheten*, I och II (Upsala 1890), till hvilka denna afhandling sluter sig såsom den historiska delen af studien III, om *Sveriges riksrättsform*.

uppgifter; den ena beträffande institutets innehåll, *ministeransvarigheten*, den andra beträffande institutets yttersida, sjelfva *den utomordentliga domstolsformen*. Äfven historiskt hafva dessa bägge sidor i vårt problem länge varit skilda åt. Det är först år 1600 som de förmåla sig med hvarandra i ett precedensfall. Derförut har undersökningen alltså att följa dem hvar för sig, såsom de tvänne rötter på hvilka riksrechtsinstitutet i vårt land historiskt har vuxit.

Riksrättsinstitutets äldsta historiska förutsättningar.

Det svenska rådet, organiseradt till Folkungaregentens stöd i hans arbete på riksenhet och rättsskydd, fann sig snart försatt i tidsomständigheter som lockade och manade till emancipering från konungamakten. En konung, som förspillt kronans prestige i slägthatets vilda affekter, efterföljdes af en konung, hvars späda barndom icke förmådde själf bära kronans tyngd; det blef rådets uppgift att under en följd af år förvalta konungens makt¹⁾, och när rådet äntligen lemnade den åter till den myndigvuxne Magnus Eriksson, så var makten icke längre densamma som förut — rådet själf stod i en faktisk maktställning, som snart fick lagens stöd och i Jönköping 1357 skulle göra sig gällande gent emot och *öfver* själfva konungens.

En konungs minderårighet har sålunda beredt mark för rådmakten i Sverige. En annan vid tronen häftande personlig disqualifikation har sedermera framför allt annat bidragit att gifva den växt under den senare medeltiden. Jag afser konungarnes *utländska börd*. Gent emot den utfödde konungen stod rådet som *bärare af den svenska nationaliteten*; dertill själfskrifvet i sin egenskap af organ för de lefvande krafter, i hvilka densamma ännu hade sitt högsta politiska uttryck, nämligen de privilegierade stånden. Det var sålunda rådet som kom att bestämma köpesumman, med hvilken den främmande tronkandidaten löste sig fri från svenska lagens bud att konung skall tagas bland »inrikes födde»; och priset för denna dispens kunde ej vara annat än inskränknings i konungens makt, till garantier för den hotade nationaliteten. Att dessa garantier praktiskt

1) Att rådet som sådant varit interimregeringen, synes tillräckligt intygd af 1322 års »pactum» (se nedan), der de 35 herrar — erkebiskop och drots i spetsen —, som öfvertaga styrelsen under konungens minderårighet, uttryckligen kalla sig hans råd; samt af Helsingelagens ÄrfdaB. XVI, som omtalar ett förbud mot jernbörd, utfärdadt år 1320 af »alt konung magnusæ raap som konunger ær bapæ i Sweriki ok norghi.»

togo formen af privilegier åt denna nationalitets målsman, var en naturlig sak. Häri ligger det historiskt berättigade i medeltidens rådsvalde. Häri ligger på samma gång förklaringen till, att det slutligen kunde antaga karakter och proportioner, för hvilka vi sakna annan beteckning än *suveränitetens*.

Det är ögonskenligt, att hvarje tanke på någon verklig ministeransvarighet måste ligga en sådan tid fjerran. Första gången något ansvar för rådsherrar omtalas i vår historia är i »pactum confederacionis et concordie» från Skara ^{20/7} 1322; men der gäller det blott förmyndares ansvar inför myndig konung, i det att de höge herrarne förbinda sig att förestå regeringen »sicut coram deo et codem domino nostro rege cum ad annos discrecionis peruenerit parati erimus respondere.»¹⁾ Då landslagen något senare genom sitt edsformulär regelbinder rådets verksamhet och skyldigheter, så bereder den genom art. 2 i rådseden rådet ett sjelfständigt initiativ²⁾, och dermed är den inre förutsättningen för ansvaret gifven. Men lagen har ännu ingen tanke på detta sjelfständighetens korollarium. Det är öfverhufvud endast tvänne gånger som något ansvar vid rådets pliktförsummelse kommer till synes i medeltidens lagarbete, näml. i art. 16 af Kristian I:s Försäkring ^{29/8} 1476 och i art. 23 af Kalmare Recess ^{7/9} 1483. Den förre säger: »Wore thet swo, som Gudh forbywdhe, at nogher i Righens Radh mälede nogre the ärende, som wi eller the wille lönlige hawe, skal han wises vdh aff Righens Radh, oc aldrih komme ther offtere in»³⁾. Den senare stadgar samma påföljd, derest någon rådsherre skulle »för nakre andre wtan Radith beropa hwat i radzwise seges och görs, wtan alle theras samtikke.»⁴⁾ Det är rådsedens tredje moment, tysthetslöftet, som här garanteras genom ansvarsbestämmelser, som belägga brott deremot med afsättning.

1) Svenskt Diplomatarium n:o 2339.

2) Att detta är den verkliga betydelsen af rådsedens mångomskrifna andra moment, hoppas jag snart få tillfälle att i annat sammanhang utveckla.

3) Hadorph, Rimkrönikorna m. m., II, 299.

4) Hadorph, ibm s. 327.

Man misstager sig dock mycket, om man i dessa sporadiska bud tror sig finna spår till en ansvarighet i ordets rätta bemärkelse. Det är en helt annan synpunkt som kommer fram i handlingar från medeltidens slut, der ett ansvar åter är på tal; och från denna synpunkt faller ljuset klart äfven öfver sådana — nyssnämnda — ansvarsstadganden, som kunde synas dikterade af omsorg om lagen sjelf och rådets rätta uppgift. Här möter främst samma punkt i art. 23 af Kalmare Recess, hvilken i sin helhet lyder sålunda: »wilde och nakor i Rikens Radh i nakot Rike *draga sik fran syne metbrödher, och göra sik godh för oss* (=konungen), eller för nakre andre wtan Radith beropa hwat i radzwise seges och görs, wtan alle theras samtikke, tha skal han mz blygilse wijsas aff Radhit, och komma ther aldrik mehra.» Förutsättningen härvid återfinnes i Recessens art. 3, der konungen lofvar att icke till- och afsätta länsinnehafvare i något sitt rike annat än i samråd med rådsherrarne i den landsändan der länet ligger, »och the tha sägia och radha ther oppa, som the willia swara före thes Rikes menoge Radz Radh»¹⁾. Denna allmänna grundsats skärpes sedan för enstaka fall i de solidariska konfederationer der rådet nu sökte sig styrka gent emot yttre och inre motståndare. Så heter det i Recessens stadfästelse ^{12/8} 1494: »Worde thz ok swa, som Gudh förbiude, ath nager kwnne then finnas aff oss, som gafue sigh fran oss, mothe thenna bebindningh ok beseglingh, then skal han blifua en meenedare och drawelsman, ok wij forscrifne alle beplichta oss sijdan wara pa hans argasta mz Lijf ok Goz»²⁾. Och ändå strängare är konfederationen i Stockholm ^{80/6} 1512, art. 5: »Waret och sake, thet Gudh förbiude, at nagon aff oss förnämde wille här emot gaa mz ord eller gerninga, stempling eller argelijst, thaa scal han ther med förbrutit hafua, som Lagen inneholla, Lijff, Heder oc Äre och Cronones förläning, och hans Godz wnder Cronene til ewig tijdh»³⁾. Ett troget uttryck får denna grundtanke slutligen i det formulär till rådsed, som

1) Hadorph, anf. st., s. 320.

2) Hadorph, s. 351.

3) Hadorph, s. 426.

finnes bevaradt i biskop Biskop Brasks registratur under titeln »Juramentum consiliariorum regni, som dhe af ålder giort hafwa.» Rådsherren går der trohetsed till konungen »*oc Suerigis rikis raads*»; han förbinder sig att aldrig medverka till att någon orätt öfvergår »*noger innanradz*»; och han utlofvar att aldrig uppenbara »hvad som hanss nade eller rikisins rad» pröfvar böra hemlighållas, »Hans nade, them eller Suerigis riike» till skada¹⁾).

Det är sålunda *inför sina kolleger* den medeltida råds-herren löper sitt verkliga ansvar, och icke inför lagen, än mindre inför konungen; tvärtom kan han, såsom faktisk delegare i nationens suveränitet, kalla konungen till räkenskap inför sig²⁾. Den af lagen skapade *relativa* sjelfständigheten har i praxis svällt ut till en suveräns *absoluta* sjelfrådighet. Men en dylik råds-korporation saknar den moderna ministerinstitutionens första kriterium; och om någon konstitutionell ansvarighet kan här icke vara tal. —

Det medeltida rådsväldet uppbars af tvänne historiska förutsättningar: att rådet var svenska folkets naturlige representant, och att det lät nationella synpunkter bestämma sin politik. När ur samhällets botten nya politiska krafter växt upp och trädde fram till försvar för fosterlandets idé, som herrarne tappat bort i sitt egoistiska spel — när riksföreståndarskap och riksmöte ställde sig emot utfödd konung och ett kosmopolitiskt råd; då stod råds-maktens stolta byggnad utan grund och var enligt historiens lagar dömd till undergång. Den siste

1) Gustaf I:s Registratur, utg. af Granlund, del I, s. 1.

2) Två gånger finna vi detta uttryckligen skrifvet, nämligen i Jönköpingsfördraget 1357 vid rådsväldets början och Kalmare Recens 1483 vid dess slut. Det förra innehåller i art. 2 konung Magni förbindelse att underkasta sig »quod manifeste nobis coram universo consilio Regni Sveciæ ostendi posset» och att låta tvistigheter mellan honom och konung Erik slitas »secundum diffinitionem & pronunciationem universalis consilii Regni Sveciæ»; Hadorph, s. 46 f. Den senare säger, i slutet af sin art. 9, att »som alle ärw pliktoge ræth ath skytta: swa ware och alle pliktoge ræth ath plæghe för oss och ware Rikes Radh, om oss hafuer nakor mz rettha tiltala»; Hadorph, s. 323. — Den 30 Maj 1458 satt också rådet till doms öfver konung Karl Knutson; 4 biskoppar och 16 riddare, se *Diplom. Christierni primi* n:o 76 (se 96 ff.); jfr nedan s. 13 f.

främlingskonungen drog själf med blodiga händer medeltidsrådet med sig i fallet; och då nu riksföreståndarskapet uppgick i Gustaf Vasas nationella konungadöme, så anvisades åt det nya rådet endast den blygsamma platsen vid tronens fot, som var rådets ursprungliga. Den punkt i landslagens rådsed, som skapat ett slags rättsgrund för råds makten, den togs alldeles bort, och dermed försvann äfven den relativa sjelfständighet, som är ministeransvarighetens inre grund. Rådet var åter vordet konungens helt underordnade hjälp i styrelsen och intet mera; och det kände intet annat slags ansvar än det hvarje tjenare har inför sin herre, att väl och redligt fullgöra hans uppdrag. Väl se vi rådsherrar stå inför rätta 1529 och 1567, men de stå der som högförrädare och majestätsförbrytare¹⁾, de svara således för delicta communia och icke för brott emot sin rådsuppgift.

I själfva verket är detta förhållandet äfven med råds herren Kristoffer Andersson som stod för rätta vid Arboga riksdag 1546, ehuru det i förstone kan synas annorlunda. Han hade år 1542 afgått i en beskickning till Danmark, men icke vänt tillbaka utan derifrån börjat stämplingar och onda beskyllningar mot konung Gustaf. Detta — uraktlåtenheten att fullborda missionen, den olofliga frånvaron ur riket och förnärmelserna emot konungen — tillvitas honom nu, »tesliges *huru han sin rådtz edt och lyffthe fyllest och nogsampt giort hade*, som han hans konglige Ma:t svoridt hade»; och i domen tillhålles han att framdeles »holle then rådtz edt, tro, äre och lyffthe, som han . . . svoredt hafver²⁾. Af anklagelsens hela beskaffenhet framgår emellertid ganska tydligt, att åtalet gäller endast del af rådseden som innefattar trohetslöftet till konungen, men icke felaktiga råd i och för sig. Det var för att förstärka intrycket af hans allmänna brottslighet, ingalunda för att derpå grunda någon särskild tillvitelse, som konungen hänvisade till hans

1) Redan 1517 har en rådsherre varit åtalad inför domstol, nämligen Gustaf Trolle; men här skymmes rådsherren af erkebiskopen.

2) *Svenska Riksdagsakter* m. m., utg. af E. Hildebrand, I, 465 f. samt rådslängden ibm, s. 832.

rådsed. Och sålunda har ej heller här varit å bane någon ministeransvarighet i teknisk mening; dess *materiella* sida saknas.

Snarare skulle man kunna hänföra dit den rättegång mot Göran Persson, som resulterade i domen den 20 Okt. 1567. Det var utan tvifvel som konung Eriks »förgifftige rådgifvere»¹⁾ han stod för rätta — om också detta i domen kommer fram mera en passant²⁾ — och konungen lärar hafva sagt att domen drabbade icke blott den dömde utan äfven honom sjelf³⁾. Men då Göran icke var med embetsplikt bunden vid konungen som rådgifvare, så felar här ministeransvarets *formella* märke.

Först vid Johan III:s tronbestigning höres åter i laga handlingar ett ord om rådets ansvar. I de artiklar, som konungen den 2 Aug. 1569 förelade rådet till besvärjande — väl icke alldeles utan dess eget goda minne — betonas starkt rådsherrarnes förpligtelse att befita sig om inbördes enighet och vänskap och att skjuta uppkomna tvistigheter till korporationen i dess helhet; »ther som dhå någon vore, som sig icke vill lathe seije eller rette, då borde honom icke heller eblandh the andre gode herrer udi thett höghe embethe bruket blifva, uthen *therifrå varde afsatt*»⁴⁾. Man hör liksom en efterklang af medeltidens solidariska förpliktelser. Vidare utsigter öppnar dock rådet sjelft, då det i sin ed besvär artiklarne, »såsom vi thett för Gud alzmechtig:te h. kong:e Ma:t och hvar ärligh man kunne och vele vare til svars medh»⁵⁾. Väl afse sådana allmänna ordalag i grunden intet annat än ett *moraliskt* ansvar; men principen var dock ut-

1) Konung Johans ord, se Sv. Riksdagsakt. II, 194.

2) Domen rörer främst falsk angivelse, men tillägger bland motiven, att han »varit en stor orsak till mycket annat ondt som Sveriges Rike nu en lång tid kan vara tillfogadt»: se *Handlingar rör. skandinaviens Hist.*, IV, 192. I den dom som afkunnades öfver honom den 5 Sept. s. å. antyder intet annat än privata laster och brott, se ibm del XXIX, s. 164—177.

3) Sv. Riksdagsakt. II, 336.

4) Ibem, II, 403. På ett annat ställe hänskjutes vitesstraffet för uteblifvande från rådssammanträde till rådets eget afgörande — »som the gode herrer sig sielf emellen ther om förenendes varde», ibm s. 402.

5) Ibem, s. 404.

talad; och innan konung Johans tid var till ända, skulle de få sin praktiska tillämpning i ett precedensfall, som kan anses som det första af verklig rådsansvarighet i vår historia.

Sedan rådets ledande män — Hogenskild och Ture Bjelke, Gustaf och Sten Banér, Erik Sparre och Klas Tott — länge retat konung Johan genom sina frimodiga påminnelser i regeringen och slutligen i Reval 1589 krönt verket genom att korsa hans personliga planer, beslöt Johan att statuera ett exempel. Han fängslade dem och samman kallade rikets ständer till Stockholm i Febr. 1590. I den allmänna propositionens fjerde punkt förelägger han nu ständerna sitt mellanhafvande med rådet; det är en massa klagomål, med Revalska historien i förgrunden, och sedan öfverlättes åt hvar ärlig man att bedöma, »om alt sådant hafwer ländt Swerigis Rijke och Rijksens almoge til gagn ähre och wälfärdh, och om sådant ähr then Eedh och troheet lijkemätigt som the hafwe sworitt» konung och rike. I en särskild prop. om denna sak få klagomålen sedan en fastare form och föras tillsammans i en bestämd beskyllning — att de anklagade velat kullkasta arfföreningen¹⁾. Ständerna afgåvo en »Försegling» om saken den 7 Mars²⁾. Vi lära der känna anklagelsens bägge hufvudmotiv. Det ena innehåller, att de 6 herrarne hade »medh hemblige Stemplinger . . . skyndat af Rijket och bort i fremmandhe landh, H. K. M:ts på then tijdh eendha och Kongl. Son . . . , then dogh här i Swerige sin K. Herr Fadher till hugnad och tröst, och thette Rijket vårt K. Fäderneslandh medh rådth och biståndh i regementet så högeligen och stoorligen behöfts hadhe» — således deras rådslag, att Sigismund skulle antaga polackarnes val. Den andra gravamenspunkten gäller, att de »medh stoor flijt winlagt sigh att komma oenigheet åtstadh» mellan konungen och hertig Karl, »såsom bådhe i Wastena med then handell ther tå hade för händer, och elliest många andre theres bedriffter och stämplingar, af hwilke oss äre här någre föreläsne blefne, wäl uthwijsa» — en be-

1) *Handlingar rör. riksdagen i Stockholm 1590*, i Riksarkivet.

2) Tryckt hos Stjernman, Riksdagars och mötens beslut, I, 375 f.

skyllning, som också träffar de anklagade i deras rådgifvarekall¹⁾.

Här har således verkligen varit frågan om brottsliga råd, om förbrytelser i sjelfva rådsemetet. Ur en konungs enskilda hämdlystnad framsprang ministeransvarighetens idé; rådet framstår här icke längre som en oansvarig representation och icke heller som ett underordnad verktyg till konungens behag allena — det råder honom af embetsplikt, med sjelfständigt uppdrag, och får därför bära sjelfständighetens korollarium, ansvaret.

Men visserligen är det i en rå form ansvaret här uppenbarar sig. Ser man närmare till de faktiska förhållandena så befinnes anlagelsens kärnpunkt icke ligga så mycket i afgifna rådslags brottslighet, som fastmera i det förhållandet att konungen måst foga sig efter rådet; det är mindre rådslagets innehåll, än dess makt öfver konungens vilja, mindre sättet att utöfva sjelfständigheten, än denna sjelfständighet sjelf, som utgör brottet. Bakom ansvarets synliga motiver döljer sig alltså kunglig hersklystnad och ett retadt högmö²⁾. Konung Johan vill straffa sina rådgifvare just därför att de trott sig äga andra plikter än till honom sjelf — plikter mot staten. Och sålunda utgör det första ministeråtalet i sjelfva verket ett angrepp på den rådets sjelfständighet, som är den rätta ansvarighetens inre grund.

1) Dessutom anfördes särskildt mot Erik Sparre, att han vid sin underhandling om Sigismunds val gifvit Polackarne löften som öfverstege hans fullmakt (se nedan); men denna beskyllning träffar snarare ambassadören än rådsherren.

2) Klarast visar sig detta i den proklamation som konungen vid riksdagens slut (7/3) riktade till Stockholms borgare. Der säges bl. a.: »Rijk-sens Råd skal altid råda til det bästa. Dock icke råda öfver Konungen, medh mindre han är Ursinnig. Men så tackar iagh Gud, at iagh hafwer mine 5 sinnen ännu behålle» o. s. v.; Riksdagshandl. i Riksarkivet. — Straxt efter riksdagen. 9/4 1590, låter konungen Bengt Ribbing besvära en ny rådsed (enl. rubriken i kopian »på ett nytt sätt sammensatt, thenn och med rette intet borde bliffua gammal»), der särskildt utvecklas rådsherrens plikt att icke på något sätt klandra om ej konungen följde hans råd; se *Handlingar rör. de i Johan III:s tid anklagade rådserrar* (tre band i Riksarkivet) för 1590. Man finner huru konungen vill kringskära rådets sjelfständiga plikt mot staten. Och utan tvifvel var han i sin goda rätt, så till vida som denna sjelfständighet icke har något stöd i den tidens statsrätt.

Om det nya i saken vittnar föröfrigt sjelfva osäkerheten i formerna. Hertig Karl har sedermera velat framställa saken så att ständerna nu sutit till rätta och dömt rådsherrarne¹⁾. Att så icke förhållit sig framgår otvetydigt af handlingarne och hela sakens förlopp. I allmänna propositionen säger konungen endast att »efther vthan twifwål monge kunna vndra ther opå hwarför K. Mtt. hafwer fått onåder till någre af Rijcksens Råd, ... Så will H. K. Mtt nu sådant lättha blifwa wppenbartt förkunnadt»; och den särskilda prop. härom slutar med en begäran att ständerna »sådanne handlinger wele öfwerwäge och betänkie och om sådant är rätt handlat eller icke och thet icke bifalle, uthan mykit mere ogille²⁾. Ständerna uppfatta också fullkomligt innebörden i denna vädjan till dem. I sitt första svar, den 15 Febr., förklarar sig adeln icke kunna »uti någon måtte them som här vtinnan bråtzlige och skyllige finnas kunna, ursechta eller förswara utan säija sådantt icke wara rätt giortt³⁾; och lika intetsägande i juridiskt hänseende är den allmänna förseglingen af 7 Mars: »hwar för:te Rådz Personer sigh medh godh skääl her emoot icke förswara kunne eller wele (der wij låta dhem sielfwe sör it före) att då högbe:te K. Mtt wål hafwer god foog och rätt till then onådhe H. K. M. emoot them fattat hafwer»; hvarpå ständerna för sin del gå honom trohetsd⁴⁾.

Något formligt åtal med ty åtföljande dom har således icke denna gång förekommit, det stannar vid en opinionsyttring af ständerna; och något mera kunde icke heller rimligtvis begäras då de anklagade icke voro personligen instämnda till svaromål⁵⁾. Att man tänkte låta det komma

1) I sitt svar på Erik Sparres protestation 1599, se Bilagor s. 120 f. till Werwing, konung Sigismunds och konung Karl IX:des historier. Jfr Werwings text, I, 92 f.

2) Riksdagshandl. i Riksarkivet.

3) Ibem.

4) Stjernman, s. 376.

5) Redan Ægid. Girs, K. Johan III:s krönika, ss. 160 ff., har här en riktig framställning. Jfr Wingqvist, om svenska representationen i äldre tider, s. 109 f.; Mechelin, öfversigt af sv. riksrådets statsrättsl. ställning från Gustaf I till 1634, s. 91 f.; Svedelius, Minne af riksrådet m. m. Erik Sparre, i Sv. Akad. Handl., del. 46, s. 191.

till verklig rättegång, synes emellertid framgå af rubriken på en odaterad handling från s. å. 1590: dessa äro de främste artiklar som hertig Carl har att beklaga sig öfver de beskylda rådspersonerna och »*begärer H. F. N. af the gode Män som för rätte äre forordnade, The wele öfwerwäge och betänkie och gifwe ther en rättwis Sententz och Dom öfwer*¹⁾. Man har också flitigt sett sig om efter nya anklagelser. En handling ^{16/6} 1590 innehåller 18 anklagelsepunkter, af hvilka den nionde innehåller, att »*monge theres Rådslag gått ther opå, att Gerder skulle påläggas, hwar genom almogen är blefwen betungatt, men inge Rådslag hafwe the giordt huru undersåtherne skulle derfor lisade blifwe*²⁾. Detta är åter försyndelser i rådgifvarekallet, skenbarligen utsträckta äfven till brottslig tystnad. Ett år senare upphemtas de anklagade från sina gods till gemensamt svaromål, och möjligen har man nu tänkt att framkalla en dom³⁾; men saken dog åter bort i hotelser och affordrade förklaringar, som aldrig funnos tillfredsställande. Ännu ^{16/7} 1592 förklarar emellertid konungen sig ämna draga dem inför »*alle Stender . . . Andelige och Wärtzlige, ädle och oädle*», derest de ej bekände sin skuld⁴⁾.

1) Handl. rörande de anklagade (i Riksarkivet), konvolutet Dec. 1590.

2) Ibm, konvolutet Juni 1590. Nu framträder och allt skarpare den verkliga föranledningen till hela saken, inlagan i Reval, om hvilken rådherrarne sjelfva säga att den varit förestafvad af embetsplikt, »*effter vår Edh och Embete*», se Riksrådens supplik 1589 i Werwings Bilagor, s. 24.

3) Fryxell, Berättelser rör. Sv. Hist. IV, 120 f., säger att ständerna i Juni 1591 åter varit sammankallade för denna angelägenhet, och att de anklagade förts inför konungen, hertigen och adeln; jfr Wingqvist, anf. arb., s. 111, och Alin i Sveriges Historia, III, 369 f. Riksarkivet gömmer icke ett spår till någon ständersammankomst vid denna tid. Af handlingarne i målet mot de anklagade synes att de varit tillsammans i Stockholm från den 14 Juni, då de afgåvo en första »supplicatz»; och deras andra supplik af den 24 omtalar, att de några dagar förut åter förnummit konungens stora vrede och att ytterligare »*onådes artiklar*» dervid upplästs mot dem. Om öfverhufvud någon domstol vid detta tillfälle varit organiserad, så har den tydligen icke bildats af riksdagselementer.

4) Handlingar rör. de anklagade, band 1891—92.

Ur dessa konung Johans åtgärder och uttalanden lyser fram den förutsättningen, att rikets ständer voro rätt forum i slika utomordentliga fall. Genom en rad af prejudikat hade denna föreställning nu arbetat sig fram till erkänd giltighet.

* * *

Landslagarne statuerade för högförräderisaker och dylika mål en utomordentlig domstol af 12 personer, den s. k. *konungsnämnden*. Man har emellertid mycket få spår af dess verksamhet¹⁾; i rådet sjelft växte en annan domstol upp, som blef naturligt forum för utomordentliga fall. Någon gång kunde det dock hända att man i en särskild kasus tillskapade en särskild extra ordinarie domstol; så skedde i September 1453, då konung Karl lät sex riksråd jemte »*mange flere gode riddare oc swene oc gode men*» ransaka och döma angående förräderiet under danska kriget²⁾. Detta uppslag fullföljdes emellertid icke direkt. I stället framträder mot medeltidens slut allt bestämdare den tanken att till *utländsk skiljedom* hänvisa konungarnes och stormännens inbördes tvister eller andra riksviktiga mål³⁾. Redan 1451 vädjar Karl Knutsson från mötet i Avaskär (12 svenska och 12 danska riksråd) till påfven angående drottning Dorotheas morgongåfva. Sin egen sak emot erkebiskopspartiet ville han (från Danzig) först underställa en skiljedomstol bestående af konung Kasimir i Polen och dennes råd jemte sex namngifna svenska rådsherrar. Konung Kristian stämde

1) Om konungsnämndens uppkomst och verksamhet se K. H. Karlsson, Den sv. konungens domsrätt, ss. 39 f., 48 f., 55 f., 84, 87, 95.

2) Se dombrefvet ^{16/9} hos Styffe, Bidrag till Skand. hist., III, n:o 31 (s. 58).

3) De unionella förvecklingarne hänskötes eljest vanligen till möten af de tre rikenas råd. I handfästningarne 1476 och 1483 sökte man äfven lagbinda dylika förlikningsrätter; men danska rådet klagar vid konung Hans' död att denna artikel i Kalmare Recess blifvit ouppfylld; se aktstycket hos Allen, De tre nord. Rigers hist., II, 592.

då honom sjelf inför sig, Danmarks och Norges råd; Karl svarade med stämning på sina motståndare inför konung Kasimir och hans råd, rådet i Danzig samt ombud från Lübeck, Wismar, Rostock och Stralsund¹⁾; slutet blef, att Sveriges råd 1458 dömde Karl förlustig kronan. På samma sätt, då norska och danska råd i Kalmar 1505 hade fält dom öfver Sveriges ledande män som majestätsförbrytare enligt romersk rätt, så hänsköt Hans ytterligare saken till kejsaren, hvilken i sin ordning instämde herrarne inför — tyska rikets kammarrätt!

Äfven den yngre Sten Sture hade upprepade gånger föreslagit att låta skiljedomare afgöra tvisten mellan honom och erkebiskop Gustaf Trolle. Men då denne trotsigt vägrade, så tog Sten ett steg af stor och genomgripande innebörd. Han sammankallade *alla rikets ständer* och lät dem i domsväg afgöra sin vederparts öde.

Det var riksdagen i Stockholm 1517 som således invigde den svenska riksdagens verksamhet som domstol. Vi ega derifrån i behåll tvänne handlingar, den ena ständernas förening om domen, daterad den 23 November, den andra en kungörelse af 25 Nov. om hvad vid riksdagen förefallit, stäld till Norrköpings stad²⁾. I den senare omtalar herr Sten, hurusom »Werduge Fäder, Erlige Herrer och gode Men, *Rijchesens Rodh, Frijborne, Frelsismen, Bergs-men, Köpstadzmen, och menige Rijchesens Inbyggeres fulmectuge senningebudz* nerwara, som hijth til Herremothe aff alth Sweriges Rijche skickede äre, hafue her nw *hörth, ransaked* oc i sanningh förstondit, ath Erchebiscop Göstaff Trulle hafuer förth awogh skiöldh moth mich, och sith rette Fädernis Riche, och dragit vthlenskan Här in oppo sijth egit fosterlandh, *som hans män vetnade i hans egin ögon her oppo Stokholms Rostufuo* i Rijchsens Radh, och then menige mants fulmectuge senningebudz nerwarw, thz han sigh

1) Se Karls försavrsskrifter hos Styffe, anf. st. n:o 47 och 54 (ss. 95, 123 f.).

2) Den förra finnes i *Handl. rörande Skandinaviens Hist.* XXIV, ss. 94 ff., den senare hos Hadorph, s. 436. Jfr Olai Petri Sv. krönika (ed. Klemming), s. 312, och Allen, anf. arb., II, 476 ff.

ey kunne vndläggie..... Therföre hafue nw Verduge Fäder, Erlige Herrer och gode men, Rijchesens Rodh, mz Köpstadzmen, och menige Sweriges Rijkes Inbyggeres fulmechtige ia och samtykie, sa endrechtelige vtöfuer ens wordne, och ther oppo god Bref giorth, vnder Rijchesens Clemme och Indsigle, alle thesse gode Herrer, Andelige och Werdzlige, och Frelsismen, som her til städes äre, Stockholms Stadz, mz Landsins Insigle, at wij vile aldrigh bekenne eller hafue honom för Erchebiscop her i Rijchet epter thenne dagh, för sak skuldh som foreskrifuit star. Och Steges Sloth skal brytes nidh i grunden, och plath til inte göres.» Här har således varit en formlig rättegång; Sten har sjelf framställt klagomålen (enl. ständerbeslutets intygande), den anklagade har varit när men blifvit med vittnen öfverbevisad, brottet är landsförräderi, straffet embetets förlust och boställets förstöring. I allas närvaro har ransakningen skett, och hela riksdagen ställer sig, i ständerbeslutet, solidarisk för domen¹⁾.

Den oerhörda händelse, att en ärkebiskop — hvars embetes rötter gingo ända bort till Rom — gjorde högförräderi, uppkallade således Sveriges alla ständer till politisk dom; ty gent emot en sådan anklagad kräfdes största tänkbara auktoritet hos domaren. Nu, sedan prejudikatet var gifvet, skulle det nya rättsmedlet snart få fungera äfven i mindre utomordentliga fall, der domen icke precis behöfde hela rikets garanti. Det är Gustaf Vasa som på riksdagen i Strengnäs 1529 återupptager Sten Stures idé, men ur andra förutsättningar och i delvis förändrad form.

De upproriske vestgötaherrarne hade sjelfva — förli-tande sig på att inga bevis emot dem funnos — begärt af

1) Vi inhemta i ständerbeslutet också några närmare upplysningar om de vid tillfället närvarande. Det var 5 biskoppar (inräknadt Heming Gad electus) och 11 andra rådsherrar, vidare »menige friiborne frelsismenn vtöffuer alth riichit», borgmästare och råd i Stockholm, koppar- och silfverbergsmän från Dalarne samt »menige mann och almwge, fulmectuge fför siigh och all' andre hemma sitia»; se anf. Handl. ss. 94, 96. — Tre dagar senare hållas inför (i det allra närmaste) samma församling vitnesförhör med besättningen på Stäket och en uppsnappad dansk, hvarom ständerna utfärda sitt protokollsintyg. Handl., ss. 99 ff.

konungen att få sin sak undersökt vid ett »herremöte»¹⁾. Då konungen villfor denna begäran på så sätt att han införskrifver alla ständer till Strengnäs den 17 juni 1529²⁾, så synes han hafva utgått ifrån att här var frågan om en skiljedom mellan honom personligen och herrarne; med sin dominerande konkreta läggning fattar han dem som ena parten och sig själf som den andra; men då blef riksdagen naturligt forum, ty rådet, som under medeltiden skilt mellan konung och undersåtar, kunde numera endast i nödfall betros härmed³⁾. Alltså komma ständerna samman — råd och adel, ett flertal bergsmän och borgare från Stockholm samt ett par deputerade från öfriga köpstäder och härad, men inga andlige⁴⁾ — och konungen uppträder personligen inför dem alla med ett vidlyftigt för svar för sina handlingar, punkt för punkt bemötande herrarnes tillvitelser⁵⁾. Derpå öfvergår han från svaromål till anklagelser emot de tre tillstädeskomne herrarne, Måns Bryntesson, Nils Olsson och Ture Eriksson; och då de efter fullgjord svaren yrkade på dom i stället för erbjuden nåd, då *«lott vår kære herre settie desse effther: ne på Bennchen för retta och ladhe dher Same deres breff i rettenn och begärade enn dom huadh dhe dem felle eller frelssa wille att dhe wore icke schylloge i dhett wproor»*⁶⁾.

1) »in för oss oc wårth Rikisins råd», som konungen säger i sitt öppna bref om förhandlingarna, se Registr. s. 181.

2) Se brefvet till Måns Bryntesson och Ture Eriksson i *Gustaf I:s registratur* för 1529, ss. 101 och 103.

3) Upplysande för konungens tankegång är hans framställning till rådet 10/4 1530, der han begär dess dom öfver de upproriska bergsmännen, *«efther dhett i midhell tidh sedhenn dhe fongenne blefue, äre ingenn sådanne allmennelige herremöthe skedde, Icke heller läglighetenn sijgh så begifver att h. N. kundhe sliche ärannder att förenda, och icke heller stodh hans Nåde väll tillgörandes att lata någenn straffa thill lifvedt, medh mindre hans Nådhed hadhe enn dom för sig»*; Registr. för 1530, s. 69.

4) Se kallelsebref af 21/6. Registr. för 1529, ss. 100, 103.

5) Förhandlingarna vid denna rättegång äro tryckta hos Tegel, *Gustaf I:s historia*, hos Stjernman, anf. saml., bland *Svenska Riksdagsakter*, men fullständigast i *Gustaf I:s Registr.* för 1529, ss. 141—175.

6) Registr. s. 170.

Sedan ransakningen skett inför ständerna in pleno, utsåg konungen alltså ett *utskott* att fälla domen. Det blef ganska manstarkt; förteckningen på dem som »såthe i Rettenn och i Domenn» upptager nämligen 15 *rådsherrar*, 35 *adelsmän*, 2 *bergsmän* samt 36 *köpstadsmän*, således 88 personer¹⁾. Domen föll efter Sveriges lag den 23 Juni och afkunnades af rådet i hela rättens namn; hvarpå rådet ensamt efteråt upptog den civila saken mot Ture Jönsson och biskop Magnus, dömande deras gods förbrutna.

Betrakta vi något närmare denna ständerdomstol, så befinnes rådet utgöra dess kärna, men derutöfver deltagar ett *utskott af adeln* samt, vill det synas, hela eller i det närmaste hela det närvarande köpstadsståndet; representerade äro nämligen Stockholm med 9 man, Kopparberget, Upsala, Vesterås, Arboga, Strengnäs, Gefle, Söderköping, Linköping, Vadstena, Skeninge, Nyköping, Norrköping och Vestervik hvardera med 2, Jönköping, Skara och Lödöse — de i upproret närmast intresserade — hvardera med en man. Deremot sitter ingen af mötets 107 bönder med i rätten; väl säger konungen i sitt öppna bref till landsorten, att råd, frälse, köpstads- och bergsmän »oc met then mene-man som her thå församblade voro offueruogo oc Ransakede»²⁾; men härmed är icke mera sagdt än hvad vi af förhandlingarne känna, nämligen att »begge partes tal, suar oc gensuar»³⁾ skett inför hela mötet innan rätten konstituerades. Det presterliga elementet, såsom öfverhufvud icke vid mötet representeradt, saknades alldeles i domstolen.

1) Se förteckningen hos Stjernman, s. 121 f., Riksdagsakt. s. 148 eller Registr. ss. 170 ff. Då rådsherrarne beräknas till 15, så äro dervid i räkningen medtagna de tvänne (Bengt Nilsson och Jon Olsson) som vid samma tillfälle upptogos i rådet, Registr. s. 186; ehuru det är oviss om de fått sin utnämning före eller efter processen. — I förteckningen på städernas delegerade märkas åtskilliga elementer hvilka nu för tiden just icke skulle anses särskildt kvalificerade till politiska domare; såsom gryte-gjutare, guldsmed, klockare, skomakare och icke mindre än tre skräddare.

2) Registr. s. 181. Jfr Alin i Sv. Hist. III, 139. — De närvarande bönderna uppräknas i Registr., ss. 177 ff.

3) Registr. s. 175.

Genom att på detta sätt lägga sjelfva domen hos ett trängre utskott och genom att framställa sig sjelf som part i målet har konung Gustaf gifvit riksdagens dom en annan karakter än den i 1517 års prejudikat hade. Såsom den då användes, hade den lätt kunnat utvecklas till ett engelskt *attainder*-institut; nu är möjlighet gifven att på den nya grunden skapa en verklig rättegångsinstans för särskilda mål, om ock af en viss jury-karakter. Ett nytt steg i den riktningen tager konung Gustaf vid herredagen i Stockholm 1534, då den utomordentliga domstolen utgöres af 12 *riksråd*, 13 *adelsmän* samt *borgmästare och råd i Stockholm*; men denna gång äro icke alla ständer kallade, och konungen låter sig vid ransakningen af allmän åklagare företrädas; brottet är högförräderi som vid föregående tillfällen, men de anklagades sociala ställning har sjunkit ännu lägre än 1529 — det gäller nämligen Måns Nilsson och de öfriga upprorsmännen från Dalarne¹⁾. Här är det således tydligen brottet, och icke personen, som påkallat den utomordentliga domstolsformen. Än mer närmande sig vanlig rättegångsordning var den domstol som vid riksdagen i Arboga 1546 nedsattes att döma dels i civil sak öfver ärkeb. Gustaf Trolles egendom, dels i den frånvarande rådsherren Kristoffer Anderssons trohetsbrott emot konungen (om den senare se ofvan s. 7). Vid mötet voro närvarande råd och adel, biskoppar, köpstadsmän, häradshöfdingar och måhända äfven bönder²⁾; men i rätten sitta denna gång endast *adelsmän* jemte *rådet* — enligt domshandlingen i det förstnämnda målet 13 rådsherrar och 17 namngifne »medt flere af riksens adel, som då tillstädes våre»³⁾. Äfven denna gång kan saken rubriceras som förräderimål. Vid detta tillfälle erkänner rätten uttryckligen

1) Se domen, dat. 17 Febr. 1534, *Registr. för nämnda år*, ss. 37 ff.

2) Hildebrand i Sv. Riksdagsakt., I, 451.

3) Se handlingarne i Sv. Riksdagsakter, I, 463—474. Domen är daterad den 26 Jan. Liksom 1534 betjenar sig konungen af allmän åklagare; dock synes han hafva personligen uppträdt i målet mot Kristoffer Andersson, se ibm s. 465.

konungens benådningsrätt och faller sjelf förböner för den anklagade.

Att konung Gustaf funnit samtliga ständer obeqväma som domstol, framgår i viss mån äfven af bestämmelsen i hans testamente 1560, att om någon tvist yppas inom den kungliga familjen och »ther uthöfver genom lagh och dom ändeligen rättas och procederes måtte, tå skole *någre af the förnämste uthi riket, uthaf bägge parterne sambytckte och bevilliade*, på någon belägligh platz försambles och om sådana saker ransaka och emellan begge parterne rättvisligen och effter theras bästa samvet afsäija, thet skäl och rätt uthi sådana träter vara kan»¹⁾. Det dröjde icke länge förrän förutsättningarna för en dylik skiljedomstols fungerande inträdde, i det att hertig Johan öppet söndrade sig med brodern konung Erik. Att konungen, då Johans polska politik vardt allt mera misstänkt, emellertid, med öfvergifvande af testamentsklausulen, åter kallade alla ständer till doms öfver brodern, har utan tvifvel haft sin grund deri att han ansåg brodern hafva förbrutit sig ej blott emot honom sjelf utan äfven emot staten. Han säger detta längre fram uttryckligen, i ett bref till hertigen ^{30/4} 1566²⁾; och detsamma intygas af ständerdomen sjelf, i det att hertigen förklaras hafva handlat emot Gud och emot den trohet som alla rikets innebyggare äro skyldiga konungen

1) Sv. Riksdagsakt., I, 694. I 1557 års redaktion af testamentet (ibm, s. 700) hänvisar konungen skiljedomen till »de andre, våre käre sönnner eller theris efterkommende erfvinger, såsom the förnempste richsens råd och ledemoth, med flere richsens råd och ständer». Förmodligen afses dock ej heller med dessa ord en allmän riksdag; åtminstone göres i en kritik af dessa bestämmelser (ibm, s. 701, not) skillnad emellan »the förnempste rigesens råd», som bilda domstolen, och »menighe Sverigis rikets ständher», som efteråt höra stödjä den vinnande parten, om fejden fortsättes.

2) Han säger sig icke vilja ändra »regni statuum» sentens; ty »non solum graviter nos hic offenderatis, sed etiam et ea scitis vos commisisse, quæ totum Regnum concernunt»; *Copyebok öfver latinska kansliakter 1561—67* (Eriks lat. registr.), fol. 127, i Riksarkivet. Jfr A. Nilsson, Den sv. riksdagen under Erik XIV:s regering, ss. 30 och 51, samt Jordan Andersson, Om riksdagen i Stockholm 1605, n. till s. 27.

»så och schyllige äre theres rätte fäderneslandz gagn och bädste fordre, och vi förthenskuldh samme handel hafve tagit udhi betenkende»¹⁾. Gustaf Vasas testamente, som skapade ett forum privilegiatum för furstlige personer, var således icke tillämpligt när dessa gjorde högmålsbrott; här trädde *saken* i förgrunden, och i sådan sak voro ständerna rätte domare.

Riksdagen i Stockholm 1563 har således gifvit ett nytt prejudikat på ständernas funktion som utomordentlig domstol. Bevarad är adelns dom, daterad den 7 Juni. Det heter deri, att *»vi hafve uthaf then klare och ögenschinlige berättelse, besvorne vithne, schrifttelige, förseglede och underschrefne bevis och schäll nogsampt och grundeligen förståt, hördt, sedt och förnummedt, som dhå för oss komme, presenteret och vart tillkänne gifvit och på samme tidh för menige rigsens ständer förestält»,* att Johan var skyldig till brott emot faderns testamente, emot trohetseden till brodern och emot Arboga artiklar²⁾. Vidare tillvitas honom särskilda förrådiska förbindelser och stämplingar, *»hvilket uthaf her Henrich Claeson och Herman Fläming medt tu upprächte finger och svoren edh udhi menige rigsens ständers åhöre, bekändt, svorit och vithnet är»*³⁾.

1) Se domen i Sv. Riksdagsakter, II, 89; jfr förut s. 88, der ständerna säga sig hafva funnit den anklagade öfverbevisad om brott emot konungen, »thesligest emott Sveriges rike, alles vårt käre fädernesland». — I bref ¹⁸/₆ 1563 framställer konungen såsom närmaste orsak till ständernas sammankallande, att hertigen icke ville personligen infinna sig (Sv. Riksdagsakt., s. 87). Men då stämningen till Johan är utfärdad den 23 April — utan att riksens ständers dom nämnes — och riksdagskallelser utgått redan 6 dagar senare (se Riksdagsakt., ss. 80 f.), så kan konungen icke hafva mottagit någon underrättelse från Johan om denne var villig att komma eller ej (Nilsson, anf. st., s. 24); och hans beslut att anlita ständerna har således fattats oberoende af broderns uppträdande. Inför brodern sjelf framställer konungen också saken annorlunda; se instr. för beskickningen till honom af samma datum ¹⁸/₆, Riksdagsakt., s. 94.

2) Jfr konungens relation af förhandlingarne inför brodern, instr. ¹⁸/₆, Riksdagsakter, s. 95.

3) Deras vittnesmål finnes särskildt tryckt i Riksdagsakter, ss. 83—86. Det är dateradt den 31 Maj. Enligt ett konungens kallelsebref till riksdagen (Riksdagsakter s. 81 f.) skulle denna öppnas först i juni. Då

Alltså lyder domen på förlust af lif, gods och successionsrätt, i förmågo af Högmålsbalkens 8 och 9 kapp.; men för konungens benådningsrätt göres en uttrycklig reservation.

Vi hafva här en formlig ransakning, med edgång och vittnesmål, och detta inför *hela riksdagen* (»menige rigsens ständer»). Än bestämdare uttryckes detta i konung Eriks relation om saken i instruktionen för sina sändebud till Johan: »seden menige rigsens inbyggere och ständer, så väll höge som låge, andhelige som värdzlige, görligen förstode och förnumme af the schäell och bevisninger som dhå tillstüdes vore» den anklagades brottslighet, »så kunde the förthenschuldh icke annet ther til gøre, uthen *alle sampt-drehteligen* gáfve hans kong:e Ma:t ther opå välvilligen *sententz och dom*, then vi (sändebuden) och *menige rigsens ständer och så förseglet hafve . . »¹⁾*. Att alla ständer deltagit i domen intygas äfven af andra bref och handlingar²⁾. Det vill häraf synas som skulle man nu återgått till praxis från 1517. Emellertid intygar en annan källa, att konungen efter trontalet (om de danska och polska affärerna i allmänhet) öfverlemnade aktoratet i hertig Johans sak till Göran Persson, och att denne derpå, »*selectioribus ex plebe vocatis*», drog sig tillbaka till nämndens sessionssal; inför detta *ständers-utskott* jemte *nämnden* skall han sedan hafva framlagt anklagelsepunkterna³⁾. Öfverensstämmelse emellan

nu i domshandlingen säges, att de nämnda herrarne vittnat i hela riksdagens närvaro, så måste de ånyo hafva besvurit sitt redan förut formulerade vittnesmål. — En samtida skrift framställer dem som förrädare emot sin herre hertig Johan, »nit anderst dan Judas seinen herrn Christum»; Fryxells Handl. rör. Sv. hist., III, 25.

1) Riksdagsakt., s. 94 f.

2) Vidimationen på adelns dombref och gref Svantes bekräftelse på domen (ibm, s. 91); skyddsbref för bönderna i Österbotten ¹³/₈ och mandat till menige man i furstendömet (ibm, s. 92); bref till gref Svante och Mornay ¹²/₈ (ibm, s. 97); förhandlingar med hertig Magnus om hans underskrift på domen ²⁰/₇ (ibm, s. 99) och ⁹/₁₀ (ibm, s. 101); bref till Johan ⁷/₈ 1564 (ibm, s. 107, n.); *K. Erik XIV:s nämnds dombok* (Hist. handl. del 13), s. 110. Jfr nedan s. 22, n.

3) »Egresso Rege, in consistorium ille Procurator, cum selectioribus, quos dixi, se recepit, in quo senatum suum... instructum atque paratum invenit»; Fragmentum Historiæ Johannis III, i Nettelbladt, Schwedische

denna uppgift och de citerade handlingarnes vittnesbörd vinnes, om vi antaga att bevisningen förelagts inför och domen med insegel bekräftats af samtliga ständer, men sjelfva sakens pröfning tillhört utskottet. Handlingarnes ordalag torde icke vara i vägen för ett dylikt antagande, särdeles om vi betänka att konungen i sina bref om saken haft mindre anledning att betona utskottets dom än alla ständers garanti för domen. Proceduren skulle då närmast hafva liknat den som användes 1529. Om ständer-utskottets sammansättning sakna vi denna gång all kännedom¹⁾.

Sedan ständernas dömande verksamhet sålunda återupplifvats, dröjde det icke sju månader förrän ett nytt precedensfall gafs. Det var vid riksdagen i Upsala 1564. Denna gång gällde det en person af mindre uppseende-väckande dignitet, nämligen Olof Gustafsson Stenbock; men brottet är detsamma som vid alla föregående rättegångar af denna art — majestätsbrott och högförräderi. Af doms-

Bibliothec, IV, 212. Förf. är synnerligen partisk för hertigen. Jfr Nilsson, anf. arb., ss. 26, 31, 52. Egendomligt förefaller dock, att intet om denna sak finnes i nämndens dombok.

1) Uttrycket »plebe» synes antyda att utskottet utsetts bland bönderna. Johan har också sedermera påstått, att inga riksråd kommit till riksdagen och konungen därför dikterat domen för några bönder allena, se Riksdagsakt., s. 86. Denna anklagelse kommer igen i skriften om Eriks afsättning 28/1 1569, art. X, der det heter att domen blifvit »*afsagd uthaf then menighe enfallige man*», och att »en part af riksens adel (blef) inläste på Stocholms slott, så lenge the moste samme dom försegla»: Sv. Rdgsakt., II, 325. Ditåt syftar slutligen äfven berättelsen i den ofvan citerade, för hertigen särdeles partiska, skriften i Fryxells Handl., III, 25 f. Dessa 4 sammanställande uppgifter — om ock alla partiska för Johan — torde intyga, att bönder åtminstone deltagit i domstolen. — Af ett konungens kallelsebref till riksrådet Ture Bjelke (Rdgsakt. s. 82 f.) framgår, att ännu den 2 juni inga råds herrar infunnit sig. Men att denne och flere andra råds herrar senare anländt och verkligen deltagit i domen (eller åtminstone dess besegling), synes af handlingarne n:o 289 och 288 i Rdgsakt. (ss. 99 och 95). Jfr Nilsson, s. 25. Att prester beseglat domen synes af sex bis koppers och två kyrkoherdars försäkringar till Johan af Nov. och Dec. 1568, der de kassera några beseglingar som de »så vill som flere the förnämste riksens ständer» förmåttis att afgifva under K. Eriks tid och hvilka K. Johan »alt för när varidt hafver»; se Rdgsakt., II, 251, och Hildebrand ibm, s. 91.

handlingen i nämndens dombok inhemtas att domstolen bestått af *nämnden*, 9 personer, jemte 25 *adelsmän* och 9 *biskoppar* eller ordinarier¹⁾; således åter ett utskott af ständerna, men blott af de två högsta stånden. Handlingen innehåller vidare, att Göran Persson uppträd inför domstolen »*sampt the andre godhe hærre och ærlighe män, både andelighe och verdzlighe, såsom dhå tilstådes våre*» med den begäran »att han opå högst:te kong:e Matz vägne och i hans kong:e Matz namn måtte ställe actionem crimalem emott samme Oloff Göstaffson, hvilket vi för retvishetenes skuldh icke förvägre kunde, uthen aldelis honnom thet tilstodde och efftherlothe. Och *effther att samme sak*, som oss dhå vardt berettet och vi thet förnumme, *angalt högst:be:te konung:e Matz konung:e persones höghet och dignitet, så och menige Sverigis rikis välfärdh, bekände vi hvar i sin stadh oss thäss mere ther till vare förplightede bådhe till att saken ransake, så och . . . ther om dōme och domfåller*». Här hafva vi riksdagens dömande kompetens klart angifven. Det framgår vidare att saken, liksom 1529 och förmodligen äfven 1563, först framstälts inför samtliga ständer innan den öfverlemnades åt den trängre domstolen. Och då konung Erik i bref af 10/5 s. å. till den anklagades fader säger att den anklagade »opå samme tidh *af menige ricksens ständer blef afsagt . . . straff*», så har han äfvenså låtit ständerna in pleno bekräfta domen²⁾.

1) Nämndens dombok, anf. st., ss. 120 ff., och Rdgsakt. n:o 293 (II, ss. 110 ff.). Då Silfverstolpe (Om Jöran Persson och konungens nämnd, Hist. Tidskr. 1881, s. 323) räknar endast 8 adelsmän men 17 ofrälse, samt 8 bisk. och 1 ord., så synes han godtyckligt inskränka adelns antal till dem som äro riddare, samt förbise rubriken *ordinarii* i förteckningen.

2) Riksdagsakter, II, 114. Nilsson (s. 32) drager samma slutsats af uppgiften i ständerdomen 1567, att ³¹/1 1564 — således samma dag som domen föll öfver Olof Gustafsson — en »sententie och dom» blifvit »*utaf riksens ständher udi Upsalle . . . afsagdt*» öfver Erik och Sten Sture (Rdgsakt., II, 173). — Att dessa båda herrar drabbats af samma dom som Olof Gustafsson, påstås äfven i skriften om Eriks afsättning ³⁶/1 1569, art. XIII (Rdgsakt., II, 326). I nämndens dombok för 1564 finnes ingen antydning derom, och till någon dom har det förmodligen vid detta tillfälle ej kommit (Hildebrand i Rdgsakt., II, 114); men att de varit invecklade i Olofs affär, det visar sig, som Nilsson anmärker (s. 31), redan deraf

Föga mer än tre år härefter kallas ständerna af konung Erik ännu en gång till domarens värf, vid riksdagen i Upsala 1567. Vi hafva derom dels en handling i f. d. Skoklosterarkivet (inledd med en berättelse öfver rättegången och efterföljd af presterskapets reservation), som synes vara det af Göran Persson uppsatta formuläret för domen, dels en handling i Riksarkivet, som innehåller adelns särskilda bekräftelse¹⁾. Här inhemtas, att konungen personligen trädte inför ständerna den 19 Maj med ett tal om Sturesammanvärjningen²⁾, samt tillkännagifvit att Göran Persson »skulle ytterligare oss um samme sak berätte och the personer, såsom udi thenn forrättlige handel hafver varet, tilkenne gifvet (= gifve), så och *med lefvendes vithne, god skäll och bevis, theres egne bref och handskrift (thett) nogsamligen beviser, såsom och skedde*. Fortsättningen af dombrefvet visar ock, att Göran Persson dagen derpå började sitt aktorat, att åtskilliga vittnen (Peter Saustrow, en organist Alexander, Paulus Smed, hertig Magnus af Sachsen samt två af de anklagades tjenare) inställes inför rätten och der efter svuren ed afgåfvo sina bekännelser, samt att bref upplästes och annan juridisk bevisning företeddes. Deremot har man förmenat de anklagade — bland hvilka i domen nämnas Svante, Nils och Erik Sture, Abraham Gustafsson, Ivar Ivarsson och Klas Åkeson — att personligen komma tillstådes för att försvara sig³⁾. Anklagelsen lyder på majestätsbrott, och domen faller efter konungens behag; dock skall vid ständernas besegling hafva gått mycket oordentligt tillväga, och af presterna vann man icke mer

att de ej inkallades som vittnen emot honom, ehuru två af de förgrifliga yttranden som lades honom till last fällts i deras närvaro, och han själf under rättegången jäfvar de uppträdande vittnena dermed att de voro blott bönder (Rdgsakt., s. 112).

1) Endast slutet på dessa bäge skrifter är något olika. De äro af Hildebrand sammantryckta i Rdgsakt. n:r 305, hvarvid den förre vid slutet signerats A och den senare B. Presterskapets reservation vid beseglingen förekommer särskildt tryckt såsom Rdgsakt. n:r 306, vid hvilken placerats Skoklosterdokumentets inledning (II, s. 177).

2) Jfr Eriks Dagbok för 1567, Maius XIX, Rdgsakt., s. 165.

3) Jfr inledningen till Skoklosterdokumentet, Rdgsakt., s. 177.

än en hypotetisk bekräftelse ¹⁾. Både adeln och presterna göra för öfrigt ett uttryckligt förbehåll för konungens benådningsrätt.

Huruvida äfven vid detta tillfälle någon mindre församling fungerat som den egentliga domstolen, är icke rätt klart. Dombrefvet säger i inledningen, att konungen utvecklat saken »då vi sampt med andre af menige riksens ständher her uthi Upsalle uthi thet herremöthe till städes vore»; men antagligen afses härmed ingen motsättning emellan domstolen och hela riksdagen, utan blott mellan ett af de dömande stånden och de andra; brefvet synes nämligen vara ett formulär, afsedt att beseglas särskildt af hvart stånd för sig ²⁾. Mera tveksam blifver man vid genomläsningen af sjelfva klämman i presterskapets förbehåll, hvilken lyder sålunda: »effther vårt embethe och kall icke är, att vi oss i sådane saker innlathe eller inn mengie skolle, synnerlige ther åm döme eller domfella, therföre ställe vi then sentens och dom till the erlig gode mennd uthi kongens nempd och andre, som högbe:te k. M. lather (låtit?) forordinere till atth ther åm randzsake och döme.» Vid uppgifternas knapphet är det svårt att göra något påstående. Måhända bör presternas ord snarast fattas som en hänvis-

1) En anteckning i Skellefteå kyrkobok, förmodligen gjord af en vid riksdagen närvarande prestman, innehåller följande ord: »Thett breff om adelen fick ingen huarken see eller höra läsas, dock bleffvo all man twingade til beseglingen, dock sade presterna vppenbart Jören Person til at huar the icke skulle få samma ord och försvarelse som biscoparne wty sitt breff finge skulle beseglingen ingalunda bestås, wtan wara en ogjord gerning»; *Handl. rör. Skand. Hist.*, XVII, 58 f. Presterskapets förbehåll i Skoklosterarkivet säger sig också i rubriken vara gifvet af »biscoperne och alle stadz presterne»; jfr Nilsson, s. 46. Att allt gått i största brådska och att konungens män använt hotelser för att förmå ständerna, »både edel och oedel», till underskrift, intygas också af Skoklosterdokumentets inledning (Rdgsakt. ss. 177) samt af manifestet om Eriks afsättning, art. XX. (Rdgsakt. s. 333). Jfr härvid den likartade beskyllningen angående förfarandet 1563, se ofvan s. 22 n.

2) Jfr Hildebrand i Rdgsakt. s. 176 och n. Presternas besegling refererar sig direkt till detta bref; adelns bekräftelse följer i allt hufvudsakligt samma formulär.

ning till den vanliga proceduren, hvilken man nu i brådskan försummat att iakttaga.

Ständernas dom omfattar denna gång äfven personer som redan voro vid annat forum dömda, och sådana som i framtiden kunde vid dylik lägre instans fallas. »Vi bestå», heter det i dombrevet, »och her medh aldelis gille och stadfeste then sententie och dom, såsom the erlige och gode mend uthi konungs nempdt hafve afsagt Abram Göstaffsson och Ifver Ifversion¹⁾, så och the sententier, såsom the her effther öfver them, som eblant samme förrädhelige parti blifve befundne, afseendis vardhe.» Likaså utsträckes domen strax ofvanför till dem, som »her effther for the erlige gode menn uthi konungs nempdt²⁾ sådant kan them öfver bevist blifve». Om en dylik auktorisation för nämnden hade Göran Persson i anklagelseakten funnit sig föränlåten att särskildt anhålla hos ständerna³⁾. Ingen-ting visar bättre, huru fast rotad föreställningen om ständernas domsrätt redan blifvit i dylika mål.

Under konung Eriks tid hafva således förutsättningarna för alla ständers domsrätt genom flitig praxis klarnat till medvetenhet. Det är *högförräderimål* som derunder falla, likgiltigt om personen är högt uppsatt eller »uthi nidrigare stand»⁴⁾. Det vill vidare synas — om än bevisningen icke

1) Nämndens dom öfver dem föll redan på Svartsjö, der ransakningen börjat den 8 Maj, se domboken, anf. st., ss. 313 ff. Jfr Silfverstolpe, anf. st., s. 378, och Ahlqvist, Om Sturemorden, i Hist. Bibl. 1877, ss. 155 ff.

2) Adelns bekräftelse, som med andra ord instämmer i domen öfver A. Gustafsson och I. Ivarsson, har på detta ställe »*nemd med någre andre erlige men heller och konungs nemd allene*»; Rdgsakt., ss. 174 och 175.

3) Om några flere deltagare i förräderiet funnes, »och sådant kunne them för konungs nemdt öfver betyget vardhe, ther öfver sententie och dom sagt vardher, thå befrågede ofte (be:te) Jören Pedherson, *um vi ville bestå samme konungs nemds dom öfver the förrädere*», Riksdagsakt., ss. 173 f.

4) Se adelns bekräftelse på 1567 års dom, Rdgsakt., s. 174 (texten B). — Då Göran Persson i Okt. 1567 sjelf stäldes inför rätta för sina falska anklagelser m. m., så kom ingen ständerdom i fråga; han dömdes emellertid af en annan utomordentlig domstol, se nedan s. 83, n. 2. Ej långt derefter inträdde visserligen genom hertigarnes uppror förutsättningarna för en ständerdom, och Erik lärer också verkligen slungat en dom öfver dem i slutet af Juli

föreligger fullständig för alla fallen — som skulle proceduren vid denna rättgång nu hafva satt sig i den form som inaugurerades 1529. Konungen själf har initiativet och förelägger saken, personligen eller genom allmän åklagare, inför alla ständer; en formlig ransakning eger derpå rum, vittnen höras och bevis af alla slag förebringas, fortfarande inför hela riksdagen; men derefter utser konungen ett utskott att pröfva skälen och säga domen; hvarefter denna af alla ständer beseglas. Granska vi närmare själfva domstolens sammansättning, så finna vi tvänne afsteg från praxis under Gustaf I; rådet är icke längre dess kärna¹⁾ utan i stället *nämnden*. — Eriks efemera skapelse för ordinarie öfverdom —, och det presterliga elementet är icke längre undanskjutet²⁾. Hvad den förstnämnda olikheten angår, så må man dock ihågkomma att rådet på sätt och vis spelat samma roll af högsta domstol för Gustaf som nämnden för sonen, hvadan skilnaden i sak icke är stor; bägge hafva använt sin ordinarie öfverrätt som stomme i riksdagsdomstolen. Konungens benådningsrätt äfven i dessa fall är klart erkänd, och vid alla tillfallen utöfvad (hertig Johan 1563, Olof Gustafsson 1564 och »herr Sten» 1567).

Någon moralisk prestige vann det nya rättsinstitutet visserligen icke genom det sätt hvarpå det under Eriks regering fungerat. Tvärtom hade det visat sig som ett temligen servilt verktyg åt hans misstänksamma ande. Men detta bekymrade tiden föga. Då Erik var slagen, blef det

1568; men domstolen måste nu improviseras af de riksråd och andra her- rar konungen hade hos sig; en anteckning (Rdgsakt. s. 227) uppräknar 14 i domstolen, en annan källa (Ahlqvist, K. Eriks sista lefnadsår, bil. II) tillägger 5 nya namn. Af den strax derpå sammanträdande riksdagen fick Erik en »deklaration» mot sina motståndare (Rdgsakt. n:r 349), men ingen dom.

1) Bland klagomålen öfver Eriks styrelse vid 1569 års riksdag är, som bekant, äfven det att han »förachtat» riksens råd; Rdgsakt. n:r 367 och 381 (II, ss. 275 och 321).

2) Namngifna prester deltaga i domstolen 1564; de hafva åtminstone beseglat domen 1563; och om de 1567 skjuta framför sig sitt »embete och kall» för att slippa ifrån bekräftelsen på domen, så ligger det verkliga skälet snarast deri att de funno bevisen otillräckliga; så Nilsson, ss. 46, 52.

segrarnes första omsorg att vända ständerdomens huggande svärd mot honom själf. Riksdagen i Stockholm 1569 satt till doms öfver Sveriges konung — liksom rådet der sammastädes 111 år förut.

Från sitt fängelse på Stockholms slott hade Erik själf erkänt ständerna som rätte domare öfver hans egna regeringshandlingar. Han uppsatte nämligen der en försvarsskrift, hvari det heter: »Öffvergeffe Rijked kann iag icke göre föör ään mijn ssaak bliffuer förhörd wänligen och thilbörligen hwad skyld iagh haffuer *föör menige Rikssens Stender — Moste och Richssens Shender haffue fulmacht aff hele Rijked* — När ssaken äär förhörd och the mijn ssaak ogille och eendrechteligen megh vndfalla ssåå will iagh öffuergæfue Regementhet» — under vissa vilkor¹⁾. Bland propositionerna till riksdagen var ock den, »um the alle endrächteligen vele . . . dömme konungh Erich»²⁾. Angående rätttegången innehåller en berättelse om riksdagen, att Erik blef den 26 Januari »*stelt för rätte uthi capellet på Stocholms slott och ther dömd ifrå all konungsligh rätt till Sverige med hans affödo, och var ther till stadz konungh Jahan, hertigh Karl, rikesens råd, alt presterskapet, alle köpstadmen och någre bönder.*» En annan handling säger — sedan den omtalat att rådet redan den 24 »förhandlet medh alle ständer» och »*förehollit och föreläsit dem*» anklagelserna mot Erik — att »Then 26 januarii *blefue the förnämpste besväringer emot konungh Erich repeterede af riksens rådh, och the schriffthelige besked framhafde, som emot honom vore . . . Vart och då udi konungh Erichs egin närware* honom upsagdt uthaf alle riksens ständer . . . edh och huldskap . . . och sade honom och hans barn ifrå regementet till ett tilbörligit fenkligh förvaringh.» Manifestet

1) *Handl. rör. Skand. Hist.*, XXVIII, 3. Konung Erik har föröfrigt vid flere tillfällen användt ständerdomen som ett spöke för sina försumlige tjenare och tredskande undersåtar; exempel hos Nilsson, s. 50. På dylika lösa hotelser må man icke lägga för mycken vikt, då frågan är om Eriks egen uppfattning af ständerdomens förutsättningar.

2) Proposition n:r 3, se Rdgsakt. s. 285.

om afsättningen, dat. den 25 Januari¹⁾, innehåller slutligen, i sin rubrik, att Johan och Karl »sampt alle menige rikesens råd och the förnempste ständer endregtelighen hafve dömdt Ericum . . . sampt hans afföde ifrå Sverigis crone och all thes rettighet til evigh tidh och honom konung Erich til en nöge doch furstlige och fängligh förvaring uthi all sin lifstidh»²⁾.

Ett slags rättegång har således äfven vid detta utomordentliga tillfälle varit å bane. I tre dagar har den, ledd af rådet, varat; på tredje dagen hafva de förnämsta klagomålen framlagts för den anklagade i hans egen närvaro, källorna tala äfven om en ordvexling mellan den kungliga fången och hans åklagare, men ovisst är om han fått föredraga sin försvarsskrift. Domen är afsättning och lifstidsfängelse. För densamma stå ständerna in pleno domarens ansvar. Någon utskottsdomstol har denna gång lika litet kommit i fråga som vid domen öfver den katolske ärkebiskopen 1517, med hvilket precedensfall detta har väsentlig karakterslikhet.

Efter detta stora prejudikat fick ständerdomstolen hvila i en menniskoålder. Då misstämningen mellan konung Johan och hertig Karl antog allt större proportioner, uppkom i stället frågan om att tillgripa det i Gustaf Vasas testamente angifna rättsmedlet. Det var från rådet tanken utgick; och rådslaget derom, framlemnadt i Vesterås den 1 Mars 1585, har sitt särskilda intresse därför att Erik Sparre och de andra rådsherrarne der framkommo med ett förslag att gifva fasta former åt en dylik skiljedomstol, med hänsyn till den utveckling alla ständers dom under mellantiden efter 1560 fått. Först anmärkes³⁾ att det »kunnde innthedt

1) Äfven andra handlingar, som omtala domen, äro dagtecknade den 25. Att den formliga domen fallit först den 26 efter fångens upphemtande — sedan ransakningen i hans frånvaro pågått i två dagar — är emellertid tillräckligt intygadt af de båda först citerade källorna, liksom af Messenius i *Scandia Illustrata*, VII, p. 3. Jfr Alin i *Sveriges Hist.* III, 302.

2) Se handlingarne i Rdgsakt. n:r 366, 367, 381, och Messenius, anf. st., p. 2 f. Jfr Ahlqvist, *Konung Erik XIV:s sista lefnadsår*, ss. 40 ff.

3) *Rådslag under Johan III:s tid*, i Riksarkivet. Ahlqvist, om aristokratiens förh. till konungamakten under Johan III:s reg., har citerat det.

skade» att de utsedde kompromissarierna *löstes från sin ed till konungen*; detta skulle beröfva andra parten allt skäl till klagan; »der thill med att sådant desto större annseende och krafft, nw och i framtiden hafue måtte, ähr Rådeliged, att thill de förnempste, som Konung Gustafz testamenthe denne hanndelen vååldgifves, måtthe och annre råd och alle ständer i Riched, så wäll innan som wtann furstenndömmedt dher thill forordenes, Nemligen *alle Lagmän, Erchebiscopenn och alle Lydhebiscop, Canicker och domproster, Fyre dhe älste fornämste herrer och Forståndigste adels personner wdaf huar Lanndzännde, Ryttmestere, fenndrich och 4 dhe förnämste Ryttere wnder huar fhanne, Desligest och höfvidzmannen med Licke männgge wnder huar Knechtefenniche, 4 heredzhöffdinnger af huar lanndsändhe, alle wnderlagmen af Norlanden, fire män vtaff huar Stadh, fire landzprester aff huar landzände¹⁾, 4 af nämpten wdaf huart härad som nogedt stoortt ähr, och somlige 2 wdaf. Och skolle alle dhe som thill dhenne hanndell komme tillstädes, bådhe ädle och oädle, ware med bref och segell wdaf dhe annre . . . som hemma blifue, giorde fulmechtige».*

Man ser sträfvandet att förena juridisk kompetens — uttryckt i orden om lagmäns, häradshöfdingars och nämde mäns delaktighet — med representativ auktoritet — uttryckt särskildt i slutklausulen. Föröfrigt tager sig förslaget närmast ut som en riksdagskallelse i stor skala, med tidens 5 stånd — adel, prester, krigsbefäl, borgare och bönder — representerade; skilnaden är blott att äfven adeln här skall möta med ombud.

n. till s. 70, men begagnat en annan handskrift med helt olika stäfning. — Redan i rådslag ^{24/4} 1584 är en tillämpning af testamentet på tal, se *Meddelanden från Sv. Riksarkivet*, V, 112. Att projektet till domstolens sammansättning är af Erik Sparres hand, uppger Per Brahe i bref ^{9/6} 1585, ibm s. 123; jfr om denna sak äfven tvänne rådslag från Maj 1586, ibm.

1) Orden om städers och landprestars representation äro i ett ex. tillskrifne med annan stil i kanten, i ett annat ex. införda i texten. Ahlqvist i sitt citat saknar klausulen om landpresterna. Egendomligt nog har A. äfven läst »alle undertagne af Norlanden», medan det i bägge de hskr. jag använt står tydligt »underlagmen».

Genom hertig Karls undfallenhet bortföll anledningen till rättegång. Men då ständerna nästa gång sitta till doms, så är det på *hans* åtal öfver Erik Sparre och andra af detta rådslags främste undertecknare — och i den rättegång, som då bringas å bane, gå flere af grundtankarne från 1585 igen.

Precedensfallet år 1600.

Vid utgången af 16:de århundradet genomgår det svenska rådet en för dess framtid afgörande kris. I Gustaf Vasas stat hade det ingått utan att förlora sin representativa karakter, men det blef från helrepresentation förvandladt till ett *stånd*; dertill bringar Gustaf denna karakter i jemvigt med dess anspråkslösare egenskaper att vara konungens *rådgifvare* vid styrelsebeslutens fattande samt hans *medhjelpare* vid beslutens utförande. Det har träffande blifvit sagdt, att Gustaf Vasas råd gömde elementer till ett öfverhus, en konselj och ett embetsmannastånd¹⁾. Denna trefaldiga karakter hos institutionen varar 1500:talet ut. Alltjemt sitter rådet som främsta stånd på riksdagarne; men å andra sidan samlas det på konungens initiativ i egna möten till rådslag om rikets ärender, och dertill står det konungen bi i den löpande förvaltningens olika uppdrag. I denna jemvigt synes emellertid en rubbning vilja inträda fram emot slutet af Johans regering. Rådet tager sjelft, med sina »påminnelser», initiativ i styrelsen; det börjar citera rådsedens andra moment i landslagen²⁾, som den nya konungamakten till sitt skydd uteslutit allt sedan 1528; och det bygger en ny union, som väcker till lifvet alla aristokratiska minnen och anspråk från den gamla unionens dagar.

Men sådana anspråk kunde göra sig gällande endast i ett samhälle som tappat statens idé. Åter stiger riksföre-

1) Mechelin, anf. arb., s. 74 f.

2) Se bref ¹⁰/s 1595, cit. af Boëthius, Hert. Karls och sv. rådets samregering, Hist. Tidskr. 1884, s. 86.

ståndarskapet fram till dess försvar, för att sedan blifva en brygga öfver till tronen. I den yngste Vasasonen finner det sin man. Ur striden går rådet ut med förlust af sin primära egenskap. För första gången mister det sitt fotfäste i landets representation. Men dermed har det också förlorat sjelfva grundförutsättningen för att bilda en egen makt i staten. Dess medeltidsideal är för all framtid störtadt. Vill det hädanefter bevara åt sig en sjelfständig mark, då måste det göra sig solidariskt med statsidén sjelf. Och dit bär nu utvecklingen hän.

Midt i denna brytningens tid faller — som ett stort streck öfver rådets förflutna — domen i Linköping.

Då hertig Karl strax efter Johan III:s död med rådet bildade en provisorisk regering, förband han sig, i »Försäkringen» den 8 Jan. 1593, att så förestå riket »såsom wij för Gudh, högbemälte Kongl. wärde, och *alle Rijkens Ständer* wele, näst Gudz tillhielp, tryggeligen till swars wara»¹⁾. Då han och rådet andra gången öfvertogo interimsregeringen, den 2 Sept. 1594, är det rådet som utfärdar en »Förening» derom och lofvar honom trohet »såsom wij for Gudh, och *alle* wele och kunne till swars wara»²⁾. I Söderköpings riksdagsbeslut den 22 Okt. 1595 — utfärdadt af rådet såväl som andra ständer — bekräftas denna förening, på samma gång ansvarets art förtydligas till likhet med Januari försäkringen; Karl lofvar nämligen att styra, »efter som wij thet för Gudh, högbemälte Kong. Majest. och *Rijkens Ständer*, welę, näst Gudz hielp tryggeligen till swars ware», och han tillägger att regeringen skulle för sina åtgärder »alle för een, och een för alle bestå och försware, ehwar så framdeles kan fordret och begäret blifwe»; slutligen förbinda sig alla ständerna att stå för besluten och straffa deras vedersakare »och för them som thet göre och Rijkens höge Embeter betiene, theres wälde och myndigheet, lagligen och tilböriligen hielpe till at minske och förkorte, efter som wij samptlige finne tilböreligt och skäligt

1) Stjernman, Riksdagars och mötens beslut, I, 391.

2) Ibem, s. 431.

wares¹⁾. Dessa ord äro närmast skrifna med tanken på Klas Fleming och andre motståndare, men de kunde äfven tillämpas på de regeringens medlemmar som efteråt öfvergåfve besluten; samtliga ständer var således deras forum. Detta bekräftas i allo af Arboga riksdagsbeslut den 5 Mars 1597, som i sin fjerde artikel riktar en anmaning till rådet att förena sig med hertigen till fosterlandets tjenst, »så frampt the för Rijksens Ständer, kunne och måge vrsechtade wares²⁾).

Hotet rycker nu allt närmare de olycklige rådsherrarnes hufvuden — deras som ej kunde följa hertig Karl längre på revolutionens öppnade väg. I Juni månad utgå kallelse-bref till skilda landskap att sända deputerade till ett möte i Stockholm instundande 24 Juli — 8 adelsmän »hwilcke i eder emillen vdwällie kunne», biskopen med några capitulares och 6 landtprester samt 2 borgmästare och 4 råd-män af hvarje stad³⁾. Till detta möte kallas genom form-lig stämning de rådsherrar som ännu kunde nås inom fosterlandets gränser, Gustaf Banér, Ture och Klas Bjelke⁴⁾.

1) Ibm, ss. 440, 441.

2) Ibm, s. 447.

3) Den af Wingqvist (s. 145, n.) citerade kallelsen af 12 Juni gäller Vestergötland allena; se *Hert. Carls och Sigismunds Registr. Maj 1597—Dec. 1600* (i Riksarkivet), fol. 11. Bland *Handl. rör. riksdagen i Stockholm 1597* (ibm) träffas likalydande kallelser till Vestmanland, dat. Nyköping den 27 Juni; och dagen förut hafva från samma ort utgått andra kallelse-bref, enl. Ahlqvist, *Bidr. till sv. kyrkans och riksdagarnes hist.*, ur Presteståndets arkiv, s. 27. Ständerbeslutet upptager dessutom, bland mötets beståndsdelar, »Krijgzbefallningz Män af Ryttere och Knechter» samt »menige Krijgfolck»; jfr Beckman, *Bidr. till utskottsmötenas hist.*, s. 6, och Wingqvist, *anf. st.* Förmodligen afses det sistnämnda elementet, då berättelsen hos Ahlqvist omtalar »menigheterna»; ty bönder hafva icke varit med.

4) Stämmings-bref af 16 Juli omtalar föregående stämning, som nu upprepas; *Hertig Carls Registr. 1597, Juli—Dec.*, i Riksarkivet (datum läst 15 Juli af Bergman i *Handl. rörande hert. Carl och rådsherrarne, Hist. Bibl.* 1876, s. 328 f.; men torde vara det angifna, från hvilket finnes ett påbörjad liknande bref i *Registr.*, fol. 43, b., samt ett lejdebref för de instämnda, fol. 42). Redan från 15 Juni innehåller *Carls och Sigismunds Registr.* (se ofvan) ett bref till rådsherrarne om rättegång, dock utan form-lig inkallelse; och det lejdebref som i sammanhang dermed utfärdas den 17 Juni (*Carls och Sig:s registr.*, fol. 13) uppställer alternativet »*antingen Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.*

De äro ej ensamma i faran; liknande stämningsbref utfärdas äfven till »flemingens ahnhang» i Finland¹⁾; och dessutom äger Karl redan i sitt våld, som krigsfångar, åtskillige motståndare, främst höfvidsmannen på Kalmare slott Karl Gustafsson Stenbock, mot hvilka han nu vill hvässa äfven lagens svärd. Ständerna samlas på utsatt tid, och mottaga den 26 Juli hertigens propositioner²⁾. Den andra punkten handlar om rådsherrarne. Karl begär veta »hwadh Stendernes mening om samme Råadzpersoner ware kan och huru them synes att sakerne emoth them skole företages, Såssom och *om the them för Rådzipersoner herefter kienne och gille wele* . . . och om them synes ware Råad att the få *framgenth på frijen foot ware skola* . . . eller och vthi bättre förwaring tages . . . till thess the sig hafwe förklaradt». Om finnarne handlar sjunde punkten, men här begäres blott helt allmänt ständernas betänkande, »huru sådant buller . . . kunne stillet och afskaffat warde». Om krigsfångarne deremot heter det i sjetten punkten, att Karl begär veta »om Stenderne wele tage sådanne persohner och theres saak *wthi laglig förhör och öfwerwägande och efther nogsam och tilbörlig ransakning lathe folie någott straf der oppå* som laagen wthwijser, eller och icke».

Här är alltså frågan om tvänne skilda procedurer. Mot rådsherrarne och finnarne kommer ännu ingen dom i fråga, ty de hade icke hörsammat stämningarne och kunde således ej svara; mot dem begär Karl blott en opinionsyttring, liksom brodern af 1590 års ständer — men visserligen, hvad rådsherrarne beträffar, skärpt ända till suspen-

för menige Rijksens Stender, eller under Owälde och opartiske Domares. Utan tvifvel har den första uttryckliga stämningen affärdats under slutet af Juni månad, för hvilken tid en lucka finnes i Carls registratur. I stämningen framställer hertigen sig som part gent emot de instämnda, liksom fadern 1529.

1) Stämningsbref ^{17/6} att stå till rätta för ständerna i Stockholm senast den 29 Juli; Carls och Sig:s registr., fol. 14. Ny stämning ^{18/7}, Hert. Carls registr., fol. 44.

2) Enl. påskrift på en af riksdagshandlingarne uppläste Karl sina »punkter» för ständerna »i store Kyrckan» den 26. Prop. sjelf är daterad den 24. I hans eget registr. finnes ett koncept, dat. ^{28/7} (fol. 58 f.).

sion af embete och häktningsåtgärder. Emot krigsfångarne åter vädjar Karl direkt till ständerna *som domstol*.

Vi fullfölja först i sammanhang det sistnämnda uppslaget.

På hertigens propositioner finnas bland mötets handlingar särskilda svar af presterskapet och adeln. Det förra är temligen intetsägende. Adeln's svar åter, enligt påskrift på en handling inlemnadt den 1 Aug., innehåller med afseende å denna sak följande: »Efter att begge Rijkzens Beslut, både i Arboga och Sudrköping formå, att alt huadh som der emott brutitt warder, skall med all ständers Enhellige Råd och tilhielp, lagligen och tilböriligen bliffue straffuet, *kunne wij som mijnste partenn intet här till göre, utan thet till Rijkzens ständers sammenkomst uppskiute*», särdeles som kallelsebrefven intet förmålde om detta ärende »och derföör de der utsende äre aff landzänderne icke haffue Befalningh och fulmacht att suare der till». I sitt svar dagen efter¹⁾ låter hertigen denna förklaring »blifue i sit werde, hwadt straffet tillkommer», och vill nu blott veta om de anklagade skola ställas på fri fot under mellantiden. Senare synes han emellertid hafva ändrat åsigt. Den 12 Aug., sedan han redan tagit underskrifter på mötets beslut, lät han uppläsa anklagelsepunkterna mot Karl Stenbock, 18 lifssaker, och »*begärthe på honom enn rätt, then ther bliffue skulle dagen ther efther*» samt befälde alla ständer att då samlas till ransakning och dom. Dagen derpå, alltså den 13, sändes bud ned i staden att hemta upp fången i salen, der hertigen »*beställt een hell rättgång af alle ständer, the ther skulle sittaa Rätten om honom*»; Ty Fursten wille thenna gång endelig wetta hans doom; »*alle the som kallade wore*» tillsades att vänta en stund; men fången kom icke, han befanns liggande sjuk (»huadh thz war rätt eller ej»), och domarne fingo gå hem, ehuru Karl ej kunde neka sig nöjet att låta föreläsa anklagelserna för den sjuke i sängen. Så »blef her inthz mera af thenna resoo»²⁾.

1) I riksdagshandlingarne finnes detta svar under datum 2 Aug. I Karls registratur är det infördt under den 3 (fol. 70 f.).

2) Se berättelsen i Presteståndets arkiv, Ahlqvist, ss. 29, 31.

Till något prejudikat af ständerdom har det således vid detta tillfälle icke kommit. Men att hertigen haft full afsigt att låta det gå derhän, att han inför ständerna utvecklat åtalet, och att han redan *utsett ett utskott att fälla domen*, synes yttermera intygadt af en riksdagshandling från rättegångsdagen den 13 Aug., som synes vara ett votum af de särskildt utsedde från borgarståndet. Denna dag, säges der, »bleff befalatt» af hertigen »att *någre vtaff huartt stånd* som her nu på thette lofflige möte församblade äre, *skulle vara tillstådes och höre the puncter och käremåall*, som hans F. N. äre förekomne och angiffne» mot Karl Gustafs-son. »Så kunne vy, fattige men och vndersåter aff Borger-skapett *som vtöffuer samme höör varitt haffue* intet annat pröffue och förnimme, *aff tilltall och suar* uppå thenne thijs, effter förbenemde H. Carl skiuter sig till lag och rett, för opartijske domare», än att han bör ställa borgen för sig »till thes saken videre kommer till laga förhöör». Här vill det verkligén synas som om den anklagade varit tillstådes vid någon ransakning; måhända afses det ofvan-nämnda besöket i fångens sjukrum — men i så fall voro säkerligen de delegerade utsedde blott för det tillfället. Någon dom har i hvarje fall icke blifvit afkunnad.

Vi återgå nu till det stora målet mot rådsherrarne. Ständernas första svar i denna punkt befanns af hertigen icke tillfredsställande¹⁾, och i sin andra prop. ²/₃ begär han bättre besked, särskildt betonande att de anklagade icke låtit sig vårda om riket »*efter som deres Eed och Embetes plicht . . . fordrer och kreffuer*». Under tiden söker han ännu en gång förmå dem till personlig inkallelse, senast till den 10 Aug., i stämningsbref af den 3²). Han har således icke ännu uppgifvit alla tankar på att få en verklig rättegång till stånd mot dem. Då de emellertid fortfarande hålla sig undan, så är intet annat att göra än den i pro-

1) Adelsn svar är särskildt undvikande och medlande. Bland riksdagshandlingarna finnes äfven en uttrycklig förbön för rådsherrarne, under-tecknad af 23 adelsmän.

2) Hertig Carls registr., fol. 72 f. Stämningen gäller nu äfven Högenskild Bjelke. Liknande stämningar utgingo s. d. dels till Gustaf Brahe och Johan Sparre, dels till Johan Gyllenstjerna.

positionen tilltänkt åtgärden; och trots adelns motstånd¹⁾ genomdrifver hertigen här sin vilja. »Till det tredie», säger ständerbeslutet den 14 Aug., »effter någre af Rijkssens Råd, öfver all tillförsicht hafwe afsöndrat sigh ifrån H. F. N:de och Rijkssens Ständher och icke äre H. F. N:de uti regementet medh dheras råd och hielp biståndige som theras embete kräfver, och the utlofwat och försäkrat hafwe. Ther till medh så hafwer och H. F. N:de många stoore och höge beswäringar bådhe på sine och Rijkssens wägne emoot them, *om hwilke wij nu icke lagligen hafwa ransaka kunnat*, medan the som swara skulle icke tillstådes komne äre. Men ther så i sanning bewijsas kan som fast lijka synes så mycket wij uthi een hast af the skääl oss äre föreläsne hafwe see och förnimma kunnat; therföre hafwe wij oss så samsatt och förenat, att *endoch wij icke bekänne oss mächtige them anten ifrå eller till något Rådz embet sättia, uthan att sådant then höge öfwerheet i macht ståår allena* att göra och förandra, likwäl emedan the som förbemält är theras Rådz embete icke så förestå, som thet sig ägner och bör och Suderköpingz beslut then saaken i sig sielf nogsampt förklarar, *så kunne wij them fördenskull icke för någre Rådz Personer her effter känna eller gilla, in till thes the H. F. N:de och the andre Rijkssens Ständher hafwe swarat* om thet H. F. N:de kan hafwa them lagligen att tilltala, och sig för samme tillmähle och beswäringar medh Lagen befrijat²⁾». De anklagade finnarnes sak ställes till krigets skiften, trots adelns afståndande.

Det är en formlig »attainder»-dom — ett uttalande af lagstiftande maktens vilja — som här drabbar de motspänstige herrarne. Att ständerna eljest icke drogo sig för att uppträda som verklig domstol, visas deraf, att de såsom enda skäl till att de ej »lagligen ransakat» framhålla de

1) Härom se Ahlqvist, s. 28. Det har äfven satt sig ett märke i mötesbeslutets stilisering, Stjernman, s. 456. Jfr vidare ett andra svar af adeln, med ett 40:tal underskrifter. dat. 6/8, men enl. påskrift inlemnadt fört den 12, bland riksdagshandl.

2) Stjernman, s. 455, jemförd med originalet på pergament i Riksarkivet.

anklagades bortovaro. Deras sammansättning — synnerligast det förhållandet att äfven adeln denna gång möter med ombud — påminner om de utskottsdomstolars som fungerat vid riksdagar. Och i målet mot Stenbock var det ju ock helt nära att de verkligen kommit att skrida till en dom. Då således både hertigen och ständerna sjelfva i handling visat sig anse mötet såsom domfört, så väcker det vår synnerliga uppmärksamhet, att ständerna i mötesbeslutet inryckt en formlig inkompetensförklaring mot sig sjelfva i detta hänseende, i det de tillerkänna konungen ensam rätten att till- och afsätta rådsherrar¹⁾. Vi hafva i det föregående funnit ständerdomstolen sitta till doms öfver personer ur alla samhällsklasser, från menig allmoge (1534) upp till ärkebiskop, arffurstar och sjelfve konungen; åtminstone tvänne gånger har den också dömt just rådsherrar, både från embete och lif (1529 och 1567). Det är häraf klart, att de citerade orden icke vilja i allmänhet fränkänna ständerna deras utomordentliga domaremakts vis-a-vis rådet. Det är blott de nu i Stockholm församlade, som tvifla på sin personliga kompetens. Först och främst drogo sig ständerna för den oformligheten att utan ransakning och dom dekretera en suspension från rådsembetet. Men det häftade också tvänne särskilda brister vid denna församling, jemförd med föregående dömande ständer. För det första voro, som adeln också direkt anmärkte, icke alla ständer samman, för att garantera domen. Detta var Söderköpings beslut, och det var ock all gammal praxis, om vi frånsa från det icke mycket typiska fallet 1534. Värre än detta var dock den andra egendomligheten, *konungens frånvaro*. För första gången utgick initiativet från annat håll än landets konung; och ständerna, som voro synnerligen lämpliga att på hans åtal och i samklang med honom uttala

1) Bland Riksarkivets handlingar finnas åtskilliga koncept till ständerbeslut, daterade 4 Juli, med punkten om rådsherrarne i art. 4, och utan denna reservation för konungens rätt att till- och afsätta råd. Om dessa handlingar, såsom antagligt är, äro af hertigen på förhand uppsatta formulär för det önskade beslutet, så visa de huru han sjelf gick längre i hänsynslöshet än ständerna.

nationens förkastelsedom öfver fosterlandets förrädare, de kunde icke vara lika säkra på sin befogenhet då det blef frågan om att i konungens bortovaro, utan honom och i strid mot hans vilja, inverka på sammansättningen af hans råd. Reservationen för öfverhetens rätt vill således ingalunda förklara en ministeransvarighet som sådan omöjlig — så mycket mindre som ständerna i samma andedrag förklara hertigen »och de andre riksens ständer» för de anklagades rätta forum; den är blott ett uttryck för den naturliga tvekan att uppträda direkt emot den laglige konungen, som ännu genomgick åtminstone ständernas företag; och dess statsrättsliga betydelse torde då reducera sig till att framhäfva konungens monopol på *åtalet* vid ständerdomstolen.

Samma känsla af det ovanliga i situationen och tvekan att fungera som dömande myndighet utan konungen förmodade ständerna i Upsala den 20 Febr. 1598 att hänvisa till *konung Gustafs testamente* i fråga om konungens mellanhafvanden med hertigen¹⁾; och den lyser också fram ur Vadstena mötesbeslut den 25 Juni, der ständerna afsäga sig all gemenskap med de afvikna råds herrarne, »för än dhe sig nogsambligen, bådhe emoot H. F. N:de oss och heele Rijket på alle deres företagandhe *in för opartijske domare* vrsächtat och förklarat hafwa»²⁾. Då hertigen slutligen genom Stångebrosegern fick i sina händer Erik Sparre, Gustaf och Sten Banér, Ture Bjelke och Göran Posse, så bestämdes också i Linköpingsfördraget den 28 Sept., att de skulle tilltalas inför »*opartiske Domare, af Keyserlige, Kong: Chur och*

1) »Ther och H. K. Mitt förmenar sig något elliest hafwa emoot H. F. N:de eller någon af oss högre eller lägre, andelig eller werldlig....; Tå försee wij oss till H. K. Mitt såsom och uhi vnderdånigheet råde, bedie och begäre, att H. K. Mitt will tå sådant efter Sweriges lagh, Konung Gustaff ... Testamente skär skåda och åthskillia», Stjernman, s. 464.

2) Stjernman, s. 468 f. Mötets beslut talar äfven om att Göran Posse och de andra orostifterne i Vestergötland varit dit *instämde*, och tillråder som »lagligt medel» att än en gång allvarligen stämma dem till svars; ibm. s. 466.

Furstlige Sendebudh, som thet til af begge parterne skole bedne blifwe synnerligen the saker at förhöre och åtskilje, som elliest Swenske Män emellen, icke kunne förättade och åtskilde blifwe. En utländsk skiljedomstol alltså — den gamla unionstidens medel — skulle nu slita de förvecklingar, som den nya unionen fört med sig¹⁾.

Men i samma mån som tanken på att afsätta Sigismund växer, i samma mån försvinner också ständernas tvifvel på sin kompetens att sjelfva i domsväg afgöra saken; och det visar sig sålunda tydligt, att detta tvifvel haft sin enda grund i hänsyn till den laglige monarken. »Althenstund», säger Jönköpings herredag den 5 Febr. 1599, sedan ordet om afsättning blifvit uttaladt, »vthi then vprättade Förening widh Linköping warder förmält, at Keys: Kong: Chur och Furstlige Sendebudh skole på både sidher bedne bliffue, sådane twistige saker förhöre och åtskilje, och thet icke innen then tijdh som förde Förening förmäler²⁾, skeedt är. Therföre hwar högb:te K. M. thet än nw innen Fyre Måneder här effter, icke görendes warder, och later medh saken således fulfolgdt bliffue, dhå haffue wij så samtycht och beslutit, att wij framdeles j Währ widh then Fierde och Tjugunde Maij nästkommende, wele late oss samptligen tillstädas finne vthi Stockholm, och dhå medh andre Rijksens Ständer som tijt kallede och thär tillstädas komme, effter saligh och höglöflich j åminnelse Konung Göstoffs Testamente, och Sweriges beskreffne Lagh, tage sådane saker til lagligit förhör och ransakning»³⁾. Det drog något ut på tiden innan den beramade riksdagen kunde

1) Stjernman, Bihang, s. 253. Detta var visserligen i direkt strid med Gustaf Vasas testamente, som uttryckligen förbjöd »rättegångh eller appellation in för fremmande potentater, furster, stender eller städer uthan rikes», Rdgsakt. I, 694; hvarför också hertig Karl sedermera inför rätten i Linköping söker komma ifrån saken dermed att löftet stred mot testamentet. — Huru rådsherrarne sjelfva tänkte sig denna rätttegång inhämtas af deras från fängelset i Nyköping infordrade rådslag Jan. 1599, se *Riksark. Meddel.* VI, s. 186, jfr *Hist. Bibl.* 1876, s. 344.

2) Fyra månader.

3) Stjernman, s. 477.

komma samman; och först den 24 Juli 1599 är Stockholms riksdagsbeslut dateradt. Det uppskjuter rättsgången till en lägligare tid. Visserligen hade ständerna »intet betänckiende, at late således medh Saken lagligen fulföllie» som i Jönköping var sagdt, »hwar H. F. N. . . . hade thet så begäret». »Men på thet at H. F. N. och wij för alle Christne Potentater och Herrer, och jemwål hele Werlden, måge vrsächtade ware, at wij icke haffue giordt meere til Saken, än som lagligen haffuer bordt skee, så haffuer H. F. N. . . . och wij för godt ansedt, at late bidie och förmå någre Chur- och Furster i Tydzland, at the wille förordne någre theres gode Män här in i Rijket, dock icke såsom til någre Domare thervthöffuer, vthan allene til at förhöre (= höra), hwad saker wij samptlige haffue emoot them, och sedan när thet är skedt, så skal dhå öffwer hwar och en med straffet fulfölgt bliffue, effter som Sweriges beskreffne Lagh medgiffuer, och som bråttan kunne ware til. Är thet och så, at för:bte Sendebudh icke kunne någet snart komme hijt i Rijket tilstådes, Så wele wij dhå när H. F. N. . . . kan komme vthaff thenne reese ifrå Findland tillbaka igen, komme tilsammen, på hwad Tijdh och Stadh H. F. N. thet synes, och oss bäst lägligit ware kan, och dhå förhielpe til, at ther vpå ett fulkomligit och lagligit en Endskaþ må fulfölgt bliffue, ther til wij samptligen bekänne oss plichtige och skyldige effter Lag och rättwijse at förhielpe wele och skole». Hwad angår öfriga »Cronones Tienare och Vndersåter, innen och vthan Råd», som kunde betrådas med otillbörliga stämplingar, så skulle deras sak »til lagligit förhör och nöge ransakning framdeles in för Ständerne vptages» och under tiden deras egendom beläggas med qvarstad¹⁾.

Nu är tydligan all tvekan öfvervunnen. De främmande sändebuden skola blott tjena som vittnen »att inför verlden betyga sakens lagliga gång»²⁾; men ständernas domförhet är icke beroende af deras närvaro. Hertigen lät också utgå

1) Stjernman, ss. 490 och 491.

2) Winqvist, s. 165.

bud till en mängd tyska furstar med begäran att de skulle utse rättegångsvittnen; men alla betackade sig, utom hertigens svåger, hertigen af Holstein, som sände Clement Gadendorff och Gert Steding. I deras närvaro skedde också den slutliga rättegången¹⁾.

Bland Linköpings Riksdagsacta i Riksarkivet finnes en odaterad handling, som synbart utgör ett första utkast till de propositioner som skulle på den »tillstundande» riksdagen i Linköping framläggas. Bland 13 punkter innehåller den fjerde, att ständerna »tage till ransakningh om the ahnholdne Rådzpersoner och andre theres medhielpere, *hwadh dom och straf them öfwergå bör*... I lijka mättho Om the Finske som ahnholdne ähre, *hwadh straf them öfwergå bör*»; hvarefter i femte punkten säges, att efter alla ej äro lika skyldige, ständerna »wele tage i betenkiende, *hwadh för straf them skall öfwergå som till lifwedt benådde blifwe*». På handlingens andra blad är med samma hand tillagdt: »*Skole förordnes att sitie för rätte opå Riksdagen i Lijnköpingh: a) Tree tolfther af the förnempste vtaf Ridderskapet och Adelen; c) Tvåå af Borgerskapet; b) Fyra af Krigzbevhæledt; d) Och fyra tolfther af Almogen.*» Det var alltså hertigens beslut att nu anställa formlig rättegång och dervid använda ett särskildt utskott ur de församlade ständerna. Senare synes han emellertid blifvit uppmärksam på att det rent juridiska elementet icke var representeradt i den sålunda projekterade domstolen. Vi finna honom därför²⁾ i riksdagskallelsen af den 14 Dec. 1599 införskrifva

1) Se hertigens svar på Erik Sparres protestation, Bilagor till Werwing, s. 135; jfr Linköpings riksdagsbeslut hos Stjernman, s. 506, samt ransakningsprotokollerna i *Skand. Handl.*, XIX, ss. 206, 273, 332, 340, 354, hvaraf framgår att sändebuden vid flere tillfällen lade sig ut för de anklagade (se äfven riksdagsbeslutet, Stj. s. 507).

2) Framställningen i texten hvilat på det antagandet, att den odateerade propositionshandlingen är äldre än sjelfva riksdagskallelsen; hvilket blott är en gissning. Att den i hvarje fall är ett tidigt koncept, synes dock framgå redan deraf, att samma eleganta — för den som sett hertig Karls kansliakter vid denna tid välbekanta — penna på ett alldeles liknande papper utkastat ett koncept till hertigens anklagelsepunkter mot rådet, hvilket koncept senare blifvit på mångfaldigt sätt förändradt; förmodligen hafva dessa bägge handlingar kommit till samtidigt.

till Linköping — förutom alla myndige adelsmän, biskop med 3 af kapitlet och 2—3 prester från hvarje härad, ryttmästare och knektehöfvidsmän med 3 af befälet från hvarje fänika, 3 köpstadsmän från hvar stad och 3 bönder från hvarje härad — äfven »alle lagmän och Häredzhöfdingher medh wnderlagmannen och the som pläge sittie wthi Häredzhöfdinge stadh eller och elliest wthi Rättegångzsaker någonn förfarenheet hafue och tilförende äre brukede wordne sampt alle Fougdter»; de skulle »af them som hemma blifwe medh bref och segell göres Fulmechtige till att betenkie och berådhslå» hvad som skulle komma före ¹⁾. Den 24 Febr. 1600 bestämdes till samlingsdag. Samma dag är riksdagspropositionen daterad ²⁾. Den innehåller 19 punkter, och bland dem intager rättegångssaken mot rådspersonerna rummet som n:r 6; »Aldenstund någre reser hafuer waritt opschutit mz the saker...» uppfordrar han nu, i direkt anslutning till förra riksdagens beslut, ständerna till ransakning, dom och execution utan vidare uppskof. I sjunde punkten göres samma hemställan om de finske, och den åttonde innehåller den ofvannämnda uppfordran att ständerna skulle särskildt uttala sig om dem som ej lifdömdes ³⁾.

Tre dagar senare hade Karl från alla stånden mottagit gynnsamma svar i alla punkter ⁴⁾. Adel och krigsbefäl betona i sitt gemensamma svar, att de ansågo det som en plikt mot hertigens person att taga itu med saken. Presterna anse de förra besluten böra sättas i verket, så »att

1) *Registratur för 1599*, fol. 223 f.

2) Se äfven inledningen till Borgerskapets svar ^{26/2}. Enligt inledningen till adelsn samtidiga svar skulle den öfverlemnats den 25; men häremot strider det faktum, att presternas svar har datum redan den 24.

3) Sjuttonde punkten (utkastets n:r 12) innehöll slutligen, att råds herrarnes afvikne släktingar skulle instämmas eller ock frånvarande få dom öfver sig. En dylik »citation» öfver uppräknade landsflyktingar finnes också i konvolutet *Handl. rör. riksd. i Linköping* bland Riksdagsacta, med datum 8 Mars; äfvensom flere gensvar derå från de stämde.

4) Egendomligt nog finnes allmogen från Österbotten — enligt särskild förteckning 15 till antalet — hafva afgett sitt särskilda svar samma 27 Febr., då alla ständens, således äfven bondeståndets, svar framlemnades. Grunden är helt säkert Karls misstankar emot dem, på grund af målet mot finnarne i allmänhet.

the gode Herrer och Männ *som werdzlig dom hafue i händer* af Gudi sigh befaladt, wille der om ransake, dôme och eftherkomma», hwarvid de äro fast öfvertygade att oskulden skall gå fri; man märker, huru de draga sig sjelfva undan domarevärfvet. Borgarne uttala som sin mening, att de anklagades »handlingar och Skrifwelser . . . måtte nu inn för Richzens Ständer almenneligenn blifue vpläsne och förkunnadhe» samt derpå dom falla; och »Endogh tilewäntys the oss icke känne godh at ware Domare vti deres saak, efter wij icke ähre theres wederlijker, doch lickeväl ähr Sweriges lagh öfuer them och alles wårt hufwudh, och theres ägne gärningar ware theres Dommare och icke wij»; äfven finnarne förmodade de kunna drabbas af lagen och förra beslut.

Det är en svag känsla af inkompetens hos domstolen och en aning om hvad komma skulle, som talar ur dessa borgerskapets ord. Hertigen synes emellertid icke varit alldeles nöjd med ständernas svar på sjunde och åttonde punkten; först sedan de den 29 Febr. i ett nytt, gemensamt utlåtande bestämdare uttalat sig om konfiskationsåtgärder och bötesstraff mot de finske — först då äro alla formaliteter undanstökade, och ridån går upp för det stora skådespelet.

Den 3 Mars börjar rättegången i Linköping¹⁾. Denna dag konstitueras domstolen, af hertigen utsedd ur de sam-

1) Af de vidlyftiga domstolshandlingarne i Riksarkivet är största delen tryckt, dels bland Werwings bilagor och dels i *Skand. Handlingar*, del XIX. Hos Werwing finnas de flesta akter och inlagor inför rätten jemte sjelfva domen. Der finnes äfven »Eric Sparres Protestation om sin oskyldigheet», i hvilken han stämmer hertigen sig till svars inför Guds domstol, dat. Nyköping 4/7 1599; samt det svaromål som Karl några år senare (han tituleras i handlingen konung) lät utarbета. Redan Fryxell, IV, 363 n., har observerat att detta svar icke vänder sig direkt emot den nyssnämnda protestationen, utan emot den »sedel» som Erik Sparre medförde och uppläste på afrättsplatsen; den finnes kopierad bland *Acta historica 1599—1600* i Riksarkivet. Karls svar bebådar föröfrigt publicerandet af en utförligare »traktat» i saken, som mig veterligt icke sett dagen. — I *Skand. Handl.* finnas sjelfva ransakningsprotokollerna; dock så att prot. för rättegångsdagarna 10, 11 och 17 Mars äro tryckta två gånger efter hvarandra med ringa förändring, medan ingenting finnes för tiden 12—15 Mars. I sin rapsodiska och orediga form (jfr Svedelius i Sv. Akad.

lade ständernas midt;¹⁾ med användning af den princip, som herrarna sjelfva uttalat i Vesterås 1585, löser hertigen domstolsledamöterna från deras trohetsplikt och alla hänsyn till honom²⁾; och så svära de domareeden³⁾. Handlingen härom, daterad ³/₈, innehåller deras namn och är till yttermera visso försedd med deras egenhändiga underskrifter samt sigiller; äfven dombrefvet af ¹⁷/₈ börjar med domarelistan, men sigillerna äro här många flere — rättens dock placerade främst inom vederbörande kategori⁴⁾. Vi betrakta domstolens sammansättning under dessa, af handlingarne sjelfva använda, kategorier.

Handl., del 46, s. 354) göra dessa prot. snarast intrycket af att vara någon åhörares lösa anteckningar; hvarför äfven talar så väl tystnaden efter rättegångsdagen 11 Mars (jfr nedan) som upptagandet af åtskilliga hertigens uttryck inför rätten hvilka icke synas passa i ett officiellt protokoll. — Bergius, Karl IX:s Rimkrönika, har tryckt en berättelse om rättegången af jungfru Christina Banér, riksrådet Gustaf Banérs dotter. Andra berättelser finnas bland Acta ad Hist. Caroli IX, pars 2, i *Palmsköldska Saml.* på Upsala Univ. Bibl. Slutligen finnes i Skara Bibl. — och förmodligen äfven annorstädes — en »Historia om det som sig tilldrog med de herrar som miste lifvet uti Karl IX:s tid», förf. år 1608 af rättens ledamot *Axel Lejonhufvud* (jfr Schück, Sv. Literaturhist. I, 417); ett utdrag derur har välvilligt blifvit mig tillstäldt af den framstående kännaren af denna tids personalhistoria, lektor F. Ödberg, som äfven beredt mig tillgång till sina hithörande anteckningar ur enskilda arkiver m. m.

1) Domstolens »förskrifning» af den 3 Mars säger uttryckligen, sedan alla ledamöterna namngifvits, att »*H. F. N. nu hafwer kohret och utwaldt oss, att wij uti samma Rättegång skole brukade blifwa*», se Werwings Bil., s. 155 f. Då dombrefvet af 17 Mars innehåller orden »*wij, som nu af menige Rijkens Ständer förordnede äre, at sittie i Rätte*» (ibm, s. 213) så är ordet »af» alltså = »ibland».

2) Redan andra rättegångsdagen ⁴/₈ befinnes han icke desto mindre uppmåna rätten till skyndsamhet; »Sådan wele wij medh all Furstligh gunst och nåde altijdh ihugkomma, Och efter hwars och ens stånd wete till att betänckia»; Skand. Handl., s. 212 f.

3) Se akterna hos Werwing, Bil., ss. 149 ff. och 151 ff.

4) Originalhandlingarne finnas bland Riksdagsacta i en särskild pergamenthäftad volym med påskrift »Ransakning och Dom öfver Rådspersonerne i Linköping m. m.». De äro båda tryckta hos Werwing, men med några olikheter, som på sina ställen skola anmärkas. W. synes hafva använt det vid tillfället tryckta domsplakatet, som jag sett i *Palmsk. Saml.* Vid domens besegling kommer först adelns kontingent i rätten, derpå 13

1) »*Sveriges Rijkets Råd, Ridderskap och Adel.*» Här möta främst namnen Erik Brahe och Axel Lejonhufvud, hvilka under rättegången synas tura om som rättens ordförande; efter dem komma 3 andra grefvar och så 33 adelsmän, eller inalles 38 namn¹⁾. Räkna vi nu in den förstnämde bland rådsherrar²⁾, så äro de tvänne, och af adeln föröfrigt fungera tre tolfter, enligt planen; medan det vid riksdagen samlade adelsståndet utgjorde omkring 120 personer³⁾.

2) »*Krigsbefälet öfwer Rytterne.*» De äro 6 ryttmästare — öfver adelsfana och rytteri i Östergötland och Småland samt öfver två hertigens »egna fanor»⁴⁾ — en stallmästare, en »leutenampt», en fänrik samt 15 obetitlade; så att rätten inalles af denna kategori hemtar 24 personer⁵⁾. Stort flere

höga prelater, så krigsbefälet, derpå öfrig adel, höfvidsmän, fogdar och lagläsare samt lägre presterskap; borgare och bönder saknas.

1) Underskrifterna äro dock 41; sigillena 37, af hvilka ett möjligen är att öfverföra på krigsbefälets kolumn. — Det väcker uppmärksamhet att Karl medtagit i rätten flere af de anklagades nära släktingar; utan tvifvel närmast för att dermed bemöta de anklagades väntade jäfsanmärkning, se nedan s. 56, n. 3. Jfr äfven Svedelius i Sv. Akad. Handl. s. 338.

2) Såsom varande katolik har han aldrig fungerat i sitt rådsembete under Sigismunds regeringstid; Boëthius, Hertig Karls och svenska rådets samregering, Hist. Tidskr. 1884. s. 22, n. 1.

3) En bland Riksdagsacta bevarad anteckning uppräknar 119 adelsmän. De adliga sigillerna under domen äro på första bladet 6, på andra bladet 35, af hvilka dock de 5 sista igenkännas i krigsbefälets leder, och på senare blad 84, alltså för domstolen 36 och inalles 120. *Riksdagsbeslutet* har 143 adelssigiller; men deribland har ett och annat af krigsbefälets (t. ex. Nils Sting) smugit sig in.

4) Bland ryttmästarne vid hertigens lifgarden räknar jag då Anders Lindersson, i öfverensstämmelse med handlingen af ²/_s och Werwing. Domshandlingen (¹⁷/_s) uppger honom deremot som chef för en fana Vestgöta rytteri. Enl. A. Lejonhufvuds berättelse var han en af hertigens ifrigaste anhängare.

5) Ursprungligen nämdes ännu tvänne, nemligen en Jöns Larsson och en Nils Larsson; se originalhandlingen ³/_s, som således uppräknar 26 domare i denna afdelning. Men de finnas icke hafva underskrifvit (underskrifterna äro här inalles blott 21); och i dombrevet ¹⁷/_s, som öfverensstämmer med Werwings lista, saknas den senare, medan den förres namn är i texten öfverstruket. Antalet blir således 24; liksom också sigillerna inom denna grupp äro 24, såväl under edsformuläret (²/_s) som under dombrevet (19 för sig och 5 inom adeln, se ofvan n. 3).

kavalleriofficerare synas icke varit närvarande vid riksdagen; och rätten har sålunda tagit i anspråk så godt som hela denna riksdagsklass ¹⁾.

3) »*Krigsbefälet öfver Knechterne.*» Här äro alla landsändar representerade genom höfvidsmän, 6 från Småland (deribland en f. d.), 2 från Helsingland och Österbotten samt en hvardera från Ångermanland, Gestrikland, Dalarne, Vestmanland, Bergslagen, Rekarne, Vestergötland, Dal, Östergötland och Öland, en utan utsatt landskap och en löjtnant; således inalles 22 ²⁾, medan ståndet som sådant räknat åtminstone ett 90:tal medlemmar ³⁾. Tillsammans med föregående kategori gör detta 46 officerare; och medräknas tvänne som synas varit med utan att deras namn nämnas i rullorna (se noten 2), så äro de afsedda 4 tolfterna krigsbefäl fulla.

4) »*Borgerskapet.*» Här igenfinnas jemt de tvänne tolfterna, liksom äfven underskrifter och sigill under edsformu-

1) Den allmänna beseglingen af domen innehåller under denna rubrik blott ett par nya namn. En viss Nils Klausson, som icke nämnes i namnrullorna, har underskrifvit handlingen ^{3/8}; möjligen samme person som den ofvannämde Nils Larsson, föreg. s., n. 5.

2) Af dessa äro tvänne icke upptagna hos Werwing, nemligen Knut Arvidsson från Småland och Olof Hansson; de nämnas i bägge originalhandlingarne och befinnas äfven hafva underskrifvit och beseglat dem. I handlingen ^{3/8} nämnes äfven en Hans Andersson, som äfven underskrifver men sedan försvinner. I dessas ställe har Werwing främst i listan ^{17/8} tvänne herrar Peder Månsson och Peder Jönsson, hvilka icke nämnas i originalhandlingarne, men — egendomligt nog — finnas hafva underskrifvit dem. På detta sätt har äfven W. 22 namn i den senare, men deremot blott 20 i den förra. Då Fryxell, IV, 339, Steyern, Bidr. till riksdagens hist. 1600—1650, s. 96, och Alin i Sv. Hist., s. 425, räkna inalles blott 44 officerare, så hafva de tydligen följt W:s första, oriktiga lista. — En Sven Svenske har äfven underskrifvit domareförpliktelsen; förmodligen samme man, som i texterna kommit att heta Sven Spinke. I så fall hafva alla 23 i texten nämnda underskrifvit handlingen ^{3/8}; sigillerna äro nu 20, men ännu ett har tydligen funnits. De 22 återfinnas äfven vid beseglingen af domen främst på krigsbefälets blad. — Originalhandl. ^{3/8} har de olikheterna mot handl. ^{17/8} och Werwing, att Erik Larsson föres till Småland i st. f. Dalarne och Olof Pedersson till Dal i st. f. Östergötland, hvarjemte Peder Pederson (underskr. Pelle Pärson) kallas Påwedsso.

3) Efter rättens 22 namn följer under dombrefvet 67 andra officersnamn. I riksdagsbeslutet deremot finnas under den gemensamma rubriken

läret äro 24; nämligen två representanter hvardera från Stockholm, Upsala, Vesterås, Arboga, Nylöse, Söderköping, Norrköping och Jönköping, Gefle, Kalmar och Åbo, samt en från Linköping och en från Enköping. De i rätten representerade städerna äro sålunda 13¹⁾; men under riksdagsbeslutet finnas 39 stadssigiller, hvilket enligt riksdagskallelsen skulle beteckna 117 ståndsledamöter, och i hvarje fall visar att endast en mindre del af ståndet satt i rätten.

5) »*Foghter och the som sittie i Häradshöfdinge stadh*», 12 af det förra slaget, en mindre än tolfte af det senare, alltså tillsammans 23. Häradshöfdingarnes vikarier tituleras af Werwing »lagförare» (7), »lagläsare» (3) och underlagman (en); i originalhandlingarne, åtminstone dombrefvet, hafva de alla (utom underlagmannen och en af lagläsarne) titeln häradshöfding, ehuru det om 8 af dem anmärkes att de sitta i annans stad. Utom domstolsledamöterna hafva af denna klass, liksom af kavalleriet, endast få varit närvarande²⁾. Kallelsen omfattade äfven lagmännen sjelfva; i denna kategori ses ingen af dem, men förmodligen dölja de sig inom adelns leder.

6) »*The förnämste Bönder*», jemt 24 till antalet, nämligen 6 från Dalarne (Mora, Tuna, Vesterdalarne, Kopparberget), 2 hvardera från Helsingland, Upland, Södermanland, Öster- och Vestergötland, en från Ångermanland, Medelpad, Vester- och Österbotten, Småland, Öland, Vestmanland och Dal — bland dessa tvänne länsmän. Här gör sig utskottsprincipen åter gällande, och i allra starkaste skala, försåvidt det samlade ståndet räknat flere hundra medlemmar³⁾.

»Knechte hofwidzmän och krigzbefäll» endast 36 sigiller; men dertill må säkerligen läggas åtskilliga i adelns kolumn upptagne (se s. 46, n. 3).

1) Af dessa städer voro alla företrädde äfven 1529, utom Kalmar, Åbo och Enköping; medan då äro representerade dessutom Skara och Strengnäs, Nyköping och Vestervik, Vadstena och Skeninge. Se ofvan s. 17.

2) I den allmänna beseglingen af domen deltaga 31 fogdar och lagläsare, och vid beseglingen af riksdagsbeslutet 26. Deras sigiller under edsformuläret äro 22.

3) Riksdagsbeslutet har 151 häradssigill, hvilket efter kallelsens proportion skulle göra ända till 453 personer. Den särskilda förteckningen

Sammanslå vi nu de bägge sistnämnda kategorierna, så erhålles i det allra närmaste de 4 tolfter, som enligt planen skulle komma på allmogen. Och rättens hela medlems-siffra blifver 155 — en person mindre än de tilltänkta 13 tolfterna¹⁾; dock alltid en ringa del af en riksdag, hvars hela medlemstal måste sättas till *omkring 800*²⁾.

I det historiska sammanhangets kedja kommer denna brokigt sammansatta domstol närmast den af 1529. Liksom då anlitas alla disponibla *rådsherrar*, ehuru deras antal nu sjunkit till 2. Liksom då företrädas *ridderskap* och *borgerskap* af utskott³⁾. Äfven lokalembetsmännens — *fogdars och domares* — närvaro i rätten 1600 torde icke beteckna något nytt uppslag i den politiska domens historia; deri ligger nämligen helt säkert en tillämpning af 1598 års rättegångsstadga, som till rikets högsta domstol konstituerade en allmän församling af, jemte rådet, »alle Lagmän, Häradzhöfdinger, Fougder och andre gode Män»⁴⁾. Kategorien nr 5 i rätten har således för hertig Karl vid denna tid spelat samma roll som konungsnämnden för brodern Erik och rådet enbart för fadern — de hafva alla tre byggt sina extra ordinarie domstolar på den ordinarie öfver-rätten som kärna, ehuru denna ordinarie domstols former varit olika för dem alla. Det verkligt nya i 1600 års dom-

bl. Riksdagsacta upptager åtminstone 250 bönder från Sverige, jemte de 15 från Österbotten. — Under edsformuläret hafva »Edzwurde man af Bön-dera» satt 3 sigiller och 14 bomärken.

1) Edsformuläret namngifver äfven rättens *notarier*, nämligen en »F. N:des Cantzlij Förwandt» samt trenne stadsskrifvare (från Stockholm, Vesterås och Norrköping).

2) Till adel (o. 120), krigsbefäl (o. 115), borgare (o. 100), lokalembetsmän (o. 30) och bönder (o. 265) komma i riksdagsbeslutet 90 svenska och 64 finska prester, men enl. den särskilda förteckningen hafva de sistnämnda varit 78, och i domens besegling deltaga jemte de 13 höge prelaterna 102 svenska landtprester; alltså ett pretestånd på närmare 200 medl.

3) Det vill af riksdagskallelsen synas, att det borgerliga elementet i borgarståndets representation nu fått något tråda tillbaka för de juridiska och administrativa. Namnlistan på de i rätten deltagande borgarne ut-sätter endast undantagsvis titlar, men säkerligen har flertalet varit borg-mästare och rådmän.

4) Schmedeman, Saml. af Justitieförfattningar, s. 113 f. Jfr ned. s. 68.

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.

stol ligger därför endast i *krigsbefälets* och *allmogens* närvaro. Förklaringen till dessa klassers medtagande i rätten är påtagligen att söka i situationen själf och hertigens intressen — det var i dem han hade sitt pålitligaste stöd —; måhända har också här, äfvensom i häradshöfdingarnes medtagande, spelat in ett inflytande från rådslaget i Vesterås 1585 ¹⁾).

Äfven i ett negativt afseende visar 1600 års ständerdomstol en väsentlig likhet med 1529 års (och en motsats mot idéerna i nyssnämnda rådslag), nemligen i *det prestersliga elementets uteslutande*. Vi hafva i presternas svar på riksdagspropositionen förnummit deras obenägenhet att själfva taga säte i rätten; och om de slutligen finnas med andra ständer hafva beseglat domen, så har det dock skett med den uttryckliga reservationen »så widht... vårt kall och ämbet widhkommer» ²⁾. Men om presterna sålunda undandrogo sig och sluppo plats i den allmänna ständerdomstolen, så skulle de ändock icke vid detta tillfälle undkomma allt domareansvar. I domen öfver rådsherrarne skjutas trenne anklagelsepunkter, alldenstund de »angå andelige saker», till presterskapet, »att the om them ransake skole, huru thet ware skal, och hwem theruthinnen brotzlig finnes kan» ³⁾. Man begärde alltså ransakning och dom af presterna ensamma i mål af andlig innebörd. Men dessutom stodo inför rätten en mängd finska prester, med Åbo biskop i spetsen, anklagade att hafva tagit Sigismunds parti; här gällde det andliga personer, och därför finna vi her-

1) Se ofvan s. 30.

2) Reservationen finnes skrifven ofvan de 13 kyrkofurstarnes sigiller på det tredje sigill-bladet i domens original.

3) Se domen hos Werwing, Bil., s. 196. Ett af ransakningsprot. (Skand. Handl. XIX, ss. 364 ff.) innehåller ock en förhandling »medh Herrarne vthi Cammaren af thet Andlige ståndet på Hertigens wägnar, för än theas doom aflästes»; men synes egentligen handla om ett försök att få de anklagade till bekännelse i de verldsliga sakerna. — Äfven som ett slags opinionsdomstol finnes hertigen hafva anlitat presteståndet. Bland Riksdagsacta finnes, med datum ¹⁵/₃, dess svar och betänkande på hans »seneste öfwerantwardadhe Spörssmål», nämligen 1) om faran för religionen af Sigismunds seger, och 2) »om the som til sådant rådht och styrckt hafua, ther vthinnan hafua rätt handlat eller ey».

tigen den 12 Mars instämman dem inför »prestenskapets och Clerkeriets» domstol, så mycket mer som åtalet emot biskopen i Åbo äfven gällde tjenstefel¹⁾. I »sittande cappittel» tog också preteståndet saken före och fällde den 15 Mars ett frikännande utslag²⁾. Icke desto mindre finnas i riksdagsbeslutet åtskilliga straff stadgade för denna kategori af anklagade; här hafva således alla ständer i högre instans återupptagit ett vid lägre forum afgjordt mål och ändrat utslaget. Presterna inlade också sin formliga reservation emot denna punkt i riksdagsbeslutet, alldenstund de icke hört att de frikände »hoos andre ständer för rätta warit hafue»³⁾.

Det väcker uppmärksamhet, att ständerna således icke skytt att uttala straffbestämmelser i detta fall, ehuru deras domstol strax förut förklarar sig jäfvig i fråga om den andliga sidan af rådsherrarnes sak. Under förutsättning att det handlades efter stränga principer i Linköping 1600 skulle således riksdagens domvärjo omfattat andliga *personer*, men icke andliga *ting*. Men om man sammanhåller ständerdomen öfver de finska presterna med hertigens ofvannämnda proposition n:r 8 och det svar derå som han utverkade sig den 29 Febr., så får man utan tvifvel en riktigare uppfattning af förhållandet; hertigen synes redan från början haft detta tillvägagående — ett allmänt riksdagsuttalande — i bakhåll för den händelse den först anlitade domstolen skulle frikänna. Så visa sig de juridiska formerna vid detta tillfälle endast som en skyddande förkläd-

1) Se anklagelsepunkterna, tryckta efter Registr. hos Waaranen, Urkunder rör. Finlands Hist., I, 21 f.

2) »Huruledhes Bisperne och Clerkerit hafue uthi Linköping haft Bispem i Åbo och finske Clerkerit till förhör, efter F. N:des hertigh Carls befalning»; original bland Riksdagsacta, copia i *Palmsk. Saml.*, Acta ad Hist. Caroli IX, II, 697 f.

3) »Clerkeriitz exception» den 20 Mars, bl. Riksdagsacta och *Palmsk. Saml.*; jfr Wingqvist, s. 168. Då de finska presterna besegla riksdagsbeslutet så sker det ock »medh then Exception som af Biscopar och Clerkerijt i Sverige är giordt». — Ett par månader senare, 20/5 1600, skrifver Karl till Upsala Domkapitel att beställa om ny biskop i Åbo; Waaranen, I, 58.

nad kring den starka vilja, som här gick att bevisa naturkraftens öfvermakt öfver den formella rättens och logikens abstraktioner — och som lät förklädningen falla så snart den visade sig hinderlig för afsigten.

Detta fall är föröfrigt icke det enda, der ständerna i Linköping uppträdt som egna domare, utan förmedling af domstolsutskottet. Såsom *högre instans* uppträda de äfven emot Arvid Stålbarm och Axel Kurck, hvilkas i Finland fälda dödsdom nu upprepas¹⁾; protokollerna visa ock, att de varit inställda ej blott för att vittna mot rådsherrarne utan äfven för att svara i egen sak²⁾. Äfven som *första instans* har riksdagen in pleno i riksdagsbeslutet uttalat en mängd straffbestämmelser, vare sig med eller utan föregående ransakning, ja t. o. m. öfver frånvarande personer (åtskilliga finska samhällsklasser). Så förfogar riksdagsbeslutet direkt öfver Hogenskild Bjelke och Carl Gustafsson Stenbock, hvilkas sak ställes till »näste Tilsammenkompst»; öfver de fyra riksråd som flytt till nåden (Klas Bjelke, Erik Abrahamson Lejonhufvud, Krister Klasson Horn och Göran Posse), hvilka få ett fängsligt förvar på hertigens behag; öfver adel och krigsbefäl, »Borgare, Fougter, Skriffuare, Länsmän och andre» i Finland, hvilka undkomma med bötesstraff³⁾.

Dessa straffbestämmelser utan dom, detta nationalviljans omedelbara ingripande i den enskildes rättssfer — det är en direkt fortsättning på den väg som hertig och ständer beträdt 1597; en engelsk attainder-dom, bakom hvilken ligger som utgångspunkt det föreställningssättet att

1) Se riksdagsbeslutet hos Stjernman, s. 507. Den föregående domen var fäld i Åbo 7/11 1599 (nedan s. 84 n.) och hade redan af dervarande domstol underställts alla ständer; Fryxell, IV, 329. Äfven Bengt Falk var dömd i Åbo och ställes nu inför domstolen (Skand. Handl., s. 362); men nämnes icke i riksdagsbeslutet.

2) Skand. Handl., ss. 296 ff.

3) Af dessa tre kategorier hade rådsherrarne alla varit ställda inför domstolen och fått anklagelserna öfver sig; men om Klas Bjelke, Lejonhufvud och Horn innehåller domen 17/s uttryckligen, att som de begärt nåd och ej rätt, så är icke »någon Rättegång medh them hållen blefwen»; Werwings Bil., s. 213, jfr Skand. Handl., s. 359 f. Med Stenbock hade

riksens ständer, liksom Englands parlament, nu voro bärare af statens suveränitet. Här afspeglar sig klart förhållandenas revolutionära sida. Men äfven i den verkliga rättsgången, rådsherrarnes stora mål, hafva samlade ständer spelat en roll vid domstolens sida. Först är att märka, att domen är af hela riksdagen uttryckligen stadfästad, och detta i ordalag som äfven här framställa riksdagen nästan som en revisionsdomstol öfver utskottet. Det heter nämligen i sjelfva dombrefvet, efter formuleringen af domen: »Thenne Dom hafwe wij andre Sweriges Rijkens ständer... och uthi lijke måtte tagit uthi öfwerwägende och betänkiande och icke annars kunnet pröfwe och besinne, än at han aldeles laglig och skiälig är; hwarföre hafwe wij och honom här nedanföre medh våre händer och Signeter underskrifwit och förseglat, och wele honom brede widh the andre gode Herrar och Män som uti Rätten hafwa sitit... försware och förfächte»¹⁾. Detsamma upprepas sedan i riksdagsbeslutet; och här tillägga ständerna yttermera en uttrycklig begäran, att dem »nw här tilbörlogit straff och Execution öfwergå måtte» — en af hertigens propos. föranledd framställning, som åter leder tanken bort till engelska förhållanden²⁾. Men vidare framgår af en del ställen i handlingarne, att hela ransakningen i målet försiggått i samlade ständers närvaro. Det heter nämligen i domen, att hertigen den 3 Mars lät ställa de anklagade »för oss för:de *samt menige Rijkens ständer*»³⁾; det heter i prot. för 11/3, att hertigen ansåg saken »vthi desse förledne dagar» nogsamt hörd, »begärde fördenskuld af menigheeten, att *the wille vtstijge som medh saken inthet hade bestelle*, och tage dee andre, som förordnade wore att sittia, saken i betänckiande»⁴⁾; och det visar sig föröfrigt flere gånger

^{17/8} hållits en särskild ransakning inför en nämnd af blott adelsmän; Ödbergs anteckningar.

1) Se Werwing, Bil. s. 216.

2) Jag afser här den formen vid ett *impeachment*, att underhuset gör särskild hemställan hos lordernas hus om dom, sedan den åtalade förut funnits skyldig; se t. ex. Svedelius, Statsrådets ansvarighet, s. 142. Visserligen äro de yttre förhållandena år 1600 helt andra.

3) Werwings Bil., s. 184.

4) Skand. Handl., s. 307.

att prester varit närvarande vid förhandlingarne, hvilket ju ej var fallet i den särskilda domstolen¹⁾. Jag finner saken bekräftad i Axel Lejonhufvuds berättelse, som säger att domsalen var alldeles fullpackad af »rusticorum» sällskap²⁾. Men då vi den 14 Mars finna hertigen sammanfatta sitt åtal i 25 punkter och öfverantvarade det³⁾, samtidigt med att han å ena sidan begär presternas utlåtande om faran för religionen af de anklagades rådslag, å andra sidan sjelf besvarar deras jäf mot domstolen⁴⁾ — då är det klart, att ransakningen med anklagelser och svaromål nu är slut; processens offentliga del är förbi, samlade ständer hafva nu intet mera att dermed beställa, saken hvilat till öfverläggning och formulering hos utskottet allena⁵⁾.

Äfven här har således hertig Karl — då han låtit samlade ständer öfvervara ransakningen och bekräfta domen — byggt på den praxis som utbildat sig före honom. Likaså erinrar man sig faderns uppträdande 1529, då man finner honom såsom personlig aktör leda processen från början till slut, och då man ser honom ställa de anklagade i valet emellan sträng rätt och nåd. Vid närmare betraktande märker man dock huru de ändrade förhållandena i bägge fallen göra sig gällande. Gustaf Vasa år 1529 framträdde som part emot de anklagade och ingick i vidlyftigt svarom-

1) Så i prot. 4/s, Skand. Handl., s. 214, och än tydligare i prot. 17/s, ibm ss. 336, 338. — Då prot. 18/s innehåller hertigens begäran att »Rätttegångs Handlingarne, såsom the af Ständerne skriftligen författade wore», skulle särskildt uppläsas för de ständer som ej sutit i rätten (ibm s. 359), så afses här tydligen den inom utskottet formulerade domen.

2) Det förefaller mig t. o. m. ganska sannolikt att de i Skandinav. Handlingar tryckta protokollerna beträffa allenast den del af processen som försiggått inför offentligheten; hvaraf särskildt förklaras deras tystnad i fråga om de fyra förnämsta offren efter den 11 Mars, då hertigen befallde »menigheterna» att afträda.

3) Riksdagsacta. Punkterna tillställdes särskildt Hog. Bjelke; Ödbergs anteckningar.

4) Ofvan s. 50, n. 3, och nedan s. 56.

5) Hvad som här inom slutna dörrar skedde, derom finnas upplysningar i berätt. n:r 7 bland *Pulmsk. Saml.* (begagnad redan af Geijer och Fryxell) samt i *A. Lejonhufvuds berättelse*.

mål för egen del innan han förekastade dem deras brott. Om äfven hos Karl 1600 då och då en liknande uppfattning framskymtar ¹⁾, så är den dock endast sekundär, han nöjer sig då med en naken försäkring eller med att kasta onus probandi på motståndarne ²⁾; men i det hela har han fattat processen som en sak mellan riket och dess förrädare, och sig sjelf som anklagare allena, icke part eller domare ³⁾. Man finner att statsbegreppet vuxit — och tillika den personliga ansvars känslan sjunkit hos dess faktiske målsman. Hvad åter den vid detta tillfälle utöfvade benådningen angår, så har den på grund af situationens egendomlighet haft en alldeles särskild karakter, olik alla föregående precedensfall. Det är denna gång icke en monark, som af egen maktbefogenhet ändrar den formella rättvisans utslag; det är en aktor som låter sin talan falla. Derför finna vi ock af handlingarne, att ständerna vid detta tillfälle fattas som delegare i benådningsrätten. Då fyra af de anklagade den 18 Mars ånyo begärt nåd, förklarade Karl att han för sin person nedlade talan mot dem, »*begärte och, att ständerna sammalethes theres rätt och allt tilltaal emoth them wille falla låta*» ⁴⁾; och då han i sista ögonblicket skonade Stålar och Kurck, hänsköt han äfven denna nåd till ständerna ⁵⁾.

Priset för hertig Karls och ständernas nåd var att de anklagade sjelfva erkände sig vara ärelöse förrädare ⁶⁾. En dylik nåd ville emellertid de främste anklagade, offren från 1590, riksråden Erik Sparre, Gustaf Banér, Sten Banér och Ture Bjelke, icke mottaga. De begärde rättvisa, men an-

1) Jfr särskildt det ofvancit. brefvet 16/7 1597.

2) Denna taktik var så mycket lättare, som de enligt upprepad klagan saknade försvarsmedel; se Erik Sparres protest. 1599 (Werwings Bil., s. 112) och flere ställen i prot.

3) Han säger detta sjelf en gång uttryckligen; se Skand. Handl., s. 256.

4) Skand. Handl., s. 360. I riksdagsbeslutet betonas, att deras benådning från lifsstraffet skett på »*wår samptlige ödmjuke Bön och Begären*».

5) Se Fryxell, IV, 34.

6) Se t. ex. hertigens ord till Erik Sparre på första rätttegångsdagen, Skand. Handl., s. 207 f.

förde på samma gång *jämf* *emot domstolen*. Exceptio fori kommer fram i deras särskilda svar, då de under rättegångens första dagar förhöordes hvar för sig, och mynnar slutligen ut i en gemensam formlig »Protestation» den 10 Mars, besvarad s. d. af ständernas »Replica», samt en »Exception» följande dag, besvarad af hertigen sjelf den 14 ¹⁾. Då ständernas domsrätt således nu för första gången af de anklagade underkännes, så fäster innehållet i dessa akter vår särskilda uppmärksamhet.

Äfven en flyktig blick i herrarnes protestation finner, att de icke velat i allmänhet jäfva ständerna som domstol; redan långt förut hade Erik Sparre tvärtom erkänt »alle Rijkzens Ständer» som naturligt forum just för rådet ²⁾. Men hvad han och hans medbröder nu försköto, det var *dessa i Linköping församlade* ständer, och detta på tvänne hufvudskäl, hvilkas giltighet en i den formella rätten mera klarsynt och af lidelsernas atmosfär oberörd efterverld icke lär vilja underkänna — det ena att dessa ständer följt och stödt hertigens alla steg på revolutionens bana och således nu suto som domare i egen sak ³⁾; det andra, att de anklagade hade hertigens eget muntliga löfte, gifvet tre dagar före Linköpingsfördraget, att blifva stälde för opartiske utländske domare. Vid denna senare jäfsanledning kunde ständerna emellertid icke fästa något afseende, då hertigen sjelf icke drog sig för det moraliska ansvaret att

1) Akterna finnas tryckta bland Werwings Bilagor, utom ständernas replik, hvaraf dock ett utdrag refereras i sjelfva domen (ibm, s. 188 f.); jfr prot. ¹⁰/₃, Skand. Handl., s. 286 f.

2) Se bref till Hog. Bjelke ⁷/₁₀ 1585, meddeladt af Ahlqvist, Om aristokratien etc., s. 71, n. 3.

3) »De, som ähre Wederparter och Åklagare», skrifver Erik Sparre redan från fängelset i Nyköping 1599, »de samma skole nu wara Domare»; Werwings Bil., s. 113. »The här sittie för Rätte», yttrade herrarne ännu ¹¹/₃ 1600 inför domstolen, »äre Actores och icke Judices»; Skand. Handl., s. 293. Hertigen bemöter nu denna invändning dermed att han sjelf kunde hafva bättre skäl att jäfva en domstol der de anklagades egna släktingar suto; se svaret inför rätten ¹⁴/₃ och det senare genmälet på Erik Sparres sista protest, Werwings Bil., ss. 175 f. och 127.

slingra sig undan ett gifvet löfte¹⁾; och den förra jäfs-punkten fatta de såsom riktad emot sjelfva ständerdomens institut, hvadan de kasta bevisningen ifrån sig och fråga »hwar thet i Lagen begripit är, således att någon beklaget må alle Ständer wräke och wäld giöre»²⁾. Man

1) För den som vill studera Karl IX:s karakter — liksom för den som har till ämne den *materiella* sidan af domen i Linköping — är hans beteende i detta fall synnerligen upplysande. För mig är nog att påpeka: huru han än rent förnekar hvarje kunskap om sitt löfte (enär han icke *behöft* utlofva något då herrarne voro i hans väld!); än erkänner det till hälften, men *förklarar det icke bindande*, såsom stridande dels mot Gustaf Vasas Testamente, dels mot Sveriges ära; än låtsas tro att herrarne mena sjelfva Linköpingsfördraget, och underkänner dess giltighet, alldenstund konungen icke uppfyllt sina förpliktelser; än skjuter sig under klausulen att endast det skulle underställas utländsk dom som ej kunde slitas svenske män emellan (hvilket säges i Linköpingsfördraget, men *icke* var på tal i hans muntliga löfte till herrarne, enl. Gustaf Banérs uttryckliga försäkran inför rätten, Skand. Handl., s. 233); än har blott oqvädinsord och svordomar till svar (»Siw tusend dieflar hafwer iagh låfwatt Eder, och dett will iagh och hålla», Skand. Handl., s. 282); slutligen tystar alla invändningar med hotet att eljest behandla de anklagade som upprorsmän, tagne med svärd i händer. Se Werwings Bil., ss. 111, 128, 164 f., 168 f., 173, 175, 179, 189; Skand. Handl., ss. 203, 247, 277 ff, 281 f., 287, 289 f., 294, 303, 305, 325. Bland alla dessa undanflykter är det de som bero på förväxling mellan det muntliga löftet och Linköpingsfördraget, som ständerna välja för att tillbakavisa jäfvet i denna punkt; se domen hos Werwing, Bil., s. 189 f. — För den som tagit närmare kännedom om handlingarne i målet kan intet tvifvel finnas, att Karl verkligen afgifvit det omtalta löftet. Äfven om de anklagades enstämmiga och upprepade försäkran icke räcker till att öfvertyga derom (jfr jungfru Christina Banérs berättelse hos Bergius, Karl IX:s Rimkrönika, s. 352), så är saken nog tydlig genom denna hertigens tvetalan under rätttegången, sammanhållen med brefvet ^{17/8} 1597 (ofvan s. 33, n. 4) och Vadstenabeslutet. Äfven Svedelius (i Sv. Akad. Handl., del 46), som icke observerat skilnaden emellan det muntliga löftet och klausulen i Linköpingsfördraget (se ss. 330 f., 349), anmärker starkt på hertigens tvetalan å s. 360 f.

2) Se domen hos Werwing, Bil. s. 188. De anklagade svara härpå helt naturligt, att lagen icke förbjuder ständerdom, »men att alle Wederdelemän... icke måge opsätties för Domare... thet finnes klarligen i Lagen»; ibm s. 168. På denna invändning fann Erik Göransson Tegel ^{11/8} ett gensvar som slog särdeles an på hertigen: »aldenstundh i nämpne dem Wederdelsmän, så är jw klart nogh, at the (I) någon träta hafwe *medh Rijhetta*»; Skand. Handl. s. 293. Det är folksuveränitetens tanke — alla revolutio-

ser, huru djupt föreställningen om ständernas högsta domsrätt borrar sig in i sinnena genom ännu icke sekelgammal praxis.

Senare har Karl sjelf, i sitt s. k. svar på Erik Sparres protestation, gjort ett försök att på positiv väg uppvisa ständernas domförhet och vindicera dess formella öfverensstämmelse med gällande lag. Försöket har — med all sin uppenbara advokatyr — sitt stora intresse redan därför, att det visar ett behof att infoga detta utomordentliga institut i statens normala rättsbyggnad. Först citeras Landslagens Konunga-B., kap. XXXV (jmfördt med kap. XXXVI och Tingm.-B. kap. XLI), som för brott emot samma balk organiserar en domstol af tolf män (den ofvanomtalta konungsnämnden); »Nu hafwer» hertig Karl »icke allenast låtit Tolf som Lagen säger, döma öfwer förbem:te Förrädare, uthan . . . woldgifwit Saken the förnämste och Lagfarneste af menige Sweriges Rijkes ständer.» Derpå omtalas den domstol af »några af de förnämste i riket», till hvilken Gustaf Vasas testamente hänvisar det kungliga huset sjelft: »Skall nu Konungen och Rijksens Arffuster låta sig medh Swerikes Rijkes Ständers Dom nöije, medh hwad skiäl hafwe tå the Förrädare kunnat förkasta Swerikes Rijkes Ständer, såsom olaglige Domare.» Och till sist återopas adelsprivilegierna, som till forum för adelsmän konstituera en rätt af 12 eller 24 likar; »Nu hafwe icke allenast Tolf af Adelen sitit i then Dom som i Linkiöping afsagd blef, uthan *alle the förnämste, som i Rijket hafwa warit*»¹⁾!

På dylika grunder blef alltså de anklagades jäf mot domstolen underkändt²⁾, och i namn af Sveriges lag gick dödsdomen öfver dem. Domen omfattar trenne punkter. *Den första* tillämpar Söderköpingsklausulen emot dem som fränfallit riksdagsbeslutet. *Den andra* gäller äreröriga be-

nens dogm — som här kommer upp på ytan, liksom föröfrigt mångenstädes i dessa förhandlingar.

1) Werwings Bil., ss. 125—127. A. Lejonhufvud (anf. berätt.) räknar det som ett fel af de anklagade att de icke grundade sitt jäf uteslutande på adelsprivilegierna.

2) Domstolen citerar sjelf, i domen, de lagställen på hvilka Karl i första hand stödde ständernas domarerätt (dervid Tingm.-B. kap. XLI ändradt till XL), se Werwings Bil., s. 194 f.

skyllningar mot hertigen, med hänvisning till Konunga-B. kap. IX (»Hwar som talar å Konung eller Konungs Råd h en eller flere, thet å heder och åhre thera går» etc.). *Den tredje* fastslår beskylningarne att rådet var orsaken till oenigheten mellan hertigen och konungen och till den senares krigiska uppträdande, och domen faller i förmågo af Högmåla-B. kapp. VIII (om förräderi mot »Konung eller Rijksens Herra») och IX (om den som »bär afwogan Skiöld emot sinom rätta Herra, och härier sitt egit Fosterland, uthan han föllier then som rätt kommen är til Rijket»)¹).

Vi kunna sammanfatta detta såsom högförräderi, eller brott emot konung och rike. Det är samma sak, som alltid förut motiverat ständerdom och som är den gemensamma för alla dem som vid detta tillfälle stå inför ständernas domstol²). Men härtill kommer i domens tredje moment en annan synpunkt, som påkallar vår synnerliga uppmärksamhet. Det är rådsherrarnes *embetsansvar*, och detta icke för handling utan för *sjelfva rådet*.

Efter citatet af Högmåla-B. kap. IX fortsätter domen med följande ord: »Althenstund, kan skeep, att the och och andre flere, kunne wäl någorledes mene them komme till hielp och undskyldning, som i thetta Capitlet står, at

1) Enl. berättelsen i *Palmsk. Saml.* samt *A. Lejonhufvuds berättelse* uppsatte krigsbefälet samt fogdar och lagläsare först förslaget till dödsdomen (anf. volym, ss. 687 ff), författadt af lagföraren Johan Otteson, samt förelade detta för adeln. Grefvarne och några andra adelsmän funno emellertid domen för »general» och uppsatte sjelfva genom Lejonhufvud ett annat förslag till mildare dom. Här finnas Högm.-B. kapp. VIII och IX icke tillämpliga, men deremot Kon.-B. kapp. V och VIII; och då »i lagen, der som Rådseden förmåles, icke med uttryckta ord deres poene och straff uttryckas som otillbörligen deremot handla», så hänvisas till konung Gustafs Gårdsrätt, kap. 25 (lifstidsfängelse). Kon.-B. kap. IX vore visserligen tillämpligt, men icke lika strängt för alla de anklagade; och domen borde ständernas rätt oförkränkt, underställas utländsk bekräftelse. Man hade redan enats om ett utskott att sammanjemka, då i Lej: s frånvaro genom särskilda bearbetningar af hertigens män den strängare meningen gjordes gällande.

2) Blott ett undantag finnes, i det att rätten dömde äfven Ture Bjelkes jägare (»Fogelskytten») Nils Larsson för falsk angivelse emot sin herre i dennes sak — alltså i tydligt yttre sammanhang med högförräderimålet; *Skand. Handl.*, s. 360 ff., jfr Loenbom, Upplys. i Sv. Hist., III, 58 ff.

the följde Konungen, som rätt war kommen til Rijket. Så måste man theremot öfwerwäge och betänkie, at *the hafwe warit rätte orsaken* och wällende till all orede och Blods-uthgiutelse . . . *Ty fast om än Konungen hade welet något emot sin Eedh, Lagh och skiäl företage, så wore the icke skyldige honom bijplichte* uthi sådana saak, efter som thet Femte Capitel i Konungs Balken förmäler, nemligen: Att wij skolom honom rätta lydno hålla och budh hans fullkomna, i allo ty han oss skiälliga biuder, och swarligit är både för Gudi och Mannom honom att biuda och oss at göra. Sedan, ther the *efter theres Råds Eedh skulle styrkie och råde Konungen, til thet som som the wiste för Gudi, honom och Landena hans nyttigt och gagneligit wara. Item at the skulle honom styrkie til Rijkens Rätt medh alla thera macht, att han måtte alla the Eeda som han hafwer Rijkena sworit, och Almogen honom wäl at hålla, och thet samma skulle the sigh sielfwe jetta at hålla*: Så hafwe the ther twert emot . . . icke allenest sielfwe handlet, uthan och rådt, styrkt och bewekt Konungen til at bryta sin Eedh, så wäl som the hafwe brutit theres¹⁾.

Vi igenkänna Landslagens rättsed med dess bägge första moment, således äfven mom. 2, som konungamakten medvetet uteslutit, och som rådsherrarne följaktligen aldrig besvurit. Att det gäller deras rådsembete, och att detta fattas efter Landslagens bokstäfver oansedt de faktiska ändringarne deri, det kommer lika klart fram i åtskilliga af hertigens 25 anklagelsepunkter emot dem, särskildt n:r 1—4, 7 och 12, af hvilka den sistnämnda uttryckligen angår edens andra moment²⁾. Fullt systematiskt är saken utredd i Karls svar på Erik Sparres protestation; här citeras först rättsedens första moment och anmärkes sex brott deremot

1) Werwings Bil., s. 215.

2) Ibm. ss. 157 ff. Den första och andra af dessa klagopunkter upplifvar alla konung Johans gamla »Besvärningar» från 1590, ett bevis på att någon dom deri ännu icke fallit; men rätten förbigår dessa gravamina »efther thet Rådslag, som ther omröres (Vesterås 1585), icke nu war förhanden tillstädes», ibm s. 196.

— att de rådt Sigismund att mottaga Polens krona, att de styrkt honom att föra främmande här in i riket, att de bortgifvit »Swerijkes Rijkes Land och rättigheet»¹⁾, att de stiftat oenighet i riket, att de stämplat i utlandet, att de tillstyrkt Sigismunds åtgärder att hindra tillförseln till riket —; *derpå anføres in extenso den gamla lydelsen af andra momentet*, och anklagas de att i strid deremot hafva hjelpt Sigismund till fara för den rena läran, att hafva underlåtit insägelser emot en katoliks utnämning till Stockholms borgherre och att i många andra fall hafva lemnat obeifrade konungens brott emot sin kungliga ed²⁾. Till yttermera visso att här verkligen är frågan om embetsbrott innehåller riksdagsbeslutet, att de dömde hade »emot theres eigen gjorde Rådz Eed . . . rådt konungen till . . . at före vt lensken Häär å Fosterland there»³⁾.

Man får ett starkt intryck af vedergällningens lag, då man sålunda bland motiverna till Linköpingsdomen finner citerad äfven den punkt i rådseden *som de anklagade faktiskt aldrig besvurit*⁴⁾, men som de i verkligheten velat tillgodogöra sig och äfven sjelfva i egoistiska syften fört på tungan⁵⁾. Hvad

1) Åsyftar Estland, som Erik Sparre i full enlighet med sin fullmakt (Svedelius i Sv. Akad. Handl., del. 46, ss. 90 ff.) under sin mission till Polen 1587 bortlofvat; ehuru Johan sedan sjelf upptog klagan mot honom i denna punkt 1590. — Estland räknades på denna tid in i Liffland, såsom synes af sjelfva traktaten 1587 (Werwings Bil. s. 12), liksom af konung Johans ord om »the Lifflender, som wthi wårth hertighdöme Esteland äro boendes» (Ahlqvist, om aristokratien, s. 95, n. 5). Derför säger hertigen under rättegången 1600, att det här var frågan om Liffland (Sk. Handl., ss. 283, 316); och likaså afses Estland på mångfaldiga ställen i denna tids handlingar der Liffland nämnes.

2) Werwings Bil., ss. 140 ff.

3) Stjeruman, s. 506.

4) Bland Riksarkivets *Handl. rör. de i Johan III:s tid anklagade rådsherrar* 1590 (konvolutet för April—Maj) har jag lyckats återfinna, i afskrift, den ed som ^{21/8} 1594 gafs Sigismund af 8 rådsherrar, deribland Erik Sparre och Ture Bjelke. I detta formulär märkes intet spår af det andra mom. — om icke dit skall räknas förpliktelsen att råda så som konungen, riket »och alle thess trogne Innebyggjere kunne wara till nytto, gagn, tröst och longligt bestånd»; hvilket ju dock är blott en utveckling af mom. 1.

5) Se brefvet af ^{18/8} 1595, ofvan s. 31, n. 2. — Att domen i Linköping till god del stödt sig på detta andra mom. i Landslagens rådsed,

som emellertid i detta sammanhang närmast intresserar oss är det faktum, att *här för första gången i Sveriges historia laga ansvar öfvergått konungens rådgifvare för deras del i konungens gerning*. De anklagade finnas också sjelfva hafva sökt ett skydd deri, att »thet kommer icke oss allene widh . . . uthan och sielfwe Konungen»¹⁾. Men ständerna svara riktigt, att det »fordres ej swar uthaf them på then deel, som H. K. M:t och H. F. N:de serdeles kan wederkomme att sware hwarannen, uthan allenest» till deras egen sak²⁾; och det betonas gång på gång under processen att man räknat dit äfven det förhållande att de »styrkt och bewekt konungen, til at handla emot sin Edh»³⁾. Än tydligare kommer samma tanke fram i hertigens svar på samma jäfsanledning; han förklarar, att de icke skola »blifwe mängde uthi Konungens saker», och hvad han sjelf »kan hafwe medh Konungen uthestående, thet dock fast ringe eller snarest sagt alsintet ähr, annet än godt, thet H. F. N:de weet sigh hafwe orsak till gifwit, thet will H. F. N:de medh H. K. Maj:t uthföra»⁴⁾. Karl fasthåller här den ståndpunkt som han intagit i brefvet till rådsherrarne ^{15/6} 1597⁵⁾, och som han klart utvecklat och begrundat redan i ett bref till Sigismund ^{8/8} 1595, der det heter: »*Vi hafva icke heller tillmätit Eders Maj:t att hafva handlat emot sin ed och löfte*, emedan vi veta sådant vara emot Eders Maj:ts dygdefulla hjerta, och att Eders Maj:t *af infödd konungslig natur* är from och god och nogsam kan besinna och öfverväga,

har måhända icke varit bekant för de författare som spekulerat öfver orsaken till att Karl 1602 åter upptog det, i sina nya rådsherrars förpliktelser (se Alin i Sv. Hist., s. 434, och G. Berg, Riksdagen i Stockholm 1602, s. 29); det var ej längre farligt, sedan det förbundits med ansvar. Mechelin (anf. afh., s. 113) har observerat förhållandet, men genom ofullständig kunskap om edens verkliga lydelse 1602 (se Svante Bjelkes ed ^{29/8} hos Naumann, Sv. statsförfattningsrätt, I, 160 n.) kommit att förbise sammanhanget å s. 117.

1) Protestation ^{10/8}, Werwings Bil., s. 165.

2) Domen, ibm s. 190.

3) Ibم ss. 197, 141, 143, 159, 160 m. fl. st.

4) Ibم s. 174.

5) *Carls och Sigismunds Registr. 1597—1600*, fol. 12 (cit. ofvan s. 33, n. 4).

hvad Eders Maj:t lofvat och tillsagt, *utan vi hafva tillskrifvit det som skett otrogna människors tillskyndan*, hvilka till Eders Maj:s och rikets skada sådana råd ingifva¹⁾.

Ur denna tankegång blickar oss till mötes en aning om sjelfva förutsättningen och korrelatet till all verklig ministeransvarighet, nemligen *konungens oansvarighet*. Klarast framstår detta, om vi jemföra formerna vid Sigismunds afsättning med dem under hvilka Erik XIV 30 år förut skildes från regementet²⁾. Då sutto ständerna sjelfva till doms öfver konungen, och det var mest för privata synder hans främste rådgifvare fick plikta; man drog sig ej heller för att öppet kasta skulden på konungens egen person³⁾. Nu känna ständerna sin inkompetens att i domsväg pröfva konungens sak, här är lagens område slut, och man har endast revolutionens väg att gå, en viljeförklaring, uppsägelse af tro och lydnad, hvarvid det är en ren maktfråga om konungen orkar återföra dem dit; men mot hans rådgifvare vändes lagens svärd och ständernas dom. Det är icke det minst märkliga i Sveriges historia, att principen om konungs rättsliga oansvarighet således kommer till synes just under en konung som faktiskt fick bära ansvaret ända till kronans förlust.

Under sådana omständigheter händer det blott allt för lätt att man faller ned i det BISCHOF:ska systemets ensidighet och låter verktyget umgälla hvad armen gjort⁴⁾; och historien lär icke vilja förneka, att detta i *verkligheten* varit fallet här. Det är därför synnerligen anmärkningsvärdt att af de citerade uttrycken finna, huru stän-

1) *Carls Registr.*, cit. efter Wingqvist, s. 197. — I rådslag ²⁴/3 1606 säger Karl deremot rent ut, att Sigismund sjelf bar skulden.

2) Det bör dock vid denna jemförelse icke alldeles lemnas ur sigte den olikheten, att Sigismund vid räkenskapskravet var konung i ett annat rike, och der frånvarande.

3) »Ändogh man hade väl tänk(t)», heter det i en instr. af hertig Johan ¹⁷/11 1568, »att Jören Pederson skulle haft stor skyldh ther udi, hvilket och så i sanningh är, så hafwer man dogh nu seden . . . i sanningh förnummit, att Kough Erich hafver sielf af sin eigen vanart och ondzsko varit störste orsaken» etc.; *Sv. Riksdagsakt*. n:o 358 (II, 259 f.).

4) Se mina Studier rör. ministeransvarigheten I, 60 ff.

derna *teoretiskt* skilt på konungens sak, för hvilken en revolutionär afsättning var enda lösningen, och rådsherrarnes egen, för hvilken fanns lösning i lag och rätt. De hafva dermed visat en känsla för det centrala i ministeransvarets egen natur — att det drabbar i en punkt der rådgifvaren handlat i frihet. Om således domen i Linköping blef ett juridiskt mord, så har den formella orsaken dertill icke legat i en snedvridning af ansvarsprincipen själf, utan allena i dess qvantitativa utsträckning bortom lag till *salus publica*¹⁾ — och dess praktiska öfverlemnande åt ena parten att realisera.

Äfven derutinnan uppenbarar sig i detta precedensfall ministeransvarighetens rätta väsen, att *ansvaret utkräfdes af en annan maktinnehafvare i staten än konungen*; och häri ligger den mest karakteristiska skillnaden mot 1590 års precedensfall, der konungen själf uppträder som saksägare. Vi hafva år 1600 bilden af en verklig konflikt, om hvars materiella innebörd här icke är tal, men hvilken i formelt hänseende söndrar konung och folk; och den af konungen kränkta statsidén finner sitt försvar i samhällets eget organ, alla rikets ständer med arffursten i spetsen. Den moderna vetenskapen genomskådar detta sammanhang med statens egen grundmotsats, äfven om de uppträdande själfva arbetade under intrycket af andra åskådningar, för hvilka denna stora motsats ännu ej klarnat. Det var detta, som gjorde ministeransvarigheten i sin tillämpning här till en stor orätt, och som gaf den en så våldsam form att själfve konungen icke kunde rädda sin krona derur; tiden var ännu icke mogen för detta rättsmedel, ansvarsprincipen står här lösryckt ur sitt sammanhang med den konstitu-

1) I den laga rådsedens mom. 2 se vi en garanti för lag, i dess mom. 1 en garanti för *salus publica*. Det var efter bägge som riksråden nu dömdes. Att de svarade för *skadliga* likaväl som för *lagstridiga* råd visar sig klarast i n:o 3 af Karls anklagelsepunkter, deri med citerande af edens första mom. Karl ger dem skulden för Sigismunds uppfostran till katolicismen: »om thet nu hafwer warit Rijket nyttigt och gagneligt . . . thet gifwer nu sielfwe tiden och förfarenheten medh»; Werwings Bil, s. 158.

tionella statens allmänna rättsystem som ännu låg fjerran, och dess användning måste alltså ännu medföra en rubbning af alla normala förhållanden. Men med allt detta igenfinnas dock i det drama, som spelade i Linköping Marsdagarne år 1600, alla specialbetingelserna för en typisk ministeransvarighet i modern mening; och därför har detta precedensfall kräft en synnerlig uppmärksamhet vid vår undersökning.

På samma gång nu ministeransvarigheten fick sin lösning i juridisk rättegång inför ständernas utomordentliga domstol, på samma gång debuterar riksrättsinstitutet fullfärdigt i vår historia. Dess bägge beståndsdelar, ansvarsprincipen och ständerdomen, som hittills arbetat sig fram på skilda vägar, de mötas nu och förenas — för att snart åter glida isär och gå egna vägar igen. Här har undersökningen nu att följa dem fram genom tiderna, i precedensfall och lagstiftning, tills de åter smälta ihop i den nuvarande lagstiftningens former.

**Precedensfallen 1604, 1605 och 1606. Ständerdom
och ständerdomstol, sådan den utbildats
i praxis före 1634.**

Året 1600 betecknar det gamla rådets död; året 1602 det nyas födelse. Det var en nyskapning t. o. m. radikallare än 1520, ty icke en ur det gamla rådet gick in i den nya personalen. Åter läsa vi i rådsederna förpliktelsen att styrka lag och rätt och att tillse huru konung och folk höllo sina eder. Men den var ej längre farlig; dess udd var afbruten, sedan man i det stora prejudikatet 1600 fått förmärka dess konsekvenser i ett ansvar ända till lifvets förlust¹⁾.

Tvänne af de i Linköping anklagade, Hogenskild Bjelke och Karl Stenbock, hade fått sin dom uppskjuten till nästa riksdag. Vid riksdagen i Stockholm 1602 förspordes emellertid intet derom, mer än en fruktlös förbön af ständerna för alla fångar²⁾. Stämplingar i landsorten följ. år, hvaruti Göran Posse och Tord Bonde nämnas som hufvudmän, blefvo närmaste föranledningen till sammankallande af Norrköpings riksdag 1604. Kallelsen utgick ¹/₁₂ 1603 och omfattar all adel, biskop med 3 af kapitlet och en prest från hvarje härad, ryttmästare och knektehöfvidsman med 3 af befälet från hvarje fänika, 3 (en borgmästare, en rådman och en af menigheten) från hvarje stad samt 2 bönder från hvarje härad. Det är samma klasser som 1600, men i något minskad skala, i det att häradet nu skulle sända blott en prest och två bönder. Som anledning nämnes endast stämplingarne, hvadan de kallade uttryckligen tillhöllos att medföra sigill och fullmakt »till att afskaffe sådane förrädere»³⁾. I tredje punkten af sin proposition ¹⁴/₂

1) Jfr Wingqvist, anf. arb., s. 198.

2) G. Berg, Riksdagen i Stockholm 1602, ss. 43 f.

3) Se kallelsen till Sverige i *Registraturet för 1603*, fol. 266. Ett par dagar förut, ²⁷/₁₁, utskrefs en nästan alldeles likalydande kallelse till Finland; tryckt hos Waaranen, Urkunder rör. Finlands hist., II, 57 ff.

begärde nu Karl af ständerna, att alla förrädare »mätte tagas i tilbörliqit straff»¹⁾. Sedan ständerna hvar för sig lemnat bifall härtill, dock utan att yttra sig om domstolens beskaffenhet²⁾, yrkar Karl i sin andra proposition³⁾ ¹⁸/₂ att de skulle det »medh sielfue werket bewise, och nu med thett förste hafue them för rätte» och så låta straff följa på domen; dock betonar han särskildt att domarne skola aflägga domareed⁴⁾. Man ser, att en ständerdom är i görningen. På denna punkt afgaf nu adeln ²⁰/₂ ett svar som har ett särskildt intresse, enär det innehåller ett förslag till ständerdomstolens sammansättning. Adeln förklarar sig redobogen att hjelpa med dom och straff »och därföre af hwartt ståndh låthedt (?) nampngifwa Tolf, hwilcke effter H. F. N:des nådighes willie och begärens först skole göre theres Domare Eedh, ath the willie och skole Råthwissligenn och wthan någonn persons anseende dömme, och sedhen tagha alle the saacker som kunde wara mellen H. F. N:de och någre the som H. F. N:de kann hafwe, ath wijta, effter samme Domare Eedh, ij eeth noga och Råthwiist förhöör och Ransakningh, och sedhenn effter skäll och bewiiss, efter theres bäste samweth, Sentens och dom, af alle Rijkssens stånnder underskrifwet och bekräftigadt, fälle, och sedhenn där oppå een tilbörliq execution och straf föllie låthe»⁵⁾. Detta är utskottsprincipen i enklaste form, och fotad på det gamla tolftalet liksom i prejudikatet 1600. De öfriga stånden tåga i frågan; endast borgarne yttra sig, helt allmänt, med tillfredsställelse öfver Karls mening att göra domarne edsvurne⁶⁾. Karl synes emellertid nöjd med detta svar; skriftvexlingen i saken

1) *Riksdags Acta 1604* i Riksarkivet; häftet »Acta och Handlingar på riksdagen i Norrköping», fol. 1.

2) Ibm, fol. 56, 67, 70, 75. Svaren inlemnades ¹⁷/₂.

3) Ordet *proposition* förekommer, så vidt jag känner, denna riksdag för första gången, i ett svar af adeln ²⁷/₂.

4) Acta och Handl., fol. 2.

5) Acta och Handl., fol. 98, b.

6) Presternas svar, ibm fol. 103; borgarne fol. 105. Svaren aflemnades ²⁹/₂. — Förslaget om tolfmannadomstolen är således adelns särskilda, och icke alla ständers; jfr Högberg, Riksdagen i Norrköping 1604, s. 5, och Steyern, Sv. riksdagen, s. 96.

upphör, och dagen efter riksdagsbeslutets, den 23 Mars, skrides till verkställighet.

Bland 1604 års Riksdagsacta finnas icke mindre än trenne — i det närmaste öfverensstämmande — exemplar af rättegångshandlingarne i målet mot de upproriske vestgötar, af högre och lägre stånd, som kommit i Karls våld. Den utförligaste rubriken lyder der som följer: »... Hölzt rättegångh på Norköpingz Rådstughe Närwarandhe the Edle och wälborne Herrer *Richzens Råd*, sampt thesse Effter:ne Edle Wälbördighe Manhaftighe förståndighe och beschedelighe Herre roch Männ af Ridderschapet och *Adelen*, *Krigzbefhälet*, *Borgare* och *Böndher* som till samma rättegångh woro förordnadhe, hwilckes Nampn här under anteknade ähre.» Tyvärr finnes den utlofvade namnlistan ej, men sannolikt har Karl satt adelns tanke i verket, en tolt af hvarje stånd — han skulle eljest knappast underlåtit att disputera omkull den idén i sina »punkter» och »svar.» Det är endast preteståndet som fattas, hvilket ju är det vanliga. Jemförd med rätten år 1600 har denna *nämd*, såsom den i protokollerna kallar sig, den särskilda olikheten, att äfven de för den förra utmärkande lokalembetsmännen, fogdar och lagläsare, saknas. Men då man känner att Karl vid denna tid kommit på andra tankar angående rättskipningens ordnande i högsta instans¹⁾, så blir deras frånvaro lättförklarlig; och på samma gång visar det sig, att vi rätt förstått innebörden i deras inkallande till 1600 års domstol. Föröfrigt synes af den citerade rubriken framgå, att rådet mött in corpore, vid sidan af ständernas utskott.

Handlingarna upplysa eljest icke mycket om denna föga observerade²⁾ process. Dock framgår, att den förnämste anklagade, Tord Bonde, förut varit inför Karl själf »*uthi Ständernes närwaru* på konungsgården» och der aflagt bekännelser, innan saken nu togs före på rådstugan. Helt säkert har således målet företagits på vanligt sätt, med en personlig anklagelse af regenten inför alla ständer, och först

1) Se hans förslag till Hofrätt 1604, *Lagförslag i Karl IX:s tid*, ss. 553 ff.

2) Den är i förbigående omnämd af Högberg, *anf. afh.*, s. 5, n. 2

derefter öfverlemnats åt den särskilda rätten. Fången beskyldes för hemliga stämplingar med Polen — der han haft sin son på en beskickning — och för åtskilliga misstänkta rörelser i Vestergötland¹⁾. Han bekände sig skyldig, och fälldes på denna bekännelse — efter Högm: B. cap. 8, föregående riksdagsbeslut, Eriks Gårdsrätt, cap. 11 och 12, samt Karls egen Gårdsrätt, kap. 13 — till förrädarens straff, sedan hvart stånd för sig omröstat i rätten. Samma dag, den 24 Mars, gick dödsdomen öfver tvänne hans medbröder, Sven Månsson, t. f. stadsskrifvare och byfogde i Skara, samt drängen Axel Andersson; för hvilken senare rätten dock fällde förböner »för hans ungdom skull.» En tredje anklagad (Nils Dacke) ställdes på framtiden. Nästa söckendag, den 26, förhördes två nya personer (graverade genom vitnesmålen) inför rätten, af hvilka den ene (Axel Johansson) frikändes, men den andre (Hans Åkeson) dömdes att fria sig med tolfmanna ed efter lagen. Sex andra i målet inblandade herrar finga fullständig befrielse²⁾. Huruvida domen underställts flere ständer, är oss icke bekant.

Emellertid dvaldes Hogenskild Bjelke och brodern Klas i Karls fängelser, utan att erhålla den dom eller nåd som Linköpings riksdagsbeslut omförmälde³⁾. Men deras hämdgigige fiende glömde dem ej. Bland villkoren för sitt öfvertagande af kronan vid samma Norrköpings riksdag ställer Karl som n:o 2, att ständerna bifalla det de bägge brö-

1) Den anklagade hade sjelf sutit som medlem i 1600 års ständedomstol, hvilket nu lades honom till last som en för hans brott försvårande omständighet. Se förteckningen på adelns kontingent i Linköpingsrätten hos Werwing, s. 152, Tord Bonde till Stensholm. Äfven namnen Peder Bengtsson (till Runnom), Axel Johansson (till Göksholm) och Nils Sting finnas såväl bland 1600 års domare som 1604 års anklagade. — Tord Bonde synes hafva blifvit benådad till fängelse och sedan rymt riket. D. 7/8 1605 nämnes han bland fångarne på Gripsholms slott, enl. Ödbergs anteckn. ur slottshandl. Han har slutligen återvändt till hemlandet och dött der 1628, enl. Anrep, sv. adelns ättartaflo, adl. sl. Bonde, tab. 24.

2) Deras namn äro Anders Mårtensson, Olof och Lindor Stake, Nils Sting, Mårten Gris och Peder Bengtsson. Inalles figurera alltså ett dussin anklagade i denna process.

3) Öfver Karl Gustafsson (Stenbock) finnes bland Rikdags Acta 1604 ett betänkande af adeln, som omtalar att han fått Karls lejd, och resulterar i att han borde ställa borgen för sig.

derna aldrig måtte »komma uthur theres fengellse.»¹⁾. En sådan rättskipning ville dock ständerna icke alldeles gå med på; adeln hänvisar i sitt svar till Linköpings beslut, presterna till Sveriges lag, borgarne — och, som det vill synas, äfven bönderna — till Karls egen rättskänsla²⁾; och ehuru Karl låter adelns invändning »blifue i sitt värde» och utfar i starka beskyllningar emot sina offer³⁾, så dref dock adeln sin mening igenom i riksdagsbeslutet⁴⁾. Detta innehåller alltså att med de anklagade skulle förfaras såsom det blef sagdt i Linköping. Den bestämmelsen var visserligen redan för Hogenskilds del annullerad, så till vida som man ej tagit hans sak före vid nästa möte efter 1600; men nu synes man hafva bestämt sig för Norrköpingsriksdagen som ny utgångspunkt, och hade honom alltså fram inför riksdagen i Stockholm 1605.

Denna riksdag är — liksom till dels äfven föregående — redan därför synnerligen märkelig, att den var inkallad särskildt och uteslutande för domarevärf, hvadan de inkallade återigen skulle »af them som hemma blifue, medh bref och Segell göres fulmechtige, om samma förräderij att ransaka och dömma»; kallelsen omfattade samma klasser som förut, dock i ännu mera minskad proportion, i det blott en à två befälhafvare förutom cheferna instämdes från fänikan⁵⁾. Riksdagspropositionen är af den 24 april och hemställer till ständerna, »huru och på huad Sett samme Ransakningh skall skeep»⁶⁾.

1) Se Karls punkter ²⁹/₃ 1604, bl. Acta och Handl., fol. 14.

2) Acta och Handl., fol. 136 f., 142, 143, 147. Svaren framburos ⁴/₃.

3) I Linköping hade Hogenskild ålagts att fria sig med tolfmannaed; men Karl kan icke begripa »huru honom skulle der ifrå med någon Eedh befrija, aldenstund dett alt ähr klart och allom witterligt»; svar till adeln ⁵/₃, Acta och Handl., fol. 16 f. — Rättvisans svärd varder till ett svårt mordvapen i dylika händer!

4) Adelns svar ⁹/₃, fol. 164 f., yrkar på edgångens verkställighet, och ber om ett godt fängelse för den gamle, sjuke mannen i den händelse att han blefve fälld. Stjernman, s. 549.

5) *Registratur för 1605*, pars I:ma, fol. 28 f. Kallelsens datum är 8 Mars. Ehuru Karl icke underlät att bringa åtskilliga andra saker inför ständerna, finnes dock intet särskildt riksdagsbeslut. — Fullmakten för Nyköpings representanter är bevarad i riksdagshandlingarne.

6) *Stockholms Riksdags Acta 1605*. En föregående prop. ²⁰/₄ synes ställd till rådet allena; åtminstone afger rådet särskildt svar redan den 22.

Svaret kom dagen efter i obestämda ordalag, som andades villighet att taga itu med saken; och efter ett tal af konungen till de samlade ständerna skred man till verket¹⁾.

Jemte rådsherren Hogenskild stodo för rätten tvänne af hans olyckskamrater från 1600, som då fått nåd, nämligen Arvid Stålarin och Krister Klasson Horn²⁾. Men medan dessa svarade endast för smädliga yttranden mot konungens person och förrädiska stämplingar till hans och rikets förderf (maskopi med Polen), så gjordes emot Hogenskild äfven ministeransvarighetens princip gällande. Två af anklagelsepunkterna gällde onda rådslag (anstiftelse af oenigheten inom det kungliga huset och rådet att utländsk här fördes in i riket); i sitt tal den 26 april häntyder Karl ännu en gång på missnöje med arfföreningen såsom alla stämplingars rot i 30 år; och domen — som föll i förmågo af Kon:B. kap. 9, Högm:B. kap. 8, samt olika artiklar i Eriks och Johans gårdsrätter — innehåller i sin tredje punkt, att Hogenskild »hafwer haft like Rådslag medh the andre», som i Linköping dömdes, och i bref försvarat deras rättmätiga sak³⁾. Vi hafva således här ett andra fall af verklig ministeransvarighet.

Trenne i pergament infattade häften bland riksdagshandlingarne innehålla ransakningsprotokollerna i målet. Det ena af dem har till påskrift »Rättegångshandlingar rörande

— Enligt Axel Oxenstjernas anteckningar om riksdagen 1605 (Skrifter, del I, ss. 1 ff.) skulle rådet först d. 23 på aftonen mottagit prop.

1) Bönderna begripa ej bättre än att det bör ske enligt Sveriges lag Presterne anse, att saken bör öfverlemnas åt »ordentlige Domare», såsom Karl till sin ära hittills alltid plägat. Krigsbefälet hänvisar i sitt särskilda svar äfven till krigsartiklarne. Riksdagsacta; jfr Axel Oxenstjernas anteckn., anf. st., s. 2 f.

2) Enl. Axel Oxenstjernas anteckn. (anf. st., s. 20) kommo den 15 Maj inför domstolen äfven Klas Bjelke samt Johan Karlsson, Erik Göransson och Alf Eriksson; enl. rättegångshandl. ännu tvänne. Den 7 Maj hade äfven Hogenskilds dotter Ebba underkastats förhör. Öfver ingen af dessa finnes dom i behåll.

3) Se domen, bl. Riksdagsacta; tryckt i Werwings text, II, 116. Jfr Olai Martini och Petri Kenicii berättelse om H. Bjelkes yttersta be-kännelse, bl. Acta historica 1605—11, tryckt hos Bergius, Karl IX:s Rimkrönika, ss. 370 f.

Arfvid Eriksson och Hogenskild Bjelke», och här finnes förteckningen på dem som voro »förordneda att Sittia her vppe i Salen för Rette.» Det är som vanligt ett utskott, af regenten utvaldt ur ständernas leder¹⁾. Kategorierna äro följande: 1) »*Riksens Råd*», 7 personer, med drots, marsk, kansler och amiral i spetsen. 2) »*Hoffråd*»; här möta 4 namn, men tre af dem nämnas i en samtida handling såsom verkliga råds-herrar²⁾. 3) »*Aff Adelen*», 44 personer. Egendomligt nog har bland dem fått plats äfven Seved Ribbing, riksskattmästaren, som både förut och efteråt hör till rådet³⁾. Adelns samlade styrka vid riksdagen kan icke exakt bestämmas, men den allmänna beseglingen af domarne har 63 adelsnamn och plats för 21 dessutom. 4) »*Aff Krigs Befele*», nämligen öfver ryttarne. Här stå nu 10 namn, derunder är tillagdt »Hwar Ritmester skall hafua sin Leut(enant) och fennrik med sigh», och så äro i kanten senare tillagde 7 nya namn. Antaga vi dessa sju vara dylika löjtnanter och fänrikar, så blir totalsumman 17 väl liten, särskildt i jemförelse med nästa kategori; sannoligare förefaller, att de 10 äro ryttmästare för hvar sin fänika och att hvar och en af dem har haft sina tvänne underordnade med sig, medan de sju representera andra truppafdelningar. Enligt denna beräkning uppgår kavalleriets kontingent i rätten till 37 personer⁴⁾. 5) »*Knechts Hoffuitzmän med Theras Befel*»; de äro 13 från Dalarne, 5 från Vestmanland, 7 från Södermanland, 5 från Nerike, 4 från Vermland, 5 från Dal, 14 från Vestergötland, 9 från Östergötland och 5 från Småland, således ej färre än 67

1) Sjelfva kalla de sig »till Rettegång deputerete och förordnede». Werwing (s. 108) använder beteckningen »*Riksens Ständers Sittande rätt*». Uttrycket »Sittande rätten» förekommer i dombrefven.

2) Nämligen gref Abraham, Nils Bjelke och Per Ryning, se rådets svar ²²/₄ på konungens prop. Det återstående hofrådet är doktor Nils (Chesnecopherus), hofkanslern.

3) Han intogs i rådet 1602 och nämnes deribland t. ex. i rådslag ²⁴/₈ 1606. Bland adelskontingenten märkes vidare en af de anklagade 1604, Lindorm Stake, samt *Axel Oxenstjerna*.

4) De utsatta namnen äro nästan allesamman nya, jemfördt med 1600 års domstol. Främst står namnet *Alphonsus*, den spanskfödde krigsöfversten i Karls tjenst, som dog strax efter riksdagen; se Oxenstjernas anteckn. s. 21.

personer. Titlarne visa, att man äfven här i allmänhet låtit höfvidsman åtföljas af sin löjtnant och sin fänrik¹⁾. 6) »*Register på Borschapet*» upptager 58 namn från 38 städer, i förteckningen fördelade landskapsvis²⁾; 22 städer hafva sändt borgmästare, dertill komma 21 rådmän, 10 betecknas tillhörande menigheten³⁾, och 2 äro stadsskrifvare. Slutligen komma 7) *Bönderna*, till ett antal af 57, nämligen från »Upsala stift» 12, från Vestmanland och Dalarne 11, från Södermanland och Västergötland hvardera 7, Östergötland 6, Småland (Tiohärad, Öland, norre Möre och söder Möre) 13 och Dalen⁴⁾. Hela bondeståndets antal kan beräknas efter de (om jag ej misräknat mig) 154 härads- och landskaps-sigillerna under domen, sammanhållet med riksdagskallelsen som införskrif två från hvar härad.

Efter denna beräkning har således 1605 års ständerdomstol haft ej mindre än 274 medlemmar. Det är en vida

1) Höfvidsmännen äro 24, »lutinanterna» 18, fänrikarne 16; dessutom tre mönsterskrifvare, två kvartermästare samt en profoss, en rotmästare, en vagnmästare och en hakskytte. Bland representerade landsändar saknas Upland, på grund deraf att man kommit på spåren stämplingar inom Uplands rytteri; se riksdagskallelsen och Berg. riksdagen 1602, s. 45 f., samt J. Andersson, riksdagen 1605, ss. 31, n. 2, och 22. — Då Wingqvist, s. 181, och J. Andersson, s. 31, räknar krigsbefälet i rätten till »omkring 80», så synas de hafva förbisett klausulen om löjtnanternas och fänrikarnes närvaro bland rytteriets representanter.

2) Stockholm har sändt 5 och dertill Norrmalm (som äfven vid beseglingen uppträder särskildt) 2; 3 komma från Vesterås, 2 från Gefle, Öregrund, Hudiksvall, Hernösand, Arboga, Nyköping, Söderköping, Norrköping, Vadstena, Kalmar, Västervik, Nylödöse och Helsingfors, en hvardera från Upsala, Enköping, Sigtuna, Köping, Hedemora, Telge, Örebro, Strengnäs, »Törsilla» (i beseglingen »Torsilia»), Linköping, Skeninge, Vexjö, Jönköping, Eksjö, Gamla Lödöse, Skara, Lidköping, Bogesund, Mariestad, Karlstad, Åbo och Raumo. Mariestad räknas till Vermland, liksom i förteckningen på borgerskapet i Örebro möte 1606. Om en och annan ledamot är i kanten antecknad, att han varit sjuk eller icke tillstädes.

3) Jag antager, att bokstäfverna B, R och M, som förekomma efter vissa namn, betyda borgmästare, rådmän och menig — i enlighet med riksdagskallelsen som omfattade dessa kategorier. Föröfrigt befinnas flere städer hafva sändt tvänne rådmän (Gefle, Hernösand, Helsingfors); och Vesterås alla tre af menigheten.

4) Efter namnet står vanligen det representerade landskapet (inom Upsala stift), häradet eller socknen.

talrikare församling än någonsin förut; och detta ej blott absolut, utan äfven refererad till ständernas antal, då ju detta enligt riksdagskallelsen var något mindre än 1604 och ännu mindre än 1600. Det vill synas som om denna gång krigsbefälets och borgerskapets stånd varit så godt som fulltaligt inkallade i rätten¹⁾; och förmodligen är det af denna orsak, som nu duodecimalsystemet är alldeles öfvergifvet i fråga om de respektive domstolsklassernas antal. Särskildt väcker krigsbefälets stora siffra uppmärksamhet; men den förklaras delvis af den tillfälliga omständigheten, att en af de anklagade (Stålarin) var krigsöfverste och svarade för sin krigföring, hvadan rätten i detta fall tjänstgjorde äfven som krigsrätt²⁾. Föröfrigt igenfinnas kategorierna från 1604, de alltid vanliga *råd*, *adel* och *borgare* samt de för Karl karakteristiska *krigsbefäl* och *bönder*; under hvilka fem rubriker domstolen sjelf framställer sig, i ransakningsprotokoller och domar.

Äfven processformerna äro i allt hufvudsakligt de samma som vi känna från 1600. Saken börjar med en hemställan till ständerna, om de vilja döma. Sedan tillfredsställande svar ingått, utser konungen ledamöterna i det särskilda utskottet; de lösas från alla förpliktelser till honom och svära så domareeden. De anklagade lemnas tillfälle att framställa jäf mot domstolen — som dock ej begagnades. Konungen uppträder sjelf i rätten med stämning på hvarje särskildt anklagad³⁾, i Arvids och Kristers sak äfven som ett

1) Bland de officerare som med sina sigiller bekräftat domen finnas blott trenne nya namn, nämligen en Jakob Stark från »Vermlands östersida» (jfr anmärkningen ofvan om Mariestad) samt två under Södermanland upptagne. Af stadessigiller äro Vestgötastädernas (Falköping, Sköfde och Hjo) de enda förutom de i rätten representerade städernas. — Tydligt är, att om någon utgallring inom dessa stånd skett, så har den träffat dem som skulle *uteslutas* — icke dem, som skulle *inväljas*.

2) Stålarin dömdes ock efter krigsartiklarnes 21 kap.; liksom krigsbefälet redan i sitt svar på propositionen hänvisat till dem, se ofvan s. 71, n. 1.

3) Äfven mot Klas Bjelke den 15 Maj anförde konungen personligen sina anklagelser; ehuru intet nytt kunde bringas i dagen. Axel Oxenstjernas anteckn., anf. st., s. 20. Enl. Ödbergs anteckn. synes han verkligen hafva fått en dom; jfr ofvan s. 71, n. 2.

slags mellankommande part¹⁾); eljest utfördes åtalet af hoffiskalen (äfvén kallad hofprocurator), medan hofnotarien satt vid protokollet. Ransakningen försiggick med lefvande vittnen och brefläsning som vanligt. Huruvida den skett inför ständerna in pleno framgår icke af rättegångshandlingarne sjelfva; men Axel Oxenstjerna, hvilken såsom åsyna vittne och medlem i rätten förtjenar högsta vitsord, berättar i sina anteckningar följande: »Den 27 item then 29 Aprilis læth H. F. N. læsa up för menige Rijcksens Stender någre H. Hogenskels etc. breff»; derpå anføres att den 30 »begtynnes rettegångerne i Rysse-salen» — samma sal der alla ständer hört konungens tal den 26; dervid, liksom också den 4 Maj, framfördes den anklagade »och klagade H. F. N. honom sielff först an, (sedan Carl Olufsson i H. F. N. stadh) i menige Rijcksens Stenders närhware»²⁾. Jag kan ej fatta beteckningen »menige R. ständer» här annat än som en motsättning emot den särskilda rätten; och anser sålunda härmed intygadt, att åtminstone en del af ransakningen, nu som alltid, försiggått inför samlade ständer.

Som dessa anklagade icke stodo solidariska för gemensam handling, så företogs denna gång icke blott förhöret utan hela rättegången särskildt med hvar och en; Stålarms process upptog tiden 30 April—2 Maj, Hogenskilds 4—7 Maj, öfver Krister föll domen först den 15 Maj³⁾. I den förstnämdes mål vidtogs den egendomliga anordningen, att sjelfva domen ställes till ett förberedande utlåtande af ett särskildt utskott inom domstolsutskottet; så uppfattar jag nämligen den anteckning efter allmänna domarelistan, som under öfverskriften »Desse gåffue Suar

1) »Rätter Målsäganden» kallas han i domen öfver Krister.

2) Axel Oxenstjernas anteckn., ss. 4, 8. På samma sätt tillvitar fiskalen ¹⁰/₆ Krister att han farit med lögn i *menige ständers närvaro*; J. Andersson, s. 62.

3) Om rättegångens allmänna förlopp och målens beskaffenhet finnas utförliga redogörelser hos Werwing, II, 107—117, och J. Andersson, ss. 31—64. Werwing daterar oriktigt Hogenskilds dom den 4 Maj.

på *Arffwedh Erichsons Dom*» namngifver 2 bönder, 2 borgare, 5 af krigsbefälet, 2 höfvidsmän och 2 adelsmän¹⁾. Till slut hafva domarne som vanligt underställts alla ständer, och af dem beseglats²⁾. Presterna hafva dock denna gång undandragit sig äfven denna bekräftelse; och då konungen nu som 1600 tillsporde rätten särskildt om domarnes verkställighet, så sköto de sig bakom sitt embete och hemstälde saken till konungens och rådets högvisa betänkande³⁾. Egendomligt nog saknas äfven krigsbefälet öfver ryttarne bland dem som beseglat. Benådning utöfvas vid detta tillfälle af konungs maktbefogenhet och blifver ständerna blott ad notitiam tillkännagifven⁴⁾.

Riksdagen 1605 gjorde upp räkningen med det förflutna. Nya förräderier eller misstankar derpå förmådde Karl att efter 8 månader åter kalla ständerna samman. Men denna gång införskrifvos utom adeln endast biskopparne samt två ombud (borgmästare och rådman) från hvarje stad; det var således hvad man plägar kalla ett utskotts-möte. Kallelsen, kort och kärf, bär datum af 10^{1/2} 1606;

1) J. Andersson (s. 30 och n. 2) antager dessa vara några särskildt delegerade från stånden, för hvilka domen upplästs innan den allmänna beseglingen följt. Att detta är oriktigt visar sig deraf, att af de 13 utvalda de elfva återfinnas bland domstolens ledamöter, medan de två återstående (ur krigsbefälet) helt säkert dölja sig bland de onämde löjtnanter och fänrikar som enligt den ofvannämnda klausulen skulle följa sin ryttmästare i rätten; jfr ofvan s. 72. För dem som tillhörde domstolen behöfdes naturligtvis ingen extra uppläsning.

2) I originalhandlingen följa alla tre domarne på hvarandra — hvardera underskrifven endast af 7 råd och hofråd —; derpå komma sigillerna, så att en enda sigillering gäller alla målen. Bland rådens och hofrådets sigiller saknas 4. Infanteriets sigiller äro betydligt färre till antalet än dess kontingent i rätten. Sjelfva domarne äro tryckta, Hogenskilds hos Werwing, Stålarms och Horns hos Waaranen, Urkunder rör. Finlands historia, II, 187 ff. och 194 ff.

3) Jfr J. Andersson, ss. 27, 30, 64.

4) Den 19 Maj tillkännagaf Karl för ständerna att han tänkte skona några af de dömde; Oxenstjernas anteckn., s. 20. — Enl. »Täncke Zedell för Rådhet»^{24/5} har det varit frågan om rättsliga åtgärder emot ännu ett dussintal personer (deribland biskop Bellinus), af hvilka dock några d. 15 stått inför rätten; Riksark. Meddel. VII, 31. Saken synes hafva förfallit.

platsen för mötet bestämdes till Örebro, tiden för dess öppnande till den 15 Mars¹⁾; men först den 22 Mars är konungens första proposition dagtecknad.

Handlingarne från detta möte i Örebro 1606 visa, att här varit närvarande 10 (möjligen 11) *riksråd*, 83 *adelsmän*, 8 *prestmän*, 51 *borgare* samt dessutom, utöfver kallelsen, 48 man ur *krigsbefälet*²⁾. Förhandlingarna hafva denna gång mer än någonsin den karakter af nästan dramatisk replikvexling, som Karl gerna gaf dem; han frågar, och de 4 ständerklasserna³⁾ öfverlemna på en gång sina särskilda svar. Den första propositionen klagar i allmänna ordalag öfver stämplingar och hotar med tronafsägelse; sedan ständerna ^{26/3} öfverlemnade sina beklagande och afbedjande svar, går konungen ett steg längre och begär i andra prop. ^{27/3}, ransakning och dom öfver förrädarne, dervid särskildt angifvande fältflyktingarne vid Kerkholm. Två dagar senare kommer ständernas andra svar, der de förklara sig villige att efterspana, döma och straffa, och begära att få veta namnen på de öfriga förrädarne⁴⁾. Ko-

1) *Registratur 1606*, fol. 35 f.

2) I det sista svaret ^{24/4} synes Bo Ribbing komma till rådets vanliga 10 namn under de föreg. svaren. Siffrorna för adeln och krigsbefälet äro angifna efter deras första (gemensamma) svar ^{24/3}; under beslutet ^{24/4} äro de tillsammans 109, och då de ^{12/4} uppträda hvar för sig, har adeln blott 59, krigsbefälet 17 namn. Bland presterna synas jemte 6 biskoppar äfven 2 pastorer (från Stockholm och Mariestad). Borgarståndets siffra är angifven efter underskrifterna på handl. ^{12/4}; i de föreg. svaren är den ett eller annat tal lägre (47, 49, 48; då Beckman, utskottsmötenas hist., s. 7, angifver talet 47, så har han anlitat endast handl. ^{24/3}). De företrädda städerna äro enl. underskrifterna 38 (i beseglingen ^{24/4} 37) — de samme som 1605, med undantag af Sigtuna och Finlandstäderna (Helsingfors, Åbo och Raumo), men med tillägg af *Brätte* (nuv. Venersborg; har äfven eget sigill, och är således som stad äldre än året 1620, den vanl. uppgiften); Vestgötastäderna Falköping, Sköfde och Hjo, som 1605 deltog i riksdagen men ej i rätten, uppträda här med gemensam representant, men — naturligtvis — särskilda sigiller. *Örebro Riksdags Acta 1606*, i Riksarkivet.

3) Adel och krigsbefäl uppträda i regeln gemensamt, endast i svaret ^{12/4} skilda.

4) Se särsk. rådets inläga, dat. ^{28/3}, bl. Riksdagsacta.

nungen säger sig nu vilja uppläsa för ständerna de praktiker, som äro i verket; och i hans tredje inläga $\frac{3}{4}$ visar det sig, att rättegången är öppnad.

Några upplysningar om denna rättegång finnas i ständernas tredje replik. Adeln omtalar i sitt svar (dat. $\frac{1}{4}$), att »en part» af förrädarne hade »*för sittande Rickssens Ständer* för Rätte varit, och sin tilbörliga Sentens och Doom bekommit, efter såsom . . . theres bedrefne gerninger them wnder ögonen drefne ähre». Presterna bekänna (s. d.) ständerna skyldiga till ransakning och tacka konungen därför att han så beställt, »att the wälborne och högbetrodde herrar *Rijks Råd, samt andre wälbördighe, man-achtige och welforståndige Män*, en noga ransakningh hålla». Svaren, som inkommo $\frac{8}{4}$, innehöllo äfven en begäran att få veta namnen på fältflyktingarne; och konungen förklarar sig, i fjerde prop. $\frac{9}{4}$, skola nämna dem sedan ständerna fört de processer till slut som de nu höllo på med; men saken synes sedermera hafva förfallit på sin egen orimlighet¹⁾.

För femte gången har således Karl här satt i scen ständerdomens utomordentliga skådespel. De citerade handlingarne visa, att rättegången börjat mellan $\frac{29}{3}$ och $\frac{3}{4}$, att redan d. 7 April några domar voro fälda, men att ännu d. 9 processen fortgått. Detta öfverensstämmer ganska väl med uppgiften i konungens Kalendarium för den 1—9 April 1606: »*Alla dessa dagar samt den förra veckan hölt rättegångar om the papister och deras förrädeliga handlingar*»²⁾. Presterskapets svar $\frac{1}{4}$, med de epiteter som der användas, upplyser slutligen, att domstolen utgjorts af *råd, adel, krigsbefäl och borgare*; sjelfva hafva de icke varit med, och uttryckssättet förofrigt (»och andre») ger oss rätt att antaga, det äfven nu de andra stånden varit företrädde af utskott.

1) Efter handlingarne bl. Riksdagsacta. Jfr Beckman, *auf. afh.*, s. 78.

2) »*Extraherat uthur Konung Carl IX:s Calendarion*», i f. d. Skoklosters Bibl. (Riksarkivet), Miscellanea I, Tom. 2, s. 51. Tidsbestämningarne i detta Kalendarium synas eljest icke alltid vara så noggranna; på året 1605 uppgifves Arvid Eriksson, den förrädaren, hafva fått sin dom den 29 April.

Hvilka voro då dessa hemlighetsfulla förräddare, som vid detta tillfälle påkallat ständernas dom? Kalendariet omtalar dem som papister, och ditåt syfta ständernas svar $\frac{8}{4}$, som andas afsky för papisteriet och föreslå stränga åtgärder deremot¹⁾. Bland Riksarkivets handlingar har jag icke kunnat finna några uppgifter om personerna; men MESSENIUS har derom några upplysningar, som sedermera gå igen hos andra författare²⁾. Enligt honom fördes »*coram Ordinibus Oerebrogiæ*» en svensk man från Österbotten med namnet Peder Eriksson, från sin studievistelse i utlandet — der han antagit katolska läran — äfven kallad Petrosa och Romanowitz; han bar juris: doktors-titel och hade af konungen användts i ett diplomatiskt uppdrag, men derunder knutit förrädiska förbindelser med Polen och vid hemkomsten blifvit beträdd med uppenbara anslag mot konungens lif. Äfven BAAZIUS intygar, att denne man »in Comitij Öreb. examinatus, proditiõnis convictus et condemnatus est»³⁾. I hans sällskap voro tvänne andra svenska studenter af notorisk katolsk bekännelse, Laurentius Borlangius och Carolus Nicolai; det uppgifves icke direkt, att de af ständerna dömts, men de blefvo vid samma tillfälle utförda till afrättsplatsen, der de dock benådades till ett långvarigt fängelse. Under processen mot Petrosa synes äfven Vesterås-biskopen Olaus Bellinus (Stephani) hafva blifvit graverad, enär han herbergerat den förstnämde vid hans återkomst från Polen. Bellinus blef därför »under riksdagens lopp» anklagad; emot honom gräfdes upp gamla synder, hans undfallenhet för Johan III:s liturgiska planer

1) Se särskildt rådets svar $\frac{8}{4}$, bland Riksdagsacta.

2) Messenius, Scand. illustr. VIII, 96—98, och IX, 56 (der M. egnar Petrosa en »Ode Panegyrica»). Jfr Baazius, Inventarium Eccl. Sveo-Goth. (1642), pag. 661 f.; Rhyzelius, Episcoposcopia Sviogothica, s. 269; Petri Nigri hist. om Vesterås Stifts bisk., utg. af Stjernman, s. 140; Werwing, II, 117 f., 134 f., 190 f.; Munck-tell, Vesterås stifts Herdaminne, s. 25; Norlin, Sv. kyrkans hist. efter reformationen, I, 221 f.; Sv. Biogr. Lex. (Ny följd), artt. Bellinus och Petrosa, I, 342, och VIII, 163 ff.; Fryxell, V, 31 f.

3) Baazius, anf. st., p. 662.

och hans sympatier för Sigismund 1598; han blef — 91 år gammal —, trots värjemålsed, den 16 April dömd ifrå embetet och aldeles afsatt¹⁾.

Härtill inskränka sig källornas vittnesbörd om denna rättegång. Det frapperar, att det presterliga elementet äfven nu varit uteslutet ur domstolen, ehuru en af de anklagade var en kyrkans man²⁾. Det väcker vidare uppmärksamhet, att riksdagsdomstolen kunnat komma i fråga att anlitas, och ansett sig sjelf kompetent, i en sådan sak som krigsfolkets flykt från en förlorad drabbning; förklaringen ligger deri, att Karl härledde fegheten ur förräderi. Sin största märkvärdighet hemtar dock 1606 års ständerdom derifrån att den icke sträcker sina rotträdar ned i samhällets botten som de föregående; de nu församlade hade icke längre hela rikets fullmakt, och om någon allmänare besegling af domen öfverhufvud förekommit, så har den icke kunnat gifvas af alla ständer, då ju endast en del af dem voro samman. Det är tydligt att Karl IX ansett hela nationens garanti för ständerdomen vara en form, den der kunde undvaras gent emot anklagade af lägre rang. I detta afseende kommer 1606 års precedensfall närmast det af 1534; ehuru det — med en domstol af trenne riksdagsklasser jemte rådet — bättre bevarar sin karakter af ren riksdagsdom.

1) Rhyzelius, *Episcop.*, s. 269; Norlin, *anf. st.*, s. 222. Enl. Baazius, p. 661, blef han direkt af konungen afsatt. Så förefaller det äfven af uttrycken i Karls bref till Vesterås stifts presterskap 8/9 1606, der han säger sig, särskildt på grund af Petrosas bekänneelse »vthi gode mäns närvaro», förorsakadt att settie honom (Bellinus) ifrå sitt kall och embete; *Registr. 1606*, pars 2, fol. 55 (på begäran benäget meddeladt af E. Hildebrand).

2) Möjligen hafva dock presterna deltagit i rättegången mot sin kollega. Den skrifvelse, hvaraf vi dragit slutsatsen om presternas frånvaro ur rätten, har nämligen datum 7 April: s. d. underrättar oss adelns svar, att en del af förräddarne redan fått sin dom; detta måste hafva varit Petrosa och hans anhang, ty Bellinus graverades ju först nu och hans dom föll ej heller förrän den 16; han har således påtagligen varit före i en senare rättegång — och om denna process handlar icke direkt presterskapets inskränkande skrifvelse.

Brottet är år 1606 åter förräderi, och intet annat. Ministeransvarighetens idé har efter 1605 försvunnit igen. Kastad fram på revolutionens vågor, måste den drifva bort med dem, så snart staten återvunnit sitt jemvigtsläge. Väl var dess förutsättning gifven genom rådsedens restitution; men det blifver ånyo konungen allena som har att kräfvä och bestämma ansvaret. I det lagförslag, som af Karl IX till dels förelades 1609 års riksdag, innehåller Konungsbal-kens kap. XVIII rådets oafsättighet utom i vissa uppräknade fall; i dessa fall »äger Konunger wäld hafva them afsättia och straffa efter Lagh och brott therä¹⁾); han ensam har initiativet, och om något särskildt forum förspörjes ingenting. Lika litet är det frågan om något specifikt rådsansvar i rådsederna under Gustaf Adolf, ⁴/₁ 1612 och ¹⁶/₁₀ 1617; den förstnämnda förpliktar blott till ett uppförande som »wij tryggeligen wele och kunne för Gudh och hwar Ehrlich Man till swars wara²⁾).

Samtidigt inträder ständernas domsrätt öfverhufvud i en period af inaktivitet. Sveriges stora tid står för dörren, tiden för alla politiska krafterns innerliga harmoni och samverkan i *expansion* efter den i vända och strid vunna koncentrationen — den borgerliga endragtens klara dag efter stormarnes, orons, jäsningens tid, då utomordentliga förhållanden kraft utomordentliga medel.

* * *

Vi hafva nu fört undersökningen af riksrättens genesis fram till den tidpunkt då den utomordentliga domstolen går in i lagstiftningens stadium. Det torde vara skäl att stanna här en stund, för att uppsamla resultaten.

1) *Lagförslag i Karl IX:s tid*, s. 32. Fallen äro öfvergifvande af rätta läran, oreclighet i embete, högförräderi, orätt dom, privat lastbarhet, hvarefter specificeras tre särskilda slag af förräderi; några handskrifter tillägga feighet och försumlighet i fält. Af dessa fall kunna endast n: 2 och 4, om otrohet i embete och orättvisa i dom, räknas som specifika rådförbrytelser. En handskrift ger konungen obetingad rätt att straffa, utan inskränkning af orden »efter lag och brott deras».

2) *Stjernman*, s. 664.

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.

Det är allmänt bekant, att den svenska riksdagen länge varit en institution vid sidan af lag och anlitad företrädesvis under abnorma förhållanden. Han har uppkommit som ett *ryggstöd* åt regenterna i tider af brytning och fara; han var det åt medeltidens riksföreståndare, han förnekar icke denna karakter under de första Vasarne, och ännu i Karl IX:s politik spelar riksdagen väsentligen ur denna synpunkt sin stora roll. Jemsides härmed har han utbildats till ett verktyg åt herskarnes planer; han börjar i Karl IX:s teorier uppfattas som en meddelegare i suveräniteten; men först efter två århundraden är han erkänd som bärare af en egen makt gent emot konung och kommittenter. Det är under denna riksdagens barndomstid, som dess dömande verksamhet infaller. Domsrätten var en halft revolutionär institutions mest utomordentliga funktion, vuxen i *nödvärnsrättens* mark snarare än i rättens. Och om riksdagarne i allmänhet under denna tid tenderat att hopa sig på vissa trängre tidrum, tider af särskild oro och strid, så gäller detta om *dömande* ständer absolut.

Ständerdom har förekommit åren 1517, 1529, 1534, 1546, 1563, 1564, 1567, 1569, 1600, 1604, 1605 och 1606, således — efter hög beräkning, ty fallen 1534 och 1546 äro något tvifvelaktiga — *tolv* gånger inom 90 år; deraf 4 under 1560:talet och 4 under 1600:talets första decennium. Här till kan läggas fallet år 1597, då apparaten var i ordning och endast af tillfälligheter hindrades att fungera. Ställa vi nu precedensfallen 1517 och 1569, såsom alldeles särskildt utomordentliga, vid sidan af de öfriga, så tillhör institutet endast trenne regeringar, Gustaf Vasas, Erik XIV:s och Karl IX:s; hvilka hvaradera representera en egen, dock icke mycket varierande, typ.

Betrakta vi först institutets verkningskrets, så faller det genast i ögonen att den är noga begränsad till de brott som vi kalla *högförräderi* (stämplingar mot fosterlandet i främmande land 1546, 1563, 1604, 1605, 1606; uppror och afvog sköld 1517, 1529, 1534, 1597, 1600, 1604) och *majestätsbrott* (stämplingar mot konungs lif 1564, 1567, 1606, äreröriga yttranden 1546, 1600, 1605). Der ett dylikt brott

ingått i anklagelsen, der hafva äfven olika slags tjenstefel kunnat hemställas till ständernas pröfning (diplomatisk mission 1546, biskops embetsfel 1600 och 1606, krigföring 1605 och 1606); och på detta sätt har äfven ren ministeransvarighet tvänne gånger beifratts, nämligen 1600 och 1605. En enda gång behandlas ett delictum commune, nämligen år 1600 i saken mot Ture Bjelkes jägare (falsk angivelse); men detta mål står åtminstone i närmaste sammanhang med de samtidiga högförräderiprocesserna, och kan därför icke rubba det säkra resultatet att ständernas domvärjo omfattat allena *brott mot konung och rike*¹⁾.

Det väcker emellertid genast uppmärksamhet att högförrädare under denna tid icke alltid haft sitt forum inför ständerna; flere exempel finnas att de svarat för andra, mer eller mindre utomordentliga, domstolar²⁾. Brottet i

1) En gång har äfven en civilsak varit före vid ständerdomstolen, då vi räkna dit 1546 års precedensfall; men det var också frågan om en förut af ständerna straffad förrädares — Gustaf Trolles — egendom. År 1529 affömer rådet ensamt, såsom normal domstol, den civila sidan af målet.

2) Utan att i detta stycke göra anspråk på fullständighet vill jag här anföra några sådana fall. 1) *Måster Knut*, upprorsanstiftelse, dom i Stockholm ⁹/₁₀ 1526; domstolen utgöres af riksens råd (4 biskopp. och 9 verldslige ledam.) jemte rådet i Stockholm oc andra godhe men flere; Gustaf I:s registr. 1526, s. 220, jfr Dipl. Dalekarl. n:o 666 (der rådet sammansättning uppgifves något olika). 2) *Peder Kansler*, upprorsanstiftelse, dom i Upsala ¹⁸/₁₀ 1527; domstolen är »menighe Capitlet vthij vpsala» samt 2 biskopp. och 5 andra råds-herrar, 10 adelsmän, 3 borgmästare i Stockholm och 1 i Upsala; Gustaf I:s registr. 1527, s. 61 f.; Dipl. Dalek. n:o 667. 3) *Anders Hansson* och flere sammansvurne mot konungens lif, dom i Stockholm ⁵/₁₀ 1536; domstolen 38 man, råd och adel samt borgmästare, råd och menigheter i Stockholm; Gust. I:s registr. XI, 395 f. 4) *Olaus Petri* och *Laur. Andrea*, förräderi, dom i Örebro ²/₁₀ 1540; domstol 10 råd jemte Pyhy samt 4 biskopp. (inber. Norman); Alin i Sv. Hist., III, 177. 5) *Nils Sture*, förrådiska tjenstefel, dom i Stockholm ¹⁴/₁₀ 1566; domstolen konungens nämnd »sampt medh krijgznäpdpenn»; Nämndens dombok, s. 253 (andra förräderiprocesser inför nämnden, mot Claude Collart, Brockenhusen m. fl., se Silfverstolpe, Hist. Tidskr. 1881, s. 323 f.). 6) *Göran Persson*, falsk angivelse och onda råd till konungen, dom i Stockholm ²⁰/₁₀ 1567 (rubriken på dombrefvet har felaktigt

och för sig har sålunda icke påkallat ständerdom. Föra vi då uppmärksamheten öfver till de anklagade personerna, så visar sig att det i regeln gällt personer af högt stånd; adelsmän (1564, 1567, 1597, 1600, 1604, 1605), biskoppar (1517, 1600, 1606), rådsherrar (1529, 1546, 1567, 1600, 1605), ända upp till furste (1563) och konung (1569). Den ende författare, som hittills gjort ansatser till att uppsöka några principer för ständernas domsrätt under nydanings-tiden; har också fått det intrycket, att den gjorts gällande endast emot konungahusets medlemmar och »rikets ypperste män»¹⁾. Emellertid hafva vi fyra gånger sett lågbördiga män inför ständerna; nämligen *dalkarlarne* 1534, åtskilliga af *finnarne* (samt jägaren) 1600, några af *vestgötarne* 1604, slutligen *papisterna* (och krigsfolket) 1606. Observera vi närmare dessa fyra fall, så visa de en genomgående likhet derutinnan, att i dem alla varit *kollektiv anklagelse* vid utgrenade sammansvärjningar. Principen skulle då blifva den, att ständerna varit behörigt forum för personer ur samhällets alla klasser, men för de lägste anlitats endast vid kollektivåtal; enstaka förrädare af lågt stånd hafva icke kallats inför riksdagen. Någon bestämd gräns emellan ständernas domvärjo och andra domstolars kan

d. 19); domstolen 4 ridd., 7 väpn. och 32 ofrälse (deraf flere i nämnden, ehuru blott en så kallas; Silfverstolpe, anf. st., s. 382, Ahlqvist i Hist. Bibl. 1877, s. 155); Skand. Handl. IV, 184. 7) *Charles de Mornay*, upprorsanstiftelse till Eriks befrielse, dom i Stockholm ^{21/8} 1574, domstolen 8 råd och 16 adelsmän; pergamentkoncept till domen (dat. ^{19/8}) bl. »Högmålsprocesser under Johan III:s tid» i Riksarkivet. 8) *Mauritz i Böne*, stämplingar som föreg., dom i Vadstena ^{19/12} 1576, domstolen riksrådet J. Gera och 23 andra, dels frälse, dels ofrälse personer; Ödberg i Vesterg. Fornminnesförenings Tidskr., h. 6—7, s. 14. 9) *Arvid Stålarm* och *finnarne*, uppror, dom i Åbo ^{7/11} 1599; domstolen 25 adelsmän, 12 krigsbefäl samt 16 borgare (borgm. och råd i staden); Handl. rör. riksd. i Linköping, bl. Riksdagsacta 1600, i Riksark. 10) *Hans Hansson* till Monikula, förräd. underhandling med fienden, dom i Stockholm ^{21/1} 1605; domstol »Sveriges Rikis och Hofrådhs medh Krigsbefhelet sampt andre tilföörordnadhe Assessores»; Acta hist. 1605—11, i Riksark. (tryckt hos Waaranen, II, 172 f., med den felaktiga titeln »Ständernes dom»).

1) Jordan Andersson, anf. afh., s. 30.

dock icke ens med denna bestämning läggas; äfven högt uppsatte män (ss. Peder kansler 1527) och större kretsar af sammansvurne (ss. Anders Hanssons parti 1536, finnarne 1599) hafva i högmållssak förts inför annorlunda beskaffadt forum. Som forum privilegiatum för furstlige personer fingo alla ständer i konung Gustafs testamente en särskild konkurrent i den der statuerade kompromiss- och förlikningsnämnden ur de högsta samhällslagren allena; men när det gällde högförräderi, så egde ständerna vitsord äfven gent emot den, och senare fann Karl IX den juridiska »glossa» som utslätade konkurrensen dem emellan¹⁾.

Sin historiska karakter hemtar den gamla ständerdomen deraf att den är *förbunden med konungens initiativ*. Sålunda är det regelbundet regenten själf, som förelägger målet och tre gånger (1517, 1529 och 1600) har han personligen utfört hela åtalet; endast 1534 och 1564 har han från början öfverlåtit aktoratet åt allmän åklagare. Under Karl utbildade sig den formen, att konungen först tillsporde ständerna *om* de ville skrida till dom — ungefär som Englands konung i budgetfrågan. Ransakningen har derpå skett, i vanliga juridiska former, offentligt inför samlade ständer. Men själfva domen, lagens tillämpning på de ur ransakningen framgångna fakta, har förlagts till *en särskildt konstituerad rätt*, en trängre krets inom ständernas leder. Om vi frånräkna de säregna fallen 1517 och 1569, då det mindre var frågan om dom än om ett allmänt folkbeslut, så finnes från denna regel knappast något notoriskt undantag. Ständerdom genom utskott inaugurer-

1) Se ofvan s. 58. En gång senare har dock Gustaf I:s testamente varit starkt i fråga att tillämpas, nämligen vid tvisten om adelns rusttjänst i hertigdömena 1617. Enkedrottningen väddade å Karl Filips vägnar till en skiljedomstol enl. testamentet, och ^{23/10} utsåg konungen *ensam* dess ledamöter — 6 namngifna adelsmän ur olika landskap, alla rådsherrar och biskoppar samt 2 borgmästare från Stockholm, Norrköping och Nyköping. De skulle samlas året derpå; men saken föll genom hertig Johans död, och uppgjordes sedan i godo med Karl Filip. Se Hallenberg, Gust. Adolfs hist., IV, 603, 632 f., 699, 706 ff.

ras af Gustaf Vasa (1529, 1534, 1546) och är bestämd praxis äfven under Erik (säkert 1563 och 1564) och Karl (säkert 1600, 1604 och 1605). Men sedan utskottet uttalat domen, har denna, åtminstone sedan Eriks tid, lika regelbundet *underställts samtliga ständer* och af dem med bref och in-segel bekräftats. Under Karls tid hafva ständerna in pleno slutligen utlåtit sig särskildt äfven om domens verkställande. Deremot har en ständerdom *aldrig refererats till primärkommunerna*, som andra riksdagsbeslut; Karl lät — efter konung Eriks mening 1569, rådslaget 1585 och adelns påminnelse 1597¹⁾ — sina riksdagsmän taga särskild domarefullmakt af de hemmavarande. Konungens rätt att i nådeväg mildra och efterskänka straffet är gifven och klar; sedan 1546 hafva ständerna upprepade gånger gjort uttrycklig reservation för denna benådningsrätt, och den har äfven flitigt begagnats.

Rikta vi nu uppmärksamheten särskildt på det dömande utskottet, så framträder åter den karakteristiska samverkan mellan konung och riksdag, deri att detta alltid utsetts af regenten — åklagaren — själf; under Karl iakttoogs efter rådets idé 1585, som en slags motvigt mot denna uppenbara partiskhet, att de utsedde domarne löstes från sin trohetsplikt, och att de själfva svuro domareeden. Ledamöternas antal är ganska vexlande, från några tiotal (1534, 1546, 1564) till några hundratal (under Karl). Bland rättens beståndsdelar står *adeln* främst såsom undantagslöst representerad. Konstanta elementer äro äfven *riksrådet* och *borgarståndet*. Rådet är borta endast under Erik, och det är ej principens fel att det var så svagt företrädt år 1600. Köpstadsmännen saknas endast 1564 och i det föga typiska fallet 1546; men äro för öfrigt ganska ojemnt representerade, från medlemsiffran 58 och 38 städer år 1605 till den svaga representationen 1534, då endast borgmästare och råd från Stockholm var när (och dertill mera som ett juridiskt element än som ett ståndsutskott). Deremot hör *bönders* och *presters* närvaro till

1) Ofvan ss. 28, 30 och 35.

undantagen. De förra hafva deltagit endast under Karl (1600, 1604, 1605) samt måhända 1563. Presterna förekomma säkert en enda gång allena, nämligen 1564, och äfven då till ringa antal; alltsedan 1567 hafva de sjelfva af egen drift dragit sig undan ledamotskap i rätten och slutligen (1605) äfven den allmänna ständerbeseglingen. Deremot kunde det hända att de i en högförräderiprocess betraktades som uteslutande forum för anklagade af andligt stånd eller i andliga saker; så 1600, ehuru ständerna sedan in pleno korrigerade deras dom. *Krigsbefäl* deltagar (efter 1585 års uppslag) under Karl, och i ganska stor skala, talrikare än något annat element; men vanligen af rent tillfälliga anledningar, mot personer som gripits med svärd i hand (1600) eller i mål som gälla uppförande under krig (1605, 1606)¹⁾. Slutligen äro att nämna som tillfälliga ledamöter *konungsnämnden* under Erik, *fogdarne* och *landsdomarne* 1600 (jfr rådslaget 1585) samt de små ingredienserna bergsmän 1529 och hofråd 1605.

Valet af beståndsdelar i domstolen har således varit ganska vexlande, och det är tydligt att sakens beskaffenhet och regentens intresse — det senare särskildt under Karl — utöfvat ett visst inflytande derpå. En bestämd princip torde dock kunna spåras i detta fall, nämligen att man beredt rum för *den normala öfverdomstolen*. När rådet utöfvat dömande funktioner — under Gustaf Vasa och under Karl IX som konung — då har det aldrig saknats vid ständerdomen, och man har då ej heller anlitat något annat juridiskt element²⁾. När man velat fästa konungsdomen vid andra institutioner — under Erik och under Karl som riksföreståndare — då hafva dessa också ingått i ständerrätten. Detta förklarar konungsnämndens delaktighet (med rådets uteslutande) under Erik, fogdarnes och lagläsarnes 1600.

1) En annan sak är, att Erik XIV:s höga nämnd understundom var uppblandad med ett starkt element krigsbefäl; se dess sammansättning vid en dom i Jan. 1567. Domboken s. 291.

2) Om man ej vill räkna dit Stockholms magistrat år 1534. — Härmed är icke sagdt att rådets närvaro berott på dess domarekarakter allena.

På detta vis har således ständernas domstol tillfälligtvis kommit att få ingredienser utanför ständernas egna leder¹⁾. Men detta *juridiska element har alltid stått i stark minoritet gent emot de politiska*; om man också icke får förbise att åtskilliga lagmän och häradshöfdingar kunnat gömma sig i adelsmännens namnrullor, borgmästare i köpstadsmännens och män ur nämnden i böndernas. Den svenska riksdagens dom har varit en *politisk dom* — och har, i sin helhet betraktad, gifvit världen ett tidigt exempel på den sanningen, att rättvisan flyr när politiken kommer.

Vi sammanfatta våra hufvudresultat på följande sätt. *Af utomordentligt upphof har riksdagens dom under nydaningstidekvarfvet utbildat sig till gestalten af ett särskildt forum vid högförräderimål, der den anklagade varit af högre stånd eller också åtalet gällt hela grupper af individer. Sjelfva domen och dess formulering har dervid förlagts till ett särskildt för tillfället af regeringen nedsatt utskott. Dess medlemmar utväljas ur riksdagens egna leder, åtminstone ur adel och borgarstånd, kring ett rent juridiskt element som stomme. Domen bekräftas af riksdagen in pleno, hvilken äfven bevittnat ransakningen.*

I dylikt skick visar sig riksdagens domsrätt på grundvalen af en rent historisk utveckling, då tiden var kommen för vår första regeringsform. På denna praxis hade 1634 års män, då de nu gingo att skapa bestämda former åt det oformliga institutet, på denna praxis hade de att bygga — derest de öfverhufvud ville ställa sin lagstiftning i detta hänseende på historisk grund.

1) Fogdarne och lagläsarne år 1600 fungerade dock som ett verkligt stånd, jmf. Wingqvist, s. 169.

Riksrättsinstitutet i 1634 års Regeringsform.

1634 års Regeringsform afspeglar i rådets historia ett skede som betecknar höjdpunkten af den med århundradet började utvecklingen. Vi se åter ett råd i maktens och ärans glans. Det är dess mest lysande tid; ute i verlden tager den svenske rådsherren försteget framför Frankrikes hertig och granden af Spanien och går lika med den tyske riksfursten¹⁾; och den yttre glansen är endast afskenet af den starka ställningen och den verklige betydelsen i eget land. Bredvid »konungens höghet» och ständernas frihet står »rådets myndighet», som den tredje af de pelare hvilka uppbära författningsunderlaget för den svenska stormakten. Rådsinstitutionen har nått sin andra kulminationspunkt, en ny storhetstid.

Men kasta vi nu ögonen tillbaka till den gamla storhetstiden under Kalmarunionens dagar, så är karakteren hos institutionen fullkomligt förändrad. I stället för den storhet som fäste sina rötter i *nationens suveränitet* har trädtt den faktiska myndighet som följer af det direkta arbetet i *statens tjenst*. Landsortsmagnaterna, som från sina stora gårdar då och då samlades i möten för att gifva konungen råd, synas ej mer; i deras ställe se vi en i hufvudstaden stationerad, på dess fasta embetsverk fördelad, i daglig tjenstgöring arbetande byråkrati. Det *representativa* draget är så godt som utslätadt; rådsprotokollernas tid har aflöst rådslagens, om än den seglifvade formen håller sig uppe ännu några år. Riksdagen ensam uppbär nu denna sida i det gamla rådets karakter. Qvar dröjer hos rådet dess *ministeriella* och dess *administrativa* befogenheter — men den förra är ännu icke förherskande, den står i skuggan af det byråkratiska drag som nu ger institutionen dess bestämmande prägel.

1) Shering Rosenhane, Afh. om Svea rikes råd (i »Ugglas rådslängd»), s. 36.

För utbildningen af ministeransvarighetens idé har en sådan utveckling icke varit gynnsam; men den har mäktigt befordrat kontrollprincipen i allmänhet, och den har desslikes skapat en särskild domstol för utomordentliga fall, med lagbunden sammansättning och domvärjo.

Art. 7 i RF. låter »hofrätten» döma konungens dom¹⁾. Att detta är ett generelt begrepp lærer oss nästa art., som väl beskriver Svea Hofrätt såsom »den förste och förnembste af rum och anseende», men uttryckligen åt alla 4 hofrätterna tillerkänner »lika macht och myndighet» och låter dem »hvar uti sin district» upptaga alla behöriga ärenden, utan vad från deras dom annat än i revisionsväg inför konungen. Vederbörande hofrätt med konungens revision är således spetsen af den vanliga instansordningen. Men i omedelbart sammanhang härmed inför RF. i art. 9 en annan hög domstol, med sin källa icke i den normala rättsskipningen under konungens hägn utan i ständernas sjelfständiga prerogativ. Det är denna domstol som blifvit kallad *riksrätt* — hvilket namn vi behålla ehuru det saknar lagens dop. Vi ställa här för ögonen den märkvärdiga art. 9²⁾ som sålunda organiserat riks-rätten.

»Försåge sig någon af så hög condition i riket eller i ett så högt ärende, att det konungen och cronans maj:t anginge och icke beqvemligen annars än förmedelst ständernes sammankallelse ransakas och åtskillias motte och altså desse hofrätter tillika blefve af oss eller våre efterkommande sammanfordrade, då skole desse 4 hofrätter jämpte resten af riksens råd och höfdingerne uti riket, som äre tillstädes,

1) Alla citat ur 1634 års RF. och senare författningslagar göras efter E. Hildebrands edit. af Sveriges Regeringsformer m. m.

2) Artikelns genesis är synnerligen enkel. Den finnes verbotim, som nr 8, redan i Axel Oxenstjernas »Förordning på riksens Stat och Regering», se *A. O:s skrifter* I, 258 f. Hvarken rådets eller ständernas protokoller innehålla någon anmärkning deremot eller diskussion derom; se Kullberg, Riksr. prot. för 1633 (⁹/₁ och ¹⁰/₁, ¹⁴/₂, ¹⁶/₂ och ¹⁸/₂, ⁹/₃, ¹¹/₃ och ²⁶/₃ samt ²/₄) och 1634 (¹¹/₆, ²⁵/₆, ²⁶/₆, ²⁷/₆, ²⁸/₆ och ³⁰/₆ samt ²/₇); Tham, Ridd. och adels Riksdagsprot. II (7—9 Juli 1634); Bowallius, De forma regiminis a. 1634 confirmata, pp. 21—26 (presterskapets anm. ¹⁰/₁ 1634.

så och en borgmästare af Stockholm, Upsala, Göteborg, Norrköping, Åbo, Viborg förträda ständernes rum och hafva macht att dömma öfver samme ärende, och ingen, ehuru hög han är, hafve vissord att undraga sig denne rätt; hvarpå artikeln slutar med reglementariska föreskrifter angående præsidium i rätten och ledamöternas placering.

Den allmänna hypotesen för domstolens verksamhet är sålunda, att det skall vara ett utomordentligt fall. Fallet bestämmes närmare så att det skall angå sjelfva kronan och erfordra ständernas sammankallande, sålunda icke lämpligen vara att behandla i vanlig rättegångsordning. Ett dylikt fall tänkes uppkomma *antingen* på grund af den brottsliga personens sociala ställning (hög kondition) *eller* på grund af målets beskaffenhet (högt ärende). Här är tydligen tal om tvänne skilda förutsättningar, dels vissa *personer* och dels vissa *brott*.

Hvilka kunna då de *personer* vara, som intaga den höga ställning i samhället, att allt hvad de försynda sig — oafsedt brottets beskaffenhet — kan sägas angå kronan, och dock icke af kronan dömas utan anlitan de af ständerna? Jag finner svaret icke tvifvelaktigt: frågan är — åtminstone närmast — om *konungahusets medlemmar*, desamme som i gamle kung Gustafs testamente för sina tvister hänvisades till en domstol af de förnämste ständer. Att den beskrifna domstolen är rätt forum för furstliga personer ligger klart åsyftadt bakom klausulen, att ingen »ehuru hög han är» kan jäfva rätten. Och denna riksrätt blifver sålunda genom den ena af de angifna hypoteserna forum privilegiatum för konungens familj. Artikeln har härmed upptagit de förutsättningar om hvilka Gustafs testamente talan, och definitivt upphäft testamentets bestämmelse.

Hvilka äro då de *brott*, som — oafsedt personens ställning — angå kronan och kräfvä riksdagens ingripande? Vi kalla dem *högförräderi* och *majestätsbrott*. Förutsättningen att brottet genom sin natur skall erfordra ständernas sammankallelse bildar — i saknad af egna stadgan den derom i RF. sjelf — en tydlig hänvisning till den

praxis som före 1634 utbildat sig med ständernas egen dom. Och stipulationen att saken skall beröra »konungen och cronans majestät» sammanfaller alldeles med denna praxis. Med tanken på våra föregående resultat kunna vi äfven förstå, hvarför här som en ny bestämning på brottet tillagts att det skall påkalla ständernas sammankallelse; härmed inskränkes något bestämmelsens räckvidd, det är icke precis alla högförrädare som pläga kallas inför riksdagen, äro de af mycket oansenligt stånd så bör det vara en hel sammansvärjning å bane om den normala domstolsvägen skall tillslutas för dem. I denna punkt upptager alltså artikeln de förutsättningar, under hvilka riksdagens dom hittills utvecklats sig, och skänker dem lagens fasta hemul.

Artikeln i sin helhet skapar således en och samma rättegångsordning för de fall som i den föregående tiden hört antingen under ständerna eller under skiljonämnden i furstetvister; men den söker icke, med Karl IX:s spetsfundiga juristeri, framställa dem som samma sak¹⁾, utan särskiljer dem klart såsom två olika fall.

I bägge fallen framställas emellertid som en uttrycklig förutsättning att saken icke kan på annat sätt »beqvämligen» företagas än medelst sammankallande af ständerna. Ser man nogare till, så är det härpå hufvudvigten ligger. Artikelns egentliga syfte är *mindre att bestämma och begränsa ständernas domsrätt än att angifva en viss form för dess utöfning*; men ständernas domsrätt förutsätter den som i föreställningen gifven, och vill blott med de antydda fallen exemplifiera den. Af denna premiss, riksdagskallelsen, drager lagen emellertid en särskild konklusion, nämligen att alla fyra hofrätterna *alltså* skola sammanfordras. Enl. art. 45, som omtalar sammansättningen af allmän riksdag, utgöra visserligen hofrätterna som sådana icke en särskild beståndsdel i riksdagen; men då de till större delen bildas af rädsherrar och adelsmän, och dessa äro nödvändiga ingredienser i riksdagen, så kan man till dels förstå ordet »alltså»; lagstiftaren har haft tanken på hofrätternas

1) Se ofvan ss. 58, 85.

adliga beståndsdelar och af denna synpunkt förledts att framställa domstolarnes mötande som en direkt följd af riksdagskallelsen ¹⁾).

Sedan riksdagen sålunda kommit samman, skall den dock icke själf taga saken om hand. Det angifves vissa bestämda personer, som skola »företräda ständernas rum» och hafva makt att afdöma saken. De tillhöra fyra olika kategorier.

1) *Hofrätterna*, alla fyra och hela deras personal. Enligt art. 8 gifver denna kategori rätten 56 medlemmar, nämligen 8 riksråd, 24 adelsmän och 24 andre »ärlige», »beskedelige», »lärde och skickelige» män »af borgerlig stånd». — RF. ger ingen som helst anledning att uppfatta hofrätterna tillsammans såsom någon högre instans ofvan hvar enskild; tvärtom säges uttryckligen att konungens revision skall sökas omedelbart ifrån vederbörande hofrätts dom inom dess distrikt. Genom att nu sammanfordra dem alla har lagstiftaren i eminent grad velat tillföra rätten den juridiska bildning, som den ordinarie kungliga rättegångsordningen garanterade; på samma gång han förökat rättens representativa auktoritet.

2) *Rådet* i dess helhet. Enl. art. 5 har det ordinarie 25 medlemmar; jemte de i föregående kategori disponerade skulle således komma i normala fall 17 personer.

3) *Landshöfdingarne* i riket. Här nämnes ingen bestämd siffra, utan art. låter det bero på hvilka som »äro tillstädes». Höfdingarnes samlade antal är 22 personer, enl. art. 23; såsom nedan skall visas, kan dock icke gerna förutsättas att flere än 16 af dem äro närvarande.

1) Detta framgår äfven i någon mån af fortsättningen, då der efter hofrätterna uppräknas *resten af rikets råd*. — Då Bengt Skyttes sak var före i rådkammaren ^{11/10} 1652 (se nedan), påminte riksdrotseten om »hwadh Regimentzformen förmår i sådane hendelsser, Att *någre aff alle Hæfrätterne* skulle convoceras»; Adlersparre, Hist. Saml., II, 286: Det skulle ock gifva ett godt sammanhang om man finge tänka sig att RF. afser endast frälsebeståndsdelen bland hofrättspersonalen; men detta förbjudes af slutet i art. 9, som placerar på ena sidan i rättegångssalen *alle hofrätterne* hvar efter annan, först de af ridderskapet och så de andre.

4) *Ombud från städerna*, 6 till antalet, nämligen en borgmästare från hvardera af Stockholm, Upsala, Norrköping, Göteborg, Åbo och Viborg. Af dem hafva de tre förstnämnda (samt Göteborgs föregångare Lödöse) varit representerade vid alla de tillfällen då vi hafva bestämda uppgifter om sammansättningen af riksdagsdomstolen, nämligen 1529, 1600 och 1605; Åbo har varit med de bägge sistnämnda gångerna; men Viborgs representationsrätt är en nyhet.

Vi kunna således räkna domstolens samlade personal till 80 à 90, eller noggrannare 79—95 personer¹⁾. Af dem är endast en mindre del — Svea Hofrätts 17 ledamöter, borgmästaren i Stockholm, landshöfdingen öfver Upland samt ordinarie 15 rådsherrar, inalles 34 — fäst vid hufvudstaden; de öfrige representera rikets periferiska delar, visserligen i ganska ojemn proposition²⁾. Af större betydelse för vår undersökning är emellertid den frågan, i hvilken mån riksdagselementer ingå i den så beskaffade domstolen. Vid en blick på art. 45 visar sig då först och främst, att rådet skall vid riksdagar vara närvarande. Vidare igenfinnas de 6 borgmästarne under klausulen att hvarje svensk och finsk stad skall till riksdag sända en borgmästare och en rådman. Då slutligen samma art. till riksdag instämmer alla myndige adelsmän af Sverige och Finland (som icke laga ursäkt hafva), så hafva vi der förklaringen till att art. 9 kan förutsätta landshöfdingars närvaro³⁾, på samma gång

1) Antalet kan vexla dels efter landshöfdingarnes tillfälliga när- eller frånvaro, dels på grund af rådets olika medlemsstyrka.

2) Förhållandevis ganska starkt representerade äro Östersjöprovinserna och de ultramarina besittningarne öfverhufvud. Från de förra kommo alltid den Lifländska hofrättens 13 man; och ville det sig väl, så kunde från Finland komma, förutom borgmästaren och hofrätten i Åbo samt borgmästaren i Viborg, landshöfdingarne från samma städer samt från Tavastehus, Uleåborg och Kexholm; således ända till 33, och aldrig mindre än 28, utom det egentliga Sverige stationerade personer, i en rätt hvars medlemstal kan antagas vexla mellan 79 och 95. Det är en full tredjedel af det hela; medan från landsorten i sjelfva Sverige aldrig kunde komma flere än 28 (tio landshöfd., två rådsherrar, 13 hofrättsledam. från Jönköping samt borgmästarne från Upsala, Göteborg och Norrköping).

3) Jfr listan på de första landshöfdingarne hos Kullberg, Sv. riker. prot. 1634, s. 212. Att landshöfdingar faktiskt varit närvarande

som vi återfinna en stark procent ur hofrättskontingenten bland riksdagens ledamöter. Ur denna synpunkt visar sig alltså rätten utgöras af 1:o) rådet, mangrannt församladt; 2:o) ett *utskott ur adeln*, i styrka varierande emellan 18 och 34 allt efter landshöfdingarnes större eller mindre talrikhet; 3:o) ett *utskott ur borgarståndet*, de 6 borgmästar-nes svaga representation¹⁾; slutligen 4:o) ett *rent juridiskt element* utanför riksdagens leder, nämligen hofrätternas 18 ofrälse medlemmar, hvartill komma äfven de 6 adelsmän-
nen från Dorpat. Med andra ord: *rikets högsta domare*, inom eller utom riksdagen, men dessutom ett *ständerrutskott af adel och borgare* jemte rådet — sådan är, formelt sedt, sammansättningen af den utomordentliga domstol som 1634 års RF. inför i Sveriges författning.

Men detta är — som vi ofvan sett — *intet annat än utslaget af den föregående praxis vid ständernas dom*. Den formella öfverensstämmelsen är fullständig. Liksom Rege-

bland adeln på riksdagarne, synes t. ex. på ss. 82 (1638 års riksdag) och 107 (1642 års riksdag) i Odhner, Sv. inre hist. under drott. Christinas förmyndare. Af denna utgångspunkt, att landshöfdingarne komma med i sin egenskap af riksdagsmän allena, följer att de 6 ifrån Östersjöprovinserna *icke* kunna förutsättas såsom närvarande; alldenstund dessa provinser icke vore i riksdagen representerade. Af samma skäl gäller om den adliga beståndsdelen i Dorpats hofrätt, att den väl är närvarande vid riksrätten, men icke har säte på riksdagen.

1) Det frapperar att dessa 6 städer äro desamma som representeras i *utskottsmötet*, enl. art. 44. Man kunde häraf frestas att anse riksrätten som en modifierad utskottsriksdag; så mycket hellre som denna ju var sammanknippad med det årliga embetsmannamötet, och landshöfdingars såväl som hofrätters närvaro deri kunde finna en förklaring. Men fränsedt det sväfvande i bestämningen »riksens embetsmäns årlige möte» (art. 43), så skall ett utskottsmöte fungera då man behöfver ständernas betänkande men sådant af något skäl icke kan ske eller må tryggeligen; medan förutsättningen för riksrättens fungerande uttryckligen är att saken icke kan företagas på annat sätt än inför ständerna själfva (att art. 9 med »ständerna» menar allmän riksdag är tydligt redan genom analogien med uttryckssättet i denna art. 44). Äfven ett rent formelt hinder för ett dylikt antagande finnes, deri att de 6 städernas representanter i utskottsmötet kunna vara af hvad slag som helst (»fullmechtig»), medan de i riksrätten — och riksdagen — måste vara borgmästare.

ringsformen i art:s begynnelse förutsätter ständernas domsrätt som gifven, och äfvenså utgår från en på förhand gifven förutsättning om densammas verkningskrets, så gömmer han här ett direkt intryck af plägseden att förlägga sjelfva domen på riksdag till ett utskott; och likheten sträcker sig ända in i principerna för utskottets sammansättning, hvilka i RF., bakom uttryckssättets skyddande förklädnad, äro just de samma som utbildat sig vid riksdagarne från 1529 och till 1605.

Emot denna uppfattning, som i 1634 års riksrätt ser ett utskott ur samlad riksdag — dit tillfälligtvis kallats äfven den ofrälse personalen i hofrätterna — emot densamma kunna tvänne invändningar göras, en af formelt och en af reelt slag. Den formella skulle fästa sig vid uttrycket att domstolen »företräder ständernas rum», och mena att domstolen dermed framställes som ett surrogat för ständerna, en »remplacering» af dem, hvadan de sjelfva ej skola tänkas vara samman; artikeln skulle således i principen erkänna, men i tillämpningen undanskjuta ständernas domsrätt¹⁾. Den reella invändningen skulle basera sig på onaturligheten i antagandet att riksdagen skulle komma samman utan egna uppgifter. Dessa invändningar blekna bort i det ljus som våra studier öfver föregående praxis torde hafva kastat öfver dessa hittills tämligen oklara punkter. Det är att märka, att lagstiftaren icke med denna paragraf velat statuera eller ens öfverhufvud gifva laglig hemul åt riksdagens domsrätt; den har redan ingått i allmänna rättsföreställningen, den är en faktisk förutsättning på hvilken man tryggt kan bygga. Till sådana faktiska förutsättningar hör äfven en viss uppfattning af denna domsrätts omfång; dit hör vidare metoden att lägga sjelfva domen hos ett utskott; *dit hör slutligen med all säkerhet formen att låta ransakningen försiggå inför och domen beseglas af alla ständer*. Här hafva alla ständer sålunda sin uppgift, och det är blott vid öfvervägande af domsskäl och formulerings af domen som deras rum remplaceras af den särskilda

1) Varenius, Ansvarsbest. för förmyndarstyrelse af 1634 och 1660, Hist. Tidskr. 1888, s. 343.

domstolen. Att riksdag inkallades endast för sådant ändamål var ingen märkvärdighet; Axel Oxenstjerna, R.F:s främste skapare, hade sjelf sutit i en dylik domareriksdag (1605). Att artikeln icke nämner något om alla ständers roll vid rättegången, har helt enkelt sin grund deri att han saknar all anledning dertill; då den saken var klar i sig sjelf och hängde med föreställningen om ständernas domsrätt i allmänhet, så behöfdes intet ord. Ty — som vi längre fram skola finna — R.F. har här ingalunda ett blott abstrakt ändamål att gifva lagens bestämdhet åt gammal praxis, den har tvärtom det mycket konkreta syftet att leda praxis i en viss riktning. Upptagen häraf, lemnar han sjelfklara saker, som icke hafva med detta syftemål att göra, alldeles å sido.

Min uppfattning i denna punkt är emellertid för vetenskapen ny. Försävidt den innehåller att 1634 års lagstiftning här står i direkt sammanhang med den föregående tidens riksdagspraxis, så nära t. o. m., att man i riksrättens sammansättning igenkänner de dömande riksdagsutskotten under Gustaf Vasa och hans söner —, försävidt utgör den dock blott en bekräftelse på hvad förut lösligen blifvit framkastadt¹⁾. Försävidt den innebär antagandet af riksdagens sammankomst vid riksrättens användning, träder den i motsats mot den gängse meningen. För att rätt styrka min åsigt i denna del bör jag derfor uppvisa icke blott att den är möjlig och naturlig, utan äfven att den är *den enda* naturliga och möjliga.

Den allmänna föreställningen härom torde vara den som SVEDELIUS så formulerat, att 1634 års riksrätt var »i Rikets Ständers stad och ställe, den var en ersättning för Rikets Ständer, när desse ej voro samlade»²⁾. Denna tolkning

1) Jordan Andersson, Riksd. i Stockholm 1605, s. 30 f. — Deremot heter det i Svedelius, Sv. statsrådets ansvarighet, s. 229: »Man skulle kanske vänta att denna institution, som företrädde Rikets ständers ställe, skulle utgå ifrån Rikets ständer såsom ett utskott, men så var det icke. Den extra domstolen enligt 9 p. Reg.-Form. bestod af idel embetsmän, ingalunda valde af Rikets ständer eller på något sätt beroende af dem.»

2) Svedelius, anf. st., s. 228; Steyern, anf. afh., s. 96.

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.

strandar på trenne omständigheter. — För det första synes af förutsättningen, att saken »icke beqvämligen *annars än förmedelst ständernas sammankallelse* ransakas och åtskiljas måtte», med logisk nödvändighet följa att ständerna här skola sammankallas. Man synes, med förbiseende af ordet »än», hafva läst ordet »annars» i den modernt triviala meningen »*eljest*» (= och saken *eljest*, derest ej efterföljande disposition vore vidtagen, skulle erfordra allmän riksdags behandling); men en noggrannare observation på ordalagen visar att detta »annars» har meningen »*på annat sätt*» (= och saken är af den beskaffenhet, att intet annat sätt finnes för dess behandling än riksdagens ingripande). — För det andra blifver det ur den gamla synpunkten absolut oförklarligt att lagstiftaren kunnat framställa hofrätternas sammankallande såsom en direkt följd (*alltså*) af de förutsättningar under hvilka riksrätten skall tillgripas; medan min ståndpunkt åtminstone till dels förklarar sammanhanget¹⁾. — För det tredje förutsätter artikeln att några landshöfdingar *äro tillstädes*. Det är endast deras antal som kan variera; att denna embetsmannaklass är närvarande, antages såsom bestämdt gifvet²⁾. Jag har redan uppvisat det berättigade och naturliga i detta antagande, om det är frågan om allmän riksdag. Att landshöfdingarnes närvaro *icke* kan förutsättas vid andra tillfällen följer af R.F:s art. 35, hvilken innehåller ett allmänt *förbud för landshöfdingarne att aflägsna sig från sina höfdingedömen* på längre tid än tre veckor³⁾. De enda tillfällen utöfver riksdagsmöten, då lagen kan tänka sig landshöfdingar närvarande i Stockholm, skulle sålunda vara den rena händelsen att en eller annan af dem der tillbringar sin 3:veckors-semester, samt »helge tre konunge dag» då den årliga redovisningen sker enl. art. 37. Men till

1) Se ofvan s. 92 f. — Kgl. br. ²²/₈ 1682 förklaras att vid det årets riksdag ingen mer än vicepres. behöfde komma från Åbo hofrätt; Lagus, Åbo Hofr. hist., I, 100.

2) Se äfven slutet af art. 9, der en särskild plats i rätten anvisas höfdingarne, på venstra sidan efter rådet och före borgmästarne.

3) »Icke fördriste sig eller någon landshöfding att förlåta sin sin tjänst och förfoga sig utur sitt landshöfdingedöme, anten hem eller annorstädes att blifva ute öfver tre veckor.»

sådana rent temporära eller undantagsförhållanden kan icke riksrättens användning antagas inskränkt. Lagen kan icke hafva byggt en domstol af elementer, om hvilka det skulle bero på en ren slump huruvida de kunna medverka eller ej. Förutsättningen om landshöfdingarnes närvaro förklaras därför *endast* ur antagandet att här är frågan om en allmän sammankomst af alla ständer¹⁾. Detta argument anser jag i och för sig afgörande. — Slutligen bör det äfven observeras att adeln och presterna vid 1634 års riksdag gjorde åtskilliga anmärkningar emot den undanskjutna ställning som R.F. synes vilja gifva åt *samlade ständer*²⁾; men intet enda af deras många inkast träffar art. 9. Såsom nedan skall anmärkas finner tvärtom adeln i en viss punkt ständernas kränkta rätt tillgodosedd så snart regeringen medgifvit att utsträcka riksrättens räckvidd till denna punkt³⁾.

Men om således en riksrätt enl. 1634 års system icke kan tänkas annat än i sammanhang med allmän riksdag, så möter det så mycket större svårigheter att antaga NAUMANNS åsigt här, omfattad äfven af den senaste författaren i ämnet⁴⁾. Enligt dem skulle riksrätten vara en metod att slippa sammankalla riksdag; medan å andra sidan ständerna, om de händelsevis äro samman då målet är före, skulle kunna företaga sig saken direkt. I de fall om hvilka art. 9 talar skulle alltså kunna fungera *tvänne* domstolar, dels riksrätten för sig utan ständerna, dels ständerna för sig utan riksrätten. Då denna uppfattning förbiser så väl den historiska utveckling på hvilken R.F. är bygd, som följdriktigheten

1) Då nämligen frågan icke heller kan vara om ett utskottsmöte, se ofvan s. 95 n.

2) Se prot. hos Tham och Bowallius samt en sammanfattning hos Odhner, s. 27.

3) Se nedan s. 106. Ett historiskt skäl för min mening kan också hemtas ur diskussionen i rådkammaren ^{11/12} 1672 med anledning af Taubenfelts förgrifliga yttranden mot rådet. »Vi kunna», säger der vid rikskansleren, »klaga som Råd och afgöra som Regering; hvarom icke, måste vi efter Regeringsformen uppkalla alla Ständer.» Tham, Bidr. till sv. riksdagarnes och regeringsformernas hist., II, 2: 228.

4) Naumann, Sv. statsförfattningsrätt, I, 223; Blomberg: Sv. Högsta Domstol, s. 45; Varenius, ofvan cit. uppsats i Hist. Tidskr. 1888. — Måhända har äfven Svedelii mening varit sådan, ehuru det ej klart utsäges.

i den nionde art:s egna ordalag, så kunde det vara nog att hänvisa dertill; men vid en närmare granskning af dess motiver skall ljuset falla ännu klarare öfver R.F:s verkliga mening.

Äsigten kan klyfvas i tvänne delar; den ena, att art. 9 statuerar ett sätt att undvika riksdagar; den andra, att dessa i sista hand alltid hafva sin domsrätt qvar. Grunden till den förra tanken har man sökt deruti att R.F. i allmänhet är genomandad af misstro emot riksdagen, såsom något som man blott i nödfall bör gripa till. Stödet härför skulle vara slutorden i dess art. 58: »och låte ärendet icke lätteligen komma till något ständernes möte i konungens frånvaru eller sjukdom och mindre till ett allmänt möte, med mindre inge andre utvägar finnes riket ifrån förderf och undergång att förvara»¹⁾. Det faller emellertid genast i ögonen att detta förbehåll direkt refererar sig till *de fall då konungen är frånvarande eller sjuk*; art. 9 åter förutsätter uttryckligen fullmyndig konungs regering, då den säger att hofrätterna skola blifva »af oss eller våra efterkommande» sammankallade. Argumenteringen går således vid sidan af den föreliggande frågan. Men äfven om denna riksdagsfiendtliga artikel lägges till grund, så hjälper det icke mycket. Art. 9 afser ju icke att skänka riksdagen någon regelbunden verksamhet; äfven art. 58 medgifver att riksdag i nödfall må anlitas, och det är en märkelig öfverensstämmelse just emellan dess förbehåll, »med mindre inga andra utvägar finnas etc.», och hypotesen i art. 9, »och saken icke annars än förmedelst ständerna» kan rangeras. Äfven förutsatt att R.F. vill göra riksdagen öfverflödig, så har den icke kunnat undvika honom i de fall hvarom nionde art. talar: ty de äro just af det utomordentliga slag, der sjelfva art. 58 måste medgifva ständernas sammankallande. Men den rätta regeln härvid är skriven i art. 45, som stadgar allmän riksdag vid konungs kröning »eller af andre märkelige orsaker.» — Hvad åter beträffar den andra tanken, att ständernas omedelbara domsrätt är qvar då de händelsevis äro samman, så har den blifvit stödd blott på det resonnementet, att riksrätten »säges företräda

1) Se Varenius. anf. st., s. 344.

ståndernas rum, och ställföreträdaren utöfvar naturligen icke sina befogenheter, när den ordinarie innehafvaren är tillstädes och oförhindrad att dem öfvertaga¹⁾. Här förbises helt och hållet skillnaden emellan mandat och representativ ställning; det antages utan vidare att riksrätten är ständernas mandatarie — men det var just det som skulle bevisas²⁾. Vid R.F:s kategoriska bud, att de särskildt delegerade *skola* företräda ständerna, kunna dessa lika litet taga saken i egna händer, som vår nuvarande riksdag kan rycka till sig ministerråtalet från sitt konstitutionsutskott. — Bakom hela denna argumentering ligger ett behof att vindicera riksdagen själf domsrätt enl. 1634 års R.F.; och man har icke trott sig kunna göra detta på annat sätt än genom att lösbryta sammanhanget mellan riksdag och riksrätt, hvarigenom man råkat in i motsägelser eller nakna postulat. Men den föregående undersökningen har visat oss detta sammanhang så intimt, att riksrättens dom formelt och omedelbart *är ständernas egen*.

På den indirekta bevisningens väg återkomma vi således till våra förut positivt vunna resultat. Vi kunna sammanfatta dem så, att 1634 års R.F. upprätthåller principen om ständernas utomordentliga domsrätt vid högförräderi eller emot furstlige personer; domen uttalas af ett utskott i förening med rikets högsta ordinarie domare; af förutsättningen att rätten skall af konungen sammankallas visar sig också tydligt att konungen fortfarande har uteslutande initiativ.

Häri ligger det historiska sambandet emellan 1634 års riksrätt och den föregående tiden. Vi skola nu rikta uppmärksamheten på *det nya* i dess organisation.

Allra först faller då uppmärksamheten derpå, att redan genom rättens lagbundna sammansättning konungen nu är

1) Varenius, anf. st., s. 343.

2) I hänvisningen från art. 41 till sådän rättegång — icke sådän rätt — som art. 9 stadgar, tror sig Varenius se ett bevis för sin uppfattning att här kan vara frågan om flere domstolsformer (anf. st. s. 345). Äfven detta magra bevis förfaller om man läser rådets föregående uttalande, på riddarhuset den 12 Juli, i denna punkt; det heter då att saken hänvisas *vinför de personer* som i den 8:de (sedermera 9:de) punkten står förmälte. Se härom nedan s. 106.

beröfvad prerogativet att sjelf utse domstolens ledamöter. Om art. 42 här eger tillämplighet¹⁾, så har lagen äfven på förhand sört för aktoratets vård; det heter att »den ene secretarius status» skall alltid vara »åklagare och den andre notarius.» Det är tvänne statens embetsmän, assessorer i kansliet, som sålunda å embetets vägnar hafva uppdraget att tjenstgöra vid processen. En viktigare förändring ligger dock deri att genom rättens sammansättning *det juridiska elementet, som hittills stått i afgjord minoritet, nu blifver dominerande.* Räkna vi alla tre domstolsklasserna råd, landshöfdingar och borgmästare såsom politiska elementer, så eger ändock hofrättskontingenten med sina 56 man en afgjord pluralitet; men till den juridiska sidan kunna dessutom genast föras de 6 borgmästarne; fasthålla vi vidare att rådet vid denna tid utöfvar konungens revision²⁾, och att landshöfdingarne genom sin kontroll på underdomstolarne (art. 25) icke heller äro främmande för rättsskipningens vårdande, så blir det ögonskenligt att en verkligt juridisk karakter alltigenom genomsyrar denna domstol. Ett tecken dertill är också riksdrotsetens sjelfskrifna præsidium — endast vid hans förfall rikskansleren (art. 9). Man har således gifvit rätten en helt annan stämpel än den tillföre haft. Riksdagsmännen sitta der icke så mycket i sin egenskap af representanter som på grund af sina embeten³⁾. *Formelt* är det ännu en politisk kår, *reelt* är det en ren domstol med genomgående juridisk fackkunskap. Och genom att gruppera det hela kring hofrätternas stora personal har man öfverbyggt den klyfta emellan konungens ordinarie och riksdagens extra ordinarie rättsskipning, som var utmärkande för den föregå-

1) Den gäller närmast de årliga ransakningarne och den roll riksrådet dervid kan komma att spela, se nedan.

2) Jag räknar rådets faktiska ställning som en fast justitierevision ifrån 1630 års instruktion (art. 15); Kullberg, Sv. riksrådets prot., I, XLV.

3) Detta visar art. 9 redan i sina bestämmelser om domstolsledamöternas placering. Hofrätterna sitta nämligen *hvar efter annan*, först de af ridderskapet och så de andre.» Adelsmännen hafva således icke, liksom riksråden, utbrutits ur domstolarne i en gemensam samling, utan sitta qvar, hvardera kontingenten i sin hofrätt. Det måste dock erkännas att stadgan icke är alldeles tydlig.

ende tiden och då endast nödtorftigt skyldes genom inkallande af ett svagt juridiskt element i ständernas domstol.

Vi hafva oss icke direkt bekant med hvilka ögon Gustaf Adolf betraktade sin faders verksamhet som åklagare och advokat vid ständerdomstolen¹⁾. Ej heller veta vi med hvilka känslor Axel Oxenstjerna själf tog del i det sista af dessa stora skådespel. Men säkerligen misstaga vi oss icke, om vi finna ett uttryck deraf i det sätt hvarpå dessa R.F:s bägge skapare i R.F:s art. 9 lagbundo de gamle riksdagarnes dom. Utan att bryta med de historiskt utbildade formerna hafva de i dem inlagt en ny karakter, som först gjorde dem verkligt betryggande för rättvisan.

Alldeles fri från egoistiska motiver torde dock icke denna stora reform hafva varit. Vål har man velat sätta en damm emot den utveckling som gjort ständerdomen till ett oformligt folkbeslut och ett lydigt redskap i regentens händer. Men visserligen har man icke velat betaga konungen allt inflytande på domstolen. På visst sätt har detta inflytande t. o. m. blifvit stärkt. Om nämligen rena jurister nu fått ett välbehöfligt rum, så är det ännu mer i ögonen fallande att *rätten numera alltigenom utgöres af embetsmän*²⁾. Är konungen beröfvad prerogativet att omedelbart utvälja domarne, så har han dock gifvit dem den embetsut-

1) En anmärkning må här göras. Bland sina vilkor för regeringens antagande stälde Karl IX på Norrköpings riksdag som n:o 3, att inga ättlingar af de dömda eller ännu fångne herrarne skulle få något embete i riket med mindre de njöte särdeles nåd (prop. ²⁹/₂, *Riksdags-acta 1604*); och detta beviljades såväl i riksdagsbeslutet som i det s. k. testamentet 1605 (Stjernman, ss. 549, 608). Gustaf Adolf har inkallat ej mindre än trenne söner till Gustaf Banér i rådet, nämligen Svante 1623, Per 1625 och Johan 1630 (Nordvall, Rådslängd för Gust. Ad:s reg., Hist. Tidskr. 1893, s. 188 f.); hvartill förmyndareregeringen 1623 lade den fjerde brodern Axel. Äfven Erik Sparres son Johan blef af Gustaf Adolf utnämnd till rådsherre (1627).

2) Att äfven städernas borgmästare vid denna tid började antaga karakter af kungliga embetsmän, och detta enligt Axel Oxenstjernas planmessiga politik, inhemtas hos Odhner, Dr. Kristinas förmyndare, s. 184 f. I ett bref 1640 klagas öfver att borgerskapet skall representeras af borgmästarne som äre bäst kände med regerande herrarp, ibm s. 98; jfr s. 378.

nämning hvarmed säte i domstolen följer. Det är fortfarande till formen en ständernas domstol; men försåvidt den skulle kunna tänkas tjena en speciell *riksdagens* kontroll på *regeringen*, så har man afbrutit dess udd genom att till ledamöter i domstolen plocka ut ur riksdagen sådana ingredienser som kunna förutsättas på förhand intagna för *regeringen*¹⁾.

I detta hänseende pekar 1634 års riksrechtsorganisation mot framtiden. I riksrechtsinstitutets historia bildar den vändpunkten, förmedlaren mellan gammalt och nytt, *den knut i utvecklingens trådar som sammanbinder 1500:talets dömande riksdagar med Sveriges nuvarande riks rätt*. Denna eminenta betydelse gör den också till sjelfva centralpunkten vid vår närvarande undersökning. —

* * *

Vi hafva nu studerat 1634 års R.F i hvad han om den utomordentliga domstolsformen innehåller. Det återstår att undersöka honom ur synpunkten af den reala sidan i vår uppgift, ministeransvarigheten. I detta syfte gå vi nu att taga en hastig öfversigt af den storartade kontrollapparat, som statsmannavisdomen hos R.F:s författare konstruerat fram i vår historia. För första gången har rådets ansvar här blifvit föremål för noggrann och detaljerad lagstiftning. På grund af rådsherrens nuvarande dubbelställning, dels i embetskollegiet och dels i rådskollegiet, får ansvaret a priori uppfattas såsom af tvänne slag: ansvar för speciell embetsmannaverksamhet och ansvar i och för rådgifvarekallet.

Embetsmannansvar drabbar rådsherren först i några särskildt angifna fall, der R.F:s stränga principer om centralisation och arbetsfördelning skymta fram — om han, borta från behörigt ställe, brukade sin speciella embetsmannamyndighet (art. 16), och om han blandade sig i ett

1) Särskildt landshöfdingarne befunnos under denna tid mycket lämpliga att bearbeta ständerna i regeringens intresse; se Odhner, *anf. st.*, ss. 57, 82, 107 f., 121 m. fl. *st.* Jfr Steyern, *anf. afh.*, s. 117.

annat embetsverks ärender (art. 17). Ansvaret synes i bägge fallen lika: åtal af fiskalen, och straff ifrån förlusten af ett års underhåll ända upp till embetes förlust och än värre påföljder (i det förstnämnda fallet); forum nämnes ej, men bör antagas vara hofrätten, efter analogier från art. 30 som låter fiskalen inför denna domstol ställa försumlige landshöfdingar. De allmänna bestämmelserna om rådsherrens ansvar i hans administrativa verksamhet komma sedan i artt. 38—41. Hvarje år skall redovisning ske, på bestämda tider, olika för kollegiimedlemmarne i hufvudstaden och presidenterna i de tre lokala hofrätterna. Den myndighet inför hvilken redovisningen sker är konungen; »men i hans frånvaru eller där han ej gitter eller förmå . . . de fem höge embeten, så förståendes, att den fempte å står up med sine assessoribus och göra reda för sitt collegio och att hans ställe beklådes i det sinne af öfverståthållaren i Stockholm.» Följderna af redovisningen finnas i den märkliga art. 41. Är det fel af en assessor ensam, då ställes han inför en *femtonmannarätt* — en rent administrativ domstol, bestående af riksembetsmannen och två bisittare ur hvarje collegium, således till karakteren påminnande om moderna disciplinärdomstolar; liksom den ock, enl. art:s fortsättning, endast kan pålägga disciplinstraff och dertill behöfver konungens resolution. Gäller det åter ett collegium som solidariskt helt *eller* en riksembetsman som sådan, d. v. s. för hans verksamhet i sitt embetsverk, då »stående till konungen allena» om han vill använda mildare disciplinära medel eller ock beifra saken inför rätta. I senare fallet bildar *konung och råd* första och sista instans så länge det ej är lifssak. »Men vid konungens död eller omyndige år eller där saken går lif och ära an, då hålles en sådan rättegång däröfver, som i den 9:de punkten förmålt är.» Här återkomma vi alltså till *riksrättens* domvärjo.

Nu är att märka, att denna hänvisning till riksrättens dom fanns icke i R.F. sådan den af rådet framlades för 1634 års ständer. Enligt denna redaktion skulle helt collegium liksom riksembetsman alltid der rättegång tarfvades, och särskildt i frågor om lif och ära, stå inför konungen

och rådet¹⁾; d. v. s. under konungs förfall inför hela rådet allena (de 5 och de öfrige). Då denna punkt kom före på riddarhuset den 8 juli, så anmärktes dervid: »*Effter nu Gudh better Ingen Konungh är, så är summa Majestas hoos Ständerne, och derföre* när sådant heelt Collegium eller en af dhe Fem höga Embeten någott peccerade, då *svare och stånde för Rijkzens Ständer*»²⁾; och denna fordran kom sedan fram i anmärkningsmemorialet af den 10 Juli³⁾. Anmärkningen gäller sålunda endast den casus att konungen har förfall; adeln ansåg rådet i sådana fall olämpligt att döma sig sjelf. Resultatet blef en kort förklaring af rådet, på riddarhuset den 12 Juli, att det »*skall skee inn för dhe Perssoner som i den 8 puncten står förmältte*»⁴⁾. Så tillkom tillägget i art. 41 om riksrettens kompetens; till det fall adeln påpekat lade man då på samma gång äfven det att »saken går lif och ära an.»

Det är två omständigheter i denna lagstiftnings förhistoria som påkalla vår uppmärksamhet. För det första vill det synas som skulle vår uppfattning af förhållandet mellan riks rätt och ständer här erhålla en stark bekräftelse. Sedan krafvet på *ständernas* dom föranledt en ändring till förmån för *riksrettens* dom — så förfaller det; adeln är nöjd, den har fått sin önskan uppfylld, ty den senares dom, det är de förras⁵⁾. Att rådet särskildt betonar den speciella domstolen, beror helt naturligt derpå att adelns allmänna ordalag om ansvar inför ständerna skulle kunna leda till en ständernas *omedelbara* dom, derest icke statuerades att ständerna äfven här verkade genom sitt utskott

1) Art. 40 i förslaget, se *Axel Oxenstjernas skrifter*, I, 275.

2) Tham, Ridd. och adelns riksdagsprotokoll, II, 74.

3) Ibm s. 129.

4) Ibm s. 83. — Det bör märkas att riksrettens sammansättning sålunda var föreslagen *innan* man tänkt på att dit hänskjuta rådets embetsfel. Då man gaf den embetsmannakarakter, har detta följaktligen icke skett med några bitankar på denna dess uppgift.

5) Då Tham (anf. st., s. XXIV) framställer adelns anmärkning såsom riktad just emot riks rätten i art. 9, så är detta ett rent miss-tag, hvilande på förbiseende deraf att art. 41 först efter och i följd af adelns anmärkning fick det tillägg som hänvisar till art. 9.

riksrätten. För det andra visar sig klart, att här hela tiden är frågan om rena *embetsförbrytelser* och intet annat. Sammanhanget i art. 41 är icke brustet därför att en liten punkt om forum blef ändrad. Man har sagt¹⁾ att ändringen skulle åsyftat att gifva en bättre öfverensstämmelse emellan art. 41 och art. 9. Man anser då att den nionde artikelns räckvidd i och för sig omfattar de fall hvarom slutklausulen i art. 41 handlar. Denna uppfattning är knappast riktig. Vi hafva sett att art. 9 stadgar ett rent undantagsforum *antingen* för vissa brott *eller* för vissa personer; brottet är högförräderi, personerna äro — åtminstone närmast — konungahusets medlemmar. Art. 41 handlar i detta stycke om ett bestämdt angifvet brott af bestämdt angifna personer; men detta brott behöfver ingalunda vara af förrädisk innebörd, åtminstone under konungs förfall kan det vara hvilken allvarlig förseelse som helst inom embetsverksamhetens område; och det är föga antagligt att den brottsliga personen här — ett solidariskt embetsverk eller dess ordförande såsom sådan — skall anses innehafva den höga kondition som enl. art. 9 angår icke blott konungen eller regeringen utan äfven *kronans majestät*. Jag anser sålunda, att art. 41 icke blott innehåller en närmare utveckling af riksrettens kompetens i ett visst fall; den *utvidgar rättens domvärjo*, utöfver den sjelfständiga verksamhet gent emot särskilda personer och i särskilda mål som art. 9 vindicerar, *till tvänne nya fall*: brott af ett kollegium eller dess ordförande då konungen ej är i tillfälle att sjelf med rådet döma, och brott af desamme då saken gäller lif och ära.

I ännu ett fall torde dock kollegiets ordförande riks-embetsmannen hafva sitt forum inför riksrätten. Det är då han handlar icke som kollegiemedlem utan som regeringsmedlem, d. v. s. som *riksföreståndare*. Här synes verkligen vara frågan om en person hvars ställning angår konung och rike, och i så fall inträder den ena af förut-

1) Bowallius, De forma regiminis 1634, p. 16. Jfr Varenius, anf. st., s. 342 f.

sättningarne i art. 9¹). Jag finner denna uppfattning bekräftad af de särskilda ansvarsbestämmelserna för drottning Kristinas förmyndare, männen från 1634 sjelfva. De finnas dels i edliga »reverser» af den 5 April 1633 och 29 Juli 1634, dels i riksdagsbeslutet af sistnämnda datum. Det förra formuläret binder till en verksamhet »såsom jag för Gud, min allernådigste drottning, riksens ständer och hvar ärlig man vill till ansvar stånda»²). Den senare eden bestämmer ansvaret inför »Gudh, H:nes Kongl. M:t min Drottning och Riksens Råd och Stender»³). Riksdagsbeslutet, art. 4, omtalar denna ed såsom af ständerna »författadt, öfversedd och godh funnen» och i deras närvaro aflagd; ansvaret betecknas dervid såsom gällande för »Gudh, Hennes Mitt och Riksens Ständer»⁴). Dessa olika uttryck — jemte Gud och konung »ständer och hvar ärlig man», »råd och ständer» eller blott »ständer» — mynna allesammans ut i 1590-talets princip, riksföreståndares ansvar inför riksdagen på konungs initiativ. Här är således ett fall som icke kan behandlas »annars än förmedelst ständernas sammankallelse»; och den af samma 1634 års riksdag antagna lagen bestämmer närmare om behandlingsformen, då den i sådana fall bjuder ständerna att handla genom sitt utskott, riksrätten.

En skematisk framställning af riksrättens domvärjo i 1634 års R.F. skulle således angifva fem fall, der han är rätt forum. Tre af dem gälla *person*; nämligen 1) konun-

1) Att art. 41 icke har tillämplighet här, har Varenius (anf. st., ss. 346 ff.) klart uppvisat. Den artikeln handlar alltigenom om det ordinarie embetsmannansansvaret, hvars förutsättning är den årliga kontrollen; och föröfrigt skulle den, tillämpad här, medföra det oantagliga resultatet att en riksföreståndare skulle kunna lagföras under interimstiden men *icke efter slutadt värf* (derest ej saken ginge å lif och ära). Art. 9 gäller tvärtom närmast sistnämnda casus, då den säger att rätten sammankallas »af oss (konungen) eller våra efterkommande»; hvilket icke hindrar att dess verkningsförmåga kan omfatta afven de tillfällen då konungens makt interimsvis är i andra händer. Föröfrigt är det naturligen konung sjelf som utkräver riksföreståndares ansvar som sådan.

2) Geijer, Saml. skrifter VI (1874), s. 205, efter Riksregistr.

3) Bilaga till Varenius, anf. st., s. 356.

4) Stjernman (II), s. 877.

gahusetts medlemmar, 2) riksföreståndare, och 3) kollegier, eller deras ordförande, vid konungs förfall. De återstående gälla *sak*; antingen 4) högförräderi och majestätsbrott, eller 5) embetsfel i lifssak af kollegier, eller deras ordförande.

För den specifika rådsansvarigheten synes här ingen plats. Väl är det icke omöjligt att rådsherren endast på grund af sin personliga ställning kan, liksom furste och riksföreståndare, vara af lagen tillerkänd ett forum privilegium inför riksrätten; enl. art. 5 är det rådets förpliktelse att »altid låta sig värda om konungens och riksens rätt, höghet, gagn och välstånd efter den eds innehåld, som de konungen och riket giordt hafva», och samma artikel tillerkänner dem fortfarande »störste vyrdning» i riket »näst konungens höghet»; det beror nu på om en dylik ställning skall anses innebära den höga kondition om hvilken art. 9 talar. Då lagen vidare upprepar den gamla stadgan om rådets prerogativ att »påminna konungen om riksens rätt», och då den antyder att rådseden göres konungen *och riket*, så är härmed upprätthållen den grad af själfständighet på hvilken en verklig ministeransvarighet kunde byggas. Men lagen har derom intet att säga. Som medlem i sitt *embetskollegium* bär rådsherren ett noga regleradt ansvar, som medlem i *riksföreståndarekollegiet* likaså, och i bägge fallen slutar ansvaret inför ständernas utomordentliga domstol; som medlem i *rådskollegiet* synes han handla utan juridisk ansvarsåföljd. Dit sträcker sig icke lagens omsorg. Tyngdpunkten i densamma är från först till sist riktad på embetsmaskineriets kontroll, icke på regeringens.

Men äfven om 1634 års R.F. kände något juridiskt ansvar för rådgifvarens råd, och äfven om han velat hafva det realiseradt inför sin riksrätt — någon modern ministeransvarighet hade han visserligen i alla fall icke förmått skapa. För något sådant fattades ännu det väsentliga, ett klart uppfattadt motsatsförhållande emellan konung och riksdag. Väl kunde man vara böjd att tänka sig en känsla deraf bakom den lagparagraf som nu, på ständernas initiativ, utvidgade deras domsrätt öfver vissa embetsfel; och det har äfven blifvit sagdt, att här »framträdde tanken på

ministeriell ansvarighet såsom en behöflig motvigt mot ett oligarkiskt embetsmannavälde¹⁾. Emellertid uppgifva handlingarne sjelfva med uttryckliga ord en annan tankegång. »Effter nu Gudh bättre Ingen Konungh är, så är *Summa Majestas hoos Ständerne, och derföre* bör ansvaret af dem utkrävas²⁾. Det finnes intet spår till någon annan motivering. Och innebörden häri är klar. Ansvaret är ingalunda någon garanti för den enskildes *frihet* gent emot staten, utan endast för *ordningen* inom statens eget maskineri; det är ingen *konstitutionell* kontroll af den ena statsmakten på den andra, det är alltigenom byråkratiens *administrativa* kontroll inom sig sjelf, en kontroll *uppifrån* allena — men då konungen är borta, då är *riksdagen såsom folksuverän administrationens herre*, och därför blir det då tillfälligtvis riksdagen som har konungens prerogativ att vaka öfver statstjenstens rätta gång. Det var i och för sig ett djerft ord, med sin grodd i revolutionen under Sigismund och sin framtida växt i Frihetstiden; men det ställer icke riksdagen som någon sjelfständig redofordrande myndighet gent emot regeringen, i så fall skulle det icke inskränkt sig till denna casus — konungens förfall — och denna motivering — att ständerdomens hemul härvid låg i ständernas tillfälliga *summa majestas*³⁾.

Äfven 1634 års R.F. bygger således sin kontrollapparat på samverkan mellan konung och riksdag. Så är den konstitutionella statens grundtanke och den sanna ministeransvarighetens karaktersmärke ännu fjerran. De kunde icke trifvas i den *centralisationens* skarpa luft, som med denna regeringsform lade sig öfver svenska samhället.

1) Odhner, anf. st., s. 27.

2) Se ofvan s. 106. Anmärkningsmemorialet af den 10 Juli utslöt ur anmärkningen premissen om ständernas *summa majestes*; hvilket naturligtvis icke förringar dess betydelse som anmärkningens inre motiv.

3) För det andra nya fallet af ständerdom — öfver kollegier i lifssak — gäller icke denna motivering; men det har tillagts på regeringens eget initiativ, förmodligen på den grund att det ansetts höra under ständernas traditionella dom i förräderimål.

Precedensfall och lagstiftning till Frihetstiden.

Regeringsformens af 1634 bestämmelser om ansvar och utomordentlig domstol hafva till stor del kommit att stanna på papperet. Den årliga redovisningens börda lättades något redan 1638¹⁾, sedan den äfven förut varit mycket oordentligt dragen; och de extra ord. domstolar som någon gång behöfdes sammansattes med större eller mindre frihet ifrån de laga reglerna²⁾.

Ett precedensfall af rådsherres juridiska ansvar har denna tid att uppvisa i processen emot Bengt Skytte 1652³⁾. Här var — äfven fränsedt den anklagades personliga kvalitet — art. 9 i R.F. stricte tillämplig enligt sin klausul om de höga ärenden, som anginge konungen och kronans majestät. Beskyllningen gällde nämligen delaktig-

1) Om märkeliga olägenheter och hinder mötte så är icke heller så heelt fremmat, at sådhant på ett åhr eller något kan vpskjutas, allenast at thet tå icke blifwer försummat och heelt förgätit», 1638 års riksdagsbeslut, art. 12, Stjernman (II), 960.

2) Femtonmannarätten synes dock — om man icke håller sig allt för noga till formerna — tvänne gånger hafva fungerat. Den ena gången användes den på sin rätta plats, i embetsfel (försvinnning) af assessorn i Kammaren *Jost Hansson*; domstolen utgjordes af 2 ur hvarje kollegium med några flere ur kammaren; domen föll ²⁴/₁₆ 1642, se Odhner, ss. 106 och 193. Andra gången satt en liknande domstol i helt annan och med dess kompetens alldeles oförenlig sak, nämligen förräderi; det var 3 ur hofrätt och krigskollegium och 2 ur hvarje annat kollegium; den anklagade hette *Soltow*, och domstolen sattes ¹⁴/₁₆ 1642, men min kunskap om målet inskränker sig till antydningarne hos Odhner s. 142. Om någon extra ord. domstol öfverlufvud bort anlitas i detta mål, så synes det hafva bort vara riksrätten.

3) Akterna i denna process äro publicerade under titeln »Handlingar om R. Rådet Bengt Skytte, anklagad för delaktighet i Messe- niernas Brotte» af Adlersparre i Hist. Saml., II, 260—367 (cit. Handl.); samt under titeln »Handlingar, hörande till rikar. B. Skyttes lefverne» af Gjörwell i Sv. Bibl. IV, 199—229, jfr ibm III, 321 f. (cit. Sv. Bibl.)

het i Messeniernas förrådiska stämplingar emot drottningen¹⁾; det sades också direkt, att målet »toucherade H. M:t och Regementet»²⁾. Riksdrotseten gjorde därför i ett sammanträde en svag erinran om »hwadh Regimentzformen förmår i sådane hendelser, Att någre aff alle Håfrätterne schulle convoceras». Men rikskansleren förklarade att »Kongl. Maj:t kunde befalla der till någre aff Rådet och andre gode Männ»³⁾; och hans mening segrade.

Saken började med förberedande öfverläggningar i rådkammaren. Den 4 okt. uppträdde drottningen der i egen person och yrkade ansvar på Skytte, som tillsvidare suspenderas från rådsemetet. Hennes afsigt var att först låta »examinera hanss sak her i Rådet», och sedan, om den befundes allvarlig, remittera den »till Håfrätten och Justitienss läpp»; men det vore bäst att saken nu »företagess in præsentia aff R. Ständer, så att dhe och kunde see att hånom inthett schiedde mehr änn rätt». Dagen derpå for-

1) Messenius d. ä. hade sjelf strax före sin afrittning otvungen angifvit Skytte. Anklagelsen berörde dessutom Skyttes misstänka resa till Orienten strax förut, hans tilltag att bruka Mess. »i Publike Rijkzdagz affaires, som borde wara innom Cantzliet håldne», samt hans »ogudachtigheet»; se *Handl.*, anf. st., s. 265, jfr ss. 263, 267; men af åklagarens inlagor synes att dessa gravamina blott hade betydelse som indicier på hans förräderibrott. — Messeniernas egen dom föll i hofrätten, ^{20/12} 1651, se domen i Sv. Bibl. IV, 226 f.

2) Rikskanslerens ord ^{6/10}, anf. *handl.*, s. 265. Saken »toucherar K. M:t Högheet», ibm ss. 263, 271; jfr Stjernman i Sv. Bibl. III, 321. Drottningen och åklagaren rubricera brottet som crimen læsæ Majestatis, ibm ss. 300, 310, 352, 364.

3) Rådsprot. ^{11/10}, anf. *handl.*, s. 286. — Att drotseten icke på samma gång erinrade om ständernas sammankallande kan anföras som talande emot min uppfattning af riksrättens ställning i 1634 års R.F., särdeles som ständernas förhållande till rättegången är på tal under dessa öfverläggningar (se ofvan längre fram). Invändningen har dock icke mycken vikt. Redan genom att inskränka sitt yrkande till »någre af hofrätterna» visar sig drotseten icke vilja tillämpa R.F. i hela dess vidd; han vill blott något *närma* proceduren till den lagliga. I hvarje fall kan emot detta vittnesbörd ställas det ofvan (s. 99, n. 3) citerade från rådkammaren ^{11/12} 1672, der rikskansleren, med samma vädjan till R.F., hänvisar till alla ständers sammankallande.

mulerades anklagelsepunkterna, men rådet uppsköt sitt beslut till en mera besökt sammankomst. Den 11 Okt. infann sig drottningen åter i rådet och förelade saken, numera »williandess gerna hafwa den till ända för änn Rijkzdagen begyntess, effter han sielf begärer det, och synness wara lichmetigt och tienligst». Nu uppkallades Skytte, och drottningen utförde personligen förhöret med honom. Resultatet blef, att rådet på e. m. samma dag beslöt hänvisa saken till domstol; »Belangende tijden, Effter Rijkzdagz Affairer nu tillstunda, så kunde fuller saken wehl uppschiutass öfwer Rijkzdagen, eller och efter handen uptagass». Drottningen beslöt en rask procedur; hon inväntade blott ett vittnesmål från arffursten Karl Gustaf¹⁾; derpå utsåg hon en särskild e. o. »Commissorialrätt» att upptaga och afgöra målet. I sitt bref af 5 Nov., närmast stältdt till riksdrotseten, säger hon sig hafva »förordnat iempte Edher, Vice Præsidenten och samptl. *Hoff Rätz Assessorerne*, nogre aff Wärt älskelige *Rijkzråd*h så och *Cantzeli*j *Collegio*», hvarjemte hon ålagt sekr. Johan Stjernhöök att å hennes vägnar utföra målet, och bestämt rättegångens begynnelse till den 10 Nov.²⁾. Brevet nämner ock namnen på 9 rådsherrar (drotseten inberäknad) och 2 assessorer i kansliet (hofkanslern och den ene statssekreteraren); antaga vi nu att bland de särskildt uppräknade råden ingå hofrättens ledamöter af riksrådsklassen, så kommer härtill — enl. den allmänna fullmakten för samtliga hofrättsassessorerna — hofrättens öfriga ledamöter, 12 till analet; och rätten har räknat 23 medlemmar.

Någon tillämpning af art. 9 i RF. blef sålunda icke af³⁾;

1) Samtidigt korresponderade den anklagade med fursten, som dock lojalt meddelade drottningen sitt svar; Sv. Bibl. IV, 202 ff.

2) Se Handl., ss. 299 ff. Framställningen i öfrigt stöder sig alltigenom på anf. handl.

3) Varenius (anf. st., s. 350) anser förfarandet icke stridande mot art. 9, alldenstund denne genom ordet "beqvämigen" reserverat möjligheten till andra procedurer än riksrättegången. Det är möjligt att något sådant kan ligga bakom rikskanslerns svar på drotsetens hänvisning till RF. Den naturligaste tolkningen af berörda art. synes mig dock kunna uttryckas genom följande omskrifning: *så snart ständerna måste samlas till dom, vare sig i följd af den brottsliges höga ställning eller brottets riksvådliga beskaffenhet, då skola de utöfva sin domaremyndighet igenom riksrätten*. Skall man öfverhufvud ur lagtolkningssynpunkt lägga någon vikt vid art:s hypotes, så

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.

domstolen saknar borgmästare, landshöfdingar och de lokala hofrätternas kontingent, men har i stället en representation från regeringens eget hufvudquarter, kansliet. Det var — som också både åklagare och anklagad i sina allokutioner säga — en *Konglig Rätt*, icke en ständernas. Äfven den som inom rådet förde lagens talan yrkade aldrig riksdagens sammankallelse för saken; och då drottningen sjelf i början hade detta i sinnet, så var det ingalunda till åtlydnad af lagens bud utan blott af politiska skäl¹⁾. Ännu mindre har någon ministeransvarighet i sak här varit å bane. Väl skymtar en antydning om brott emot rådseden ett par gånger fram i handlingarne²⁾; men det gäller — liksom 1546 — uteslutande trohetsförpliktelsen, icke plikten att säga kronan goda råd. För oss har detta precedensfall således ingen annan betydelse än den, att det visar huru ständernas ursprungliga domvärjo i förrädersaker börjar blekna bort, änskönt den nu hade lagens sanktion.

Att detta tidens tecken ingalunda varslar en försvagning af ständernas auktoritet i allmänhet, det visar sig i 1660 års Additament till regeringsformen. Tvärtom har denna nya lagstiftning sin påtagliga innebörd deri att den lagfaster ständernas börjande öfvervigt öfver rådet. Ständernas historia upprepar rådets; liksom den från konungamakten emanciperade rådsmakten snart varder farlig för sitt eget upphof, så dröjer det icke mycket öfver ett halft sekel efter riksdagens och rådets första skilsmessa, innan riksdagen å sin sida gör front emot denna höga aristokrati i hvars skugga den sjelf vuxit upp. Men det är andra vägar än domsrätten som leda till ständernas öfvervalde. Främst står här det nya valsätt som band rådsutnämning vid ständers samtycke, i förening med den ansats till periodicitet hos riksdagen som garanterade rättigheternas praktiska utöfning.

måste den — sedd i ljuset af den praxis på hvilken den stöder sig — fattas kategoriskt; frånsedt om lagstiftaren kan hafva beredt sig några kryphål för den praktiska användningen.

1) Se de kursiverade orden ofvan.

2) Det var "giordt emot hanss embetess Eed och plicht", rikskansleren i rådet ^{5/10} Handl. s. 265; åtnjuten gunst och nåd borde ingifvit honom trohet emot "H. K. Mit, hwilkes rätt, rolighe och stadighe regemente han och efter sin eedh, dets föruthan war plichtigh att styrkie", åklagarens första påstående, ibm s. 303.

Bestämmelserna om ansvar och extra dom kvarstå 1660 i det närmaste oförändrade. Den disciplinära kontrollen bekräftas i art. 13 så som den varit i 1634 års stat, blott med den skillnaden att den årliga redovisningen nu skall ske i konungens och rådets närvaro samt att den för de 5 (6) icke längre är obligatorisk¹⁾. Riksföreståndarnes ansvar är nu med uttryckliga ord inryckt i lagen, art. 14, der det heter att de skola stå riket före »såsom de inför Gud, H. K. M:t och samptlige riksens ständer vele till svars vara»²⁾. Det torde vara den allmänna uppfattningen att i detta betonande af ständernas samtlighet ligger en ändring i 1634 års former, ett återställande af ständernas egen dom på riksrättens bekostnad. Försåvidt denna uppfattning förutsätter ett konkurrensförhållande emellan riksdag och riksrätt såsom gifvet i 1634 års RF., så är den redan uppvisad som falsk; att icke heller ordet »samptlige» här skapar någon dylik konkurrens, skall med tvänne skäl ådagaläggas. För det första anträffas i alla de många och ingående underhandlingarne om RF:s revision³⁾ icke ett ord till anmärkning mot art. 9, medan art. 41 af additamentets art. 13 får uttrycklig bekräftelse; då nu RF. gäller allestädes der den ej blifvit ändrad (addit. art. 19), och i detta fall ändring hvarken varit åsyftad eller blifvit gjord, så står art. 9 kvar med gällande kraft⁴⁾; och försåvidt i densamma finnes hemul för riksföreståndares ansvar, så är detta alldeles lika som 1634. För det andra kan ingen särskild vikt läggas på ordalaget »samptlige ständer» i detta sammanhang, då riksdagsbeslutet 1660 i art. 3 — på samma gång det

1) Jfr 1638 års riksdagsbeslut, som i artikeln citeras.

2) Varenius (anf. st., s. 352) anmärker på att denna ed affordras blott de 5 (jemte enkedrottn.) ehuru rådet nu fått andel i förmyndarstyrelsen; och han fattar detta som ett förbiseende vid redaktionen, närmast föranledt deraf att man mindre ville betona af hvilka än *inför* hvilka ansvaret skulle stå. Enl. våra föregående resultat är saken i sig sjelf klar genom art. 9, som statuerar forum för riksföreståndare, likgiltigt hvad denne eljest är. Föröfrigt var rådets delaktighet i regeringen genom addit. icke så omedelbar att någon ed af detsamma borde väntas.

3) Jag hänvisar till Th a m, riksdagar och regeringsformer, I, och Nordenfalk, Om 1660 års regeringsform, samt *Ridd. och Ad. Riksdagsprot.*, VIII.

4) Att den öfverhoppas i art. 4, som särskildt bekräftar RF:s artt. 7, 8, 10, 11 m. fl. är mycket naturligt, emedan denna art. talar blott om kollegiernas organisation.

förklarar addit. i alla punkter giltigt som vore det »ordh för ordh här i detta Rijkzdagz Besluth infördt och vpreppadt» — fixerar ansvaret inför »Gudh, Hans Kongl. May:tt och Rijket»¹⁾; hade i uttryckssättet »samtliga ständer» den viktiga tanke legat att nu skulle alla ständer sjelfva och omedelbart döma, då skulle den tanken ovilkorligen kommit till ett klart uttryck i riksdagens eget beslut. Dessutom hänvisas ansvaret i addit. till regeringsherrarnes ed, och riksdagsbeslutet inskräper yttermera vigten af att en ed göres; vi hafva qvar ett formulär till denna ed af ³/11 1660, och finna den fullt öfverensstämmande med den som gjordes 1634 — ett ansvar sålunda inför Gud, konung samt *riksens råd och ständer*²⁾. Variationen i dessa uttryck — »samtliga ständer», »riket», »råd och ständer» — visar uppenbart, nu som 1634, att intetdera af dem har någon teknisk betydelse; de utgöra i olika former en allmän hänvisning till riksdagens delaktighet vid redofordringen, men de äro värdelösa för besvarande af frågan om *sättet* på hvilket riksdagen i ty fall skall handla. Den frågan har fortfarande sitt enda svar i RF:s art. 9.

Riksrätten är således laga forum äfven för Karl XI:s förmyndare. Dess domvärjo föröfrigt är på intet sätt rubbad. En annan sak är att dess sammansättning tager intryck af några stadganden i additamentet. Så tillkommer i personalen, på hofrätternas kontingent, fem nya platser (artt. 5 och 6); och på rådets kontingent i allmänhet ännu flere, genom den stadga som möjliggjorde en förstärkning af rådet ända upp till 40 personer³⁾. Rättens maximalstyrka skulle således nu vara stigen till 110⁴⁾.

Men ej heller nu kom riksrättsapparaten att fungera. Vid riksdagen i Stockholm 1664 yppades åter besvär emot Bengt Skytte. Denne lyckoriddare synes nu — sedan han, genom brist på bevis, kommit väl undan 1652 — hafva fäst

1) Stjernman, s. 1363.

2) Varenius, anf. st., s. 356. — Jfr ofvan s. 108.

3) Art. 3. Jfr G. Bondes uträkning i rådkammaren ⁵/10 1660, då han uppskattar de i embeten vid tillfället tjenstgörande eller behöfliga rådherrarne till 39; Nordenfalk, anf. afh., n. till s. 17.

4) Dock märkes att landshöfdingedömenas antal nu lemnas obestämdt (art. 10) — liksom ock att förbudet mot deras öfvergifvande af residenset yttermera inskräpes (art. 11).

sina förhoppningar vid hertig Adolf Johan; han misstänktes för delaktighet i några mystiska anläggningar som skulle äsyftat ett upplopp till dennes förmån¹⁾, och han hade notoriskt röjt rådkammarens hemligheter för honom. Skyttes värdighet och den bismak af förräderi som målet hade²⁾ kunde väl berättigat en vädjan till riksätten, om detta ock icke kan anses som lagens obetingade fordran. Huru som helst förspörjes ingen tanke derpå hos vederbörande; saken företogs i andra, egendomliga former³⁾. Den 4 Aug. hölls förhör i rådkammaren, med det resultat att Skytte suspenderades derifrån tills han »sig purgeradt». Detta kunde regeringen icke »låtha Stenderne okunnigt vara», hvadan den dagen derpå *kommunicerade saken med ständernas utskott*, under anhållan att ständerna ville »gå H. Kongl. Maj:t häruthinnan *med gott råd* tilhanda»⁴⁾. Riksdagen stannade i det beslut, att regeringen borde försäkra sig om Skyttes person och inleda undersökning efter medbrottslingar⁵⁾; den lade sålunda målet till-

1) Se härom Loenboms Hist. Märkvärdigheter, I, 155 ff. Berättelsen, som hvilat på hörsägen och upptecknades ett sekel efter händelsen, uppger tidpunkten till 1660 eller 1661; hvilket dock på grund af uppgifterna själfva i anm. till densamma (ibm s. 171 n.) rättats till Maj 1664. Jfr Schöenberg, Hist. bref, II, 238 f., och Fryxell, XIII, s. 79 n.

2) Det bör dock anmärkas att denna sida af saken ej kom fram under förhandlingarne; man nöjde sig med att i allmänhet förevita honom hans maskopi med den misshaglige hertigen, se kanslerns ord till adelsutskottet ⁵/₈ i *Ridd. och Ad. Riksdagsprot.*, IX, 201, och drotseten i rådkammaren ²³/₈, nedan cit. Handl., s. XII.

3) Se "Handl. rör. framl. riksr. Bengt Skytte" i *Handl. rör. Sv. Hist.*, utg. af ett Sällskap, del 8, ss. I—XLIII, innehållande rådsprotokollerna i saken, samt Ridd. och Ad. Riksdagsprot. 1664, anf. st., ss. 199—203, och Tham, riksd. och regeringsff., I, 423—31, 453, innehållande upplysningar om riksdagsförhandlingarne. De förstnämnda handlingarne äro tryckta i oredig tidsföljd, egentligen tvänne serier om samma ämne, hvarvid prot. för flere dagar (10, 16, 17 Aug., 14 Sept.) finnas tvänne gånger, med åtskilliga detalj-olikheter. Uppfattningen af sakens förlopp försvåras äfven genom vissa luckor i handlingarne; så t. ex. får kunskapen om den definitiva resolutionen ²⁹/₈ mindre sökas i den dagens prot. än i debatten ¹⁴/₉, då fråga var om att återgå till den föreg. resol. af ²³/₈. — Jfr Fryxell, XIII, 77—81.

4) Adelsprot. ⁵/₈ f. m., anf. st., s. 201; Tham, s. 424; jfr drotseten i rådet ¹²/₇, 1665, anf. Handl., s. XXVI. Rikskanslern började sin resumé inför adelsutskottet dermed att det gällde en person i "sådant embete, at man nödgas berätta Richsens Stender derom", adelsprot., s. 199.

5) Sådan synes meningen vara i adelns skäligen orediga votum, prot.

baka i regeringens egna händer och visade föga lust att blanda sig deri. Sakens fortsättning tillhör nu allena rådkammaren. D. 8 Aug. fattades der en *första resolution* att »aldrig admitttera honom i Rådet mehra», ej heller i annan rikets tjenst; men om han sjelf stod på sin rätt, så kunde laga undersökning honom ej förvägras. Skytte afstod då från rätten och mottog nåden; alltså nedlades all kriminell talan, och beslöt rådet att underrätta ständernas utskott härom, dock blott ad notitiam¹⁾. En vecka senare har emellertid den anklagade repat mod och vill nu åter lagligen rättfärdiga sig; rådet ställer honom ännu i valet mellan sitt förra beslut och rättgången, »doch utan att hålla Stenderne här till hopa för hans justification skull»²⁾; en försvarsskrift inkommer, men den leder blott till en *andra resolution* af regering och råd d. 23 Aug., hvarigenom han af nåd befrias från processen och tillåtes »icke allenast att lefva privatus i säkerhet, uthan ock *cum titulo*, och *R. Råds dignitet och des löhn*, allenast han *absenterar sigh ifrån Rådet*, och intet kommer tijt uthan när K. M:t honom vocerar»; men om han sjelf sökte »viam juris», så borde han nu säga ifrån genast³⁾. Det var alltså ett faktiskt afsked som bjöds honom, men med bibehållande af embetets yttre tecken; en ny notifikation till ständerna var äfven satt i fråga, men synes icke blifvit besluten⁴⁾. Nu begärde Skytte emellertid sjelf rent afsked, och fick detsamma genom rådets *tredje resolution* d. 29 Aug.; dock med vilkor att icke lemna landet utan konungens lof, och att allt fortfarande vara bunden af sin ed till konung och rike⁵⁾. Och härvid förblef det, trots åtskilliga ansträngningar af den besvärliga parten att få upprättelse i en eller annan form.

Lika litet som 1652 har här någon teknisk ministeransvarighet varit å bane; det gällde aldrig brottsliga råd i embetet⁶⁾;

⁵/₈ e. m., s. 203; jfr Th am, s. 429, och Dagbok för riksd. 1664 i Loenboms Hist. Märkv., IV, 140.

1) Handl., ss. VI, XXXIII: »uthan till att gijfva dhem ad deliberandum».

2) Prot. ¹⁷/₈, handl., s. VIII.

3) Ibm, s. XIV f.

4) Ibm, s. XIV, jfr Th am, s. 453.

5) Prot. ²⁹/₈ (handl., ss. XXXV—LXI), jfr skattmästaren ³⁰/₈ (ibm, s. XVII), N. Brahe ¹⁴/₉ (ibm, s. XX) och kanslern ¹²/₇, 1665 (ibm, ss. XXIII, XXV).

6) Det enda fall då rådseden återopas vid anklagelsen var i frågan om

och det kom ju icke ens till juridisk procedur. Men det är andra omständigheter som gifva detta fall ett visst intresse i ministeransvarighetens historia. Man har anmärkt dess likhet med den handling, hvarigenom en konstitutionell monark afskedar en minister, som förlorat hans förtroende¹⁾; men man synes icke observerat, att vi här, i rådets andra resol. ^{23/8}, hafva en tidig användning af den speciella form att *licentiera* råd som Frihetstiden sedermera bragte i system — liksom sjelfva detta ord höres en gång under rådets öfverläggningar²⁾. Det var icke utan tvekan man satte ett sådant prejudikat i scen, som att låta en rådsherre behålla värdigheten då han skildes från embetets utöfning; det var en »mycket farlig distinktion» den der kunde medföra riskabla konsekvenser i framtiden³⁾, och rådet synes med en viss tillfredsställelse hellsat Skyttes afskedsansökan som befriade det derifrån. Det fanns äfven stämmor som ansågo hela förfarandet — afsättning utan dom — betänkligt⁴⁾; men man trodde dervid tillfylllest att en särskild »deduction» med alla »rationes» uppsattes öfver saken. — Vidare fäster ständernas roll i målet vår uppmärksamhet. Man trodde sig denna gång icke om att alldeles gå dem förbi såsom 1652. Men det var ingalunda till deras *dom* man väddade; det sades tvärtom uttryckligen att deras närvaro var obehöflig för rättegången, och ju längre saken skrider fram desto mera skjutas de undan⁵⁾. Det är

röjande af rådets hemliga öfverläggningar, Adelsprot., s. 201, Th am, s. 424; här synes dock närmast afses en tillfällig öfverenskommelse inom rådet om sekretess i hertigens angelägenheter, se adelsprot., ss. 200 och 202. — Tysthetslöftet saknas i rådsförpliktelsen sådan den är skrifven i RF:s art. 5, men hängde förmodligen kvar i de särskilda personliga edsformulär dit samma art. hänvisar; jfr rådseden 1675, art. 7, Stjernman, s. 1741.

1) Svedelius, anf. arb., s. 234.

2) Erik Sparre voterar ^{29/8}, att Skytte *»blifver licentierader ifrån sin tjänst, men inthet ifrån Eden»*; handl., s. XXXVIII.

3) Se Nils Brahes och Klas Totts vota ^{14/9}, då man diskuterade Skyttes anhängan att få återgå till resol. ^{23/8}; handl., ss. XX och XLII.

4) Så särskildt Tott och Knut Kurck under debatten ^{14/9}; handl., ss. XLI f. och XVIII.

5) Den första resol. blifver ständerna notifierad; detsamma var på tal vid den andra, men synes blifvit afböjdt; vid öfverläggningen om tredje resol. nämnes intet ord om ständerna. De lära föröfrigt varit stämda för strängare åtgärder, enl. uttalanden af H. Horn ^{16/8} 1664 (handl., s. VII) och kanslern ^{13/7} 1665 (ibm, s. XXVI).

vid målets upptagande ständerna anlitas; och om än tillfälliga motiver här spelat in¹⁾, så vill det dock af sakens förlopp synas som om rådet känt sig behöfva en sorts fullmakt af dem. Jag betraktar därför detta precedensfall som ett första tecken — om än svagt — till att *ständernas domsrätt börjar förvandlas i ett initiativ*²⁾.

Bestämd och medveten framträder denna tendens vid riksdagen i Upsala 1675. Som bekant blef rikskanslern M. G. de la Gardie här, på grund af ett tvetydigt yttrande, beskyld för majestätsbrott. Saken var en direkt tillställning af hans fiender i rådkammaren; men det är betecknande att de sköto ständerna framför sig. Ryktet meddelades först adeln (d. 13 Sept.), som genast genom landtmarskalken inberättade det för konungen; då denne ännu icke fäste mycket afseende dervid, bragtes historien äfven till presternas kännedom; prester och adel förenade sig om ett utskott som högtidligen

1) Kommunikationen med ständerna synes skett snarare för hertigens skull än för Skyttes; ständerna hade af regeringen begärt uppmärksamhet på den förres angelägenheter, se adelsprot., ss. 200, 202, samt diskussionen mellan kanslern och Bonde i rådet $\frac{5}{8}$, Th am, s. 429. Det var också blott ett råd som begärdes, och adeln uttrycker sin tacksamhet härför, prot., s. 203. Kanslern angifver sjelf som anledning till kommunikationen, att "om något derom iblandh Stenderne lærer höras, the thå veeta, huru saken henger tillsammans", adelsprot., s. 201; samma synpunkt betonas i dagboken bl. Hist. Märkv., IV, 139 f., som dock strax derpå intygar att alla ständer "voterat" i saken. — Det väcker uppmärksamhet, att Bengt Skyttes namn förekommer i rådets leder under riksdagsbeslutet $\frac{27}{8}$ 1664, se adelsprot. s. 456. Helt säkert beror dock detta på ett misstag af utgifvaren, som (enl. noten) här kompletterat originalet med ledning af en handling hvilken är äldre än Skyttes afsättning.

2) Ett fall må här vidröras, hvars enda betydelse är att en ständerdom der verkligen satts i fråga. Under debatten på riddarhuset $\frac{5}{12}$ 1672 om konungaförsäkran hade Taubenfelt å tredje klassens vägnar framställt den tydliga mot rådet riktade anmärkningen, att "man ej må binda konungens händer". Rådet gjorde häraf ett stort nummer, och $\frac{11}{12}$ blef det frågan om lagliga åtgärder mot den misshaglige anmärkaren. Det var då som kanslern fällde det ofvan (s. 99 n. 3) citerade yttrandet, att man kunde klaga söm råd och afgöra som regering, "hvarom icke, måste vi efter Regeringsformen uppkalla alla Ständer". Häremot invände N. Brahe, att RF. "föreskrifver detta blott för det fall, att en af Regeringens medlemmar blir anklagad, men nu finna de sig alla samtliga förolämpade"; han klandrar således blott att åklagaren skulle vara domare, men finner eljest RF. tillämplig — förmodligen art. 41. Saken föll på sin egen obetydlighet. Se Th am, anf. st., II, 2: 222—231.

anmälde saken för konungen; och slutligen gick det derhän att samtliga ständer direkt begärde ransakning. I sin supplik af d. 18 Sept. omtala de det onda ryktet, och »efter saken i sig sjelf är af det höga värde, att hon *angår E. Kgl. Maj:ts Höga Person*», så bönföllo de att konungen ville »unna oss den förnöjning, at öfwer detta importente ärende *nu straxt en noga inquisition anställes* . . . Och der detta ryckte finnes af intet värde, wi då kunde underrättas härom»; rådsherrarne, som redan förut på kanslerns eget initiativ yrkat en undersökning, stämde till vittnen i saken¹⁾. Konungen tvekade; men då kom den gamle Per Brahe och föreställde honom, »efter förra tidens exempel, *at aldrig den magten borde lemnas Ständerne, eller dem efterlåtas hwad de i sin yrsel och bitterhet wille*, i synnerhet mot Konungens högsta Ämbetsmän, som ej annat kunde än ådraga sig mycken afund». Högförräderisaken vardt sålunda nedlagd, och det hela dog bort i en enskild injurieprocess inför hofrätten mellan de la Gardie och hans vederdelomän²⁾.

Både personen och brottet hörde här under riksrättens domvärjo (alltid förutsatt att RF. stod i gällande kraft); ständernas ord i suppliken låta ju nästan som ett citat ur hypotesen i art. 9. Af ständernas begäran att få saken afgjord under riksdagen, liksom af Per Brahes varnande ord, synes ock att en ständerdom varit i fråga, ehuru knappast i lagens former. Vigtigare än detta är dock det förhållande att *saken här uppenbart bragts å bane ifrån ständernas håll*. Hela historien har också sin egentliga betydelse som ett förspel till, eller en episod i, det stora initiativ som ständerna nu gå att på allvar kasta in i ministeransvarets historia.

1) Ständernas Supplique 18/9 1675, Loenboms Hist. Märkv., IV, 60—62. Enl. s. 61 n. hade man i ett första utkast begärt att alla riksråden skulle vittna »uti närwaro af et vårt utskott». Den 23 Sept. svarade en del af rådet på ständernas supplik i denna punkt, att endast två af dem (Rålamb och Kn. Kurck) egde kännedom om saken, hvidan de erbjudit sig att vittna, ibm, s. 66.

2) Framställningen af sakens förlopp följer *Gustaf Bondes Anskdoter ur Sv. hist.*, utdr. i Hist. Märkv., IV, 106 f., samt Fryxell, XVI, 21—28, efter handlingarne; jfr Schönberg, Hist. bref, II, 333—36. Af ett brefutdrag i Hist. Märkv., s. 67 f., synes det som om konungen i förstone lofvat rätttegång, och att saken ännu den 6 Okt. ej var nedlagd.

Saken hade börjat med en skarp replikvexling mellan ständer och råd, och anledningen låg gifven i konungens prop. art. 5 der medel begärdes till kriget. Första uppslaget kom från borgerskapet¹⁾. Den 10 Sept. vände sig ständerna, genom utskott, direkt till rådet och föreläste ett extrakt ur föregående dagens protokoll. Det innehöll, att ständerna omöjligen kunde tro »det skola de höge Herrar af Riksens Råd hafwa welat styrka och inråda» konungen till invasionen i Brandenburg, och detta utan ständernas vetskap, derest de icke visste utvägar för fosterlandet att bära kriget; men »emedan dem okunnigt är på hwilket Fundament af medel Deras Excellencier Riksens Råd förbemälte *sine consilier bygt och grundat hafwa*, i ty synes Ständerne nödwändigt wederbörligen af Deras Excellencer *begära att blifwa här om informerade*»²⁾. Detta är en formlig *interpellation* och drabbar rådet direkt i dess ministeriella karakter. Svaret af ^{15/9} hänvisade helt kort till offentliga handlingar och gifven decharge, och kunde ej tillfredsställa³⁾. D. 18 bragte ständerna med sin redan citerade supplik saken inför konungen sjelf. De meddela sin underhandling med rådet, men bekänna sig icke hafva fått förnöden upplysning i »hwad administrationen angår, där af det släta tilståndet nu synes wara flutit». Derför hafva de nu måst söka konungen i saken. »Skulle Deras Excellencier . . . hafwa gjordt Ed. Kongl. Maj:t däröfwer allaredan någon räkenskap, så lemne wi den billigt under E. K. Maj:ts egen censur; men fatte likwäl till E. K. Maj:t den underdånigste tilförsigt, at E. K. Maj:t den samma förmedelst någon approbation eller quittance intet annorlunda har welat gilla, än sjelfwe omständigheterne wid nogare öfwerwägende kan gifwa wid handen. Om nu E. K. Maj:t hafwer gifwit sig tid sådant at öfwerse, det är oss icke kunnigt, och fördenskull detta alt under Eder Kongl. Maj:ts allernådigste godtfinnande lemne; Men där Eders Kongl. Maj:t dess Höga Person med sådant arbete icke skulle wilja belasta, önskade wi at E. K. Maj:t allernådigst täcktes någre wisse Personer af Ständerne därtill depu-

1) Fryxell XVI, 240; jfr Carlson, Sv. Hist., III, 110.

2) Extr. utur R. St. Prot. ^{9/9} 1675, tr. hos Loenbom, Hist. Märkv., IV, 44 f.

3) Extr. ur rådsprot. ^{15/9} 1675, ibm, ss. 47 ff.

tera, som det noga kunde öfwerse och tillika jämföra 1662 års Stat och det arbete, som Riksens Råd 1668 gjort hafwa»¹⁾.

Interpellationen har således på vederbörligt parlamentariskt sätt efterföljts af ett direkt ansvarsyrkande. Men här kunna ständerna icke lika omedelbart drabba rådet; i full enlighet med den i tidens statsrätt fastslagna centralisationsprincipen vända de sig nu — liksom i den speciella högmålssaken mot de la Gardie — till konungen, han ensam har det *formella* initiativet, och det är uttryckligen endast för den händelse att han själf ej vill realisera det som ständerna petitionera om hans auktorisation till sin egen verksamhet. Orden om ansvar inför konung och ständer citeras väl någon gång, men ständerna visa sig uppfatta dem rätt, då de tillerkänna myndig konung ensam prerogativet att sätta spelet i gång²⁾. På samma gång finna vi huru i detta sakens andra skede den rent *ministeriella* ansvarigheten börjar skjutas i bakgrunden för *riksföreståndarnes*. Interpellationens sluga innebörd börjar afslöjas; det gäller icke så mycket de onda råd som ledde till ett farligt krig — det gäller mera den osunda förvaltning som ställt landet utan resurser i kriget.

Ständerna hade sålunda lagt hela ansvaret för den tilltänkta räfstén på konungen. Det fick nu blifva en sak mellan Karl XI och hans samvete, huru han skulle kunna förlika ett bifall till deras begäran med den uttryckliga ansvarsfrihet som han vid regeringstillträdet högtidligen gifvit sina förmyndare³⁾. Man märker den inre striden i de ihåliga fraser hvarmed han den 12 Okt. förklarar sig »nu mera icke hafwa kunnat eller bort utslå och förwägra Riksens Ständer sin förberörde underdånige begäran, men til följe därpå i nåder bewiljat, förunt och samtyckt, icke allenast at låta dem öfwerse den Räkenskap, som Oss kan gjord wara . . . utan ock *sielf ibland sig*

1) R. St. Supplique ¹⁸/₉ 1675, ibm, s. 54.

2) Det är sålunda en vilseledande framställning i *Gust. Bondes Anekdot.* (anf. st., s. 108): »Konungen hade wäl gifwit Rådet sin decharge; men efter i Regerings-Formen, både den äldre och nyare, stod: "som de det för Gud, Konungen och Ständerne kunde förswara" så mente Ständerne ock, at få se efter, huru de förwaltat". Samma tanke har Loenbom, i noter till Handl. rör. Karl XI:s hist., VIII, ss. 116 och 131. Jfr Schönbergs klara och upplysande anmärkningar, anf. st., s. 341 f.

3) Se Qwittebef ¹⁸/₁₂ 1672 hos Stjernman, ss. 1704 ff.

utnämna och Oss föreslå de personer, som de kunde skatta beqwäme och tjenlige dertill at bruka hwilket de ock hafwa gjordt utnämnt och föreslagit»; derpå uppräknas namnen och tillägges att »Wi bemälte personers utnämmande låtit Oss i nåder behaga . . . jämwäl til följe deraf, desse förbenämde personer förordna och Auctorisera welat»¹⁾). Af konungen fingo de alltså sin auktorisation; men af ständerna voro de valde och ständerna tillhörde de sjelfva, hvadan de ock officiellt benämnas *Ständernas Deputerade*²⁾). De voro 6 af ridderskapet, 3 prester och 3 borgare. Deras uppdrag var, lik-som en norsk protokollskomités, inskränkt till granskning; åtalsrätt hade de ej, dom ännu mindre; huru dermed — om behof gjordes — skulle förhållas, var stäldt till framtiden.

I fem långa år³⁾ varade de deputerades arbete — ett

1) Loenboms Handl. till Karl XI:s hist., del X, s. 120 f. Beslutet förgylldes äfven dermed att "då ständerna kunde sitta öfver lag och kyrko-ordning, måtte de äfven verkställa denna undersökning", Carlson, Sv. Hist., II, 453; d. v. s. kontrollens rätt motiverad af lagstiftningens. Modern-enkedrottningen var på förhand undantagen från all efterräkning, se Frikallelsebref $\frac{1}{10}$ 1675, Stjernman, s. 1746 f. — I riksdagsbeslutet $\frac{23}{10}$ hade ständerna gjort blott en svag häntydan på saken, då den ju ännu ej var besluten, se Stjernman, s. 1728.

2) Se den officiella berättelse öfver rikets "svaga och medellösa tillstånd" vid konungens tronbestigning m. m., som konungen mot slutet af sin regering lät utarbета genom *Jak. Gyllenborg*, i anf. handl. till Karl XI:s hist., del IX, ss. 28—155. I st. f. en af ständernas föreslagne, som var sjuk, satte konungen direkt en annan, ibm X, 121.

3) Under denna tid infaller en rättegång som plägar anföras som ännu ett exempel på åsidosättande af art. 9 i RF., nämligen målet mot riksamiralen *G. O. Stenbock* för 1675 års olyckliga sjöexpedition, se *Schönberg* s. 366, *Fryxell* XV, 73, *Svedelius* s. 235, jfr *Varenius*, anf. st., s. 350. Då af domen $\frac{8}{7}$ 1676 — tryckt i *Svenska Mercurius* för Sept. 1763, s. 648 f. — framgår att åtalet mindre gällt kollegiordföranden än den befälhafvande amiralen (jfr RF. art. 51), och då han i denna egenskap icke kan anses innehafva den mångomskrifna "höga konditionen", så finner jag här hvarken art. 41 eller art. 9 tillämplig, och anser följaktligen ur denna synpunkt intet jäf förelägga mot den "Kongl. Commissorialrätt" som konstituerades (jfr *G. Bon-des Anekdot.*, anf. st., s. 111, och *Gyllenborgs berättelse*, anf. st., s. 146); den fungerade snarast som krigsrätt. — Hellre skulle man då kunna anmärka på den formella befogenheten af en annan krigsrätt som på hösten 1677 i Malmö dömd *Jöran Krabbe*; här förelåg landsförräderi, och det anmärktes att saken "implicerade Kongl. Maj:ts höga Rätt"; anf. handl. till Karl XI:s hist., VIII, s. 35. Men kriget tager icke många hänsyn; *Krabbe* ställdes inför en Com-

vittnesbörd mindre om bristande nit hos dem sjelfve än om uppgiftens omfattning och om det oordentliga skick hvari räkenskaperna befunno sig. Ständerna i Halmstad 1678 begärde att få se resultatet; men arbetet var ej färdigt, och det fortsatte ännu då 1680 års riksdag i Oktober månad öppnades. Det blef för långt att vänta till dess fullbordan.

Vi kunna fatta oss kort öfver de bekanta händelserna vid riksdagen i Stockholm 1680. Isensättningen var densamma som 1675. Utan direkt föranledning i konungens proposition, som helt allmänt berörde rikets svaga ekonomiska ställning, väcktes ansvarighetsfrågan af enskild riksdagsman på tal, i den meningen att en räfst med förmyndarestyrelsen skulle lemna medel till lindring af ständernas bevillningsbörd. Det var på riddarhuset den 6 Okt., dagen efter riksdagens början. Ur detta initiativ framgick en petition inför konungen af de tre högre stånden, att de Deputerades arbete skulle nu genast föreläggas riksdagen. Konungen svarade med en skrifvelse till de Deputerade, der de befalldes att meddela ständernas sekreta utskott sina resultat, på det att saken måtte kunna »*med dom afhjelpas*». Detta betänkliga uttryck kom i utskottet under diskussion; man ansåg rättvist att de graverade herrarne borde få tillfälle att försvara sig i någon form; man uppsatte därför förslag till en ny petition af ständerna, men presterna genomdrefvo att de citerade orden strökos, och petitionen kom således att innehålla blott en uppfordran till konungen att taga saken om hand och låta vederbörande »*förklara sig*». Den 13 samlade sig alla fyra ständerna om denna nya petition; i sista stund framträdde regeringens anhängare på riddarhuset med ett förslag att till petitionen muntligen skulle tilläggas begäran om sakens afdömande under och genom riksdagen — samma tanke alltså som förut fallit i utskottet; men förslaget föll, närmast på sin oformlighet, och konungen mottog ständernas initiativ sådant det i utskottet formats¹⁾.

missorialrätt "af de förnämsta Kongl. Maj:ts Betjante, så af Adel som andra redeliga män, som i Malmö den tiden funnos", under gen.-löjtn. Sperlings ordförandeskap (ibm s. 34); domen underställdes dock konungens egen revision, innan den d. 16/1 1678 gick i verkställighet.

1) Carlson III, 111—119.

För att rätt förstå detta egendomliga precedensfall är det af vigt att klargöra innebörden af denna ständernas begäran. Den andra petitionen hade på sätt och vis varit en reträtt ifrån den första. Då begärde ständerna att sjelfva få se granskningsarbetet, utan att yttra sig om dess vidare behandling; sedan detta beviljats i den formen att sekr. utsk. företrädde ständerna, *lemna ständerna nu saken igen i konungens hand*; de uttala dervid en önskan att de graverade herrarne skulle få tillfälle att ingifva förklaring, men de hafva dermed *icke* uttalat sig vare sig för någon rättegång — ty förklaringen kunde ju vara tillfredsställande¹⁾ — eller för något vidare ständernas eget ingripande — förklaringen kunde tvärtom icke väntas gifven förrän efter riksdagens slut²⁾. De meningar som syftade åt dylika bestämda uttalanden hade ju direkt varit före i såväl utskottet som riddarhusets plenum, och blifvit *förkastade*. Ständerna hafva således fortsatt 1675 års politik att låta konungen bära det verkliga ansvaret; och denna politik håller sig också fullkomligt inom rāmärkena för lag och praxis.

Men dessa mer eller mindre medvetna beräkningar korsades genom ett ord af konungen. Den 15 Okt. meddelades adeln hans svar på ständernas petition; han hade låtit sig skriften nådigt behaga, »och *såsom rikets ständer i Upsala hade så enhälligt begynt detta verket*, så hade ock K. M. ännu samma förtroende till rikets ständer: *derföre måste ock ständerna sjelfva utnämna vissa personer af hvar stånd, hvilka såsom domare saken afgöra och med dom afhjelpa skulle* efter de utarbetade akter och K. M:s bref»; adeln uppmånades nu till val af sådana domare³⁾. Och efter mycket buller på riddarhuset blef konungens vilja segrande; ständerna skredo till domareförslag, den 26 Okt. blef domstolen konstituerad, och den 18 Dec. öfverlemnade konungen med egen hand den gamla kommissionens afslutade arbete till densamma⁴⁾.

Det kan nu icke undgå någon att det är konungen som genom sitt svar utöfvar den verkliga beslutanderätten i fråga

1) Per Sparre på riddh. ¹⁵/₁₀, Carlson, s. 120.

2) Jfr Fryxell XVI, 255 f.

3) Carlson, s. 120.

4) Ibm, s. 196.

om sakens behandling. Att konungens beslut fattades som en nyhet framgår också klart af den på riddarhuset efteråt förda debatten. Motståndarne urgerade just skillnaden emellan ständernas begäran och konungens svar, och anhängarne förneka icke detta med ett ord, men de hänvisa till konungens rätt; landtmarskalken slår hufvudet på spiken, då han erinrar om innehållet i ständernas petition: de hade hemställt saken till konungen, och nu hade han funnit en laga rättegång genom ständerna för den riktiga utvägen; »det anstode icke ständerna att sätta sig emot konungens vilja»¹⁾. För denna synpunkt var det ock som allt motstånd måste böja sig.

Och i sjelfva verket hafva Per Sparre och det gamlas män här intagit en ohållbar ställning. Väl kunde de uppvisa att konungens beslut, ehuru det framställde ständernas dom såsom af dem sjelfva begärd, gick vida utöfver syftningen i ständernas begäran; men de kunde dock ej komma ifrån sjelfva saken att ständerna gifvit konungen fria händer; och äfven om så icke hade varit, så hade konungen här en — i förhållandet till ständerna — oangriplig position, *i sitt obegränsade initiativ*. All gammal praxis och all gällande lag öfverensstämde ännu i att reservera initiativet, fullt och uteslutande, i alla frågor och speciellt ansvarighetsfrågor, åt konungen; art. 9 i RF., som det här närmast gällde, talar endast ur den förutsättningen att det är konungen som »sammanfordrar» domstolen; och riksdagsbesluten om ansvar inför konung och ständer anvisa, som vi funnit, åt ständerna ingen annan roll än domarens²⁾. Det ligger således i och för sig ingalunda något envælde eller öfverhufvud någon rättsvidrighet derutinnan, att det verkliga beslutet om åtal utgick ifrån konungen. Det var tvärtom oppositionen som saknade lagens grund, då den sökte stänga konungen inom gränserna för ständernas petition.

Under sådana förhållanden framträder i så mycket skarpare ljus konungens politik att kasta skenet af initiativ på ständerna. Det var i hemligt förstånd med honom som saken först bragtes å bane i riksdagen; och då han i alla fall icke får ett riksdagsuttalande efter sitt sinne, så låtsar han sig miss-

1) Carlson, s. 120 f.; Fryxell, s. 258.

2) "Konungen klagar, ständerna döma", yttrar landtmarsk. i Sekr. utsk. 7/11, 1680, med en malplacerad hänvisning till fallet år 1600; Carlson, s. 176.

förstå det — och framställer det oakadt rättegången som en direkt ständernas önskan¹⁾. Det är tydligt att han själf icke vill synas; han tager revanche för 1675, ständerna få nu själfva bära hela ansvaret liksom de då lade det på honom, han drager dem in i saken långt mera än de själfva begärt och önskat. Denna politik att skjuta ständerna framför sig följde konungen äfven längre fram, då processen var börjad och fråga uppstod om ansvarighetens utsträckning öfver andra personer än de 5. Det var i början på Dec.; ständerna voro ännu samman, ehuru lagligen upplösta; konungen hänsköt saken till dem. Men visserligen afgjorde han själf provisoriskt tvisten innan deras utslag kommit; och då de förklarat sin mening, *skärpte* han densamma i sin skriftliga resolution till domstolen²⁾. Vi hafva här således alldeles samma taktik som i begynnelsen; i sak är det konungaviljan som bestämmer, och ser man nogare till så faller åtskilligt af beslutet på henne *allena*; men till formen, till skenet, lägges afgöranderätten i ständernas skön³⁾.

Förklaringen till denna maskering af konungaviljan, just vid enväldets dörr, ligger utan tvifvel i den rent personliga synpunkten, att Karl XI ville så långt som möjligt hålla sig själf i bakgrunden — han som vid trontillträdet uttryckligen förklarat de nu anklagade *»frij och ledige för alt ytterligare tiltaal af Oss och Rijket, eller andre å Wåre och Rijkzens wägnar, nu och til ewärdelige tijdher»*. Det förhatliga i ett

1) Än mer direkt sker detta i fullmaktsbrevet för domstolen ^{26/10}, se Loenboms Handl., XI, 52.

2) Ständernas beslut var, att regeringsherrarne ensamma skulle "citeras", de öfriga rådsherrarne tillsvidare blott "notificeras"; den 4 Dec. hade konungen muntligen bestämt, och d. 10 upprepade han skriftligen, att alla skulle citeras; Fryxell, s. 273 f., Carlson, ss. 177, 201, 204. "Att konungen sålunda ovilkorligen kallade till ansvar inför ständernas kommission andra än dem, ständerna själfva uttryckligt förklarat sig vilja ställa till rätta, betecknade enväldet", säger Carlson i detta sammanhang, s. 205. C. synes här — i likhet med sakens motståndare på riddh. — förbise, att konungens initiativ äfven före enväldet saknade hvarje laglig begränsning, medan ständernas hvilade på hans medgifvande allena. Senare afgjorde konungen själf äfven tvistiga frågor rörande arfvingarnes ansvarsskyldighet, hvilken ständerna blott i princip erkänt.

3) På samma sätt afvisar konungen under rättegångens lopp alla jäf med hänvisning till hvad han *och rikets ständer* bestämt.

löftesbrott skulle så litet som möjligt falla på hans person; och faran af sjelfva prejudikatet kunde icke synas stor i hans dåvarande ställning, som ju dertill måste blifva än starkare just genom de nu fattade besluten. För den som studerar ansvarighetens historia visar sig emellertid en ganska stor vikt ligga på sjelfva den valda formen. Äfven frånsedt all förfalskning af ständernas verkliga mening, så hade de dock genom beslutet af den 13 Okt. på sätt och vis befullmäktigat konungen i saken. Både historiskt och formelt låg således sakens upphof i hvarje fall hos dem. Häri har också detta precedensfall för oss sin största betydelse. Tider kunde komma, då af skenet blef verklighet, då ständernas initiativ sprängde konungens och direkt drabbade rådet. I detta afseende visar det omnämnda beslutet hän mot framtiden. 1680 års prejudikat är det tredje steget på den väg, hvars föregående stadier betecknas af åren 1664 och 1675, och hvars slutpunkt är *riksdagens sjelfständiga initiativ att realisera rådets ansvar*.

Men om således detta stora precedensfall åt ett håll innebär en framtidsdiger nyhet, så betecknar det åt andra håll en lika bestämd anknytning till den äldre utvecklingen. Här är först att märka den *samverkan mellan konung och riksdag* som präglar hela förfarandet. De kunna täfla om, nästan tvista om försteget, men de stå dock alltid på samma sida, som en part, gent emot rådet; det finnes här icke en skymt till ständerkontroll *på konungamakten*, utan de båda förena sig att med hela statens auktoritet drabba utomordentliga brottslingar. Detta är den gamla ständerdomens princip, från hvilken 1600 års precedensfall stod som ett mera skenbart än verkligt undantag, och som 1634 års författning åtminstone ville för mildra genom att utestänga ständerna från omedelbart deltagande. I sammanhang härmed *återinträder nu också ständernas domsrätt, efter tvänne menniskoåldrars hvila, i verksamhet*. I och för sig innebär detta icke någon oformlighet, ständernas dom hörde ännu till författningen; men i *sättet*, hvarpå den nu utföades, ligger ett bestämdt afsteg från gällande rätt till äldre praxis. Det följer nu att närmare betrakta detta hufvudstycke i historien om 1680 års precedensfall.

Det stormiga riddarhusmötet ¹⁵/₁₀ slutade så att adeln inom sig utsåg 18 personer, med anhängan att konungen ville

bland dem nämna domare; konungen utvalde 8 på denna lista och lade dertill sjelf ett nionde namn (Gust. Rosenhane). På samma sätt upprättade presterskapet ett förslag på 10 namn, hvaraf konungen tog 6 och tillade 3 nya. Äfven borgare- och bondestånden föreslogo sjelfva, och fingo genom konungens utnämning 9 ledamöter hvardera i rätten¹⁾. Sålunda kom domstolen, då han genom brefvet ²⁶/₁₀ insattes i verksamhet, att bestå af 36 personer, 9 från hvarje riksstånd. *Adelns* kontingent utgjordes af 2 hofrättspresidenter och en hofrätts-assessor²⁾, en häradshöfding, en landsdomare, en öfverste och 3 landshöfdingar. *Presterna* företrädde af 2 stiftschefer, en professor och 6 kyrkoherdar (trenne från Stockholm och trenne från landsorten). *Borgarne* bidrogo med 2 assessorer³⁾, 4 borgmästare⁴⁾, en rådman, en kommissarie och en sekreterare. *Böndernas* nio namn slutligen äro valda så, att hela rikets allmoge skulle genom dem vara representerad; det anmärkes nämligen uttryckligen i fullmaktsbrefvet, att en bonde satt för Upland—Gestrikland—Helsingland, en för det öfriga Norrland med Dalarne, en för Öster- och Vesterbotten, tvänne för olika återstående delar af Finland, en för Småland—Halland—Bohuslän, en för Vest- och Södermanland, medan tvänne delade representantskapet för Vester- och Östergötland, Öland och Gotland⁵⁾. Till utförande af rättegången förordnade konungen

1) Carlson, s. 121 f. och n.

2) Pres. i Dorpat Gustaf Rosenhane, vice pres. i Åbo Gustaf Grass samt assessoren i Svea hofrätt Bengt Sparre.

3) Utter och Parmander, förmodligen från hofrätten, hvilket om den senare uppgifves i *Anecdotes de Suède*, s. 141.

4) Det uppges icke, från hvilka städer borgmästarne kommo, och det har icke lyckats mig att utspana mera än att en (Häger) var från Vadstena (Odencrantz, Göta Hofrätts ledamöter, s. 57) samt att Stockholm, Norrköping och Åbo icke varit representerade genom någon borgmästare. Redan här af framgår emellertid, att man vid utnämningen handlat med fullkomlig frihet gent emot RF. art. 9. — Enl. *Anecdotes de Suède*, s. 141, utgjordes borgerskapets kontingent af "quelques misérables Bourgeois & Juges de Campagne".

5) Se namnlistorna i fullmakten ²⁹/₁₀ 1680 hos Loenbom, XI, 52 f., och i Gyllenborgs berättelse, ibm IX, 112 f. I den lista, som förekommer i bekräftelsebrefvet ³⁰/₈ 1682 (Loenboms Handl., III, 165 f.) saknas bonde-representanten för Småland, Halland och Bohuslän (Johan Svensson) och äro på borgerskapets kolumn borgmästarne Kock och Klerck utbytta mot öfver-

tvänne aktorer, hvartill senare kom ännu en; men det hade icke fattats röster, som yrkat ständernas deltagande äfven vid detta förordnande¹⁾.

Vid en sålunda sammansatt domstol är åtskilligt att erinra, med hänsyn såväl till gammal praxis som till den i art. 9 af RF. skrifna rätten. Hvad angår sjelfva utnämningssättet, så är den gamla principen om konungens utnämning vidmakthållen, men dertill kommer som en ren nyhet ständernas förslag. Äfven hit sträcker sig alltså nu samlade ständers medverkan med konungen; de konkurrera vid domstolens nedsättning likasom vid åtalet. Domstolen vittnar också om sitt dubbla ursprung med sitt officiella namn: »De af H. K. Maj:t autoriserade Riksens Ständers Deputerade»²⁾. Redan detta utnämmande in casu är en stor afvikelse från 1634 års normer; och domstolens beskaffenhet skärper kontrasten ännu mer. Här funnos visserligen både hofrättsledamöter, landshöfdingar och borgmästare; men det är icke i sådan egenskap de tillhöra rätten, utan i första rummet såsom riksdagsmän; domstolens yttre och inre karakter är dermed en helt annan än riksrättens; man söker icke ens bevara skenet af öfverensstämmelse med lagens former³⁾; det är alldeles tydligt, att denna domstol söker sin auktoritet icke i gällande rätt utan i statsmakternas omedelbart uttalade vilja, och att de här — med afbrytande af den utveckling, som utgått från RF. — återvändt till den gamla ständerdomens formella ståndsprincip. Och de gifva den nu ett renare uttryck än den haft t. o. m. på Karl IX:s tid. Den ome-

borgm. Olaus Austrel. (Enl. Elers, Stockholm III, 208 f., utnämndes denne $13\frac{1}{2}$ 1683 till Politie-borgmästare i hufvudstaden.) Ledamöternas antal var således vid rättegångens slut blott 34; hvarför konungen utgaf sitt skyddsbref i 34 exemplar, se Carlson, s. 249.

1) Schönberg, s. 136, och Carlson, s. 122 n.

2) Schönberg, s. 145; »den af Riksens Ständer förordnade och af oss autoriserade Commission», konungabref af $18\frac{1}{1}$ och $27\frac{1}{5}$ 1682, Loenboms Handl., XI, ss. 63, 65, jfr riksrådets supplik 1681, ibm VIII, 117, och formuläret vid deras afskedstagande 1682, nedan s. 142, n. 1. Stundom heter det helt enkelt »Riksens Ständers Commission» (förstnämnda bref) eller »Ständernes Fullmäktige» (Gyllenborgs berättelse, Loenbom IX, ss. 114, 116, 118 m. fl.). Mest känd är domstolen under det bekanta namnet *stora kommissionen*.

3) Se anmärkningen om borgmästarne föreg. s., n. 4.

delbara och fullständiga *ståndsrepresentationen*, jemte ledamöternas *ringa antal* och *jemna fördelning*, gör i själfva verket denna domstol till en ny företeelse i vår historia. Den har sitt närmaste motstycke i 1604 års rätt (förutsatt att adelns förslag den gången fick tillämpning); men den skiljer sig äfven från den, och från alla äldre ständerdomstolar utom 1564, redan genom *det presterliga elementets medverkan*. Vi hafva funnit dess frånvaro såsom ett af de mest karakteristiska dragen hos den gamla ständerdomstolen; dess indragande nu skedde också icke alldeles utan protest, under öfverläggningen ^{16/10} hördes åtminstone en försagd fråga »om icke preteståndet måtte vara ursäktadt från detta räkningeverket» ¹⁾, och det var icke så alldeles lätt att finna det tillräckliga antalet villige personer att sätta in i domstolen ²⁾; men inför konungens bestämda vilja förbleknade presterskapets traditioner, och platsen blef fylld. Den politiska karakter domstolen härmed fick är ytterligare förstärkt genom *böndernas närvaro*, som i representationskallet har sin enda förklaring ³⁾; och den princip efter hvilken de utsågos inskräpper representationssynpunkten på ett sätt som aldrig förut. Den juridiska kunskapen inom denna domstol är således att söka uteslutande inom adelns och borgarnes leder; och stannar för alla händelser i minoriteten ⁴⁾. Härmed är man långt aflägsnad från 1634 års tankar och står åter på den gamla ständerdomens mark. Men äfven i den

1) Carlson, s. 122.

2) Flere af de valde afsade sig, se Prest. prot. 16—18 Okt., cit. af Fryxell, s. 261, och Carlson, s. 122. Äfven sedan de erhållit konungens fullmakt som domare, sökte bisk. Valerius och prof. Skunk undandraga sig, St. Kommiss. prot. ^{13/11} 1680, cit. af Fryxell, s. 266. Den senare, som vid tillfället uppehållit sig i hufvudstaden, hade *ehuru icke riksdagsman*, »blifvit af preteståndet tagen för hufvudet och insatt i kommissionen», Carlson, s. 197. Det fanns sålunda i domstolen en ingrediens utanför riksdagens egna leder.

3) Äfven förslaget om böndernas medtagande har utgått från riddarhuset, Fryxell, s. 261 f.

4) Äfven om vi bland jurister räkna alla adelsmännen utom landshöfdingarne och öfversten och alla borgarne utom kommissarien och sekreteraren, så kvarstår ändock på den rent politiska sidan en pluralitet af 24 mot 12. — Faktiskt gjorde sig visserligen denna motsats icke så mycket gällande. Så stodo presterna gerna på den formsträngare och mildare sidan, Carlson, s. 216.

gamla praxis hade dock alltid en ren domstol varit kärnan i riksdagsutskottet. Den representativa formen och den politiska karakteren beherska 1680 års domstol ännu långt mera uteslutande än någon föregående ständerdomstol. Äfven i detta afseende är han således, ehuru här med anslutning till Karl IX:s system, en direkt förelöpare till Frihetstidens kommissioner.

I än skarpare ljus framstår den politiska färgen på denna riksrätt, då vi besinna att det här gäller *civil sak* — kronans ersättningsanspråk för förskingring af dess egendom¹⁾. Mer än något annat är det detta, som ger precedensfallet dess säregna karakter. Icke blott rättegångssättet, äfven sakegar- nes ställning till domstolen måste härigenom få en helt ny prägel. Nu kunde ingen ransakning inför samlade ständer komma i fråga, och — då rättegången, äfven i följd af sakens omfattning, icke kunde i sin helhet försiggå i ständernas närvaro — icke heller någon besegling af domen. Vi se i stället ständerna ^{11/11} 1680 gifva domstolen sin fullmakt, så att allt hvad den gjorde »skulle vara lika kraftigt som om samtliga rikets ständer det slutit, viljande de derföre alla stå som en man»²⁾. Väl finna vi en särskild bekräftelse på de af sagda domarne efteråt, i riksdagsbeslutet ^{3/1} 1683, art. 6³⁾, men ingalunda i sådan form som om domens giltighet varit deraf beroende; ständerna ikläda sig blott en borgensförbindelse för sina deputerades beslut, för den möjliga händelsen af en rekonventionstalan. Domstolen har således stått i en *friare ställning gent emot riksdagen* än de föregående. Men äfven konungens förhållande till honom är icke detsamma som

1) Som bekant hotade rättegången en tid att antaga kriminell natur. Uppretad af de anklagades tredska att hålla sig till formell rätt, utfärdade nämligen konungen ^{18/1} 1682 förordnande för särskild åklagare att "criminaliter anklaga" dem, se brevet i Loenboms Handl., XI, 62 ff.; men han återtog snart, på herrarnes böner, befallningen. Jfr Gyllenborgs berätt. i Loenboms Handl., IX, 122, 146 f., Schönberg, s. 167, och Carlsson, s. 228.

2) Carlson, s. 198 n.; Fryxell, s. 264 f.

3) Ständerna bedja domstolen vara förvissad, "at, hwad som förbe- melte samptl. Ständernes befullmäktigade Commission giordt sententierat och dömt hafwer, wij och våre efterkommande för sådant skole ståå såsom en Mann"; Stjernman (III), s. 1916.

i den gamla praxis; å ena sidan måste konungen afstå från all personlig talan, å andra sidan har han faktiskt ingripit i rättegången på sådant sätt att domarne i åtskilligt kunna sägas vara af honom dikterade ¹⁾, och han har slutligen också å sin sida meddelat stadfästelse på kommissionens hela verksamhet — till domstolsledamöternas personliga garanti ²⁾. Domstolen har sålunda stått *osjelfständigare emot konungen* än tilläfventyrs någon föregående. Det är bekant, huru den i alla kinkiga lägen vädjade till ett kungligt maktspråk, som icke ens egde konsekvensens förtjenst, och blindt följde detsamma, äfven när det i muntlig form kullkastade sina egna skriftliga utslag ³⁾.

Rättegången präglades på detta vis i sin början af en stark osäkerhet och principlöshet; och då proceduren ändtligen satte sig, så var den en oredig härfva af lagvidrigheter. Men det måste ju så vara vid en domstol, der »den allmänna nöden» var åklagare och »samvetet» domarnes enda rättesnöre ⁴⁾. Sedan man redan vid domstolens bildande öfvergifvit lagens grund, så var det klart att de normala förhållandena här upphörde. De gamla formerna räckte icke till en sådan hvälfning. Att det oakadt rättegångsväg beträddes, det hör just till revolutionernas psykologi; antingen är det ett enkelt sjelfbedrägeri, eller är det en afsigtlig maskering, ty en revolution skyggar i det längsta att visa sitt verkliga ansigte. Ur denna synpunkt ställer sig fallet 1680 vid sidan af fallet 1600; förmyndarräfstén har liksom den första ministeransvarigheten (och liksom sjelfva reduktionen) varit *en förklädd*

1) Under sådana förhållanden kunde konungen lätt bevara skenet af omutlig opartiskhet vid sjelfva domsluten, se brefvet ¹⁴/₁₂ 1681 hos Carlsson, s. 248 n. Jfr de riktiga anmärkningarne hos Schönberg, s. 147 f., och Fryxell, s. 299 f. — Bekant är, att konungen mildrade vissa domar, och således äfven i detta precedensfall utöfvade ett slags *benådning*; hvaraf i den offic. berättelsen göres mycken affär, se Loenboms Handl., IX, 136—147.

2) Se brefvet ³⁰/₅ 1682 i Loenboms Handl., III, 164 ff.; jfr Carlsson, s. 249. — Kommissionens första dom föll ¹⁴/₁₀ 1681, den sista ²⁷/₁₆ 1682.

3) Se Carlson, s. 208 f.

4) Uttryck af Hans Wachtmeister i Sekr. Utsk. ⁷/₁₂ 1680 (Carlson, s. 177) och af Conrad Gyllenstjerna — kommissionens ordförande — der sammastädes 1682 (Schönberg, s. 139).

revolution till det yttre — och till sin innebörd *en stor rätt-visa, väfd samman af små orättvisor*¹⁾).

Det var icke att vänta att de anklagade skulle alldeles godvilligt underkasta sig sådana former. För andra gången i riksrättsinstitutets historia — första gången var 1600 — blef *ständerdomen underkastad jäf*. Vi fästa oss här endast vid de jäfsanledningar som drabba domstolens sammansättning.

Det var rådsherren Klas Rålamb, som vid detta tillfälle spelade rollen af de anklagades advokat, liksom vid fallet 1600 Erik Sparre. Hans hand var bakom den supplik som på hösten 1681 uppsattes med adress till konungen²⁾; och han har äfven sedermera utfört samma tankar i sin relation om 1680 års riksdag³⁾. Äfven om dessa skrifter icke direkt ingå bland rättegångshandlingarne⁴⁾, utgöra de dock en trogen sammanfattning af de invändningar som svarandena upprepade gånger under processens lopp anförde mot forum. Invändningarne äro dels af formell och dels af reell beskaffenhet. För rådsherrar erkänner Rålamb — med hänvisning till Rättegångsord. §§ 10 och 14, 1617 års privil. art. 14 samt prejud. 1652 och 1675 — intet annat laga forum än Hofrät-

1) Man plägar karakterisera dylika hvalfningar såsom konflikter emellan *materiell* och *formell* rätt. Denna motsättning är vilseledande redan därför att *hvarje formell orätt alltid tillika är materiell orätt*, åtminstone såtillvida som den förfördelar rättskänslan; och visserligen kräves det i detta fall icke mycken uppmärksamhet för att finna hurusom den orätta formen innebar för de dömda en kränkning af reala rättigheter. Använder man då i stället beteckningen *historisk* och *juridisk* rätt, så måste man deri inlägga något annat och mera än nyssberörda motsats. Detta för konflikten väsentliga ligger deri att *den ställer två rättsinnehafvare emot hvarandra*, den ene af högre art än den andre — staten och individerna. Enligt historiskt betraktelsesätt har staten absolut vitsord emot den enskilde, när deras intressen verkligen kollidera. Derfor har förmyndarerådet i sig själf varit en rättvisa, och jag har kallat den *stor* därför, att den tillkommit den högre rättens bärare; medan den juridiska orätten måste betecknas som *i jämförelse dermed liten*, alldenstund den drabbat lägre rättsinnehafvare. — Jag har velat för mig själf klargöra innebörden i dylika konflikter, emedan de spela en mycket viktig roll för den som tänker öfver ministeransvarighetens problem.

2) "De inför stora Commissionen anklagade Swea Rikes Råds år 1681 insinuerade Supplique", tryckt bland Loenboms Handl., VIII, 116—136.

3) *Klas Rålamb's Relation om 1680 års riksdag*, handskrift bland Westinska Saml., n:o 276, i Ups. Univ. Bibl.

4) Jfr Carlson, s. 231, not. 1.

ten. För regeringsherrarne åter yrkar han den domstol som är beskrifven i art. 9 af RF.¹⁾ Med fin takt skjuter han i bakgrunden frågan om RF:s och Addit:s närvarande giltighet; men han betonar skarpt att de under minderårigheten varit »så til sägandes den capitulation på hwilken Regeringen Regements förandet tilträdde», och att sålunda deras bestämelse om forum måste gälla lika så väl som de artiklar (RF. § 62, Addit. § 14) på hvilka ständerna stödde sin rätt att kräfvat ut ansvaret²⁾. Att åter art. 9 här är tillämplig vindicerar han på tvänne vägar: dels med tillhjälp af art. 41, som gör riks-rätten till forum redan för enskild regeringsmedlem och således ännu mer för dem alla³⁾; dels med riksdagsbeslutet (1660), som bestämmer ansvaret inför ständerna, och »när man swarar in för den Rätt, som Regerings-Formen, såsom *Riks Judicium*⁴⁾ constituerat hafver, å Ständernes wëgnar at döma, så hafver man swarat in för Riksens Ständer»⁵⁾. De reella invändningarne träffa dels domstolen i dess helhet, såsom på förhand intagen emot svarandena; dels enstaka medlemmar, såsom personliga fiender till vissa anklagade⁶⁾; dels hela domstolssklasser — presterna, emedan de i allmänhet icke äro »habiles judices» och dertill genom Confessio Augustana, sina privilegier, allmän lag och 1600 års prejudikat för-

1) "Efter lag och allt öfrigt bruk finnes det, att Riksråd äro för deras aktioner (men aldrig deras votis) som den 5 § af K. Maj:ts Försäkran klargjuten utvisar, responsible för den Kongl. Hofrätten, och icke för Riksens Ständer, emedan så Konung Karl Gustafs testamente som Regeringsformen samt 1634 års Beslut Regeringsherrarne allena, men aldrig med ett jota Riksråd till försvar inför Riksens Ständer obligerat"; Claes Rålamb's relation, Bok I, kap. 5 (anf. st., s. 36). Ej heller finner han art. 9 här tillämplig, vare sig ur personens eller sakens synpunkt (s. 37). — Denna skillnad mellan råd och regering fasthållas dock icke i supplik; der yrkas riks-rätt för dem bägge.

2) Relation, kap. 7 (ss. 74 f.); Supplik, anf. st. ss. 118 f.; Schönberg, s. 136.

3) Supplik, ss. 119 f.

4) Detta torde vara första gången, som ordet riks-rätt antydes.

5) Supplik, s. 121.

6) Supplik, ss. 124—127. Det kunde hafva tillagts att ständerna genom sakens natur måste vara partiska i ett förhållande, som omedelbart berörde deras intressen i bevillningen.

hindrade att säga verldslig dom¹⁾; bönderna, enligt den kända satsen »ne sutor ultra crepidam»²⁾).

Vid denna argumentering är blott en ting att erinra, nämligen mot hänvisningen till art. 41 RF. Som vi ofvan anmärkt är denna art. icke här tillämplig, ty den gäller ledamot i *embetskollegiet* och icke i *förmyndarekollegiet*. Det hade varit rättare att direkt åberopa art. 9; ty regeringens egna ledamöter, anklagade för förskingring af kronans medel, synas i särskild grad uppfylla de betingelser, under hvilka enligt denna art. riksrättens domvärjo inträder³⁾. I hvarje fall hafva således svarandena ändock haft rätt i sak; och detta synes äfven vara den inom vetenskapen vanliga meningen⁴⁾. Ett återljud af jäfvet trängde också in i sjelfva domstolen⁵⁾. Men det kunde icke vinna gehör. Den 17 Sept. 1681 förklarade sig kommissionen definitivt icke kunna »acceptera den af en del förövända exceptio fori et non competentis actionis, emedan sådant är emot den Förordning, som Rikssens Ständer så solenniter och väl betänkt gjort hafva, och af Hans Kongl. Maj:t . . . iteratis vicibus confirmerad är»⁶⁾. Svaret är i full öf-

1) Supplik, ss. 128 ff; Relation, kap. 7 (s. 76). — Lagstället skulle vara Tingm: B. X: "leekmen dömen offvir the saker, som ey mogho klerka" (Suppl. s. 129). Detta ställe är dock troligen korrumperadt, se K. H. Karlsson, Konungens domsrätt, s. 88.

2) Relation, kap. 7 (s. 77 f.); jfr Supplik, s. 130. Ligger det någon sanning i tidens smygskrifter, så hade visserligen detta sistnämnda jäf stora skäl för sig. Det såges nämligen, att bönderna brukade styrka sig till ansträngningarne med starka frukostar, hvarpå de njöto en god sömn i sina domaresäten under förhandlingarne; men så snart ordföranden vände sig till dem och uppläste ett räknekras mot någon anklagad, så ropade de yrvakna med en mun: "fan tage honom! Han skall betala!" *Anecdotes de Suède*, s. 141, och Fryxell, s. 263.

3) Jfr ofvan s. 107 f.

4) Schönberg, s. 136 f.; Fryxell, ss. 256, 265 ff.; M. Höjer i Sv. Hist., IV, 473 ("grundade inkast mot domstolens behörighet"). Svedelius, Statsr. ansv., uttalar sig sväfvande, och Carlson undviker att säga sin mening.

5) Biskop Valerius, se prot. 9/12 1680, Varenius i Hist. Tidskr. 1888, s. 354, och Fryxell, s. 266.

6) Schönberg, s. 146. Det enda försök till svaromål i sak syftade derhån att riksrätten, såsom sjelf upptagande rådet i sig, icke kunde döma öfver hela rådet; se anf. prot. hos Varenius, s. 354 f. Men härpå svarades att åtskilliga rådsherrar dock stodo utom allt åtal, då de under mi-

verensstämmelse med de verkliga förhållandena; det hänvisar klart och tydligt till att här gällde *viljan* och makten, men *icke rätten*.

Det återstår nu blott att kritiskt bestämma sjelfva naturen af det ansvar som här utkräfdes. Som bekant drogo riksförmyndarne — hvilkas personer det närmast, och i begynnelsen uteslutande, gällde — rådet med sig inför domstolen, och detta icke blott för de förmåner rådsherrarne personligen åtnjutit, utan äfven för deras delaktighet i allmänna regeringsbeslut som nu dömdes brottsliga. Konungens bref ^{8/6} och kommissionens beslut ^{10/12} 1681 utstakade grunderna för denna rådets ansvarsskyldighet. Frågan är nu om det sålunda utkrädda ansvaret drabbar rådet i dess *ministeriella* uppgift, såsom enbart rådgifvare åt den af riksförmyndarne företrädde konungamakten, eller såsom *sjelfva riksföreståndare*, deltagare i utöfningen af denna konungamakt; ty det hade varit båda delarne. Vi fästa oss således icke vid det statsrättsliga spörsmålet om förhållandet mellan regering och råd enligt den under förmyndareregeringen gällande lagen, ej heller vid den historiska frågan huru detta förhållande gestaltat sig i praxis, utan allenast vid sjelfva principen som vid efterräkningen faktiskt gjordes gällande. Rådsherrarne sjelfva hafva byggt sin defensiva taktik på den förutsättningen att det var frågan om ett rent ministeransvar. Hela deras försvar är baserad på den grundtanken att rådslag voro ansvarsfria. »*Fag är ansvarig endast inför Gud*», sade Nils Brahe; »*såvida jag ej begått förräderi eller tagit mutor eller handlat i elakt uppsåt, kan Kgl. M:t ej tilltala mig*»¹⁾. Och öfverensstämmande härmed heter det i den gemensamma suppliken, »at wi til alt det som per vota Senatus skedt är, hälle före, oss ej vidare wara skyldige våra vota at företräda, än det wi efter vår dyrbare Riks-Råds Ed tage på vår själs Salighet, at hafwa rådt efter bästa förstånd och samwete vårt, til Eder Kongl. Maj:ts och Rikets bästa. Men alt det oss kan bewisas, at wi til vår eller våras privat nytta, per directum eller indirectum föröf-

norenniteten varit frånvarande på ministeriella beskickningar eller generalguvernement eller hoffrätter, se Schönberg, s. 137. Jfr i allmänhet Fryxell, s. 267 f.

1) Carlson, s. 213.

wat, det böre och skole wi swara til; såsom ock der wi Eders Kongl. Maj:ts och Kronones medel haft under händer, i et eller annat Collegio, och ej dermed förswarligen förwaltat»¹⁾. Denna ståndpunkt är fullkomligt klar; för privatmannens egoism och för embetsmannens fel svarar rådsherren, men för sitt blotta råd drager han intet ansvar.

Men var det verkligen härom striden stod? Gällde det här — såsom i anknytning till rådsherrarnes resonnement blifvit sagdt²⁾ — en konflikt »emellan grundsatzerna af rådets gamla sjelfständighet och af dess ansvarighet inför ständerna»; och var det den senare, den nya uppfattningen, som nu prejudicerades? Ställer man denna fråga skarpt för ögonen vid betraktelsen af sakens förlopp, så kommer man till ett bestämdt nekande svar. Den synpunkt, ur hvilken man utsträckte ansvarigheten till äfven rådet, är på ett oförtydbart sätt angifven i den berättelse som de styrande sjelfva läto utarbета om saken, då det heter: »aldenstund det befans, at Rådet hade inmängt sig uti Regeringens Ämbete; hwarföre blefwo ock Kongl. Råden förklarade skyldige, så wida de med sina votis eller underskrifter concurrerat uti sakerna tillika med Regeringen, swara för den förde Administrationen uti Kongl. Maj:ts minorennetet»³⁾. Här är med all önskvärd klarhet uttaladt, att det icke varit frågan om *rådslagen som sådana*, utan endast om *besluten* — rådslaget i och för så vidt det omedelbart bidragit till bestämmandet af regeringens vilja. Detta visar sig redan deri att ransakningen wardt begränsad till förmyndaretiden; det var rådets af Additamentet beseglade maktlystnad att vilja binda regeringen vid sitt samtycke, som straffade sig. Rådets argumentering vrider sålunda, med eller utan afsigt, saken på sned⁴⁾. Sedan 1634 års RF. omständligt utvecklat principerna för en rådsherres ansvar i hans

1) Anf. st., s. 131 f. Jfr Rålamb's relation ofvan s. 136 n. 1, och Fryxell, s. 274.

2) Carlson, s. 214, jfr ss. 213 och 252.

3) Gyllenborgs berättelse, anf. st., s. 114.

4) Från deras ståndpunkt måste det till dem utsträckta ansvaret tydligen te sig som en stor orättvisa (Claes Rålamb's relation, Bok I, kap. 6), och Fryxell har tagit deras parti i detta stycke, ss. 271 ff. Fasthåller man att ansvaret gällde sjelfva besluten och enligt domstolens grundsatser (huru

speciella *embetskall*, vardt 1680 ett stort prejudikat gifvet på hans ansvar i egenskap af *riksföreståndare*; men sjelfva *råd-gifvarens* ansvar kommer ingenstädes till synes; derom teg lagen ¹⁾, och derom handlade i sjelfva verket icke heller prejudikatet.

Den ansats till verklig ministeransvarighet som 1675 års ständer togo, den har således stannat af i tillämpningen, och af densamma utgick i stället en *förmyndareräfst*, såsom man riktigt plägar karakterisera saken. Här, der de ansvarige riksembetsmännen företrädde konungens person, här fanns ingen oansvarig vilja, som ministerinstitutionen skulle täcka; en vidräkning, der konung och riksdag göra gemensam front mot rådet och der regeringsbesluten sjelfva bilda kontrollens objekt — den har intet att göra med det moderna konstitutionella ansvaret, hvars förutsättning är konungens oantastlighet, hvars form är riksdagens sjelfständiga kontroll från sidan, och hvars föremål är det afgifna rådslaget som sådant, oafsedt dess praktiska påföljder. Och häri ligga lika många skilnader från prejudikatet 1600; riksrettsinstitutets bägge rottrådar, som då sammanföllö och gäfvö verlden skådespelet af en konstitutionell ansvarighet tvänne sekler före konstitutionalismens uppkomst, de äro nu skilda igen, snudda vid hvarandra men flätas ej samman; ministeransvarets idé slumrar alltfört, och de enda under rättegången afgifna vittnesbörd, som angå honom, öfverensstämma deri, att han *icke* hör till Sveriges författning ännu.

Såtillyvida stannar vår undersökning här i ett negativt resultat. Men härmed vilja vi ej förneka, att 1680 års precedensfall likafullt, rent praktiskt sedt, haft sin betydelse i ministeransvarets egen historia. De vetenskapliga distinktionernas inflytande på utvecklingen skatta vi förvisso icke högt. Här uppfördes, med stort buller och en väldig apparat, inför svenska folket ett drama, der dess egna representanter figurerade som domare och konungens råd som svarande; en sådan bild fäste sig i minnet, liksom bilden af 1600 års lik-

de följdes är en sak för sig) icke sträcktes längre än de anklagade faktiskt medverkat dervid, så blir sakens rättvisa uppenbar; så Schönberg, s. 141, Carlson, s. 205.

1) Se ofvan s. 109.

nande scener gjort hos förfäderna; men hvad saken innerst gällde, det reflekterade man icke så mycket på. Och äfven om någon så gjorde, så kunde han väl blifva bedragen af de anklagades eget svaromål, då sjelfbevarelsedriften förledde dem till försöket att täcka sitt lagliga och här affordrade riksföreståndareansvar med sin lika lagliga oansvarighet som rådgifvare; härigenom föll öfver saken ett sken af att ett verkligt rådsansvar inför ständerna nu var å bane. I hvarje fall har rättegången redan genom sin yttre bild i sinnena underhjelpat föreställningen om ett sådant ansvar, och dymedelst i sin mån beredt marken för tider då det skulle blifva en verklighet.

Se vi närmare till, så har vår undersökning här äfven positiva resultater att hemta. Bland de grunder, som utstakades för förmyndarnes ansvar i konungabrevet ⁸/₈ 1681, finna vi äfven den att tystnad icke friar från ansvar, derest man icke genom *reservation till protokollet* visat sin verkliga mening¹⁾. Häri skulle man kunna se första uppräningen till reservationsrättens viktiga regel inom den nuvarande svenska ministeransvarigheten. Vigtigare än detta är dock, att 1680 års precedensfall — visserligen i blott tillfälligt sammanhang med sjelfva rättegången — bringar till klarhet principen om *konungens oansvarighet*. Det var nu som konungen, med anledning af ett rådets svaromål under processen, gjorde ständerna sina frågor om regeringssättet, och af dem erhöll till svar, att han som arfkonung med Guds nåde var »*in för Gud allenast responsabel för sina Actioner*», till skillnad från en förmyndareregering, hvilken måste svara för sin styrelse »enär Konungen dhett så godt befinner»; och genom approbationen ¹⁰/₁₂ 1680 gafs laga kraft åt denna förklaring²⁾. Hvad som 80 år förut varit snarare dunkelt känt än medvetet uppfattadt³⁾, det är härmed definitivt och uttryckligt fastslaget; det var en påle till konstitutionalismens byggnad, som Frihets-

1) Schönberg, s. 155; Carlson, s. 221 n. Principen synes senare blifvit något lindrigare tillämpad, genom kommissionens beslut ¹⁰/₁₂ 1681, se Carlson, s. 239.

2) Stjernman, s. 1874; jfr de bekanta orden i art. IV af 1693 års riksdagsbeslut, ibm (III), s. 2098.

3) Ofvan s. 63.

tiden sjelf icke helt och hållet förmådde rycka upp, och som i sjelfva verket blifvit den varaktigaste vinsten för framtiden af enväldets statsskick. — Slutligen förtjenar vid vår undersökning antecknas äfven det sätt, hvarpå nu rådspersonalen ombyttes. Domstolen straffade ingen med embetsförlust; men på en vink af konungen inlade före Mars 1682 alla rådsherrarne från förmyndaretiden om sitt afsked, och de fleste erhöello det ¹⁾. Ministervexlingen har således icke haft formen af ett direkt afskedande, det saknas ej heller exempel redan från Gustaf Vasas tid, att rådsherrar, som blifvit i rättegångar graverade, aflägsnats från embetet ²⁾; men i så stor skala som nu hade det dock aldrig skett, och saken tjenade därför i sin mån att rubba den gamla föreställning om rådets oafsätlighet, som var ett af de förnämsta hindren för en modern ministerinstitutions uppväxt.

* * *

Tiden 1680—82 har i rådets historia samma skarpa karakter af vändpunkt som tiden omkring 1600 och längre bort

1) Formuläret till afskedsansökningen, af konungen sjelf uppsatt, lydde: "Alldenstund jag funnit min embetsförrättning icke i allo så ansedd af ständernas constituerade och E. K. M:s autoriserade kommission som jag förmodat och önskat, beder jag, att nåd måtte gå för rätt och att jag måtte få tillbringa mina öfriga år på landet", etc.; Carlson, s. 344 n. De afskedade voro 8; de förklarades entledigade "från rådsembetet och dess sysslor", men skulle fortfarande stå konungen och riket till tjenst när de dertill uppfordrades, ibm s. 346. Två af dem — Knut Kurck och Gustaf Sparre — hade ett halft år förut så när råkat illa ut genom sitt motstånd emot approbationsakten; de ställdes ⁸/₁₀ 1681 inför *Svea hofrätt*, enär de "satt sig emot det som rikets ständer enhälleligen förklarat och förordnat angående rikets styrelse . . . och sämedelst velat försvaga den rätt som konungen vederbör"; Carlson, s. 335. Här var således ännu ett fall af åtal mot rådsherrar, men visserligen icke i embetssak. Målet nedlades föröfrigt, efter de anklagades kapitulation, redan ¹³/₁₀. Jfr härom Schönberg, ss. 27, 175 f., och Rosenhane i Ugglas rådslängd, s. 49.

2) Så t. ex. uppträda åtskilliga i Vestgötaupproret invecklade rådsherrar (Axel Posse, Nils Clavusson, Tord Bonde, Ture Eriksson) efteråt bland frälset utan råds; se Hildebrands rådslängd i Rdgsakt. I. Jfr ofvan s. 81 om Karl IX:s lagförslag, och s. 118 f. om Skytte 1664, samt Hist. Tidskr. 1894, s. 267.

1520-talet; och som alltid kännas epoken genom Sveriges hela inre historia. På sådana vägar hade utvecklingen råkat in, att det nu var konungamakten som behöfde emancipera sig från rådet. Den var kommen i fara att pressas till jorden genom det byråkratiska trycket från ett stormannavälde som beherskade förvaltningen, en fara som yttermera stegrades genom upprepad och långvarig förening mellan denna embetsmakt och sjelfva regeringens utöfning. Ett sådant tillstånd måste framkalla ett bakslag från tronen, så snart dess innehafvare fick, vid mognande år, vända sin blick åt de inre förhållandena. Så var nu jemvigstens korta lycka åter försvunnen, statens krafter reste sig i söndring och strid mot hvarandra, och för förbundet emellan de två, konung och ständer, statsintressets och samhällsintressenas naturlige bärare, kunde rådet, den tredje, icke behålla marken. Angripen i sin ekonomiska ställning, sin förvaltning, sin statsrättsliga makt och ända in i sin titulatur gick den gamla sjelfständiga råds makten under för att aldrig mer resa sig i vår historia. Så stor förhåfvelsen varit, så djupt blef ock fallet.

Men dermed var också regulatören i statslifvet borttryckt. För första gången funno sig ständerna ställda utan rådets förmedling ansigte mot ansigte med konungamakten, i en tid hvars brännande sociala fråga kräfde diktaturens skarpa bote-medel. Den framskjutna ställning riksdagen intog under 1680 års hvalfning, det var sålunda blott verktygets; sedan han hjälpt konungen till seger, träder han utan konflikt eller knot tillbaka; hans roll var för tillfället utspelad.

Så har den *politiska treenighetens jemvigtsform* i 1634 års system under enväldet förvandlats till ett *komparationsförhållande*, der tronen står högst och rådet får nöja sig med lägsta platsen i dess skugga ¹⁾. I rådet såg konungen ännu den verkliga faran, och han begagnade med hård konsekvens sin seger. Genom undanskjutandet af den gamla RF. voro hans händer härtill fria. Det samband med embetsverken, som gifvit rådet dess makt öfver förvaltningen, det sträfvade han att spränga, genom att rensa kollegierna från rådsherrar; det fria initiatif att göra påminnelser i styrelsen, som gifvit

1) Jfr min uppsats i Hist. Tidskr. 1893, s. 19.

rådet dess sjelfständighet i författningen, det skar han bort såsom Gustaf Vasa på sin tid, och detta så fullständigt att hela rådgifvarekarakteren höll på att försvinna¹⁾. Det karolinska rådet var sålunda djupt försvagadt både till sin administrativa och sin ministeriella uppgift; den enda funktion som bibehölls i full kraft var den *judiciella*; den kom härigenom att träda i förgrunden, och var på sistone *ensamt* vittnesbörd om rådets fortvaro i statslifvet²⁾.

Under denna tid har ministeransvarighetens princip naturligtvis legat alldeles nere. Konungamakten beherskade sitt tjänande råd så fullständigt att det icke fanns någon anledning till ständernas ingripande, äfven om de föröfrigt haft en friare ställning för sig sjelfva. Tanken på en ständerkontroll i allmänhet upprätthölls endast genom dessa ord i Karl XI:s testamente^{15/8} 1693, art. XIV: »emedan icke mindre nödigt än billigt är, att hwar ock een, som hafwer något Embete, bör medlertijd hafwa någon, som Han kan och bör stå till Swars före; Ty finne Wij Rådhsamt och Tjänligit wara, att Förmyndarne gifwa samptl. Ständerne hwart Tredie eller Fierde år, eller ock när, och så ofta det profwes nödigt, att sammankalla dem een fullkomlig efterrättelse, huru Rijket hafwer warit i den tiden styrt »³⁾. Detta var samma tanke som Karl XI uttalat med afseende på det gamla rådet, att herrarne kunde varit fria från 1680 års efterräkning om de vid hvarje riksdag gjort redo och räkenskap inför ständerna⁴⁾. Det gäller, som man ser, endast förmyndares ansvar; vid konungs förfall har Karl XI velat använda ständerna som värn emot aristokratien, som han fort-

1) Initiativet dödades, som bekant, genom en klausul i 1680 års approbationsakt; och som följd deraf bortföll åter den laga rådsedens andra mom. i de nya edsformulären; jfr förslaget till Kon:B., se nedan. Deremot fick rådet gent emot förmyndarne under interimstid ett begränsadt initiativ, genom art. XIV af testamentet 1693; Stjernmån, s. 2118. Karl XI:s och sonens politik att använda tillfälliga konseljer vid rådslagen fullbordade rådsinstitutionens faktiska undergång, se Carlson, IV, 140 f.

2) Rådsprotokollerna under denna tid behandla till största delen, och för åren 1716–18 uteslutande, justitiesaker, se Riksark. Meddel., I, 33, 37.

3) Stjernmån, s. 2118.

4) Rådsprot. ^{9/2} 1681, Carlson, III, 214.

farande misstrodde mest¹⁾, Huruvida han härmed tillstått dem äfven dom, synes icke rätt klart, men är icke oantagligt. Om deremot, säger samma art. i slutet, »någon af Kongl. Råden, dhe som i Förmynderskapet eller uthom äro, skulle otilbörligen försee och förbryta sig emot Konungen, Hanss Rätt, Macht och Höghet, det ware sig antingen med dhe i Laghen opräknade grofwe brått, eller annan otilbörlighet emot Eed och Plickt, det Wij alldrig wele förmoda; då måste den samma stå till Swars inför Hoff-Rätten i Stockholm, på det den samma effter undfången doom må plichta och lijda hwad han förtjänt hafwer». Här är tydligen frågan om rådets allmänna ansvarighet till skillnad från förmyndareregeringens solidariska redovisning; men förutsättningen är alltjemt densamma, att brottet sker under interimstiden. Äfven i statsbrott inträder då den ordinarie öfverrättens domvärjo; hvem åtalet tillkommer är här icke nämndt, men af hela förutsättningen följer att det måste vara konungens substitut förmyndareregeringen allena. Ständerna synas således icke mer vid rådets ansvar, vare sig som åklagare eller domare.

Och ännu mindre är någon roll dem beskärd under myndig konungs regering. Förmyndarne skola, enligt samma art. i testamentet, ensamma — utan rådet — »stå till swars, och göra för Konungen siälf, när han myndig warder, eller dem Han förordna täckes, reeda och besked för styrelsen, och sit förhållande». Det är en påfallande olikhet emot föregående interimisregeringars ansvar inför Gud, konung och ständer, och visar oss alltså ständernas domsrätt numera död och begrafven; derest den ej tillfälligtvis upplifvas af konungens behag, enligt klausulen »dem han förordna täckes». För rådet åter skref Karl XI något senare, i förslaget till konungabalk, förpliktelsen att råda, »såsom de det inför Gud och konungen med tryggt samvete försvara wele»²⁾. Det framgår tydligt att ständerna äfven här äro uteslutna från all rätt till delta-

1) Jfr Malmström, embetsmännens ställning till riksd. under Frihetstiden, s. 31.

2) Förslag till Konungabalk (med några af Hofrätten gjorda redaktionsändringar ²⁴/₃ 1696) kap. X; tryckt i en akad. afh. af J. H. Schröder, Ups. 1842.

gande. Forum nämnes öfverhufvud ej, ty den enväldige suveränen tål inga yttre band på sin vilja; det är endast hans ställföreträdare under förmyndaretiden som äro ålagde att bringa saken inför hofrätten.

Att denna tystnad dock icke afser att lemna konungen någon diskretionär makt i detta fall, kan man tryggt sluta af hela skaplynnets hos Karl XI:s envælde. Och äfven Karl XII visadé sig i handling anse den vanliga rättsordningens väg som den riktiga äfven i fråga om rådsherrars brott. Sålunda var det af Svea hofrätt som Nils Bjelke, efter 8-årig rättegång, fick sin dom, den 15 April 1705, derför att »han Konungen icke lydno hållit, och bud hans ståndit, utan tvertom Konungen med bref, ord och gerningar orätt gjort»¹⁾ — ingen specifik ministerförseelse alltså, utan brott emot undersåtens allmänna trohetsplikt enligt landslagen. Likaså var det hofrätten som den 13 Mars 1717 fällde domen öfver Jakob Reenstjerna, i en sak som ursprungligen dragit åtal öfver hela det i konungens frånvaro beslutande rådet, men sedermera befanns vara — eller åtminstone framställdes såsom — en felaktighet i expeditionen af rådkammarens beslut²⁾; saken rörde alltså mindre rådsherrn än presidenten i kommerskollegium, och domen afklädde honom dessa bäge em-

1) Om denna uppseendeväckande process finnas aktstycken i Skand. Handl., XVII, 274—318, och spridda upplysningar i d'Avaux's depescher till Ludvig XIV, ibm del XL; jfr vidare Fants utkast till föreläs., V, 16—21, Biogr. Lex., II, 284, Schönberg, s. 314, Carlson, VII, 454 ff.

2) Det gällde en resolution af $\frac{5}{6}$ 1714, hvarigenom rådet dispenserat köpmannen Prott från konungens förbud mot all seglats på Östersjöprovinserna. Den 14 Dec. 1714 befallde konungen högste ombudsmannen att lagligen förfara med hela rådet för saken; men den 18 Maj 1715 nedlades processen mot alla utom Reenstjerna, hvilken stod för expeditionsakten; G. Horn, Arvid Bernhard Horns lefnad, s. 43 f. Sakens sammanhang synes något dunkelt; se rådsprotokollerna ibm, Bilagor, ss. 172—196, särskildt prot. $\frac{16}{8}$ 1714. — Att Karl XII vid sin återkomst från Turkiet hade svåra tillvitelser mot rådet, för bristande drift i styrelsen och för olydnad (särskildt med riksdagskallelsen), synes af rådets supplik $\frac{2}{12}$ 1714 och bilagan till densamma, *Hist. Handl.*, XIV, ss. 365—371; men det framgår icke att det strax derefter anlagda åtalet gällt dessa anmärkningspunkter. — Enligt uppgift i *Tessiniana*, s. 246, skall Karl XII i sina sista dagar hafva umgåtts med planer att *afskeda hela sitt råd*.

beten — sedan döden redan gjort det ¹⁾. Äfven landsförräderi (Paijkul 1702 och 1706) och grofva embetsbrott i allmänhet (Erik Sjöblad 1711) har Karl XII hänvisat till rikets ordinarie högsta domstol; ehuru visserligen hans tid icke heller är fri från exempel på utomordentliga kommissioner.

I riksrättsinstitutets historia bildar sålunda enväldet ett rent afbrott. Det kände hvarken ministeransvarighetens princip eller ständernas dom.

Riksrättsinstitutet under Frihetstiden.

Enväldet i Sveriges historia hade börjat som ett djupt känt behof, och det slutade som ett olidligt förtryck. Under Karl XI hade det fullgjort sin uppgift att grundfästa den lagbundna ordningen; i sonens händer fögrep det sig på sitt eget verk, då det till sist ville skjuta alldeles undan de gamle deltagarne i statsarbetet — råd, ständer, fasta embeten. När derfor kulan vid Fredrikshald afklippte arfsliniens raka tråd, så var det naturligt att de undertryckta statskrafterna skulle resa sig igen med spänstigheten hos nedböjda fjädrar. Råd och ständer framträdde som fordringsegare i konungamaktens konkursbo, och det var ingen som kunde hålla deras anspråk inom tillbörliga gränser.

Så gick det till att rådet ännu en gång fick sig anvisad en betydande roll i författningen; men visserligen af annat slag än någon föregående. Sedan ständerna i 1634 års RF. definitivt eröfrat dess gamla *representativa* position, hade det i stället satt sig fast i *statsförvaltningen* och i denna ställning hemtat styrka till en ny sjelfständighet. Trängdt derifrån af enväldet, måste det nu se ständerna intaga äfven denna position; ty i riksdagen samlade sig nu äfven den byråkratiska makten. Det enda rum som återstod för en sjelfständig tredje statsmakt måste då sökas på *monarkiens eget område inom sjelfva författningens fält*. När det derfor be-

1) Biogr. Lex., ny följd, VIII, 368 f.; jfr Anreps Ättartaflor, III, 323. Saken förvärrades genom misstankar på bestickning.

fanns nödvändigt att för framtiden ställa den bankruttrade konungamakten under administration, så tilldelades rådet platsen som *administrator*.

I själfva verket funnos konturerna till Frihetstidens system gifna redan i 1660 års lagstiftning. Det var styrelseprinciperna från Karl XI:s minderårighet, på hvilka man nu byggde det normala författningsförhållandet. Man placerade konungen (för alla viktigare fall åtminstone) i enkedrottningens ställe, med de två i nödfall umbärliga rösterna; rådet åter fick riksembetsmännens ställning¹⁾, voterande med konungen, men underkastadt ständernas inflytande vid utnämningen och redovisningen. Men konungens beroende af rådet var nu så mycket strängare som två röster af allraminst 9²⁾ väger mindre än två af 7; och rådets beroende af ständerna blef desto intimare som ett positivt förslag vid utnämning betyder mera än ett negativt samtycke — och som en med regelbunden kontroll och fullt initiativ förbunden domsrätt är effektivare än domen på annans initiativ.

Var rådet alltså nu konungens herre, så hade det å andra sidan i ständerna sin egen herre. Ständernas förtroende gaf säte i rådkammaren, och allt hvad der sades och gjordes måste inför principalen noga redovisas. Om 1634 års system med förkärlek utvecklat rådets ansvarighet för regeringsbeslutens *verkställande* i kollegierna, så var nu tiden kommen för lagstiftning i en ända hittills försummad punkt, ansvaret för deltagande i beslutens *fattande*, alltså för uppfattningen af statsviljan.

Hård och naken stod principen i utskottets förslag till 1719 års RF.: »För öfrigit äro riksens råd förbundne att vara riksens ständer ansvarige och göra redo för deras rådslag och förhållande, när ständerne sådant af dem fordra.» Huru detta uppfattades visar Palmqvists votum på riddarhuset^{10/2},

1) Förmyndarnes ställning till rådet i 1660 års system kommer vid denna jämförelse icke i betraktande.

2) Enl. RF. 1719, art. 15, fordrades för fullsutenhet i rådkammaren minst *tio* närvarande rådsherrar; i 1720 års RF. sjönk siffran, med anledning af rådets minskade personal öfverhufvud, till *sju*. — Den själfständiga ställning bredvid rådet, som var Frihetstidens konung beskärd, försvinner i bakgrunden vid en impressionistisk betraktelse.

der med citerande häraf säges att ständerna »på det sättet hafva frihet att den, som befunnes hafva umgåts med vrångvisa och för riket skadliga anslag, icke allenast ifrån Riksrådsemetet afsätta, utan ock, efter sakens beskaffenhet, låta med straff belägga»¹⁾. Borgareståndets försök att åtminstone hindra sakens utdragande i det oändliga, genom att utbyta slutorden »när ständerne sådant af dem fordra» mot »vid nästa Riksdag»²⁾, vann intet gehör hos de andra ständer. När derför den 16 Febr. förslaget kommunicerades med rådet sjelft, så var dess första och viktigaste anmärkning att § 14 »tycktes belasta Riksråden med allt för stort ansvar»³⁾. I eftermiddagssammanträde samma dag hade man tillfälle att utveckla anmärkningen inför landtmarskalken och en riddarhusdeputation. Arvid Horn föreställde dem att »den som bär sig illa åt, bör alltid svara derför, men som det hända kan att DD. Excc. kunde gifva ett godt råd, som illa torde exequeras, eller ock der utgången, som endast dependerar af Gud, icke blefve på de gifne rådslag lycklig, så villje deras Excc. vara utan ansvar, men den 14 § tycktes för mycket belasta dem». Derpå svarade landtmarskalken: »det har aldrig varit någres tanka, att rådet skulle svara pro eventu». Horn genmålte: »DD. Excc. äro nöjda med så liten myndighet som Ständerna behaga dem tillägga; men önska, att ansvaret måtte proportioneras efter myndigheten och att hvar och en allenast svarar för sitt votum.» Deputationen förklarade enstämmt, att »ingens mening så är, att för eventu gravera rådet, som äfvén af Hennes Maj:ts försäkringsbref kan inhemtas»⁴⁾; hafvandes intention aldrig varit annan, än att hvar må svara för sitt votum»; hvarpå Horn »önskade att

1) Cederschiöld, Riksd. i Stockholm 1719, s. 346 f. Ridd. och Ad. prot. 10/2 1719, s. 41 f.

2) Borgarest. prot. 14/2, se Cederschiöld, anf. st., s. 484. RF:s art. 36 föreskrifver granskning vid hvarje riksdag, men innehåller intet formelt hinder emot att en sak återupptages igen vid senare riksdagar.

3) Förmiddagsprot. 18/2 1719, bl. Rådsprotokoll Dec. 1718—Mars 1719, (i Riksark.), s. 635. Sist bland de 12 anmärkningarna kommer deremot att »hennes Maj:t borde hafva flera röster i rådet», ibm. s. 637.

4) Afser påtagligen drottningens löfte till rådet i Försäkran, art. 7, att icke »illa uttyda, om icke allt nådde den verkan man påsyftar»; jfr Konungaförs. 1644, art. 3, och 1672, art. 5.

detta således måtte blifva rättadt och ändradt, det de lofvade efterkomma». Slutligen påminte Horn och Cronhjelm särskildt om den händelse att drottningen »vore opasslig eller frånvarande eller ock eljest förtror vissa af dd. Excc. något att göra, att de då icke måtte graveras för underskriften, utan allenast för votis som protokollet utvisar, varandes man obli-gerat att göra henne påminnelser (denna påminnelse?), efter som förr funnet är att Stora Commissionen graverat riksråd för underskriften. Deputationen svarade enhälligen, att icke annat än vota skulle consideras, och skall äfven detta blifva rättadt och i akt taget»¹⁾.

Resultatet af rådets anmärkning blef ett tillägg i art. 14: »dock att ingen olyckelig utgång, som emot deras votering, förmodan, tanka och mening hända kan, dem må tillräknas, särdeles om verkställigheten af goda rådslag intet ernår sitt påsyftade ändamål igenom dess vållande; som det ålegat och varit anbefalt att utföra och förrätta.» RF. 1720 upprepar dessa bestämmelser i sin art. XIV; den endast drager åt tyglarne något litet, genom att utsträcka redovisningen till »rådslag, votering och förhållande» samt fria från ansvar först om utgången utfaller emot deras »på skäl grundade» mening. Det är samma tankegång, som i nuvarande statsrätt återfinnes i Ansvarighetslagens inledning, sista punkten: »desse embetsmän kan ej heller till last läggas om emot deras på anförda skäl grundade råd utgången utan deras förvållande blifver olycklig och det åsyftade goda ändamålet icke vinnes.» Derbakom ligger den stora princip som framskymtat redan 1680 och numera fått sitt praktiska uttryck i reservationsrätten — att ansvaret bäres för rådslag, afsigt, allena.

Huru Riksens råd skola ställa sina rådslag för att undgå ansvar, inhemtas i 1719 års RF., art. 36, och 1720 års RF., art. 45: »till Kongl. Maj:ts goda nöje, rikets uppkomst, välfrefnad och förkofring och sig sjelfve till välförtjent heder och beröm.» Närmare bestämmelser om ansvarets vidd föreligga i Konungaförsäkran 1720, art. 9, der efter förpliktelsen att

1) Eftermiddagsprot. ¹⁶/₂ 1719, anf. st., s. 642 f. (efter äldre, till stafningen normaliserad afskrift, som jag nu ej haft tillfälle att kollationera med originalet). Jfr Bowallius, Sv. statsskickets förändring efter Carl XII:s död, K. Vitt., Hist. och Ant. Akad. Handl., XXI, 262, n. **.

regera med rådets samtycke tillägges: »blifvandes råden riksens ständer ansvarige, om något medelst deras omröstande emot *regeringsformen, fundamentallagen och ständernes rätt och friheter* sker eller företages.» Öfverensstämmande härmed stadgar 1723 års RO., art. 13, »laga tilltal och afstraffande» vid riksdag för hvar och en »som något sökt eller befordrat, som emot *Fundamental-Lagen och Regerings-Formen, samt Rikets sanfärdiga nytta* sträfvar» ¹⁾. Ordet fundamentallag betecknar i detta sammanhang tydligen allmänna landslagen ²⁾; och ansvarigheten gäller således som garanti för grundlag och lag, *men äfven för detta obestämda ideal som kallas salus publica*. Så hade praktiserats redan 1600 och 1680; nu slås det fast i sjelfva lagen. Sverige beträder alltså med 1720 års statsrätt den väg, på hvilken England principiellt slagit in 1679, och der sedan skulle följa de under liknande förhållanden uppkomna revolutionsförfattningarna i Frankrike 1791, Sicilien 1812 och Norge 1814 samt äfven Baden 1868 — den *politiska ansvarighetens* farliga väg, som leder derhän att riksrättsinstitutet blifver ett verktyg för de folkpassioner som det skulle vara dess uppgift att hejda ³⁾. Någon skillnad emellan juridisk och parlamentarisk ansvarighet kan under sådana förutsättningar icke finnas; allt ansvar hade i Frihetstidens lagstiftning rättslig natur, och det måste ju så vara, då grundlagarna ännu icke gömde något tecken till att rådsherrar mer än andra embetsmän skulle kunna af sättas utan dom och ransakning ⁴⁾.

Föröfrigt talas här och der i Frihetstidens statsrätt om speciella fall af ansvarighet. Ett sådant fall, som observerats både 1719 och 1720 i art. 15, är olaga uteblifvande från rådsammankomsterna. Ett annat fall är att någon skulle hos konungen »allena föredraga och utfärda, hvad som med råds råde hade bordt afgöras» (RF. 1720, art. 28); stadgan gäller närmast statssekreterarna, men torde i sin generella lydelse

1) Stjernman, s. 2547.

2) Enligt mina iakttagelser är detta i allmänhet fallet före 1734, så snart ordet förekommer i bestämd form. Härom hoppas jag i annat sammanhang få uttala mig.

3) Studier rör. ministeransvarigheten, I, 42 ff.

4) Jfr art. 11 i KFS. 1720 och art. 41 i årets RF.

ega tillämplighet äfven på rådsherrar¹⁾. Ännu ett fall, och långt viktigare, gäller embetstillsättningar. Det var en sak som låg Frihetstidens riksdag särskildt om hjertat, i anledning af dess egen byråkratiska karakter²⁾. Derför inskräper redan 1720 års KFS. (art. 10) att vid alla högre tjensters bortgifvande rådet skulle »uppå deras samvete, ed och ansvar coram protocollo förklara deras meningar». I årets RF., art. 40, blef saken föremål för vidare utveckling. Då ett dylikt ärende kommer före, »då göra riksens råd dervid deras nödige påminnelser inför protokollet och skrida icke till någon vidare votering, såframt samma persons befordring icke befinnes vara stridande emot Sveriges lag, regeringsformen och andre redelige undersåtares välfärd och förtjänst, i hvilket fall riksens råd böra deröfver votera» och konungen följa deras utslag; »Och skola riksens råd icke allenast vara ansvarige, om de på något sätt sökia att föredraga deras anhörige, andra meriterade män till prejudice och förfång, utan ock om de befinnas vid slike tillfällen ej påmint, i fall något skulle strida emot Sveriges lag och denne regeringsform. De skola ock låta sig angelägit vara all underdånig efterrättelse att meddela, så framt de vilja undgå ansvar, enär vid ständernes sammankomster finnes nödigt att efterfråga, om någon lidit men.» Straffet för visad partiskhet kommer sedan i art. 41: den som dermed beträdes »bör *efter föregångens ransakning och dom* utan nåder genast sättas utur dess tjänst och efter sakens omständighet afstraffas».

Vi inhemta i dessa bestämmelser ytterligare upplysningar om den utsträckning i hvilken ansvarighetsbegreppet nu fattas. Rådet svarar icke blott för afgifna rådslag, utan äfven för tystnad der det bort tala, vare sig i form af påmin-

1) Saken prejudicerades i målet mot Wellingk, se nedan s. 174 och n. 2. Bestämmelsen är eljest hemtat ur 1719 års Kansliordning, art. 39, der den uttryckligen gäller blott kansliets tjenstemän; Styffe, Saml. af instr. rör. den civila förvaltn., s. 388.

2) I KFS. 1720, art. 10, påpekas att »en oinskränkt makt och välde med tjensternes förgifvande af många torde anses såsom ett medel till souveränitetens införande i framtiden». Ju mera riksdagen drog administrativa frågor inför sig sjelf, desto mera trädde det omedelbara intresset i förgrunden.

nelser emot ett olagligt beslut eller meddelande af behöfliga upplysningar — dock alltid på juridiskt sätt, inför domstol. Här igenfinnes fröet till tvänne klausuler i nuvarande RF:s § 106, då han utsträcker det juridiska ansvaret till dem som »underlåtit att göra föreställningar emot en sådan öfverträdelse (af grundlag eller lag), eller den vållat och befrämjat genom uppsåtligt fördöljande af någon upplysning».

Af denna förutsättning, att rådet är pliktigt säga sin mening till protokollet, liksom af sjelfva principen, att ansvaret gäller den enskilde rådgifvarens råd och icke det kollegiala beslutet, följer att vägen till ansvarets realiserande nu måste gå genom *protokollsgranskning*. Äfven här fastslår alltså Frihetstiden i lag, hvad 1680 års män oformligt och efter vaga principer hade praktiserat, och vår tid sedermera upptagit i detaljerad lagstiftning. Regeringsformerna 1719 (art. 36) och 1720 (art. 45) nöja sig ännu med den korta anvisning, att hvarje riksdag har att »*efterfråga, huru riksens råd ställt sina rådslag*»; hvarvid den senare lagen särskildt framhåller detta som en riksdagens skyldighet (»åligger det ständerne»). De närmare bestämmelserna komma först i R.O. 1723, art. 13. Vid hvarje ständernas sammankomst — någon skillnad emellan lagtima och urtima möte förspörjes ej — »undersökes, huru Regerings-Formen, Försäkringen och Riksen's Fundamental Lag blifwit efterlefwade, och der något skulle finnas deremot wara förelupit, det bör ei under någon inwändning tålas, utan aldeles ändras och rättas, samt den, som något sökt eller befordrat, som emot Fundamental-Lagen och Regerings-Formen, samt Rikets sanfärdiga nytta sträfwar, eller sig deremot sätter, derföre under laga tiltal och afstraffande ställas; *Då bör och efterses, huru Riksen's Råd, sedan sidste Riksdag, så uti In- som Utrikes saker, ställt sina rådslag och sig förhållit*. Och så framt någon funnes hafwa sit Embete så förestådt, at han derföre tiltalas bör, skal sådant, *äfwen som och hwad emot Regerings Formen och Ständernes frihet, af hwem det och wara må*, antingen emellan, eller under Riksdagarne, *directe eller indirecte försökt wore eller försökes*, til ransakande och afdömande uptagas, och efter sakernes beskaffenhet til behörig straff och bot, utan uppehåld, befordras. *Är saken af sådan beskaffenhet, at den ei allmänt kunnig*

blifwa kan, bör den uti Secrete Utskättet, men eljest af någon annan Deputation, eller och serskilt Commission, som Ständerne deröfwer förordna kunna, behörigen undersökas och afdömmas.»

Denna artikel motsvarar i det nya statsskicket art. 9 i 1634 års RF. Liksom der framställes riksdagen sjelf som forum dels gent emot vissa personer, dels i vissa saker. Personerna äro nu uttryckligen *riksens råd* — inga andra nämnas —; sakerna äro brott emot RF. och »ståndernas frihet» — den nya tidens motsvarighet till orden »kronans majestät» i den gamla lagen; olika synvinklar på samma sak, *högförräderi*. Vidare ser man att ständerna äfven nu undvika att direkt utöfva domsrätten; och der de använda något af sina egna utskott, så måste domstolen i följd af ständernas egen karakter få en viss byråkratisk färg. Men dermed upphöra också alla spår till likhet med storhetstidens lagstiftning. Tvärtom finner man Frihetstidens system i allt väsentligt vara byggt på *de principer i den gamla ständerdomen, som 1634 års RF. öfvergaf, men som 1680 års precedensfall upplifvade och gaf en ny riktning*; Frihetstiden har blott fullföljt denna riktning till dess yttersta konsekvenser.

Så finna vi nu ständerna i full besittning af *initiativets rätt*, och i *ensambesittning* häraf försåvidt som dess förutsättning är ständernas egen kontroll ¹⁾. Den delaktighet i regeringens initiativ, som spårades redan 1664 och trädde skarpt fram 1675 och 1680, har således nu arbetat sig fram till ett ständernas monopol och eliminerat bort regeringens gamla rätt. Men detta ständerinitiativ att åtala står nu som ett kollarium af *en regelbunden kontroll vid hvarje riksdag på rådets handlingssätt* — en efterträdare till 1634 års oblandadt administrativa kontroll, med direkt motsvarighet endast i 1693 års testamentes bestämmelser om förmyndares redovisning. Hvad slutligen angår sjelfva domstolen, så bildas den i ett

1) Enl. den cit. art. 13 i RO. upptagas på riksdagarne äfven konungens propositioner "så framt de samma äro med Riksens Råds råde utfärdade och behörigen contrasignerade"; men om ett åtal mot rådsherrar på detta sätt, genom kollegernas omröstning, bringas inför ständerna, så måste det bero på dem sjelfva om de vilja fullfölja målet eller ej. Jfr fallet Weltingk, nedan s. 169. — Huru ständerna skola utöfva sitt initiativ, om i utskott eller plena, lemnas åt praxis.

visst angifvet fall af ständernas ordinarie *Sekreta utskott*, d. v. s., enl. RO. art. 14, adel, prester och borgare, det förstnämnda ståndet dubbelt starkare representeradt än de senare; men eljest af någon annan ordinarie *deputation*, der äfven bönder äro med — adeln fortfarande med dubbel medlemsstyrka —, eller slutligen af en extraordinarie *ständerkommission*, hvars sammansättning helt och hållet hvilat på ständernas behag. I alla dessa domstolsformer återfinnas samma tre principer: *utnämning för tillfället, genomgående politisk karakter och absolut beroende af ständerna*. Här afspeglar sig klarast motsatsen mot 1634 års system och på samma gång sammanhanget med 1680 års praxis. Den första principen tillhörde redan den gamla ständerdomen, den andra prejudicerades 1680, och den tredje är — liksom initiativet — blott en direkt fortsättning på den väg som då öppnades.

Frihetstidens riks rättssystem saknar således äfven i detaljer ingalunda förutsättningar i äldre praxis; med sin politiska färg och sin frihet från lagens noggranna reglering fotar det i den gamla ständerdomen likasåväl som 1634 års system — det har ensidigt utbildat en af dess sidor, medan 1634 års män utbildade en annan. Men visserligen står denna ansvarighetsapparat tillika som *en naturlig konsekvens af en helt ny statstanke*. Den är icke längre någon undantagssak, den är blott en tillämpning af detta *ständernas envælde* som genomgår Frihetstidens statsskick som fullt medveten och konsekvent genomförd princip. Sålunda är ständerinitiativet här ingen egenhet, utan blott ett fall af den allmänna regel att på riksdagarne företages »alt det, som Ständerne af sig sielfwa finna Riksens allmänna tilstånd och wälfärd angå» (RO. art. 13). På samma sätt är kontrollen allenast en konsekvens af det i samma art. 13 skrifna prerogativ, som omfattar äfven finans-, försvars- och justitieverket i lägre instanser samt kollegiers, konsistoriers och t. o. m. hofrätters verksamhet¹⁾. Och sjelfva riksdagens dom är icke längre af extra ordinarie natur; den ofta upprepade artikel, som gör ständerna till forum

1) Hofrätterna skola, enl. RF. 1720, art. 23, skipa rätt, "som inför Gud, hvars embete de föra, inför Kongl. Maj:t, riksens råd och ständer de kunna försvara". Om kollegiernas ordinarie redovisning och ansvar på riksdagarne, se art. 37.

för rådet, innehåller en allmän hemul för ständernas verksamhet som domstol, »uti sådana mål, som ei stå annorstädes at rättas»; skillnaden är sålunda allena den, att ständerna gent emot rådet och i högförräderibrott verka som forum privilegiatum, i andra fall som högsta revision.

Om således Frihetstiden i fråga om rådets ansvarighet verkligen gjort allvar af den uttalade afsigten att bygga på gammal grund, så har det endast varit därför att denna grund passade så väl som piedestal åt *den nye folksuveränen* — demokraten på ytan, byråkraten i hjertat, till skillnad från den jorddrotts-aristokratiske folksuveränen under Medeltiden. I stället för det koordinationsförhållande mellan konung, råd och ständer som känntecknade idealet, Gustaf Adolfs statsskick, har man åter hamnat i ett *subordinationens* system liksom under den förhatliga »suveränitetens» tid, endast med omflyttning af tyngdpunkten; metoden är alldeles den samma som 1680, man flyttade längst ned den af de tre makterna hvars öfvergrepp man senast smakat, och fick således i stället för serien *konung—ständer—råd* den nya subordinationsserien *ständer—råd—konung*.

Men härmed faller också ljuset fullt och klart öfver naturen af den ministeransvarighet som Frihetstiden utbildade. Formligt och omedelbart har rådet ständernas förtroende att tacka för sina säten; vore det sedan oansvarigt, så kunde det ju likafullt i känslan häraf uppträda med en viss sjelfständighet, därför ansvarar det i regelbunden kontrolls form, och icke blott för sina rådslags laglighet utan äfven för iakttagande af rikets väl; vore nu en oberoende domstol forum, då kunde ju lagen ändock till sist besegra ständernas önskan — därför blifver äfven domstolen ett direkt uttryck af denna *principalens vilja*, som således åt alla håll begränsar, leder och bevakar sina fullmäktiges åtgöranden¹⁾. I detta förhållande

1) Man har velat framställa subordinationförhållandet mellan ständer och råd under Frihetstiden som en verkan af ensidig praxis snarare än af lagstiftningen; i grundlagen skulle denna s. k. parlamentariska princip ännu kämpa med den gamla uppfattningen af rådet som oberoende embetsmannamakt, hvilken uppfattning först småningom trängdes undan alltsom Frihetstiden skred (Stavenow, Riksrådsvälen under Frihetstiden, ss. 45 ff.). Om denna åsigt kan ega något stöd i 1719 års RF., som i viss mån betecknar ett öf-

af direkt öfver- och under-ordning finnes icke en skymt af det konstitutionella motsatsförhållandet emellan sjelfständiga statsfaktorer, med den enes kontroll på den andre; det är den förra centralisationsprincipen i ny form; *kontrollen kommer fortfarande uppifrån*, endast med den skillnaden från 1634 att *ständerna* nu äfven i normala fall ega »summa majestas»¹⁾ och därför *sjelfva intaga den jörmannaställning inom administrationen* som 1634 tillhörde konung och råd; förutsättningen härför ega de i sin egen byråkratiska karakter. För den som ser till realiteterna äro således Frihetstidens ständer en *konungamakt*²⁾; rådet stod principiellt till dem i samma förhållande som i andra fall till sin konung; och ansvaret på en dylik basis har — liksom äfven statsreglering och revision — i realiteten intet att göra med de konstitutionella instituterna.

Men det är icke nog med att Frihetstidens riksdag således utkräfdte rådets ansvar ur helt andra synpunkter än konstitutionalismens; äfven ansvarsprincipen var en annan än den nuvarande. Ställa vi här fram samma fråga som vid betraktandet af 1680 års precedensfall — om ansvaret stod för rådgifvaregerning eller regeringsgerning — så blir svaret klart och tydligt detsamma som då: det gäller det senare, handling och beslut, ej blotta rådet till handlingen. Innerst inne är här ingen skillnad, ty det gäller i bägge fallen den uppfattning af statsviljan som är grund till rådslaget eller handlingen; men formelt skilja de sig såsom i den konstitutionella monarkien en interimregerings ansvar för egna beslut och ministerns ansvar vid regerande konungs beslut. Det fanns i Frihetstidens system intet tecken till den korrespondens emellan rådgifvarens ansvarighet och konungens egen oansvarighet, som i så hög grad bidrager till att gifva den konstitutionella staten dess egendomliga fysionomi. Frihetstidens med titulärkonungen voterande råd svarade för afsigter

vergångsstadium, så förlorar den det helt och hållet i 1720 års RF., då denne spränger sambandet emellan rådet och kollegierna; se Hist. Tidskr. 1891, Granskningar s. 7. Vid vår karakteristik bygga vi naturligtvis på 1720 års författning, som var tidens rätta grundlag.

1) Jfr ofvan s. 110.

2) Redan 1726 sades också rent ut, att ständerna äro nu i konungens ställe, se nedan s. 173.

som hade omedelbar relation till handling och verkställighet. Detta ansvar skiljer sig således till sin natur icke från det som utkräfdes 1680; det är i grund och botten *riksföreståndares ansvar*; och i sjelfva verket har ju Frihetstiden icke varit annat än *ett enda halfsekellångt riksföreståndarskap*. Ur denna synpunkt springer likheten emellan regeringssystemet under Frihetstiden och under Karl XI:s förmyndareperiod ännu mera i ögonen. Men den specifika ministeransvarigheten kommer här icke till synes.

Huru långt aflägsen Frihetstiden var från en rätt uppfattning af ansvarighetsproblemet, det framgår klarast deraf att den *sökt rådsansvarets inre grund just i rådets beslutande rätt*. Det heter nämligen i bägge RFF:s art. 15, att konungen skall följa pluralitetens i rådet mening *»helst som när någon skadelig efterföljd deraf hända skulle, de af riksens råd, som igenom förderfvelige rådslag dertill varit vållande, komma att stå ständerne derföre till ansvar»*¹⁾. De kursiverade orden antyda ett kausalsammanhang emellan beslutanderätten och ansvaret, såsom med hvarandra organiskt sammanflätade. Denna tankegång påminner starkt om den af CONSTANT utvecklade lära, som sedan ingick som en trosartikel i restaurationens teorier²⁾. Ej heller Constant kunde förklara ministerns ansvar ur annat än hans egen regering. Men Constant lyfte dock konungen upp på en ideal höjd, der han i oskadligt majestät kunde gifva tronens glans åt sina regerande ministrar; Frihetstiden drog ned honom i rådkammaren och blottställde honom för förödmjukelsen att der blifva öfverröstad. Blott så till vida upprätthöll Frihetstiden majestätsbegreppet, som den åtminstone undantog konungen ifrån rådsherrarnes normala ansvar; såväl den citerade satsen ur art. 15 som KFS. 1720, art. 9, betona att det är rådet allena som drager ansvaret³⁾.

1) 1719 hade särskildt betonats att det skulle vara någon *för riket* skadlig påföljd; men detta ord togs bort 1720.

2) Studier rör. ministeransvarigheten, I, 54 ff.

3) En annan sak är det utomordentliga ansvar vid stämplingar efter envälde samt edsbrott, som valakter och försäkringar påföra konungens person, oeh som icke annat var än ett erkännande i lagens form af hvad flere gånger i vår historia varit praktiseradt (KFSS. 1719, art. 6; 1720, artt. 7

I detta sammanhang har emellertid i Frihetstidens statsrätt insmugit sig en teori, som är desto intressantare att der finna som den just är konstitutionalismens grundidé, och således står i djup motsats emot Frihetstidens verkliga system¹⁾. Detta är den »konstitutionella fiktionen» om *könungens ofelbarhet*, utgången från England och sedermera af MONTESQUIEU förd i system²⁾. Vi veta att denna engelska maxim varit bekant för 1719 års män³⁾; och vi återfinna honom i 1720 års RF., art. 28, der det på tal om orätt föredragning säges: »och skall för densamma ingen giltig ursäkt vara, att sådant blifvit honom anbefalt, *emedan Kongl. Maj:ts vilja aldrig är*, att något emot dess dyra försäkring samt regeringsformens innehåll skall utfärdas»⁴⁾.

Det är icke det minst märkliga med Frihetstidens statsform, att den sålunda gömmer uppslag till tankar, som sedermera af de store byggmästarne på konstitutionalismens teori skulle föras ut öfver verlden. Men detta kan icke ett ögonblick förvillan blicken för huru grundväsentligt den frihetstida staten sjelf skilde sig ifrån det konstitutionella idealet. Den stod vida mer fjerran derifrån än t. o. m. 1634 års RF. Och denna skillnad får en skarp relief i den riksrättsform vi nu studerat. Allra skarpast framstår den, om vi tänka på det bestämmande byråkratiska element som genomsyrade denna suveräna riksdag. Medan rådet betraktades som embetsmakters höjdpunkt, fylldes de herskande stånden, och främst sekreta utskottet, af embetsverldens lägre grader; rådets principal, den *politiske* suveränen, upplöser sig vid närmare analys

och 22; 1751, artt. 6 och 23; 1772, artt. 6 och 23; valakterna ²¹/₂ 1719 och ²⁴/₃ 1720, Modée, Utdr. ur Publique Handl., I, 6, 143).

1) Den ligger också så väl gömd att den synes hafva alldeles undgått uppmärksamheten; se Boëthius, Uppkomsten och karakteren af Frihetstidens förf., Hist. Tidsk. 1891, s. 257, n. 4.

2) Studier rör. ministeransv., I, 63 f.

3) Se en samtida flygskrift af Silvius, Påminnelser ang. successionsrättigheten och det s. k. suveräna våldet, cit. af Boëthius, anf. st.

4) Jfr bägge RFF:s art. 15, der det heter att i rådkammaren skall företagas "hvad till Kongl. Maj:ts och rikets nytta, rätt och tjänst, *hvilka aldrig böra åtskiljas*, lända kan". — Den enda lag som eljest gömmer något direkt intryck af den konstitutionella fiktionen är storhertigdömet *Hessens* af 1821, se Studier rör. ministeransv., s. 63, n. 4.

i en skara *administrativa* tjänstemän, hvilka som sådana, hvar för sig, stodo under rådet; och världen fick alltså här skåda ett ansvarighetssystem utan like — ett *ansvar inför underordnade!*

Ur synpunkten af vår undersökning har Frihetstiden sålunda ingen annan betydelse än att den utbildat former och i allmänhet utrustat riksdagen med de nödvändiga förutsättningarna för en konstitutionell verksamhet. I riksrettsinstitutets historia bildar den, reelt sedt, en tillbakagång. Men visserligen har dess formbildningsarbete i och för sig, på medelbart sätt, varit af eminent vikt. Först på den nu samlade erfarenheten kunde en modern ministeransvarighet byggas.

* * *

På sjelfva gränsen emellan de tvänne tidehvarfven spelar ett precedensfall, som redan genom sin skarpt utpräglade öfvergångsnatur fjättrar uppmärksamheten i hög grad. Det är statsprocessen emot Görtz 1719. Å ena sidan är den en uppgjord räkning med det gamla systemet, och har som sådan stor historisk likhet med fallet Göran Persson 1567¹⁾; men å andra sidan är den också ett förspel till den nya tidens praxis; och därför må en framställning deraf finna sin plats här, änskönt proceduren icke fotar i Frihetstidens lagstiftning — och den anklagade icke ens uppfyllde de *formella* betingelserna på en konungs rådgifvare.

Processens gång är i korthet följande. Sedan man ^{2/12} 1718 försäkrat sig om Görtz' person, beslöts i rådkammaren ^{18/12} att åtala honom i vanlig rättegångsväg, alltså inför Hofrätten med advokatfiskalen till aktor²⁾. Dagen derpå yppades emellertid betänkligheter, med särskildt afseende på önskan om en hastig procedur³⁾; man stannade därför i beslu-

1) Denna likhet betonades ock af rättens ledamot Molin i hans votum vid domen öfver Görtz; se "Protocoller och Handlingar hörande till Actionen emot Baron v. Görtz", utgifven af Cederschiöld som Bihang till Riksdagen 1719, s. 296.

2) Rådsprot. ^{18/12} 1718, ibm s. 3.

3) Tessin påminte dervid om målet mot Nils Bjelke; Rådsprot. ^{19/12}, ibm, s. 3.

tet att förordna en särskild kommission, i början ännu under advokatfiskalens aktorat, slutligen äfven med särskildt förordnad aktor; och vid sjelfva jultiden erhöll kommissionen, efter åtskilliga rubbningar i dess sammansättning, sitt kungliga »Constitutorial»¹⁾. Den ⁷/₁ 1719 började den sin verksamhet med att förhöra vittnen m. m. D. 15 inlemnade aktor sina »Klagepunkter», uppställda under 4 rubriker. Dagen derpå fördes den anklagade personligen inför rätten, och underkastades sedan upprepade förhör till månadens utgång. Den 4 Febr. begärde kommissionen ytterligare auktorisation af regeringen och ständerna; sedan den erhöills²⁾, blef domen afsagd d. 11, och s. d. samt den följande för regering och ständer uppläst³⁾; en skrifvelse af den dömde till ständerna⁴⁾ verkade ingen ändring, och den 19 Febr. föll hans hufvud.

Domstolen har således förordnats af regeringen allena, hvadan den ock bär namnet *Konglig Commission*. Men innan den slutat processen hade ständerna sammankommit, och vi finna ock huru den sedermera träder i mångfaldig beröring med dem. Redan ²⁰/₁ besvarar aktor den anklagades jäf dermed att han borde vara sin kommittent i riket ansvarig, »hafvandes efter Committentens, högstsäl. Hans Kongl. Maj:ts, dödliga frånfälle, Hennes Kongl. Maj:t och Ständerna nu rätt att fordra af honom besked och reda för dess administration»⁵⁾. Anledningen till den förnyade auktorisationen var, att fråga uppstått om kommissionen skulle behandla äfven den civila sidan af saken — statens möjliga ersättningsanspråk på den

1) Finnes bl. handl. i målet, s. 10. Datum nämnes ej, men synes hafva varit före d. 27 och är säkert efter d. 22 Dec.

2) Se Komm. prot. ²⁸/₁ och ⁴/₂ 1719, anf. st., ss. 232 f. och 268, samt ⁷/₂, ibm, ss. 274.—77; utdrag ur rådsprot. ³⁰/₁, ibm, n. till s. 274; Ridd. och Ad. prot. ⁹/₂, i särsk. utgifna *Riksdagsprot. 1719*, s. 35, samt Cederschiöld, s. 341 f.; Prestest. prot. ⁵/₂, Cederschiöld, s. 403 f.; Borgarest. prot. s. d., ibm s. 472.

3) Rådsprot. ¹¹/₂, anf. handl., s. 334; Ridd. och Ad. prot. s. d., s. 45; Borg. prot. ¹²/₂, Cederschiöld, s. 481.

4) Se de tre högre ståndens prot. ¹⁷/₂ hos Cederschiöld, ss. 353 f., 416, 485. Skrifvelsen är, i öfversättning, aftryckt å det först citerade stället; den börjar med orden: »Sedan det behagat Riksens Ständer att disponera om mitt lif, samt derför redan utsatt tid och timme...»

5) Cederschiölds Bihang, s. 218.

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 1.

anklagade — eller hålla sig uteslutande till brottmålet, en fråga som i rättens konstitutorial icke var klart besvarad¹⁾. Då frågan först förevar inom kommissionen, ²⁸/₁, är talet ännu blott om en vädjan till regeringen²⁾; men ⁴/₂, sedan man redan fått regeringens utslag, androg ledamoten Hylthén, »att han gärna ville vara underrättad, om man icke, *alldenstund denna Commission skall anses såsom en ständernas Commission, bör gifva dem kunskap om hvad som hittills skett, och jämväl begära deras auctorisation att afgöra Baron Görtz's sak, utan längre dröjsmål, och utan att så noga ransaka med Baron Görtz, om medlens administration*»³⁾. Detta blef genast beslutet, Hylthén utsågs att kommunicera med borgarne, Molin med presterna och C. Ribbing med adeln. Redan dagen derpå förelades saken af de utsedde delegerade för de bägge förstnämde stånden, och den 9 för adeln. Man nöjer sig dervid icke med att blott begära utslag i den tvistiga frågan om rättegångssättet, utan *man ställer hela kommissionens kompetens under ständernas auktoritet*. Så förklarade Molin för presterna, att kommissionen funnit nödigt »att de, som voro dertill förordnade, borde hvar af sitt stånd confirmeras, *emedan Hennes Maj:t icke ännu tillträdit kronan*»⁴⁾. På samma sätt motiverade Ribbing på riddarhuset kommissionens vädjan till ständerna dermed, att den »tagit sin begynnelse för Ständernes sammankomst ock de derpå följde actus»⁵⁾; och i detta stånd nöjde man sig icke med mindre än man fick dess »försäkran at erkiänna det för giltigt ock godt, hvad deras dertill förordnade jämte de andra ståndens deputerade för skiähligt ock rättvijsst pröfva»⁶⁾.

Det var sålunda endast hänsyn till förhållandenas pro-

1) Se särskildt ordf. Per Ribbings anförande i kommissionen ²⁸/₁, ibm s. 232 f., och i rådkammaren ³⁰/₁, ibm n. till s. 274 f.

2) Ibm, s. 232 f. Ej heller i rådkammaren nämndes ett ord om ständernas delaktighet, se prot. ³⁰/₁ ibm, n. till s. 274 ff.

3) Ibm, s. 268.

4) Prest. prot. ⁵/₂, Cederschiöld s. 403.

5) Ridd. och Ad. prot. ⁹/₂, s. 35; Cederschiöld, s. 341.

6) Ibm, s. 36; Cederschiöld, s. 342. I sitt votum vid domen betecknar också Hylthén att »ständerna, genom de utfärdade extracta protocolli, lämnat Commissionen fria händer, och hålla allt för godt och giltigt», Cederschiölds Bihag, s. 292.

visoriska karakter före riksdagen som motiverade sakens underställande under ständerna. Det var en yttring af samma starka formsinne, som dref kommissionens ordförande P. Ribbing att söka adelns stadfästelse på den honom af Ulrika Eleonora anförtrödda landtmarskalkstafven, och som framställde hela riksdagen 1719, med annullerande af riksdagskallelsen, som en fortsättning af ständermötet 1714¹⁾. Man har dermed icke förnekat behörigheten hos en kunglig kommission som sådan — man har blott sökt bättre garantier för den nu fungerande, sedan det befunnits riktigt att kontramandera den konungamakt i hvilken den haft sitt upphof.

Den kommunikation med ständerna som ägde rum efter domens fall har deremot haft en annan karakter. Domen meddelas i början såväl dem som regeringen endast ad notitiam; någon bekräftelse ställes icke i fråga; och inför regeringen tillkännagaf kommissionens ordförande kort och godt att »Commissionen tillskrifvit Öfverståthållaren, att låta verkställa den»²⁾. Dagen derpå, 12/2, infann sig emellertid denne i rådkammaren och hemstälde, »om han skall låta verkställa Commissionens dom öfver Görtz, på det sätt, dommen innehåller; eller om Görtz skall i något mål njuta lindring». Här väckes alltså frågan om *benådning*. Drottningen visade ingen lust dertill, men lemnade »för öfrigt åt ständerna, att göra med honom som de tycka»; på öfverståthållarens förnyade fråga hänvisar hon också till »Commissionens dom och Ständernas utlåtelse», men slutar icke desto mindre sammanträdet med en befallning om direkt verkställighet³⁾. Genom den dömdes egen hänvändelse till ständerna kom saken i alla fall inför dem, 17/2; och de hafva icke tvekat att upptaga frågan⁴⁾, om de också icke gjorde någon ändring i utslaget. Här framstår bättre de nya statstankarnes inflytande.

Den samverkan mellan regering och riksdag, som äfven i detta precedensfall uppenbarar sig, kan sålunda endast på svaga formalistiska grunder sägas gälla om initiativet; det har ännu en gång gått ut från regeringen sjelf. Klarare visar den

1) Jfr Boethius, anf. afh. i Hist. Tidskr. 1891, s. 253.

2) Rådsprot. 11/2, Cederschiölds Bihang, s. 334.

3) Rådsprot. 12/2, ibm, ss. 336, 337.

4) Se särsk. Borg. prot. 17/2, ibm s. 485.

sig i domstolens sammansättning. Inför riksdagen själf framställer sig domstolen konsekvent som ett ständerutskott¹⁾; och äfven om detta icke från början kunde vara meningen, och ej heller synes hafva blifvit alldeles genomgående realiseradt, så är sammanhanget emellan rättens personal och riksdagens dock i ögonen fallande.

Då man i rådkammaren ¹⁹/₁₂ 1718 först bragte på tal en utomordentlig domstol, nämdes dervid som medlemmar landshöfding Per Ribbing, som sedan blef ordförande, brodern lagman Conrad Ribbing, Förste ombudsmannen Stjerncrona, hofrättsassessor Plaan samt borgmästare Hylthén²⁾. Här är tydligen den *juridiska* synpunkten tillgodosedd³⁾. I förmiddags-sammanträdet ²²/₁₂ blef detta beslut »så vida ändradt, att *någon skicklig man bör till den Commissionen tagas ur hvar Collegium*»⁴⁾. Här träder en ny princip, den *administrativa*, till, och vi finna den tillgodosedd genom 4 nya namn, ett kansli-råd (Brauner), ett kammarråd (Danckwardt), ett bergsråd (Cederstedt) samt en assessor i Kommerskollegium (Cameen). På eftermiddagen s. d. hemställde den utsedde ordföranden i rådkammaren, »om icke af Borgare- och Preste-stånden några

1) Se ofvan Molins ord till presterna ⁵/₂; på riddarhuset talar C. Ribbing i samma ärende om "dem utaf Ständernes ledamöter, som Hennes Maj:t förordnat uti Commissionen", prot. ⁹/₂, s. 35. Äfven Görtz själf säger i sin skrifvelse att ständerna dömt honom, ofvan s. 161, n. 4. Likaså heter det i ett bref ⁶/₄ 1719, som skall innehålla arfprinsens tankar, att "die Rage der Stände dominirt", och att processen blef "den Stånden övergeben", se Beskow, G. H. v. Görtz, i Sv. Akad. Handl. XLIII, 369 n., 325.

2) Förslaget utgick från Arvid Horn och synes äfven innebära rätt för de nämde att med sig adjungera "flera capabla män"; Cederschiölds Bih., s. 4.

3) Det bör dock observeras att vi tillika här igenfinna några af de drittigaste "riksfäderna" — P. Ribbing, Hylthén och Stjerncrona (se t. ex. Boethius i Hist. Tidskr., s. 250); jfr Beskow, anf. st., s. 324 f. Senare utnämndes till ledamöter i rätten äfven Molin och Gyllencreutz, ehuru den senare ej kom att taga säte. Det var således till dels samma män som straffade enväldets tjenare och som skrefvo den nya författningen.

4) Handl. s. 7. Vid samma tillfälle insattes i rätten äfven två nyanlagmän, Fehman och Gyllencreutz; men den förre afgick redan s. d. på e. m. för att i stället sköta aktoratet (ibm, s. 8 f.), och den senare instälde sig i rätten först ⁴/₂ och då blott för att angifva förfall (s. 267 f.) — Anledningen till detta inkallande af det kollegiala elementet är helt säkert att söka i det Görtziska systemets öfvergrepp på den gamla byråkratin.

Ledamöter borde utväljas till denna Commission», hvartill han föreslog rådmän Level jemte borgm. Hylthén samt två professorer (Molin och Jac. Benzelius). Härvid anmärkte Horn, »att *Prestes eljest icke pläga vara med vid sådana tillfällen»*; men tystades med en hänvisning till Stora Kommissionen, och förslaget antogs¹⁾. Slutligen hemställde ordföranden Ribbing äfven »om det skall tagas några officerare med», och angaf tvänne lämpliga personer; derom fattades vid tillfället intet beslut, men i domarelistan återfinnas sedan tvänne krigarenamn (gen:major Cronstedt och öfverste Steen Arfvidsson; visserligen andra än de föreslagne).

Det var således först i sista stund, och på direkt förslag af den i de nya rörelserna djupt invecklade Per Ribbing, som ett rent ståndselement infördes i den kungliga commissiorätten. Såsom rätten äntligen konstituerades, kom den att utgöras af 2 borgare, 2 prester, 2 man krigsbefäl och 7 (andra) adelsmän. Men utanför alla stånd stod ledamöten assessor Cameen²⁾, och som vi sett var det andra synpunkter än den representativa som motiverade valet af de adlige ledamöterna öfverhufvud. Man karakteriserar rättare denna egendomliga domstol, om man i densamma skönjer ett rent *juridiskt* element, 4 personer, ett *administrativt* element, likaså 4 personer, ett *militäriskt* element af de 2, och slutligen ett rent *politiskt* element, dit då jemte presterna föras landtmarskalken och rådmannen, alltså äfven här 4 personer. På detta vis framstår kommissionen öfver Görtz som en mosaik af bitar från den föregående utvecklingens alla faser. Från den gamla ständerdomen i allmänhet har den

1) Handl. s. 9. Benzelius utbyttes dock senare, i konstitutioalet, mot kyrkoh. Aurivillius, ibm s. 10.

2) Erland Caméen, assessor i Kommerskollegium sedan 1714, blef enligt Anrep ej adlad förrän året efteråt, 1720; och han nämnes ej heller bland adeln i namnunderskrifterna under åtskilliga riksdagshandlingar (Riksdagsprot., ss. 109 f., 178—185). Då kommissionen $\frac{7}{2}$ beslöt en sammankomst på eftermiddag »alldenstund största delen af Kongl. Commissionens Ledamöter är förmiddagen hindrad af Riksdagen» (Handl., s. 287), så synes äfven detta antyda att någon af ledamöterna stått utom riksdagen. Malmströms uppgift (Sv. polit. hist., andra uppl., I, 91, jfr Beskow, s. 324), att alla de i rätten först utnämde voro af adel, torde sålunda bero på ett förbiseende.

hemtat den kungliga utnämningen in casu på riksdagens botten, från Karl IX:s speciella praxis sin kontingent af krigsbefäl (hvertill den visserligen nu hade en säregen anledning i situationen); med 1634 har den gemensamt sin embetskarakter öfverhufvud samt böndernas frånvaro, med 1680 åter presternas närvaro. Men i denna brokiga blandning skymta också fram på tvänne håll nya uppslag af stor vikt; nämligen det *kollegiala elementets* starka framträdande och domstolens dermed sammanhängande *centrala natur*. Den *för Sveriges nuvarande riks rätt egendomliga principen, en sammansättning ur den centrala statsförvaltningens olika grenar, har i fallet Görtz första gången kommit till synes* — och det saknas icke alldeles grund för den uppfattningen att den senare lagstiftningen stått i ett visst kausalsammanhang med denna tillfälliga praxis¹⁾.

Äfven derutinnan är detta precedensfall för oss af särskildt intresse, att det verkligen i realiteten utgör ett exempel på ministeransvarighet, huru vidt skilda från konstitutionalismens än de omständigheter voro i hvilka det spelade. Här har verkligen en ond rådgifvare åter fått plikta för den oansvarige — och ofelbare — konungens handlingar, och denna synpunkt framträder ännu långt starkare än 1600, för att icke tala om 1567 då konungens oansvarighet ännu icke var ens teoretiskt erkänd²⁾. Man finner i rättegångshandlingarne genomgående en pietetsfull hänsyn till att hålla den döde konungens minne utanför saken. Då Görtz sköt Karl XII framför sig, så svarade aktör, »att det ej vore fråga om hvad Hans Maj:t behagat göra, utan endast om Baron Görtz's onda intention»³⁾. I sitt votum vid domen förklarade Sten Arfvidsson att det »tillkommer mig intet att resonnera, mindre att dömma öfver Konungens gärningar . . . utan kan och bör jag rätteligen sluta, att Hans Maj:t af skenbara och falska före-

1) Jfr nedan s. 189, n. 3.

2) Jfr ofvan s. 63.

3) Handl., s. 178. Görtz sjelf, i sitt alltigenom manligt stolta och ypperligt hållna svaromål, urgerar icke heller denna synpunkt, utan håller sig främst till att intentionen bör »dömas efter mina principer och planer, men ingalunda efter effecten och utgången, för hvilka en Minister icke kan svara», ibm, s. 182, jfr s. 229. Detta var alldeles samma synpunkt som rådet några dagar efteråt med sådan ifver yrkade att få för sin egen räkning införd i den nya regeringsformen; ofvan s. 149 f.

ställningar blifvit till sådant bifall förledd»; hvadan denna den anklagades ursäkt blifver en ny skuld, att han velat kasta skenet på konungen¹⁾. Att åter anklagelsens tyngdpunkt beträffar lika mycket de onda rådslagen som deras utförande, framgår såväl af åtalet som af domens egen formulering och domstolsledamöternas vota; sålunda innehöll den tredje klagopunkten, att Görtz »*gifvit* och verkställt» förderfliga förslag, och den fjerde att han afrådt konungen från freden²⁾; och domen drabbar »straffbar illvilja och skadlige råd och förslag»³⁾. —

Samma dag som domen öfver Görtz gick i fullbordan undertecknade Ulrika Eleonora den nya regeringsformen. Härmed var den princip gjord ensamherskande, som Per Ribbing och Hylthén inkastat i den Görtziska kommissionen, och för första gången i vår historia — om vi se fallet 1600 praktiskt — upphör den samverkan mellan konung och riksdag, som var den gamla ständerdomens princip och som på olika sätt uppenbarat sig såväl i 1634 års lagstiftning som i fallen 1680 och ännu 1719. En helt ny praxis tager sin början.

Redan den grundlagsstiftande riksdagen tillämpade sina nya ansvarsprinciper, då dess Sekreta utskott den 4 Maj kallade rådet inför sig och tog kännedom om dess protokoller⁴⁾. Med den växande erfarenheten utbildade sig sedermera på detta liksom på Frihetstidens öfriga områden vissa bestämdare former; protokollgranskningen förlades, efter protokollernas olika

1) Ibm, s. 231 f. Jfr Molins votum, ibm s. 301, och Stjerncronas, s. 315.

2) Första klagopunkten var, att G. redan innan han kom i Karl XII:s tjänst visat begär att skada Sverige — en anklagelse som dock senare fick falla; den andra, att han velat ingifva konungen misstroende emot undersåtarna. Se handl., ss. 13—21.

3) Se domens rubrik, ibm s. 331. Domen är särskildt af trycket utgifven, och finnes i utdrag bland Modée's Publique Handlingar I, s. 3 f. — Kommissionen öfver Görtz var förordnad att sitta äfven öfver v. Dernath "med alla deras handtlangare" (se Constit., handl. s. 10), och man hade äfven beslutit att upptaga den senares sak efteråt (ss. 6, 16a), liksom åtskilliga af "handtlangarne" ställdes till förhör inför rätten. Emellertid dog saken mot de sistnämde bort i en civilprocess inför en annan kungl. kommission, sammanslagen med en ständernas; se Comm. prot. ³/₆ 1719 (handl. s. 343) och Malmström, s. 274 f.

4) Sekr. utsk:s prot. 1719, hos Cederschiöld, ss. 172—175, 181—193.

slag, till särskilda utskott¹⁾); en viss procedur vid förfarings-sättet satte sig fast, börjande med »remarquer» af den granskande deputationen och förklaring deröfver af vederbörande; vidare påföljder kunde vara af flerehanda slag, och på denna punkt inträdde en viss konkurrens emellan riksdagen själf och dess afdelningar, särskildt det myndiga Sekreta utskottet som i själfva verket representerade enheten i denna månghöfdade kropp. Men detaljerna härvid kunna vi lemna å sido²⁾, då vår uppgift icke omfattar ansvarsproblemet i dess helhet utan blott ansvarighetens princip såsom innehåll i riks-rättsformen, och då det redan är tydligt att den historiska gången här fört oss in i en återvägsgränd hvarifrån icke finnes någon utväg till det nuvarande riks-rättsinstitutet. Närmare intresse för oss eger då den frihetstida riksdagens dom i allmänhet, dess omfattning och gestaltning i kommissioner; men då ej heller riksdagens domsrätt berör vårt ämne annat än försåvidt den omfattat konungens rådgifvare eller skapat historiska för-utsättningar för nuvarande riks-rättsbildning — så begränsa sig våra studier öfver Frihetstidens praxis till de tvänne fall allena, då kommissioner nedsatts öfver rådsherrar i kraft af regerings-formens och riksdagsordningens ansvarighetsprinciper.

Det ena fallet gällde Görtz's vän Wellink 1726. Det var första gången som den nya RO. skulle tillämpas, hvilket bidrog att vålla en stor tveksamhet vid målets formella behandling³⁾. Men saken kom icke fram den lagliga ansvarighetsvägen, efter läsning och upptäckter i protokollerna. Det var *regeringen* som satte den i gång, genom att den 18 Okt. insända några hemliga papper till Sekr. utskottet; de handlade om spekulationerna i Berlin 1722, der det varit i fråga att konung Fredrik skulle för egna och mycket betänkliga syften erhålla preussiska penningar emot pant af

1) *Sekreta deputationen* inrättades 1723 för läsningen af alltsammans; men 1726 afskildes utrikesprotokollerna, som sekr. utsk. aldrig släppt alldeles ifrån sig, definitivt till dess eget utskott, *Mindre sekreta deputationen*; och 1738 afsöndrades äfven justitieprotokollerna, åt *Justitiedeputationen*.

2) Jag hänvisar till Malmström, embetsmännens ställning till riksd., ss. 31 ff.

3) Det framställdes äfven tvifvel om RO. öfverhuvud kunde ega tilllämpning, då brottet skett *före* dess antagande; se Celsing's yttrande på riksdarhuset ^{25/10} 1726, *Ridd. och Ad. prot. 1726—27*, I, 118.

bl. a. svenska kronans besittning Wolgast. Wellingk hade som bekant här gått konungens personliga ärender; men då nu politiska skäl kräfde hans aflägsnande ur rådet, tvekade man icke att draga fram denna sak, som ständerna eljest ej kunnat få reda på, och kasta ansvaret på honom¹⁾.

Sakens egendomliga beskaffenhet har således medfört, att regeringen, det vill nu säga rådspluraliteten, ännu en gång gripit ett initiativ i statsprocess. Men visserligen gömde sig detta initiativ under formen af en enkel underrättelse; man aktade sig noga att sjelf föreslå något åtal; och då man hänvände sig till Sekr. utskottet, så har man dermed erkänt riksdagens monopol på det formella initiativet. Här är således bladet om 1680 års precedensfall alldeles omvänt; då gingo ständerna, och visserligen med mera positiva yrkanden, till konungen — nu vänder sig konungamaktens bärare lagenligt till dem för att genom dem få saken å bane.

Sekr. utskottet beslöt samma dag husundersökning och husarrest mot Wellingk och meddelade ständerna underrättelse härom i ett prot:utdrag, dervid förklarande sig »eij underlåta framdeles at berätta samtelige respective Stånden hvar uti sielfva målet . . . egenteligen består, så vijda tystheeten det kan tillåta»²⁾. Det finnes intet tecken till att utskottet ansett lagligheten af sina åtgärder beroende på ständernas samtycke; det var ett tillkännagifvande ad notitiam; men då Wellingk sjelf den 19 Okt. inkom till plena med besvär öfver arresteringen, så *upptogo ständerna saken* och återremitterade den, med begäran om ytterligare upplysning, till utskottet. Detta svarade med ett nytt prot:utdrag af den 24 Okt., som något närmare utvecklade saken och slutade med en hänvisning till RO. § 13 och utskottets egen instruktion, i kraft hvaraf utskottet förklarade sig skola »därom föranstalta, at denne saken, som för visse omständigheter skull bör hållas mycket tyst, . . . må utan uppehåld uptagas och afgöras»³⁾. Utskottet har sålunda betraktat sig ej blott som åklagare utan äfven som domare, och visserligen med godt stöd i

1) Se framställn. i S. U:s prot:utdrag ²⁴/₁₀ 1726, Bil. till Ridd. och Ad. prot., II, 580.

2) S. U:s prot:utdrag ¹⁸/₁₀ 1726, ibm. s. 577.

3) S. U:s prot:utdrag ²⁴/₁₀, ibm s. 583.

RO:s citerade artikel. På riddarhuset förklarade också landtmarskalken att utskottets meddelande var gjordt »allenast till Ståndens underrättelse»¹⁾. Nya inlagor af den anklagade i förening med slägt- och partiintressen vållade emellertid, att frågan om en särskild kommission i saken, som förts på tal redan i sammanträdet den 19 Okt., nu åter upptogs på riddarhuset; och efter tvänne dagars skarp debatt stannade adeln den 26 i det slut, att vederbörande stånd skulle på öfligt sätt utse en *kommission* af 7 adelsmän (deribland ordföranden), 3 prester och 3 borgare ibland sina ledamöter i Sekr. utskottet, dock utan att domstolen skulle af utskottet dependera²⁾. Härom förenade sig äfven de andra stånden; prester och borgare dock endast i den formen att adelns kontingent blef 6 med ordföranden inberäknad³⁾, bönderna med begäran att också få en plats i rätten⁴⁾. I förra fallet gaf adeln utan svårighet med sig⁵⁾; i senare fallet förenade sig de tre stånden om en skrifvelse till bönderna, der i »mycket vänliga

1) Ibm, I, 115, 117.

2) Ridd. och Ad. prot. ²³/₁₀ och ²⁶/₁₀; beslut s. 130. Den medelväg som valdes angafs d. 25 af Fehman och fick dagen derpå sin form efter förslag af Adlerbeth; ss. 126, 129. Swedenborg föreslog d. 25 en tolfmannadomstol af blott adelsmän, s. 121 och II, 588. I Sekr. utsk. hade Benzelius ²⁴/₁₀ velat förlägga målet till Hofrätten (Malmström, första uppl., I, 325, n. 9). Efteråt framkom Strokirch med förslag att draga det inför ständernas plena, mem. ²⁹/₁₀, se Bil. till Ridd. och Ad. prot., II, 599; likaså Humble i pretest. ²⁶/₁₀, se Bexell, Bidr. till sv. kyrkans hist., s. 194 f.

3) Presternas prot:utdrag ²⁹/₁₀ (Ridd. och Ad. prot., s. 145), borgarnes ²⁶/₁₀ och ²/₁₁ (ibm s. 149 f.). Bägge stånden medgäfvö adelns dubbla antal under formlig reservation för framtiden. — Presternas beslut fattades redan ²⁵/₁₀, men justeringen hade fördröjts genom försöken att upprifva det dagen efter, se prot. hos Bexell, ss. 193—196.

4) Bondest:s prot:utdrag ²⁷/₁₀ (ibm ss. 137, 139). Äfven på riddarhuset hade många (särskildt Barnekov, ss. 121, 123, 124) talat för böndernas deltagande, men man kom då, på landtmarskalkens förslag, öfverens om att ej låtsas om dem förrän de själfva satte saken i fråga; s. 129 f. — Då Welingsks vänner pläderade för bönderna, gjorde de säkerligen honom ingen tjänst, ty bönderna visade sig senare, som alltid, såsom det strängaste ståndet; de ensamma ville ej tillstå den dömde något slags nåd, se Ridd. och Ad. prot., II, 60.

5) Prot. ²/₁₁, s. 145. Landtmarskalken satte i fråga att »i vänliga termer» bemöta invändningen mot adelns öfverlägsna antal, s. 150; men det synes ej hafva blifvit af.

ordasätt» deras anspråk underkändes, på den grund att regeringens hänskjutit saken till. Sekr. utskottet der bönderna ej hade säte, och de föröfrigt skulle få säga sin mening längre fram enär »hvad berörde Commission sluter kommer att hemställas til Ständens ompröfvande»¹⁾. Alltså kom domstolen att utgöras af 6 *adelsmän*, 3 *prester* och 3 *borgare*; och valet visar att man tagit hänsyn till det kraf på juridisk bildning, som förslagets upphofsman gjort gällande²⁾.

Enligt ständens beslut skulle domstolen vara oberoende af Sekr. utskottet, men i stället bero af ständernas plena så till vida som domen skulle underställas dem. Visserligen nämnes intetdera i kommissionens af de tre ständerna utfärdade konstitutorial den 12 Nov.; men då visitationerna hos Wellingk yppat flere misstänkta ärender och sålunda kommissionens fullmakt borde utsträckas, så inberättade Sekr. utskottet nu detta »til Rikens Ständers vidare behageliga förordnade»³⁾; det har på detta vis sjunkit ned till en formell mellaninstans emellan kommissionen och plena, och synes ej mera till under processen, förrän det vid dess slut företog nya undersökningar bland den anklagades papper⁴⁾. Deremot

1) S. 151 f., jfr s. 154 f. I borgarstads förslag till skrifvelsen (ibm s. 149) förutsattes sakens återkommande till samtliga ständernas "leuteration". -- Bönderna afhöorde skrifvelsen "med tålmod", ibm s. 156.

2) Fehman hade föreslagit att af Sekr. utskottets ledamöter utvälja några "som äro vane at handtera Justitiæ-saker", ibm s. 126. Han sjelf — numera justitiekansler — blef aktor i målet, liksom förut mot Görtz. Domstolens adlige ledamöter voro presidenten i Bergskoll. G. Bonde, assessoren i Svea Hofrätt Watrang, revisionssekr. Ehrencrona, lagmännen Grönhagen och Cederbjelke samt landshöfding C. Ribbing — jemte kyrkoherden Auriviljus den ende af rätten som varit ledamot i kommissionen mot Görtz. Borgerskapets kontingent utgjorde två borgmästare och en rådman. De utsedde skulle aflägga domareed. Se kommissionens konstitutorial 12/11 1726, ibm bland Bil., II, 600. Under rättegångens lopp dog en af presternas delegerade, J. Örling (se II, 53), och i hans ställe sattes Arvid Ljung, att döma af underskrifterna på kommissionens "missiv" 26/4 1727, se Bil. II, 657.

3) Sekr. utsk. prot:utdrag 21/11 1726, ibm s. 188; jfr resolutionen på riddarhuset 23/11 (ibm s. 196) och hela den föreg. diskussionen, särskild Stobées ord och landtmarskalkens replik å s. 193; likaså Fehman 27/4 1727, s. 565. Utskottets undanskjutande i saken utgick från Adlerbeth på riddarhuset 28/10, s. 129; presternas bifall 29/10, se s. 145.

4) Ss. 539 och 563 f.; S. u:s memorial 24/4 1727 till ständerna bl. Bil., II, 650 ff.

framstå plena omedelbart som ett slags revision öfver domstolen. Då Wellingk i slutet af Nov. åter sökte ständerna med besvär öfver mot honom tillgripna åtgärder, hänvisade de honom till domstolen, men förklarade tillika att han sedan egde vädja till dem¹⁾; hvilken tillåtelse han också begagnade, liksom han äfven efteråt fortfor att insända memorial direkt till ständerna²⁾. Om osäkerheten i kommissionens ställning vittnar äfven, och klarast, förfarandet vid sakens afgörande. Den 14 April 1727 ingaf kommissionen sin »resolution», der straffet bestämdes efter lagens stränghet, men derefter vissa förmildrande omständigheter anfördes hvadan saken hemställdes till ständernas »vidare högrättvisa godtfinnande»³⁾. Senare förklarade den sig härvid hafva handlat liksom då en vanlig domstol »refererar saken til Öfverheten», alldenstund ständerna nu vore »*högsta macktägande domare*»⁴⁾. Ständerna tyckte emellertid icke om denna procedur; de hade gifvit kommissionen »befalning at ransaka och afdömma saken» och återremitterade den därför, för att först få en formlig dom och sedan besluta om »leutation»⁵⁾. Alltså afsades domen i kommissionen den 26 April 1727 och sändes derpå till plas »leutation och ompröfvande». Nu inkom den dömde med ett memorial till ständerna, der han begärde att få inför dem försvara sig; men detta kunde ej medgifvas sedan dom var fallen; han fick alltså en barsk påminnelse om att endast en supplik här var på sin plats; den kom, och samtliga ständerna fattade sedan beslut hvarigenom straffet lindrades⁶⁾.

1) Resolution ²⁶/₁₁ 1726, se adelns beslut s. 202 och W:s memorial ¹⁴/₁₂ bland Bil., II, 616; jfr W:s supplik ²⁷/₄ 1727, ibm s. 657 f.

2) Memorial ⁷/₁₂ och ¹⁴/₁₂ bl. Bil. (ss. 611, 615), ¹⁸/₁ 1727 (s. 293), ²²/₄ (s. 537) samt slutligen de nedannämnda efter sjelfva domen.

3) Bil., II, 649 f.

4) Se kommissionens slutmissiv ²⁸/₄ 1727, ibm s. 656 f. Jfr Hökerstedt och Fersen på riddarh. ¹⁵/₄ (I, 519, 518); den senare jemför förhållandet rent ut med en underrätts till en öfverrätt.

5) Adelns beslut ¹⁵/₄, s. 522.

6) Domen, tryckt i »Handl. till riksr. Wellingsks hist.» bl. *Handl. ur gr. Engeströms Bibl.*, II, 28—76; kommissionens slutmissiv, Ridd. och Ad. prot., II, 656 f.; W:s supplik ²⁷/₄, ibm, s. 657 f.; adelns resol. s. d., I, 570; W:s supplik ²/₆, II, 660 ff.; adelns beslut s. d., II, 21; Ulrika Wellingsks supplik och adelns andra beslut ⁴/₆, ss. 33, 36; presternas beslut s. d., s. 46; böndernas beslut ⁸/₆, s. 60, borgarnes d:o, s. 61. Ständerna infordrade äfven rätte-

I denna sak hafva således alla fyra stånden beslutit den extra kommissionens nedsättning samt den gjorda nåden; men eljest hafva bönderna stått utanför processen¹⁾. Äfven Sekreta utskottet är skjutet åt sidan, och lagens bud om dess dom i sekrete mål har man velat uppfylla genom att ur dess leder utse domarne. Sättet för domstolens utnämning har varit det inom stånden vid utskottsval vanliga. Gent emot kommissionen hafva ständerna uppträdt som en högre instans. Gent emot konungen åter visa de sig i uteslutande besittning af gamla regalia; det är nu de ensamma, som sätta saken i gång, som »auktorisera och befullmäktiga» rätten, som föranstalta visitationer m. m.; det är slutligen *de ensamma, som utöfva benådningens rätt*. För konungens rätt härvid höjdes blott ett par matta röster²⁾; men från majoritetens sida sades vid ett tillfälle, att ehuruval i Justitiekanslerns instruktion står »at K. Maj:t och Rådet theröfver böra resolvera, dock *som Ständerne äro nu i Konungens ställe*, så böra the resolvera theröfver»³⁾ — och vid ett annat tillfälle rent ut att »*H. Maj:t intet har at göra med denna saken, utan Ständerne*»⁴⁾. Då derför ständernas utslag den 12 Maj 1727 expedierades till regeringen, så heter det ock kategoriskt: »altså täcktes Eders Kongl. Maj:t allernådigst låta föranstalta på sådant sätt» om den dömde⁵⁾.

Domen öfver Wellingk föll för brott emot RF. och andra försyndelser »*uti des Rådsemete*». Af handlingarne finnes,

gångsakter och läste dem (I, 531, II, 44 f.); jfr Liljestjernas ord på riddarh. ¹⁹/₄ (I, 530). — Som bekant var domen fällande till döden, men ständerna återgäfvö lifvet och, på dotterns förbön, äfven ära och gods, hvaremot W. skulle hållas i ständigt fängelse.

1) Den anklagade ställde alla sina inlagor till samtliga ständer. Att domstolen var af alla 4 stånden »konstituerad», säger dess ordf. sjelf på riddarh. ¹⁵/₄, I, 518.

2) Adlerbeth betraktade det som ett *regale* att återgifva äran; men bemöttes af Didron, som ansåg ständerna hafva den makten så länge de äro samman; prot. ²/₅, II, 16. Redan ¹⁹/₄ hade Sparrsköld satt i fråga att saken skulle »gå *ordinaria via och til Konungen*»; »Men detta behagade intet R. och A.», tillägger protokollet, I, 529.

3) Weili ²³/₁₁, I, 193.

4) Den i saken särdeles nitiske öfverste Didron ²²/₄, I, 540.

5) Sekr. utskottets »remonstration» till konungen ¹²/₅ 1727, Handl. ur gr. Engeströms Bibl., II, 78.

att saken gällt, förutom Wolgastska affären, W:s ryska pension samt hans tilltag att lemna hemliga rådslag till afskrifning åt obehöriga personer, till risk för »tysthetens bibehållande, hvarom Råds-Personerne i synnerhet böra vara sorgfällige»¹⁾. Det egentliga brottet rörde dock Wolgast-frågan, och man dömde honom här dels för sjelfva *saken* — att han i strid mot RF. § 14 och rådsed icke sett på rikets verkliga nytta —, dels för *formen* — att han i strid mot RF § 28 ensam hos konungen föredragit hvad som bort afgöras i rådet²⁾. Det är på det förstnämnda hållet som den egentliga förseelsen emot rådsemetets plikter skulle ligga; och den anklagade synes sjelf hafva erkänt den, då han en gång anför till sin ursäkt att han vid det tillfälle då förhandlingarne om Wolgast skedde ännu icke aflagt rådseden³⁾. Det är också tydligt att handlingen stått i strid mot rådsedens bokstafliga lydelse; men det oaktadt är det svårt att karakterisera den som ett rådsbrott i materiell mening; ett sådant förutsätter ett regeringsärende, men här gällde det som bekant konungens personliga ärender, och Wellingk upplyste också Sekr. utskottet om att han handlat på konungens »egen allernådigste anmodan»⁴⁾. Brottet blir härigenom icke mindre; men det synes snarare varit att hänföra under den andra hypotesen i RO. art. 13, förrädisk handling. Ser man till sjelfva syftemålet med den öfverklagade penningenegotiationen, så blifver också den punkt i RF. art. 14 stricte tillämplig, som

1) Aktors påståenden, se domen, anf. st., s. 48; jfr domstolen ibm s. 73 f.

2) Aktors påståenden, ibm ss. 44 f., 48; domstolen, ss. 66 f.; jfr Sekr. utskottet ²⁴/₁₀ 1726 (adelsprot. II, 581). Den anklagade anförde mot tillämpligheten af art. 28, att den gällde endast statsekreterarne (domen, s. 51), men domstolen fann den tillämplig på all orätt föredragning, s. 66.

3) W:s memorial till Sekr. utsk. ²⁰/₁₀ 1726, Ridd. och Ad. prot., Bil. II, 593; jfr S. U. ²⁴/₁₀, ibm s. 583, och Bror Rålamb på riddarh. ²⁵/₁₀, ibm I, 116. Ursäkten synes dock gälla närmast beskyllningen för olaga föredragning; jfr föreg. not. — W. utnämndes till kongl. råd redan 1710, enl. Ugglas rådslängd.

4) W:s memorial till S. U. ²⁰/₁₀ 1726, adelsprot. II, 593, och "Species Facti", ibm s. 594 f. Inför domstolen sade han sig ock hafva handlat "en dualité de ministre" och icke som rådsherre; men aktör förklarade sig ej kunna godkänna en sådan uppfattning; se domen, anf. st., s. 46.

bjuder riksråd att »tillse, hindra och afböja, att inga rådslag företagas» emot ständernas frihet. Men denna synpunkt kunde icke under rätttegången urgeras, enär den träffade konungens egen person; konungen hade ju ock, genom att slutligen sjelf inställa låneförhandlingen, gifvit ett sken af berättigande åt *den konstitutionella fiktionen, som äfven af Sekr. utskottet citerades* ur RF. art. 28¹⁾. Man undvek derfor öfverhufvud att rubricera brottet som högmålssak, ehuru den sidan af saken icke kunde hållas alldeles borta²⁾.

Om således Wellink med sin ansvarighet som råds-herre i detta fall verkligen täckt sin konungs oansvarighet, så har det dock icke, vid en skarp distinktion, här varit en teknisk ministeransvarighet å bane. Det var i sjelfva verket ett hemligt spel bakom lagens område som nu straffades; och derfor stod sakens anhängiggörande utan sammanhang med den ordinarie protokollsgranskning, som utgjorde den laga förutsättningen för det frihetstida rådets ansvar. Deremot var det på denna väg som faran kom öfver riksrådet Cederhjelm; det sattes också mot honom i fråga en särskild kommission; men han vek undan med en afskedsansökan³⁾. —

Det andra fallet af riksrättspraxis under Frihetstiden skulle vara fallet Åkerhjelm 1747. Äfven detta fall sattes icke i scen på det vanliga sättet; uppslaget kom icke från de protokollsgranskande deputationerna, utan från en ständernas kommission och från bankodeputationen. Den förre — domstolen öfver Springer — hade i rådets öfverläggningar

1) S. U:s prot:utdrag ²⁴/₁₀, adelsprot. II, 581.

2) I sitt mem. till ständerna ¹⁴/₁₂ 1726 betonar W. att han icke var »anklagad för förräderij och högmålssaker» (ibm s. 616), och detsamma säges i riddarhusdebatten ¹⁷/₁₂ ej blott af hans måg Banér (I, 258, 259, 260), utan äfven af Tessin (s. 258) och Liljestjerna (s. 261). Deremot citerar S. U. ²⁴/₁₀ 1726 klausulen om förräderi i RO. art. 13 (II, 582), och äfven domstolen berör den, ehuru med lätt hand (domen, s. 66); dess ledamot Ehrencrona betraktar också saken som högmålssak på riddh. ²⁷/₄ 1727 (prot. I, 567). Jfr Strokirchs mem. ²⁹/₁₀ 1726, der W:s skyllande på konungen anses som crimen læsæ majestatis (II, 598).

3) Stora Sekr. deputationens mem. ²⁰/₇ 1727, adelsprot. II, 673. Bön-derne yrkade domstol (prot:utdr. ²⁷/₇, ibm s. 424) och liksaså grefve Frölich på riddh. ²⁸/₇ (s. 426). Enl. adelns beslut skulle afskedet anses som en be-nådning, se resol. ²⁸/₇ (s. 432) och föregående diskussion (s. 428 f.).

funnit Åkerhjelm yttra sympatier för Springer och för principalatsfrågan; den senare hade i rådets bankopolitik funnit kätterska meningar och skadliga åtgärder, och gällde denna remark ej blott Å. utan äfven tre hans kolleger, Cronstedt, Posse och A. Wrangel. Åtminstone den senare af dessa beskylningar drabbar alldeles tydligt i sjelfva rådskaraktären, hvadan här, materielt sedt, en verklig ministeransvarighet är å bane. Men förfaringsättet erbjuder, äfven från Frihetstidens ståndpunkt betraktadt, afvikelser från riksriktsvägen.

Det var den 25 Maj 1747 som de bägge remarkerna inkommo till Sekr. utskottet¹⁾. Som vanligt infordrades först en förklaring af vederbörande. Då denna icke befanns tillfredsställande, beslöts att tillgripa domstol. Utskottet företog först principalatssaken, Åkerhjelm's ensak, och beslöt den 6 Juli åtal mot honom i denna punkt. Om denna sak ansågs ega sekret natur, så skulle nu enligt RO. utskottet sjelft vara domare; i annat fall skulle *Ständerna* utse en extra kommission, såsom i Wellingska målet. Med åsidosättande häraf företog sig emellertid Sekr. utskottet sjelft dagen efter åtalet, den 7 Juli, att besluta en särskild kommission i målet ur sina egna leder²⁾. Den 21 Juli hänvisades till samma forum äfven bankfrågan, som gällde alla 4 rådsherrarne; domstolen skulle, efter aflagd domareed, upptaga bägge målen samt lagligen undersöka och döma; och den 31 Juli kom den samman.

En sak som till innehållet är att rubricera som politisk ministeransvarighet var sålunda nu hänvisad till rättegång inför en under tysthetsed ransakande partidomstol. Man fann tjenligt att benämna den »*Sekreta Utskottets Deputerade*»³⁾. De voro 8 adelsmän, 4 prester och 4 borgare — alltså samma princip som 1726; några bondeanspråk kunde nu ej komma i

1) Om rättegångens förberedelser se Malmström, III, 228 f.

2) Detta steg togs dock med mycken tvekan; det kom till stånd genom borgarnes ja mot presternas nej och en pluralitet af 3 röster inom adeln, se *Sekr. Utsk:s prot. 1747* (i Riksarkivet), ss. 1874—1908; jfr min afh. i *Hist. Tidskr.* 1893 om S. Åkerhjelm d. y. och de ryska stämplingarne 1746—49, s. 13 och n. 1.

3) Jfr Malmström s. 231. Rättegångshandlingarne finnas i Riksarkivet under titeln *Sekr. utskottets deputerades protokoll och handlingar 1747*; se min anf. afh. i *Hist. Tidskr.*, s. 11, n. 2.

fråga, då saken stannade inom Sekr. utskottet. Äfven denna domstol rymde en betydande kontingent af jurister i sina leder¹⁾; men visserligen var man nu kommen derhän, att domaretiteln icke längre var någon garanti för oväld och fasthet i de politiska passionernas hvirflande ström. Åkerhjelm försökte först parera anfallet med en afskedsansökan; rådet sände den till Sekr. utskottet, detta sände den till domstolen, och domstolen vände sig den 1 Sept. till Springerska kommissionen, som vid denna tid var härden för ett flitigt spioneri efter förrädiska anläggningar; det var således ett försök att få en ren högmålssak i stället för de bleka ansvarighetsfrågorna; den 5 kom kommissionens svar till domstolen, den 7 derifrån till Sekr. utskottet, och den 14 Sept. afslogs afskedsansökan²⁾. Då vädjade Åkerhjelm och Wrangel den 22 Sept. till *ständernas plena*, förklarande att de voro alla ständers fullmäktige och sålunda skyldige dem allena svar³⁾; domstolen ogillade genast jäfvet, men den 24 upprepade de båda riksråden sitt vad, och saken kom nu åter inför Sekr. utskottet, som så när hade vidtagit häktningsorder för denna tredska; den 25 utsatte utskottet en definitiv inställelsedag, och alla eventualiteter förebygdes dermed att inga plena samman kallades förrän de anklagades motstånd var brutet⁴⁾. Processen tog alltså sin början, med förklaringar och svar. Men den 11 Nov. insände domstolen akterna till Sekr. utskottet; och ehuru de deputerade varit utsedde med uttryckligt uppdrag att döma, tog Sekr. utskottet den 16 Nov. — trots bor-

1) Borgarnes ledamöter voro alla borgmästare; af adelns kontingent voro tre lagmän (Falkenberg, Lilienberg och Giöthenstjerna, hvilken sistnämde tog säte i rätten först ²⁷/₈) och två hofrättsledamöter (hofrättsrådet Psilander och assessor Lagerberg). Deremot var ordföranden H. Gyllenborg ingen embetsman, men desto ifrigare partiman. Se namnen i Hist. Tidskr. s. 13, n. 1. Aktör blef assessor David Hollsten, sedan justitiekanslern I. Öwenhjelm undandragit sig; ibm s. 12, n. 1.

2) Ibm ss. 13—17. Kommissionens svar finnes i *Sersk. och Heml. Protokoller*, hållne uti Rikets Ständers Commission 1747, i Riksarkivet.

3) A:s inlaga i principalatsfrågan ²²/₉, S. U:s dep. handl. n:o 23; hans och W:s gemensamma vädjan i bankfrågan af s. d., ibm n:o 22.

4) Se härom Malmström, s. 257 f. I aktors inlaga ²⁴/₁₀ (S. U:s dep. handl. n:o 29) tillräknas denna vädjan till stånden de anklagade som en försvärande omständighet, då åtminstone bankosaken enl. RF. var af sekret natur.

garnes motstånd — saken till sig igen, på den grund att intet skadligt uppsåt kunde tillvitats de anklagade; hvadan specialkommissionen upplöstes utan dom den 23 i samma månad. Dagen derefter företogs målet till afgörande i utskottet; borgarne vägrade att befatta sig med saken, enär det var beslutet att formlig dom skulle fällas af den särskilda domstolen; de tvänne öfriga stånden nedlade rättegångsmålet mot Åkerhjelm och beviljade i stället hans afsked¹⁾.

Först nu, sedan rättegången var passerad, skulle ständernas plena få del af saken. I sitt prot:utdrag den 24 Nov. inberättar utskottet ad notitiam, att 4 riksråd varit för sina rådslag stälda inför domstol; anledningen dertill och utgången förtiges, därmed hade ständerna intet att skaffa; men hvad åter angick »det till riksens ständers afgörande hörande målet, beträffande herr riksrådet Åkerhjelm begärta afsked», så ville utskottet alldeles fritaga honom för onda rykten om förräderi, och hade eljest intet att vid hans ansökan påminna mer än att det ej kunde tillstyrka pension²⁾.

Således voro nu ständerna sjelfva fullkomligt undanskjutna i riksrättssaken; hvarken initiativ eller dom eller ens någon kommunikation i målet förunnades dem. Äfven den särskilda domstolen stod helt och hållet under utskottets förmynderskap. På detta vis har Sekr. utskottet tagit revanche för sin egen förödmjukelse 1726. Det är den i parlamentarismens idé inneboende *enkammarprincipen* som skymtar fram äfven under de 4 ståndens yttre form.

1) En öfversigt af processens gång är meddelad i Hist Tidskr., anf. st., n. 2 till s. 11; jfr Malmström, ss. 256 ff. Om splittringen i utsk. se S. U:s prot. 24¹/₁₁, ss. 2735 ff.

2) Se *Ridd. och Ad. prot.* vid riksdagen 1746–47 (i Riddarhusarkivet), prot. 1¹/₁₂ 1747, bl. 3788 ff., och anf. st. i Hist. Tidskr., s. 18; jfr ibm n. under s. 12, samt Malmström, s. 259. Det var naturligt att förfaringsättet skulle väcka en del missnöje i plena, se t. ex. Serenius i preteståndet 1¹/₁₂ (*Pretest:s prot. 1746–47*, i Riksarkivet, s. 1203 f.); och prester och bönder förenade sig om ett förtroendevotum, i anslutning till konungens uttalande till rådsprot. 28¹/₈ att han ganska ogerna skulle umbära Å:s trogna tjänst (S. U:s dep. handl. n:o 37). Detta är enda gången konungen skymtar fram i denna affär; hans förtroende var nu en alldeles likgiltig sak, adel och borgare biföllo afskedet utan pension, och Å. förklarade sig sjelf vilja komma i ro, hvarpå presterna 4¹/₁₂ ändrade sitt votum.

Men vi funno tillika att saken denna gång stannade af, utan dom. Något verkligt prejudikat kom således icke här till stånd. Och då 1726 års fall saknade den rena ministeransvarighetens prägcl, så visar det sig nu att någon äkta och typisk riksrättsproccdur icke förekommit ens efter Frihetstidens egna recepter. Den parlamentariska principen kräfdc ett vigare och enklarc medel att aflägsna minoritetspartiets förtroendcmän ur rådet; och detta medel var 1747 redan funnet.

Svårigheten härvid — anledningen hvarför lagstiftningen icke kände någon annan väg att realisera rådets ansvar än den juridiska — låg i rådets gamla oafsättlighet. De enda sätt hvarpå rådsemlbetet i listiden kunde upphöra voro *den frivilliga afskedsansökningen* och *dom*; ville man undvika det senare, så måste man välja det förra, såsom Bengt Skytte 1664 och Karl XI:s gamla råd 1681 hade måst göra, och nu senast Cederhjelm och Åkerhjelm. Men om en misshaglig råds-herre icke kunde förmås härtill, då måste enligt författning och all gammal praxis lagens svärd mot den hårdnackade slipas. Drottning Ulrika gjorde början i att gifva afsked utan ansökan eller dom¹⁾; men dessa uppenbara lagvidrigheter från tronens sida passade minst af allt i Frihetstidens system. 1727 uttalades, att rådsheerrar icke ens kunde erhålla begärdt afsked annat än vid och af riksdagar²⁾; och 1739 var sättet att tvinga de motspänstige funnet, i det att ständerna hos konungen anmälde sitt Sekr. utskotts beslut att 5 riksråd skulle »*licentieras*», hvadan afsked borde dem »i nåder» beviljas med bibehållande af »rådsvärdigheten och dertill hörande heder»³⁾. Det var en kompromiss emellan den parla-

1) Mot Horn i April och Cronhjelm i Dec. 1719; det senare gick dock icke för sig utan föreställningar om det olagliga i saken, se Bowallius i V.H.-A:kad. Handl., XXI, s. 282, n. **.

2) Rådet hade i mem. 18/5 1727 begärt rätt för *konungen* att bevilja ansökt afsked mellan riksdagar (R. och A. prot. 6/6, anf. st., II, 142). Saken remitterades till Sekr. utsk. och Sekr. dep., hvilka i mem. 17/6 *afstyrkte* (ibm 20/6, s. 212); och ständerna biföllo denna hemställan.

3) S. U:s beslut 19/2 och 20/2 1739 samt mem. till ständerna 26/2; ständernas skrifvelse till konungen 21/2, se Malmström II, 174—186. I sitt prot:utdrag 26/2 gjorde S. U. skillnad emellan licentieringsåtgärden, som nu blott notifierades, och frågan om pension, "hvilket senare mål till Riksens

mentariska principen och rådets oafsättlighet; denna sistnämnda grundsats kränktes ej, den licentierade hade titel och lön (en del) kvar, men han var alldeles skild ifrån embetets utöfning, ty dess verkliga grundval, ständers förtroende, var borttryckt. Denna form af ansvarighet — förebådad under fallet Skytte 1664¹⁾ — har under den senare frihetstiden alldeles undanträngt den juridiska²⁾, på samma sätt som i Europas nuvarande konstitutionella stater det parlamentariska ansvaret allt mer utplånat riksriättsproceduren. Men det må starkt betonas, att man tager sken för verklighet då man i Frihetstidens licentieringar ser en modern parlamentarism; det är så till formen blott, materielt äro de helt och hållet af det *administrativa* slaget, de motsvara fullkomligt den handling hvarigenom en konstitutionell *monark* afskedar sitt misslagliga råd. Ty om någon statsmaxim på denna tid var fullständigt och medvetet fattad, och detta ända från Frihetstidens början, så var det den som fick sitt uttryck i slagorden, att rådet var *ständernas fullmäktige* och ständerna *rådets principaler*.

Den sida hos den gamla ständerdomen, som genom förmedling af 1680 års prejudikat kommit in i Frihetstidens statsrätt och der nått en ensidig utbildning, utmynnade alltså praktiskt i ett licentieringssystem, från hvilket steget var kort

Höglofl. Ständers vidare välbehag och godtfinnande hemställes*, se *De la Gardiska Arkivet*, XVI, 106; jfr förfarandet 1747 ofvan. Ordet licentiera infördes först i detta prot:utdrag; man hade vid sjelfva beslutets fattande i S. U. använt termen "removera", Malmström, s. 190, n. 6.

1) Se ofvan s. 119. Jag har ej haft tillfälle att undersöka huruvida 1739 års män känt till detta prejudikat och tagit sin idé derifrån.

2) Man var dock mån om att hafva riksriättsvägen kvar för särskildt behof. T. o. m. den s. k. säkerhetsakten af Okt. 1769, som afskaffade alla extra kommissioner, gjorde dock undantag för den som enl. RO. egde att döma rådet, "såvida ingen annan domstol för sådana brott finnes", Malmström VI, 161. — Som bekant utmärktes hvarje riksdag efter 1760 af licentieringar (Febr. 1761 två råds herrar, Aug. 1765 fyra och Maj 1766 ännu en, Maj 1769 tio, April 1772 sju). Vid 1765 års riksdag tillvällade sig Sekr. utskottet för andra gången denna rätt på plenas bekostnad. Vid flere tillfällen återinträdde äfven licentierade riksråd i tjensten, på ständernas blotta anmodan; Stavenow, Riksrådsvägen under Frihetstiden, ss. 144 ff.

till den konstitutionelle monarkens prerogativ att fritt afskeda sina ministrar.

Riksrätten i 1772 års Regeringsform.

Systemet med suveräna ständer hade gjort bankrutt, liksom derförut den suveräne konungen och längre bort i tiden ett suveränt råd. Den demokratiska principen hade i sin ensidighet fört Sverige till yttersta förderfvets rand, ej mindre än den ensidigt aristokratiska regimen hade gjort vid år 1520 och den monarkiska vid år 1719. Bragt till en punkt der den nationella själfständigheten och den borgerliga ordningen voro lika i fara, insåg man omsider, efter 50-årig praxis med suveräna ständer, att hvarken rådsvälde eller konungavälde i och för sig burit skulden till förflutna tidens olyckor; huru man än komparerade de tre statsfaktorerna, alltid hade det ledd till rikets ofärd; felet låg alltså i *komparationsförhållandet såsom sådant*, i själfva principen att subordinera alla statens krafter under en och samma suverän, han mände nu bära namnet riksens råd eller absolut konung eller maktägande ständer. Från de misslyckade experimenterna hänvisades man sålunda tillbaka till ett *jemvigtssystem* såsom det enda sunda och rätta tillståndet. Det var en dyrköpt erfarenhet; men väl värd sitt pris — det finnes knappast någon rikare och djupare bland de sanningar som folken måste lefva sig till.

Gustaf III gjorde försöket att återställa jemvigten emellan de tre gamla statskrafterna, sådan den varit under 1600-talets stora tid före alla det sista seklets hvälfningar. För detta ändamål blef första omsorgen att lösgöra konungamakten ur rådets förmyndarskap. Redan tidigt har Gustaf haft sin uppmärksamhet riktad härpå. I sina första författningsprojekt, år 1768, återställer han konungens beslutanderätt i konseljen, men vågar eljest icke gå längre än till en samverkan emellan konung och ständer vid kontrollen på rådet; de skulle dela rätten såväl att utnämna rådet som att draga

det till ansvar¹⁾. I utkastet till 1772 års Regeringsform drifves konungamaktens revanchepolitik mot rådet åtskilligt längre; det heter i ett koncept, bland de första artiklarne, om Riksens Råds embeten, att de »*alldeles äro dependenta af konungen*»²⁾, och det synes längre fram i samma förslag, att meningen varit att rådsemetet endast skulle blifva ett tillfälligt förordnande, som när som helst skulle kunna återtagas och för hvars skull man icke ens behöfde uppgifva innehafvande tjenst³⁾. RF. sjelf går en medelväg emellan dessa bägge planer; han gifver väl riksråden fasta platser och den gamla »vyrdningen» näst konungens höghet, men gör på samma gång till full verklighet deras dependens af konungen allena.

Det heter sålunda i § 4, att »konungen *allena* sig tager och väljer» rådet; dermed är subordinationsförhållandet emellan ständer och råd sprängdt i sjelfva begynnelsen. Det heter i samma §, att riksens råd skola råda konungen »i rikets *angelägna* värf och ärender, *då de af Kongl. Maj:t derom rådföras*»; dermed är deras sjelfständighet gent emot konungen förintad, och hans egen beslutande makt principiellt fastslagen⁴⁾. Det heter slutligen dersammastädes, att rådsherrarne äro »*konungen allena förbundne och endast honom ansvarige för deras råd*». hvarvid klausulen från 1720 om ansvarsfrihet för utgången tillägges; dermed är slutstenen i systemet infogad, ständernas principalat öfver rådet fullkomligt utplånadt

1) Se artt. 2, 5 och 6 i förslaget, bl. *Gustav. Papperen*, I, 85 f. (jfr s. 82). Frihetstidens system vid utnämningen är här alldeles omvänt, i det konungen sätter 3-manna-förslaget och ständerna utse derinom (art. 5). "För sina råd äro de (riksråden) honom *och Ständerna ansvarige*" (art. 2), och "kunna *ej föräfskedas eller entledigas utan med Konungens och Ständernas bifall*" (art. 6).

2) Se art. 3 i konceptet, bl. *Gust. Papp.*, I, 188.

3) Art. 10: "Ingen tjenst aftagen utan dom och ransakning, *Rådsäm-beten undantagna*"; art. 11: "*Riksens Råd behålla sina förra tjenester*, hvilka de ej kunna förlora utan dom och ransakning"; *Gust. Papp.*, s. 189. Vi finna här in nuce det nuvarande systemet, med råd i förtroendeställning, men relativt sjelfständiga genom rätten att hafva det borgerliga embetet kvar.

4) Förhållandet utvecklas närmare i §§ 6-8, så att konungen alltid har fri beslutanderätt, utom i frågor om traktater och utrikes resa, der hans vilja kan besegras genom rådets enhällighet, och i justitiesaker, der han behåller den frihetstida konungens ställning med de två rösterna.

och ersatt af konungens igen. Och detta generella stadgande drager med sig som praktiska konsekvenser upphäfvandet af all protokollsgranskning och dom öfver rådet från ständernas sida. Det förra sker genom § 49: »Inga andre protokoll än de, som angå de ärender, hvilka Kongl. Maj:t med riksens ständer öfvervägat, måga dem öfverlemnas eller af dem äskas.» Det senare sker genom första punkten i § 16: »*Alla kommissioner, deputationer med domsrätt eller extraordinarie domstolar, vare sig tillsatte af konung eller ständer, äro hädanefter afskaffade*, såsom befodringsmedel till envælde och tyranni.»

Den 1768 planerade halfmesyren, att införa en delad rådansvarighet inför både konung och ständer, är sålunda i det nya statsskicket alldeles öfvergifven; steget är taget fullt ut, ifrån ständernas allenamakt till deras fullkomliga maktlöshet. Men i och med detta var *den verkliga ministeransvarighetens idé ännu en gång undanskjuten* i vår historia. Tiden var ännu icke inne att bygga konstitutionella institutioner, huru väl beredd marken än blifvit genom Frihetstidens arbete; faran hade legat konungamakten för nära för att den skulle kunna öfvervinna sig till att statuera en kontroll på sig sjelf; och så blef rådets ansvar ännu en gång insnördt i de gamla formerna, en kontroll uppifrån allena, utan sammanhang med den organiska motsatsen mellan staten som ordningens målsman och samhället som frihetens bärare.

Då nu konungen från ständerna återvann sin ställning som rådets förman och herre, så har han emellertid icke gifvit sin principala makt samma otyglade utsträckning som de gjorde. Först och främst är licentieringsprincipen öfvergifven. Vi hafva funnit den bibehållen i den nya grundlagens förarbeten, i 1768 års utkast der rådet kunde *förefskedas och entledigas* genom konungs och ständers samstämmande vilja, och i det senare konceptet då *rådsembetena undantagas* från bestämmelsen att ingen tjänst kan utan dom och ransakning någon beröfvas¹⁾. Men RF. upptog icke dessa stadganden; och då han i § 31 statuerar afsättlighet för vissa tjänster, så

1) Se 1768 års koncept art. 6, och utkastet till RF. art. 10, citerade ofvan.

finnes bland dem *icke* rådet. Äfven i 1772 års system behåller alltså rådet sin gamla oafsättlighet¹⁾. Vidare finna vi att konungen icke tog för sig i anspråk den diskretionära domsrätt som ständerna skrefvo åt sig i 1723 års RO. Förbudet i § 16 mot tillsättande af extra ordinarie domstolar gäller icke blott ständerna, det gäller tillika konungen sjelf; hvarje svensk skall hädanefter »njuta den rätt att blifva dömd af den domstol, under hvilken han enligt Sveriges lag hör». Då konungen i detta sammanhang går att för alldeles särskilda förhållanden statuera en domstol vid sidan af den normala instansordningen, så blifver denna domstol derför till sin sammansättning och domvärjo fullt lagligt bestämd, och dess dom »eger ingen . . . att ändra och ännu mindre att skärpa, Kongl. Maj:t obetagit att göra nåd».

Vår uppmärksamhet faller nu på denna särskilda domstol, hvilken skall efterträda förflutna tiders oreglerade politiska kommissioner. Uttryckligen benämnd *rikets rätt*, står den beskrifven i § 16, strax efter orden om den extraordinarie domens upphäfvande.

»Skulle det så hända, att någon af så hög börd eller ock *riksens råd* eller ock ett *helt collegium* sig så försåg, att *det konungen, riket eller kronones majestät anginge*, och de brottslige hvarken af hofrätten eller rådet dömas kunde, *då skall en rikets rätt sättas, hvarest Kongl. Maj:t sjelf är eller i hans ställe kronprinsen presiderar eller den förste af arf furstarne eller ock den äldste af riksens råd, och hafva till bisittare samtelige riksens råd, fältmarskalken, alla presidenterne af rikets och kongl. collegierne, fyra äldste hofrättsråder af alla tre rikets hofrätter, en general, tvenne äldste generallieutenanter, tvänne äldste generalmajorer, den äldste amiralen, de tvänne äldste viceamiraler samt de tvänne äldste contreamiraler, hofcantsleren och de trenne statssekreterare.*

1) Westling (Sv. Riksrådets ställning efter statshvälfn. 1772, s. 8) stöder sin åsigt, att rådet nu verkligen blef ett kungligt förtroendeembete, på orden i § 4 att rådsherrarne äro konungen allena förbundne och endast honom ansvarige. Men uppenbart ligger här vigten på orden "allena" och "endast"; stadgan, som blott uttalar en princip, inskräper att *ständernas* rätt är upphäfd, lemmande åsido frågan om omfånget af konungens allenamakt. Jfr äfven Boëthius i Sv. Hist., V, 252.

Justitiecantsleren är alltid actor och den äldste revisionssekreteraren förer protokollet¹⁾.»

Enligt artikelns hypotes är denna domstols domvärjo noga begränsad. Den omfattar endast *högförräderimål* och *majestätsbrott*, och det af så grof natur att den normala domstolsapparaten icke lämpligen kan fungera. Men icke ens alla sådana saker falla under riksrättens kompetens; förutsättningen är vidare, att den brottslige personen skall vara en *furste*, ett *riksråd* eller ett rikets *högsta embetsverk* som sådant. Här är således, liksom i 1723 års RO., ett undantagsforum konstitueradt för rådet, men, väl att märka, ingalunda för embetsbrott i allmänhet, utan endast för förräderi²⁾; och kommer dervid rådet i samma linie som en medlem af konungahuset eller ett solidariskt collegium. Sammanhanget emellan riksrätten och den ordinarie lagskipningens högsta instans framträder i konungens presidium och i hela rådets, således äfven justitierevisionens, delaktighet (§ 8); liksom i justitiiekanslerns sjelfskrifna aktorat. *Deremot saknas nu hvarje spår till deltagande från riksdagens sida.* Dess initiativ är alldeles borta³⁾, likaså rätten att medverka vid domstolens utnämning, ej mindre än rätten att upptaga domen till bekräftelse och att göra nåd; och en närmare analys af domstolens beståndsdelar skall visa att konungen vid urvalet deraf sorgfälligt undvikit all beröring med riksdagen.

Vi finna i 1772 års riksrätt fyra olika elementer, ett juridiskt, ett politiskt, ett administrativt och ett militäriskt.

1) Det *juridiska* elementet representeras af 4 råd från hvardera af rikets tre hofrätter (Svea, Göta, Åbo), vidare af hofrätternas presidenter enl. klausulen om alla kollegiepresidenters närvaro, äntligen högsta domstolen sjelf, de 7 riksråden i Justitierevisionen (§ 8), enl. klausulen om rådets närvaro; alltså en kontingent af 22 personer.

1) Om denna lagstiftnings genesis föreligger, mig veterligen, intet. Grundlagens förarbeten, sådana de i Gust. Papp. meddelas, innehålla ingenting om domstolens gestaltning eller dess existens öfverhufvud.

2) Det kan ock, vid lagtextens formulering, sättas i fråga, om icke detta ansvar är inskränkt till en handling af rådet *som solidariskt helt*.

3) Enl. § 38 hafva ständerna blott att "rådslå med Kongl. Maj:t om de ärender, för hvilka Kongl. Maj:t dem sammankallar".

2) Det *politiska* elementet kan anses företräd af de råds-herrar, som ej hafva säte vare sig i Justitierevisionen eller i kollegier och styrelser. Grundlagen, som räknar en ordinarie siffra af 17 råd, fäster vid administrationen endast två »eller flere» af dem, som gå till Kansliet, samt generalguvernören i Pommern; men förbjuder visserligen icke heller en utsträckning af detta system. Såsom lagen är skrifven kunna vi emellertid till denna kategori föra hela personalen, utom Pommerske guvernören; ty äfven kanslipresidenten och kansliråden synas närmast vara af politisk egenskap. Till dessa 9 må väl ock räknas kronprinsen, som enl. § 35 tillhör rådet efter fyllda 18 år¹⁾; och denna kategori skulle sålunda uppvisa 10 medlemmar.

3) Det *administrativa* elementet representeras af generalguvernören i Pommern, af hofkanslern och de 3 statssekreterarne²⁾ samt af alla kollegiepresidenterna (från hvilka vi dock undantagit kanslipresidenten, som politisk person, och hofrättspresidenterna, som jurister). Grundlagen nämner de gamla Krigskollegium, Amiralitet, (Kansliet) och Kammaren samt de nyare Statskontoret, Bergs- och Kommerskollegierna samt Kammarrevisionen³⁾; de senare umbära härvid titulaturen »riksens kollegium», men kunna ej gerna på denna grund fränkännas säte i riksrätten, då deras ordförande heta presidenter och föröfrigt skillnaden emellan dem och de gamle kollegierna numera är blott historisk⁴⁾. Rätten hemtar alltså af denna kategori 12 nya ledamöter.

1) Endast en gång förut hafva furstar tillhört Sveriges rådkammare, nämligen efter 1561 års ordning (i sammanhang med Arboga artiklar, Tegel, Erik XIV:s hist., s. 28), som tillämpats åtminstone ett stycke in i Johan III:s regering.

2) Härmed måste afses sekreterarna för Utrikes, Andra och Tredje statsexpeditionen. Statssekreteraren för Fjerde exp. (handel och finanser) som infördes genom kansliordningen året efter RF., utestänges af lagens bokstaf. Kansliet eger i alla fall minst 6 ledamöter i rätten.

3) Presidenten för Kammarrevisionen skulle äfven kunna föras till juristernas kategori; se § 28.

4) Det kunde måhända anmärkas att § 4 upprätthåller en skillnad, då den talar om »riksens höga embeten». Utan tvifvel är dock detta en oaktsamhet vid afskrifningen af motsv. § i 1634 års RF.; ehuru den, som bekant, senare fick en viss verkställighet.

4) Det *militäriska* elementet inkommer i rätten med fältmarskalken och generalen, de 2 generallöjtnanterna och generalmajorerna, samt amiralen, 2 vice- och 2 kontre:amiraler; 6 landtofficerare och 5 sjömän, eller tillsammans 11 personer.

En fulltalig riksrätt efter 1772 års system räknade alltså 55 medlemmar, hvartill ännu kunde komma särskild ordförande (konung eller arffurste). Antalet kunde ökas härutöver om konungen begagnade sin rätt att utse flere riksråd¹⁾.

Hvad som i denna organisation framför allt annat fäster uppmärksamheten är det *politiska elementets undanskjutande*; det står alldeles i bakgrunden, och äfven den lilla ingrediens som vi så karakteriserat, den har med riksdagen intet gemensamt. För första gången i vår historia finna vi en statsdomstol som är *helt och hållet frigjord från den representativa botten* på hvilken institutet historiskt är uppvuxet. I själfva verket stå vi här vid begynnelsen af ett nytt tidevarf i statsprocessens utveckling, liksom i den svenska rättskipningens öfverhufvud. I reformen på ytan afspeglar sig nämligen en ny princip, en fördjupad uppfattning af själfva rättens idé. Den utomordentliga rättskipningen i statsbrott, från hvilken vår nuvarande ministeransvarighet leder sin härstamning, har i Sveriges historia ända hittills betraktats som *en af den suveräna maktens egna funktioner*; det är *lagstiftaren* som tillika, om ock medelbart, varit *lagskipare*. Detta drag är, bakom alla yttre variationer, gemensamt för statsprocessens olika faser, för den gamla ständerdomen under 1500:talet såväl som den nya under 1700:talet, för 1634 års lagstiftning ej mindre än för 1680 och 1719 års precedensfall. Det är Gustaf III:s stora — måhända ej nog beaktade — förtjenst att hafva insett rättskipningens karakter som en *sjelfständig funktion* hos staten, hvilken i sin verksamhet måste vara oberoende af lagstiftarens inflytande och vilja för stunden. Tidens stora idé om domaremaktens sjelfständighet och rättens objektiva betydelse i staten har icke gått honom förbi²⁾. Det var ur denna synpunkt

1) Väl ock genom utnämning af flere fältmarskalkar, eller ökning af kollegiernas antal.

2) I en anteckning 10/4 1770 säger Gustaf själf, "att jag närt mig med en David Hume's, en Kardinal de Retz's och en Montesquieu's skrifter";

som han utfärdade sitt förbud mot alla domstolsformer de der icke hade lagens fasta hemul; det var därför han lät sig sjelf i den ordinarie högsta domstolen öfverröstas; och vi återfinna endast samma princip då vi nu se honom definitivt spränga det sammanhang emellan statsdomstolen och riksdagen, som genom hela den förflutna utvecklingen varit den förres utmärkande drag. Att konungen ej tillika ställde honom alldeles utom sitt eget personliga inflytande, må till en del tillskrifvas en inverkan af den ordinarie rättegångens principer, till en del äfven behovet att förlåna domstolen en yttre auktoritet som rättens idé ännu ej mäktade ensam gifva. Men i och med det att *statsdomstolen emanciperades från den lagstiftande makten*, så var sjelfva det afgörande steget taget; det var den nödvändiga förutsättningen, innan af denna gamla representativa domstol skulle kunna blifva det höga konstitutionella rättsinstitut, som säger *skiljedom emellan den lagstiftande maktens egna faktorer* och dymedelst höjer rättens idé högt öfver kämpande politiska intressens spel till statens egen lifsprincip.

Det nya i principen får emellertid icke undanskymma det organiska sambandet i formellt hänseende mellan 1772 års lagstiftning och föregående tiders arbete. En gång förut hade man velat binda statsprocessen i lagens fasta former, nämligen 1634; det skedde den gången af praktiska skäl snarare än af principiella, men det var icke förty ett steg i riktning mot domstolens frigörelse. Men det hade, som vi sett, stannat på papperet. Den praktiska utvecklingen gick åt annat håll, fullföljde andra uppslag i den gamla ständerdomen och drefvo dem till sist ut i den rena riksdagsdomens ensidighet under Frihetstiden. Hvad som nu 1772 skedde, det var att *man åter upptog den tråd som fått ligga nere alltsedan 1634*. Gustaf III har återknutit utvecklingen — äfven i detta fall — vid storhetstidens tankar; och som 1634 års system å sin sida icke annat var än en utveckling på den gamla ständerdomens mark, så fotar äfven 1772 års riksrättsform ytterst i nydaningstidens praxis med de i statsprocesser dömande ständerutskotten.

Gust. Papp., I, 109. Om hans egen uppfattning af rättskipningen kan ses yttrandet till rådsprot. ²/₂ 1774, ibm, II, 52 ff. (Gust. III:s skrifter, I, 207 ff).

I sjelfva verket är det historiska sammanhanget mellan 1772 och 1634 års riksrätter — alltid frånsedt den senares relation till riksdagen — i ögonen fallande. Det är ej blott den lagbestämda sammansättningen som vittnar om slägt-skapsförhållandet, det är vidare embetsmannakarakteren, rådets själskrifna delaktighet, hofrätternas starka representation; och då man läser 1772 års § 16 så kan man af sjelfva redaktionen tydligt se att Gustaf III vid nedskrifningen haft 1634 års art. 9 framför sig. Den bestämmande olikheten ligger i de *juridiska* och *lokala* ingrediensernas tillbakavikande¹⁾, till förmån för *militära* och *rent administrativa* elementer samt karakteren af *centraldomstol*. Så befinner sig nu det specifikt juridiska elementet åter i minoritet, medan kansliet framstår nästan som domstolens kärna; och den lokala representationen har krympt ihop till 10 hofrättsledamöter jemte en och annan militär samt Pommerske generalguvernören — den enda motsvarigheten till 1634 års landshöfdingar —, medan kollegierna gifva rätten en stark central prägel. Gustaf III:s riksrätt är en säregen domstol med homogen karakter, byggd af spetsarne på *embetsaristokratiens olika grenar*. Men äfven i dessa utöfver 1634 års förebild gående drag saknar den icke historiska förutsättningar; vi hafva funnit dem skarpt utpräglade i *1719 års kommission*²⁾, ehuru de der ännu afteckna sig mot bakgrunden af en ständerdöm; och då man känner huru Gustaf vid denna tid intresserade sig för Görtz's olyckliga öde³⁾, så synes den möjligheten icke utesluten att här verkligen föreligger ett direkt

1) Se ofvan ss. 102 och 94. Smärre olikheter äro: att konungen sjelf öfvertagit riksdrotsetens ordförandeskap; att nu kräfvcs för rättens kompetens *både* särskildt kvalificerad person *och* särskildt brott, hvarmed alla förbrytare af lägre rang utestängas; att bland de kvalificerade personerna rådet särskildt nämnes; att nu utsäges på hvilka andra sätt än statsprocessen saken kunde vara att behandla; att statssekreterarne inträdt i sjelfva rätten och lemnat sina resp. funktioner som aktor och notarie åt justitiekanslern och revisionssekreteraren.

2) Se ofvan s. 166. Det kollegiala elementets framträdande i statsprocess skyntas första gången i fallet Skytte 1652 (ofvan s. 113), och kan spåras ända bort till femtonmannarätten i 1634 års system,

3) Vid denna tid (sedan 1770) pågingo ånyo utredningar angående räkenskapskrafvet mellan Görtz och svenska kronan; se Fryxell, Om olagligheterna under rätttegången mot G., i Nord. Univ.-Tidskrift I, 4: 152. Gu-

inflytande, från precedensfallet på lagstiftningen — ehuru det visserligen kan synas egendomligt att Gustaf velat imitera en domstol som enligt hans åsigt kränkt rättvisan.

* * *

Ej heller 1772 års riks rätt har någonsin kommit utanför papperet. Redan året efter yppades en anledning till dess sammankallande, då nämligen Göta Hofrätt — ett helt kollegium — ställdes under ransakning; men konungen fann att saken kunde af honom och rådet afdomas¹⁾. Flyktiga tankar att anlita riksrätten mot rådet sjelft (justitiedivisionen) 1778²⁾ och emot brodern, hertig Fredrik Adolf, 1782³⁾ kommo lika litet till utförande. Men alltjemt stod domstolen kvar i statskicket; den rubbades endast på ytan af 1789 års nya lagstiftning; och den var således en laglig institution ännu då svenska folkets representanter på våren 1809 sammankommo för att skrifva vår nuvarande författning.

staf III:s bekanta bref till G:s dotter, baronessan v. Eyben, är dat. 28/8 1773, se *Gustaf III:s skrifter*, IV, 83 f., och Beskow i Sv. Akad. Handl., XLIII, 385.

1) Aktionen som gällde rena embetsbrott, inleddes med en undersökning på ort och ställe hösten 1773, fullföljdes ett år senare med rättegång i Stockholm och slutade med dom i rådet 11/12 1775; se Gust. Papp., II, 47 ff., Odhner, Sv. pol. hist. under Gust. III, I, 316 f., 322 f.; Gust. III:s skrifter, I, 204 ff., 217 f. — Montan, Bidr. till Gustaf III:s hist., n. 4 till s. 40, anser proceduren icke "grundlagstridig". Försåvidt härmed åsyftas en opposition mot Geijers uttalande (i Gust. Papp., n. 2 till s. 47) att riksrätten här bort fungera, må bemärkas, att 1772 års RF. i § 15 behandlar hofrätterna, derpå i § 17 krigskollegium och så i § 20 benämner amiralitetet "det tredje rikstens collegium"; hvadan hofrätterna synbart äfven falla under begreppet collegier och sålunda hafva sitt forum inför riksrätten. Att detta gäller hvarje hofrätt för sig, vill vidare synas deraf, att bland riksrättens ledamöter uppräknas 4 *hofrättsråd* från hvarje hofrätt, och att man skulle komma till det underliga resultatet att *presidenterna sjelfva* ej finge vara med derest man icke ser hemul derför i klausulen om "alla presidenterne af rikets och kongl. collegierne"; men dermed är då ock fördt i bevis att en hofrätt i och för sig betraktats som ett kollegium. Men visserligen var saken i alla fall förenlig med lag, enär konungen genom klausulen "och de brottslige . . . dömas kunde" reserverat den vanliga domstolsvägen äfven i statsbrott.

2) Anledningen var fel i beredningen af ett benädningsmål, se Fer-sen, Hist. Skrifter, IV, 170—176; jfr Westling, anf. afh., s. 40.

3) Anledningen var ogrannlagenhet i familjförhållanden, se *Biogr. Lex.*, art. Ramel, XII, 27.

När detta skedde, hade det gamla rådet redan dött strå-döden. *Den aristokratiska idén som själfständigt organiserad statskraft* hade efter ett halft årtusende fått sina dagar räknade, sedan den trenne gånger kulminerat i vår historia, och hvarje gång i ny gestalt: som nationalrepresentation under medeltiden, som embetshierarki under storhetstiden, som riksföreståndarskap under frihetstiden. Nu var dess lifskraft tömd, dess möjligheter ute. Visserligen hade det Gustavianska rådet fått ett litet finger med i administrationen (§ 21) och ett ännu mindre i sjelfva regeringen (§§ 6 och 7); men på dylika spillror af förbrukade statstankar kunde ingen sjelfständighet byggas; och Gustaf har sjelf haft en känsla deraf då han i sin RF. öfvergifver den gamla teorien om treenigheten i staten, till förmån för dualismen mellan »lagstiftande men laglydige ständer» och »en makttegande men lagbunden konung». Hvarken på ständermaktens eller konungamaktens område fanns hädanefter något rum för en sjelfständig tredje makt. I den vaknande medvetenheten om samhällets enhetlighet gent emot staten går Sveriges gamla råd under och försvinner i historiens stora grafkammare för uttjenade idéer.

Men dermed var också det främsta hindret undanröjdt för konstitutionalismens intåg i vår historia. När 1809 års författning återupplifvar rådsinstitutionen, så är det i gestalten af en verklig ministerinstitution, med lagbestämd rådgifvareställning till den oansvarige konungen och laga ansvar på riksdagens initiativ inför en oberoende domstol. Nu är således riksrättsinstitutet i yttre och inre mening färdigbildadt. Men i domstolens sammansättning igenfinna vi det direkta inflytandet af 1772 års lagstiftning, blott så mycket modifieradt som betingades af konungens utträde ur rätten samt de politiska och lokala ingrediensernas totala bortrensande. Och derbortom anknyter sig sålunda äfven 1809 års lagstiftning, genom förmedling af 1634 års system, till den gamla ständerdom, hvars betydelse i utvecklingen det varit hufvuduppgiften för denna undersökning att klarlägga.

I vår nuvarande riks rätt gömmer sig alltså, applicerad till de konstitutionella ansvarighetsprinciperna, en historisk rest af 1500-talets i förräderimål dömande riksdagar.

Die Ausbildung des Staatsgerichtshofsinstituts in der Geschichte Schwedens.

Unter *Staatsgerichtshofsinstitut* versteht der Verf. — in Anlehnung an seine Studien über die Ministerverantwortlichkeit I und II (Ups. 1890), denen sich diese Abhandlung als Teil III anschliesst — den Gerichtshof, welcher die Auffassung eines angeklagten Ministers vom Staatswillen gesetzlich zu prüfen hat. Bei diesem Gesichtspunkt teilt sich die Untersuchung in zwei, von denen die eine die Aussenseite der Frage, die Ausbildung der ausserordentlichen Gerichtsform bis zu ihrer jetzigen Zusammensetzung, die andere die Innenseite des Problems, die Entwicklung der Idee der Ministerverantwortlichkeit selbst behandelt.

Historisch sind diese Seiten des Problems lange getrennt gewesen. Erst bei der grossen Krise in den 90:er Jahren des 16. Jahrhunderts verlaute etwas von Verantwortung des Ratgebers für seine Ratschläge; zur selben Zeit hatte sich — nach grossen Präcedenzfällen 1517, 1529 und in den 60:er Jahren desselben Jahrhunderts — die Auffassung ausgebildet, dass alle Stände des Reiches das besondere Forum für Hochverrat seien; und im Jahre 1600 fielen jene beiden Wurzelfasern zum ersten Male zu dem jetzigen Staatsgerichtshofsinstitut zusammen, indem diesem Ständegericht ein Fall von wirklicher Ratgeberverantwortlichkeit unterbreitet wurde. Das war das Urteil von Linköping: es traf König Sigismunds Ratgeber für schlimme Ratschläge und gab also der Welt ein frühzeitiges Beispiel konstitutioneller Verantwortlichkeit — freilich noch in so roher Form, dass der König selbst dabei seiner Krone verlustig ging.

Das alte Ständegericht — wie es auch später (1604, 1605, 1606) praktiziert wurde — wird sonst durch gemeinsames Wirken zwischen dem König und allen Ständen gegen Hochverräter charakterisiert. Es hat somit nichts mit der Grundidee des Konstitutionalismus, dem gegensätzlichen Verhältnis zwischen Staat und Gesellschaft, gemein; es neigt ehestens nach der Form eines englischen *attainder*, eines Instituts, wo die Faktoren der Gesetzgebung als solche des Gesetzes Schwert ergreifen. Der König beruft den Reichstag und legt ihm die Sache vor, wählt hierauf einen Ausschuss aus den Plena, um zusammen mit dem ordentlichen höchsten Richter des Reiches das Urteil selbst zu fällen, und lässt dieses zuletzt von sämtlichen Ständen bestätigen.

Auf dieser Stufe befand sich das Ständegericht, als Schweden im Jahre 1634 seine erste Regierungsform erhielt. Hier schritt man dazu, gesetzliche Formen für dieses ausserordentliche Processinstitut zu schaffen. Verf. zeigt, wie man sich hierbei, sowohl was die Rolle des versammelten Reichstages als was die Zusammensetzung des urteilenden Ausschusses betrifft, ziemlich eng an die frühere Praxis anschloss; doch unterliess man es nicht, dem Gerichtshof die eigentümliche bureaukratische Färbung zu geben, welche im Geiste der Zeit lag. Die Initiative des Königs bleibt bestehen, also findet sich keine Spur von moderner Ministerverantwortlichkeit — der gewaltige Kontrollapparat, welcher den Charakter dieser Verfassung am meisten auszeichnet, dient ausschliesslich dazu, die Verwaltung in sich selbst zusammenzuhalten.

Die sonach gesetzlich festgelegte Staatsgerichtshofsform wurde durch den Verfassungsakt des Jahres 1660 nicht erschüttert. Aber sie fand niemals Anwendung in der Praxis. Die Entwicklung ging unter ausserordentlichen Gerichtshöfen *in casu* weiter; und als im Jahre 1680 der ganze Ministerrat vor Gericht gestellt wurde, setzte man wieder vorübergehend (für den vorliegenden Fall) einen Ständeausschuss ein, diesmal einen rein politischen Gerichtshof ohne alle spezifisch juristischen Elemente. Eine konstitutionelle Verantwortung war auch jetzt nicht da: der Reichstag und der volljährige König verbanden sich, um eine pflichtvergessene Vormünderregierung in gesetzlichen Formen zu verfolgen. Indem sie jedoch dem Reichstage einen be-

ginnenden Einfluss sowohl auf die Anklage wie auf die Zusammensetzung des Gerichtshofes einräumte, weist die Praxis von 1680 vorwärts und vermittelt den Übergang zu der nächsten Gesetzgebung in der Sache, den Verfassungen von 1719 und 1720.

Diese Grundgesetze leiten die sog. Freiheitszeit ein, welche den Reichstag für seine kommenden konstitutionellen Aufgaben erzog. Jetzt wurde hinwiederum das Gerichtsverfahren der Stände gesetzlich geregelt, aber durch deren eigenen ordentlichen »Geheimen Ausschuss« oder eine andere Deputation oder eine für den speciellen Fall vorübergehend aus ihnen selbst gewählte Kommission; auch die Initiative liegt nun ganz und frei in ihrer Hand, die Minister wurden während jeder Reichstagsperiode unter ihre regelmässige Kontrolle gestellt, sie sind auch für die *salus publica* verantwortlich. Aber die Voraussetzung dieser Verantwortlichkeit ist die eigene Regierung der Minister unter der Souveränität der Stände, der König ist einfach zum Vorsitzenden des Ministerrates degradiert — also ist der Gesetzgeber selbst immer noch der höchste Rechtspfleger und die Verantwortlichkeit des Ministerrates die des Untergebenen dem Vorgesetzten gegenüber; etwas ganz Anderes als die Ministerantwortlichkeit der Jetztzeit.

Ehe diese Verfassung ins Leben trat, hatte sich indes ein Präcedenzfall abgespielt, der sich der richtigen Ministerverantwortlichkeit nähert, nämlich der Prozess gegen Karls XII. Ratgeber Görtz, 1719. Hier wurde ein ausserordentlicher Gerichtshof aus Ständeelementen, die zugleich die verschiedenen Zweige der zentralen Staatsgewalt repräsentierten, eingesetzt. Dieser Ansatz wiederholte sich — nachdem das System der Freiheitszeit 1726 und 1747 in zwei Präcedenzfällen erprobt worden war — in der Verfassung Gustavs III. von 1772, die zum zweiten Mal einen gesetzlich festgelegten Staatsgerichtshof schuf. Hier wurde also ein Faden aufgenommen, der seit 1634 darnieder gelegen hatte, und der Gerichtshof hat deutlich das Rechtsinstitut von 1634 zum Vorbild gehabt, gleichzeitig aber nach der Praxis von 1719 das Hauptgewicht auf das administrative Element gelegt; das Gericht sollte nämlich aus bestimmten juristischen, militärischen und rein administrativen Beamten, sowie ~~den~~ gesammten Ministerrate selbst bestehen.

Dieser Gerichtshof aber ist jetzt völlig von der Grundlage des Reichstages freigemacht, weder bei der Initiative noch beim Urteil selbst wirken die Stände irgendwie mit; wie der Minister-rat in der vorhergehenden Periode nur seinem Principal, dem Reichstage, gegenüber verantwortlich war, so ist er es jetzt einzig und allein dem Könige gegenüber. Die Idee der Minister-verantwortlichkeit wurde demnach noch einmal in unserer Geschichte bei Seite geschoben. Ein Zukunftszeichen war es jedoch, dass die ausserordentliche Rechtspflege jetzt von dem repräsentativen Boden, auf dem das ganze Institut erwachsen war, losgerissen wurde. Nachdem sie bis dahin in allen Entwicklungsphasen als ein Zweig der souveränen Macht selbst betrachtet worden war, emancipiert sich die Rechtspflege nun auch mit Rücksicht auf Staatsverbrechen von der Gesetzgebung, und damit wird die Voraussetzung für ihre künftige konstitutionelle Rolle gewonnen, die gesetzliche Lösung von Konflikten zwischen den eigenen Faktoren der gesetzgebenden Gewalt zu übernehmen.

Diese Rolle ist erst in der noch jetzt gültigen Verfassung von 1809, welche den Konstitutionalismus in unserem Lande eingeführt hat, völlig abgeschlossen. Aber der Staatsgerichtshof, welcher hier eingerichtet wurde, knüpft in der Zusammensetzung direkt an den von 1772 an und führt also seine Ahnen — durch Vermittelung des Gerichtshofes von 1634 — bis auf die urteilenden Ständeausschüsse im 16. Jahrhundert hinab.

In unserem jetzigen Staatsgerichtshof verbirgt sich also, in Einklang gebracht mit den modern-konstitutionellen Verantwortlichkeitsprincipien, ein historischer Rest der Hochverratsprocesse aburteilenden Reichstage des 16. Jahrhunderts. Auch hier verleugnet die schwedische Geschichte nicht ihren nationalen Zusammenhang und ihre Kontinuität.

Skrifter utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. IV. 2.

OM
KÄLLORNA
TILL
1541 ÅRS ÖFVERSÄTTNING
AF
NYA TESTAMENTET

AF
ERIK STAVE
DOCENT I EXEGETIK VID UPSALA UNIVERSITET

UPSALA 1896
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

De femton år, som ligga mellan utgifvandet af Nya Testamentet på svenska år 1526 och Gustaf Wasas bibel år 1541, beteckna, för att nu tala om dessa verk endast såsom litterära produkter, ett betydelsefullt skede i det svenska språkets utveckling. Ordförrådet, ordställningen, skriftsättet och satsbyggnaden äro uti Nya Testamentet af år 1541 så olika mot 1526, att det synes ha behöfts 60—70 om ej 100 år, för att sådana förändringar skulle ha kunnat hinna att göra sig gällande. Redan i detta förhållande ligger en antydning därom, att man ej har att betrakta Nya Testamentet af år 1541 såsom en blott och bar förbättring af texten från år 1526, utan såsom en i det väsentliga ny öfversättning.

Ett annat för bibeln af år 1541 betydelsefullt kännetecken är dess öppet uttalade erkännande af sin skuld till Luther, hvars namn icke är nämndt i 1526 års testamente, om än dess upphofsmän tydligen rådfrågat hans öfversättning likasom andra gifna hjälpkällor. Ja, ser man saken på ytan utan att anställa längre jämförelser, så ter sig Nya Testamentet i Gustaf Wasas bibel såsom ett i det hela tämligen troget återgifvande af den tyske reformatorns verk, visserligen icke så att den svenske öfversättaren alltid slafviskt omskrifvit Luthers ord till svenska, men så att denne dock varit den enda förebilden eller hjälpkällan vid sidan af grundtexten. Detta synes ock ha varit den bild af sakförhållandet, som föresväfvat författarne af våra kända arbeten i svensk kyrko- och litteraturhistoria.

Innan man gjort en närmare bekantskap med öfversättningen af 1526 och dess förhållande till sina källor, särskildt Luthers text, har denna föreställning om bibelöfversättningsarbetets första stadium i vårt land icke heller något öfverraskande i sig. Efter att i förstone (1526) ha ställt sig något reserveradt och försiktigt afvaktande i förhållande till Luther, utan att dock försumma att af honom lära det som var värdt att lära, har man sedan (1541) mera helt och öppet slutit sig till honom. Sådant blir det allmänna omdömet om denna utveckling och dess principer enligt detta antagande. Och det skall icke nekas, att däri ligger en viss sanning.

Men har det en gång visat sig, såsom jag hoppas är fallet i min undersökning om källorna till 1526 års testamentöfversättning, att man här i Sverige vid denna tid ansett sig behöfva taga så stor hänsyn jämväl till andra hjälpkällor än Luther, och gent emot denne öfvat en så omfattande och tapper kritik, så innebär den tanken, att man femton år senare skulle ha uppgifvit största delen af denna kritik och förkastat de öfriga hjälpkällorna, en stötesten, som man gärna ville se undanröjd. Den svenska reformationens banérförare, som haft sin hand med i båda dessa testamentöfversättningar, skulle ju enligt denna föreställning först ha uppträdt som män med mycken själfständighet och på samma gång mottaglighet för undervisning från alla sidor, för att sedan lämna sitt eget omdöme och blifva efter-sägare, låt vara till den tidens störste andlige mästare. Detta vill dock ej passa rätt till det svenska kynnet, allra minst hos reformationstidens män.

Problemet mister visserligen något af sin tillspetsning, så snart man besinnar, att också Luther själf i en mängd fall ändrat och förbättrat sin första tolkning af de heliga författarnes ord, så att en anslutning till Luthers senare öfversättning i flera viktiga punkter har en hel annan innebörd än en anslutning till

hans första text. Men tillfredsställande löst blifver frågan genom denna anmärkning ändå icke. Det högst egendomliga förhållandet, att den eller de män, som verkställt 1526 års öfversättning, vid detta arbete visat sig äga ett så klart öga för den tyske reformatorns både fel och förtjänster, men vid samma arbete 1541 skulle väsentligen ha uppgifvit sin kritiska metod, står kvar och utgör enligt vår mening ett mycket tungt vägande skäl för att verkligen sätta i fråga, om det varit samma män, som utfört de båda testamentöfversättningarna.

Redan på grund af detta intresse rörande de båda bibeltolkningarnas upphofsmän förtjänar sålunda frågan en grundlig undersökning, gällde det än blott att fastslå det antagande, som vid en mindre djupgående betraktelse synes erbjuda sig. Men frågan har ock ett mera reellt intresse. Det kan ju icke vara af någon ringa betydelse att lära känna, huru pass grundligt, opartiskt och metodiskt man gick tillväga vid utförandet af ett öfversättningsarbete, som för en så lång tid blef den förnämsta källa, hvarur vårt folk skulle hämta sin andliga näring och uppbyggelse. Att man vid detta arbete skulle kunna ansluta sig med större förtroende till Luthers öfversättning än femton år förut, är ju naturligt, ty nu hade hans verk hunnit vinna ökad styrka och mognad. Men å andra sidan hade man ock redan hunnit missbruka hans ord i Tyskland, och här hemma umgicks konungen med vidtgående planer rörande kyrkoväsendets grundliga omgestaltning efter tyska, som han menade, reformatoriska grundsatser.

Däri låg en maning till att på nytt pröfva jämväl Luthers öfversättning, och vi skola i det följande se åtminstone ett, högst intressant exempel på ändring i katoliserande riktning af 1526 års bibeltext, som tydligen framkallats af konungens försök att tillintetgöra biskopsämbetets makt.

Att upphofsmännen till den svenska bibeln af år 1541, in-

klusive Nya Testamentet, begagnat sig af flera källor, synes också vara antydt i slutet af det förord, som inleder hela arbetet. Där heter det nämligen, med en genomskinlig hänsyftning på hvad som säges i ett af förorden till 1526 års svenska Nya Testamente:

»På thet sista, skal hwar och en, som thenna vthtolckadha Swenska Biblia läsandens warder, låta sikh wara förmanat, om här någhot förekommer, thet honom icke synes drabba rett, at han tå icke alt förhastigh är sådant at straffa, förwandla, eller effter sitt huffuud retta, Vthan låter thet bliffua som thet är, så lenge han warder fullwiss ther vppå, at han thet medh rett och skäl göra kan, Ellies kan then samme wel så snart fela som Tolcken, *then til ewentyrs sikh j sakenne någhot meer och yterlighare befljitat haffuer til ath vthleta hwadh rettest är*¹.»

Dessa ord antyda ju, att »tolken» jämväl denna gång sett sig om i »flere böker och flere lärares lecturer», såsom det heter i förordet 1526, och att man också 1541 förfarit kompilatoriskt eller rådfrågat flera källor. I själfva verket visar en undersökning af Nya Testamentet af år 1541, att man tagit till råds jämväl Erasmus och Vulgata alldeles såsom 1526. I hvilken omfattning detta skedde, skall visas i efterföljande textsammanställning, som grundar sig på en jämförelse ord för ord, rad för rad genom hela Nya Testamentet mellan de båda svenska öfversättningarna (1526, 1541), grundtexten, Erasmus' latinska öfversättning och Versio Vulgata.

Den grekiska texten är aftryckt efter Erasmus' hufvudupplaga af år 1522, hvars text jämte den där bifogade latinska öfversättningen, enligt hvad jag förut visat, ligger till grund för den svenska öfversättningen af år 1526. Men jag har äfven tagit vederbörlig hänsyn till och på viktigare ställen angifvit olikheterna i de öfriga upplagorna af år 1516, 1519, 1527 och 1535. I alla dessa hufvudupplagor står Erasmus' latinska öfversättning

¹ Kursiv. af mig.

vid sidan af den grekiska texten, i 1527 års upplaga är jämväl Vulgata aftryckt vid sidan af E:s egen latinska text; och det är väl sannolikt, att de svenske öfversättarne haft en af dessa hufvudupplagor och ej en blott latinsk öfversättning vid sidan af en grekisk textupplaga. I sin latinska öfversättning har Erasmus, särskildt från och med 1519 inskjutit längre eller kortare ord och uttryck, ej sällan efter Vulgatas föredöme, för att förtydliga meningen. Dessa inskjutningar äro af honom oftast betecknade med finare stil, för att ange, att de äro utan motsvarighet i grundtexten, i den följande framställningen är denna markering an gifven med [].

Af Vulgata har jag användt den text, som Erasmus själf aftryckt parallellt med sin latinska öfversättning uti hufvudupplagan af år 1527. För de få exemplen från Gamla Testamentet i slutet af min undersökning ligger ett exemplar, tryckt i Nürnberg 1522 och innehållande den af Andreas Osiander förbättrade Vulgatatexten, till grund.

Af Luthers öfversättningar har jag begagnat hans helbibel, tryckt i Strassburg 1535. Därjämte har jag haft hans Septemberbibel af 1522 och antecknat dess afvikelser i viktiga punkter. Den förbättrade text, som Luthers helbiblar (1534 ff.) innehålla, var, hvad Nya Testamentet angår, fullt färdig, på några få obetydliga undantag när, redan 1530, jfr *H. F. G. Palm*, *Historie der deutschen Bibel-Übersetzung D. Martini Lutheri von dem Jahr 1517 an bis 1534*, herausg. von J. M. Goetze, Halle 1772 s. 91, 102 ff. Finge man sluta af ett par små exempel, skulle man tro, att man här hemma i Sverige haft, åtminstone att börja med, just Luthers öfversättning af 1530 (stor oktav, tryckt i Wittenberg) att följa. I Luk. 2, 37 öfversätter Luther här enligt *Palm*, a. a. s. 91: »und war nu eine widwe», 1534, 1535: »und war eine widwe». Svenskarne 1526: »och hon war en enkia», 1541: »och war nu een änkia». Hvarken Erasmus'

grekiska eller latinska text eller Vulgata ha någon ekvivalent till det svenska »nu». Likaså utelämnar Luther 1530 i Apg. 16, 31: »Christum», så ock svenskarne 1541, men desså hade dock redan 1526 i öfverensstämmelse med Erasmus' grekiska och latinska text äfvensom med Vulgata här gjordt samma utelämnning. Anmärkningsvärdt blifver i alla händelser, att den svenska texten af år 1541 i öfrigt på detta ställe visar spår af inflytande från Luther, som först från och med 1534 här insätter »Christum». Att man redan före 1534, då Luther först utgaf hela bibeln på tyska, eller åtminstone förr än man i Sverige fick ett exemplar af denna, var sysselsatt med Gamla Testamentets öfversättning efter hans sedan 1523 ff. utkommande stycken af denna del af bibeln, har jag i ett bihang i slutet af min undersökning sökt visa. Det vore därför icke någonting öfverraskande däri, att man före denna tid jämväl börjat med en ny öfversättning af Nya Testamentet.

Uti min jämförande framställning af de svenska texterna och deras förebilder har jag jämväl inryckt det mig veterligen icke i nyare tid undersökta bibelrevideringsarbete, som är känt under namnet: *Observationes Strengnenses*, och hvilket, tack vare en för bibelöfversättningsfrågan mycket intresserad person, J. Heysig-Ridderstjerna, (jfr E. Lewenhaupt, Samlaren XIV, 73), ännu finnes i behåll i Upsala Domkapitels arkiv. Förslagets särskilda rättelser upptagas i noterna, oftast med angifvande af den auktoritet, som varit den bestämmande för den föreslagna ändringen. Några få obetydliga ändringsförslag har jag förbigått, enär de synts mig vara utan intresse, eller beroende på felaktig uppgift om stället dit de höra. Kommitterades insikter äro tämligen begränsade, så att det i de flesta fall varit lätt att se, hvarifrån de fått sina idéer. Det är Luther och Vulgata, som utgöra deras hjälpkällor, och deras ändringsförslag göra oss bland annat den stora tjänsten att visa, hurudan den svenska öfversättningen 1541 skulle ha blifvit, om man endast okritiskt

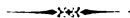
följt dessa källor. *Obs. Strengt*. kunna i detta hänseende lära oss beträffande Nya Testamentet af år 1541, hvad den danska öfversättningen af 1524 med sitt slafviska beroende af Erasmus och Luther kan lära oss beträffande den svenska af år 1526.

Uti denna inledning har jag endast att tillägga en bön, att man icke måtte finna den följande textjämförelsen för vidlyftig och detaljerad. Då det varit min afsikt att jämföra de gifna texterna ifrån början till slut, har jag ansett mig böra upptaga allt, äfven de minsta olikheter, som ha något värde såsom belysande öfversättarnes metod och kritiska förmåga. Det värde, min undersökning möjligen har, ligger förnämligast i dessa parallelltexter, där man i detalj kan följa öfversättarnes arbete. För att min afhandling ej måtte svälla ut till alltför stort omfång, har jag dock måst gå förbi mindre betydande olikheter eller endast i noterna omtalat dem. Likaså har jag i allmänhet förbigått alla de ställen, som i 1526 års öfversättning äro formade efter Luthers text och 1541 upptagna i oförändradt skick, enär jag i detta fall skulle ha nödgats omtrycka en stor del af min undersökning om källorna till 1526 års Nya Testamente. Däremot har jag på nytt upptagit sådana ställen, där 1526 års text är bildad efter Erasmus eller Vulgata, och hvilka i 1541 års öfversättning upptagas oförändrade eller med en lätt bearbetning, därför att dessa exempel hafva sitt särskilda intresse genom att visa, att den nya öfversättningen hvilar på flera källor.

För korthetens skull begagnas följande tecken:

- $$\begin{aligned} S\ 1526, S\ 1541; \} &= \begin{cases} \text{Svenska öfversättaren, öfversättarne,} \\ 1526, \quad 1541 \end{cases} \text{öfversättningen år 1526, 1541.} \\ E\ 1516, 1519 \} &= \begin{cases} \text{Erasmus, Erasmus' latinska öfversättning år} \\ 1527, 1535 \end{cases} 1516, 1519, 1527, 1535. \\ L\ 1522, L\ 1535; \} &= \begin{cases} \text{Luther, Luthers öfversättning år 1522} \\ 1522, \quad 1535 \end{cases} \text{(Septemberbibeln), 1535.} \\ V &= \text{Vulgata.} \\ G &= \text{Grekiskan efter Erasmus.} \end{aligned}$$

I öfrigt har jag såsom i min förra undersökning genom tecknet 1 i någon af de tre kolumnerna till höger å hvarje öppning angifvit den källa, som synts mig vara använd uti de anförda exemplen, eller den text, som den svenska öfversättningen 1541 i alla fall mest liknar. I många fall, särskildt vid sådana exempel som bero af Luthers text, visar den svenska öfversättningen vid sidan af sitt beroende jämväl en kritik af sin förebild, och läsaren måste därför i hvarje fall närmare undersöka den svenska texten och dess källa och icke stanna blott vid de angifna tecknen i kolumnerna till höger, om han skall få en rätt inblick i förhållandet. — Öfriga förkortningar äro lätt förstådda: om., sine ange utelämning, >: motsats eller olikhet, add.: tillägg.

PARALLELTEXTER

Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 2.

1

S. 1541.	S. 1526.	G.
aff henne som war Urie hustru.	= 1541.	ἐκ τῆς τοῦ οὐρίου.
förr än the komo samman ¹ .	= 1541.	πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτούς.
som en Herre wara skal.	som skal regera.	ὅστις ποιμανεῖ.
skenckte honom ² .	ladhe honom gaffwor före.	προσέθηκεν αὐτῷ δῶρα.
til at förgöra ³ .	och will förgöra.	τοῦ ἀπολέσαι.
fick befallning aff Gudhi.	honom oppenbarat war.	χρηματισθεῖς.
Och han är then ⁴ .	Thenne är then.	οὗτος γάρ ἐστιν.
frucht som bättring tilhörer.	= 1541.	καρπούς ἀξίους τῆς μετα- νοίας.
Therföre hwart och itt trää ⁵ .	Ty huart och it trää.	πάν οὖν δένδρον.
Och när Jesus war döpt.	När Jesus war döpt.	βαπτισθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς.
Menniskan leffuer icke al- lenast widh brödh.	Ey allenast wedh brödh skal menniskan leffua.	οὐκ ἐπ' ἄρτων μόνων ζή- σεται ὁ ἄνθρωπος.
Folcket som satt j mörk- ret ⁶ .	Folkit som satt i mörkret och dödzens skugga.	ὁ λαὸς καθήμενος ἐν σκό- τει.
them alla.	them.	αὐτούς.
hwar medh skal man tå salta?	huad kan man salta ther medh?	ἐν τίνι ἀλισθῆσεται;
han skal wara skyldigh un- der Domen.	han är skyldogh ath domen skall gå öffuer honom.	ἐνοχος ἔσται τῇ κρίσει.
idhart taal.	idher oordh.	ὁ λόγος ὑμῶν.
Tand för tand.	och tand för tand.	καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος.
the Publicaner.	hedningenar.	οἱ τελῶναι.
idhra almoso, at j icke giffue henne.	idhra welgerninga, ath j icke gören them.	ἐλεημοσύνην ὑμῶν μὴ ποι- εῖν.
wedhergeller tigh thet vp- penbarligha.	wedherlägger tigh thet.	ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φα- νερῷ.
skal tigh thet wedhergella vppenbarligha.	skall tigh thet wedhergella.	ἀποδώσει σοι ἐν τῷ φα- νερῷ.

¹ Obs. *Strengn.* vill i 1,19 rätta S: "Joseph war en from man", till: "Joseph hennes man war from", efter L: Joseph ihr man war frum, = GEV. S 1541 ändrar här blott 1526: "berykta", till "röya" efter L:s rügen.

² Obs. *Strengn.* vill i v. 12 ändra S: "fingo the vppenbarelse", till: "fingo the af Gudi vppenbarelse". L: Gott befallh jnen, G: χρηματισθέντες.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matt.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ex ea quæ fuerat uxor Uriæ, V: — fuit Uriæ.	von dem Weibe des Vrie.	1,6		1	
priusquam congressi fuissent, V: antequam convenirent.	ehe er sie heim holet.	18		1	
qui gubernaturus est, V: qui regat.	der ein Herr sey.	2,6			1
obtulerunt illi munera.	schenckten jm. 1522: legten yhm geschenck fur.	11			1
ad perdendum.	umb zübringen.	18			
oraculo admonitus.	enpfeng er befelh von Gott.	22			1
Nam hic est ille.	Vnd er ist der.	3,3			1
fructus qui deceant pœnentiam, V: fructum dignum pœnentitiæ.	rechtschaffene frucht der busse.	8	1		
Omnis igitur arbor.	darumb, welcher bawm.	10			
Et baptizatus Jesus. V: Bapti- zatus autem —.	Vnd da Jesus getaufft war.	16	1		1
Non solo pane victurus est homo. V: Non in solo pane vivit homo.	Der mensch lebet nicht vom brod allein.	4,4		1	1
populus qui sedebat in tenebris et umbra mortis. V: — am- bulabat in tenebris.	das volck dz im finsternis sass.	15			1
illos.	sie alle.	24			1
quo salietur? V: in quo —?	wo mit sol man saltzen? 1522: was kan man damit salt- zen?	5,18			
obnoxius erit iudicio.	der sol des gerichtts schuldig sein.	22			
sermo vester.	Ewer rede.	37			
et dentem pro dente. V: dentem —.	Zan umb zan.	38		1	1
publicani, V: ethnici.	die Zölner.	47	1		
ne eleemosynam vestram præ- stetis, V: ne iustitiam vest- ram faciat.	ewer Almosen, das jr die nicht gebt.	6,1			1
reddet tibi in propatulo, V: reddet tibi.	wird dirs vergelten offentlich.	4	1		1
persolvat tibi in propotulo, V: reddet tibi.	wird dirs vergelten offentlich.	6	1		1

³ V. 18 är i S 1541 oförändrad och hvilar på en kombination af L och V, jfr Källorna till 1526 etc. s. 2, not 1. I v. 16 har S 1541 efter L 1535 inskjutit ett: "nu".

⁴ V. 3 ändrar *Obs. Strengn.*: "ropande" (röst) till "predikande", så ock på parall. st.

⁵ I fortsättningen af v. 10 sluter sig S till GE och v. 12 bibehåller S sin öfversättning från 1522 (= GE > VL).

⁶ I öfrigt är meningen = 1526.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
at the skola synas för men- niskiomen medh sijn fa- sto. (V. 18 på samma sätt ändrad).	— — — — för menni- skiomen fasta.	ὁπως ψανῶσιν τοῖς ἀνθρώ- ποις νηστεύοντες.
liwset — — är mörker. sijn eghen plågho. titt ögha. — som biwdher honom en steen?	liwset — är mörkt. sitt eghit bekymber. tit eghit ögha. icke mon han geffwa — honom en steen?	τὸ φῶς — σκότος ἐστίν. ἡ κακία αὐτῆς. τῷ σὺ ὀφθαλμῷ. μή λήθον ἐπιδιδώσει αὐτῷ;
träå som icke bäär godha frucht skal affhuggas ¹ . mongha krafftigha gernin- gar.	träå som icke gör godha fruct warder åffhuggit. crafttigha gerningar.	δένδρον μή ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκρίπτεται. δυνάμεις πολλὰς.
honom liknar iagh. Jagh wil, War reen.	han liknas. = 1541.	ὁμοιωσω αὐτόν. θέλω, καθαρίσθητι.
sågh allenast itt ord.	sågh allenast medh itt oordh.	μόνον εἰπέ λόγον.
på hijnsiden haffuet.	på then andra stranden.	τὸ πέραν.
sade til honom. nepste wädhret och haffuet.	sadhe. bödh wädhret och haffuet.	εἶπεν αὐτῷ. ἐπετίμησε τοῖς ἀνέμοις καὶ τῇ θαλάσσῃ.
Tå foro the uth, och foro in j swijnahjorden.	Thå foro the uth, och in j swina hiorden.	οἱ δὲ ἐξελθόντες ἀπηλθον εἰς τοὺς χοίρους.
foor vthoffuer igen. tina synder förlåtas tigh.	foor vthoffuer. synderna förlåtas tigh.	διεπέρασεν. ἀφένται σοι αἱ ἁμαρτίαι σου.
gack j titt hws ² . när han satt widh bord ³ .	gack heem j titt hws. när Jesus satt wedh boordh.	ὑπάγε εἰς τὸν οἶκόν σου. αὐτοῦ ἀνακειμένου.
bröllops folcket. Ingen lappar itt gammalt klädhe med en nyy klwt ⁴ .	brwdhghummans barn. Ingen insömar någhon klwt aff nytt och owalkat clädhe in uthi gammalt clädhe. = 1541.	οἱ οἶοι τοῦ νομφῶνος. οὐδεὶς δὲ ἐπιβάλλει ἐπιβλη- μα ῥάκους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ. ἐκκελυμένοι καὶ ἐρριμμέ- νοι.
förlåtné och förskingradhe ⁵ .		ἐξετάσατε τίς ἐν αὐτῇ ἁξιώ- ς ἐστιν.
bespörrier om ther någhor inne är som thes wer- digh är.	bespörrier hoo ther är wer- digh.	

¹ Här synes V vara använd.² De båda sista exemplen visa att S 1541 ingalunda slafvisk följer L, utan bemödar sig om en själfständig text, jfr 7, 22.³ I fortsättningen visar S 1541 såsom 1526 beroende af E genom att från denne upptaga; "hans" framför: "hws".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matt.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
quo perspicuum sit hominibus ipso jejunare, V: ut pareant hominibus jejunantes.	auff das sie für den leuten scheinen mit jem fasten.	6,16			1
lumen tenebræ sunt.	das licht finsternis ist.	23			
curam sui ipsius.	seine eigen plage.	34			1
oculo tuo.	deinem auge.	7,8			
(qui) lapidem daturus sit illi?	der jm einen stein biete?	9			1
arbor quæ non facit fructum bo- nam exciditur, V: — excidetur.	bawm der nicht gûte fruchte bringet, wird abgehawen.	19		1	
multas virtutes, V = E.	viel thaten.	22			
adsimilabo illum, V: assimilabitur.	den vergleiche ich.	24	1		1
volo, mundus esto, V: volo mun- dare.	ich wills thun, sei gereinigt.	8,8	1		
tantum dic verbum, V: — — verbo.	sprich nur ein wort.	8	1		1
in ulteriorem rimpam, V: trans fretum.	jhenseit des meers.	18		1	1
dixit ei, V = E.	sprach zu jm.	19			
incepavit ventos et mare, V: im- peravit ventis et mari.	bedrawete den wind vnd das meer.	26	1		1
Illi vero egressi abierunt in gre- gem porcorum, V: — exeuntes — in porcos.	Da furen sie aus, vnd furen inn die herd sew.	32	1		1
trajecit, V: transfretavit.	fur wider herüber.	9,1			1
remittuntur tibi peccata tua, V = E.	deine sünde sind dir vergeben.	2			
abi in domum tuam.	gehe heim 1522 = 1535.	6			
ut Jesus accumberet, V: discum- bente eo.	da er zu tisch sass.	10		1	1
filii sponsi.	die hochzeit leute.	15			1
Nullus inmittit assumentum pan- ni rudis in veste veteri.	Niemand flickt ein alt kleid mit einem lappen von newem tûch.	16			1
destitui ac desperi, V: vexati et jacentes.	verschmacht vnd zurstrawet.	36	1		
exquirite quis in ea sit dignus, V: interrogate — — —	erkündiget euch, ob jemand darinnen sey, der es werdt ist.	10,11			1

⁴ I detta och näst föregående exempel har L tydliga tjänat till mönster.

⁵ Obs. *Strengn.* vill ändra denna öfversättning till: "försmäktande och förskingrade", således efter L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men wachter idher för men- niskomen. skal få — löön (bis). begynte Jesus tala. äter och dricker ¹ . The Sodomers lande. lärer aff migh, Ty iagh är mild. Skodhobrödden. Jagh haffuer lust til barm- hertigheet. han uthreckte henne. Och hon wardt ferdigh igen. hans röst. swaradhe ² .	Förwarer idher för sådana menniskior. får — löön. begynte han tala. och bådhe ååt och drack. Sodome. lärer aff mich ath iach är miller. the framlagghda brödden. Barmhertogheet will iach. han vthräckte och hon wort ferdog. hans skrij. fråghade honom.	προσέχετε δὲ ἀπὸ τῶν ἀν- θρώπων. μισθὸν λήψεται. ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς λέγειν. ἐσθίων καὶ πίνων. γῆ Σοδόμων. μάθετε ἀπ' ἐμοῦ, ὅτι: πρῶτος εἰμι. τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως. ἔλεος θέλω. ἐξέτε:νε καὶ ἀπεκατεστάνη τὴν φωνὴν αὐτοῦ. ἀπεκρίθησαν. ἐκ τῶν περάτων τῆς γῆς. ἐκαυματίσθη. οὐδὲ συνιοῦσιν. καὶ τοῖς ὡς βαρέως ἤκου- σαν. ὁμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλ- μοὶ ὅτι: βλέπουσι. τὴν παραβολήν. τὸν λόγον. τοὺς ἀνθρώπους. ἐλθεῖν καὶ κατασκηνοῖν. ἐνέκρυψεν. πυρὶ κατακαίεται.
ifrå jordennes enda. förwisnadhe thet. ty the förståått icke. och theras öron höra illa.	frå ytersta landzskapen. förbrände thet. och ey heller förstå. theres öron haffua the giordt lomhördh.	ἐκ τῶν περάτων τῆς γῆς. ἐκαυματίσθη. οὐδὲ συνιοῦσιν. καὶ τοῖς ὡς βαρέως ἤκου- σαν.
Men saligh — idhor öghon, at the se. thenna lijknelsen. ordet. folcket. komma och göra sijn neste ³ .	Men saligh — idhder öghon, ty ath the se. lijknelsen. gudz oord. menniskionar. kunna göra theres näste.	ὁμῶν δὲ μακάριοι οἱ ὀφθαλ- μοὶ ὅτι: βλέπουσι. τὴν παραβολήν. τὸν λόγον. τοὺς ἀνθρώπους. ἐλθεῖν καὶ κατασκηνοῖν.
blandadhe j. brennes vp medh eeld.	ladhe in uthi. brennes vpp.	ἐνέκρυψεν. πυρὶ κατακαίεται.
såto så. thenna lijknelsen. icke mong tekn ⁵ . therföre gör han sådana krafter.	såto så wedh stranden ⁴ . thetta tal. inga crafter. therföre äro hans gerningar så crafftigha.	καθίσαντες. τὰς παραβολὰς ταύτας. οὐκ — δυνάμεις πολλὰς. διὰ τοῦτο αἱ δυνάμεις ἐνεργ- οῦσιν ἐν αὐτῷ.
När tå Herodes begick sin födelse dagh ⁶ . Therföre loffuade han hen- ne.	När thå Herodis födhelses årssdagh begicks. och loffuadhe henne.	γενεσίῳ δὲ ἀγομένῳ τοῦ ἡρώδου. ὅθεν ὠμολόγησεν.

¹ "Dieffuulskap" i v. 18 vill *Obs. Strengn.* ändra till plur. och den sista satsen i v. 19: "Och wijsdomenom warder rett gifvet", till: "wijsdomen wardher rättferdigat". L öfversätter: "die weisheit muss sich rechtfertigen lassen".

² Här har S öfvergifvit E, sin auktoritet från 1526, jfr v. 19.

³ Synes förutsatta användning af E eller G.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matt.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
cavete autem ab illis hominibus, V: — ab hominibus.	Hüttet euch aber für den men- schen.	10,17		1	1
mercedem accipiet.	wird lon empfaen.	41			
cœpit Jesus dicere, V = E.	fieng Jhesus an zû reden.	11,7			
edens ac bibens.	isset und trincket.	19			
Sodomis, V: terræ Sodomorum.	der Sodomer lande.	24		1	1
discite a me quod mitis sim, V: — quia mitis sum.	lernet von mir, denn ich bin senfftütig.	29		1	1
panes propositionis, V = E.	die Schawbrod.	12,4			1
misericordiam volo, V = E.	Ich habe wolgefallen an der barmhertzigkeit.	7			1
is extendit ac restituta est sani- tate.	er strecket sie aus, Vnd sie ward jm wider gesund.	13			1
vocem ejus, V = E.	sein geschrey.	19	1	1	
interrogaverunt eum, V: respon- derunt.	antworteten.	28		1	1
a finibus terræ, V = E.	vom ende der erden.	42			1
exusta sunt, V: æstuaverunt.	verwelcket es.	13,6			1
nec intelligunt, V = E.	denn sie verstehen es nicht.	13			1
et auribus graviter audierunt.	unnd jre ohren hören vbel.	15			1
Vestri vero beati sunt oculi quia vident, V = E.	Aber selig sind ewer augen, das sie sehen.	16			
parabolam.	diese gleichnis.	18			1
verbum, V: verbum dei.	das wort.	22	1		1
hominibus.	die leute.	25			1
veniant et nidulentur, V: — ha- bitent.	komen und wonen.	32	1		
abscondidit.	vermenget.	33			1
igni comburuntur.	(das unkraut man) mit fewer verbrent.	40			
sedentes, V: secus litus sedentes.	sitzen.	48	1		1
sermones hos, V: parabolis istas.	diese gleichnisse.	53		1	1
non virtutes multas.	nicht viel zeichen.	58			1
ideo virtutes agunt in eo, V: — operantur in eo.	darumb thut er solche thaten.	14,2			1
Cum autem celebraretur natalis Herodis.	Da aber Herodes seinen jars- tag begieng.	6			1
Unde pollicitus est.	Darumb verhies er jr.	7			1

⁴ Här är V tydligan använd. S 1541 har ändrat till likhet med G.

⁵ S ändrar här ett fel från 1526.

⁶ Man observere, att, oaktadt L tydligan legat till grund för S:s öfversättning i de två sista exemplen, denna dock icke är ett slafviskt återgifvande af L.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Doch för eedhen skul ¹ .	doch likwel för ty han hadhe swurit.	διὰ δὲ τοὺς ὅρκους.
hans läriungar komo.	Johannis läryungar gingo till.	προσελθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ.
och tackadhe, bröt thet. bådho honom.	loftuadhe gudh, bröt sönder. bådho.	ἐδλόγησεν καὶ κλάσας. παρεκάλουν αὐτόν.
han skal dödhnen döö.	han skal dräpas medh dödhnen.	θανάτῳ τελευτάτω.
Ther medh skeer tå, at ingen hedhrar sin fadher ² .	och hedhrar så intit sin fadher.	καὶ οὐ μὴ τιμήσει τὸν πατέρα αὐτοῦ.
tilbadh honom ³ .	badh honom.	προσεκύνησεν αὐτῷ.
the fem brödh, emellan the fem tusend män ⁴ .	the fäm brödhnen och the fäm twsend menniskior.	τοὺς πέντε ἄρτους τῶν πεντακισχλίων.
j then egnden Cesaree Philippi.	j then landzendan wedh then stadhen Cesarea, som kal-las Philippi.	εἰς τὰ μέρη καίσαρείας τῆς φιλίππου.
mina Församling.	mina kyrkio.	μοῦ τὴν ἐκκλησίαν.
Gack bortt jfrå migh.	Gack bort effter mich.	ἔπαγε ὀπίσω μου.
När the komo.	när han kom.	ἐλθόντων αὐτῶν.
toll eller skatt.	skatt.	τὰ τέλη ἣ κήνσον.
widh tweggia eller triggia witnes munn ⁵ .	widh twäggia eller treggia vitnes oordh.	ἐπὶ στόματος δύο μαρτύρων ἢ τριῶν.
tilbadh honom.	badh honom.	προσεκύνει αὐτῷ.
giffua sigh j echteskap.	wara j ecteskap.	γαμήσαι.
Hwadh gott ⁶ .	huadh.	τί ἀγαθόν.
Hwadhscole wijfå therföre? skal ärfua.	Hwadh bliffuer thå aff oss? skal haffua.	τί ἄρα ἐσται ἡμῖν; κληρονομήσει.
Seer tu för then skul illa uth, at iagh så godh är? ⁷	eller är titt ögha skalkac-tught, ty iach är godh?	εἰ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρός ἐστιν, οὗτι ἐγὼ ἀγαθός εἰμι;
werldzligha Förstar äro rå-dhandes, och the som herrar äro, haffua mach-tena.	försterna för folkit haffua sigh som herrar offuer them, och the som mec-toghe ära, the brwka wåld offuer them.	οἱ ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατα-κυρεῖουσιν αὐτῶν καὶ οἱ μεγάλοι κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν.

¹ I fortsättningen af denna v. bibehåller S 1541 från 1526 ett efter EG 1522 inskjutet: "henne".

² V. 5 är redan i S 1526 formad efter L, i S 1541 har likheten med L blifvit ännu större.

³ Jämväl i v. 17 rättar S 1541 öfversättningen från 1526 genom att tillägga ett: "ännu" (= GEL > V). *Obs. Strengn.* ändrar i v. 34: "någhra fåå fiskar", till: "någhra få små fiskar" (= GEVL).

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matt.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
attamen propter jusjurandum, V: propter jusjurandum autem. accerserunt discipuli ejus.	doch vmb des eides willen. kamen seine jünger.	14,9 12			1
benedixit. Et cum fregisset —. obsecrabant eum, V: rogabant —. morte moriatur, V = E.	vnd dancket vnd brachs. baten jn. der sol des todts sterben.	19 36 15,4			1
et non honorabit patrem suum. V: — honorificabit —.	Damit geschicht es, das niemand hinfürt seinen vater chret.	5			1
adoravit eum, V = E.	fiel fur jm nidder.	25			
quinque illos panes, cum homines essent quinq̄s mille, V: — panum in quinque millia hominum.	die fünff brod, unter die fünff tausent.	16,9		1	1
in partes Cæsareæ ejus quæ cognominatur Philippi, V: in partes Cæsareæ Philippi.	in die gegend der Stadt Cæsarea Philippi.	13			1
meam ecclesiam.	meine Gemeine.	18			
Abi post me, V: Vade post me. cum venissent, V: — venisset.	Heb dich — von mir. da sie kamen.	23 17,14			1
tributa aut censum.	zol oder zinse.	25			
in ore duorum aut trium testimonium, V = E.	auff zweier oder dreier zeugen munde.	18,16			
adorabat eum, V: rogabat.	betet jn an.	26	1		1
contrahere matrimonium.	ehelich zu werden.	19,10	1		
quid boni, V = E.	Was guts.	16			
Quid ergo erit nobis?	was wird uns dafür?	27			
sortietur hereditatem, V: possidebit.	wird ererben.	29			
An oculus tuus malus est, quod ego bonus sim?	Sihestu darumb scheel, das ich so gütig bin.	20,15			1
principes gentium dominantur illis, et qui magni sunt potestatem exercent in eas.	die weltliche Fürsten herschen, vnnd die vberherren haben gewalt.	25			1

⁴ Jämval den föregående v. är bragt i större öfverensstämmelse med L i S 1541 än fallet är i S 1526.

⁵ Contexten ger vid handen att S här följt L. I v. 17 ändrar han: "kyrkionne" (1526) till: "Församlingenne".

⁶ I v. 18 utlämnar S 1541 riktigt det i 1526 tillsatta: "bodh".

⁷ I v. 22 ändrar S 1541: "skål", till: "kalck", efter L.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
kalladhe them.	kalladhe them till sigh.	ἐφώνησεν αὐτούς.
alla the ther — sålde j	alle the ther — sålde.	πάντας τοὺς ἀγοράζοντας ἐν
templet.		τῷ ἱερῷ.
och the Scrifftlärde.	om.	καὶ οἱ γραμματεῖς.
Hwj icke? ¹	Hwi icke?	καί.
bleff ther.	— — öffuer nattena.	ἡ ὀλιγοθῆ ἐκεῖ.
skola gå j Himmelriket förr	skola gå för idher vthi gudz	προάγουσιν ὑμᾶς εἰς τὴν
än j.	rike.	βασιλείαν τοῦ θεοῦ.
kom til idher, och lärde	kom till idher j retferdug-	ἦλθε πρὸς ὑμᾶς — ἐν ὁδῷ
idher retta wäghen.	hetenes wägh.	δικαιοσύνης.
fructennes tijdh.	tijdden ath fructen skulle	ὁ καιρὸς τῶν καρπῶν.
sende han sin Son til them.	sende han sin son.	ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς τὸν
		υἱόν.
Gudz Rike skal warda giff-	gudz rike skal wardha gifuit	ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ δο-
uit Hedhningomen ² .	thy folke.	θήσεται ἔθνη.
sina härar.	sin häär.	τὰ στρατεύματα αὐτοῦ.
boordhen wordo all full	bröllops hwset wort fult	ἐπλήρωθη ὁ γάμος ἀνακει-
sect.	medh gäster ³ .	μένων.
tu lærer Gudz wägh rett	j sanningenne lærer tw gudz	τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ ἐν ἀλη-
och tu rådhes för ingen,	wägh, och tw skonar in-	θείᾳ διδάσκεις, καὶ οὐ
Ty tu seer icke effter	gen, ty ath tw seer icke	μέλει σοι περὶ οὐδενός.
menniskiors person ⁴ .	effter menniskiones an-	οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρό-
	sichte.	σωπον ἀνθρώπων.
han sadhe.	Jhesus sadhe.	λέγει αὐτοῖς.
vpståndelse ⁵ .	vpståndilse aff dödha.	ἀνάστασις.
Gudz Änglar.	englar.	ἄγγελοι τοῦ θεοῦ.
en Scrifftlård frestadhe ho-	en laghcloker fråghade och	ἐπηρώτησεν νομικὸς τις πε-
nom.	frestadhe honom.	ράζων αὐτόν.
gingo til honom.	gingo fram.	προσῆλθον.
Tå skal nödhen allraförst	Alt thetta är begynnilsen	πάντα δὲ ταῦτα ἀρχὴ ὠδί-
begynnas.	till bedröffuilsen.	νων.
aff all folk.	aff huarion manne.	ὅπο πάντων τῶν ἐθνῶν.
synes alt in til wester.	synes strax j wester.	φαίνεται ἕως δουσμῶν.

¹ Då S här såsom 1526 följt E, kan det lika väl vara denna källa, som bestämt ändringarna i de näst föregående exemplen, jfr äfven följande exempel.

² Äfven i v. 42 skönjes L:s inflytande i S 1541, som rättat 1526: "huffwudhsteen j hörnet", till: "hörnsteen". I öfrigt följer S 1541 såsom 1526 E däruti att k. 22,1 i vår nuvarande öfvers. hänföres till k. 21. Obs. *Sirengn.* föreslår med LV att hänföra den till k. 22.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matth.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
vocavit eos.	rieff jnen.	20,32			
omnes ementes in templo, V = E.	alle verkeuffer im Tempel.	21,12			
et scribæ, V = E.	vnnd die Schrifftgelerten.	15			
Quid ni? V: Utique.	Ja.	16	1		
diversatus est illic.	bleib daselbst.	17			
præcedunt vos in regnum dei,	werden ehe jns Himelreich	31			1
V: præcedent — in regno —.	komen denn jr.				
venit ad vos per viam justitiæ,	kam zu euch vnd leret euch	32			1
V: — — in via —.	den rechten weg.				
tempus fructuum.	die zeit der fruchte.	34			
misit ad eos filium suum, V = E.	sandte er seinen son zü jnen.	37			
regnum dei dabitur genti, V = E.	dz reich Gottes wird den Hey-	43			1
	den gegeben werden.				
exercitibus suis.	seine heere.	22,7			
impletæ sunt nuptiæ discumben-	die tisch wurden alle vol.	10			1
tibus, V = E.					
uiam dei in veritate doceas ne-	du lerest den weg Gottes recht,	16			1
que cures quemquam. Non	und du fragest nach niemand,				
enim respicis personam homi-	Denn du achtest nicht das				
num, V: — doces — et non	ansehen der menschen.				
est tibi cura de aliquo.					
ait illis, V: ait illis Jesus.	er sprach zu jnen.	20	1		1
resurrectionem.	aufferstehen.	23			
angeli dei, V = E.	die Engel Gottes.	30			
interrogavit eum legis doctor	ein Schrifftgelerter versucht jn.	35			1
quispiam tentans eum, V = E.					
accesserunt, V = E.	tratten zü jm.	24,1			1
Hæc autem omnia initia sunt	da wird sich aller erst die not	8			1
dolorum, V = E.	an heben.				
cunctis gentibus, V: omnibus —.	von allen völcckern, 1522: von	9			1
	yderman.				
apparet usque in occidentem.	scheinet bis zum nidergang.	27			

³ S 1526 har här träffat det rätta, måhända utan att ana det, ty γάμος, som förekommer hos Erasmus ännu i hans sista edition (1535), är af nyare editorer utbytt mot νυμφών, bröllopshus. S 1541 har slutit sig till L, hvars öfversättning är friare.

⁴ Om det förra exemplet kunde tydas såsom bevis på en slafvisk efterapning af L, så visar detta (v. 16), att S äfven vet att använda honom med frihet.

⁵ Samma ändring förekommer i vv. 28 o. 30.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
medh högħa baswna röst — jfrå then ena himmelens enda til then andra ¹ .	medh högħa baswna röst — öffuerst j frå himblana och till theres endar.	μετὰ σάλπιγγος φωνῆς με- γάλης — ἀπ' ἄκρων οὐ- ρανῶν ἕως ἄκρων αὐτῶν.
then stund han icke menar.	then stundena som han intit aff weet.	ἐν ὧρᾳ ᾗ οὐ γινώσκει.
giffuer honom hans lödön ² . Swarar tu intet til thet som thesse witna emoot tigh?	sätter hans deel. Swarar tw intit, Hwi witna tesse emoot tigh?	τὸ μέρος αὐτοῦ θήσει. οὐδὲν ἀποκρίνη; τί οὐτοί σοι καταμαρτυροῦσιν;
thenna rettferdigha man- zens blodh.	thenne meenlöse mandzens bloodh.	τοῦ ἁγίου δικαίου τούτου.
Tu som bryter nedh Gudz Tempel och bygger thet.	Est tw then samme som bryter nidh gudz tempel och bygger thet?	ὁ καταλῶν τὸν ναὸν καὶ — οἰκοδομῶν.
Om Sabbatz afftonen j gry- ningen på första Sabba- then.	Om sabbatz afftonen som begynnadhe lysa om then ena sabbatz daghen.	ὅψε δὲ σαββάτων τῇ ἐπι- φωσκούσῃ εἰς μίαν σαβ- βάτων.
Johannes war j öknenne, döpte och predicadhe.	Joannes döpte j öknen och predicade.	ἐγένετο Ἰωάννης ὁ βαπτί- ζων ἐν τῇ ἐρήμῃ καὶ κη- ρύσσων.
Jagh weet hoo tu äst, nem- ligha then Gudz Helighe ³ .	Jach weeth ath tw äst then gudz helighe.	οἶδᾷ σε τίς εἰ, ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ.
the sporde hwar annan til och sadhe.	the sporde hwar annan till.	σοζητεῖν πρὸς αὐτοὺς λέ- γοντες.
och gick vth. Och Jesus gick bortt ⁴ .	och när han war vthgon- gen, gick han bort.	ἐξῆλθε, καὶ ἀπῆλθεν ὁ Ἰη- σοῦς.
så at the icke rwm hade, icke heller vthan för dör- enne.	så ath rwm et som ther för dörren war rakte them icke heller til.	ὥστε μηκέτι χωρεῖν. μηδὲ τὰ πρὸς τὴν θύραν.
medh togh slepte (the) ne- dher sängena ⁵ .	= 1541.	χαλῶσι τὸν κράββατον.

¹ Här hafva vi uppenbarligen ett exempel på, att S 1541, såsom 1526 så ofta, vid återgifvandet af en vers rönt inflytande från både E och L. I v. 41 utlämnar S 1541 den 1526 från V upptagna meningen: *Twå uthi enne säng o. s. v.* I v. 45 där S 1526 mot VL rätt återgiffvit G, har jämväl L 1535 rättat sig. På detta förhållande skola vi finna flera exempel framdeles.

² Jämväl i k. 25 synes S 1541 ha varit något mera påverkad af L än 1526, t. ex. v. 25, 45. Samma är förhållandet med k. 26, där han dock i v. 71 ännu behåller öfversättningen från 1526, hvilken närmast liknar V. I öfrigt gäller här

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Matt.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
cum tubæ voce magna — a sum- mis cælorum usque ad termi- nos eorum, V: cum tuba et voce magna — .	mit hellen posaunen — von einem ende des himels zu dem andern.	24,31	1		1
hora qua ignorat.	zu der stunde, die er nihct meinet.	50			1
partem ejus ponet.	wird jm seinen lohn geben.	50			1
Nihil respondes? Cur isti adver- sum te testimonium dicunt? V: — — ad ea quæ isti ad- versum te testificant?	Antwortestu nicht zu dem, das diese wider dich zeugen?	26,62	1	1	
sanguine hujus justi.	dem blüt dieses gerechten.	27,24			
Tu ille qui destruebas templum et — ædificabas. V: templum dei —.	Der du den Tempel Gottes zurbrichst, vnd bawest.	40		1	1
Vespera autem sabbatorum quæ lucescit in unam sabbatorum, V: — in prima sabbati.	Am abent aber des Sabbaths feiertages, welcher anbricht am morgen des ersten tages der Sabbathen.	28,1			
Baptizabat Johannes in deserto, prædicans.	Johannes der war jnn der wü- sten, teuffet vnnd prediget.	<i>Mark.</i> 1,4			
Novi te qui sis, nimirum sanctus dei, V: scio qui sis, sanctus —.	ich weis wer du bist, der Hei- lige Gottes, 1522: — das du der heylige Gottis bist.	24	1		
conquirent inter se, dicentes.	sie unternander sich befrageten vnnd sprachen.	27			
egressus est, et abiit Jesus.	vnnd gieng hinaus, Vnnd Jhe- sus gieng jnn.	35			
adeo ut jam non caperent eos, nec illa loca quæ erant circa januam.	also das sie nicht rawm hatten auch haussen fur ther thür.	2,2			
funibus dimittunt grabatum, V: submiserunt grabatum.	liessen das bette ernidder.	4	1		

såsom ofta att S 1541 bättre än 1526 gjort användning af partiklarne: "ock", "men" m. fl.

³ Här ha vi ett exempel på att S 1541 utbytt L (1526) mot E, i detta fall måhända därför att L själf ändrat sin öfversättning.

⁴ I v. 45 utbyter S 1541 riktigt: "Jesus" (1526) mot: "han".

⁵ I öfrigt skönjes L:s inflytande i v. 19, där: "bröllops barnen" (1526) ändrats till: "bröllops folket", jfr Matt. 9, 15. I v. 18 är: "plåghade fasta" ändrad till: "fastadhe mykit" efter L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
alla synder — ock försmädhelse ther medh the försmädha ¹ . vthi sijn predican. Men thesse äro the som widh wäghen äro. Ther ordet sådt warder, och the haffua thet hördt ² . Altså äro ock the som på steenören sådde äro ³ . Och thesse äro the som j törne sådde äro ² . mykin annor begärelse. och thesse äro the ² . vnder boordet. Så låto the folcket gå. wäghen sloopgh in i skepet, så at thz förfyltes ³ . och sadhe. widh berghen. En Prophete warder icke förachtad, vthan j sitt fädernes land och jbland sina frender och sitt folck. skudder aff idher thet stofft som är vnder idhra fötter. Then Johannes som döpte.	alla synder och gudz hädhelse ther thegudhmedh hädha. vthi sin lärdom. men thenne äre the som sägas somlighe wara widh wäghen ther ordith såås, och thå the hafua thet hörnt. Och somlighe äro sammelunda, the som j steenören besådda wardha. Och somlighe äro the ther j törnen besådde worda. andre tings begärlse. och andra äro the. vnder sängena. så lotho the folkit bliffua. = 1541. om. icke longt frå berghit. = 1541. = 1541. = 1541.	πάντα—τὰ ἁμαρτήματα—, καὶ βλασφημίαι θσας ἂν βλασφημῆσωσιν. ἐν τῇ διδαχῇ αὐτοῦ. οἱ δὲ εἰσιν οἱ παρὰ τὴν ὁδὸν θπου σπείρεται ὁ λόγος, καὶ ὅτ ἂν ἀκούσωσιν. καὶ οὗτοί εἰσιν ὁμοίως, οἱ ἐπὶ τὰ πετρῶδη σπείρομενοι. καὶ οὗτοί εἰσιν οἱ εἰς τὰς ἀκάνθας σπείρομενοι. αἱ περὶ τὰ λοιπὰ ἐπιθυμίαι. καὶ οὗτοί εἰσιν. ὕπὸ τὴν κλίνην. καὶ ἀφέντες τὸν ὄχλον. τὰ κύματα ἐπέβαλεν εἰς τὸ πλοῖον, ὥστε αὐτὸ ἤδη γερμίζεσθαι. λέγων. πρὸς τὰ ὄρη. οὐκ ἔστι προφήτης ἄτιμος, εἰ μὴ ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς συγγενέσι, καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ. ἐκτινάξετε τὸν χνοὺν τὸν ὑπὸ κάτω τῶν ποδῶν ὑμῶν. Ἰωάννης ὁ βαπτίζων.

¹ I öfrigt har S 1541 i v. 10 öfvergifvit E (1526) och med VL återgifvit aoristen ἐθεράπευσεν med imperfectum; i v. 21 bibehåller han ännu den karakteristiska öfversättningen: "the som honom affkomne woro" (οἱ παρ' αὐτοῦ). I v. 3a vill Obs. Strengn. till orden: "dina brödher", lägga: "och thina systrar", hvilka ej finnas i Erasmus grek. text, ej heller i Vulgata.

² I alla dessa exempel, där S 1541 öfvergifvit sin auktoritet från 1526 (E), har förändringen, om ock sannolikt föranledd af L, gjort öfversättningen mera' orda-

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Mark.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
omnia peccata — et convicia quibuscunque conviciati fuerint.	alle sünde — auch die Gotteslesterung, damit sie Gott lestern.	3,28			
in doctrina sua.	inn seiner predigt.	4,2			1
Isti vero sunt quorum alii juxta viam dicuntur ubi seminatur sermo, et cum audierint, V: Hi autem sunt qui circa viam, ubi seminatur verbum —.	Diese sinds aber die an dem wege sind, Wo das wort geseet wird, vnd sie es gehört haben.	15		1	1
Et alii sunt similiter qui in petrosa semen excipiunt. V: et hi sunt similiter qui super petrosa seminantur	Also auch, die sinds, die auff steinichte geseet sind.	16			1
Et alii sunt qui in spinas semen excipiunt, V: — in spinis seminantur.	Vnd diese sinds, die vnter die dornen geseet sind.	18			1
ceterarum rerum cupiditates, V: circa reliqua concupiscentiæ.	viel andere lüste.	19			1
Et alii sunt, V: — hi —.	Vnnd diese sinds.	20		1	1
subter lectum.	unter einen tisch.	21			1
Et dimissa turba.	Vnd sie liessen dz volck gehen.	36			1
fluctus irruebant in navim ita ut illa impleretur, V: (procella magna) fluctus mittebat in navim, ita ut impleretur navis.	(ein grosser windwirbel) warff die wellen jnn das schiff, also, das das schiff vol ward.	37	1		
dicens, V: om.	vund sprach.	5,9	1		1
juxta montes, V: circa montem.	an den bergen.	11	1		1
Non est propheta contemptus nisi in patria sua, et inter cognatos et in familia sua. V: — — sine honore — — et in domo sua et in cognatione sua.	Ein Prophet gild nirgend weniger denn im vatterland, vnd daheim bey den seinen.	6,4	1		
excutite pulverem qui est sub pedibus vestris.	schüttelt den staub abe von eweren füssen.	11	1		
Ioannes ille qui baptizabat, V: I. baptista.	Johannes der teuffer.	14	1		

grann. Ändringen skönjes äfven i fortsättningen af v. 20. I v. 27 har S. 1541 likaledes sannolikt med ledning af L. bragt öfversättningen i bättre öfverensstämmelse med grundtexten.

³ Detta är ett lärorikt exempel, då man vill lära känna S 1541:s förhållande till L. Ända till och med v. 36 var L tydligen auktoritet för S och jämväl i början af v. 37 ändrar han: "en storm" 1526, till: "en stoor storm" (= G E V L), men sedan bibehåller han sin öfversättning från 1526 (= G E > V L), jfr ock 6, 4, 11, 14.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
therföre gör han sådana krafter ¹ .	ther före werka kraffterna vthi honom.	διὰ τοῦτο ἐνεργοῦσιν αἱ δυνάμεις ἐν αὐτῷ.
Dock för eedhen skul — wille han icke wisa henne aff ² .	och för eedhen skull — wille han icke wisa henne aff.	διὰ τοὺς ὅρκους — οὐκ ἠθέλησεν αὐτὴν ἀθετήσαι.
sadhe the til honom.	sadhe the.	λέγουσιν αὐτῷ.
Och the satte sigh j hopar.	Och the satte sigh i rootataal på gräsplatzanar.	καὶ ἀνέπεσαν πρᾶσιαι, πρᾶσιαι.
(at the skulle) fara före honom.	(ath the skulle) fara.	προάγειν.
at twå — boord.	sengers twaghning.	βαπτισμοὺς — κλινῶν.
Sedhan.	= 1541.	ἔπειτα.
Skönligha bortkasten j Gudz bodh, på thet at j skolen hålla idhar stadhga.	= 1541	καλῶς ἀθετεῖτε τὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ, ἵνα τὴν παράδοσιν ὑμῶν τηρήσγητε.
Intet gåår vthaneffter in j menniskiona thet henne besmitta kan.	Ingen ting är vthwärtens medh menniskionne som går in vthi henne thet henne besmitta kan.	οὐδὲν ἐστὶν ἐξωθεν τοῦ ἀνθρώπου εἰσπορευόμενον εἰς αὐτὸν ὃ δύναται αὐτὸν κοινῶσαι.
han vthgick jfrå Tyri och Sidons grenssor ³ .	han ingick frå then grensen Tyri och Sidonis.	ἐξελθὼν ἐκ τῶν ὁρίων τούτου καὶ σιδῶνος.
Och the tenckte hijt och tijt, säyandes emellan sigh, Thet äret, Wij haffue intet brödh ⁴ .	— — — sägandes emellan sigh, wij haffuom intit brödith.	καὶ διελογίζοντο πρὸς ἀλλήλους, λέγοντες, ὅτι ἄρτους οὐκ ἔχομεν.
then blinda.	honom.	τοῦ τυφλοῦ.
Tå sågh han vp och sadhe, Jagh seer folcket gå, lijka som thet wore trää ⁵ .	Thå sagh han vpp och sadhe, Jach seer menniskiora gåendes lijkerwijs som thet wore trää.	καὶ ἀναβλέψας ἔλεγε. βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας.
til the buiar widh Cesarea som kallas Philippi ⁶ .	= 1541.	εἰς τὰς κάμας καισαρίας τῆς φιλίππου.

¹ Jämväl i v. 17 öfvergifver S 1541 E som han följde 1526 och närmar sig därmed bättre grundtexten. I v. 9 rättas S 1526: "ey skoodde annars än medh solor", i 1541 till: "vthan wara skoodde", efter L: weren geschücht" (ἀλλὰ ὑποδεξιμένους σανδάλια).

² Det är icke osannolikt att S från L lånat: "Doch" i början af satsen, ehuru han i öfrigt emot honom bibehållit sin öfversättning från 1526. I v. 23 fogar S till: "swoor henne": "en eedh" efter L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 5315, 1522.</i>	<i>Mark.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
propterea virtutes in eo agunt, V: — operantur in illo.	darumb thut er solche thaten.	6,14			1
propter jusjurandum — noluit eam rejicere, V: — contristare.	doch vmb des eides willen — wolt er sie nit lassen ein feil bitte thun.	26			
dixerunt ei, V: = E.	sie sprachen zü jm.	37			
Et discubuerunt divisi in virida- ria, V: — discubuerunt in partes.	Vnd sie satzten sich nach schichten.	39		1	1
ut præcederent, V: — eum.	(das sie) vor jm füren.	45			
lotiones — lectorum, V: baptis- mata —.	tische zü waschen.	7,4			1
Deinde, V: et.	Da.	5	1		
Bene rejicitis præceptum dei, ut constitutionem vestram serve- tis, V: — irritum facitis — tra- ditionem —.	Wol fein habt jr Gottes bot auffgehoben, auff dass jr ewer auffsetze haltet.	9	1	1	
Nihil est extra hominem introens in eum quod possit eum in- quinare, V: — — coinquinare.	Es ist nichts ausser dem men- schen, das jn künde gemein machen, so es in jn geht.	15			
egressus de finibus Tyri ac Si- donis, V: exiens — — Tyri venit per Sidonem.	er aussgieng von den grentzen Tyri vnd Sidon.	31	1		1
et disputabant inter sese, dicen- tes: Panes non habemus, V: cogitabant ad alterum dicen- tes: quia panes — —.	Vnnd sie gedachten hin vnd wider, vnd sprachen vn- termander, Das ists, das wir nicht brod haben.	8,16			1
cæci, V = E.	den blinden.	23			
et recepto visu dicebat: Video homines, quoniam velut arbo- res cerno ambulantes. V: et aspiciens ait: Video homines velut arbores ambulantes.	Vnd er sah auff vnd sprach, Ich sehe die leute daherge- hen, als ob ich bewme sehe.	24		1	
in vicos Cæsariæ quæ cognomi- natur Philippi, V: in castella Cæsareæ Philippi.	inn die merckte der stadt Ce- sarea Philippi.	27	1		

³ I v. 26 närmar sig S 1541 L emot E, som han följer 1526. V. 37 öfver-
sätter S 1541 såsom 1526 καὶ — καὶ: "bodhe och" = E.

⁴ I v. 7 vill *Obs. Strengn.* ändra: "någhro fåå fiskar" till: "någhra fåå små
fiskar" (= GEVL).

⁵ Man observere likheten med V trots den gjorda ändringen.

⁶ I v. 26 ändrar S 1541 orden: "heem j sitt hws" (1526) till: "heem" och i
v. 33 orden: "Gack efter mich" (1526) till: "Gack bortt jfrå migh" (= G).

S. 1541.	S. 1526.	G.
Och (the) befrågadhe emellan sikh, hwadh thet skulle wara, at han sadhe vpstå jfrå the dödhä.	= 1541.	συζητοῦντες, τί ἐστὶ τὸ ἐκ κερνῶν ἀναστῆναι.
Hwad disputeren j emellan idher ¹ ?	hwadh befrage j —.	τί συζητεῖτε πρὸς αὐτούς;
hwadh han sadhe.	= 1541.	τὸ ῥῆμα.
Salt är itt gott ting, Hwar nu saltet mister sijn sältö, hwar medh skal man salta?	Salt är itt gott ting, hwar nw saltet osalt är, vthi huad wilie j thå thz förmenigia?	καλὸν τὸ ἄλας, ἐὰν δὲ τὸ ἄλας ἀναλὸν γένηται, ἐν τίνι αὐτὸ ἀρτυρεσέτ;
Ingen är. godh, vthan en, thet är Gudh ² .	= 1541.	οὐδεὶς ἀγαθός ἐῖ μὴ εἷς ὁ θεός.
I weten icke hwadh j bidhien.	I weten icke huad j bidhia skolen.	οὐκ οἶδατε τί αἰτεῖσθε.
ståår icke migh til at giffua, Vthan them hender thz, som thet bereedt är ³ .	thet är icke j min makt ath giffua, vthan them hender thet, som thet beredt är.	οὐκ ἔστιν ἐμὸν δοῦναι, ἀλλ' οἷς ἡτοιμάσται.
werldzlighe Förstar äro rådhandes, och the mechtigha jbland them, haflua welde ⁴ .	the som man seer höffdingar wara för folkitt, the bruka theres härskap på them, och the ther mektughe äre j bland them the bruka theres makt öffuer them.	οἱ δοκοῦντες ἄρχειν τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν, καὶ οἱ μεγάλοι αὐτῶν κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν.
Rabbonj ⁵ , at iagh måtte få mijn syyn.	Mester, ath iach motte få min syn.	ῥαββονί, ἵνα ἀναβλέψω.
än nu ingen menniskia	= 1541.	οὐδεὶς ἀνθρώπων.
tå the gingo vth jfrå Be- thanien ⁶ .	thå han gick vth frå Be- tania.	ἐξελθόντων αὐτῶν ἀπὸ βη- θανίας.

¹ Kap. 9,1 i S 1526 hör i 1541 till kap. 8 (= L). *Obs. Strengn.* vill ändra denna S:s kapitelindelning 1541 till likhet med 1526 och EV. V. 16: E 1516, 1519: — cum illis. 1527, 1535 = 1522.

² I v. 22 vill *Obs. Strengn.* ändra: "han wardt bedröffuat aff talet" till: "han wardt illa tillfreds af thet talet".

³ Man ser med hvilken försiktighet S 1541 understundom använder L; orden: "ståår icke migh til" hänvisa tydligen till L: "stehet mir nicht zu", men S öfvergifver sedan L och följer E, sin auktoritet från 1526.

⁴ Här har S 1541 utbytt E, som var hans auktoritet 1526 mot L 1535, och

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Mark.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
inter se disputantes, quid esset hoc quod dixerat e mortuis resurgere. V: conquirentes, quid esset cum a mortuis surrexerit.	vnd befragten sich vuntereinander, was ist doch dz aufferstehen von den todten?	9,10	1		
quid disputatis inter vos? V: — inter vos conquiritis?	Was befraget jr euch mit jnen?	16	1		
quod dixerat, V: verbum.	das wort.	32	1		
Bona res est sal, cæterum si sal insulsus fuerit, per quid ipsum condietis? V: Bonum est sal, quod si — in quo illud —?	Das saltz ist güt, so aber dz saltz thum wird, wo mit wird man würtzen?	50	1		1
Nemo bonus est nisi unus, nempe deus, V: — nisi unus deus.	Niemand ist güt, denn der einige Gott, 1522: — denn alleyn der —.	10,18	1		
Nescitis quid petatis, V = E.	Ir wisset nicht was ir bittet.	38			
non est meum dare, sed iis [1519 ff. continget] quibus paratum est, V: — dare vobis, sed quibus paratum est.	stehet mir nicht zü, euch zü geben, sondern welchen es bereitet ist, 1522: ist nicht meyner macht — —.	40	1		1
qui videntur imperare gentibus, dominium exercent adversus illas. Et qui magnates sunt inter eas potestatem exercent in illas, V: — principari gentibus, dominantur eis, et principes eorum potestatem habent ipsorum.	die weltliche Fürsten herschen, vnd die Mechtigen vnter jnen, haben gewalt, 1522: vnter den heyden, die so fur herren gehalten seyn wollen, die hirschen vnd die mechtigen vnter yhn faren mit gewalt.	42			1
Raboni, ut visum recipiam, V: Rabboni, ut videam.	Rabboni, das ich sehend werde.	51	1		
nullus hominum, V: nemo adhuc hominum.	nie kein mensch.	11,2		1	1
cum exissent Bethania, V: cum exirent a Bethania.	da sie von Bethanien giengen.	12			

skälet ligger väl i L:s 1535 företräde framför både E och L 1522. I v. 45 utbyter S 1541: "För ty" (1526) mot det exakta "Ty ock".

⁵ Egendomligt nog utbyter S 1541 ordet: "Mester" (ar — are 1526), flerstädes mot: "Rabboni". Förändringen är dock ej konsekvent genomförd, ej heller alltid gjord efter L.

⁶ I v. 6 bibehåller S 1541 ett 1526 från L upptaget "them". I v. 25 vill Obs. *Strengn.* efter V till S:s text foga tillägget: "Men om I icke förlåten, så skall Gud eder himmelske fader icke förlåta edra brister."

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men säge wij, at thet war aff menniskiom, rådhes wij för folcket. Ty alle höllo Johannem för en sann Prophet ¹ .	haffde the och sagt vth aff menniskior, räddes the för folkit, ty alle haffde Joannem therföre, ath han sannerligha war en prophete.	ἀλλ' ἐὰν εἰπωμεν, ἔξ ἀνθρώπων, ἐφοβοῦντο τὸν λαόν. ἅπαντες γὰρ εἶχον τὸν Ἰωάννην ὅτι ὄντως προφήτης ἦν.
Then kastadhe the hoffuudhet sönder medh steen, och läto honom gå jfrå sigh försmäddan.	then stenadhe the och slogho huffwudith sönder, och sende hem igen försmäddan.	ἐκείνον λιθοβολήσαντες ἐκεφαλαίωσαν καὶ ἀπέστειλαν ἡτιμωμένον.
I faren wille ² . theras Gud som leffua.	Faren j icke wille? theres som leffua.	οὐ — πλανᾷσθε; θεὸς ζώντων.
Herren wår Gudh är allena Gudh.	herren wår gudh är allena herre.	κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἰς ἔσται.
tu haffuer alt rett sagt, at Gudh är en ³ .	tw haffuer all rätt sagt medh sanningen, ath gudh är een.	καλῶς ἐπ' ἀληθείας εἶπας ὅτι εἰς ἔσται θεός.
försreckelse.	bedröwilse.	ταραχαί.
haffuer ingen vmsorgh, hwadh j skolen säya, och tencker ther intit på framföre åt ⁴ .	tenker intet framföre ååt, hvad j skolen säya.	μὴ προμεριμνᾷς τί λαλήσῃς, μηδὲ μελετᾷς.
til at tagha sijn klädher ⁵ .	till thet han haffuer tillbaka latit till ath tagha sine klädher.	εἰς τὰ ὁπίσω ἄραι τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ.
I skolen alle förarghas på migh ⁶ .	I alle warden lidhandes förargilse för mina skull.	πάντες σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοί.
Men thetta skeer på thet at. til thes han kom vthi then öffuersta Prestens Palatz, och satte sigh jbland	= 1541. till tess han kom vthi then öffuerste prestens förpalatz, och satte sigh	ἀλλ' ἴνα. ἕως ἔσω εἰς τὴν αὐλήν τοῦ ἀρχιερέως, καὶ τὴν συνακαθήμενος μετὰ τῶν ὀπῆ-

¹ Denna öfversättning, som S väl lånat från L, är ej mindre felaktig än den från 1526 (= E). Den gifna texten (G) bör uppdelas i en frågesats: "Men skola vi (de skriftlärda) säga: af menniskor? (Detta vågade de icke). De fruktade för folket" (säger evangelisten).

² Obs. *Strengn.* vill ändra detta till: "faren icke wille". I v. 30 ff. bibehåller S 1541 sin öfversättning från 1526, som mest liknar V.

³ I v. 36 o. 37 vill Obs. *Strengn.* till ordet: "Dauid" med GEV foga ett: "sielf". I v. 38 har S 1541 ännu mer än 1526 närmat sig L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Mark.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
At si dixissent, ex hominibus, timebant populum. Omnes enim habebant Ioannem quod vere propheta fuisset. V: Si dixerimus — timemus populum — — quia — esset.	Sagen wir aber, sie war von menschen, so fürchten wir uns fur dem volck. Denn sie hielten alle, das Johannes ein rechter Prophet were.	11,32		1	1
illi coniectis in eum saxis comminuerunt illi caput et remiserunt contumeliis affectum.	dem selben zeworffen sie den Kopff mit steinen, vnd liessen jn geschmecht von sich.	12,4			1
An non — erratis? V: nonne —? deus viventium, V: vivorum.	Ist nicht also: jr irret? der lebendigen Gott.	24 27		1	1
Dominus deus noster, dominus unus est, V: Dominus deus tuus deus unus est.	der Herr vnser Gott ist ein einiger Gott, 1522: gott vnser herr, ist einer.	28			1
Bene cum veritate dixisti quod unus sit deus. V: — in veritate — quia unus est deus.	du hast warlich recht geredt, Denn es ist ein Got.	32			
turbationes, V: om.	schrecken.	13,8	1		1
ne præcogitatis quid dicturi sitis, neque meditemini. V: nolite præcogitare quid loquamini.	sorget nicht was jr reden solt, vnd bedencket auch nicht züvor.	11	1		1
ad ea quæ reliquit a tergo ad tollendum pallium suum, V: retro tollere vestimentum suum.	seine klieder zü holen.	16			1
Omnes offendiculum patiemini propter me, V: scandalizabimini in me.	Jr werdet euch alle an mir ergern.	14,27			1
sed [ista fiunt] ut, V: sed ut. [donec venisset] in atrium summi sacerdotis, et erat sedens una cum ministris et calefie-	Aber auff das. bis hinein in das Hohen priesters pallast, Vnd er war da, vnd sass bey den knech-	49 54	1		

⁴ I v. 14 har S 1541 närmast sig L och från honom lånat jämväl en parentes om en sats.

⁵ Jämväl i v. 27 har S 1541 rönt inflytande af L. I v. 28 vill *Obs. Strengn.* ändra: "När thes quister är kleen" till: "— — knoppas". I v. 32 öfverger S 1541 sin auktoritet E från 1526: "ey heller sielffwer sonnen" och öfversätter ordagrant: "ej heller Sonen".

⁶ Jämväl i näst föregående vers märks L:s inflytande, och likaledes i v. 28. I v. 32 bibehåller likväl S 1541 från 1526 E såsom auktoritet. I v. 1 vill *Obs. Strengn.* för: "instundadhe" läsa: "wardt" och i v. 4 för: "mistykte": "förtröto".

S. 1541.	S. 1526.	G.
tiänarenar, och wermde sigh widh liwset ¹ .	jbland tiänarena widh eldhen och vermde sigh.	ρετών και θερμαινόμενος πρὸς τὸ φῶς.
Doch giorde theras witnes- byrd icke fyllest.	= 1541.	καὶ ἴσαι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν.
Och theras witnesbyrd gior- de än tā icke fyllest ² .	= 1541.	καὶ οὐδὲ οὕτως ἴσαι ἦν αἱ μαρτυρίαι αὐτῶν.
hädhelsen. Tu wast ock medh Jesu Nazareno. begannte åter säya. Och thetman skyltde honom före, war scriffuit offuer hans hoffuudh, nemligha, Juda Konung. Joseph bördigh aff then sta- dhen Arimathia, en ärligh Rådherre.	gudz hädhelse. Wast tw ock medh — —? begannte säya. och öffuerscrifften vthaf hans saak war scriffwen offwan till, Judha konun- ger. = 1541.	τῆς βλασφημίας. καὶ σὺ μετὰ ναζαρέθου ἰη- σοῦ ἦσθα; πάλιν ἤρξατο λέγειν. καὶ ἦν ἡ ἐπιγραφή τῆς αἰ- τίας αὐτοῦ ἐπιγεγραμμέ- νη· ὁ βασιλεὺς τῶν ἰου- δαίων. ἰωσήφ ὁ ἀπὸ ἀριμαθαίας εὐσχημῶν βουλευτῆς.
toogh sigh dristigheet til, och gick in til Pilatum, och beddes aff honom. Genom mitt nampn ³ .	= 1541. = 1541.	τολμήσας εἰσῆλθε πρὸς πι- λάτον καὶ ᾔτήσατο. ἐν τῷ ὀνόματί μου.
Herren Jesus.	= 1541.	ὁ κύριος.
(som) sielffue en deel woro aff thet the sadhe ⁴ .	= 1541.	(οἱ) ὀπηρεῖται γενόμενοι τοῦ λόγου.
om the stycker, ther tu om vnderwijster är.	= 1541.	περὶ ὧν κατηχήθης λόγων.
på höghro sidhon widh Rökaltaret.	på högre sidhan wedh al- taret ther rökilssen plä- ghade göras.	ἐκ δεξιῶν θυσιαστηρίου τοῦ θυμιάματος.

¹ Förutsatt att S 1541 ej här företagit ändringen på egen hand, synes han äfven ha influerats af L, 1526 användes E och V.

² I v. 60 bibehåller S 1541 sin öfversättning från 1526 (= EL 1522), ehuru L 1535 har ändrat sin till likhet med V.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Mark.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
bat ad lumen. V: usque intro in — et sedebat cum ministris ad ignem ac califaciebat se.	ten, vnd vermet sich bey dem licht.		1		1
nec erant satis idonea testimonia, V: et convenientia testimonia non erant.	aber jr zeugnis stimmete nit vber ein.	14,56	1		
Et ne sic quidem satis idonea erant testimonia illorum, V: Et non erat conveniens testimonium illorum.	Aber jr zeugnis stimmete noch nicht vber ein.	59	1		
blasphemiam.	die Gottes lesterung.	64			
Et tu cum Nazareno Jesu fuisti? V: eras.	Vnnd du warest auch mit Jhesu von Nazareth.	67		1	1
rursum coepit dicere.	hub abermal an zü sagen.	69			
Et erat inscriptio causæ illius inscripta: Rex judæorum, V: — titulus causa ejus inscriptus —.	Vnd es war oben uber jn geschrieben, was man jhm schuld gab, nemlich, Ein König der Jüden.	15,26		1	
Joseph ortus ex civitate Arimathæa, honestus senator. V: Joseph ab Arimathia nobilis decurio.	Joseph von Arimathia, ein erbarer Ratsherr.	43	1		
sumpta audacia, ingressus est ad Pilatum et petiit [ab eo]. V: audacter introit — petiit.	wagts, vnd gieng hin ein zü Pilato vnd bat, 1522: gieng thurstig — —.	.	1		
per nomen meum, V: in nomine meo.	Jnn meinem namen.	16,17	1		
dominus, V: dominus jesus.	der Herr.	19		1	
		<i>Luk.</i>			
(qui) pars aliqua fuerant eorum quæ narrabant, V: (qui) ministri fuerunt sermonis.	(die) die diener des Worts gewesen sind.	1,2	1		
eorum de quibus edoctus fueras. V: eorum verborum — eruditus es.	der lere, welcher du vnterrichtet bist.	4	1		
a dextris altaris, in quo thymiamata solent adoleri, V: a dextris altaris incensi.	zur rechten hand am Reuchaltar.	14		1	1

³ V. 9 bibehålles ett 1526 från V upptaget: *Jesus*, i st. för han.

⁴ Obs. *Sirengn.* föreslår: "woro ordsens tienare".

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>E. V.</i>
(til at) göra Herranom itt bereedt folck.	(på thet han skal) beredha herranom itt fulboordhat folk.	ἐτοιμάσαι κυρίῳ λαὸν κατεσκευασμένον.
Heel full medh nådh ¹ . thet Helgha, som aff tigh födt warder.	= 1541. thet helgha som födt warder.	χαῖρε κεχαριτωμένη. τό γεννώμενον ἄγιον.
saligh ästu som troodde, Ty all ting warda fulbordat, som tigh sagd äro ² .	= 1541.	μακαρία ἡ πιστεύουσα, ὅτι ἔσται τελείωσις τοῖς λελαλημένοις αὐτῇ.
tenciandes på sina barnihertigheet.	= 1541.	μνησθῆναι ἐλέους.
Ty Herrans hand.	ty gudz hand.	καὶ χεῖρ κυρίου.
Såsom han j förtijdhen talat haffuer, genom sina helgha Propheters munn. At han skulle frelsa oss jfrå våra owener — — — — —	Som han j förtijdhen saght haffuer genom sina helgha prophets mwn, ath skee skulle thet wij frelsas skulle, frå wora fiender — — — — —	καθὼς ἐλάλησε διὰ στόματος τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος προφητῶν αὐτοῦ, σωτηρίαν ἐξ ἐχθρῶν ἡμῶν.
och minnas på sitt helgha Testamente. Och på then eedh som han sworit haffuer.	(på thet han skulle) — minnas på sitt helgha testamente, thet är på ³ then eedh han sworid haffuer.	μνησθῆναι διαθήκης ἁγίας αὐτοῦ. ὅρκον ὃν ὤμοσε.
någhre Heerdar — wakadhe och höllo wård.	= 1541.	ποιμένες ἦσαν — ἀγραυλοῦντες καὶ φυλάσσοντες.
(hon) prisadhe Herran, och taladhe om honom till alla them som j Jerusalem wente förlosning ⁴ .	— — och sadhe på sina sidho om honom allom them som förbidde Jsrahels förlösningh.	(αὐτῇ). ἀνθωμολογεῖτο τῷ κυρίῳ, καὶ ἐλάλει περὶ αὐτοῦ πᾶσι τοῖς προσερχομένοις λύτρωσιν ἐν ἱερουσαλήμ.
Gudz befallning. thet oiemt är, skal wendas j sletta wāghar.	herrans befallning. = 1541.	ῥῆμα τοῦ θεοῦ. αἱ τραχεῖαι εἰς ὁδοὺς λείας.
hoo haffuer idher föregiffuit ⁵ ?	hoo haffuer idher wissgiordt?	τίς ὑπέδειξεν ὑμῖν;

¹ *Obs. Strengu.* föreslår: — "nåde full".

² Den följande lofsången af Maria har S 1541 indelat i strofer efter L 1535.

³ 1522 insköt L mellan "bund" och "eyd" ett: "das ist" och efter detta har S 1526 öfversatt.

⁴ Här har S 1541 alltså helt slutet sig till L 1535, medan man 1526 jämte L jämväl synes ha begagnat E eller G, jfr: "på sina sidho", som antingen äro en öfver-

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ut paret domino plebem perfectum, V: parare — —.	zū zürchten dem Herren ein bereit volck.	1,17			1
Ave gratiosa, V: — gratia plena.	Gegrüsset seistu Holdselige.	28		1	
quod nascetur sanctum, V: quod nascetur ex te sanctum.	das Heilige, das von dir geboren wird.	35		1	1
beata quæ credit, quoniam perficientur ea quæ dicta sunt ei.	selig bistu, die du geglaubt hast, denn es wird volendet werden, was dir gesagt ist.	45		1	1
V: — credidisti — dicta sunt tibi.					
ut memor esset misericordiæ, V: recordatus misericordiæ suæ.	Er dencket der barmhertzigkeit.	54		1	
et manus domini, V: etenim —.	Denn die hand des Herren.	65		1	1
	1522: — Gottis.				
Sicut locutus est per os sanctorum qui a sæculo fuerunt prophetarum suorum, Fore ut servaremur ab inimicis nostris.	Als er vor zeiten gered hat, durch den mund seiner heiligen Propheten.	70 f.			1
V: — sunt prophetarum ejus: Salutem ex inimicis nostris.	Das er vns errettet von vnsern feinden — — — — —				
(ut) memor esset testamenti sui sancti [præstaretque] jusjurandum quod juravit, V: memorari — — — sancti. Jusjurandum — —.	vnd gedechte an seinen heiligen bund.	72			1
	Vnd ³ an den eid den er geschworen hat.				1
pastores erant vigilantes et excubantes excubias, V = E.	Es waren Hirten — bey den hürten, die hüteten.	2,8	1	1	
(hæc) vicissim confitebatur domino, et loquebatur de illo omnibus qui expectabant redemptionem Hierosolymis. V: (hæc) confitebatur — — redemptionem Israel.	(Dieselbige) preiset den Herm, vnd redete von jm, zū allen die da auff die erlösung zu Jerusalem warteten. 1522: die erlosung Israel.	38			1
verbum domini, V = E.	der befehl Gottes.	3,2			1
asperæ [vertentur] in vias planas.	was vneben ist, soll schlechter weg werden.	5	1		
V: aspera in vias planas.					
quis submonstravit vobis? V: — ostendit —?	wer hat denn euch geweisert?	7			

sättning af *vicissim* hos E eller af prepositionen *ἀντί* i grundtextens verbum. I v. 40 ändras "Guds nådhe war öffuer honom" till: "— medh honom" (= VL).

⁵ Här ha vi ett exempel på att S 1541 öfvergifvit L, sedan han 1526 valt honom till auktoritet, jfr v. 9. I v. 4 föreslår *Obs. Strengn.* för: "een ropande röst": "en predijkande röst".

S. 1541.	S. 1526.	G.
tilbörligh bättrings frucht och tagher idher icke före at säya widh idher sielff. är yxen satt til rotena.	bättringens tilbörligha frucht — — —. är yxen lagd vedh rotena.	καρπὸς ἀξίους τῆς μετα- νοίας, καὶ μὴ ἄρξησθε λέγειν ἐν ἑαυτοῖς. ὅτι ἀξίνη πρὸς τὴν ῥίζαν κεί- ται.
offuer alt thetta ladhe han Johannem i hechtelse.	öffuer alt thetta ladhe han och thz till medh ath han satte Joannem i hec- tilse.	προσέθηκε καὶ τοῦτο ἐπὶ πᾶσι καὶ κατέκλεισε τὸν ἰωάννην ἐν φυλακῇ.
Och Jesus war widh tretiyo år tå han begynte. Och han wardt hållen för Jo- sephs son. besatt medh en oreens dieff- uuls Anda ¹ .	Och Jesus begynte wara wedh tretiyo år som han hållen wart för Josephs son. besett medh en fwl dieff- wuls anda.	καὶ αὐτὸς ἦν ὁ Ἰησοῦς ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα ἀρχόμενος ὧν ὡς ἐνομίζετο υἱὸς ἰω- σήφ. ἔχων πνεῦμα δαιμονίου ἀκα- θάρτου.
Äst tu kommen til at för- derffua oss ² siön Genezareth ³ .	= 1541. syöön som ligger widh then stadhen Genezaret.	ἦλθες ἀπολίσσαι ἡμᾶς; τὴν λίμνην γενησαρέθ.
gack (sadhe han) och wijsa tigh.	= 1541.	ἀπελθὼν δεῖξον σεαυτόν.
Herrans krafft war til at göra them helbregda.	= 1541.	δύναμις κυρίου ἦν εἰς τὸ ἱᾶσαι αὐτούς.
Hwj fasta Johannis Läriun- gar så ofta, och bidia så mykit? then ock förrådahren war.	Hwij fasta Joannis läriun- gar alt jempt och bidhia mykit? = 1541.	διὰ τί οἱ μαθηταὶ ἰωάννου νεστεύουσιν πυκνὰ καὶ δεή- σεις ποιοῦνται; ὃς καὶ ἐγένετο προδότης.
Salighe warden j. wee idher som rijke ären, ty j haffuen idhar hugnat.	= 1541. wee idher som rike ären j som haffuen idhar hug- nat.	μακάριοι ἐστε. οἱ οὖν ὑμῖν τοῖς πλουσίοις, ὅτι ἀπέχετε τὴν παρά- κλησιν ὑμῶν.
Welsigner them som idher banna.	taler them gott till som idher tala illa till.	εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμέ- νους ὑμᾶς.
Vthan heller.	= 1541.	πλὴν.
Itt gott mått, wel stoppat, skakat och öffuerflödhan- de — — — skola andra mäta idher.	jt gott mått fultryst och sammanskuddat och öff- uerflödat — — skulo an- dra mäta idher.	μέτρον καλὸν πεπισμένον καὶ σεσαλευμένον καὶ ὕπερπερχυρόμενον — — ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν.

¹ Man observere likheten med E trots den gjorda ändringen.

² I v. 43 vill *Obs. Strengn.* ändra: "predica Gudz Rike" till: "— Evangelium om Gudz rike".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
fructus dignos poenitentiae, et ne coeperitis dicere intra vosipsos. V: — — dicere.	rechtschaffene frucht der büsse, vnnd nemet euch nicht fur zü sagen.	3,8	1		
securis ad radicem posita est, V = E.	ist die ax't an die wurtzel gelegt.	9	1	1	
adjecit et hoc super omnia, et inclusit Johannem in carcerem, V: — et super hoc omnia —.	vber das aller legte er Johan- nes gefangen.	20			1
Et ipse Jesus incipiebat esse ferme annorum triginta, ut putabatur, filius Joseph, V: — erat inci- piens quasi — —.	Vnd Jhesws war bey dreissig jaren, da er anfieng. Vnd er ward gehalten fur ein son Joseph.	26		1	1
habens spiritum dæmonis im- mundi, V: — dæmonium im- mundum.	besessen mit einem unreinem Teuffel.	4,83	1		
Venisti ad perdendum nos? V: — perdere nos.	du bist komen vns zü ver- derben.	34	1		
stagnum Genezareth, V = E.	der see Genezareth, 1522: der see der stad Gennezareth.	5,2			
vade [1519 ff. inquit] ostende teipsum, V: vade ostende —.	gehe hin, vnd zeige dich.	14	1		
virtus domini aderat ad sanan- dum eos, V: — erat — —.	die Krafft des Herrn gieng von jm, vnd halff jdermann.	17	1	1	
Quare discipuli Joannis jejunt frequenter et obsecrationes fa- ciunt? V = E.	Warumb fasten Johannis Jün- ger so oft, vnd beten so viel?	33			1
qui idem fuit proditor, V: qui fuit —.	den Verrheter.	6,17	1		
beati eritis, V = E.	Selig seit jr.	22	1	1	
væ vobis divitibus, qui habetis consolationem vestram, V = E.	weh euch reichen, denn jr habt ewrn trost dahin.	24			1
benedicite maledicentibus vobis.	Segenet die so euch verflüchen.	28			
quin immo, V: verum tamen.	Doch aber.	35	1		
Mensuram bonam et confertam et concussam atque exundan- tem (V: — coagitatam et su- pereflorentem) metientur alii vobis, V: remetietur vobis.	Ein vol, getrückt, geruttelt vnd uberflussig mas — — — — — — wird man euch wider messen.	38	1		

³ I v. 12 inskjuter S 1541 efter L. ett: "ther war" (en man).

S. 1541.	S. 1526.	G.
gick han til Capernaum.	gick han in j Capernaum.	εἰσῆλθεν εἰς καπερναοῦμ.
bådho the honom fljteligha.	bådho the honom och wijn- ladhe sigh.	παρεκάλουν αὐτὸν σπου- δαίως.
Astu then som komma skal ¹ ?	— — som kommandes war?	οὐ εἰ ὁ ἐρχόμενος;
Ja, sägher iagh idher, Ock meer än en Prophet.	Wisseligha sägher iach i- dher, Ja och meer än prophete.	ναὶ λέγω ὑμῖν, καὶ περισσό- τερον προφήτου.
Menniskionnes Son är kom- men, äter och dricker ² .	Menniskenne son ååt och drack.	ἐλήλυθεν ὁ υἱὸς τοῦ ἀν- θρώπου ἐσθίειν καὶ πίνειν.
torkadhe. vnder bencken. Tå wardt honom bodhat och sagdt. Låt oss fara offuer siön.	törkadhe effter. vnder sengena. = 1541. Låth oss fara vthöffuer till then andra stranden aff syöön.	ἐξέμασσε. ὑποκάτω κλίνης. καὶ ἀπηγγέλθη αὐτῷ λε- γόντων. διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν τῆς λίμνης.
the förfyltes och woro i stoor fara ³ . pijghan är icke dödh. them alla. (Jesus) ⁴ . siwkdomar. skudden ock stofftet aff idhra fötter.	= 1541. pigghan hon är icke dödh. alt folket. Jesus. alla handa siwkdoma. skudden stofftet vthaff idra föter.	συνεπληροῦντο καὶ ἐκινδύ- νεον. οὐκ ἀπέθανεν. πάντας. οἱ. νόσους. καὶ τὸν κοινορτὸν ὑπὸ τῶν ποδῶν ὑμῶν ἀποτινά- ξαι.
Fatter thessa orden vthi idhor öron.	= 1541.	θέσθε ὑμεῖς εἰς τὰ ὦτα ὑ- μῶν τοὺς λόγους τούτους.
vnder till nampn. han hade wendt sitt an- sichte til at dragha til Jerusalem. wilt tu, så wilie wij säya.	= 1541. hans ansikte war så an- seedt ath han wille till Hierusalem. wil tw ath wij säya?	ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου. τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἦν πο- ρευόμενον εἰς Ἱερουσα- λήμ. θελεῖς εἰπῶμεν;

¹ I v. 19 utbyter S 1541: "Joannes" (1526) mot: "han" (= GEVL). I v. 24 o. 25 har S 1541 gjort öfverensstämmelsen med L ännu större än hvad fallet är 1526 genom att utbyta: "meenten j" mot: "willen j".

² I v. 35 föreslår *Obs. Strengn.* för: "wijsdomenom warder rett giffuit": "wijsdomen warder rättferdigat". Till v. 40: (Mestare sägh) vill *Obs. Strengn.* göra till lägget: "Jesus sadhe till honom" (en åkrare hade två geldenärer).

³ Om S 1541 i v. 22 följt L, så är det så mycket anmärkningsvärdare att han i v. 23 bibehållit sin öfversättning från 1526. Här var L för fri, medan han i v. 22 hade V på sin sida. I v. 24 ändrar S 1541: "waknadhe vp" (1526) till: "stoodh vp". I v. 39 f. ändrar S 1541 likaledes "hwad" (1526) till: "huru stoor ting" (δσα).

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
intravit Capernaum, V: — Capernaum.	gieng er gen Capernaum.	7,1			1
rogabant eum studiose, V: — sollicitate.	baten sie jn mit fleis.	4			
Tu es ille qui venturus eras? V: — — es?	Bistu der da komen sol?	20		1	1
Utique dico vobis, et plus quam prophetam, V = E.	Ja ich sage euch, der da mehr ist denn ein Prophet.	26	1	1	
Venit filius hominis edens ac bibens, V: — manducans et bibens.	Des menschen Son ist kommen, isset vnd trincket.	34			1
extergebat, V: tergebat.	fieng an zutrücken.	38	1		
subter lectum, V: subtus —.	vnder eine banck.	8,16			1
et nunciatum est illi dictumque, V: nunciatum est illi.	Vnnd es ward jm angesagt.	20	1		
Trajiciamus in ulteriorem ripam stagni, V: Transfretemus trans stagnum.	Lasset vns vber den See faren.	22			1
complebantur ac periclitabantur, V: compellebantur —.	die wellen vberfielen sie, vnd sie stunden en grosser fahr.	23	1		
non est mortua [puella], V = E.	sie ist nicht gestorben.	52	1	1	
omnibus, V: om.	sie alle.	54	1		
[Jesus], V: Jesus.	er.	9,1	1		
morbos.	seuche, 1522: allerley seuche.	"			
etiam pulverem de pedibus vestris excutite.	schüttelt auch ab den staub von eweren füssen.	5			
ponite vos in auribus vestris sermones istos, V: — in cordibus vestris —.	Fasset jr zü ewern ohren diese rede.	44	1		1
subnometuo, V: — in nomine —.	inn deinem namen.	49	1		
facies ejus erat euntis Hierosolymam, V = E.	er sein angesichte gewendet hatte zü wandeln gen Jerusalem.	53			1
vis dicamus? V: vis dicimus?	wiltu so wöllen wir sagen.	54			1

I v. 37. där S 1541 såsom 1526 öfversätter: (hela hopen aff) "the Gadarener", vill *Obs. Strengn.* öfversätta mera ordagrant: "gadarenernas omliggande land", (τῆς περὶ ὧρου τῶν γαδαρηνῶν). S följer här E: "(omnis multitudo) Gadarenorum", V har: "(omnis multitudo) regionis Gerasenorum". *Obs. Strengn.* hvilar alltså på insikt i grundtexten. V. 52 inleder S 1541 riktigt med: "Men".

⁴ Man ser, att S 1541 något noggrannare än 1526 markerat sitt lån från E. I v. 10 vill *Obs. Strengn.* för: "alt thet" läsa: "huru stoor ting", v. 14 för: "icke langt frå": "wid pass".

<i>S. 1541.</i> j titt namn ¹ . en liten stadh.	<i>S. 1526.</i> under titt namn. = 1541.	<i>G.</i> ἐν τῷ ὀνόματι σοῦ. κάμην τινά.
Sköter tu intet ther om, at mijn syster låter migh tiena allena? Så sågh henne nu, at hon hielper migh ² .	— — — ath min syster haffuer så öffuergiffuit mich, och later mich tie- na allena? Ther före sågh henne ath hon hielper mich.	οὐ μέλει σοι, ὅτι ἡ ἀδελφὴ μου μόνην με κατέλειπε διακονεῖν; εἰπέ οὖν αὐτῇ, ἵνα μοι συναντιλάβηται.
Skee tin wilie — Giff oss altijdh wårdt daghliga brödh — ty ock wij för- låte ³ .	wardhe thin wilie — geff oss j dagh o. s. v. — som wi ock förlatom.	γενηθήτω τὸ θέλεμά σου — τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπι- ούσιον δίδου ἡμῖν τὸ καθ' ἡμέραν — καὶ γὰρ αὐτοὶ ἀρίσμεν.
Doch giffuer almoso aff thet j haffue ⁴ . Sannerligha j betyghen, at j hållen ther aff som idhre fädher giordt haff- ua ⁵ .	— — — vthaff idhart. = 1541.	πλὴν τὰ ἐνόντα, ὅτε ἐλετη- μοσύνην. ἅρα μαρτυρεῖτε καὶ συνευ- δοκεῖτε τοῖς ἔργοις τῶν πατέρων ὑμῶν.
begynte the — gå hårdt åt honom ⁶ och listeligha frågha honom om mong stycker med försååt.	begynte the — swårligha tregia sigh in till honom och o. s. v. = 1541.	ἤρξαντο — δεινῶς ἐνέχειν καὶ ἀποστοματίζεῖν αὐτὸν περὶ πλειόνων, ἐνεδρεύον- τες αὐτόν.
begynte han säya til sina Läriungar först, Tagher idher wara.	— — — —, Först taghen idher wara.	ἤρξαντο λέγειν πρὸς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ, πρῶτον. προσέχετε ἑαυτοῖς.
j kamranar. twå små penningar.	innan lykta dörar. = 1541.	ἐν τοῖς ταμείοις. ἄσταριων δύο.
Vthan söker heller effter Gudz Rike ⁷ .	= 1541.	πλὴν ζητεῖτε τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ.
Fruchta tigh icke tu klena hiord ⁸ .	Fructer idher icke j clene hiord.	μὴ φοβοῦ, τὸ μικρὸν ποίμ- νιον.

¹ I v. 4 har S 1541 riktigt utlämnat: "medh idher" (1526). I v. 10 har S 1541 riktigt insatt ett: "hans" (gator) = LEV.

² Om L föranledt S 1541 att på sätt som skedd förändra meningen i den föregående frågesatsen, så är det väl hans egen sakkunskap som förbjudit honom att i den omedelbart följande uppmaningssatsen öfvergifva sin auktoritet från 1526.

³ I v. 8 föreslår Obs. *Strengn.* för: "therföre at han så tråghen är": "— vthan försyn så tråghen är". Med E och L upptar L v. 4 den 8:de bönen > V.

⁴ I v. 39 ändrar S 1541 riktigt: "dryckekaren och faten" till: "dryckekaret och fatet (L: am becher und an den schüsseln). V. 40 afvikar S 1541 såsom 1526 från L.

⁵ I v. 45 har S 1541 riktigt förändrat frågesatsen (1526) till påstående sats.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
per nomen tuum, V: in nomine tuo.	inn deinem namen.	10,17		1	1
quoddam oppidulum, V: castellum.	einen markt.	38	1		
non est tibi curæ quod soror mea reliquit me ut sola ministrum? Dic ergo illi ut me adjuvet, V: — me solam ministrare? — — .	fragestu nicht darnach, das mich meine schwester lesst alleine dienen? Sage jr doch, das sie es auch angreiffe.	40	1	1	1
[fiat voluntas tua] — panem nostrum cotidianum da nobis hodie — siquidem et nos remittimus, V: utlämnar 3:dje bönen, eljes = E.	Dein wille geschehe — Gib vns vnnser teglich brod jmerdar — denn auch wir vergeben.	11,3			1
Verum tamen quod superest date eleemosynam, V = E.	Doch gebt almosen von dem das da ist.	41			1
perfecto testamini quod comprobatis facta patrum vestrorum, V = — — consentitis operibus — — .	so bezeuget jr zwar, vnd bewilliget jnn ewer väter werck.	48	1	1	
cöperunt graviter insistere, et captiose interrogare eum de multis insidiantes ei, V: — et os ejus opprimere — .	fiengen an — hart auff in zü dringen, vnd jm mit mancherley fragen den mund stopffen, Vnd laureten auff jn.	53	1		
cœpit dicere ad discipulos suos primum, Cavete vobis ipsis, V: — discipulos suos: Attendite.	fieng er an vnhd saget zu seinen Jüngern, zum ersten, Hütet euch.	12,1			1
in conclavibus, V: in cubiculis.	jnn den kamern.	3			1
minutis assibus duobus, V: dipondio.	zween pfennige.	6	1		
quin potius quærite regnum dei, V: verumtamen quærite primum — .	Doch trachtet nach dem Reich Gottes.	31	1		
Noli timere pusille grex, V: Nolite timere, pusillus grex.	Fürchte dich nicht, du kleine Herd.	32	1		1

⁶ Om, såsom det synes högst sannolikt, L gifvit anledning till denna förändring, så är det så mycket mera anmärkningsvärdt, att S i fortsättningen mot L bibehållit sin öfversättning från 1526. S har fortfarande skilt mellan ἀποστοματίζεν och ἐπιστοματίζεν.

⁷ I v. 30 har S 1541 efter L ändrat: "weet" till: "weet wel". I v. 28 bibehåller S 1541 det 1526 från E upptagna tillägget: "skal han klädha".

⁸ I v. 41 inskjuter S 1541 riktigt ett: "ock". Om L skulle ha varit anledning härtill, så är det anmärkningsvärdt att S i v. 42 bibehållit sin gamla öfversättning, ty här är L något fri. I v. 46 ändrar S 1541: "wardher huggandes i tw stycke" (1526, διχοτομίζουσι) till: "skal hugga j stycker".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Sadhe han ock til folcket.	Sadhe han och teslikes till folket.	ἔλεγε δὲ καὶ τοῖς ὄχλοις.
Si, nu j try år haffuer iagh kommet, och sökt frucht.	Sy, nw äro try år sidhan iach hwart år är kommen sökiandes effter fruct.	ἰδοὺ τρία ἔτη ἔρχομαι ζητῶν καρπὸν.
war frij aff tinne kranckheet.	tw är frij wordhen — —.	ἀπολέλυσαι ἀπὸ τῆς ἀσθενείας σου.
vthan heller.	= 1541.	ἀλλά.
them som ther medh tigh til boordz sittia.	them som ther till boordz sittia.	τῶν συνανακειμένων σοι.
then tridie.	en annan.	ἕτερος.
Men om saltet mister sijn sälto, medh hwad skal man salta?	— — smaklöst wardher, vthi hwad wilie j thå förmengia thet?	ἐὰν δὲ τὸ ἅλας μωρανθῇ, ἐν τίνι ἀρτυθήσεται;
mitt fåår.	thet fååreth.	τὸ πρόβατόν μου.
sopar huset ¹ .	omwänder j huset.	σαροῖ τὴν οἰκίαν.
Jagh är icke nu werd.	=	οὐκ ἔτι εἰμι ἄξιος.
föll honom om halsen.	föl offuer hans hals.	ἔπεσεν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ.
är icke werd här effter.	= 1541.	οὐκ ἔτι εἰμι ἄξιος.
en aff sina tienare.	= 1541.	ἕνα τῶν παίδων αὐτοῦ.
Man moste nu glädhias och frögdas.	= 1541.	ἐφρανθῆναι δὲ καὶ χαρῆναι ἑδαι.
om ² .	och ingen gaff honom någhot.	om.
och wardt begraffuen ³ .	och wart begrauen vthi helwithe.	καὶ ἐτάφη, καὶ ἐν τῷ ᾄδῃ ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ.
Som han nu j heluete och pijnnonne war, lyffte han sijn öghon vp.	Wedh han war j pino- ne — — —.	
tu hadhe gott ⁴ .	tu hadhe thina wäldagha.	ἀπέλαβες τὰ ἀγαθὰ σου.

¹ I v. 9 insätter S 1541 efter L ett "min" framför "penning".

² I v. 19 vill Obs. *Strengn.* för: "hwar dagh krasseligha", öfversätta: "i glädie hvar dag". L. öfversätter: "alle tage herrlich vnd jnn freuden".

³ Man märker att S 1541 varit mera angelägen att ej stödjä sig på V, då

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Dicebat autem et ad turbas, V = E.	Er sprach aber zu dem volck.	12,54	1	1	
Ecce anni tres sunt, ex quo venio quærens fructum, V = E.	Sihe, ich bin nu drey jar lang, alle jar komen, vnd habe frucht gesucht.	13,7			
liberata es ab infirmitate tua, V: dimissa es — —.	sey los von deiner kranckheit.	12			1
quin potius, V: sed.	Sondern.	14,10	1		
simul discumbentibus, V = E.	die mit dir zu tische sitzen.	»			1
alius, V = E.	der dritte.	20			1
si vero sal infatuatus fuerit, per quod condietur? V: si sal quodque evanuerit, in quo condietur?	wo aber dz salz thum wird, wo mit wirdt man würtzen?	34			
ovem meam, V = E.	mein schaff.	15,6			
verrit domum, V: evertit domum.	kere das haus.	8	1		1
jam non sum dignus, V = E.	bin fort nit mehr werd.	19	1	1	
ruit in collum ejus, V: cecidit super —.	fiel jm wmb seinen hals.	20			1
neque posthac sum dignus V: iam non — —.	bin fort nicht mehr werd.	21	1		
unum de servis suis, V: unum de servis.	der knechte einen.	26	1		
Lætari autem et gaudere oportebat, V: epulari — —.	du soltest aber frölich vnnd gütes muts sein.	32	1		
om, V: et nemo illi dabat.	om.	16,22	1		1
ac sepultus est, V: et sepultus est in inferno.	vnd ward begraben, 1522: vnd ward yn die helle —.	23	1		1
Atque in tartaro sublati oculis suis, V: Elevans autem oculos suos.	Als er nun inn der helle vnnd inn der qual war huh er seine augen auff.	»			1
receperis bona tua, V: recepisti bona.	du dein gütes entpfangen.	25		1	

den icke hade stöd i G eller L än S 1526. Men genom L 1535, som flyttat "helle" fram i nästa sats, har V:s inflytande sträckt sig ända fram till S 1541.

⁴ *Obs. Strengn.:* "titt goda".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Thet är omögelighit, at icke skulle komma förarghelse. Men wee honom, genom hwilken the komma.	— — icke möjligt — — — Men wee honom, genom huilken the skeer.	ἀνένδεκτόν ἐστι τοῦ μὴ ἐλθεῖν τὰ σκάνδαλα, οὐαὶ δὲ δι' οὗ ἔρχεται.
Vthan säger han icke heller?	utan heller säger.	ἀλλ' οὐχὶ ἔρει;
och lyser offuer alt thet vnder himmelen är ¹ .	och skjñ frå then ena platzen vnder himmelen, och till then andra som vnder himmelen är.	ἐκ τῆς ὑπ' οὐρανὸν εἰς τὴν ὑπ' οὐρανὸν λάμπει.
Then som mister henne (sign siäl), han foordrar henne till lijffs.	= 1541.	ὅς ἐὰν ἀπολέσῃ αὐτήν ζωογονήσῃ αὐτήν.
han wille icke til någhon tijdh.	= 1541.	οὐκ ἠθέλησεν ἐπὶ χρόνον.
Skulle ock icke Gudh hempnas sina vthkoradhe, som ropa til honom dagh och natt, skulle han haffua tolamodh ther medh?	— — — vthöffuer sina vthkoradhe, som — — — natt, än dogh han thet fördröyer?	ὁ δὲ θεὸς οὐ μὴ ποιήσῃ τὴν ἐκδίκησιν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ τῶν βοώντων πρὸς αὐτὸν ἡμερας καὶ νυκτὸς καὶ μακροθυμῶν ἐπ' αὐτοῖς;
eller ock såsom thenne Publicanen.	och såsom — —.	ἢ καὶ ὡς οὗτος ὁ τελώνης.
gick tädhan rettferdighat, men är then andre ²	= 1541.	κατέβη — θεδικαιωμένος — ἢ ἐκεῖνος.
knorradhe the alle ³ at han ingången war til at gästa när en syndare.	knorrade the alle säyandes ath — — —.	ἅπαντες διεγόγγυζον, λέγοντες ὅτι παρὰ ἀμαρτωλῶ ἀνδρὶ εἰσῆλθε καταλῆσαι.
til at intagha sigh itt Rike ⁴ .	= 1541.	λαβεῖν αὐτῷ βασιλείαν.
Ah tu gode tienare ⁵ . War ock tu satter offuer fem städher.	Ah min godhe tienare. = 1541.	εὖγε ἀγαθὲ δοῦλε. καὶ σὺ γίνου ἐπάνω πάντε πόλεων.

¹ I v. 18 ändrar S 1541: "Inge äro funne" (1526 = GE) till "Ingen är funnen" (= VL). V. 36, som af såväl GEL som af S 1526 och 1541 är utelämnad, har *Obs. Strengn.* föreslagit till upptagande efter V.

² I v. 41—43 och annorstädes bibehåller S 1541 den 1526 gjorda öfversättningen af ἀναβλέπειν: "få sin syn", hvilken kommer närmast E.

³ Om S 1541 ej af glömska utelämnat: "säyandes" utan följt L, så är det i

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Fieri non potest quin veniant offendicula. Væ tamen illi per quem veniunt, V: Im- possibile est ut non veniant scandala, væ autem — —.	Es ist vnmüglich das nicht ergernis kommen, Weh aber dem, durch welchen sie komen.	17,1			
Ac non potius dicit? Et non dicat.	Ists nicht also? das er saget.	8	1		
coruscans e regione quæ sub cælo est in alteram quæ sub cælo est, V: — de sub cælo in ea quæ sub cælo sunt.	vnd leuchtet vber alles das vnder dem himel ist.	24			1
quicumque perdidit illam (ani- mam), vitam illi parabit, V: — — vivificabit eam.	wer sie verlieren der wird in zum leben helfen.	33	1		
nolebat aliquamdiu. V: — per multum tempus.	er wollte lange nicht.	18,4	1		
Deus autem non faciet vindic- tam electorum suorum cla- mantium ad se die ac nocte, etiam cum patiens fuerit su- per illis? V: — — et patien- tiam habebit in illis?	Solt aber Gott nicht auch retten seine ausserwelten, die zü jm tag und nacht ruffen, vnd solte gedult drüber haben?	7			1
velut etiam hic publicanus, V = E.	oder auch wie dieser zölner.	11			
descendit — justificatus — ma- gis quam ille, V: justificatur ab illo.	gieng hinab gerechtfertiget — fur jhenen,	14	1		
omnes, murmurabant, dicentes quod ingressus esset apud ho- minem peccatorem diversatu- rus, V: — — quod apud — — divertisset.	murreten sie alle, das er bey einem sunder einkeret.	10,7	1		1
ut acciperet sibi regnum, V: ac- cipere sibi regnum.	das er ein Reich einneme.	19	1	1	
Euge bone, serve, V = E.	Ey du fromer knecht.	17			
Et tu præfectus esto quinque ci- vitatibus, V: Et tu esto super — civitates.	Vnd du solt sein vber funff stedte.	19	1		

alla fall anmärkningsvärdt att han i fortsättning bibehållit sin från denne afvikande
bättre översättning i anslutning till E. I v. 9 afviker S 1541 såsom 1526 från E.

⁴ I v. 11 hade S 1526 följt E, i 1541 är översättningen förenklad, utan att
meningen något förändrats.

⁵ Af fortsättningen framgår, att S 1541 här sannolikt ej följt L, från hvilken
han sedan afviker.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Jagh war rädder för tigh.	för ty iach war rädder för tigh.	ἐφοβούμεν γάρ σε.
Och tå han när kom, och droogh nedh aff oliaberghit ¹ .	Och thå han kom tiil nidh-gongen aff Oliaberghit.	ἐγγίζοντος δὲ αὐτοῦ ἤδη πρὸς τῇ καταβάσει τοῦ ὄρους τῶν ἐλαιῶν.
Om tu ock wiste hwadh tin fridh tilhörer, så worde tu thet wisseligha j thenna tinom ² dagh betenckiande. Men nu är thet fördoldt för tijn ôghon.	— — — — — — — — — — — — — j thenne daghen — — — — fördölt vndan thin ôghon.	εἰ ἔγνωσ καὶ σὺ, καὶ γε ἐν τῇ ἡμέρᾳ σου ταύτῃ, τὰ πρὸς εἰρήνην σου, νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου.
(folcket) hölt sigh in til honom, och hörde honom.	när the hördhe honom, höllo the sigh widh thet han sadhe them.	ἐξεκρέματο αὐτοῦ ἀκούων.
om. en annan tienare ³ .	och sadhe. en annan.	om. ἐτερον δοῦλον.
Och the achtade på honom, och sende vth wachtare.	Och the togho granneligha wara på honom, sendandes vth bedräghare.	καὶ παρατηρήσαντες ἀπέστειλαν ἐγκαθέτους.
Är thet rett at wij giffue? Gudh är icke the dödhäs, vthan the leffuandes Gudh.	Måghom wij geffua? Han är jw icke theras gudh som dödhæ äro, vthan the-ras som leffwandes äro.	ἔξεστιν ἡμῖν — δοῦναι; θεὸς δὲ οὐκ ἔστι νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων.
vthi sijdh klädher. vnder mitt namn, och säya, Jagh äret, och tijdhen instundar.	— — herrligh —. vnder mitt namn, säyandes sigh wara Christum och ath — — .	ἐν στολαῖς. ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, λέγοντες, ὅτι ἐγὼ εἰμι. καὶ ὁ καιρὸς ἤγγικε.
Så håller thet fast ⁴ vthi idhor hierta, at j ingen vmsorgh haffuen, huru j skolen förswara idher.	Så säter idher före vthi idher hierta, athi intit skolen tenkia framföre — — —.	Θέσθε οὖν εἰς τὰς καρδίας ὑμῶν μὴ προμελετᾶν ἀπολογηθῆναι.
I skolen behålla idhra siälar genom idhart tola-moodh ⁵ .	idhra siälar wardhen j behollandes medh — —.	ἐν τῇ ὑπομονῇ ὑμῶν κτῆ-sασθε τὰς ψυχὰς ὑμῶν.

¹ I v. 35 insätter S 1541 den af mig till 1526 anmärkta utelämnningen.

² Under det L 1535 mycket förändrat sin text från 1522, har S 1541 inskränkt sig till att insätta detta uteglömda ord och för öfrigt bibehållit sin anslutning till EL 1522.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
timui enim te, V = E.	ich furchte mich fur dir.	19,21			1
Et cum appropinquaret jam ad descensum montis Olivarum, V: — montis Oliveti.	Und da er nahe hinzu kam vnd zog den Oleberg herab.	37			1
Si cognovisses et tu, et quidem in isto die tuo quæ ad pacem tuam [pertinent, curares]. Nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis, V: — — in hac die quæ ad pacem tibi: nunc autem — —.	Wenn du es wütest, so würdestu auch bedencken, zü dieser deiner zeit, was zü deinem fride dienet, Aber nu ists fur deinen augen verborgen. 1522: — wütest was zu deynem fryde dienet, so wurdestu es an deynem heutigen tag bedencken aber — — —.	42	1		
pendebat ab ore ejus, cum audiret illum, V: suspensus erat audiens —.	hieng jm an vnd höret jn.	47			1
om, V: om.	om.	20,7			
alterum servum.	einen andern knecht.	11			
Et observantes emisierunt insidiatores, V: — miserunt —.	Vnd sie hielten auf jn vnd sandten laurer aus.	20			
Licet nobis dare? V = E.	Ists recht das wir — geben?	22			1
Deus autem non est mortuorum sed vivorum, V = E.	Gott ist nicht der todten sonder lebendigen Gott.	38			1
in stolis, V = E.	inn langen kleidern.	46			
sub nomine meo dicentes se esse Christum, et tempus instat, V: in nomine — — quod ego sum et — appropinquavit.	inn meinem namen, vnd sagen, ich sey es, und die zeit ist erbey komen.	21,8	1		1
Habete igitur fixum in cordibus vestris non esse præmeditandam defensionem, V: ponite ergo — non præmeditari quemadmodum respondeatis.	So nemet nu zü hertzen das jr nicht sorget wie jr euch verantworten solt.	14	1		
Per patientiam vestram possidete animas vestras, V: in patientia vestra possidebitis — —.	Fasset ewre seelen mit gedult.	19		1	

³ V. 10 utbyter S 1541 riktigt: "sin tienare" 1526, mot "en tienare". I v. 12 insätter han riktigt ett 1526 utelämnadt: "ock".

⁴ Här har S 1541 kommit närmare E än 1526.

⁵ Då S 1541 trots den obetydliga ändringen bibehållit tempus och modus i satsen, torde väl anslutningen till V vara medveten.

S. 1541.	S. 1526.	G.
warder belagdh medh en här.	— — medh härar.	κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων.
och skola förtwiffla.	medh förtwiffulse.	ἐν ἀπορίᾳ.
Alltså ock j, när j seen thetta skee ¹ .	så och när j seen thetta skee.	οὕτως καὶ ὑμεῖς ὅταν ἴδῃτε ταῦτα γινόμενα.
Föreståndarenar.	öffuerhetena.	στρατηγοῖς.
herberghet — en saal.	salen — en saal.	τὸ κατάλυμα — ἀνώγειον.
Jagh haffuer medh mykin åstundan begärat.	— — — medh åstundan —.	ἐπιθυμία ἐπιθύμησα.
Thetta är kalken, thet niya Testamentet j mitt blodh.	— — — — — igenom mit bloodh.	τοῦτο τὸ ποτήριον, ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου.
Werldzlighe Konungar regera.	Konungar för folkit haffua sigh som herrar öffuer them.	οἱ βασιλεῖς τῶν ἐθνῶν κυβεύουσιν αὐτῶν.
til thet rwmet.	om.	om.
Och han wardt betaghen aff en meckta stoor ångest och badh länge ² .	— — — aff ångest — — — badh stadwt.	καὶ γενόμενος ἐν ἀγωνίᾳ, ἐκτενέστερον προσήχετο.
Åstu Christus?	Est tu thensamme Christus?	εἰ σὺ εἰ ὁ χριστός;
Fråghar iagh ock, så —.	fråghar och iach idher någhot, thå.	ἐὰν δὲ καὶ ἐρωτήσω —.
J säger at iagh så är.	= 1541.	ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐγὼ εἰμι.
på then tijdhen.	= 1541.	ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις.
Ty emellan them hadde tilförenna warit owenskap.	— — — — — twedracht.	προῦπήρχον γὰρ ἐν ἔχθρᾳ ὄντες πρὸς αὐτούς.
Föreståndarenar.	rådhet.	τοὺς ἄρχοντας.
Och ey heller Herodes.	Och fan ej heller Herodes någhot medh honom.	ἀλλ' οὐδὲ ὁ Ἡρώδης.
om.	effter sidwānian ³ .	om.
höghanar.	bergzskriwonar.	τοῖς βουνοῖς.
medh honom.	om.	om.
the Öffuerste.	the öffuerste presterna.	οἱ ἄρχοντες.

¹ I v. 36 vill *Obs. Strengu.* för: "at j måghen vndfly", hafva: "at j måghen wara werdigh vndfly", G: ἵνα καταξιώθῃτε ἐκφυγεῖν, E: ut liceat vobis efugere, V: ut digni habeamini fugere, L: das jr wirdig werden müget zu entfliehen.

² I v. 47 vill *Obs. Strengu.* insätta: "ty han hade gifwit them itt teckn och sagdt, hvilken iagh kysser, then ähret", hvilka ord ej finnas ens i V.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
circumdari <i>ab</i> exercitibus, V:	belegt mit einem heer.	21,20		1	1
— <i>ab</i> exercitu.					
per desperationem, V: <i>præ</i> con-	vnd werden zagen.	25			1
fusione.					
Ita et vos cum videritis hæc om-	also auch jr wenn jr dies alles	31	1	1	
nia fieri, V = E.	sehet angehen.				
magistratibus, V = E.	den Hauptleuten.	22,4			
diversorium — <i>cænaculum</i> .	die herberge — einen saal,	11			1
	1522: der saal — eynen saal.				
Desiderio desideravi, V = E.	Mich hat hertzlich verlangt.	15			
Hoc poculum, novum testamen-	Das ist der kelch, das newe	20			
tum per sanguinem meum,	testament jnn meinem Blut.				
V: hic calix — — in sanguine					
meo.					
Reges gentium dominantur eis,	die weltlichen könige her-	25			1
V: — dominantur eorum.	schen.				
om, V: om.	an denselbigen ort.	39			1
Et correptus angore prolixius	Vnnd es kam, das er mit dem	44			
orabat, V: et factus in ago-	tode rang, vnnd betet heff-				
nia — —.	tiger.				
Num tu es ille Christus? V: si tu	Bistu Christus?	66	1		1
es Christus (dic etc.).					
quod si etiam interrogavero —.	frage ich aber, so —.	68	1	1	
V: si autem et —.					
Vos dicite me esse, V: — quia	Jr saget, denn ich binns.	70	1		
ego sum.					
per id tempus, V: illis diebus.	inn den selbigenn tagen.	23,7	1		
Nam antea simultas inter eos	denn züvor waren sie einan-	12			
intercesserat, V: — — inimici	der feind.				
erant adinvicem.					
magistratibus.	die öbersten.	13			
Sed ne Herodes quidem.	Herodes auch nicht.	15			
om., V: om.	nach gewonheit, 1522 = 1535.	17			
collibus, V = E.	den hügeln.	30			
om., V: om.	mit jnn.	33			1
principes, V = E.	die öbersten.	35			

³ Af detta och liknande exempel ser man, att S 1541 ingalunda fattat sin uppgift så, att han endast skulle förbättra 1526 efter L. S har frångått L, ehuru denna upprepede sitt fel ännu 1535.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
bördigh aff then Judarnas stadh Arimathia.	— — — — Juda stadhen Aremathia.	ἀπ' ἀριμαθαίας πόλεως τῶν Ἰουδαίων.
j ena graff som vthuggen war vthi steen.	= 1541.	ἐν μνήματι λαξευτῷ.
til en byy (v. 28 =). Hwj ären j förfäradhe? och någhot aff een hannogs- kako.	till en stadh. Hwi ären j bedröffde? och någhot vthaff hannogh.	εἰς κώμην. τί τεταραγμένοι ἐστέ; καὶ ἀπὸ μελίσσιου κηρίου.
Icke war han Liwset, men han var send til at wittne om Liwset.	— — thet liwseth, — — — — — —.	οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, ἀλλ' ἵνα μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ φωτός.
Thet war thet sanna Liw- set, hwilket vplyser alla menniskior som komma j werlden ¹ .	— — ett sandt liws huil- kit — — — — j thesso werldh.	ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον.
Efter migh skal komma, then för migh warit haff- uer, ty han war förr än iagh ² .	huilken än doch han kom effter migh, gick han lika- wäl före migh, förty han war före migh.	ὃ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ἔμ- προσθεν μου γέγονεν, ὅτι πρώτός μου ἦν.
han är then som effter migh komma skal, hwilken för migh warit haffuer.	han är then hwilken än doch han kom effter migh, gick • han likawäl före migh.	αὐτός ἐστιν. ὃ ὀπίσω μου ἐρχόμενος, ὃς ἔμπροσθεν μου γέγονεν.
(the) sågho hwär han wi- stades ³ .	— — hwar han bleeff.	εἶδον ποῦ μένει.
Här effter.	= 1541.	ἀπ' ἄρτι.
steenkruror, som satte woro effter settet om Judarnes rening.	watukruror af steen, som satte woro effter Judeske sätteth till theras rening.	ὀδρίαι κείμεναι κατὰ τὸν καταρτισμὸν τῶν Ἰουδαίων.
wijnnet, som watn warit hadhe.	watnet som war wendt j wijn.	τὸ ὕδωρ οἶνον γεγεννημένον.
Tins Hwss nijetskan.	Then kärleck iach haffuer till titt hws.	ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου σου.

¹ Den obetydliga ändring, som S 1541 företagit i dessa båda exempel, antyder, att han fullt medvetet bibehållit sin text i öfrigt. I v. 9 har han haft tillfredsställelsen att se L 1535 öfvergå på sin sida, ehuru L ännu är litet beroende af V.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Luk.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
oriundus ab Arimathæa civitate Judæorum, V: ab Arimathia civitate Judææ.	von Arimathia der stad der Jüden.	23,50	1		
in monumento quod erat in lapide excisum, V: in monumento exciso.	inn ein gehawen grab.	53	1		
in castellum, V = E.	jnn einen Flecken.	24,13			
Quid turbati estis? V = E.	Was seid jr so erschrocken?	38			
aliquid de fauo apiario, V: fauum mellis.	(ein stück) honigseims.	42			
		<i>Joh.</i>			
Non erat ille lux illa, sed [missus erat], ut testaretur de luce, V: — — ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine.	Er war nicht das licht, sondern das er zeugete von dem licht.	1,8	1		
Erat lux illa, lux vera: quæ illuminat omnem hominem venientem in mundum, V: Erat lux vera, quæ — — in hunc mundum.	Das war das warhafftige licht, welchs alle menschen erleuchtet, die jnn diese welt kommen, 1522: — eyen warhafftigs licht, — — — durch seyn zu kunfft ynn dise wellt.	9	1		1
qui cum me sequeretur, antecessit me, quia prior me erat, V: qui post me venturus est, ante me factus est — —.	Nach mir wird komen, der vor mir gewesen ist, denn er war ehe denn ich.	15			1
Ipse est qui, cum me sequeretur, antecessit me, V: — qui post me venturus est, qui ante me factus est.	Der ists, der nach mir kommen wird, welcher vor mir gewesen war.	27			1
viderunt ubi maneret, V = E.	sie sahens.	39	1	1	
posthac, V: om.	vonn nu an.	51	1		
hydriæ positæ secundum purificationem Judæorum, V = E.	steinern wasser krüge gesetzt nach der weise der Jüdischen reinigung.	2,6			
aquam in vinum versam, V: aquam vinum factam.	den wein, der wasser gewesen war.	9			1
Zelus domus tuæ, V = E.	Der euer vmb dein haus.	17			

² I v. 23 vill *Obs. Strengu.* ändra: "een ropande röst", till: "en predijkande röst".

³ I v. 38, 41 sätter S 1541 efter L 1535 parentes om förklaringen till: Rabbi och: Messiam.

S. 1541.	S. 1526.	G.
om. j sins modhers lijff.	för honom. modherlijffwet.	om. εἰς τὴν κοιλίαν τοῦ μητρὸς αὐτοῦ.
Troo j icke när iagh sågher idher om iordesk ting — ¹ . Then aff jordenne är, han är aff jord, och aff jor- denne talar han.	När iach sadhe idher iordisk ting, och troon icke —. Then som aff iordhen är kommen, han är iordisk, och — — —.	εἰ τὰ ἐπίγεια εἶπον ὑμῖν καὶ οὐ πιστεύετε —. ὁ ὢν ἐκ τῆς γῆς, ἐκ τῆς γῆς ἐστί, καὶ ἐκ τῆς γῆς λάλει.
Tå kom een quinna aff Sa- marien. som witnadhe, at han hadhe sagdt henne alt ~~thet~~ ~~han~~ hadhe giordt. säyandes, Tin son leffuer.	— — — en Samaritanisk qwinna. = 1541. = 1541.	ἔρχεται γυνή ἐκ τῆς σαμ- ριάς. μαρτυρούσης, ὅτι εἶπε μοι πάντα ὅσα ἐποίησα.
Bethesda ² . j thet rwmet ³ . ther the hadhe ätit brödheth, genom Herrans tacksä- yelse ⁴ .	= 1541. om. — — — brödhit och herren hadhe tackadh gudhi.	βηθεσδα. ἐν τῷ τόπῳ. ὅπου ἔφαγον τὸν ἄρτον εὐ- χαριστήσαντος τοῦ κυρίου.
Ty mitt kött är then retta maten, och min blodh är then rette drycken. Jfrå then tijdhen. Ther efter wistadhes Jcsus j Galilea, ty han wille icke wistas i Judea ⁵ .	ty ath mitt köt är wisseli- gha maat, och min bloodh är wisseligha dryck. = 1541. — — — j Galilee land — — — — j Judeeland.	ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστί βρώσις, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστί πόσις. ἐκ τούτου. καὶ περιπατεῖ ὁ Ἰησοῦς με- τὰ ταῦτα ἐν τῇ γαλιλαίᾳ. ὁ γὰρ ἤθελεν ἐν τῇ Ἰου- δαίᾳ περιπατεῖν.
lydha hans wilia.	lydha hans wilia efter.	τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιεῖν.
på thz at Mose Lagh icke skal warda brutin. någre aff Jerusalem.	så ath Mosi lagh ey war- dher brwtin. — — — — the Hierosoli- mitaner.	ἵνα μὴ λυθῇ ὁ νόμος μω- σέως. τινὲς ἐκ τῶν ἱεροσολυμιτῶν.
weta nu wære Öffuerste för wisso, at han är wist Christus?	männe icke — — wisse- ligha haffua förnummit, ath han är sannerligha Christus?	μήποτε ἀληθῶς ἔγνωσαν οἱ ἄρχοντες ὅτι οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ χριστός:

¹ I v. 17—19 ändrar S 1541 riktigt: "fördöma" (ter), "fördömmelse" (1526), som synes hvila på E, till: "döma", "dom". Likaledes inledes v. 19 i S 1541 riktigt med: "mea" i st. för: "och" (1526). I v. 26 återger S 1541 ῥαββί med: "Rabbi", 1526: "Mestar", L: "Meister". S 1541 skrifver dock understundom: "Mestar".

² I öfrigt ändrar S 1541: "bäck" (1526) till: "dam" i denna v. och i nästa v.: "lamme" till: "halte", allt riktigt.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
om, V: om.	om, 1522: om.	2,25			
in ventrem matris suæ, V = E.	jnn seiner mutter leib.	3,4			
Si terrena dixi vobis et non creditis —, V = E.	Gleubet jr nicht, wenn ich euch von irdischen dingen sage —.	12			1
Qui e terra profectus est, terrenus est, et e terra loquitur, V: — de terra est et de terra —.	Wer von der erden, ist, der ist von der erden, vnd redet von der erden.	31		1	1
Venit mulier samaritana, V: — de Samaria.	Da komt ein weib von Samaria.	4,7		1	1
testificantis quod dixisset sibi omnia quæcunque fecisset, V: — quia dixit mihi — feci.	welchs da zeugete, Er hat mir gesagt alles was ich gethan habe.	39	1		
dicentes: Filius tuus vivit, V: — quia filius ejus viveret.	vnd sprachen, Dein kind lebet.	51	1		
bethesda, V: bethsaida.	Bethesda, 1522: Bethseda.	5,2	1		
eo in loco, V: in loco.	an dem ort.	13			
ubi comederunt panem, posteaquam gratias egisset dominus.	da sie das brod gegessen hatten, durch des Herren dancksagung.	6,23			1
Caro enim mea vere est cibus et sanguis meus vere est potis, V = E.	Denn mein fleisch ist die rechte speise, vnd mein blut ist der rechte tranck.	55			1
Exeo[1519ff. tempore], V: Ex hoc.	Von dem an.	66	1		
Versabatur Jesus post hæc in Galilæa, non enim volebat i Judæa versari, V: Post hæc autem ambulabat Jesus in Galilæam, — in Judæam ambulari.	Darnach zoch Jhesus vmb inn Galilea, Denn er wolte nicht inn Judea vmbziehenn.	7,1	1		
voluntati ejus obtemperare, V: voluntatem facere.	des willen thun.	17	1		
ut non solvatur lex Mosi, V = E.	auff das nicht das Gesetze Mosi gebrochen werde.	23			1
quidam ex Hierosolymitanis, V: — Hierosolymis.	etliche von Jerusalem.	25		1	1
Num vere cognoverunt principes hunc esse uere Christum? V: Numquid — quia hic est Christus?	wissen vnser Obersten nu gewiss, das er gewiss Christus sey?	26			1

³ I v. 16 har L 1535 förenklat uttrycket så, att hans öfversättning och S:s äro hvarandra lika. I v. 20 insätter S 1541 riktigt ett i 1526 uteglömdt: "alt", v. 24 och 29 utbytes riktigt "fördömlse" 1526, mot "dom".

⁴ I v. 7 insätter S 1541 riktigt: "them", som 1526 uteglömt. I v. 31, 49 o. 58 utbytes: "himmelsk bröddh" 1526 = L 1522, mot: "manna" = GEVL 1535.

⁵ I v. 2 utbyter S 1541: "Scenopegia" (1526), mot: "Löfhyddohögtijdh" efter L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
vth jbland Hedhninganar, som här och ther för- strödde äro ¹ .	till hedningana — — —.	εἰς τὴν διασποράν τῶν ἐλ- λῆνων.
gingo the vth hwar effter annan.	— — en och en hwar eff- ter annan.	ἐξήρχοντο εἰς καθεὶς.
och qvinnan ther ståndan- des.	och qvinnan framför ho- nom.	καὶ ἡ γυνὴ ἐν μέσῳ ἐστῶσα.
Alraförst iagh som talar medh idher ² .	Aldraförst thet samma som iach sägher idher.	τὴν ἀρχὴν ὅτι καὶ λαλῶ ὁμῆν.
ären j mine rette Lärin- gar.	— sannerligha mine lär- yungar.	ἀληθῶς μαθηταί μου ἐστέ.
idhars fadhers begär wilien j effterfölia ³ .	= 1541.	τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὁμῶν θέλετε ποιεῖν.
Förr än Abraham war född ⁴ .	— — — war till.	πρὶν ἀβραάμ γενέσθαι.
Och när iagh gick och twådde migh, fick iagh synen ⁵ .	= 1541.	ἀπελθὼν δὲ καὶ νιψάμενος ἀνέβλεψα.
som blind hadhe warit.	som så lenge hadhe warit blind.	τόν ποτε τυφλόν.
hörde j thet icke?	och j willen thet icke höra.	καὶ οὐκ ἤκούσατε.
then som är Gudhfruch- tigh ⁶ , och fölier hans wilia effter.	then som är gudz tienare och — — — —.	ἐάν τις θεοσεβῆς ᾗ καὶ τὸ θέλημα αὐτοῦ ποιῇ.
fölia the icke.	wardha the icke effter föl- iande.	οὐ μὴ ἀκολουθήσωσιν.
(Jagh) kenner mijn fåår, och mijn kenna migh, Såsom Fadhren kenner migh, och iagh kenner Fadhren, och iagh låter mitt lijff för fåren.	= 1541. — — — —. Såsom fadhren —, så kenner ock iach fadhren och iach — —.	γινώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώ- σκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν. καθὼς γινώσκει με ὁ πα- τήρ, καὶ γινώσκω τὸν πατέρα. καὶ τὴν ψυχὴν μου τίθημι: ὅπερ τῶν προβάτων.
på thet iagh skal åter taghat (lijffuett) igen ⁷ .	och (iach) wardher thet åter igen taghandes.	ἵνα πάλιν λάβω αὐτήν (τ. ψυχὴν).

¹ Äfven v. 37 synes vara förändrad efter L, likaså v. 49.

² *Obs. Strengn.*: "iag är äfven then som iag säger för eder mig wara".

³ V. 46: "Hwilken aff idher straffar migh för synd?" vill *Obs. Strengn.* än-
dra till: "— kan bewijsa mig på någon synd?" (= L).

⁴ Äfven v. 55 synes ännu förråda inflytande från E, ehuru S 1541 förändrat
tempus i den ena satsen. Till v. 59 har *Obs. Strengn.* ett tillägg som saknar mot-
svarighet i alla de texter jag använt: "gångandes sin koos mitt genom hoopen".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
in dispersionem gentium.	vnder die Griechen die hin vnd hier zerstrewt liegen.	7,35			1
singulatim alius post alium exi- bant, V: unus post unum exi- bant.	gingen sie aus, einer nach dem andern.	8,9		1	1
ac mulier in medio stans, V = E.	vnnd das weib daselbs stehen.	9			1
In primis quod et loquor vobis, V: Principium — —.	Erstlich der, der ich mit euch rede, 1522: Eben das, das ich —.	28			1
vere discipuli mei estis, V: — eritis.	seid jr meine rechte Jünger.	31			1
desideriis patris vestri vultis ob- sequi, V: desideria — facere.	nach ewers vaders lust wolt jr thun.	44	1		
antequam Abraham nasceretur, V: — fieret.	ehe denn Abraham ward.	58	1		
Ut autem abii ac lavi, visum recepi, V: Et abii et lavi et video.	Ich gieng hin, vnd wusch mich, vnd ward sehend.	9,11	1		
qui dudum cæcus fuerat, V: qui cæcus —.	der weiland blind war.	13		1	1
nec audistis. V: et audistis.	habt jrs nicht gehöret?	27			1
si quis dei cultor est et volun- tati ipsius obtemperat, V: vo- luntatem ejus facit.	so jemand Gottfurchtig ist, vnnd thüt seinen willen.	31	1		1
non sequentur, V: sequuntur.	folgen sie nicht nach.	10,5		1	1
cognosco oves meas et cognoscor a meis [V: — et cognoscunt me meæ]. Sicut novit me pater, ita et ego novi patrem et animam meam pono pro ovibus, V: — — pater, et ego agnosco patrem et — — ovi- bus meis.	(ich) erkenne die meinen, vnd bin bekand den meinen. Wie mich mein Vater kennet, vnd ich kenne den Vater, vnd ich lasse mein leben fur die schafe.	14		1	1
ut iterum sumam eam (vitam), V: et iterum sumam eam.	auffs das ichs wider neme.	17	1		1

⁵ Denna öfversättning kommer närmast E, men det oaktadt har S 1541 här ändrat sin styckeindelning efter L, så att dessa ord icke såsom 1526 bilda slutet på ett stycke.

⁶ Här skönjes inflytande från L, men den följande satsen är ännu = 1526, där E synes ha varit förebild.

⁷ "Kyrkmessa" v. 22 vill Obs. Strengn. ändra till "kyrkiowigning".

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Huru lenge förhalar tu medh oss?	— — — wåra siel?	ἕως πότε τὴν ψυχὴν ἡμῶν αἰρεῖς;
til hwilka Gudz ord skedde.	— — — ord är sagdt.	πρὸς οὓς ὁ λόγος τοῦ θεοῦ ἐγένετο.
tu äst Christus Gudz Son, som komma skulle j werldena.	= 1541.	οὐ εἰ ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ὁ εἰς τὸν κόσμον ἐρχόμενος.
Sij, huru kääar hadhe han honom ¹ (v. 3).	— — älskade — —.	ἴδε πῶς ἐφίλει αὐτόν.
(bort aff) rwmet, ther then dödhe lagder war.	= 1541.	οὐ ἦν ὁ τεθνηκώς κείμενος.
Doch weet iagh, at tu hörer migh.	Jach wiste thet ath — —.	ἐγὼ δὲ ᾔδειν ὅτι μου ἀκούεις.
propheterade han. Ty Jesus skulle döð.	— — — ath Jesus skulle döð.	ἐπροφήτευσεν ὅτι ἐμελλεν ὁ Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν.
Så wandradhe nu icke Jesus meer vppenbarligha ² . Judas Simons Jscharioth.	Therföre wandhrade nu icke Jesus openbarligha. Judas Simonis Jschariotes.	Ἰησοῦς οὖν οὐκέτι παρρησίᾳ περιεπάτει. Ἰουδᾶς σίμωνος ἰσκαριώτης.
hon haffuer thet bewarat til mins begraffuelles dagh ³ .	= 1541.	εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τετήρηκεν αὐτό.
Hielp migh vthu thenna stundenne.	förwara mich — — —.	σῶσόν με ἐκ τῆς ὥρας ταύτης.
wår predikan.	wårt tal.	τῇ ἀκοῇ ἡμῶν.
at iagh måtte hela them ⁴ .	— — göra them salogha.	καὶ ἰάσωμαι αὐτούς.
at the icke skulle vthkastas aff Synagogon.	= 1541.	ἵνα μὴ ἀποσυνάγωγοι γίνωνται.
Hwilken migh förachtar.	— — bortkastar.	ὁ ἀθετῶν ἐμέ.
som satt widh boordet in til hans bryst ⁵ .	— — — j hans skööt.	ἀνακείμενος ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ.
Ty somlighe meente ⁶ .	Somlighe meente.	τινὲς γὰρ ἐδόκουν.
Gudh är förklarar j honom.	— — genom honom.	ὁ θεὸς ἐδοξάσθη ἐν αὐτῷ.

¹ Äfven åtskilliga andra smärre förändringar i detta kap. synas vara gjorda efter L. Så t. ex. v. 16: "Twilling" 1541 för: "Didimus" 1526.

² Den obetydliga ändringen visar, att S 1541, ehuru han 3 verser förut sannolikt haft L till auktoritet, icke känt sig tillfreds med honom här.

³ V. 19 bibehålles ett från LV 1526 upptaget: "heela" (werlden). I samma v. har S haft tillfredsställelsen se, att L 1535 insatt ett 1522 utglömdt: "sihe", som S 1526 redan insatt. Likaså har L 1535 (såsom S 1526: förklara) i v. 28 öfversatt: "verklere deinen namen" för 1522: "preyse deinen Namen", i ej mindre än

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Quousque animam nostram su- spendis? V: — — — tollis?	Wie lange heltestu vnser see- len auff?	10,24			
ad quos sermo dei factus est, V = E.	zū welchen dz Wort Gottes geschach.	35			
tu sis Christus ille filius dei qui in mundum venturus erat, V: — in hunc mundum venisti.	du bist Christus der Son Gottes, der in die welt komen ist, 1522: — — komen soll.	11,27	1		
ecce quomodo amabat eum, V = E.	Sihe, wie hat er jn so lieb gehabt.	36			1
(a loco) ubi is qui mortuus fue- rat, erat positus, V: om.	(ab), da der verstorbene lag.	41	1		
ego autem sciebam quod me audis, V = E.	doch ich weis das du mich hörest.	42			1
vaticinatus est quod Jesus mori- turus esset, V: — quia mori- turus erat.	weissaget er. Denn Jhesus solte sterben.	51		1	1
Jesus ergo jam non propalam ambulabat.	Jhesus aber wandelte nich mehr frey.	54			
Judas Simonis Iscariotes, V: — Scariothis.	Judas Simonis son Ischariotes.	12,4			
in diem sepulturaræ meæ serva- vit istud, V: (sinite illam), ut — — — — servet illud.	solchs hat sie behalten, zum tage meiner begrabnis.	7	1		1
servato me ex hora hac, V: sal- vifica — — —.	hilff mir aus dieser stunde.	27			1
sermoni nostro, V: auditui —.	vnnserm predigen.	38			1
et sanem eos, V = E.	vnnd ich jnen hülffe, 1522: — sie selig mechte.	40	1	1	
ne e synagoga ejicerentur, V: ut — non —.	das sie nicht in den Bann gethan würden.	42	1	1	
Qui rejicit me, V: — spernit —.	Wer mich verachtet.	48		1	1
recumbens in sinu ipsius, V: — in sinu Jesu.	der zu tisch sass an der brust Jhesu.	13,23	1		
Quidam enim putabant, V = E.	Etliche meineten.	29	1	1	
deus glorificatus est per eum, V: — clarificatus in eo —.	Gott ist verkleret inn jm.	41		1	1

3 satser. Samtidigt sätter S 1541 parentes om de från E upptagna orden "och sadhe".

⁴ Då S 1541 här öfvergifvit L 1522, så är det väl insikten i grundtextens mening som föranledt förändringen. Ty hvarför upptager han ej L 1535?

⁵ I början af kap. 13 ändrar S 1541 satsfogningen efter L, i v. 27 utbyter han "dieffwulen" (1526 = L 1522) mot "satan" (= GEVL 1535).

⁶ Jämväl här är väl förändringen beroende på insikt i grundtexten.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Om så icke wore, sägher iagh doch idher, At iagh gåår bort ¹ .	— — hade iach thet sagt idher, iach gåår.	Εἰ δὲ μή, εἶπον ἄν ὑμῖν, πορεύομαι.
werlden seer migh icke meer, men j skolen see migh.	werldhen seer migh nw intit, men j seen migh.	ὁ κόσμος με οὐκ ἔτι θεω- ρεῖ, ὑμεῖς δὲ θεωρεῖτέ με.
hwilken ² . (han skal) giffua idher in.	hwilkin anda. = 1541.	ῶ. ὁπομνήσει ὑμᾶς.
Jagh är itt sant Wijnträå, och min Fadher är en Wijngårdzman.	Jach är en sann wijnstock, och min fadher wijn- gårdzmannen.	Ἐγὼ εἶμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός.
man binder them samman, och kastar j eelden, och the brinna ³ .	the binda — — kasta j eeldhen, och the brenna.	συνάγουσιν αὐτὰ καὶ εἰς πῶρ βάλλουσι καὶ καίεται.
Här efter sägher iagh icke, at j ären tienare —. Men wener haffuer iagh kallat idher.	Här efter kallar iach idher icke tienare —, men we- ner kalladhe iach idher.	οὐκ ἔτι ὑμᾶς λέγω δούλους — ὑμᾶς δὲ εἵρηκα φί- λους.
Doch är thet skeedt, at ⁴ .	= 1541.	ἀλλ' ἴνα.
ingen aff idher spör migh hwart iagh gåår.	= 1541.	οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν ἐρωτᾷ με ποῦ ὑπάγετε.
Ty om iagh icke bortt gåår. skal han straffa werldena för synd, och för rett- ferdigheet, och för doom. För synd — Men för rett- ferdigheet — Men för doom ⁵ .	Utan iach gåår bort. — — — om syndena och om rättferdighetena och om domen. Om synde- na — Om rättferdoghe- tena — Om domen —.	ἐὰν γὰρ μή ἀπέλθω. ἐλέγξει τὸν κόσμον περὶ ἁμαρτίας καὶ περὶ δι- καιосύνης καὶ περὶ κρί- σεως, περὶ ἁμαρτίας μὲν — περὶ δικαιосύνης δὲ — περὶ δὲ κρίσεως.
och at iagh gåår til Fadher- ren.	och för ty — — —.	καὶ ὅτι ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα.
idhor sorgh skal wendas j glädhe.	= 1541.	ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται.
Ty hon glädz at menni- skian är född i werldena.	— glädhes menniskiona wara född j werldena.	διὰ τὴν χαρὰν ὅτι ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν κόσ- μον.

¹ I v. 3 har S 1541 med L utelämnat: "sielffuan". I nästa exempel synes V vara använd.

² Man ser att S 1541 är något försiktigare än 1526 i upptagandet af E:s tillägg.

³ Den lilla afvikelsen från L, som väl varit anledningen till förändringen i de två första satserna, torde icke vara tillfällig.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Quod si cæcus esset, dixissem vobis, uado, V: Si quo minus — — quia uado.	wo aber dz nicht were, sage ich euch doch, das ich hingehe.	14,2			1
mundus me jam non videt; vos autem videtis me, V: — — videbitis —.	wird mich die welt nicht mehr sehen, jr aber solt mich sehen, 1522 = 1535.	19		1	
quem [spiritum], V: quem.	welchen.	26		1	1
suggeret vobis, V = E.	(derselbige) wird euch erin- nern.	»	1	1	
Ego sum vitis vera et pater meus agricola est, V = E.	Ich bin ein rechter weinstock, vnd mein vater ein wein- gartner.	15,1			
colligunt eos et in ignem con- jiciunt et ardent, V: Colligent eum et in ignem mittent et ardet.	man samlet sie vnd wirfft sie ins fewr, vnd verbren- net sie.	6	1		1
Non posthac vos dico servos — —. Vos autem dixi ami- cos, V: jam non dico vos ser- vos — —.	Ich sage hinfurt nit, dz jhr knechte seid — —. Euch aber habe ich gesagt, das jr freunde seid.	15			1
Sed [1519 ff. hoc accedit] ut, V: sed ut.	Doch das.	25	1		
nemo ex vobis interrogat me quo vadam, V: — quo vadis?	niemand vnter euch fraget mich, wo gehestu hin? 1522 = 1535.	16,5	1		
Si enim non abiero, V = E.	Denn so ich nit hingehe.	7			
arguet mundum de peccato et de justitia et de judicio. De peccato quidem —. De justitia vero — De judicio autem, V = E.	der wird die welt straffen vmb die sunde, vnnd vmb die gerechtigkeit, vnnd vmb das gerichte. Vmb die sun- de. — Vmb die gerechtigkeit aber — Vmb das gerichte.	8 f.			
et quia vado ad patrem, V: quia vado — —.	vnnd das ich zum Vater gehe.	17	1		1
mæror vester vertetur in gau- dium, V: tristitia vestra — —.	ewer traurigkeit sol zur freude werden.	20	1	1	
propterea quod gaudet hominem esse natum in mundo, V: prop- ter gaudium, quia natus est homo in mundum.	vmb der freude willen, das der mensch zur welt ge- born ist.	21	1		

⁴ I v. 23 och 27 ändrar S 1541 tempora efter L och inskjuter i v. 23 jämväl ett: "dock" efter samma källa.

⁵ Det gäller i allmänhet om S 1541, att grundtextens småpartiklar där bättre fått ut sin rätt än i 1526. Om S härvid ej endast följt G, så har L(E) varit hans hjälpkälla.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men iagh är icke allena.	och likawäl — — —.	καὶ οὐκ εἰμὶ μόνος.
j tine sanning — j sann- gine ¹ .	genom thina sanning — genom sanningena.	ἐν τῇ ἀληθείᾳ σου — ἐν ἀληθείᾳ.
swäär. en aff tienarenar som ther när stodho ² .	swäger. en tienare.	πενθερός. εἷς τῶν ὀπηρετῶν παρεστη- κώς.
Wore han icke en oger- ningsman.	Wäre han icke brotslighen.	Εἰ μὴ ἦν οὗτος κακοποιός.
Korsfest, korsfest. wirckat.	Corsfäst, corsfäst honom. sammanwäffuen.	σταύρωσον, σταύρωσον. ἄραφος.
J skolen intet been sön- der- slå.	Beeneth skolen j icke slåå syndher.	ὅστων οὐ συντριβήσετε.
Maria stoodh och greet vthan före graffuene.	— stoodh när graffuene vthan före och greet.	Μαρία εἰστήκει πρὸς τὸ μνημεῖον κλαίονσα ἔξω.
Rabboni, Thet är, Mestar.	— — thet kallas mestar.	ῥαββουνοί, ὃ λέγεται διδά- καλε.
bodadhe — Jagh haffuer seedt Herran. Och thetta haffuer han sagdt migh ³ .	förkunnadhe — ath hon hadhe sett —, och ath han hadhe thet sagt henne.	ἀναγγέλλουσα — ὅτι ἐώρακε τὸν κύριον καὶ ταῦτα εἶ- πεν αὐτῇ.
Barn, haffuen j noghot till maatz?	Piltar — j någhot sowel?	παιδιά, μὴ τι προσφάγον ἔχετε;
Tagher hijt aff the fiskar som j nw fingen.	Tagher hijt the fiskar j nw fiskiadhnen.	ἐνέγκατε ἀπὸ τῶν ὀψαρίων ἧν ἐπιτάσσετε νῦν.
(sâyandes) ⁴ .	sâyndes.	om.
tå han hadhe församlat them ⁵ .	— — them på it rwm.	συναλιζόμενος.
Men j skolen vndfå thes Helgha Andas krafft som offuer idher komma skal — — j Jerusalem, och j hela Judea.	— — krafft szedan then helghe ande kommer vtöffuer idher — — ey allenast i Hcerusalem, vtan och i alt Judee landit.	ἀλλὰ λήψεσθε δύναμιν ἐπελ- θόντος τοῦ ἀγίου πνεύμα- τος ἐφ' ὑμᾶς. — ἐν τε ἱερουσαλὴμ καὶ ἐν τῇ πάσῃ Ἰουδαίᾳ.
wardt han — vptaghen.	wort han — vptaghen j höghden.	ἐπήρθη.

¹ I v. 11 insätter S 1541 riktigt: "icke meer" för: "icke" 1526, och utbyter "och" mot "men". I v. 20 insätter S 1541 riktigt ett: "men", i v. 25 utelämnar han med VL ett: "ock", som riktigt finnes i 1526.

² I v. 3 och 12 ändrar S 1541: "rootan" 1526 (= L 1522) till: "skaran" (= L 1535). I v. 28 utbytes: "retthuset" 1526 mot: "Rådhuset".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
et tamen non sum solus, V: et non — —.	Aber ich bin nicht alleine.	16,32			1
per veritatem tuam — per veritatem, V: in veritate — in veritate.	in deiner warheit — inn der warheit.	17,17 f.			1
socer, V = E.	Schweher.	18,13			
unus assistens ministrorum, V = E.	der diener einer, die da bey stunden.	22			1
Si non esset hic nocens, V: — malefactor.	were dieser nicht ein vbel-theter.	31		1	1
Crucifige, crucifige, V: — eum. contexta.	Creutzige, creutzige. gewircket.	19,6	1		1
os non comminuetis.	Jr solt kein bein zübrechen.	23			1
		36			1
Maria stans ad monumentum foris plorans, V = E.	Maria stund fur dem grabe, vnnnd weinet draussen.	20,11			
Rabboni, qui dicitur magister, V = E.	Rabboni, das heisset Meister.	16			
annuncians — quod vidisset dominum, et ea dixisset sibi, V: — quia vidi — et hæc dixit mihi.	verkündiget — ich habe den Herren gesehen, vnd solchs hat er zu mir gesagt.	18		1	1
Pueri, num quid opsonii habetis? V: — pulmentarium —?	habt jr nichts zü essen?	21,5			
Afferte de piscibus quos prendidistis nunc.	Bringet her von den fischen, die jr jtzet gefangen habt.	10			
[1519 ff. dicens], V: om.	om.	12	1		
		<i>Apg.</i> 1,4			1
congregans illos in idem loci, V: convescens.	als er sie versamlet hatte.				
sed accipietis virtutem, postquam spiritus sanctus advenit super vos — non solum Hierosolymis, verum etiam in universa Judæa, V: — virtutem supervenientis spiritus sancti in vos — in Hierusalem et in omni Judæa.	sondern jr werdet die krafft des Heiliges Geistes empfangen, welcher auff euch komen wird — zü Jerusalem, vnd inn gantz Judea.	8		1	1
in altum sublatus est, V: elevatus est.	ward er auffgehoben.	9		1	1

³ I v. 29 ändrar S 1541 tempora (see — tro) efter L.

⁴ Vi finna allt fort att S 1451 bättre markerat sitt lån från E än 1526.

⁵ I v. 2 sätter S 1541 med L (1522 och 1535) parentes om relativsatsen.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ty han war reknat j wårt taal, och hadhe fått medh oss thetta embetet.	— — — — — och fongit lott j thetta embetet.	ὅτι κατηριθμημένος ἦν σὺν ἡμῖν καὶ ἔλαχε τὸν κληῖρον τῆς διακονίας ταύτης.
Theras heman. Så moste nu en aff thesse män, som medh oss warit haffua — — medh oss itt witne warda til hans vpståndelse.	hans heeman. Så moste nw uthaff the män som med oss haffua warit — ath en taghes ther till som medh oss itt witne wara skall till hans vpstondelse.	ἢ ἔπαυλις αὐτοῦ. δεῖ οὖν συνελθόντων ἡμῖν ἀνδρῶν — μάρτυρα τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ γενέσθαι σὺν ἡμῖν ἕνα τούτων.
endregteligha tilsamman.	eendrectige vthi itt rwm	ὁμοθυμαδὸν ἐπὶ τὸ αὐτό.
aff allahanda folck ¹ . Gudh. Jagh haffuer altijdh föresatt Herran för mijn öghoñ ² . at iagh icke skal rörd warda.	— — landzskap. herren. Jach haffuer altijdh föreset migh herran. — — wardha bäffuande.	ἀπὸ παντὸς ἔθνους. ὁ θεός. προσorrῶμεν τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός. ἵνα μὴ σαλευθῶ.
Skal ock mitt kött hwilas j förhopning ³ . effter man må frijtt tala.	och ther med är mitt kött hwilandes j hoppet. = 1541.	ἐτι δὲ καὶ ἡ σὰρξ μου κατασκηνώσει ἐφ' ἐλπίδι. ἐξὸν εἰπεῖν.
Sågh han thet framföre åt och taladhe — — at hans siäl icke är offuergiffuen vthi heluete, icke heller hans kött haffuer seedt förgængelse.	Så wiste han thet tilförena, och taladhe ther med — ath — icke skulle wardha öffuergiffuen —. ey heller skulle hans kött få see förgängelse.	προειδώς ἐλάλησε — ὅτι οὐκ ἐγκατελήφθη ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἰς ᾧδου οὐδὲ ἡ σὰρξ αὐτοῦ εἶδε διαφωράν.
Läter hielpa idher. tillhopa. Och ther war en man — som lät sigh bära. höghra handen. alt folcket. giffuas idher ⁴ .	Frelsen idher. om. Och tå barss ther en man. handena. folkit. löös geffuas.	σώθητε. om. καὶ τις ἀνὴρ — ἐβαστάζετο. τῆς δεξιᾶς χειρός. πᾶς ὁ λαός. χαρισθῆναι ὁμῖν.

¹ I v. 6 ändrar S 1541 med L: "ath the hörde" (1526) till: "Ty the hörde".

² I v. 22 f. sätter S 1541, såsom det synes, själfständigt parentes om ett par bisatser i meningen. I v. 22 insätter ock S 1541 riktigt: "then man" i st. för: "then".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
quia cooptatus erat in numerum nostrum et sortitus erat partem ministerii hujus, V: —, connumeratus est nobis —.	denn er war mit vns gezelet, vñnd hatte dis ampt mit vns vberkomen.	1,17	1		1
commoratio ejus, V: — eorum.	Jre behausung.	20		1	1
Oportet igitur ut ex his viris qui nobiscum versati sunt — unus quispiam constituatur qui sit una nobiscum testis surrectionis ejus, V: — testem resurrectionis ejus nobiscum fieri unum ex istis.	So mus nu einer vnter diesem mennern die bey vns gewesen sind — ein zeuge seiner aufferstehung mit uns werden.	21 f.		1	1
unanimiter in eodem loco, V: pariter — —.	einmütiglich bey einander.	2,1			1
ex omni natione, V = E.	aus allerley volch.	5			
deus, V: dominus.	Gott.	17	1		1
Providebam dominum coram me semper, V: — — in conspectu meo semper.	Ich hab den Herren alle zeit furgesetzt fur mein angesichte.	25			1
ne commovear, V = E.	auff das ich nicht beweget werde.	»			
insuper et caro mea requiescet in spe, V = E.	denn auch mein fleisch wird rügen jn der hoffnung.	26			
quandoquidem licet libere dicere V: liceat audenter dicere.	lasset mich frey reden.	29	1		
prescius locutus est — quod non derelicta sit in inferno anima ejus, neque caro ejus viderit corruptionem, V: providens — —: quia neque derelictus est in inferno, neque caro ejus vidit —.	hat ers zuvor gesehen vnd geredt — das seine seele nicht jnn der hellen gelassen ist, vnd sein fleisch die verwesung nicht gesehen hat.	31		1	1
servemini, V: salvamini.	Lasset euch helffen.	40			1
om, V: om.	mit einander.	3,1			1
Et quidam vir — bajulabatur, V = E.	Vnd es war ein man — der lies sich tragen.	»			1
manu dextra, V = E.	der rechten hand.	7			
totus populus, V: omnis —.	alles volck:	9			
donaret vobis, V: donari —.	(das man) euch schencket.	14			

³ Omedelbart förut ändrar S 1541 tempora från perf. (1526) till presens efter L.

⁴ I v. 20 är satsfogningen ändrad efter L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Hwilken himmelen intagha moste ¹ . skola welsignat warda.	huilken ther moste in- tagha himmelen. — få wälsignilse.	ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασ- θαι. εὐλογηθῆσονται.
at the lärde — j Jesu vp- stondelse.	ath han lærde — j Jesu namn vpståndilse.	διὰ τὸ διδάσκειν αὐτοὺς — ἐν τῷ Ἰησοῦ τὴν ἀνάστασιν.
Effter wij j dagh bliffue dömde för thenna wel- gerningen på thenna siw- ka mannen, genom hwil- ka han är helbregda wor- den.	— — ranszakadhe ther om ath wij haffuom gjordt wäl moot — — medh huad skäl han är — —.	εἰ ἡμεῖς σήμερον ἀνακρινό- μεθα ἐπὶ εὐεργεσίᾳ ἀν- θρώπου ἀσθενοῦς, ἐν τίνι οὗτος σέσωσται.
om.	genom honom.	ἐν τούτῳ.
När the sågho sådana al- warligheet j Petro och Johanne.	= 1541.	Θεωροῦντες δὲ τὴν τοῦ πέ- τρου παρρησίαν καὶ Ἰω- άννου.
huruledes.	medh huad skääl.	τὸ πῶς.
haffua vpreest sigh — taghet sigh före thet fåfengt är. rördes rwmet.	— förbittrat sigh — haffuer tencktt thet onyttugt är. bäffuadhe —.	ἐφρούαξαν — ἐμελέτησαν κενά.
Tu hadhe wel kunnat be- hållan (åkern).	— — — behålla thin åker.	ἐσαλεύθη ὁ τόπος.
war han ock ² .	war än thå werdhit.	οὐχὶ μένον σοι ἐμενεν;
Haffue wij icke en tijdh och annan budhit idher — ? ³	= 1541.	ὕπηρε.
thet wij säyom — so ock.	= 1541.	οὐ παραγγελία παρηγγεί- λαμεν ὑμῖν — ;
skaar thet them j hiertat.	giordhe thet them gansska oondt.	τῶν ῥημάτων τούτων, καὶ — δέ.
och budho them.	om.	διεπρίοντο.
predica Euangelium om Je- sum Christum.	förkunna Jesum Christum.	παρήγγειλαν.
Thet är icke tilbörllighit.	— — icke likt.	εὐαγγελιζόμενοι Ἰησοῦν τὸν χριστὸν.
siw män — som gott ryckte haffua ⁴ .	siw goda män.	οὐκ ἀρεστὸν ἐστιν.
(hopen) wardt ganska stoor.	— wart meer och meer.	ἀνδρας μαρτυρουμένους ἐπ- τά.
full medh troo och starck- heet ⁵ .	— — medh nådh och —.	ἐπληθύνετο σφόδρα. πλήρης πίστεως καὶ δυνά- μεως.

¹ I S 1541 synes "himmelen" vara subjekt, som äfven är fallet i grundtexten. Så mycket mera beaktansvärd är då förändringen, ty texten hänvisar i öfrigt till L såsom källa, hvilken S 1526 synes ha följt utan kritik.

² Obs. Strengn. vill i v. 16 ändra: "besatte" till: det riktigare "plågade".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
quem oportet quidem cælum accipere, V: — suscipere.	welcher mus den himmel einnemen.	3,21			
benedictionem consequentur, V: benedicentur.	sollen gesegenet werden.	25		1	1
quod docerent — in nomine Jesu resurrectionem, V: — in Jesu —.	das sie lereten — an Jhesu die aufferstehung.	4,2		1	1
Si nos hodie examinamur, de eo quod benefecerimus homini infirmo, qua ratione iste salvus factus sit, V: — dijudicamur in benefacto hominis infirmi: in quo iste salvus — est.	So wir heute werden gerichtet vber dieser wolthat, an dem krancken menschen, durch welche er ist gesund worden.	9		1	1
per hunc, V: in hoc.	om.	10			1
Videntes autem Petri in dicendo libertatem ac Joannis, V: — constantiam —.	Sie sahen aber an die freidigkeit Petri vnd Johannis.	13		1	
qua ratione, V: quomodo.	wie.	21		1	1
fremuerunt — meditati sunt inania, V = E.	empören sich — nemen fur das vmb sonst ist.	25			1
motus est locus, V = E.	beweget sich die stedte.	31			
Nonne prorsus tibi manebat? V: nonne manens tibi manebat? erat.	hettestu jn doch wol mügen behalten.	5,4			1
Nonne etiam atque etiam præcepimus vobis? V: — præcipiendo præcepimus vobis?	war es auch.				1
horum quæ dicimus: Insuper autem et, V: horum verborum — et.	Haben wir euch nicht mit ernst geboten?	28	1		
dissecabantur, V = E.	diese wort vnd.	32	1		
præceperunt, V: denunciaverunt.	giengs jnen durchs hertz.	38			1
annunciare Jesum Christum, V: evangelizantes Jesum Christum.	vnnd geboten jnen.				1
Non est placitum, V: — æquum.	predigen dz Euangelion von Jhesu Christo.	42			1
viros spectatæ probitatis septem, V: — boni testimonii —.	Es taugt nicht.	6,2			
multiplicabatur valde.	sieben mennern, die ein güt gerüchte haben.	3			1
plen gratiæ ac fortitudine, V = E. E 1535: — fide ac —.	(die zal) ward seer gros.	7			1
	vol Glaubens, vnd krefft.	8	1		1

³ *Obs. Strængn.:* "med allwar biudit eder".⁴ V. 4 afviker S 1541 såsom 1526 från L.⁵ Här måste S 1541 ha rättat efter G eller E 1535, försåvidt ej ändringen gjorts endast med ledning af L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
j thet land som iagh wil wijsa tigh. Men Gudh sadhe altså, Tijn sädh skal — ¹ .	— landsskapet — — wijsar tich. Sadhe och gudh så, ath hans sädh skulle —.	εις τήν γήν ἣν ἄν σοι δείξω. ἐλάλησεν δὲ οὕτως ὁ θεός, ὅτι ἔσται τὸ σπέρμα αὐτοῦ.
Och tå han sågh, at —. skedde Herrans röst til ho- nom. (sågher iagh). Herrenidher Gudh — idher ² . offer och fää ³ . aff sompnadhe han. ordet ⁴ . Til honom höllo sigh alle bådhe små och store — Men the höllo sigh ther- före til honom. Tu haffuer hwarken deel eller lott j thetta ordet — bedh Gudh, at tigh tins hiertas tanckar må- gha förlåtna warda ⁵ .	och hende sigh ath —. hördhes — —. = 1541. idher gudh — om. qwict och offer. somnadhe han j herranom. gudhz oordh. på honom actadhe the alle från then minste til then ypperste — och actadhe på honom. — — — — — — — — gudh, ath han motte förlata tigh thins hiertas tanckar. gudhz oordh. = 1541. — — wäghen hende sigh ath honom böriadhe lidha in till. = 1541. — gångandes vth	καὶ ἰδὼν —. ἐγένετο φωνὴ κυρίου πρὸς αὐτόν. om. ὁμιν — κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν. σφάγια καὶ θυσιάας. ἐκοιμήθη. τὸν λόγον. ὃ προσείχον ἀπὸ μικροῦ ἔως μεγάλου — προσείχον δὲ αὐτῶ. οὐκ ἔστι σοι μερίς οὐδὲ κλη- ρος ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ — θεήθητι τοῦ θεοῦ εἰ ἄρα ἀρεθήσεται σοι ἡ ἐπι- νοια τῆς καρδίας σου. τὸν λόγον τοῦ κυρίου. ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας. ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι ἐγέ- νετο αὐτὸν ἐγγίζειν. μηδένα δὲ θεωροῦντες. πῶς — ἐπαρρησιάζασατο ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ. καὶ ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπο- ρευόμενος εἰς ἱερουσαλὴμ, καὶ παρρησιαζόμενος ἐν
Herrans ord ⁶ .		
mån eller quinnor.		
Och widh han war j wäghen och nalkadhes in til.		
och doch likwel sågho the ingen.		
huru han hadhe manligha bewijst sigh j Jesu namn — Och war han sedhan medh them j Jerusalem, gick ut och in och taladhe		

¹ Med L börjar S 1541 med denna sats ett nytt stycke i motsats till 1526. I v. 16 utelämnar S 1541 riktigt possessivpronominet "sina" (penningar) i 1526.

² I fortsättningen vill *Obs Strengn.* i st. f.: "then migh lijk är", förmodligen med ledning af L, läsa: "såsom migh" (L: gleich wie mich).

³ I v. 51 utelämnar S 1541 riktigt possessivpronominet "idhor" (hierta) och "idhor" (öron).

⁴ Förmodligen är rättelsen gjord med ledning af L, hvars inflytande spåras äfven i början af kap. I v. 2 har S 1541 ändrat: "actade på" till: "skötte" (L:

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
in terram quamcumque monstra- vero tibi.	jnn ein land das ich dir zeigen will.	7,3			1
Locutus est autem deus sic quod futurum esset semen ejus, V: — ei deus: quia erit semen tuum.	Aber Gott sprach also, Dein same wird.	6			1
Et cum vidisset, V = E.	vnd (da er) sahe —.	24			
facta est ad eum vox domini, V = E.	geschach die stimme des Herrn zu jm.	31			
inquam, V: om.	om.	35	1		
vobis deus vester, V: vobis deus.	euch — der Herr ewer Gott.	37	1		1
victimas et hostias, V: — aut —.	opffer vnd viech.	43			1
obdormivit, V: — in domino.	entschlieff er.	60	1		1
sermonem dei, V: verbum dei.	das Wort.	8,4			1
cui auscultabant illi a minimo usque ad maximum — Aus- cultabant autem ei.	vnd sie sahen alle auff jn beide klein vnnd gros — Sie sahen aber — auff jn.	10 f.			1
Neque est tibi pars neque sors in ratione hac (V: — in ser- mone isto) — roga deum, si forte remittatur tibi cogitatio cordis tui, V: — — hæc cogi- tatio — —.	du wirst weder teil noch anfal haben an diesem Wort — bitte Gott, ob dir vergeben werden möcht der tuck dei- nes hertzen.	21			
sermonem dei, V: verbum do- mini.	das wort des Herrn.	25		1	1
viros seu mulieres, V: — ac —.	menner vnd weiber.	2,2	1		
Et cum iter faceret, contingit ut appropinquaret, V = E.	Vnd da er auff dem wege war vnd nahe bey — kam.	3			1
neminem tamen videntes, V: — autem —.	vnd sahen niemands.	7	1		
quomodo — fortiter egisset in nomine Jesu. Et erat cum illis versans Hierosolymis (V: cum illis intrans et exiens in Jeru- salem) cum fiducia loquens ⁷	wie er — den namen Jhesu frey gepredigt hette. Vnd er war bey jnen, vnd gieng aus vnd ein zu Jerusalem, vnnd prediget den namen	27	1		

beskicketen), hvaraf framgår, att man 1541 lika litet som 1526 insett den rätta betydelsen af συνεχόμενα.

⁵ Det är i alla händelser anmärkningsvärdt, att, då S 1541 anser sig böra företaga en ändring sådan som denna, han icke följer L slafvisk.

⁶ I samma v. ändrar S 1541: "små städher" (1526 = E) till det riktiga: "städher".

⁷ E 1516, 1519: fiducialiter agens.

S. 1541.	S. 1526.	G.
trösteliga j Herrans Jesu namn ¹ . sende the ² — bådho, at han wille göra sigh thet o-maket och komma.	och in, och trösteligha talandes — — —. sende the twå män — bēd- iandes ath han icke skulle lata sigh förtryta ath komma.	δνόματι τοῦ κυρίου Ἰησοῦ. ἀπέστειλαν — παρακαλοῦν- τες μὴ ὀκνήσαι διελθεῖν.
gick Petrus vp j salen. een röst skedde til honom ³ . haffuer fått befallning.	war — vpstijghen öffuerst j hwset. — war sagd —. — warit tillkrafid vthi en oppenbarilse.	ἀνέβη πέτρος ἐπὶ τὸ δῶμα. ἐγένετο φωνὴ πρὸς αὐτόν. ἐχρηματίσθη.
Fyra daghar sedhan, fastadhe iagh in til thenna stunden, och badh j mitt hws widh niyonde timan.	Nw äro fyra daghar för- lidhne till thenna här stwnden, thå fastadhe iach och — — —.	ἀπὸ τετάρτης ἡμέρας μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἤμην νεστεύων, καὶ τὴν ἐνάτην ὥραν προσευχόμενος ἐν τῇ οἴκῳ μου.
Gudh haffuer tenckt oppå thina almosor ⁴ .	thina almosor äro haffda j äminnelse för gudh.	αἱ ἐλεημοσύναι σου ἐμνή- σθησαν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ.
honom ⁵ . (witna) at han är then som aff Gudhi tilskickat är, til en domare. ena synn nemligha itt fatet.	gudh. = 1541. ena syn, itt kaar.	αὐτόν. ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ ὠρισμένος ὑπὸ τοῦ θεοῦ κριτής. ὄραμα — σκευός τι.
såsom itt stoort linnet klädhe. När iagh hadhe begynt mitt taal, föll then helghe Ande på them ⁶ .	— itt linnit clädhe. — — — — — — — nedher på them.	ὡς ὀθόνην μεγάλην. ἐν δὲ τῷ ἄρξασθαι με λα- λεῖν ἐπέπεσε τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτούς.
Och woro någhre män j-bland them af Cypren och Cyrenen. genom Barnabe och Sauli hand.	Och woro någhre vthaff them, Cypreske män och Cyreneinser. — — — hender.	ἦσαν δὲ τινες ἐξ αὐτῶν ἄν- δρες κύπριοι καὶ κορη- ναῖοι. διὰ χειρὸς βαρνάβα καὶ σαύλου.

¹ Detta prof, i allt väsentligt lika med 1526, visar, att man äfven 1541 icke ville öfverge E, hvilken man dock icke heller nu slafviskt efterföljer.

² Man observere utelämnandet af det 1526 gjorda lånet från VL. Obs. Strengn. vill åter insätta: "twå män".

³ I v. 19 vill Obs. Strengn. i st. för "män" efter V sätta in "tre män".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
(V: fiducialiter agens) in nomine domini Jesu.	des Herrn Jhesu frey.				
miserunt — rogantes ne gravaretur venire, V: miserunt duos viros — ne pigriteris venire.	sandten sie — ermaneten jn das (1522: — sie zween männer zu yhm) er sichs nit liesse verdriesen — zu kommen.	9,38	1		1
ascendit Petrus in superiora domus, V: — in superiora.	steig Petrus hin auff auf den söller.	10,9			1
facta est vox ad eum, V = E.	geschach eine stimme zu jm.	13			
oraculo admonitus est, V: responsum accepit.	hat einen befelß empfangen.	22			1
Die abhinc quarto usque ad hanc horam sedebam jejunos, et hora nona precabar in domo mea. (V: orans eram hora nona in domo mea).	Ich habe vier tage gefastet an diese stunde, vnd vmb die neuende stunde betet ich jnn meinem hause. 1522: Es ist itzt vier tage, da fastet ich vnd anderneuden stund — —.	30			
elemosynæ tuæ in memoriam habitæ sunt coram deo, V: — commemoratæ sunt in conspectu dei.	deinen almosen ist gedacht worden fur Gott.	31			
ipsum, V: deum.	jn.	35	1		1
quod ipse sit ille qui constitutus erat a deo iudex, V: quod ipse est qui — est —.	das er ist verordnet von Gott ein Richter.	42		1	
visionem — vas quoddam.	ein gesichte, nemlich, ein gefesse.	11,5			1
ceu linteum magnum.	wie ein gros leinen tuch.	,			
Cum autem exorsus essem sermonem, illapsus est spiritus sanctus in illos, V: coëpisssem loqui cecidit — super eos.	Inn dem aber ich anfieng zu reden fiel der Heilige geist auff sie.	15	1		
Erant autem ex eis viri Cyprii et Cyrenenses, V: — quidam ex eis — et Cyrenei.	Es waren aber etliche vnter jnen, mennern von Kypern vnd Kyrenen.	20			
per manum Barnabæ et Sauli, V: per manus — —.	durch die hand Barnabe vnd Sauli.	30	1		1

⁴ Dessa båda exempel visa att S 1541 äfven på egen hand ändrat 1526.

⁵ I v. 38 vill *Obs. Strengn.* för: "allom som besatte woro" läsa: "— — öfver faldne woro" förmodligen efter L: "die überweltiget waren".

⁶ Jämväl v. 16 synes såsom i 1526 bero af E.

S. 1541.	S. 1526.	G.
toogh han och fatt på Petrum.	foor han ock efter ath tagha fatt — — —.	προσέθετο συλλαβεῖν καὶ πέτρον.
Päschana.	sötbröddz daghanar.	ἡμέραι τῶν ἀζύμων.
vthu Herodis hand.	— — hender.	ἐκ χειρὸς ἡρώδου.
Tå stooth hon fast therpå (at —) ¹ .	— sadhe hon jw stadeligha (ath —).	ἢ δὲ δι' εὐχρίζετο.
förr än han begynte ² .	för hans tillkomelses ansichte.	πρὸ προσώπου τῆς εἰσόδου αὐτοῦ.
om.	på tridhie daghen.	om.
oss theras barnom ³ .	theres barnom.	τοῖς τέκνοις αὐτῶν ἡμῖν.
thenna orden.	någhot oordh.	τὰ ῥήματα.
på nesta Sabbathen.	på nesta sabbatz daghen.	εἰς τὸ μεταξὺ σάββατον.
folcket.	synagogan.	τῆς συναγωγῆς.
togho tröst til sig och sadhe.	= 1541.	παρηρησιασάμενοι εἶπον.
somlighe höllo medh Judomen och somlighe medh Apostlomen.	— stodho medh — — —.	οἱ μὲν ἦσαν σὺν τοῖς Ἰουδαίοις, οἱ δὲ σὺν τοῖς ἀποστόλοις.
Och wardt itt vplop giordt aff Hedninganar och Judanar och theras Öffuerstar, så at the wille öffuerfalla them medh wold ⁴ .	— — — och jamwäl aff iudhanar samfedlt medh — — — —.	ὥς δὲ ἐγένετο ὅρμη τῶν ἐθνῶν τε καὶ Ἰουδαίων σὺν τοῖς ἄρχουσιν αὐτῶν ὀβρισεῖν — αὐτούς.
Gudhar äro kompne nedh til oss j menniskiolijk-nelse.	= 1541.	οἱ θεοὶ ὁμοιωθέντες ἀνθρώποις κατέβησαν πρὸς ἡμᾶς.
hadhe — krantzar fram — och ville samt medh folcket offra.	toogh — krantzar och hadhe them fram samfeldt medh folkit och wille offra till them.	στέμματα — ἐνέγκας, σὺν τοῖς ὄχλοις ἤθελε θύειν.
Wij äro ock menniskior lijk som j, dödhelighe ⁵ .	= 1541.	καὶ ἡμεῖς ὁμοιοπαθεῖς ἐσμεν ὅμῃν ἀνθρώποι.
etter Mosi sett.	— — lagh.	τῷ ἔθει: μωσείως.
thet ärendet.	= 1541.	τοῦ λόγου τούτου.

¹ I v. 20 vill *Obs. Strengn.* utbyta: "war illa till fredz medh" mot: "hade i sinnet att föra krig mot".

² I v. 5 f. insätter S 1541 efter L: "stadhen" (Salamina), "stadhen" (Paphum). V. 10 ändrar S 1541 med GVL till påståendesats i st. för frågesats efter E (1523). E har 1527, 1535: påståendesats. V. 17 vill *Obs. Strengn.* för: Thetta folcks Gudh" läsa: "Israels Gud" (= V).

³ I v. 33 vill *Obs. Strengn.* efter V läsa: "andra" (psalmen) i st. för: "första".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apq.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
perrexit comprehendere et Petrum, V: apposuit apprehendere —.	fur er fort vnd fieng Petrou auch.	12,3			
dies azymorum, V = E.	Ostern.				
e manu Herodis, V: de manu —.	aus der hand Herodis.	11			
illa autem affirmabat, V = E.	Sie aber bestund darauff.	15			1
ante faciem introitus ejus, V: — adventus ejus.	ehe denn er anfieng.	13,24			1
om, V: tertia die.	om.	30	1		1
filiis illorum nimirum nobis, V: filiis vestris.	vns jren kindern.	32	1		1
verba, V: verba hæc.	die wort.	42			
sequenti sabbato, V = E.	zwischen Sabbaths.	»	1	1	
cætu, V: synagoga.	die Gemeine.	43			
sumpta fiducia — dixerunt, V: constanter —.	sprachen frey offentlich, 1522: wurden freydig vnd sprachen.	46		1	
quidam quidem stabant a Judæis, quidam vero ab apostolis, V: — erant cum —.	etliche hieltens mit den Juden, vnd etliche mit den Aposteln.	14,4			1
Cum autem factus esset impetus gentium pariter ac Judæorum una cum principibus suis ut vim adferrent — eos, V: gentium ac Judæorum cum — ut contumeliis afficerent eos.	Da aber sich ein sturm erhüb der Heiden, vnd der Juden vnd jrer Obersten sie zu schmeihen.	5	1		1
Dii in specie hominum descendunt ad nos, V: — similes facti hominibus —.	Die Götter sind den menschen gleich worden vnd zü vns hernider komen.	11	1		
coronas — afferens, cum turbis volebat sacrificare, V = E.	brachte krentze, vnnd wolte opffern sampt dem volck.	14			
nos quoque iisdem quibus vos obnoxii malis sumus homines, V: Et nos mortales sumus, similes vobis homines.	Wir sind auch sterbliche menschen, gleich wie jr, 1522: — auch menschen euch gleychbertig.	15		1	
secundum morem Mosi, V = E.	nach der weise Mosi.	15,1			
hoc negotio, V: verbo hoc.	diese rede.	6	1		

⁴ Det är af intresse att se, att S 1541, ehuru han sannolikt här ändrat efter L, dock icke i allt fogat sig efter sin förebild, jfr "schmeihen" och "öfuerfalla medh wold".

⁵ S 1541 har här haft nöjet att se L återge v. på samma sätt 1535. Det förråder en viss inre släktskap i uppfattningen, samt är rätt anmärkningsvärd. I v. 9 vill *Obs. Strengn.* af okänd anledning till S:s text foga tillägget: "iag säyer tig i vår herres Jesu Christi namn".

S. 1541.	S. 1526.	G.
sökt haffuer och anammat.	sökt haffuer ath han skulle tagha.	ἐπεσκέψατο λαβεῖν.
wij Apostlar och Prester — vnskom them brödhrom — helso ¹ .	— och åldersmän — önskom — salugheet.	οἱ ἀποστόλοι καὶ οἱ πρεσβύτεροι — τοῖς ἀδελφοῖς — χαίρειν.
som sina siälur vthsatt haffua.	= 1541.	παραδεδωκόσι τὰς ψυχὰς αὐτῶν.
Och så skarp wardt therat trätta, at then ene skildes jfrå them andra.	= 1541.	ἐγένετο οὖν παροξυσμός, ὥστε ἀποχωρισθῆναι αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων.
til bönen.	till ath bidhia.	εἰς προσευχήν.
idher ² .	oss.	ἡμῖν.
Tå beeddes han itt liws.	Thå fick han sigh — —.	αἰτήσας δὲ φῶτα.
titt hws.	alt titt hws.	ὁ οἶκός σου.
vthan Lagh och Doom.	ofördömpda.	ἀκατακρίτους.
förklaradhe och bewijste ³ .	förklaradhe them och bewijste.	διανοίγων καὶ παρatiθέμενος.
Och somlighe sadhe ⁴ , Thet synes som han wille förkunna någhra nyia Gudhar.	= 1541.	οἱ δὲ, ξένων δαιμονίων δοκεῖ καταγγελεὺς εἶναι.
Domplatzen.	then platzen som kallades Ariopagus.	τὸν ἄρειον πάγον.
på hela jordenne, Och satt them före beskärndan tijdh, och skickat ⁵ huru wijdt och longt the bo skola.	på all iordhennes widheet, och satt — — förlaghdan tijdh och stadh hurw —.	ἐπὶ παντός προσώπου τῆς γῆς, ὁρίσας προτεταγμένους καιροὺς καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν.
Dionysius, en aff Rådhet ⁶ . endregteligha.	Dyonisius Ariopagita.	διονύσιος ὁ ἀριοπαγίτης.
Herrans wagh ⁷ .	alle medh itt moodh, herrans wagh.	ὁμοθυμαδόν. τὴν ὁδὸν τοῦ κυρίου.

¹ Ändringen är af intresse, ty den visar att S 1541 haft flera hjälpkällor än L, och den skulle väl svårigen ha gjorts utan insikt i grundtexten. Anmärkningsvärd är förändringen af "åldersmän" till "Prester"; så öfversätter S 1541 konsekvent πρεσβύτεροι, då fråga är om kristna församlingsäldste, om de judiske äldste där emot begagnas det från 1526 vanliga: "åldersmän".

² Förmodligen är L, icke V källan. Nyare aditorer ha här ὁμῖν. I v. 22 vill Obs. Strengn. insätta det af S 1541 och 1526 utelämnade: "höfvitsmännerna", väl efter L.

³ Detta prof visar att S ändrat efter annan ledning än L. Utan insikt i

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
visitaverit ut sumeret, V: — sumere.	heimgesucht vnd angenomen.	15,14			1
Apostoli et presbyteri — his fratribus — salutem, V: — et seniores — —.	wir die Apostel vnd Eltesten wünschen heil den Brudern.	23			
qui exposuerunt animas suas, V: — tradiderunt.	welche menschen jhre seelen dar gegeben haben.	28	1		
Tam acris autem fuit inter eos disceptatio, ut alter ab altero se jungeretur, V: Facta est autem dissensio ita ut discederent ab invicem.	Vnnd sie kamen scharff an einander, also, das sie von einander zogen.	38	1		
ad precationem, V: orationem.	zu dem Gebet.	16,16			
nobis, V: vobis.	euch.	17		1	1
Postulatoque lumine, V: Petiteque —.	Er foddert aber ein licht.	29			
domus tua, V = E.	dein haus.	31			
indicta causa, V: indemnatos.	on recht vnnd vrteil.	37			1
adaperiens et allegans, V: — insinuans.	thet sie jnen auff, vnnd legets jn fur.	17,3			
Alii vero, novorum [1519 ff. inquebant] dæmoniorum videtur annunciator esse, V: om [-].	Etliche aber, es sihet, als wolte er newe Götter verkündigen.	18	1		1
Martium vicum, V: Ariopagum.	den Richtsplatz.	19			1
super universam faciem terræ, præfinitque præstituta tempora præfixitque terminos habitationis eorum, V: — — definiens — tempora et terminos — —.	auff dem ganzem erdbodem, vnd hat ziel gesetzt züvor versehen wie lang vnd weit sie wonen sollen.	26	1		1
Dionysius Areopagita, V = E.	Dionysius, einer aus dem Rat.	34			1
uno animo, V = E.	einmütiglick.	18,12			1
via domini, V: viam —.	den weg des Herrn.	25			

grundtexten skulle han sannolikt icke ha utelämnat: "them". I v. 11 öfversätter S 1541 och 1526 felaktigt såsom alla de gifna förebilderna.

⁴ Ordet som inskjutits efter E är i S 1541 såsom 1526 icke nödvändigt för sammanhanget, då ett: "somlighe sadhe" går strax förut.

⁵ Exemplet visar, att S 1541 ytterligare tagit hänsyn till E, från hvilken han väl lånat denna inskjutna verbform. På samma gång synes han ha ytterligare sett sig om i L.

⁶ Jämväl i v. 29 synes L ha influerat på S 1541.

⁷ V 27, redan i 1526 bildad efter L har i 1541 ytterligare formats efter samma förebild (1535).

S. 1541.	S. 1526.	G.
sadhe folckena om then, som komma skulle efter honom, at the skulle tro, Thet: är, om Christo Jesu ¹ .	= 1541.	τῷ λαῷ λέγων εἰς τὸν ἐρχό- μενον μετ' αὐτόν, ἵνα πι- στεύσωσι, τοῦτ' ἐστὶν εἰς τὸν χριστόν.
Herrans ord ² .	gudhz oordh.	τοῦ κυρίου ὁ λόγος.
gulsmedh ³ .	sölffsmedh —	ἀργυροκόπος.
thenne Paulus.	Paulus.	ὁ παῦλος ὁδοῦς.
wordo the fulle medh wre- dhe.	wordho the wredhe.	γενόμενοι πλήρεις θυμοῦ.
thet belete som aff himme- len nedherkommet är.	= 1541.	τοῦ διοπετοῦς.
kyrkioröffuare — idhor gu- dhinnos försmädhare.	helghebräkare — någhonhä- dhilse gjordt haffuaemoot idhor gudhinna.	ἱεροσούλους — βλασφημοῦν- τας τὴν θεὸν ὁμῶν.
helsadhe them ⁴ .	= 1541.	ἀσπασάμενος.
fick han för råd ⁵ .	hadhe han j hwghen.	ἐγένετο γνώμης.
sende han — bodh ⁶ til Ephesum.	— — sin bodh — —.	πέμφας εἰς ἔφεσον.
then bättring som är inför Gudh, och then troo som är til wår Herra Jesum ⁷ .	— — — — — — — Jesum Christum.	τὴν εἰς τὸν θεὸν μετάνοιαν, καὶ πίστιν τὴν εἰς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν.
Doch acktar iagh thet intet, ey heller är migh sielff- uom mitt lijff kärt ⁸ .	= 1541.	ἀλλ' οὐδενός λόγου ποιοῦ- μαι, οὐδὲ ἔχω τὴν ψυχὴν μου τιμίαν ἐμαυτῷ.
(haffuer idher satt til) Bi- scopar, at regera ⁹ Gudz Församling.	— — — ath haffua åt- wact på gudz försam- ling.	ἐπισκόπους ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ.

¹ I v. 16 vill *Obs. Strengn.* ändra: "den onde dieffuulen" till det riktiga: "— — anden".

² Äfven i v. 19 skönjes inflytande från L.

³ S 1541 utelämnar ock riktigt "then afgudhinnan" framför Diana i samma v. I öfrigt bibehåller S sin något fria öfversättning af denna v. från 1526, utan att uppta L:s i grammatiskt hänseende bättre.

⁴ S:s öfversättning är den enda korrekta af de här gifna. Ett par verser längre fram öfverger S 1541 sin källa från 1526 (E) och närmar sig L.V.

⁵ V. 10 vill *Obs. Strengn.* för: "warer icke bedröffuadhe" läsa: "gören intet buller" efter L: machet kein getümel. Det lärer till S:s beröm att han i detta och liknande fall behållit sin öfversättning, likasom det vittnar om dålig smak att föreslå en sådan ändring. Icke bättre lyckad är *Obs. Strengn.* i v. 13, då den för: "fara landwäghen" efter samma källa föreslår: "sielf gå till fota".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
populo loquens de eo, qui venturus esset post ipsum, ut crederent, hoc est de Christo Jesu, V: dicens in — in Jesum.	saget dem volck, das sie soltengleuben an den, der nach jm komen solte, das ist an Jhesum.	19,4	1		
sermo dei, V: verbum dei.	das Wort der Herrn.	20			1
argentarius, V = E.	goldschmid.	24			1
Paulus hic, V = E.	diser Paulus.	26			
repleti sunt ira, V = E.	wurden sie vol zorns.	28			
a Jove delapsi simulacri, V: Jovis prolis.	des himlischen bildes.	35	1		
sacrilegos — contumeliosos in deam vestram, V: — blasphemantes deam —.	kirchenreuber — lesterer ewer Gothin.	37			1
complexus illos, V: exhortatus eos valedixit.	gesegnet sie.	20,1			
habebat in animo, V: habuitque consilium.	ward er zü rat.	3		1	1
missis Ephesum nunciis, V: mittens Ephesum.	sandte er gen Epheso.	17	1		
eam quæ erga deum est poenitentiam, ac fidem quæ erga dominum nostrum Jesum, V: in deum poenitentiam et fidem in dominum nostrum Jesum Christum.	die Busse zu Gott vnd den Glauben an vnsern Herrn Ihesu.	21	1		
Verum nihil me movet, neque vita mea chara est mihi ipsi, V: — nec facio animam meam preciosiorem quam me.	Aber ich achte der keines, ich halte mein leben auch nicht selbs theur, 1522: — auch nicht tewrer denn mich selbst.	24	1		
episcopos ad regendum ecclesiam dei, V: — regere —.	Bischouen, zü weiden die Gemeine Gottes.	28	1	1	

⁶ Ändringen förutsätter en användning af E eller G.

⁷ Man observere utelämnandet af "Christum", hvilket synes förutsätta, att S haft E, om ej G för ögonen. *Obs. Strengn.* vill insätta: "Christum".

⁸ Här har S haft nöjet se L öfverge V och närma sig ES, utan att dock såsom de få fram den korrekta meningen.

⁹ Denna öfversättning, som *Obs. Strengn.* vill ändra till: "föda", sammanhänger liksom återgifvandet af *πρεσβυτεροι*, då fråga är om de kristna, med "prester" i st. för "äldersmän", tvifvelsutan med förändrade historiska förhållanden, som syntes nödvändig göra en pointerung af de kyrkliga ämbetenas betydelse. Glossan i margin är ej dess mindre nu = 1526, hvilket visar, att S nog förstått betydelsen af *ποταίωv*. I samma v. vill *Obs. Strengn.* för: "sitt blodh" hafva det riktiga: "sitt eget —".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Och som Cypren begynte komma oss j sichte ¹ .	= 1541.	ἀναφάναντες δὲ τὴν κόπρον.
för Herrans Jesu nampn skul ² .	— — Jesu Christi skull.	ὅπερ τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου Ἰησοῦ.
hörer mijn ursäkt, som iagh nu gör för idher.	= 1541.	ἀκούσατέ μου τῆς πρὸς ὑμᾶς νῦν ἀπολογίας.
wardt iagh ledd widh handena.	wort iach ledd.	χειραγωγούμενος.
en Gudhfructigh man effter Laghen — itt godt rychte haffuandes när alla Judar ³ .	en man gudfructogh —, effter laghen bepröffmat medh alla Judhars witne.	ἄνθρωπος εὐσεβής, κατὰ τὸν νόμον, μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων τῶν Ἰουδαίων.
fructadhe —, at the skulle sönderslihta Paulum ⁴ .	— — ath the skulle komma och ryckia Paulum j frä them.	εὐλαβηθεὶς — μὴ διασπασθῇ ὁ παῦλος.
Men lydh them icke ⁵ .	— låth them icke få theres wilia.	οὐ οὖν μὴ πεισθῆς αὐτοῖς.
Så fann iagh, at han skylter war.	— — ath the skylte honom.	ὃν εἶδον ἐγκαλούμενον.
alt för länge.	lenger.	ἐπὶ πλεῖον.
för tijn dygd ⁶ skul.	för thin mandoms schul.	τῇ σῇ ἐπιεικείᾳ.
med thes friyare moodh.	medh testa friyare moodh.	εὐθυμότερον.
Ja, för samma saks skul.	= 1541.	ἐν τούτῳ δέ.
för tigh.	om.	ἐπὶ σοῦ.
för thetta ena ordet.	— thenna ena röstena.	περὶ μιᾶς ταύτης φωνῆς.
(han skulle) läta honom haffua roo.	— — — lijsa.	ἔχειν ἀνεσιν.
Tå nu Festus war kommen j Landet.	— — hadhe fååt landet.	Φῆστος οὖν ἐπιβὰς τῇ ἐπαρχίᾳ.
komo — til honom moot Paulum.	— — och vnderwiste honom om Paulo.	ἐνεφάνισαν αὐτῷ — κατὰ τοῦ παύλου.
kan ingen giffua migh så borth ⁷ .	— — mich them j hender.	οὐδεὶς με δύναται αὐτοῖς χαρίσασθαι.

¹ I v. 4 insätter S 1541 ett 1526 uteglömdt: "icke".

² V. 25 redan i 1526 formad efter L, år i 1541 gjord ännu mera likformig med denna källa. I v. 28 har S 1541 insatt det 1526 uteglömda: "emoot Laghen".

³ Jämväl v. 24 har S 1541 närmast sig L.

⁴ Andra smärre ändringar i kap. hänvisa på L såsom källa.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apg.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Cum autem cœpisset nobis apparere Cyprus V: — apparuissimus autem Cypro.	Als wir aber Kypem ansichtig wurden.	21,3	1		
pro nomine domini Jesu, V: — propter nomen — —.	vmb des namen willen des Herrn Jesu.	18			
audite meam, qua nunc apud vos utor, excusationem, V: — quam ad vos reddo rationem.	höret mein verantworten an euch.	22,1	1		
per manum deductus, V: ad manum —.	ward ich bey der hand geleitet.	11			
vir pius, secundum legem, testimonio probatus omnium judæorum, V: vir secundum legem testimonium habens ab omnibus Judæis.	Gottfürchtiger man, nach dem gesetz — der ein gut gerüchte hatte bey allen Jüden.	12			1
veritus — ne discerneretur Paulus.	besorget sich — sie möchten Paulum zureissen.	23,10			
Tu vero ne morem gesseris istis, V: — ne credideris —.	Du aber trawe jnen nicht.	21			
quem comperi accusari, V: — inveni —.	da befand ich, dass er beschuldiget ward.	29			
diutius, V = E.	zu lange.	24,4			1
pro tua humanitate, V: — clementia.	nach deiner gelindigkeit.				
æquiore animo, V: bono animo.	vnerschrocken, 1522: guttis mutis.	10	1		
Quin in hoc, V: in hoc.	Jnn dem selbigen.	16	1		
apud te, V = E.	für dir.	19			
de una hac voce, V = E.	vmb des einigen worts.	21			1
sineret eum relaxari, V: habere requiem.	vnnd lassen ruge haben.	23		1	1
Festus ergo suscepta provincia, V: — cum venisset in provinciam.	Da nu Festus ins land komen war.	25,1		1	1
significaverunt illi de Paulo, V: audierunt eum adversus Paulum.	erschieden für jm — widder Paulon.	2		1	1
nemo potest me illis donare, V: = E.	kan mich jnen niemand ergeben.	11			

⁵ Denna ändring synes vara gjord för att närmare få fram grundtextens mening, 1526 närmar sig E.

⁶ Obs. *Strengn.*: "mildhet".

⁷ Obs. *Strengn.*: "— — migh them så bort".

S. 1541.	S. 1526.	G.
bortgiffua någhra menniskio til at förgöras.	för weeld skull bortgeffua — — — —.	χαρίζεσθαι τινα ἀνθρωπον εἰς ἀπώλειαν.
båro the ingen saak fram, then iagh hadhe tenckt	— — —, ther iach någhot ondt aff merkia kunde.	οὐδὲ μίαν αἰτίαν ἐπέφερον ὧν ὑπενόουν ἐγώ.
Tå iagh icke förstoodh migh j sakenne. någhon fången. Alramest medan tu äst för- ståndigh.	— — twiffmelactugh war om sådana spörsål. honom —. effter tu år —.	ἀπορούμενος δὲ ἐγὼ τὴν περὶ τούτου ζήτησιν. δέσμιον. μάλιστα γνώστην ὄντα σε.
jbland thetta folck — — som migh förra kendt haffua — Ty ² . at iagh skal skicka tigh til en tienare. görande sådana gerningar som bättring tilhörde ³ .	— mitt folck — som mich kändt haffua vthaff be- gynnilsen — ath. ath tu skall wara en tie- nare. — — — som them tilhör- dhe ath göra som sigh bättradhe.	ἐν τῷ ἔθνει μου — προγινώ- σκοντές με ἄνωθεν — ὅτι. προχειρίσασθαι σε ὀπηρέ- την. ἄξια τῆς μετανοίας ἔργα πράσσοντας.
At Christus lijdhä skulle och wara then förste.	om Christus lidha schulle, om han skulle wara then förste.	εἰ παθητὸς ὁ χριστός, εἰ πρώτος.
mykin konst. ty thet är icke skeedt lön- ligha ⁴ .	— stwdering. ey heller är thet och skeedt lönligha.	τὰ πολλὰ γράμματα. οὐ γάρ ἐστιν ἐν γωνίᾳ πε- πραγμένον τοῦτο.
Jagh bådhe wel aff Gudhi, ehwadh ther fattas fögho eller mykit vthi, at ey allenast tu, vthan ock alle som migh höra jdagh, worde sådana som iagh är.	— — — ath ey tu allenast, vtan och alle som migh höra j dagh woro icke fögho ting, vthan ganska mykit, sådana —.	εὐδαίμην ἂν τῷ θεῷ καὶ ἐν ὀλίγῳ καὶ ἐν πολλῷ, οὐ μόνον σε ἀλλὰ καὶ πάν- τας τοὺς ἀκούοντάς μου σήμερον γενέσθαι τοιού- τους ὅποιος καὶ ἐγώ εἰμι.
itt rwm som kalladhes Skö- na hampn, och war sta- dhen Lasea icke longt ther jfrå ⁵ .	— — — skööna hampn och war icke longt j frå then stadhen Lasea.	τόπον τινά, καλούμενον κα- λοὺς λιμένας, ὃ ἐγγὺς πόλις ἦν λασαία.

¹ E har ännu 1535 tillägget *ob gratiam* (donare), i 1519 och 1516 års editio-
ner heter det hos honom blott: *donare*.

² Jämväl ordföljden hänvisar på L såsom källa. På samma sätt i v. 7. V. 11
vill *Obs. Strængn.* för: "war them så mykit ansinnigh" läsa: "— öfvermåttan ra-
sande mot them". L: "war vberaus vnsinnig auff sie".

³ Detta exempel kommer närmast V, men det är väl osannolikt, att S här

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Apq.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ob gratiam donare ¹ aliquem hominum ut pereat, V: damnare aliquem hominem.	dz ein mensehe ergeben werde vmb zü bringen.	25,16			1
nullum crimen intendebant super hisce rebus, de quibus suspicabar, V: nullam causam deferebant de quibus ego suspicabar malum.	brachten sie der vrsachen keine auff, der ich mich versahe.	18	1		1
Hæsitans autem ego de hujusmodi quæstione, V = E.	Da ich aber mich die frage nicht verstund.	20			1
vinctum.	einen gefangen.	27			
cum tu maxime sis gnarus, V: maxime te sciente.	allermeist weil du weissest.	26,3			
in gente mea — qui noverant me ab initio — quod.	vnter diesem volck — die mich vorhin gekand haben — Denn.	4 f.			1
ut constituam te ministrum, V = E.	das ich dich ordene zum Diener.	16			
opera facientes digna iis qui resipuissent, V: digna poenitentiae opera facientes.	vnd theten rechtschaffene werck der büsse.	20		1	
an passurus fuerit Christus, an primus, V: si passibilis Christus, si primus.	das Christus solt leiden vnd der erste sein.	23			1
multæ literæ, V = E.	die grosse kunst.	24			1
neque enim hoc in angulo gestum est, V: — quicquam horum — —.	denn solchs ist nicht jm winkel geschehen.	26	1		1
optarim a deo, non solum modica ex parte, verum etiam magna: non te modo, sed omnes etiam qui me audiunt hodie, esse tales qualis ego sum, V: opto apud deum et in modico et in magno — — —.	Ich wünschet für Gott, es feilet an viel odder an wenig, das nit alleine du sondern alle die mich heute hören, solche würden, wie ich bin.	29			1
locum quendam, qui vocatur Pulchri portus, cui vicina erat civitas Lasæa, V: — Boniportus — juxta erat — Thalassa.	eine stedte die heisset Gutfurt, da bey war nahe die Stad Lasea.	27,8	1		

skulle ha öfvergifvit sin auktoritet från 1526 och följt V, utan insikt om, att just grundtexten fordrade denna öfversättning. Det är i hvarje fall betecknande att S i detta och liknande fall ej följt L, jfr de följande exemplen.

⁴ I följande v. utelämnar S 1541 riktigt "them".

⁵ Den obetydliga ändringen är väl ej beroende endast af E eller någon af de öfriga hjälpkällorna. Betecknande är att S behållit texten i öfrigt.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
therfore at ock fastan war allaredho förlidhden ¹ .	så och för ty ath the hadhe lidhit hunger vthoffuer tijdhen.	διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι.
föllo the på thet rådhet.	togho the för rådth.	ἔθεντο βουλὴν.
kundom medh platz få en bååt, then togho wij vp, och brukadhe hielper, och bundo honom widh skepet, Ty wi fruchtadhe ² . Doch komo the på en räffuel, och skepet stötte ³ .	— få in skepssbåten, Thå then intaghen war bwdho the till ath behielpa sigh förbindandes skepet ock effter the fructadhe. — — — på itt skäär och stötte skeppet.	μόλις ἰσχύσαμεν περικρατεῖς γενέσθαι τῆς σκάφης, τὴν ἄραντες, βοηθείαις, ἐχρῶντο ὀποζωννόντες τὸ πλοῖον, φοβούμενοί τε. περιπεσόντες δὲ εἰς τόπον διθάλασσον ἐπέκειλαν τὴν ναῦν.
Och folcket ⁴ bewijste oss icke liten äro.	— the Barbarske — — mandom.	οἱ τε βάρβαροι παρείχον οὐ τὴν τυχοῦσαν φιλανθρωπίαν ἡμῖν.
Publii fadher. (itt skep) vthi hwilkes baner ⁵ stoodh Castor och Pollux. och hadhe emellan sigh mykin disputering. Och ingen förbödth honom thet ⁶ .	hans fadher. huilkit itt sköldmerke hadhe, Castor och Pollux. — — befråghilse. oförbudhen.	τὸν πατέρα τοῦ ποπλίου. (πλοῖψ) παρασήμψ διοςκούροις. πολλὴν ἔχοντες ἐν ἑαυτοῖς συζήτησιν. ἀκωλύτως.
then född är ⁷ . til at vpretta troonnes lydhno. Aff hwilkom j ock ären kalladhe ⁸ .	— honom födder är. ath troon motte fåå lydhno. j huilkin hoop j och tillhören som vth kalladhe ären. — aff troone.	τοῦ γενομένου. εἰς ὑπακοὴν πίστεως. ἐν οἷς ἐστε καὶ ὁμεῖς κλητοί. ἐκ πίστεως ζήσεται.

¹ Ändringen kan här ha föranledts af E 1535.

² Här har S 1541 låtit L förleda sig till ett misstag, hvilket är så mycket märkligare som S 1526 var på rätt spår. Det är i grundtexten nämligen fråga om att berga skepsbåten, ej att skaffa sig en båt, och förbindandet afser skeppet, som är skadat, ej båtens fastsurrande vid fartyget. I v. 28 vill *Obs. Strömg.* för: "alna" hafva det riktiga: "fambnar".

³ I samma v. har S 1541 riktigt utelämnat "på grwndet" (1526).

⁴ Jämväl i v. 4 utbytes "the Barbarske" mot "folcket". L har tydligen varit källan, men egendomligt är att S ej känt sig belåten med hans "freundschaft", utan utbytt sitt: "mandom" mot: "äro".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>App.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ob id quoque quod jam ultra tempus sustinuissent inedia, 1535: quod jam jejunii quoque tempus præterisset, V: — je- junium jam præterisset.	darum das auch die Fasten schon für vber war.	27,9			
ceperunt consilium, V: statue- runt —.	stunden auff dem rat.	12			
vix potuimus obtinere scapham. Qua sublata adiutorii uteban- tur, subcingentes navem, ti- mentes, V: — accingentes —.	kunden wir kaumet einen kahn ergreifen, den hüben wir auff, vnd brachten der hülffe, vnd bunden jn vnden an dz schiff, Denn wir fürchten.	16 f.			1
Et cum incidissent in locum bi- marem impeerunt navem, V: — incidissemus — Bitha- lassum, impeerunt —.	Vnd da wir füren an einen ort, der auff beiden seiten meer hatte, sties sich das schiff.	41			
Barbari vero præstabant non vul- garem humanitatem nobis, V: — modicam —.	Die leutlin aber erzeigten vns nicht geringe freundschaft.	28,2			
patrem Publii, V = E.	der vater Publii.	8			
cui erat insigne Castor et Pol- lux, V: — insigne castrorum.	vnnd hatte ein panir der Zwi- ling, 1522 = 1535.	11	1		1
multam habentes inter se dispu- tationem, V: — quæstionem.	vnd hatten viel fragens vnter jnen selbs.	28	1		
nemine prohibente, V: sine pro- hibitione.	vnuerboten.	30	1		
qui genitus fuit, V: — factus est.	der jm geboren ist.	<i>Rom.</i> 1,3	1		
ut obediatur fidei, V: ad obedi- endum —.	den gehorsam des glaubens auff zürichten.	5			1
quorum de numero estis et vos vocati, V: in quibus estis et vos —.	welcher jhr zum teil auch seid, die da beruffen sind.	6		1	
fide victurus est, V: ex fide ui- vit.	wird seines glaubens leben.	17			1

⁵ Man observere den försiktiga användning som S 1541 här gjort af L. I v. 25 utbyter S 1541 med L oratio recta (1526) mot oratio obliqua.

⁶ Man observere det förtroende till E (framför L), som S synes ha visat i detta och näst föregående exempel.

⁷ L har sålunda icke heller i Rom.-brevet afgörande auktoritet för S.

⁸ Likheten med V är väl blott en tillfällighet. Ändringen torde vara gjord med ledning af grundtexten. I hvarje fall är det af intresse att se, att S 1541 ej här ändrat efter L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
nemligha. thens oförgengligha Gud ¹ .	om. thes ewughe gudz.	om. τοῦ ἀφθάρτου θεοῦ.
haffua Gudh j kenzlo.	= 1541.	τὸν θεὸν ἔχειν ἐν ἐπιγνώσει.
är rett. hans goodheetz, tolsam- heetz, och longmodig- heetz rijkedom ² .	är medh sanningenne. — — godheetz ympnog- heet, tolsamheet och långmodugheet.	ἐστὶν κατὰ ἀλήθειαν. τοῦ πλοῦτου τῆς χρηστότη- τος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνο- χῆς καὶ τῆς μακροθυ- μίας.
på wredennes dagh, när Gudz retwijsa dom blif- uer vppenbar.	= 1541.	ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς καὶ ἀπο- καλύψεως δικαιοκρισίας τοῦ θεοῦ.
nemligha, prijs och äro, och oförgengelighit wesende, them, som medh tola- modh vthi godha ger- ningar fara effter ewigt lijff ³ .	them ewinnerlighit lijff som äro stadughe j godha ger- ningar, sökiandes effter heder och ära och oför- gängelighet.	τοῖς μὲν καθ' ὁπομονὴν ἔρ- γου ἀγαθοῦ δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσι, ζωὴν αἰώνιον.
Men them som — ogunst och wredhe.	— öffuer them — är kom- mande — —.	τοῖς δὲ — θυμὸς καὶ ὀργή.
herren. pröffuar tu hwadh best är ⁴ .	Gudh. — — merkelighit är.	ὁ θεός. δοκιμάζεις τὰ διαφέροντα.
formen til thet som we- tandes är.	förfaring ath weta någkot.	τὴν μόρφωσιν τῆς γνώσεως.
Om nu förhudhen håller Lagsens retferdigheet, mon icke hans förhudh bliffua reknat för om- skärelse? ⁵	therföre om — laghen, me- nar tu ath hans förhudh bliffuer icke räknat för omskärilse?	ἐὰν οὖν ἡ ἀκροβυστία τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου φυ- λάσῃ, οὐχὶ ἡ ἀκροβυ- στία αὐτοῦ εἰς περιτομὴν λογισθῆσεται;
(såsom wij wardom för- smädde).	som somliga plägha illa tala om oss.	καθὼς βλασφημούμεθα.
Theras tungor bruka the til swek.	= 1541.	ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδο- λιοῦσαν.

¹ Jämval andra obetydliga ändringar hänvisa på L såsom källa. Så ett par paranteser i v. 27 och 32.

² Obs. *Strengn.* vill utbyta: "lockar" i slutet af v. till: "leder" efter L: "leitet".

³ Här har S 1541 tydligen låtit L förleda sig till en felaktig ändring.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
om, V: om.	nemlich.	1,20			1
immortalis dei, V: incorruptibilis —.	des vnvergenglichen Gottes.	23		1	1
ut deum agnoscerent, V: deum habere in notione.	das sie Gott erckenneten.	28		1	
est secundum veritatem, V = E.	ist recht.	2,2			1
divitias bonitatis illius ac tolerantiae, lenitatisque, V: — ejus et patientiae et langanimitatis.	den reichthum seiner güte, gedult vnd langmütigkeit.	4			
in die irae quo patefiet justum judicium dei, V: in die irae et revelationis judicii dei.	auf den tag des zorns vnd der offenbarung des gerechten gerichtes Gottes.	5	1		
his quidem qui perseverantes in benefaciendo, gloriam et honorem et immortalitatem quaerunt, vitam aeternam, V: — secundum patientiam boni operis gloriam — — et incorreptionem quaerentibus — —.	nemlich preis vnnd ehre, vnnd vnvergengliches wesen, denen, die mit gedult inn güten wercken trachten noch dem ewigen leben.	7			1
iis vero qui — ventura est indignatio et ira, V: his autem qui — ira et indignatio.	Aber denen die — vngnade vnd zorn.	8			1
dominus, V: deus.	Gott.	16	1		
probas eximia, V — utiliora.	prüfestu was dz beste zu thun sey.	19			1
formam cognitionis, V — scientiae.	die forme was zu wissen.	20			
Ergo si praepucium justificationes legis servaverit, nonne praepucium illius pro circumcisione imputabitur? V: si igitur — justitias legis custodiat — in circumcisionem reputabitur?	So nu die vorhaut des recht im Gesetzt helt, meinestu nicht, das seine vorhaut werde für eine beschneidung gerechnet?	26			1
(quemadmodum de nobis male loquuntur), V: om. ().	(wie wir gelestert werden —).	3,8	1		1
linguis suis ad dolum usi sunt, V: — dolese agebant.	mit jren zungen handeln sie trüglich.	18	1		

⁴ Man observere S:s försiktighet i sin användning af L. V. 16 har man tagit E till råds.

⁵ Man observere åter att S icke är slafviskt beroende af sin hjälpkälla L. I v. 29 har S 1541 något mera närmat sig L än fallet är 1526. Kap. 3, 11 vill Obs. *Strængn.* för: "achtar" läsa: "frågar efter".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ty aff Laghen kenne man syndena ¹ .	= 1541.	διὰ γὰρ νόμου ἐπίγνωσις ἁμαρτίας.
haffua intet at berömma sigh aff för Gudhi.	wedhertorffua gudz äro.	ὁστεροῦνται τῆς δόξης τοῦ θεοῦ.
synderna som bleffna woro vnder Gudz tolamodh.	the synder som förra skeed- de äro, the han toleligha lidhit haffuer.	τῶν προγεγονότων ἁμαρτη- μάτων ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ θεοῦ.
Så hälle wij nu thet, at menniskian warder ret- ferdigh aff troonne vthan Laghsens gerningar ¹ .	— — — — — — — — gerningas till- hielp.	λογιζόμεθα οὖν πιστεῖ δι- καιοῦσθαι ἄνθρωπον χω- ρὶς ἔργων νόμου.
så hafuer han thet han må berömma sigh aff.	thå — — — — —.	ἔχει καύχημα.
Dauid sägher, At salighe- ten är thens meniskios, huilko — ² .	= 1541.	δαβὶδ λέγει τὸν μακαρισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ψ.
som Gudh ingen synd til- reknar.	— icke förbrår syndena.	ψ οὐ μὴ λογίσσεται κύριος ἁμαρτίαν.
Ty Laghen kommer wre- dhe åstadh ³ .	Effter ty ath — — —.	ὁ γὰρ νόμος ὁργὴν κατερ- γάζεται.
Therföre moste thet wara aff troonne, at thet skal wara aff nådh, och löff- tet fast bliffua ⁴ .	— giffs arffuet för troonas skull, ath thet skeer aff nådhenne aff huilko ock lyfftit wardher fast.	διὰ τοῦτο ἐκ πίστεως, ἵνα κατὰ χάριν, εἰς τὸ εἶναι βεβαίαν τὴν ἐπαγγελίαν.
wardt starck j troona.	stoodh starker j trona.	ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει.
Nu wil näppligha någhor döo för thet som rett är ⁵ .	Thet wil näppligha någhor döo ther han plichtugh är till.	μόλις γὰρ ὅπερ δικαίου τις ἀποθάνειται.
bliffue wij nu beholdne ge- nom hans lijff.	= 1541.	σωθησόμεθα ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ.
effter the alle syndat haffua.	effter wij alle syndadhe.	ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον.
alt in til Laghen.	förra än laghen komo.	ἄχρι: -- νόμου.

¹ Man observere det fortsatta undvikandet af L:s öfverdrift. Först 1543 bör-
jar "nur" försvinna från de wittenbergska biblarna, jfr PALM, a. a. s. 249. I v. 28
vill *Obs. Strengn.* för "hälle" läsa: "besluta".

² Jfr 3, 20, 28.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Per legem enim agnitio peccati V = E.	Denn durch das Gesetz kömpt nur erkenntnis der sünde. 1522 = 1535.	3,20			
destituuntur gloria dei, V: egent—.	mangeln des rhumes, den sie an Gott haben sollen.	23			
præteritorum peccatorum, quæ deus toleravit, V: præceden- tium delictorum in sustenta- tione dei.	sünde — welche bis an her her blieben war, vnter Gött- licher gedult.	25 f.			1
Arbitramur igitur fide justificari hominem absque operibus le- gis, V: — enim per fidem sine —.	So halten wir es nu, das der mensch gerecht werde, on das gesetzes werck, allein durch den glauben, 1522 = 1535.	28			
habet quod gloriatur, V: habet gloriam.	so hat er wol rhum, 1522 = 1535.	4,2	1		
David explicat beatificationem hominis cui, V: — dicit: bea- titudinem —.	Dauid sagt die seligkeit sey allein des menschen, 1522 = 1535.	6			
cui non imputabit dominus pec- catum, V: — imputavit —.	welchem Gott keine sünde zürechnet.	8			1
nam lex iram operatur, V: lex enim —.	sintemal dz Gesetz richtet nur zorn an.	15			
Idcirco ex fide datur hæreditas, ut secundum gratiam, ut firma sit promissio, V: Ideo ex fide ut secundum gratiam firma sit promissio.	Derhalben mus die gerechtig- keit durch den glauben ko- men, auff das sie sey aus gnaden, vnnd die verheis- sung fest bleibe.	16			1
robustus factus est fide, V: con- fortatus —.	ward starck jm glauben.	20			
Nam vix pro justo quisquam moriatur, V: vix enim — quis moriatur.	Nu stirbet kaume jemand vmb des rechtes willen.	5,7			
servabimur per vitam ejus, V: salvi erimus in vita ipsius.	werden wir selig werden durch sein leben.	10	1		
quatenus omnes peccavimus, V: in quo omnes peccaverunt.	die weil sie alle gesündigt haben.	12		1	1
usque ad legem, V = E.	bis auff das gesetz.	13			

³ Jfr v. 6 med not.⁴ Ett nytt bevis på S:s försiktighet i användningen af L.⁵ V. 6 inskjuter S 1541 med L ett "ock" i texten.

S. 1541.	S. 1526.	G.
så är mykit meer Gudz nådh och gåffua mongom rikeligha widherfaren, genom Jesum Christum som then ena menniskian war j nådhenne.	— — — och gåffuan genom nådhen som war eens menneskios Jesu Christi mongom rikeligha wedherfaren.	πολλῶ μᾶλλον ἢ χάρις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ δωρεὰ ἐν χάριτι, τῇ τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου ἰησοῦ χριστοῦ εἰς τοὺς πολλοὺς ἐπερίσσευσε.
Och är icke gåffuan allenast offuer ena synd, såsom förderffuet är kommet för thes ena syndarens ena synd ¹ .	— — — — — såsom dödhen är kommen för thes enes skull som syndadhe.	καὶ οὐχ' ὡς δι' ἐνὸς ἀμαρτήσαντος, τὸ δώρημα.
Ty såsom för eens synd skul, är fördömelse kommen offuer alla menniskior, så kommer ock jgenom eens retferdighet lijffzens retferdning offuer alla menniskior ² .	— — — — är ondt kommet — — till fördömilse — — för eens rettferdighet skull gott offuer alla menniskior til lijffzens rettferdighet.	ἄρα οὖν ὡς δι' ἐνὸς παρὰ πτώματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς κατάκριμα, οὕτω καὶ δι' ἐνὸς δικαίωματος εἰς πάντας ἀνθρώπους εἰς δικαίωσιν ζωῆς.
Ty om wij samt medh honom inplantadhe wardom til en lijka död, så warde wij ock vpståndelsen lijke.	— — wij ärom wordne inimpadhe vthi honom medh hans död lijken, så wardom wij och vpståndilsens.	εἰ γὰρ σύμφυτοι γεγόναμεν τῷ ὁμοιώματι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναστάσεως ἐσόμεθα.
ären j retferdighetennes tiennare wordne ³ .	— — rettferdighetenne undergiffne.	ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ.
een quinna som j manz wold är.	— som manne är widherbunden.	ἢ ὑπανδρος γυνή.
är hon bunden til Laghen.	är hon honom tilbunden medh laghen.	δέδεται νόμῳ.
är hon frij jfrå Laghen — om hon är när en annan man.	— frij aff mandzens lagh — om hon tilfögher sigh enom androm manne.	ἐλευθέρα ἐστὶν ἀπὸ τοῦ νόμου — γενομένην ἀνδρὶ ἐτέρῳ.
(äre wij) dödhe jfrå henne (laghen) som.	— — — samma lagh.	ἀποθανόντες ἐν ᾧ (νόμος).
Så finner iagh nu migh een Lagh, iagh som wil göra thet gott är, at.	— — nw aff laghen när iach will göra thet gott är, ath.	Εὕρισκω ἄρα τὸν νόμον τῷ θέλοντι ἔμοι' ποιεῖν τὸ καλόν, ὅτι.
Men iagh seer.	— — finner.	βλέπω δέ.

¹ S 1526 beror uppenbarligen på en kombination af E och L, S 1541 har slutit sig närmare L med utelämnning af E, men på samma gång med undvikande af L:s öfverdrift (alles verderben). Jämväl v. 17 är i 1541 formad efter L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
multo magis gratia dei et donum per gratiam quæ fuit unius hominis Jesu Christi, in multos exuberavit, V: — — — in gratia — — in plures abundavit.	so ist viel mehr Gottes gnade vnd gabe vilen reichlich widerfaren, durch Jhesum Christum, der der einige mensch jnn gnaden war.	5,15			1
Et non sicut per unum qui peccaverat, venerat mors, ita donum, V: — per unum peccatum ita et donum.	Vnd nicht est die gabe allein vber eine sunde, wie durch des einigen sunders einige sunde alles verderben.	16			1
Itaque sicut per unius delictum propagatum est malum in omnes homines, ad condemnationem, ita et per unius justificationem propagatur bonum in omnes homines ad justificationem vitæ.	Wie nu durch eines sunde die verdammis vber alle menschen komen ist, also durch eines gerechtigkeit die rechtfertigung des lebens vber alle menschen komen.	18			1
Nam si insititii facti sumus illi per similitudinem mortis ejus, nimirum et resurrectionis participes erimus, V: si enim complantati — — similitudine — simul et resurrectionis.	So wir aber sampt jm gepflantzet werden zu gleichem tode, sa werden wir auch der auferstehung gleich sein.	6,5			1
servi facti estis justitiæ, V = E.	seid jr knechte worden der gerechtigkeit.	18			
viro obnoxia mulier, V: quae sub viro est —.	ein weib das vnter dem manne ist.	7,2			
alligata est per legem, V: — legi.	ist sie verbunden an das gesetz.	»		1	1
libera est a jure viri — si juncta fuerit alteri viro, V: soluta est a lege viri — fuerit cum alio viro.	ist sie frey vom Gesetz — wo sie bey einem andern manne ist.	3			1
(sumus) mortui ei (legi) in qua. V: soluti sumus a lege mortis.	(sind wir) jm (das gesetz) abgestorben.	6		1	1
Reperio igitur per legem volenti mihi facere bonum, quod, V: Invenio igitur legem -- — quoniam.	So finde ich mir nu ein gesetz, der ich will dz gute thûn, das.	21		1	1
Sed video, V: video autem.	Ich sehe aber.	22			

² Obs. *Strengn.* vill till slutet af v. 21 efter V foga: "vår Herre".

³ Liknande ändring i v. 20.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Jesum Christum wår Herra.	wår herra Jesum Christum.	Ἰησοῦ χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν.
Ty thet som Laghen icke kunde åstadh komma, j thet hon ¹ .	— — — — — j the motton hon.	τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, ἐν φ.
Ty alle som driffuas aff Gudz Anda.	= 1541.	ὅσοι γὰρ πνεύματι θεοῦ ἄγονται.
Then samme Anden wittnar medh wår anda ² .	— försäkrar wår anda.	αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμμαρτυρεῖ τῷ πνεύματι ἡμῶν.
thenna tidszens wedhermödha är icke lijka emoot then herligheet. — Ty craturens högheligha åstundan wenter effter, at Gudz barn skola oppenbaras ³ .	= 1541.	οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν δόξαν — ἡ γὰρ ἀποκαρδοκία τῆς κτίσεως τὴν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ θεοῦ ἀπεκδέχεται.
Huru skulle han icke ock giffua oss all ting medh honom? ⁴	Huru kunde thet wara, att han skulle icke och geffua oss — — ?	πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίζεται;
Christo Jesu wår Herra.	wår om herra Jesu Christo.	χριστῷ ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν.
Icke äro the heller alle söner at the äro Abrahams sädh ⁵ .	ey äro the strax alle söner — — .	οὐδ' ὅτι εἰσὶ σπέρμα ἁβραάμ, πάντες τέκνα.
warda reknadhe för sädh ⁶ .	— — j sädhena.	λογίζεται εἰς σπέρμα,
han sägher.	thet är sagt.	λέγει.
Hwilka han ock kallat haffuer, nemligha oss.	hwilka han haffuer och kallat.	οὗς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς.

¹ Man observere att S 1541 trots den gjorda ändringen bibehållit sin hjälpkälla från 1526. I v. 1 har han efter L utbytt: "them" mot: "j them" (L: an denen). *Obs. Strengn.* vill äfven utbyta "intet fördömelighet" mot: "ingen fördömmelse".

² Här ha vi ett nytt exempel på att S 1541 öfvergifvit L 1522, hans auktoritet 1526, och icke heller funnit sig tillfredsställd af L:s öfversättning 1535, utan gått till E, som också bäst återger grundtexten, om S ej rent af följt uteslutande denna.

³ V. 27 vill *Obs. Strengn.* för: "skodhar" läsa: "ransakar".

<i>E. V.</i>	<i>L. 5315, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Jesum Christum dominum nostrum, V = E.	Jhesum Christum vnsern Herrn.	7,25			
Etenim quod lex præstare non poterat ea parte qua, V: nam quod impossibile erat legi in quo.	Denn das dem gesetz vnmöglich war (sintemal —).	8,3	1		
Etenim quicumque spiritu dei ducuntur, V: — aguntur.	Denn welche der geist Gottes treibt.	14	1	1	
Idem spiritus testatur una cum spiritu nostro, V: Ipse enim — testimonium reddit spiritui nostro.	Derselbige geist gibt zeugnis vnserm geist, 1522 — versichert vnsern geist.	16	1		
non esse pares afflictiones præsentis temporis ad gloriam. — Etenim sollicita creaturæ expectatio expectat ut palam fiant filii dei, V: non sunt condignæ passionibus hujus — — nam expectatio — revelationem filiorum dei expectat.	dieser zeit leiden der herligkeit nich wert sey. — Denn das endliche harren der creatur wartet auff die offenbarung der kinder Gottes.	18	1		
Qui fieri potest ut non et cum eodem omnia nobis donet? V: Quomodo non etiam cum illo omnia nobis donavit?	wie solt er vns mit jm nicht alles schencken?	32			1
Christo Jesu domino nostro, V = E.	Christo Jesu — vnseren Herrn.	39			
neque quia sunt semen Abrahæ, statim omnes filii, V: — Abrahæ, omnes filii.	auch nicht alle die Abrahams samen sind, sind darumb auch kinder.	9,7			
recensentur in semen, V: æstimantur in semine.	werden fur samen gerechnet.	8			1
dicit, V: dixit.	er spricht.	15	1		1
Quos et vocavit nimirum nos, V: quos et vocavit.	wilche er beruffen hat, Nemlich vns, 1522: welche er beruffen hat.	24	1		1

⁴ Ändringen är väl gjord med ledning af L., men S har dock med grundtexten bibehållit sitt "ock", till hvilket L saknar ekvivalent, jfr 9, 24. I v. 35 insätter S 1541 det 1526 uteglömda "hunger". V. 38 vill *Obs. Strengn.* insätta: "vidt" (= L).

⁵ S 1541 har sålunda ändrat 1526, som slöt sig till E, men utan att ansluta sig till L.

⁶ I v. 10 har S 1541 tydligen följt L. I v. 11 har S 1541 riktigt ändrat "honon" (1526) till: "henne".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ty han skal wel låta förderffua them, och doch likwel stilla thet förderffuet til retferdigheet. Ty Herren skal stilla förderffuet på jordenne ¹ .	fulkommandes och förordandes oordet j retferdighetenne, ty herren wardher görandes itt affkortat oordh på jordhenne.	λόγον γὰρ συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, ὅτι λόγον συντετμημένον ποιήσει· κύριος ἐπὶ τῆς γῆς.
vthan såsom aff Laghsens gerningar. Christus är Laghsens ende til retferdigheet hwariom och enom som troor ² . Ty om tu bekänner.	vthan af gerningenas förtienst. — — fulboordan — —. ath om — —.	ἀλλ' ὡς ἐξ ἔργων νόμου. τέλος γὰρ νόμου χριστός εἰς δικαιοσύνην πάντι τῷ πιστεύοντι. ὅτι ἐὰν ὁμολογήσῃς.
Herre, hoo troor wår predikan?	— — haffuer troodt — —?	κύριε, τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν;
Then förste Moses sägher, Jagh skal vpweckia idher til nijt medh thet folck, som icke är folck, och medh itt galet folck skal iagh reeta idher.	Först sägher Moses — — — — — — — — — — oförståndugt — —.	πρώτος μωσῆς λέγει: ἐγὼ παραζηλώσω ὑμᾶς ἐπ' οὐκ ἔθνη, ἐπὶ ἔθνεσι ἀσυνέτῳ παροργισῶ ὑμᾶς.
annars är gerning icke gerning. söker — fåår.	— gerninganars förtienst icke förtienst. haffuer söcht — haffuer fåått.	ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἔστι ἐστὶν ἔργον. ἐπιζητεῖ — ἐπέτυχεν.
en förbittrat anda ³ . Huru mykit meer theras fullhet? ⁴ .	— ohanterlighen —. — mera wore thet aff theras vpfyllelse?	πνεῦμα κατανύξεως. πόσῳ μᾶλλον τὸ πλήρωμα αὐτῶν;
såframt tu bliffuer.	— bliffuer stondandes.	ἐὰν ἐπιμένῃς.

¹ Den egendomliga öfversättningen, som S här upptagit från L, får sin förklaring, om man därmed jämför det åsyftade stället i Jes. 10, 22 f. I st. för att återge den grekiska texten i Rom. 9, 27 har L format sina ord efter sin öfversättning af Jes. 10, 22 f., och S har här följt honom, förmodligen i den medvetna afsikten att därigenom framställa meningen på stället i sin fullhet. E:s och V:s ordagranna öfversättning torde ha förefallit alltför abstrakt och svårfattlig.

² Man observere den försiktiga ändringen med undvikande af L:s fel. S:s

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Sermonem enim perficiens et abbrevians cum iustitia, quoniam sermonem abbreviatum faciet dominus in terra, V: verbum — consumans — in æquitate, quia verbum brevium — super terram.	Denn er wird sie wol lassen verderben, vñnd doch dem verderben steuren zur gerechtigkeit. Denn der Herr wirdt dem verderhen steuren auff erden. 1522: denn da ist das wort, das da volendet vñd abkurtzt ynn der gerechtigkeit, denn eyn verkurtzt wort wirt got machen — —.	9,27			1
sed tanquam ex operibus legis, V: — quasi ex operibus.	sondern als aus den wercken des gesetzes.	32	1		1
Nam perfectio legis Christus omni credenti ad justificationem, V: — finis —.	Christus ist des Gesetzes ende, Wer an den gleubet, der ist gerecht.	10,4		1	
Nempe si confessus fueris, V: quia si confitearis.	Denn so du — — bekennest.	9			
Domine quis credidit sermonibus nostris, V: — auditui nostro?	Herr wer gleubet vnserm predigen? 1522: — hat gewebet —?	16			1
Primus Moses dicit: Ego ad æmulationem provocabo vos per gentem quæ non est gens, per gentem stultam ad iram commovebo vos, V: — adducam in non gentem, in gentem insipientem in iram vos mittam.	Der erste Moses spricht, Ich will euch eiuern machen vber dem, das nicht mein volck ist, vñd vber einem vnuerstendigen volck wil ich euch erzömen.	19	1		
quandoquidem opus jam non est opus, V: om.	sonst were verdienst nicht verdienst.	11,6	1		
quærit — assecutus est.	suchet — erlanget.	7			1
spiritum compunctionis, V = E.	einen erbitterten geist.	8			1
quanto magis plenitudo illorum? V: — eorum?	so geschicht doch solchs vmb dere willen die die zal vol machen sollen.	12	1	1	
si permanseris, V = E.	sofern du bleibest.	22			

Öfversättning liknar mest V. Ändringen af "fulboordan" till "ende" kan dock ha föranledts jämväl af L. Sedan har S låtit sin gamla öfversättning stå kvar. I de nästföregående verserna af detta kap. märkes ock L:s inflytande.

³ I v. 9 har S 1541 riktigt insatt ett 1526 utelämnadt "och".

⁴ S har tydligen icke funnit L tillfredsställande, utan gjort sin ändring med ledning af annan hjälpkälla.

S. 1541.	S. 1526.	G.
förvthan naturen. til tess Hedninganars ful- heet inkommen är. och thetta är mitt Testa- ment medh them. Ty Gudz gåffuor och kal- lelse äro sådana, at han kan them icke ångra, Ty såsom —.	= 1541. — vpfyllese wardher kom- mandes. — skall wara them aff mich för itt testament. — ångra, såsom.	παρά φύσιν. ἀχρὶς οὐ πλήρωμα τῶν ἐθ- νῶν εἰσέλθῃ. καὶ αὐτῇ αὐτοῖς ἡ παρ' ἐμοῦ διαθήκη. Ἀμεταμέλητα γὰρ τὰ χα- ρίσματα καὶ ἡ κλήσις τοῦ θεοῦ, ὡς περ γὰρ.
och haffue åtskilieligha gåff- uor. — Haffuer någhor prophetiam, så ware hon eens medh troonne. — på lärana — på förma- ningen ¹ .	— hwar för sigh besyn- nerligha —. — så skal hon empnas effter troon. — ther vppå — ther vppå.	ἔχοντες δὲ χαρίσματα — διάφορα ² εἴτε προφητείαν, κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως — ἐν τῇ διδά- σκαλίᾳ — ἐν τῇ παρα- κλήσει.
Håller icke mykit aff idher sielffua.	= 1541.	μή τὰ ὕψηλά φρονούντες.
(Gudz) wredhe.	gudz wredhe.	τῇ ὀργῇ.
Hwar och en ware Offuer- hetenne som wellet haff- uer vnderdånigh ² . the skola få en doom ³ off- uer sigh.	— — siäl ware vnderdå- nugh them som wellet och offuerheten haffua. — — få fördömelse.	Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὁπερ- εχούσαις ὁποτασσέσθω. ἐαυτοῖς κρίμα λήμψονται.
thet beslutes i thetta ordet ⁴ .	— så som vthi en summa j thesso oordhena.	ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ἀνακε- φαλαιούται.
kamrar och okyskheet — foordrer kötet, doch icke til kati.	blöta sängar och kati — foordrer icke kötet, till ath thes begärlse skall fult göras.	κοίταις καὶ ἀσελείαις — τῆς σαρκὸς πρόνοιαν μὴ ποιεῖσθε εἰς ἐπιθυμίαν.
tagher vp. men han kan wel warda ståndande ⁵ .	annammer til idher. — — — vpreester.	προσλαμβάνεσθε. σταθήσεται δὲ.

¹ Exemplet redan i 1526 bildadt efter L, har 1541 fått en ännu större likfor-
mighet med denna källa.

² Man observere den försiktiga användningen af L.

³ Har månne "fördömelse" utbytts mot "doom" ej blott af lexikaliska skäl,

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
præter naturam, V: contra —.	wider die natur.	11,24	1		
donec plenitudo gentium adven-	bis die fülle der Heiden ein-	25		1	1
nerit, V: — intraret.	gegangen sey.				
Et hoc illis ex me testamentum,	vnd dies ist mein Testament	27			1
V = E.	mit jhnen.				
Nam dona quidem et vocatio	Gottes gaben vnd beruffung	29	1		
dei ejusmodi sunt, ut eorum	mügen jn nicht gewewen.				
illum poenitere non possit,	Denn gleicher weise.				
quemadmodum enim, V: — sine					
poenitentia enim sunt dona et					
vocatio dei. Sicut enim.					
habentes dona — varia, sive	vnd haben mancherley gaben—	12,6 f.			1
prophetiam juxta portionem	Hat jemand weissagung, so				
fidei — in doctrina — in ex-	sey sie dem glauben ehlich.				
hortatione. V: — donationes	— der lere — des erma-				
— differentes. Sive prophe-	nens.				
tiam secundum rationem fidei					
— — — in exhortando.					
non arroganter de vobisipsis sen-	Trachtet nicht nach hohen	16	1		
tientes, V: non alta sentien-	dingen.				
tes.					
iræ, V: iræ.	dem zorn (Gottes), 1522: zorn	19			1
	Gottis.				
Omnis anima potestatibus su-	Jderman sey vnterthan der	13,1			1
pereminentibus subdita sit, V:	Oberheit, die gewalt vber				
— sublimioribus —.	jn hat.				
sibi ipsis judicium accipient, V:	werden vber sich ein vrteil	2			
ipsi sibi damnationem acqui-	empfaen.				
runt.					
in hoc sermone summatim com-	das wird jnn diesem wort	9		1	1
prehenditur, V: — verbo in-	verfasst.				
stauratur.					
cubilibus ac lasciviis — carnis	kamern vnd vnzucht — war-	13 f.			1
curam ne agatis ad concupi-	tet des leibes, doch also,				
scientias, V: — ac impudicitiiis	das er nicht geil werde.				
— feceritis in desideriis.					
assumite, V = E.	nement, auff	14,1			1
imo fulcietur ut stet, V: stabit	Er mag aber wol auffgericht-				
autem.	tet werden.				

utan för att pointera en annan uppfattning af öfverhetens och undersåtarnes ställning till hvarandra?

⁴ I v. 11 har 8 1541 efter L satt en sats inom parentes.

⁵ Obs. *Streng.*: "— — upprättat".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Hwar och en ware wiss i sitt sinne ¹ .	hwar holle sigh widh sitt sinne.	ἑκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ νοὶ πληροπορεῖσθω.
at ingen förtörnär sin broodher eller förarghar.	ath idhre bröddher skeer ingen förtörnelse eller förargilse.	τὸ μὴ τιθέναι πρόσκομμα τῷ ἀδελφῷ ἢ σκάνδαλον.
then som holler thet för meenlighet.	— — holler thet therföre.	τῷ λογιζομένῳ τι κοινὸν εἶναι.
Saligh är then som sigh intet samwet gör, om thet han bepröffuar ² .	— — — — — om thet han företager.	Μακάριος ὁ μὴ κρίνων ἑαυτὸν ἐν ᾧ δοκιμάζει.
som — försmädha.	— haffua försmädhat.	τῶν ὀνειδιζόντων.
Thet skal wara Jesse root.	Jesse root warder kommandes.	ἔσται ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί.
at j haffuen itt fulkomme- lighit hop.	athi bliffue noogh haffuandes aff hoppet.	εἰς τὸ περισσεύειν ὁμᾶς ἐν τῇ ἐλπίδι.
Therföre haffuer iagh thet iagh må beröma migh aff jgenom Christum Jesum, j thet Gudhi tilhörer ³ .	— — — — — genom Jesum Christum j the stycker ther gudhi tillydha.	ἔχω οὖν καύχῃσιν ἐν χριστῷ Ἰησοῦ τὰ πρὸς τὸν θεόν.
genom tekns och Vnders krafft ⁴ .	— crafftugh teekn och wijdunder.	ἐν δυνάμει σημεῖων καὶ τεράτων.
medh Christi Euangelii fulkomliga welsignelse.	— euangelii Christi wälsignelse.	ἐν πληρώματι εὐλογίας χριστοῦ.
at j migh vthi mitt arbete hielpen ⁵ .	= 1541.	συναγωνισασθαι μοι.
j Herranom.	j Christo.	ἐν κυρίῳ.
wår hielpare.	min —.	τὸν συνεργὸν ἡμῶν.
them som äro aff Aristobuli hws (v. 11) ⁶ .	— — tienare.	τοὺς ἐκ τῶν Ἀριστοβούλου.
Christi församlingar.	alla Christi församlingar.	αἱ ἐκκλησίαι χριστοῦ.
Satanam.	dieffwulen.	τὸν σατανᾶν.

¹ I v. 8 har S 1541 med L utelämnat ett "Ty"; v. 10 vill Obs. *Strengn.* för: "stå fram" (för Christi domstol) läsa: "stälde warda" efter L: "gestellet werden".

² Detta exempel visar tydligen, att S 1541 underkastat L kritik, och understundom en strängare kritik än 1526.

³ Det lärer till S:s beröm att han trots sin granskning af versen, hvarom den lilla ändringen bär vittne, bibehållit sin öfversättning och ej upptagit L:s text.

⁴ I samma v. vill Obs. *Strengn.* för: "haffuer iagh vpfyllt Christi Evangelium"

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Unicuique sua mens satisfiat, V: unusquisque in suo sensu abundet.	Etn jglicher sey inn seiner meinung gewiss.	14,5			
ne offencilum ponatur fratri aut lapsus occasio, V: ne po- natis offencilum fratri vel scandalum.	das niemand seinem bruder einen anstos oder ergernis darstelle.	18			
qui existimat aliquid esse com- mune.	der es rechnet fñr gemein.	14			
Beatus qui non iudicat seipsum in eo quod probat, V = E.	Selig ist, der jm selbs kein gewissen machet, jnn dem, das er annimpt.	22			
opprobantium, V: improporan- tium.	die schmeihen.	15,3			
Erit radix Jesse.	Es wird sein die wurtzel Jesse.	12			1
in hoc ut exuberetis in spe.	das jr völlige hoffnung habt.	18			1
Habeo igitur quod glorier per Christum Jesum in his quæ ad deum pertinent, V: — glo- riam in Christo Jesu ad deum.	Darumb kan ich mich rüh- men, inn Jhesu Christ, das ich Gott diene.	17	1		
per potentiam signorum ac pro- digiorum.	durch krafft der zeichen vnd wunder.	19			
plenitudine benedictionis evan- gelii Christi.	mit vollem segen des Euan- gelii Christi.	29			1
ut me laborantem adjuvetis, V: ut adjuvetis me.	dz jr mir helffet kempffen.	30	1		
in Christo, V: — domino.	inn dem Herrn.	16,1		1	1
adjutorem nostrum, V = E.	vnsern gehülffen.	9			
eos qui sunt ex Aristobuli fami- liaribus, V: — Aristobuli domo.	die dā sind von Aristobulos gesinde.	10		1	
ecclesiæ Christi, V: omnes — — satanam, V = E.	die Gemeinen Christi. den Satan.	16 20	1		1

läsa: "alt vpfylt medh — —" efter L, i v. 20 likaledes efter samma källa: "synner-
ligha befljttat migh" i st. för: "befljttat — —". V. 26 vill *Obs. Strengn.* i st. för:
"haffua beleeffuat" läsa: "medh god wilja belefwat". L: haben williglich zusammen
gelegt.

⁵ *Obs. Strengn.*: "hielpen kämpa" (= L).

⁶ Man observere den uppmärksamhet som S här synes ha skänkt V, i v. 16
har han åter frigjort sig från denna källa.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Wårs Herras Jesu Christi (v. 23). prijs och ära ¹ .	Jesu Christi. prijs.	τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριστοῦ. ἡ δόξα.
Nådth ware idher, och fridh aff Gudhi. Såsom Predicanen om Chri- stum j idher krafftigh worden är ² .	Nådhe och fridh ware idher aff gudhi. ther Jesu Christi förkyn- nelse medh haffuer stadh- fest wordit vthi idher.	χάρις ὁμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ θεοῦ. καθὼς τὸ μαρτύριον τοῦ χριστοῦ ἐβεβαιώθη ἐν ὁμῖν.
Men iagh sägher, som hwar och en aff idher sägher ³ .	Jagh sägher thet hwar och en — —.	λέγω δὲ τοῦτο, ὅτι ἕκαστος ὁμῶν λέγει.
Hwar äro thenna werlden- nes Wijsa? seer på idhor kallelse ⁴ .	— är — — disputerare? j seen idhor —.	ποῦ συζητῆτης τοῦ αἰῶνος τούτου; βλέπετε τὴν κλῆσιν ὁμῶν.
medh högh ord eller högh wijsdom. Jesum Christum och ho- nom korsssfestan ⁵ . Men thet wij tale om, är wijsdomnär the fulkomp- neligha. then hemligha fördolda Gudz wijsdom.	— kosteligh oordh eller wijsdom. = 1541. Men wijsdomen tale wij ibland them som ful- komne äro. gudz wijszdom, som är vthi hemligheten then fördolt ligger.	καθ' ὑπεροχὴν λόγου ἢ σο- φίας. Ἰησοῦν χριστὸν καὶ τοῦτον ἑσταυρωμένον. Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις.
hwilken menniskia? icke medh sådana ord som menniskligh wijsdom lä- rer, vthan medh sådana ord som then helghe Ande lærer, och dömom andeligha saker andeli- gha ⁶ .	hoo? — klokom oordom som — — vthan medh them som then helghe ande lärer, andeligha vthre- dandes thet andelighit är.	τίς ἀνθρώπων; οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπί- νης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἁγίου, πνευματικοῖς πνευ- ματικὰ συγκρίνοντες.

¹ Se not 6 å föreg. sida.

² V. 9 och 11 skönjes ock inflytande från L.

³ Att S 1541 riktigt insatt den adversativa conjunctionen, men i öfrigt bibe-
hållit meningen temligen oförändrad, synes visa, att han haft sin bestämda uppfatt-
ning af stället.

⁴ V. 31 har S 1541 med L satt orden: "såsom scriffuit ståår", inom parentes

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Rom.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
domini nostri Jesu Christi, V = E.	vnsers Herren Jhesu Christi.	16,20			
gloria, V: honor et gloria.	ehre.	27 1 Kar.		1	
gratia vobis et pax a deo, V = E.	Gnade sey mit euch vnd fride, von Gott.	1,3			
quibus rebus testimonium Jesu Christi confirmatum fuit in vobis, V: sicut testimonium Christi — —.	wie denn die predigt von Chri- sto inn euch krefftig wor- den ist.	6			1
Dico autem illud quod unus- quisque vestrum dicit, V: Hoc autem dico —.	Ich sage aber dauon, das vn- ter euch einer spricht.	12			
ubi disputator sæculi hujus? V: — inquisitor —?	Wo sind die weltweisen?	20			1
Videtur vocationem vestram, V: Videte — —.	Sehet an — eweren beruff.	26		1	1
cum eminentia sermonis aut sa- pientia, V: in sublimitate — —.	mit hohen Worten oder ho- her Weisheit.	2,1			1
Jesum Christum et hunc cruci- fixum, V = E.	Jesum Christum, den gecreut- zigten.	2	1	1	
Porro sapientiam loquimur in- ter perfectos.	Da wir aber von reden, das ist dennoch Weisheit bey den vollkommenen.	6			1
sapientiam dei in mysterio quæ est recondita.	der heimlichen verborgenen Weisheit Gottes.	7			1
Quis hominum? V = E.	welcher mensch?	11			
non sermonibus quos docet hu- mana sapientia, sed quos do- cet spiritus sanctus, spirituali- bus spiritualia comparantes, V: — in doctis humanæ sa- pientia verbis, sed in doc- trina spiritus — —.	nicht mit Worten, welche menschliche Weisheit leren kan, sondern mit Worten, die der Heilige Geist leret, vnd richten geistliche sa- chen geistlich, 1522: — mit klugen Worten menschlicher Weysheit, sondern mit klugen Worten des heyligen Geysts —.	13	1		1

⁵ Att S bibehållit detta uttryck, synes vara gjordt i full afsikt, ty den föregående hufvudsaken är omformad efter L: "Ty iagh hölt migh icke therföre, att iagh någhot wiste", L: "Denn ich hielt mich nicht dafür, das ich etwas wüste", 1526: "ty iagh icke reknade migh någhot weta".

⁶ S 1526 hvilat på en kombination af E och L 1522, L 1535 har föranledt S 1541 att återgå till E, från hvilken L 1535 fått sin öfversättning.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ty thz måste andeligha dömas.	— medh åndelighit sätt åtskilias.	ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται.
Ty daghen skal görat klart, hwilken i eelden vppenbar warder ¹ .	— gör clart hwilkit i eeldhen openbart wardher.	ἢ γὰρ ἡμέρα δηλώσει, τι ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται, 1527 = 1522. 1535: — ὅτι —.
så warder han straffat ² .	— lidher — skadhan.	ζημιωθήσεται.
förderffuar — skal förderffua.	skemmer — skal fortappa.	φθείρει — φθερεῖ.
the Wijsas.	menniskiernas.	τῶν σοφῶν.
Thetta — haffuer iagh vthtydt på migh.	— figurerat — —.	ταῦτα δε — μετεσχημάτισα εἰς ἑμαυτόν.
På thet j icke högmodhens ³ emoot hwar annan för någhors manz skul. Ty hoo framsetter tigh?	— — hwan annan, then j then, och then j en annars nampn, ty hoo gör någhon åtskilnat på tigh?	ἵνα μὴ εἰς ὑπὲρ τοῦ ἐνὸς μὴ φουσιῶσθε κατὰ τοῦ ἐτέρου. τίς γάρ σε διακρίνει;
och haffue intet wist he-man.	— wandrom intet wist he-man haffuandes.	καὶ ἀστατοῦμεν.
Tå wij bliffue bannadhe.	— — illa till taladhe. ¹	λοιδοροῦμενοι.
Vthan vthi reenhetennes och sanningennes osyradhe deegh ⁴ .	— the osyrat brödh, thet är vthi reenheet och sanning.	ἀλλ' ἐν ἀζύμοις ἐλικρινεῖας καὶ ἀληθείας.
mosten j ryma vthu werlden.	— gå —.	ὠφεῖλετε — ἐκ τοῦ κόσμου ἐξελεθεῖν.
sigh döma låta vnder the oretferdigha, och icke heller vnder the heligha ⁵ .	= 1541.	κρίνεσθαι ἐπὶ τῶν ἀδίκων καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν ἀγίων.
Thet är allaredho een brist medh idher, at.	Så är thet wäl aldeles strafeligkit jbland idher ath.	ἤδη μὲν οὖν ὅλως ἡττημα ἐν ὅμιν ἐστὶν ὅτι.
Jagh haffuer macht til alt, men ingenting skal tagha migh fången.	iach må wäl all ting men iagh will vnder inghenz mandz wäll wara.	πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐκ ἐγὼ ἐξουσιασθήσομαι ὁπότινος.

¹ Jämväl här förutsättes en själfständig uppfattning af texten.

² Glossan i margen, som ej finns i 1526, är jämväl tagen från L. Obs. *Strengn.*: "får han skada" efter L 1522: wirt er schaden leyden.

³ Bibehållandet af 2:dra personen tyder på, att S insett grundtextens mening.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
quod spiritualiter dijudicantur.	denn es mus geistlich gerich- richtet sein.	2,14			1
Dies enim declarabit quod in igne revelatur, V: — domini — revelabitur.	Der tag wirds klar machen. Denn er wird mit feuer of- fenbar werden, 1522: der tag des Herrn — — wil- cher wird — eroffenet wer- den.	3,13			
damnum patietur, V: detrimen- tum —.	so wird er gestraffet werden.	15			1
prophanat — perdet, V: viola- verit — disperdet.	verderbet — wird verderben.	17			
sapientium, V = E.	der Weisen.	20			
Haec autem — per figuram transtuli in meipsum, V: — transfiguravit in me.	Solchs — habe ich auff mich gedeut.	4,6			1
ut ne, hic illius, ille hujus no- mine inflemini, alius adversus alium. Quis enim te dijudi- cat? V: — unus adversus al- terum infletur pro alio — dis- cernit?	auff das sich nicht einer wi- der den andern vmb jmands willen auff blase. Denn wer hat dich furgezogen?	»			
et incertis vagamur sedibus, V: — instabiles sumus.	vnd haben keine gewisse stette.	11			1
male audientes, V: maledicimur. sed in panibus fermento caren- tibus, hoc est, synceritate et veritate, V: — in azymis sin- ceritatis et veritatis.	Man schelt vns, so — — sondern inn dem süssteig der lauterkeit vnd der warheit.	12 5,8	1		1
e mundo exissetis, V: debueratis e hoc mundo exisse.	müsset jr die welt reumen.	10			1
judicari sub injustis et non ma- gis sub sanctis, V: — apud iniquos et non apud sanctos.	haddern für den vnrechten, vnnd nicht für den Heiligen.	6,1	1		
Itaque jam quidem omnino de- lictum in vobis est quod, V: jam quidem — —.	Es ist schon ein feil vnter euch, das.	7			1
Omnium mihi potestas est, at ego non redigar sub ullius po- testatem, V: Omnia mihi li- cent — redigar — nullius —.	Ich habe es alles macht, es sol mich aber nictes ge- fangen nemen.	12			1

⁴ Jämväl i v. 1 skönjes L:s inflytande.

⁵ I v. 2 inskjuter S 1541 med L ett: "nu", i v. 3 borttager han det (1526)
öfverflödiga: "som wår näring till hörer".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Maten till buken.	— är skickat till —.	τὰ βρώματα τῇ κοιλίᾳ.
then sigh holler til (v. 17).	hoo ther är medh.	ὁ κολλώμενος (med dativ).
en krop med henne.	en kropp.	ἐν σῶμα.
thens Helgha Andas Tem- pel, som är j idher.	— — boor.	ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν ἁγίου πνεύ- ματος.
skyllich welwiliogheet ¹ .	hennes skyllogha tienste.	τὴν ὀφειλομένην εὐνοίαν.
Herren.	gudh.	ὁ θεός.
han begäre icke förhudh ² — han låte icke om- skära sigh.	han göre sigh ingen om- sorgh om förhudhen — han göre sigh ingen om- sorgh om umskärilsen.	μὴ ἐπισπάσθω — μὴ περι- τεμνέσθω.
vthan iagh säger mina me- ning såsom then ther barmhertigheet fått haff- uer af Herranom til at wara troghen.	— iach rådher thet migh synes, såå som — — misskund — — aff gudhi, j thet ath iach är troghen wordhen.	γνώμην δὲ δίδωμι ὡς ἡλεη- μένος ὅπῃ κυρίου πιστός εἶναι.
Men gifter tu tigh, syndar tu intet.	— haffuer tu taghit tigh hustru, intit syndadhe tu.	ἐὰν δὲ καὶ γήμῃς οὐχ ἡ- μαρτες.
lekamligh bekymmer.	kötsligha bedröffuelse.	θλίψιν τῇ σαρκί.
Offuer thetta ³ .	Ther offuer.	τὸ λοιπόν ἐστιν ἵνα.
Och skil them åt een quin- na, och een Jungfrw. Then som ogifft är, hon achtar ⁴ .	= 1541.	Μεμέρισται ἡ γυνή καὶ ἡ πάρθενος. ἡ ἄγαμος με- ριμνή.
är bunden til Laghen.	— tilbundhen äkteskapenne.	δέδετα: νόμῳ.
wete wij, Ty wij haffue alle förstånd ⁵ .	wete wij wäl alle hwadt wij weta skolom.	οἶδμεν ὅτι πάντες γνώσιν ἔχομεν.
then swaghe brodhren.	thin brodher.	ὁ ἀσθενῶν ἀδελφός.

¹ V. 5, i 1526 forrad efter L 1522, är i 1541 förändrad efter L 1535.

² Här kommer S 1541 närmast E.

³ I v. 31 vill Obs. *Strengt*. för: "såsom the brukade icke" läsa efter L:
"— henne icke missbruka".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Escæ ventri destitutæ, V: Escæ ventri.	Die speise dem bauche.	6,13		1	1
qui adglutinetur (med dativ), V: adhæret.	wer an — hanget.	16			
unum corpus, V = E.	ein leib mit jr.	»			1
templum habitantis in vobis spiritus sancti, V: templum spiritus sancti qui in vobis est.	ein tempel des Heiligen Geistes — der in euch ist.	19		1	1
debitam benevolentiam, V: debitum.	die schuldige freuntschaft.	7,8	1		1
deus, V: dominus.	der Herr.	17		1	1
ne accersat preputium — ne circumcidatur, V: non adducat — .	der zeuge keine vorhaut — der lasse sich nicht beschneiden.	18	1		
consilium tamen do tanquam misericordiam consecutus a domino in hoc ut sim fidelis, V = E.	ich sage aber meine meinung, als ich barmherzigkeit erlanget habe von dem Herrn treu zü sein.	26			1
Quod si duxeris uxorem, non peccasti, V: Si autem acceperis — .	So du aber freiest, sundigestu nicht.	28			1
afflictionem in carne, V: tribulationem carnis.	leibliche trübsal.	»			1
superest ut, V: Reliquum est, ut.	weiter ist das die meinung.	29			
Divisa sunt hæc duo: mulier et virgo. Innupta virgo curat, V: et divisus est. Et mulier innupta et virgo cogitat.	Es ist ein vnterscheid zwischen eim weibe vnd einer Jungfrawen, Welche nicht freiet die sorget, 1522: vnd ist zurteylet. Ein Weyb vnd eine Jungfraw, die on ehe ist, die sorget.	34	1		1
alligata est matrimonio, V: — legi — .	ist gebunden an das Gesetz.	39		1	1
scimus quod omnes scientiam habemus, V = E.	wissen wir, denn wir haben haben alle das wissen.	8,1			1
frater qui infirmus est, V: infirmus frater.	der schwache brüder.	11			

⁴ Här se vi ett nytt exempel på, att S funnit L gå öfver till en uppfattning som S förut oberoende af honom häfdat, jfr föregående sid, 61, not. 5. I v. 36 har S 1541 närmat sig L.

⁵ I v. 5 sätter S 1541 med L parentes om en sats.

S. 1541.	S. 1526.	G.
idhar Apostel, Ty. Hoo tienar til krijgh? Mon iagh tala? the som offra the haffua sina naring aff offret.	idher. — — hofftienst? Men iach talar. — j templet tiena — aff templet.	ὁμίν. — γάρ. τίς στρατεύεται; μή — λαλῶ; οἱ τὰ ἱερά ἐργαζόμενοι ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐσθίουσιν.
Hwad är tå nu mijn löön? Nemligh, at ² .	hwarföre wardher mich thå lönt? nemligh ther före ath ² .	τίς οὖν μου ἐστὶν ὁ μισθός; ἴνα.
vthi Euangelio.	— predikare embetit.	ἐν τῷ εὐαγγελίῳ.
vnder Mose. Men thetta är oss skeedt til Exempel. Ty thet är itt brödh, Så äre wij monge en lekamen.	vthi Mosen. — — war våra figurer. Ty ath wij monge äro itt brödh, och itt lekamen.	εἰς τὸν μωσῆν. ταῦτα δὲ τύποι ἡμῶν ἐγε- νήθησαν. ὅτι εἰς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν.
Hwadh skal iagh tå säva? Är affgudhen någhot? Eller är thet någhot som affgudhom offras? Ney.	= 1541.	τί οὖν φημί, ὅτι εἰδωλὸν τι ἐστίν; ἢ ὅτι εἰδωλοθυτόν τι ἐστίν;
Jagh haffuer macht til alt (bis). för samwetet skul ³ .	Allting är mich löfligh. på thz ath j icke skolen förkrenkia samwetit.	πάντα μοι ἔξεστιν. διὰ τὴν συνείδησιν.
Waren sådana, at j ingen förarghe ⁴ .	= 1541.	ἀπρόσκοποι γίνεσθε.
Men thetta moste iagh be- fala. Jagh kan icke prijsa, at. the retsinnighe. Men pröffue menniskian sigh sielffuan. domen (v. 34).	Thetta biudhandes prijsar iach intit, ath. the godhe. Therföre skall man pröffua sigh sielffuan. fördömilse.	τοῦτο δὲ παραγγέλλων οὐκ ἐπαίνῳ ὅτι. οἱ δόκιμοι. δοκιμαζέτω δὲ ἄνθρωπος ἐαυτόν. κρίμα.

¹ L har här alltid utelämnat: *in den Krieg*, jfr PALM, a. a. s. 247.

² Man ser hur troget S såväl 1541 som 1526 understundom kunde sluta sig till L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
vobis, siquidem, V: — vobis, nam.	ewer Apostel, Denn.	9,2			1
quis militat? V = E.	Welcher reiset? ¹	7			
num dico? V: numquid —?	Rede ich aber?	8			
ii qui in sacris operantur ex sacrificio vivunt. V: qui in sacrario — quæ de sacrario sunt edunt.	die da opffern essen vom opffer, 1522: — — schaffen ym tempel, die neren sich des tempels.	13			1
Quod igitur est mihi præmium? Ut, V: Quæ est ergo merces mea? ut.	Was ist denn nu mein lohn? Nemlich das, 1522: Warum wirt myr denn nu gelohnet? Nemlich darumb, das.	18			1
in evangelio, V = E.	jm Euangelio, 1522: ym predig ampt.	"			
in Mosen, V: in Moyse.	vnter Mosen.	10,2			1
Hæc autem figuræ nostri fuerunt. V: — in figura facta sunt nostri.	Das ist aber vns zum furbilde geschehen.	6			1
Quoniam unus panis, unum corpus multi sumus, V: — panis et unum — —.	Denn ein brod ists, so sind wir vil ein leib.	17			1
Quid ergo dico, quod simulacrum aliquid sit? aut quod simulacris immolatum aliquid sit? V: Quid ergo? Dico quod idolis immolatum sit aliquid aut quod idolum sit aliquid?	Was sol ich denn nu sagen? Sol ich sagen, das der Götze etwas sey? odder das götzen opffer etwas sey?	19	1		
Omnia mihi licent, V = E.	Ich habe es zwar alles macht.	23			1
propter conscientiam, V = E.	auff dass jr der gewissen vershonet.	25	1	1	
Tales estote ut nullum præbeatis offendiculum, V: sine offensione estote.	Seid nicht ergerlich.	33	1		
Illud tamen præcipient non laudo quod, V: hoc autem præcipio non laudans.	Ich mus aber dis befehlen, Ich kans nicht loben, das.	11,17			1
qui probati sunt, V = E.	die so rechtschaffen sind.	19			
Probet autem homo seipsum, V = E.	Der mensch prüfe aber sich selbs.	28			
judicium (condemnatio), V: iudicium.	das gericht.	29			

³ Att S valt det enklare uttrycket mot L, tyder på, att han insett grundtextens mening. Samma ändring är konsekvent genomförd i vv. 27, 28.

⁴ Med L har S 1541 fört k. 11, 1 till k. 10. *Obs. Strengn.* vill bibehålla den 1526 gjorda kapitelindelningen.

S. 1541.	S. 1526.	G.
en stoor deel. warde wij nepste. Therfore ¹ .	monge. straffas wij. om.	ἱκανοί. παιδευόμεθα. om.
Vthan alle lemmar skola then ene för then andra eens ² vmsorgh haffua. lemmar, hwareffter sin deel.	— thet ena för thet andra lika vmsorg —. lemmar till hwar annan.	ἀλλὰ (ἔνα) τὸ αὐτὸ ὅπερ ἀλλήλων μεριμνῶσιν τὰ μέλη. μέλη ἐκ μέρους.
krafftwerckare ³ . så at iagh försatte bergh.	kraffter. — — förförde.	δυνάμεις. ὥστε ὅρη μεθιστάνειν.
affwndas intet. han skickar sigh icke ohöf- ueligha. trötta icke, ändoch prophe- tierna skola återwenda.	= 1541. — styggies widh ingen. förfaller aldrih, e huad hel- ler prophetie affkomma.	οὐ ζηλοί. οὐκ ἀσχημονεῖ. οὐδέποτε ἐκπίπτει, εἴτε δὲ προφητεῖαι καταργηθή- σονται.
hadhe sinne som itt barn ⁴ .	— barnsligh anslagh.	ὡς νήπιος ἐφρόνουν.
vthi itt mörkt taal. (om j) icke talen thet som förståås kan — Ty.	— ena gäto. — — thet mål — —, Men.	ἐν αἰνίγματι. ἐὰν μὴ εὖσημον λόγον δῶτε. — γάρ.
Så mongahanda slagh är på rösterna j werldenne.	— mongahanda röster äro — —.	τοσαῦτα, εἰ τόχοι, γένη φω- νῶν ἐστὶν ἐν κόσμῳ.
iagh talar meer medh tun- gomål.	— — flere tungomål.	μᾶλλον γλώσσαις λαλῶν.
worde straffat. haffuer hwar och en aff idher en Psalm, Han haff- uer lärdom.	— öffuerwunnen. — then ene en psalm, then ene en lärdom.	ἐλέγχεται. ἕκαστος ὁμῶν ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει.
Ty them är icke tilstادت at tala ⁵ .	them skal icke tilstådhias ath the tala.	οὐ γὰρ ἐπιτρέπεται αὐταῖς λαλεῖν.
Jagh minner idher på.	— gör idher kunnogt.	Γνωρίζω.

¹ Jämväl v. 8 märkes inslytande från L.

² Det vill synas som detta uttryck valts med hänsyn till grundtexten. Ty hvarför eljes en så obetydlig ändring?

³ Här hade ju "undergörare" legat närmare till hands, om S endast förstått

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
multi, V = E.	ein güt theil.	11,80			1
corripimur.	werden wir gezüchtigt.	32			
om.	darumb.	12,16			1
sed (ut) invicem alia pro aliis eandem sollicitudinem gerant membra.	sondern (auff das) die glieder für einander gleich sorgen.	25			
membra ex parte, V: — de mem- bro.	glieder ein jglicher nach sein teil, 1522: glieder vnter- nander.	27			1
potestates.	wundertheter.	28			1
adeo ut montes loco dimoveam, V: ita ut montes transferam.	also das ich berge versetzte.	13,2			1
non invidet, V: — æmulatur.	eyffert nicht.	4	1		
non est fastidiosa, V: — ambi- tiosa.	sie stellet sich nicht vnge- berdig.	5			1
numquam excidit: sive prophetie abolebuntur, V: — evacua- buntur.	wird nicht müde, so doch die weissagung auffhören wer- den.	8			1
ut puer sentiebam, V: sapiebam ut parvulus.	hatte kindische anschlege, 1522 = 1535.	11			
in ænigmate, V = E.	inn einem tunkeln wort.	12			1
nisi significanten sermonem de- deritis —, enim, V: — mani- festum —, enim.	so jr nicht eine deutliche rede gebet. — Denn.	14,9			
Tam multa, verbi gratia, genera vocum sunt in mundo, V: — utputa — linguarum — hoc mundo.	Zwar es ist mancherley art der stimme in der welt.	10			
magis linguis loquor, V: lingua —.	ich mehr mit zungen rede.	18			
coarguitur, V: vincitur.	würde gestraffet.	24			1
unusquisque vestrum canticum habet, doctrinam habet, V = E.	hat ein jglicher Psalmen, er hat lere.	26			
nec enim permissum est illis; ut loquantur, V: non enim per- mittitur eis loqui.	Denn es sol jnen nicht züge- lassen werden, das sie reden, 1522 = 1535.	34			
Notum vobis facio, V = E.	Ich erinnere euch.	15,1			1

tyska. "Krafftwerckare" är väl därför valdt med ledning af L, men ock med hänsyn till grundtexten.

⁴ 1526 hvilat tydligen på L, hvilken källa S 1541 frångått.

⁵ S 1526 är synbarligen bildad efter L, ehuru "ty" uteglömts. S 1541 har frångått denna källa och närmåt sig grundtexten.

S. 1541. predike wij.	S. 1526. haffue wij predikat.	G. κηρύσσομεν.
förstlingen (v. 23) jbland them som soffua. Effter dödden är genom een menniskio ¹ , ock genom een människio the döddhas vpståndelse. sedhan the som Christo til- höra vthi hans tilkom- melse.	then förste — — soffuit hadhe, ty effter thet ath — aff —, så är och — — vpståndilsen aff dödhä. = 1541.	ἀπαρχὴ τῶν κατοικημένων. ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώ- που θάνατος, καὶ δι' ἀν- θρώπου ἀνάστασις νε- κρῶν. ἔπειτα οἱ τοῦ χριστοῦ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ.
Huadh göra the elies —? effter menniskiomening. Waker vp retteligha.	Eller huad göra the —? j menniskiowijs. — rettfedeligha.	Ἐπεὶ τί ποιήσουσιν —; κατὰ ἄνθρωπον. ἐκνήψατε δικαίως.
Tu dåre — Och thet tu sår, är jw icke then kroppen som warda skal vtan itt blott korn ² .	— galen menniskia — tu sår icke lekamen som föddhas skall — —.	ἄφρων — καὶ ὁ σπείρεις, οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησό- μενος σπείρεις, ἀλλὰ γυμ- νὸν κόκκον.
Men then andeligha leka- men är icke then förste, vthan then naturlighe — är Herren af himmelen.	Men thet andeligha lifuit är icke först vthan thet naturligha — är aff him- melen himmelsch.	ἀλλ' οὐ πρῶτον τὸ πνευμα- τικόν ἀλλὰ τὸ ψυχικόν, ἔπειτα τὸ πνευματικόν. — ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ.
vthi en punct.	vthi en thimes punct.	ἐν ἀτόμῳ.
idhra gåffuor.	idhra manligha hielp.	τὴν χάριν ὁμῶν.
krafftigh dör. Ty hwadh migh fattadhes j idher, thet haffua the vpfylt.	= 1541. — idher fattadhes till mich — —.	θόρα — ἐνεργής. ὅτι τὸ ὁμῶν ὁστέρισμα ὁδ- τοῖ ἀνεπλήρωσαν.
Jagh Paulus helsar idher medh minne hand.	Helsning medh min Pauli hand.	ὁ ἀσπασμός τῇ ἐμῇ χειρὶ παύλου.
at wij ock hugsuala kunne ³ .	i thet ath wij hugswala kunnoni.	εἰς τὸ δύνασθαι ἡμᾶς παρα- καλεῖν.

¹ Ehuru S 1541 här utelämnat predikatsdelen: "så är", hvilken väl måste suppleras i tanken, har han uppfattat meningen på helt annat sätt än L.

² Här ha vi ett nytt exempel på, att L öfvergått till den uppfattning som S med E hade 1526.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
prædicamus, V: prædicavimus.	predigen wir, 1522: haben wyr prediget.	15,11	1		1
primitiæ eorum qui dormierant, (V: — dormientium). Postquam enim per hominem mors, ita per hominem resurrectio mortuorum, V: quoniam quidem — et —.	der erstling vnter denen die da schlafen. Sintemal durch einen menschen der tod, vnd durch einen menschen die auferstehung der todten kompt.	20 f.		1	1
deinde ii qui sunt Christi in adventu ipsius, V: — hi qui sunt Christi qui in adventum ejus crediderunt.	darnach die Christum angehören, wenn er komen wird. 1522: — anhoren, wilche seyn werden zu seyner zukunfftzeyt.	23	1		
Alioqui quid facient ii —? V = E. secundum hominem.	was machen sonst, die —? menschlicher meinung.	29			1
Expurgiscimini juste, V: Evigilate justi.	Wachet recht auff.	32			1
Stulte — Et hoc quod seminas non corpus quod nascetur, seminas, sed nudum granum, V: — Et quid seminas? Non corpus quod futurum est sed —.	Du narr — Vnnd das du seest, ist ja nicht der leib, der werden sol, sondern ein blos korn. 1522: Vnd wilchs seestu? nicht den leib seestu, der werden sol — —.	34			1
At non primum, quod spirituale, sed quod animale, deinde quod spirituale — Ipse dominus de cælo, V: Sed non prius — — de cælo cælestis.	Aber der geistliche leib ist nit der erste, sondern der natürliche, darnach der geistliche — der Herr vom himel.	36 f.	1		1
in puncto temporis, V: — momento.	vnd dasselb plötzlich.	46 f.			1
munificentiam vestram, V: gratiam —.	ewere wolthat.	52			
hostium efficax, V: — evidens.	thür, 1522: schefftige thur.	16,3			
quoniam id quod mihi deerat vestri hi suppleverunt, V: — vobis — — ipsi.	Denn wo ich ewer mangel hatte das haben sie erstattet.	9	1		
Salutatio mea manu Pauli, V = E.	Jch Paulus grüsse euch mit meiner hand.	17			
in hoc ut possimus consolari, V: ut possimus et ipsi —.	das wir auch trösten können.	21			1
		2 Kor.			
		1,4			

³ V. 6 f. är i S 1541 såsom 1526 formad efter L. Men S har här bl. annat med L 1535 insatt ett "toleligha", (ἐν ὁπομοσῇ) som L 1522 och S 1526 utelämnat. I v. 10 vill Obs. *Strängn.* med EV(G) sätta in ett: "på honom" efter: "förhoppes".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ty wår berörmelse är thetta, nemligha wårt samwetzt witesbyrd. wårt ord til idher är icke vordet ja och ney ¹ .	— är thet witesbyrd som wij haffue vthaff wort samwet. — oordh är icke wordhit j bland idher ja och ney.	ή γάρ καύχουσις ἡμῶν αὐτῇ ἐστίν, τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. ὁ λόγος ἡμῶν ὁ πρὸς ὁμᾶς οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὐ.
at iagh — icke skulle få sorg ² .	= 1541.	ἵνα μὴ λύπην ἔχω.
Ty wij äro icke såsom monge, the ther förfalska Gudz ord.	— somlighe — brwka gudz oordh till en mångning.	οὐ γάρ ἐσμεν ὡς οἱ πολλοὶ καπηλεύοντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ.
til at föra thes nyia Testamentzens embete.	— wara — — tienare.	διακόνους καινῆς διαθήκης.
thet embete (bis).	then tienist.	ἡ διακονία.
bliffuer samma teckelse o-borttaghet offuer gamla Testamentet, när the läs-sat, hwilket j Christo återwender.	— samma förtäckilse bliffuer vthoffuer — thå — — och taghes intit bort, huilkit — åffkommer.	τὸ αὐτὸ κάλυμμα ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῆς παλαιᾶς διαθήκης μένει, μὴ ἀνακαλυπτόμενον, ὅ, τι ἐν χριστῷ καταργεῖται.
henger teckelset ³ .	är förtäckelsen offwerlagd.	κάλυμμα — καίεται.
speglas i oss allom Her-rans klarheet.	— later sigh speghla vthi oss såsom vthi en speghel.	ἡμεῖς πάντες τὴν δόξαν κυρίου κατοπτριζόμενοι.
effter som oss barmhertigheet wedherfaren är.	ath gudh haffuer miskundat sigh offuer oss.	καθὼς ἡλεήθημεν.
Gudh är then som bödh liwset vthu mörkret lysa.	= 1541.	ὁ θεὸς ὁ εἰπὼν ἐκ σκοτῶν φῶς λάμψαι.
at igenom oss måtte vp-lysning skee aff Gudz klarheetz kundskap j Jesu Christi ansichte.	så ath — — skee, till ath gudz clarheet må kendt wardha j Jesu Christi —.	πρὸς φωτισμὸν τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ θεοῦ ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ χριστοῦ.
then stora ⁴ krafften.	krafftenes stoorheet.	ἡ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως.

¹ K. 1,28 f. hänförs efter L(> EV) till K. 2 i S 1541. Obs. Strengn. vill bibehålla kapitelindelningen i S 1526.

² Här har S haft nöjet se L öfverge V och sluta sig närmare till G; v. 6 i 1526 bildad efter L 1522, år 1541 bildad efter L 1535. På samma sätt förhåller det sig med v. 8.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Nam gloriatio nostra hæc est, testimonium conscientiæ nostræ, V = E.	Denn vnser rhum ist das, nemlich, das zeugnis vnsers gewissens.	1,12			1
sermo noster erga vos, non fuit etiam et non, V: — noster qui fuit apud vos: non est in illo, est et non: sed est, in illo est.	vnser wort an euch nicht ja vnd nein gewesen ist.	18	1		1
ne — dolorem caperem, V: ut — non tristitiam super tristitiam habeam.	das ich nicht — traurig sein müste, 1522: — eyn traurickeyt vber die ander hette.	2,3	1		1
Non enim sumus ut plerique cauponantes sermonem dei, V: — plurimi adulterantes verbum —.	Den wir sind nicht wie etlicher viel, die das wort Gottes felschen.	17			
ministros novi testamenti.	das ampt zü füren des Newen Testaments.	3,6			1
administratio.	das ampt.	9			1
idem velamen in lectione veteris testamenti manet, nec tollitur velum, quod per Christum aboletur, V: — manet non reuelatum — in Christo evacuatur.	bleibt die selbige decke vnauffgedeckt, vber dem Alten Testament, wenn sie es lesen, welche jnn Christo auffhöret.	14			1
velamen impositum est.	henget die decke.	15			1
Nos omnes gloriam domini in speculo representantes, V: — gloriam speculantes —.	spiegelt sich jnn vns allen des Herren klarheit.	18			1
ut nostri miseratus est deus, V: juxta quod misericordiam consecuti sumus.	nach dem vnns barmhertzigkeit widerfaren ist.	4,1			1
deus est qui iussit e tenebris lucem illucescere, V: deus qui dixit de — — splendere.	Gott der da hies das licht aus der finsternis erfur leuchten.	6	1		
ad illuminationem cognitionis gloriæ dei in facie Jesu Christi, V: — scientiæ claritatis — Christi Jesu.	das durch vns entstünde die erleuchtung von der erkenntnis der klarheit Gottes jnn dem angesichte Jhesu Christi.	»			1
virtutis eminentia, V: sublimitas virtutis.	die vberschwengliche krafft.	7			

³ Jämval v. 12 är bildad efter L: "äro wij dristighe", hvilka ord *Obs. Strengn.* vill ändra till: "— myckit dristighe" efter V.

⁴ *Obs. Strengn.*: "— öfverswinneliga" (= L). I v. 1 vill *Obs. Strengn.* för: "warde wij icke försumelighe", läsa: "upgifwes wij icke".

S. 1541.	S. 1526.	G.
allestädz. — wij bekymres. — wij bliffue vndertryckte — Jesu ¹ . födher j oss ² . om thenna hyddonnes wårt iordenska hus nederslagheet warder ³ . sucke wij och äre betungadhe. äre wij icke hema när ⁴ Herranom. när Herranom. på thet hwar och en skal få efter som han handlat haffuer medhan han leffde ⁵ . Ty äre wij förstränge, så äre wij thz Gudhi ⁶ . han är för then skul dödh för alla, at the — skola icke nu leffua sikh sielffuom ⁷ . Och om wij än haffue kendt — Hwar nu någhor är j Christo, så är han itt nytt Creatur, thet gamla är förgånget ⁸ . wårt hierta är gladt. För våra skul behöffue j icke ängslas, Men at j ängslens, thet göre j aff een hierteligh mening ⁹ .	j alla motto — wij arbetom — bortkastadhe — Jesu Christi. = 1541. om — wort iordische he- man förgåås thz wij nw en lithen tijdh vthi boo. beclaghe wij oss betungadhe. wandrom wij och ärom j frå — när gudhi. — vndfå till hans lekamen efter som han giordt haffuer. huad wij heller offuerträ- dhe, så offuerträdhom wij gudhi. — — — — — — icke her efter — —. therföre en doch wij — — — — — — — — — — — — — — haffuer vtwidgat sikh, j ären icke ängsle vthi oss, vthan j ängslens vthi idhor eghen hierta.	ἐν παντί — ἀπορούμενοι — καταβαλλόμενοι — Ἰησοῦ. κατεργάζεται ἡμῖν. ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ. στενάζομεν βαρούμενοι. ἐκδημοῦμεν ἀπὸ τοῦ κυρίου. πρὸς τὸν κύριον. ἵνα κοιμησθῇ ἐκαστος τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ὃ ἐπραξεν. εἴτε γὰρ ἐξέστημεν, θεῷ. ὕπὲρ πάντων ἀπέθανεν, ἵνα — μηκέτι ἑαυτοῖς ζώσιν. εἰ δὲ καὶ ἐγνώκαμεν — ὥστε εἰ τις ἐν χριστῷ, καὶ νῦν κτίσις, τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν. ἡ καρδία ἡμῶν πεπλάτυνται. οὐ στενοχωρεῖσθε ἐν ἡμῖν, στενοχωρεῖσθε δὲ ἐν τοῖς σπλάγχνοις ὑμῶν.

¹ V. 13 ändras tempus. perf. till presens med L; v. 15, i 1526 formad efter L 1522, har i S 1541 bildats efter L 1535 men med iakttagande af samma olikhet i uppfattningen af χάρις som 1526; L: gnade, S: welgerning, E: beneficium, V: gratia.

² Versen är i öfrigt såsom 1526 bildad efter L. Anmärkningsvärdt är därför, att S fortfarande behållit just detta verb, som hänvisar på E. I v. 16 inskjuter S 1541 riktigt ett: "vtan" (= EVL).

³ V. 2 är i S. 1541 gjord mera likformig med L än förhållandet är 1526.

⁴ Ods. Strengn.: "wandra wij ifrån —".

⁵ Såvidt S icke haft någon annan för oss okänd källa till hjälp, så har han här själfständigt återgifvit grundtextens mening.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
in omnibus — laboramus — de- cimur — Jesu, V: — aporia- mur — — Jesu Christi.	— allenthalben — vns ist ban- ge — mir werden unterge- druckt — Jhesu.	4,8 f.			1
parit nobis, V: operatur.	schaffet.	17	1		
si terrenum nostrum domicilium hujus tabernaculi destructum fuerit.	so vnser jrdisch haus diser hütten zübrochen wirdt.	5,1			1
gemimus onerati, V: ingemesci- mus gravati.	sehnen wir vns vnd sind be- schweret.	4			
peregrinamur a deo, V: — do- mino.	sind wir nicht daheym bey dem Herren.	6			1
apud deum, V: ad dominum.	bey dem Herren.	8		1	1
ut reportet unus quisque ea quæ fiunt per corpus, juxta id quod fecit, V: ut referat — propria corporis prout gessit.	auff das ein jglicher empfahe an seinen leibe, nachdem er gehandelt hat, 1522 = 1535.	10			
Nam sive insanimus, deo insa- nimus, V: Sive enim mente excidimus, deo.	Denn thun wir zü viel, so thun wirs Gotte.	15			
pro omnibus mortuus est, ut — posthac non sibi vivant, V: — mortuus est Christus — jam- non —.	er ist darumb fur alle gestor- ben, auff das die — nicht jnen selbs leben.	15			
Porro etiam se cognovimus (V: Et si —). Proinde si quis est in Christo, nova creatura est. Vetera præterierunt, V: Si quis ergo in — creatura; vetera tran- sierunt.	vnnd ob wir auch — gekand haben — Darumb ist jemand jnn Christo, so ist er eine newe creatur, Das alte ist vergangen, 1522 — ist ettwa eyn neue creatur ynn Chri- sto, so ist das alt vergangen.	16 f.	1		1
cor nostrum dilatatum est. Non estis angusti in nobis, sed an- gusti estis in visceribus vestris, V: — non angustiamini — angustiamini autem in —.	vnser hertz ist frölich, Vnsert- halben dürfft jr euch nicht engsten, das jr euch aber eng- stet, das thut jr aus hertz- licher meinung 1522 = 1535.	6,11 f.			1

⁶ Här föranledes man till samma reflexion som vid det nästföregående exemplet.

⁷ S 1526 synes hvila på en kombination af E och L. I 1541 är detta mindre synligt, men insättandet af: "nu" i st. för: "her efter" tyder på att S haft blicken fast på grundtextens: *μηκέτι*, som L lämnat öfversatt. Detta är så mycket mera värdt uppmärksamhet, som L tydligen influerat S i början af versen, 1541: "efter wij thet hälle", L: sintemal wir halten, 1526: "thå wij besinne". S har således jäm- väl här haft öga för L:s svagheter.

⁸ Jämväl här har S haft glädjen se L öfvergå på sin sida.

⁹ Här har S låtit L förläda sig till en försämring. V. 13 är ock ombildad efter L 1535.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Dragher icke vthi ook ¹ med the otroghne.	= 1541.	μή τίνεσθε ἑτεροζυγοῦντες ἀπίστοις.
Therföre gåår vth jfrå them.	— wthwr theras hoop.	δὲ ἐξέλθετε ἐκ μέσου αὐ- τῶν.
Sådana sägher iagh icke til at fördöma idher.	— icke idher till straffelse.	οὐ πρὸς κατάκρισιν λέγω.
at idhor flijt til oss skulle vppenbar warda när idher för Gudhi.	at vår vmsorg om idher motte idher kunnogh wardha, then wij haffue om idher för gudhi.	τοῦ φανερωθῆναι τὴν σπου- δὴν ὁμῶν τὴν ὁπὲρ ἡμῶν πρὸς ὁμᾶς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ.
och ändoch the ganska fattighe woro haffua the likwel rikligha giffuit j all eenfallugheet — (thet betyghar iagh).	och theras diwpa fatigh- dom haffuer öffuerflödhat såsom en rikedom j allo eenfallugheet — (står iach them till).	καὶ ἡ κατὰ βάρους πτω- χεῖα αὐτῶν ἐπερίσσευσεν εἰς τὸ πλοῦτος τῆς ἀπλό- τητος αὐτῶν — μαρτυρῶ.
Herrans Jesu Christi god- wiliogheet ² .	= 1541.	τὴν χάριν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριστοῦ.
Fulfölien nu medh gernin- genne såsom j begynten.	= 1541.	νῦν δὲ καὶ ποιῆσαι ἐπιτε- λέσατε.
vthan at thz skal gå lijka til, at ³ .	så kräffuer jemphneeten.	ἀλλ' ἐξ ἰσότητος.
vår fölieslaghe til thenna vndsetning ⁴ .	vår föliare vthe vår wan- dring j thenna vndsetning.	συνέκδημος ἡμῶν σὺν τῇ χάριτι ταύτῃ.
i dhar godwilia.	idher hiertas godhwiliog- heet.	τὴν προθυμίαν ὁμῶν.
aff sådana berömelse.	effter vår berömmelses wissheet.	ἐν τῇ ὑποστάσει τῆς καυ- χήσεως.
Men thet sägher iagh, Then som sparligha såår.	= 1541.	τοῦτο δὲ, ὁ σπεύρων φειδο- μένως.
som han sielff wil.	— haffuer sikh sielff före- satt j sitt hierta.	καθὼς προαιρεῖται τῇ καρ- δίᾳ.
allahanda nåd.	alla welgerninga.	πᾶσαν χάριν.

¹ Obs. *Strengn.*: "— främmande —". Kap. 7,6 vill Obs. *Strengn.* för: "som förtryckte äro", läsa: "— ringa äro", v. 11: "wrede" för: "misshag".

² Det är anmärkningsvärdt att S här bibehållit sin öfversättning, oaktadt han i öfrigt tagit så stor hänsyn till L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Ne ducatis jugum cum incredulis V: Nolite — ducere cum infidelibus.	Zihet nicht am frembden ioch mit den vngleubigen.	6,14			
Quapropter exite de medio illorum, V: — eorum.	Darumb gehet aus von jnen.	17			1
Non hoc ad condemnationem vestri dico, V: Non ad — vestram —.	Nicht sage ich solchs euch zü verdammen.	7,3			
ut palam fieret studium vestrum pro nobis apud vos in conspectu dei, V: ad manifestandam sollicitudinem nostram quam habemus pro vobis coram deo.	das ewer vleis gegens vns offenbar würde bey euch fur Gott, 1522: das vnser vleysz offnbar wurde bey euch, den wir haben vber euch, fur Gott.	12	1		1
et profunda paupertas illorum exundavit in divitias simplicitatis ipsorum — testor, V: — altissima — — testimonium reddo.	Vnd wie wol sie seer arm waren, haben sie doch reichlich gegeben jnn aller einfeltigkeit — (das zeuge ich).	8,2			1
beneficentiam domini nostri Jesu Christi, V: gratiam —.	die gnade vnsers Herrn Jhesu Christi.	9			
Nunc autem et illud quod facere cœpistis perficite, V: — vero et facto —.	Nu aber volbringet auch das thun.	11	1		
sed ut ex æquabilitate —, V: sed ex æqualitate.	sondern das es gleich sey, so.	13 ^b			
comes peregrinationis nostræ cum hac beneficentia, V: — in hanc gratiam.	vnserm gefertem zu dieser wolthat.	19			
promptitudinem animi vestri, V: promptum animum vestrum.	ewren guten willen.	9,2			1
in hoc argumento gloriationis, V: in hac substantia.	mit solchem rhümen.	4			1
Illud autem [dico]: Qui sementem facit parce, V: Hoc autem dico: qui parce seminat.	Jch meine aber das, wer da kerglich seet.	6	1	1	
secundum propositum cordis, V: prout destinavit in corde suo.	nach seinem wilkör.	7			
totum beneficium, V: omnem gratiam.	allerley gnade.	8		1	1

³ V. 13^a är redan i 1526 bildad efter L, 1541 ändrar: "lijsa" till: "noogh", *Obs. Strengn.* vill ändra detta till: "ro" efter L: ruge. V. 14 är ombildad efter L.

⁴ V. 22 är i S 1541 bildad efter L 1535, i 1526 efter L. 1522. I v. 23 sätter S 1541 parentes om en sats (= L 1535).

S. 1541.	S. 1526.	G.
Döme j effter ansichtet ¹ ?	See j — —?	τὰ κατὰ πρόσωπον βλέπετε;
Herren. på thet j icke skolen tenckia ath iagh hade welat för- skreckia idher.	gudh. — ath iach icke skall sy- nas wilia förskreckia idher.	ὁ κύριος. ἵνα μὴ δόξω ὥς ἂν ἐκφο- βεῖν ὑμᾶς.
(säya the) — lekamligha närwarelsen — förachte- ligh.	— — personlighe — — ringa actat.	φησί — ἡ παρουσία τοῦ σώ- ματος — ἐξουθενημένος.
Ty wij thore icke settia eller rekna oss.	Wij kunne icke lijdha ath wij setia oss.	οὐ γὰρ τολμῶμεν ἐγκρίναι τῇ συγκρίναι ἑαυτούς.
Ty wij förstreckom oss icke offuer måtton — Ty wij äre jw ock kom- ne alt in til idher — at wij effter våra reglo wilie widhare komma ² .	— — — — — — wij äro ju kommen — ath wij effter våra reghlo wilie widhare komma och ytermere prijs winna.	οὐ γὰρ — ὑπερεκτείνωμεν ἑαυτούς — ἄχρι γὰρ καὶ ὁμῶν ἐφθάσαμεν — μετα- λυνθῆναι κατὰ τὸν κανόνα ἡμῶν εἰς περισσεῖαν.
Ty iagh nijtelskar idher i Gudz niyt.	— elskar — j gudz ker- leek.	ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς θεοῦ ζήλω.
så lijdhe j them medh retto.	så hadhen j retteligha li- dhit.	καλῶς ἡνεύχεσθε.
tagha sigh vppå Christi Apostlars person.	= 1541.	μετασχηματιζόμενοι εἰς ἀ- ποστόλους χριστοῦ.
icke såsom j Herranom.	icke effter herrans sinne.	οὐ κατὰ κύριον.
Jagh haffuer meer arbetat. Jagh haffuer meer hugg fått. Jagh haffuer offta- re warit fången. Offta warit j dödz nödh ³ .	vthi arbetit offuerflöhigare, vthi hugg offuer måtton, vthi fengilse offuerflödi- gare, vthi dödhen många ressor.	ἐν κόποις περισσotέρως, ἐν πληγαῖς υπερβαλλόντως, ἐν φυλακαῖς περισσotέ- ρως, ἐν θανάτοις πολλά- κις.
j farligheet j städherna.	— j stadhen.	κινδύνους ἐν πόλει.

¹ Jämväl i v. 1 har S influerats af L, v. 2 är i S 1541 ombildad efter L 1535, i 1526 har S följt L 1522.

² S har här odeladt gilladt L, 1526 synes han ha tagit hänsyn äfven till E, i v. 14 har åter E:s inflytande förblifvit orubbadt.

<i>E. V.</i>	<i>L. 5315, 1522.</i>	<i>2 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Quæ in conspectu sunt, videtis? V: Quæ secundum faciem — videte.	Richtet jr nach dem ansehen?	10,7			1
dominus, V = E.	der Herr.	8			
ne videar ceu perterrefacere vos, V: ut non existimer tanquam terrere —.	das jr nit euch düncken las- set, als hette ich euch wolt schrecken.	9			
inquit — præsentia corporis — contemptus, V: inquit — con- temptibilis.	(sprechen sie) — die gegen- wertigkeit der leibes — ver- achtlich.	10		1	1
Non enim sustinemus inserere aut conferre nos ipsos, V: — audemus — comparare nos.	Denn wir thüren vns nicht — rechnen odder zelen.	12			1
Non enim — extendimus nos ipsos supra modum (V: — superextendimus nos). Nam usque ad vos quoque perveni- mus (V: Usque — enim —) — magnificemur juxta regulam nostram in exuberantiam (V: magnificari secundum — — abundantia).	Denn wir faren nicht zu weit. — Denn wir sind jhe bis auch zü euch komen — das wir vnser regel nach wöllen weiter komen.	14 f.	1		1
Nam zelotypus sum erga vos dei zelo, V: Æmulor enim vos dei æmulatione.	Denn ich eiure vber euch mit Göttlichen eiur.	11,2			
recte sustinuissetis, V: — pate- remini.	so verträget jr sie billich.	4			
sumpta persona apostolorum Christi, V: transfigurantes se in apostolos —.	verstellen sich zü Christus Apostel.	13	1		
non secundum dominum, V: — deum.	nicht als im Herrn.	17			1
in laboribus copiosius, in ver- beribus supra modum, in car- ceribus abundantius, in mortibus frequenter, V: laboribus plurimis, in carceribus abun- dantius, in plagis supra mo- dum —.	Jch hahe mehr geerbeitet. Jch habe mehr schlege erlitten. Jch bin offer gefangen, offt jnn todesnöten gewest.	23			1
in periculis in civitate, V = E.	jnn ferligkeit jnn stedten.	26			1

³ V. 25 har S 1541 bibehållit det 1526 från L upptagna: "haffuets" (djup) som ej har någon motsvarighet i G eller de andra hjälpkällorna.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Forvthan thet som ellies på kommer, nemligha, at iagh dagligha offuerlophen warder och bär umsorgh för alla För-samlingar.	— som vtwartes — min dagligha vmsorg för alla församlingar.	χωρίς τῶν παρεκτός, ἢ ἐπι- σούστασις μου ἢ καθ' ἡ- μέραν, ἢ μέριμνα πασῶν ἐκκλησιῶν.
owthsäyelig ord, huilken ingen menniskia säya kan.	heemligh oordh, huilken ingen menniskio är loffuat åffsäya.	ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι.
Ty mijn krafft är mechtigh j the suagha.	— — hon wardher försterkt genom <i>swacheet</i> .	ἢ γὰρ δυνάμις μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται.
j svagheet. mechtigha gerningar ¹ . Ty iagh fruchtar, at tå iagh kommer, må skeep, at iagh finner.	vthi min swagheet. = 1541. = 1541.	ἐν ἀσθενείαις. δυνάμει. φοβοῦμαι γὰρ μήπως ἐλθῶν — εὐρῶ.
min Gudh ² . At ³ j en gång skolen förnimma — nemligha. Herren.	gudh. effter j ssöke vthronas på —. gudh.	ὁ θεός μου. ἐπεὶ δοκιμὴν ζητεῖτε. ὁ κύριος.
The församlingar. Eller söker iagh teckias menniskiom? Hadhe iagh här til dags welet tecks menneskiom, så — ⁴ .	Then församling. = 1541.	ταῖς ἐκκλησίαις. ἢ ζητῶ ἀνθρώποις ἀρέ- σκειν; εἰ γὰρ ἔτι ἀνθρώ- ποις ἤρεσκον, —.
förstöörde (v. 23) ⁵ . Gudh achtar icke menniskionnes anseende. Men the som någhot woro reknadhe, lärde migh intet ⁶ .	förhatade. = 1541.	ἐπὶ ῥόδον. πρόσωπον ἀνθρώπου θεός οὐ λαμβάνει. ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέ- θεντο.
Therföre at intet kött warder retferdighat genom Lagsens gerningar ⁷ .	= 1541.	διότι οὐ δικαιοθήσεται ἐξ ἐργῶν νόμου πᾶσα σὰρξ.

¹ V. 16 har S 1541 med alla de andra hjälpkällorna gjort till påstående sats. V. 18 har S 1541 insatt den 1526 utelämnade satsen: "Hafue wij icke wandrat i samma footsporet?"

² Ändringen förutsätter att S 1541 sett i G eller E. V. 17 föreslår *Obs. Strängn.* för: "beskattat": "bedragit genom beskattning".

³ Det ser ut som S 1541 af förbiseende utelämnat en sats: eftersom I söken eller dyl.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Kor.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
præter ea quæ extrinsecus acci- dunt, incumbens mihi quoti- diana cura omnium ecclesia- rum, V: — sunt instantia mea quotidiana: sollicitudo omnium —.	On was sich sonst zü tregt, nemlich, das ich teglich werde angelauffen, vñnd trege sorge für alle Ge- meinen.	11,28			1
arcana verba quæ fas non sit ho- mini loqui, V: — non licet —.	vnaussprechliche wort, wel- che kein mensch sagen kan.	12,4			1
nam virtus mea per infirmitatem perficitur, V: virtus in infirmi- tate —.	denn meine kraft ist jnn den schwachen mechtig.	9			1
in infirmitatibus, V: — meis. potentibus factis, V: virtutibus.	jnn schwachheiten. thaten.	10	1		1
Nam metuo, ne qua fiat ut si venero — reperiam, V: Timeo enim ne forte cum venero — inveniam.	Denn ich fürchte, wenn ich kome, das ich finde.	12	1		
deus meus: V: deus.	Gott.	20	1		
Quandoquidem experimentum quæritis V: An — quæritis? dominus, V = E.	sintemal jr suchet, das jrein mal gewar werdet — nemlich. der Herr.	21	1		1
ecclesiis, V = E.	Den Gemeinen.	13,3			
aut quæro hominibus placere? Nam si hactenus hominibus placuissem, V: — Si adhuc hominibus placerem.	oder gedenck ich denn jtz menschen gefellig zü sein? Wenn ich den menschen noch gefellig were — —.	10	1	1	
depulabar, V: expugnabam.	verstörete.	Gal. 1,2			
Personam hominis deus non accipit. Nam mihi qui vide- bantur esse in precio, nihil contulerunt, V: väsentligen = E.	Denn Gott achtet das ansehen der menschen nicht. Mich aber haben die, so das an- sehen hatten, nichts anders geleret, 1522—1535.	10	1		1
propterea quod non justificabitur ex operibus legis omnis caro, V gör satsen till hufvudsats.	Darumb wird durch des Ge- setzes werck kein fleysch gerecht.	13 2,6			
		16	1		

⁴ I detta kap. ändrar S 1541 efter L: "predika", "förkunna", såsom äfven annor-
städes, till: "predika evangelium", "förkunna genom evangelium", G: εὐαγγελίζεσθαι.

⁵ I st. för: "höll mig strengeligha widh fädernas stadgar" vill Obs. Strängn.
läsa: "hade öfvermottan nijt om" — efter L: eiuerde vber die masse vmb das Väter-
liche Gesetz.

⁶ Det lärer S till beröm att han här ej lätit L förmå sig till någon ändring.

⁷ Hos S och E hör satsen till den föregående hufvudsatsen. Ut i VL börjar
den en ny mening, hos L t. o. m. ett nytt stycke.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men skulle wij som söke warda retferdighe genom Christum, ock ännu sielffue finnas wara syndare, så wore Christus en syndatienare.	Men om wij som sökiom retferdughe warda genom Christum finnom och sielffue wara syndare, mon thå Christus haffua kommit synd ästadh.?	εἰ δὲ ζητούντες δικαιοθῆναι ἐν χριστῷ εὐρέθημεν καὶ αὐτοὶ ἁμαρτωλοὶ, ἄρα χριστὸς ἁμαρτίας διάκονος;
Gudhi. Hwilkom Jesus Christus för öghonen målat war, och nu jbland idher korssfest är.	Christo. — för öghonen bewisadher är, ath han korssfester är ibland idher.	θεῷ. οἷς κατ' ὀφθαλμοὺς Ἰησοῦς χριστὸς προσεγράφη, ἐν ὁμῶν ἐσταυρωμένος.
förkunnadhe hon (skriften) Abrahe ¹ . Men at ingen warder retferdig — är vppenbart, ty — ² .	— han Abrahe gladeligh tijdhende. Ath nw — — —.	προεγγεγέισατο τῷ ἀβραάμ. ὅτι δὲ — οὐδεὶς δικαιούται, θεῶν, ὅτι —.
är komen ther til. Gudz löffte.	är tillagd ytermara. lyfftet.	προσετίθη. τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ θεοῦ.
woro wij twingadhe vnder vthwertes stadhgar.	worum wij indraghne j eghendom vnder werldennes element.	ὅπῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἤμεθα δεδουλωμένοι.
Så är han nu icke meer tienare — Är han son, så är han ock Gudz arffuinge ³ . mijn frestelse.	Så ästu nw icke meer eghen — Ästu son, så ästu ock gudz arffuinge. mit bekymber.	ὥστε οὐκ ἔτι εἰ θεοῦ υἱός — εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος θεοῦ. τὸν πειρασμόν μου.
Huru salighe woren j tå? I haffuen mist Christum.	Hwar är nw idhor hälogheet? Christus är idher intit behooff.	τίς οὖν ἦν ὁ μακαρισμός δμῶν; κατηργήθητε ἀπὸ τοῦ χριστοῦ.
wij wente — genom trona then retferdigheet som man hoppas skal.	wij wentom hoppet, ath wij skolom retferdughe wardha aff troona.	ἡμεῖς — ἐκ πίστεως ἐλπίζα δικαιοσύνης ἀπεκδεχόμεθα.

¹ V. 4 har S 1541 med L gjort till frågesats, 1526 = påstående såsom EV. V. 6 ändras till likhet med LEVG.

² Ett nytt exempel, där S haft nöjet se L fråntråda sin uppfattning och gå öfver på hans sida!

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Gal.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Quod si dum quærimus justificari per Christum, reperimur et ipsi peccatores, num ergo Christus peccati minister est? V: väsentligen = E.	Sollen wir aber, die da sünden durch Christum gerecht zü werden, auch noch selbs sündler erfunden werden, so were Christus ein sünden Diener.	3,17			1
Christo, 1527, 1535: deo, V: deo.	Gotte.	19			
Quibus pro oculis Jesus Christus. ante fuit depictus, inter vos crucifixus, V: — Christus Jesus proscriptus est et in vobis crucifixus.	welchen Christus Jhesus für die augen gemalet war, vnnd jetzt vnter euch gecreuziget ist.	3,1			1
prius rem lætam annuntiavit Abrahæ, V: prænnunciavit —.	verkündiget sie (die Schrifft) dem Abraham.	8			
Quod autem — nullus justificetur — palam est. Si quidem — V: Quoniam — justificatur — quia —.	Das aber durch Gesetz niemand gerecht wirdt — ist offenbar. Denn 1522: Die weyl denn — so ist's offnbar, das —.	11	1		1
addita fuit, V: posita est.	ist dar zu komen.	19			1
promissiones dei, V: promissa dei.	Gottes verheissen.	21			
sub elementis mundi eramus in servitutē adacti, V: — eramus servientes.	waren wir gefangen vnter den eusserlichen satzungen.	4,3			1
Itaque jam non es servus — quod si filius et hæres dei, V: — non est —.	Also ist nu hie kein knecht mehr — Sinds aber kinder, so sinds auch erben Gottes.	7		1	
experimentum mei, V: tentationem vestram.	meine anfechtung.	14	1		1
Quæ est igitur beatitudo vestra? V: ubi est ergo —?	Wie waren jr dazu mal so selig?	15			1
Christus vobis factus est ociosus, V: Evacuati estis a Christo.	Jr habt Christum verloren.	5,4			1
Nos — ex fide spem justitiæ expectamus, V = E.	Wir warten — durch den glauben der gerechtigkeit, der man hoffen müs.	5			1

³ Antingen har man här gått tillbaka till V, hvilken S liknar, eller har man ändrat L:s pluralformer i sista satsen efter G. I v. 9 närmar S sig L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Wandrer j Andanom, så fulkompnen j icke köt- zens begärelse.	— och fulkompnen icke — — —.	πνεύματι περιπατεῖτε καὶ ἐπιθυμίαν σαρκὸς οὐ μὴ τελέσητε.
Men Andans frucht är.	Twert emoot, Andens — —.	ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματός ἐστίν.
så låter oss ock wandra — til at förtörna och hata hwar annan inbyrdes ¹ .	— gåå fram ååt — förtör- nandes hwarandra och awundandes widh hwar annan.	στοιχώμεν — ἀλλήλους προ- καλοῦμενοι, ἀλλήλους φθονοῦντες.
råkadhe falla j någhon synd.	worde becräctat vthaff	προλημφθῆ — ἐν τινι πα-
vthan återwendo.	någhro misgerning.	ραπτώματι.
The som wilia teckas efter kötet ² .	otröttadhe. — efter anseendet täckias j kötit.	μὴ ἐκλυόμενοι. ὅσοι θέλουσιν εὐπροσωπή- σαι ἐν σαρκί.
j the himmelska ting ³ .	j thet himmelska* wäsende.	ἐν τοῖς ἐπουρανίοις.
och haffuer taghet ⁴ oss sigh sielffuom til barn genom Jesum Christum.	— beskärtdt oss ath han skulle annamma oss för sin barn genom Christum vthi sigh sielffuom.	προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθε- σίαν διὰ ἰησοῦ χριστοῦ εἰς αὐτόν.
och haffuer thet framhafft jgenom honom, at thet skulle predicat warda, tå tijdhen fulkompnat war, På thet all ting skulle sammanfattat warda j Christo.	huilkit han sigh sielffuom föresatt hadhe ath vth- skiffas skulle j tijdzens fulheet, på thet han all ting till sammans vpretta skulle genom Christum.	προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκο- νομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλα- ιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ χριστῷ.
wij — kompne äre til arffue- delen — efter sin eghen wilias råd, at wij skole wara hans herligheet til loff ⁵ .	= 1541.	ἐκκληρώθημεν — κατὰ τὴν βουλὴν τοῦ θελήματος αὐτοῦ εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς εἰς ἑπαινον τῆς δόξης αὐ- τοῦ.
Genom hwilken ock j hördt haffuen sanningennes ord ⁶ .	på huilkin j ock hoppen, mädhan j hördt haffuen — —.	ἐν ᾧ καὶ ἡμεῖς ἀκούσαντες τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.
j himmelen.	j thz himmelska wäsendit.	ἐν τοῖς ἐπουρανίοις.

¹ Dessa vv. höra i S 1541 till k. 6 (= L). *Obs. Strengn.* föreslår samma kapitelindelning som S 1526.

² I v. 15 vill *Obs. Strengn.* ändra: "är intet" till: "gäller intet" efter L.

³ Här har S öfvergifvet L 1522 utan att följa L 1535. *Obs. Strengn.* vill följa L: "— ägodelar".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Gal.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Spiritu ambulate, et concupiscen- tiam carnis non perficietis, V: — desideria —.	Wandelt im geist, so werdet jr die lüste des fleisches nicht volnbringen.	5,16			1
Contra, spiritus fructus est, V: fructus autem spiritus est.	Die frucht aber des geistes ist.	22			
incedamus — invicem nos pro- vocantes, invicem invidentes, V: ambulemus, — invicem pro- vocantes, invicem invidentes.	lasset vns auch wandeln — vnternander züentrüsten vnd zuhassen.	25 f.			1
si occupatus fuerit — in aliquo delicto, V = E.	etwa von einem feil vbereilet würde.	6,1			
non defatigati, V: — deficientes.	on auffhören.	9			1
Quicunque volunt juxta faciem placere in carne, V: — volunt placere —.	Die sich wölln angenehme machen nach dem fleisch.	12		1	1
in cælestibus, V = E.	jnn himelischen gütern, 1522: ym hymnischen wesen.	<i>Efes.</i> 1,3			
prædestinavit nos ut adoptaret in filios per Jesum Christum, V: — in adoptionem filiorum —.	vndd hat vns verordnet zur kindschaft gegen ihm selbs, durch Jhesum Christum.	5			
quod proposuerat in seipso, usque ad dispensationem plenitudinis temporum, ut summatim in- stauraret omnia per Christum, V: proposuit in eo in dispen- satione — instaurare — in Christo.	vnd hat dasselbige herfur ge- bracht durch jn, vnd das es geprediget würde, da die zeit erfüllet war, auff das alle ding zusammen verfasst würden, in Christo.	9			1
in sortem asciti sumus juxta de- cretum voluntatis ipsius, ut simus nos in laudem gloriæ illius.	wir — zum ertheil komen sind — nach dem rat seines wil- lens auff dz wir etwas seien zü lob seinerherligkeit, 1522: — auf das wir ein wesen erlangen —.	11			
in quo speravimus et nos [1516, 1527, 1535: speratis et vos] audito verbo veritatis, V: in quo et vos cum audissetis ver- bum —.	Durch welchen auch jr gehört habt das wort der warheit.	13			1
in cælestibus, V = E.	im himel.	20			1

⁴ *Obs. Strængn.*: "beskårt oss".⁵ Här har S sett L öfvergå på sin sida.⁶ I det följande har S 1541 följt L 1535, L 1522 var här sämre.

S. 1541.	S. 1526.	G.
genom offuertrådelse och synder.	aff idhar brot och synder.	τοῖς παραπτώμασι καὶ ταῖς ἁμαρτίαις.
samt medh honom satt oss j thet himmelska wesendet.	samfeldt medh honom latit oss sitia ibland the himmelska.	συνεκάθισεν (ἡμᾶς) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις.
skapadhe j Christo Jesu ¹ .	— genom Christum.	κτισθέντες ἐν χριστῷ Ἰησοῦ.
fremmande och vthan Jsraels borgareskap ¹ . hela bygningen.	fremmande håldne frå Jsraels vmgångelse. hwar och een bygning.	ἀπηλλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ἰσραήλ. πᾶσα οἰκοδομή.
Christi Jesu fänge. Gudz nådz embete.	fången för Jesu Christi skul. nådhennes embete.	ὁ δέσμιος τοῦ χριστοῦ Ἰησοῦ. τὴν οἰκονομίαν τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ.
at thenna hemligheet är migh — förkunnat ² .	ath migh är kunnogt wordit — heemligh ting.	ὅτι ἐγνώρισέ μοι — τὸ μυστήριον.
(at iagh skal) j liwset frambära för hwar man ³ . Hurudana deelachtigheet är j then hemligheet ⁴ .	— — — — — — man, hurudana — —.	φωτίζαι πάντας, τίς ἡ οἰκονομία τοῦ μυστηρίου.
medh all förtröstning genom trona på honom.	medh tröst som är aff hans troo.	ἐν πεποιθήσει τῇ διὰ τῆς πίστεως αὐτοῦ.
then ther rette Fadhren är offuer alt thet Fadher heter ⁵ .	aff huilkom såsom aff en almenneligh fadher nempnas hwar och en slect.	ἐξ οὗ πᾶσα πατριὰ — ὀνομάζεται.
medh alla ödmiukt — medh tolamodh. Undragandes then ene them andre.	— — vnderdånugheet —, medh tolamoodh vndragandes inbyrdes.	μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης —, μετὰ μακροθυμίας, ἀνεχόμενοι ἀλλήλων.
offuer idher alla, genom idher alla och j idher alla.	— oss — oss — oss —.	ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ὑμῖν.
at the helighe skola skickelighe wara til embet-	ther the helgon alle medh sammanfögdhe warda,	πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας,

¹ I det följande har S 1541 bildat sin text efter L 1535, 1526 följde L 1522. V. 17 ändrar efter L: "haffuer bodhat" till: "— igenom Euangelium bodhat", G: σὺγγεγέλυσται, jfr föreg. s. 106, not. 4.

² Jämväl v. 4 är bildad efter L.

³ Ehuru S 1541 här satt punkt, är meningen och förhållandet mellan satserna det samma som 1526.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Efes.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
delictis ac peccatis, V: — — vestris.	durch vbertretung vnnd sünde.	2,1	1		1
simul cum eo sedere (nos) fecit inter cælestes, V: consedere — in cælestibus.	samt jm inn das himelische wesen gesetzt.	6			1
conditi in Christo Jesu, V: creati — —.	geschaffen jnn Christo Jhesu.	10			
abalienati a republica Israelis, V: alienati a conversatione Israel.	frembde vnd ausser der Burger schafft Jsrael.	12			1
quæcunque structura, V: omnis ædificatio.	der ganze baw.	21		1	1
vinctus Christi Jesu, V = E.	der gefangener Christi Jesu.	3,1			
dispensationem gratiæ dei, V = E.	dem ampt der gnade Gottes.	2			1
quod notum mihi fecit — mysterium, V: — notum factum mihi est sacramentum.	das mir ist kund worden dieses geheimnis.	3		1	1
(ut) in lucem proferam omnibus quæ sit communio mysterii, V: illuminare omnes — dispensatio sacramenti.	zū erleuchten jederman, welche da sei die gemeinschaft des geheimnis.	9	1		
cum fiducia quæ est per fidem illius, V: in confidentia per fidem ejus.	jnn aller zuuersicht durch den glauben an jn.	12		1	1
ex quo omnis a communi patre cognatio nominatur, V: — paternitas nominatur.	der der rechte Vater ist vber alles was vater heisset.	15			1
— cum omni submissione — cum animilenitate, tolerantēs vos invicem V: — humilitate — cum patientia supportantes invicem.	mit aller demut — mit gedult vnd vertragenet einer dem andern.	4,2	1		1
super omnia et per omnia et in omnibus vobis, V: super omnes — — nobis.	vber euch alle, vnd durch euch allen, vnnd jnn euch allen, 1522: — vns alle — vns alle — vns alle.	6	1		1
ad instaurationem sanctorum in opus administrationis, in ædi-	das die Heiligen geschickt sein zum werck des ampts, da	12			1

⁴ I v. 8 vill *Obs. Strengn.* ändra: "obegrunderligha" till: "outhransakeliga". V. 10 är 1541 gjord mera likformig med L än fallet är 1526. V. 11 vill *Obs. Strengn.* rätta: "försyyn" till: "upsåtit", L: fursatz.

⁵ *Obs. Strengn.* vill för: "thet Fadher heter" läsa: "— barn nämblas kan". I v. 19 vill *Obs. Strengn.* osmakligt: nog för: "Christi kerlek, then doch all kundskap öffuergåår" läsa: "att älska Christum är myckit bättre än alt förstånd".

S. 1541. zens werck, genom hwilket Christi lekamen må vpbygda warda ¹ .	S. 1526. genom huar annors tienste, till Christi lecamens vpbyggilse.	G. εις οικοδομήν τοῦ σώματος τοῦ χριστοῦ.
och en lem henger in til then andra genom alla ledhamoten ther then ene tienar then andre.	och (croppen) samman håller ledh wedh ledh, i thz ath — —.	(σῶμα) συνβιβασζόμενον διὰ πάσης ἀφ᾽ ἧς τῆς ἐπιχορηγίας.
och gör at kroppen wexer sigh sielff til förbättring.	och croppen wexer till, forcoffrandes sigh.	τὴν αὐξῆσιν τοῦ σώματος ποιεῖται εἰς οἰκοδομήν αὐτοῦ.
hwilkas förstånd förmörkrat är.	the förmörccradhe äro vthi theas förmufft.	ἐσκοτισμένοι τῇ διανοίᾳ ὄντες.
sedhan the wordo förstockadhe.	sedhan the ther till komo ath the ingen fructan hadhe.	ἀπηλγηκότες.
itt retsinnigt wesende. hwilken genom lusta j wilfarelse sigh förderffuar.	sanningen. — förgåås effter willones lusta.	ἀλήθεια. τὸν φθειρόμενον κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς ἀπάτης.
j sanskylligha retferdigheet och heligheet.	genom retferdugheet och sanskyllugh helogheet.	ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας.
som icke höffues.	thet intit till nytto dragher.	τὰ οὐκ ἀνήκοντα.
medh fåfeng ord.	— förgifftugt taal.	κενοῖς λόγοις.
Ty Andans fruckt är vthi all godheet och retferdigheet och sanning ² .	(för ty andans fruct är vthi all goodheet och retferdugheet och sanning).	ὁ γὰρ καρπὸς τοῦ πνεύματος ἐν πάσῃ ἀγαθωσίῳ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀληθείᾳ.
Men alt thetta warder vpenbart, när thet aff liwset straffat warder.	Men alt thz aff liuset strafat warder, thz warder openbart.	τὰ δὲ πάντα ἐλεγχόμενα ὑπὸ τοῦ φωτὸς φανεροῦνται.

¹ De båda sista exemplen visa den olika innebörden af en anslutning till L 1522 och en anslutning till L 1535.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Efes.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
fictionem corporis Christi, V: — consummationem — opus ministerii — —.	durch der leib Christi er- bawet werde, 1522: damit die heyligen alle zusammen gefügt werden, durch ge- meynen dienst, zu bessern den leib Christi.				
(corpus) compingatur per omnem commissuram subministratio- nis, V: väsentligen = E.	vnd ein glied am andern han- get, durch alle gelencke, dadurch eins dem andern handreichung thut.	4,16			1
incrementum corporis facit, in ædificationem sui ipsius, V: augmentum — — sui.	vnd machet das der leib wech- set zü sein selbs besserung.	»			1
dum mentem habent obtenebra- tum tenebris, V: obscuratum habentes intellectum.	welcher verstand verfinstert ist.	18			1
posteaquam pervenerunt eo ut dolere desierint, V: desperan- tes.	welche ruchlos sind.	19			
veritas, V = E.	ein rechtschaffen wesen.	21			
qui corrumpitur juxta concupi- scentias erroris, V: — secun- dum desideria —.	der durch lüste jm irthum sich verderbet.	22			1
per justitiam, et sanctitatem veri- tatis, V: in justitia et sancti- tate —.	jnn rechtschaffener gerecht- keit vnnd heiligkeit.	24			
quæ non conveniunt, V: — ad rem non pertinet.	welche euch nicht ziemen.	5,4			
inanibus sermonibus, V: — ver- bis.	vergeblichen worten.	6			
Nam fructus spiritus situs est in omni bonitate et justitia et veri- tate, E 1519, 1523 sätter me- ningen inom parentes, jfr S 1526, V: fructus enim lucis —.	Die frucht des Geistes ist al- lerley gütigkeit vnnd gerech- tigkeit vnd warheit.	9	1		
Sed omnia dum produntur a luce manifesta fiunt, V: — quæ ar- guuntur, a lumine manifestan- tur.	Dz alles aber wird offenbar, wenns vom licht gestraffet wird. 1522: Alles aber was vom licht gestrafft wirt, das wirt offnbar.	13			1

² Borttagandet af parentesen förutsätter, att S särskildt reflekterat på inne-
hållet i v. Så mycket mera anmärkningsvärdt är det då, att detta förblifvit oför-
ändradt. Hos E förekommer parentesen i upplagan 1519, 1523.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Och skicker idher effter tijdhen, Ty tijdhen är ond ¹ .	lösandhes tidhen, för ty daghanar äro oonde.	ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν, ὅτι οἱ ἡμέραι πονηραὶ εἰσιν.
aff twene warder itt kött.	vthaff twem wardher itt kött.	ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν.
Låter idher tyckia, at j tien- nen Herranom.	tienandes herranom.	δουλεύοντες τῷ κυρίῳ.
aff Herranom.	aff gudhi.	παρὰ τοῦ κυρίου.
alt Guds harnesk (v. 13).	= 1541.	τὴν πανοπλίαν τοῦ θεοῦ.
emott kött och blodh.	— blodh och kött.	πρὸς αἷμα καὶ σάρκα.
the onda Andar.	andeligha oondsskor.	τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας
fötternar skoodde medh frid- zens Euangelio, ther medh j redho äre ² .	föterna skoodde, på thet ath j måghen beredho wara till fridzens euangelium.	ὁποδηζάμενοι τοὺς πόδας ἐν ἐτοιμασίᾳ τοῦ εὐαγ- γελίου τῆς εἰρήνης.
huilket iagh altijdh gör j alla mina böner ⁴ .	altijdh j mina böner.	πάντοτε ἐν πάσῃ δεήσει μου.
Therföre at iagh j minom boyom, j hwilkom iagh förswarar och stadfester Euangelium, haffuer idher j mitt hierta ⁵ .	— boyom och euangelij för- suarilse och stadhfestilse haffuer idher alla vthi —.	διὰ τὸ ἔχειν με ἐν τῇ καρ- δίᾳ ὑμᾶς ἐν τε τοῖς δεσ- μοῖς μου καὶ τῇ ἀπολο- γίᾳ καὶ βεβαιώσει τοῦ εὐαγγελίου.
Jesu Christo.	Christo Jesu.	Ἰησοῦ χριστοῦ.
in til Christi dagh.	= 1541.	εἰς ἡμέραν χριστοῦ.
när alla andra, och at mon- ge brödher — styrckte aff minom boyom äro thes dristigare wordne til at tala ordet.	för hwar man, och ath flere brödhra — störckte — motte thes yttermera —.	τοῖς λοιποῖς πᾶσιν, καὶ τοὺς πλείονας τῶν ἀδελφῶν — πεποιθότας τοῖς δεσμοῖς μου περισσοτέρως τολ- μᾶν — τὸν λόγον λαλεῖν.
Andas tilhielp, såsom iagh wisseligh wenter ⁶ och förhoppas.	— ingiffuile effter mijn å- stundan och hopp.	ἐπιχορηγίας τοῦ πνεύματος — κατὰ τὴν ἀποκαταδο- κίαν καὶ ἐλπίδα μου.

¹ V. 23 vill *Obs. Strengn.* för: "helsa" hafva det riktiga: "frelsare"; G: σωτήρ, E: qui dat salutem, V: salvator, L: Heiland. S har väl 1541 funnit detta epitet lika opassande för mannen (hvarom fråga är i texten) som 1526.

² E 1516: erunt duo in carnem unam.

³ V. 13 vill *Obs. Strengn.* till: "och i allting beständande bliffua" foga: "och i allting wähl vthrätta" och i v. 15: "att i mågen redo wara till fridzens Euangelium", sålunda = S 1526.

⁴ Jämväl fortsättningen är bildad efter L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Efes.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
redimentes occasionem, quod dies mali sunt, V: redimentes tempus —.	schicket euch jnn die zeit, denn es ist böse zeit.	5,16			1
e duobus fiet una caro ² , V: erunt duo in carne una.	werden zwei ein fleisch sein, 1522 = 1535.	31	1		
servientes domino, V: — sicut domino.	Lasset euch düncken, das jr dem Herrn dienet.	6,7			1
a deo, V: a domino.	vonn dem Herrn.	8		1	1
totam armaturam dei, V: armaturam —.	den harnisch Gottes.	11	1		
adversus sanguinem et carnem, V: — carnem et sanguinem.	mit fleisch vnnnd blut.	12		1	1
spirituales astutias, V: spiritualia nequitiae.	den bösen geistern.	»			1
calciati pedibus, ut parati sitis ad evangelium pacis, V: — pedes in præparationem evangelii pacis.	gestiefelt an füssen mit dem Euangelio des frides, damit jr bereit seiet.	15			1
semper in omni precatione mea, V: — in cunctis orationibus meis.	(welchs ich alle zeit thue jnn allem meinen gebet —.)	<i>Fil.</i> 1,4			1
propter ea quod habeam vos in corde et in vinculis meis et in defensione et confirmatione evangelii, V = E.	das ich euch inn meinem hertzen habe, inn diesem meinem gefengnis, darin ich dz Euangelion verantworte vnd verteidige.	7			1
Jesu Christi, V = E.	Jhesu Christo.	8			
in diem Christi, V = E.	bis auf den tag Christi, 1522: auff den tag —.	11			
(in) ceteris omnibus: utque plures ex fratribus — freti vinculis meis uberius auderent — sermonem loqui, V: väsentligen = E.	bey den andern allen, vnd(das) viel Brüder — aus meinen banden züversicht gewonnen, deste dürtiger worden sind das Wort zu reden.	13 f.			1
Subministrationem spiritus — secundum expectationem et spem meam, V = E.	handreichung des geistes — wie ich endlich warte vnd hoffe.	19			1

⁵ L synes väl här ha tjänat till ledning, men S har på samma gång afvikit från honom och bättre återgett grundtexten. Man observere att S här såsom ofta sökt få samma eller närbesläktade ord som 1526, jfr boyom 1541 = 1526, "förswarilse och stadhfestilse" 1526: "förswarar, stadfester" 1541.

⁶ Jämväl här synes L ha influerat S, men S har dock gått till väga med en viss själfständighet. V. 22 f., i 1526 bildad efter L 1522, är 1541 ombildad efter L 1535, så ock v. 27.

S. 1541.	S. 1526.	G.
itt tekn til förtapelse. för Christo ¹ . förmänig. medh ödmuikt ² . skaffer — at j salighe war- den.	en saak — —. = 1541. hughnat. — hiertans ödmuikheet. begår idher eghin salugheet.	ἐνδείξεις ἀπωλείας. ὕπὲρ χριστοῦ. παράκλησις. τῇ ταπεινοφροσύνῃ. τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν κα- τεργάζεσθε.
Ty Gudh är then som werc- kar j idher, bådhe wilia och gerning, efter sitt godha behagh.	— bådhe athi wilien och athi fulboorden — hans — —.	ὁ θεὸς γὰρ ἐστὶν ὁ ἐνεργῶν ἐν ὑμῖν καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὑπὲρ τῆς εὐδο- κίας.
Görer all ting vthan knorr och twekan, på thet j måghen wara oförtaladhe och rene.	— och trätto, sådane ath ingen kan beclagha idher, vtan flerd.	πάντα ποιεῖτε χωρὶς γογ- γυσμῶν καὶ διαλογισμῶν, ἵνα γένησθε ἄμεμπτοι καὶ ἀκέραιοι.
Jbland hwilka lyser såsom liws j werldenne, at j bliffue widh lijffsens ord ³ .	— som werldenna liws, vp- pehållandes lijffsens oord.	ἐν οἷς φαίνεσθε ὡς φωστῆ- ρες ἐν κόσμῳ λόγον ζωῆς ἐπέχοντες.
skolen j ock glådhas, och skolen glådhas medh migh.	glådhiens och j, och frög- dens — —.	καὶ ὁμεις χαίρετε καὶ συγ- χαίρετέ μοι.
war han dödhenom så när kommen, at han fögho tenckte på lijffuet. På thet han skulle tiena migh j idhar stadh ⁴ .	war han så när kommen, ath han war hart när dödhen, ath han fögha tencte på lifuet — vp- fylla skulle thz idher fat- tadhes vthi mina tienist.	μέχρι θανάτου ἡγγισεν πα- ραβουλεύσάμενος τῇ ψυ- γῇ, ἵνα πληρώσῃ τὸ ὅμῶν ὁστέρημα τῆς πρὸς με leitourgίας.
then offuerswinneligha mins Herras Christi Jesu kund- skap.	then stora offuergång som är j min herras Jesu Chri- sti kuntskap.	τὸ ὑπερέχον τῆς γνώσεως χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ κυ- ρίου μου.
om iagh ock måtte komma emoot honom j the dö- dhas vpståndhelse.	— motte hinna till the dö- dhas vpståndelse.	εἰπὼς καταντήσω εἰς τὴν ἐξανάστασιν τῶν νεκρῶν.
Men itt sägher iagh.	— gör iagh.	ἐν δέ.

¹ Obs. *Strengn.*: "för Christi skol".² I v. 6 vill Obs. *Strengn.* för: "skepelse", med 1526-läsa: "hambn", v. 7 in-
sätta: "sielftagandes", v. 9 för: "haffuer förhögt": "— på thet högsta förhögt" för-
modligen efter E: in summam extulit sublimitatem, eller V: exultavit, L: hat erhöheth,
G: ὑπερῴωσεν.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Fil.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
causa perditionis, V = E.	ein anzeigen der verdammis.	1,28			
pro Christo, V = E.	vmb Christus willen.	29			
consolatio, V = E.	ermanung.	2,1			1
humilitate animi, V: humilitate.	durch demut.	3			
vestram ipsorum salutem opere-	schaffet das jr selig werdet.	12			1
mini, V: vertram salutem ope-					
ramini.					
Nam deus est is qui agit in vo-	Denn Gott ists der jnn euch	13		1	1
bis, et ut velitis, et ut effici-	wercket, beide das wöllen				
atis pro bono animi proposito,	vnd das thun, nach seinem				
V: — operatur in vobis et velle	wolgefallen.				
et perficere pro bona voluntate.					
Omnia facite sine murmuratio-	Thut alles on murmeling vnd	14			1
nibus ac disceptationibus, tales	on zweiucl, auff das jr seid				
ut nemo de vobis queri possit	on tadel vnd lauter.				
sincerique, V: — et hæsitation-					
nibus, ut sitis sine querela					
simplices (filii dei) ³ .					
inter quos lucete tanquam lumi-	vnter welchem jr scheint als	15	1		1
naria in mundo sermonem	Lichter jnn der welt, damit				
vita sustinentes, V: — lucetis	das jr haltet ob dem Wort				
— verbum vitæ continentes.	des lebens.				
et vos gaudetis et congaudetis	solt jr euch auch frewen vnd	18	1		1
mihi, V: — gaudete et con-	solt euch mit mir frewen.				
gratulamini mihi.					
eo accessit, ut morti proximus	ist er dem tode so nahe ko-	30			1
fuerit non habita ratione vitæ,	men, da er sein leben geringe				
ut suppleret id quod in vestro	bedachte, auff das er mir				
erga me officio fuit diminutum,	dienete an einer stadt.				
V: — id quod et vobis deerat					
erga me obsequium.					
excellenciam cognitionis Christi	der vberschwenglichen erkent-	3,8			1
Jesu domini mei, V: eminenc-	nis Christi Jhesu meines				
tem scientiam Jesu Christi —.	Herrn.				
si quomodo pertingam ad resur-	ob ich auch jnn der auferste-	11			1
rectionem mortuorum, V:	hung von den todten jnn				
— occurram ad — quæ est	entgegen komen möchte.				
ex mortuis.					
Unum autem illud ago, V: unum	Eines aber sage ich.	13			1
autem.					

³ L är väl förebilden, ehuru S visat en viss själfständighet. Särskildt gäller detta v. 15, där S 1541 ännu bibehåller imperativformen: lyser, ett minne från E 1526 ff., E 1516: inter quos apparetis.

⁴ Också här har L tydligen tjänat S till förebild, men S har i första hälften af meningen endast förenklat sin öfversättning från 1526 i st. för att slafviskt följa L. Obs. *Strengn.* föreslår för: "tenckte på lifvuet": "achtade sitt lif".

S. 1541.	S. 1526.	G.
then löön som förhållas offuan effter aff Gudz kal- lelse ¹ .	seghren som går offuan eff- ter — —.	τὸ βραβεῖον τῆς ἄνω κλή- σεως τοῦ θεοῦ.
och om j någhot annor- lunda hålla skolen. wandrom effter ena reglo och äre eens sinnadhe.	och om j annars sinnadhe ären. later oss alla fölia ene reglo, ath wij ärom eens till sinnes.	καὶ εἴτε ἐτέρως φρονεῖτε. τῷ αὐτῷ στοιχεῖν κανόνι, τὸ αὐτὸ φρονεῖν.
fridzens Gudh. at j ären kompne ther til, at j haffuen omsorgh om migh ² .	= 1541. ath idhor act om migh är till sigh komen igen.	ὁ θεὸς εἰρήνης. ὅτι ᾗδῃ ποτὲ ἀνεθάλετε τὸ ὑπὲρ ἡμῶν φρονεῖν.
lågH wara — högh wara. bedröffuelse. effter rekenskap j vthgift vpbyrd. een sōdt lucht.	föractat waru — affhollen wara. berömilse. såsom giffuit och taghit. en wäl rykandes lucht.	ταπεινοῦσθαι — περισσεύειν. τῇ θλίψει. εἰς λόγον δόσεως καὶ λή- ψεως. ὁσμὴν εὐωδίας.
j tilförenna hördt haffuen. (Fadhrenom) ³ . fremmande och fiender.	j hördt haffuen. om. förcastadhe — —.	προηκούσατε. om. ἀπηλλοτριωμένους καὶ ἔχ- θρούς.
stella. Gudz Predicoembete. at iagh Gudz ord rijkeligha predica skal ⁴ . hwilken kamp.	göra. predicara embitet. till ath fulfölia gudz oord. — vnsorg.	παραστῆσαι. τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ. πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ θεοῦ. ἡλίκων ἀγῶνα.
bådhe Fadhrens och Christi.	= 1541.	καὶ πατὴρς καὶ τοῦ χρι-
medh klook ord.	— listughom oordom.	στοῦ. ἐν πιθανολογίᾳ.
och warer rotadhe.	så ath j äre stadeligha ro- tadhe.	ἐρριζωμένοι.

¹ Man finner alltför, att S förstätt att själfständigt återge sin text, jfr fol-
jande exempel.

² Obs. *Strengn*, föreslår: "quickne wordne", för: "j haffuen": "haffua". S
1541 synes här ha förfarit själfständigt.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1542.</i>	<i>Fil.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
palnam supemæ vocationis dei, V: bravium — .	dem kleinod, welches fur helt die himlische beruffung Got- tes.	3,14			
et si quid aliter sentitis, V: — — sapitis.	vnd solt jr sonst etwas hal- ten.	15			1
eadem procedamus regula, ut simus concordēs, V: idem sa- pīamus et in eadem permane- amus regula.	nach einen regel — wandeln vnd gleich gesinnet sein.	16			1
deus pacis, V = E.	der Herr des frides.	4,9	1	1	
quod jam tandem reviguit vestra pro me sollicitudo, V: — ali- quando refluorūstis pro me sentire.	das jhr widder wacker wor- den seid, fur mich zū sor- gen.	10			
humilis esse — excellere, V: hu- miliari — abundare.	nidrig sein — hoch sein.	12			
afflictioni, V: tribulationi.	trübsals.	14			
in ratione dandi et accipiendi, V: — dati et accepti.	nach der rechnung der aus- gab vnd einnam.	15			1
odorem bonæ fragrantiae, V: — svavitatis.	ein süsser geruch.	18			1
		<i>Kol.</i>			
prius audieratis, V: audistis.	jn zuuor gehöret habt.	1,5	1		1
patri, V: om.	om.	19	1		
abalienati et inimici, V: alie- nati —.	frembde vnd geste.	21	1	1	
exhiberet, V: exhibere.	darstellet.	22			
dispensationem dei, V = E.	dem Götlichen predigampt.	25			1
implendi sermonem dei, V: ut impleam verbum —.	das ich das wort Gottes reich- lich predigen sal.	»			1
quantam sollicitudinem, V: qua- lem —.	wilch einen kampff.	2,1			1
et patris et Christi, V: patris et Christi.	des Vatters vnd Christi.	3	1		
probabilitate sermonis, V: in su- blimitate sermonum.	mit vernünftigen reden.	4			
sic ut radices habeatis in illo fixas, V: radicati.	vnd seid gewurtzelt.	7			1

³ Här hafva vi ett nytt afgörande bevis på, att S 1541 jämväl tagit särskild hänsyn till E. Det följande exemplet från v. 21 visar, att S 1541 ej varit bunden af L, utan förstått att rätta honom.

⁴ V. 27 sätter S 1541 en parentes om en sats efter L, v. 29 har ock rönt inflytande från L.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
j ären — fulkompne.	— — vpfylte.	ἔστε — πεπληρωμένοι.
offuer bestemda Helgeda- ghar, eller Nymånadher, eller Sabbather ¹ . (Tu skal) Icke handtera thet. och göra icke kötena thes äro til thes nödhthorfft.	offuer någhon helghe dags deel, såsom är nymå- natz helgd, eller sabbatz. icke clädha tigh vthi thet. och ingen wordnat läggia på kötit till thess nödh- thorfftugheet.	ἐν μέρει ἑορτῆς ἢ νομυ- νίας ἢ σαββάτων. μηδὲ θίγης. οὐκ ἐν τιμῇ τινὶ πρὸς πλησ- μονήν τῆς σαρκός.
Farer effter thet som off- uan til är. idhra lemmar som på ior- denne äro ² .	Lägger idhort sinne til — —. idhra iordiska lemmar.	τὰ ἄνω φρονεῖτε. τὰ μέλη ὑμῶν τὰ ἐπὶ τῆς γῆς.
Affklädher idher — jklä- dher idher.	effter j haffuen idher vthwr clädt — och vthi clädde ären.	ἀπεκδυσάμενοι — ἐνδυσά- μενοι.
til hans kundskap och be- lete ³ .	till gudz kundscap, effter hans beläte.	εἰς ἐπίγνωσιν κατ' εἰκόνα (τοῦ).
regere.	wardher offuerhanden fån- gandes.	βραβεύετω.
liufflightit.	medh nådhe.	ἐν χάριτι.
Huru medh migh gåår.	Om al min stycke.	Τὰ κατ' ἐμὲ πάντα.
atiaghskalfå weta, huru thet haffuer sigh medh idher. alt, huru här tilståår.	— — huad j göre. alt thet här på ferdhe är.	ἵνα γνῶ τὰ περὶ ὑμῶν. πάντα — τὰ ὧδε.
tenckiandes på idhart werck — på idhort arbete — på idhort tolamodh.	— på idher för idhart werck skull — för idhart arbete — för thet j haffue vthhårdat.	μνημονεύοντες ὑμῶν τοῦ ἔρ- γου — τοῦ κόπου — τῆς ὀπομονῆς.
säya någhot ⁴ .	— idher någhot.	λαλεῖν τι.
Then oss frelsar. j wårøm Gudh ⁵ .	= 1541. om.	τὸν βρύμενον ἡμᾶς. ἐν τῷ θεῷ ἡμῶν.

¹ Jämväl v. 18 visar ytterligt spår af bearbetning efter L utöfver hvad fallet
år 1526.

² I fortsättningen af samma v. sätter S 1541 parentes om en sats efter L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Kol.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
estis — completi, V: — repleti.	jr seid volkomen.	2,10			1
in parte diei festi, aut novilunii aut sabbatorum, V: — neomeniæ —.	bestimpten feiertagen oder newmonden oder Sabbather.	16			1
neque contrectaris, V: — contrectaveritis.	du solt das nicht anrühren.	20			
non per honorem aliquem ad expletionem carnis, V: non in honore aliquo ad saturitatem —.	vnd dem fleisch nicht seine ehre thun zü seiner notdurfft.	23			1
superna curate, V: quæ sursum sunt sapite.	trachtet nach dem das droben ist.	3,2			
membra vestra terrestria, V: — quæ sunt super terram.	ewre glieder, die auff erden sind.	5			1
posteaquam exuistis et induistis, V: expoliantes — induentes.	zieheth — aus — ziehet — an.	9 f.			1
ad agnitionem et imaginem ejus, V: in agnitione dei, secundum imaginem ejus.	zu der erkenntnis nach dem ebenbilde des (der).	10	1		
palnam ferat, V: exultet.	regire.	15			
cum gratia, V: in —.	lieblich.	4,6			1
De omnibus rebus meis, V: quæ circa me sunt omnia.	wie es vmb mich stehet.	7			1
ut cognoscat quid agatis, V: — quæ circa vos sunt.	das ich erfare wie es sich mit euch helt, 1522 = 1535.	8			1
omnibus — quæ hic agantur, V: omnia quæ hic aguntur.	alles wie es hie zü stehet.	9			1
		<i>1 Tess.</i>			
memores vestri propter opus — laborem — quod permansistis, V: — operis — laboris — sustinentiæ.	— dencken an ewer werck — an ewer erbeit — an ewer gedult.	1,3		1	1
loqui quicquam, V: quicquam loqui.	euch etwas zü sagen, 1522 = 1535.	8	1	1	
qui liberat nos, V: — eripuit —.	der vns — erlöset hat.	10	1		
in domino nostro, V: in deo —.	jnn vnserm Got.	2,2		1	1

³ Här har S 1541 ändrat sin text efter E.⁴ L är här föremål för kritik, jfr följande exempel.⁵ I denna v. sätter S 1541 med L och E 1527 parentes om en sats.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
til wilfarelse. at oss Euangelium betroodt är til at predica.	vthaff någhot bedrægherij. til att predika euangelium.	ἐκ πλάνης. πιστευθῆναι τὸ εὐαγγέλιον.
med tilfelle til girigheet.	= 1541.	ἐν προφάσει πλεονεξίας.
hwar och en jbland idher ¹ .	idher.	ἐνα ἕκαστον ὁμῶν.
haffue wij hastat. Men Herren föröke idher, och låte kärleken offuer- flödha inbyrdes ² .	— åstundat. och göre idher ympnogha och offuarflödhandes medh inbyrdes kärleck.	ἐσπουδάσαμεν. ὁμᾶς δὲ ὁ κύριος πλεονά- σαι καὶ περισσεύσαι τῇ ἀγάπῃ εἰς ἀλλήλους.
om.	så wandren.	om.
om.	vår — Christum.	om.
j idher.	j oss.	εἰς ὁμᾶς.
om.	käre brödher.	om.
Men om tijdher och stunden.	Om tijdhen och stunden.	περὶ δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν καιρῶν.
låter oss waka och nöch- ter wara.	— nöctre wara och waka.	γρηγορῶμεν καὶ νήφωμεν.
til wredhe ³ .	till ath wij skole vpweckia oss wredhe.	εἰς ὀργήν.
Holler them thes kärare, för thesas werck skul.	athi hälle them j högsta wördning genom kärle- ken för thesas arbete skull.	καὶ ἡγείσθαι (1527, 1535: ἡγείσθε) αὐτοὺς ὑπὲρ ἑκ- περισσοῦ ἐν ἀγάπῃ διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν.
Effter thet är retwijst.	om thet annars — —.	εἴπερ δίκαιον.
roligheet.	förlosning.	ἀνεσιν.
Hwilke pijno lijdh skola, thet ewigha förderffuet.	— wardha plict lidhandes, then ewogha. dödhnen.	οὔτινες δίκην τίσουσιν, ὅλε- θρον αἰώνιον.
Ty wårt witnesbyrd til idher om then dagheu haffuen j troodt.	— witnisbyrd haffuer när idher betroodt warit på then daghen.	οὗτι ἐπιστεύθη τὸ μαρτύριον ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς ἐν τῇ ἡ- μέρᾳ ἐκείνῃ.

¹ V. 13 är anslutningen till E (1526) utbytt mot anslutning till L. V. 18 sätter S 1541 parentes om en sats efter L.

² I fortsättningen af denna v. sätter S 1541 parentes om en sats efter L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Tess.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ex impostura, V: de errore.	zū jrthum.	2,3 f.			1
ut nobis comitteretur evangelium, V: — crederetur a nobis. —	dz vns dz Euangelion ver- trawet ist zū predigen.	»			1
per occasionem avariciæ, V: in occasione —.	dem geitz gestellet.	5	1	1	
unumquemque vestrum, V = E.	einen jglichen vnter euch, 1522: euch.	11			
studuimus, V: festinavimus.	haben wir geeilet.	17		1	1
Vos autem dominus abundantes et exuberantes faciat mutua inter vos charitate, V: — multiplicet et abundare faciat charitate vestra in invicem.	Euch aber vermehre der Herr, vnnd lasse die liebe völlig werden vnternander.	3,14			
om., V: sic et ambuletis.	om.	4,1			
nostrum, V: om.	om.	2			
in vos, V: in nobis.	jnn euch, 1525: ynn vns.	6	1		1
om., V: om.	om. 1522: om.	9			
Porro de temporibus et articulis temporum, V: De temporibus autem et momentis.	Von den zeiten aber vnd stunden.	5,1			1
vigilemus et sobrii simus, V = E.	lasset vns wachen vnd nüchtern sein.	6			
ut iram nobis concitemus, V: in iram.	zum zorn.	9		1	1
ut habeatis illos in summo precio per charitatem propter opus illorum, V: — illos abundantius in charitate —.	Habt sie deste lieber, vmb jhres werckes willen.	13			1
Siquidem iustum est, V: si tamen —.	nach dem es recht ist.	2 Tess. 1,6			1
relaxationem, V: retributionem.	rüge.	7	1		1
qui pœnam luent, interitum æternum, V: — pœnas dabunt in interitu æternas.	welche werden pein leiden, das ewige verderben.	9			1
quod fides habita sit testimonio nostro erga vos in die illo, V: quia creditum est testimonium nostrum super vos — —.	Denn vnser zeugnis an euch von dem selbigen tage habt jr gegleubet.	10			1

³ *Obs. Strengn.* vill ändra det i samma v. förekommande: "förwerffua" (saligheet) till: "besitta", L: erwerben, v. 15: "ingen wedhergeller", till: "— wedhergeller nogrom".

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
alt godhetennes vpsååt ¹ .	alt hans godheetz vpsåt.	πάσαν εὐδοκίαν ἀγαθωσύνης.
Allenast then ther nu håller, han moste komma aff wäghen.	allenast ath then ther holder, han holle, till thes han kommer — —.	μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται.
genom sijn tilkommelses vppenbarelse.	medh — — clarheet.	τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ.
til wårs Herras Jesu Christi herligha eghendom.	till ath få ägha wårs herres Jesu Christi herligheet.	εἰς περιποίησιν δόξης τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ χριστοῦ.
the stadgar.	then lärdom.	τάς παραδόσεις.
lärdom.	oord.	λόγῳ.
til Christi tolamodh.	— — — toleligha förbithlse.	εἰς τὴν ὑπομονὴν τοῦ χριστοῦ.
then stadga.	— vnderwijsning.	τὴν παράδοσιν.
så gör ock, at tu må biudha somlighom, at the ingen annan lärdom effterfölia.	= 1541.	ἵνα παραγγείλῃς τοῖς μὴ ἑτεροδιδασκαλεῖν.
förbättring til Gudh j troonne.	— — som genom trona kommer.	οἰκοδομίαν θεοῦ τὴν ἐν πίστει.
helsosam lärdom.	salugh lärdom.	τῇ ὑγιαίνουσῃ διδασκαλίᾳ.
wårom Herra Christo Jesu, som mig haffuer giordt mechtigh och reknat migh troghen.	honom som migh haffuer giordt mectughan j Christo Jesu wårom herra, ath han haffuer räknat migh troghen.	τῷ ἐνδυναμώσαντί με χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ὅτι πιστόν με ἡγάγησατο.
effter the förra Prophetier om tigh, at tu brukar tigh ther vthi som en godh krijgsman.	effter som prophecien äro om tigh föregångne, ath tu vthi them brukar itt gott ridderskap.	κατὰ τὰς προαγούσας ἐπὶ σὲ προφητείας, ἵνα στρατεύῃ ἐν αὐταῖς τὴν καλὴν στρατείαν.
aff hwilkom.	aff hwilkin hoop.	ᾧν.
alla Ofuerheet.	allom som stadde äro j öffuerheet.	πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων.

¹ *Obs. Strengn.*: "behagh". Man ser, att S fortfarande jämväl öfvar kritik mot L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Tess.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
omne bonum propositum bonitatis, V: omnem voluntatem bonitatis suæ.	alles wolgefallen der gnaden.	1,11			
tantum qui tenet in præsentia teneat, donec e medio tollatur, V: tantum ut — nunc teneat, donec de medio fiat.	on das der es itzt auffhelt, müs hinweg gethan werden.	2,7			1
claritate adventus sui, V: illustratione —.	durch die erscheinung seiner zükunfft.	8			1
in acquisitionem gloriæ domini nostri Jesu Christi, V = E.	zum herrlichen eigenthumb vnsers Herren Jhesu Christi.	14			1
institutiones, V: traditiones.	den satzungen.	15			
sermone, V: (har annan ord-följd).	lere.	17			1
in expectationem Christi, V: in patientia —.	zü der gedult Christi.	3,5			1
institutionem, V: traditionem.	der satzung.	6		1	1
		<i>1 Tim.</i>			
ita facito, ut denuncies quibusdam ne diversam sequantur doctrinam, V: ut denunciare — ne aliter docerent.	vnd gepötest etlichen das sie nit anders lereten, 1522 = 1535.	1,3	1		
ædificationem dei quæ est per fidem, V: — in fide.	besserung zü Gott jm glauben.	4			1
sanæ doctrinæ, V = E.	der heilsamen lere.	10			
qui me potentem reddidit Christo Jesu domino nostro, quia fidelem me judicavit, V: ei qui me confortavit in Christo Jesu domino nostro quia — existimavit.	vnserm Herrn Christo Jhesu, der mich starck gemacht vnd trewe geacht hat.	12			1
juxta prophetias quæ de te præcesserunt, (V: secundum præcedentes in te prophetias) ut milites in eis bonam militiam.	nach den vorigen weissagungen uber dir, das du in denselbigen eine gute ritterschafft vbest.	18			1
quorum de numero, V: ex quibus.	vnter welchen.	20		1	1
omnibus in eminentia constitutis, V: — qui in sublimitate constituti sunt.	alle oberkeit.	2,2			1

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
rolighit och stilla leffuerne.	behaghelighit och rolighit leffuerne.	ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον.
Een quinna låte lära sigh j stilheet.	— läre —.	Γυνὴ ἐν ἡσυχίᾳ μαθηανέτω.
Then ther lydigh barn haffuer medh alla ärligheet.	— sijn barn haffuer j vnderdånugheet medh alla wyrdning.	τέκνα ἔχοντα ἐν ὁπαταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος.
ärlighe.	höfuitzska.	σεμνούς.
när ingen kan straffa them ¹ .	så ath ingen — —.	ἀνέγκλητοι ὄντες.
Och vthan twiffuel är gudh-achtighetennes hemligheet stoor, hwilken vp- penbar worden är j kö- tet — — — troodd j werldenne ² .	Och är clart ath — — — — — — — — — troodt vthaff werl- denne.	καὶ ὁμολογουμένως μέγα ἐστὶ τὸ τῆς εὐσηβείας μυστήριον ὅς ἐφανερώ- θη ἐν σαρκί — — ἐπι- στεύθη ἐν κόσμῳ.
Sanningena. Ty alt thet Gudh skapat haffuer, är gott ³ .	— ath — — thet är — — —.	τὴν ἀλήθειαν, ὅτι πᾶν κτίσ- μα θεοῦ καλόν.
Såsom tu vpfödder äst j troonnes ordom och godh lärdom.	vpfödder i tronas och godh lärdoms oordhom.	ἐντρέφόμενος τοῖς λόγοις τῆς πίστεως καὶ τῆς κα- λῆς διδασκαλίας.
Men öffua tigh sielff ⁴ .	Oöffua — — mykit heller.	γυμνάζε δὲ σεαυτόν.
Thet är jw itt fast ord och j allo måtto wel werdt, at man thet anammar.	= 1541.	πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος.
wi hoppes.	wij itt fast hopp haffuom.	ἡλπίζαμεν.
then gåffuo som j tigh är, then tigh giffuen är ⁵ .	then gåffuo som tigh giff- uen är.	τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος, ὃ ἐ- δόθη σοι.

¹ Trots den gjorda ändringen kommer S närmare E än L.

² Här har S trots den gjorda ändringen i början af meningen, bibehållit sin egendomlighet från 1526, som kommer närmast V. Ändringen 1541 ter sig såsom en efterbildning af E, hvilken S dock icke följer i det följande. Man observere den afvikelse från L, som S 1541 företer, ehuru man 1526 tydligen har tagit denna källa till hjälp.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Tim.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
placidam ac quietam vitam, V: quietam et tranquillam —.	gerüglich vnd stilles leben.	2,2			1
Mulier in silentio discat.	Ein weib lerne in der stille.	11			
qui liberos habeat in subjectione cum omni reverentia, V: filios habentes subditos — — castitate.	der gehorsame kinder habe mit aller erbarkeit.	3,4			1
compositas, V: pudicas.	erbar.	8			1
ut nemo possit illos criminari, V: nullum crimen habentes.	wenn sie vnstrefflich sind.	10	1		
Et citra controversiam magnum est pietatis mysterium. Deus manifestatus est in carne — — fides illi habita est in mundo, V: Et manifeste magnum — sacramentum, quod manifestatum — — creditum est in mundo.	Vnnd kündlich gros ist das Gottselig geheimnis, welches ist offenbaret im fleisch — — gegleubet von der welt.	16			
veritatem, quod quicquid creavit deus bonum sit, V: —. Quia omnis creatura dei bona —.	die warheit —. Denn alle creatur Gottes ist gut.	4,4			
enutritus in sermonibus fidei bonæque doctrinæ, V: — verbis fidei —.	wie du auff erzogen bist inn den worten des glaubens vnd der guten lere.	6			
quin potius exerce temetipsum, V: Exerce autem —.	Vbe dich selbst, 1522: vbe dich selbst aber.	7			
Indubitatus sermo dignusque qui omnibus modis approbetur, V: Fidelis — et omni acceptione dignus.	dz ist jhe gewisslich war, vnd ein thewr werdes wort.	9	1		
spem fixam habemus, V: speramus.	wir gehoffet haben.	10		1	
quod in te est donum quod datum est tibi, V: gratia quæ in te est, quæ data est tibi.	die gabe die dir gegeben ist.	14	1		

³ Här har väl L föränledt S till ändringen af satssammanhanget, men inflytandet från E (1526) framträder ännu.

⁴ Här kan ändringen knappast ha föränledts af L (1535), som saknar adversativ konjunktion.

⁵ Man observere kompletteringen, som icke kan ha skett med ledning af L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
sådana skola först lära wel regera sitt eghit hws ¹ .	— mågha — lära regera —.	μανθανέντων πρῶτον τὸν ἴδιον οἶκον εὐσεβεῖν.
en Hedninge. och haffua sin doom.	en otrooghen. haffuandes theras fördö- milse.	ἀπίστου. ἔχουσαι κρίμα.
Thertil medh äro the få- fenga och löpa om kring. ingen tilfelle giffua moot- ståndarenom til at tala illa.	och lära ath löpa om cring. — fiendenom — tala illa på them.	ἅμα δὲ καὶ ἀρχαὶ μανθά- νουσιν περιερχόμεναι. μηδεμίαν ἀφορμὴν διδόναι τῷ ἀντικειμένῳ λοιδορίας χάριν.
haffua wendt tillbaka effter Satanam.	äro affwekna och följt Sa- thanom effter.	ἐξετράπησαν ὀπίσω τοῦ σα- τανᾶ.
Jagh betyrhar — at tu håller thetta, vthan eghen godtyckio, och gör intet effter weeld.	— förmanar — ath tu håller thetta här, intit göran- des aff hastugheet eller titt eghitt sinnes tilbö- yeligheet.	διαμαρτύρομαι — ἵνα ταῦτα φυλάξης χωρὶς προκρί- ματος, μηδὲν ποιῶν κατὰ πρόσκλησιν.
at tu ofta siwk är.	för thina monga siwkdoma skul.	τάς πυκνάς σου ἀσθενείας.
at man them tilförene dö- ma kan — wardha se- dhan vppenbara — the andra bliffua ock intet fördolda.	och gå framföre åth till domen — fölia och eff- ter — the sigh anner- lunda haffua the kunna icke dölias.	προάγουσαι εἰς κρίσιν — ἐπακολουθοῦσιν — τὰ ἄλλως ἔχοντα κρυβήναι οὐ δύνανται.
bliffuer widh — helsosam- ma ord.	faller till — sanskyllugha. — —.	μὴ προσέρχεται ὑγιαίνουσι λόγοις.
han är förmörkat — är siwk j.	är vpblåster — twingar sigh mz.	τετρωπτα: — νοσῶν περί.
jfra hwilko sanningen är borttaghen.	= 1541.	καὶ ἀπεστερημένων τῆς ἀ- ληθείας.
Men wara gudheligh, och låta sigh nöya är win- ning noogh. then salighe. konst.	Förty gudactigheten medh thet sinne at man låter sigh nöya ärbåtan noogh. — hælughe. wjsdmo.	ἔστι δὲ πορισμὸς μέγας ἡ εὐσέβεια μετὰ αὐταρκεί- ας. ὁ μακάριος. γνώσεως.

¹ S:s ändring är själfständig, v. 5, 1526 bildad efter L 1522, är 1541 om-
bildad efter L 1535 (= EV). V. 10 utelämnar S 1541 det öfverflödiga: "aff men

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Tim.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
discant primum propriam do- mum pie tractare, V: — do- mum suam regere.	solche las zuuor lernen jre eigne heuser Göttlich re- gieren.	5,4			
infideli, V = E.	ein Heide.	8			1
habentes condemnationem, V: damnationem.	vnd haben jr vrteil.	12		1	1
simul autem et ociosæ discunt circumire, V = E.	Daneben sind sie faul, vnd lernen vmblauen.	18			
nullam occasionem dare aduer- sario ut habeat maledicendi causam, V: — maledicti gra- tia.	dem widdersacher keine vr- sache geben zü schelten.	14			
deflexerunt secutæ satanam, V: conversæ sunt retro sathan- nam.	sind vmbgewand, dem Satana nach.	15		1	1
Obtestor — ut hæc serves sine præcipatione iudicii, nihil fa- ciens juxta propensionem ani- mi, V: — sine præjudicio ni- hil faciens in alteram partem declinando.	Jch bezeuge — das du sol- ches haltest on eigen gut dunckel vnd nichts thuest nach gunst.	21			1
crebras tuas infirmitates, V: fre- quentes — —.	das du oft kranck bist.	23			1
præcedentia ad iudicium — sub- sequuntur — ea quæ secu- habent occultari non possunt.	das man sie vorhin richten kan — werden hernach of- fenbar -- die andern blei- ben auch nicht verborgen.	24 f.			1
accedit sanis sermonibus, V: ac- quiescit — —.	bleibet bey den heilsamen worten.	6,3			1
inflatus est — insaniens circa, V: superbus est — languens.	ist verdüstert — ist seuchtig.	4			1
et a quibus adempta est veritas, V: et qui a veritate privati sunt.	vnd der warheit beraubt sind.	5	1		
Est autem quæstus magnus, pie- tas cum animo sua forte con- tente.	Es ist aber ein grosser ge- win, wer Gotselig ist vnd lesset jm genügen.	6			
beatus, V = E.	der selige.	15			
scientiæ, V = E.	kunst.	20			1

niskior". I kap. 6, 18 vill *Obs. Strengn.* för: "oförtrötne" läsa: "hielpsamme",
och för: "en godh grund": "en skatt en god grund".

S. 1541. til at predica lijffzens löffte i Christo Jesu ¹ .	S. 1526. effter lijffzens lyffte som är i Christo Jesu.	G. κατ' ἐπαγγελίαν ζωῆς τῆς ἐν χριστῷ Ἰησοῦ.
om. vppenbarelse.	Jesu Christi. tillkommilse.	om. τῆς ἐπιφανείας.
oförgengelighit wesende.	oförgängeligheet.	ἀφθαρσίαν.
Ty iagh weet på hwem iagh troor, och är wiss, at han förmå förwara mitt betrodda godz in til then daghen.	— weet och är wiss ath then som iagh troodt haffuer, han förmå — insatta godz — —.	οἶδα γὰρ ὃς πεπίστευκα, καὶ πέπεισμαι ὅτι δυνατός ἐστί παρακαθήκην μου φυλάξαι εἰς ἐκείνην τὴν ἡμέραν.
Hålt tigh effter the helso- samma ordz efftersyn som tu hördt haffuer aff migh, om tron. — Thetta godha betrodda godzet bewara.	Haftt efftersyn vthaff the salugh oord, som — aff migh i trona — —. Thetta merkeligha insatta godz bewara.	ὁποτόπωσιν ἔχε ὁγιαζόν- των λόγων ὧν παρ' ἐμοῦ ἤκουσας, ἐν πίστει — τὴν καλὴν παρακαθήκην φύ- λαξον.
Så sterck tigh nu — ge- nom nådhena som är i Christo Jesu. Och huadh tu aff migh hördt haff- uer — thet befala.	— — j nådhenne — och j the stycker som tu hördt haffuer aff migh — befall thet.	Σὺ οὖν — ἐνδυναμοῦ ἐν τῇ χάρτι τῇ ἐν χριστῷ Ἰη- σοῦ, καὶ ἃ ἤκουσας παρ' ἐμοῦ — Ταῦτα παραάθου.
Thet är jw itt fast ord.	Aär jw wisseligha sandt.	Πιστὸς ὁ λόγος.
Ty thet hielper mykit til ogudhachtigheet.	ty the komma mera ogud- achtugheet åstadh.	ἐπὶ πλεῖον γὰρ προκόψουσιν ἀσεβείας.
Herren känner sina.	— them som hans äro.	ἐγὼν κύριος τοὺς ὄντας αὐ- τοῦ.
Men förkasta dårachtig och offuerdådigh spørsmål.	Hata dåractugh spørsmål och the ther ingen lär- dom medh fölyer.	τὰς δὲ μωρὰς καὶ ἀπαιδεύ- τους ζητήσεις παραιτοῦ.
besinna sigh ² . stoortalighe. mitt sett.	vmwenda sigh. stålte. min vnderwsning.	ἀνανήψουσιν. ἀλαζόνες. τῇ ἀγωγῇ.

¹ Jämväl v. 4 skönjes inflytandet från L.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Tim.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
secundum promissionem vitæ quæ est in Christo Jesu, V = E.	zu predigen die verheissung des lebens jnn Christo Jhesu.	1,1			1
om., V: om.	om.	8			
apparitionem, V: illuminatio- nem.	die erscheinung.	10			
immortalitatem, V: incorruptio- nem.	ein vnuergegenglich wesen.	»			1
Novi enim certusque sum, quod is cui credidi, potens sit de- positum meum custodire in illum diem, V: scio enim cui credidi et certus sum — ser- vare —.	Denn ich weis, an welchen ich glaube, vnnd bin ge- wiss, das er kan mir meine beilage bewaren bis an jhe- nen tag.	12		1	1
Formam habeto sanorum ser- monum quos a me audisti cum fide. — Egregium depo- situm servato, V: — habeas — in fide. — Bonum deposi- tum custodi.	Halt dich nach dem furbilde der heilsamen wort, die du von mir gehöret hast, vom glauben —. Diesen guten beilag beware.	13 f.			1
Tu igitur — fortis esto in gra- tia quæ est per Christum Je- sum, et in his quæ audisti a me —. Hæc commenda, V: — confortare — in Christo Jesu, et quæ — hæc com- menda.	So stercke du dich — durch die gnade jnn Christo Jhesu, vnnd was du von mir ge- hört hast — das befiel.	2,1	1	1	1
Certus sermo, V: fidelis —.	Das ist jhe gewislich war.	11			
ad maiorem enim proficient im- pietatem, V: Multum enim proficiunt ad impietatem.	denn es hilfft viel zum vn- göttlichen wesen.	16			1
Novit dominus qui sint sui, V: cognovit — qui sunt ejus.	Der Herr kennet die seinen.	19			1
Stultas autem et inerudititas quæ- stiones respue, V: — et sine disciplina — devita.	Aber der törichten vnd fre- chen fragen entschlahe dich.	23			
resipiscant, V = E.	widder nüchtern würden.	26			
fastuosi, V: elati.	rhumretig.	3,2			
institutionem, V = E.	meine weise.	10			1

² Obs. Strengn.: "äter nycktre warda", jfr L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men medh onda menniskior och bedraghare, warder thet jw lenger jw arghare. The förföra och warda förförde.	Men oonda — the haffua framgång j thet oondt är, j ty ath the sielffue fara wille och göra andra willa medh sigh.	πονηροὶ δὲ ἄνθρωποι καὶ γόητες προκόψουσιν ἐπὶ τὸ χεῖρον, πλανῶντες καὶ πλανώμενοι.
Och effter tu — haffuer kunnet then helgha Scrifft, kan hon tigh vnderwisa ¹ .	(vetandes) och ath tu — haffuer kunnet then helgha scrifft, hwilkin tigh kan wijss göra.	καὶ οὗτι — τὰ ἱερά γράμματα οἶδας τὰ δυνάμενά σε σοφίσαι.
lijdh och vmgell — vthretta titt embete redheligha.	ståå hårda — fly thet så ath titt embete redhelighit finnes.	κακοπάθησον — τὴν διακονίαν σου πληροφορήσον.
(haffuer) fått kärlek til. På thet at genom migh skulle Predicanen stadhfest warda. — Och iagh är friyat —. Men Herren skal förlössa migh.	taghit widh. — — skulle testa widhare predicat warda —, ath iach wort friyadher — och herren warder migh friyande.	ἀγαπήσας. ἵνα δι' ἐμοῦ τὸ κήρυγμα πληροφορηθῇ — καὶ ἐρύσθην — καὶ ῥύσεται με ὁ κύριος.
effter begges våra troo.	effter menligha troona.	κατὰ κοινὴν πίστιν.
at huad som än nu fattadhes skulle tu fulkomligha bestella och besettia städherna här och ther medh Prester.	— — skulle tu retta, och besätia städherna medh åldersmän.	ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃ κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους.
icke eensinnigh ² , icke sticken, icke bitter ³ .	icke hoghmodugh, icke törnugh, icke wijngirug, icke hatsk.	μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάρονον, μὴ πλῆκτην.
Och håller sigh widh thet ord som wist är och lära kan.	hållandes sigh widh wiss lärdoms oord.	ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου.
The Creter äro altijdh liughare.	The vthaff Creta haffua jw lögnare warit.	κῆρτες ἀεὶ ψεύσται.

¹ V. 16 är jämväl ombildad efter L. I kap. 4,2 vill Obs. *Strengn.* för: "sachtmodigheet" läsa: "långmodigheet".

² Obs. *Strengn.*: "egensinnig".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Tim.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Porro mali homines et impostores proficient in pejus, dum et in errorem adducunt et errant ipsi, V: Mali autem — et seductores — errantes et in errorem mittentes.	Mit den bösen menschen aber vnd verfürschen, wirts je lenger je erger, verführen vnd werden verfürdet.	3,13			1
(sciens) et quod — sacras literas noveris, quæ te possunt eruditum reddere, V: Et quia — nosti quæ — instruere.	Vnd weil du — die heilige Schrift weissest, kan dich die selbige vnderweisen.	15			1
obdura in afflictionibus — ministerium tuum ad plenum probatum reddito, V: in omnibus labora — tuum imple.	leide dich — richte dein ampt redlich aus.	4,5			1
amplexus, V: diligens.	(hat) lieb gewonnen.	10		1	1
ut per me præconium expleretur — et ereptus fui — et eripiet me dominus, V: — prædicatio impleatur — et liberatus sum. — Liberavit me — —.	auff das durch mich die predigt befestigt würde —, vnd ich bin erlöset —, Der Herr aber wird mich erlösen.	17			1
			<i>Tit.</i>		
juxta communem fidem, V: secundum —.	nach vnser beiden glaube.	1,4			1
ut quæ desunt, pergas corrigere et constituas oppidatim presbyteros, V: — corrigas et constituas per civitates presbyteros.	das du soltest vollend anrichten da ichs gelassen habe, vnd besetzen die Stedte hin vnd her mit eltesten.	5			1
non præfractum, non iracundum, non vinosum, non percussorem, V: non superbum — vinolentum —.	nicht eigensinnig, nicht zornig, nich ein weinseuffer, nicht beissig.	7			
tenacem ejus, qui secundum doctrinam est, fidelis sermonis, V: amplectentem eum qui — fidelem sermonem.	vnd halte ob dem Wort dz gewis ist vnd leren kan.	9			1
Cretenses semper mendaces, V = E.	die Creter sind jmer lügener. 1522: sind yhe lugener gewesen.	12			

³ *Obs. Strengn.*: "icke drinckare, icke fråssare". I v. 1 för: "predica Gud z vthwaldom trona": "after thetas troo, som Gud uthwaldt hafwer".

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Men tala tu så som tilbörlihithit är, effter en helsosam lärdom. godha Lärerskor ¹ .	Men lär tu thet en helsosam lärdom tilhörer.	Σὸ δὲ λάλει ἃ πρέπει τῇ ὑγιαίνουσῃ διδασκαλίᾳ.
Ty Gudz nådh helsosam allom menniskiom är vpenbarat ² .	ath the lära frå sikh thz höffuiskt är. — — — haffuer sikh skina latit.	καλοδιδασκάλους. ἐπεφάνη γὰρ ἡ χάρις τοῦ θεοῦ σωτήρος πάντων ἀνθρώπων.
thet saligha hoppet — oretferdigheet — itt folck til eghendom thet sikh om godha gerningar befliter — medh fult alffuar. och (äro) lydighe ³ .	thet helgha hoppet — ondsko — itt enkannerlighen eghit folk, the godha — effterfölyer — medh all wällugheet. ath the lydha theras öffuersta.	τὴν μακαρίαν ἐλπίδα — ἀνομίας — λαὸν περιούσιον, ζηλωτὴν καλῶν ἔργων — μετὰ πάσης ἐπιταγῆς. πειθαρχεῖν.
Them. elskeligha och wärom hielpare ⁴ . At tijn troo som wij haffue medh hwar annan må krafftigh warda, genom kundskapen på alt gott som j haffuen j Christo Jesu. Ty wij haffue stoor glädhe.	Wärom wen och medhielpare. ath thijn troos deelactugheet må krefftugh warda j kuntschapen aff allo godho som vthi idher är till Christum Jesum — — — —.	τῷ ἀγαπητῷ καὶ συνεργῷ ἡμῶν. ὅπως ἡ κοινωνία τῆς πίστεώς σου ἐνεργῆς γένηται ἐν ἐπιγνώσει παντὸς ἀγαθοῦ, τοῦ ἐν ὑμῖν εἰς χριστὸν Ἰησοῦν· Χάριν γὰρ ἔχομεν πολλήν.
Them vthkoradom fremlingom, som bo här och ther — — effter Gudz Fadhers försynn.	Them fremmandom som boo — — them vtvaldom effter — —.	ἐκλεκτοῖς κατεπιδήμοις δι' ἀσποράς — κατὰ πρόγνωσιν θεοῦ πατρός.
arff. På thet idhor troo skal retsinnigh och mykit kostelighare befunnen warda.	ärffuodelar. — idhar troos bepröffuelse mykit kosteligharen skall befunnen warda.	κληρονομίαν. ἵνα τὸ δοκίμιον ὁμῶν τῆς πίστεως πολυτιμότερον — εὐρεθῇ.

¹ V. 7 är ock ombildad efter L.² Man observere afvikelsen från L.³ V. 8, i 1526 bildad efter L. 1522, är i 1541 ombildad efter L. 1535.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Tit.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Tu vero loquere quæ decent san- nam doctrinam, V: Tu autem — —.	Du aber rede, wie sichs zi- met nach der heilsamen lere.	2,1			1
ut honesta doceant, V: bene do- centes.	gute lererin.	3			1
Illuxit enim gratia dei salutifera omnibus hominibus, V: appa- ruit enim — dei et salvatoris nostri omnibus —.	Denn es ist erschienen die heilsame gnade Gottes al- len menschen.	11	1		
beatam illam spem — iniquitati — populum peculiarem (V: acceptabilem) — sectatorem bonorum operum — cum omni præcipiendi studio (V: cum omni imperio).	die selige hoffnung — unge- rechtigkeit — ein volck zum eigenthum, das vleissig were zü guten wercken — mit gantzem ernst.	13 f.			1
ut magistratibus pareant, V: dicto obedire.	vnd gehorsam seien.	3,1			1
		<i>Fil.</i>			
dilecto ac collegæ nostro, V: — adjutori —.	dem lieben vnd vnserm ge- hülffen.	V. 1			
ut communicatio fidei tuæ effi- cax fiat in agnitione omnis boni, quod est in vobis erga Christum Jesum. Gaudium enim habemus multum, V: — — evidens — omnis operis boni in Christo Jesu — mag- num habui.	das dein glaube, den wir mit einander haben, inn dir krefftig werde, durch erkenntnis alle des guten, das jr habt inn Christo Jhesu. Ich habe aber grosse freude.	6			1
		<i>1 Petr.</i>			
advenis sparsim incolentibus — delectis juxta præfinitionem dei patris, V: electis advenis dispersionis — secundum præ- scientiam —.	den erweleten frembdlingen hin vnd her — nach der versehung Gottes des Va- ters.	1,1	1	1	1
hæreditatem, V = E.	erbe.	4			
quo exploratio fidei vestræ multo preciosior — reperiatur, V: ut probatio — inveniatur.	auff das ewer glaube recht- schaffen vnd viel köstlicher erfunden werde.	7			1

⁴ *Obs. Strengn.:* "medarbetare". Samma ändring vill *Obs. Strengn.* göra i v. 24.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Så skole j frögda idher ¹ . Ty the haffua icke sigh sielffuom tient ² .	och frögdens för trona skul. (uppenbarat), ath the icke sigh sielffuom tiente.	ἀγαλλιᾶσθε. (ἀπεκαλύφθη), ὅτι οὐχ ἑω- τοῖς διεκόνουν.
genom Jesu Christi vppen- barelse.	ithy Jesus Christus idher uppenbarat warder.	ἐν ἀποκαλύψει Ἰησοῦ χρι- στοῦ.
Och steller idher icke så- som tilförenna, tā j vthi fåwitsko leffden effter begärelsen ³ .	ath j icke geffuen idher till the förra begärilsen som idher regeradhe förra än j kenden Christum.	μὴ συσχηματιζόμενοι ταῖς πρότερον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὁμῶν ἐπιθυμίαις.
j åkallen honom för en Fadher som dömer.	j åkallen fadhren som dö- mer.	πατέρα ἐπικαλεῖσθε τὸν κρί- νοντα.
jfrå idhart fåfenga leffuerne effter fädhernas sett.	— — thet leffuerne som j vtinnan wandradhen eff- ter idre föräldrars vpsät- ningar.	ἐκ τῆς ματαίας ὁμῶν ἀνα- στροφῆς πατροπαράδο- του.
Och görer idhra siälär ky- ska j sanningennes lydhno.	j som idra siälär rena giordt haffuen lydhandes san- ningenne.	τὰς ψυχὰς ὁμῶν ἡγνικότες ἐν τῇ ὑπακοῇ τῆς ἀλη- θείας.
vpbygger idher til.	görer idher till.	οἰκοδομεῖσθε.
thz eghendoms folcket.	it förwerffuat folk.	λαὸς εἰς περιποίησιν.
när thet nu j dagsliuset kommer ⁴ . med fruchtan ⁵ .	then dagh han wardher idher sökiandes. = 1541.	ἐν ἡμέρᾳ ἐπισκοπῆς.
om j för jdhra misgerningar slagne warden och lij- den ⁶ .	— — — och haffuen ther tolamoodh medh.	ἐν παντὶ φόβῳ. ἐὶ ἀμαρτάνοντες καὶ κολα- φιζόμενοι ὁπομενεῖτε.
när han leedh, hotadhes han intet.	när honom bars oondt vppå, trughades han intit.	πάσχων οὐκ ἡτείλει.
sielff offradhe.	droogh.	αὐτὸς ἀνῆγεγεν.

¹ V. 9 utelämnar S 1541 riktigt det 1526 från V upptagna: "idhres" (siälär salugheet).

² Här har S låtit L(V) förmå sig till en felaktig ändring.

³ I exempel sådana som de båda sistnämnda ser man den lätthet och ledig-
het, som S:s översättning vunnit med L:s tillhjälp, jfr vv. 7, 18.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Petr</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
exultatis, V: exultabit.	so werden jr euch frewen.	1,8		1	1
(revelatum est) quod haud sibi ipsis ministrarent, V: quia non — ministrabant.	Denn sie habens nicht jnen selbst — dar gethan.	12		1	1
dum vobis patefit Jesus Christus, V: in revelationem Jesu Christi.	durch die offenbarung Jhesu Christi.	13			1
ut non accommodetis vos pri- stinis concupiscentiis, quibus dum adhuc ignoraretis Chri- stum agebami, V: non confi- gurati prioribus ignorantiae ve- strae desideris.	vnd stellet euch nicht gleich wie vorhin, da jr jnn vn- wissenheit nach den lüsten lebetet.	14			1
patrem invocatis judicantem, V: — eum qui judicat.	jr den zum vater anruffet, der — richtet.	17		1	1
a vana vestra conversatione quam ex patrum acceperatis tradi- tione, V: — conversatione pa- ternæ traditionis.	von ewrem eiteln wandel nach väterlicher weise.	18			1
qui animas vestras purificastis obediendo veritati, V: animas — castificantes in obedientia veritatis.	Vnd machet keusch ewre see- len im gehorsam der war- heit.	22			1
ædificemini, V: superædifica- mini.	bawet euch zu.	2,5			
populus qui in lucrum accessit, V: — acquisitionis.	das volck des eigenthums.	9			1
in die visitationis, V = E.	wens nu an den tag kommen wird.	12			1
cum timore, V: in omni timore.	mit aller furchte.	18		1	
si cum peccantes alapis cædi- mini sufferetis, V: si peccan- tes et collaphizati suffertis.	so jr vmb missethat willen streichet leidet.	20			
cum malis afficeretur, non mi- nabatur, V: — pateretur, — comminabatur.	nicht drewet, da er leid.	23			
ipse pertulit, V = E.	selbs geopffert hat.	24			1

⁴ En försämring, framkallad af L.⁵ Obs. *Strengn.*: "all fruktan".⁶ Man observere afvikelsen från L, hvilken dock är så mycket använd i detta kap. för öfrigt.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Vthan om then fördolda menniskian j hiertat, är vthan wank, medh sachtmodighom och stillom anda, thz är kostelighit för Gudhi.	vtan then fördolde menniskian som j hiertat är, om så är ath hon haffuer ingen wank, så ath anden är sactmodugh och stilla, huilkin ande för gudh en kosteligh och dyr ting är.	ἀλλ' ὁ κρυπτός τῆς καρδίας ἄνθρωπος ἐν τῷ ἀφθάρτῳ τοῦ πρᾶως καὶ ἡσυχίου πνεύματος ὃ ἐστὶν ἐνώπιον τοῦ θεοῦ πολυτελής.
Men Herrans ansichte är offuer them som ondt göra ¹ .	— tilseende — —.	πρόσωπον δὲ κυρίου ἐπὶ ποιοῦντας κακά.
I them samma.	I thz samma.	ἐν ψ.
När Gudh en gång bijdde, och tolamodh hadhe — Hwilket nu ock oss saligha gör j dopet, som genom hijnt betydt är, Icke at kötzens smittor affleggias vthan at man haffuer itt gott samwet til Gudh.	När som en tijdh förbiddes gudz långdrectugheet — hvilkes figure nw swarar döpslens, then och oss frelsar, mz huilkom ey borttaghes kötzens orenligheet, vthan görs itt gott samwet till gudh.	ὅτε ἄπαξ ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ θεοῦ μακροθυμία — ὃ καὶ ἡμᾶς ἀντίστοιχον νῦν σώζει βάπτισμα, οὐ σαρκὸς ἀποθεσις ῥύπου, ἀλλὰ συνειδήσεως ἐπερώτημα εἰς θεόν.
at wij förlijdhen tijdh haffue wårt leffuerne förslitet effter Hedninganars wilia.	— haffue fulkompnat hedingers wilia.	(ἡμῖν) ὁ παρεληλυθὺς χρόνος τοῦ βίου τὸ βούλημα τῶν ἐθνῶν κατεργάσασθαι.
vthi samma slemma oskikeligha wesende och försmädhen.	— — — öffuerflödugheetz vnardugheet, the ther illa tala om idher.	εἰς τὴν αὐτὴν τῆς ἀσωτίας ἀνάχουσιν, βλασφημοῦντες.
en brinnande kärleek inbyrdes.	en stadugh kärleek.	τὴν εἰς ἑαυτοὺς ἀγάπην ἐκτενῇ.
Om någhor haffuer itt embete.	— — tienar.	εἴ τις διακονεῖ.
Förundrer icke på then heta, som idher wedherfars	— icke när j bepröffuens genom celden (huilkit	μὴ ἐξινίσσῃς τῇ ἐν ὁμῖν πυρώσει πρὸς πειρασμόν

¹ Man observere att S, trots den gjorda ändringen, skiljer sig från L, så äfven

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Petr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
verum occultus, qui est in corde homo, si is careat omni corruptela, ita ut spiritus placidus sit ac quietus, qui spiritus in oculis dei magnifica et sumptuosa res est, V: sed qui absconditus est homo cordis in incorruptibilitate, quieti et modesti spiritus, qui est in conspectu dei locuplex.	sondern der verborgen mensch des hertzen vnnerrückt, mit sanfftem vnd stillern geiste, das ist köstlich fur Gott.	3,4			1
Rursus aspectus domini super eos qui faciunt mala, V: Vultus autem — super facientes — in quo, V = E.	Das angesicht aber des Herrn sihet auff die da böses thün.	12			
cum semel expectabatur dei lenitas — cujus figuræ nunc respondens baptismus nos quoque salvos reddit, quo non carnis sordes abjiciuntur sed quo fit ut bona conscientia bene respondeat apud deum, V: cum expectabant dei patientiam — Quod et vos nunc similis forma salvos facit baptisma, non carnis depositio sordium, sed conscientiæ bonæ interrogatio in deum.	Inn demselbigen. da Gott eins mals harret, vnd gedult hatte — welches nu auch vns selig macht, jnn der Tauffe, die durch jhnes bedeutet ist. Nicht das abthün des vnflats am fleisch, sondern der bund eines guten gewissens mit Gott.	19 20 f.			1
quod anteacto vitæ tempore voluntatem gentium patrauerimus, V: præteritum tempus ad voluntatem — — consummandam.	das wir die vergangen zeit des lebens zübracht haben nach Heidnischem willen.	4,5			
in eandem luxuriam refusionem qui de vobis male loquuntur, V: — luxuriæ confusionem blasphemantes.	jnn dasselbige wüste vnordige wesen, vnnd lestet.	4			1
charitatem inter vos vehementem, V: mutuam in vobismetipsis charitatem continuam.	vntern ander eine brünstige liebe.	8			
si quis ministrat, V = E.	So jemand ein Ampt hat.	11			1
ne miremini, dum per ignem exploramini quæ res ad experi-	lasset euch die hitze so euch begegnet nicht befrembden	12			1

i det föregående af v. 12. Jfr v. 4, 20. V. 11 vill *Obs. Strengn.* för: "gå honom efter" läsa: "fare efter honom".

S. 1541. (then idher wedherfars, at j skolen försökte war- da) — at j lijden medh Christo.	S. 1526. skeer till idhor försökilse) — j thet athi ären deel- actughe wordne j Jesu Christi pino.	G. ὁμῖν γινομένη — καθὸ κοινωνεῖτε τοῖς χριστοῦ παθήμασι.
Anden som är herligheten- nes och Gudz Ande, hwi- las på idher.	herlighetennes och gudz ande hwilar sigh offuer idher.	τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα ἐφ' ὅμας ἀναπαύεται.
then ther trädher in j eens annars embete. aff en godh wilia — sitt folck. håller idher hårdt widh öd- miuktena. Ty —.	— — annars mandz ting begärrar. medh itt frijtt modh — arffuet. bewisar ther medh idhor ödmiukheet, för then skull, ath.	ἀλλοτριοεπίσκοπος. προθύμως — τῶν κλήρων. τὴν ταπεινοφροσύνην ἐγκομ- βώσασθε, ὅτι.
then Församling j Babylo- nia, vthwald lijka medh idher.	= 1541.	ἡ ἐν βαβυλῶνι συνεκλεκτή.
j retferdighetenne som wår Gudh giffuer, och Frel- saren Jesus Christus ¹ . Efter thet allahanda aff hans Guddoms krafft (ehuadh som til lijff och gudhach- tigheet tienar) oss skenckt är, genom hans kundskap.	genom gudz och frelsarens Jesu Christi rettferdug- heet. Såsom hans guddoms craft haffuer oss alt giffuit, som lijff och gudactugheet til- hörer genom hans kenz- lo.	ἐν δικαιοσύνῃ τοῦ θεοῦ ἡ- μῶν καὶ σωτῆρος Ἰησοῦ χριστοῦ. ὡς πάντα ἡμῖν τῆς θείας δυνάμεως αὐτοῦ τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν δε- δωρημένης διὰ τῆς ἐπι- γνώσεως τοῦ.
och seer intet. Ty. wij haffue sielfue seedt hans herligheet.	och treffuar medh handen effter wäghen. doch lecawäl. äro the samme som medh wår öghon haffue seedt hans maiestat.	μωπαζων. δέ. ἐπόπται γεννηθέντες τῆς ἐ- κείνου μεγαλειότητος.
ena röst som til honom skeedde.	— — — sadhes.	φωνῆς ἐνεχθείσης αὐτῷ.
och thet skole j först weta, at ingen prophetia j Scriff-	om j först weten, ath ingen prophetisk scriff haffuer	Τοῦτο πρῶτον γινώσκοντες ὅτι πᾶσα προφητεία γρα-

¹ I samma v. vill *Obs. Strengn.* utbyta: "lijka troo" (= 1526) mot: "lijka

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Petr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
mentum vestri fit — in hoc quod consortes estis afflictionum Christi, V: nolite peregrinari in fervore qui ad tentationem vobis fit — communicantes Christi passionibus —.	(die euch widerferet, das jhr versucht werdet) — das jr mit Christo leidet.				
gloria et spiritus dei super vos requiescit, V: quod est honoris gloriæ et virtutis dei et qui est ejus spiritus requiescet.	der Geist der ein Geist der herrligkeit vnd Gottes ist, ruget auff euch.	4,14			1
curiosus alienarum rerum.	der jnn ein frembd ampt greiff.	16			1
propenso animo — cleros, V: voluntarie — cleris.	aus gutem willen — jr volck.	5,2 f.			1
humilitatem animi vobis infixam habete, propterea quod, V: omnes enim invicem humilitatem insinuate, quia.	haltet fest an der demüt, Denn.	5			1
ea quæ est in Babylone vestræ consors electionis ecclesia, V: ecclesia quæ est i B. collecta.	die sampt euch ansserwelet sind zü Babylonia.	13	1		
per justitiam dei nostri et servatoris Jesu Christi, V: in justitia — — salvatoris — —.	jnn der gerechtigkeit die vnsrer Gott gibt vnd der Heiland Jhesus Christ.	1,1			1
sic ut ejus divina virtus omnia nobis largita est, quæ ad vitam et pietatem pertinent per agnitionem ejus, V: quomodo omnia nobis divinæ virtutis suæ quæ — et pietatem donata sunt percognitionem —.	Nach dem allerley seiner Göttlichen krafft (was züm leben vnd Göttlichen wandel dienet) vns geschenket ist, durch die erkenntnis des —.	3			1
manu viam tentans, V: manu tentans.	vnd sihet nichts.	9			1
Attamen, V: autem.	Denn.	13			1
oculis nostris aspeximus illius majestatem, V: speculatores facti illius magnitudinis.	wir haben seine herlichkeit selber gesehen.	16			1
voce ad illum delata, V: — delapsa ad eum.	eine stimme die zu jm geschach.	17			1
Si illud prius noveritis, quod omnis prophetica scriptura non fit	Vnnd das solt jr fur das erst wissen, das keine weissa-	20			1

dyrbar troo". E: aequè preciosam fidem, V: coæqualem —, L: gleichen Glauben.

S. 1541. tenne, skeer aff eghen vth- legning ¹ .	S. 1526. vthlegning effter någhor mandz eghit sinne.	G. φῆς ἰδίαις ἐπιλύσεως οὐ γίνεται.
then förra werldenne.	j fortijdhen — werldene.	ἀρχαίου κόσμου.
(haffuer) vmstört och för- dömt ² . plågadhe the — then ret- ferdigha siälena med sina onda gerningar ² . eensinnadhe. vthi sitt förderffueligha we- sende.	medh vmstörtning fördöm- de. plågadhe han sina siäl — aff theras oonda gerningar. höghsinnadhe. — theras förtapelse.	καταστροφῇ κατέκρινεν. ψυχὴν δικαίαν ἀνόμοις ἔρ- γοις ἐβασάνιζεν. αὐθαδέις. ἐν τῇ φθορᾷ αὐτῶν.
Pråla aff idhra gåffuor, slösa medh idhart — låta icke formena sigh syndena.	slösandes vthi krässlighit leffuorne och slå sigh löss medh idher — på theras synd är ingen återwend- ning.	ἐντροπῶντες ἐν ταῖς ἀπά- ταις αὐτῶν συνευχαροῦμενοι ὁμῖν — ἀκαταπαύστους ἀμαρτίας.
thet som för itt sant ord- språk plåghar säyas.	= 1541.	τὸ τῆς ἀληθοῦς παροιμίας.
Men sielffwiliandes wilia the icke weta ³ . Men han haffuer tolamodh medh oss, Och wil icke, at någhre skola förgåås vthan ath hwar och en wender sigh til bättring.	Förty medh wilia weta the icke. — — är longmodugh widh idher, icke wiliandes — — vthan tagha hwar och en menniskio till bättring.	λανθάνει γὰρ αὐτοὺς τοῦτο θέλοντας. ἀλλὰ μακροθυμεῖ εἰς ἡμᾶς μὴ βουλόμενός τινας ἀπο- λέσθαι ἀλλὰ πάντας εἰς μετάνοιαν χωρῆσαι.
Så at j wenten och åstun- den effter Gudz dags til- kommelse ⁴ .	= 1541.	προσδοκοῦντας καὶ σπεύδον- τας τὴν παρουσίαν τῆς τοῦ θεοῦ ἡμέρας.
at j icke förförde warden genom the ogudacktigas wilfarelse, samt medh them, och fallen jfrå.	— — vthi the galna men- niskiors wilheet och fal- len jfrå.	ἵνα μὴ τῇ τῶν ἀθέσμων πλάνῃ συναπαχθέντες ἐκ- πίσῃτε.
Honom ware ära, nu och til ewigh tijdh.	— prijs nw och intil ewog- hetennes dagh.	αὐτῷ ἡ δόξα καὶ νῦν καὶ εἰς ἡμέραν αἰῶνος.
(wij) witnom.	— tillståm.	μαρτυροῦμεν.

¹ I den föregående delen af v. 19 har S 1541 såsom 1526 influerats af L.² Man ser att S 1541 genom L förledts till stora friheter i förhållande till S 1526, jfr 3, 18.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Petr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
privatæ interpretationis, V: Hoc primum intelligentes — — prophetia scripturæ propria interpretatione non fit.	gung jnn der Schrifft geschicht aus eigener auslegung.				
prisco mundo, V: originali mundo.	der vorigen welt.	2,5			1
subversione condemnavit, V: eversione damnavit.	vmbkeret vnd verdampt.	6			1
animam justam iniquis illorum factis excruciabat, V: — iniquis operibus cruciabant.	queleten sie die gerechte seele — mit jren unrechten werken.	8		1	1
præfracti, V: sibi placentes.	eigensinnig.	10			
in perditione sua, V: — corruptione —.	jnn jrem verderblichem wesen.	12			1
convivantes in erroribus suis, insultant vobis — a peccando curare nesciant, V: delitiis affluentibus in conviviis suis, luxuriantes vobiscum.	prangen von ewrem allmosen, prassen mit dem ewren — lassen jhnen die sunde nicht weren.	13			1
quod vero proverbio dici solet, V: illud veri proverbii.	das ware sprich wort.	22	1		
Nam illud volentes nesciunt, V: latet enim eos volentes.	Aber müthwillens wöllen sie nicht wissen.	3,5			
Verum patiens est erga nos, dum non vult ullos perire, sed omnes ad pœnetentiam recipere, V: sed patienter agit propter vos, nolens aliquos — sed omnes ad — reverti.	sondern er hat gedult mit vns, vnd wil nicht das jemand verloren werde, sondern das sich jederman zur Busse kere.	9			1
expectantes et accelerantes adventum dei dei, V: — et properantes in adventum dei domini.	das jr wartet vnd eilet zü der zükunfft des tages des Herrn.	12	1		
ne simul cum aliis nefariorum errore abducti excidatis, V: ne insipientium errore traducti —.	das jhr nicht durch jrthum der ruchlosen leute, sampt jnen verföret werdet vnd entfallet.	17			1
Ipsi gloria et nunc et in diem æternitatis, V = E.	Dem selbigen sey ehre, nu vnd zü ewigen zeiten.	18			1
testamur, V = E.	(wir) zeugen.	<i>1 Joh.</i> 1,2			

³ Jämväl i det följande skönjes inflytandet från L.

⁴ Man observere att S fortfarande afviker från L på detta ställe och ensam rätt återger *σπείδομαι* med: åstundar. I v. 16 vill *Obs. Strengn.* för: "förwerra" läsa "vränga".

S. 1541.	S. 1526.	G.
håller hans ord.	gömer gudz oord.	τηρηῇ αὐτοῦ τὸν λόγον.
Brödher — Thet gamla bodhet är thet ord som j haffuen hördt aff begynnelsen.	Mine kärste. — Gammalt bodh är thet som j haffuen —.	ἀδελφοί — ἡ ἐντολὴ ἡ παλαιά. ἐστὶν ὁ λόγος ὃν ἡκούσατε ἀπ' ἀρχῆς.
itt nytt bodh thet sant är j honom och j idher, Ty ¹ .	— huilkit j honom sandt är, thet och sandt är j idher, ath.	ἐντολὴν καινὴν — ὃ ἐστὶν ἀληθὲς ἐν αὐτῷ καὶ ἐν ὑμῖν, ὅτι.
Ty — at wij skole älskas inbyrdes.	om. — ath j skole älskas —.	ὅτι — ἵνα ἀγαπῶμεν ἀλλήλους.
kunnom stilla wår hierta för honom.	beproofuom wår hierta i hans åsyn.	ἐμπροσθεν αὐτοῦ πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν.
The äro aff werldenne, Therföre tala the aff werldenne ² .	— — om werlden.	αὐτοὶ ἐκ τοῦ κόσμου εἰσὶ, διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ κόσμου λαλοῦσι.
han haffuer giffuit oss aff sinom Anda.	— oss sin anda.	ἐκ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δέδωκεν ἡμῖν.
'Ther på är kärleken fulkommen medh oss — Ty såsom han är.	J thet är — —, ath såsom —.	ἐν τούτῳ τετελείωται ἡ ἀγάπη μεθ' ἡμῶν — ὅτι καθὼς ἐκεῖνός ἐστιν.
Elskom honom.	Wij elskom gudh.	ἡμεῖς ἀγαπῶμεν αὐτόν.
Ty tree äro som witna j himmelen, Fadhren, Ordet, och then helghe Ande, och the tree äro itt ³ . Och try äro the som witna på iordenne, Anden watnet och blodhet och the try äro itt.	= 1541.	ὅτι τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, πατήρ, λόγος καὶ πνεῦμα ἅγιον, καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἐν εἰσι. καὶ τρεῖς εἰσὶν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῇ, πνεῦμα καὶ ὕδωρ καὶ αἷμα καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσιν.
witnesbyrd ⁴ .	gudz witnesbyrd.	τὴν μαρτυρίαν.
han må bidhia.	han wardher bedhiandes.	αἰτήσῃ.
ware medh idher.	om.	ἔσται καθ' ἡμῶν.

¹ I v. 10 sätter S 1541 parentes om en del af v. efter L.

² Den lilla ändringen kan ej ha gjorts med ledning blott af L.

³ Obs. *Strengn.*: "följas åth". L blifwer sig själf trogen uti att följa G 1519, där texten är kortare, jfr källorna till 1526 etc. s. 164. Först 1522 upptager E det oäkta tillägget på detta ställe.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>1 Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
servat sermonem ejus, V: — verbum —.	seine wort helt.	2,5			
Charissimi (V = E) — Præceptum vetus est sermo quem audistis ab initio, V: mandatum — verbum quod audistis.	Bröder — Das alte gebot ist das wort, das jr von anfang gehöret habt.	7			1
præceptum novum — quod verum est in ipso, idem verum est et in vobis, quia, V: mandatum novum — quod verum est et in ipso et in vobis, quia.	ein new gebot — das da warhafftig ist bey jm vnd bey euch, denn.	8			1
Quoniam — ut diligatis vos invicem, V: — diligatis alterutrum.	Denn — das wir vns vnternander lieben sollen.	3,11			1
in conspectu ejus svadebimus cordibus nostris, V: — corda nostra.	können vnser hertz fur im stillen.	19			1
Ipsi e mundo sunt, ideo e mundo loquuntur, V: — de mundo — de mundo —.	Sie sind von der welt, darumb reden sie von der welt, 1522 = 1535.	4,5	1		
de spiritu suo dedit nobis, V: de spiritu sancto suo —.	er vns von seinem Geist gegeben hatt.	18	1		1
I hoc perfecta est charitas nobiscum — quia sicut ille est, V = E.	Daran ist die liebe völlig bey vns. — Denn gleich wie er ist (1522 = 1535).	17			1
Nos diligimus eum, V: Nos ergo diligamus deum.	Lasset vns jn lieben.	19			1
Quoniam tres sunt qui testimonium dant in cælo, pater, sermo et spiritus sanctus: et hi tres unum sunt. Et tres sunt qui testimonium dant in terra, spiritus et aqua et sanguis: et hi tres unum sunt, V = E 1522 ff.	Denn drey sind die da zeugen, der Geist, vnd das Wasser, vnd das blut vnnd die drey sind bey samen.	5,7	1	1	
testimonium, V: testimonium dei petet, V: petat.	solchs zeugnis. der mag bitten.	10 16	1		
Erit nobiscum, V: sit nobiscum.	sey mit euch.	2 Joh. v. 3		1	1

⁴ I v. 11 har S 1541 riktigt insatt de 1526 utelämnade orden, jfr källorna till 1526, s. 223. Ändringen i v. 10 synes förutsätta, att S haft E(G) framför sig. V. 12 förbigår S 1541 såsom 1526 ett af L ännu 1535 bibehållet: "Gottes" efter: "den son".

S. 1541.	S. 1526.	G.
Seer idher wel före, at wij icke borttapom.	— på idher sielffua ath j icke bort tapa.	βλέπετε ἑαυτοὺς μὴ ἀπολέσωμεν.
wår glädhe.	idhor glädhi.	ἡ χαρὰ ἡμῶν.
wil iagh kungöra hans gerningar som han gör ¹ .	— dragha honom till minnes hans gerninga som han gjorde.	ὁπομνήσω αὐτοῦ τὰ ἔργα αὐτοῦ.
Demetrius haffuer witnesbyrd — aff sielffua sanningenne ² .	= 1541.	Δηδητρίφ μεμαρτύρεται — ὅπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας.
hans wesendes retta belete.	— — clara —.	χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ.
så mykit bättre worden.	— — offuergångandes.	τοσοῦτῳ κρείττων γενόμενος.
som salighetena erfua skola.	— salugheetennes erffuingar äro.	τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν.
at wij til ewentyrs icke förderffues.	— — förflyte.	μή ποτε παραρῶμεν.
Hwilken, sedhan hon först predicat wardt — är kommen in på oss.	huilken som först begynte talat warda — och är nw befäst på oss.	ἥτις ἀρχὴν λαβοῦσα λαλεῖσθαι — εἰς ἡμᾶς ἐβεβαίωθη.
och Gudh haffuer giffuit witnesbyrd thertil medh tekn ³ .	genom gudz witnesbyrd medh teekn.	συνεπιμαρτυροῦντος τοῦ θεοῦ σημείοις.
at til ewentyrs vthi någhon idra icke är itt argt och otroghet hierta som trädher jfrå ⁴ .	— — itt argt hierta för otrooheten skull till ath afftrådha.	μή ποτε ἔσται ἐν τινι ὁμῶν καρδία πονηρὰ ἀπιστίας ἐν τῷ ἀποστῆναι.
om wij annars trona som wij begynt haffue, fast behålle.	om wij annars fasteligha behållom hans wäsendes begynnelse.	ἐάν περ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως — βεβαίαν κατάρχωμεν.
at wij icke försume thet löffte.	— — offuergiffue —.	μή ποτε καταλειπομένης ἐπαγγελίας.
aff werldennes begynnelse.	j werldennes scapilse.	ἀπὸ καταβολῆς κόσμου.

¹ V. 9 afviker S 1541 från sin 1526 efter L 1522 gjorda öfversättning utan att bestämdt ansluta sig till L 1535. Här, v. 10, synes E ha rådfrågats.

² Här har S haft nöjet se L rätta sig.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>2 Joh.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Intuemini vosipsos ne perdamus, V: videte vosmetipsos ne per- datis.	Sehet euch für, das wir nicht verlieren.	8	1		1
gaudium nostrum, V: gaudium vestrum.	vnser freude.	12	1		1
indicabo facta illius quæ facit, V: commoneam ejus opera quæ facit.	wil ich jn erinnern seiner werck die er thut.	<i>3 Joh.</i> 10	1		
Demetrio testimonium redditur — ab ipsa veritate, V = E.	Demetrios hatt zeugnis — von der warheit selbs, 1522: — von der warhey.	12			
expressa imago substantiæ illius, V: figura substantiæ ejus.	das ebenbilde seines wesens.	<i>Hebr.</i> 1,3			
tanto præstantior factus, V: — melior effectus.	so viel besser worden.	4			
qui hæredes erunt salutis, V: — hæreditatem capiunt salutis.	die erben sollen die seligkeit.	14			1
ne quando perfluamus, V: ne forte perefluamus.	das wir nicht verderben müs- sen.	2,1			1
quæ cum primum enarrari cœ- perit — in nos confirmata fuit, V: — inñtium accepisset enar- randi — — est.	welche nachdem sie erstlich gepredigt ist — ist sie auff vns komen.	3			1
attestante deo signis, V: conte- stante —.	vnnd Gott hat jr zeugnis ge- geben.	4			
ne quando sit in ullo vestrum cor pravum, obnoxium incru- delitati ut desciscat, V: ne forte — cor malum incredulitatis di- scedendi.	das nit jemand vnter euch ein arger vngleubiges hertz ha- be, das da abtrette.	3,12			1
si sane inñtium substantiæ — fir- mum tenuerimus, V: si tamen — retineamus.	so wir anders den angefangen- en glauben — feste behal- ten.	14			1
ne quando derelicta promissione, V: ne forte relicta pollicita- tione.	das wir die verheissung nicht verseumen.	4,1			1
a jactis fundamentis mundi, V: ab institutione —.	von anbegin der welt.	3			1

³ V. 8 o. 10 har S 1541 gjort smärre ändringar, utan att man kan afgöra, med anledning af hvilken hjälpkälla. I v. 14 vill *Obs. Strängn.* för: "thes deelactugh" efter L. läsa: "j lijka motto delachtig worden".

⁴ I v. 5 vill *Obs Strängn.* utbyta: "ypas" mot: "förkunnas".

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Effter thet är än nu för handenne, at somlighe skola ther ingå.	— är jw så ath somlighe ther ingå.	ἐπει οὖν ἀπολείπεται τινὰς εἰσελθεῖν εἰς αὐτήν.
ock mergh och been — Domare.	och ledherna och merghen — åtskiliare.	ἀρμῶν τε καὶ μυελῶν — κριτικός.
om honom tale wij.	för honom haffue wij ath tala.	πρὸς ὃν ἡμῖν ὁ λόγος.
Jesum. lijka som wij.	Jesum Christum. effter lijknise.	ἰησοῦν. καθ' ὁμοίότητα.
vthtags — j the ting som Gudhi på röra.	vptaghes — — — — —.	λαμβανόμενος — τὰ πρὸς τὸν θεόν.
Therföre at han hölt Gudh j wyrdning. men thet är swårt, effter j ären så oförståndighe.	för hans wyrdning skull. the ther swår ära till vthleggia, effter j ären swaghe wordne till ath höra.	ἀπὸ τῆς εὐλαβείας. καὶ δοσερμήνευτος λέγειν, ἐπεὶ νοῦθοι γηγόνατε ταῖς ἀκοαῖς.
Och j som lenge sedhan skulle warit Lärare, behöffuen åter, at man lærer idher the första bokstaffuanar aff Gudz ord, och at man giffuer idher miölk.	— som skullen lärare wara, som tidhen tillsäggher, behöffue j åter ath wij lära idher hwad första bookstaffuena och begynnilsen äro till gudz oord, och ären wordne sådana ath j betörfue miölk.	καὶ γὰρ ὀφείλοντες εἶναι διδάσκαλοι διὰ τὸν χρόνον, πάλιν χρεῖαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν ὑμᾶς τίνα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχῆς τῶν λογίων τοῦ θεοῦ, καὶ γηγόνατε χρεῖαν ἔχοντες γάλακτος.
idhra gerning och arbete j kerlekenom, som j bewisat haffuen på hans nampn ² .	— och arbete, som j aff kerlekenom annammat och beuisat hafuen för hans nampn skull.	τοῦ ἔργου ὑμῶν καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης ἧς ἐνεδείξασθε εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ.
och them emellan bliffuer en ende på alla trättor, om thet stadhfest bliffuer medh en eedh ³ .	= 1541.	καὶ πάσης αὐτοῖς ἀντιλογίας πέρας, εἰς βεβαίωσιν ὁ δρκος.

² Hör i L till k. 5. Kap. 5, 8 vill *Obs. Strengn.* för: "warkunna sigh offuer" läsa: "medlijdande hafwa med".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Hebr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Posteaquam igitur illud reliquum est aliquos introire in eam, V: Quoniam ergo superest introire quosdam in illam.	Nach dem es nu noch fur handen ist, das etliche sollen zü derselbigen komen.	4,6			1
compagumque et medullarum — discretor, V: compagum quoque ac —.	auch marck vmd bein — ein richter.	12		1	1
ad quem nobis est sermo, V: — nobis sermo.	Von dem reden wir.	13			1
Jesum, V: Jesum.	Jhesum ¹ .	14			
juxta similitudinem, V: pro similitudine.	gleich wie wir.	15			1
assumitur — in his quæ apud deum aguntur, V: assumptus — quæ sunt ad deum.	aus genomen wird — gegen Gott.	5,1	1		
pro reverentia, V: pro sua reverentia.	darumb das er Gott jnn ehren hatte.	7			1
eaque difficilia explicatu, quando quidem segnes facti estis auribus, V: et interpretabilis ad dicendum quoniam imbecilles — ad audiendum.	Aber es ist schweer, weil jr so vnuerstendig seid.	11			1
Et enim cum debeatis pro temporis ratione doctores esse, rursum opus habetis, ut doceamus vos quæ sint elementa initii eloquiorum dei: factique estis ii, quibus lacte sit opus, V: — deberetis magistri esse propter tempus, rursum indigetis, ut vos doceamini — elementa exordii sermonum dei —.	Vnd die jr soltet lengest Meister sein, bedürffet jr widerum das man euch die erste buchstaben der Göttlichen wort lere, vnd das man euch milch gebe.	12			1
operis vestri et laboris ex charitate suscepti, quam exhibuistis erga nomen illius, V: — et dilectionis quam ostendistis in nomine ipsius.	ewres werckes vnd erbeit der liebe, die jr beweiset habt an seinen namen.	6,10		1	1
atque iisdem omnis controversiæ finis est, si accedat jurisjurandi confirmatio, V: et omnis — eorum finis ad confirmationem est juramentum.	vnd der eid machet ein ende alles hædders, da bey es feste bleibt vnter jnen. 1522: — haders, zur befestigung vnter jhn.	16	1		

² Jämval v. 6 skönjer L:s inflytande. V. 11, i 1526 bildad i likhet med L, år 1541 ombildad efter L 1535.

³ I det följande sluter sig S till L.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Först vthtolkas han, ret- wisones Konung.	huilkin först vthaff vthty- dhelse heter retferdug- hetennes konnung.	πρώτον μὲν ἐρμηνευόμενος βασιλεὺς δικαιοσύνης.
Men — haffua befaining ¹ .	Och sannerligha — war- dher them mact giffuen. = 1541.	καὶ — μὲν — ἐντολὴν ἔχου- σιν. χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείτ- τονος εὐλογεῖται.
Nu nekar thet ingen, at thet som mindre är, ta- gher welsignelse aff thet som större är.		
Men ther betygar han at han leffuer.	men ther, then aff witnat är ath han leffuer. = 1541.	ἐκεῖ δὲ μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ.
Leui som tiyendena plä- ghar tagha ² .		λευὶ ὁ δεκάτας λαμβάνων.
och leffuer altijdh och be- dher altijdh för them.	altijdh leffuandes på thet han skall fördagtinga oss.	πάντοτε ζῶν εἰς τὸ ἐντυ- χάνειν ὑπὲρ αὐτῶν.
Men eedzens ord, som eff- ter Laghen sagdt är.	— — offuer laghen war.	ὁ λόγος δε τῆς ὀρκωμοσίας τῆς μετὰ τὸν νόμον.
thet wij tale.	thet sagt är.	τοῖς λεγομένοις.
en Skaffare offuer the he- ligha håffuor.	en tienare offuer thet Hel- gha.	τῶν ἁγίων λειτουργός,
Ty om thet första hadhe warit ostraffelighit.	— hadhe sådant warit ath thet vthi intit straffas kunde.	εἰ γὰρ ἡ πρώτη ἐκεῖνη ἦν ἄμεμπτος.
Ty iagh warder förblijdkat offuer thetas oretferdig- heter.	= 1541.	ὅτι ὅπως ἔσομαι ταῖς ἀδι- κίαις αὐτῶν.
thet är hardt widt endan.	thet är hardt ther widh ath thet skall förgåås.	ἐγγὺς ἀφανισμοῦ.
sina retter och Gudztienst och vthwertes helig- heet ³ .	gudz dyrkans retferdning och werldzlighit hälogt.	δικαιώματα λατρείας τὸ τε ἅγιον κοσμηκόν.
för sina eghna och för folc- kens synder.	för sigh sielff och — fä- kunnogheter.	ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων.
Hwilket war een liknelse j then tidhen ⁴ .	— — widh then tidhen som thå lopp.	ἥτις παραβολὴ εἰς τὸν και- ρὸν τὸν ἐνεστηκότα.

¹ V. 4 har S 1541 öfvergifvit E och närmat sig VL.

² I v. 18 f. har S 1541 öfvergifvit E och efter L låtit Kristus (i st. för la-
gen) införa ett bättre hopp, jfr källorna till 1526, s. 169 f.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Hebr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
qui primum quidem ex interpretatione dicitur rex justitiæ, V: primum quidem qui interpretatur.	Auffs erst wird er verdolmetscht, ein könig der gerechtigkeit.	7,2			1
Atque — quidem — præceptum habent, V: — mandatum —.	Zwar — haben ein gebot.	5			
Porro nemo negat quin id, quod minus est, ab eo quod majus est benedictionem accipiat, V: sine ulla contradictione etc.	nu ists on alles. widdersprechen also, das das geringer von dem bessern gesegnet wird.	7	1		
Illic autem is de quo testatum est quod vivat, V: Ibi autem contestatur quia vivit.	Aber dort bezeuget er, das es lebt.	8		1	1
Levi qui decimas solet accipere, V: — decimas accepit.	Leui der den zehenden nimpt.	9	1		
semper vivens ad hoc ut interpellat pro illis, V: — ad interpellandum pro nobis.	vnd lebet jmer dar vnd bittet für vns.	25			1
Porro sermo jurisjurandi qui super legem fuit, V: — post legem est.	Dis wort aber des eides, das nach dem Gesetz gesagt ist.	28			1
quæ dicimus, V: — dicuntur.	dauon wir reden.	8,1	1		1
sanctorum administrator, V: — minister.	ein pfleger der heiligen güter.	2	1		1
Etenim si prius illud tale fuisset, ut nihil in eo posset reprehendi, V: — culpa vacasset.	Denn so yhenes, das erste, vntadelich gewesen were.	7			1
quoniam placatus ero super iniquitatis illorum, V: propitius — iniquitatibus eorum.	Denn ich will gnedig sein jrer vntugent, 1522: — vngerechtigkeit.	12	1		
in propinquo est, ut evanescat, V: prope interitum est.	das ist nahe bey seinem ende.	13		1	1
justificationes, cultus ac sanctum mundanum, V: — culturæ et — seculare.	seine rechte vnnd Gottes dienst, vnnd eusserliche heiligkeit.	9,1	1		1
pro se ipso et pro populi ignorantibus, V: — sua et populi ignorantia.	für sein selbs vnd des volckes sünde.	7			1
quæ erat similitudo pro tempore tum præsentis.	Welche muste zur selbigen zeit ein fürbilde sein.	9			

³ L:s inflytande skönjes ock i det närmast följande.⁴ I det följande ansluter sig S till L.

S. 1541.	S. 1526.	G.
Men Christus är kommen at han skal wara öffuer- ste Prester — thet icke så bygd är. skal — rena ¹ . Ty Testamentet bliffuer gilt genom dödden. blodz vthgiutelse ² . är han en gång vppenba- rat genom sitt eghit of- fer, til at borttaga syn- dena.	Men Christus then offuer- ste presten — är fram- gången — thet aff thenne bygning icke är. haffuer reentgiordt. — bliffuer gilt hållet effter the dödha. blodh. haffuer han ena reso fram- gångit offrandes sigh sielffuun till syndernes borttaghilse.	Χριστὸς δὲ παραγενόμενος ἀρχιερεὺς — οὐ ταύτης τῆς κτίσεως. καθαριεῖ. διαθήκη γὰρ ἐπὶ νεκροῖς βεβαία. αἵματεκχυσίας. ἅπασι — εἰς ἀθέτησιν τῆς ἁμαρτίας διὰ τῆς θυσίας αὐτοῦ πεφανέρωται.
Therföre tå han kommer.	— wardher kommandes.	διὸ εἰσερχόμενος.
behagha tigh icke (v. 8) ³ . om. är insatt, at han skall sköta Gudztiesten. en öffuersta Prest. Hoo som bryter Mosi Lagh, — han moste döo vthan barmhertigheet.	haffuer tu icke willet an- nammat. wårs herres. är i gudz dyrkelse. en stoor prest. — föractar — moste döo.	οὐκ ἠδύοκησας. om. ἔστηκεν λειτουργῶν. ἱερέα μέγαν. ἀθετήσας τὸν νόμον μωϋ- σέως χωρὶς οἰκτιρμῶν — ἀποθνήσκει.
förtienar then ⁴ . een stoor löön.	warder han plåghat. en stoor lööns förgellilse.	ἀξιοθήσεται. μισθαποδοσίαν μεγάλην.
Och hwilken sigh vndan- dragher, han skal icke behagha minne siäl ⁵ .	och om han sigh vndan- dragher skal mitt sinne intit behagh haffua j ho- nom.	καὶ ἐὰν ὅποστείληται οὐκ εὐδοκεῖ ἡ ψυχὴ μου ἐν αὐτῷ.
så at alt thet man seer är wordet aff intet ⁶ .	— the synligha ting wordo vtaff them som osyn- ligh äro.	εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὸ βλεπόμενον γηγόνεσθαι.
Abraham — thet landet ⁷ .	then som kallas Abraham — then stadh.	καλοῦμενος ἄβραάμ — τὸν τόπον.

¹ I samma v. bibehålles det 1526 från L upptagna: "then Helghe Anda" i st. för "evig anda".

² V. 23 är ombildad efter L, så ock v. 24.

³ V. 7 f. 1526 redan bildad efter L 1522, år 1541 ombildad efter L 1535.

⁴ V. 33 är ombildad efter L.

⁵ V. 39 har S 1541 insatt de 1526 utelämnade orden, jfr källorna till 1526, sid. 223.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Hebr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
At Christus accedens pontifex — non hujus structuræ, V: Christus autem assistens pon- tifex — hujus creationis.	Christus aber ist komen, dz er sey ein Hoherpriester — die nit also gebawet ist.	2,11			1
purgabit, V: emundavit.	wird reinigen.	14	1		1
Nam testamentum in mortuis ratum est.	Denn ein Testament wird feste durch den tod.	17			
sanguinis effusione, V = E.	blutvergiessen.	22			
semel — ad profigationem pec- cati per immolationem sui ip- sius apparuit, V: — ad desti- tutionem — per hostiam su- am —.	ist er ein mal erschienen durch sein eigen opffer, die sünde auff zü heben.	26		1	1
Qua propter cum ingressus est, V: ideo ingrediens.	Darumb da er — kompt.	10,5			1
non comprobasti, V: — tibi pla- cuerunt.	gefallen dir nicht.	6			1
om, V: om.	om.	10			
assistit sacra peragens, V: præ- sto est ministrans.	ist ein gesetzt das er Gottes dienst pflege.	11			1
sacerdotem magnum, V = E.	einen Hohen priester.	21			1
Qui aspernatum fuerit Moysi le- gem, absque misericordia — — moritur, V: Irritam quis fa- ciens — sine ulla miseratione — —.	Wenn jemand das Gesetz Mosi bricht, der mus sterben on barmhertzigkeit.	28			1
afficietur suppliciiis, V: mereri.	wird verdienen.	29		1	1
magnam præmii retributionem, V: magnam remunerationem.	eine grosse belohnung.	35		1	1
et si se subdixerit, non proba- bitur animo meo, V: Quod si subtraxerit se, non placebit animæ meæ.	Wer aber weichen wird, an dem wird mein seele kein gefallen haben.	38			
ut ex his quæ non apparebant, ea quæ videntur, fierent, V: — ut ex visibilibus visibilia —.	das alles das man sihet, aus nichte worden ist.	11,3			1
appellatus Abraham — locum, V: qui vocatur Abranam —.	Abraham, da er beruffen ward, — das land.	8			

⁶ V. 1, i 1526 bildad efter L 1522, är 1541 ombildad efter 1535. På samma sätt förhåller det sig med v. 7.

⁷ Obs. *Strengv.*: "tå han kallat wart" (till att uthgå). I v. 12 skönjes in-
flytande från L; där har ock S 1541 insatt de 1526 utelämnade orden: "then
otaligh är".

S. 1541. och låtit sig nöya. taladhe han. fruchtade intet.	S. 1526. och helsadhe thet. giorde han förmanilse. actadhe intit.	G. ἀσπασάμενοι. ἐμνημόνευσεν. οὐκ ἐφοβήθησαν.
haffua nedherlagdt frem- mande härar. wordo sönderslagne. wordo genomstungne. syndena som altijdh lo- dher widh oss och gör oss trögha.	— affwärdt fremmande folcks angrip. — vthande. — frestadhe. alt thet oss nedhertrycker och syndena then mykit lodher widh oss.	παρεμβολὰς ἐκκλιναν ἄλλο- τρίων. ἐτυμπανίσθησαν. ἐπειράσθησαν. ὄγκον ἀποθέμενοι πάντα καὶ τὴν εὐπερίστατον ἀ- μαρτίαν.
then tröst som til idher talar ¹ . them andeligha Fadhre- nom. lata händer — trötta knäa och stigher wissa stegh medh idhra fötter, at icke någhor haltar såsom en oferdigh.	— som han idher tilltalar. andenars fadher. nedherslagna — lösa knä, och gören idhrom fotom retta wäghar, ath lam- heten ieke skall aff wä- ghen dragha.	παρακλήσεως ἥτις ὁμῖν δια- λέγεται. τῷ πατρὶ τῶν πνευμάτων. τὰς παρειμένας χεῖρας — τὰ παραλελυμένα γόνατα καὶ τροχιάς ὀρθὰς πο- ιήσατε τοῖς ποσὶν ὁμῶν ἵνα μὴ τὸ χλωδὸν ἐκτραπῇ.
at ingen försumar Gudz nåd. (til thet berghet — som) med eeld bran eller til töknonne och mörkret — til orda rösten, hwil- ka the wedhersakadhe — begärandes, at ordet skulle them jw icke sagt warda.	— icke någhor faller vth- aff —. (til itt berg —) och till then vptenda eeld och wädherhwirffuar — ior- dhens röst, hwilke — begäradhe ath talet skulle icke komma till them.	μή τις ὕστερων ἀπὸ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ. κεκαυμένῳ πυρὶ καὶ γνώφῳ λαὶ ζόφῳ — φωνῇ βη- μάτων, ἥς — παρητή- σαντο μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον.
honom som aff himmelen talar. thet giffuer tilkenna. til at teckias honom medh tuchtigheet. Bliffuer faste j brodherligh kärleck.	— — — är. — betydher. honom behaghelighe medh wyrdning. Brödherlighen kerlek bliff- ue.	τὸν ἀπ' οὐρανῶν. ἰεροὶ. ἐδαρίστωσ — μετὰ αἰδοῦς. ἢ φιλαδελφία μενέτω.

¹ V. 8 utelämnar S 1541 det 1526 insatta öfverflödiga "the sanskyllugha (barn)".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Hebr.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
salutassent, V: salutantes.	vnd wol benügen lassen.	11,13		1
meminit, V: memoratus est.	redet.	22		1
nec veriti sunt, V: non time- runt.	vnd furchten sich nicht.	23		
incursiones averterunt exte- riorum, V: castra verterunt —.	haben der frembden heer dar- nidder gelegt.	34		1
distenti sunt.	sind zurschlagen.	35		1
tentati sunt, V = E.	sind zustoehen.	37		1
deposito onere omni et tenaci- ter inhærente peccato, V: de- ponentes omne pondus et cir- cumstans nos peccatum.	die sunde so vns jmer anklebt vnd trege macht.	12,1		1
exhortationis quæ — vobis lo- quitur, V: consolationis —.	des trosts, der zû euch redet.	5		
patri spirituum, V = E.	dem geistlichen vater.	9		1
remissas manus — soluta ge- nua — et facite, ut recti sint gressus pedibus vestris, ne claudicatio aberret a via, V: — gressus rectos facite pe- dibus vestris: ut non clau- dicans quis erret.	die lessigen hende — die mü- den knie vnd thut gewisse tritt mit ewren füssen, das nicht jemand strauchele wie ein lamer.	12 f.		1
ne quis sit qui deficiat a gratia dei, V: ne quis desit.	das nicht jemandt Gottes gna- de verseume.	15		1
incensum ignem et caliginem ac turbinem — vocem ver- borum, quam — deprecati sunt, ne his adiungeretur ora- tio, V: — excusaverunt se: ne eis fierent verbum.	(zu dem berge — der) mit fewr brandte noch zû dem tunckel vnd finsternis — zur stimme der wort, wel- cher sich wegerten — das jhn das wort jha nicht ge- sagt wurde.	18 f.		1
eum qui de coelis est, V: de coelo loquentem.	der vom himel redet.	25	1	1
significat, V: declarat.	zeigt an.	27		
ut illi placeamus cum reveren- tia, V: har annan ordföljd.	jñ zû gefallen mit zucht.	28		1
Fraterna charitas maneat, V: cha- ritas fraternitatis maneat in vobis.	Bleibet fest jnn der brüderli- chen liebe.	13,1		1

S. 1541.	S. 1526.	G.
Ächtskapet skal hållas ärlighit.	— är ärlighit.	τίμιος ὁ γάμος.
Vmgengelsen.	Idhor wandring.	ὁ τρόπος.
iagh wil icke fructa,	—, hwad — gör migh.	οὐ φοβηθήσομαι τί ποιή-
Hwadh kan een menni-		σει μοι ἄνθρωπος.
skia göra migh?		
idhra Lärare.	them som idher förestå.	τῶν ἡγουμένων δμῶν.
och skaffe vthi idher hwad	görandes vthi idher ath	ποιῶν ὑμῖν τὸ εὐάρεστον
honom teckelighit är.	huadh j gören, motte	ἐνώπιον αὐτοῦ.
	täckelighit wara j hans	
	åsyn.	
Weter.	I weten.	γινώσκετε.
och intet feel haffua.	intit feel haffuandes j nå-	ἐν μηδενὶ λειπόμενοι.
aff Gudhi, then ther giff-	ghon deel.	
uer.	aff honom som giffuer,	παρὰ τοῦ διδόντος θεοῦ.
thes sköna fågrind förgåås,	nemligh gudhi.	
Så skal ock then rijke	then fågrind thes anseen-	ἡ εὐπρέπεια τοῦ προσώπου
förwisna vthi sina wä-	des —, så wardher —	αὐτοῦ ἀπώλετο. οὕτως
ghar ¹ .	förwisnande — —.	καὶ ὁ πλούσιος ἐν ταῖς
		πορείαις αὐτοῦ (1519:
		πορίαις) μαρανθήσεται.
alla oreenlighet och alla	all oreenligheet och ofuer-	πᾶσαν ῥυπαρίαν καὶ περισ-
ondsko, och anammer or-	flödhande oondzsko —	τείαν κακίας ἐν πραῳτητι
det medh sachtmodig-	oordhet, latandes thz med	δέξασθε τὸν ἐμψυτον λό-
heet, som j idher plan-	sactmodugheet inplantat	γον.
tat är.	wardha.	
nampnet ther j aff nemde	— som offuer idher åkal-	ὄνομα τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὅ-
ären.	lat är.	μας.
mine brödher ² .	käre brödher.	ἀδελφοί μου.
en brodher.	thin brodher.	ἀδελφός.
huru stoor skoogh.	— stoort bål.	ἡλίκην ὕλην.
han bewise medh sijn go-	— bewise sijn vmgengilse	δεξάτω ἐκ τῆς καλῆς ἀ-
dha vmgengelse sina go-	medh goda — wijsdoo-	ναστροφῆς τὰ ἔργα αὐ-
da gerningar vthi sacht-	mens sactmodugheet.	τοῦ ἐν πραῳτητι σοφίας.
modigheet och wijsdom.		
alt ondt.	all oond handel.	πάν ψαῦλον πρᾶγμα.
I haffuen affunnd och nijt	— — intit få.	φρονέετε (1519: φθονεῖτε)
och kunnen intet winna.		καὶ ζηλοῦτε καὶ οὐ δύ-
		νασθε ἐπιτυχεῖν.

¹ Man observere afvikelsen från L, som måste vara medveten, då S i öfrigt ändrat sin text.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Hebr.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Honorabile est — conjugium, V: Honorable connubium.	Die ehe sol erlich gehalten werden.	13,4			1
mores, V = E.	Der wandel.	5			
nec timebo quod faciat mihi ho- mo, V = E.	wil mich nicht fürchten, was solt mir ein mensch thun?	6			1
eorum qui præsunt vobis, V: præpositorum vestrorum:	ewre Lerer.	7			1
efficiens ut quod agitis accep- tum sit in conspectu suo, V: faciens in vobis quod placeat coram se.	vnd schaffe jnn euch was fur jm gefellig ist.	21		1	1
Scitis, V: cognoscite.	wisset.	23 <i>Jak.</i>		1	1
nullaque in parte diminuti, V: in nullo deficientes.	vnd keinen mangel habet.	1,4			1
ab eo qui dat, nempe deo, V: a deo qui dat.	von Got, der da gibt.	5		1	1
decor aspectus illius periit. Sic et dives in uis suis (1519: abundantia sua) marcescet, V: decor vultus eius deperit — in itineribus ejus —.	sein hübsche gestalt verdir- bet, Also wird der reiche inn seiner habe verwelcken.	11	1	1	
Quapropter deposita omni im- mundicia et redundantia ma- liciae, cum mansuetudine re- cipite insitum sermonem, V: väsentlygen = E.	alle vnsauberkeit vnd alle boss- heit vnd nempt das wort an mit sanfftmüt, das inn euch geplantzet ist.	21			1
nomine quod invocatum est su- per vos V = E.	den — namen, davon jr ge- nennet seid.	2,7			1
fratres mei, V = E.	lieben Brüder.	14	1	1	
frater, V = E.	ein Bruder.	15			
quantam materiam, V: quam magnam silvam.	welch ein wald.	3,5		1	1
ostendat ex bona conversatione opera sua cum mansuetudine sapientiae, V: — operationem suam in — —.	der erzeige mit seinem güten wandel seine werck, jnn der sanfftmüt vnd weisheit.	13			1
omne opus pravum, V = E.	eitel böse ding.	16			
invidetis et æmulamini et non potestis adipisci, V: occiditis et zelatis — — —.	Ir hasset vnd neidet vnd ge- winnet darmit nichts, 1522: yhr eyffert vnd hasset vnd kunds nicht erlangen.	4,2	1		

² Man observere ändringen mot L1

S. 1541.	S. 1526.	G.
begärar emoot hatet ¹ . Men idhor ord skal wara, Ja, ja, Ney, ney.	begärar til awund. = 1541.	πρὸς φθόνον ἐπιποθεῖ. ἦτω δὲ ὁμῶν τὸ ναί, ναί καὶ τὸ οὐ, οὐ.
en siäl — allo offuerträ- dhelse. neka Gudh som allena är Herre ² .	sielena — hela synda hoo- pen. = 1541.	ψυχὴν — πλῆθος ἀμαρ- τιῶν. τὸν μόνον δεσπότην θεὸν ἀρνούμενοι.
(iagh wil minna idher vppå) at j en tijdh thetta sko- len weta, at. och falla j Balaams wilfa- relse för löön skul och förgåås j Chore vproor.	effter j en tijdh weten, ath. — äro vth geffne beswikne aff lönen ther Balaam medh bsswikin war och äro förgångne medh Chore j gensäyelsen.	εἰδότες ὁμᾶς ἀπαξ τοῦτο. καὶ τῇ πλάνῃ τοῦ βαλαάμ μισθοῦ ἐξεχόνθησαν καὶ τῇ ἀντιλογίᾳ τοῦ κορέ ἀπώλοντο.
Thesse skamfleckar slösa aff idhra gåffuor vthan fruch- tan, och födha sigh sielff- ua — skallot ofruchtsam trää.	Thenne äro smittelse j bland idar kerlek, och tära till hopa vthan någhor mandz fructan, leffuandes effter sin eghin wilia — som trää ther om hösten bort- twina ofruchtsam.	οἱτοὶ εἰσιν ἐν ταῖς ἀγάπαις ὁμῶν σπιλάδες, συνευω- χούμενοι ἀφ' ὅβως, ἑαυτοὺς ποιμαίνοντες — δένδρα φθινοπωρινὰ ἄκαρπα.
Thenne knorra och klagha altijdh. at the sadhe idher.	— äro knorrare, claghare. = 1541.	οἱτοὶ εἰσιν γογγυσταὶ μεμ- ψίμοιροι. οἱ ἐλεγον ὁμῖν.
idhra. och behåller idher j Gudz kärleek.	wår. Förwarer idher inbyrdes j kerlekenom.	ὁμῶν. ἑαυτοὺς ἐν ἀγάπῃ θεοῦ τη- ρήσατε.
Och håller thenna åtskild- nat, at j förbarmen idher offuer somligha. then besmittadha kötzens kiortel.	Och warkunnen idher offuer thenna här och åfskillien them. then besmittadha clädhe- bonat som aff kötit är.	καὶ οὗς μὲν ἐλεεῖτε διακρίνο- μενοι. τὸν ἀπὸ τῆς σαρκὸς ἐπι- λωμένον χιτῶνα.
ostraffeligha ³ .	obesmittadha.	ἀμώμους.

¹ V. 9 har S insatt de 1526 utelämnade orden: "och sörjen".² Afvikelsen från L är så mycket mera beaktansvärd, som S 1541 v. 3 och

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Jak.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
ad invidiam concupiscit, V = E.	gelüstet wider den has.	4,5			1
Sit autem vestrum est, est; non, non, V: — sermo vester est, est: non, non.	Es sey aber ewer wort ja, das ia ist, vnd nein, das nein ist.	5,12		1	
animam — multitudinem peccatorum.	einer seele — die menge der sünden.	20 <i>Jud.</i>			
deum qui solus est herus — negant, V: solum dominatorem negantes.	verleugnen Gott.	V. 4	1	1	
cum sciatis semel illud, V: scientes semel omnia.	(Ich will euch aber erinnern) das jr wisset.	5			1
et deceptione mercedis, qua deceptus fuit Balaam, effusi sunt, et contradictione Core perierunt, V: — errore Balaam mercede effusi sunt et in contradictione —.	vnd fallen jnn den jrthum des Balaams, vmb genies willen, vnnnd kommen vmb jnn der auffrühr Kore.	11			1
Hi sunt inter charitates vestras, maculæ inter se convivantes, absque ullius timore, suopte ductu arbitroque viventes — arbores autumnno marescentes infrugiferæ, V: — in epulis suis maculæ convivantes sine timore semetipsos pascentes — autumnales infructuosæ.	Diese vnfleter brassen von ewren almosen on schew, weiden sich selbs — kale vnfruchtbare beume.	12			1
Hi sunt murmuratores, queruli.	Diese murmeln vnd klagen jmerdar.	16			1
quod dixerunt vobis, V: qui dicebant —.	da sie euch sageten.	18	1		
vestræ, V: nostræ.	ewren.	20	1		1
vos invicem in charitate dei servate, V: vosmetipsos in dilectione dei —.	vnd behaltet euch jnn der liebe Gottes.	21			
Et hos quidem commiseremini, dum dijudicamini, V: — arguite judicatos.	Vnd haltet diesen vnterschied, das jr euch etlicher erbarmet.	23			1
eam quæ ex carne est maculatam nimicam, V: — quæ carnalis est —.	den befleckten rock des fleisches.	»			1
incontaminatos, V: immaculatos.	vnstrefflich.	24			1

senare delen af v. 4 tydligen varit beroende af L i ombildandet af ordføliden och uttryckssättet.

³ V. 25 är i 1526 bildad efter L 1522, i 1541 efter L 1535.

Human. Vet. Samf. i Upsala. IV. 2.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
deelachtigh — j Jesu Christi tolamodh ¹ .	— j tolamodhit j Jesu Christi.	συνκοινωνῶς ἐν — ὁπομονῇ Ἰησοῦ χριστοῦ.
på then ödn Pathmos.	på then ön benempd Pathmos.	ἐν τῇ νήσῳ (1527, 1535 add. τῇ καλουμένῃ) πάτμψ.
the Församlingar. klädd j en sijdh kiortel ² .	the siw församlinger. klädd vthi it sidt lijnklädhe hengiandes nedher på fo- ten.	ταῖς ἐκκλησίαις. ἐνδεδυμένον ποδήρεν.
hans fötter woro såsom glödhande messing j ug- nen (2, 18).	— såsom en glödhande malm.	οἱ πόδες αὐτοῦ ὅμοιοι χαλ- κολιβάνῳ, ὡς ἐν καμίνῳ πεπυρομένοι.
hans ansichte skeen såsom klara solen.	— clara solen vthi hennes crafft.	ἡ ὄψις αὐτοῦ, ὡς ὁ ἥλιος φαίνει ἐν δυνάμει αὐτοῦ.
(tu) haffuer befunnit them liwghare, och tu lijdhher och haffuer tolamodh.	— — löghnare — haffuer lidhit och tolamodh hafft.	εἶδρες αὐτοῦς ψευδεῖς, καὶ ἐβόαστας (1519: ἐβάπ- τισας) καὶ ὁπομονὴν ἔ- χεις.
j Gudz Paradijs.	mitt j — —.	ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου τοῦ θεοῦ.
Satans hoop (8, 9).	dieffuulsens församling.	συναγωγὴ τοῦ σατανᾶ.
itt gott witnesbyrd och medh thet witnesbyrd.	— en huitan steen och uppå then huita stenen.	ψῆφον λευκὴν καὶ ἐπὶ τὴν ψῆφον.
skal iagh dräpa.	— dödha medh dödhen.	ἀποκτενῶ ἐν θανάτῳ.
hans namp.	= 1541.	τὸ ὄνομα αὐτοῦ.
iagh haffuer giffuit för tigh een öpen dörr ³ .	— låtit tich en ypen dörr.	δίδωκα ἐνώπιόν σου θύραν ἀνεψφγμένην.
Jagh är rijk och haffuer noogh.	Jach är riker och riker wor- dhen.	πλούσιός εἰμι καὶ πεπλού- τηκα.
folck — wårom Gudhi.	landzskap — —.	λαοῦ — τῷ θεῷ ἡμῶν.
loff (bis), (7, 12).	wälsignilse.	εὐλογία.
offuer the fyra parter på iordenne.	— — hörn — —.	ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς.
och sij.	om.	καὶ ἰδοῦ.
och sadhe.	och the säya.	καὶ λέγουσι.
och slechtom ⁴ .	om.	1522: om. 1527, 1535: καὶ φυλῶν.
haffua twaghet sijn klädher, och giordt them hwijt j Lambsens blodh.	— theras höghtidhes clä- dher — —.	ἐπλάτουν τὰς στολὰς αὐτῶν καὶ ἐλεύκαναν στολὰς αὐ- τῶν ἐν τῷ αἵματι τοῦ ἁρ- νίου, 1527, 1535 = 1522.

¹ I v. 6, som 1526 bildats efter L 1522, skönjes 1541 inflytande från L 1535.

² Förändringen kan ej ha föranledts endast af L.

³ V. 10 har S 1541 sannolikt endast iföljd af ett tryckfel: "frelsa", i st. för:

"fresta."

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Uppb.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
particeps in — patientia in Jesu Christo, V: — Christo Jesu.	mitgenos an — der gedult Jhesu Christi.	1,9			1
in insula quæ appellatur Patmos, V = E.	inn der Jnsulen Pathmos.	»			1
septem ecclesiis, V = E.	den Gemeinen.	11			1
vestitum veste ad pedes usque demissa, V: vestitum podere.	der war angethan mit einen kirtel.	13			
pedes ejus similes chalcobano, velut in camino ardentes, V: — aurichalco sicut — ardenti.	seine füsse (waren) gleich wie messing dz im offen glüet, 1522: — gleich wie eyngluend ertz.	15			1
facies ejus sicut sol lucet in virtute sua, V = E.	sein angesichte leuchtet wie die helle sonne.	16			1
invenisti eos mendaces et tulisti (1519: baptizasti) et patientiam habes, V: — mendaces. Et patientiam habes.	hast sie lügener erfunden, vnd vertregst vnd hast gedult.	2,2			1
in medio paradisi dei, V: in paradiso dei mei.	im Paradis Gottes.	7			1
synagoga Satanae, V: — sathanæ.	des Satans hauffe.	9			1
calculus candidum, et in calculo, V = E.	ein gut zeugnis, vnd mit dem zeugnis.	17			1
interficiam morte, V: — in morte.	wil ich zü tod schlagen.	23			
nomen ejus, V = E.	seinen namen, 1522: yhren —.	3,5			
dedi coram te ostium apertum, V = E.	ich habe fur dir gegeben eine offene thür.	8			
dives sum et ditatus sum, V: — et locupletatus.	Ich bin reich vnd habe gar sat.	17			1
populo, — deo nostro, V = E.	volck — Gotte.	5,9 f.	1	1	
benedictio, V = E.	lob.	12 f.			1
super quartam partem terræ, V: quattuor partes —.	auff den vier örten der erden.	6,8		1	1
et ecce, V = E.	vnd sihe.	12			
et dicunt, V = E.	vnd sprachen.	16			1
1522 om, 1527, 1535: et tribubus, V = E 1527 ff.	om.	7,9	1	1	
dilataverunt stolas suas et debaverunt eas per sanguinem agni. 1527, 1535 = 1522, V: laverunt — in sanguine.	haben jre kleider gewasschen vnd. haben jre kleider helle gemacht im blut des Lambs.	14		1	1

⁴ Under förutsättning att S 1541 här icke följt V, har han haft framför sig en E 1527 l. 1535. Afvikelsen från L är så mycket mer att beakta som S 1541 (> S 1526) tydligen följt L i den strofiska styckindelningen i det omedelbart föregående v. 4—8. I v. 2 vill *Obs. Strengn.* för: "tekn" läsa: inregel, L: das warzeichen.

S. 1541.	S. 1526.	G.
siw Anglar.	= 1541.	ἀγγέλους, 1527, 1535: τοὺς ἐπὶ ἀγγέλους.
tridie parten aff the leffuande creatur som j haffuet woro ¹ , bliffuo dödth.	— — vthaff the creatwr som j haffuet woro bliffuo dödth, the som lijff hadhe.	ἀπέθανε τὸ τρίτον τῶν κτισμάτων τῶν ἐν τῇ θαλάσῃ τὰ ἔχοντα ψυχάς. (1519 om: τῶν ἐν τῇ θαλάσῃ).
Och wardt sagdt til them, at the icke skulle göra skada — the som icke hadhe tekn ² i sijn anlete. Och them wardt giffuet, at the icke skulle dödha them, vthan at the skulle quelia them.	— — — — — — — — — — — — — — — — — vtan ath the skulle quelias.	καὶ ἐρρέθη αὐταῖς ἵνα μὴ ἀδικήσωσι — οἷτινες οὐκ ἔχουσι τὴν σφραγίδα (1527, 1535 add.: τοῦ θεοῦ), ἐπὶ τῶν μετώπων. καὶ ἐδόθη αὐταῖς ἵνα μὴ ἀποκτείνωσιν αὐτούς, ἀλλ' ἵνα βασιανισθῶσινται.
thet resigh tyghet. Vthaff thenna tree plåghor.	thz ridhandes krijgs folk. = 1541.	σερατευμάτων τοῦ ἱππικοῦ. ὅπρ τῶν τριῶν τοῦτων.
Ty theras macht war j the-ras mun och j the-ras stiertar.	= 1541.	αἱ γὰρ ἐξουσίαι: αὐτῶν ἐν τῇ στόματι αὐτῶν εἰσίν (1519, 1527, 1535 = 1522).
Och woro än nu menniskior.	Och the andra menniskio-nar.	καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων.
och iordena och hwadh ther vthi är.	— — ther inne är.	1522 om, 1527 ff.: καὶ τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτῇ.
(iagh) sadhe. Få migh bokena.	— ath han skulle få migh bokena.	λέγων, δὸς μοι τὸ βιβλίον.
Tagh bokena.	= 1541.	λάβε.
folkom, Hedningom, och tungomålom.	hedningomen, och tungomålom och folkeno.	ἐπὶ λαοῖς καὶ ἔθνεσι καὶ γλώσσαις.
Amen.	= 1541.	om.
himmelens stiemor.	= 1541.	τῶν ἀστέρων, 1527 ff. add.: τοῦ οὐρανοῦ.
hennes barn.	barnet.	τὸ τέκνον αὐτῆς.
hela werldena — medh honom ³ .	hela iorderikes creetz — — medh honom.	τὴν οἰκουμένην ὅλην, 1527 ff. add.: μετ' αὐτοῦ.

¹ S sluter sig fortfarande till G 1522 ff., medan L följer G 1519.

² Obs. *Strengn.*: "Gudz tekn".

³ Ovisst är om detta tillägg härrör från V, E eller G 1527 ff. I det föl-

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Uppb.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
angelos, 1527, 1535, septem angelos, V = E 1527 ff.	sieben Engel.	8,2			
mortua est tertia pars creaturarum, quæ erant in mari quæ habebant animas, V: — creaturarum quæ habebant animas in mari.	das dritte teil der lebendigen creaturen storben.	9	1		
Et præceptum est illis ne læderent — qui non habebant signum (1527, 1535 add.: dei) in frontibus suis. Et datum est illis, ne occiderent illos, sed ut cruciarentur, V: — signum dei — dictum est — cruciarent.	Vnnd es ward zü jnen gesagt, das sie nicht beleidigten — die nicht haben das Siegel (1522 add.: Gottis) an jren stirmen. Vnd es wardt jnen gegeben das sie sie nicht tödten, sondern sie queleten.	9,4 f.			1
equestris exercitus, V = E.	des reisigen zeuges.	16			1
Ab his tribus [plagis], V: Et ab his tribus plagis.	Von diesen dreien, 1522 = 1535.	18	1	1	
Potestas enim eorum in ore eorum est [et in caudis eorum], V: — eorum et in caudis eorum est.	Denn jre macht war inn jrem munde, 1522 = 1535.	19	1	1	
Et ceteri homines, V = E.	Vnd blieben noch leute.	20			1
[et terram et quæ in ea sunt] 1527 ff. sine [], V = E.	vnd die erde, vnnd was drinnen ist, 1522 om.	10,6			
dicens, ut daret mihi libellum, V: — librum.	sprach, Gib mir das büchlein.	9			1
Accipe [libellum], V: — librum.	Nim hin.	»	1	1	
in gentibus et linguis et [populis], V: — gentibus, populis et linguis.	den völcckern, vnd Heiden, vnd sprachen.	11			1
[Amen], V: — amen.	om.	11,15	1	1	
stellarum [cæli], 1527 ff. om. [], V: stellarum cæli.	der sternen.	12,4	1	1	
filium ejus, V = E.	jr kind.	»			
totum terrarum orbem — [cum illo] 1527 ff. om. [], V: univsum orbem — cum illo.	die gantze welt, cetera omisssa.	9	1	1	

jande afviker S 1526 och 1541 från E såtillvida som han hänför: "i himmelen" till den sats som föregår: "Nu är wor Gudz saligheet o. s. v.", under det E hänför orden till denna sats, jfr följande exempel.

S. 1541.	S. 1526.	G.
een stoor röst (16, 17) — Nu är vår Gudz saligheet, och krafft, och Rike, och macht hans Christs worden, effter våra brödhers beklaghare — then them beklaghade för Gudh ¹ .	een högh röst — Nu är worden salugheet och crafft och vår gudz rike och hans Christes mact, förty — — — —.	φωνήν μεγάλην — ἄρτι ἐγένετο ἡ σωτηρία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἡμῶν καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ χριστοῦ αὐτοῦ, ὅτι [1527 ff. add.: ὁ κατήγωρ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν] ὁ κατήγορῶν αὐτοὺς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ (1527 ff. add.: ἡμῶν). 1522, 1527, 1535 om.
och folk.	= 1541.	
tilbådho. göra wildiwrena — itt belete. och rösten som iagh hörde, war såsom. Ty stunden är kommen. Ty tijdhen är tigh kommen, at tu skal skära. och wedhertekn ² .	skola tilbidia. göra itt beläte effter wildiwret. och iach hörde ena röst likerwiss som. ty thet kommer stunden. = 1541. om.	προσκυνήσουσιν. ποιῆσαι: εἰκόνα τῇ θηρίῳ. καὶ φωνὴν ἤκουσα. ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα. ὅτι ἦλθέ σοι ἡ ὥρα θερίσαι.
the Gudz wredhes skålar ³ .	the siw gudz wredhes skålar.	καὶ ἐκ τοῦ χαράγματος αὐτοῦ.
then förste Ängelen. en Ängel.	= 1541. = 1541.	τὰς φιάλας τοῦ θυμοῦ (1527 ff. add.: τοῦ θεοῦ). ὁ πρῶτος.
gööt vth sina skåål j solena.	— emoot solenne.	ἄγγελου, 1527, 1535: ἄγγελου τῶν ὀδάτων. ἐξέχεε τὴν φιάλην αὐτοῦ ἐπὶ τὸν ἥλιον.
sönderbitto. vthgå. en stoor röst.	åto. = 1541. en högh röst.	ἐμασῶντο. om. φωνή, 1527 ff. add.: μεγάλη.
jfrå stolen. kalken. siw huffuudh och.	om. dricka. = 1541.	ἀπὸ τοῦ θρόνου. τὸ ποτήριον. 1522 om. 1527 ff.: κεφαλὰς ἐπτὰ καὶ.
skal åter vpkomma. ändoch thet är. sinnet ther wijsdom tilhörer.	warder vpstighandes. om. — som — haffuer.	μέλλει ἀναβαίνειν. καὶ παρὰ ἔσται. ὁ νοῦς ὁ ἔχων σοφίαν.

¹ Ett intressant exempel på S:s kompilatoriska förfaringssätt. L har synbarligen hjälpt honom att komma tillrätta med den mellersta satsen: "Nu är o. s. v." Men i öfrigt har S bibehållit omfånget af sin gamla text, som hvilat på E(V?).

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Uppb.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
vocem magnam — Nunc facta est salus et virtus et regnum dei nostri, et potestas Christi ejus, quia — accusator [fratrum no- strorum] qui accusabat illos ante conspectum dei [nostri], 1527 ff. om. [], V = E 1527 ff.	eine grosse stimme — Nu ist das Heil, vnd die Krafft, vnd das Reich vnd die macht vnseres Gottes, seines Chri- stus worden, weil — der sie verklaget — für Gott.	12,10	1	1	1
1522 [et populum] 1527 ff. om. [], V = E 1527 ff.	om.	13,7	1	1	
adorabunt, V: adoraverunt. faciant imaginem bestiae.	bitten es an. dem Thier ein bild machen.	8 14		1	1
et vocem audiui, V: et vocem quam audiui sicut.	vnd die stimme, die ich höret, war als.	14,2			1
quia venit hora, V = E.	denn die zeit — ist kommen.	7			
quia venit tibi hora ut metas, V: venit hora ut metatur.	denn die zeit zü erndten ist kommen.	15	1		
1522 om, 1527 ff.: et de charac- tere ejus, V: om.	vnd seinem malzeichen.	15,2	1		1
[septem] phialas iræ [dei], 1527 ff. — iræ dei, V = E 1527 ff.	die schalen des zoms.	16,1			
primus [angelus], V = E sine [].	der erste.	2	1	1	
angelum, 1527, 1535: — aqua- rum, V = E 1527 ff.	den Engel.	5			
effudit phialam suam in solem, V = E.	gos aus seine schale inn die Sonne.	8			
commanducaverunt, V = E.	zubissen.	10			
[exire], V: exire.	gehen, 1522 om.	13			
vox [magna], 1527 ff. sine [], V = E 1527.	ein stim.	17	1	1	
a throno, V = E.	aus dem stül.	»			
calicem, V = E.	den Kelch.	19			
[capita septem et] 1527 ff. sine [], V = E 1527 ff.	om.	17,3	1	1	
ascensura est, V = E.	wird widerkomen.	8			1
1522, 1227, 1535 om, V: om.	wie wol es doch ist.	»			1
mens quæ habet sapientiam, V: sensus qui —.	der sin da weisheit zü gehöret.	9			1

² Här S manne här följt E(G) 1527 eller 1535?³ Här ser det åter ut som S endast bestämts af G 1527 ff.

<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>G.</i>
Thenne haffua alle itt rådth.	= 1541.	οὗτοι μίαν γνώμην ἔχουσι.
alle (bis).	om.	om.
göra alle ena mening, at the skulle giffua Wildiw- rena Riket.	— — — skola — —.	ποιήσαι μίαν γνώμην καὶ δοῦναι τὴν βασιλείαν ἀν- τῶν τῷ θηρίῳ.
aff wredhennes wijn hennes bolerijs.	aff wredennes wijn för hen- nes bolerij skull.	τοῦ οἴνου τοῦ θυμοῦ τῆς πορνείας αὐτῆς.
reckia alt vp j himmelen.	äro kompne vp till — —.	ἠκολούθησαν — ἄχρι τοῦ οὐρανοῦ.
Jagh sitter och är een Drot- ning och icke änkia.	Jach sitter en drotning och är icke änkia.	κάθημαι βασίλισσα καὶ χή- ρα οὐκ εἰμί.
(skola) sörya widh sigh sielffua.	wardha söryandes vthoffuer henne.	πενθοῦσιν ἐν ἑαυτοῖς, 1527 ff.: ἐπ' αὐτῇ.
och marmor — kroppar.	och marmore — öök.	1522 om. (1527 ff. καὶ μαρ- μάρου) — σωμαμάτων.
alle the som på skepen wi- stas och siömän och the som til siöds handla.	— — — och båtzmen och the som j haffuet arbeta.	πᾶς ἐπὶ τῶν πλοίων ὁ ὅμι- λος καὶ ναῦται τὴν θά- λασσαν ἐργάζοντες, 1527 ff.: ναῦται καὶ ὅσοι τὴν θάλασσαν ἐργάζονται.
och liws på liwsastaka skal icke meer lysa j tigh.	— skal icke lysa j tigh här effter.	1522 om. 1527 ff.: καὶ φῶς λύχνου οὐ μὴ φανῇ ἐν σοι ἔτι.
såsom en stoor röst.	= 1541.	φωνήν, 1527 ff. add.: μεγά- λην.
och sadhe ¹ — j alle hans tienare — bådhe små och store.	säyandes — j all hans hel- ghon — bådhe små och store.	1522 om. (1527 ff.: λέγουσα) — οἱ δοῦλοι αὐτοῦ — καὶ οἱ μικροὶ καὶ οἱ μεγάλοι.
vår Herre Alzmechtigh Gudh haffuer intaghet Riket ² .	= 1541.	ἐβασίλευσεν ὁ θεὸς ὁ παντο- κράτωρ.
Scriff ³ — Thenna äro sann Gudz ord.	— — Thenne gudz oord äro sann.	om. (1527 ff.: γράφον) — οὗτοι οἱ λόγοι ἀληθινοὶ εἰσιν τοῦ θεοῦ.
lät åter om honom.	läste honom igen.	ἔδηξεν αὐτόν.

¹ Man observere afvikelsen från L i en vers, där han synes ha följt honom, jfr följande ord.

² Synes hvila på en kombination af LE(V) såsom i 1526.

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Uppb.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
Hi unum consilium habent, V = E.	Diese haben ein meinung.	17,18	1	1	
om, V: om.	aller (bis).	14			1
(ut) unam faciant voluntatem, ut dent suum regnum bestiae, V: ut faciant quod placitum est illi, ut dent — —.	zuthun einerley meinung, vnd zü geben jr Reich dem thier.	17	1		
vino iræ scortationis ejus, V: — fornicationis —.	von dem wein des zorns jrer hürerey.	18,8			
pervenerunt usque ad cælum, V = E.	reichen. bis jnn den himel —.	5			1
Sedeo regina et vidua non sum.	Ich sitze vnd bin ein königin vnd werde keine widne sein.	7			1
1522, 1527 ff. super illa, V: super illam.	(werden) leide tragen bey sich selbs.	11			1
[et marmore], 1527 ff. sine [], (V = E 1527) — mancipiorum, V = E.	om. — leichnam.	13	1	1	
omnis in navibus versantium turba et nautæ et qui in mari operantur, V: omnes qui in lacum navigant et nautæ — —.	der hauffe die auff den schiffen handtieren und die schiffleute die auff dem meer handtieren.	17			
[et lux lucernæ non lucebit in te amplius], 1527 ff. sine [], V = E 1527 ff.	om.	23	1	1	
[quasi] vocem [magnum], 1527 ff.: quasi vocem magnum, 1535: vocem magnum, V = E 1527.	eine stim.	19,1	1	1	
[dicens], 1527 ff. sine [], (V = E 1527 ff.) sancti ejus pusilli et magni (V = E).	om. — alle seine knechte, beide klein vnd gros.	5	1	1	1
regnavit [dominus] deus [noster] omnipotens, V = E sine [].	der almechtige Gott hat das Reich eingenommen.	6	1	1	1
[Scribe], 1527 ff. sine [] — Hæc verba dei vera sunt, V = E 1527.	om. — Dis sind warhafftige wort Gottes.	9			1
clausit eum, V = E.	band jn.	20,3	1	1	

³ Man observere afvikelsen från L i samma vers som synes ha rönt inflytande från honom i det följande. I v. 8 sätter S 1541 parentes om sista satsen efter L. På samma sätt innesluter S 1541 sista satsen i v. 10 inom parentes efter samma förebild.

S. 1541.	S. 1526.	G.
thet bleff dömdt om hwar och en. förgingos. iagh — sågh then helgha stadhen, thet nyia Jerusalem nedherkomma aff himmelen, jfrå Gudhi, tilreedd ¹ .	= 1541. komo bort. — stadh Hierusalem nyian nedherkommandes vthaff himmelen, tilreedd aff gudhi.	ἐκρίθησαν ἕκαστος. παρῆλθεν. εἶδον τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν καταβαίνουσαν ἀπὸ τοῦ θεοῦ, ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἡτοιμασμένην.
then sion som brinner med eeld och swaffuel. then alraädhlasta stenen, en klar Jaspis.	then brinnande syöð, eeld och swaffuel. en dyrbar bergzsten, som är Jaspis cristallerat.	τῇ λιμνῇ τῇ καιομένῃ πυρὶ καὶ θείῃ. λίθῳ τιμιωτάτῳ [1527 ff.: ὡς] λίθῳ ἰασπίδι κρυσταλλίζοντι.
nampn.	= 1541.	om.
tolff — namp.	= 1541.	ὀνόματα.
medh gyllene röön.	medh gulrören.	ἐν τῷ καλάρῳ.
om.	om.	om. 1527, 1535: καὶ οἴσουσι τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν τῶν ἐθνῶν εἰς αὐτήν.
liws. Gudh the helgha Prophe- ters Herre.	liws på liwsastaka. herren helghe prophets gudh.	λόγῳ. ὁ κύριος ὁ θεὸς τῶν ἁγίων προφητῶν.
iagh är Johannes. thenna books ord.	iach Joannes. thenne books prophecies oord.	ἐγὼ ἰωάννης. τοὺς λόγους τοῦ βιβλίου τοῦ- του.
Then som onder är, han ware onder. Och then som oreen är, han ware oreen. Men then som from är, han warde än nu fromare.	Then ther skadhar han skadhe än nw, Och then ther besölat är han besöle sigh än nw, Och then ther rettferdugh är, han rettferdughes än nw.	ὁ ἀδικῶν ἀδικησάτω ἔτι, καὶ ὁ ῥυπαρὸς ῥυπαρῶσάτω ἔτι, καὶ ὁ δίκαιος δικαιο- θήτω ἔτι.
Jagh är aff Davidz root och slechte ² .	Jach är Davidz root och art.	ἐγὼ εἰμι ρίζα καὶ τὸ γένος τοῦ δαβὶδ.

¹ I v. 3 insätter S 1541 de 1526 utelämnade orden, jfr Källorna till 1526 s. 223.
I v. 7 vill Obs. Strengn. för: "skal få äga" läsa: "— ärfwa".

<i>E. V.</i>	<i>L. 1535, 1522.</i>	<i>Uppb.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
judicatum est de singulis, V = E.	sie wurden gerichtet, ein jglicher.	20,18	1	1	
abiit, V = E.	vergieng.	21,1			1
vidi sanctam civitatem Hierusalem novam descendantem de coelo, a deo paratam, V = E.	ich — sahe die Helige Stad, das neue Jerusalem, von Gott aus dem himel herab faren, zübereitet.	2			1
stagno ardenti igne et sulphure, V = E.	dem pful, der mit feur vnd schwefel brennet.	8			
lapidi preciosissimo [tanquam lapidi] jaspidi crystallizanti, 1527 ff. sine [], V: — præcioso — jaspidis sicut crystallum.	dem allerredlesten stein, einem hellen Jaspis.	11			1
[nomina], 1527 sine [], V = E 1527.	om.	12	1	1	
[duodecim] nomina, 1527 ff. sine [], V = E 1527.	die namen.	14	1	1	
de arundine [aurea], V = E sine [].	mit dem rhor.	16	1	1	
om. 1527, 1535: et afferent gloriam et honorem gentium in illam, V = E 1527 ff.	om.	26			
lumine lucernæ, V = E.	einer leuchten.	22,5			1
dominus deus sanctorum prophetarum, V: — spiritum prophetarum.	Gott der Herr der Heiligen Propheten.	6			1
Ego Johannes, V = E.	ich bin Johannes.	8			1
verba [propheciæ] hujus libri, V = E sine [].	die wort dieses büchs.	»			1
Qui nocet, noceat adhuc et qui sordidus est, sordescat adhuc et qui justus est, justificetur adhuc, V: — qui in sordibus est —.	Wer böse ist, der sey böse, vnnd wer vnrein ist, der sey vnrein. Aber wer frum ist, der werde noch frummer.	11			1
Ego sum radix et genus David, V: — genus et radix —.	Ich bin von stamm vnd vom geschlechte David.	16			1

² Man lägge märke till den försiktiga användningen af L.

Innan vi nu söka gifva en sammanfattning af den i det föregående lämnade textjämförelsen, skola vi jämväl gifva en öfverblick af den svenska öfversättningens af år 1541 förhållande till den af år 1526 och sina öfriga hjälpkällor med hänsyn till transkriberingen af nomina propria och främmande ord och uttryck, rörande förorden till Nya Testamentet i det hela och till de särskilda böckerna, de förklarande glossorna i marginalen, böckernas öfverskrifter, kapitelindelning m. m.

<i>Matt.</i>	<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L. 1535.</i>	<i>L. 1522.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
1,12 ff.	Hezron	Esrom	Esrom	= E	Hezron				1
	Ram	Aram	Aram	= E	Ram				1
	Nahasson	Naasson	Naasson	= E	Nahasson				1
	Salma	Salmon	Salmon	= E	Salma				1
	Boas	Booz	Booz	= E	Boas				1
	Abia	=	=	=	=				
	Assa	Asa	Asa	= E	Assa				1
	Osia	Ozias	Hozias	Ozias	Osia				1
	Jothan	Joatham	Joatham	Joathan	Jotham				
	Ezechia	Ezechias	Ezecias	Ezechias	Ezechia				1
	Manasse	Manasses	Manasses	= E	Manasse				1
	Josia	Josias	Josias	= E	Josia				1
	Jechonia	Jechonias	Jechonias	= E	Jechonia				1
	Sealthiel	Salatiel	Salathiel	= E	Sealthiel				1
	Eliachim	=	Eliacim	Eliachim	Eliachim			1	1
	Asor	Azor	Azor	= E	Asor				1
	Zadoch	Sadoch	Sadoc	Sadoch	Zadoch				1
	Achin	=	=	=	Achin				
	Eleazar	=	=	=	Eleasar		1	1	
	Mathan	=	Matthan	Mathan	Mathan			1	1
4,18	Nephthalim	Neptalim	Neptalim	= E	Nephthalim				1
10,2 ff.	Johannes (så vanligen)	Johannes (vanligen: Joannes)	Johannes (1522(1527 Joannes)	Joannes	Johannes		1		1

<i>Matt.</i>	<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L. 1535.</i>	<i>L. 1522.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
	Bartholomeus	Bartolomeus	Bartholomæus	Bartholomeus	Bartholomeus	Bartolomeus			
	Ischarioth	Ischarioth	Iscariotes	Scariotis	Ischarioth	Iscarioth	1		1
11,11	Johannes Baptista	Johannes baptista	=	Joannes baptista	Johannes der Teuf-fer		1	1	
	Elias	Helias	Helias	Helias	Elias				1
21,9	Hosianna	Hosanna	Hos anna	Osanna	Hosianna				1
23,37	Jerusalem (så vanligen)	Hierusalem (så vanligen)	Hierusalem	= E	Jerusalem	Jherusalem			1
26,2	Caiphas	Caipha	Caipha	Caiphas	Caiphas			1	1
27,9	Jeremia	Hieremia	Hieremia	Hieremia	Jeremias				
46	Eli, Eli Lamaasabthanj	Eli, Eli, Lamasa-bathani	Eli, Eli lama sabachthani	Eli, Eli lammaa-zabthani	Eli, Eli, lama asab-thani				
<i>Mark.</i>									
15,34	Eli, Eli, Lama asabthani	Eloi eloi, lamaza-bactani	Eloi, eloi lama sabachthani	Eloy, eloi lammaa-zabthani	Eli, Eli lama azab-thani				1
1,24	Jesu Nazarene (så alltid utom i Mark. 16, 6: Jesum aff Nazareth.	Jesu nazarene (så alltid)	Jesu Nazarene	= E	Jesu von Nazareth (vanligen: Jhesu —)				
3,17	Bnehar-gem	boanerges	Boanerges	= E	Bnehar-gem				1
»	Philippum	=	=	=	Philippon		1	1	
»	Bartholomeum	=	Bartholomæum	Bartholomeum	Bartholomeon	Bar ptolomeon	1	1	
	Mattheum	=	Matthæum	= E	Mattheon		1	1	
	Thaddeum	Taddeum	Thaddæum	Thadeum	Thaddeon		1		
22	Beelzebub	=	Beelzebul	beelzebub	Beelzebub			1	1
<i>Luk.</i>									
11,15	Beelzebub	belzebub	Beelzebul	beelzebub	Beelzebub			1	1
<i>Mark.</i>									
5,22	Jairus	Jairos	Jairus	Jairus	Jairus	Jayrus			
7,34	Hephe-thah	Ephphata	Eppphata	Effeta	Hephe-thah	hephethah			1

Mark.	S. 1541.	S. 1526.	E.	V.	L. 1535.	L. 1522.	E.	V.	L.
10,46	Jericho (sâ all- tid)	Hierico (sâ all- tid utom Hebr. 11, 80: Jeri- co)	Hiericho	= E	Jericho				1
14,28	Gethse- mane	getsemani	Gethse- mani	= E	Gethse- mane				1
Luk.									
1,6	Elizabeth	=	Elizabet	Helizabet	Elizabeth				1
2,2	Kyrenio	Cirenio	Cyrenio	Cyrino	Kyrenios				
36	Hanna	Anna	Anna	= E	Hanna				1
3,1	Lysania	=	=	=	Lisantias		1	1	
	Hanna, Caipha	Anna, Caypha	Anna, Cai- apha	Anna, Cai- apha	Hannas, Caiphas				
23 f.	Elj son	Heli son	filius Heli	filius Heli	Son Eli				1
	Mathath son	Matat »	» Mathat	» Mathat	» Mathath				1
	Nahum son	Naum »	» Naum	» Naum	» Nahum				1
	Nange son	Nagge »	» Nagge	» Nage	» Nange				1
	Johanna son	Joanna »	» Joanna	» Johanna	» Johanna		1		1
	Resia son	Rhesya »	» Rhesa	» Resa	» Resia	Resya			1
	Kosam »	Kosam »	» Cosam	» Cosan	» Kosam				1
	Elmadam son	Helma- dam son	» Helma- dam	» Elma- dan	» Elma- dam				1
	Eliezer son	Heliezer son	» Helie- zer	» Eliezer	» Eliezer		1		1
	Jorem son	Joran son	» Joran	» Jorim	» Jorem				1
	Melea »	Meleam »	» Meleam	» Melcha	» Melea				1
	Menam »	Menan »	» Menan	» Menna	» Menam				1
	Matha- than son	Mathatha son	» Matha- tha	» Matha- tha	» Matha- than				1
	Nahasson son	Naasson »	» Naasson	» Naason	» Nahas- son				1
	Phaleg son	Phalec »	» Phalec	» Phalech	» Phaleg	Phalek			1
	Eber son	Heber »	» Heber	» Heber	» Eber				1
	Sala »	Sale »	» Sale	» Sale	» Sala				1
	Cainan »	Caynan »	» Cainan	» Chai- nam	» Cainan	Caynan			1
	Arphaxad son	Arphaxat son	» Arpha- xat	» Arpha- xat	» Arphach- sad				1

<i>Luk.</i>	<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L. 1535.</i>	<i>L. 1522.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
3,23 f.	Noe son Mathusala son Enoch son Maleleel son	Noes son Mathusale son Enocks son Malalehel son	filius Noe » Mathu- sala » Enoch » Malale- hel	filius Noe » Mathu- salem » Enoch » Malaleel	son Noe » Mathu- sala » Enoch » Maleleel				1
4,27 f.	Sarephtha Sidonis Helisej tjdh Naaman aff Syrien	Sarepta sidonis Helisei tjdh Naaman aff Sirien	Sarephtha Sidonis sub Heli- sæo Naaman syrus	Sarepta Sidoniæ = E = E	Sarephtha der Sido- ner Eliscus zeiten Naaman aus Syri- en		1 1		1 1
8,8	Johanna Chuse hustru	Joanna Chuses hustru	Joanna u- xor Chu- zæ	Johanna uxor Chuzæ	Johanna das weib Chusa				1
30	Legio	Legion	Legio	= E	Legion		1	1	
10,12 ff.	Chorazin Sodome (skal dreg- heligha- rewarda)	Corosain Sodomis (skal dreg- heligha- ghare warda)	Chorozain Sodomis (remissi- us erit)	Corozaim = E	Chorazin (es wird) der So- doma (trech- licher er- gehen)				1
17,29	(gick vth- aff) So- doma	(gick vth aff) So- domis	(exiil e) Sodomis	= E	(aus) So- doma (gieng)				1
<i>Mark.</i>									
6,11	(Drägheli- ghare warder) Sodome och Go- morre	(—)So- domer och Go- morrer	(tole rabi- lius erit) Sodomis et Go- morris	om.	(Es wird) Sodomen vnd Go- morren (treg- licher er- gehen)				
<i>Matt.</i>									
11,24	The Sodo- mersland (skal drä- gheligha- rewarda)	Sodome — —	Sodomis (tolerabi- lius erit)	terræ So- domo- rum (re- missius crit)	(es wird) der Sodo- domer lande (treg- licher er- gehen)		1	1	

Luk.	S. 1541.	S. 1526.	E.	V.	L. 1535.	L. 1522.	E.	V.	L.
19,20	(til) Bethphage och Bethanien (så vanligen, endast Matt. 26,6, Joh. 11,8 Bethania)	— — — — Bethani-am	(ad) Bethphage et Bethani-am.	= E	(gen) Bethphage vnd Bethanien (Joh. 11,1,8) Bethania)				
24,10	Maria Magdale-ne och Johanna	— — — — Jo-anna	Maria Magdale-ne et Jo-anna	Maria Magdale-ne et Jo-hanna	Maria Magdale-na vnd Johanna			1	
13	Emaus Cleophas	= Cleopas	=	=	Emmahus Cleophas		1	1	1
Joh.									
1,28 ff.	Bethabara Cephaz	=	=	Bethania	Bethabara Kephas		1	1	1
4,5	Sychar	=	=	Sichar	Sichar		1		
9,7	(j dammen) Siloha	(j dijkett) Siloe	(in piscina) Siloe	— Silohe	(zū dem teich) Siloha				1
11,54	Ephrem	Ephraim	Ephraim	Ephrem	Ephrem			1	1
18,1	Kidron	Cedron	cedron	cedron	Kidron				1
21,15	Simon Johannis	Simon Johannis	Simon Johannis	= E	Simon Johanna		1	1	
Apg.									
4,36	bördighaff Cyren.	=	cyprius	= E	aus Kyprien	aus Cyprien			
7,4	Haram	Charran	Charran	Charran	Haram				1
8,27	Candaces	Candacis	Candaces (gen.)	Candacis (gen.)	Kandakes				
39	j Asdod	j Azoto	Azoti	in azoto	zū Asdod				1
9,3f.	till Damascum	=	Damascum	=	Damascon	Damasken			
35 ff.	Tabea Råå	Tabita Dorcas	Tabitha Dorcas	Thabita Dorcas	Tabea Rehe	Tabitha Dorcas			1
	j Sarona	j Assarone	Assarone	Sarone	zū Sarona			1	1
	j Joppe	j Joppen	Joppæ	in Joppe	zū Joppe			1	1
12,13	Rhode	=	=	=	Rode		1	1	
13,5	j Salamina	=	Salamine	Salaminam (acc.)	Salamin			1	
6	Bar Jehu	Bariehu	Bariesu	Barieu	Bariehu				1

<i>Apq.</i>	<i>S. 1541.</i>	<i>S. 1526.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L. 1535.</i>	<i>L. 1522.</i>	<i>E.</i>	<i>V.</i>	<i>L.</i>
17,1	(til) Thesalonianicam	Tessolonianicam	Thessalonianicam	= E	Thessalonich		1	1	
15	(til) Athenis, j Athenis	(till) Athenas, j Athenis	Athenas, Athenis	= E	(gen) Athene, zu Athene				
18,18	j Kenchreis	j Cenchreis	in Cenchreis	=	zu Kenchrea	zu Cenchreen	1	1	
20,4	aff Berrea	vthaff Berrohea	Berrhoensis	Bercoensis	von Berrhoen				
21,1	(til) Rhodis	(till) Rhodijs	Rhodum	= E	(gen) Rodis	(gen.) Rodijsz			
27,8 ff.	Creta,-am	Cretam	=	=	Kreta	Candia	1	1	
	Lasea	=	Lasæa	Thalassa	Lasea	Lasaia			1
28,1	Melite	=	=	Mitilene	Melite		1		1
14	(til) Puteolon	=	Puteolos	= E	Puteleon	Puteolen			
15	Appiforum	Appij forum	= S 1526	= E	Appifer		1	1	
	Tretabern	the tre tabernor	tres tabernæ	= E	Tretabern				1
1 Kor.									
16,22	Maharam motha	Maranatha	maranatha	maranatha	Maharam motha				1
Uppb.									
16,16	Harmagedon	Armagedon	Armageddon	Hermageddon	Harmagedon	Arma gedon			1

Af denna öfversikt torde tillräckligt framgå, att S 1541 i förhållande till S 1526 betecknar ett betydelsefullt närmande till L i fråga om transkriptionen af nomina propria och främmande ord. Medan S 1526 i detta hänseende afgjordt gaf EV ett företräde och minst lät L bestämma sitt skriftsätt, har S 1541 i allmänhet slutit sig till L utan att dock göra sig slafviskt beroende af honom. Medan L ofta fortfarande använder de grekiska ändelserna, bibehåller S de latinska.

Såsom inledning till sin öfversättning hade S 1526 satt först: *It almennelighit förspråk*, en öfversättning af L:s *Vorrhede* (1522) på samma ställe. Därefter lämnades en redogörelse och förteckning öfver Nya Testamentets böcker, också i anslutning till L, ehuru med utelämnande af åtskilligt, som kunde strida mot en pietetsfull hänsyn till vissa böckers värde, jfr Källorna till 1526 etc., s. 192. Efter dessa från L lånade stycken innehöll S 1526 ett förord med alla tecken på att vara originellt, och såsom afslutning till hela inledningen några ordförklaringar, hvilka ansågos nödvändiga för ett rätt förstående af den följande svenska tolkningen af Nya Testamentet.

Denna inledning har i S 1541 fått lämna plats för en annan, enklare och mera kortfattad. Främst ställes ett: *Förspråk på thet Nyia Testamentet*, som icke är fullt identiskt med något bland de 1526 af S använda, utan i stället är hämtadt från L:s *Vorrhede auff das Newe Testament*, som finnes i hans af mig använda öfversättning af år 1535. Detta förord öfverensstämmer i vissa stycken, ehuru icke i alla med det i L 1522. S har i allmänhet rätt troget slutit sig till sin källa om än med en viss frihet i uttrycket. Någon gång utelämnar han ord och uttryck, som kunna uppväcka förargelse eller onödigt stöta någon för hufvudet. Så t. ex. i början af det 11:te stycket, där L varnar för att af evangelium göra en ny lag, »wie bissher geschehen ist und etliche Vorrede auch S. Hieronymi sich hören lassen», hvilka ord i S:s öfversättning reducerats till: »Såsom här til dags skeedt är.» Samma försiktiga användning af L hade ock S 1526 iakttagit. Orden förekomma där i början af det 10:de stycket.

Understundom har S 1541, såsom delvis 1526, på samma gång vissa ord förbigått, funnit sig föranlåten att tillägga några till L:s text. Så t. ex. i början af 12:te stycket; L:s ord lyda här sålunda: »Das aber Christus im Euangelio, dazu Petrus vnd Paulus vil gebot (1522: gesetz) vnd lere geben, vnd das Gesetz ausslegen, sol man gleich rechnen allen andern wercken vnd wolthaten Christi.» Denna mening motsvaras hos S 1541 af följande: »Men thet Christus vthi Euangelio, jbland annat lærer ock teslikes Laghen och giffuer mong bodh, (1526 har i st. för: och giffuer mong bodh: och vthtydher them) skal icke reknas för hans yppersta och rätta werff, som han hadhe hijt til werldena, Uthan thet skal reknas såsom alla andra hans welgerningar, ther medh han våra skröpligheet tient.»

De från Gen. 3, 2 Sam. 7, Mik. 5 och Hos. 13 hämtade citaten har S återgifvit med bättre anslutning till sin och L:s text på de respektive ställena än L gjort uti detta förord. I slutet af förspåket tillägger S 1541, följande: »Therfore winlegge sigh hwar och en from Christen thet hålla, ath han icke menger Laghen och Euangelium tilhopa medh hwart annat.» Då jag icke haft tillfälle att se flera upplagor af L än de ofvan angifna, måste emellertid den frågan lämnas öppen, om S icke möjligen här och annorstädes också följt en Luthertext, ehuru af annat datum.

Efter detta *Förspåk* följer hos S 1541 såsom hos L 1535 en uppräknings af Nya Testamentets böcker, hvilken genom sin öfverskrift och den till och med Johannes' tredje bref använda numreringen på de särskilda böckerna visar sig vara utförd efter L. Öfverskriften: *Nya Testamentens böcker* motsvarar L:s: *Die Bücher des Newen Testaments*, och de fyra sista böckerna: Hebreerbrevet, Jakobs bref, Judas' bref och Johannes' Uppenbarelse stå såsom hos L utan nummer. S 1526 hade här iakttagit en viss försiktighet genom att utelämna all numrering af böckerna och på detta sätt undvikit skenet af någon ringaktning af de hos L utan nummer stående skrifterna. S 1541 har i detta stycke såsom i mycket annat slutit sig närmare till L. Men då han valt L 1535 och icke L 1522, där bland annat L:s bekanta omdöme om Jakobs bref (eyn rechte stoern Epistel) anfördes i förordet, så har han fortfarande ådagalagt sitt intresse för det måttfulla och nyktra omdömet med undvikande af alla öfverdrifter. Samma intresse spåras, såsom vi sett, jämväl i öfversättningen, särskildt i Romarebrevet. — Böckernas ordningsföljd är i öfverensstämmelse med det sagda den samma i S 1541 som i S 1526 och sålunda nu som då utförd efter L.

Det hos S 1526 efter redogörelsen för Nya Testamentets böcker följande, af S själf författade förordet, är i S 1541 förbigånget, likaså den efter detta förord vidtagande förklaringen af några mera ovanliga ord och uttryck. Utelämnandet af dessa båda partier i inledningen till 1526 års öfversättning kunde nu vid en ytlig betraktelse föranleda den slutsatsen, att den eller de män, som författat dessa båda för 1526 års text betydelsefulla stycken, icke kunna ha varit med om att utelämna dem 1541. Men härvid är dock att anmärka, att detta förord är af den natur, att det *måste* bortfalla vid en annan förbättrad öfversättning, enär det är skrifvet uteslutande med

hänsyn därtill, att den då utförda tolkning af Nya Testamentet var den *första* på svenskt mål. Hade 1541 års öfversättare här velat lämna något förord af egen fatatur, så hade de måst skrifva ett nytt. Att så icke skett, är visserligen å ena sidan något egendomligt, alldenstund tolken 1526 just i detta förord ställer i utsikt möjligheten att »thenna förtolkilse medh tijdhen och wäl kan förbättrat och clararen vthsatt warda»; men innebär å den andra dock icke något afgörande bevis för, att denna förbättring icke kunnat framgå just från den eller dem, hvilka här förutsagt den. Hvad vidare angår utelämnandet af ordförklaringarna, så må det erinras om tolkens egna ord (1526) angående deras syfte. De äro, så säger han, »här satte j hoop, effter somlig oorden som sagt är wäl skola synas selsyn — för the eenfällugha skull, så lenge the begynna wänias ther widh». Under den tid af femton år, som förflutit sedan detta skrefs, torde de sällsynta orden åtminstone i ej obetydlig grad ha blifvit införlifvade med läsarnes andliga föreställningar, och för den ovisshet, som rörande åtskilliga af dessa uttryck ännu här och där kunde göra sig gällande, har tolken af 1541 sörjt genom förklarande glossor i marginalen.

Öfverskrifterna till de fyra evangelierna äro i S 1541 lika med dem uti S 1526, sålunda beroende af L. För Apostlagerningar har S 1541 ändrat sin öfverskrift till närmare öfverensstämmelse med L, än fallet var 1526. L:s öfverskrift lyder, bortsedt från olikheten i stafningssätt, 1535 lika med den af år 1522: *Das ander teil des Euangelij Sant Lucas von der Apostel Geschicht*, hvilka ord S 1526 återgifver: *Then andra delen vthaff Sancti Luce euangelio som är om Apostla gerningar*; 1541 lyder öfverskriften: *Then andre delen aff S. Luce Euangelio, om Apostla Gerningar*.

Förordet till Romarebrefvet erbjuder ock i S 1541 en större öfverensstämmelse med L än det uti S 1526, i det att S 1541 utelämnat de 1526 uti redogörelsen för innehållet i 3:dje och 8 kapitlet insatta styckena, jfr Källorna till 1526, sid. 194. Dessa stycken voro, såsom jag på nyss anförda ställe påpekat, hämtade från L:s marginalförklaringar till texten i de nämnda kapitlen, Rom. 3 och 8, och höra sålunda icke till L:s förord. Egendomligt nog insätter nu S 1541 dem icke på dessa platser utan förbigår dem äfven där. Men det vore dock förhastadt att häri vilja se ett bevis för, att det varit en annan hand som redigerat förordet till detta bref i S 1541

än i S 1526. S 1541 har endast närmare anslutit sig till L i denna redigering än S 1526, och i fråga om marginalförklaringar har man nu förfarit med i allmänhet lika stor frihet gent emot L som 1526 och sålunda mycket väl kunnat utelämnas dessa vid kapp. 3 och 8. I öfrigt iakttager S 1541 vid återgifvandet af dessa förord samma frihet och försiktighet som S 1526. Ut i redogörelsen för innehållet i kap. 14 insättes en sats som utelämnats 1526 och utelämnas en som då insatts; dessutom uteslutes nu såsom då ett litet stycke af L:s ord på detta ställe. På samma sätt förbigår S 1541 såsom 1526 uti sista stycket af detta förord L:s utfall mot de från Rom utgångna »verführischen, ergerlichen Canones und Decretales», hvilka såsom människoläror böra undflys enligt aposteln förmaning i kap. 16.

Det af S 1526 från L 1522 lånade *förordet till första Korintierbrevet* har S 1541 utbytt mot ett nytt, i flera afseenden olik, hämtadt från L 1535. Emellertid har S 1541 här såsom på andra ställen dels återgivit L:s ord med en viss frihet, dels ock utelämnat mindre partier, som ej kunde hafva någon betydelse för svenske läsare. Så t. ex. redan i midten af det första stycket, där L såsom motstycke till den köttsliga visheten, hvarom Paulus talar i detta bref, hänvisar sin tids »Rottengeister, Schwermer und Ketzer». På samma sätt förbigår S i slutet af det tredje stycket ett längre parti i sin källa, där denna vid redogörelsen för oordningarna i den korintiska församlingen hänvisar till motsvarande missförhållanden i Tyskland på denna tid, som därför också väl kunde behöfva »ein solche Epistel». — *Förordet till andra Korintierbrevet* är hos S 1541 lika med det hos S 1526; L 1535 har här jämväl upptagit förordet från 1522 oförändradt. Såsom ett exempel på, att S 1541 icke heller i sådana fall nöjt sig med att endast skriva af hvad som var tryckt redan 1526, må anmärkas, att afsiktssatsen i slutet af det tredje stycket blifvit ändrad till bättre öfverensstämmelse med L. S 1526: »på thet han skall vpweckia them till förbättring», S 1541: »På thet han skal vpweckia them til at hållat fram.» L 1522, 1535: »das er sie reitze fort zü faren.»

Förordet till Galaterbrevet, hos L 1535 = 1522, är i S 1541 lika med det i 1526. Dock har S jämväl här icke nöjt sig med att endast reproducera utan i slutet af första stycket i enlighet med sin förebild insatt orden: »j Jerusalem». — *Förorden till Efeser-, Filippier-, Kolosser och de båda Tessaloniker-brefven* äro i S 1541 de-

samma som i S 1526 och sluta sig sålunda till L, som här är likformig i 1522 och 1535. *Förordet till första Timoteerbrefvet* visar genom ett tillägg af ett par punkter i det andra stycket till 1526 års text tillbaka till L 1535, hvilken på motsvarande ställe har samma tillägg till 1522. *Förordet till andra Timoteerbrefvet* har S 1541 upptagit oförändradt från 1526. L 1535 är här också = 1522. Samma försiktighet gent emot L:s djärfva anfall på sin tids andlige, som S 1526 ådagalagt, visar ock S 1541 genom utelämnandet af L:s sista mening i förordet till detta bref. *Förordet till Titusbrefvet* sluter sig närmare till L i S 1541 än det i S 1526. S har här dels ändrat en felaktig öfversättning (3:dje stycket: Stand, 1526 orätt: stadgar), dels upptagit ett par satser i slutet, som i S 1526 uteslötos. I *förordet till Filemons-brefvet* har S 1541 likaledes sökt bättre återgifva L:s text (1535 = 1522) än 1526, men nu såsom då förbigått den sista satsen: »Denn wir sind alle seine (Gottes) Onesimi.» Till *första Petri bref* har S 1541 samma förord som S 1526, L 1535 är ock här = 1522. I midten af tredje stycket har S 1541 dock bättre återgivit L än 1526. För *andra Petri bref* har S 1541 hämtat sitt förord från L 1535, som här är något olika 1522. Olikheten visar sig i det tredje stycket (1541), hvilket på ett ställe är något sammandraget, på ett annat något utvidgadt i förhållande till 1526, samt däri att här tillkommit ett nytt fjärde stycke. Men nu som då undvikes L:s utpekande (2:a stycket) af det dåvarande andligaståndet såsom varande de falske lärare, hvilka Petrus beskriver i detta bref, likaledes förbigås i fjärde stycket L:s ord om påfvens tid såsom liktydig med »människolärornas tid».

Förordet till de 3 Johannisbrefven är i S 1541 detsamma som i S 1526, dock har S 1541 bättre återgivit L än 1526 och i slutet insatt det 1526 utlämnade »rett» (Apostolisk anda). Nu som då tillägnar sig S här L:s påstående om Jakobs bref, att det i motsats till dessa bref »drifver lagen». *Förordet till Hebreerbrefvet* är i S 1541 i det allra närmaste lika det i S 1526, dock visar ett mindre tillägg i det tredje stycket (»och j troonne mykit förfaren warit»), att S nu haft L 1535, där dessa ord på tyska återfinnas, och icke L 1522, där de saknas, framför sig. För öfrigt tillägnar sig S 1541 likaväl som 1526 L:s uttalanden om detta bref, att det innehåller en »hårdan knwt», som ingen glossa kan tillfyllest lösa, däruti att det förnekar »syndabättring efter döpelsen» och lärar, att

Esau hade sökt men ej funnit en sådan bättring, samt att förf., ehuru lärd af apostlarna och öfvad i tron och skriften, dock ej kan göra anspråk på samma auktoritet som Paulus. L:s förord till *Jakobs och Judas'* bref, hvilka S 1526 förkortat, har i S 1541 fått ännu mindre omfång, så att det knappast motsvarar mer än hälften af det i S 1526. S bibehåller dock sitt slutomdöme om Jakobs bref, att det icke är att likställa med »the andra böker i Scrifftenne». L 1535 är här till omfånget och med få och obetydliga ändringar = 1522.

Till *Johannes' uppenbarelse* har S 1541 icke något förord. S 1526 hade här i icke obetydlig grad utvidgat L:s på motsvarande ställe 1522. Detta något egendomliga förhållande torde åtminstone till stor del få sin förklaring i den förändrade ställning till denna bok, som L 1535 intager i förhållande till år 1522. Medan L:s om-döme om denna profetiska bok i förordet 1522 är mycket kort och nedsättande, har han nämligen i förordet 1535 så väsentligen ändrat sin uppfattning; att han på fyra foliosidor — förordet 1522 upptog endast $\frac{2}{3}$ sida — gifver en historisk tolkning af bokens profetior, hvars mest i ögonen fallande kännetecken är identifikation af de 2 djuren i kap. 13 med »das Bepstliche Keiserthum vnd Keiserliche Bapsthum». För S, som ju på andra ställen med så stor försiktighet undvikit L:s utfall mot Rom och påfven, var denna antipapistiska tendens sannolikt icke tilltalande. Lika litet torde han ha känt sig öfverbevisad af L:s tolkning af de goda och onda änglarne i 7:de och 8:de kapp.: de förra representeras enligt L af »Spiridon, Athanasius, Hilarius vnd dz Concilium Nicenum und der gleiche», de senare af »Tatianus mit seinen Encratiten — die Juden — die Pelagianer etc., Martion, Origenes, der durch die Philosophia und vernunft die schrift verbittert» m. fl. Denna uppfattning af Uppb. ville S icke tillägna sig, men hade icke heller nu mod att behålla sin förut efter L angifna standpunkt. Han undvek svårigheten genom att utelämna förordet till denna bok.

I likhet med S 1526 har den svenska öfversättningen af år 1541 jämväl fogat *förklarande glossor i marginalen* till vissa ord eller uttryck i texten. I många fall äro dessa förklaringar till antal och innehåll lika med dem i S 1526. På de flesta ställen har dock

S 1541 upptagit nya i stället för de gamla eller endast utelämnat en del af dessa eller ock fogat nya till de förut befintliga. Då den svenska öfversättningens förhållande till Luthers verk i icke oväsentlig mån belyses af dess ställning till Luthers förklarande marginalanmärkingar, upptaga vi i det följande ej blott en redogörelse för förhållandet mellan de båda svenska öfversättningarna af år 1526 och 1541 utan äfven mellan de af mig använda Lutherska af år 1522 (Septemberupplagan) och 1535 och S:s förhållande till dem. De här nedan förekommande siffrorna beteckna ordningsföljden af glossorna inom ifrågavarande kapitel och de under hvarandra stående siffrorna ange, att de därmed betecknade glossorna äro hvarandra lika. Så t. ex. äro i kap. 1 glossorna 1, 3, 4 i S 1541 = med respektive 1, 2, 3 i S 1526, medan glossan 2 i S 1541 saknas i S 1526, men har sin motsvarighet i L 1522 och 1535; likaså är L:s glossa 4 1535 utan motstycke i 1522 års öfversättning, och har såsom 3 blifvit förbigången af S. I förbigående anmärkes, att S alltid förbigått de öfverskrifter eller innehållsbeteckningar, som finnas i L 1535 till hvarje kap.

Matt. 1.	<i>S 1541</i>	1	2	3	4 ¹														
	» 1526	1		2	3														
	<i>L 1535</i>	1	2																
	» 1522	1	2						3									4 ¹	
» 2.	<i>S 1541</i>	1 ²							3										
	» —26	1																	
	<i>L —35</i>		1	2	3														
	» —22		1	2	3														
» 3.	<i>S 1541</i>	1	2		3														
	» —26	1 ³	2		3 ⁴														
	<i>L —35</i>								1 ⁴										
	» —22								2										
» 4.	<i>S 1541</i>	1	2		3				4										
	» —26	1	2		3				4										
	<i>L —35</i>	sakna glossor.																	
	» —22																		
» 5.	<i>S 1541</i>	1	2	3	4	5	6	7	8		9	10	11	12					
	» —26			1	2 ⁴	3 ⁴	4	5	6	7		8	9	10					
	<i>L —35</i>	1	2	3	4 ⁴	5 ⁴	6	7	8	9	10	11	12	13	14				
	» —22	1		2	3	4	5	6	7	8		9	10	11	12				

¹ Gälla samma ord.

² Något utvidgad efter L N:o 1, som gäller samma ord.

³ S har här förkortat L:s glossa.

⁴ Gälla samma ord.

Matt. 6.	<i>S</i> 1541	I	2	3						
	» —26	I	2							
	<i>L</i> —35				I					
	» —22				I					
» 7.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4 ¹					
	» —26		I	2	3					
	<i>L</i> —35	I	2-4 ²		5					
	» —22	I	2-4		5					
» 8.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4	5	6	7		
	» —26		I 2	3			4			
	<i>L</i> —35	I 2	3		4	5	6			
	» —22	I 2	3		4	5	6			
» 9.	<i>S</i> 1541	I	2 ³	3	4	5				
	» —26		I	2	3					
	<i>L</i> —35	I	2	3	4	5	6			
	» —22	I	2	3	4	5	6			
» 10.	<i>S</i> 1541		I 2	3	4					
	» —26		I	2	3	4				
	<i>L</i> —35	I	2	3	4					
	» —22			I 2						
» 11.	<i>S</i> 1541		I 2	3	4 ⁴					
	» —26		I 2	3	4	5				
	<i>L</i> —35		I 2		3	4 ⁴				
	» —22		I 2			2				
» 12.	<i>S</i> 1541		I		2					
	» —26	I 2		3 ⁵						
	<i>L</i> —35		I		2	3				
	» —22		I		2	3				
» 13.	<i>S</i> 1541		I 2	3	4					
	» —26		I 2	3	4	5				
	<i>L</i> —35		I 2	3	4	5	6-7 ⁶			
	» —22		I 2	3	4	5				
» 14.	<i>S</i> 1541		I 2							
	» —26			I						
	<i>L</i> —35		I 2							
	» —22		I 2							

¹ S har här utvidgat sin förklaring 1526 till större likhet med L.

² S:s glossa motsvaras af 3 smärre anmärkningar hos L.

³ S har bearbetat L.

⁴ Gälla samma ord.

⁵ S:s glossa är här icke lik L:s. Härmed rättas ett fel i Källorna till 1526 etc. s. 197. Gl. i 1541 gäller samma ord.

⁶ En del af L:s anmärkning på detta ställe förbigås af S. L:s gl. äro blott korta anmärkningar, som S sammanslagit.

Matt. 15.	<i>S</i>	1541	1 ¹	2 ¹					
»	--	26		1 ¹	2 ¹				
	<i>L</i>	--	35	1	2				
»	--	22		1	2				
»	16.	<i>S</i>	1541	1 ²	2 ²	3			
»	--	26		1	2	3			
	<i>L</i>	--	35	1	2·3	4			
»	--	22		1	2·3	4			
»	17.	<i>S</i>	1541	1					
»	--	26	saknar	glossa					
	<i>L</i>	--	35	1	2				
»	--	22		1					
»	18.	<i>S</i>	1541	1					
»	--	26		1					
	<i>L</i>	--	35	1					
»	--	22	saknar	glossa.					
»	19.	<i>S</i>	1541	1 ³					
»	--	26	saknar	glossa.					
	<i>L</i>	--	35	1	2	3	4		
»	--	22		1	2	3	4		
»	20.	<i>S</i>	1541	1 ⁴					
»	--	26		1					
	<i>L</i>	--	35	1					
»	--	22		1					
»	21.	<i>S</i>	1541	1	2				
»	--	26		1 ⁵	2	3			
	<i>L</i>	--	35	1	2				
»	--	22		1	2				
»	22.	<i>S</i>	1541	1 ⁶					
»	--	26		1 ⁶					
	<i>L</i>	--	35	1					
»	--	22		1					
»	23.	<i>S</i>	1541	1 ⁷	2	3	4	5	
»	--	26		1	2	3	4		
	<i>L</i>	--	35	1	2		3	4	5
»	--	22		1	2		3	4	5
»	24.	<i>S</i>	1541	1	2	3	4	5	
»	--	26		1	2	3	4		
	<i>L</i>	--	35	1	2	3	4		5
»	--	22		1	2	3	4		

¹ Gälla samma ord. N:o 1 S 1541 är något kortare än L:s.

² Fri bearbetning af L.

³ Förkortning af L.

⁴ Ansluter sig närmare till L än i 1526.

⁵ Uppträder här dubbelt.

⁶ L:s glossa lyder något mera drastiskt men har nog varit förebild för S.

⁷ S:s gl. N:o 1 gäller samma ord som L:s N:o 1.

Matt. 25.	<i>S</i> 1541	I	2			
	» —26	saknar glossor.				
	<i>L</i> —35	I	2			
	» —22	I	2			
» 26.	<i>S</i> 1541	I	2 ¹	3 ²	4	
	» —26		I	2 ²	3	
	<i>L</i> —35	I	2	3	4	5
	» —22	I	2	3	4	5
» 27.	<i>S</i> 1541	saknar glossor.				
	» —26					
	<i>L</i> —35	I				
	» —22	saknar glossor.				
» 28.	<i>S</i> 1541	I				
	» —26	I				
	<i>L</i> —35	I				
	» —22	I				
Mark. 1.	<i>S</i> 1541	I	3			
	» —26		I	4		
	<i>L</i> —35	I				
	» —22	I				
» 2.	<i>S</i> 1541	I	5			
	» —26					
	<i>L</i> —35	I	2			
	» —22	I	2	6		
» 6.	<i>S</i> 1541	I		2	7	
	» —26			I		
	<i>L</i> —35	I		2		
	» —22		I	2		
» 7.	<i>S</i> 1541	I	2			
	» —26	I	2			
	<i>L</i> —35	I		2		
	» —22	I		2	8	
» 9.	<i>S</i> 1541	I				
	» —26	I				
	<i>L</i> —35	I				
	» —22	I				

¹ Något förkortad i förhållande till *L*.² Gälla samma ord.³ En afsiktlig ändring af *L*. Gl. gäller samma ord som i *S* 1526.⁴ En förkortning af *L* i syfte att undvika hans hårda omdöme om sin tids predikanter.⁵ En förkortning af *L*.⁶ Kapp. 3—5 sakna glossor i *L* 1526 och 1541. Så ock i *L* 1522, men *L* 1535 har i kap. 3 tre glossor.⁷ Är bättre öfversatt än 1526.⁸ Kap. 8 saknar glossor i *S* 1526 och 1541, så ock i *L* 1522 och 1535.

Mark. 10.									
<i>S</i>	1541	I							¹
»	—26	I							
<i>L</i>	—35	I	2						
»	—22	I	²						
Luk. 1.									
<i>S</i>	1541	I	2	3					³
»	—26			I			²		
<i>L</i>	—35	I	2	3	4			5	
»	—22							I	
» 2.									
<i>S</i>	1541	I							⁴
»	—26	I	²						⁴
<i>L</i>	—35	I	⁵	²	3				
»	—22	I	2		3				
» 3.									
<i>S</i>	1541	I	2						
»	—26	saknar glossor.							
<i>L</i>	—35	I	2						
»	—22	I	²						
» 9.									
<i>S</i>	1541	I							
»	—26	I							
<i>L</i>	—35	I	2						
»	—22	I							
» 10.									
<i>S</i>	1541				I				
»	—26	I	2		3				
<i>L</i>	—35				I				
»	—22				I	⁸			
» 12.									
<i>S</i>	1541	I		2		3			
»	—26	I	⁹	2	3	4			
<i>L</i>	—35				I	¹⁰	2	3	
»	—22	I		2		3			

¹ Något ombildad till närmare öfverensstämmelse med L.

² Kapp. 11—16 sakna glossor i S 1526 och 1541, så ock i L 1522. L 1535 har däremot i kap. 14 en gl. och i kap. 15 en.

³ Gälla samma ord.

⁴ S har något utvidgat L.

⁵ L:s gl. är här något utvidgad. S 1541 följer fortfarande L 1522.

⁶ Gälla samma ord.

⁷ Kapp. 4—5 sakna glossor i S 1526 och 1541, så ock i L 1522 och 1535. Kap. 6 saknar glossa i S 1526, S 1541 har däremot en, som utgör en lätt bearbetning af L 1535. L 1522 har här icke någon glossa. Kap. 7 saknar glossor i S 1526 och 1541, så ock i L 1522. L 1535 har däremot en. Kap. 8 saknar glossa i L 1522 och 1535, S har här 1526 och 1541 en kort förklaring af Legio.

⁸ Kap. 11 saknar glossor i L 1526 och 1541 och i L 1522 och 1535.

⁹ I Källorna till 1526 etc. s. 199, rad. 23 bör läsas: Gl. 1 i st. f.: Gl.

¹⁰ Gäller samma ord som i 1522. Kap. 13 är utan glossa i S 1526 och 1541. I L 1522 och 1535 finnes däremot en.

Luk. 14.	<i>S</i> 1541	I	2 ¹			
	» —26	I		2 ¹		
	<i>L</i> —35		I			
	» —22		I			
» 16.	<i>S</i> 1541	I	2 ²			
	» —26	I	2 ²			
	<i>L</i> —35	I-2	3			
	» —22	I-2	3			
» 17.	<i>S</i> 1541	I ³	2 ⁴			
	» —26	I	2 ⁴			
	<i>L</i> —35	I	2			
	» —22	I	2			
» 21.	<i>S</i> 1541	I				
	» —26	I				
	<i>L</i> —35	I	2			
	» —22	I				
» 22.	<i>S</i> 1541	I	2	3 ⁵		
	» —26		I ⁵ 2		3 ⁶	
	<i>L</i> —35	3	I	2		
	» —22		I	2 ⁷		
Joh. 1.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4	5 6 ⁸
	» —26	I	2	3	4	
	<i>L</i> —35	I			2	
	» —22				I	
» 2.	<i>S</i> 1541	I				
	» —26	saknar	glossa,			
	<i>L</i> —35	I	2			
	» —22	saknar	glossa.			

¹ Gålla samma ord. I Källorna till 1526 etc. s. 199 r. 6 nedifr. bör läsas: Gl. 1—2 äro etc. i st. för: Gl. 2. Kap. 15 saknar glossor i S 1526 och 1541, så jämväl i L 1522 och 1535.

² S har betydligt utvidgat och bearbetat L:s korta anmärkning.

³ Är förkortad till större likhet med L.

⁴ Är en mycket fri bearbetning af L. Kapp. 18—20 sakna glossor i S 1526 och 1541. L 1522 har en gl. till kap. 19, L 1535 har två gl. till kap. 18 och en till kap. 19 = den i L 1522.

⁵ Källorna till 1526 etc. s. 199 sista rad. bör läsas: "Gl. 1 är af för mig okänt ursprung".

⁶ Gålla samma ord.

⁷ Kapp. 23—24 sakna glossor i L 1522 och 1535. S har 1526 och 1541 ett par obetydliga sådana till kap. 24.

⁸ Härleder denna glossa sig från S, så aflägger den sitt vittnesbörd om öfversättarnes insikt i grekiskan och hebreiskan. Den lyder: "(Messias, Christus på Grekesko, Messias på Ebreisko, på Swensko Smoord".

Joh.	3.	<i>S</i>	1541	I	2	3 ¹	
		»	—26	I	2	3	
		<i>L</i>	—35	I	2	3	4
		»	—22	I	2	4	
»	5.	<i>S</i>	1541	I	2		
		»	—26		I		
		<i>L</i>	—35	I	2	3	
		»	—22		I		
»	6.	<i>S</i>	1541	I	2 ²	3	4
		»	—26	I		2 ² 3	4
		<i>L</i>	—35		I 2	3	4
		»	—22		I	2	3
»	7.	<i>S</i>	1541	I			
		»	—26	I	2		
		<i>L</i>	—35	I			
		»	—22	I			
»	8.	<i>S</i>	1541	I ³	2	3	
		»	—26		I ³ 2	3	
		<i>L</i>	—35	I	2	3	
		»	—22	I ³	2	3	
»	14.	<i>S</i>	1541	I	2		
		»	—26	I ⁴			
		<i>L</i>	—35	I	2		
		»	—22	I			
»	15.	<i>S</i>	1541		I ⁵		
		»	—26		I ⁵		
		<i>L</i>	—35		I		
		»	—22		I		
»	16.	<i>S</i>	1541	I	2		
		»	—26	I	2		
		<i>L</i>	—35	I		2	
		»	—22	I	2 ⁶		
»	20.	<i>S</i>	1541	I	2		
		»	—26	I	2 ⁷		
		<i>L</i>	—35	I	2		
		»	—22	I	2		

¹ Ombildad till närmare öfverensstämmelse med *L* i *S* 1541, än fallet är 1526. Kap. 4 har i *S* 1541 samma glossa som i 1526 = *L* 1535 = 1522.

² Gälla samma ord.

³ Gälla samma ord. Kapp. 9—12 sakna glossor i *S* 1541, 1526 och *L* 1522. *L* 1535 har en sådan till kap. 9 och 12. I kap. 13 har *S* 1541 ombildat glossan till större likhet med *L*, som här har en och samma glossa 1535 och 1522.

⁴ Är en fri bearbetning efter *L*.

⁵ Gälla samma ord.

⁶ Kapp. 17—19 sakna glossor i *S* 1541 och 1526. Så ock i *L* 1522, men *L* 1535 har en glossa till kap. 17 o. 18.

⁷ Är en betydlig utvidning af *L*:s glossa, *S* 1541 har förkortat förklaringen till likhet med *L*. Kap. 21 saknar glossa i *S* 1541 och 1526, så ock i *L* 1535 och 1522.

Apg. 3.	<i>S 1541</i>	1 ²	2	3	4	5	6 ¹
	» —26	saknar	glossor.				
	<i>L —35</i>	1	2	3	4	5	6
	» —22	saknar	glossor.				
» 8.	<i>S 1541</i>	1	2 ³	3			
	» —26	1					
	<i>L —35</i>					1	
	» —22	saknar	glossor.				
» 12.	<i>S 1541</i>		1 ⁴				
	» —26		1 ⁴				
	<i>L —35</i>		1				
	» —22	saknar	glossor.				
» 13.	<i>S 1541</i>	1					
	» —26	saknar	glossor.				
	<i>L —35</i>	1	2	3	4		
	» —22	1 ⁵					
» 15.	<i>S 1541</i>		1				
	» —26	saknar	glossor.				
	<i>L —35</i>	1	2	3	4	5	
	» —22	saknar	glossor ⁶ .				
» 17.	<i>S 1541</i>	1					
	» —26	saknar	glossor.				
	<i>L —35</i>	1	2	3			
	» —22	saknar	glossor ⁷ .				

¹ Kapp. 1—2 sakna glossor i S 1541 och 1526 samt L 1522, L 1535 har en till kap. 1 och två till kap. 2.

² S:s glossa är egentligen blott en innehållsbeteckning till första stycket i kap., men synbarligen tagen från L, som har motsvarande ord i öfverskriften. Sådana innehållsbeteckningar saknas i allmänhet hos S. Måne den tendens till att häri efterlikna L, som från och med Apg. här och där gör sig gällande hos S, tyder på en annan öfversättare? Kapp. 4 o. 5 sakna glossor i S 1541, S 1526 och L 1522, medan L 1535 har en i hvardera kap. Men i kanten af det 3:dje stycket från slutet i S 1541 kap. 5 står en kort innehållsbeteckning, motsvarande en sats i L:s öfverskrift till kap. Kapp. 6—7 äro utan glossor i S 1541 och 1526, så ock i L 1535 och 1522.

³ Utgör blott en innehållsbeteckning för motstående stycke.

⁴ Gälla samma ord. Kapp. 9—10 sakna glossor i S 1526, S 1541 har i båda kapp. smärre innehållsbeteckningar till två stycken i kap. 9 och till ett i kap. 10. L har 1535 en glossa till hvardera kap., 1522 blott en till kap. 9. Kap. 11 saknar glossa i S 1541 och L 1522. S 1526 har en och L 1535 två, men till andra ord.

⁵ Kap. 14 saknar glossor i S 1541. Glossan i 1526 är endast en upprepning af ordförklaringen i inledningen. L saknar glossa 1535 och 1522.

⁶ Kap. 16 saknar glossor i S 1526 och L 1522, S 1541 har blott en kort innehållsbeteckning till ett stycke. L 1535 har tre glossor till detta kap.

⁷ Kap. 18 saknar glossor i S 1541 och 1526 och L 1522, L 1535 har två glossor.

Apg. 19.	<i>S</i> 1541	I	2	3					
	» —26	saknar glossor.							
	<i>L</i> —35	I	2						
	» —22	saknar glossor ¹ .							
Rom. 1.	<i>S</i> 1541	I	2						
	» —26	I							
	<i>L</i> —35	I		2	3	4	5	6	7
	» —22	I			2			3	
»	2. <i>S</i> 1541	I ²	2	3	4		5		6
	» —26	I					2		3
	<i>L</i> —35	I		2		3	4	5	
	» —22	I		2		3	4	5	
»	3. <i>S</i> 1541	I	2			3			
	» —26	I	2		3	4 ³			
	<i>L</i> —35	I		2	3		4 ³		
	» —22	I		2			4		
»	4. <i>S</i> 1541	I	2		3	4			
	» —26	I	2				3		
	<i>L</i> —35	I	2		3		4		
	» —22	I	2				3		
»	5. <i>S</i> 1541	I	2			3	4	5	6
	» —26	I	2	3	4	5	6	7	8
	<i>L</i> —35		I			2	3	4	5
	» —22			I		2	3	4	3
»	6. <i>S</i> 1541	I ⁴	2			3			
	» —26	I	2						
	<i>L</i> —35	I	2			3			
	» —22	I	2			3			
»	7. <i>S</i> 1541	I	2 ⁵			3 ⁶			
	» —26		I ⁵			2			
	<i>L</i> —35	I	2	3		4			
	» —22	I		2		3			
»	8. <i>S</i> 1541	I ⁷	2 ⁸			3	4		
	» —26	I ⁷	2 ⁸			3			
	<i>L</i> —35	I	2			3			
	» —22	I	2			3			

¹ Till kap. 20 saknar L 1535 och 1522 glossa. S bibehåller 1541 sin glossa från 1526. Den tar sig något egendomlig ut med sin förklaring, att biskoparne ingenting annat äro än "tisiyare", medan det grek. πομπαισιν i texten öfversatts med "regera". Kapp. 21—28 sakna glossor i S 1526, S 1541 har smärre innehållsbeteckningar till kap. 24 o. 25. L 1522, 1535 har en till kap. 27 o. 28. I Rom. 1 har S 1526 efter L 1522 några korta innehållsbeteckningar vid de första vv., som ej finnas i S 1541 och L 1535.

² Något förkortad i jämförelse med L:s glossa.

³ Gälla samma ord. L:s glossa är till innehållet, men ej till formen lika med L:s.

⁴ Sluter sig närmare till L än 1526.

⁵ S har här något utvidgat L:s glossa.

⁶ Sluter sig närmare till L än 1526.

⁷ Förkortning af L.

⁸ Utvidgning af L.

Rom. 9.	<i>S</i> 1541	I	2						
	» —26		I						
	<i>L</i> —35	I	2						
	» —22		I						
» 10.	<i>S</i> 1541	I		2					
	» —26	I		2					
	<i>L</i> —35	I		2					
	» —22	I		2					
» 11.	<i>S</i> 1541	I ¹	2		3	4	5 ²		
	» —26	I ¹	2		3		4		
	<i>L</i> —35	I	2		3	4	5		
	» —22	I	2		3		4		
» 12.	<i>S</i> 1541	I	2		3				
	» —26	I	2		3				
	<i>L</i> —35	I ³	2		3				
	» —22	I ³	2		3				
» 13.	<i>S</i> 1541	I							
	» —26	I	2						
	<i>L</i> —35	I		2	3				
	» —22	I				2			
» 14.	<i>S</i> 1541	I ⁴		2		3			
	» —26	I		2	3		4		
	<i>L</i> —35	I	2	3	4	5	6		
	» —22	I		2	3		4		
» 15.	<i>S</i> 1541	I		2		3		4	
	» —26			I					
	<i>L</i> —35	I		2		3	4	5	6
	» —22			I		2		3 ⁵	
1 Kor. 1.	<i>S</i> 1541	I	2		3				
	» —26		I		2				
	<i>L</i> —35	I			2				
	» —22		I		2				
» 2.	<i>S</i> 1541	I	2		3		4		
	» —26	I	2		3				
	<i>L</i> —35	I	2		3		4		
	» —22	I	2		3				
» 3.	<i>S</i> 1541	I ⁶	2		3		4		
	» —26	I ⁶	2				3		
	<i>L</i> —35		I		2		3		
	» —22	I	2				3		

¹ S har något utvidgat L.² Bearbetning af L.³ Gälla samma ord.⁴ Något fri bearbetning af L.⁵ Kap. 16 har en glossa i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522.⁶ S har något fritt återgifvit L.

1 Kor. 4.	<i>S</i> 1541	1 ¹	2	3 ²				
	» — 26	1	2	3	4			
	<i>L</i> — 35	1			2		3 ²	
	» — 22	1		2	3			
» 5.	<i>S</i> 1541	1			2			
	» — 26	1			2		3	
	<i>L</i> — 35	1			2			
	» — 22	1			2 ⁴			
» 7.	<i>S</i> 1541	1	2	3	4	5	6	
	» — 26	1	2	3	4	5	6	7
	<i>L</i> — 35	1	2	3	4	5	6	7
	» — 22	1		2	3	4	5	6
» 8.	<i>S</i> 1541	1						
	» — 26	1						
	<i>L</i> — 35	1						
	» — 22	1						
» 9.	<i>S</i> 1541	1 ³				3	4	5
	» — 26			2		2		3
	<i>L</i> — 35			1		2	3	4
	» — 22			1		2		3
» 10.	<i>S</i> 1541	1 ⁴		2		3		
	» — 26	1		2		3		
	<i>L</i> — 35	1		2		3		
	» — 22	1		2		3		
» 11.	<i>S</i> 1541	1			2 ⁵			
	» — 26	1				2 ⁵	3	
	<i>L</i> — 35	1			2		3	
	» — 22	1				2	3	
» 12.	<i>S</i> 1541	1		2			3	
	» — 26	1		2				
	<i>L</i> — 35	1		2			3	
	» — 22	1		2				
» 13.	<i>S</i> 1541	1		2		3	4	
	» — 26	1				2	3	
	<i>L</i> — 35	1	2	3		4	5	
	» — 22	1				2	3	
» 14.	<i>S</i> 1541	1		2		3	4	
	» — 26	1		2	3	4	5	
	<i>L</i> — 35	1		2	3	4	5	
	» — 22	1		2	3	4	5	

¹ Mera ordagrant återgifvande af L än 1526.

² Gälla samma ord.

³ Finns i ordförklaringen uti inledningen till 1526. Kap. 6 saknar glossa i S 1526 och L 1522. S 1541 har en glossa = L 1535.

⁴ Är här flyttad på rätt plats.

⁵ Gälla samma ord.

1 Kor. 15.	<i>S</i> 1541	I	2	3	
	» —26			I	
	<i>L</i> —35	I	2	3	4
	» —22	I			2
» 16.	<i>S</i> 1541	I	2		
	» —26		I		
	<i>L</i> —35	I	2		
	» —22		I		
2 Kor. 1.	<i>S</i> 1541		I		
	» —26	I	2		
	<i>L</i> —35		I		
	» —22	I	2		
» 2.	<i>S</i> 1541	I	2		
	» —26		I		
	<i>L</i> —35	I	2	3	
	» —22	I			
» 3.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4
	» —26	I		2	3
	<i>L</i> —35	I	3	2	4
	» —22	I	3	2	4
					5
» 4.	<i>S</i> 1541	I	2	3	
	» —26		I	2	
	<i>L</i> —35	I	2	3	4
	» —22	I		2	
» 5.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4
	» —26	I	2	3	4 ¹
	<i>L</i> —35	I	2	3	
	» —22	I	2	3	
» 6.	<i>S</i> 1541	I			
	» —26	saknar glossa.			
	<i>L</i> —35	I			
	» —22	I			
» 7.	<i>S</i> 1541	I			
	» —26	saknar glossa.			
	<i>L</i> —35	I			
	» —22	saknar glossa ² .			
» 9.	<i>S</i> 1541	I			
	» —26	I			
	<i>L</i> —35	I	2		
	» —22	I			

¹ Denna glossa har ingen motsvarighet hos *L* 1535 och 1522, något som förbisetts i Källorna till 1526 etc. s. 200.

² Kap. 8 har i *S* 1541 en glossa = den i 1526 = *L* 1535 = 1522.

2 Kor. 10.	<i>S</i> 1541	I				
	» —26	saknar	glossa.			
	<i>L</i> —35		I			
	» —22	saknar	glossa.			
» 11.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4	
	» —26		I	2	3	
	<i>L</i> —35	I	2	3	4	
	» —22		I	2	3	
» 12.	<i>S</i> 1541	I ¹			2	
	» —26	saknar	glossa.			
	<i>L</i> —35	I			2	
	» —22	saknar	glossa.			
Gal. 2.	<i>S</i> 1541	I	2	3	4	5 ²
	» —26	I	2	3	4	5
	<i>L</i> —35	I	2	3	4	5
	» —22	I	2	3	4	5
» 3.	<i>S</i> 1541	I			2	
	» —26	I				
	<i>L</i> —35	I			2	
	» —22	I			2 ³	
» 5.	<i>S</i> 1541	I			2	
	» —26				1	
	<i>L</i> —35	I			2	
	» —22	I			2	
» 6.	<i>S</i> 1541	I			2	
	» —26	I			2	
	<i>L</i> —35		I ⁴		2	
	» —22	I ⁴			2	
Efes. 1.	<i>S</i> 1541	I ⁴			2	3
	» —26	I		2 ⁴		3
	<i>L</i> —35	I		2		3
	» —22				I	2
» 2.	<i>S</i> 1541			I ⁵		
	» —26			I ⁵		
	<i>L</i> —35		I			
	» —22			I		
» 3.	<i>S</i> 1541	I		2		3
	» —26	I		2		3
	<i>L</i> —35	I		2		3
	» —22	I		2		3

¹ Något förkortad i förhållande till *L*. Kap. 13 saknar glossa i *S* 1541 och 1526 och *L* 1522. *L* 1535 har en till detta kap.

² Gal. 1 har i *S* 1551 en glossa = 1526 = *L* 1522, *L* 1535 saknar glossa.

³ Kap. 4 saknar glossa i *S* 1541, *L* 1522 och 1535. *S* 1526 har en glossa, möjligen utförd med ledning af *L*:s översättning, jfr Källorna till 1526 etc. s. 201.

⁴ Gälla samma ord.

⁵ Gälla samma ord.

Efes.	4.	<i>S</i> 1541		1	2		
			» —26	1	2		
			<i>L</i> —35	1	2	3	4
			» —22	1	2		3
			» 5. <i>S</i> 1541	1 ¹	2		
			» —26		1 ¹ 2	3	
			<i>L</i> —35	1	2	3	
			» —22		1 2	3	
			Fil. 2. <i>S</i> 1541	1	2 ²		
			» —26	saknar	glossa.		
			<i>L</i> —35	1	2		
			» —22	saknar	glossa.		
			» 3. <i>S</i> 1541	1	2	3	
			» —26	1			
			<i>L</i> —35	1	2	3 ³	
			» —22	1			
			Kol. 2. <i>S</i> 1541	1	2	3	4 ⁴
			» —26		1	2	
			<i>L</i> —35	1	2	3	4
			» —22		1	2	
			» 3. <i>S</i> 1541		1		
			» —26	saknar	glossa.		
			<i>L</i> —35		1	2	
			» —22	saknar	glossa ⁵ .		
			1 Tess. 3. <i>S</i> 1541	1			
			» —26	saknar	glossa.		
			<i>L</i> —35	1			
			» —22	saknar	glossa.		
			» 4. <i>S</i> 1541	1			
			» —26	saknar	glossa.		
			<i>L</i> —35	1			
			» —22	saknar	glossa.		
			» 5. <i>S</i> 1541	1	2	3	
			» —26		1		
			<i>L</i> —35	1	2	3	
			» —22		1		

¹ Gälla samma ord. Kap. 6 saknar glossa i L 1522 = 1535 = S 1526 = 1541.

² Fil. 1 saknar glossa i S 1541 = 1526 = L 1522 = 1535.

³ Kap. 4 saknar glossa i S 1541 = 1526 = L 1522. L 1535 har en.

⁴ Kol. 1 saknar glossa i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522.

⁵ Kap. 4 saknar glossa i S 1541 = 1526 = L 1522 = 1535.

⁶ 1 Tess. kapp. 1—2 sakna glossor i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522.

2 Tess. 2.	<i>S</i> 1541	I	2 ¹	
	» —26	I	2	
	<i>L</i> —35	I	—1	
	» —22	I	—1	
1 Tim. 1.	<i>S</i> 1541	I		
	» —26	saknar	glossa.	
	<i>L</i> —35	I	2	
	» —22	saknar	glossa.	
	» 2. <i>S</i> 1541	I		
	» —26	saknar	glossa.	
	<i>L</i> —35	I	2	
	» —22	saknar	glossa.	
	» 3. <i>S</i> 1541	I		
	» —26	saknar	glossa.	
	<i>L</i> —35	I		
	» —22	saknar	glossa ² .	
	» 5. <i>S</i> 1541	I	2 3 4	
	» —26	saknar	glossor.	
	<i>L</i> —35	I	2 3 4	
	» —22	saknar	glossor.	
	» 6. <i>S</i> 1541	I	2 3 4	
	» —26	saknar	glossor.	
	<i>L</i> —35	I	2 3 4	
	» —22	saknar	glossor.	
2 Tim. 2.	<i>S</i> 1541	I		
	» —26	saknar	glossa.	
	<i>L</i> —35	I		
	» —22	saknar	glossa ³ .	
1 Petri 3.	<i>S</i> 1541	I	2	3 ⁴
	» —26			I
	<i>L</i> —35	I	2	3
	» —22			I ⁵
	» 4. <i>S</i> 1541	I	2	3 ⁶
	» —26	I	2	
	<i>L</i> —35	I	2	3
	» —22	I	2	

¹ 2 Tess. kap. 1 och 3 sakna glossor i *S* 1541 = 1526 = *L* 1535 = 1522.

² Kap. 4 saknar glossa i *S* 1541 = 1526 = *L* 1535 = 1522.

³ 2 Tim. kapp. 1, 3, 4 sakna glossor i *S* 1541 = 1526 = *L* 1522, *L* 1535 har en till kap. 1. Brevet till Titus saknar glossor i *S* 1526 och *L* 1522; *S* 1541 har en till hvarje kap., lånade från *L* 1535, som dock till kap. 1 har två, till kap. 2 tre och till kap. 3 två glossor. Brevet till Filemon saknar likaledes glossor i *S* 1526 och *L* 1522, men *S* 1541 har en = den i *L* 1535.

⁴ Bearbetning af *L*.

⁵ 1 Petri kapp. 1—2 sakna glossor i *S* 1526 = *L* 1522, *S* 1541 har en till hvardera kap., lånade från *L* 1535, som dock till kap. 2 har två glossor.

⁶ *S* har utelämnat *L*:s utfall mot "die Bischoue und die geistlichen". Kap. 5

I Joh. 5.	<i>S</i>	1541	I	2	3
	»	—26	I	2	3
	<i>L</i>	—35	I	2	3
	»	—22	I	2	3 ¹
Ebr. 2.	<i>S</i>	1541	I	2	
	»	—26	I	2	
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—22	I ²		
» 7.	<i>S</i>	1541	I		
	»	—26	saknar glossa.		
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—22	saknar glossa.		
» 10.	<i>S</i>	1541	I		
	»	—26	saknar glossa.		
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—22	saknar glossa.		
» 11.	<i>S</i>	1541	I		
	»	—26	saknar glossa.		
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—22	saknar glossa ³ .		
Jak. 1.	<i>S</i>	1541	I		
	»	—26	saknar glossa.		
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—22	saknar glossa.		
» 4.	<i>S</i>	1541	I	2 ⁴	
	»	—26	saknar glossor.		
	<i>L</i>	—35	I	2	
	»	—22	saknar glossor.		
» 5.	<i>S</i>	1541	I ⁵		
	»	—26	saknar glossa.		
	<i>L</i>	—35	I		
	»	—26	saknar glossa.		

saknar glossor i S 1526 = L 1522. S 1541 har en lånad från L 1535, som dock har ännu en glossa till detta kap. — 2 Petri brev saknar glossor i S 1526 och L 1522. S 1541 har en till kap. 2 och en till kap. 3, båda lånade från L 1535, i senare fallet med en förkortning af L:s ord. L 1535 har dock till kap. 2 och 3 ännu en glossa, hvilka S förbigått.

¹ I Joh. kapp. 1-4 sakna glossor i S 1541 = 1526. L 1522 har en till kap. 2, L 1535 har två till samma kap. 2 Joh. har ingen glossa i S 1526 = L 1522, men en i S 1541 = den i L 1535. 3 Joh. saknar glossor i både S och L. 2 Kap. 1 saknar glossa i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522. Kapp. 3-6 sakna likaledes glossor i S 1541 = 1526 = L 1522. L 1535 har två till kap. 5. Kap. 8 saknar glossor i S 1541 = L 1535 = 1522. S 1526 har en. Kap. 9 saknar glossor i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522.

³ Kapp. 12-13 sakna glossor i S 1541 = 1526. L 1535 har en till kap. 13 = 1522.

⁴ Kapp. 2-3 sakna glossor i S 1541 = 1526 = L 1535 = 1522.

⁵ Något förkortad i jämförelse med L.

- Jud.** *S 1541* . 1 2
 » —26 saknar glossor.
 L —35 1 2 3
 » —22 saknar glossor.
- Uppb.** *S 1541* har en glossa till kap. 7, utan motsvarighet i 1526 och L, en till kap. 9: förklaringen af Abaddon (= 1526) och en till kap. 16: förklaringen af Harnagedon = L 1535.
 S 1526 har blott en glossa: kap. 9 = förklaring af Abaddon = L 1522.
 L 1535 har en mängd glossar till denna bok, hvilka i detalj utföra den i förordet gifna antipapistiska tolkningen af dess profetior. Af dessa har S utom den nämnda till kap. 9 endast upptagit förklaringen af Harnagedon till kap. 16.
 L 1522 har blott den nämnda förklaringen af Abaddon till kap. 9.

Se vi nu tillbaka på denna redogörelse för marginalglossorna i de svenska och tyska biblarna, så kunna vi sammanfatta resultatet af densamma sålunda: L har tjänat S 1541 till förebild så till vida, som alla de i den svenska öfversättningen insatta nya glossorna på några få undantag när (Joh. 1 N:o 5—6, Apg. 19 N:o 3, Rom. 1 N:o 1—2; 8 N:o 4; 11 N:o 4, 1 Kor. 4 N:o 3) äro lånade från L 1535 eller 1522; men L:s auktoritet har hvarken förmått S 1541 att utmönstra alla, vare sig själfständigt författade eller från andra hjälpkällor lånade, glossor i 1526 års öfversättning, ej heller att tillägna sig alla glossor, som L 1522 och 1535 fogat i marginalen till sin text. Den förändring, som S 1541, jämförd med S 1526, i detta hänseende uppvisar i bådas förhållande till L, står tydligen i nära samband med den förändring i själfva textens återgifvande, som S 1541 be-tecknar i förhållande till S 1526. Likasom man 1541 visat ett större och mera odeladt förtroende än 1526 till den tyske reformatorns förbättrade tolkning af grundtexten, så har man ock denna gång upptagit flera af hans förklarande marginalanmärkningar, än då man första gången gick till ett arbete, där han börjat bryta ny mark. Det ökade inflytande, som Luther på detta sätt vunnit på S 1541, har någon gång medfört en förändrad dogmatisk uppfattning i vissa grannlaga frågor. Så t. ex. har S 1526 till Matt. 15, 13:

»Hwar och en plantering som min himmelske fadher icke planterat haffuer, skal vpryckias med rötter», följande förklaring: »Plantering etc. Thet är all menniskies lärdom, sådana som then ther nu aff sagt är skal om intit warda, såsom Hilarius, Theophilactus och Remigius wtydha». De i slutet af denna förklaring anförda auktoriteterna, Hilarius etc., synas vara åberopade för att försvara sig mot L, hvars förklaring synbarligen icke tilltalade den svenske glossatorn. Luthers förklaring lyder: »(alle pflantze) alle werck die gott nicht wirckt ym menschen, sind sund, *vnd hie sihet man wie gar nichts der frey will vermag*»¹. L gör 1535 i denna förklaring ingen annan ändring än att inskjuta »lere» framför »werck»: »Alle lere vnd werck» o. s. v. S 1541 tillägnar sig oafkortadt denna L:s glossa från 1535. Det är förmodligen de af mig kursiverade orden om den fria viljan, som uppväckt betänkligheter hos den svenske glossatorn 1526, men icke längre ansågos farliga 1541. Någon gång vidhåller S 1541 en förklaring af dogmatisk natur, som han 1526 lånat från L 1522, oaktadt L själf af ett eller annat skäl utelämnat den eller upptagit en ny. Så t. ex. bibehålles till Rom. 5, 6 i S 1541 den 1526 från L 1522 upptagna glossan: »Alle the som tro skola, äro förseedde aff ewigh tijdh at the skola forlossadhe warda vthu swagheten, vthi hwilka the äro en tijdh long», ehuru L 1535 utelämnat denna marginalglossa. En något vacklande ståndpunkt synes S 1541 intaga till Uppb., till hvilken man 1526 efter L 1522 skref ett tämligen nedsättande förord, men som 1541 saknar förord. Det är väl L:s märkliga omkastning i uppfattningen af denna skrift som gjort S 1541 något villrådig.

Vid *afdelandet af texten i stycken* har väl S 1541 närmat sig L ännu mer, än händelsen är med S 1526. Men icke ens i detta hänseende har den svenska öfversättningen gjort sig slafviskt beroende af sin källa, och detta ehuru den säkert härvid icke haft någon annan förebild att följa.

Beträffande *kapitelindelningen* gestaltar sig förhållandet

¹ Kursiveringen af mig.

mellan de båda svenska öfversättningarna och deras hjälpkällor, såvidt någon olikhet äger rum, på följande sätt.

Matt. 22, 1 (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, 1526 och E till kap. 21, medan L 1535, 1522 och V hänföra det till kap. 22. *Obs. Strengn.* vill rätta detta till likhet med L.

Mark. 9, 1 (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, L 1535, 1522 till kap. 8, i S 1526, V och E till kap. 9. *Obs. Strengn.* vill ändra till likhet med S 1526.

1 Kor. 11, 1 (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541 och L 1535, 1522 till kap. 10, i S 1526, E och V till kap. 11.

2 Kor. 1, 23 f. (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, L 1535 och 1522 till kap. 2, i S 1526, E och V till kap. 1. *Obs. Strengn.* föreslår ändring till likhet med S 1526.

Gal. 5, 25 f. (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, L 1535, 1522 och V till kap. 6, i S 1526 och E till kap. 5. *Obs. Strengn.* föreslår ändring till likhet med S 1526.

Hebr. 4, 14 ff. (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, 1526, E och V till kap. 4, i L 1535, 1522 till kap. 5.

Uppb. 11, 15 ff. (nuvar. sv. öfvers.) hör i S 1541, 1526, E och V till kap. 11, i L 1535, 1522 till kap. 12.

Den svenska öfversättningen af år 1541 har sålunda i fyra fall af sju uppgifvit den gamla, efter E(V) gjorda kapitelindelning 1526 och anslutit sig till L.

Hvad vidkommer *underskrifterna till Pauli bref*, så har S 1541 tydligare än 1526 markerat sin anslutning till E. Så heter det ännu 1541, att 1 Kor. episteln är »Send aff Philippis» = E: »Missa fuit e Philippis», medan L 1535 såsom 1522 låter den vara: »Gesand aus Asia». Underskriften till Efeserbrevet lyder 1541 såsom 1526: »Send aff Rom» = E: »Missa fuit e Roma», medan det hos L 1535 såsom 1522 lyder: »Geschrieben von Rom». Underskriften till 2 Tess. som i 1526 var lånad från L: »Scriffuen vthaff Athenis», L: »Beschrieben von Athene», har 1541 ändrats efter E: »Send aff Athenis», E: »Missa fuit ex Athenis». Till 2 Tim. och Filemonsbriefvet hade L 1522 inga underskrifter. L 1535 har upptagit E:s underskrifter, som S upptagit redan 1526 och bibehåller 1541.

För den, som i detalj vill skaffa sig en bild af den svenska öfversättningens af år 1541 förhållande till sina källor, lämnar den föregående tabellariska framställningen upplysning. Men det är ock på sin plats att här i korthet sammanfatta resultatet af denna jämförelse. Vi kunna då först i allmänhet säga, att samma källor, som lågo till grund för den svenska öfversättningen af år 1526, jämväl gå igen uti öfversättningen af år 1541, om än uti annan inbördes proportion och — hvad angår Luther — i en något annorlunda beskaffad form. Af vår jämförande framställning har obestriddigen framgått, att ej blott Luther utan jämväl Erasmus' latinska text och Versio Vulgata öfvat inflytande på Nya Testamentet af år 1541 lika väl som på det af år 1526. Men under det att L och E ingingo i S 1526 med ungefär jämbördig styrka, så har i S 1541 proportionen mellan bådas inflytande förändrats till en mycket betydelsefull öfvervikt å L:s sida gentemot E, och samtidigt har V:s inflytande, redan i S 1526 ringa i jämförelse med E:s och L:s, reducerats, så att det blifvit ännu mindre i S 1541. Lika tydligt är efter den lämnade textsammanställningen, att den Luthertext, som legat framför S 1526, är en annan än den som tjänat till ledning för S 1541, och att i följd häraf anslutningen till L i S 1541 på flera ställen jämväl har en helt annan innebörd än i S 1526.

För att nu vinna ett afgörande svar på frågan, hvad värde och betydelse denna förändring i det hela medfört för den svenska öfversättningen af år 1541, är det först nödigt att sammanföra och något närmare granska de ställen, där inflytandet från E- eller V-källan upphört, äfvensom att med dessa jämföra de ställen, där inflytandet från dessa källor i S 1526 ännu gör sig gällande i S 1541. Visar det sig i fråga om de förra, att förändringen inneburit en förbättring, men att med hänsyn till de senare en förändring skulle ha medfört en försämrad text, så har öfver-

sättningen tydligen vunnit i värde och dess upphofsmän därigenom äfven lagt i dagen kritisk skärpa vid bedömandet af de olika hjälpkällorna. Därjämte skola vi tillse, i hvad mån man vid utförandet af 1541 års öfversättning på nytt rådfrågat Erasmus' latinska text och Vulgata. Då man vid detta arbete tydligen sökt lära så mycket af Luthers förbättrade öfversättning, är det af icke ringa vikt att afgöra, om och i hvad mån man därjämte på nytt rådfrågat Erasmus och Vulgata, så att det inflytande från dessa förebilder, som ännu spåras i S 1541, tilläfsventyrs icke är att betrakta endast såsom måhända mer eller mindre omedvetna rester af en gammal surdeg från S 1526, hvars text man under denna förutsättning helt enkelt förbättrat efter en senare Lutheredition.

Om det nu än i enlighet med det redan sagda är tydligt, att såväl E- som V-källan i den nya svenska öfversättningen i mångt och mycket fått lämna plats för L, så är det dock obestridligt, att kritiken varit strängare mot V, så att hufvudfrågan för de svenska öfversättarne 1541 rörande de från denna källa influerade ställena i 1526 års text synes i allmänhet ha gällt, hvad som möjligen kunde *behållas*, medan det i fråga om de från den andra källan (E) influerade mera synes ha gällt att *afgöra*, hvad som kunde eller borde *tagas bort*. I öfverensstämmelse härmed torde vi ock vid bedömandet af denna förändring i afseende på E- och V-källans inflytande, som S 1541 uppvisar i jämförelse med S 1526, böra förfara så, att vi beträffande V först upptaga de ställen, där inflytandet från denna källa i S 1541 upphört, och sedan vända oss till sådana exempel, där detta inflytande ännu göres gällande, medan vi i fråga om E gå i omvänd ordning.

Af den lämnade textjämförelsen har då framgått, att V:s inflytande, såvidt det med någon grad af sannolikhet kan bestämmas i S 1526, upphört uti S 1541 på följande ställen: Matt. 6, 4, 6; 7, 24; 8, 26; 13, 48; 17, 14; 18, 26; 22, 20; 24, 41; Mark. 5, 9, 11; 13, 11; Luk. 12, 32; 15, 8, 20; 16, 22, 23 (dock återkommer här V på nytt i S 1541 genom L 1535); 21, 14; Joh. 1, 9; 10, 17; 19, 6; Apg. 2, 17; 7, 37, 60; 10, 35; 11, 30; 13, 30; 25, 18; Rom. 6, 5; 9, 15 (?); 16, 16; 1 Kor. 15, 47; 2 Kor. 12, 10; Efes. 2, 12; 4, 2; Kol. 1, 5; 1 Tess. 4, 1, 6; 1 Tim. 1, 12; Tit. 1, 5;

i Petr. 1, 9; i Joh. 5, 10; 2 Joh. v. 8, 12; Hebr. 5, 11; 8, 2; 9, 14; Jud. v. 20. En granskning af alla dessa ställen visar, att den svenska öfversättningen, på samma gång den här frigjort sig från V, också närmast sig grundtexten. V har nämligen, såsom de i det föregående aftryckta exemplen visa, antingen en längre eller kortare text än G (enligt Erasmus) eller ock en öfversättning som icke öfverensstämmer med denna. Någon gång är förändringen likgiltig, såsom Luk. 21, 14, eller, om ock något djärf, dock mera afpassad efter våra begrepp och föreställningar, såsom Hebr. 5, 11, där S 1541 följt L. På ett ställe Matt. 21, 32 har den ordagranna öfversättningen utbytt mot en längre omskrifning efter L, som tjänar att tolka uttrycket.

De ställen, där S 1541 bibehållit en 1526 af V mer eller mindre influerad text, äro som nämndt icke så många. Vi hänvisa till Matt. 1, 6, 18 (?); Mark. 8, 24 (felet oviktigt); 16, 19 (fel); Luk. 1, 28, 35, 45, 54 (alla sannolikt i följd af gammalt bruk); 5, 17 (?); 21, 19 (fel); Joh. 10, 14; Apg. 4, 13 (?); 8, 21; 10, 42; 14, 15; Rom. 1, 28; Jak. 5, 12 (felet oviktigt); Uppb. 7, 14. En granskning af dessa exempel visar nu å ena sidan, att S 1541 väl utan skada kunnat utmönstra ännu något mera af detta inflytande från V-källan, men å andra sidan att de egentliga felen, som förorsakats af V, dock äro få och oviktiga både i jämförelse med de riktiga öfversättningarna, som han fått från samma håll, och i jämförelse med de fel, som efter denna auktoritet upptagits i S 1526, men hvilka S 1541 utmönstrat. På flera ställen har S 1541 likaväl som 1526 sannolikt varit bunden af V på grund af bruket, t. ex. Luk. 1, 28, 35, 45, 54, i andra fall torde Vulgatas verkliga förtjänster framför andra ha varit det enda rättesnöret, t. ex. Apg. 8, 21; 14, 15; Uppb. 7, 14.

Hafva vi nu några bevis på att S 1541 tagit V till råds utöfver, hvad som är förhållandet i de här vidrörda exemplen? Man kan hysa någon tvekan om ett sådant rådfrågande ytrar sig på *alla* de här nedan uppräknade ställena; men det torde vara obestridligt att det åtminstone är händelsen med några. Matt. 7, 19 liknar i alla fall mest V. Den icke fullt ordagranna öfversättningen kan ha framkallats af behovet att framhålla ut-sagans eskatologiska karakter, hvarvid denna källa rådfrågats. Luk. 7, 38; 16, 25 likna ock mest V. Med Matt. 7, 19 är Joh.

14, 19 jämförligt; här synes mig sannolikheten af ett beroende af V dock vara större. Hit hör vidare Apg. 26, 20; 1 Tim. 4, 10; Likheten med V i Rom. 1, 6 kan vara tillfällig; större sannolikhet för ett inflytande från detta håll synes Rom. 10, 4 erbjuda, efter som ju L i öfrigt är kritiserad på stället. Säkert beroende af V äro Rom. 16, 10, 11, 27, likaså Gal. 4, 7.

I detta sammanhang förjånar äfven ihågkommas den förändring till en katoliserande uppfattning, som framträder i S:s 1541 öfversättning af Apg. 20, 28. Det svenska »regera», som där användes om »biskoparne», kan lika väl vara en öfversättning af E (ad regendum) som af V (regere), men det är i alla fall en katolsk uppfattning af biskopsämbetets makt, som här gjort sig gällande i st. för den mera med grundtexten öfverensstämmande, som bestämt öfversättningen år 1526. Att det emellertid icke varit språklig okunnighet om ordets (πομπάειν) betydelse, utan en ren dogmatisk åskådning, sannolikt framkallad af konungens försök att omgestalta det svenska kyrkoregementet, enkannerligen att tillintetgöra biskoparnes makt, som bestämt förändringen, finner man af den förklarande glossan i margen, hvilken är den samma i S 1541 som 1526. I sammanhang med detta bör äfven nämnas den i det föregående påpekade konsekventa öfversättningen: »prest, -er» af det grek. *πρεσβύτερος -ποι*. Så betecknande än äfven denna förändring är, så var den dock icke något alldeles nytt för S 1541. Ty i glossan N:o 1 i S 1526 till Apg. 14 heter det: »Åldersmän woro the man nu kallar prester, ther aff ath the kallas presbyteri på Grekisko, thet doch icke annat lyder än åldersmän på svensko.» S 1541 har här sålunda frångått den ur språklig synpunkt riktiga öfversättningen för att upptaga en, som häfdade det prästerliga ämbetets apostoliska ursprung.

Ändtligen böra vi ock erinra om möjligheten, ja sannolikheten däraf, att V varit den medbestämmande auktoriteten i många fall, där S 1541 har en text, som öfverensstämmer med V och L, eller en text, som öfverensstämmer med V och E.

Vända vi oss nu till frågan om värdet af den förändrade ställning till Erasmus' latinska text, som S 1541 uppvisar i jämförelse med S 1526, så torde det vara lämpligt att först sam-

manföra de efter denna förebild formade exemplen under några allmänna kategorier och sedan vid hvarje sådan grupp iakttaga den här ofvan angifna planen för behandlingen af E-källans inflytande.

Fästa vi oss då att börja med vid sådana ställen, som äro af vikt för frågan om den Erasmusedition, som S 1541 användt, så har den följande framställningen visat, att de svenske öfversättarne icke följt hvarken E 1516 eller E 1519. Afvikelsen från den förra framträder t. ex. Mark. 9, 16, där anslutningen till E 1519 ff. är ännu tydligare än 1526; 10, 40; Luk. 5, 14; Joh. 15, 25; 21, 12; Apg. 17, 18; Fil. 2, 15, m. fl. st. Lika tydligt är, att S 1541 icke hvilat på en E-upplaga af år 1519. Det torde vara nog att hänvisa till följande ställen: Matt. 14, 9 (jfr not 1 å sid. 8 i det föreg.), Apg. 9, 27; Jak. 1, 11; Uppb. 2, 2; 8, 9. — Då S 1526 följt E-upplagan af 1522, är det ju ock att vänta, att man ej 1541 skulle ha gått tillbaka till en äldre Erasmusedition, om också Luther i flera afgörande fall ännu lät bestämma sig af E 1519 (jfr dock Uppb. 10, 6; 16, 13). Frågan kan blott vara, om S 1541 endast haft E 1522 eller därjämte någon af de båda sista editionerna: af år 1527 och 1535. Åtskilligt synes tyda på att det senare varit förhållandet, jfr Uppb. 15, 2; 16, 1; 12, 9; 7, 9, ehuru egendomligheterna i dessa Erasmuseditioner dock icke i allt fått göra sig gällande, jfr t. ex. Uppb. 9, 4.

En granskning af dessa ställen, där S 1541 sluter sig till Erasmus, visar, att de alla sannolikt med full medvetenhet bibehållits från 1526 års text, jfr Mark. 10, 40, där L rådfrågats, men inflytandet från E ännu står kvar, Joh. 21, 12, där S 1541 bättre markerat lånet från E än 1526. Vidare framgår af en jämförelse med grundtexten, att de alla fortfarande äro att betrakta såsom en vinst för den svenska öfversättningen.

Detsamma kan ock sägas om en mängd andra likartade ställen, där S 1541 såsom 1526 upptagit små tillägg till texten från Erasmus. Är vinsten i några fall icke stor, så är dock skadan ingen. Vi hänvisa till Mark. 14, 49, 54; 15, 43, (bis); Luk. 3, 5; 19, 42; Joh. 1, 8; 6, 66; Apg. 7, 35; Uppb. flerstädes.

Granska vi därefter de ställen, där S 1526 från E upptagit smärre tillägg till grundtexten, men där S 1541 öfvergifvit denna hjälpkälla, så finna vi, att denna förändring i allmänhet icke med-

fört någon nackdel, utan mångenstädes varit en vinst, för den svenska översättningen. Vi hänvisa till följande i det föregående anförda ställen: Matt. 4, 15 (vinst); Mark. 4, 15 (vinst); 6, 39 (vinst); Joh. 14, 26 (likgiltigt); Apg. 25, 16 (likgiltigt); Rom. 2, 8 (förenkling); 4, 16 (förenkling); 5, 18 (förbättring); 7, 21 (förbättring); 9, 7 (förenkling); 1 Kor. 15, 20 (förenkling); Efes. 3, 15 (förbättring); Fil. 3, 13 (likgiltigt); 2 Tess. 2, 7 (1526 = VE, ändrad till det bättre 1541 efter L); Uppb. 1, 9 (1526 = EV). På några ställen är fördelen väl ingen i förändringen, men nackdelen ej heller stor. Så är Mark. 11, 32 väl felaktigt i S 1541, men stället har missförståtts af alla de andra förebilderna och var om än på annat sätt felaktigt öfversatt redan i S 1526. En försämring erbjuder S 1541 i Luk. 2, 38, så till vida som det här mindre tydligt än i 1526 framgår, att S förstätt grundtexten. Men i öfrigt är stället bättre öfverensstämmande med grundtexten. Vi kunna alltså med fullgiltiga skäl säga äfven beträffande de fall, där S 1541 förbigått de 1526 från E upptagna tilläggen, att detta varit till fördel för den svenska översättningen.

Vi öfvergå nu till sådana ställen, där den svenska översättningen 1526 från E upptagit en mer eller mindre parafraserande text. Jämväl af de till denna kategori hörande texterna har S 1541 bibehållit ett icke ringa antal. Vi hänvisa till Matt. 3, 8 (står kvar ännu i vår sv. bibel); Mark. 2, 4 (lämpligt förtydligande); 6, 11 (rätt); 8, 27 (oskadligt); 9, 10, 32 (oskadligt); Luk. 1, 4; 6, 38 (lämplig omskrifning); 8, 20; 17, 33; 18, 14; 19, 19; Joh. 4, 39; 11, 27 (står kvar ännu i dag); 11, 41; 16, 5, 21 (oskadligt); Apg. 2, 29; 5, 28, 32; 13, 46; 14, 11 (står kvar ännu i dag); 15, 6; 19, 4, 35; 20, 21 (har länge kvarstått i vår bibel); 21, 3; 22, 1; 24, 10, 16; 27, 8; Rom. 2, 5; 3, 13; 4, 2; 5, 10; 8, 3; 11, 29 (har länge kvarstått oförändrad, i 1541 förbättradt efter EG); 12, 16; 15, 17 (fortfarande rättelse af L); 1 Kor. 10, 32 (rätt); 13, 4; 2 Kor. 4, 6, 17 (smakfullt, har länge stått kvar i vår bibel, jfr Källorna till 1526 s. 116, not. 4); 8, 11; 12, 12; 1 Tim. 1, 3; 3, 10 (rätt, S 1541 har något ändrat ordalagen); 4, 9 (har länge kvarstått i vår bibel); 6, 5; 2 Petri 2, 22 (likgiltigt), Hebr. 5, 1; 6, 16 (har länge kvarstått i vår bibel); 7, 7, 9; Jak. 4, 2; Jud. v. 18; Uppb. 17, 17. På några ställen har S 1541 bland dessa parafraserande översättningar efter E:s förebild bibehållit

ett mindre fel eller oegentlighet t. ex. Joh. 4, 39; 16, 5; 1 Tim. 1, 3. Men dessa få brister äro dock af mycket oväsentlig betydelse, och vi kunna alltså beteckna äfven lånen af dessa parafraserande exempel från E såsom en fortfarande vinst för vår svenska bibel af 1541.

Det största antalet af dessa efter E gjorda parafraserande översättningar har dock utmönstrats i S 1541. Vi hänvisa blott till: Matt. 16, 13 (förbättring); Mark. 4, 15, 16, 18, 20 (förbättring eller förenkling); Luk. 1, 14 (förenkling); 7, 20 (förenkling); 21, 8 (förbättring, en reminescens från E synes ännu kvarstå i: *under mitt namn*); Joh. 1, 15, 27; 3, 31; 9, 13 (alla förbättringar); 16, 32 (likgiltigt); Apg. 1, 8, 9, 21; 25, 2; 26, 20 (alla förändringar till det bättre)¹; 1 Kor. 5, 8 (förbättring); Fil. 2, 30 (förenkling); 3, 16 (likgiltigt); 1 Tim. 5, 21 (förbättring); 6, 6 (förenkling); 2 Tim. 1, 12; 2, 1 (förbättringar); 4, 10 (förbättring); 1 Petri 1, 1; 3, 4, 21 (förenkling eller förbättring); 2 Petri 3, 9 (förenkling); 1 Joh. 2, 8 (förenkling); Hebr. 6, 10; 7, 28; 8, 7; 13, 21 (alla förenklingar eller förbättringar); Jud. v. 11 (djärft, men enklare än 1526, efter L:s förebild). På några ställen har S 1541 väl efter L:s exempel låtit sin gamla översättning lämna plats för en mera djärf eller utvattnad, såsom Efes. 6, 15, Fil. 4, 10. I det hela har den svenska översättningen från år 1541 dock vunnit på dessa utmöntrade lån från E.

Af de mer eller mindre djärfva eller felaktiga översättningar, som S 1526 upptagit från E, har S 1541 låtit några, som ej alldeles äro motsatta grundtexten, men mycket fria, stå kvar; de andra, de verkligt felaktiga äro i allmänhet rättade eller åtminstone ändrade. Hvad de förra vidkommer hänvisas till: Luk. 1, 2; 10, 38; Joh. 7, 1; 13, 23; 1 Kor. 7, 34 (här har och L trädt öfver på E:s och S:s sida); Hebr. 9, 9. Beträffande de 1526 från E upptagna felen må jämföras den 1541 förändrade texten i Luk. 3, 26 (felet ändradt); Apg. 4, 21 (rättadt); 12, 3 (ändradt, men ej rättadt); 27, 9 (rättadt, E 1535 har ock rättat felet); Rom. 5, 12 (rättadt); Gal. 2, 19 (rättadt, E 1527, 1535 ha ock rättat sig).

Af de ställen, där S 1526 erbjöd en text, som ensamt stämde med E och G, har S 1541 bibehållit oförändrade: Matt. 3, 12; 8, 3; 9, 36; 14, 9; 24, 31, 45 (L har ock här gått öfver på E:s och S:s

¹ Jfr Rom. 2, 8; 4, 16; 5, 18; 9, 7 och föregående sida.

sida); Mark. 4, 37; 6, 4, 26; 6, 37; 7, 5; 10, 18; Luk. 3, 8; 4, 33, 34; 8, 23; 11, 53; 15, 26, 32; 18, 4, 14; 19, 7 («säyandes» synes vara uteglömdt); Apg. 20, 24 (Luther har gått öfver på E:s och S:s sida); Rom. 15, 17; 1 Kor. 10, 19; 15, 23; 16, 9; 2 Kor. 2, 3; 5, 17 (L har gått öfver på E:s och S:s sida); Efes. 5, 9; 6, 11; Kol. 2, 3; 1 Tess. 1, 10; Tit. 2, 11; 1 Joh. 4, 5; 1 Petri. 5, 13; Uppb. 14, 15. Andra ställen hafva förändrats till öfverensstämmelse med L eller V eller dessa båda. I många fall innebär förändringen en förkortning af texten, i några ett egentligt fel. Så innehåller Mark. 13, 16 en förkortning efter L(V); Luk. 2, 40 en ändring af prepositionen »öffuer» till »medh» (= VL); 7, 38 en förkortning af uttrycket (= V); Joh. 9, 27 en ändring till frågesats efter L; Rom. 7, 2 en likgiltig ändring; 1 Kor. 15, 20 en förenkling; Gal. 3, 8 en förkortning i uttrycket efter L; Efes. 6, 12 en likgiltig ändring (= VL); Filem. v. 6 en ändring till likhet med L, som väsentligen ej ändrar innehållet; 1 Petri. 1, 12 en felaktig ändring till likhet med L, hvars tolkning dock är språkligt möjlig; 2 Petri. 2, 6 en likgiltig ändring efter L. Smärre felaktigheter hafva genom förändringar af sådana ställen uppstått i Luk. 21, 20 (=VL); Joh. 14, 19 (= V); 20, 18 (ändring af oratio obliqua till oratio recta); Rom. 2, 7 (ett större fel, föranledt af L); 1 Kor. 3, 13 (en återgång som det synes till L 1522).

De ställen där E:s inflytande visar sig endast genom en skiftning eller nyancering i uttrycket hafva visserligen i följd af L:s öfvervägande inverkan blifvit långt mindre till antalet än i S 1526; men sådana från E influerade exempel uppträda dock ännu 1541. Man jämföre Mark. 6, 14; Luk. 6, 17, 35; 9, 49; 12, 6, 31; 14, 10; 15, 19, 21; 17, 8; 22, 70; 23, 7, 50, 53; Joh. 1, 51; 7, 17; 8, 44; 9, 11; 16, 20 (= V); Apg. 9, 2, 7; 11, 15; 15, 28, 38; 20, 17 (S synes vara rättad till större likhet med E); Rom. 11, 24; 15, 30; 1 Kor. 6, 1; 2 Kor. 11, 13; 12, 20; Gal. 2, 16; Efes. 3, 9; Hebr. 8, 12 m. fl.

Vi komma härefter till den intressanta frågan, om S 1541 vid sin öfversättning tagit ny och särskild hänsyn till Erasmus' latinska text. För dess besvarande är det af vikt att vi från det föregående erinra oss, att flera ställen, som i S 1541 blifvit bibehållna från S 1526, gifva vid handen, att den svenske öfversättaren varit lika medveten om beroendet och lika angelägen att bevara det 1541 som 1526. Antingen har S 1541 näm-

ligen gjort det ifrågavarande stället ännu mera öfverensstämmande med E, eller har han genom en parentes tydligare markerat lånet, eller har han bibehållit det, oaktadt den omedelbart anslutna kontexten tydligen visar, att han tagit hänsyn till en annan ny källa. Vi hänvisa till Mark. 9, 16; 10, 40; Luk. 9, 1; 19, 42; Joh. 11, 27; 12, 28; 21, 12; Apg. 9, 27; 28, 11; Jud. v. 4.

Samma egendomliga företeelser uppträda äfven på andra ställen, och vid sidan häraf framträda tydliga bevis på, att E varit särskildt rådfrågad 1541. Flerstädes har S 1541 oförtydligt fasthållit vid den uppfattning, som efter E:s förebild gjort sig gällande 1526, oaktadt en lindrig ändring af ordalagen ger vid handen, att texten varit under förnyad ompröfning. Så t. ex. i Luk. 3, 8; 4, 33; 6, 38; 10, 40; 11, 53; Joh. 1, 8; 16, 21; Apg. 27, 8; Rom. 8, 3; 15, 17; Efes. 5, 9; 1 Tim. 3, 10; Jak. 4, 2; Uppb. 8, 9. — Understundom har S 1541 bragt sin text i en ännu närmare öfverensstämmelse med E än fallet var 1526. Så i Mark. 10, 51; Luk. 17, 8; 21, 14. — Andra ställen åter hafva i S 1541 ändrats så, att de öfverensstämma endast med E och grundtexten. Vill man i fråga om dessa icke tilltro S att ha ändrat efter G, så måste ändringen ha skett efter E. Så i Matt. 5, 47; 13, 32; Joh. 8, 58; Apg. 6, 8; 20, 17, 21; Rom. 1, 3; 11, 6, 29; 2 Kor. 12, 21. Särskildt intresse erbjuder härvid Rom. 8, 16, där S 1541 öfvergifver L (från 1526) för att ansluta sig till E eller G. Jfr vi dare 1 Tim. 4, 14; Tit. 2, 11; 1 Joh. 5, 10. — Ännu andra ställen visa, att S tydligen tagit ny och särskild hänsyn till E, i hvars latinska text de hafva sin förebild. Så Mark. 1, 24; Apg. 17, 26; 28, 28, 30; Rom. 2, 16; 10, 19. Hit höra framför allt Kol. 1, 19; 3, 10; 1 Petr. 2, 18 samt 3 Joh. v. 10, hvilka otvifvelaktigt visa, att den eller de, som äro att betrakta såsom upphofvet till den svenska öfversättningen af år 1541, jämväl ansett sig böra gå i skola hos Erasmus.

Af denna redogörelse för S:s 1541 ställning till E torde med tillräcklig tydlighet ha framgått, såväl att denna auktoritet utgjort en rätt betydande hjälpkälla för de svenska öfversättarne af Nya Testamentet i Gustaf Wasas bibel, som ock att den förändrade ställning, som denna öfversättning intager till denna förebild i jämförelse med öfversättningen af år 1526, i det hela inne-

burit ett framsteg utöfver den måttstock, som användes vid dess begagnande 1526.

Öfvergå vi härefter att söka bestämma värdet af S:s 1541 ställning till Luther, så är det af vår jämförande framställning tydligt, att denna källa utöfvat ett mycket större inflytande på den svenska texten än någon af de andra hjälpkällorna. Redan på grund häraf kan man med någon kännedom om L:s öfversättning vänta att vid sidan af det goda, som hämtats från detta håll, finna jämväl ett större antal mer eller mindre djärfva eller felaktiga öfversättningsprof, förorsakade af denna källa, i S 1541 än uti S 1526, där L:s inflytande, om ock stort, dock ej var så dominerande. Men då hvarje mänskligt verk bör bedömas efter sin tid, så vore det en orättvisa mot öfversättningen af 1541, om man endast af detta förhållande ville sluta till dess underlägsenhet i förhållande till den af år 1526. Saken hade nog i detta hänseende ej blifvit bättre, om öfversättningens upphofsmän i stället valt Erasmus till sin hufvudsaklige ledare. Hufvudfrågan är ej att veta, om våra svenske öfversättare i hvarje fall kunde criticera eller lämna en bättre öfversättning än Luther eller Erasmus — det vore för mycket begärdt —, utan om de i viktigare punkter varit mäktiga en sådan kritik, samt om den svenska öfversättningen i stort sedt vunnit på det vidgade inflytandet från Luther.

För att kunna afgöra detta fordras visserligen ock att rätt uppskatta de oegentligheter eller fel, som föranledts af L-källan. Taga vi då att börja med dessa i betraktande, så ställer sig saken i många och viktiga om ej i de allra flesta fall så, att det icke rätt och slätt är ett fel eller en försämring, som öfversättarne på grundvalen af L infört i 1541 års text, utan endast en ändring af en text, som i ett eller annat afseende redan är otillfredsställande, utan att denna ändring inneburit en gifven förbättring eller varit i alla afseenden tillfredsställande. Vi hänvisa till följande prof: Matt. 3, 3; 4, 24; 13, 13, 15, 18, 58; 20, 25; 21, 31, 32, 43; 22, 16, 35; 24, 8; Mark. 7, 4; 10, 42; 11, 32; 12, 28; 13, 16; Luk. 3, 20; 7, 1; 9, 53, 54; 11, 41; 13, 12; 16, 23 b; 17, 24;

19, 21, 37; 22, 25; Joh. 1, 15; 3, 12; 7, 26; 14, 2; 18, 22; Apg. 1, 20; 2, 40; 4, 10; 7, 6; 8, 10; 9, 3; 10, 9; 15, 14; 27, 16; Rom. 2, 7; 9, 27; 15, 29; 1 Kor. 1, 6; 7, 28; 8, 1; 15, 1; 16, 21; 2 Kor. 6, 11; 11, 17; 12, 9; 13, 3; Gal. 2, 17; 3, 1; 4, 3; 5, 5; Efes. 1, 13; 3, 15; Fil. 3, 13; 1 Tess. 5, 13; 2 Tess. 1, 10; 2, 14; 1 Tim. 1, 12; 2, 2; 6, 4; 2 Tim. 1, 1; 3, 15; 2 Petri 3, 18; Hebr. 3, 14; 11, 13, 22, 37; 12, 1, 9; Jud. v. 12; Uppb. 1, 9, 15, 16; 2, 7.

Då det i denna undersökning icke kommer an på att visa, att S 1541 i en mängd andra likgiltiga fall haft L till förebild, — något som ju är allmänt erkänt —, ligger det för oss ej heller någon vikt uppå att uppräknade de ställen, där inflytandet från denna källa beredt S en text, som är ungefär lika god som den möjligen från annat håll influerade texten i S 1526. Viktigare är att konstatera, att S 1541 med tillhjälp af L åstadkommit en bättre öfversättning på en mängd ställen, där S 1526 hade en sämre. Detta är fallet i Matt. 4, 15; 6, 1; 9, 15; 10, 17; 11, 29 (E?); 12, 7; 14, 7, 12; 16, 13 (med kritik af L); Mark. 4, 15, 16, 18 f., 36; 12, 27; Luk. 1, 17; 3, 2, 26 (= V); 5, 33; 6, 24; 7, 34; 14, 10; 19, 47; Joh. 1, 27; 6, 55; 8, 9; Apg. 2, 31 (= V), 40; 5, 4, 42; 7, 3; 12, 15; 14, 4; 16, 37; 18, 12; 19, 20; 26, 29; Rom. 1, 5; 3, 25; 4, 16 (med kritik); 6, 5; 8, 32; 9, 24 (= E och med kritik af L); 13, 13; 14, 1; 15, 12; 1 Kor. 2, 14; 3, 17; 4, 6; 10, 17; 11, 32; 12, 27; 15, 46; 2 Kor. 1, 12; 5, 1; 10, 12; 12, 4; Gal. 1, 13; 4, 14 f.; 5, 4; Efes. 4, 12, 22; Fil. 2, 14; 3, 8; 4, 15, 18; Kol. 2, 1, 10, 16; 4, 6 ff.; 1 Tess. 5, 1; 2 Tess. 1, 9; 2, 7, 8; 3, 5; Tit. 2, 3; 1 Petr. 1, 18; 2, 9; 3, 4; 4, 12; 5, 5; 2 Petr. 1, 17; 3, 9, 17; 1 Joh. 3, 11, 19; 4, 19; Hebr. 1, 4; 4, 6, 15; 5, 12; 7, 28; 10, 21; Jud. v. 23; Uppb. 1, 11 m. fl.

Redan några af de här ofvan anförda exemplen visa, att S 1541 använt sin källa med kritik. En sådan kritik framträder emellertid ännu mera oförtäckt på andra ställen. Vi hänvisa till Rom. 3, 20, 28; 4, 6, där S 1541 såsom 1526 undvikit L:s öfverdrifter. Samma försiktiga undvikande af oegentligheterna i denna källa framträder på nytt i Rom. 1, 3; 2, 19; 4, 16; 5, 16; 8, 32; 10, 4; 13, 1; 14, 22; 15, 17; 1 Kor. 10, 25; Fil. 1, 4; 1 Tess. 1, 8; 2 Tess. 1, 11 (v. 10 följes L); 2 Petr. 3, 12 (v. 9 rättad efter L); Jud. v. 4; Uppb. 22, 16; jfr vidare Mark. 4, 37, (v. 36 ändrad efter L); Luk. 11, 53; Joh. 15, 6 m. fl. ställen.

På åtskilliga ställen har S 1541 utbytt L, som var källan till 1526 års text, mot en annan hjälpkälla eller i alla händelser gifvit en annan översättning, och detta ehuru L ännu 1535 bibehållit sin ursprungliga text: Luk. 3, 7, 9; 23, 17; 1 Kor. 13, 11; 14, 34; Efes. 1, 3; 1 Tim. 4, 7, 14; Jak. 2, 14. Någon gång har S 1541 bibehållit och bättre försvarat sin uppfattning från 1526, ehuru L öfvergått till en annan, såsom Luk. 19, 42, eller ock icke känt sig belåten af hvarken L:s första eller senare uppfattning, utan gått till en annan hjälpkälla, såsom Mark. 1, 24; Joh. 12, 40; Rom. 8, 16. Ser man nu närmare på innebörden i dessa exempel, så visar det sig att S:s 1541 kritik jämväl har varit befogad och ledt till bättre resultat.

De mest intressanta företeelserna bland de ställen, där det råder öfverensstämmelse mellan S 1541 och L 1535, erbjuda onekligen de exempel, där S 1541 bibehållit en text från 1526, som icke motsvarade L:s 1522, men som öfverstämmer med L 1535, därigenom att L 1535 ändrat sin översättning af stället. Sådana exempel finnas i icke så ringa antal, och de aflägga hvar i sin stad ett godt vittnesbörd om den svenske översättarens klara blick, som i ett nu anteciperar, hvad den andre först på en omväg uppnår. Vi hänvisa till de redan i noterna påpekade exemplen: Matt. 24, 45; Joh. 1, 9; Apg. 14, 15; 20, 24; 1 Kor. 2, 13; 1 Kor. 7, 34; 15, 36; 2 Kor. 2, 3; 5, 16; Gal. 3, 11; Efes. 1, 11; Fil. 1, 11. Då nu enligt Palms jämförelse af Luthers olika texter från 1522 till 1530—34 två af dessa exempel, nämligen 1 Kor. 7, 34 och 2 Kor. 5, 16 ändrats först 1527 och de öfriga först 1530 till den form, hvari de uppträda i den Luthertext, som öfverensstämmer med S 1526, så inses klart att det å den svenska översättningens sida icke kan vara tal om något beroende af L.

För att vinna ett rätt slutomdöme om värdet af det stora inflytande, som L öfvat på den svenska texten af år 1541, böra vi äfven ihågkomma, hvad som är påpekadt på några ställen i det föregående, att grundtextens småpartiklar med tillhjälp sannolikt förnämligast af denna källa bättre kommit till sin rätt, än hvad fallet var i 1526 års översättning, att många smärre utelämnade ord insatts och öfverflödiga tillsatser borttagits väsentligen efter samma förebild, och att framför allt den klarhet,

lättbegriplighet och folkliga ton, som utmärker S 1541 på många ställen framför S 1526, beror därpå att Luthers text där rådfågats. Lägga vi dessa förtjänster till de öfriga som förmedlats genom Luthers öfversättning, så kan vårt slutomdöme om S:s 1541 förhållande till denna förebild ej blifva annat än, att detta i stort sedt medfört vinst för den svenska texten. Om ock åtskilliga fel insmugit sig från detta håll, som ej funnos i 1526 års text, så ha dock å andra sidan förtjänsterna, som tillförts öfversättningen från samma källa, varit så stora och öfvervägande, att de mer än tillräckligt uppväga felen.

Såsom uti 1526 års svenska text uppträder ock uti den svenska öfversättningen af 1541 en mängd exempel, där hänsyn tagits till alla hjälpkällorna inom ramen af en eller ett par verser. Vi hänvisa till: Matt. 24, 31; Mark. 4, 36 f.; 10, 40; Luk. 21, 8; Apg. 15, 23; 17, 18, 26; Rom. 1, 3—5; 10, 4; 16, 9 f.; 1 Kor. 2, 1 f.; 4, 6; 2 Kor. 8, 9 ff.; 10, 14; Kol. 1, 19—25; 2, 1—3; 1 Tim. 3, 16; 2 Tim. 2, 1; 1 Petr. 1, 1; Hebr. 8, 12 f.; 9, 7—9; Uppb. 1, 13—15; 9, 16—18; 12, 9, 10; 19, 5, 6, 9 m. fl. Dessa exempel visa, huru angelägen S 1541 varit att lära af alla sina hjälpkällor, och ådagalägga, att det varit väsentligen samma metod, som gjort sig gällande vid utförandet af denna öfversättning som vid utarbetandet af 1526 års text. Det är äfven lätt att finna, att denna metod varit den svenska öfversättningen till stort gagn. Det är denna angelägenhet att lära af alla, pröfva allt och behålla det goda, som bidragit att befria den svenska öfversättningen från många af de fel, som vidlåda Luthers text, äfvensom från många af de brister, som utmärka de öfriga källorna. Jämför man den svenska öfversättningen af 1541 med Luthers af år 1535, så kan man säga, att den har nästan alla förtjänster som denna äger, men saknar många af dess fel.

Till de förtjänster som enligt vår föregående framställning i det hela tillkommer S 1541 på grund af dess förändrade ställning till sina källor, bör ock läggas en mängd fall, där 1541 års text visar en förbättring i förhållande till 1526 års öfversättning, utan att man kan afgöra hvilken källa som härvid ledt öfversättaren. Till denna grupp af exempel hör insättandet af flera utelämnade ord och uttryck äfvensom utmönstrandet af flera öfverflödiga inskjutningar. En uppräkning af dessa och liknande

fall torde vara öfverflödigt, då de lätt igenfinnas i parallelltexterna. Af de i 1526 års text anmärkta utelämnningarna kvarstå endast: Luk. 1, 3; 7, 1; Apg. 16, 22; 20, 22; 23, 1; 1 Kor. 11, 21; 2 Kor. 8, 9; 1 Tim. 3, 3; 5, 4; 1 Petr. 4, 3.

Huruvida och i hvad mån S 1541 vid sitt arbete varit mäktig grundtexten är jämförelsevis svårare att leda i bevis än i fråga om S 1526, beroende därpå att S 1541 ofta för ett mera ordagrant återgifvande valt en mera fri öfversättning, tydligen i syfte att göra sitt verk mera lättbegripligt och folkligt. Af de exempel, som anförts till bevis för insikt i grundtexten hos S 1526 återstå i S 1541 Mark. 3, 21; Apg. 20, 1; 2 Kor. 8, 9; 2 Petr. 3, 12, och några andra ställen, där S 1541 afviker från alla sina källor och öfverensstämmer endast med grundtexten, har jag ej kunnat finna. Emellertid bör det af det föregående ändock ha framgått, att det varit insikten i grundtexten, som i många fall bestämt valet af den ena källan med förkastandet af den andra. Särskildt är kritiken af Luther i S 1541, som dock visar ett så stort förtroende för honom framför S 1526, att beakta. Ingen torde vilja påstå, att denna kritik ledts af hänsyn till Erasmus eller Vulgata. Vidare bör erinras om S:s 1541 noggrannhet i att markera de lån, som hämtas från Erasmus' latinska text. Att S sätter parentes om E:s inskjutningar, visar, att han är medveten om, att de ej ha någon motsvarighet i grundtexten. Härvid är särskildt Kol. 1, 19 att beakta, då E ej ens själf har markerat inskjutningen.

Om den svenska öfversättningen af år 1541 är ett verk af en man eller flera, är en fråga som den närvarande undersökningen icke heller kan afgöra. Dock synes mig på flera ställen en viss ojämnhet träda i dagen, som förråder flera händer, men att bestämma någon gräns mellan dem är icke lätt. Det anmärkningsvärdaste härvid synes mig vara, att E-källan från och med Markus-evangeliet till och med Apostlagärningarna med undantag delvis för Johannes-evangeliet lämnats ett långt vidsträckt inflytande än hvad fallet är i Matteus-evangeliet. Vidare bör ihågkommas den tendens, att med små beteckningar i margen ange innehållet i vissa stycken, kapitel, som framträder i Apg. och endast i denna skrift. Men för öfrigt gäller det, att äfven S 1541 ter sig såsom ett homogent arbete såväl som S

1526. Har det varit flera arbetare, så ha de dock i stort ledts af en enda bestämmande vilja eller grundsats.

Viktigare synes mig den frågan vara, om det är samma personer, som utfört S 1541 och S 1526. Och efter alla tecken att döma synes mig denna fråga böra besvaras jakande. Det finns icke något afgörande skäl, som talar emot, men mycket som talar för att så varit förhållandet. Först och främst sträfvan att ej ensidigt följa någon källa utan använda flera, och vid denna användning valet af samma källor som 1526. Ingå än dessa källor i en annan inbördes proportion i S 1541 än i S 1526, så framträda de dock alla där tydligt, och detta på ett sätt som visar, att de alla på nytt rådfrågats. Möjligen kan den omständigheten, att L fått en sådan öfvervikt, tyda på att arbetets redigerande eller öfvervakande legat i en annan hand 1541 än 1526, och att arbetet jämväl varit något annorlunda fördeladt på de särskilda personerna. Vidare den försiktiga användningen och kritiken på viktiga ställen af L, en kritik som är lika i ögonen fallande i 1541 års text som i 1526 års öfversättning. Ändtligen och icke minst den ofta framträdande omsorgen att trots vidtgående förändringar i texten dock bevara andemeningen i innehållet och lika ofta äfven flera ord och uttryck från S 1526. Vi hafva på några ställen anmärkt detta förhållande i noterna och anse det öfverflödigt att uppräknat alla exempel härpå. Hade det varit helt och hållet andra krafter, som arbetat vid utförandet af S 1541 än vid utförandet af S 1526, så förstår man ej hvarför de skulle ha visat en så stor pietet mot ett arbete, som dock ännu ej kunnat hinna att slå så djupgående rötter i de frommas medvetande. Ofta hade det ock i detta fall varit lättare att efter Luther åstadkomma en helt och hållet ny text än att med omformandet af den gamlas ord och uttryck närma sig denna källa.

Jämför man den svenska öfversättningen af år 1541 med den af år 1526, så är det tydligt, att den förra i stort sedt innebär ett betydelsefullt framsteg i förhållande till den senare. Åtskilliga fel förekomma visserligen i S 1541, som saknas i S 1526, men dessa fel uppvägas mer än väl af de många förtjänster, som 1541 års text äger framför den af år 1526. Jämväl i denna omständighet att öfversättningen af 1541 innebär ett afgjordt fram-

steg i förhållande till den förra, ligger ett bevis för att det varit samma krafter som arbetat vid bådas utförande. Ty om det ock understundom händer, att en annan gör ett arbete bättre än den som första gången försökte sig på det, så torde väl ändå denne, om han för andra gången griper sig an, göra det ännu bättre. För resten kan man med skäl framkasta den frågan, om Sverige verkligen vid denna tid ägde så många och så pass grundligt skolade teologer, att det skulle ha räckt till en dubbel uppsättning, som ägt den skicklighet, som öfversättningen af 1541 dock faktiskt ådagalägger.

Att närmare ingå på frågan, hvilka dessa män varit, må öfverlätas åt andra, som bättre känna den tidens historia. För oss är det nog att med denna undersökning ha visat, huru omsorgsfullt och noggrant de utfört sitt betydelsefulla arbete. Redan Nya Testamentet af år 1526 ådagalade en skicklighet och samvetsgrannhet, som ställde det vida öfver den ungefär samtida danska öfversättningen. Nya Testamentet i Gustaf Wasas bibel innebär, såsom vi sett, ett gifvet framsteg utöfver 1526 års text, och torde näppeligen öfverträffas af någon bland den tidens bibelöfversättningar. Vi behöfva vid detta påstående, efter hvad vi sett, icke göra undantag ens för Luthers öfversättning, om än det måste erkännas, att den svenska öfversättningen af 1541 utan denna ej skulle ha blifvit hvad den faktiskt är.

Bihang.

Vi hafva uti inledningen omnämnt, att arbetet med Gustaf Wasas bibel synes ha börjat — hvad Gamla Testamentet angår -- före 1535. Beviset för detta påstående innehålles i detta bihang. De Luthertexter, som därvid användts, äro hans öfversättning af I o. II delarne af G. T., innehållande 5 Moseböcker och de historiska böckerna (Josua — Ester), tryckt i Wittenberg 1526; III delen af G. T., innehållande de poetiska böckerna (Job — Höga visan), tryckt i Basel 1525; samt hans helbibel tryckt i Strassburg 1535. Uppgifterna om L 1534 och andra upplagor, försåvidt de afvika från den af mig använda L 1535, stödjä sig på Palms uppgifter.

<i>Gen.</i>	<i>L. 1523 ff.</i>	<i>L. 1534 ff.</i>
2,7	in sein Angesicht.	in seine Nase.
3,24	vnd ein glantzends feuriges schwerdt.	mit einem glantzendes — — — —.
4,7	wenn du fromm wärest, so wäre es ein Opfer, wann du aber nicht fromm bist, so wird die sünde liegen zur offenbarung.	Wenn du fromm bist, so bistu angenehm, bistu aber nicht fromm, so bleibt die sünde nicht sicher noch verborgen.
5,22	vnd führte einen göttlichen Wandel dreyhundert jahr darnach vnd zeugete söhne vnd töchter.	Vnd lebte darnach dreyhundert jahr vnd zeugete söhne vnd töchter, vnd führete einen göttlichen wandel.
6,3	mein geist wird nicht immerdar richter sein vnter den menschen.	die Menschen wollen sich meinen geist nicht mehr strafen lassen.
25,18	Er wohnete aber.	sie wohneten.
<i>Exod.</i>		
12,18	am vierzehenden tage des ersten monds.	am vierzehenden Tage des monden.
15,23	Nomen proprium Mara är här öfversatt med: Bitterkeit: sie konnten des wassers nicht trincken für Bitterkeit.	1534 utelämnar enligt Palm ordet (Mara). 1535: sie kunden des wassers zu Mara nicht trincken, så ock L 1541.
38,8	auff dem platz der Heere die für der thür der hütten des zeugnis lagen.	gegen den Heeren die — — 1541: gegen den weibern die für der hütten des stifts dieten.
<i>Lev.</i>		
5,5	wirds innen was er gestündiget hat.	vnd bekennet dass er daran gestündiget hat.
<i>Num.</i>		
12,3	Mose war ein sehr sanftmüthiger mensch.	— — — ein sehr geplagter mensch.
<i>Deut.</i>		
33,15	von den spitzen der berge zu fördest.	von den hohen bergen von anfang, 1541: — — bergen gegen morgen.
<i>Jud.</i>	<i>L. 1524 ff.</i>	<i>L. 1534 ff.</i>
3,20	sass in der sommerlaube die für ihn allein war.	sass in der sommer laube; så ock L 1541 och 1545.

¹ Olikheten med L 1523 ff. och likheten med L 1534 ff. framträder i S 1541 jämväl i Gen. 49,5,6 m. fl. st.

S. 1541.

vthi hans näsa
medh itt baart huggande swerd.

Om tu är from, så ästu tacknem-
ligh. Men ästu icke from, så
bliffuer icke synden säker eller
fördold.

och förde itt gudhelighit leffuerne
j tryhundradhe år ther effter,
och födde söner och döttrar.*

Menniskionar wilia icke meer låta
min anda straffa sigh.

Men han bodde ¹.*

På fiortonde dagen j första må-
nadenom.*
the kunde icke dricka thet wat-
net j Mara.

twert emoot häränar som för dö-
renne aff witnesbyrdzens taber-
nakel lågho ².

och bekänner at hon therpå syn-
dat haffuer.

Men Mose war en ganska sakt-
modugh man.*

aff the högha berghen aff begyn-
nelsen.

S. 1541.

satt vthi en sommarsaal allena ³.

V.

in faciem ejus.
flamneum gladium.

Nonne si bene egeris, recipies? Si
autem male, statim in foribus
peccatum tuum aderit.

et ambulavit enoch cum deo. Et
vixit enoch postquam genuit
methusalem trecentis annis et
genuit filios et filias.

Non permanebit spiritus meus in
homine in eternum.

Habitavit autem.

Primo mense quartadecima die
mensis.
nec poterant bibere aquas de ma-
rath.

quæ excubabant in ostio taberna-
culi.

intellexerit delictum suum.

Erat enim Moyses vir mitissimus.

collium eternorum.

V.

Sedebat in æstivo cenaculo solus.

² Likheten med L 1534 ff. och olikheten med L. 1523 ff. framträder hos
S 1541 jämväl i Exod. 15,6,8,10,14,16.

³ Antingen har S haft V eller L 1524 ff. framför sig, såvida ej grund-
texten varit hans källa.

<i>Jud.</i>	<i>L. 1524 ff.</i>	<i>L. 1534 ff.</i>
5,2	lobet den Herrn an denen, die freywillig waren im Volck, da die grossen in Israel still sassen.	Lobet den Herrn, dass Israel wieder frey ist worden, vnd das Volck willig dazu gewesen ist.
12,4	ihr Gileaditer seyd als die feldflüchtigen für Ephraim.	Seyd ihr doch Gileaditer unter Ephraim vnd Manasse als die Ephraim schützen mus, 1541: — — als die flüchtigen zu Ephraim.
13,5	wird ein Nasir Gottes sein.	— ein Verlobter Gottes —.
<i>1 Sam.</i>		
1,10	war voll Betrübntnis im Hertzen.	von Hertzen betrübt.
2,2	Es ist niemant heylig wie der Herr, denn ausser dyr ist nichts, vnd ist keyn trost wie vnser Gott ist.	— — Herr, Ausser dir ist keiner vnd ist kein hort — —.
2,12	Aber die söne Eli waren kinder Belial.	— — heilose leute.
2,5	— — — geschwecht wart.	— — hatte abnam.
3,1	War des Herrn wort theuer — war kein gewiss gesicht.	— — seltzam — war wenig weissagung.
4,1	Vnd gantz Israel redet von Samuel.	Vnd Samuel fieng an zu predigen dem gantzen Israel.
7,2	weinete dem Herrn nach.	— für dem Herrn.
15,32	Agag gieng zu ihm zeitlich.	— — getrost.
17,4	ein frecher man.	ein man, ein Kempfer, 1541: ein Riese.
<i>2 Sam.</i>		
22,30	durch meynen Gott (will ich) über die mauren springen.	mit meinem Gott (kan ich) — —
<i>1 Kon.</i>		
2,12 } 13,14 }	fuhrman Israel.	1534, 1535 = 1524 ff., 1541: wagen Israel.
4,16	vm diese zeit so die frucht leben kan (bis).	vm diese Zeit vber ein Jahr (bis), 1535 = 1524 ff.
6,25	ein esels Kopff galt acht silberlinge.	Enligt Palm, s. 289 har L aldrig ändrat detta fel.

¹ Contexten i V talar ej för, att S i detta fall följt denna källa.

² Contexten talar ej för att V varit S:s hjälpkälla.

S. 1541.

Loffuer Herran, at Israel är åter
frij worden, och folcket haffuer
warit ther wiliogt til.

Äre j doch j Gileaditer ibland
Ephraim och Manasse, såsom
the ther aff Ephraim beskyddas
moste.

skall wara en Gudz Nazir.*

war full medh hiertans bedröff-
uile.*

Ingen är helig såsom Herren,
vthan tigh är ingen, och ingen
tröst* är, såsom vår Gudh är.

Men Eli söner voro Belials barn.*

— — wardt förswaghat.*

war Herrans ord sielsynt — war
fögho Prophetia.

Och Samuel begynte predica för
hela Israel.

gräto för Herranom.

Agag gick dristeligha fram til ho-
nom.

ein man, en kempe.

genom* min Gudh (kan iagh)
springa offver muren.

Israels wagn.

På thenna tijdhen när fruchten
kan leffua (bis).⁴

itt åsnahoffuudh galt ottatiyo silff-
penningar.

V.

Qui sponte obtulistis de Israel
animas vestras ad periculum:
benedicite domino.

fugitivus est galaad de effraim et
habitat in medio effraim et ma-
nasse.

Erit Nazareus dei¹.

esset amaro animo.

Non est sanctus ut est dominus,
neque enim est alius extra te,
et non est fortis sicut deus
noster.

Porro filii Eli filii Belial².

— infirmata est³.

sermo domini erat preciosus —
non erat visio manifesta.

Et evenit sermo samuelis universo
israeli.

requievit — post dominum.

Et oblatu est ei agag pinguissi-
mus tremens.

vir spurius.

in deo meo trausiliam murum.

currus Israel.

in tempore isto in hac eadem
hora si vita comes fuerit.

venumdaretur caput asini octo-
ginta argenteis.

³ Contexten talar emot att V varit hjälpkällan, omedelbart förut i samma mening följer S L mot V.

⁴ Här synes S ha haft L 1524 eller L 1535, jfr Exod. 15,28.

<i>Job.</i>	<i>L. 1524 ff.</i>	<i>L. 1524 ff.</i>
3,7	die nacht müsse eynsam sein, vnd kein freude kome dryn- nen.	— — und keine freude drin- nen sein.
6,5	Der waldesel schreyet nicht.	das wild —.
7,9	eine Wolcke wird alle vnd ge- het dahin.	— — vergehet vnd fähret da- hin.
12,24	Er wendet ab das hertz der obersten des volcks im lande.	Er nimpt weg den mut der öbersten — —.

Denna jämförelse skulle kunna fortsättas ännu längre, om det gällde att visa, att S 1541 haft en L-upplaga af år 1534 ff. framför sig vid återgifvandet af Gamla Testamentets text. Men detta är ett länge känt sakförhållande. Hvad som däremot — såvidt jag vet — icke är känt, är det faktum, som ofvanstående med * utmärkta exempel synas gifva vid handen, nämligen att den svenska öfversättningen därjämte bär spår af inflytande från tidigare Luthertexter. Luthers öfversättning af Gamla Testamentet började utkomma 1523 (5 Moseböcker), fortsattes 1524 (de historiska böckerna och de poetiska böckerna) och avslutades 1532 (med de profetiska böckerna) jfr Palm, a. a. s. 274, 285, 296, 366, hvarefter som bekant år 1534 hela bibeln utgafs. Då nu Luther inom Gamla Testamentets böcker oaktadt de många utgifna upplagorna icke företog några ändringar i texten förr än 1534, så är det lätt nog att här få en bild af den lutherska textens utveckling; och — enligt hvad som ofvan visats — jämväl lätt att se, att S 1541 begagnat sig af Luthers nyaste förbättringar (1534 ff.). Men huru har man då att förklara det nyss påpekade sakförhållandet, att den svenska öfversättningen därjämte förräder inflytande af de tidigare Luthertexterna? Af de två möjligheter, som härvid kunna tänkas, nämligen att man antingen haft till hands alla de tyska texterna samtidigt, eller att öfversättningsarbetet börjat redan på en tid, då man icke hade att tillgå mer än Luthers första upplagor af de särskilda delarne af Gamla Testamentet, synes mig det senaste alternativet vara det naturligaste och sannolikaste. I betraktande af det intresse, som man i Sverige ägnade Luthers arbete och hans förbättrade text, hvarom ofvan påpekade förhållanden bäst aflägga vittnesbörd, kan man icke antaga, att så synnerligen lång tid — väl

S. 1541.

V.

ware then natten eensam, och
ingen glädhe komme * ther-vthi.

Sit illa nox solitaria, nec laude
digna.

Icke ropar willåssnen. *
molnet warder alt och går bortt. *

Numquid rugiet onager?
Sicut consumitur nubes et per-
transit.

Han förwender hiertat * j öffuer-
stanar för folcket j landena.

Qui immutat cor principum po-
puli terræ.

ej mer än ett år på sin höjd — förflutit, innan man här hemma fått kännedom om den tyske reformatorns sista förbättrade upplaga. Och slutsatsen beträffande tidpunkten för det svenska bibelöfversättningsarbetets början blifver då den, att man före 1535 (1534?) redan börjat med att öfversätta ej blott de 5 Moseböcker, utan ock de historiska och poetiska böckerna med ledning af Luthers första upplaga. Måhända hade man då äfven begynt öfversättningen af de profetiska, ehuru en jämförelse af dessa med de gifna Lutherupplagorna ej kan lämna någon upplysning, helt enkelt af det skäl att Luthers öfversättning af profeterna är, på några få obetydliga undantag när, lika 1532, då de utkommo första gången, och 1534. Under arbetets fortgång utkom så Luthers förbättrade öfversättning, och efter denna nya textrecension företog man en grundlig revision af den svenska öfversättningen, så långt den var färdig. Men några få ställen förblefvo mer eller mindre orörda af revideringsarbetet och gifva oss i detta skick en intressant inblick i det svenska bibelöfversättningsarbetets första historia.

Rättelser.

Sid. VI rad 9 nedifrån *står*: grundtexten, Erasmus' latinska öfversättning, etc.
läs: grundtexten, Luthers tyska öfversättning, Erasmus'
 latinska öfversättning etc.

Sid.	3	rad	2	nedifrån:	<i>läs</i> : propatulo.
"	34	"	8	"	" mer.
"	35	"	13	"	" justificatus.
"	42	not	1	"	" men, i st. för: mea.
"	62	"	1	"	" $\kappa\rho\sigma\theta\acute{\upsilon}\tau\epsilon\pi\omicron\iota$.
"	62	"	2	"	" editorer.
"	65	"	9	"	" $\kappa\rho\sigma\theta\acute{\upsilon}\tau\epsilon\pi\omicron\iota$.
"	73	rad	8	"	" das recht.
"	73	"	4	"	" gerechnet.
"	119	not	1	"	" 1519.
"	121	rad	5	"	" sol.
"	179	"	16	"	" stroern.
"	207	"	6	uppfifrån:	" föregående.
"	224	"	1	"	" 1534 ff. (2 kolum.)

Die Arbeit »Über die Quellen der Übersetzung des neuen Testamentes vom Jahre 1541« will feststellen, welche Hilfsquellen die Urheber der sog. Gustav-Wasa-Bibel zur Übersetzung der Schriften des neuen Testamentes benutzt haben. Um dieses Ziel zu erreichen, stellt Verf. eine durchgehende Vergleichung an zwischen dem schwedischen Text vom Jahre 1541 einerseits und dem vom Jahre 1526, sowie den griechischen und lateinischen Texten des Erasmus, der Versio vulgata und Luthers deutscher Übersetzung andererseits. Das Resultat dieser Vergleichung wird im einzelnen in den *Paralleltextrn* mitgeteilt, wo der schwedische Text von 1541 (S 1541) in der ersten Kolumne abgedruckt ist, worauf in der zweiten der von 1526 folgt (S 1526). Unter der Bezeichnung G wird der griechische Text, wie er sich in Erasmus' Hauptauflage vom Jahre 1522 findet, und unter E seine lateinische Übersetzung aus demselben Jahre wiedergegeben. Ausserdem ist aber auch sowohl auf Erasmus' vorausgegangene Hauptauflagen aus den Jahren 1516 und 1519 wie auf die nachfolgenden von 1527 und 1535 die nötige Rücksicht genommen worden (E 1516, E 1519, E 1522, E 1527, E 1535). Für die Vulgata hat Verf. den von Erasmus in seiner Hauptauflage vom Jahre 1527 abgedruckten Text dieser Übersetzung benutzt. Luthers Text ist nach der Hauptauflage Strassburg 1535 wiedergegeben, in speciellen Fällen wird auch der Text der Septemberbibel (1522) mitgeteilt (L 1535, L 1522). In die Fussnoten hat Verf. den Vorschlag zu einer verbesserten Bibelübersetzung, der auf Herzog Karls Initiative im Jahre 1601 von einem zu diesem Zweck eingesetzten Komitee gemacht wurde und der unter dem

Namen *Observationes Strengnenses* bekannt ist, aufgenommen. Die benutzte Handschrift gehört dem Archiv des Domkapitels zu Upsala. — Der tabellarischen Vergleichung der verschiedenen Texte folgt ein Überblick über das Verhältnis der schwedischen Übersetzung vom Jahre 1541 zu der von 1526 sowie zu den übrigen Hilfsquellen mit Rücksicht auf folgende Punkte: 1) die Wiedergabe der Nomina propria und der fremden Worte und Ausdrücke, 2) die Vorworte zum neuen Testament als Ganzes und zu seinen einzelnen Büchern, und 3) die Marginalglossen, die Überschriften und Subskriptionen der Bücher, Kapiteileinteilung u. s. w.

Das Resultat der ganzen Untersuchung ergibt, dass die Urheber von S 1541, welche Ausgabe nicht lediglich als eine Verbesserung von S 1526, sondern als eine im wesentlichen neue Übersetzung anzusehen ist, nicht, wie man gewöhnlich angenommen zu haben scheint, sich einzig und allein der Lutherschen Übersetzung als Hilfsquelle bedient, sondern ebenso wie die Übersetzer vom Jahre 1526 wirklich mehrere Quellen benutzt und dabei dieselben, die 1526 angewendet wurden, gewählt haben. Der Unterschied ist jedoch der, dass L auf den schwedischen Text vom Jahre 1541 einen weit grösseren Einfluss ausgeübt hat, als es hinsichtlich S 1526 der Fall war. Gleichwohl haben die schwedischen Übersetzer noch 1541 nicht nur eine bemerkenswerte Vorsicht, sondern auch Kritik diesem ihrem Meister gegenüber an den Tag gelegt, eine Kritik, die stellenweise im Jahre 1541 sogar strenger ist, als sie 1526 gewesen war. An nicht wenigen Stellen ist eine Übereinstimmung zwischen L 1535 und S 1541 dadurch entstanden, dass der schwedische Text von 1526 unverändert beibehalten wurde, während L seine frühere Übersetzung behufs besserer Übereinstimmung mit dem Grundtext geändert hat (vgl. S. 214). In nicht geringem Grade wird das Verhältnis der schwedischen Übersetzung zu Luther durch den vollständigen Bericht über ihre Stellung zu seinen erklärenden Randglossen veranschaulicht (vgl. S. 184—200), woraus hervorgeht, dass die allermeisten neuen Marginalanmerkungen in S 1541 zwar von L entlehnt sind, dass aber die Urheber der schwedischen Übersetzung sich weder bestimmen liessen, alle die alten Glossen der Übersetzung von 1526, mochten

sie nun selbständig verfasst oder aus anderen Quellen entlehnt sein, auszumustern, noch auch sich alle alten oder neuen Randanmerkungen Luthers zueignen konnten. Welche Auflage der Lutherschen Übersetzung der schwedischen von 1541 zugrunde liegt, hat Verf. nicht bestimmen können; gewisse Zeichen deuten darauf, dass man L 1535 benutzt hat, möglicherweise hat jedoch die Arbeit unter Anlehnung an eine frühere Lutherquelle begonnen. Dass dies Letztère jedenfalls für die Übersetzung des alten Testaments zutrifft, sucht Verf. im *Anhang* am Schlusse nachzuweisen, wo die mit * bezeichneten Stellen zeigen, dass man in Schweden vor 1535 (1534?) begonnen hat, nicht nur die fünf Bücher Moses', sondern auch die historischen und poetischen Bücher mit Anlehnung an Luthers erste Ausgabe (1523, 1524) zu übersetzen, wiewohl man später eine gründliche Revision der bereits ausgeführten Arbeit nach seiner Gesamtbibel von 1534 vornahm und nach ihr alles, was von den Büchern des alten Testaments noch nicht übertragen war, übersetzte. Die Abhängigkeit von E und V ist in S 1541 viel kleiner als in S 1526, und die Abhängigkeit von V kleiner als die von E. Aber dessenungeachtet hat sich die Vulgata noch in S 1541 geltend gemacht: nicht allein dadurch, dass mehrere Stellen, die in S 1526 deutlich nach dieser Quelle übersetzt worden sind, im Jahre 1541 unverändert beibehalten wurden, sondern auch so, dass S 1541 diese Quelle an verschiedenen Stellen unzweideutig aufs Neue zu Rate gezogen hat (S. 205 f.). In ähnlicher Weise zeigt sich die Abhängigkeit der Ausgabe S 1541 von E zunächst darin, dass eine Menge Stellen, die in S 1526 mit Anlehnung an E übersetzt sind, in S 1541 — abgesehen von der einen oder anderen Änderung im Context, welche beweist, dass die Stelle einer erneuten Prüfung unterzogen worden ist — teils unverändert, teils mit einer mehr oder minder umfassenden Bearbeitung übernommen worden sind, die bisweilen zur Folge gehabt hat, dass die betreffende Stelle noch mehr von der E-quelle abhängig wurde; ferner darin, dass S 1541 neue, specielle Rücksicht auf diese Autorität genommen hat, in deren lateinischem Text allein verschiedene Eigentümlichkeiten des schwedischen Textes etwas Entsprechendes haben. Welche Erasmusauflage die schwedischen Übersetzer 1541 benutzt haben, konnte nicht entschieden werden.

Jedenfalls nicht E 1516 oder E 1519. Ob sie, wie 1526, E 1522 benutzten, ist unsicher. Verschiedene Anzeichen deuten darauf hin, dass sie eine noch spätere Ausgabe (1527 oder 1535) gehabt haben, wenn sich auch nicht alle Eigentümlichkeiten von E:s späterem lateinischen Text in S 1541 geltend machen konnten.

Gleichwie in S 1526, so tragen auch in S 1541 mehrere Stellen deutliche Spuren davon, dass die Übersetzer jedesmal für einen oder ein paar Verse alle oder mindestens zwei ihrer Hilfsquellen zu Rate gezogen haben, ein Beweis von der Gewissenhaftigkeit, mit der man bei der Übersetzungsarbeit zu Wege ging. Einsicht in die Grundsprache muss bei den Urhebern der Übersetzung vorausgesetzt werden, da sie ohne eine solche ihre Hilfsquellen nicht in so verständiger Weise hätten benutzen können, wie sie es wirklich gethan haben. Jedoch finden sich in S 1541 weniger direkte Beweise für die Kenntnis der Bedeutung des griechischen Textes als in S 1526, was darauf beruht, dass die Übersetzer von 1541 oft statt der wortgetreueren Wiedergabe eine freiere und mehr paraphrasierende Übersetzung wählten, offenbar in der Absicht, ihre Arbeit fasslicher und volkstümlicher zu gestalten. Die benutzten Quellen, die kompilatorische Methode, die auch hier vorsichtige und kritische Heranziehung Luthers und das oft hervortretende sorgliche Bestreben, trotz weitgehender Veränderungen im Wortlaut den Sinn und Geist des Textes von 1526 zu wahren, scheinen anzudeuten, dass es dieselben Personen waren, die S 1541 und S 1526 ausgeführt haben.

BRENDANS MEERFAHRT

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Upsala. IV. 3.

Brendan, Saint. Legend.

Die altfranzösische Prosautübersetzung

von

BRENDANS MEERFAHRT

nach der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553

von neuem

mit Einleitung, lat. und altfrz. Parallel-Texten, Anmerkungen und Glossar

herausgegeben

von

Prof. Dr. CARL WAHLUND

UPSALA 1900

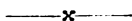
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

„Die beste Methode für die Herausgabe eines altfranzösischen Textes“ — hat einer der berufensten romanistischen Herausgeber gesagt — „ist die möglichst genaue Wiedergabe der ältesten handschriftlichen Niederschrift, gleichgiltig ob dieselbe in dem Dialekt und der Zeit des Verfassers verfasst ist oder nicht“ (W. Foerster, *Cliges*, *Einleitung*). Und anderswo äussert ebenderselbe Textverständige: „Da der Text in einer einzigen Handschrift erhalten ist, so ist ein möglichst genauer Abdruck derselben von vornherein geboten“ (*Einl.* zum *Aiol*). Da nun dies der Fall ist mit der Prosaversion der Brendanlegende, die uns in der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553 vorliegt, so ist selbstverständlich der Rat in dieser Ausgabe befolgt worden. Die genannte Hdschr. bildet den Grundstock; die lateinischen Texte und, als Vertreter der zweiten Prosaversion — neben dem Besançonner Fragment, — der Text der Pariser Hdschr. Maz.-Bibl. 1716 sind hier nur zur Erläuterung beigelegt.

Den Gedanken, einen Text wie den *Brendan*, der schon vor langer Zeit einmal im Druck erschienen ist, von neuem zu edieren, verdankt der Herausgeber einer liebenswürdigen brieflichen Anregung desselben Gelehrten, welche zu „einer kleinen Arbeit“ einlud, „die sowohl lexikalisch als sprachlich von ungewöhnlicher Bedeutung wäre — einem Standard-Text des pikardischen Dialektes, von allen bisher übersehen, obgleich seit 1836 gedruckt“; „es würde sich also um eine genaue Collation des frz. Textes handeln, und daneben, wenn man ein übriges thun wollte, zu dem frz. Text eine knappe, aber vollständige Grammatik nebst Verzeichnis der seltneren Vokabeln“. „Sie werden sehn“, — so schloss der Brief — „dass Ihnen die kleine Ausgabe viel Freude machen and wenig Zeit kosten wird“.

Sehr viel Freude hat die Ausarbeitung dieses Werkchens dem Herausgeber in der That bereitet, und daher fühlt er sich verpflichtet, dem hochverehrten Freunde, Herrn Geh. Reg.-Rat Prof. Dr. Wendelin Foerster hier seinen aufrichtigsten Dank auszusprechen.

Der Herausgeber.

BRENDANS MEERFAHRT

EINLEITUNG

Leben des hl. Brendan.

Vom Ende des fünften bis gegen das Ende des sechsten Jahrhunderts lebte, wirkte und starb im südwestlichsten Irland ein Abt, der in der Geschichte der irländischen Kirche wegen seines heiligen Wandels ein grosses, wohlverdientes Ansehen und in der weltlichen Litteratur wegen einer ihm zugeschriebenen Meerfahrt eine noch grössere, aber unverdiente Berühmtheit gewonnen hat. *Der Abt
Brendan.*

Sein Name war Brendan.

Er ist indessen keineswegs der einzige Heilige, der diesen durch ihn zu solchem Ruhm gebrachten Namen getragen hat. Die wichtige alte Urkunde im Trinity College zu Dublin, das sog. Book of Leinster, eine irische Sammelhandschrift, die vor 1160 kompiliert und niedergeschrieben worden ist, giebt (S. 366, Sp. 5; Sp. 6, Z. 6) eine Aufzählung derjenigen Heiligen von Irland¹, die sämtlich den Namen Brendan trugen. Hier treten uns nicht weniger als siebzehn Heilige des Namens entgegen, und unter ihnen wird unser Brendan an zweiter Stelle und zwar mit seinem Clanschaftsnamen angeführt: **Br[enann] m[ao] hua Alta**, d. i. Brendan, Sohn des Enkels von Alti (*BRENDANUS FILIUS NEPOTIS ALTI*). Der Heilige, der den Reigen der Brendans eröffnet, führt den Beinamen ‚der Ältere‘, und war Abt von Bir (jetzt Birr, gewöhnlich aber nach dem Familiennamen des Earl of Rosse Parsons Town genannt, im mittleren Teile von Irland; ir. **bior**, oder **bir**, Gen. **birra**, bedeutet eig. ‚Strom‘ und bezeichnete einen Nebenfluss des Shannon). Hochbetagt *Verschiedene Heilige dieses Namens.*

¹ Auch ausserirländische Heilige dieses Namens lassen sich nachweisen; so lebte im 16. Jahrhundert in Toskana ein Asket Bartolomeo Carosi da Petraio, auch San Brandano da Siena genannt.

starb er in den sechziger oder siebziger Jahren des sechsten Jahrhunderts, in der Nacht vom 28. zum 29. November, und sein Tag im Kalender ist der 29. Nov.; hinsichtlich des Todes eines Heiligen kennt man nämlich den Todestag, der ja alljährlich gefeiert wird, meistens genauer als das Todesjahr desselben.

Stamm-
baum.

Brendans Stammtafel liegt uns einigemal in der irischen Litteratur vor, u. a. in dem ebengenannten Book of Leinster (S. 349, Sp. 1, Z. 16 ff. v. u.), sowie auch in einer Handschrift aus dem 14. Jhdt in der Royal Irish Academy, benannt Lebhar (lat. *LIBER*) Brec, s. v. w. *The speckled Book*, (S. 16, Sp. 2 und S. 87); in diesen beiden Texten geht das Register von Brendans Vorfahren in aufsteigender Linie bis ins zehnte Glied: Mogaed, *QUI DICITUR CIAR* (resp. Moga Toeth, *QUI VOCATUR CIAR*; s. *Anecdota Oxoniensia, texts, documents, and extracts &c., Mediaeval and modern series — Part V, edited by WHITLEY STOKES*, Oxford, 1890, S. 349, und *Transactions of the Royal Irish Academy, Ir. MSS. series — I, Part I*, Dublin, 1880, S. lxxxvii)¹.

Geburts-
ort.

Unser Heiliger war seiner Geburt nach ein Mann aus Kerry. Die Abkömmlinge von Brendans Ahnherrn Ciar, altirisch *Ciarralge*, hatten dem Gebiet in der Provinz Munster, das heute ‚Kerry‘ heisst, den Namen gegeben; in diesem windumbrausten Küstenstrich wurde auch der berühmteste Sprössling der Ciarralge geboren. Nach dem Book of Leinster (S. 371, Sp. 1) und ebenso nach einem irisch geschriebenen Brendanleben, betitelt *Betha* (lat. *VITA*) *Brenainn* (Blatt 30, v^o, Sp. 2, im Book of Lismore, einer Pergamenthandschrift des 15. Jhdts, im Besitze des Herzogs von Devonshire zu Lismore Castle in der Grafschaft Waterford, Munster), ist Brendans Geburtsort *Ciarralgi Luacra*, d. h. der gebirgige Norden von Kerry, und genauer *Altraigi Oaille* (lat. *PALLIUM*), unweit Tralee², das heute der westlichste Eisenbahndepotpunkt von Irland und die westlichste Hafenstadt von Europa ist. (S. STOKES, a. a. O., S. 99, resp. S. 247.)

¹ Bezüglich aller im Laufe dieser Einleitung zu nennenden irischen Texte wird hier ein für alle Mal auf H. ZIMMERS ‚Keltische Beiträge‘, II, Brendans Meerfahrt, in der *Ztschr. f. deutsches Alterthum*, XXXIII, 1889, hingewiesen.

² Man hat, aber nicht gerade überzeugend, auch auf etymologischem Wege Brendans Geburtsort in die Nähe von Tralee verlegen wollen. Der wenig Vertrauen erweckende Name, den die lat. *Navigatio* (S. 2, Z. 2) für Brendans Geburtsort angiebt, ‚Stagnile‘, ist mit dem lat. *STAGNUM* zusammen-

Brendans Geburt verlegen gewisse altirische Annalen, *Annals of Boyle* (in der Provinz Connaught) und *Annals of Innisfallen* (in der Grafschaft Kerry), in die Mitte der fünfziger, sechziger oder siebziger Jahre des fünften Jahrhunderts; die Bollandisten *ACTA SS. MAII*, III, 1738, S. 600, Sp. 1, setzen, gestellt worden; so in MERVYN ARCHDALL'S *Monasticon Hibernicum* or, *an History of the Abbies, Priories, and other Religious Houses in Ireland*, London, 1786, S. 278; neu herausgegeben ‚with many additional notes‘ von (Kardinal) PATRICK F. MORAN, I, 1873; II, 1876, S. 228: ‚The Tract entitled *NAVIGATIO S. BRENDANI* has one phrase which may, perhaps, serve to define still more closely the birthplace of our Saint. It says: *„E STAGNILI REGIONE MOMONIENS- (S. 229) SIUM ORTUS FUIT“*. We may translate this sentence: — ‚He was born in a district of Munster called Annagh‘, for this old Irish name, which means a marsh, precisely corresponds with the Latin *STAGNILE*. Close to *Tralee* there is still a parish which bears the name of *Annagh‘*. Buchstäblich dasselbe hatte MORAN schon gesagt in seinem Buche *ACTA SANCTI BRENDANI (VITA S. B., ORATIO S. B., NAVIGATIO S. B., LEGENDAE S. B. &c.)*: *Original Latin Documents connected with The Life of Saint Brendan, Patron of Kerry and Clonfert*, Dublin, 1872, S. VI. — In einem lat. Text der *Navigatio* begegnete, so glaubte man, als Name von Brendans Geburtsort die Form ‚*Straguile‘*, *SANCTISSIMUS ITAQUE BRENDANUS . . . STRAGUILE REGIONE NUMENSIUM ORTUS FUIT“*; s. W[ILLIAM] J[ENKINS] REES, *Lives of the Cambro-British Saints, of the fifth and immediate succeeding centuries, from ancient Welsh & Latin MSS. in the British Museum and elsewhere, with English translations, and explanatory notes. Published for the Welsh MSS. Society. Llandoverly, 1853*, S. 251. Aus diesem imaginären (vgl. H. L. D. WARD, *Cat. of Rom. in the Brit. Mus.*, II, 1893, S. 531, Z. 2 v. u.) ‚*Straguile‘* hat nun ein Autor den Ortsnamen ‚*Tralee‘* herauskonstruiert: ‚*Straguile‘* sei nämlich eine lat. Korruption aus ‚*Tragh-Li‘*, mit nicht ungewöhnlicher Vorsetzung eines S bei irischen mit T anlautenden Namen. Und andererseits finde sich in dem sog. ‚*Liber Kilkenniensis‘* (14.—15. Jhd), jetzt in Marsh's Library, Dublin, Brendans Geburtsstätte so angegeben: ‚*NATUS EST . . . BRENDANUS . . . IN REGIONE . . . QUE GENS EST CIRCA ORAS LITTORIS LY CONTRA SOLIS OCCASUM‘*; ‚*litus Ly‘* sei nichts anderes als eine Übersetzung desselben irischen ‚*Tragh-Ly‘*, jetzt ‚*Tralee‘*; s. (Bischof) WILLIAM REEVES, *The Life of St. Columba, written by Adamnan. The Text printed from a manuscript of the eighth century; with . . . copious notes and dissertations. Printed for the Irish Archaeological Society and for the Bannatyne Club, Dublin, 1857*, S. 221, Sp. 2. In der zweiten Auflage, *The Historians of Scotland*, VI, Edinburgh, 1874, ist diese Reeves'sche Hypothese von dem neuen Herausgeber WILLIAM F. SKENE unterdrückt worden. Man könnte vermuten, die Hdschr. hätte hier, statt *LY, HY. (HYBERNIAE)*; aber — nach einer liebenswürdigen Mitteilung des Herrn Bibliothekar NEWPORT J. D. WHITE, Keeper of Archbishop Marsh's Library, St Patrick's, Dublin — ‚*there is no question at all but that the word is ly‘*. Lat. *VITA*, ED. MORAN, hat hier: ‚*CIRCA ORAS LITTORIS HYBERNIAE CONTRA SOLIS OCCASUM‘*.

*Geburts-
jahr.*

sich auf eine Weissagung des hl. Patrizius berufend, 480 als das Geburtsjahr an; gewöhnlich aber nimmt man als solches das Jahr 484 an, und diese letzte Annahme verträgt sich sowohl mit den Angaben des Book of Leinster (S. 371, Sp. 1), als auch mit denen des Book of Lismore (Blatt 30, v⁰, Sp. 2), nach denen unser Heiliger zu einer Zeit geboren wurde, da Oengus mac Nat-fraech, der i. J. 487 oder 489 starb, noch König von Munster war; s. G. SCHIRMER, *Zur Brendanus-Legende*, Habilitationsschrift, Leipzig, 1888, S. 4 und 5.

*Erziehung
in Irland.*

Nach dem ausführlichen Bericht der irischen **Betha Bre-nainn** (Blatt 30, v⁰, Sp. 2 bis 32, r⁰, Sp. 2, im Book of Lismore) wurde Brendan von dem **espoc** (lat. **EPISCOPUS**) **Erc** von Altraige, in Kerry, getauft, und zwar zunächst auf den Namen **Mobhi**¹. Der Knabe gewann an diesem seinem Landsmanne einen väterlichen Seelsorger, der ihn in der Furcht Gottes auferzog. Von demselben Erc haben die Kap. 3—5 der lat. *VITA STI BRENDANI*, ED. MORAN, u. a. folgendes zu erzählen: *„Lachrymans episcopus (Ercus) baptizavit infantem vocavitque eum Brendanum . . . Nutritusque pius puer est uno anno in domo parentum suorum, finitoque anno venit sanctus Ercus episcopus post sanctum Brendanum et duxit eum secum, ut aleretur apud sanctissimam . . .“* &c; Kap. 4: *„Post jam quinque annos venit supradictus sanctus episcopus Ercus et reduxit sanctum Brendanum secum ad legendum et . . . Beatus jam Brendanus die ac nocte legebat apud sanctum episcopum Ercum . . .“* &c; Kap. 5: *„Beatissimus puer Brendanus cum decem annorum esset exiit in comitatu sancti Erci episcopi“*, &c. &c. Wer war dieser Erc? Der Name ist in jener Zeit so häufig, dass man über ein blosses Raten schwerlich hinauskommen kann; vielleicht ist es derselbe **Hero Slani**, der im Book of Leinster (S. 370, Sp. 4) zusammen mit unserem Brendan, Patrizius, Columba u. a., unter den *„SANCTI UNIUS MORIS“* aufgeführt ist, nämlich der Bischof von Slane Erc, der nach den Annals of Ulster am 20. November 514 starb; s. SCHIRMER, a. a. O., S. 5, Anm. 4.

*Brendan
in Schott-
land.*

In eben diesem Jahre 514 soll, nach (Erzbischof) USSHER, *Works*, VI, 1654, *Index Chron.*, AN. DXIV, der damals auf der Reise begriffene Brendan ein Kloster *„IN REGIONE HETH“* gegründet

¹ Einer der zwölf Apostel von Erin hiess St. Mobhi.

haben, worüber man die lat. *VITA STI BRENDANI*, Kap. 16, ED. MORAN, S. 16, die ersten Zeilen, vergleiche. Da nun noch heute nördlich von Irland eine dem Herzog von Argyll gehörige Insel Tiree existiert, deren Namensform auf *Tir itha* (lat. *TERRA HETH*) zurückgeht, so hat man wohl nicht ohne Grund angenommen, dass auf dieser Insel der Platz des alten Klosters zu suchen sei; s. REEVES, a. a. O., S. 48, Anm. b; zweite Auflage von 1874, S. 255, und *Appendix* Nr. 1 (W. F. SKENE), S. 303 ff., *Identification of localities*.

Ungefähr zu derselben Zeit, in den ersten Jahrzehnten des sechsten Jahrhunderts, m. a. W. zur Zeit der Geburt des hl. Macutus oder Maclovus, jetzt Malo, seines nachherigen Schülers und, der Legende nach, Reisegefährten, wird Brendan erwähnt als Abt des um das Jahr 500 gegründeten¹ Klosters von Lllancarvan (lat. *VALLIS CERVORUM*) im Süden von Wales. Den in dieser Gegend zwischen 510 und 520 am 15. November geborenen, später als armorikanischer Heiliger hochberühmten Macutus taufte hier unser Brendan, der ihn auch als seinen geistlichen Sohn annahm und erzog, bis er sprechen und lesen lernte: *„In Britannia quadrangula² mater nomine Deruel . . . in valle quae dicitur Nantcarvan (Var. Carvanna), in qua elegantissimum monasterium situm erat, in quo Brendanus confessor Christi abbas erat, . . . filium suum (Macutum) edidit. Quem Brendanus baptizans de fonte levavit ac postea loco filii spiritalis accepit, fideliterque a prima aetate quousque poterat loqui (Var. et literas cognoscere) et intelligere nutrivit.“* S. *Vie inédite de Saint Malo, écrite au IXe siècle par Bili, p. p. Le R. P. FR. PLAINE; Autre Vie de Saint Malo, écrite au IXe siècle par un anonyme, p. p. ARTH. DE LA BORDERIE*, Rennes, 1884, S. 36, 37 und 132 (zuerst in *Bulletin et Mémoires de la Société archéologique du Département d'Ille-et-Vilaine*, T. 16, Rennes, 1883, erschienen); recenz. von L. DUCHESNE, *„CLERICUS ALETENSIS“*, in *Rev. celt.*, XI, 1890, S. 1—22.

¹ S. W. DUGDALE, *Monasticon Anglicanum: A History of the Abbies and other Monasteries . . . &c.*, VI, III, London, 1846, S. 1629, Sp. 1.

² *QUADRANGULA* nach Dom PLAINE „mot inexpliqué“; nach WARD hier: „zwischen den vier Seen.“

Brendan
in der
Bretagne.

Dass unser Heiliger in der Bretagne gewesen, möchte man aus einer Stelle in der lat. *VITA STI BRENDANI*, Kap. 16, schliessen, welche behauptet, Brendan habe ein Kloster Ailech gegründet. In diesem Ailech hat man nämlich das alte ‚Ale-ctum‘¹ sehen wollen, d. h. den in der Nähe der heutigen Stadt Saint-Malo gelegenen *PAGUS Aleth*, dessen Bischof St. Macutus (St. Malo) gewesen und wohin seine irdischen Überreste um 895 gebracht wurden²; s. die *Deux Vies de Saint Malo*, S. 3 und 121. Der Name dieses bretagnischen Heiligen tritt in mehreren lat. Texten in enger Verbindung mit dem des hl. Brendan auf. Einerseits wurde, nach der *VITA STI MACUTI* von Bili, I, Kap. 16, M. von B. aufgefordert, die von ihm geplante Meerfahrt mitzumachen, diese nachmals so berühmte Fahrt, die erst nach sieben an Wundern und Abenteuern reichen Jahren vollendet werden sollte: ‚*Ut fideles viri de generatione in generationem narrant, navigantes atque ad patriam revertentes septem Paschae supra mare fuerunt.*‘ Andererseits begegnet in gewissen lat. Handschriften der *NAVIGATIO STI BRENDANI* (Paris, Nat.-Bibl., fds. lat., 2333 A, olim DE LA MARE 373, und London, Brit. Mus., Cod. Vespas. A. XIV und B. X) eine Interpolation im Beginn des dritten Kapitels (S. 108, Z. 24, resp. S. 8, Z. 24), wo St. Macutus ausdrücklich als Brendans Begleiter genannt wird; diese Interpolation ist gedruckt bei JUBINAL, *La Légende latine de S. Brandaines*, Paris, 1836, S. 5, 6, bei MORAN, S. 89

¹ Die Hypothese rührt von dem vorsichtigen Dr. JOHN LANIGAN her; s. *An ecclesiastical history of Ireland from the first introduction of Christianity among the Irish, to the beginning of the thirteenth century*, Dublin, II², 1829, Kap. X, § 7. Anders dagegen REEVES (a. a. O., ED. 1857, S. lxxiv, Sp. 1; ED. 1874, S. 226): ‚*Ailech, probably Alyth in Perthshire*‘. Östlich von Alyth befindet sich eine Bucht, ehemals ‚St. Brandan's Haven‘ genannt; s. (Bischof) AL. PENROSE FORBES, *Kalendars of Scottish Saints with personal notices . . . In Attempt to fix the Districts of their several Missions and the Churches where they were chiefly had in Remembrance*, Alphabetical List, Edinburgh, 1872, S. 287, Sp. 1. Derselbe Verfasser erwähnt auch, a. a. O., einen gewissen Brendan-Jahrmarkt zu Kilbirnie (Ayrshire), am 28. Mai.

² Als *dies translationis* wurde d. 10. Juli gefeiert. Behilflich bei dieser Überführung war St. Malo's erster Geschichtsschreiber Bili, Diakon der Kirche von Aleth, vielleicht derselbe, der von 890 bis 910 Bischof von Vannes war und um das Jahr 915, am 23. Juni, als Märtyrer durch das Schwert der heidnischen Wikinger starb; s. DOM PLAINÉ, a. a. O., S. 3.

und bei REES, S. 251¹. Endlich finden sich noch heutzutage in der Bretagne geographische Erinnerungen an Brendan².

Wenn Brendan auch ‚*ORCADUM ET SCOTICARUM INSULARUM APOSTOLUS*‘ genannt worden ist, so hängt das wahrscheinlich von den Schlussworten im Kap. 7 des anonymen Lebens des hl. Malo ab, wo von diesem und unserem Brendan gesagt wird: ‚*Peragratis Orchadibus ceterisque aquilonensibus insulis, ad patriam redeunt*‘. Ausser den Orkney- und anderen Inseln an der Nordküste von Schottland hätte Brendan auch, nach der *Navigatio*, Kap. 11, *Die Insel der Genossen des Ailbe*, die Shetlandinseln besucht, wenn es wahr ist, was REEVES, a. a. O., ED. 1857, S. 169, Sp. 1, von der Insel des Ailbe vermutet: ‚*This was most probably Mainland* (die Hauptinsel) *among the Shetland Isles*‘; vgl. SCHIRMER, a. a. O., S. 50.

Die ir. *Betha Brenainn* sowie die *Navigatio*, Kap. 3, *Brendans Besuch bei Ende*, wissen von einem (monatelangen) Aufenthalt Brendans bei St. Ende (auf der heiligen Insel Aran) zu berichten; s. ED. STOKES, *Text* S. 111, *Translation* S. 257, *Notes* S. 353. Nicht in unserem Text, aber in Adamnan's *VITA S. COLUMBAE* wird uns erzählt, dass Brendan auch mit diesem grossen Heiligen einst zusammengetroffen sei: ‚*Alio in tempore quatuor ad sanctum visitandum Columbam monasteriorum sancti fundatores de Scotia³ transmeantes, in Hinba eum invenerunt insula; quorum . . . Brendenus Mocu Alti . . .*‘ &c; s. REEVES, a. a. O., Buch III, Kap. 17 in der Originalauflage; Kap. 18 in der Aufl. *The Historians of Scotland*, VI. Dieser Besuch muss nach dem Jahre 563 stattgefunden haben, weil Columba

Brendan
auf den
britischen
Nordsee-
inseln.

Brendans
Besuche
bei ande-
ren Heili-
gen.

¹ In der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl., fds. lat., 6041A, olim Gaignieres 663¹, steht, Blatt 143, v^o, Sp. 1, nach dem Schlusse der *Navigatio* folgende Anmerkung: ‚*Sanctus Machutes, qui alias dicitur Sanctus Maclovius, fuit in societate et navigatione istius Sancti Brandani*‘.

² ‚*On montre encore, sur le rocher aujourd'hui dénudé et inhabité de Cèsem-bre (nicht ganz zwei geographische Meilen von Saint-Malo entfernt), la grotte dite de saint Brendan*‘; s. Dom PLAINE, a. a. O., S. 58, Anm. 4. Nicht so weit davon entfernt, südlich von Saint-Brieuc, im Departement Côtes-du-Nord, liegt Saint-Brandan, mit mehreren Tausend Einwohnern.

³ Statt *SCOTIA* bietet eine Handschrift hier *HYBERNIA*; den Namen *SCOTIA* trug Irland bis um das 11. Jhdt; Schottland hiess damals *Alba*, d. i. ‚Hochland‘, Gen. *Alban*, lat. *ALBANIA*, und erst seit dem 13. Jhdt *SCOTIA*.

erst zu dieser Zeit, in seinem zwei und vierzigsten Lebensjahre, nach der Nachbarinsel Hy kam¹.

Todestag. Mehr als neunzig Jahre alt starb der Abt Brendan um das Jahr 576, am 16. Mai², wenn man der lat. *VITA STI BRENDANI*, den Martyrologien &c. Glauben schenken darf.

Sterbe- und Begräbnis-Stätte. Das Schlusskapitel der *VITA*, und später BOLL., *ACTA SS.*, sich auf J. USSHER (*Britannicarum Ecclesiarum Antiquitates*, 1639; neue Ausgabe 1687, S. 494) berufend, geben an, dass Brendan gestorben sei zu Enachdune (jetzt Annaghdown, am Corribsee, in der Grafschaft Galway, Connaught), wo sich ein von ihm gegründetes Nonnenkloster befand, dessen Äbtissin seine Schwester Brig war. Nach derselben Quelle ist er in dem ebenfalls von ihm, in seinem 77. Jahre³, um 561 gegründeten Kloster Cluainferta (jetzt Clonfert am Shannon, in derselben Grafschaft) begraben worden.

Litterarischer Nachlass. Ein charakteristisches Gebet überliefert die *Navigatio* (S. 156, Z. 17—21, resp. S. 56, Z. 17—21), in dem sich unser Heiliger an den Allmächtigen wendet: *„Venerabilis quoque senex extensis manibus in celum dixit. Domine libera nos sicut liberasti Jonam de potestate ceti magni. Domine libera servos tuos sicut liberasti David de manu Golie gigantis. His finitis (duobus) versibus“* &c. Die beiden ‚Verse‘ finden sich bereits in einem altirischen Text, Colman's Hymnus im *Liber Hymnorum* (Hdschr. aus dem Ende des 11. Jahrhunderts, jetzt in der Library of Trinity College, Dublin, aufbewahrt): *„Ron-nain amal roanaocht Dauld“*, &c. Sie finden sich aber auch in der uns erhaltenen *ORATIO STI BRENDANI*, ED. MORAN, a. a. O., S. 27—44, auf S. 32: *„Libera me Domine sicut liberasti David*

¹ Ausser St. Ailbe und St. Ende sind in der *Navigatio* auch andere heilige Männer erwähnt, wie Barintus, Mernoc, Patrizius; über diese s. unten, Anmerkungen. S. 230, 231 &c.

² Einige lat. Texte geben indessen andere Daten, ED. JUBINAL, S. 53, Z. 17, 18, desgl. ED. MORAN, S. 131, Z. 5 (*NAVIG.*): den 7. Juli, und Hdschr. 15076 (diese Aufl. S. 200, Z. 14): den 4 August. Die Kirche feiert seinen Tag am 16. Mai.

³ Vgl. *VITA*, ED. MORAN, Kap. 21.

⁴ *VERSIBUS* (statt *VICIBUS* oder *PRECIBUS*) in mehreren Handschriften: Berlin K. Bibl., Nr. 142; Dresden Pauliner Bibl., Nr. 844; Rom Vatican., palat., Nr. 217; ebendasselbst ‚Königin von Schweden‘, Nr. 481; Monte Cassino Nr. 152.

de furore ... Goliae‘, und S. 34: *‘Libera me Domine sicut liberasti ... Fonam de ventre ceti*‘. Wie die Überschrift der Oratio ausdrücklich sagt, hat Brendan dieses Gebet auf seiner gefahrvollen Ozeanreise gesprochen: *‘Beatus Brendanus, monachus, quaerens insulam repromissionis per septem annos continuos, orationem istam de verbo Dei per Michaellem Archangelum*¹ *fecit quando transfretavit septem maria...’*&c. Diese Oratio ist nur eine weitere Ausführung des Gebetes in der Navigatio, und diese beiden Anrufungen sind ihrerseits Zitate aus dem eben genannten irischen Hymnus. Wenn auch sonst noch die Oratio auffällige Anklänge an die Gebete der altirischen Kirche zeigt, so erklärt sich das in natürlicher Weise daraus, dass man in beiden Fällen auf Stellen des alten und neuen Testaments zurückging, in denen von Gottes wunderbarer Errettung der Menschen aus grosser Gefahr gesprochen wird².

Dass Brendans Leben und Thaten sich besonders in seiner Heimat abgespielt haben, darf man wohl daraus schliessen, dass hier, im südwestlichsten Irland, erst nach seiner Zeit und noch heutigen Tages mehrere Örtlichkeiten seinen Namen tragen, wie: *Brandon Hill* (ir. *Onoc Brénainn*, in HONDII Atlas in-fol., Amsterdam, 1628: *Knok Brandon*), *Mount Brandon*³ (950 Meter über dem Meer) in South Munster an

Örtlichkeiten in Irland, die Brendans Namen tragen.

¹ Vgl. Hdschr. in Florenz, R. Bibl. Naz., palat., 120: *‘Santo Brandano monacho fece questa oratione della parola di Dio ... per Michele Archangelo, quando passò sette mari’*; nach FR. NOVATI, *La NAVIGATIO S. BR. in antico veneziano*, Bergamo, 1892, S. LVI, Anm. 1, und ART. GRAF, *Miti ... del medio evo*, I, Torino, 1892, S. 188. In einer schönen irischen Legende im Book of Lismore (Blatt 43, v^o, Sp. 1) ist es ebenfalls der Erzengel Michael, der unserem Heiligen in einer Vision erscheint, als dieser an einem Ostersonntag vierzehn Jahre vor seinem Tode in der Kirche zu Clonfert die Messe liest.

² Nach Conchubranus († 1082), Leben der hl. Modwenna, ist Brendan ein berühmter Irischer Dichter gewesen, *‘UNUS DE POETIS SCOTORUM PRAECLARISSIMUS, ... IN ARTE POETICA INTER OMNES PRAECIPUUS’*; s. H. SUCHIER, *Roman. Stud.*, I, 1875, S. 557, 558, und desselben *Über die Matthaeus Paris zugeschriebene Vie de seint Auban*, Halle, 1876, Beigabe I: *Aus dem Leben der hl. Modwenna*.

³ Schon *PURGATORIUM S. PATRICII*, z. B. Hdschr. Brit. Mus., Royal 13 B. VIII (12. Jhdt), Blatt 112, und Cotton, Nero A. VII (12.—13. Jhdt), Blatt 119, kennt *‘Mons sancti Brandani’*. Ebenso *‘munt seint Brandan’* in den altfrz. Versionen, z. B. Cotton, Domitian A. IV (13. Jhdt), Blatt 265, und Nat.-Bibl. fr. 25407, früher N.-D. 277 (13.—14. Jhdt), Blatt 121.

der Mündung des Shannon, und auf dem westlichen Abhange dieses Berges *Brandon's Well*¹. Ferner das Vorgebirge *Brandon Head* und die *Brandon Bay*, welch letztere vielleicht mit dem *MARE BRENDANICUM* identisch ist, das der Oxforder Lehrer aus Wales Giralld (Silvester) von Barri in seiner um 1190 verfassten *TOPOGRAPHIA HIBERNICA* (ED. J. F. DIMOCK, V, London, 1867, S. 31) angiebt. Endlich in der altprov. Übersetzung von *LIBELLUS DE DESCRIPTIONE HYBERNIE* des Bruders Philipp (d. i. ein Auszug aus Girallds *TOPOGRAPHIA*) ist u. a. von ‚*la Val de S. Branda*‘ gesprochen; s. J. ULRICH, *Frère Philippe: Les Merveilles de l'Irlande. Texte provençal*, Leipzig, 1892, S. 47.

Der Abt
Brendan
kaum
Ozeanfah-
rer.

Dass nun so viele nach Brendan benannte Lokalitäten die Erinnerung an den Heiligen bewahren, dass Clonfert und Ardfert (nw. von Tralee) ihm geweiht wurden, dass die ganze Grafschaft Kerry ihn zum Schutzheiligen erkoren und die irländische Kirche seinen Namen noch heute feiert, das ist alles geschehen wegen der bedeutsamen Thätigkeit, die er in der keltischen Heimat ausgeübt hat, wegen seiner vielen Heidenbekehrungen, Wunderthaten und Klosterstiftungen, keineswegs aber wegen seiner sagenhaften ‚Mönchs-Odyssee‘.

Die Brendan-Legende².

Schiffer-
märchen;
ir. ‚im-
rama‘, lat.
‚naviga-
tiones.‘

Dass in dem Leben eines Inselvolkes und demgemäss auch in seiner Litteratur Seefahrten eine grosse Rolle spielen, ist

¹ Vgl. lat. *VITA*, Kap. 7: ‚*Et illico fons lucidus e terra surrexit . . . ; et fons ille usque hodie lucide stillat, et dicitur fons Brendani*‘. Diese Quelle soll angegeben sein in den *Ordnance Survey Townland Maps for the County of Kerry*, Blatt 34.

² Irische Legenden, wie z. B. im *Book of Lismore* (Blatt 43, v^o, Sp. 1) *Story of S. Brenainn, the young harper and the bird-like angel* (hrsg., mit englischer Übers., von STOKES, a. a. O., S. XIII—XV) oder in derselben Hdschr. (Blatt 45, v^o, Sp. 1) *Les O'Dobarchon* (hrsg., unter dem Titel *Légendes nées de noms propres*, in *Mélusine*, IV, 1888—1889, Sp. 298—299, von STANDISH H. O'GRADY, *Irish Text, Engl. Translation*), welche wohl von Brendan handeln, aber keine Erwähnung seiner Ozeanfahrt enthalten, sind hier ausser acht gelassen worden.

durchaus natürlich, besonders bei einem Volke wie den Iren, die schon in frühen Jahrhunderten so ausgedehnte und denkwürdige Fahrten in die nördlichen Gegenden des atlantischen Ozeans unternommen haben. Nachdem das Christentum in ganz Erin Eingang gefunden, hatte sich, ungefähr im Laufe des sechsten Jahrhunderts, bei den Küstenbewohnern der Insel dieselbe Neigung geregt, auszuwandern und Einsiedler oder auch Missionare zu werden, die in dem unmittelbar vorhergehenden Jahrhundert, dem fünften, in Italien und Frankreich das Klosterleben hervorgerufen und im Jahrhundert zuvor, im vierten, christliche Syrer in die Einsamkeit der ägyptischen Wüste hinausgetrieben hatte, um daselbst allein oder in Gemeinschaft mit wenigen Gesinnungsgenossen zu leben. Denn was dem Morgenländer die Wüste, das war der Ozean dem abendländischen Iren; derselbe Trieb, der jenen in die grenzenlose sandige Einöde führte, lockte diesen hinaus auf die Wogen des unermesslichen Meeres.

All die kleinen Inseln an der Westküste von Irland, die gewissermassen Europas äusserste Vorposten im atlantischen Ozean bilden, mögen sie auch nur aus nackten Klippen bestehen, alle beherbergten sie während dieser Blütezeit des Mönchswesens irische Eremiten. Den anspruchslosen Lebensbedürfnissen dieser Anachoreten genügten wenige Wurzeln, Meerfische, eine Quelle oder Regenwasser, das sich in einer Vertiefung des Felsens angesammelt hatte, und dazu die Vorräte, die etwa Freunde von Zeit zu Zeit vom Festlande mitbrachten. Wer sie in solcher Wüstenei ihr Leben fristen sah, dem lag der Gedanke nahe, dass es der Herr sei, durch dessen Wunderthat ihnen ihr Unterhalt gewährt werde. Es ist bei den Heiligen, und namentlich den keltischen Heiligen, ein stets wiederkehrender Zug, dass sie ihre Nahrung in übernatürlicher Weise von Gott erhalten. Sie hatten sich dann um nichts weiter zu bekümmern, als um ihre Gebete und ihren Gottesdienst. Wenn sie sich einmal auf einer Insel niedergelassen hatten, erbauten sie aus einigen Steinen ein bescheidenes Betgemach; bisweilen wohnten sie auch darin, manchmal aber errichteten sie sich daneben eine Hütte zur Wohnung¹. Selbstverständlich hat

¹ Die Abbildung einer solchen Steinhütte, die dem Brendan gehört haben soll, findet sich bei J. O'HANLON, *Lives of the Irish Saints ... compiled from*

mancher dieser Gottesmänner, die in gebrechlichen Fahrzeugen sich auf unbekanntes Fahrwasser hinauswagten, seinen Tod in den Wellen gefunden, ohne dass eine Nachricht davon in seine Heimat gelangt ist. Bei der halb-heidnischen, halb-christlichen Anschauungsweise der damaligen Zeit konnte sich dann leicht die Sage bilden, dass diese nicht Wiederkehrenden fern im Westen auf den Inseln der Seligen gelandet seien, die ja stets das äusserste Ziel der Pilgerfahrten zur See ausgemacht haben.

Durch diese Auswanderungen nun bevölkerten sich allmählich alle Inseln südwestlich, westlich und nordwestlich von Irland mit Klausnern oder bedeckten sich sogar mit Klöstern; es fühlten sich dann andere irländische Geistliche bewogen nachzuziehen, die noch weiter fuhren, so dass man im Laufe des sechsten, siebenten und achten Jahrhunderts die Hebriden, Orkney- und Shetlandinseln, darauf die Färöer, und schliesslich auch Island erreichte. Denn als die Skandinavier vor mehr als einem Jahrtausend nach Island kamen und es besiedelten, fanden sie dort (nach nordischen Quellen, wie dem *Islendingabók* u. a.) Abkömmlinge dieser hibernischen Pfadfinder, ferner irische Bücher und aus Irland herübergebrachte Kirchenglocken und Krummstäbe u. s. w. Ja sogar bis nach der westlichen Küste des atlantischen Ozeans sollen Irländer gekommen sein und zwar vor der Entdeckung der neuen Welt ums Jahr 1000 durch die skandinavischen Isländer; wenigstens fanden diese, nach denselben nordischen Quellen, anmutige Küsten, die sie für ‚Weissmannland‘¹ oder ‚Gross-Irland‘ hielten.

Calendars, Martyrologies, and Various Sources, V, Dublin, London, Newyork (ohne Jahreszahl; 1892?), S. 456.

¹ Weissmänner s. v. w. *des hommes vêtus de blanc, missionnaires de l'ordre de Saint-Columba*, nach E. BEAUVOIS, *Les derniers vestiges du christianisme prêché du Xe au XIVe siècle dans le Markland et la Grande-Irlande*, in den *Annales de philosophie chrétienne*, 46e année, 6e série, T. XIII (92e vol. de la coll.), Paris, avril 1877, S. 308. — Über die vorcolumbische Entdeckung Amerikas durch die Nordmänner siehe die diesbezüglichen isländischen Sagen in den von der Gesellschaft für nordische Altertümer in Kopenhagen herausgegebenen *ANTIQUITATES AMERICANAE*, sowie auch die prachtvoll photographische Ausgabe der ältesten isländischen Entdeckungsschilderungen, *The History of the Icelandic discovery of America, with phototype plates of the vellum*

Die mannigfachen Abenteuer, die auf diesen Ozeanfahrten die irischen Seeleute, Anachoreten oder Heidenbekehrer, Fischer oder Kaufleute thatsächlich erlebt hatten, wurden ins Ungeheuerliche und Phantastische übertrieben, mit damals umlaufenden Schiffermärchen verwoben und mit altheidnischen Vorstellungen, wie sie noch in der Erinnerung der christianisierten Iren haften, verflochten. Der technische Ausdruck für solche Schilderungen ist im Irischen *imram*, Plur. *imrama*, und die entsprechende lat. Übersetzung *Navigatio*.

In Verbindung mit einer Meerfahrt wird Brendans Name erwähnt in folgenden irischen Texten. Das erste litterarische Zeugnis, in dem ausdrücklich von einer Reise einer brendanschen Klostersgemeinde gesprochen wird, ist die aus dem Ende des 9. oder dem Anfang des 10. Jhdts stammende Notiz im Heiligenkalender von Tallaght (*Book of Leinster*, S. 357, Sp. 4, Z. 31), XI. Kal. Aprilis: *‘EGRESSIO FAMILIE BRENDINI’*; als den Gedächtnistag der Abreise Brendans scheint man also in der ir. Kirche den 22. März¹ gefeiert zu haben. — Zweitens findet sich in einem Gedicht des Cumin von Connor (Ort in der heutigen Grafschaft Antrim, Ulster), das ebenfalls frühestens in der zweiten Hälfte des 9. Jhdts entstanden sein muss, eine unserem Brendan gewidmete Strophe, die von ihm berichtet: *‘sieben Jahre war er auf dem Rücken des Walfisches’* (findet sich auch in der *Betha Brenainn*, *Book of Lismore*, Blatt 32, v^o, Sp. 1); hiermit zu vergleichen ist *Navigatio*, S. 23 ff., Kap. 9, *Der Fisch Isconius*. — Im *Dubliner Liber Hymnorum*, in der Vorrede zu einem Hymnus, wird Brendan als Zuschauer des Kampfes zweier Meerungetüme dargestellt und zwar ausdrücklich *‘NAVIGANS MARE ET QUÆRENS TERRAM REPROMISSIONIS’*. Einen genau entsprechenden Bericht in irischer Sprache bietet eine Randnote einer zweiten *Dubliner Handschrift* (wie die vorige aus dem Ende des 11. Jhdts), in dem noch die Zeitbestimmung *‘sieben Jahre’* hinzukommt: *‘Brendan war*

*Er-
wähnun-
gen der
Meerfahrt
Brendans
in der ir.
Litteratur.*

mss. of the Sagas. London, 1890, gr. in-4°, von ARTHUR MIDDLETON REEVES. Ferner GUST. STORM im *Arkiv för nord. Filologi*, in den *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, u. s. w. u. s. w.

¹ Vgl. S. xxxii, Z. 7 und 8: *‘EODEM DIE XXII. MARTII. — DE EGRES-
SIONE FAMILIAE S. BRENDANI’*.

sieben Jahre auf dem Meere auf der Suche nach dem Lande der Verheissung. Eine Bestie folgte ihm zu dieser Zeit hinter seinem Kahn. Einst nun kam eine andere Bestie zu ihr, sie zu tödten... '&c. Beide Stellen gedruckt bei STOKES, a. a. O., *Notes*, S. 333, Sp. 1 & 2, und S. 353, Sp. 1 & 2; zu vergleichen hiermit ist *Navigatio*, S. 57 ff., Kap. 14, Kampf der beiden Meerungetüme. — Die nächste Erwähnung Brendans in der irischen Litteratur kommt in einer Erzählung vor, die von ‚drei jungen Klerikern und ihrer Katze‘ handelt. Sie ist uns in zwei Handschriften erhalten (*Book of Leinster*, S. 283, Sp. 1, Z. 14 bis Sp. 2, Z. 13, und *Book of Lismore* Blatt 42, v^o, Sp. 1 und 2) und zuerst herausgegeben worden 1888 in irischem Text und französischer Übersetzung von GAIDOZ (*Mélusine*, IV, Sp. 5—11), dann 1889 in deutscher Übersetzung von ZIMMER (*Ztschr. f. d. A.*, xxx, S. 132, 133) und schliesslich 1890 in irischem Text und englischer Übersetzung von STOKES, (a. a. O., *Preface*, S. VII—X). Der Inhalt ist kurz folgender: *‚Drei irische Geistliche fahren, der Führung Gottes vertrauend, auf die hohe See hinaus. Drei Brote und eine Katze ist alles, was sie mitnehmen. Der Wind führt sie bald nach einer herrlichen Insel, auf der es ihnen an Wasser und Brennholz nicht mangelt. Hier beschliessen sie zu bleiben und bauen eine Kirche. Die Katze verschafft ihnen den Lebensunterhalt, indem sie Lachse fängt, sie selbst aber geben sich gänzlich dem Dienste Gottes hin. Nur einen noch von den dreien trifft Brendan an, da er auf seiner grossen Meerfahrt die Insel besucht, die beiden andern sind schon gestorben. Und auch für den dritten kommt Brendan eben nur zeitig genug, um seine wunderbare Lebensgeschichte zu hören, ihm das Abendmahl zu reichen und ihn dann sterben zu sehen‘*. — Ferner trifft man Brendans Namen in einer alten, vielleicht in der Wikingerzeit entstandenen *Litanei* (*Book of Leinster*, S. 373, Sp. 3, Z. 13 ff.; eine Kopie im *Lebhar Breac*, S. 23, Sp. 2, Z. 13 ff.), in der verschiedene heilige Männer angerufen werden, unter ihnen auch Brendan und zwar mit Anspielungen auf seine Meerfahrt. Zunächst werden hier die Pilger angerufen, von denen Brendan einen auf der Insel der Katze am Leben getroffen; dies zielt offenbar auf die eben erwähnte

Erzählung von den ‚drei Geistlichen und der Katze‘ hin. Die folgende Anrufung der Litanei lautet: *„Die Männer, die mit Brendan gingen, das Land der Verheissung zu suchen, (rufe ich mir zu Hülfe)“*. In der dritten Anrufung wird allerdings Brendans Name nicht genannt, wohl aber der des in der Navigatio vorkommenden Ailbe und seiner Gefährten (Kap. 11, Die Insel der Genossen des Ailbe), und in der vierten Anrufung derselben Litanei endlich wird der Anachoret erwähnt, der Brendan im Lande der Verheissung entgegen kam. — Das nächste, und vorletzte, Zeugnis für unsere Brendansage aus der irischen Litteratur ist in der **Betha Brenainn** enthalten. Diese angebliche Lebensbeschreibung besteht eigentlich aus zwei ungleich grossen, lose zusammengefügteten Teilen, indem die ersten zwei Fünftel sich mit der lat. *VITA STI BRENDANI* (ED. MORAN, Kap. 1 bis XI) decken, während die übrigen drei Fünftel (Book of Lismore, Blatt 32, r^o, Sp. 2 oben, bis 35, r^o, Sp. 1 unten) der lat. Navigatio entsprechen, wenn auch die Einleitung und die Behandlung des nur in geringem Umfange gemeinsamen Stoffes abgeändert sind. Das Motiv der ganzen Fahrt sowie auch der Plan derselben sind verschieden und nur wenige Abenteuer sind beiden Reiseschilderungen gemeinsam, was um so mehr auffällt, wenn man bedenkt, dass beide Erzählungen dasselbe Thema behandeln und in demselben Lande entstanden sind. Mit anderen Worten, die irische Meerfahrt Brendans nimmt in der Brendan-Litteratur eine durchaus selbständige Stellung ein und steht weder zu der lat. Navigatio noch zu den anderen irischen **imrama** in einem engeren Abhängigkeitsverhältnis. Dem lat. **imram** und **Imram Brenainn** gemeinsam ist das Abenteuer mit dem Walfisch, auf dessen Rücken Brendan mit den Seinigen jedesmal in den sieben Jahren das Osterfest feiert (Kap. 9, Der Fisch *Isconius*); gemeinsam auch die Schilderung eines Kampfes zweier Meerbestien (Kap. 14, Kampf der beiden Meerungeheuer). In beiden **imrama** kommt ferner der Besuch bei St. Ende vor (Kap. 3, Besuch bei Ende); in beiden geht Brendan, ehe er seine Meerfahrt antritt, nach der Westküste von Kerry und weilt eine Zeit lang auf einem der heimatlichen Berge (Kap. 4), und in beiden Versionen der Sage wird die Begleitung zahlreicher, als

von Anfang an geplant war (Kap. 5, Drei Mönche kommen nach). Der uralte Mann im **Imram Brenainn** endlich, der Brendan und dessen Reisegefährten die Nähe ihres Zieles, des Landes der Verheissung, verkündigt, erinnert an Paulus den Eremiten (Kap. 23, Paulus der Eremit). — Zum Schlusse sei noch auf die nackte Erwähnung von Brendans Meerfahrt hingewiesen, welche in demselben Book of Lismore (Blatt 94, v^o, Sp. 1) vorkommt, in einem Bericht von der Schlacht bei Cuil Dremne (in der Grafschaft Sligo, Connaught; ir. *cuil*, Winkel, Ecke). Hiermit wäre die Reihe der in irischer Sprache abgefassten Denkmäler, in denen uns Hinweise auf Brendans Meerfahrt entgegenreten, zu Ende.

*Irische
Vorbilder
der bren-
dansen
Navigatio.*

Schon in der Bezeichnung *Navigatio* liegt ausgedrückt die Zugehörigkeit unserer brendansen Meerfahrt zu jener Gattung volkstümlicher Litteraturwerke, die den Titel **imrama** führen. Noch enger aber sind diese Beziehungen. Es lässt sich nachweisen, dass der lat. *NAVIGATIO STI BRENDANI* nicht nur als Muster, sondern zum grössten Teil auch als Quelle ein **imram** vorgelegen hat, nämlich **Imram ouraig Maelduin**, d. i. 'Umherrudern von Maelduins Boote' (aus dem 8.—9. Jhdt; s., u. a., *Lit.-Blatt f. g. u. rom. Philol.*, XIII, 1892, Sp. 107, Z. 10—12, und F. LOT, *Romania*, XXIV, 1895, S. 326, Anm. 2¹; für engl., deutsche und franz. Übersetzungen s. C. BOSER, *Romania*, XXII, 1893, S. 582, Anm. 1). Aus diesem alten **imram** sind sämtliche Episoden der *Navigatio*, mit Ausnahme von Kap. 9, Der Fisch Isconius, und Kap. 14, Kampf der beiden Meerungefüme, in mehr oder weniger freier Weise herausgearbeitet; das ganze kirchliche Gepräge aber ist das Eigentum des lat. Verfassers. Die Veranlassung, die Maelduin auf das weite Salzmeer hinaus treibt, ist eine andere, als die von Brendans Ausfahrt, aber schon vor Beginn der eigentlichen Meerfahrt fangen die Übereinstimmungen der beiden Berichte an. Wie Maelduin, ehe er darangeht, sich einen Kahn zu bauen, einen Druiden über das glücklichste Vorzeichen für die Fahrt befragt, so lässt auch der Verfasser der *Navigatio* seinen Brendan

¹ In einer Abhandlung in den *Sitzungsberichten der Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (1891, I, S. 279—317, auf S. 290 ff.) hat ZIMMER neue Beweisgründe für seine früher geäusserte Ansicht über dieses **imram** und besonders über den Zeitpunkt der Textredaktion beigebracht.

einen Heiligen aufsuchen (Kap. 3, Vorbereitungen zur Reise, Besuch bei Ende). Die nächste Übereinstimmung ist die, dass Maelduin wie Brendan in derselben Weise die Aussenseite des Schiffes mit drei Schichten übereinandergelegter Häute bekleiden (Kap. 4, Bau des Schiffes); ferner, dass beide im letzten Augenblick mehr Reisebegleiter erhalten, als sie ursprünglich gedacht hatten (Kap. 5, Drei Mönche kommen nach). Was die wunderbaren Geschehnisse betrifft, die Maelduin und desgleichen Brendan auf der See erleben, so stellt sich heraus, dass in dem irischen Gedicht all die Abenteuer (mit Ausnahme zweier, Kap. 9 und Kap. 14) vorkommen, die den Hauptinhalt des lat. Prosagedichts bilden; die Abenteuer sind entweder direkt von Maelduin auf Brendan übertragen, oder es sind einzelne Züge aus dem *Imram Maelduin* zusammengearbeitet worden, oder aber es findet auch das Entgegengesetzte statt: aus einer Episode oder einer Person des *imrams* macht die *Navigatio* deren zwei; man vergleiche mit dem *Imram Maelduin* die Kap. 11—12, 16—17 und 22—23 der *Navigatio*. Aber in dem irischen Originalgedicht finden sich daneben Abenteuer, die in der Brendandichtung übergangen worden sind. Beide Seefahrer kommen auf ihrer Reise an ein unbewohntes, reichlich mit Lebensmitteln versehenes Kastell (Kap. 6, Die Insel mit der Wunderstadt); in beiden Erzählungen wird berichtet von einem Diebstahl und dessen Ahndung sowie auch von der Erscheinung des Teufels (Kap. 7, Der gestohlene Baum). Wie Maelduin, so gelangt auch Brendan zu der eigentümlichen Schafinsel und der noch wunderbareren Vogelinsel (Kap. 8 und 10)¹. Drei Tage lang verweilen Brendan sowohl wie Maelduin auf der Insel mit der einschläfernden Quelle (Kap. 12). Auf einem Eiland bleibt, in beiden Erzählungen, der zweite der drei Nachgekommenen zurück (Kap. 15). In beiden Fällen findet die Schiffsbesatzung Früchte, von denen jede einzelne sie viele Tage lang sättigt (Kap. 16). Brendans Genossen, ganz wie Maelduin und seine Genossen, geraten, als sie einen grossen Vogel erblicken,

¹ Die Schaf- und die Vogelinsel (*Djesirat-el-Rānam* und *Djesirat-et-Tujūr*) werden auch erwähnt und beschrieben in einem Werk über *Afrika & Spanien* von dem Araber 'Idrisi (geb. 1099, gest. nach 1164); s. unten, Anmerkungen zu Kap. 8, S. 238, und zu Kap. 10, S. 244.

in Furcht, er möchte sie in seinen Krallen forttragen (Kap. 17). Das durchsichtige Meer, die glänzende Säule mit dem silbernen Netz, sowie auch die Insel der Schmiede, begegnen Brendan wie Maelduin in ebenderselben Reihenfolge (Kap. 18, 19, 20). Den Verlust des dritten der Nachgekommenen, gegen das Ende der Irrfahrt, haben beide Reiseschilderungen gemein (Kap. 21). Maelduin hat bei seinem Umherstreifen einen Klausner getroffen, der, solange er unter Menschen lebte, in Sünden ergraut war, der aber, seitdem er als Greis einsam auf einem öden Felseneiland lebt, nicht weniger heilig geworden ist, als er vorher sündhaft gewesen; diese beiden Seiten ein und derselben Person — das sündenvolle Weltkind und der fehlerfreie Einsiedler — sind in der *Navigatio* unter dem Einfluss christlicher Sagen in zwei Persönlichkeiten zerlegt (Kap. 22, *Subaß* und Kap. 23, *Paulus der Eremit*). Auch für die letzten beiden Kapitel der *Navigatio* (24 und 25) bietet die Schilderung der Insel der Seligen im *Imram Maelduin* wenigstens den Ausgangspunkt. Gemeinsam endlich ist beiden Erzählungen, dass die Helden wohlbehalten wieder in der Heimat anlangen.

Auch andere *imrama* haben manches, was sich, wenn es auch weniger direkt unserer *Navigatio* entspricht, doch gewissermassen damit vergleichen lässt. So z. B. *Imram ouraig Ua Corra*, d. i. ‚Umherrudern des Bootes der (drei) Gebrüder O'Corra‘ (in seiner gegenwärtigen Form, mittellirischer Text aus dem 12. Jhdt). Wie Maelduin, und nach ihm Brendan (Kap. 4), so lassen auch die O'Corras ihr Boot mit drei Schichten von Häuten bekleiden, und auf diesem ihrem Schiffe finden sich zur Mitfahrt, wie auf dem Schiffe Maelduins und auf dem Brendans (Kap. 5), drei Leute ein, von denen ursprünglich gar nicht die Rede gewesen ist. Ganz wie Brendan (Kap. 12) treffen auch die Brüder O'Corra auf einer Insel eine einschläfernde Quelle an u. s. w.

Ferner hat, allerdings in geringerem Grade, der *Navigatio* als Vorbild und wohl auch als stoffliche Grundlage ein drittes *imram* gedient, *Imram Snedgusa 7 maic Riagla* oder die ‚Bootfahrt von Snedgus und mac Riagla‘, zwei Mönchen aus Columbas Kloster auf Hi (aus dem 9.—10. Jhdt, herausgegeben mit englischer Übers. von WH. STOKES, *Rev. Celt.*, IX, 1888,

S. 14—25). Wie in der *Navigatio* haben wir hier eine dichterische Schilderung einer von irischen Geistlichen freiwillig unternommenen Pilgermeerfahrt. Die Seefahrer kommen von ihrem Kurse ab, werden durch einen starken Wind in den Ozean getrieben und kommen so nach den Färöern. Die von zahllosen Vögeln erfüllten Inseln, die sie hier fanden, gaben den Anlass zu der später in der *Navigatio* so schön ausgeschmückten Legende von dem Vogelparadies mit dem Lebensbaum, in dessen Zweigen Scharen von Seelen in Vogelgestalt ununterbrochen mit ihrem Gesang den Schöpfer priesen (Kap. 10). Wie die *Navigatio* so hat dieses *imram* einen kirchlichen Anstrich; indirekt tritt diese kirchliche Färbung in der Beschreibung der — in ihren Augen — verabscheuungswerten Geschöpfe hervor, die sie auf einigen Inseln antrafen und die als hundsköpfige, schweinsköpfige u. dgl. Menschen geschildert werden. Man darf diese Ausdrücke nicht auf die Goldwage legen; es ist dies ein verächtlicher Vergleich wegen der abweichenden Gesichtsbildung einer anderen Rasse: die Beschreibung aller dieser wunderbaren Inselbewohner zielt offenbar auf die heidnischen Nordländer hin, die ja in den Augen der frommen, patriotischen Iren ungläubige Hunde waren.

Es finden sich also in der *Navigatio* mancherlei irische Sagen wieder, aber umgestaltet, und der wesentliche Grund der Umgestaltung war das Bestreben, die Züge der alten volkstümlichen Sagen durch ein christliches Gewand zu verhüllen.

Da mit dem Christentum und seinen Verkündigern auch die klassische Bildung ihren Einzug in Irland gehalten und lange Zeit hier eine lebendige Pflegestätte gefunden hat, so dürfte der Gedanke wohl kaum allzu kühn erscheinen, in der ganzen Litteraturgattung der *imrama* (*NAVIGATIONES*) des 7. und 8. Jhdts eine mehr oder weniger bewusste Nachahmung der Irrfahrten des Aeneas sehen zu wollen. In der That lassen sich aus der *Aeneide*, dieser klassischen ‚*Navigatio*‘, eine Reihe von Episoden anführen, denen Stellen in der *Navigatio* unseres Heiligen so auffallend entsprechen, dass man sie wohl mit Recht als klassische Reminiscenzen betrachten darf, — von der siebenjährigen Dauer beider Reisen ganz zu geschweigen — z. B. die Berichte in der *Aeneide* von der Anfrage bei Apol-

Klassische Vorbilder der brennenden Navigatio.

los Priester vor Antritt der Reise (*AEN.*, III, 79 ff.; *NAV.*, Kap. 3, Besuch bei Ende), von dem Abenteuer mit den Cyclophen (*AEN.*, III, 639 ff.; *NAV.*, Kap. 20, Insel der Schmiede), vom Steuermann, der ins Meer stürzt (*AEN.*, V, 814 und 815, 859, VI, 337; *NAV.*, Kap. 21, Tod eines Mönches) u. s. w.

Orientalische Vorbilder der bren-danschen Navigatio.

Der Orientalist M. J. DE GOEJE, *La Légende de Saint Brendan* (*Actes du 8e Congrès International des Orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania*, Section sémitique, Leide, 1893, S. 43—76; *Extrait*, 1890, S. 1—36), hat seinerseits den Versuch gemacht, teilweise die Abhängigkeit der Navigatio von orientalischen Überlieferungen festzustellen und glaubt bes. in Sindbads sieben Reisen in *Tausend und Einer Nacht*, dieser ‚arabischen Odyssee‘, (nach DE GOEJE um das Jahr 900 verfasst) Vorbilder gefunden zu haben der siebenjährigen Fahrt des Brendan. Der Walfischepisode der ersten Reise des Sindbad entspricht mithin die Jasconiusepisode¹ der Navigatio; Sindbads zweite Reise hat ihr Gegenstück in der Schilderung der ‚einschläfernden Quelle‘; die dritte Reise aber entspricht nicht nur Kap. 6 der Navigatio, vom ‚unbewohnten Kastell‘, sondern auch Kap. 20 und 21, von der ‚Insel der Schmiede‘ und von dem ‚Tode eines Mönches‘. Die fünfte Reise entspricht Kap. 11, 16 und 17, von ‚Ailbes Insel‘, von der ‚Traubeninsel‘ und vom ‚Kampf der Greife‘. Die vorletzte Reise Sindbads endlich schildert, ganz wie das vorletzte Kapitel der Navigatio, die Paradiesinsel mit ihrem Fluss und ihren Edelsteinen.

Für die bren-dansche Navigatio benutztes Sagenmaterial.

Die vielen buntscheckigen Elemente, aus denen sich die mosaikartige Legende von St. Brendans abenteuerlicher Fahrt zusammensetzt, wären demnach: altirische mythologische Züge, wie die von den ‚Gefilden der Wonne‘, und christliche Legenden; Schiffermärchen, die die Erlebnisse der Küstenbewohner Irlands phantastisch schilderten, und Fabeln von Glaubensboten oder Einsiedlern auf weltabgeschiedenen Inseln; endlich einheimische *imrama*, Reminiscenzen an das klassische Altertum und vielleicht noch von Hörensagen² bekannte arabische Stoffe.

¹ Über das Vorkommen derselben Episode im Zendavesta, in einem Talmudmärchen und beim Pseudocallisthenes, s. unten, Anmerkungen, S. 240, zu Kap. 9, Der *ḡijāḡ* *Jaſconiūs*.

² Im 12. Jhdt existierte vielleicht schon eine lateinische Übersetzung der Reisen Sindbads; vgl. J. SALVERDA DE GRAVE, *Eneas*, Halle, 1891, S. LXVII.

Aus all diesem kann man ersehen, wie allmählich Seeabenteuer der verschiedensten Art mehr und mehr zu Brendans Persönlichkeit in Beziehung gesetzt wurden, wie er — ein berühmter Mann geworden — bald zuerst ein berühmter Seefahrer, danach ein berühmter Entdeckungsfahrer auf dem Ozean und schliesslich der Hauptheld der Navigatio wurde, d. i. jener vielberühmten siebenjährigen Meerfahrt, die von der Westküste Irlands aus in den atlantischen Ozean unternommen wurde, um das Land der Verheissung aufzusuchen. Auf die Frage aber, wie diese Lawine ursprünglich zu Stande gekommen sei, mit anderen Worten, wo wir den Grund dazu suchen müssen, dass sich diese infolge wunderbarer Seefahrten stetig anwachsende Berühmtheit gerade mit Brendans Namen verknüpft hat, auf diese Frage antwortet H. ZIMMER, *Kelt. Beitr.*, dass man die Ursache, weshalb im 9.—10. Jhdt **Brendan mac hua Alta** zum frommen Ozeanfahrer gemacht wurde, in der missverstandenen Auffassung einer Stelle des **Imram Maelduin** zu suchen habe¹.

*Gerade
Brendan
Träger der
Legende.*

Es ist also aus Erzählungen, die — den verschiedensten Quellen entstammend — im Munde des keltischen Volkes lebten, eine Reihe sagenhafter Seeabenteuer zu einem lateinischen Prosa-gedicht zusammengestellt worden; dem Helden dieser Abenteuer wurde Brendans Name verliehen; und da Brendan ein Mann der Kirche war, hat die ganze Erzählung durchgehends ein kirchliches Gepräge erhalten.

*Entste-
hung der
Brendan-
Legende.*

Handschriftliches.

A. *Lat. Handschriften.*

Ausführliche Listen von Brendan-Handschriften findet man bei TH. DUFFUS HARDY (*Descriptive Catalogue of Materials relating to the History of Great Britain and Ireland, I, Part 1*, London, 1862, S. 159 ff.) und bei O'HANLON (a. a. O., S. 391 ff.),

*Die lat.
'Navi-
gatio'.*

¹ Vgl. jedoch demgegenüber DE GOEJE, a. a. O., letzte Seiten, und NOVATI, a. a. O., S. IX, Anm. 2; ferner GRAF, a. a. O., S. 186, WARD, a. a. O., S. 526, und BOSER, a. a. O., S. 585, Anm. 3.

aber das vollständigste Verzeichnis lateinischer Brendan-Handschriften ist von C. STEINWEG gegeben (*Die handschriftlichen Gestaltungen der lateinischen NAVIGATIO BRENDANI*, Inaugural-Dissertation, Halle, 25. Juli 1891; später mit zwei Kapiteln bereichert in den *Romanischen Forschungen*, VII, und als Sonderabdruck erschienen). In seine Liste, die 74 Nummern umfasst, können noch einige lat. Manuskripte eingetragen werden, nämlich:

I. Frankreich, Paris Nat.-Bibl., Nouv. acq. lat., 1606 (wie der Herr Konservator der Handschriftensammlung der Nationalbibliothek zu Paris H. OMONT auf schriftliche Anfrage freundlichst bestätigt), Hdschr. Arsenal 943, früher B. L. lat. 55 (nach H. MARTIN, *Catal. des MSS. de la Bibl. de l'Ars.*, II, 1886, S. 187) und Hdschr. Epinal 67 (nach H. MICHELANT, *Catal. génér. des MSS. des Bibl. publ. des Dép^{tes}*, III, 1861, S. 425);

II. England, London Brit. Mus., Additional 15,106 (nach H. L. D. WARD, *Catalogue of Romances in the Department of Manuscripts in the British Museum*, II, 1893, S. 535)¹;

III. Deutschland, Hdschr. der Gräflisch Schönbornschen Bibl. zu Pommersfelde Nr. 2907 (nach G. H. PERTZ, *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, IX, Hannover, 1847, S. 530) und Hdschr. der Pauliner Bibl. zu Leipzig Nr. 838 (nach C. SCHRÖDER, *Sanct Brandan*, Erlangen, 1871, S. v, Anm. 7);

IV. Italien, Rom Vatican., palat.², 217 (nach H. STEVENSON JUNIOR, *Codices palatini latini Bibliothecae Vaticanae*, I, Romae, 1886, S. 45; 217. *Membr. in 8, saec. XII^a*; vgl. STEINWEG, a. a. O., auf der ersten Seite; DE GOEJE, a. a. O., S. 25).

¹ Eine Verschmelzung der *NAVIGATIO S. BRENDANI* mit der *VITA S. BRENDANI* rührt von J. CAPGRAVE (geb. 21. Apr. 1393, gest. 12. Aug. 1464) her und ist in einem Folioband, *Noua legēda anglie*, im J. 1516 von WYNKYN DE WORDE zum Druck befördert worden; eine Probe bei JUBINAL, a. a. O., S. XIV. Der entsprechende Brendan-Text in der Londoner Hdschr. Brit. Mus., Cotton, Tiberius E. i., Blatt 128 ff., wird Neujahr 1901 von neuem im Druck erscheinen samt dem ganzen übrigen Inhalt der Hdschr., J. OF TINMOUTH'S *Sanctilogium Britannicum*, (nach gütiger Mitteilung der Clarendon Press, Oxford; s. auch C. HORSTMANN, *The Life of St. Katharine* by CAPGRAVE, in den Publikationen der *E. E. T. Soc.*, Nr. 100, 1893, S. XIV).

² Die *Bibliotheca palatina*, auch Pfälzische oder Heidelberger Bibliothek genannt, war eine der ersten, die die *Vaticana* mit ihren Schätzen bereicherte.

Vollständige Ausgaben einer oder mehrerer Handschriften des lat. Brendan-Textes sind folgende:

1° 1836. ACH. JUBINAL, *La Légende latine de S. Brandaines, avec une Traduction inédite en prose et en poésie romanes*, Paris, S. 1—53;

2° 1871. C. SCHRÖDER, *Sanct Brandan. Ein lateinischer und drei deutsche Texte*, Erlangen, S. 1—36;

3° 1872. PATRICK F. MORAN, *ACTA¹ SANCTI BRENDANI: Original Latin Documents connected with The Life of Saint Brendan, Patron of Kerry and Clonfert*, Dublin, S. 85—131;

4° 1877. *Bibliotheca Casinensis seu Codicum manuscriptorum qui in tabulario Casinensi asservantur series . . . enucleata . . . cura et studio Monachorum ordinis S. Benedicti abbatiae Montis Casini*, III, Monte Cassino, S. 411, Sp. 1—S. 427 Sp. 2;

5° 1888. *Acta Sanctorum Hiberniae ex Codice Salmanticensi² nunc primum integre edita opera CAROLI DE SMEDT ET JOSEPHI DE BACKER E SOC. JESU, Hagiographorum Bollandianorum; Auctore et sumptus largiente JOANNE PATRICIO MARCHIONE BOTHAE³*, Edinburgi et Londini, Sp. 113—154⁴.

¹ Betreffs der verschiedenen hier zusammengestellten *ACTA* s. *Einl.*, S. XI, Anm. Die erste Stelle in MORAN's Buch (S. 1—26) nimmt eine lat. *VITA* s. *BRENDANI* ein, die nur in einer Dubliner Hdschr. in *Marsh's Library*, Liber Kilkenniensis, vorkommt, welche nach dem Herausgeber, S. 85, im 13. Jhdt, nach WARD, a. a. O., S. 519, aber erst ums J. 1400 niedergeschrieben worden ist. Ungefähr in der Mitte dieser *VITA* ist nun in der Hdschr., zwischen das jetzige 11. und 12. Kapitel, von einem Kompilator unsere *NAVIGATIO* eingeschaltet worden, jedoch ganz unvermittelt, weshalb sie auch MORAN aus der *VITA* ausgeschieden und anderwärts in seinem Buche besonders gedruckt hat (s. MORAN, S. 10, Anm. 11, und ZIMMER, a. a. O., S. 293—295).

² Der betreffende Codex Salmanticensis, *ex Salmanticensi collegio Hibernorum* genannt, ist die Brüsseler Hdschr. 7672—3 (dem 14. Jhdt von den Herausgebern, dagegen dem letzten Drittel des 15. Jhdts zugewiesen in dem *Catalogue des MSS. de la Bibliothèque royale des Ducs de Bourgogne, publié par ordre du Ministre de l'Intérieur*, I, Bruxelles et Leipzig, 1842, S. 154).

³ Vgl. *The present Bollandistes were good enough, some years ago, to edit for me the CODEX SALMANTICENSIS . . .*; Marquis von Bute, *Scottish Review*, XXI, 1893 Jan. & Apr., S. 376.

⁴ In derselben Brüsseler Hdschr., Blatt 189 ff., resp. in derselben Ausgabe, Sp. 759 ff., kommt ausser der obengenannten Version auch ein zweiter lat. Brendan-Text, *ACTA ALTERA s. BRENDANI*, vor, welcher aber vergleichsweise sehr gekürzt worden ist; auch wird ausdrücklich (Sp. 767) gesagt: *Multos alios*

Bruchstücke, längere oder kürzere, aus lat. Brendan-Handschriften sind oft gedruckt worden, z. B.:

1645. J. COLGAN, *Acta Sanctorum veteris et majoris Scotiae, seu Hiberniae sanctorum insulae*; TOMVS PRIMVS, *Qui de sacris Hiberniae Antiquitatibus est TERTIVS Ianuarius, Februarius, & Martium complectens*, Lovanii, S. 721—725. Die drei hier, unter dem Titel: *EODEM DIE XXII. MARTII. — DE EGRESSIONE FAMILIAE S. BRENDANI*, gegebenen Auszüge umfassen Kap. 2 und Kap. 2—6; *Haec pro nunc dicta sufficiant de mirabili illius navigationis auspicio, ejusque celebri apud veteres memoria: de qua fusius dicemus*¹ ad 16. Maij, a. a. O., S. 724, Sp. 2, letzte Zeilen.

1647. J. COLGAN, *Triadis Thaumaturgae, sive divorum Patricii, Columbae et Brigidae, trium veteris et majoris Scotiae, seu Hiberniae sanctorum insulae, communium patronorum Acta*; TOMVS SECVNDVS, Lovanii, S. 206. Die hier angeführte Stelle

*ejus (Brendani) actus compellente brevitatis angustia preterivimus.*⁴ Dies gekürzte lat. Brendanleben erinnert aber an einigen Stellen an die ir. **Betha Brenainn**, wie schon von ZIMMER (a. a. O., S. 135, Anm. 1, letzte Zeilen) angedeutet worden ist, an anderen an die lat. *VITA*, die MORAN aus dem Liber Kilkennensis herausgegeben hat, in manchen Fällen sogar an beide. Diese drei, mehr biographischen, Brendan-Versionen kennen in der That sämtlich St. Erc, ferner St. Ita, St. Bec, St. Jarlaith &c., und alle drei (**Betha Br.**, ED. STOKES, Z. 3542, 3543; *VITA KILKENN.*, Kap. 10[?]; *VITA ALTERA SALMANT.*, Kap. 7, *in campo illo nomine Magae*) wissen von dem Ort Mag Ái (in der Grafschaft Roscommon, Connaught; ir. **mag**, Feld) zu berichten. Wie in der *VITA ALTERA SALMANT.* (Kap. 8), so auch in der **Betha Br.** (Z. 3565), scheinbar aber nirgendswo im ganzen Liber Kilkenn., begegnet der irische Name des heimatlichen Berges in Kerry, auf den Brendan allein ging, und von dem er, auf den grossen Ozean hinausblickend, die ersehnte Insel mit dem Dienst der Engel sah; dieser Name ist in den beiden Texten *mons Aitche*, resp. **„Sliab Daidche“** (ir. **sliab**, Berg, und ir. **aidche**, Nacht; vgl. jedoch ED. STOKES, Anm. zu 3565, S. 351: *he goes alone to a mountain at night.*). Nicht in dem irischen Brendanleben vorkommend, aber den beiden letztgenannten lat. Prosagedichten (*KILKENN.*, Kap. 7; *SALMANT.*, Kap. 5) gemeinsam ist die durch ein Wunder aus dem Berge Luacra, im Norden von Kerry, entspringende Quelle Brendans (s. oben, S. xviii, Anm. 1, resp. S. x: *„Geburtsort“*, und S. 235, Z. 9 v. u.); gemeinsam auch (*KILKENN.*, Kap. 12; *SALMANT.*, Kap. 13) die Erwähnung der *Insula de Druma*, heute Inishdadroum (in der Mündung des Shannon; ir. **inis**, Insel, und ir. **druimm**, Rücken).

¹ *Colganus morte praeventus collectionem suam ultra mensem Martium non valuit deducere.*

ist dem 23. Kap. entlehnt und entspricht S. 190, Z. 24—S. 192, Z. 18 (resp. S. 90, Z. 24—S. 92, Z. 18).

1853. W[ILLIAM] J[ENKINS] REES, *Lives of the Cambro-British Saints, of the fifth and immediate succeeding centuries, from ancient Welsh & Latin MSS. in the British Museum and elsewhere, with English translations, and explanatory notes. Published for the Welsh MSS. Society.* Llandovery, S. 251—254 (S. 2, Z. 1—S. 10, Z. 1, dieser Ausgabe entsprechend); engl. Übersetzung S. 575—579.

1872. Nur ein Auszug aus der *Navigatio* ist die von MORAN (a. a. O., S. 132—139) nach einer Hdschr. des 13. (oder 14.?) Jhdts hrsg. *LEGENDA¹ IN FESTO SANCTI BRANDANI EPISCOPI*; die Kap. 2 (Barintus), 9 (Zasconius), 12 (Die einschläfernde Quelle) und 23 (Paulus der Eremit) fehlen ganz,

¹ Diese *LEGENDA* findet sich in der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl., fds. lat., 755, früher Colbert 795, wieder; man vergleiche:

ED. MORAN, S. 132; Hdschr. Rom,
Vallicelliana (*Ex-convento dei Filippini*)

Hdschr. Nat.-Bibl., Blatt 249 v°:

T. VII, Blatt 141:

BEATUS BRANDANUS natus nobili genere vir magne abstinence et virtute preclarus, trium milium monachorum ut dicitur pater fuit. Voluit scrutari partes et fines oceani. Igitur S. Brandanus de omni congregatione electis bis septem fratribus intravit oratorium cum illis, locutusque est ad eos dicens, „Combellores mei amantissimi consilium et adiutorium a vobis postulo; quia cor meum et cogitatio mea desiderat videre terram promissionis sanctorum, quid vobis videtur consulite“. &c.
Schluss, ED. MORAN, S. 139; Hdschr.,
Blatt 143:

... pervenit ad terram repromissionis sanctorum, ad insulam quae vocatur deliciosa, et ibi tamdiu stetit, quamdiu placuit Altissimo. Tandem reversus est ad terram nativitatis suae, ... migravit ad Christum.

Dieselbe *LEGENDA* findet sich auch provenzalisch in der Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 9759, anc. Suppl. fr. 1050, wieder.

K. Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 2.

Beatus brandanus natus nobili genere uir magne abstinence 7 in uirtute preclarus. trium milium monachorum ut dicitur pater fuit. Uoluit scrutari partes 7 fines oceani. Igitur sanctus brandanus de omni congregatione sua electis bis septem fratribus intrauit oratorium cum illis. locutusque est ad eos dicens. combellores mei amatissimi consilium et adiutorium a uobis postulo. quia cor meum 7 cogitatio mea desiderant uidere terram promissionis sanctorum. quid uobis uidetur consulite. &c.
Schluss, Hdschr. Nat.-Bibl.,
Blatt 253 r°:

... pervenit ad terram repromissionis sanctorum ad insulam que uocatur delitiosa. 7 ibi tam diu stetit quam diu placuit altissimo. Tandem reuersus est ad terram natiuitatis sue ... migravit ad xpm.

wenn sich auch solche Anspielungen später im Verlauf der Erzählung finden, wie z. B.: *„In dorso belluae pasca celebrabitis“*, u. dgl. Die Kap. 14 bis 19 fertigt der Auszugmacher mit folgenden kurzen Worten ab: *„Haec et alia multa vidit Beatus Brendanus, et sustinuit in mari oceano, quae longum est enarrare“*¹.

B. Altfrz. Handschriften.

Die altfrz. Prosaver- Es ist die Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553, alt 7595,
sion der ein Gross Oktav- oder Lexikonband mit starkem (späteren)
Hdschr. Pappeinband, die — wie schon S. v gesagt ist — den Haupt-
^{1553.} Text dieser Ausgabe geliefert hat.

Es ist dies eine Sammelhandschrift. Über ihren Inhalt siehe den Handschriften-Katalog der Nationalbibliothek, *Tome premier (anc. fonds)*, 1868, S. 248, Sp.²—S. 252, Sp.¹². Der Anfang der Hdschr., bis einschliesslich Blatt 254, enthielt wohl ursprünglich nur Gedichte: I. *Troie*, II. *„De Engerran“*³ *vesque de Cambrai ki fu*, III. *Jacobins et Cordeliers*, IV. *L'Ymage du monde* und v. *Barlaam*; das Prosastück *„De Pieron de la Broche“*⁴, das auf der Rückseite des Blattes 254 ungefähr eine Spalte einnimmt, kann nämlich später eingeführt worden sein. Es folgen dann (Bl. 255, r⁰, erste Spalte, erste Zeile, bis Bl.

¹ Eine noch gedrängtere Abfassung der *Navigatio* scheint in der Londoner Hdschr. Brit. Mus., Arundel 330 vorzuliegen; s. WARD, a. a. O., S. 538.

² Näher über aus dieser Hdschr. herausgegebene Texte bei FR. MICHEL, *Roman de la Violette ou de Gérard de Nevers, en vers, du XIIIe siècle, par Girbert de Montrenil*, Paris, 1834, S. xlj ff.; H. ZOTENBERG und P. MEYER, *Barlaam und Josaphat, französisches Gedicht des dreizehnten Jahrhunderts von Gui de Cambrai* (Bibl. des Litt. Ver. in Stuttgart, Nr. 75), Stuttgart, 1864, S. 329 ff., und C. WAHLUND, *Liste d'Ouvrages de philologie romane et de Textes d'ancien français*, Upsal, mai 1889, Appendice IV, *Liste des Manuscrits &c.*, s. v. ms. 1553.

³ Enguerrand de Crèqui, Bischof von Cambrai 1273, † Sept. 1285 (nach V. LE CLERC, *Hist. litt. de la France*, XXIII, 1856, S. 478).

⁴ Pierre de la Brosse † 30. Juni 1278 (nach den *Chroniques de Saint-Magloire*. S. MÉON, *Fabliaux*, II², 1808, S. 228, V. 120 ff.; FR. MICHEL, *Examen critique du Roman de Berte aux grands pieds*, 1832, S. 12, und P. PARIS, *Hist. litt. de la France*, XXV, 1869, S. 218, 219); 1276 nach SUCHIER & BIRCH-HIRSCHFELD, *Geschichte der Franz. Litt.*, 1900, S. 280, und nach GRÖBER, *Grundr.*, II, 1901, S. 887.

287, v⁰, letzte Spalte, letzte Zeile) zwei Quaternen¹ nur Prosastücke enthaltend, unter denen das erste unser Brendan ist; mit Blatt 288 fängt wieder eine Reihe gereimter Werke an. Ferner der Bogen Bl. 435, r⁰, erste Spalte, erste Zeile, bis Bl. 436, v⁰, letzte Spalte, letzte Zeile, der *La Lettre du Prestre Jehan* enthält, weist eine kleinere Schrift auf und entbehrt sowohl Bogenzeichen als Ankündigung des Anfangs des folgenden Bogens. Dieser kann daher sehr wohl ein Einschießel sein und die einzelnen Teile des Manuskripts können von verschiedenen Schreibern niedergeschrieben worden sein.

Hinsichtlich des Alters dieser Handschrift hat der Herr Generaladministrator der grossen Nationalbibliothek zu Paris, LÉOP. DELISLE, dem Herausgeber gütigst folgendes geschrieben und mitzuteilen erlaubt: *„Le ms. fr. 1553 est l'œuvre de plusieurs copistes qui semblent avoir travaillé en même temps sur des cahiers différents qu'on a rassemblés après coup. Il ne m'a pas semblé facile de faire exactement la part de chacun. La vie de saint Brandan me paraît avoir été transcrite dans le ms. par la même main qui a copié au fol. 161 v⁰ la pièce intitulée «De Engerran vesque de Cambrai ki fu.» Je crois bien que le volume tout entier doit être rapporté aux environs de l'année 1285¹. Ähnlich sagt, in der Romania, XIII, 1884, S. 630, P. MEYER: „J'ai dit que ce ms. (1553) avait été exécuté vers 1285 (Barl. und Jos., p. 329) et en effet la date inscrite au fol. 323 v⁰ porte «M.CC. et .IIII^{xx}. et quatre, el moys de fevrier.» Vergleichen kann man auch W. SCHUM, im Grundriss der roman. Philol., I, II, Kapitel: Paläographie der Handschriften, § 5: Die gotische Minuskel des 13.—16. Jhdts; S. 173: Die beiden Codices des „Roman de la Violette“².*

Ausser der allein stehenden altfrz. Prosaversion der Brendan-Handschrift 1553, giebt es noch eine ganze Gruppe altfrz. Brendan-Manuskripte, in denen der herkömmliche Text der lat. Navigatio mehr frei nacherzählt als übersetzt ist; von solchen sind folgende dem Herausgeber bekannt:

Die altfrz. Nach-
erzählung
der übr.
bekannten
Hand-
schriften.

¹ Die Ziffern 255—287 scheinen freilich nicht zwei und dreissig Blätter anzukündigen, sondern drei und dreissig, aber bei der Paginierung ist die Ziffer 276 übersprungen worden.

² Facsimilia unserer Hdschr. hat FR. MICHEL in folgenden seinen Textausgaben gegeben: *Mahomet* 1831, *Ignare* 1832, *Eustache* 1834 und *Violette* 1834.

I. Frankreich,

1.	Paris, Nat.-Bibl. fr.	183, ^(a)	alt	6845
2.	» » »	185, ^(a)	»	6845 ⁴⁻⁴
3.	» » »	413, ^(b)	»	7019 ⁵
4.	» » »	423, ^(b)	»	7024
5.	» » »	6447, ^(c)	»	Suppl. fr. 3007 ⁴
6.	» » »	13496, ^(d)	» » »	632 ⁵
7.	» » »	17229, ^(e)	»	St Germ. 905
8.	» » »	20330, ^(f)	»	St Victor 12
9.	» » »	23117,	» » »	300
10.	» Maz.-Bibl. »	1716, ^(g)	»	568
11.	Besançon, Arch. du Doubs	6, ^(h)	»	GG; BIBL. 140
12.	Le Puy, Bibl. du Sémin.	(i).		

II. England,

13.	Cheltenham, <i>ms.</i> TH. PHILLIPPS	3660, ^(j)
14.	London, Brit. Mus., Additional	6524, ^(k)
15.	» » » »	17275, ^(l) .

III. Belgien,

16.	Brüssel, Kgl. Bibl.	10326, ^(m) .

(a) S. P. PARIS, *Les MSS. FRÇ. de la Bibl. du Roi*, II, 1838, S. 87; 91.

(b) S. Catal. de la Bibl. Impér., *MSS. FRÇ., Anc. fds.*, I, 1868, S. 39; 41.

(c) S. P. MEYER, *Notice du ms. Bibl. Nat. fr. 6447 (Traduction de divers livres de la Bible. — Légendes des Saints)*; in den *Notices et extraits*, XXXV 1896.

(d) S. P. MEYER, *Romania*, VII, 1878, S. 163, und schon vorher [J. BARROIS] *Eléments carlovingiens linguistiques et littéraires*, 1846, S. 287.

(e) S. H. OMONT et L. AUVRAY, *Catal. génér. de la Bibl. Nat., MSS. FRÇ., Anc. Saint-Germ. frç.*, II, 1898, S. 45.

(f) S. CH. DE LA RONCIÈRE, *Catal. génér. de la Bibl. Nat., MSS. FRÇ., Anc. Petits Fonds frç.*, I, 1898, S. 65.

(g) S. A. MOLINIER, *Catal. des MSS. de la Bibl. Maz.*, II, 1886, S. 193.

(h) S. Catal. des MSS. conservés dans les Dépôts d'archives départementales &c., 1886, S. 70.

(i) S. [L. DELISLE], *Romania*, XXIX, 1900, S. 473, Z. 15 ff.

(j) S. P. MEYER, *Notices sur quelques manuscrits français de la Bibl. Phillipps à Cheltenham*, in den *Not. et extr.*, XXXIV, 1re Partie, 1891, S. 183 ff.

(k) S. D. HARDY, *Descr. Catal.*, 1862, S. 161.

(l) S. P. MEYER, *Notice sur trois légendiers français attribués à Jean Belet*, in den *Not. et extr.*, XXXVI, 1899, S. 409 ff.

(m) S. P. MEYER, *Not. et extr.*, XXXV, 2e Partie, 1897, S. 470.

IV. Russland,

17. St. Petersburg, Kaiserl. Öffentl. Bibl. FR., F. v. N° 4 [35]⁽ⁿ⁾.

Was das gegenseitige Verhältnis der Handschriften dieser Gruppe betrifft, so hat hier wie so oft kein sicherer, feststehender Stammbaum sich aufstellen lassen können; auch ziemlich eingehende Untersuchungen haben nur teilweise und in geringem Umfang zu befriedigenden Resultaten geführt*. Um aber wenigstens in gewissem Grade eine mühelose Vergleichung möglich zu machen, wird hier — einem befugten Beispiel gemäss (s. P. MEYER, *Romania*, XXIII, 1894, S. 177, und schon XVIII, 1889, S. 88) —

(n) S. P. MEYER, *Notice d'un Légendier français conservé à la Bibliothèque Impériale de Saint-Petersbourg*, in den *Not. et extr.*, XXXVI, 1900, S. 677 ff.

* Im Romanischen Seminar der Upsalaer Universität wurde ein Semester der Klassifikation der brendanschen Prosahandschriften gewidmet, u. a. mit folgenden Ergebnissen:

1° Konstatierung einer engen Zusammengehörigkeit der drei Hss. Brit. Mus. 17275 und Nat.-Bibl. 183 und 185 zu einer und derselben Gruppe, worüber ausführlicher zu vergleichen *Romania*, XXIX, juillet 1900, S. 472, 473, und *Analecta Bollandiana*, ediderunt C. DE SMEDT, JOS. DE BACKER, FR. VAN ORTROY &c., Presbyteri Societatis Iesu, XIX, III, Bruxellis, 8. nov. 1900; Bulletin n° 106. Über dieselbe Manuskripten-Gruppe handelt auch das Kap. II, S. 20—35: *The so-called translation by Jean Belet*, bei P. BUTLER, *Legenda aurea* &c., A Dissertation, Johns Hopkins University, Baltimore, 1899.

2° Klarstellung der ziemlich nahen Verwandtschaft des Brendan-Textes der Hdschr. Nat.-Bibl. 13496 mit dem der Maz.-Hdschr. 1716, erwiesen durch gewisse Übereinstimmungen, die grobe, oft auf Missverständnissen beruhende Fehler sind, und andererseits dadurch, dass die Verschiedenheiten mehrenteils unbedeutend und leichterklärlich sind.

Gemeinschaftliche grobe Fehler, z. B.

S. 119, Z. 23: *beuez con*; übrige Hss.: *beneicon*.

S. 123, Z. 2: *jour*; übrige Hss.: *lieu*.

Geringfügige Abweichungen in der Hdschr. 13496, z. B.

Auslassung:

S. 139, Z. 26: *li abbes*; statt: *li abbes de la maison*.

Hinzufügung:

S. 141, Z. 16: ... *ert entre ·II· cuers mis*; statt ... *ert entre ·II· cuers*.

Verschiedene Wörter:

S. 139, Z. 9: *en l'onour de Dieu*; statt: *en l'amour de Dieu*.

Verschiedene Konstruktionen:

S. 153, Z. 7: *soz nous mis*; statt: *sozmis a nous*. U. s. w. u. s. w.

(Nach Frl. Dr. Phil. ANNA AHLSTRÖM.)

eine Stelle von genügender Länge, Kap. 18, Das durchsichtige Meer, in parallelen Spalten gedruckt.

3° Nachweis einer direkten Herleitung des Brendan-Textes der Hdschr. 413 aus dem Typus der Hdschr. 23117, deutlich erwiesen schon durch die zahllosen immerfort wiederholten gemeinsamen Lücken (sog. *bourdons*; s. S. 103 Anm.*), ferner durch die nicht weniger zahlreichen isolierten Wort-Übereinstimmungen (s. S. 103 Anm.***) und schliesslich durch:

Gemeinschaftliche grobe Fehler, z. B.

S. 171, Z. 4: Le griffon estendoit ses ailes pour prendre . . . ; statt: ses ongles.
S. 105, Z. 10: les sainz de leur . . . (*SANCTI*); statt: essainz d'es. Leur . . .
Diese letztere Lesart muss schon als *difficilior lectio* die richtigere sein, abgesehen davon, dass der entsprechende Ausdruck in der lat. Vorlage *EXAMEN APUM* ist. Charakteristisch für beide Hss. ist (S. 133, Z. 16) die falsche Lesung *·m·m·* statt: *un*.

Geringfügige Abweichungen in der Hdschr. 413, z. B.

Auslassung:

S. 113, Z. 5: vindrent de . . . ; statt: vindrent yluue de . . .

Hinzufügung:

S. 171, Z. 7: les deux yex; statt: les yex.

Verschiedene Wörter:

S. 131, Z. 5: temporel (Gegensatz: divine); statt: corporel.

Verschiedene Konstruktionen:

S. 107, Z. 15, 16: a passé; statt: est passé. U. s. w. u. s. w.

(Nach Herrn Lizentiat KARL A. WESSMAN.)

Eine derartige absolute Abhängigkeit eines Manuskriptes von einem anderen verdient um so mehr hervorgehoben zu werden, als solche Parallelismen recht selten festgestellt worden sind, wie bei den Hss. von *Eneas*, *Marco Polo* &c.; bei anderen, wie z. B. bei *Turpin saintongeais*, ist eine ähnliche Zusammenstellung ohne überzeugende Kraft versucht worden (s. *Romania*, XII, 1883, S. 122; vgl. auch XIX, 1890, S. 218, Z. 11 ff.).

4° Feststellung der Zusammengehörigkeit der Hss. 423 und 20330, erwiesen durch:

Gemeinschaftliche grobe Fehler, z. B.

S. 105, Z. 10: Li saint (die Glocken) de leur habitations estoient . . . ; statt: essainz d'es. Leur habitations estoit . . .

S. 177, Z. 12: ofnes; statt: offieines.

Gewisse Verschiedenheiten scheinen darauf hinzuweisen, dass diese beiden Handschriften nicht nach einer schriftlichen Vorlage, sondern nach dem Gehör niedergeschrieben worden sind, z. B.

S. 109, Z. 28: (Hdschr. 423): en la mort de Dieu; statt: en l'amor de Dieu.

S. 149, Z. 2: " " : Il sont fors de . . . ; statt: Issons fors de . . .

S. 103, Z. 14: (Hdschr. 20330): vint a l'uis; statt: vint a lui.

S. 103, Z. 28: " " : prestres solitaires; statt: por estre solitaires.

U. s. w. u. s. w.

<i>Hs. Brit. Mus. 17275, Bl. 267 c.</i>	<i>Hs. Nat.-Bibl. 183, Bl. 127 d.</i>	<i>Hs. Nat.-Bibl. 185, Bl. 133 e.</i>
Un iour de feste monseigneur saint Pere chantoit saint Bran- dain messe en sa nef· il trou- uerent la mer si clere qu'il ueoient au fons· il uirent diuerses manieres de poisons iesir sus la gra- uelle si qu'il lor fu auis qu'il peussent atouchier a euls pour la clarte de la mer· Il gisoient par fiees comme bestes par les pastis- li frere prirent saint Bran- dain qu'i chantast bas que li poisson ne uenissent a euls. ·S· Brandain si lor dist en sourriant moult me mer- ueil de uostre folie· vous ne cremetez mie le mestre deuoureur des poissons de la mer sus qui dos uous seistes et alumastes le feu pour cuire uiandes· Dont est deux sire de toutes bestes qui lor pueent donner humilite· Quant il ot ce dit il chanta haut· donc se leuerent li poisson de la mer et uindrent enuiron les freres sanz a- prochier la nefiusqu'atant qu'il ot chante apres s'en alerent par les diuers lieux de la mer· Saint Brandain pot a painne trespasser la clere mer en ·viii· iours & si auoit moult bon uent.	Un iour de feste mon seigneur saint Pere chantoit saint Bran- dain messe en sa nef· il trou- uerent la la mer si clere qu'il ueoient de ci au fons· il uirent diuerses manieres de poissons gesir seur la gra- uale si qu'i leur est auiz qu'il puissent atouchier a euls pour la clarte de la mer· Il gisoient par foies comme bestes par les pastiz- li frere prirent saint Bran- dain qu'il chantast bas que li poisson ne uenissent a euls· Saint Brandain leur dist en souzriant ml't me mer- ueil de uïe folie· vous ne creigneiz mie le mestre deuoureur des poissons de la mer seur quel dos uous feistes & alumastes le feu pour cuire nos viandes· Dont est diex sires de toutes bestes qui leur puet donner humilite· Quant il ot ce dist il chanta dont haut· li poisson se leuerent du fons de la mer & vindrent enuiron les freres sanz a- prochier la nef de ci qu'il ot chante ainsi s'en alerent par les diuers lieux de la mer· Saint Brandain pot a painne trespasser la clere mer en ·viii· iours & si auoit ml't bon vent.	Un iour de la feste mons- saint Pere chantoit saint Bran- dain messe en sa nef· il tro- uerent la la mer si clere qu'il ueoient de ci au fons. il uirent diuerses manieres de poissons iesir sus la gra- uelle si qu'il leur iert auis qu'il puissent aprochier a eulz pour la clarte de la mer· Il gisoient par tropiaus comme bestes par les pastis- li frere prirent saint Bran- dain qu'il chantast bas que li poisson ne uenissent a euls· Saint ·B· leur dist en sourriant moult me mer- ueil de uïe folie· vous ne cremetez mie le mestre deuoureur des poissons de la me- sus q'i dos uous feistes & alumastes le feu pour cuire nes viandes· Dont est deux sires de toutes bestes qui lor puet donner humilite· Quant il ot ce dit il chanta dont haut· li poisson se leuerent du fons de la mer & vinrent enuiron les freres sanz a- prochier la nef de si qu'il ot chante apres s'en alerent par diuers lieus de la mer· Saint Brandain pot a painne trespasser la clere mer en ·viii· iours & si auoit moult bon vent.

*Hs. Nat.-Bibl. 13496,
Bl. 256 a.*

Un iour de feste saint Pere
chantoit sainz Brandans messe
en la nef. il trouerent
la la mer si clere qu'il veoient
de ci q^{au} fonz.

il uirent diuerses manieres
de poissons gesir en la gra-
uele si qu'il lour ert auis
qu'il peussent atochier a
els pour la clarte de la mer.
il gisoient par fous
9me bestes par pastiz.
li frere prierent saint Bran-
dan qu'il chantast bas q̃
li poissons ne uenissent
a els.

Saiz Brandans lour dist
en sorriant. Mont me mer-
ueil de u^{re} folie.

V9 ne criensistes' mie
le mestre deuoreour
des poissons de la mer
sor cui dos uous feistes
& alumastes lou feu
a cuire viandes. Dont n'est
dex sires de toutes bestes
qui lour puet doner humilite.
Quant il ot ce dit il chanta
dont haut.

li poissons se leuerent
dou fonz de la mer & vindrent
enuiron les freres sanz a-
prochier la nef de ci qu'il
ot châte apres s'en alerent
par les diu's leus de la mer.
Sainz Brandās pot a poines
trespasser la clere mer
en .viii. iorz & si auoit
mont bon vent.

*Hs. Nat.-Bibl. 23117,
Bl. 261 c.*

Un iour de feste .s'. Pere
châtoit .s'. Bräd'. messe
ē sa nef. Il touuerēt
la m' si clere q'l veoiet
iusque au fons.

Il virēt de dyu'ses man'es
de poissons gesir ē la ga-
uelle si q̃ il leur estoit auiz
q'l peussēt atouch' a
euls p[~] la clarte de la m'.

Li poissō se leu'ent
du fōs de la m' & vidrēt
ēuirō les frers sās a-
proch' la nef iusq̃ a tāt q'il
orēt châte & ap's
s'ē al'ēt.

*Hs. Nat.-Bibl. 413,
Bl. 196 b.*

Un iour de feste saint Pere
chantoit saint Brandain messe
en sa nef. Ilz trouuerent
la mer si clere qu'ilz ueoient
jusques au fons.

Ilz uirent de diuerses manieres
de poissons gesir en la gra-
uelle si que il leur estoit aduis
qu'ilz peussent atochier a
eulz pour la clarte de la mer.

Les poissons se leuerent
du fons de la mer & vindrent
enuiron les freres sanz ap-
prochier la nef jusques a tant
qu'ilz orent chante et apres
s'en alerent.

<i>Hs. Nat.-Bibl. 423, Bl. 60 a.</i>	<i>Hs. Nat.-Bibl. 20330, Bl. 409 c. [und (?) Hs. du Puy, Bl. 385 ff.]</i>	<i>Hs. Kaiserl. Bibl. St. Peters- burg FR. F. v. I. N° 4[35], Bl. 192 d.</i>
Un ior de feste ·s· Pere chantoit ·s· B· messe en la nef· il trouerent la mer si clere qu'il ueoient iūq'al fonz· il uirent de diuerses maneres de poissons gesir sor la gra- uelle si qu'il lor estoit auis qu'il poissent biē atochier a aus por la clarte de la mer· il gisoient p fouz ausi come les bestes par les patiz- li frere prirent ·s· B· qu'il chantast bas que li poissons ne uenissent a aus· ·S· B· lor dist en soriant· Ml't me mer- ueil de ur̃e follie· uos ne cremissez mie le mestre deuioior des poissons de la mer sor cui dos uos fustes & alumates le feu p cuire uos viande· Dont n'est diex sires de totes choses & de totes bestes & lor puet doner humilite· Quant illot ce dit il chanta dont haut si que li peisson se leuerent dou fonz de ia mer & vinrent enuiron les freres sainz a- prochier la nef inq̃ tāt quil- lot chante apres s'en alerent p les diuers lues de la mer· ·S· B· post a poines passer la clere mer en ·viii· iors & si auoit ml't bon vent.	Un iour de feste saint Pere châtoit sainz B·andainz messe en sa nef· il trouuerent la mer si clere q'il ueoient dusques au fonz· il virent de diuerses manieres de poissons gesir sour la gra- uele si qu'il lor estoit auis qu'il peussent bien atouchier a aus pour la clarte de la mer· il gisoient par fous ausi cōme les bestes par les pastiz- Li frere prirent sait B·an- dain qu'il chantast bas que li poisson ne venissent a aus· Sainz B·andainz lor dist en souzriant· Ml't me mer- ueil de ṽre folie· Vos ne cremistes mie le maistre deuoureur des poissons de la mer sour cui dous vos vos seistes & alumastes le feu pour cuire voz viandes· dont n'est diex sires de toutes choses & de toutes bestes & lor puet doner humilite· Q̃ant il ot ce dit il chanta haut si que li poisson se leuerent dou fonz de la mer & vindrent en viron les freres sanz a- prochier la nef dusqu'a tant q'il ot chante· Apres s'en alerent par les diuers lieus de la mer· Sainz B·andainz pot a painnes passer la clere mer en ·viii· iourz & si i auoit ml't bon vent.	Un ior de feste ·s· Pere chantoit ·s· B· messe en sa nef il trouerent la mer si clere qu'il ueoient iusque au fonz· il uirent de diuerses mennieres de poissons gesir sor la gra- uele si qu'il lor estoit auis qu'il poissent bien atouch' a aus por la clarte de la mer· Il gisoient par fous aussi come les bestes p les pastiz· li frere prirent ·s· B· qu'il chantast bas que li poisson ne uenissent a aus· ·S· B· lor dit en sorriant ml't me mer- uoil de uostre folie· vos ne cremistes mie le maistre deuoreor des poissons de la mer sor cui dos uos uos seistes & alumastes le feu por cuire uoz uiandes· Donc n'est diex sires de totes choses & de toutes bestes & lor puet donner humilite· Q̃ant il ot ce dit il chanta donc haut· si que li poisson se leuerent dou fonz de la mer et uinrēt enuiron les freres sanz ap- prochier la nef iusq'ua tant qu'il ot chante apres s'en alerent par les diu's lieus de la mer· ·S· B· pot a painnes passer la clere mer en ·viii· iorz & si i auoit ml't bon uent.

*Hs. Brit. Mus. 6524,
Bl. 135 c.*

Un iors del feste seint Pere
chantoit seint Brandan la messe
en sa nef· il trouerent
la mer si clere qu'il ueoient
iusqu'au fons·

il uirent de diuers maneres
de poissons gisir en la gra-
uele si qu'il lor estoit auis
qu'il pooient atouchier a
euz por la clarte de la mer·
Il gisoient par fous aussint
come les bestes par lor pastiz·
li frere prirent seint Bran-
dan qu'il chantast bas que
li poissons uenissent
a euz.

Seint Brandan lor dist
en soriant· moult me mer-
ueille de uostre folie·

vos ne creinssiez
le mestre deuoreor
des poissons de la mer
seur qui dos uos seistes
& alumastes le feu
por quire uiandes· Dont est
dieu sires de totes bestes
qui leur puet doner humilitee·
Quant il ot ce dit il chanta
dout haut·

li poissons se leuerent
du fons de la mer & uindrent
enuiron les freres sanz a-
prochier la nef de si qu'il
ot chante· apres s'en alerent
par les diuers leus de la mer·
Seint Brandan pot a peine
trespassier la clere mer
en ·viii· iors & si auoit
moult bon uent.

*Hs. Kgl. Bibl. Brüssel 10326,
Bl. 200 a.*

Un ior de feste seint Pere
chantoit seint Brandain messe
en sa nef· il trouerent
la mer si clere qu'il ueoient
iusqu'au fons·

il virent de diuerss maneres
de poissons gesir en la mer
si que il leur estoit auis
qu'il poissent atoucher a
eus por la clarte de la mer·
il gesoient par fous aussi
comme bestes par pastiz·
li frere prirent seint Bran-
dain qu'il chantast bas que
li poisson ne venissent
a eus·

Seint Brandain leur dist
en souzriant mout me mer-
veill de vostre folie·

Vos ne criemsites mei
le mestre deuoreur
des poissons de la mer
seur qui dos uos seistes
et alumastes le feu
por cuire uiandcs· Dont est
diex sires de toutes bestes
qu'il leur puet doner humilite·
Quant il ce dit il chanta
dout haut·

li poisson se leuerent
du fonz de la mer et uindrent
enuiron les freres sanz a-
prochier les feres de si qu'il
ot chante· Apres s'en alerent
par les diuers leus de la mer·
Seint Brandain pot a poinne
trespassier la clere pot mer
en ·viii· iorz· et si auoit
mout bon uant·

*Hs. Nat.-Bibl. 6447,
Bl. 209 b.*

Un ior de feste ·s· Pierre
cantoit ·s· Brandans messe
en sa nef· Il trouerent
la mer si clere q'l ueoient
iusq^al fons·

Il virent de diu's manieres
de poissons iesir en la gra-
uele de la mer Si q'l lor estoit
auis q'l peussent atouchier
a elx por la clarte de la mer·
Il gisoient p foux ausi
9me les bestes p les pastis·
Li frere p'ierent ·s· Bran-
dan q'l cantast bas· ke
li poisson ne venissent
a elx·

·S· Brandans lor dist
en sousriant· molt me mer-
uel de ufe folie·

V9 ne doutastes mie
le maistre deuoreur
des poissôs de la mer
sor cui dos v9 seistes
& alumastes le feu
por cuire viandes· dont n'est
dex sires de toutes bestes
ki lor puet douner humilite·
Quant il ot ce dit il canta
dout haut·

Li poissô se leuerent
dou fons de la mer & vindrent
ē-viron les freres sans a-
prochier la nef de ci q'il
ot cante· Apres s'en alerent
p le diu's leus de la mer·
·S· Brandans pot a paines
trespasser la clere mer
en ·viii· iors & si auoit
ml't bon vent.

*Hs. Besançon 6,
Bl. xlvj b.*

Un ior de feste ·s'· Pere
chantoit sains Brandans messe
en sa nef·

La mer estoit si clere qu'il ue-
oient iusques au fons·

Il uirent de diuerses manieres
de poissons gesir en la gra-
uele· si qu'il lor estoit auis
qu'il puissent atouchier a
eus por la clarte de la mer·
Il gisoient parfont ausi
gme berbis·

Li frere prierent ·s'· Bran-
dā qu'il chātast bas que
li poisson ne uenissent
a eus·

Sais Brandans lor dist
en sorriant ·Ml't me mer-
uel de uŕe folie·

voz ne cremistes pas
le maistre deuoreor
des poissons de la mer-
sor cui dos voz seistes
et alumastes le feu
por cuire uiande· Donc est
dieus sires de totes bestes
q' lor puet doner humilite·
Qant il ot ce dit il chanta
haut·

Li poisson se leuerent
dou fons de la mer et uirent
enuiron les freres sans a-
prochier la nef de ci qu'il
ot chante· Apres s'enalerent
ples diuers lieux de la mer·

Sais Brandans pot a poines
trespasser la clere mer
en ·viii· iors & si auoit
ml't bon uent.

*Hs. Nat.-Bibl. 17229,
Bl. 191 a.*

Un ior de feste seint Pere
chantoit seint Brandans messe
en sa nef· Il trouuerent
la mer si clere qu'il ueoient
iusq'au fonz·

Il uirent de diuerses manieres
de poissons gesir en la gra-
uele Si qu'il leur estoit auis
qu'il puissent atouchier a
euls pour la clarte de la mer·

Il gisoient par fous ausi
gme les bestes par les pastiz-
li frere prierent seint Bran-
dan qu'il chantast bas· que
li poisson ne venissent
a euls·

Seint Brādā leur dist
en souzriant· Ml't me mer-
ueill de uŕe folie·

uos ne criēsistes mie
le mestre deuoreor
des poissons de la mer
seur cui dos uos seistes
& alumastes le feu
pour cuire uiandes ·dont est
dex sires de toutes bestes·
qui leur poet doner humilite·
Qant il ot ce dit· Il chanta
donc haut·

Li poisson se leuerent
del fonz de la mer et uindrent
en·viron les freres sanz a-
prouchier la nef desi qu'il
ot chante· Apres s'en alerent
par les diuers lieux de la mer·

Seint Brandans pot a poine
trespasser la clere mer
en ·viii· iorz· & si auoit
ml't bō uent.

*Hs. Cheltenham 3660,
Bl. 172 c.*

Un iour de feste ·s'· Pere
chantoit sain Brandain messe
en sa nef· il trouuerent
la mer si clere qu'il veoient
desi qu'au fons·

il virent diuerses manieres
de poissons gisir a la gra-
uelle si qu'il lor iert auis
qu'il pussent touchier a
eulz pour la clarte de la mer·

il gisoient par foux
gme bestes par les pastis-
li frere prierent ·s'· Bran-
dain qu'il chantast bas que
les poissons ne uenissent
a eulz.

·S'· Brandainz lor dist
en souzriant ml't me mer-
uel de vos folies·

uos ne criensistes mie
le mestre deuoureur
des poissons de la mer
sor qui dos vous feistes
& alumastes le feu
pour cuire viandres ·dont n'est
diex sires de toutes bestes
qui lor puet doner humilite
& quant il ot ce dit il chanta
dont haut·

li poisson se leuerent
du fonz de la mer & vindrent
enuiron les freres sanz a-
prochier la nef qu'i
ot chante· apres s'en alerent
par les diu's lieux de la mer·

·S'· Brandainz pot a painnes
trespasser la clere mer
en ·viii· iours & si auoit
ml't bon vent.

Hinsichtlich des Alters dieser Handschriften genügt wol hier bemerkt zu werden, dass ungefähr die Hälfte (Maz.-Hdschr. 1716, Londoner Hdschr. 6524, St. Petersburger Hdschr. 35*, Brüsseler Hdschr. 10326, ferner die Nat.-Bibl.-Hss. 6447, 13496, 17229 und, wahrscheinlich, 23117) aus dem 13. Jhdt stammt, während die übrigen dem 14. angehören, mit Ausnahme der, übrigens als blosse Abschrift für den Brendan-Text ganz wertlosen, Hdschr. 413 (15. Jhdt).

Anhang.

Ein norweg.-isl. Brendan-Fragment.

Hier mag — ins Deutsche übertragen — ein Brendan-Fragment folgen, das nicht zu der durch die siebzehn letzterwähnten Hss. repräsentierten Nacherzählung gehört, sondern eine mehr mit dem altfrz. Brendan der Hdschr. 1553 übereinstimmende Übersetzung aus dem Lateinischen zu sein scheint. Dies Fragment, dessen Sprache dem Anschein nach norwegisch mit isländischer Färbung ist, und das C. R. UNGER (in den *Heilagra Manna sögur*, Christiania, 1877) herausgegeben hat, kennt z. B., wie die lat. *Navigatio* (S. 26, Z. 1) und unter den frz. Hss. allein die Hdschr. 1553, den Namen *Jasconius*: *„Enn hann heitir Jaskonius“*; ebenso giebt das Fragment, wie die Hdschr. 1553 — nicht aber die anderen siebzehn altfrz. Prosa-handschriften von Brendan — den lat. Ausdruck (S. 20, Z. 21): *„CUM ILLAM LIGASSENT PER CORNUA“* wieder: *„Enn þegar er þæir hofðo bundit hann“***; u. s. w. u. s. w.

* Für gütige Übersendung dieser frz. Hdschr. aus St. Petersburg, wie auch der lat. Hdschr. 15076 (s. S. 102—200) aus Paris nach Upsala steht der Herausgeber in tiefer Dankesschuld bei dem Herrn Direktor der Kaiserl. Öffentl. Bibl. NIKOLAI K. SCHILDER und dem Herrn Generaladministrator der Nationalbibliothek LÉOP. DELISLE; durch seinen Freund AM. SALMON von der Existenz des Besançonner Fragmentes gütigst unterrichtet, verdankt ebenso der Herausgeber dem Departementsarchivar J. GAUTHIER die photographische Wiedergabe, die sich unten (s. S. 205—211) findet.

** Ganz ähnliche Übereinstimmung findet sich auch im *Leven ende Pelgrimadse des heiligen abts Brandanus*. hrsg. von H. E. MOLTZER (in der *Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde*, Groningen, 1891), z. B.: *„Ende sinen name is Jasconius“*; *„Doe si dat hadden gebonden aen die hoernen“*; &c. &c.

... Da aber stand Brandanus auf und blieb Vgl. S. 17, Z. 17
im Gebet, bis der Tag [anbrach]. Aber am Mor-
gen darauf gingen sie und hielten [Gottes-]dienst
und blieben dort .iii. Tage, aber jeden Tag war
ihnen der Tisch bereitet wie am ersten Tage. ... „ „ 20
... An dem Tage aber, da sie fort fuhren, da
vermahnte der heilige B. seine Brüder, daß sie
nichts von dem mitnehmen sollten, was da war. „ „ 25
Da antworteten sie alle einmütig: ‚Vater‘, sagten
sie, ‚wolle Gott davor sein, daß wir uns die Fahrt
verderben.‘ Da sprach B. zu ihnen: ‚Hier ist nun
[einer] unserer Brüder, von dem ich euch erzählt
habe, er hat ein Zaumzeug [bei] sich im Gewand,
gemacht aus Silber.‘ Der elende Mönch aber
zögerte nicht länger, sondern fiel sogleich Brandanus
zu Füßen und sagte: ‚Vater‘, sprach [er], ‚ich habe
mich verjündigt, vergieb mir und bete für meine
Seele, daß ... „ „ 5

... und heulte wie [ein] Wolf und sprach
zu B.: ‚Du Mann Gottes, warum treibst du mich
fort von hier aus meiner Herberge, die ich nun schon
.vii. Winter bewohnt habe?‘ Der heilige B. ant-
wortete: ‚Ich gebiete dir, Teufel, im Namen Gottes,
daß du keinem Menschen Leid oder Schaden anthust
oder ihn verführst bis an den jüngsten Tag.‘ Da
sprach B. zu dem Mönch: ‚Nimm nun‘, sagte er,
CORPUS DOMINI, denn nun wirfst du dein Leben
lassen, und hier wird [man] dich begraben. Dein
anderer Bruder aber, der dich hierher begleitet hat,
er wird zur Hölle fahren. Darauf aber nahm
er Beichte und Abendmahl mit großer Reue über
seine Sünden und gab sogleich den Geist auf. Aber
vor den Augen ihrer aller kamen da Engel Gottes
seiner Seele entgegen und nahmen sie mit sich. B.
aber und seine Leute zogen zu ihrem Schiff. Aber „ „ 10
„ „ 15
„ „ 20

als sie auf das Schiff kamen, da kam dort ein junger Mann, und hatte [einen] Korb voll Brod und [eine] Kanne voll Wasser und sprach zu ihnen: ‚Nehmt diese Gabe von eurem Knecht; ihr habt weit zu fahren, ehe ihr findet, was ihr wollt; euch wird es nicht mangeln an Wasser noch an Brod, von nun an bis zu Ostern‘. Sie aber nahmen das Brod und Wasser und fuhren dann [hinaus] auf das Meer und aßen nicht öfter als jeden zweiten Tag; aber sie fuhren hierhin und dorthin und wußten nicht, wohin sie sollten. Da ereignete es sich an einem Tage bald nachher, daß sie eine Insel ein kurzes Stück von sich sahen, dann aber bekamen sie Wind und segelten nach dieser Insel. Da gebot ihnen der heilige B., vom Schiff an Land zu gehn . . .	Vgl. S. 19, Z. 23 „ „ 25 „ S. 21, Z. 1 „ „ 5 „ „ 10
--	---

Aber sie waren dort bis zum Osterabend. Sie sahen dort viele Schafe, schneeweiße und groß wie Ochsen. Da sprach er zu seinen Brüdern: ‚Nehmet ein Schaf‘. Sie aber thaten das. Aber sofort, als sie es gebunden hatten, folgte es ihnen wie [ein] Hund . . .	„ „ 15
Sie nahmen auch ein Lamm, und als sie das gethan hatten, da kam dort ein Mann und brachte ihnen [einen] Korb, gefüllt mit Weizenbrot und vielen anderen Sachen, die sie brauchten, und fiel B. zu Füßen und sprach: ‚Woher kam [mir das, Vater], daß ich B. mit meiner Arbeit nähren sollte?‘ B. aber nahm ihn bei der Hand und sagte: ‚Sohn! Gott hat uns diese Stätte bestimmt, daß wir den Auferstehungstag feiern sollen‘. Da antwortete [der] Mann: ‚Brandanus, Vater‘, sagte er, ‚hier sollt ihr	„ „ 20 „ „ 25 „ „ 30 „ S. 23, Z. 1

sein bis Ostern, aber am Ostertage sollt ihr Messe Vgl. S. 23, Z. 5
 und Frühmesse auf jener Insel halten, die du jetzt
 von hier aus sehen kannst'. Da nahm der Mann
 und bereitete ihnen [das] ganze Ostereffen zu und
 brachte es zum Schiff, dann aber sprach er zum
 heiligen B.: 'Euer Schiff kann für dieses Mal
 nicht mehr tragen, aber wenn .viii. Tage vergan- „ „ 10
 gen sind, da will ich euch Speise schicken, die bis
 zum Pfingsttage reichen wird'. Da antwortete
 der heilige B.: 'Wie kannst du wissen, wo wir
 dann sind?' Da antwortete der heilige Mann:
 'Heut nacht und morgen bis zum Mittag werdet „ „ 15
 ihr auf der Insel sein, nach welcher ihr jetzt
 hinfahrt, dann aber werdet ihr nach [einer] ande-
 ren Insel fahren, ein kurzes Stück von dieser
 nach Westen gelegen, die aber wird [das] Para-
 dies der Vögel genannt, und werdet ihr dort
 bleiben, bis daß neun Nächte nach Pfingsten [ver-
 flossen] sind'. B. aber fragte, weshalb diese großen „ „ 20
 und fetten Schafe hier gingen. Er antwortete:
 'Diese Schafe . . .

Diese Insel war voller Steine, und kein Gras war „ S. 25, Z. 3
 darauf und wenig Wald, und kein Sand fand sich auf
 dieser Insel. Sie blieben dort die Nacht und sangen
 die Frühmesse und beteten schön ihre Gebete. B. „ „ 5
 wußte, wohin sie gekommen waren, sie aber wußten
 [es] nicht. Aber am Morgen darauf gebot er allen
 seinen Mönchen, die Priester waren, die Messe zu
 singen, und er selbst [that das auch]. Als sie [die] „ „ 10
 Messe gesungen hatten, da nahmen sie ihre Speise
 und legten sie in Kessel und hängten [sie] auf und
 machten Feuer darunter. Als [es] aber [zu] kochen
 anfang, da bewegte sich die Insel unter ihnen, fast „ „ 15
 wie [eine] Welle . . ., und ihnen wurde so angst,
 daß sie zum Schiff hinsprangen, als wenn sie

fahren wollten und . . . Er aber griff sie bei Vgl. S. 25, Z. 17
 [der] Hand und zog [sie hinauf] zu sich ins Schiff.
 Aber ihre Kessel und die Speise blieben auf der
 Insel zurück. [Die] Insel aber trieb fort auf [das]
 Meer hinaus. Als aber [die] Insel . ii . Seemeilen „ „ 20
 von ihnen abgekommen war, da sahen sie noch das
 Feuer brennen. Da sagte der heilige B. zu ihnen:
 „Wunderlich dünkt [es] euch, daß diese Insel so
 hinfährt. Da antworteten sie ihm: „Uns dünkt [das]
 sehr wunderbar und bange ist uns wegen [der] Fahrt
 dieser Insel. Da antwortete B.: „Meine Kin- „ „ 25
 der, seid nicht bange. Gott zeigte mir heut nacht,
 was dies bedeutet; es ist keine Insel, darauf wir
 waren, es ist [ein] Fisch welcher [der] größte ist
 in der Welt, und zieht hin, um seinen Schwanz
 zu erreichen, und will Schwanz und Kopf zusam-
 menbringen und kann [es] nicht, so groß ist er,
 aber er heißt im Buche Iasfonius. „ S. 27, Z. 1

Nun ruderten sie zu [der] Insel, die ihnen der
 gute Mann gezeigt hatte, der ihnen die Speise gab.

. . . Und war ein Baum an der Quelle,
 sehr hoch und viel Laub daran. Dieser Baum war mit „ „ 20
 Vögeln besetzt, alle schneeweiß, sodaß jeder Zweig
 [damit] bedeckt war. Da dachte es ihnen sehr
 wunderbar, wozu diese dienen mochten. Da fiel er
 auf die Kniee und bat unsern Herrn weinend, er
 möchte ihm dies Zeichen erklären. Da er sein
 Gebet geendigt hatte, flog ein Vogel von jenem „ S. 29, Z. 3
 Baum und zu B. hin und flatterte mit den Flü-
 geln und begrüßte ihn so. Der Vogel aber setzte „ „ 5
 sich vorne auf das Schiff zu B. und Brandanus
 sagte zu dem Vogel: „Wenn du Gottes Bote bist,
 so sage mir, was für Vögel ihr seid. Da ant- „ „ 10
 wortete der Vogel: „Wir fielen herunter“, sagte
 er, „vom Himmel . . .

Sprachliches.

1. Vollständiges Verzeichnis aller in dem Brendan-Texte der Hdschr. 1553 vorkommenden Wortformen.

Nomen.

Substantive.

Unflektierbare
(mit stamhaftem s).

§ 1.

Bos, bras, brebis, cours, crois, despens, dos, fais, harnas, jus, mors, moys, nois, os, pais, pa-is, paradis *und* paradys, respons, uis, vier[s]*, vois; cors, fons, oes, tans.

Numerusflektierende

(der Regel nach altfranzösische Feminina mit nachtonigem -e).

§ 2.

Sg. Arme *und* ame, bieste *und* beste, buire, chose, com-

Pl. Armes *und* ames, biestes *und* bestes, buires, choses, com-

paignie, coulombe, eue, iaue *und* yaue, eure, fieste *und* feste, fie, paignies, coulombes, eues, eures, festes, fies,

flame, fontainne, fosse, herbe *und* erbe, liue, loenge, mais-flames, fontainnes, fosses, herbes *und* erbes¹, liues, loenges, mais-

nie, maniere, masse, mere, merueille, messe, nue, oeuvre *und* nies, manieres, masses, meres, merueilles, messes, nues, oe-

ueure², offechine, onche, painne, parolle, partie, ures, offechines *und* offichines, onches, painnes, parolles, parties

pasque, piere *und* pierre, platine, riue, saume, semaine, pasques, pieres *und* pierres, platines, riués, saumes, semaines,

* Vers kommt frühzeitig und oft in der Form ver, mit Weglassung des auf Konsonant folgenden Stammauslautes, vor; so in Texten wie *Ver del Juise*, *Erec*, *Roman de la Violette*, *Ymage du Monde*, *Poésies de Froissart*, &c. Vgl. z. B. cour (*CURSUM*) u. s. w.

¹ Erbe, erbes, ohne initiales h-, wenn Apostroph vorausgeht, sonst herbe, herbes. Ebenso habit neben l'abit, hyne neben l'isne, &c. Vgl. DIEZ, *Gramm.*, I¹, 1836, Erstes Buch, § 5, S. 101: „*Il ist ein orthographischer Zierrath, der nach dem Apostroph ausfällt* (honor, l'honor)“. Wegen l'homme, S. 21, Z. 24, 25, &c., vgl. AD. TOBLER, *Versbau*, 1880, S. 43; AD. MUSSAFIA, *Romania*, XI, 1882, S. 595; W. FOERSTER in: C. NEUHAUS, *Marienlegenden*, 1886, S. 240, und schon *Aiol*, S. 428 zu V. 273 und S. 614, *Recension der Pariser Aiolausgabe*; vgl. doch z. B. loy d'home in der *Légende de saint Grégoire*, ED. C. FANT, 1886, V. 246.

² Oeure, oeures; nur (dreimal im Brendan) hinter dem Artikel, der mit dem Substantiv eine phonetische Einheit bildet, l'ueure, mit der Schreibung -ue-, wie sonst im Wortinnern; initiales u- vor Vokal würde v- bedeutet haben.

K. Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 2.

IV

tente, viande, voie;
tentes, viandes, voies.

Nur Singularform. Abbeie, aiue *und* aide, angoisse, arainne, areste, aumosne, balainne, barbe, bataille, bouke, bouque *und* bouche, chainne *und* cainne, cantike⁸, caroigne, chiere, cloke *und* cloque, complie, coustume, cuerbille, dame, defaute, departie, deserte, disete, eglise, escolle, escorche, escume, espasse⁴, espesse, fache *und* face, familie, feniestre *und* fenestre, fondefle, forme, fumiére, geule, gloire, grafe, grauiele, hyne *und* isne, isle⁵ *und* ille, joie, june⁶, keue, laigne, lande, lignie, liure, lumiere, matere, misericorde, montaigne, multitude, nachiele *und* naciele, nape, nanne *und* nonne, noise, oie, onbre, orgene, pele, pentecouste, pesantume, pieche, plueue, porte, prijere, prophesie, rauine, roche, ruine, saiete, sale, selue, sente, signourie, sotie, taule *und* table, tempeste, teste, tiephane *und* tyephane, tierre *und* terre, trache, venue, veue, victoire, vie;

Nur Pluralform. Armes (*ARMA*), candeles, capes, cendres, cornes, cornes, crapes, delisses *und* delisces, eles, englumes, escales *und* escalles, felimbres *und* fliembres, fourkes *und* fourques, fuelles, grasces, lampes, laudes, maisonceles, matines, merites, narinnes, octaues, offrandes, ondes, ongles, oreilles, rachines, tenailes, tenebres, vegilles, viespres *und* vespres.

Einige oftmaligere Ableitungsformen der vulgärlateinischen ersten Deklination.

-anche:

Sg. acordanche, esperanche, ignoranche, ordenanche, penanche, poissanche, sanlanche, sustanche;

Pl. habondanches.

⁸ Cantique, Femininum; s. LA CURNE DE SAINTE-PALAYE, *Dict.*, art. *Canticque*.

⁴ Ein Schwanken zwischen Maskulinum und Femininum kommt oft und Jahrhunderte durch vor bei vokalisches anlautenden Substantiven, vor denen beide Artikel, der unbestimmte (ün') ebenso wie der bestimmte (l'), für beide Geschlechter eine und dieselbe lautliche Form zeigen, und ganz besonders bei ursprünglichen Neutren, wenn sie auf -e auslauten; so erscheint im Mittelalter, und vereinzelt bis in das 17. Jhd., *espasse* als Femininum (G. KÖRTING, *Formenbau des frz. Nomens*, 1898, S. 111, Anm.) und so auch noch heute als Wort der Buchdruckersprache, *espaces fines*, *moyennes*, feine, mittlere Spatien.

⁵ Isle, S. 89, Z. 8, ist nicht Femininum (cest'isle), sondern Maskulinum, wie das oft und für verschiedene Zeiten festzustellen ist, z. B. bei Benoit de Ste-More, *Troie*, im *Münchener Brut*, bei Ambroise, *L'Estoire de la guerre sainte*, Jean de Tuin, *Cesar*, Froissart, &c.

⁶ Über june als Femininum s. G. LENÉ, *Les Substantifs postverbaux dans a langue frçse*, Inaugural-Dissert., Upsala, 26. Mai 1899, S. 122.

-enche, -ense:

Sg. abstinenche, naissenche, obediенche, presenche, silenche;
 „ absense, diligense, reuerense, sentense, silense.

-eche, -ece:

Sg. grandeche, hauteche, largeche, leeche, longeche, rondeche,
 tristeche, vielleche;
 „ planece⁷, longhece.

-ee:

Sg. assanlee, entree, jornee, matinee, vespree;
Pl. pensees.

-ure:

Sg. bature, couureture, creature, froidure⁸, mesure, nature, peuture⁹,
 sepulture, vesture;
Pl. apparillures, jointures, pastures, vestures.

Kasusflektierende

§ 3.

I. Substantiye, welche im Singular eine Nominativform und eine Obliquusform,
 im Plural aber nur eine einzige Form besitzen
 (der Regel nach altfranzösische endungsbetonte Feminina).

Sg. Nom. chars, fins, — — mers, nes *und* ne,

„ *Obl.* car *und* char, fin, fleur, main, mer, nef,

Pl. cars *und* chars, fins, fleurs, mains, — nes,

nus *und* nuis; —

nuit (mienuit), part;

nuis, pars.

Nur Nom. Sg. salus;

„ *Obl.* „ fain, foi, gent, merchi, mort, noif;

„ *Pl.* es, piaus, vertus.

⁷ Zu plan(e)té bei JUBINAL, S. 86, Z. 19, und planece hier, S. 63, Anm. †††, vgl. noireté, vielleicht noirece, *Arch. f. das Stud. der n. Spr.*, CV, 1900, S. 193 (AD. TOBLER).

⁸ Über *FRIGDOR (DU CANGE) und *FRIGDURA s. ANT. LINDSTRÖM, *L'Analogie dans la décl. des subst. lat. en Gaule*, I, Inaugural-Dissert., Upsala, 15. Mai 1897, S. 40, 41. Vgl. z. B. altfrz. amertor und amerture; s. HATZFELD-DARMESTER-THOMAS, *Dict. gén.*, Livre I, § 62, *Substitution de suffixes*.

⁹ Penture bei JUBINAL, S. 76, Z. 3, ist zuerst von G. PARIS, *Romania*, IX, 1880, S. 579, 580, Anm., dann von F. GODEFROY in peuture (hier S. 39, Z. 20) korrigiert worden; vgl. W. FOERSTER, Art. Pouture, in der *Ztschr. f. rom. Philol.*, IV, 1880, S. 378, und dens., *Yvain*, zu V. 2853. Das seltene Grundwort PŪLTEM ‚Brei‘ begegnet z. B. in dem *Grant Herber*, ED. G. CAMUS, Modena, 1886: Poulz, *bouillie*.

Einige oftmaligere Ableitungsformen der vulgärlateinischen dritten Deklination.

-(i)é:

Sg. Nom. clartes, oscurtes, volentes;

„ *Obl.* clarte, oscurte, volente.

Pl. — — —

Nur Nom. Sg. cites, desieueletes, moities;

„ *Obl.* „ carite, deboinairete, dignite, enfrete, griete,
humilite, laste, natiüite, paisieulete, plentiute,
quantite, trinite, verite;

„ *Pl.* sollempnites, voisinetes.

-(i)on:

Sg. Nom. chanchons, congregations, habitacions, maisons, —

„ *Obl.* chanchon, congregation, habitation, maison, orison,

Pl. — — — — orisons,

refections; —

refection, region;

— regions.

Nur Nom. Sg. conuersions, immolations, maleichons, portions;

„ *Obl.* „ asumption, beneichon, collection, communion¹,
consolation, deuotion, modulation, passion, pre-
destination, promission (repromission), purifica-
tion, reuelation, surrexion (resurrection *und*
resurrexion), temptation, tenchon, tribulation;

„ *Pl.* nations.

-or² (*Sachbezeichnungen*):

Sg. Nom. — douleurs, odeur;

„ *Obl.* couleur, doleur *und* dolour, odeurs;

Pl. couleurs. — —

Nur Nom. Sg. esplendisseurs, langors, pueurs;

„ *Obl.* „ blanchor, cremeur, doucheur, flaireur, honeur
und ouneur, labour, paour, rougeur, saueur.

¹ Communion Maskulinum, vgl. *le saint qumenion* in GODEFROY, *Compl.*

² Betreffe caurre vgl. LITTRÉ, *Journal des Savants*, mai 1859, S. 293, und SCHWAN-BEHRENS, *Gramm.*, 1898, S. 126 und 137, Anm.

- II. Substantive, welche sowohl im Singular, als auch im Plural eine besondere Form für Nom. und Obl. besitzen (der Regel nach altfranzösische Maskulina).

A. *Vulgärlateinische zweite Deklination.*

a. Endungsbetonte Substantive.

<i>Sg. Nom.</i>	—	—	—	besoins,	cinceliers,	
„ <i>Obl.</i>	an ³ ,	anemi,	anui,	besoing,	cincelier und	cinchelier,
<i>Pl. Nom.</i>	an,	anemi,	—	—	—	—
„ <i>Obl.</i>	ans,	anemis,	anuis,	—	cinceliers,	
—	—	dex,	diex und	dus,	dras,	fil,
coste,	cuir,	—	diu,	—	drap,	fil,
—	—	—	—	—	fil,	fil leul und
costes,	cuirs,	—	dex,	—	—	filluel, foug,
—	—	—	—	—	—	—
frain,	fruit,	fu	und	feu,	hanap und	hennap,
—	—	—	—	—	infier und	ynfier,
frains,	fruis,	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—
jours,	—	lius,	mestiers,	murs,	perius,	pors,
jour und	jor,	lit,	liu,	mestier,	mur,	peril,
—	—	—	—	—	—	—
jour,	—	—	—	—	—	—
jours und	jors,	lis,	lius,	—	—	perius,
—	—	—	—	—	—	—
—	siers,	sons,	—	vens,	verses;	mangiers;
secre,	sief,	son,	trau,	vent,	verset;	mangier;
—	—	—	—	—	—	—
secres,	siers,	sons,	traus,	vens.	—	—

Nur Nom. Sg. cambrelens, chans, cheualiers, doijens, notonniers, veus, viellars, yuiers; salus⁴;

„ *Obl.* „ ami, argent, baing, bien, carefour, celier, chiel und ciel, cofin, congie, conseil, cor, crestal, doit, esperit, estat, estuef, fier, goust, gouure nail, gre, gresil, habit und abit, larrechin, loier, matin, metal, moust, past, plonc, prouost, refroitoir⁵, riu, sac, sain, sautier, soleil,

³ Zweimal en (*en l'autre en*) geschrieben.

⁴ Über salus S. 53, Z. 19, Maskul. Verbalsubst., ‚Begrüssung‘, und salus S. 97, Z. 12, lat. *SALUTEM*, ‚Rettung‘, vgl. DIEZ, *Gramm.*, II², 1858, S. 19, Anm. **). Im *Tristan* II, 1835, S. 56, wird mit beiden Wörtern gespielt, und im *Chevalier au Barisel*, ED. SCHULTZ-GORA, S. 137, reimen sie mit einander. Neufrz. salut vereinigt in sich die beiden Bedeutungen, das Femininum ist in dem vorhandenen Maskulinum aufgegangen.

⁵ Betreffs *l'r adventice* in refroitoir s. G. PARIS, *Romania*, XIX, 1890, S. 120.

tambur, trauail, vuin⁶; pooir; arest, comfort,
 espir, giet, relief, reuuart;
Nur Nom. Pl. degre⁷, orceul;
 „ *Obl.* „ cos, cuers, dons, ex und iex, genous, grains,
 mailles, paus, souffles.

Einige oftmaligere endungsbetonte Ableitungsformen der vulgärlateinischen zweiten Deklination.

-(i)el:

Sg. Nom. jouenenchiaus, oysiaus, — —
 „ *Obl.* jouenenchiel, oisiel, ruissiel, vaissiel;
Pl. Nom. — oysiel, — vaissiel;
 „ *Obl.* jouenenchiaus, oysiaus, ruissaus, vaissiaus.

Nur Obl. Sg. aigniel, chapitiel, chastel, hateriel;
 „ „ *Pl.* bouchiaus, chauiaus.

-ent:

Sg. Nom. dechaiemens, — fondemens, uslemens;
 „ *Obl.* caiment, commandement, fondement, uslement und
 urlement;

Pl. Nom. — — — —
 „ *Obl.* — commandemens. — —

Nur Nom. Sg. confortemens, resonnemens;
 „ *Obl.* „ auenement und auennement, commenchement,
 empeechement, firmament, hurtement, impedi-
 ment, jugement, mandement, nourissement,
 plaînement, refroidement, sacrement, soele-
 ment, volement;
 „ „ *Pl.* ferremens, tormens, vestemens.

ß. Substantive mit nachtonigem -e.

Sg. Nom. — — disciples, dyables, dyemenches, —
 „ *Obl.* angele, apostele, — dyable, dyemenche, espe-
Pl. Nom. angele, — — dyable, — espe-
 „ *Obl.* angeles, aposteles, disciples, dyables, dyemenches, —

⁶ Schon in der ersten Aufl. seiner Gramm., I, 1836, S. 282 Anm. *, zitiert DIEZ *wain*, ‚Erndtzeit‘, ‚Herbst‘, und in der Original-Aufl. seines Et. Wörterbuches, 1853, S. 186, *vuin* aus JUBINAL's Brandan-Ausgabe. Man vergleiche weiter W. FOERSTER, *Erec*, zu V. 3128 und *Karrenritter*, zu V. 5629; ferner G. COHN, *Suffixwandlungen im Vulgärlatein*, 1891, S. 67.

⁷ S. 65, Z. 9, ist vielleicht zu lesen: *et li · XV · degre [se] chantoient en seant*; vgl. DU CANGE, III, S. 547, Sp. 1: *quindecim gradus sedendo dicuntur*.

--	flueues,	moignes,	offisces,	—	priestres,
rite,	flueue,	moigne <i>und</i> moine,	ofisse,	peule,	—
rite,	—	moigne,	—	peule,	priestre,
—	flueues,	moignes <i>und</i> moingnes,	—	—	priestres,

—
siecle, — voile;
— siege, —
siecles, sieges, voiles.

<i>Nur Nom. Sg.</i>	loutres;
„ <i>Obl.</i> „	abisme, bure, caisne, cimentiere, monde, oratore <i>und</i> oratoyre, quaresme, s[i]eruiche, signe, trosne, vespre, viaire, voile (<i>VITRUM</i>); boire, viure;
„ <i>Nom. Pl.</i>	cierge;
„ <i>Obl.</i> „	ceutes <i>und</i> queutes, dalmatiques, feures, jacintes, membres, miracles, tounoiles, visces.

Oftmalige Ableitungsform, mit nachtonigem -e, der vulgärlateinischen zweiten Deklination.

-a(i)ge:

<i>Sg. Nom.</i>	—	messages;
„ <i>Obl.</i>	hyretage <i>und</i> yretage ⁸ ,	message;
<i>Pl. Nom.</i>	—	—
„ <i>Obl.</i>	hiretages.	—

Nur Obl. Sg. estage⁹, outrage, pelerinage *und* pelerinaige, riuage *und* riuaiage, usage.

B. *Vulgärlateinische dritte Deklination.*

a. Endungsbetonte Substantive.

<i>Sg. Nom.</i>	—	chiens, cuers,	—	pains,	—	sans;
„ <i>Obl.</i>	autel,	chien, cuer,	non,	pain,	piet,	sanc;
<i>Pl. Nom.</i>	autel,	chien,	—	—	pain,	pie, —
„ <i>Obl.</i>	auteus,	—	—	nons,	pains,	pies. —

⁸ In hiretage (auch mit *y* geschrieben) liegt Metathesis der beiden Vokale vor; vgl. KR. NYROP, *Gramm. hist.*, I, 1899, Livre IV, Chap. III: *Haplogie*.

⁹ S. 79, Z. 8, 9, une estage und S. 89, Z. 13 un estage; von ähnlichem Schwanken im Gebrauch des Genus bei einem und demselben Verf. spricht W. FOERSTER, *Ztschr. f. rom. Philol.*, I, 1877, S. 147, zu V. 521; er betont aber auch, ebenda II, 1878, S. 176, zu V. 2571, die Sitte gewisser die Aussprache getreu wiedergebender Kopisten, das elidierte *e* auszulassen.

Nur Obl. Sg. air, chanel, chief (rechief), front, lait, miedi,
miel, mont, roi, samedi, sel, soif;
„ „ *Pl.* bues.

Einige oftmaligere endungsbetonte Ableitungsformen der vulgärlateinischen dritten Deklination.

-(i)on:

Sg. Nom. cauderons, corons, grifons, — pissons,
„ *Obl.* cauderon, coron, grifon, nauiron, pisson *und* pison,
Pl. Nom. — — — — —
„ *Obl.* — — — nauirons, pissons *und* pisons,
soumerons;
soumeron.
—
—

Nur Nom. Sg. buissons, clotons;
„ *Obl.* „ bronchon¹⁰, cuerbison, geron, moilon, septem-
trion *und* septentrion;
„ „ *Pl.* carbons, cirons *und* cyrons.

-ant, -ent:

Sg. Nom. siergans *und* sergans;
„ *Obl.* siergant;
Pl. Nom. siergant *und* sergant;
„ *Obl.* siergans *und* sergans.

Nur Nom. Sg. marchans;
„ *Obl.* „ gayant, occident, orient;
„ „ *Pl.* enfans.

β. Substantive mit nachtonigem -e.

Sg. Nom. arbres, — freres, peres, prinches;
„ *Obl.* arbre, calisse, frere, pere, prinche;
Pl. Nom. arbre, calisse, frere, — —
„ *Obl.* arbres, — freres, peres. —

Nur Obl. Sg. marbre, ordene, ventre;
„ „ *Pl.* osten.

¹⁰ bronchon, ital. *broncone*, ‚abgehauener Ast‘, bei JUBINAL lat. *BOTRUS*. Dies lat. Wort begegnet bei Alex. Nequam, *Corrogationes Promethei*, d. i. eine grammatisch-theologische Bibelauslegung (P. MEYER, *Not. et Extr.*, XXXV, 2^e partie, 1897); hier heisst es (S. 674, Sonderabzug S. 34): ‚*BOTRUS, congregatio racemorum*‘.

Lateinische Imparisyllaba.

<i>Sg. Nom.</i>	abbes, compains,	hom und hons;	pro-
„ <i>Obl.</i>	abbe, compaignon, homme, omme und onme;	pro-	
<i>Pl. Nom.</i>	— compaignon,	—	—
„ <i>Obl.</i>	— compaignons,	hommes;	—
cureres, sauueres, successeres;		sires;	
cureur, sauueur,	—	signeur, signor und signour;	
—	—	—	—
—	—	successeurs;	signors.
<i>Nur Nom. Sg.</i>	aidieres, deffenseres, gououreneres, meneres, pourueeres; nies; trahitres;		
„ <i>Obl.</i>	„ creeur (createur), deuoureur, pecheur, rachateur;		
„ „ <i>Pl.</i>	malfaiteurs.		

Vokative.

Sg. Abbes, connessieres, dex und diex, fils, frere, hom und hons, margherite, peres (*zweimal* pere), reueleres, sire;
Pl. ami, angele, cheualier, fil (*einmal* fils), filleul und filluel, frere, (*einmal* freres), homme.

Eigennamen.

§ 4.

Nom. AENDE, BARINTES¹, BRANDAINS² und BRANDAINNES, CRIS, ISCONIUS und JACONIUS³, JESUS (ihé und ihū), JUDAS und YUDAS, MERNOC⁴, PATRISES;

¹ BARINTES. — Lat. *Barintus*, ir. **Barrind**, etymol. **Barrfind**, auch **Findbarr**; soviel wie **find**, *albus*, *pulcher*, und **barr**, *capillus*: ‚herrliches Haupthaar habend‘.

² BRANDAINS. — Verschiedene Etymologien dieses Namens sind schon im Mittelalter gegeben worden: so im Book of Leinster, aus **bröen**, ‚Tropfen‘, und **dian**, ‚schnell‘, oder im Book of Lismore, aus **bröen** und **find**, ‚weiss‘, ‚schön‘ (s. WH. STOKES, *Anecdota Oxon.*, 1890, S. 350, Sp. 1 und 2; S. 100 und 248, Z. 3367 ff.). Man vergleiche, in dem *Roman de Bauduin de Sebourc*, POLIBAN-BRANDON, *ainsi appelé, parce que Dieu l'avait un jour préservé des brandons de feu que les diables d'enfer faisaient pleuvoir sur lui*. (*Baud. de S.*, ED. M. L. BOCCA, 1841, Chant X, V. 1250 und Chant XV, V. 579 und 588). Die lat. Brüsseler Hdschr. 7672—3 (oder sog. *Codex Salmanticensis*; vgl. oben, S. XXXI, Anm. 2) giebt folgende Herleitung des ir. Namens **Brenann**: *Vir Dei illum (Brendanum) baptizavit ac nomen ei Brenayn, hoc est* (Blatt. 189, Sp. 2) *imbre, scilicet sancti Spiritus, perfusum, imposuit*. Die richtige Etymologie hat H. ZIMMER gegeben, *Ztschr. f. deutsches Alterthum*, XXXIII, 1889, S. 143, Anm. und *Neufrz. Ztschr.*, XIII, 1891, S. 62 und 67, Anm. 2.

³ JASCONIUS. — S. unten, *Anmerkungen*, S. 239, letzte Zeilen.

⁴ MERNOC. — Ein Schmeichelname, zusammengezogen aus **Mo-Ernan-oc**, ‚mein Ernän klein‘.

Obl. ALBEI, ALBEY *und* ALIBEI, ALTY, ANNA, BRANDAIN, BRAMDAIN, BRANDAINE *und* BRANDAINNE, CHAYPHA, CRIST, DAVID, EOGENI, le saint ESPERIT, GOULYAT, HERODE, IRLANDE, JASCONIJ, IERUSALEM (ihlřm), JESUM (ihũ), JON(AT)AIN, JUDAS, NEIL, PATRISE, PIERE, POL, PYLATE, STANILE⁵, SYNAL, SYNLOCA⁶, SYON, THEODIS⁷;

Vok. IHU CRIS.

§ 5.

Adjektive.

Maskulinum indeklinabel.

(mit stammhaftem s).

Curieus, tresespes, hireceus, hirecheneus, las, maleureus (tresmaleureus), maluais (tresmaluais).

Maskulinum kasusflektierend.

a. Endungsbetont.

Sg. Nom. blans, boins, caus, chaitis, durs, enclins, entirs, estrois, nus, obscurs, petis, plains, sains (*SANUS; SANCTUS*), seus, souvrains, viels *und* viex, vrais;

Femininum numerusflektierend.

Sg. delicieuse *und* delisieuse, douche, herbouse, maise, maleureuse, tresmaluaise, meruilleuse (esmeruilleuse), perilleuse, precieuse;

Pl. fumeuses, precieuses.

Femininum numerusflektierend.

Sg. bieie (tresbieie), blanque, boinne *und* bonne, caude, chaitiue, clere (tresclere), commune, costue, daerraine, deuine, droite, haute, herbue, humainne, treslegiere, lie, longhe, mainte, meure, nue, petite (trespetite), plainne, quaree, re-

⁵ STANILE. — S. oben, S. X, Anm. 2, und XI.

⁶ SYNLOCA. — Diese Form mit initialem S, in der Hdschr. 1553 und im Handschriftenpaar 20330 und 423, sowie in gewissen lat. Brendan-Manuskripten, beispielsweise in der Brüsseler Hs. 8638, und in den beiden italienischen Ausgaben, ist ein Schreibfehler für die Form FINLOCA der übrigen frz., Handschriften und der lat. Editionen. Die Etymologie des Namens ist schon von COLGAN, (*Acta SS. Hibern.*, 1645, S. 397, Sp. 2, Anm. 5) gegeben: „**Finn** Hibernis, idem quod album, seu lucidum, & loch idem quod lacus, quasi **Fin-loch** idem quod albus lacus“; vgl. ALFR. NUTT, *Studies on the Holy Grail*, 1888, S. 217, letzte Zeile: **Find-loch**, *White-lake*.

⁷ THETIS (so mehrmals in der lat. *Vita metrica Sti Brendani*) ist hier zu THEODIS geworden, möglicher Weise eine verkehrte Analogiebildung zu Wörtern wie *leopardus*, altfrz. *lepart* (Rol.; vgl. neufrz. *guépard*), handschriftl. *Theodoruz* (*Sept Dorm.*), u. a. Sonst wird -eo- > -ie-, -i-, z. B. *Liénart*, *Alienor* und *Elinor*, *Ti(e)baut*, *Tierry* (þeodrik), *tiéphane* (in unserem Text) u. s. w.

<i>Sg. Obl.</i> anchijen, blanch <i>und</i> blanc, boin, chaitif, cler (trescler), daer- rain, estroit, ethyopi- jen, isniel, lait, lonc, mesiel, nouuiel, petit, plain, quare, saint, sou- urain, viel, vrai;	onde <i>und</i> ronde, sainte, sougitte, vermelle, vilainne, vraie;
<i>Pl. Nom.</i> lie, plain, saint;	<i>Pl.</i> blanques (tresblanques),
„ <i>Obl.</i> blans, dolans, tres- boins, crestijens, entirs, mumensijens, nouuiaus, plains, sains (<i>SANOS</i> : <i>SANCTOS</i>), ses, vermaus, viex.	crues, plainnes, vermeilles.

β. Mit nachtonigem -e.

<i>Sg. Nom.</i> dignes, esmeruillables, honerables <i>und</i> hou- nerables, justes, no- bles, propres;	<i>Sg.</i> creable, esbaniaule, es- traîne, meruillable, parme- nable, propre, vage;
„ <i>Obl.</i> estraigine, festiaule, propre;	
<i>Pl. Nom.</i> —	<i>Pl.</i> doubles, neccassaires <i>und</i> neccessaires, pourfitables, tenuenes, utiles ¹ .
„ <i>Obl.</i> jouenes, pources, pro- pres.	
<i>Maskulinum kasusflektierend.</i>	<i>Femininum nur im Singular</i> <i>kasusflektierend.</i>
<i>Sg. Nom.</i> tresfors, grans (tres- grans), omnipotens, presens;	<i>Sg. Nom.</i> esperitueus, grans (tres- grans), grant <i>und</i> gran- de (tresgrande), incor- poreus, iweus;
„ <i>Obl.</i> corporeil <i>und</i> corpo- rel, cruel, esperituel <i>und</i> esprituel, grant;	„ <i>Obl.</i> corporeil, grant <i>und</i> grande (tresgrande), iuel <i>und</i> yuel;
<i>Pl. Nom.</i> grant;	<i>Pl.</i> crueus, esperitueles <i>und</i> es- piritueles, grans <i>und</i> gran- des, iueles.
„ <i>Obl.</i> fors.	

Neutra.

Blanch, haut, le, long, mal, molt, neccessaire, pau *und* poi,
petit, voir.

¹ Vgl. DIEZ, *Gramm.*, II¹, 1838, S. 268 und G. LÜCKING, *Die ältesten französischen Mundarten*, Eine sprachgeschichtliche Untersuchung, 1877, S. 84.

Vokative.

Sg. bials, biau *und* biax (*einmal* biau), honerables;
Pl. biau, bials *und* biax, boin, saint.

Komparation.

Sg. menre;
Pl. menres;
Neutr. (resp. Adv.) mains, miex, pis, plus.

§ 6.

Pronomen.

Personalpronomina.

Betonte Formen.

I.		II.		III.	
				Maskul.	Femin.
<i>Sg. Nom.</i>	jou	tu	il ¹	il	—
„ <i>Obl.</i>	mi <i>und</i> moi	ti	—	lui	li
<i>Pl. Nom.</i>	—	vous	—	—	—
„ <i>Obl.</i>	nous <i>und</i> nos	vous	—	iaus	—

Unbetonte Formen.

I.		II.	III.		
			Maskul.	Femin.	Neutr.
<i>Sg. Nom.</i>	jou, je, j'	tu; -te	il ¹	elle <i>und</i> ele	il
„ <i>Obl.</i>	me <i>und</i> m'	te, t', toi	{ <i>Dat.</i> li	—	—
<i>Pl. Nom.</i>	nous	vous	{ <i>Acc.</i> le <i>und</i> l'	le <i>und</i> l'	le <i>und</i> l'
„ <i>Obl.</i>	nous	vous	{ <i>Dat.</i> lor <i>und</i> leur	elles <i>und</i> eles	—
			{ <i>Acc.</i> les	les	—

Reflexivpronomnen.

se, s'

Possessivpronomina.

Auf eine Person bezüglich.

I.		II.		III.	
Maskul.	Femin.	Mask.	Fem.	Maskul.	Femin.
<i>Sg. Nom.</i>	mes. Miens	tes	te	ses	se
„ <i>Obl.</i>	mon <i>und</i> men	me, m'; men	ten	son <i>und</i> sen	se, s'; son
<i>Pl. Nom.</i>	mi	mes	ti	—	ses
„ <i>Obl.</i>	mes	mes. Miues	tes	ses.	Siens

¹ S. 39, Z. 12: *il* (*sc. l'autre fontaine*) ist wohl durch das lat. Maskul. *FONS* veranlasst, wie wohl auch umgekehrt S. 33, Z. 26: *ele* (*sc. li oysiaus*) durch Einwirkung des lat. Femin. *AVIS* zu erklären ist.

Auf mehrere Personen bezüglich.

	I.		II.		III.	
	<i>Maskul.</i>	<i>Femin.</i>	<i>Mask.</i>	<i>Fem.</i>	<i>Maskul.</i>	<i>Femin.</i>
<i>Sg. Nom</i>	nos, no (<i>ein-mal</i>), nos-	no (nos) Nostre (<i>betre</i> (sires) <i>tont</i>)	vos	vo (vos)	lor <i>und</i> leur	lor <i>und</i> leur
„ <i>Obl.</i>	no; nostre (signor)	no; nostre (dame)	vo	vo	lor <i>und</i> leur	lor <i>und</i> leur
<i>Pl. Nom.</i>	no	nos	vo	—	—	leur
„ <i>Obl.</i>	nos	nos	vos	vos	lor <i>und</i> leur	lor <i>und</i> leur

Demonstrativpronomina.

Substantivische.

	<i>Maskul.</i>	<i>Femin.</i>	<i>Neutr.</i>
<i>Sg. Nom.</i>	chius <i>und</i> cius; cis	cele	che, c' (-ge?); chou, chou — chi
„ <i>Obl.</i>	chelui	cheli; cesti	chou
<i>Pl. Nom.</i>	chil <i>und</i> cil; cist	—	
„ <i>Obl.</i>	chiaus	cheles <i>und</i> celes	

Adjektivische.

	<i>Maskul.</i>	<i>Femin.</i>
<i>Sg. Nom.</i>	cius; cis	cille <i>und</i> cile, cele; ciste, ceste
„ <i>Obl.</i>	cel; che, che—chi; cest	celle <i>und</i> cele, cele—chi; ceste
<i>Pl. Nom.</i>	cil; cist	ces, ces—chi
„ <i>Obl.</i>	ces	ces

Der bestimmte Artikel.

	<i>Maskul.</i>	<i>Femin.</i>
<i>Sg. Nom.</i>	li	li
„ <i>Obl.</i>	le ² , l'; dou; au; el <i>und</i> ou	le, l' (<i>zweimal</i> la)
<i>Pl. Nom.</i>	li	les
„ <i>Obl.</i>	les; des; as; es	les; des; as; es

² S. 87, Z. 7 und 8: *disqu'a le matin*; vgl. *Richars li biaux*, ED. W. FOERSTER, 1874, V. 3525; *Revision des Textes des Richart le biel*, von dems., in der *Ztschr. f. rom. Philol.*, III, 1879, S. 243; weiter W. F., *Elias von St. Gilles*, 1882, zu V. 1045 und *Wilhelmsleben*, 1899, zu V. 1623.

Relativ- och Interrogativpronomina.

Substantivische.

<i>Maskul. und Femin.</i>		<i>Neutr.</i>
<i>Sg. und Pl. Nom.</i>	qui, ki	<i>Sg. Nom.</i> que, k'
„ „ „ <i>Acc.</i>	que, qu', k', c'	„ <i>Acc.</i> que, qu', k'
„ <i>Präp.-Kasus</i>	cui	„ <i>Präp.-Kasus</i> coi ³

Adjektivische.

<i>Maskul.</i>		<i>Femin.</i>
<i>Sg. Nom.</i>	li ques	li quel, li quele; quel, quele
„ <i>Obl.</i>	quel	le quel, le quele; quel, quele
<i>Pl. Nom.</i>	—	les queles ⁴
„ <i>Obl.</i>	les ques; des-; as-;	as queles

§ 7.

Unbestimmte Pronomina
und
unbestimmte Zahlwörter.

auchuns, auchun; auchune	on
autres, autre	pluiseurs
certains	quanque <i>und</i> quanqu'; quanques
chascuns, chascun; chascune	quant; quantes
diuers; diuerse, diuerses	tant, tans
mainte	tex. tes; tel <i>und</i> tele, teles
meismes, meisme	tous, tos, tout (trestout), tot;
nului; nus, nul; nule	toute, toutes <i>und</i> totes
omme (<i>OMNIS</i>)	li uns, l'un, li un; li une, l'une, unes*

§ 8.

Zahlwörter.

<i>Grundzahlwörter.</i>	<i>Ordnungszahlwörter.</i>
I., uns, un; une; <i>Pl.</i> uns ¹	premiers, premier; premiere
II., doi, deus	seconde

³ S. 85, Z. 18: les fourques a coi il pent und ähnliche Konstruktionen (S. 93, Z. 29 &c.) sind schon von DIEZ, *Gramm.*, III¹, 1844, S. 337, besprochen worden, und früher noch von französischen Grammatikern, wie z. B. VAUGELAS, *Remarques sur la langue françoise*, I, 1738, S. 202, oder von D'OLIVET, *Remarques sur la langue françoise*, 1767, S. 207, n. 7, u. s. w., u. s. w.

⁴ Les queles, S. 7, Z. 6, steht zusammenhangslos da.

* S. 39, Z. 4: unes (rachines); der Plural von *UNUS* steht hier im Sinne des Teilungsartikels, wobei aber die pronominale Bedeutung leicht durchzufühlen ist: 'einige'. Vgl. *Lit. Centralblatt*, 1878, Sp. 119, 120.

¹ S. 79 Z. 4: uns (tenailles); der Plural von *UNUS* ist hier als Zahlwort gebraucht: *une paire de* . . .

·III·, *troi*, *trois*²
 ·IIII·, *quatre*; ·VI·, ·VII·,
 ·VIII·, ·XI·, ·XII·, ·XIII·,
 ·XV·, ·XVIII·, ·XXIII·,
 ·XXX·
quarante; ·I·, ·IX·, ·III·^{xx}
nonante
cent
*mile*³

tierch, *tierche*
quart, *quarte*
sieptime
quinsime

Verb.

Erste schwache Konjugation.

§ 9.

Mit Endungen -er; -es; -erent; -e(t),
 -ee, -ees

Mit Endungen -ier; -ies;
 -ierent; -ie(t), -ie, -ies.

Infinit.

Aler, amonester, aorer, auironner,
 canter *und* chanter. celebrer, com-
 forter, considerer, demostrer *und* de-
 moustrer, demourer, deuourer, donner,
 entrer, escaufer, espauenter, esposer,
 esprouuer, habiter, juner, lasser, lauer,
 mener, passer (trespasser), penser,
 plourer, porter (aporter), retorner, re-
 ueler, saler, souper, trouuer, venter,
 visiter, warder (reuuarder *und* re-
 warder).

Aidier, apparillier, apro-
 chier, aproismier, commen-
 chier, courechier, crier, cui-
 dier, esleechier, humelier¹,
 kierkier, mangier, nagier *und*
 nauijer, prijer², resoignier,
 werijer.

² Dies Zahlwort in unserem Text:

Maskul. Pl. Nom. *troi*; Femin. Pl. Nom. *trois*

„ „ Obl. *trois*; „ „ Obl. *trois*;

folglich ebensowohl analogisches *troi* als ursprüngliches *trois*. Vgl. AD. MUS-
 SAFIA, *Péan Gatineau*, in den Sitzungsberichten der Wiener Akademie, Band
 CXXXVII, 1898, S. 8, Anm. 5.

³ Die Form *mile* wird in unserem Text nur gebraucht, wenn es mehrere
 Tausende sind; der Sg. würde *mil* heissen. Vgl. *Les Quatre Livres des Rois*,
 ED. LE ROUX de LINCY, 1841, S. 70: „*Saül out ocis mil, e David dis milie*“;
 „*A David aturent la victorie de dis milie, e a mei de mil*“. Man vergleiche ebenfalls
 S. 175, Z. 23 (Hs. 1716): *mil* & ·xl· und S. 75, Z. 25 (Hs. 1553): *quarante mile*.

¹ Folgte silbischem *i*-betontes silbenanlautendes -e, so entwickelte sich
 aus dem letzten Teile des *i* halbkonsonantisches *ɪ*, das auf diese Weise den
 Hiatus zwischen den Vokalen überbrückte. Für das silbenanlautende *e* trat so
 allmählich die diphthongische Aussprache *ié* ein: *humeli-er* > *humeli'er*, hier
 geschrieben: *humelier*; u. a. m.

² In Wörtern wie *prijer* u. dgl. wird das zweien Silben angehörige -i-
 gern zweimal geschrieben.

Gerund. und Part. Präs.

auolant, cantant, cantans *und* chantant, chantans, considerans, em-
plourant, enortant, esleuant, esrans, estant, glorefiant, habitans, juant,
loant, noant *und* noans, portant *und* portans, soufflans, tournant, uslant.

Part. Perf.

ale; achate, acoustume, acoustumee, aiourne,
alume, alumees, aministree, aornee, apieles,
apielee *und* apiellee, apresses, arestee, ar-
riuee, assanlees, atempree, chante, cantee
und chantee, caupe, celebre, commande,
condampnes, consideree, contes, crie³, de-
mandes, demoure, demoures, demoustre,
demoustree, despites, deuisee, deuouree,
donne, donnees, donnee, doublee, embrases,
entre, entres, esleues, espoente, espose,
esprouue, fierees, fine, fines, finee, finees,
gouste, habite, jeune, laue, lauees, liuret,
menes, menee, menees (demenes), nomme,
ordenes, parle, passet *und* passe, passes,
pasee, pasees (trespasse, trespasses, tres-
pasee), portee (aporte, aportees), pour-
pense, presdestinet, presente, preste, priuee,
propose, ramenbres, releue, retornee, reuel-
et *und* reuele, salue, soele, soelee, soelees,
sonnee, sourargentees, tanes, tormentes,
tourblee, tourblees, tuee, wardee (reuarde).

acoisie, aidie, apparillie,
apparillies, aprochies,
aprochie, aproismie, bai-
siet, crombijet, cunchije,
depechie, edefije, entail-
lie, entrechangie, en-
uoiet *und* enuoie, en-
uoies, enuoie, esleechie,
kierkie (rekierkie), lais-
sie, loie, mangie, nagie,
nonchiet⁴, pekie, re-
soignies, sacrefije, trauil-
lie, villie.

Futurum.

Sg. 1. enuoierai, reposerai, viseterai; donrai⁵

„ 2. iras; trouueras; celeb[er]ras

„ 3. ira; adrechera, cessera, esuillera; gourenera; donra, menra⁵
(ramenra); deliuerra⁶, demouera⁷, demoustera

³ Cri-é, lat. *CREATI*; diese aus Vokaldissimilation zu erklärende Form
ist die gewöhnliche.

⁴ Nonchiet, wohl hier eine gelehrte dreisilbige Form (*nonchiuet*); vgl.

„Et que li ange a Deu nuncient

„Quant que li home font et dient.“

A. HÉRON, *La Règle de saint Benoit traduite en vers français par Nicole*,
Rouen, 1895, V. 919, 920 (in den *Mélanges de la Soc. d'hist. de Norm.*), zitiert
von G. PARIS, *Romania*, XXV, 1896, S. 325.

⁵ Die Synkope des *e* tritt regelmässig bei *doner* und *mener* ein; G.
EBELING, *Arch. f. das Stud. der n. Spr.*, CIII, 1899, S. 412; *Auberee*, 1895, S. 158.

⁶ Auf gegenseitiger Anziehung der beiden *r*, des thematischen und des
flexivischen, beruht die Geminatio im Futur einiger Verbalstämme auf *-br*,
-tr, *-vr*, wie *celeberres*, *demoustera*, *deliuerra* &c.

⁷ Formen wie *demouera*, *deuoueres* u. ähnl. sind mundartlich.

- Pl.* 1. canterons; enterrons
 „ 2. ires; habiteres, nauieres, trouueres; demourres⁸ *und* demou-
 erres, celeberres, deuoueres
 „ 3. iront; loeront, mangeront; donront.

Ind. Präs.

- Sg.* 1. esmerueil; pri *und* prie; commande, porte
 „ 2. apieles; bouttes, demandes, repotes
 „ 3. demeure, deuoure; amenuise, ante, auironne, demoustre,
 deuise, donne, enuoie, fine (define), gete, porte, sanle *und*
 sanlle
Pl. 1. alons, esmeruillons, demourons; chantons, loons, osons,
 parlons
 „ 2. esmeruillies
 „ 3. apielent, demeurent; aproisment, habitent, wardent.

Konj. Präs.

- Sg.* 1. —
 „ 2. adaignes, portes
 „ 3. voist; maint; laist; deueure, enporche
Pl. 1. retornons
 „ 2. voisies⁹; adaignies (*Inf.* -ier), entres, parles, repotes, uses
 „ 3. mainnent; tormentent.

Ind. Imperf.

- Sg.* 1. wardoit
 „ 2. —
 „ 3. aloit (raloit), adrechoit, agenilloit, aprochoit, arestoit, armoit,
 baisoit, cantoit, comfortoit, commenchoit (recommenchoit),
 demandoit, demouroit, demoustroit, donnoit, enortoit, escau-
 fait, esleechoit, finoit, getoit *und* gietoit, glorefioit, leuoit,
 menoit, mesuroit, montoit, nagoit, osoit, ouuroit, portoit
 (aportoit), resonnoit, reuuardoit, sanloit¹⁰, souffloit, tornoit,
 trespassoit, voloit, werioit
Pl. 1. aliemes, nagiemes
 „ 2. —
 „ 3. aloient (raloient), aprochoient, baisoient, cantoient *und* chan-
 toient, celebroident, crioient, cuidoient, demandoient, demou-

⁸ Gewisse Verba, deren Stamm auf -r ausgeht, synkopieren nicht selten im Futur das Inf. -e.

⁹ Die Konjunktivendung -ions, -ies erscheint, ausser etwa in den *Serm. de S. Bern.*, bei Joinville &c., verhältnismässig spät. Betreffs *voisies* s. G. WILLENBERG, *Hist. Untersuchung über den Conjunctiv Praesentis der ersten schwachen Conjugation im Franz.*, in den *Rom. Stud.*, III, 1878, S. 435, FR. KIRSTE, *Hist. Untersuchung über den Conjunctiv Praesens*, 1890, S. 56, und W. MEYER-LÜBKE, *Gramm.*, II, § 231.

¹⁰ *Sanloit*, S. 63, Z. 13, *soloit* geschrieben.

K. Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 2.

roient, desloioient, hastoient, jetoient, nagoient, nooient, parloient, passoient, plouroient, portoient (aportoient), prioient, rapparilloient, recommenchoient, retornoient, rewardoient, sonnoient (resonnoient), villoient.

Perf.

Sg. 1. alai, apparillai, celebrai, commenchai, demourai, donnai, entrai, laissai, retornai, trespasai, trouuai

„ 2. deliuras

„ 3. ala (rala), aluma, amonesta, apiela, aporta, apparilla, aresta, arma, baisa, celebra, cessa, conforta, commanda, commencha, couqua *und* coucha, courecha, demanda, demoura, demoustra, depria, destina, donna, enclina, enlumina, entra, esleua, esmeruilla, espressa, esuilla, fika, fina, gousta, hasta, jeta, laissa, leua, manifesta, mena, monta, nauia, parla, retorna *und* retourna, salua, sonna (resonna), trespas, trouua, vola

Pl. 1. commençames *und* commençames, considerames, doutames, peçames; montasmes, trouuasmes

„ 2. celebrastes

„ 3. alerent, alumerent, aporerent, aresterent, ariuerent, aualerent, chante- rent, considerent, demou- rerent, emporterent, en- trerent, hasterent, leue- rent¹¹, loerent, menerent, monterent, ordenerent, re- tornerent, trouuerent, war- derent.	agenoullierent, apparillierent, aprochierent, aproismierent, com- menchierent <i>und</i> commenchie- rent, couchierent, crijerent¹², esmeruillierent, laissierent, laskie- rent, mangierent, nagierent, prij- erent, sacrefijerent.
--	---

Konj. Imperf.

Sg. 1. —

„ 2. —

„ 3. alast, apielast, arestast, baisast, cantast, menast, portast, pre-
tast, quidast

Pl. 1. —

„ 2. —

„ 3. alaissent, apparillaissent, aproismaissent, cantaissent *und* chan-
taissent, commenchaissent, demouraissent, hastaissent, labou-
raissent, ostaissent, pensaissent, reuuardaissent.

¹¹ *Leuerent*, S. 87, Z. 29, *lauerent* geschrieben.

¹² Vgl. W. MEYER-LÜBKE, *Gramm.*, I, § 259.

Imperat.

Sg. 2. va; lai¹³; baise, deliure, demoustre, enlumine, essauche, loe, pardonne, porte, prie, ramenbre, retorne, reuuarde

Pl. 1. alons, entrons, nauions, sacrefions

„ 2. ales, aportes (enportes), cantes, confortes, entres, leues¹⁴, loes, montes, ou- res, reposes, retornes, war- des.	adrechies, enforchies, fikies, lais- sies, laskies, nauijes, prijes, sain- tefijes, vellies <i>und</i> villies.
--	--

Zweite schwache Konjugation.

§ 10.

Infinit.

Atendre, descendre, estendre, tendre, viure.

Gerund. und Part. Präs.

descendants, pendant.

Part. Perf.

batus, corromput, descendu, desfendut¹, despendu, estendu, estendus, estendues, pendus, rendus, rendues, siui, tendu, tendus; nes², vaincue², vescu².

¹³ Imperat. *lai*, morphologische Angleichung an *faire*; s. EM. WALBERG, *Le Bestiaire de Phil. de Th.*, Lund, 1900, S. LXXIX; G. P., *Romania*, XXIX, 1900, S. 590. und W. MEYER-LÜBKE, *Gramm.*, II, § 235 und 314.

¹⁴ *Lever* ohne Reflexivpronomen (S. 36, und 136, Z. 19: *SURGITE*) ist ein echter Romanismus; s. DIEZ, *Gramm.* III¹, 1844, S. 176 und DIEZ, *Altroman. Gloss.*, 1865, Anm. zu den Reichenauer Glossen, Blatt 16 b 277: *Exurge leua*. Ferner J.-J. AMPÈRE, *Histoire de la Littérature française au moyen âge comparée aux littératures étrangères*; *Introduction: Histoire de la Formation de la langue française*, 1841, S. 177; 3me éd. (*Notes complémentaires et rectificatives* de PAUL MEYER), 1871, S. 189. — Vgl. neufrz. *Les blés commencent à lever, relever de maladie*, u. dgl.

¹ Neben z. B. *deffenseres* auch *desfendut*, *desfent* &c., sei es dass hier die häufige Schreibung mit stummem, unorg. *s* vorliegt (vgl. *venismes* neben *venimes*), sei es dass das Präfix *DE* dem volleren *DIS*-Platz gemacht hat.

² *Naistre*, *vaincre* und *vivre* sind nicht mit unter die Verben der dritten starken Konjugation gerechnet worden, da sie nicht ihr Perfekt (*nasqui*, *vainqui* und *vesqui*) auf *-ui* gebildet haben; das *u* gehört zum *q*; *qu* = *k*.

	Futur.	Ind. Präs.	Konj. Präs.
<i>Sg.</i> 1.	—	desfent, vif	—
„ 2.	attenderas ³	—	rengeſ
„ 3.	desfendera	estent, pent, souruaint	corrompe
<i>Pl.</i> 1.	—	—	rendons
„ 2.	—	—	—
„ 3.	—	—	—
Ind. Imperf.			
<i>Sg.</i> 1.	—		
„ 2.	—		
„ 3.	atendoit, ensiuoit, estendoit, pendoit		
<i>Pl.</i> 1.	—		
„ 2.	—		
„ 3.	atendoient, rendoient, tendoient.		
Perf.			Konj. Imperf.
<i>Sg.</i> 1.	respondi		—
„ 2.	—		—
„ 3.	descendi, ensiui, entendi, extendi, rendi, respondi, tendi, vainqui		—
<i>Pl.</i> 1.	atendimes, descendimes		—
„ 2.	—		—
„ 3.	combatirent, respondirent, siuient, tendirent.		espanſissent.
Imperat.			
<i>Pl.</i> 1.	ensiuon		
„ 2.	atendes, rendes, tentes.		

§ 11.

Dritte schwache Konjugation.

Reine Konjug.

Gemischte Konjug.

Infinit.

Chair, courir, dormir, emplir, esclaircir, issir, queillir, saillir, toillir, vestir.

Gerund. und Part. Präs.

fuiant.

esclarcissant, flekissant.

Part. Perf.

aeulie, aviespri, couers, acouuert, couuierte¹ (descouuierte) und couuerte (descouuerte), coilloit, departis, empli, aemplies, endor-

³ *Attenderas, desfendera*, mit aus dem Stimmton der Liquida entwickeltem Vokal zwischen dem anlautenden Dental *d* und dem folgenden *r*; dass das *e* wirklich gesprochen worden ist, und nicht nur graphischen Wert gehabt hat, ist wohl aus Schreibungen in unserem Text wie *souruaint* &c. (ohne diesen 'irrationalen' Trennungsvokal) zu schliessen.

¹ S. 27, Z. 21: *Uns arbres . . . couuierte*; hier das Femin. des Partiz., wol in Erinnerung an das lat. Femin. *arbor*. Vgl. S. LX, § 6, Anm. 1.

mis, enfouis, enseuelis, esclarcis, faillie, faillies, fenie, fenies,
issue, norris, oit, oi, oie, oies, perie, rauis, seruis, desierui,
vestus, viestu.

Futur.

<i>Sg.</i>	1. dormirai
„	2. enfouerais ² (<i>statt</i> : -as), ouuerras ³
„	3. departira; faurra
<i>Pl.</i>	1. —
„	2. —
„	3. —

Ind. Präs.

Konj. Präs.

<i>Sg.</i>	1. —	—
„	2. depars	—
„	3. afiet	perisse
<i>Pl.</i>	1. souffrons	obeissons
„	2. —	—
„	3. —	—

Ind. Imperf.

<i>Sg.</i>	1. —	—
„	2. —	—
„	3. defailloit, departoit, feroit, issoit, seruoit	—
<i>Pl.</i>	1. —	—
„	2. —	—
„	3. feroient, issoient, offroient, ooient.	—

Perf.

Konj. Imperf.

<i>Sg.</i>	1. englouti, feri	—
„	2. —	—
„	3. chai, couuri (acouuri), departi, issi, luisi ⁴ , norri, nuisi ⁴ , oi, sailli, sierui, vesti	—
<i>Pl.</i>	1. aqueillimes, consentimes, issimes, oimes	—
„	2. issistes	—
„	3. aqueillirent, chairent, coururent, dormirent, issirent, oirent.	dormissent.

² Schon *Rol.* V. 1750, Hdschr. *Digby*, Blatt 32 a, STENGEL's Photogr. Wiedergabe: *Enfuerunt*; GODEFROY, *Compl.*, hier: *Enfuirunt*.

³ *Ouurir*, altfrz. im Fut. zuerst *ouurerai*, wie noch im Neufrz. *cueilleraï*, (*saillerai*; *tressaillerai*, 18. Jhdt); dann durch Metathesis, wie hier, *ouuerrai*. Vgl. z. B. *deliuerra*, S. LXIV, § 9, Anm. 6.

⁴ LITTRÉ bemerkt, dass das Wörterbuch der Akademie (6. Aufl.) die Formen *luisis*, *nuisis* nicht aufgenommen hat; in der 7. Aufl. findet man freilich *nuisis*, jedoch noch immer nicht *luisis*. Über *luirent* bei CATULLE MENDES siehe A. RISOP in K. VOLLMÖLLER's *Krit. Jahresber.*, IV, 1899, S. I 213, 214, Anm. 174.

<i>Sg.</i> 2. depar ⁵ , od	Imperat.	—
<i>Pl.</i> 1. fuions		—
„ 2. cuellies, issies, oes.		emplissies, estaulissies, ruestissies.

§ 12.

Erste starke Konjugation.

(Perf. -i).

Inf. faire (parfaire) — *Part. Präs.* faisans — *Part. Perf.* fait (refait), fais, faite (parfaite), faites (parfaites) — *I. Fut. Sg.* 1. *Pers.* ferai; 3. *Pers.* fera; *Pl. 2. Pers.* feres — *II. Fut. Sg.* 3. *Pers.* souffiroit¹ — *Ind. Präs. Sg.* 2. *Pers.* fais; 3. *Pers.* fait (souffist); *Pl. 2. Pers.* faites — *Konj. Präs. Sg.* 2. *Pers.* faches; 3. *Pers.* fache (souffisse) — *Ind. Impf. Sg.* 3. *Pers.* faisoit; *Pl. 3. Pers.* faisoient — *Perf. Sg.* 1. *Pers.* fis; 3. *Pers.* fist (refist); *Pl. 3. Pers.* fisent — *Imperat. Sg.* 2. *Pers.* refai; *Pl. 1. Pers.* faisons; 2. *Pers.* faites² (refaites)

Inf. veoir, veir, vir — *Gerund.* voiant — *Part. Perf.* veut (pourueut), veu (pourueu), veus, veue, veues — *Fut. Pl. 2. Pers.* verres — *Ind. Präs. Sg.* 1. *Pers.* voi; 2. *Pers.* vois, ves (chi)³; *Pl. 1. Pers.* veons; 2. *Pers.* vees — *Konj. Präs. Pl. 1. Pers.* voiens — *Ind. Impf. Sg.* 3. *Pers.* veoit — *Perf. Sg.* 3. *Pers.* vit; *Pl. 1. Pers.* veismes; 2. *Pers.* veistes; 3. *Pers.* virent — *Konj. Impf. Sg.* 3. *Pers.* veist — *Imperat. Sg.* 2. *Pers.* voi; *Pl. 2. Pers.* vees.

§ 13.

Zweite starke Konjugation.

(Perf. -si).

Inf. -aindre; restraintre — *Part. Perf.* constraint — *Ind. Präs. Sg.* 3. *Pers.* destraint — *Impf. Sg.* 3. *Pers.* estaignoît

⁵ Statt regelm. *depart* hier *depar*, aber vor folgendem, anlautendem *t*-. (Vgl. Hs. 1716, S. 185, Z. 20).

¹ Obwohl in dem zusammengesetzten Verb *souffire* nicht wie z. B. in *par-faire* der Vokal des Simplex wiederhergestellt, sondern aus *-FECTUS* (= *-fit*) ein *Inf. -FĒCERE* (= *-fire*) geformt worden ist, so ist es doch wegen des gemeinsamen lat. Grundwortes hier unter die Kompositen von *faire* mit aufgenommen worden.

² *Faites*, Imperativ im Untersatz, s. AD. TOBLER, *V. B. I.*, § 5.

³ Ob in *vois-chi*, *ves-chi* Imperat. Sg. oder 2. Sg. oder 2. Pl. Ind. Präs. zu sehen ist, siehe u. a. SUCHIER in GRÖBER'S *Grundr.* I, S. 619; OSC. SCHULTZ-GORA, *Chev. au Barizel*, zu V. 822; L. LINDBERG, *Les Locutions verbales figurées dans la l. frçse*, Inaugural-Dissert., Upsala, 19. März 1898, S. 107, 108 (vgl. auch G. EBELING, *Arch. f. das Stud. der n. Spr.*, Band CIII, 1899, S. 408 und ALFR. SCHULZE, *Ztschr. f. rom. Philol.*, XXIV, 1900, S. 139).

- Inf.* ardre — *Gerund. und Part. Präs.* ardant, ardans; argans¹ — *Part. Perf.* ars — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* arc; *3. Pers.* art; *Pl. 3. Pers.* ardent — *Perf. Sg. 3. Pers.* arst
- [*Inf.* creindre] — *Ind. Präs. Pl. 2. Pers.* cremes — *Imperat. Pl. 2. Pers.* cremes
- [*Inf.* cuire] — *Part. Perf.* cuit (bescuit), quite
- Inf.* dire — *Gerund. und Part. Präs.* disant — *Part. Perf.* dit (beneoit², maudit²), dis (beneis, benei, benis; maudis), dite (maudite), dites — *Fut. Sg. 1. Pers.* dirai — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* di; *2. Pers.* dis; *Pl. 2. Pers.* beneissies, maudissies — *Impf. Sg. 3. Pers.* disoit; *Pl. 3. Pers.* disoient — *Perf. Sg. 1. Pers.* dis; *2. Pers.* desis; *3. Pers.* dist (benei); *Pl. 3. Pers.* disent — *Imperat. Sg. 2. Pers.* di; *Pl. 2. Pers.* dites (beneissies)
- [*Inf.* escrire] — *Ind. Impf. Sg. 3. Pers.* escrisoit³
- [*Inf.* espandre] — *Part. Perf.* espars, espars
- [*Inf.* joindre] — *Part. Perf.* jointe — *Konj. Präs. Sg. 3. Pers.* aioingne
- Inf.* manoir — *Perf. Sg. 3. Pers.* mest (remest)
- Inf.* metre — *Part. Perf.* mis (promis und proumis, soumis), mise (remise), mises — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* met — *Impf. Sg. 3. Pers.* metoit; *Pl. 3. Pers.* metoient — *Perf. Sg. 1. Pers.* mis; *3. Pers.* mist; *Pl. 3. Pers.* misent — *Imperat. Pl. 2. Pers.* metes
- [*Inf.* mordre] — *Part. Perf.* mors
- [*Inf.* occire] — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* occist
- [*Inf.* oindre] — *Perf. Pl. 3. Pers.* oinsent
- Inf.* prendre — *Part. Perf.* pris (espris), prise, prises — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* prent; *Pl. 1. Pers.* prendons — *Impf. Sg. 3. Pers.* prendoit; *Pl. 3. Pers.* prenoient — *Perf. Sg. 3. Pers.* prist; *Pl. 3. Pers.* present — *Imperat. Sg. 2. Pers.* prent; *Pl. 1. Pers.* prendons; *2. Pers.* prendes, prene
- Inf.* querre — *Part. Perf.* quis — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* requier; *3. Pers.* quiert; *Pl. 1. Pers.* querons; *2. Pers.* queres — *Perf.*

¹ Wegen *argans* neben *ardans* s. A. RISOP, *Die analog. Wirksamkeit in der Entwickel. der frz. Konjug.*; § Ersatz des eingeschobenen oder stammhaften d durch j, g; in der *Ztschr. f. rom. Philol.*, VII, 1883, S. 64, 65, und G. EBE-LING, *Aubree*, 1895, Erklärende Anmerk. zu V. 456.

² Als Kompositen von *dire* sind hier gerechnet worden die durch ‚Stammverkennung‘ hervorgerufenen Verben *beneir* (regelm. *beneistre*) und *maleir*.

³ *Escrisoit*; dieselbe Form auch im versifiz. Brendan, *ED. JUBINAL*, S. 128. S. Froissart, T. XIX, 1874, SCHELER's *Gloss.*, s. v. *escrire*; A. RISOP, oben zit. Art., § Fälschliche Einschiebung von s, S. 53, und W. MEYER-LÜBKE, *Gramm.*, II, § 173.

- Sg. 3. Pers.* quist; *Pl. 3. Pers.* quisent — *Imperat. Pl. 2. Pers.* queres
 [*Inf.* reponre] — *Part. Perf.* repuses⁴
 [*Inf.* rire] — *Perf. Sg. 3. Pers.* sourist
 [*Inf.* seir] — *Gerund. und Part. Präs.* seant — *Part. Perf.* sis
 (assis) — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* siech⁵ und siec⁵ — *Impf. Sg. 3. Pers.* seoit; *Pl. 3. Pers.* seoient — *Perf. Sg. 3. Pers.* asist
 und assist; *Pl. 3. Pers.* asisent
 [*Inf.* traire] — *Part. Perf.* trais — *Ind. Impf. Sg. 3. Pers.* traioit
 — *Perf. Sg. 3. Pers.* traist; *Pl. 3. Pers.* traissent — *Konj. Impf. Pl. 3. Pers.* traissent
 [*Inf.* vouloir] — *Fut. Sg. 3. Pers.* vaura — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.*
 voel; *3. Pers.* velt und vent; *Pl. 2. Pers.* voles — *Konj. Präs. Pl. 2. Pers.* voellies — *Ind. Impf. Sg. 1. Pers.* voloie;
3. Pers. voloit — *Perf. Sg. 3. Pers.* valt und vaut; *Pl. 2. Pers.* vausistes
 — *Konj. Impf. Sg. 1. Pers.* vausisse; *3. Pers.* vausist — *Imperat. Pl. 2. Pers.* voellies.

§ 14.

Dritte starke Konjugation.

(Perf. -ui).

- Inf.* auoir — *Part. Präs.* aiant — *Part. Perf.* eus — *Fut. Sg. 2. Pers.* aras;
Pl. 2. Pers. ares — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* ai;
2. Pers. as; *3. Pers.* a; *Pl. 1. Pers.* auons; *2. Pers.* aues;
3. Pers. ont — *Konj. Präs. Pl. 3. Pers.* aient — *Ind. Impf. Sg. 1. Pers.* auoie;
3. Pers. auoit; *Pl. 3. Pers.* auoient — *Perf. Sg. 3. Pers.* eut; *Pl. 1. Pers.* eumes;
3. Pers. eurent — *Konj. Impf. Sg. 3. Pers.* eust; *Pl. 1. Pers.* eussiens;
3. Pers. eussent — *Imperat. Pl. 2. Pers.* aies
Inf. boire — *Part. Perf.* beut und beu — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* boit
 — *Impf. Sg. 3. Pers.* beuoit; *Pl. 3. Pers.* buuoient — *Perf. Pl. 3. Pers.* burent
 — *Imperat. Pl. 2. Pers.* beues
Inf. -cevoir; rechevoir — *Part. Perf.* rechut — *Ind. Präs. Sg. 2. Pers.* rechois
 — *Perf. Sg. 3. Pers.* conchut

⁴ *Repus* von *REFÜ[N]SUM; s. A. SCHELER, *Poésies de Froissart*, III, 1872, Gloss. Schon C. VON ORELL, *Alt-Franz. Gramm.*, Zürich, 1830, S. 136: 'Es findet sich noch ein *répondre* sehr ähnliches Zeitwort, das aus dem Lateinischen *reponere* herstammte, das aber im *partic. passé* lautete *repost* und *repus*'. Über noch andere Partizipformen dieses Verbs s. W. FOERSTER, *Aiol*, zu V. 929.

⁵ Nach GREG. LINDQVIST, *Quelques Observations sur le Développement des désinences du Prés. de l'Ind. &c.*, Inaugural-Dissert., Upsala, 5. Febr. 1898, S. 30: 'Dans les textes picards, ... les désinences *ch et e* ne sont que deux graphies du même son'.

- [*Inf.* connoistre] -- *Part. Perf.* connute, connutes — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* connois; *2. Pers.* connois; *Pl. 2. Pers.* connissies — *Impf. Sg. 1. Pers.* connissoie; *3. Pers.* connissoit — *Perf. Sg. 3. Pers.* connut; *Pl. 3. Pers.* connurent
- Inf.* Acourre — *Part. Präs.* courant, courans — *Part. Perf. courue* — *Ind. Impf. Pl. 3. Pers.* couroient (acouroient) — *Perf. Pl. 3. Pers.* coururent
- Inf.* croire — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* croi
- [*Inf.* croistre] — *Part. Perf.* acriute¹ — *Konj. Präs. Pl. 2. Pers.* accroissies; *3. Pers.* descroissent
- [*Inf.* devoir] — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* doi; *2. Pers.* dois; *Pl. 2. Pers.* deues — *Impf. Sg. 1. Pers.* deuoie; *3. Pers.* deuoit; *Pl. 1. Pers.* deuïemes; *3. Pers.* deuoient
- Inf.* estre (iestres?) — *Part. Perf.* este — *I. Fut. Sg. 1. Pers.* serai; *2. Pers.* seras; *3. Pers.* iert und ert, sera; *Pl. 1. Pers.* serons; *2. Pers.* seres; *3. Pers.* seront — *II. Fut. Sg. 3. Pers.* seroit (seroi) — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* sui; *2. Pers.* ies und es; *3. Pers.* est; *Pl. 1. Pers.* sommes; *3. Pers.* sont — *Konj. Präs. Sg. 1. Pers.* soie; *3. Pers.* soit; *Pl. 3. Pers.* soient — *Ind. Impf. Sg. 3. Pers.* estoit; *Pl. 1. Pers.* estiemes; *3. Pers.* estoient — *Perf. Sg. 1. Pers.* fui; *2. Pers.* fus; *3. Pers.* fu; *Pl. 1. Pers.* fumes; *2. Pers.* fustes; *3. Pers.* furent — *Konj. Impf. Sg. 1. Pers.* fuisse; *3. Pers.* fust; *Pl. 3. Pers.* fuissent
- [*Inf.* gesir] — *Part. Präs.* gisant, gisans
- [*Inf.* lire] — *Part. Perf.* liut — *Perf. Sg. 3. Pers.* esliut
- [*Inf.* loisir] — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* loist
- [*Inf.* morir] — *Part. Perf.* mors — *Fut. Pl. 1. Pers.* morrons
- Inf.* mouuoir — *Part. Perf.* mute, esmeutes
- Inf.* repaistre — *Part. Perf.* peut (repeut), peus — *Ind. Impf. Pl. 3. Pers.* repaïssoient
- [*Inf.* paroir] — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* apert — *Impf. Sg. 3. Pers.* apparoit — *Perf. Sg. 3. Pers.* aparut und apparut
- [*Inf.* plaisir] — *Perf. Sg. 3. Pers.* pleut
- Inf.* pooir — *I. Fut. Sg. 3. Pers.* pora; *Pl. 1. Pers.* porons; *2. Pers.* porres — *II. Fut. Sg. 3. Pers.* poroit (poroi) — *Ind. Präs. Sg. 2. Pers.* pues; *3. Pers.* puet; *Pl. 1. Pers.* poons — *Konj. Präs. Pl. 2. Pers.* puissies; *3. Pers.* puissent — *Ind. Impf. Sg. 1. Pers.* pooie; *3. Pers.* pooit; *Pl. 3. Pers.* pooient — *Perf. Sg. 3. Pers.* peut; *Pl. 1. Pers.* peusmes; *3. Pers.* peurent — *Konj. Impf. Sg. 3. Pers.* peust; *Pl. 3. Pers.* peussent

¹ Das von JUBINAL als *accinte* („schwanger“) verlesene *acriute* hat F. GODEFROY, *Dict. I*, S. 44, Sp. 1, als Partizip von *aceindre* („enfermé“, „renfermé“) aufgenommen.

- Inf.* savoir — *Part. Perf.* seut — *Ind. Präs. Sg. 1. Pers.* sai;
 2. *Pers.* ses; *Plur. 1. Pers.* sauons — *Impf. Sg. 3. Pers.*
 sauoit; *Pl. 3. Pers.* sauoient — *Perf. Pl. 1. Pers.* seumes
 [*Inf.* soloir] — *Ind. Präs. Pl. 3. Pers.* suelent — *Impf. Sg. 3.*
Pers. soloit
 [*Inf.* taisir] — *Part. Präs.* taisans
Inf. tenir (soustenir) — *Part. Perf.* soustenut, tenue — *Fut. Sg. 3.*
Pers. soustenra — *Ind. Präs. Sg. 3. Pers.* apertient — *Konj.*
Präs. Pl. 3. Pers. tiegnent — *Ind. Impf. Sg. 3. Pers.* tenoit
 (pertenoit, apertenoit, sostenoit); *Pl. 3. Pers.* pertenoient —
Perf. Sg. 3. Pers. sostint
Inf. venir — *Part. Präs.* venant — *Part. Perf.* venu (auenu),
 venus (auenus, reuenus), venue — *Fut. Sg. 1. Pers.* reuenrai;
 3. *Pers.* venra (reuenra); *Pl. 3. Pers.* auenront — *Ind. Präs.*
Sg. 3. Pers. couvient — *Konj. Präs. Sg. 3. Pers.* aigne
 und auingne, souuigne — *Ind. Impf. Sg. 3. Pers.* venoit
 (couuenoit); *Pl. 3. Pers.* venoient — *Perf. Sg. 1. Pers.* vinc;
 3. *Pers.* vint (auint, reuint); *Pl. 1. Pers.* venismes und veni-
 mes; 2. *Pers.* venistes; 3. *Pers.* vinrent (reuinrent) — *Konj.*
Impf. Sg. 2. Pers. venisses; 3. *Pers.* reuenist; *Pl. 3. Pers.*
 venissent — *Imperat. Sg. 2. Pers.* vien.

Partikel.

§ 15.

Adverbien.

Larchineusement (*vgl. Adj. § 5, S. LVIII*);
 dure-, fole-, longhe-¹, seule-, soudainne-, hardie-, hastee-, meslee-
 ment;
 aigre-, maie- und maye-, sage-ment;
 corporel-, grie-, iuel-, diligan-, erran-ment;
 adies, adont und adonques, ains, anchois, anuit², apries und apres
 (*auch Pröp.*), arriere, asses, auant, auoec, auoeques und
 auoecques (*auch Pröp.*), aussi, autant;
 bas, bien;
 certes, cha, chi und ci, comment;

¹ DIEZ, *Gramm.*, I², 1856, S. 450: „Gutturales *g* (*ga, go, gu*) wird vor *e* und *i*, wie im Spanischen, mit *gu* ausgedrückt, wofür die Alten nur sehr selten auf ital. Weise *gh* schrieben, z. B. *longhement* in der prosaischen Übersetzung des *Brandanus*“.

² *Anuit* bedeutet nicht etwa ‚bei Nacht‘, ‚zur Nachtzeit‘ (lat. *AD NOCTEM*), sondern ‚diese Nacht‘, ‚heute Nacht‘ (lat. *HA NOCTE*, entsprechend *HO DIE*); diesem in der Brendan-Handschrift 1716 ziemlich oft vorkommenden Zeitadverb entspricht in der Hs. 1553 der Ausdruck *en ceste nuit*.

dehuers, demain, derier, derriere³ (*auch Pröp.*), desous (*auch Pröp.*),
 deuant³ (*auch Pröp.*), deuens (*auch Pröp.*), deuent, dont;
 dont, donkes *und* donques;
 en, em *und* ent, encore, ennaise *und* ennaises, enne⁴, enn' *und* en,
 ens, ensamble, ensi, entor *und* entour (*auch Pröp.*), entre-
 deus, entrementiers, entruës, errant *und* esrant;
 hors *und* huers, hui *und* ui⁵;
 i, ichi, ier, illueques; ja;
 la, lonc;
 maintenant, mie, molt *und* moult;
 ne; n', ne, nen *und* non; nenil, nient;
 oil, onques, or *und* ore, ou, outre (*auch Pröp.*);
 parfont⁶, partout, point, pries *und* pres, puis;
 si, souuent, sus;
 tost (trestost), trop.

Präpositionen.

§ 16.

A (*mit Artikel*: au, as), atout;
 contre;
 dales, de, d' (*mit Artikel*: dou, des), dedens, deuers, dusch', dusqu',
 dusque *und* dusques;
 en *und* em (*mit Artikel*: ou, el, es), encontre, enmi, entre, entr';
 fors¹;
 les;
 par, parmi, por *und* pour;
 sains *und* sans, selonc, sor *und* sour;
 tres;
 vers.

³ *Ses .II. pies deuant, les pies derriere*, Vorderfüsse, Hinterfüsse; *le coron deuant, chelui derriere*; ferner *le part derriere de le beste* (versifiz. Brendan, *ED. JUBINAL*, S. 136) &c.; über diese merkwürdige attributivische Verwendung des Adverbs siehe W. FOERSTER, *Aiol*, Glossar, und EM. WALBERG, *Le Bestiaire de Phil. de Th.*, zu V. 35, S. 120.

⁴ *Enne*, negative Fragepartikel, die bejahende Antwort erwartet: ‚denn nicht‘.

⁵ Wegen *hui* bzw. *'ui* vgl. S. XLIX, § 2, Anm. 1 und 2, zu *herbe* bzw. *'erbe* und *oeuvre* bzw. *'uure*.

⁶ S. 75, Z. 10: *estendus en le mer parfont*; *parfont* hier Adv., wie z. B. in *Li Ver del Juïse*, *ED. H. VON FEILITZEN*, V. 351: *Li cieï abaisserat a la terre parfunt*.

¹ Über *fors*, *fors de*, *fors que*, *fors cho que* (alle diese Fälle in unserem Brendan) s. AD. TOBLER *V. B.*, Dritte Reihe, 1899, § 13, S. 85 ff.

§ 17.

Konjunktionen.

Car *und* quar, com (*einmal* cum), comme¹;
 et *und* &;
 mais;
 ne, nequedent, nequedenkes *und* nequedenques;
 ou;
 quant, que, qu' *und* q', ch' *und* c', ke, k';
 se, s'; si, s'; soit . . . ou.

§ 18.

Interjektionen*.

E: las *und* He: Las biaux peres
 O vous.

2. Mundart.

Die überlieferte Sprache des Brendan-Textes der Hdschr. 1553 gehört — allgemein ausgedrückt — dem Nordosten Frankreichs an; DIEZ, in seiner *Gramm.*, hat den prosaischen Brandanus seiner Darstellung des pikardischen Dialektes zu Grunde gelegt und H. SUCHIER, in den *Roman. Stud.*, I, „Brandans Seefahrt“, sieht unsere Prosa-Übersetzung der Navigatio als flandrisch an.

Auf den Nordosten im allgemeinen† weisen z. B.

§ 19. **Lautformen, wie**

a vor ġ, ch, ohne i-Nachlaut: *riuage* neben *riuaigne*; *fache* (West- und Ztrlfrz.; Westpik);

¹ Was die von J. VISING in den *Toblerabhandlungen*, 1895, hervorgehobene syntaktische Trennung der beiden altfrz. Doppelformen *com* und *comme* angeht, so scheint sich, wie in so vielen nördlichen Texten, auch im Brendan wenigstens eine ausgeprägte Tendenz in der angegebenen Richtung geltend gemacht zu haben. Das einsilbige *com* erscheint hier niemals vor Substantiven in verkürzten Vergleichen, sondern ist immer als satzeinleitend oder als Bestimmung zu adjektivischen Wörtern gebraucht. Dagegen hat die Form *comme* mehr an Boden gewonnen und leitet ebenso oft Sätze ein, als sie im verkürzten Vergleich steht. — Seltsamerweise ändert JUBINAL das richtigere *com* (s. S. 41, Anm. * und S. 61, Anm. ****) in *comme*, und wiederum das allein richtige *comme* vor Subst. (s. S. 13, Anm. *** und S. 29, Anm. *) in *com*.

* In den Handschriften wird gewöhnlich die Interjektion von dem folgenden Worte durch eine stärkere Interpunktion, oft z. B. durch ein auf den Kopf gestelltes Semikolon, getrennt.

† Bezüglich der genaueren Bestimmung des Dialektes hat der jetzige Bonner Romanist dem Herausgeber brieflich erklärt, die Mitglieder des roman. Seminars zu Bonn „würden sich unbändig freuen, wenn Sie denselben grossmütig diese Arbeit überliessen“.

e, das lat. freiem A entspricht, ohne *i*-Nachlaut: *clarte*; *tel*; *aler*, *-erent*, *-e* (Westfrz.-Westpik.);

Die Scheidung von *â* + Kons. und *ê* + Kons.: *deuant*, *dedens* (Norm.-Wallon.-Pik.);

-ĒLL + Kons., -ĪLL + Kons. > *-iaus*: *piaus*; *iaus* (Westwallon.-Pik.);

Ē + I > *i*: *lit*, *entirs* (Ztrlfz.-Pik.);

Positions-E > *ie*: *bieste*, *siergant* neben *beste*, *sergant* (Wallon. strichweise Pik.);

-iee > *-ie*: *lignite*; *acoiste* (Norm.-Burg.-Lothr.-Wallon.-Pik.);

ai, ei, oi vor *i*-haltigen Lauten > *i*: *trauillie*; *signor*; *pisson* (Lothr.-Wallon.-Pik.);

ieu > *iu*: *dîus* neben *diex*; *liu* (Anglonorm.-Pik.); Vgl. *röcu* > *fu* (Wallon.-Pik.);

Ē + Nasal, Ī + Nasal > *ain*: *plain*, *mains*;

Unbetontes IN + Kons. > *in*: *infer*, *ynfer* (Wallon.-Pik.);

heritage > *hiretages*, (*h*)*yrctage* (West- und Südpik.);

ŌL + Kons. > *au*: *vaut* neben *valt*; *caupe* (Wallon. strichweise Pik.)

Vgl. *pau*, *trau*; *paus*.

Ō vor R > *eu*, *ou*: *doleur*, *signeur*, *leur* neben *dolour*, *signour* und *signor*, *lor*;

Vgl. *duos* > *deus* (Champ.-Pik.);

-ORIU > *-ore*: *oratore* neben *oratoyre* (Norm.-Ostfrz.-Wallon.-Pik.);

M vor Labial > *n*: *menbres*, *enporche* neben *cambrelens*; *emporterent*;

Die Vereinfachung der Doppelkonsonanz *rr*: *piere*; *demouera*, *porons* neben *pierre*; *demouerres*, *porres* (Westwallon.-Pik.);

-*r(r)* > *-l*: *tounoiles* (ursprüngl. *tonoirre*), *voile*¹ (ursprüngl. *voirre*);

C vor A > *c*, *k*, *qu*: *boukc* und *bouque*; *canter* neben *bouche*; *chanter* (Norm.-Pik.);

C vor E, I > *ch*: *chiel*, *cheles* neben *ciel*, *celes* (Norm.-Pik.);

G unverändert (nicht *ǵ*): *gayant*; *longhece* neben *longeche*;

-bl- > -vl-²: *esbaniaule*, *paisieulete* (Burg.-Lothr.-Wallon.-Pik.);

Sekundäres -bl- > -ul-: *peule* (Lothr.-Wallon.-Pik.);

Der Ausfall des Labials vor einem Kons. (*r*): *aras*, *ares*;

¹ Vgl. versifiz. Brendan, *ED. JUBINAL*, S. 146: *Li mers com voiles clere*.

² Vgl. M. FRIEDWAGNER, *Über die Sprache des altfrz. Heldengedichtes Huon de Bordeaux*, in den *Neuphilol. Stud.*, VI, 1891, S. 32, 75 und 97 Nr. 32.

Syntaktische Erscheinungen, wie

§ 21.

loutre, soif, als Maskul.;

Demonstr. Pron. als Art. (z. B. S. 7, Z. 21);

-*te* als Subj.;Die Ausstossung von -*s*, -*t*, wie in: *ensiuon-le*; *prende-le*; *poroi-ge*,
seroi-ge statt *poroi-che*, *seroi-che** mit pik. Schwanken
zwischen *ǵ* und *ch*.**Einzelne Wörter, wie**

§ 22.

crombijer;*mais* (‚böse‘);*naviron*;*voise* statt *aille* (Ztrlfz.-Pik.).

Dagegen fehlen unserm Texte einige andere zu erwartende
dial. Merkmale:

Lautformen, wie

§ 23.

Wallon.-pik. -*ivu* > -*iu*: hier *chaitif*;Pik. *gn* (= *ñ*) > *ng* (= *nǵ*): hier *laigne*; *tiegnent*, *aigne* und
auingne;Pik. Wegfall des Präfixes, z. B. *genouiller*, *vironner*: hier
agenoullier, *auironner*.**Flexionsformen, wie**

§ 24.

Pik. Pers. Pron. *i*, vor Kons., statt *il*¹;Champ.-wallon.-pik. Endung -*omes*;Wallon.-pik. Endung -*ufst*.**Syntaktische Erscheinungen, wie**

§ 25.

Anglonorm.-wallon.-pik. Dativ *les*: hier *lor* und *leur*;Pik. Reflexiv mit *avoir*.**3. Alter.**

Die Hdschr. 1553 ist — wie oben, S. xxxv, gesagt — gegen
Ende des 13. Jhdts, wahrscheinlich in den achtziger Jahren, nieder-
geschrieben worden, und auf ungefähr denselben Zeitabschnitt weisen
gewisse sprachliche Erscheinungen im Brendan-Texte, z. B.

* Vgl. *esce, soice (jasnice), vance, vience*.

¹ S. 39, Z. 18, ist nicht zu lesen: *,I (sc. li sergans qui seruoit a le table)*
met deus pains entirs', sondern: *,I (Adv.) met Deus pains entirs'*.

§ 26. Positive, wie

- Die zuerst im Nordosten auftretende Form¹ *mon*, pik. *men*, neben *m'*, vor vokalischem anlautendem Femin.;
- Der in jenem Jhd't zum Acc. *mien* gebildete neue Nomin. *miens* (S. 85, Z. 15), ebenso wie das nach diesem Muster gleichzeitig geformte Pron. *siens* (S. 7, Z. 7), während in unseren Text statt, oder neben, Femin. *miues* (S. 21, Z. 31) noch nicht *miennes* eingedrungen ist;
- Die damals neue Form *ou* neben der älteren *el*;
- Die im 12. Jhd't nur ganz vereinzelt zugelassenen, hier aber wuchernden Formen *tele*, *qucle*, neben Femin. *tel*, *qucl*;
- Die in jener Zeit noch nicht regelmässig angetretene Endung *e* in der 1. P. Sg. Präs. Ind. der I. sw. Konjug. (vgl. *pri*, neben *pric*), gleichwie auch im Präs. Konj. dieser Konjug. Formen mit *e* nur sporadisch erscheinen (vgl. *deueure*, neben *maint* &c.);
- Die damals junge, hier seltene, Form *-iegne* für Konj. Präs. von *tenir*, *venir* neben der älteren, hier oftmaligen, *-igne*, *-ingne*, während der Brendan-Text der Hdschr. 1716 nur die jüngere Form *-iegne* kennt, und z. B. derselbe Text in der Hdschr. 6526 neben *-iegne*, *-iengne*, (vgl. S. 189, Z. 5) die noch lebende Form *vien(n)e* aufzuweisen hat;
- Die schon während des 12. Jhd'ts im Schwinden begriffene und im 13. als veraltet geltende vortonige Negation *nen* vor Vokal oder anderen Kons. als *v*, *f*, *s*²;
- Das Zeitadv. *maintenant* teils in seiner ältesten Bedeutung ‚alsbald‘, ‚sogleich‘, teils in der naheverwandten, mit dem Beginn des 13. Jhd'ts eintretenden Bedeutung ‚jetzt‘, noch nicht aber den Begriff ‚eben‘ ausdrückend, was erst vom 14. Jhd't an vorkommt³;
- Die erst um die Mitte des 13. Jhd'ts belegte Form *ce* (S. 93, Z. 5: *de che siecle*) für *cest* (S. 67, Z. 7: *en cest siecle*);
- Das Auftreten solcher Formen wie *cius*, pik. *chius*, bzw. *cis*, durch welche erst in der zweiten Hälfte desselben Jhd'ts die Form *cil* ersetzt wurde;

¹ Vgl. E. HERZOG, *Die vorvokalischen Formen mon, ton, son beim Femininum*, in der *Ztschr. f. roman. Philol.*, XX, 1896, S. 84–86.

² Vgl. FALLOT, *Recherches*, 1839, S. 533; A. DE CHEVALLET, *Origine et Formation de la langue fr̄se*, I, 1853, S. 172 (2me éd., I, 1858, S. 164, Sp. 1); ARTH. LOISEAU, *Étude histor. et philol. sur Jean Pillot*, 1866, S. 32, u. s. w. u. s. w.

³ Vgl. W. ZEITLIN, *Die altfrz. Adv. der Zeit*, in der *Ztschr. f. roman. Philol.*, VI, 1882, S. 282.

Das häufige Wiederkehren der Formen *boins, boïn, boinne*, die erst mit dem letzten Viertel des Jahrhunderts auf pik. Boden erschienen.

Negative, wie

§ 27.

- Das Nicht-Vorhandensein des im 13. Jhdt fakultativ an die Formen der 1. P. Sg. Präs. Ind., welche nicht der I. sw. Konjug. angehörten, angetretenen *-s* (*sai, sui, voi*);
- Der ausschliessliche Gebrauch von *li* als Art. Fem. Nomin. Sg. statt *le*, welch letztere Form um die Mitte desselben Jhdts in pik. Texten vorkommt;
- Der Nichtgebrauch von *aus*, Art. Dat. Pl., welche Form seit der Mitte des Jahrhunderts die Form *as* zu verdrängen begann;
- Das gänzliche Fehlen des gegen das Ende dieses Jhdts für den Plural *il* angenommenen analogischen Endbuchstaben *-s* im Brendan-Texte;
- Das ähnliche Fehlen in unserem Text des ebenfalls gegen das Ende des Jahrhunderts am Pron. *lor, leur*, wider die Herkunft zugelassenen Plural-*s*.

Verhältnis der Übersetzung zur Vorlage.

Für die brandansche Prosaübersetzung der Hdschr. 1553 sei im folgenden das Verhältnis zu ihrer Vorlage durch gewählte Beispiele von Übereinstimmungen, Umschreibungen, Erweiterungen oder Kürzungen, Hinzufügungen oder Auslassungen, Nachlässigkeitsfehlern, und ähnlichem angegeben.

Der Übersetzer scheint bestrebt zu sein, sich möglichst genau an den lat. Text zu halten, ja mitunter wird seine Übertragung eine vollkommen sklavische, mit ängstlichstem Anschluss an den Wortlaut des Originals, wie S. 19, Z. 7: *ELEVANTES AUTEM SE FRATRES A TERRA ELEVATOQUE FRATRE A PREDICTO SANCTO PATRE = Li frere esleuant iaus de tierre et li freres deuant dis esleues dou saint pere deuant dit*; oder S. 75, Z. 16: *NAM BASES COLUMNNE . . . ET SUMMITATEM . . . SIMILITER IACENTEM IN TERRA = Car li fondemens de le coulombe . . . et li soumerons aussi . . . gisant en terre*.

K. Hum. Vet. Samf. i Upsala. IV. 3.

VI

Umschreibungen sind im grossen und ganzen selten; hier einige Beispiele; S. 57, Z. 3: OSCULATIS CUNCTIS FRATRIBUS = *comme il eut pris pais a tous les freres*; S. 67, Z. 27: MISIT = *laisa chair*.

Vereinzelte bietet unsere frz. Hdschr. eine bessere Lesart als beispielsweise die lat. Hdschr. 15076; so S. 3, Z. 8, 9: *nies Neil* für NEPOS ILLIUS, Hdschr. 1716: *ses niez*. Vgl. MORAN, *Acta Sancti Brendani*, S. 86, Anm. 6, und ZIMMER, *Ztschr. f. deutsches Alterthum*, XXXIII, S. 314, Anm. 1.

Nichts weniger als richtig sind Lesarten wie S. 77, Z. 8: *flueue* für FORAMEN, Hdschr. 1716: *partuis*; S. 25, Z. 3, und S. 77, Z. 16: *perilleuse* für PETROSA, bezw. SAXOSA, Hdschr. 1716: *perreuse*.

Erweiterungen, z. B. S. 7, Z. 20, und S. 19, Z. 5, 6: CONFESTIM = *Errant [que li hons eut chou dit]*.

Kürzungen, z. B. S. 71, Z. 22: MANU TANGERE = *prendre*.

Hinzufügungen, wofür entsprechendes dem lat. Texte fehlt, z. B. S. 37, Z. 13: *qui est acoustumee chose de taisans*.

Auslassungen im Texte der Hdschr. 1553, sei es dass hier fehlt z. B. S. 53, Z. 9, das Subjekt; S. 7, Z. 14, S. 41, Z. 15, S. 75, Z. 23, das Prädikat u. s. w., sei es dass der Übersetzer Wörter und Ausdrücke, die ihm wol unnötig schienen, unübersetzt liess, wie S. 23, Z. 5: CRAS; S. 77, Z. 13: GUBERNACULUM, oder S. 3, Z. 9: MULTIS SERMONIBUS; S. 93, Z. 10: AD PREDICTUM LITUS.

Nur Nachlässigkeitsfehler sind offenbar Schreibungen wie S. 49, Z. 21: *mil fil* und ähnliches, was übrigens oft durch Expunktion korrigiert worden ist, z. B. S. 59, Z. 11: *les beste*; S. 73, Z. 15: *mef*.

Ganz verdorbene und unverständliche Stellen endlich sind auch vorhanden; so S. 41, Z. 24: *li une o li [autre] des . . . (?)*

Die Ausgabe.

Der frz.
Haupt-
Text.

Der Haupttext der verschiedenen hier gegebenen kleinen Brendan-Publikationen und -Fragmente, nämlich die frz. Prosanavigatio der Hdschr. 1553, ist, was die äussere Herrichtung betrifft, möglichst diplomatisch abgedruckt worden; *i* und *j*, *u* und *v* sind stets wie in der Handschrift wiedergegeben; *ç* ist nicht von *c* unterschieden, &c. Dagegen hat der Hrsg. fast alle Abkürzungen

aufgelöst und mit kursiver Schrift angegeben, den Apostroph, welchen ja die Manuskripte nicht kennen, eingeführt und die Anfangsbuchstaben der Eigennamen, ebenfalls den Handschriften entgegen, mit Versalien drucken lassen, — ein Verfahren, welches keinem phonetischen Vorgange entspricht, sondern nur das Verständnis des Textes erleichtert. Zwei senkrechte Striche (|; s. z. B. S. 47, Z. 17) bezeichnen das Zeilenende. Endlich hat der Hrsg. in eckige Klammern gesetzt, was seiner Meinung nach zu ergänzen, in runde, was zu tilgen ist, z. B. S. LVIII, und im Glossar, JON(AT)AIN.

Lesung der Hdschr. 1553.

Distinctio verborum:

§ 28.

Gerade unmöglich wäre es nicht, mit JUBINAL *Ami* zu setzen, S. 5, Z. 19 und Anm. *, statt *a mi*, doch giebt diese letztere Schreibung nicht nur einen besseren Sinn, sondern daneben ein treueres Abbild von der Handschrift. Umgekehrt müssen *a mi*, wenn getrennt geschrieben, bisweilen in eins verbunden werden, *ami*¹; endlich können die beiden Ausdrücke in einen reichen Reim zusammengestellt werden, wie z. B. in der Interpolation von *Robin et Marion*.

Com fait, bzw. *si fait* ('wiethan', 'sothan'); zwar wäre es nach der Ansicht mehrerer Herausgeber das richtigste, jede dieser Verbindungen in einem Worte zusammenzuschreiben, diesen beiden gegenüber aber stehen andere gleichartige Ausdrücke, wie *einsint faitement* (S. 131, Z. 24), *si bien faitement*, u. s. w.

Die Wortverbindung *entre-deus* ist adverbial (vom Ort) gebraucht im parenthetischen Satze: *et uenoit li mers entre deus*, S. 27, Z. 5².

Tant que nicht zusammengeschrieben, wol aber *quunque*, da nur so das *t* fallen konnte³.

Ohne im Banne der handschriftlichen Schreibung zu stehen, hat der Herausgeber, der allgemeinen Ansicht gerade zuwider, Verbindungen wie *enporche*, S. 17, Anm. 2, u. ä. beibehalten; welche Bedeutung sollte denn, in Sätzen wie, *les pissons qu'il en portèrent auoec iaus de l'autre isle*, S. 25, Z. 12, 13, oder *que nus n'en porche aucune*

¹ S. H. SUCHIER, *Ztschr. f. roman. Philol.*, II, 1878, S. 285, Anm. 1.

² S. W. FÖRSTER, *Li Chev. as deus espees* zu V. 3685, *Cliges* zu V. 2389, und *Karrenritter* zu V. 670; AD. TOBLER, *Ztschr. f. roman. Philol.*, XIII, 1889, S. 195, 196, Anm.

³ S. W. FÖRSTER, *Ztschr. f. frz. Spr. u. Lit.*, XX, 2te Hälfte, 1898, S. 108.

*sustanche auoec lui de ceste isle*⁴, S. 17. Z. 24, 25, das Wort *em*, *en*, haben?

Parmi, *enmi*, schon zu dieser Zeit zu eng vereinigt, um in der Schrift getrennt gehalten zu werden⁴.

Tresboins, *trescler*; *molt trestost*, &c. Seiner Herkunft gemäss ist *tres-* hier immer als Präfix mit dem folgenden Adj. oder Adverb vereinigt worden⁵. Auch handschriftlich begegnet *tres-* verbunden mit dem folgenden Wortglied durch Bindestrich, z. B. Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. 24764, alt N.-D. 210bis, Blatt 166 r°/166 v°: *tres-||studiovsement*.

§ 29. Interpunktion:

Die Interpunktion ist hier die des Manuskriptes, auch da, wo sie offenbar unrichtig ist, wie z. B. S. 39, Z. 9: *,boire de cheli·faites . . .'* statt: *,boire·de cheli faites . . .'*, oder, S. 67, Z. 30: *,comme punque·li hom diu departi*⁶ statt: *,comme pun·que li hom diu departi*⁶.

§ 30. Abkürzungen:

Das longob. *a* (z. B. S. 17, Z. 11 *g^{ant}*) kann auch als Sigel *ra* bedeuten (z. B. S. 17, Z. 14 *g^{ant}*).

Sechzehn Mal von 690 ist im Brendan-Text der Hdschr. 1553 die Konjunktion *et* durch & ausgedrückt worden, was ursprünglich wol die Ligatur der entsprechenden griechischen Buchstaben ist.

Die Abkürzung *p*, die in französischen Handschriften sowohl *par* als *per* bedeutet, ist teils als *par* (*parmi*, *parfaites*, u. s. w.), teils als *per* (*perilleuse*, u. s. w.) aufgelöst worden.

Auslautend kommt in unserm Brendan *x* in folgenden Wörtern vor: *bi**x*, *de**x* und *di**x*, *ex* und *i**ex*, *mi**x*, *te**x*, *vi**x*, und ist in dem gedruckten Text nicht aufgelöst worden*.

§ 31. Einzelne Buchstaben:

S. 99, Z. 22, Anm. ††, liest JUBINAL *avons* statt des richtigeren *a vous*; umgekehrt kann es eintreffen, dass *a vous* in das richtigere *avons* geändert werden muss¹.

S. 41, Z. 24, *chelui*, was vielleicht in *che liu* zerlegt werden könnte, wie z. B. eines Herausgebers *nului* in *nul liu* geändert werden mag².

⁴ S. G. P., *Romania*, XIV, 1885, S. 602; M. FRIEDWAGNER, *Meraugis von Portlesgues*, Halle, 1897, zu V. 67.

⁵ S. AD. TOBLER, V. B., dritte Reihe, 1899, S. 119 ff.

* Über dieses Abkürzungszeichen s. A. FEIST, *x = us in altfrz. Handschriften*, in der *Ztschr. f. roman. Philol.*, X, 1886, S. 294–296, und *Romania*, XVI, 1887, S. 155 und 615.

¹ Vgl. *Romania*, XXV, 1896, S. 160.

S. 9, Z. 16, steht in der Hdschr. 1553 *vistes* statt des richtigen *iustes*, was ebenso der Fall ist im versifiz. Brendan der Arsenal-Hdschr. (s. *Ztschr. f. roman. Philol.*, II, 1878, S. 439, Sp. 1, V. 28); eine entgegengesetzte Verschiebung begegnet in der Hiob-Hdschr., welche *iuste* bietet statt *visce*².

ihz, bezw. *ihū*, findet sich in unserer Hdschr. niemals ausgesprochen, ebenso wenig wie *ihlrm*, bezw. *ihrlm*³.

x, in *extendi*; *cette graphie est simplement la reproduction du latin extendere*; s. G. P., *Romania*, XXIX, 1900, S. 581.

Betreffs der beiden dem französischen gegenüberstehenden lateinischen Brendan-Texte kann — *mutatis mutandis* — Besseres hier nicht gesagt werden, als was bei der Herausgabe der ältesten frz. Übersetzung der Dialoge des Papstes Gregor und ihres lat. Originals gesagt worden ist (W. FÖRSTER's Ausgabe, S. x): *Die durchaus wörtliche und daher oft dunkle Übersetzung lässt eine eingehende und fruchtbare Beschäftigung mit unserm Texte nur bei gleichzeitiger Vergleichung des lateinischen Originals zu . . .* Die lat. Texte.

Welchen Text des lateinischen Originals aber sollte ich zu diesem Behufe auswählen? Selbstverständlich wäre der Abdruck derjenigen Handschrift, aus der unser Text übersetzt worden ist, das geratenste gewesen. Diesem zunächst käme es, wenn ein anderer, derselben handschriftlichen Familie angehörender Codex ausgesucht und abgedruckt worden wäre. Das erstere war, wenn auch nicht geradezu unmöglich — er kann sich ja unter den zahllosen noch erhaltenen Handschriften irgendwo finden — doch jedenfalls unausführbar, das zweite lag durchaus in der Möglichkeit, erforderte aber einen ungemeinen Zeitaufwand und noch grössere Mühe, nämlich eine genaue Untersuchung der handschriftlichen Überlieferung, welche — der Eine wird sagen, glücklicher, der Andere vielleicht, unglücklicher Weise — uns in einer ganz bedeutenden Menge von Handschriften aller Länder erhalten sind. Ich hatte es aber nicht mit einer kritischen Bearbeitung der lateinischen (. . . Navigatio), sondern mit einer Ausgabe der altfranzösischen Übersetzung . . . zu thun. Es blieb demnach nichts anderes übrig, als eine von den (. . . Handschriften) heranzuziehen . . .’ (die Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fds. lat. 15076).

² Vgl. *Ztschr. f. roman. Philol.*, I, 1877, S. 397.

³ S. W. FÖRSTER, *Dial. Greg.; Moral. in Iob. Fragm.*, S. 302, Z. 8, 376 und XIII.

⁴ Über diese beiden Eigennamen s. G. LÜCKING, *Mundarten*, 1877, S. 134—136; M. PROU, *Le Moyen Age*, 7me année, 1894, S. 11.

Was den Kompromiss-Text (s. die mit geraden Zahlen numerierten Seiten 2 bis 100) anlangt, so hat C. BOSER (*Romania*, XXII, 1893, S. 589) völlig richtig davon gesagt: *Le texte latin de M. WAHLUND n'est pas et n'a pas la prétention d'être, comme le dit M. NOVATI, une édition définitive: c'est, au contraire, un «Compromis» qui n'est destiné qu'à faciliter l'intelligence de la traduction française en regard de laquelle il est placé*¹. In die Durchschnittssprache dieses Textes hat sich keine Satzkonstruktion, kein Ausdruck, keine Wortform eingeschlichen, die nicht in der einen oder der anderen von den lat. Handschriften vorkommen; um Beispiele dafür zu geben, so steht, ganz wie S. 78, Z. 11, in der Berliner Hdschr. 142, Blatt 131 verso: *de mare* statt des richtigen *de mari*, S. 178, Z. 11; oder ganz wie S. 14, Z. 16, steht in dem Cod. Salmant., Blatt 70, erste Zeile: *de supellectili* statt des mehr ciceronianischen *de supellectile*, S. 114, Z. 16. u. ä. m.

Brendaniana.

Bibliographisches Verzeichnis.

J. CAPGRAVE, *Noua legèda anglie, Impressa Lōdonias: i domo Winādi de Wordc, anno dñi M.CCCCXVI, XXVII die Februarii*, S. 43 ff.

OL. MAGNUS GOTHUS, archiepiscopus Upsaliensis, *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus, superstitionibus, disciplinis, exercitiis, regimine, victu, bellis, structuris, instrumentis, ac mineris metallicis, & rebus mirabilibus, necnon universis pene animalibus in Septentrione degentibus, eorumque natura*, Romae, 1555, Buch XXI, Kap. 26: *Divus Brendanus Britanniae Pontifex* . . .

J. COLGAN, *Acta Sanctorum veteris et majoris Scotiae, seu Hiberniae sanctorum insulae, Partim ex variis per Europam ms. Codd. exscripta, partim . . . TOMVS PRIMVS, Qui de sacris Hiberniae Antiquitatibus est TERTIVS Ianuarius, Februarium, & Martium complectens*, Lovanii, 1645, S. 721 ff.: *De egressione familiae S. Brendani*.

J. COLGAN, *Triadis Thaumaturgae, sive divorum Patricii, Columbae et Brigidae, trium veteris et majoris Scotiae, seu Hiberniae*

¹ Nicht minder richtig hat J. BONNARD (*Krit. Jahresbericht*, III. Bd., 1891—1894, 2te Hälfte, Erlangen, 1897, S. 124) von einer früheren Brendan-Ausgabe gesagt: *M. WAHLUND a publié, pour les auditeurs de ses cours . . . une version en prose du Voyage de St. Brendan. Il ne considère pas lui-même son édition comme définitive et . . .* &c.

sanctorum insulae, communium patronorum Acta; TOMVS SECVNDVS, Lovanii, 1647, S. 206, N° XXXXII: „*Ex vita S. Brendani*“.

J. USSERIUS, *Britannicarum Ecclesiarum Antiquitates: Quibus inserta est Pestiferae adversus Dei Gratiam à PELAGIO Britanno in Ecclesiam inductae Haereseos Historia*, London 1687, S. 277, 476, 494 und 532, Sp. 2.

Acta Sanctorum Maii, collecta, digesta, illustrata &c. TOMVS TERTIVS quo dies XII. XIII. XIV. XV & XVI. continentur, Venetiis, 1738, S. 599 ff. „*De S. Brendano, seu Brandano, abbate Cluainfertensi in Hibernia*“.

TH. TANNER, *Bibliotheca Britannico-Hibernica: sive, de Scriptoribus, qui in Anglia, Scotia, et Hibernia ad saeculi XVII initium floruerunt, literarum ordine juxta familiarum nomina dispositis Commentarius*, London, 1748, s. v. „BRENDANUS“, S. 123 ff.

MERVYN ARCHDALL, *Monasticon Hibernicum or, an History of the Abbies, Pories, and other Religious Houses in Ireland*, London, 1786; neu herausgegeben von PATRICK F. MORAN, in zwei Teilen 1873 und 1876. T. I², 1873, S. 230: „*For the details of the life of this great Saint, we must refer the reader to a series of articles, which, in 1871 and 1872, appeared in the Irish Ecclesiastical Record (Oct. 1871 bis Jan. 1872) under the heading of 'Notes on the Life of St. Brendan'*“.

ALB. BUTLER, *The Lives of the fathers, martyrs, and other principal saints; compiled from original monuments, and other authentic records; illustrated with the remarks of judicious modern critics and historians*, 12 Teile; T. V, Dublin, 1838, s. v. May XVI, Art. „ST. BRENDAN THE ELDER“. — Übers. (von GODESCARD) *Vies des pères, des martyrs et des autres principaux saints*, Versailles, 1818—1821, 13 Teile.

J. LANIGAN, *An ecclesiastical history of Ireland from the first introduction of Christianity among the Irish, to the beginning of the thirteenth century; in four volumes*. T. II², Dublin, 1829, Kap. X, § 7.

ACH. JUBINAL, *La Légende latine de S. Brandaines, avec une Traduction inédite en prose et en poésie romanes*, Paris, 1836. Man vergleiche *Le Journal des Savants*, Nr. von Juli 1836, S. 446.

P. DOUHAIRE, *Cours sur l'histoire de la poésie chrétienne*, in: L'UNIVERSITÉ CATHOLIQUE. Recueil religieux, philosophique, scientifique et littéraire, T. VII, N° 40, avril 1839, S. 275 ff., Septième leçon, Légendes secondaires: „*Voyage de saint Branden aux îles Fortunées*“.

TH. WRIGHT, ST. BRANDAN: *A Medieval Legend of the Sea*, London, 1844 (= Publ. No. XLVIII of the Percy Society).

M. D'AVEZAC, *Les Iles fantastiques de l'Océan occidental au moyen âge, fragment inédit d'une histoire des îles de l'Afrique*, in: *Nouvelles Annales des Voyages et des Sciences géographiques, Nouvelle série, tome premier*, 1845, S. 293, § 1, 'Les îles de Saint-Brandan'.

W. J. REES, *Lives of the Cambro-British Saints, of the fifth and immediate succeeding centuries, from ancient Welsh & Latin mss. in the British Museum and elsewhere, with English translations, and explanatory notes. Published for the Welsh mss. Society*. Llandovery, 1853, S. 251 ff., Kap. IV: 'Vita Sancti Brendani'; S. 575 ff., engl. Übersetzung.

OSC. F. PESCHEL, 'Der Ursprung und die Verbreitung einiger geographischen Mythen im Mittelalter'; in: *Deutsche Vierteljahrs Schrift*, Heft 2, April—Juni 1854, N° 66, S. 225—292. Darin, S. 242—250: 'Die Legende von den Schiffahrten des heil. Brandan'. Auch in: *Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde* von OSC. F. PESCHEL, hrsg. von J. LÖWENBERG, Leipzig, I, 1877, S. 20—28, Kap. 2: 'Die Legende von den Schiffahrten des heil. Brandan'.

Cte DE DOUHET, *Dictionnaire des légendes du christianisme, ou Collection d'histoires apocryphes et merveilleuses se rapportant à l'Ancien et au Nouveau Testament, de vies des saints également apocryphes et de chants populaires tels que cantiques, complaintes et proses, communément répandus depuis les premiers siècles de l'Eglise jusqu' aux temps modernes, contenant . . . &c. &c. &c. Tome unique*, Paris, 1855, in: *Troisième et dernière Encyclopédie théologique, ou troisième et dernière série de dictionnaires sur toutes les parties de la science religieuse, p. p. M. l'Abbé MIGNÉ*, T. XIV, Sp. 277 ff. und *Suppl.*, Sp. 1233 ff., Art. 'Brandan (SAINT)'.
 .

E. O'CURRY, *Lectures on the manuscript materials of Ancient Irish History, delivered at the Catholic University of Ireland during the sessions of 1855 and 1856*, Dublin, 1861; Art. 'Tale of the Navigation of St. Brendan'.

L. TACHET DE BARNEVAL, *Histoire légendaire de l'Irlande*, Paris, 1856; Kap. XXIII: 'Voyage de Saint Brendan'. — *The Saints of Erin. Legendary History of Ireland* by L. TACHET DE BARNEVAL, translated from the French by J. G. SHEA, Boston, 1857; Kap. XXIII: 'St. Brendan's Voyage'.

P. VILLARI, *Antiche Leggende e Tradizioni che illustrano la Divina Commedia, precedute da alcune osservazioni*, in: *Annali delle Univers. Toscane*, T. VIII, Pisa, 1865, S. 82 ff., Kap. 5: 'La Leggenda di S. Brandano'.

[Miss] M[ARY] F[RANCES] CUSACK, *A History of the Kingdom of Kerry*, London, Dublin, Boston, 1871; Kap. III: „*St. Brendan's Voyage*“.

C. SCHRÖDER, *Sanct Brandan*. Ein lateinischer und drei deutsche Texte, Erlangen, 1871.

AL. PENROSE FORBES, *Kalendars of Scottish Saints with personal notices of those of Alba, Laudonia, & Strathclyde In Attempt to fix the Districts of their several Missions and the Churches where they were chiefly had in Remembrance*, Alphabetical List, Edinburgh, 1872, s. v. „BRANDAN“, S. 274 ff.

PATRICK F. MORAN, *Acta Sancti Brendani: Original Latin Documents connected with The Life of Saint Brendan, Patron of Kerry and Clonfert*, Dublin, 1872. Inhalt:

- I. *Vita Sancti Brendani*;
- II. *Oratio Sancti Brendani*;
- III. *Vita Metrica Sancti Brendani*;
- IV. *Navigatio Sancti Brendani*;
- V. *Legenda in Festo Sancti Brendani*;
- VI. *Legenda Brevis*;
- VII. *Missa in Festo Sancti Brendani*.

H. SUCHIER, „Brandans Seefahrt“; in den *Romanischen Studien*, I. Band, 5. Heft (Ausgegeben Mai 1875).

FR. MICHEL, *Les Voyages merveilleux de Saint Brandan à la recherche du Paradis terrestre*, Paris, 1878.

P. GAFFAREL, *Les Voyages de Saint Brandan & des Papæ dans l'Atlantique au moyen âge*. *Bulletin de la Société de Géographie de Rochefort*, Tome II, Année 1880—81, N° 5 Année 1880 juillet — août — septembre; lu à la séance du 14 juin 1880.

G. SCHIRMER, „*Zur Brendanus-Legendé*“, Habilitationsschrift als Einladung zu einer Probevorlesung über Irlands Antheil an der englischen Literatur, Leipzig, 1888.

H. ZIMMER, *Keltische Beiträge*. „Brendans Meerfahrt“; in der *Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Litteratur*, hrsg. von EL. STEINMEYER, 33. Bd., 1. Heft, Dez. 1888; 2. Heft, Apr. 1889; 3. und 4. Heft, Aug. 1889.

M. J. DE GOEJE, *La Légende de Saint Brandan*, in: *Actes du 8e Congrès International des Orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania*; Section sémitique (A): *Langues et Littérature de l'Islâm*, Leide, 1891—1893; Sonderabdruck 1890.

FR. NOVATI, *La „Navigatio Sancti Brendani“*, &c., Bergamo, 1892.

C. STEINWEG, 'Die handschriftlichen Gestaltungen der lateinischen Navigatio Brendani', Inaugural-Dissertation. Halle a/S., 1891; später in den *Romanischen Forschungen*, VII, Erlangen, 1893, erschienen, vermehrt mit den Schlusskapiteln: 'Die altfranzösische Prosa-Übersetzung'; 'Mutmassliche Gestaltung des Originals'.

P. GAFFAREL, *Histoire de la Découverte de l'Amérique depuis les origines jusqu'à la mort de CHRISTOPHE COLOMB, Première partie: Les précurseurs de Colomb*, Paris, 1892 (*Extrait des Mémoires de la Société bourguignonne de Géographie et d'Histoire*); Kap. VI: 'Les îles fantastiques de l'Océan atlantique; Le Paradis terrestre. — L'île de Saint-Brandan. — Voyages entrepris à la recherche de l'île de Saint-Brandan'.

J. O'HANLON, *Lives of the Irish Saints, with Special Festivals, and the Commemorations of Holy Persons, compiled from Calendars, Martyrologies, and Various Sources, relating to The Ancient Church History of Ireland*, T. V, Dublin, London, New York, (1892?); *Sixteenth Day of May. Article I. 'St. Brendan, Brandon, or Brenainn, Bishop and Patron of Ardfert, County of Kerry, and of Clonfert, County of Galway'*.

BUTE, *The Marquess of, Brendan's Fabulous Voyage. [A Lecture delivered on January 19, 1893, before the Scottish Society of Literature and Art]*. In: *The Scottish Review*, XXI, January and April 1893, Art. VII.

DENIS O'DONOGHUE, *St. Brendan the Voyager in Story and Legend*, 2te Aufl., Dublin, 1895; Kap. IV: 'The Voyage of St. Brendan'.

K. MEYER, *The Voyage of Bran, Son of Febal, to the Land of the Living, an old Irish Saga now first edited, with translation, notes, and glossary. — With Essays upon the Irish Vision of the Happy Otherworld: and the Celtic doctrine of Re-birth: by ALFR. NUTT*, 2 Teile, London, 1895 und 1897*.

C. WAHLUND, Eine altprovenzalische Prosauübersetzung von Brendans Meerfahrt, zum ersten Male hrsg.; in 'Festgabe für WEXDELIN FOERSTER', Halle, Oktober 1901, S. 129 ff.

* Auf dem Programme der *Conférence du dimanche de M. GASTON PARIS, Éc. prat. des Hautes Ét.*, für das akad. Jahr 1900—1901, über Brendans Meerfahrt, fanden sich als zu behandelnde Kapitel u. a. solche wie *L'Original latin: Étude des MSS.; Sources irlandaises; Certains traits se retrouvant en Orient; Légendes géographiques issues de la NAVIGATIO, &c.* Ferner auch *Traductions ou imitations autres que le Poème français: Prose française; Brendan italien, &c. &c.*

BRENDANS SEEFAHRT.

- I.** α) Lateinischer Kompromiss-Text; (*Seite 2, 4, 6 u. s. w. bis 100.*)
β) Französische Handschrift Nat.-Bibl. 1553; (*Seite 3, 5, 7 u. s. w. bis 101.*)
- II.** α) Lateinische Handschrift Nat.-Bibl. 15076; (*Seite 102, 104, 106 u. s. w. bis 200.*)
β) Französische Handschrift Maz.-Bibl. 1716; (*Seite 103, 105, 107 u. s. w. bis 201.*)
-

Incipit vita sancti Brendani.

1. Sanctus Brendanus, filius Finlocha, nepotis Althi de genere Eogeni, e Stagnile, regione Mumen-sium, ortus fuit. Hic erat vir magne abstinence et in virtutibus clarus, triumque fere millium pater fuit monachorum.

5

2. Cum esset in suo¹ certamine, in loco qui dicitur ‚saltus virtutum Brendani‘, contigit ut quidam patrum ad illum quodam vespere venisset, nomine Barintus, nepos [Neil]*, cumque interrogatus esset multis sermonibus a pre-dicto sancto patre, cepit lacrymari et se prosternere in ter-10 ram et diutius permanere in orationibus; sed sanctus Bren-danus erexit illum de terra et osculatus est illum dicens: ‚Pater, cur tristitiam habemus in adventu tuo? Nonne ad consolationem nostram venisti? Magis letitiam tu debes fratribus preparare. Indica nobis verbum Dei 15 atque refice animas nostras de diversis miraculis que vidisti² in oceano‘. Tunc sanctus Barintus expletis his sermonibus (*Bren-dani*)*^{**} cepit narrare de quadam insula dicens: ‚Filiolus meus Mernoc, procurator pauperum Christi, confugit a facie mea et voluit esse solitarius invenitque insulam juxta montem 20

* Die Wörter des lateinischen Kompromiss-Textes (s. die mit geraden Zahlen numerierten Seiten 2 bis 100), die ich in sogenannten ionischen Typen gedruckt und in eckige Klammern gesetzt habe, finden sich — übersetzt — in dem gegenüberstehenden französischen Texte (Hs. 1553), während in den übrigen französischen Manuskripten (s. die mit ungeraden Zahlen numerierten Seiten 103 bis 201) und in dem ihnen gegenüberstehenden lateinischen Ms. 15076 Entsprechendes fehlt.

** Die kursiv gedruckten Wörter in runden Klammern finden sich in der lateinischen Hs. 15076 wieder, wie auch Entsprechendes in den französischen Handschriften mit alleiniger Ausnahme der Hs. 1553.

¹ Ed. MORAN S. 86.

² Ed. JUBINAL S. 2.

De saint Brandainne le moine.

1. Brandainnes fu uns sains hom fils Synloca nies d'Alty de le* lignie Eogeni . et fu nes de le region Stanile** des Mumensijens . Cius Brandainnes estoit hons de grant abstinenche et nobles en uertus . et fu peres ennaises de trois mile moignes.

5

2. Com il fust en sen oratoyre ou liu qui est dis Li lande des vertus Brandainne . Il auint que uns abbes uint a lui a le vespree . Qui estoit Barintes apieles nies Neil . Com il fust demandes dou deuant dit saint pere . Cis Barintes commencha a plourer et se coucha a terre . 10 et demoura longhement en orisons . Mais sains Brandains le leua de terre . et le baisa si dist . Bials pere pour coi auons nous tristeche en te uenue . Enne venistes vous a no cons[ol]ation*** . Tu nous dois miex esleechier que courechier . Demoustre nous le parolle diu . 15 et refai nos ames des diuers miracles que tu as veus en le mer . Dont commencha a dire sains Barintes a saint Brandain† d'une isle et dist . Mes fils Mernoc pourueeres des pources ihū crist . se departi de deuant mi et iestres†† curieus . Il trouua une isle dales le mont 20

* JUBINAL *liest*: niés d'altyde, le . . . ; KELLER, *Altfr. Sagen II*, 1840, S. 1: Entel Altydes . . .

** *Handschr.* stamle; JUBINAL: Scamle.

*** *Handschr.* ofation.

† JUBINAL: à sains Brandains.

†† *Handschr.* iestres; JUBINAL: j'estres.

lapidis, nomine ,insulam deliciosam'. Post multum
vero temporis nuntiatum est mihi, quod plures
monachos secum haberet et Deus multa miracula per
illum ostendisset. Itaque perrexi illuc ut visitarem fili-
olum meum; cumque appropinquassem iter trium dierum, 5
in occursum meum festinavit cum fratribus suis: revelave-
rat enim Dominus illi adventum meum. Navigantibus autem
nobis in predictam insulam processerunt obviam sicut
examen apum ex diversis cellulis fratres. Erat enim habi-
tatio eorum sparsa, tamen unanimiter illorum conversa- 10
tio in spe, fide et caritate fundata erat: una refectio
ad opus Dei perficiendum [una¹ ecclesia] est. Nihil aliud
cibi ministrabatur illis nisi poma et nuces² atque ra-
dices et cetera genera herbarum. [Fratres] post completo-
rium singuli in suis cellulis usque ad gallorum cantus 15
seu campane pulsum permanserunt. Dum autem ego et fi-
liolus meus perambularem totam insulam, duxit ipse
me ad litus maris contra occidentem ubi erat navicula
pusilla et dixit mihi: ,Pater, ascende navem
et navigemus contra orientalem plagam ad insulam que di- 20
citur ,terra repromissionis sanctorum', quam Deus datu-
rus est successoribus nostris in novissimo tempore'. As-
cendentibus igitur navem nobis et navigare incipientibus
nebule cooperuerunt nos undique in tantum ut vix³ po-
tuissemus puppim aut proram navis videre. Transacto qua- 25
si unius hore spatio circumfulsit nos lux ingens et
apparuit terra speciosa et herbosa pomiferaque valde.
Cumque stetisset navis ad terram, descendimus nos et ce-
pimus nos circumire et ambulare illam insulam per quin-
decim dies et non potuimus finem illius invenire. Nihil 30
igitur herbe vidimus sine flore et arborum sine fructu;
lapides enim ipsius [omnes] pretiosi generis sunt. Porro
quinto decimo die invenimus fluvium vergentem ab orien-
tali parte ad occidentem. Cum considerarem hec omnia,

¹ Ed. MORAN S. 87.² Ed. SCHRÖDER S. 4.³ Ed. JUBINAL S. 3.

de pierre · Qui est apielee par non isle delisieuse · Apries
 une grant pieche de tans me fu nonchiet qu'il auoit pluseurs
 moignes auoc lui · Et *que* dex auoit demoustre molt
 de miracles par lui · En tel maniere alai a lui pour visiter
 men filluel · et *com* ie fusse a trois iours pries de me uoie · 5
 Il se hasta pour uenir encontre mi atout ses freres · Car
 nostre sires li auoit reuele men auenement · En [255 b] trues
 que nous nagiemes en l'isle deuant dite · li frere uinrent
 encontre nous de diuerses maisonceles aussi *comme compai-*
gnies de es · Car li habitacions d'iaus estoit espars · Neque- 10
denques li conuersions de *chiaux* estoit une en esperanche
 en foi et en carite une refections est a parfaire l'ueure diu
 en vne eglise · Nule chose de viande part n'est a iaus ami-
 nistree fors *que* pun & nois et rachines et toutes autres ma-
 nieres d'herbes · Li frere demeurent apries complie chascuns 15
 en se petite maison *duques* as cos cantans · ou *duques* a-
 pries le cloke · Entrues que iou et mes filleus aliemes par
 toute l'isle · il me mena au riuage de le mer encontre occi-
 dent · ou estoit une naciele et dist* a mi · Bials peres
 entrons en cele nef · et nauions contre occident · et 20
 a l'isle qui est dite terre de promission des sains
 que dex donra a nos successeurs ou daerrain tans · Dont *com-*
menchames a nauijer · et nues nous couurirent tot entour ·
 En tel maniere c'a painnes peusmes nous vir le coron deuant
 de no nef ne chelui derriere · Quant li espasse fu aussi *que* 25
 trespasse · dont luisi entour nous une grans clartes · et nous
 apparut vne terre biele et herbouse portant molt** de puns ·
 ***Quant nos nes fu arriuee a terre nous descendimes · et *com-*
menchames a auironner et a aler par · xv · iours en cele is-
 le · et n'en peusmes fin trouuer · Nous ne veismes nule cho- 30
 se d'erbe sains fleur ne d'arbres sains fruit · les pie-
 res toutes de cele isle sont de precieuse maniere · Mais
 au quinsime iour trouuasmes nous · i · flueue tournant d'o-
 rient a occident · Dont considerames toutes ces choses et

* JUBINAL *liest*: dist: — «Ami bials pères, u. s. 10.

** *Handschr.* ml't; JUBINAL: moult.

*** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

dubium nobis erat quid agere deberemus. Placuit itaque nobis transire fluvium, sed exspectavimus Dei consilium. Cum hec exposuissemus inter nos, subito apparuit nobis quidam vir cum magno splendore coram nobis, qui statim propriis nominibus nos appellavit atque salutavit 5 dicens: ‚Euge, boni fratres! Dominus enim revelavit vobis istam terram quam daturus est sanctis suis. Est enim medietas insule istius usque ad istud flumen: vobis non licet transire ulterius, revertimini ergo unde venistis‘. Cum hoc dixisset, interrogavi eum unde¹ esset aut quo no- 10 mine vocaretur. Qui dixit mihi: ‚Cur (*me*) interrogas unde² sim aut quomodo vocer? Cur non [*potius*] interrogas de ista insula? Nam sicut vides illam modo, ita ab initio mundi permanet. Indigesne³ aliquid cibi aut potus sive vestimenti? Unum annum enim es in hac insula et non gusta- 15 sti de cibo aut de potu; numquam fuisti oppressus somno, nec nox te cooperuit. Dies namque est semper sine ulla cecitate tenebrarum hic, Dominus noster Jhesus Christus lux ipsius est‘.

Confestim inchoavimus iter et ille vir predictus nobis- 20 cum venit usque ad litus ubi erat navicula nostra. Ascendentibus autem nobis navem raptus est vir ille ab oculis nostris, et venimus nos ad predictam caliginem ad insulam deliciosam. At ubi fratres nos viderunt, exsultabant exsultatione magna de adventu nostro 25 et plorabant de absentia nostra multo tempore dicentes: ‚Cur, patres, dimisistis oves vestras sine pastore in ista silva errantes? Novimus autem abbatem nostrum⁴ frequenter a nobis discedere in aliquam partem, nescimus in quam, et ibidem demorari aliquando duas ebdoma- 30 das aut unam vel plus minusve‘. Cum hoc audissem, cepi illos confortare dicens (*eis*): ‚Nolite, fratres, putare aliquid nisi bonum. Vestra conversatio procul dubio est ante portam paradisi: hic prope est insula que vocatur ‚terra repromis-

¹ Ed. MORAN S. 88.

² Ed. Casinensis S. 412, Sp. 1.

³ Ed. JUBINAL S. 4.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 5.

nous doutames que nous deuiemes faire . Il nous pleut a
 trespasser le flueue Mais nous atendimes le conseil diu .
 Comme nous eusmes espose ces choses entre nous . Vns hom
 plains de grant clarte s'apparut soudainement deuant
 nous ki nous [255 c] apiela esrant par nos propres nons 5
 et salua et dist . Les queles boin frere nostre sires vous
 a demoustre ceste terre . Le quele il donra as siens . Li
 moities de ceste isle est dusques a che flueue . Il ne
 vous loist mie passer outre . Retornes dont vous issistes .
 Quant il eut chou dit il demanda dont il estoit . et com-10
 ment il auoit a non . Qui dist . Pour coi demandes tu dont
 ie sui ne comment ie sui apieles . pour coi ne demandes
 tu anchois de ceste isle . Ensi que tu le vois maintenant
 en tel maniere dou commenchement . as tu besoing d'auchu-
 ne viande ne de boire ne de vestir . Tu as este . i . an en 15
 ceste isle . et n'as gousté de nule viande ne de nul boi-
 re . tu ne fus onques apresses* de dormir ne nus ne te
 couuri onques . Car li iours est adies ci sains nule oscur-
 te de tenebres . Nostre sires est lumiere de cele isle .
 ** Errant que li hons eut chou dit nous aqueillimes† no 20
 voie . et cis hom deuant dis ala deuant nous dusques au
 riuage . ou no nachiele estoit . Dont montasmes en no na-
 chiele et cis hom †† nous est ravis de no veue . Et ve-
 nismes a l'oscurte deuant dite a l'isle delicieuse . Mais .
 quant no frere nous virent il furent esleechie molt de no 25
 venue . et plouroient de no absense par lonc tans et disent .
 O vous pere por coi aues laissie uos brebis sans paistre
 esrans en ceste selue . Nous seumes que nos abbes se de-
 partoitoit molt souuent en auchune partie . Mais nous ne sa-
 uons en quele il demouroit a le fie . ii . semaines ou v-30
 ne ou plus . ou mains . Com il eurent chou dit . je les com-
 menchai a conforter et dire . Biau frere ne voellies mie au-
 chune fie cuidier fors que bien vo fins est deuant le porte
 de paradys . La est li isle qui est apielee tierre de promis-

* Handschr. apfles; JUBINAL liest: apenssées.

** Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

† Handschr. aqillimes; JUBINAL liest: anqillimes.

†† Handschr. hō

sionis sanctorum¹, ubi nec nox imminet nec dies finitur; illamque frequentat abbas Mernoc. Angeli enim Dei custodiunt illam. Nonne cognoscitis in odore vestimentorum nostrorum quod in paradiso Dei fuimus? Tunc responderunt fratres dicentes: „Abba, novimus quia fuistis in paradiso ¹Dei. 5

(*sed ubi sit ille paradisus ignoramus.*) 5 b

Nam sepe fragrantiam vestimentorum abbatis nostri quadraginta dierum ² spatio (*inde revertentis*) probavimus redolentem⁴. Quibus ergo dixi: „Illic ego mansi duas ebdomadas cum filiolo meo sine cibo et potu: in tantum enim satietatem corporalem habuimus ut ab aliis vide- 10 remur repleti musto⁴. Post vero quadraginta dies, accepta benedictione fratrum et abbatis, reversus sum cum sociis meis ut redirem ad cellulam meam ad quam iturus eram crastino⁴. His auditis sanctus Brendanus cum omni congregatione sua prostravit se ad terram glorificantes Deum atque 15 dicentes: „Justus est Dominus in omnibus viis suis et sanctus in omnibus operibus suis qui revelavit servis suis tanta et talia mirabilia, et benedictus in donis suis qui hodie nos refecit spirituali gustu⁴. His finitis sermonibus dixit sanctus Brendanus: „Eamus ad ³ refectionem corporis 20 et ad mandatum novum⁴. Transacta autem illa nocte et accepta benedictione fratrum ad cellam suam sanctus Barintus perrexit.

3. Igitur sanctus Brendanus de omni congregatione sua elegit bis septem fratres; ⁴ conclusit se in uno oratorio 25 cum illis et locutus est ad eos dicens: „Combellatores mei amantissimi, consilium et adjutorium a vobis ⁵ postulo, quia cor meum et omnes cogitationes mee conglutinate sunt in unam voluntatem: tantum, si voluntas Dei est, terram de qua locutus est pater Barintus „repromissionis sanctorum⁴ 30

¹ Ed. JUBINAL S. 5.

² Ed. MORAN S. 89.

³ Ed. Casinensis S. 412, Sp. 2.

⁴ Ed. JUBINAL S. 6.

⁵ Ed. MORAN S. 90.

sion des sains . La n'est nuis onques ne iours n'i fine
 onques . cheli ante Mernoc . Li angele diu wardent che-
 li . Enne connessies vous en l'oudeur de nos* uestemens
 que nous fumes em paradys diu . [255 d] Dont respondirent
 li frere et disent Sire abbes nous auons seut *que* vous fus- 5
 tes ou paradys diu . Car nous auons esprouue le flaireur
 des vestemens l'abbe . Qui estoit tenue** *usque a* . xl . iours
 de l'oudeur . Je demourai la . ii . semaines auoecques men
 filleul sains boire et sains mangier . Car nous eusmes
 tant de soelement corporel *que* nous estiemes veu plain 10
 de moust . Apries . xl . *** iour quant nous eusmes rechut
 beneichon de no frere & no abbe . je retournai et mi com-
 paignon aussi pour aler a m'isle . ou iou deuoie l'endemain
 aler . Ces choses en tel maniere† sains Brandains . et
 toute se congregations s'agenouillierent a terre . et en 15
 glorefiant disent . Nostre sires est iustes†† en toutes
 ses voies & sains en toutes ses oeures ki a reuelet a ses
 siergans tant de merueilles & teles . et soit beneis qui
 nous a refait hui de l'espirituel goust . Ces parolles fines
 sains Brandains dist alons a le refections de no cors . 20
 et au mandement nouuiel . Quant cille nuis fu passee . et
 il eut prise le beneichon des freres . Sains Barintes ala
 a se maison.

3. ††† Apries chou esliut sains Brandains . vii .
 des Freres de se congregation et entrerent en . i . oratore . 25
 Il et Li autre . vii . frere . Si parla a iaus et dist . Mi
 frere mi ami ie requier a uous aide de conseil . Car mes
 cuers et toutes mes pensees sont assanlees en vne uolente
 . en tant est li volentes de diu . jou ai pourpense en
 men cuer a querre le tierre de le promission des sains 30

* *Handschr.* uos; *der lat. Text:* nostrorum; JUBINAL: nos.

** JUBINAL: venue.

*** *Handschr.* (und auch JUBINAL): el; *die lat. Hss.* . xl . oder *ausgeschrieben:* quadraginta.

† *Sc.* oies; *vgl.* S. 91, Z. 5: Le quel chose oie.

†† *Handschr.* (und auch JUBINAL): vistes *statt:* iustes (= iustes).

††† Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

in corde meo proposui querere¹. Quid vobis videtur aut quod consilium mihi vultis dare? Illi vero agnita sancti patris voluntate quasi uno ore dicunt omnes: ,Abba, voluntas tua ipsa² est et nostra. Nonne parentes nostros dimisimus, nonne hereditatem nostram despeximus et corpora nostra tradidimus in manus tuas? Itaque parati sumus sive ad mortem sive ad vitam tecum ire: unum tantum est ut queramus Dei voluntatem'. Definivit ergo sanctus Brendanus et hi qui cum eo erant jejunium quadraginta dierum semper per triduanas agere et postea proficisci. Transactis jam quadraginta diebus et salutatis fratribus ac commendatis preposito monasterii sui qui fuit postea successor in eodem loco, profectus est contra occidentalem plagam cum quatuordecim fratribus ad insulam cujusdam sancti patris nomine Aende: ibi demoratus est tribus diebus et tribus noctibus.

4. Post hec accepta benedictione sancti patris et omnium monachorum qui cum eo erant, profectus est in ultimam partem regionis sue, ubi demorabantur parentes ejus. Attamen noluit illos videre, ³sed in cujusdam summitate montis extendentis se longe in oceanum, in loco qui dicitur ,sedes Brendani', fixit tentorium suum, ubi erat introitus unius navis. Sanctus Brendanus et qui cum eo erant acceptis ferramentis fecerunt naviculam levissimam, costatam et columnatam ex vimine, sicut mos est in illis partibus, et cooperuerunt eam coriis bovinis ac rubricatis in cortice roborina linieruntque foris omnes juncturas pellium ex butiro et miserunt duas paraturas navis de aliis coriis intus in navem et dispendia quadraginta dierum et butirum ad pelles preparandas ad cooperimentum navis et cetera ⁴utensilia ⁵que ad usum vite humane (*pertinent. Arborem posuerunt in medio navis et velum et cetera que ad gubernationem navis*) pertinent. ⁶Sanctus Bren-

¹ Hier endet das von REES gegebene Fragment der Navigatio Brendani.

² Ed. SCHRÖDER S. 6.

³ Ed. JUBINAL S. 7.

⁴ Ed. MORAN S. 91.

⁵ Ed. Casinensis S. 413, Sp. 1.

⁶ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 115.

de le quele li abbes Barintes parla que vous en sanlle ore ·
 et quel conseil me uoles donner · Cil commurent le uolente
 dou saint pere · et respondirent tos tans *que* d'une bouke ·
 Sire uo volentes est nostre · En auons nous laissie [256 a]
 nos peres et nos meres et nos hiretages auons* despites · 5
 et nos cors auons donnees en uos mains · En tel maniere som-
 mes nous apparillie d'aler** auoec ti soit a mort ou a vie ·
 Vne chose est tant seulement *que* nous querons le uolente de
 diu · Dont ordenerent sains Brandains et tout cil qui auoec
 Lui estoient a juner · xl · iours adies · et le deuoient faire 10
 trois iours en le semaine · et puis leur uoie aler ·
 Quant li · xl · iour furent trespasse · et li frere furent
 salue et commande au prouost de l'abbie · Qui fu
 apries*** ses successeres en che meisme liu · Dont ala uers occi-
 dent atout · xiiii · † freres a l'isle d'un saint pere · Qui 15
 est apieles Aende · La demoura par trois iours & par trois nuis.

4. Apries prist le beneichon dou saint pere et
 de tous les moingnes qui estoient auoec lui · et ala en
 le daerrainne partie de se region · ou ses peres et se mere
 demouroient · et nequedenques ne les ualt nient veir · 20
 Mais en le hauteche d'une montaigne qui s'estent lonc en
 le mer ou liu qui est apieles Bramdain †† fika se tente ou
 estoit li entree d'une nef · Sains Brandains et cil qui estoient
 auoec lui prisent ferremens · et fisent une nachiele treslegiere
 costue · et a coulombes de dehors ††† · si com il est coustume 25
 en ces parties · et le couurirent de cuirs de bues tanes en
 escorche de caisne · et oinsent les iointures des piaus
 de bure · Et misent · ii · autres apparillures d'autre cuir
 en le nef · et uiure de · xl · iours · et bure a apparillier
 les piaus · Qui deuoient couvrir le nef · et toutes autres 30
 choses pourfitables a l'usage de uie humaine. Sains Bran-

* *Handschr.* anouf.

** JUBINAL: d'aller.

*** *Handschr.* aps; JUBINAL: après.

† JUBINAL: à tous · xiiii ·

†† *Handschr.* bramdain.

††† *Ursprünglich*: coulombes de hors (*Hürden*)?

danus fratribus suis precepit in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti intrare navem.

5. Cum-
que ille solus stetisset in litore et benedixisset portum,
ecce tres fratres supervenerunt de suo monasterio post illum 5
qui statim ceciderunt ante pedes sancti patris dicentes:
,Pater carissime, dimitte nos tecum ire quo iturus es:
alioquin moriemur in isto loco fame et siti. Decrevimus
enim peregrinari omnibus diebus vite nostre'. Cum vir
Dei vidisset illorum angustiam, precepit illis intrare 10
navem dicens: ',Fiat voluntas vestra, filioli'. Et addidit:
,Scio quomodo vos venistis: iste frater bonum opus opera-
tus est, nam Deus preparavit sibi aptissimum locum, vobis
autem preparavit deterrimum iudicium'.

6. ¹ Ascendit sanctus Brendanus in navem extensisque 15
velis ceperunt navigare contra solstitium estivale. Habe-
bant autem prosperum ventum nihilque eis opus fuit navigare
nisi vela tenere. ² Post quindecim vero dies cessavit ventus
et ceperunt navigare usque dum vires eorum deficerent. Tunc
sanctus Brendanus cepit illos confortare atque admonere 20
dicens: ',Fratres, nolite formidare. Deus enim noster nobis
adjutor est, et nauta et gubernator. Mittite intus omnes
remiges et gubernacula, tantum dimittite vela extensa
et faciat Deus sicut vult de servis suis et de sua nave.'
Reficiebantur autem semper ad vesperam et ³ aliquando ven- 25
tum habebant, tamen ignorabant ex qua parte veniebat,
aut in quam partem ferebatur navis. ⁴ Consummatis autem
jam quadraginta diebus et omnibus dispendiis que ad vi-
ctum pertinebant consumptis, apparuit eis quedam insula
ex parte septentrionali valde saxosa et alta. Cum autem 30
appropinquassent ad litus illius, viderunt ripam altis-
simam sicut murum et diversos rivulos descendentes
de summitate insule fluentes in mare: tamen minime potue-

¹ Ed. JUBINAL S. 8.

² Ed. SCHRÖDER S. 7.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 116.

⁴ Ed. MORAN S. 92.

dains commanda ses freres entrer en le nef . ou non
le pere et le fil et le saint esperit.

5. * Quant il furent entre en le nef . et comme
sains Brandains fust el [256 b] riuage . et eust benei le port .
Dont uinrent troi frere de s'abbie apries lui qui errant 5
chairent as pies le saint pere et disent . Biax peres lai
nous aler auoec ti ou tu dois aler . ou se chou non nous
de fain morrons en che liu chi . Nous auons propose a a-
ler en pelerinage tous Les iours de no uie . Quant li
hom diu eut ueu l'angoisse d'iaus . il leur commanda en- 10
trer en le nef et dist . mi filleul vo volentes soit faite .
et auoques dist . je sai comment vous uenistes . Cis fre-
res a fait bonne oeure . Car nostre sires li a apparillie
boin liu . A vous a il apparillie cruel iugement.

6. Sains Brandains entra en le nef et commenchièrent 15
a nagier a voile estendu encontre miedi . Il auoient boin
uent ne n'auoient mestier de nagier fors de tenir les
voiles . Apries . xv . iours leur cessa li vens . et commen-
chièrent a nagier tant k'il ne peurent plus . Dont leur com-
mencha sains Brandains a conforter a amonester et 20
dire . Biax frere ne voellies mie resoignier Car dius est nos
aidieres et nos notonniers . et nos goureneres . Metes ens
tous vos nauirons . et laissies le gourenail tant seulement
les voiles tendus et dex fache ensi com il veut de ses sier-
gans et de se nef . Il estoient refait a le uespre . et a- 25
uoient auchune fie vent . Mais nequedenques il ne sauoient
dont il venoit . ne en quel part leur nes estoit portee .
Quant li . xl . iour furent passe et il eurent tout despendu
chou que pertenoit** a leur uiure . il leur apparut vne isle
deuers septemtrion moult plainne de pieres et haute . Quant 30
il uinrent au riuage de cele isle il virent une riue molt
haute . aussi comme*** mur . et diuers ruiusaus descendans
dou soumeron de cele isle et couroient en le mer . Nequedenques

* *Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.*

** JUBINAL *schreibt*: partenoit. *Vgl. S. 43, Z. 12*: apertenoit, u. s. 11.

*** JUBINAL: com.

runt invenire portum ubi staret navis. Fratres enim vexati erant valde fame et siti. Singuli vero acceperunt vasa ut aliquid de aqua possent sumere.

Sanctus Brendanus cum hec vidisset dixit: ‚Nolite hoc facere! Stultum est enim quod agitis, [quando] Deus non vult nobis ostendere portum intrandi, et vultis facere rapinam? Dominus Jhesus Christus post tres dies ostendet servis suis¹ portum et locum manendi ut reficiantur corpora vexatorum‘. Cum autem circumissent per tres dies illam insulam, tertia die circa horam² nonam invenerunt portum ubi erat aditus unius navis et statim surrexit sanctus Brendanus et benedixit introitum. Erat namque petra incisa ex utraque parte mire altitudinis sicut murus. Cum vero omnes descendissent de nave et stetissent in terra, precepit sanctus Brendanus ut nihil de supellectili tollerent de nave. Porro ambulantes per ripas maris occurrit illis canis per quamdam semitam et venit ad pedes sancti Brendani, sicut solent canes venire ad pedes dominorum suorum. Tunc sanctus Brendanus dixit fratribus suis: ‚Nonne bonum nuntium donavit nobis Deus? Sequimini eum‘. Et³ secuti sunt fratres canem usque ad oppidum.

7. Intrantes autem in oppidum viderunt aulam magnam ac⁴ stratam lectulis et sedibus aquamque ad pedes lavandos. Cum autem resedissent, precepit sanctus Brendanus sociis suis dicens: ‚Cavete, fratres, ne sathanas perducatur vos in tentationem. Video enim illum suadentem uni ex tribus fratribus qui post nos venerunt de nostro⁵ monasterio de furto pessimo. Orate pro anima ejus, nam caro ejus tradita est in potestatem sathane‘. Illa autem domus in qua residebant erat quasi inserta

¹ Ed. JUBINAL S. 9.

² Ed. Casinensis S. 413, Sp. 2.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 117.

⁴ Ed. MORAN S. 93.

⁵ Ed. SCHRÖDER S. 8.

ne peurent trouuer pour chou* li nes s'arestast . Li frere
 es[256 c]toient molt traueillie de fain et de soif . Li un et
 li autre prisent en tel maniere k'il peussent aucune chose
 prendre de cele eue . Sains Brandains quant il eut chou ueu
 dist . Ne uoellies mie chou faire . C'est sotie que vous fai- 5
 tes quant dex ne nous velt demostre port d'entrer . et vo-
 les faire rauine . Nostre sires ihc cris demousterra Apries
 trois iours a ses desciples port et liu de demourer . et
 seront no cors refait de choses resoignies . Quant il eurent
 ale par trois iours en cele isle il trouuerent au tierch 10
 iour a l'eure de nanne port ou estoit li voie d'une nef . et
 errant se leua sains Brandains et benei l'entree . Vne pie-
 re entaillie d'une part et d'autre de tresgrande grandee
 estoit la aussi comme murs . Quant il furent tout de le nef .
 et fuissent en le terre . Sains Brandains leur commanda 15
 k'il dou harnas de le nef n'ostaissent nient . Mais entruies
 k'il aloient par les riues de le mer . vns chiens vint encon-
 tre iaus par vne sente . et uint as pies saint Brandain aus-
 si comme** li chien suelent as pies de leur signors . Dont
 dist sains Brandains a ses freres . En nous a dius donne 20
 boin message ensiunle ou k'il voist . et siuierent le chien
 dusques au chastel.

7. *** Dont entrerent en . 1 . chastel . et uirent
 une grande sale . et plainne de lis et de sieges . et eue
 a lauer les pies . Com il fuissent assis sains Brandains 25
 commanda a ses compaignons et dist . Wardes vous biau frere
 que li dyables ne vous maint † en temptation . Ie voi
 . 1 . des trois freres de no abbeie qui vinrent apries nous
 enörtant de tresmaluais larrechin . Prijes pour s'arme .
 Car se chars est donnee en le poissanche de l'anemi . Li 30
 maisons en le quele †† il demouroient estoit tout entour aussi

* JUBINAL: pour ch'ou. *Vielleicht hatte die Vorlage der Handschr.*
 port ou, welches dann der Kopist als porcou (= pour chou) gelesen; vgl.
 im lat. Text S. 14, Z. 1 und Z. 11: portum ubi.

** JUBINAL: com.

*** Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

† JUBINAL: maine.

†† JUBINAL: lequelle.

per parietes in circuitu de appendentibus vasculis diversi generis metalli frenisque et cornibus circumdati argento. Tunc sanctus Brendanus dixit ministro suo qui solebat panem¹ apponere fratribus: ‚Fer prandium quod nobis Deus misit‘. Qui statim surrexit invenitque mensam positam et 5 linteamina et panes singulos miri candoris et pisces. Cum allata fuissent omnia, benedixit sanctus Brendanus prandium et dixit fratribus: ‚Qui dat escam omni carni, confitemini Deo celi‘. Residebant igitur fratres et magnificabant Deum. Similiter et potum quantum volebant sumebant. 10 Finita autem cena et opere Dei finito, dixit predictus vir: ‚Requiescite: ecce singuli lecti bene strati, opus est vobis ut repausetis membris vestris ex nimio labore fatigatis [navigandi]‘. Cum autem fratres obdormissent, vidit sanctus Brendanus opus diaboli: infantem 15 ethyopem habentem frenum in manu et jocantem ante fratrem² predictum. Statim sanctus Brendanus surrexit et cepit orare pernoctans usque ad diem. Mane vero jam facto cum fratres ad opus Dei festinassent et iter egissent ad navem, ecce apparuit mensa parata sicut pridie: ita per tres 20 dies et per tres³ noctes preparavit Deus prandium servis suis. Post hec sanctus Brendanus cum sociis suis cepit iter agere et fratribus dicere:

‚Videte ne aliquis ex vobis aliquid de substantia istius insule tollat secum‘. At illi omnes responderunt: 25 ‚Absit, pater, ut aliquis iter nostrum furto violet‘. Tunc sanctus Brendanus dixit: ‚Ecce frater noster quem

¹ Ed. JUBINAL S. 10.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 118.

³ Ed. MORAN S. 94.

que toute aornee des vaissiaus pendus qui estoient de diuerse maniere de metal de frains de cornes sourargentees *. Dont dist sains Brandains a sen siergant [256 d] qui soloit le pain metre deuant ses freres . porte le mangier que dex nous a [e]nuoie ** qui se leua maintenant et trouua le table 5 mise et le nape et le pain blanc . Quant toutes ces choses furent *** . Sains Brandains benei le mangier . et dist as freres . Souuigne uous dou diu dou chiel . Qui donne uiande a toute gent humaine . Dont s'asissent li frere . et loerent diu & aussi f[i]sent † le boire tant qu'il peurent . 10. Quant li †† mangiers fu fines . et li oeure diu parfaite . Se dist sains Brandains reposez vous vees ichi chascun lit molt bien apparillie . Il vous est besoing que vous reposez vos membres dou grant trauail de nauijer. ††† Comme li frere dormissent . Sains Brandains vit l'ueure le dyable . et un 15 ethyopijen aiant . i . frain en se main . et iuant deuant le frere deuant dit . Maintenant se leua sains Brandains et commencha a aorer et demourer en orisons dusques au iour a la matinee quant li frere s'apparillaissent au sieruiche diu . & apries alaissent a le nef . Dont apparut vne taule aussi que le iour 20 deuant . En tel maniere apparilla par trois iours et par trois nuis nostre sires le mangier a ses siergans . Apries chou sains Brandains et li frere aqueillirent¹ leur uoie et dist as freres . Wardes que nus de uous n'enporche² aucune sustanche auoec Lui de ceste isle . Mais tout cil respondirent . 25 Ia n'aigne que auchuns de nous corrompe se voie³ par larrechin . Dont dist sains Brandains uees ichi le frere que

* Handschr. (und auch JUBINAL) hier zwei Wörter: four argêtees.

** In der Handschrift, in Folge eines Fleckchens: a uoie.

*** Sc. apportes; vgl. S. 31 & 33: Quant ces choses chi furent ensi apportes (lat. Allatis itaque omnibus). Vgl. auch S. 22 & 23, Z. 10.

† Handschr. undeutlich; JUBINAL: fuissent le boirs.

†† In der Handschrift hier ein Fleck, über den li von moderner Hand geschrieben ist.

††† Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

¹ Handschr. aqillirent; JUBINAL liest: anqillirent.

² JUBINAL: n'en porche; vgl. S. 25, Z. 12; S. 95, Z. 6.

³ JUBINAL: vois.

dixi vobis heri, habet frenum argenteum in sinu suo quod hac nocte dedit ei diabolus'. Cum hec audisset predictus frater, jactavit frenum de sinu suo et cecidit ante pedes sancti viri dicens: 'Pater, peccavi! Ignosce mihi et ora pro anima mea, ne pereat'. Confestim (*omnes*) pro- 5
straverunt se ad terram deprecantes Dominum pro anima¹ fratris. Elevantes autem se fratres a terra elevatoque fratre a predicto sancto patre, ecce viderunt ethyopem parvulum salire de sinu suo, et ululantem voce magna et dicentem: 'Cur me, vir Dei, jactas de mea habitatione in 10
qua habitavi septem annis et facis me alienari ab hereditate mea'? Ad hanc vocem sanctus Brendanus dixit: 'Precipio tibi in nomine Domini Jhesu Christi ut nullum hominem ledas usque in diem judicii'. Et conversus ad fratrem dixit: 'Sume corpus et sanguinem² Domini nostri, 15
quia anima³ tua modo egredietur de corpore tuo et hic habebis locum sepulture. En frater tuus qui venit tecum de monasterio (*nostro*) in inferno habet locum sepulture'. Itaque accepta eucharistia anima fratris egressa est de corpore et suscepta est ab angelis, videntibus fratribus. Corpus vero 20
ejus conditum est in eodem loco. Igitur fratres cum sancto Brendano venerunt ad litus ejusdem insule ubi erat (*illorum*) navis. Ascendentibus illis navem, occurrit illis juvenis portans cophinum plenum panibus et amphoram aque [*plenam*], qui dixit illis: 'Sumite benedictionem de manu servi vestri. 25

¹ Ed. JUBINAL S. 11.

² Ed. SCHRÖDER S. 9.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 119.

ie uous dis il a le frain d'argent en sen sain que li dyables
 li* donna anuit . Quant li freres deuant dis eut oi ces cho-
 ses il ieta le frain de sen** sain et chai deuant les pies
 dou saint homme et dist . Biax peres j'ai pekie pardonne Le
 me . et prie pour m'arme*** qu'ele ne perisse . Erranment *que* 5
 il eut chou dit se couchierent a terre et prijerent [257 a] pour
 l'arme**** dou frere . Li frere esleuant iaus de tierre . et li
 freres deuant dis esleues dou saint pere deuant dit uirent
 donkes . i . ethyopijen petit saillir de sen sain . et uslant a
 haute uois et disant . Od tu hom diu pour coi me boutes tu 10
 hors de men habitation ou iou ai habite . vii . ans . et me fais
 estraigne de men hyretage . A cele uois dist sains Brandains .
 Ie te † commande ou non nostre signor ihū crist *que* tu ne
 faches mal a nul homme †† dusques au iour dou iugement . Et
 dont ala au frere et dist prent le cors et le sanc nostre ††† 15
 signour . Car t'ame se departira de ten cors . et aras chi
 liu de sepulture . E: las tes freres qui vint auoec ti de l'ab-
 beie a en infier †††† liu de sepulture . Quant il eut pris
 le cors¹ diu . li ame dou frere est issue de sen cors . et fu
 prise des angeles uoiant les freres . Li cors de lui est 20
 enfouis en che liu meisme .² Dont uinrent li frere auoec
 saint Brandain³ au riuage de cele isle ou li nes estoit .
 Si monterent en le nef . et uns jouenenchiaus portans . i .
 cuerbison plain de pain et vne buire plainne d'eue uint encon-
 tre iaus . Qui dist . prendes beneichon des mains de uo sief . 25

* JUBINAL: lui.

** JUBINAL: sor.

*** JUBINAL: ame *statt*: arme.

**** JUBINAL: por l'ame; *Handschr.* p^h

† In der Handschrift hier ein Fleck, über den te von moderner Hand geschrieben ist.

†† JUBINAL: hommes.

††† *Handschr.* nre; JUBINAL: notre. So auch S. 25, Z. 25; S. 45, Z. 22, u. s. 10.

†††† JUBINAL *liest*: à ennifier.

¹ JUBINAL: corps.

² *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

³ JUBINAL: sains Brandains.

Restat enim vobis longum iter usque dum invenietis consolationem. Tamen non deficiet vobis panis neque aqua¹ ab isto die usque in pascha'. Accepta autem benedictione ceperunt navigare in oceanum, semperque per biduanas reficiebantur. Et ita per diversa loca oceani ferebatur navis. 5

8. Quadam die viderunt insulam non longe, et cum cepissent navigare ad illam², subvenit illis (*in adiutorium*) prosper ventus, ut non laborassent ultra vires. Cum autem navis stetisset in portu, precepit vir Dei omnes³ exire de nave, ipse autem egressus est post illos. Cir- 10 cumeuntes insulam viderunt aquas largissimas manare ex diversis fontibus plenas piscibus. Dixitque sanctus Brendanus fratribus suis: 'Faciamus hic opus divinum, et sacrificemus Deo agnum immaculatum quia hodie est cena Domini'. Et ibi manserunt usque in sabbatum sanctum⁴ pasche. Invene- 15 runt etiam ibi diversos greges ovium unius coloris, id est albi, ita ut non possent terram videre pre multitudine ovium. Convocatis fratribus (*suis*), sanctus Brendanus dixit illis: 'Accipite que sunt necessaria ad diem festum de grege'. Illi autem acceperunt de grege unam ovem et 20 cum illam ligassent per cornua, sequens illorum vestigia sequebatur quasi domestica illum qui tenebat ligatam (*usque ad locum ubi stetit vir Dei*). At ille: 'Accipite, inquit, unum agnum immaculatum'. Qui cum viri Dei mandata complerent, paraverunt omnia ad⁵ opus diei crastine. 25 Et ecce apparuit illis vir portans sportellam plenam panibus subcinericiis et alia necessaria victui. Cum hec posuisset ante⁶ virum Dei, cecidit pronus ante faciem suam tribus vicibus ad pedes sancti patris dicens:

,Unde 30

hoc meis⁷ meritis, o margarita Dei, ut pascaris in istis sanctis diebus de labore manuum mearum'? Sanctus Brendanus

¹ Ed. MORAN S. 95.

² Ed. JUBINAL S. 12.

³ Ed. Casinensis S. 414, Sp. 2.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 120.

⁵ Ed. MORAN S. 96.

⁶ Ed. SCHRÖDER S. 10.

⁷ Ed. JUBINAL S. 13.

Car longhe uoie vous est a uenir dusques adont *que* vous trouue-
res consolation . Nequedenkes ne vous faurra pains ne eue dus-
ques en le pasque . Quant il eurent pris beneichon il commen-
chierent a nagier en le mer . et estoient refait adies par . ii
iours . et leur nes estoit portee ia par diuers lius de le mer. 5

8. . i . iour virent vne isle ne mie lonc . et com
il commenchaissent a nagier a cheli . propres uens leur vint
pour chou qu'il ne labouraissent outre lor forches . Com-
me li nes fust arestee au port . Li hom commanda a tous
issir de le nef . et il issi apries iaus de le nef . Il ale-10
rent entour l'isle . et virent eues grans accourre* [257 b] de
diuerses fontainnes plainnes de pissons et sains Brandains
dist a ses freres . Faisons chi oeure deuine . et sacrefions
a diu un aigniel tout blanch . Car li cainne nostre signour
est . et demourerent la dusques ou saint samedi de pasques . 15
Il trouuerent la diuers fous** de brebis d'une couleure c'est
de blanch . En tel maniere *que* li terre ne peust estre veue
por le multitude des brebis . Sains Brandains apiela les fre-
res . et dist prendes*** dou fouc† chou *que* besoins est au
iour de le feste . Il prisent dou fouc† une brebis . et 20
quant il l'eurent loie par les cornes . ele †† ensiuoit
le trache de chelui qui le menoit . aussi *que* s'ele fust
priuee . Sains Brandains dist . prendes . i . aigniel tout
blanch . Com il eussent emplì les commandemens de l'hom-
me diu . Il apparillierent toutes les choses au iour de l'en-25
demain . Et dont apparut a iaus vns hom portans vne cuer-
bille plainne de pain cuit en cendres . et autres choses nec-
cessaires ††† a uiure . Com l'eust mis deuant l'omme diu .
il chai enclins deuant se face . par trois fies as pies dou
saint pere et dist . O margherite de diu de coi est chou 30
est chou par merites miues . que tu ies peus en ces sains
jours de le labour de mes mains . Sains Brandains

* JUBINAL: accourre.

** JUBINAL: diverses fons; GODEFROY, *Dictionnaire*, s. v. Folc, *korrigiert*
JUBINAL.

*** JUBINAL: prendées.

† JUBINAL: fono.

†† JUBINAL: elle.

††† JUBINAL: nécessaires; so auch S. 23 †; S. 47 *; S. 61 †.

relevato eo de terra et dato osculo dixit: ‚Fili, Dominus noster Jhesus Christus providit nobis locum ubi possumus celebrare suam sanctam resurrectionem‘. Cui ait predictus vir: ‚Pater, hic celebrabitis istud sabbatum sanctum, vigiliis et missam cras in illa insula quam modo videtis, proposuit vobis Deus celebrare suam resurrectionem‘. Cum hec dixisset, cepit obsequium famulorum Dei facere et omnia que necessaria erant in crastinum preparare.

Al-
latis autem ad navem copiis, dixit vir ad sanctum Brendanum: ‚Vestra navicula non potest amplius portare: ego vobis transmittam post octo dies que vobis¹ necessaria erunt de cibo et potu usque in pentecostem‘. Sanctus Brendanus dixit: ‚Unde nosti ubi erimus post octo dies?‘ Cui ait: ‚Hac nocte eritis in illa insula quam vos videtis prope, et cras usque in sextam horam. Postea navigabitis usque ad illam insulam que est non longe ab ista contra occidentalem plagam, que vocatur² ‚paradisus avium‘. Ibiue manebitis usque ad octavas pentecostes‘. Interrogabat quoque sanctus Brendanus illum, quomodo potuissent oves esse tam magne sicut ibi vise sunt. Erant enim majores quam boves. Cui ille dixit: ‚Nemo colligit lac de ovibus in hac insula, nec hiems destringit illas, sed in pascuis semper commorantur et ideo majores sunt hic quam in vestris regionibus‘. Profecti³ sunt ad navem et ceperunt navigare data vicissim benedictione.

9. Cum autem appropinquassent ad illam insulam stetit navis, antequam⁴ portum illius potuissent tenere.

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 121.

² Ed. Casinensis S. 415, Sp. 1.

³ Ed. JUBINAL S. 14.

⁴ Ed. MORAN S. 97.

dist · quant il eut* chelui releue de terre et baisiet · Biaus
 fils nostre sires ih̄c cris nous a pourueu · i · liu ou nous
 poons celebrer se sainte resurrexion a cui li deuant dis
 dist · Biaus peres vous celebrerres chi che saint samedi
 vegilles et messe en cele isle que vous vees maintenant · 5
 Diex uous** a pourueut de celebrer se sainte surrexion · ***
 Quant il eut chou dit il commencha le seruiche des sergans
 diu a faire · et toutes les choses qui estoient neccessaires †
 a l'endemain a apparillier · Quant habondanches de choses
 furent a le nef aportees · li hom dist a saint Brandain · †† 10
 vos nes n'en puet plus porter · [257c] je uous enuoierai
 apries · viii · iours chou que besoins vous iert de mangier
 et de boire dusques a le pentecouste · Sains Brandains dist ·
 De coi ses tu ou nous serons apries · viii · iors · A cui il
 respondi · En ceste nuit seres vous en cele isle que vous 15
 vees pries et demain dusques a miedi · Apries nauieres a ce-
 le isle qui n'est mie lonc de cesti encontre occident · Qui
 est apielee ††† paradys annum¹ · et demouerres la dus-
 ques as octaues de pentecouste · Sains Brandains demanda
 chelui comment par quel maniere les brebis pooient estre si 20
 grandes qu'eles² sont veues la · Eles estoient plus grandes
 de bues a cui chius dist · Nus ne prent le lait de ces brebis
 en ceste isle · ne yuiers ne les destraint · Mais eles deme-
 rent adies es pastures · et por chou sont eles plus grandes
 qu'en uos regions · il aualerent a leur nef et commenchie- 25
 rent a nagier quant il eurent donne li uns l'autre beneichon.

9. quant il furent aproismie a cele isle · li nes
 aresta deuant chou k'il³ peussent tenir le port de cele isle.

* JUBINAL: eust.

** JUBINAL: nous.

*** JUBINAL: surrexion.

† JUBINAL: nécessaires.

†† JUBINAL: à sains Brandains.

††† JUBINAL: appelée.

¹ JUBINAL: Paradysannum in eînem Worte.

² Handschr. q̄les; JUBINAL liest: qu'elles.

³ JUBINAL: et il; Handschr. kil.

Sanctus autem vir precepit fratribus in mare descendere et tenere navem ex utraque parte cum funibus, donec ad portum venirent. Erat autem illa insula petrosa sine herba: silva rara erat ibi et in litore illius nihil harenae fuit. Porro fratribus in orationibus *(et vigiliis foris nave)* pernoctantibus, 5 vir Dei [solus] remanserat intus: sciebat enim qualis erat illa insula, settamen noluit indicare fratribus ne terreri potuissent. Mane autem facto precepit sacerdotibus ut singuli missas cantassent, et ita fecerunt. Cum et ipse sanctus Brendanus in nave missam 10 cantasset, ceperunt fratres carnes crudas portare foras de nave, ut condirent illas sale, et pisces quos secum tulerant de alia insula posueruntque¹ cacabum super ignem. Cum autem ministrassent ligna igni, et fervere cepisset cacabus, cepit

illa insula se movere sicut unda. Fratres vero cucurrerunt ad navem, patrocinium sancti patris deprecantes. Pater autem singulos illos per manus intus in navem trahebat, relictisque omnibus delatis in insula illa, [**navem solverunt ut abirent**]. Porro illa insula mersit se in oceanum. Jamque potuerant 20 ignem ardentem ultra duo videre miliaria, et sanctus Brendanus ita fratribus cepit exponere quid hoc esset: ‚Fratres, admiramini quid fecit hec insula?‘ Ajunt: ‚Admiramur valde et ingens pavor penetravit nos‘. Qui dixit ad illos: ‚Filioli, nolite expavescere: Deus enim revelavit mihi hac 25 nocte *(per visionem)* sacramentum hujus rei. Insula non est ubi fuimus, sed piscis, prior omnium natantium in oceano, et querit semper ut suam caudam jungat capiti² suo, et non potest pre longitudine.

¹ Ed. SCHRÖDER S. II.

² Ed. JUBINAL S. 15.

Li sains hom commanda a ses freres descendre en mer . et
 tenir le nef de toutes pars * par cordes . dusqu'adont k'il
 venissent au port . Cele isle estoit perilleuse . et uns petis
 bos i estoit . et ou riuage de cheli n'auoit point de graue-
 le . Entrues que li frere demouroient en orisons . Li hom diu 5
 estoit demours tous seus . Car il sauoit com faite ** cele
 isle estoit . nequedenques ne le ualt demoustrer as freres
 qu'il ne peussent estre espoente . Quant che uint a le mati-
 nee as priestres il commanda que chascun cantaissent messes
 et ensi fissent *** . Comme sains Brandains eut cantee † le 10
 messe en le nef . Li frere metoient hors les chars crues de
 le nef por saler et les pissons qu'il emporterent auoec iaus
 de l'autre isle . et misent . 1 . cauderon sour le feu . Quant
 il eurent mis de [257d] le laigne †† ou feu . et li cau-
 derons commencha a escaufer . Cele isle se commencha a mou- 15
 uoir aussi comme eue . Li frere coururent a le nef . et
 quisent aide dou saint pere . Li sains peres traioit chas-
 cun ††† de chiaus dedens le nef . et laissierent en cele isle
 quanqu'il auoient aporte . et desloioient le nef por en a-
 ler . Mais cele isle tornoit en le mer . Et ne peurent uir 20
 le feu ardant outre deus liues . et sains Brandains commen-
 cha en tel maniere a esposer a ses freres que che fu . Bials
 freres vous esmeruillies que ceste isle fist il disent . Nous
 esmeruillons molt et eusmes grant paour . Qui dist a iaus-
 mi filluel ne vous voellies ¹ mie espauenter . Car nostre 25
 sires a reuele a mi le secre de ceste chose . Che n'est mie
 isle ou nous auons este mais vns pissons . Li premiers de
 tous les piscons ² noans en le mer . et quiert tos tans k'il
 aioingne adies se keue a se teste . et ne le puet pour le

* JUBINAL: parts.

** *Handschr.* cō-faite.

*** JUBINAL: fissent.

† JUBINAL: canté.

†† JUBINAL: mis de l'aigle ou feu. *Die Handschrift hatte ursprüng-
 lich: de le laigne; nun aber, wie JUBINAL will: de [le] [laigne].*

††† JUBINAL: chascuns.

¹ JUBINAL: voellies.

² JUBINAL: pissons.

Qui habet nomen Jasconius¹.

10. Cum autem navigassent juxta insulam ubi per tri-
duum erant antea, et venissent ad summitatem¹ illius, contra
occidentem viderunt aliam insulam prope sibi junctam, inter-
veniente freto non magno, herbosam valde et nemorosam ple- 5
namque floribus. Et ceperunt querere portum (*per circuitum*)
insule: ²Sed navigantes contra meridianam plagam ejusdem
insule invenerunt rivulum vergentem in mare, ubi navem terre
applicuerunt. Exeuntibus autem fratribus de nave jussit vir
sanctus ut ipsam navem contra alveum fluminis funibus 10
traxissent. Erat autem tante latitudinis flumen quante
erat navis. Traxerunt ergo navem unius spatio miliarii,
donec ad fontem venirent ejusdem fluminis, sancto viro in-

tus sedente. [**Considerans**] autem sanctus pater dixit: ,Ecce 15
Dominus noster Jhesus Christus dedit nobis locum ad manen-
dum in sua sancta resurrectione¹. Et addidit: ,Si non habuis-
semus alia stipendia, sufficeret nobis, ut credo, ad victum
et potum fons iste². Super ipsum fontem autem erat arbor
ingens mire latitudinis (*in gyrum*), sed non magne altitu- 20
dinis, cooperta avibus candidissimis, in tantum ut rami e-
jus et folia minime viderentur. Cum hec vidisset vir Dei,
cepit intra se cogitare (*et tractare*) quidnam esset aut que causa
fuisset quod tanta multitudo avium
potuisset esse in una collectione. Que res tantum viro Dei 25
tedium genuit ut etiam lacrimas fundendo provolutis geni-
bus³ Dominum⁴ precaretur dicens: ,Deus cognitor incognito-
rum et absconditorum revelator, tu scis angustiam cordis mei:
ideo precor te ut mihi peccatori digneris per tuam magnam
misericordiam revelare tuum secretum quod modo video 30

¹ Ed. Casinensis S. 415, Sp. 2.

² Ed. MORAN S. 98.

³ Ed. SCHRÖDER S. 12.

⁴ Ed. JUBINAL S. 16.

grant longече . Et qui a a non *Jaconius*.

10. Quant il eurent nagie dales l'isle ou il estoient
trois iors par deuant et uenissent a le fin de cheli contre
occident . Il virent vne autre isle iointe pres d'iaus her-
bue . et uenoit li mers entre deus ne mie grande et plainne 5
de bos et de fleurs . Dont commenchièrent a querre le port
de l'isle . Mais il nagierent uers midi de cele isle et trou-
uerent . i . ruissiel qui venoit en le mer ou il ariuerent
leur nef . * Dont issirent li frere de le nef . et li sains
hom leur commanda k'il traisissent le nef par cordes contre 10
le chanel dou flueue . Li flueues estoit de si grant large-
che de com grande li nes estoit . Il traisent le nef l'es-
passe** d'une liue . dusqu'adont k'il vinrent a le fontainne
de che flueue . et entrués estoit li sains hom [258a] par
deuens . Li sains peres *considerans* dist . Ves chi nostre 15
sires ih̄c cris nous a donne . i . liu de manoir en se sainte
resurrexion . Et dist encore . Se nous n'eussions eus*** autres
anuis . Ciste fontainne si com ie croi† nous souffiroit††
a mangier et boire . Sour cele fontainne estoit vns arbres
de merueilleuse largeche . Mais n'estoit mie de haute gran- 20
deche couuierte de tant de blans oysiaus por chou que li rain
de chelui . et les fuelles ne fuissent veues . Quant li hom
diu eut chou veu il commencha a penser en lui meismes . Que
seroige ne quel chose poroige estre que si grande assanlee
peust estre en vne collection. Li quel chose mist l'omme 25
diu en si grant††† anui qu'il depria diu emplourant¹ et
dist . Sire dex *connissieres* des choses nient *connutes*
et reueleres de choses repuses . tu ses l'angoisse de men cuer .
Pour chou te prie iou que tu par te grande misericorde adai-
gnes a moi pecheur reueler ten secre . que ie uoi maintenant 30

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

** JUBINAL: l'espace.

*** *Handschr. (und auch JUBINAL): ens.*

† JUBINAL: si com je le croi.

†† JUBINAL: sousfroit.

††† JUBINAL: grand.

¹ JUBINAL hier zwei Wörter: em plourant; *Handschr.* em-plourant.

pre oculis meis. Non hoc autem dignitatis propriemerito, sed tue clementie respectu presumo¹.

His dictis, ecce una ex illis avibus volavit [*de arbore*]; et sonabant ale ejus sicut¹ tintinnabula contra navem ubi vir Dei sedebat. Que cum sedisset in summitate prore, 5 cepit alas extendere quasi signo letitie et placido vultu aspicere sanctum patrem. Tunc vir Dei agnovit quia Deus recordatus esset ejus deprecationem et ait ad avem: ,Si nuntius Dei es, narra mihi unde sint aves iste aut pro qua re illarum collectio hic sit¹. 10 Que statim ait:

,Nos sumus de magna illa ruina antiqui hostis, sed non peccando consensimus; ubi fuimus creati, per lapsum istius cum suis satellitibus contigit nostra ruina. 15 Deus autem noster justus est et verax; suo judicio misit nos in² istum locum. Penas non sustinemus. Presentiam Dei [*non*] videre possumus, tantum alienavit nos a consortio aliorum qui fuerunt (*superbi*). Vagamur per diversas partes aeris et firmamenti et terrarum sicut et alii spiritus 20 qui mittuntur. Sed in sanctis diebus atque dominicis accipimus corpora talia qualia tu (*nunc*) vides, et commoramur hic et laudamus creatorem nostrum. Tu autem cum fratribus tuis habes unum annum in itinere et adhuc restant sex. Ubi hodie celebrasti pascha, ibi omni anno celebrabis, et postea 25 invenies que³ proposuisti in corde tuo, id est terram repositionis sanctorum⁴. Cum hoc dixisset levavit se de prora illa avis et ad alias reversa est. Cum autem vespertina hora appropinquasset, ceperunt omnes aves (*que in arbore erant*) quasi una voce cantare percutientes latera sua atque 30 dicentes: ,Te decet hymnus, Deus in Syon, et tibi reddetur

¹ Ed. MORAN S. 99:

² Ed. Casinensis S. 416, Sp. 1.

³ Ed. JUBINAL S. 17.

deuant mes iex · ne mie par le deserte de me propre digni-
 te · Mais ie le prie par le reuuart de te deboinairete ·
 Quant ces choses furent dites vns de ces oysiaus uola de l'ar-
 bre · et sonnoient ses eles si *comme** tambur contre le nef
 ou li siers nostre *seigneur*** seoit · Comme elle seoit ou co- 5
 ron deuant de le nef · elle commencha a estendre ses eles
 aussi que par signe de leech · et a lie chiere reuuarder
 le saint pere · Adont entendi li hom diu *que* dex estoit ram-
 menbres de se priere · et dist a l'oisiel · Se tu ies mes-
 sages diu di me dont cist oysiel soient ou por *quel* chose 10
 li assanee de cheles soit chi · Li quele dist maintenant ·
 ***Nous sommes de cele riue de [258 b] l'anchijen anemi ·
 Mais nous ne pechames mie ains nous i consentimes · et la ou
 nous fumes crie de la par le caïement dou premier anemi auoec-
 ques tous ses sergans vint no dechaiemens · Certes nostre † 15
 sires est iustes et vrais qui par sen iugement nous a enuoie
 en che liu chi · Nous ne souffrons nule painne · Mais le presen-
 che diu ne poons nous veir · Tant nous a il entrechangie de le
 compaignie des autres ki i furent nous alons par les diuerses
 parties de l'air et dou firmament et de le terre aussi *que* li 20
 autre esperite qui sont enuoiet · Mais es sains iours et es
 dyemenches prendons tes cors *que* tu vois · et demourons chi
 et loons no createur · Tu et ti frere ires · i · an et encore
 t'en demeurent · vi · Ou tu as hui celebre le pasque la le ce-
 lebraste chascun an · et apries trouueraste chou *que* tu as 25
 propose en ten cuer · C'est le terre de le promission des
 sains · Quant elle eut chou dit · Cis oysiaus s'esleua de le
 nef · et retorna as autres oysiaus · Comme li eure dou vespre
 fust aprochie · tout li oysiel commenchieient aussi ch'a ††
 vne uois a chanter · et feroient leur costes et disoient · Si- 30
 re dex ††† afiet hyne a ti en Syon et a ti¹ sera rendus li

* JUBINAL: com.

** *Handschr.* sign~

*** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

† JUBINAL: notre.

†† JUBINAL: c'hà.

††† JUBINAL: Diex.

¹ JUBINAL: ty.

votum in Jherusalem*. Et semper reciprocabant predictum versiculum quasi per spatium unius hore, et videbatur illa modulatio et sonus alarum quasi carmen planctus pro suavitate. Tunc sanctus Brendanus dixit fratribus suis: ‚Reficite corpora vestra, quia hodie anime¹ nostre² divina refectio- 5
ne satiate sunt‘.

Finita autem cena pactoque opere divino, vir Dei et qui cum eo erant deriderunt corpora quieti usque ad tertiam vigiliam noctis. Evigilans vero vir Dei suscitavit fratres suos ad vigiliam noctis sancte incipiens illum versiculum: ‚Domine, labia mea 10
aperies‘**. Finita autem viri Dei sententia omnes aves alis et ore sonabant dicentes: ‚Laudate Dominum, omnes angeli ejus, laudate eum, omnes virtutes ejus‘***. Similiter ad vesperum per spatium unius hore semper cantabant. Cum autem aurora refulsisset, ceperunt cantare: ‚Et sit splendor Domini Dei no- 15
stri super nos‘****, equali modulatione et longitudine psallendi sicut in matutinis laudibus. Similiter ad tertiam horam versiculum istum: ‚Psallite Deo nostro, psallite regi nostro, psallite sapienter‘†. Ad sextam: ‚Illumina, Domine, vultum tuum super nos et miserere nostri‘††. Ad nonam autem psal- 20
lebant: ‚Ecce quam³ bonum et quam jocundum habitare fratres in unum‘†††. Ita die et nocte aves reddebant laudem Domino.

Igitur sanctus Brendanus usque in octavum diem festivitatis paschalis reficiebat fratres suos.

Consummatis itaque diebus festis dixit: 25
‚Accipiamus de isto fonte⁴ stipendia, quia usque modo non fuit nobis opus nisi ad manus aut pedes lavare‘.

His dictis, ecce predictus vir cum quo fuerunt triduo ante pascha, qui tribuit illis alimonia paschalia, venit ad illos cum sua nave, victu 30
atque potu referta.

Allatis itaque

* Ps. 65, v. 1.

** Ps. 51, v. 17.

*** Ps. 103, v. 20, 21.

**** Ps. 90, v. 17.

† Ps. 47, v. 7.

†† Numeri, 6, v. 25.

††† Ps. 132, v. 1.

¹ Ed. SCHRÖDER S. 13.

² Ed. MORAN S. 100.

³ Ed. JUBINAL S. 18.

⁴ Ed. Casinensis S. 416, Sp. 2.

veus* en ihlrm . et adies recommenchoient che verset aussi
 que par l'espasse d'une eure . et sanloit *que* cile acordanche
 et cis sons fust aussi que chanchons de plaignement pour le
 doucheur . Dont dist sains Brandains a ses freres . Refaites
 uos cors de le viande humaine . Car nos ames sont soelees de 5
 le deuine refection . Quant li mangiers** fu fines . et les
 grasces rendues a diu . li hom diu et cil qui estoient auoec
 lui alerent dormir dusque a mienuit . Dont s'esuilla li hom
 diu et esuilla ses freres a mienuit . Et commencha che uer-
 set . Sire tu a ou [258 c] uerras me bouche . Quant li hom diu 10
 eut finee se sentense tout li oysiel rendoient grant son d'e-
 les et de bouche . et disoient . Tout li angele diu loes vo
 creeur et toutes les vertus loe le . et a viespres par l'es-
 passe d'une eure cantoient . Et com il fu aiourne . il com-
 menchierent a chanter . Li esplendisseurs nostre signour 15
 soit sour nous par yuel modulation . et demouroient en chan-
 tant aussi† comme il fisent es laudes†† des matines . Et
 a tierche cantoient aussi che uerset . cantes cantes a no diu
 cantes a no roi sagement . a miedi cantoient . Sire enlumine
 ten viaire sour nous et aies merchi de nous . A nonne chan- 20
 toient . Diex com bonne chose est . et com esbaniaule habiter
 freres en vne chose . En tel maniere rendoient et iour et nuit
 loenge a nostre signour . ††† En tel maniere refist sains Bran-
 dains ses freres tous les iors des octaues de pasques . Quant
 li iour de feste furent en tel maniere fine il dist . pren- 25
 dons de ceste fontainne chou *que* besoins nous est . Car dus-
 ques chi ne nous fu mestiers fors c'a lauer nos mains et nos
 pies . Ces choses en tel maniere dites . Li hons deuant dis
 auoec cui il furent trois iors deuant pasques . Qui leur don-
 na le peulture de pasques vint a iaus s'auoit se nef rekier- 30
 kie de viande et de boire . Quant ces choses chi furent ensi

* *Handschr.* vens; *der lat. Text:* votum; JUBINAL: vous. *Betreffend*
 n statt u *vgl. unten* ††; S. 33 **; S. 33 ***, u. s. w.

** JUBINAL: mengiers.

† JUBINAL: ausi.

†† *Handschr.* es landes; *der lat. Text:* in . . laudibus; JUBINAL:
 laudes.

††† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

omnibus de nave coram sancto patre, locutus est ad illos vir Dei dicens: ,Viri fratres, hic habetis sufficienter usque ad sanctam pentecostem, et nolite bibere de isto fonte: fortis namque est ad bibendum. Natura enim illius est talis: quisquis bibit ex eo¹, statim super eum sopor est et non 5 evigilabit donec compleantur viginti quatuor hore. Dum a fonte manat foras, habet saporem aque et naturam⁴. Post hec verba, accepta benedictione sancti patris, reversus est in locum suum. Sanctus Brendanus mansit in eodem loco usque in pentecostem. Erat enim refocillatio 10 illorum avium cantus. Die vero pentecostes, cum sanctus vir cum suis fratribus missam cantasset, venit illorum procurator portans omnia que ad opus diei festi erant necessaria. Cum autem simul discubuissent ad prandium², locutus est ad illos vir idem dicens³:

15 ,Restat vobis magnum iter. Accipite de isto fonte vestra vascula plena et panes siccos quos possitis servare in alium annum: ego vobis tribuam quantum vestra navis portare potest⁴. Cum autem hec per finita essent, accepta benedictione reversus est in locum suum. Sanctus itaque Brenda- 20 nus post octo dies fecit navem onerare de omnibus que sibi tribuit predictus vir et de illo fonte omnia vascula implere fecit.

Ductis itaque omnibus ad litus, ecce predicta avis cito volatu venit et resedit super proram navis. At vero vir sanctus quia aliquid sibi 25 vellet indicare cognoscens substitit. Illa autem humana voce dixit:

,Nobiscum celebrabitis diem sanctum pasche et istud tempus preteritum. Celebrabitis nobiscum ipsum diem et in futuro anno. Et ubi fuistis in anno preterito

¹ Ed. MORAN S. 101.

² Ed. SCHRÖDER S. 14.

³ Ed. JUBINAL S. 19.

aportees de le nef deuant le saint pere · Cis hom parla a iaus
et dist · O vous homme frere uous aues* chi asses dusques a le
sainte, pentecouste · et ne beues nient de l'eue de ceste fon-
taine · Car elle n'est mie a boire · Li nature de li est te-
le · Qui boit de li errant est si endormis · et ne s'esuille- 5
ra dusqu'adont que · *xxiiii* · eures seront aemplies · Quant el-
le est courue hors de sen riu** elle a le nature d'yaue*** · a-
pries ces parolles quant il eut pris le beneichon dou saint
pere est reuenus en sen liu · † Sains Brandains demoura en
che liu a le pentecouste · Et li chans des oysiaus [258 d] es- 10
toit lor confortemens†† · Le iour de pentecouste entrues que
li sains hom et si frere cantoient les messes vint leur procu-
reres · et apportoit toutes les choses ki estoient neccassaires
au ior de le feste · Comme il furent · Cis hom fu ††† auoec'
les autres assis au mangier · Et il parla et dist · Grans 15
uoie uous demeure a faire · prendes vos vaissiaus tous plains
de ceste fontaine et pains ses c'est bescuit que puissies
warder en l'autre en · Je vous donrai quanque uo nes pora
porter · Quant ces choses furent parfaites · et il eut rechut
beneichon il retorna en sen liu · Sains Brandains apries 20
· *viii* · iors fist kierkier se nef de toutes les choses que li
hom deuant dis leur auoit donne · et de cele eue fist emplir
tous ses vaissiaus · Quant toutes les choses furent menees
au riuage · Dont uint li oysiaus de deuant tost auolant et
s'asist deuant en le nef · Mais li sains hom s'aresta · Car 25
connut bien qu'ele li uoloit aucune demoustrer · Cele dist
a vois humaine · vous celeberres auoec nous le saint iour
de pasque · Et le feste de pasque · Qui est passee quant elle
reuenra celeberres Et² ou vous fustes en l'an qui est passes

* JUBINAL: avez.

** *Handschr.* (und auch JUBINAL): rin; GODEFROY, *Dictionnaire*, s. v. Ru,
korrigiert JUBINAL.

*** *Handschr.* dyane; der *lat. Text*: aque; JUBINAL: d'yaue.

† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

†† *Handschr.* gfortemens; JUBINAL: confortemens.

††† fu ist von JUBINAL ausgelassen.

¹ JUBINAL: avec.

² Et ist auch von JUBINAL ausgelassen.

in cena Domini, ibi eritis in anno futuro in predicto die.

Similiter noctem pasche celebrabitis ubi prius celebrastis super dorsum Jasconii. Invenietis quoque insulam post octo menses que vocatur (*insula*) familie Ailbei'. Et ibi celebrabitis nativitatem Domini.⁴ 5 Cum hec dixisset, reversa est in locum suum. ¹Fratres ceperunt extendere vela et navigare in oceanum, et aves cantabant quasi una voce: 'Exaudi nos, Deus salutaris noster, spes omnium finium terre et in mari longe'. Igitur ²sanctus pater et sua familia per equora oceani huc atque illuc 10 agitabatur: per tres menses nihil poterant videre nisi celum et mare, reficiebantur autem semper per biduum aut triduum.

II. Quadam vero die apparuit eis insula non longe. Cum autem appropinquassent ad litus, traxit illos ventus 15 in partem, et ita per quadraginta dies per insule circuitum navigabant nec poterant portum invenire. Fratres³ vero precati sunt Deum cum fletu ut illis adiutorium prestaret: vires enim eorum pre nimia lassitudine pene defecerant. Cum autem permansissent in crebris orationibus per triduum 20 et in abstinentia, apparuit illis portus angustus, unius navis tantum receptio, et duo fontes, unus turbidus et alter clarus. Fratribus autem festinantibus ad hauriendam aquam, vir Dei ad eos dixit: 'Filioli, nolite facere illicitam rem. Sine licentia seniorum que commorantur in hac insula nihil sumatis; 25 tribuent enim vobis spontanee que vultis furtim auferre'.

Igitur descendantibus de nave et

⁴ Ps. 65, v. 6.

¹ Ed. MORAN S. 102.

² Ed. Casinensis S. 417, Sp. 1.

³ Ed. JUBINAL S. 20.

a le cainne nostre signour · La seres uous en l'an qui est
 a uenir ou iour deuant dit · Aussi celeberres vous chi le
 nuit de pasque · ou vous le celebrastes sour le dos Jasconij ·
 Et trouueres vne isle apries · viii · iours · Qui* est apielee
 familie Alibei · Quant** elle eut chou dit elle retourna 5
 en sen liu · Li frere *commenchie*rent a tendre leur uoiles et
 a nagier en le mer · Et li oysiaus cantoit aussi ch'a*** une
 uois · Sire dex ki ies nos sauueres et esperanche de toutes
 les fins de le terre et de le mer essauche nous · † Adont
 estoit li sains hom et se maisnie demenes cha et La [259 a] 10
 par le grant mer · et par trois moys ne ne pooit ueir nule
 chose fors ciel et terre · et estoient repeut par trois iors
 et par · ii ·

11. Vn iour lor apparut vne isle ne mie lonc · Com
 il fuissent aproismie au riuage · Li vens les i auoit trais 15
 em partie · Et nagoient ensi par · xl · iors tout entour l'is-
 le · ne ne pooient port trouuer · Li frere prioient diu que
 il leur prestast aide†† · Car leur forches leur estoient ennai-
 se††† faillies por le grant laste · Quant il eurent demoure
 en orisons par trois iors et jeune · vns pors estrois leur 20
 apparut ou il ne pooit entrer c'une nef · Et · ii · fontain-
 nes¹ tourblees de uens² et vne autre clere · Quant li fre-
 re se hasterent pour prendre Le l'eue · Li hom diu dist ·
 Biau fils ne voellies³ mie faire chose *que* vous ne deues fai-
 re · ne prendes nule chose sains congie de uo souurain · 25
 Car il vous donront de leur gre chou *que* vous voles prendre
 larchineusement · ⁴Dont monterent cil frere *en* leur nes et

* JUBINAL: cui.

** JUBINAL: Quanqu'elle; *Handschr. nicht recht deutlich.*

*** *Vgl. S. 29 ††.*

† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

†† JUBINAL: aide.

††† JUBINAL *hier zwei Wörter*: en naise.

¹ JUBINAL: fontaines.

² JUBINAL: vent.

³ JUBINAL: voeilliés.

⁴ *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

considerantibus qua¹ parte ituri essent, occurrit eis senex nimie gravitatis, capillis niveo colore et clara facie, qui tribus vicibus se ad terram prostravit antequam oscularetur virum Dei, ille et qui cum eo erant elevaverunt eum de terra: osculantibus autem se invicem tenuit manum sancti 5 patris idem senex et ibat cum illo per spatium unius stadii, usque ad monasterium. Tunc sanctus Brendanus substitit ante portam² monasterii et dixit seni: 'Cujus est istud monasterium, aut quis preest ibi, vel unde sunt qui commorantur ibi'? Itaque sanctus pater di- 10 versis sermonibus senem interrogabat et numquam poterat ab illo ullum responsum accipere, sed tantum incredibili mansuetudine manu silentium insinuabat. Ut agnovit sanctus pater decretum loci illius, fratres suos admonuit dicens: 'Custodite ora vestra 15 a locutionibus, ne polluantur isti fratres per scurrilitatem vestram'. His dictis, ecce undecim fratres occurrerunt³ obviam cum cappis et crucibus et hymnis dicentes istud capitulum: 'Surgite sancti de mansionibus vestris et proficiscimini obviam veritati. Locum sanctificate, ple- 20 bem benedicite et nos, famulos vestros, in pace custodire dignemini'. Finito jam hoc versiculo, pater monasterii osculatus est sanctum Brendanum et suos socios per ordinem. Similiter et sui famuli⁴ osculabantur familiam sancti viri. Data pace vicissim 25 duxerunt illos in monasterium, sicut mos est in occidentilibus partibus. Post hec abbas monasterii cum monachis ceperunt lavare pedes hospitem et cantare (*istam antiphonam: Mandatum no-* 28 b *vum do vobis*'). His finitis cum magno silentio duxit illos ad refectionem et pulsato signo lavatisque manibus fecit omnes 30

¹ Ed. SCHRÖDER S. 15.² Ed. MORAN S. 103.³ Ed. JUBINAL S. 21.⁴ Ed. Casinensis S. 417, Sp. 2.

considererent *quel* part il deuoient aler · Vns hom viex plains
 de trop grant griete blans de chauiaus et clere le fache qui
 par trois fies se couqua a terre deuant chou k'il baisast
 l'omme diu · Cius hom et cil qui estoient auoec lui le leue-
 rent de *terre* · Et entrues que cil le baisoient · Li viels hom 5
 tenoit le main dou saint homme · et aloit auoec lui par l'es-
 passe d'une liue · aussi ch'a* une abbeie · Dont aresta sains
 Brandains deuant le porte de l'abbeie · et dist au viel hom-
 me · De cui est ceste abbeie · et qui i est souurains · et
 dont sont chil qui i demeurent · En tel maniere demandoit li 10
 sains peres le viel homme par diuerses parolles** · et ne po-
 oit onques auoir de lui nul respons · Mais tant demoustroit
 par se main qui est [259 b] acoustumee chose de taisans ne
 fait mie a croire · que li sains hom connut le secre dou
 liu · et amonesta ses freres en disant · Wardes que vous 15
 ne parles que cist frere ne soient cunchije par uos*** pa-
 rolles · Quant ces choses furent dites · dont vinrent · xi ·
 frere encontre iaus a capes et a crois et cantant et disoi-
 ent che chapitiel · Vous saint homme leues de uos nations
 et ales encontre verite · Saintefijes le liu · beneissies le 20
 peule · En tel maniere que vous adaignies warder nous ki †
 sommes vo siergant · Quant cis verses fu fines · Li peres de
 ceste abbeie baisa saint Brandain†† et ses compaignons†††
 par ordene · Et aussi¹ si sergant baisoient le maisnie dou
 saint homme · Quant li pais fu donnee de l'un et de l'autre · 25
 il les menerent en leur abbeie ensi que coustume est *ens* es
 parties d'occident · Apries ces choses li abbes de l'abbeie
 et si moigne commenchierent a lauer les pies de ses ostes
 et a chanter · Quant che fu fait il les rechut a grant pais
 au mangier apries quant li cloque fu sonnee · et il eurent 30

* JUBINAL: chà; *vgl. S. 29 †† und S. 35 ****; c'hà.

** JUBINAL: paroles.

*** JUBINAL: nos.

† JUBINAL: qui.

†† JUBINAL: sains Brandains; *vgl. S. 19³ und S. 23 ††*.

††† JUBINAL: compaignons.

¹ JUBINAL: ausi; *vgl. S. 31 †*.

residere.

Iterum pulsato signo surrexit unus ex fratribus monasterii, ministrans mensam panibus miri candoris et quibusdam radicibus incredibilis saporis. Sedebant autem fratres mixtim cum hospitibus in ordine. Inter fratres duos panis 5 integer ponebatur. Iterum minister pulsato signo ministrabat potum fratribus. Abbas quoque hortabatur cum magna hilaritate fratres dicens: „Ex hoc fonte quem hodie furtim bibere voluistis, ex illo facite modo caritatem¹ cum jocunditate et timore Domini: ex alio fonte turbido quem vidistis lavantur pedes fratrum omni die quia omni tempore calidus est.

Panes vero quos videtis ubi preparantur ignotum est nobis aut quis portat ad nostrum cellarium². Sed tamen notum est nobis quod ex Dei elemosina ministratur nobis per aliquam creaturam subjectam. Nos sumus (*hic*) viginti quatuor fratres cotidie qui habemus duodecim panes ad nostram refectio- 15 nem, inter duos³ singulos panes. In festivitatibus et dominicis diebus addit Deus integros panes singulis fratribus ut cenam habeant ex fragmentis. Modo in adventu vestro duplicem annonam habemus; et ita nos nutrit Christus a tempore sancti Patricii et sancti Ailbei patris nostri, usque modo per octoginta annos. Attamen senectus aut languor in membris nostris minime amplificatur. In hac insula nihil ad comedendum indigemus quod igni paratur, neque frigus aut estus superat 25 nos umquam. Sed cum tempus missarum venit aut vigiliarum, incenduntur luminaria in nostra ecclesia que duximus de terra nostra divina predestinatione, et ardent usque ad diem, et non minuitur ullum ex illis luminaribus⁴. Postquam biberunt tribus vicibus, abbas solito more pulsavit 30

¹ Ed. MORAN S. 104.

² Ed. SCHRÖDER S. 16.

³ Ed. JUBINAL S. 22.

lauees lor* mains il s'asient au mangier tout entour .
 et encore resonna li cloque . et uns des freres de l'abbeie
 qui seruoit a le table de pains d'esmeruilleuse blanchor et
 d'unes rachines de saueur ne mie creable . Li frere seoient
 en ordene mesleement auoc les ostes . Vns pains entirs es- 5
 toit mis entre . ii . freres . Encore quant li cloque fu son-
 nee . li sergans donnoit a boire as freres . Li abbes enor-
 toit les freres a lie chiere et disoit . De ceste fontainne
 que vous vausistes hui larchineusement boire de cheli . fai-
 tes ore carite a leeche . et a le cremeur diu . De l'autre 10
 fontainne tourblee que uous ueistes sont laue li pie des fre-
 res omme iour . Car il est caude en tous [259 c] tans . Li
 pain que uous veistes c'est chose nient commute a nous ou il
 sont apparillie ne qui les porte en no celier . Mais nous sa-
 uons bien que che nous est donne de l'aumosne diu par auchu- 15
 ne creature sougite a lui . Nous sommes . xxiiii . frere . Qui
 auons . xii . pains a no mangier entre . ii . et . ii . i . pain . **
 Ens es iors de feste et dyemenches i met dex pains entirs
 pour chou k'il aient a souper dou relief . Maintenant pour
 uo uenue auons nous no peuture*** doublee . et ensi nous nor- 20
 ri ihū cris . tres le tans saint Patrise et saint Albey . no
 pere dusqu'a ore a . iiii . † ans et nequedenques uielleche
 ne langors ne puet estre acriute†† en nos membres . En ces-
 te isle n'auons nous nule disete de mangier qui soit a fu ap-
 parillie . Apries††† froidure ne caurre ne nous souruaint on- 25
 ques . Mais quant li tans¹ de dire les messes ou les vegil-
 les . grant cierge sont espris en no eglise . Que nous auons
 aporte de no tierre par le deuine predestination de diu . et
 ardent dusques au ior . et de ces cyrons nen amenuise nus .
² Puis k'il eurent beu par trois fies . Li abbes sonna le 30

* In der Handschrift hier ein Fleck, über den lor geschrieben ist.

** JUBINAL: entre . ii . et . ii . ii . pain.

*** JUBINAL: penture.

† JUBINAL: à . xx . ans.

†† JUBINAL: accinte.

††† JUBINAL: Après.

¹ JUBINAL: tans [est] de . . .

² Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

signum et fratres unanimiter cum magno silentio et gravitate levaverunt se de mensa, antecedentes sanctos patres ad ecclesiam.

Gradiebantur vero post illos sanctus Brendanus et predictus pater monasterii. Cum ergo intrassent in ecclesiam, ecce 5 alii duodecim fratres exierunt¹ obviam illis flectentes genua cum alacritate. Sanctus Brendanus hos videns ait patri: ,Abba, cur isti non² refecti sunt nobiscum'? Cui ait pater: ,Propter vos, quia non potuit nostra mensa nos omnes capere in unum. Modo reficientur et nihil illis deerit. 10

Nos autem intremus in ecclesiam et cantemus vespervas, ut fratres nostri, qui modo³ reficientur, possint ad tempus cantare vespervas (*post nos*)⁴. Cum finissent debitum vespertinale, cepit sanctus Brendanus considerare quomodo edificata erat illa ecclesia. ⁴ Erat enim quadrata 15 tam longitudine quam latitudine et habebat septem luminaria ita ordinata: tria ante altare quod erat in medio et bina ante alia duo altaria:

erant autem altaria de cristallo quadrato facta et eorum vascula similiter ex cristallo, 20 patene, calices et urceoli, et cetera vasa que ad cultum divinum pertinebant, et sedilia viginti quatuor per circuitum ecclesie. Locus autem ubi abbas sedebat, erat inter duos choros: incipiebat enim ab illo una turma et in illum finiebat, et alia turma similiter. Nullus ex utraque par-25

te ausus erat inchoare versum nisi abbas, non in monasterio vox⁵ ulla audiebatur aut ullus strepitus, sed si aliquid necesse fuisset alicui fratri, ibat ante abbatem et genu flexo ante illum postulabat (*in corde suo*) que opus illi erant. Et pater accepto stilo scribe-30 bat in tabula per revelationem Dei et dabat

¹ Ed. Casinensis S. 418, Sp. 1.

² Ed. MORAN S. 105.

³ Ed. JUBINAL S. 23.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 122.

⁵ Ed. SCHRÖDER S. 17.

cloque · si com * il auoit acoustume ** · et li frere se leuerent tout ensamble par grant silenche · et par pesantume de le taule · et aloient les Les sains peres a l'eglise · Sains Brandains et li deuant dis peres de l'abbeie aloient apries † · Com il fuissent entre dedens l'eglise · dont uin- 5 rent · XII · autre frere encontre chiaus flekissant leur genous par grant deuotion · Sains Brandains dist a l'abbe · Abbes pour coi ne mangierent cist auoec nous · Dont respondi li abbes · che fu por vous · Car il ne peussent mie auoir mangie a no table · et maintenant mangeront · et nule 10 chose ne lor faurra · Nous enterrons en l'eglise · et canteurons viespres · si que no frere ki maintenant mangeront puissent a tans chanter viespres · Quant [259 d] il eurent fenies lor viespres Sains Brandains commencha a considerer comment cele eglise estoit edefije · Ele †† quaree autant 15 de lonc que de le · et i¹ auoit · VII · cirons ardans en tel maniere ordenes · trois en auoit deuant l'autel · qui estoit ou moilon de l'eglise · et quatre deuant les · II · autres auteus · Et li autel estoient fait de crestal quare · et li vaissiel des auteus estoient aussi de crestal · C'est les 20 platines et li calisse et li orceul · et tout li autre vaissiel qui pertenoient a l'autel · et li · XXIII · siege entour l'eglise · Li lius ou li abbes seoit estoit entre les · II · cuers · Car de chelui² commenchoit li une o li des cuers et en che liu finoit · et une autre aussi · nus de nule des par- 25 ties n'osoit commenchie le vier³ fors ke li abbes · nule noise ne nus resonnemens n'estoit en l'abbeie · Mais se nus des freres auoit mestier d'auchune chose il aloit deuant l'abbe · et s'agenilloit et demandoit chou que mestiers li estoit · Et li abbes prenoit une grafe · et escri- 30 soit en vne table par le reuelation de diu · et le donnoit

* JUBINAL: comme.

** JUBINAL: à coustume; *Handschr.* a-coustume.

† JUBINAL: après.

†† Sc. estoit.

¹ JUBINAL: y.

² *Handschr.* (und auch JUBINAL) chelui; *vielleicht*: che liu? ,

³ JUBINAL: levier in einem Worte.

fratri qui ab illo consilium postulabat. Cum autem sanctus
 Brendanus hec omnia intra se considerasset, dixit ei abbas:
 ‚Pater, jam tempus est ut revertamur ad refectarium, ut om-
 nia cum luce fiant‘. Et ita fecerunt ad hunc modum sicut
 ad refectionem. Finitis omnibus secun- 5
 dum ordinem cursus diei, omnes cum magna alacritate festi-
 nabant ad completorium. Abbas vero cum permisisset ver-
 siculum ‚Deus in adiutorium meum‘* dedissetque hono-
 rem trinitati, incipiebant istum versiculum dicentes: ‚Injuste
 egimus, iniquitatem fecimus: tu qui pius es, pater, miserere 10
 nobis. In pace in id¹ ipsum dormiam² et requiescam^{***}. Post hec
 cantabant officium quod pertinebat ad hanc horam.³ Jam consum-
 mato ordine psallendi, egrediebantur foras fratres ad illorum
 cellulas, accipientes hospites secum. Abbas vero cum san-
 cto Brendano residebat in ecclesia exspectans adventum ¹⁵ ‚lumi-
 nis. Interrogavit vero beatus Brendanus patrem de illorum
 silentio, et quomodo conversatio talis in humana carne posset
 servari. Tunc pater cum magna reverentia et humilitate re-
 spondit: ‚Abba, coram Christo meo fateor:
 octoginta anni sunt postquam venimus in hanc insulam. Nul- 20
 lam vocem audivimus humanam, excepto quando cantamus
 Deo laudes. Inter nos viginti quatuor non excitatur vox nisi per
 signum digiti aut oculorum tantum a maioribus natu. Nul-
 lus ex nobis sustinuit infirmitatem numquam carnis aut ten-
 tationem spirituum qui necant humanum genus, postquam 25
 venimus in hunc locum‘. Sanctus Brendanus ait: ‚Nobis, queso,
 indicare digneris, licet hic nos esse an non? Qui ait: ‚Non
 licet, quia non est Dei voluntas. Sed cur
 me interrogas, pater? Nonne revelavit tibi Deus que te o-
 portet facere antequam venisses ad nos? Te enim o- 30

* Ps. 70, v. 2.

** Judith, 7, v. 19; Ps. 4, v. 9.

¹ Ed. MORAN S. 106.

² Ed. JUBINAL S. 24.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 123.

⁴ Ed. Casinensis S. 418, Sp. 2.

au frere qui demandoit conseil de lui . * Quant sains Brandains eut chou reuuarde en son cuer . Li abbes dist a lui . Sire peres il est ia tans *que* nous retornons au refroitoir . Si *que* toutes les choses soient faites de iours . et ensi fissent si *com* il apertient au mangier . Toutes ces choses sont 5 ensi** finees selonc l'ordenanche dou iour . trestout se hastoient d'aler a complie . Quant li abbes eut laissie che uerset . Deus in adiutorium meum . Et il eut donne honeur a le trinite il disent che uerset . Jniuste egimus . iniquitatem fecimus . Tu qui es peres sire aies merchi de nous . Je dor-10 mirai em pais en che liu et reposerai . Apries chou chantoient [260 a] l'ofisse qui apertenoit a cele eure . Quant li offisses de chanter fu fines . Li frere en aloient a leur maison . et prenoient leur ostes auoec *** iaus . Li abbes seoit auoec saint Brandain en l'eglise . et atendoit le clar- 15 te . Sains Brandains demandoit de le silense des freres . et comment tele conuersions pooit estre wardee en char humaine . Dont li respondi li sains peres par grant reuerense . et par humilite . Sire abbes ie di deuant men diu ihu crist . ^{xxxii} . an sont passe *que* ie vinc en ceste isle . ne onques 20 n'oimes nule † humaine uois fors chou que nous chantons loenges a diu . Entre nous . ^{xxxiii} . ne parlons nient fors par signe de doit ou d'ex tant seulement . Nus de nous ne sostint onques enfrete †† de cors . ne maise temptation d'esperite . Qui occist humaine lignie puis *que* nous venimes en 25 che liu . Sains Brandains dist . ie vous pri dites s'il nous loist chi estre ou non . Qui dist il ne vous loist mie estre . Car che n'est mie li volentes diu . Mais sire por ††† coi le me demandes tu . enne t'a diex reuele k'il te cou- uient¹ faire deuant chou que tu² venisses a nous . Il te cou-30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

•• JUBINAL: ainsi.

*** JUBINAL; avec.

† JUBINAL: nules.

†† JUBINAL: en frère.

††† JUBINAL: pour.

¹ JUBINAL: convient.

² tu ist von JUBINAL ausgelassen.

portet reverti ad locum tuum cum quatuordecim fratribus tuis, ubi Deus preparavit locum sepulture tue. Duo vero qui supersunt, unus peregrinabitur in insula Anachoritarum, porro alter morte turpissima condemnabitur apud inferos¹.

Cum hec inter se loquerentur, 5
 ecce illis videntibus sagitta¹ ignea dimissa per fenestram incendit omnes lampades que erant posite ante altaria: et confestim per² eandem³ fenestram reversa est sagitta, lumine remanente⁴. Iterum interrogavit beatus Brendanus, a quo exstinguerentur mane luminaria. Cui ait sanctus pater: 10
 ,Veni et vide sacramentum huius rei. Ecce, tu vides ardentes candelas in medio vasculorum: tamen nihil de eis exuritur ut minus sint aut decrescant, neque remanebit mane ulla favilla,

quia lumen spirituale est¹. Sanctus Brendanus ait: ,Quomodo potest in corporali creatura lumen incorporale corporaliter ardere²? Respondit ille senex: ,Nonne legisti rubum ardentem in monte Synai? Et tamen remansit ipse rubus ab igne illesus³.

Et vigilantibus his usque mane, sanctus Brendanus petivit licentiam 20
 proficiscendi in suum iter. Cui ait senex: ,Non pater, tu debes nobiscum celebrare nativitatem Domini usque ad octavas epiphanie⁴. Mansit itaque sanctus pater cum sua familia predictum tempus in insula que vocatur Ailbei. 25

12. Transactis autem festivitibus, accepta (*annona et*) benedictione sanctorum virorum, et his que

¹ Ed. SCHRÖDER S. 18.

² Ed. JUBINAL S. 25.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 124.

⁴ Ed. MORAN S. 107.

uient* retorner a ten liu atout** tes · xxiii · freres ou
 dex a apparillie le liu de te sepulture · Li doi qui demeurent
 li vns ira en pelerinaige en l'isle · Qui est apielee anachor-
 ditarum · Mais li autres sera condampnes en infer de vilain-
 ne mort · *** Entrues qu'il† parloient ces choses entr'iaus 5
 fu enuoie une saiete de feu par le feniestre · Qui aluma tou-
 tes les lampes qui estoient mises deuant l'autel · Et par cele
 fenestre est errant li saiete retornee quant les lampes fu-
 rent alumees · Encore demanda sains Brandains · qui estai-
 gnoit les lampes a le matinee · a cui li sains peres dist · 10
 Vien auant et uoi le sacrement de le chose · Vois chi tu vois
 les candeles argans enmi les vaissiaus et de celes [260 b]
 n'art nule chose · por coi eles soient menres ne ne descrois-
 sent ne a le matinee ne demeure nule flame *que* a le matinee ·
 Car li lumiere est esperitueus · Sains Brandains dist · com- 15
 ment puet en corporeil creature lumiere incorporeus†† ardre
 corporelment · Li viellars††† respondi · En as tu liut¹
 que li buissons arst ou mont de Synai · et nequedenques ne
 fu li buissons nient² ars dou feu · Et quant il eurent vil-
 lie dusques a le matinee³ · Sains Brandains quist congie 20
 d'aler en sen pelerinaige · a cui li peres dist *non ferai* ·
 Car tu dois auoec nous celebrer le natiuite *nostre signor* ·
 Dusques as octaues de le tyephane · Li sains peres⁴ et se
 maisnie demourerent par le tans deuant dit en l'isle · Qui
 est apielee Albei. 25

12. Quant les festes furent passees · et il eut pris
 le beneichon des sains hommes · et il eurent pris chou qui

* JUBINAL: convient.

** JUBINAL: à tot.

*** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

† JUBINAL: qu'ils.

†† JUBINAL: incorporens.

††† JUBINAL: vieillars.

¹ JUBINAL: luit.

² nient *ist von JUBINAL ausgelassen.*

³ JUBINAL *hier Druckfehler*: matinéc.

⁴ JUBINAL: pere.

victui necessaria erant, beatus Brendanus cum suis sequacibus tetendit vela in oceanum. Ita sine navigio, sine velis ferebatur navis per diversa loca usque ad initium quadragesime. Quadam vero die viderunt insulam non longe ab illis. Quam cum vidissent, ceperunt acriter navigare, quia jam erant vexati fame et siti: ante triduum enim defecerat eis victus et potus. At vero cum sanctus¹ pater Brendanus benedixisset portum et omnes exissent de nave, invenerunt fontem lucidissimum et herbas diversas ac radices in circuitu fontis² diversaque genera piscium discurrentium per alveum rivuli manantis in mare. Sanctus Brendanus ait³ fratribus suis: ‚Deus dedit nobis consolationem post laborem: accipite pisces quantum ad cenam nostram sufficit atque assate eos ad ignem. Colligite etiam herbas⁴ et radices quas Dominus servis suis preparavit. Et ita fecerunt. Cum autem effudissent aquam ad bibendum, dixit vir Dei: ‚Cavete fratres ne ultra modum utamini his aquis, ne gravius vexentur corpora vestra. At vero fratres inqualiter preceptum viri Dei considerabant et alii singulos calices bibebant, alii binos, alii vero ternos: in quos irruit sopor trium dierum ac noctium, in alios quoque duorum dierum, in reliquos vero unius diei et noctis. At vero sanctus⁴ pater sine intermissione deprecabatur Dominum pro fratribus suis, quod per ignorantiam contigerat illis tale periculum. Trans-

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 125.

² Ed. MORAN S. 108.

³ Ed. JUBINAL S. 26.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 19.

estoit neccessaire* a leur uiure . Sains Brandains et se maisnie tendirent lor uoiles en le mer . Et en tel maniere sains nauiron et sains voile aloit lor nes par lius diuers dusques a l'entree de quaresme . ** Vn iour virent une isle ne mie lonc d'iaus . Quant*** il l'eurent ueue il commen- 5 chierent durement a nagier . Car il estoient ia *constrained* de fain et de soif . Et se leur**** estoit lor viande faillie . III . iors deuant . Mais sains Brandains benei le port . et tout li frere issirent de le nef . et trouuerent une fontainne tresclere . et herbes diuerses et rachines entour le 10 fontainne . et diuerse maniere de piscons courans par le chanel dou ruissiel courant en le mer . Sains Brandains dist a ses freres . Diex nous a donne *comfort*† apries labeur . prendes des pissons chou qui souffist†† a no mangier . et les ruestissies sour le feu . Cuellies††† aussi les herbes 15 et les rachines que *nostre*†††† sires a apparillie a ses sergans . Comme il espondissent l'eue a || a boire . li sains hom dist . Wardes *que* [260 c] uous ne vses outre mesure de ces eues que uo cors¹ ne soient traueillie plus griement mais aucun des freres ne warderent mie² le commandement de l'homme 20 diu car aucun en burent plain hanap li autre . II . li autre trois . Et chil qui auoient beut . III . hennas dormirent trois iors et trois nuis . Li autre . II . iors et . II . nuis . et li autre . I . iour³ et vne nuit . mais quant⁴ li sains peres vit chou . il ne cessa de prijer diu pour ses freres . pour 25 chou *que* par ignoranche leur estoit auenus *tex perius* . Quant

* JUBINAL: nécessaire.

** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

*** JUBINAL: Quand.

**** JUBINAL: lor.

† *Handschr.* confort; JUBINAL: confort.

†† JUBINAL: souffist; *vgl. S. 27* ††.

††† JUBINAL: Cueillies.

†††† JUBINAL: notre.

¹ JUBINAL: vos corps.

² *mie ist von JUBINAL ausgelassen.*

³ JUBINAL: jor.

⁴ JUBINAL: quand.

actis itaque his tribus diebus dixit sanctus
 pater sociis suis: ,Fratres, fugiamus istam mortem,
 ne deterius nobis contingat. Deus enim dedit nobis pastum,
 et vos fecistis inde detrimentum. Egredimini igitur de hac
 insula et accipite dispendia de piscibus quantum necesse 5
 est per triduum usque ad cenam Domini:
 similiter de aqua singulos calices fratribus per singulos
 dies et ex radicibus equaliter.
 Cum autem onerassent navem ex omnibus que
 vir Dei¹ preceperat, ceperunt² na- 10
 vigare in oceanum contra septentrionalem plagam.

13. Porro post tres dies et tres noctes cessavit
 ventus et cepit mare esse quasi coagulatum pre
 nimia tranquillitate. Sanctus pater dixit: ,Mit-
 tite remiges in navem et laxate vela: 15
 ubicumque enim Deus voluerit, gubernabit illam'. Ferebatur
 itaque navis circiter per viginti dies. Post 16 b
 hec igitur dedit illis Deus ventum prosperum. Ab occidente
 contra orientem³ ceperunt vela tendere et navigare
 reficiebanturque semper post triduum. ⁴Quadam vero die
 apparuit illis insula a longe quasi nubes dixitque sanctus 20
 Brendanus: ,Filioli, cognoscitis vos insulam illam'? At illi
 dixerunt: ,Minime'. At ille ait: ,Ego cognosco illam: ipsa

¹ Ed. Casinensis S. 419, Sp. 1.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 126.

³ Ed. JUBINAL S. 27.

⁴ Ed. MORAN S. 109.

cist troi iour* furent en tel maniere trespasse** li sains peres dist a ses compaignons · Bials frere fuions ceste mort *que* pis ne nous en auingne · Dius nous*** a donne no past et uous aues fait de chou outrage · Issies de ceste isle · et prendes uo**** despens des pissons chou *que* besoins uous† 5 est par trois iors dusques†† a le chainne nostre signor · et aussi de l'eue · i · hennap plain a chascun††† des freres par chascun des trois iours†††† · et des rachines iuelment¹ · Quant il eurent kierkie le nef de toutes les choses *que* li hom diu leur auoit *commande* et *commenchie*rent a na-10 gier en le mer contre septentrion.

13. Mais *apries* trois iours et · iii · nuis · li uens cessa et *commencha* li mers a estre aussi *que* *acoisie pour*² le grant paisieulete de le mer · Li sains peres dist · Metes les nauirons dedens le nef · et laskies les voiles · 15 Diex gouurenera cheli tout partout ou il vaura · ³ *Apries* chou nostre⁴ sires donna a iaus *propre* uent · Dont tendirent lor voiles et nagierent d'occident *dusques* en orient · et se rapparilloient de trois iors a autre · Vn iour lor⁵ apparut de lonc une isle aussi c'une nue · Sains Brandains⁶ dist⁶ · Mil fil *conmissies* uous cele⁷ isle · Mais chil res-pondirent nenil · Et il dist ie le connois · Chou .est li is-

* JUBINAL: trois iors.

** JUBINAL: trépassé.

*** nous *ist von* JUBINAL *ausgelassen*.

**** JUBINAL: nos.

† JUBINAL: nous.

†† JUBINAL: dusque.

††† JUBINAL: chacun.

†††† JUBINAL: jors.

¹ JUBINAL: inelement.

² *Handschr.* p[~]; JUBINAL *liest*: por.

³ *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

⁴ JUBINAL: nostre.

⁵ JUBINAL: leur.

⁶ JUBINAL: dit.

⁷ JUBINAL: ceste.

est enim insula in qua fuimus anno preterito in cena Domini, ubi noster bonus procurator commoratur¹. [*Hoc audito*] fratres ceperunt pre gaudio acriter navigare

quantum poterant vires eorum sustinere.

Cum vir Dei hoc vidisset ait: „Nolite
 stulte fatigare membra vestra. Nonne omnipotens Deus gubernator est naviculae nostrae? Dimittite eam illi, quia ipse diriget iter nostrum sicut vult². Cum appropinquassent ad litus predictae insulae, occurrit illis obviam in navicula idem procurator et duxit illos ad portum ubi preterito anno 10 descenderant de nave, magnificans Deum, et osculatus est pedes sancti Brendani et singulorum dicens: „Mirabilis Deus in sanctis suis³. (*Ipse dabit virtutem et fortitudinem plebi suae*)⁴. Finito versiculo et ablatis omnibus de nave extendit tentorium et preparavit balneum, erat enim ce- 15 na Domini,¹ et induit omnes fratres novis vestimentis et fecit illorum obsequium per triduum. Fratres vero passionem Domini celebrabant cum magna diligentia usque in sabbatum sanctum. Finitis autem orationibus diei sabbati immolatisque² victimis spiritualibus Deo 20 atque cena consummata, dixit ad eos idem procurator: „Ascendite navem ut celebretis dominicam noctem resurrectionis Christi ubi celebrastis altero anno et diem similiter usque in sextam horam: postea navigate ad insulam que vocatur „Paradisus³ avium“, ubi fuistis in 25 preterito anno a pascha usque ad octavas pentecostes⁴. Asportate autem vobiscum omnia que necessaria vobis sunt de cibo et potu. Et ego visitabo vos die dominica altera⁴. Et ita fecerunt. (*Oneravitque ipse navem panibus et potu et carnibus ceterisque deliciis quantum poterant capere.*) 30

Sanctus Brendanus

* Ps. 67, v. 36.

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 127.

² Ed. SCHRÖDER S. 20.

³ Ed. JUBINAL S. 28.

⁴ Ed. Casinensis S. 419, Sp. 2.

le ou nous fumes en l'an qui est passes a le chainne nostre*
 signor ou nos boins procureres demeure . Quant li frere eu-
 rent chou oit il commenchieient a nagier durement pour le
 grant ioie [260 d] quanque leur forches peurent soustenir .
 Comme li hom diu eut chou veut il dist . Ne uoellies** mie 5
 folement lasser uos bras . En est dex omnipotens gouurene-
 res de uo nachiele . Laissies li faire . car il adrechera no
 uoie si com il vaura . Quant il furent auenu au riuage de
 cele isle deuant dite . cis procureres deuant dis uint en-
 contre iaus en vne nachiele et les mena au port ou il es- 10
 toient descendu en l'an passe de leur nef loant diu et bai-
 soit les pies de chascun et disoit . nostre*** sires est
 esmeruillables entre ses sains . comme cis uerses fu dis .
 et toutes les choses furent apportees de le nef . il tendi
 une tente . et apparilla† . i . baing . Il estoit adonques li- 15
 chainne nostre †† . et vesti tous les freres de nduuias ues-
 temens et les sierui par trois iors . Li frere faisoient
 feste de le passion nostre ††† signour par diligense dus-
 ques au saint samedi . Quant il eurent finees les orisons
 dou iour et sacrefije¹ les offrandes espiritueles . et li 20
 chainne fu finée . cis procureres dist a iaus . Montes en
 uo nef pour chou que vous voisies celebrer le nuit de le
 surrexion nostre signor . ou uous le celebrastes en l'autre
 en et le iour dusques a midi² . Apries ires uers l'isle
 qui est apielee li paradys des oysiaus . ou vous fustes en 25
 l'an passe a le pasque³ dusques as octaues de pentecouste .
 Aportes auoec vous totes les choses qui neccessaires uous
 sont . si com de boire et de mangier . et ie vous viseterai
 l'autre dyemenche apries . Et ensi fisent . Sains Brandains

* JUBINAL: notre.

** JUBINAL: voeillies.

*** JUBINAL: notre.

† JUBINAL: aparilla.

†† Sc. signeur; JUBINAL: notre.

††† JUBINAL: notre.

¹ JUBINAL: sacrefiée.² JUBINAL: midi.³ Handschr. paſq̃ — JUBINAL: Pasques.

data benedictione ascendit in navem et ita navigaverunt in¹ aliam insulam.

Cum autem appropinquassent ad locum ubi descendere debebant de nave, ecce apparuit illis cacabus quem altero anno dimiserant. Descendens autem beatus Brendanus de nave cepit cantare 5 hymnum trium puerorum usque in finem. Finito autem hymno, vir Dei admonebat suos fratres dicens: ‚O filio- li vigilate et orate ne intretis in tentationem *.

Considerate quomodo Deus subegit immanissimam bestiam subtus nos sine ullo impedimento¹. Fratres ergo vigilabant 10 sparsim per illam insulam usque ad vigiliis matutinas. Postea omnes sacerdotes singulas missas Deo offerebant usque ad tertiam horam. Set et beatus Brendanus cum suis fratribus ascendens in navem immolavit agnum immaculatum² Deo dicebatque fratribus: ‚In altero anno hic celebravi resurrectionem 15 Domini; ita similiter volo et hoc anno³. Ac inde profecti sunt ad insulam avium. Appropinquantibus autem illis ad portum ejusdem insule, omnes ille aves cantabant una voce dicentes: ‚Salus Deo nostro sedenti super thronum et agno⁴. **

Et iterum: ‚Deus Dominus il- 20 luxit nobis. Constituite diem solemnem in condensis usque ad cornu altaris⁵. *** Tamdiu vocibus et alis resonabant, usque dum sanctus pater cum saneta sua familia et omnibus que erant in nave⁶, fuit in tentorio suo receptus. Ibi quoque sanctus Brendanus celebravit festa paschalia 25 usque ad octavas pentecostes. Predictus namque procurator venit ad illos sicut promiserat die dominica octavarum pasche portans secum que ad usum vite pertinebant. Cumque resedissent ad mensam, ecce predicta avis consedit in prora navicule

extensis alis 30

* MATTH. 26, v. 41. MARC. 14, v. 38. LUC. 22, v. 40.

** APOCAL. 7, v. 10.

*** PS. 117, v. 27.

¹ Ed. MORAN S. 110.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 128.

³ Ed. JUBINAL S. 29.

quant il eut donnee se beneichon · entra en le nef et na-
 goient* en tel maniere a cele isle · Comme il aproismais-
 sent au liu ou il deuoient descendre de le nef · Dont appa-
 rut a iaus li cauderons k'il auoient l'autre an laissie**.
 Sains Brandains descendi et commencha a canter l'isne des 5
 trois enfans dusques en le fin [261 a] Quant li sains hom
 eut finee l'isne · il amonesta ses freres et dist · O vous
 mi fil villies et oures que vous n'entres en temptation ·
 reuuarde *que* a soumis desous nous vne tresgrande bieste
 sains nul impediment · Li frere villoient espars par cele 10
 isle dusqu'a l'eure de matines · Apries tout li prestre***
 offroient a diu chascuns une messe dusques a l'eure de tier-
 che · Sains Brandains et si frere monterent en le nef et
 sacrefierent a diu · 1 · blanch aigniel et disoit a ses fre-
 res · En l'autre an celebrai iou chi le surrexion nostre † 15
 signor · aussi le voel iou faire et en cest an · Apries a-
 lerent a l'isle des oysiaus · †† Quant il aproismierent au
 port de cele isle tout li oysiel chantoient a vne uois et
 disoient · Salus soit a no diu seant sour le trosne · et au
 urai aigniel · Et encore disoient · nostre sires dex s'est 20
 esclarcis a nous · Estaulissies iour festiaule dusques au
 cor de l'autel · Tant longement resunnoient de leur uois
 et par leur eles *que* li sains peres et se maisnie et tou-
 tes les choses qui [est]oient ††† en le nef furent mises en
 le tente · la celebra li sains hom le feste de pasque dus- 25
 ques au octaues de pentecouste · Dont uint li deuant dis
 procureres a chiaus au iour k'il leur auoit proumis · et a-
 portoit auoc lui chou k'il¹ couuenoit² a l'vsage de vie ·
 Com il fuissent assis a le table · dont uint li oysiaus de-
 uant dis et s'assist ou coron · et resunnoit de ses eles es- 30

* JUBINAL: nageoient.

** *In der Handschrift hier ein Fleck*; JUBINAL: liest: laié.

*** *Handschr.* pstre; JUBINAL: prestre.

† *Handschr.* nre; JUBINAL: notre.

†† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

††† *In der Handschrift hier ein Fleck.*

¹ JUBINAL: qu'il.

² JUBINAL: convenoit; *vgl. S. 43² und S. 45^{*}.*

ac strepantibus¹ ad modum sonitus organi magni. Agnovit igitur vir sanctus quia volebat ei aliquid indicare, ait namque eadem avis: „Deus predestinavit vobis quatuor loca per quatuor tempora, usque dum finiantur septem anni peregrinationis² vestre. Porro cena dominica cum 5 vestro procuratore qui presens adest eritis³ in dorso belue vigilias pasche celebrantes.

Nobiscum autem eritis in festis paschalibus, usque ad octavas⁴ pentecostes. Apud familiam Ailbei nativitatem Domini celebrabitis. Post septem vero annos, antecedentibus ma- 10 gnis ac diversis periculis, vos invenietis, terram repromissionis sanctorum⁵ quam queritis, et ibi habitabitis quadraginta diebus et postea reducet vos Deus ad terram nativitatis vestre⁶. Sanctus pater ut audivit, prostravit se ad terram cum fratribus suis referens gratias et laudes 15 suo creatori. Avis autem reversa est in locum suum. Porro procurator finita refectioe dixit: „Deo adjuvante revertar ad vos in die adventus sancti spiritus super apostolos cum his que sunt necessaria vobis⁷. Et sic accepta benedictione reversus est in locum suum. 20 Porro venerabilis pater mansit ibidem predictos dies. Consummatis itaque diebus festis sanctus vir fratribus suis precepit⁸ preparare navigium et implere vascula ex fonte. Ducta jam nave in mare,

¹ Ed. SCHRÖDER S. 21.

² Ed. MORAN S. 111.

³ Ed. Casinensis S. 420, Sp. 1.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 129.

⁵ Ed. JUBINAL S. 30.

tendues · aussi *que* se* che fust li sons d'une** grant or-
 gene · Li sains hom connut*** *qu'ele* li voloit auchune cho-
 se demoustrer · et cis oysiaus dist · Diex uous a presdes-
 tinet · *iii* · lius par · *iii* · tans dusqu'a tant que li · *vii* · an
 de vo pelerinaige seront fine · Mais uous seres a le chainne 5
 nostre signor auoec vo procureur [261 b] Qui est chi pre-
 sens · Et ou dos de le**** balainne feres le fieste de pas-
 ques auoec nous dusques as octaues de pentecouste · auoec
 le maisnie Albei feres le feste de le natiuite nostre †
 signor · Et apries †† les · *vii* · ans vous auenront molt 10
 de peril et diuers ††† · et trouueres le tierre de le repromis-
 sion des sains *que vous* queres · et habiteres la · *xl* · iors
 et apries †† vous ramenra diex a le terre de vo naissen-
 che · Li sains peres quant †††† il oi chou il s'enclina a
 terre et si¹ frere aussi · et rendi grasces et loenges² 15
 a sen createur · Dont se retourna li oysiaus en sen liu ·
 Quant li mangiers fu fines · li procureres dist · Se dex me
 velt aidier ie reuenrai a vous a l'auennement³ dou saint
 esperit⁴ a ses aposteles atout chou que besoins uous⁵ ert ·
 et quant il eut rechut le beneichon il retorna en sen liu 20
 mais li sains peres demoura la les iors qui li furent dit ·
 Quant li iour de feste furent passe · li sains hom comman-
 da a ses freres a apparillier le nef et a emplir les vais-
 siaus de fontaiinne · *comme*⁶ li nes fust ia menee a le mer ·

* *se ist von JUBINAL ausgelassen.*

** JUBINAL: d'uns.

*** JUBINAL: connu.

**** JUBINAL: la.

† JUBINAL: notre.

†† JUBINAL: après.

††† *Handschr.* diu's.

†††† JUBINAL: quand.

¹ JUBINAL: li.

² JUBINAL: louenges.

³ JUBINAL: l'avènement.

⁴ JUBINAL: Esprit.

⁵ JUBINAL: nous.

⁶ *Handschr.* gme; JUBINAL: com.

ecce predictus vir cum nave sua venit onerata escis,
cumque omnia posuisset in naviculam sancti
viri, osculatis cunctis fratribus reversus est
unde venerat.

14. Vir autem sanctus cum suis sodalibus navigavit in 5
oceanum, et ferebatur navis per quadraginta dies. Quadam
vero die apparuit illis immense magnitudinis piscis
post illos, qui jactabat de naribus spumas et sulca-
bat undas velocissimo¹ cursu quasi ad illos
devorandos.² Cum hoc vidissent fratres clamave- 10
runt ad Dominum dicentes: ‚Domine, libera nos, ne nos devo-
ret ista belua‘. Sanctus vero Brendanus confortabat illos
dicens: ‚Nolite expavescere minime
fidei. Deus qui semper noster defensor est, ipse nos li-
berabit de ore istius belue et de omnibus ceteris periculis‘. 15
At vero cum appropinquasset illis, antecedeabant eam unde
mire altitudinis usque ad navem. Venerabilis quoque se-
nex manibus extensis in celum dixit: ‚Domine, libera ser-
vos tuos sicut liberasti David de manu Golie
gigantis et Jonam de ventre ceti magni‘.³ 20

Finitis his precibus ecce ingens belua
ab occidente obviam venit⁴ alteri bestie, que cum emisisset
ignem ex ore suo, (*statim*) iniit bellum contra
illam. At senex fratribus suis ait: ‚Videte, filioli,
magnalia redemptoris nostri! Videte obedientiam bestiarum 25

¹ Ed. MORAN S. 112.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 130.

³ Ed. JUBINAL S. 31.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 22.

dont vint li deuant dis hom atout se* nef kierkie de vian-
des . Comme il eut mis toutes ces choses en le nef dou saint
homme . et il eut pris pais a tous les freres . il retourna
dont il estoit venus.

14. Li sains hom et si compaignon** nagierent en 5
le mer et ala li nes vage par . xl . iours en le mer . ***Vn
iours s'apparut a iaus vne balainne**** molt tresgrande
apries† iaus qui gietoit escume par ses narines et de-
partoit les ondes par isniel cours aussi que†† s'ele les
vausist deuorer . Quant li frere l'eurent veut il crie-10
rent ††† a nostre signour et disent . Sire deliure nous .
que ciste†††† balainne ne nous deueure . Li sains peres
les conforta et dist ne voellies¹ espauenter par petit
de foi . Diex qui est nos deffenses . il nous deliurra de
le geule de cele beste . et de tous autres perius . Quant el-15
le aprochoit les ondes d'esmerueilleuse [261 c] hauteche a-
loient deuant li dusques a le nef . Et li hounerables uiels
hom extendi ses mains au chiel et dist . Sire deliure tes
siers aussi que tu deliuras Dauid de le main Goulyat le
gayant . et Ionatain dou uentre de le grant balainne . Quant 20
il eut fenie ses orisons . dont uint une grant balainne de-
uers² occident encontre l'autre beste . Comme ele³ eut mis
hors feu de se geule . ele⁴ commencha le bataille contre
l'autre . Dont dist li uiels hom a ses freres . Vees les
merueilles de no sauueur . vees l'obedienche qu'elles ont a 25

* JUBINAL: de.

** JUBINAL: compaignon.

*** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

**** JUBINAL: balaine.

† JUBINAL: après.

†† JUBINAL: aussi com.

††† JUBINAL: crièrent.

†††† JUBINAL: ceste.

¹ JUBINAL: voellés.

² *Handschr.* deu's.

³ JUBINAL: elle.

⁴ JUBINAL: elle.

creatori suo! Modo¹ exspectate finem rei: nihil enim inge-
ret vobis hec pugna mali, sed

pro gloria Dei reputabitur⁴. His dictis misera
belua, que persequabatur famulos Christi, divisa est in
tres partes coram illis et altera reversa est post victoriam 5
unde venerat.

Altera die viderunt
insulam procul arbustam nimis et valde speciosam².
Appropinquantibus autem illis ipsius insule litori et
de nave exire volentibus viderunt posteriorem partem
illius belue que interfecta erat. Tunc ait sanctus Brendanus: 10
,Ecce illa belua que voluit vos devorare. Ipsam devorate quia
exspectabitis longum tempus in hac insula. Levate vestram
naviculam altius in terram et querite locum tentorio aptum⁴.
Ipse pater predestinavit illis locum ad habitandum. Cum
autem fecissent secundum preceptum viri Dei³ ac misissent o- 15
mnia utensilia in tentorium, ait ad illos:

,Accipite
dispendia vestra de ista belua que sufficiant vobis per tres
menses. Hac enim nocte erit illud cadaver devoratum a be-
stiis⁴. Fratres autem usque ad vespers asportabant carnes
quantum eis opus erat, secundum manda- 20
tum sancti patris.

Perfectis his o-
mnibus fratres dixerunt: ,Abba, quomodo possumus hic
sine aqua vivere?

Quibus ille⁴ ait:
,Numquid difficilius est Deo tribuere vobis aquam quam vi-
ctum? Ite igitur contra meridianam plagam insule et inveni- 25
etis fontem lucidissimum et herbas multas ac radices, et inde
mihi dispendia sumite secundum mensuram⁴. Et invenerunt
omnia sicut vir Dei predixerat. Mansit ergo ibi san-
ctus Brendanus tres menses quia erat tempestas in mare

¹ Ed. Casinensis S. 420, Sp. 2.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 131.

³ Ed. MORAN S. 113.

⁴ Ed. JUBINAL S. 32.

leur createur . Or atendes le fin de le chose . Car cile
 bataille ne vous fera nule chose de mal . Mais che sera an-
 chois gloire de diu . Quant il eut chou dit . li chaitiue
 beste ki werioit* les sergans ihū crist . est depechie en
 trois parties deuant iaus & li autre apries se victoire re- 5
 torna dont ele estoit venue . ** Vn autre iour uirent vne
 isle plainne d'arbres lonc d'iaus et molt tresbiele .
 Quant il virent pries dou riuage de cele † isle . il s'ap-
 parillierent d'issir de le nef . et virent le daerrainne par-
 tie de le beste qui tuee estoit . Et sains Brandains dist . 10
 Ves ichi les beste †† qui vous vaut deuourer . Vous le de-
 uoeres . Vous demoures lonc tans en ceste isle . Leues vo
 nef plus haut a terre et queres ††† boin liu as tentes . Il
 leur destina . 1 . liu a habiter . Cum il eurent fait selonc
 le commandement de l'omme diu . et eussent mises toutes 15
 les utiles¹ choses en le tente il dist a iaus . prendes
 tout uo despens de cele balainne . Qui vous soufisse par trois
 moys . En ceste nuit sera cile caroine deuouree des bes-
 tes . En tel maniere apportoient hors les cars dusques as
 uespres *quantque*² besoins leur estoit selonc le commande- 20
 ment dou saint pere . Quant il eurent faites ces choses tou-
 tes . li frere disent . Sire abbes comment porons nous chi
 [261 d] uiure sains eue . Li sains hom respondi a chiaus .
 Est chou plus grans chose a diu donner eue a vous que vian-
 de . Ales *encontre* miedi de ceste isle . et uous trouueres 25
 vne fontainne clere . et molt d'erbes et rachines . et pren-
 des de chou *men* despens selonc mesure . Et il trouuerent
 tout si *com* li hom diu leur auoit deuant dit . Sains Bran-
 dains mest³ la par trois moys . Car tempeste estoit en le mer

* JUBINAL: vuerjoit.

** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

† JUBINAL: ceale.

†† JUBINAL: les beste.

††† *Handschr.* qres; JUBINAL: querrés.

¹ JUBINAL: utiles.

² JUBINAL: *quantques*.

³ JUBINAL: m'est.

et ventus fortissimus et inequalitas aeris de grandine et pluvia. Fratres vero ibant videre quod dixerat vir Dei de illa belua, [nam] cum venirent ad locum ubi cadaver antea fuit, nihil invenerunt preter ossa. Illi autem ad virum Dei reversi, dicebant: „Ab- 5
ba, sicut dixisti, ita est“. Quibus ille ait: „Scio, filii, quia voluistis probare¹ si verum dixissem an non. Aliud signum vobis dicam: portio cujusdam piscis hac nocte veniet huc, et cras inde reficiemini“. Sequenti vero die exierunt fratres ad locum et invenerunt sicut vir² Dei 10
predixerat, et attulerunt quantum portare poterant. Ait illis venerabilis pater: „Ista diligenter servate et sale condite³, erunt enim vobis necessaria. Faciet enim Dominus serenum tempus hodie et cras et post cras, et cessabit tempestas maris ac fluctuum; et 15
postea proficiscemini de loco isto“. ⁴Transactis diebus predictis, precepit sanctus Brendanus suis fratribus onerare navem, et utres atque vascula implere; herbas vero atque radices ad suum opus colligere, quia postquam fuit sacerdos nihil gustavit in quo spiritus es- 20
set vite. Onerata vero nave ex his omnibus, velis extensis profecti sunt contra⁵ septentrionalem plagam.

15. Quadam vero die viderunt insulam longe

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 132.

² Ed. SCHRÖDER S. 23.

³ Ed. Casinensis S. 421, Sp. 1.

⁴ Ed. MORAN S. 114.

⁵ Ed. JUBINAL S. 33.

et li vens tresfors . et desiueletes * d'air de gresil et de
 plueue . Li frere aloient uir chou que li hom diu auoit dit
 de ceste beste . Car il ** quant il vinrent au liu ou li
 caroine auoit deuant este . il ne trouuerent nule chose fors
 les os . Cil reuinrent a l'homme diu . et disoient . sire ab- 5
 bes ensi *que* tu desis ensi est . Il dist a chiaus . je sai
 biau fil *que* vous vausistes esprouer se j'auoie dit uoir . je
 uous dirai autre signe . Li portions d'un pisson uenra la .
 et demain seres soelee de chelui . Le iour *apries* *** ale-
 rent li frere au liu . et trouuerent aussi com **** li hom diu 10
 auoit dit . et apporterent *quantque* il em peurent apporter . Li
 sains peres dist a iaus . Wardes ces choses diliganment et
 les metes en sel . eles vous seront neccessaires † . Nos-
 tre sires †† fera cler tans hui et demain et *apries* *** de-
 main et li tempeste ††† de le mer cessera & des flueues . et 15
apries *** en ires de che liu . Quant li iour deuant dit furent
 passet . Sains Brandains commanda a ses freres a kierkier ††††
 le nef . et les buires et les vaissiaus a emplir ¹ . Les her-
 bes et les rachines commanda a *queillir* ² a sen oes . Car
 puis k'il fu fais *priestres* ³ . ne goust a chose ou il eust es- 20
 pir de vie . Quant li nes fu kierkie de toutes ces choses .
 et il eurent tendu leur voiles il s'en alerent uers septem-
 trion ⁴ .

15. ⁵ *Apries* en . i . autre iour virent une isle lonc

* JUBINAL: des violetes.

** il *ist auch von* JUBINAL *ausgelassen*.

*** JUBINAL: après.

**** JUBINAL: comme.

† JUBINAL: nécessaires.

†† JUBINAL: Sire.

††† JUBINAL: tempête.

†††† JUBINAL: *akierkier in einem Worte*.

¹ JUBINAL: *aemplir*. *Aber S. 55, Z. 23* JUB. *à emplir*.

² *Handschr.* *qillir*; JUBINAL: *quillir*.

³ *Handschr.* *pŕtres*; JUBINAL: *prestres*.

⁴ JUBINAL: *septentrion*.

⁵ *Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes*.

ab illis. Et dixit sanctus Brendanus: ‚Videtis illam insulam?
 Aiunt: ‚Videmus‘. Ait illis: ‚Tres populi sunt in illa insula,
 (*unus*) puerorum, (*alius*) juvenum ac (*tertius*) seniorum. Et unus
 ex fratribus nostris peregrinabitur illic‘. Fratres vero in-
 terrogabant quisnam esset ex eis? Cum autem perseveras- 5
 sent in illa sententia et vidisset illos tristes, ait: ‚Iste ille¹ frater
 est qui permansurus est ibi‘. Fuit autem predictus frater
 unus ex tribus fratribus qui subsecuti sunt sanctum Bren-
 danum de suo monasterio, de quibus predixerat fratribus,
 quando ascenderunt navem in patria sua. Tantum autem 10
 appropinquaverunt ad insulam predictam usque dum navis
 stetit in litore. Erat autem illa insula mire planitie,
 in tantum ut illis videretur equalis mari,
 sine arboribus, sine aliquo quod a vento moveretur.
 Valde enim erat speciosa, [tamen] 15
 cooperta scaltis albis et purpureis. Ibi
 tres turme, sicut vir Dei predixerat, erant;
 nam inter turmam et turmam spatium e-
 rat quasi jactus lapidis de funda,
 et semper ibant huc atque illuc, et una 20
 turma cantabat stando in uno loco dicens:
 ‚Ibunt sancti de virtute in virtutem et videbitur Deus deo-
 rum in Syon‘*. Dum una turma perfiniebat illum ver-
 siculum, altera turma stabat et incipiebat
 predictum carmen. Et ita faciebant sine cessatio- 25
 ne. Erat autem prima² turma puerorum in vestibis
 candidissimis et secunda turma in jacinctinis, et ter-
 tia turma in purpureis dalmaticis. Erat autem hora quarta
 quando tenuerunt portum insule. Cum autem

* Ps. 83, v. 8.

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 133.

² Ed. MORAN S. 115.

d'iaus · et sains Brandains [262 a] dist vees uous cele isle
il disent oil nous le ueons · Sains Brandains dist · Troi
peule de jouenes enfans et de viex hommes sont en cele is-
le · vns des freres ira la* · Mais li frere demandoient li
ques** c'estoit d'iaus · Comme il demouraissent en cele 5
sentense · et veist chiaus estre dolans · il dist · Cis est li
freres qui demouera la · Cius freres*** · qui i deuoit de-
mourer · fu uns des trois freres ki siuient le saint hom-
me† de s'abbie · Des ques freres il auoit parle quant
il monterent en le nef *en* sen pais · Tant aprochierent a 10
l'isle deuant dite *dusque* †† a cele eure que li nes s'aresta
ou riuage · Cile isle estoit de merueilleuse planece ††† en
tant qu'ele soloit estre iweus a le mer · S'il est a sauoir
sains arbres et sains auchune chose qui peust estre mute
par vent · Elle estoit molt biele · Nequedenques estoit ele 15
couuierde de blanques escales et vermes · Illueques es-
toient · iii · compaignies · Si *comme* li hom diu auoit dit de-
uant · Car entre l'une compaignie et l'autre compaignie · es-
toit une espasse aussi que le giet d'une pierre c'une fon-
defle gete · et adies aloient de cha et de la · et li une¹ 20
des compaignies cantoit en estant en · i · liu et disoient ·
Li saint iront de vertus en vertus · et li diex des dex de Sy-
on sera veus · Quant li vne compaignie auoit fine che uer-
set · li autre compaignie arestoit & recommenchoit le
chanchon deuant dite · et ensi faisoient sains nule ares- 25
te · Li premiere compaignie² des enfans estoit *en* vestures
tresblanques · Li seconde *en* vestures jacintes et li tier-
che compaignie en uermaus damaltiques · Li quarte eure dou
iour estoit quant il prisent port en l'isle · Quant il fu

* JUBINAL: jà.

** *Handschr.* liqs; JUBINAL *liest*: li quels.

*** JUBINAL: frère.

† JUBINAL: hom.

†† JUBINAL: *dusques*.††† JUBINAL: planeté; GODEFROY, *Dictionnaire*, s. v. Planece, *korrigiert*

JUBINAL.

¹ JUBINAL: unes.² JUBINAL: compaignie.

hora sexta venisset, ceperunt turme

cantare simul dicentes: ,Deus misereatur nostri^{*} usque in finem, et: ,Deus in adiutorium (*meum intende*)^{**}, et^a tertium psalmum: ,Credidi propter^{***} et orationem ut supra. Similiter ad horam nonam^b alios tres 5 psalmos: ,De profundis[†], † ,Ecce quam bonum^{††} et^c ,Lauda Jerusalem^{†††}. ††† Ad vespas: ,Te decet¹, † ,Benedic anima mea Domino², † ,Domine Deus³ et tertium psalmum: ,Laudate pueri Dominum⁴, † et quindecim gradus cantabant sedendo. Cum autem perfinissent illum cantum, statim 10 obumbravit illam insulam nubes mire^d claritatis. Illi autem non poterant videre que antea viderant pre spissitudine nubis.

Attamen audiebant voces cantantium predictum carmen sine intermissione usque ad vigiliis matutinas, ad quas cantare ceperunt ,Laudate 15 Dominum de celis⁵, † deinde: ,Cantate Domino⁶, † tertium: ,Laudate Dominum in sanctis ejus⁷. † Post hec cantabant duodecim psalmos per ordinem psalterii. At vero cum dies illucesceret, discooperta est insula de nube. Confestim tunc cantabant tres psalmos: ,Mise- 20 rere mei Deus⁸, † ,Deus meus⁹, † ,Domine refugium⁸. † Ad tertiam alios tres, id est: ,Omnes gentes⁹, † ,Deus in nomine¹⁰, † ,Dilexi quoniam¹¹ cum ,Alleluja¹¹. Deinde immolaverunt agnum immaculatum, et omnes ad communionem veniebant dicentes: ,Hoc sacrum corpus Domini et Salvatoris nostri 25 sanguinem sumite vobis in vitam eternam¹¹. Itaque finita immolatione agni,

duo ex turma juvenum portabant cophinum plenum scaltis purpureis et miserunt in navem dicentes: ,Sumite

^{*} Ps. 66, v. 2. ^{**} Ps. 69, v. 2. ^{***} Ps. 115, v. 10.

[†] Ps. 129, v. 1. ^{††} Ps. 132, v. 1. ^{†††} Ps. 147, v. 12.

¹ Ps. 64, v. 2. ² Ps. 102, v. 1 *und* Ps. 103, v. 1.

³ Ps. 7, v. 2 *und* Ps. 87, v. 2. ⁴ Ps. 112, v. 1.

⁵ Ps. 148, v. 1. ⁶ Ps. 95, v. 1 *und* Ps. 97, v. 1.

⁷ Ps. 150, v. 1. ⁸ Ps. 50, v. 3 (55, v. 2 *und* 56, v. 2); Ps. 62,

v. 2; Ps. 89, v. 1.

⁹ Ps. 46, v. 2. ¹⁰ Ps. 53, v. 3. ¹¹ Ps. 114, v. 1.

^a Ed. JUBINAL S. 34.

^b Ed. SCHRÖDER S. 24.

^c Ed. Casinensis S. 421, Sp. 2.

^d Ed. SMEDT & BACKER Sp. 134.

eure de miedi · les compaignies toutes trois commenchierent
 ensamble a canter et dire ceste saume · Deus misereatur
 nostri · dusques en le* fin · et deus in adiutorium [262 b]
 et le tierche saume · Et credidi propter quod · et l'orison
 si comme deuant · aussi chanterent a nanne · les autres trois 5
 saumes · De profundis** · Ecce quam bonum · Et lauda Ie-
 rusalem dominum · a vespres te decet et benedic anima
 mea dominum · Domine deus meus in te · et le tierche saume ·
 Laudate pueri dominum · et li · xv · degre*** chantoient en
 seant† · ††Quant il eurent fenie cele cantike esrant couuri 10
 cele isle une nue de meruillable oscurte · Si que chil ne
 pooient vir les choses qu'il auoient deuant ueu pour l'es-
 pesse de le nue · Et nequedenques ooient le vois des chan-
 tans le chanchon deuant dite sains nul arest · dusques a l'e-
 ure de matines · as queles††† il commenchierent a chanter · Lau- 15
 date dominum de celis · Apries cantate domino · le tierche
 saume · Laudate dominum in sanctis eius · Apries chou chan-
 toient · xii · saumes par l'ordene dou sautier · Mais quant
 li iours commencha a esclaircir li isle est descouuierthe¹
 de le nue · Errant apries chantoient trois saumes · Mi- 20
 sereatur · Deus deus meus · domine refugium · A tierche les au-
 tres trois chou est · omnes gentes · Deus in nomine · Dilexi
 quoniam² · et alleluia · Apries sacrefijerent³ · i · ai-
 gniel blanc · et tout uenoient au communion et disoient ·
 Chou est chi li sains cors nostre signour · et li sans de no 25
 sauueur · prende le a vous en uie parmenable · Quant li im-
 molations de l'aigniel fu en tel maniere finee · Doi de le
 compaignie de iouenenchiaus portolent · i · cofin plain d'es-
 calles vermelles · et les misent en le nef et disent · Prendes

* JUBINAL: la.

** JUBINAL: profundis.

*** JUBINAL hier zwei Wörter: de gré.

† JUBINAL: enseant in einem Worte.

†† Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

††† JUBINAL: As quelles.

¹ JUBINAL: decouverte.² Handschr. qm; JUBINAL: quam.³ JUBINAL: sacreficièrent.

de fructu insule virorum fortium et reddite nobis fratrem nostrum, et¹ proficiscimini in pace². Tunc sanctus Brendanus vocavit predictum fratrem ad se, et ait: ,Osculare fratres tuos et vade cum illis qui te vocant. Bona hora³ concepit te mater tua, quia meruisti habitare cum tali³ congregatione⁴. Osculans- 5 que eum vir sanctus ait illi: ,Fili, recordare quanta beneficia proposuit tibi Deus in hoc seculo. Vade, ora pro nobis! Protinus secutus est duos juvenes ad eorum scolam. Venerabilis pater (*cum suis sodalibus*) cepit [*inde*] navigare. Cum autem hora prandii venisset, precepit (*suis*) fra- 10 tribus reficere corpora sua de scaltis (*insule virorum fortium*). Ipse vero apprehensa una visaque ejus magnitudine, et quia succo esset plena, admiratus est et ait: ,Numquam vidi nec legi scaltas tante magnitudinis⁵. Erant enim equalis stature in mo- 15 dum pile magne. Et, accepto vasculo, expressit unam ex illis, attulitque de succo⁴ libram unam; quam dividens in duodecim uncias dedit unicuique singulam unciam⁵ sicque per duodecim dies reficiebantur fratres de singulis scaltis, tenentes semper in ore 20 saporem mellis.

16.

His diebus finitis, sanctus

pater precepit per triduum jejunare.

Quo transacto, ecce una avis grandissima volabat e regione navis tenens ramum cujusdam arboris igno- 25 te habentem in summo botrum⁶ magnum mire rubicunditatis, quem ramum misit (*de ore suo*) in sinum sancti viri. (*Tunc*) sanctus Brendanus⁷ vocavit fratres suos et ait: ,(*Videte fratres et*) sumite prandium quod Dominus misit vobis⁴. Erant autem uve illius sicut poma, quas divisit vir Dei 30

¹ Ed. JUBINAL S. 35.² Ed. MORAN S. 116.³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 135.⁴ Ed. Casinensis S. 422, Sp. 1.⁵ Ed. SCHRÖDER S. 25.⁶ Ed. JUBINAL S. 36.⁷ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 136.

dou fruit de l'isle des fors hommes . et nous rendes no fre-
 re . et en ales em pais . Dont apiela sains Brandains le frere
 deuant dit a lui et dist . Baise tous tes freres & ua auoec
 chiaus qui t'apielent . A boinne eure te conchut te mere .
 quant tu as desierui a estre auoec tele assanlee . Li sains 5
 hom le baisa et dist . Bials fils ramembre toi *com* grant
 bien dex t'a promis [262 c] en cest* siecle . Va t'ent et
 prie pour nous . Maintenant ensini** . II . iouenenchiaus a
 leur escolle† . †† Li sains peres commencha de la a na-
 gier . *comme* li eure de mangier fu uenue il commanda les 10
 freres a repaistre de ces fruis leur¹ cors . Quant il en
 eut prise une et eut veue le grandeche . Il s'esmeruilla pour
 chou qu'ele² estoit plainne de ius . et dist qu'il n'en a-
 uoit onques nule veue . ne n'en auoit coilloit onques tes fruis
 de si grande quantite . Eles estoient d'iuel forme en ma- 15
 niere d'un estuef grant . Et dont prist . I . vaissiel et es-
 pressa une de celes . et em prist une hure dou ius . Quant il
 l'eut deuisee en . XII . onches . il en donna a chascun vne
 onche . Et en tel maniere se repaissoient li frere par . XII .
 iors de chascune de ces fruis . Et auoient adies saueur de 20
 miel en lor bouque.

16. Quant ces choses furent finees . li sains
 peres *commanda* a juner trois fies en certains iours .
 Quant che fu passe . dont uint uns oysiaus tresgrans . et uo-
 loit entor le nef et tenoit . I . rain d'un arbre k'il ne con- 25
 nissoit mie . et auoit ou soumeron . I . grant bronchon d'une
 merueilleuse rougeur . et se le lascia chair ou geron dou
 saint homme . Li sains hom apiela ses freres . et dist .
 prendes le mangier que dex uous enuoie . les crapes de cel
 arbre estoient aussi *comme*³ punque . li hom diu departi 30

* JUBINAL: c'est.

** JUBINAL: ensuii.

† JUBINAL: escolle.

†† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

¹ JUBINAL: leurs.

² JUBINAL: qu'elle.

³ JUBINAL: comm.

fratribus per singulas uvas. Et ita habebant vitum per . xiiij . dies. [His expletis] iterum cepit vir Dei predictum jejunium cum fratribus suis. Tertia denique die viderunt insulam non longe ab illis totam coopertam arboribus densissimis habentibus fructum 5 predictarum uvarum incredibili fertilitate; ita ut omnes arbores incurvate fuissent usque ad terram, unius fructus, unius coloris; nulla¹ erat arbor sterilis nullaque erat alterius generis in eadem insula. Tunc fratres tenuerunt portum, vir vero Dei descendit 10 de nave et cepit circumire illam insulam; erat autem illius odor sicut odor domus plene malis punicis. Fratres adhuc expectabant in nave donec ad eos vir Dei rediret. Interim flabat eis ventus odorem suavissimum ita 15 ut jejunium suum etiam temperare putarent. At venerabilis pater invenit sex fontes irriguos, herbis virentibus ac diversis radicibus. Post hec reversus ad fratres suos, portans secum de primitiis insule, dixit illis: „Exite de nave et figite tentorium et confortamini de optimis fructibus terre istius quam Dominus ostendit nobis“. Ita per quadraginta dies refecti sunt uvis et herbis ac radicibus fontium. (*Beatus vero Brendanus et sui dilecti*) post predictum tempus ascenderunt 23 b navem portantes secum² de fructibus quantum poterat navis eorum portare. 25

17. Ascendentes³ autem laxaverunt vela quo ventus direxisset. Et cum navigassent, apparuit illis avis que vocatur Griffa, vo-

¹ Ed. MORAN S. 117.

² Ed. JUBINAL S. 37.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 137.

a ses freres par crapes · Et en tel maniere auoient leur uire par · xiii · iours · * Quant ces choses furent aemplies · li sains hom *commanda* le june deuant dite** a ses freres · Le tierch iour apries uirent une isle ne mie lonc d'iaus toute couuerte d'arbres tresespes · Qui auoient le fruit des 5 deuant dites crapes de plentiute nient creable en tel maniere *que* tout li arbre estoient crombijet*** *desques* a terre d'un fruit d'une couleur · Nus arbres n'estoit qui ne portast fruit en cele isle · ne n'i auoit nul arbre d'autre maniere · Dont † prisent li frere port · Li hons diu descendi 10 de le [262 d] nef · et *commencha* a auironner cele isle · Li oudeurs de cele isle estoit aussi *que* li oudeurs d'une maison plainne de puns uermaus · Li frere atendoient *duch'a-* dont en le nef *que* li sains peres reuenist a iaus · Entrementiers leur souffloit cele douche oudeurs en tel maniere 15 c'on quidast *que* leur iune en fust atempree · Mais li sains peres trouua · vi · fontainnes courans plainnes d'herbes et de diuerses rachines · Apres †† ces choses reuint a ses freres · et apportoit auoec lui des fruis de cele isle et disoit a iaus · issies de le nef fikies le tente · et uous *comfor-* 20 *tes* ††† des tresboins fruis de ceste terre *que* nostre sires nous¹ demoustr² · Ensi estoient repeut des crapes et des herbes et des rachines · Apries · i · poi de tans entrerent en lor nef · et portoient auoec iaus des fruis *quanques* il peurent. 25

17. Il monterent en le nef et laskierent les uoiles por chou *que* li vens les menast · Et quant il eurent nagie vns oysiaus lor apparut³ Qui estoit apieles grifons · et uo-

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

** JUBINAL: dit.

*** *Handschr.* c'ombijet.

† JUBINAL: . . . maniere, dont . . .

†† JUBINAL: Apries.

††† JUBINAL: confortés.

¹ *Handschr.* uous; *der lat. Text*: nobis; JUBINAL: nous.

² JUBINAL: demonstre.

³ JUBINAL: aparut.

litans contra illos. Cum hanc vidissent fratres, dicebant sancto patri: ‚Ad devorandum nos venit ista bestia‘. Quibus ait vir Dei: ‚Nolite timere! Deus adjutor noster est qui defendet nos etiam hac vice‘. Illa extendebat ungulas ad ser- 5
vos Dei capiendos. Et ecce, avis que illis altera die¹ portaverat rimum cum fructibus, venit obviam griffe rapidissimo volatu, que statim volavit devorare illam: at 7 b
vero defendebat se usque dum² superasset ac abstulisset oculos griffe predicta avis. Attamen interfectorix non dimisit illam donec eam interemit, nam cadaver ejus coram fratribus 10
(*juxta navem*) cecidit in mare. A- 10 b
vis autem victrix reversa est in locum suum. In
insula vero Ailbei celebraverunt natalem Domini.

His finitis diebus, sanctus Brendanus accepta benedictione patris monasterii (*et famulorum suorum*) circuit 14 b
oceanum per multum tempus. Tantummodo 15
ad pascham et nativitatem Domini habebat requiem in predictis locis.

18. ³ Quodam vero tempore, cum sanctus Brendanus celebrasset sancti Petri festivitatem in sua nave, invenerunt mare tam clarum ut videre possent ea que sub- 20
tus erant⁴. Viderunt etenim diversa bestiarum genera jacere super harenam. Videbatur quoque illis quod potuissent illas pre⁵ nimia claritate maris manu tangere [*in profundo*]. Erant enim quasi greges jacentes in pa-
scuis et pre multitudine tales videbantur sicut civitas 25

¹ Ed. Casinensis S. 422, Sp. 2.

² Ed. SCHRÖDER S. 26.

³ Ed. MORAN S. 118.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 138.

⁵ Ed. JUBINAL S. 38.

loit. encontre iaus . Quant li frere l'eurent ueut* . il disoient au saint pere . Ciste beste est uenue pour nous deuourer . as ques** il dist . Li hom*** diu ne uous**** cremes ia dius est nos aidieres . Qui nous desfendera mayement a ceste fie . Mais cele estendoit ses ongles pour prendre les siergans diu . †Dont uint apries cis oysiaus . Qui lor auoit aporte deuant le rain atout le fruit encontre le grifon par cruel uolement . Et se combatirent ensamble longement . et nequedenques fu ele aueulie de ses iex et le vainqui . et li caroigne deuant les freres chai en le mer . Li 10 oysiaus qui auoit l'autre uaincue retorna en sen liu . En l'isle celebroident les maisnies Albei le natiuite nostre signor†† . Ces choses faites en certains iors . Sains Brandains prist le beneichon dou [263 a] pere de l'abbeie . et ala entour le mer par molt††† de tans a le pasque . et en le natiuite nostre signour estoit il es lius qui deuant sont 15 nomme.

18. ††††Un iour auint apries¹ quant sains Brandains faisoit le feste de saint Piere l'apostele en se nef . k'il trouuerent le mer si clere k'il pooient ueir chou qui estoit 20 desous iaus . Il virent diuerses manieres de bestes gisans desous l'arainne . Il sanloit a iaus qu'il peussent prendre ces bestes ou fons pour le grant clarte de le mer . Car eles estoient aussi comme fous² de biestes gisans es pastures por le multitude . et sanloit qu'eles peussent estre³ 25

* JUBINAL: véu.

** *Handschr.* as qs; JUBINAL: As quels. *Vgl.* S. 63**.

*** JUBINAL: homme.

**** *Handschr.* no⁹; ebenso JUBINAL: nous.

† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

†† *Handschr.* fig-||nor.

††† *Handschr.* ml't; JUBINAL: mult. *Vgl.* S. 5**.

†††† *Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.*

¹ JUBINAL: après.

² JUBINAL: fons; *Vgl.* S. 21** und †.

³ JUBINAL: estres.

in gyrum applicantes capita in posterioribus.

Rogabant fratres venerabilem patrem ut cum silentio missam celebraret, ne bestie auditu peregrino ad eos prosequendos concitarentur. Sanctus pater subrisit atque dicebat illis: ‚Miror valde stultitiam vestram. 5 Cur timetis istas bestias, et non timuistis omnium bestiarum maris devoratorem? Sedentes vos atque psallentes multis vicibus in dorso ejus fuistis. Immo et silvam scidistis et ignem accendistis et carnem coxistis. Cur ergo timetis istas? Nonne Deus omnium bestiarum est dominus 10 noster Jhesus Christus qui potest humiliare omnia animantia‘. Cum hec dixisset, cepit cantare quantum altius potuit: ceteri namque fratres aspiciebant semper bestias. Cum autem audissent bestie, levaverunt se et natabant in circuitu navis, ita ut nihil aliud fratres 15 possent videre preter multitudinem natantium. Tamen non appropinquabant¹ navicule, sed

longe natabant huc atque illuc et ita, donec vir Dei finisset missam, se retinebant. Post hec quasi fugiendo per diversas semitas oceani a facie servo- 20 rum Dei natabant. (*Sanctus vero*² *Brendanus*) vix [itaque] per octo dies prospero vento et velis extensis potuit mare clarum transmeare.

19. Quadam vero die cum celebraissent missas, apparuit illis columna in mare et non longe ab illis 25 videbatur; sed tamen non potuerunt ante tres dies attingere³ illam. Cum autem appropinquassent, vir Dei aspiciebat⁴ summitatem illius; tamen minime videre potuit eam pre altitudine, namque altior⁵ erat quam aer.

¹ Ed. Casinensis S. 423, Sp. 1.

² Ed. SCHRÖDER S. 27.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 139.

⁴ Ed. JUBINAL S. 39.

⁵ Ed. MORAN S. 119.

prises par de* derier . Car elles s'estoient mises en rondeche aussi comme cites ronde . Li frere prioient le saint pere k'il cantast le messe bas . que les bestes par l'estraïne oie ne fuissent esmeutes a iaus werijer . Sains Brandains en sourist . et dist a iaus . Le m'esmerueil molt por vo sotie . 5 pour coi cremes uous ces bestes . et si ne cremes mie le deuoureur de toutes les bestes . vous aues** mainte*** fie sis sour leur dos et chante maïement aues vous caupe le bos et le fu alume et car quite † sor leur dos . pour coi cremes uous donques ces bestes . Enn'est dex sires de 10 tout qui puet humeliier toute chose qui a arme . Quant il eut chou dit il commencha a chanter au plus haut q'il †† peut . Tout li autre frere rewardoient adies les bestes . Quant les bestes l'eurent oi elles se leuerent . et nagoient entour le nef en tel maniere . Que li frere ne peussent nule 15 autre chose ueir fors le multitude des biestes noans . Et n'aprochoient ne tant ne quant a le nef . Mais ains aloient lonc en noant cha et la dusqu'adont que li hom diu ††† eut finee se messe se retornoient . Apries chou nooient aussi qu'en fuiant par diuerses voies de le mer . et s'en aloient 20 [263 b] de deuant les siergans diu . A painnes peurent en tel maniere par . viii . iors a boin uent . et a voiles estendus trespasser le clere mer.

19. ¹Apries auint com il chantaissent messes leur apparut une coulombe en le mer . et ne leur sanloit mie molt² 25 lonc d'iaus . Mais il ne peurent cheli aproismier deuant trois iors . Quant il vinrent pries li hom diu reuardoit le soumeron de cele coulombe . et nequedent ne le pooit rewarder pour le hauteche . Car ele estoit plus haute de l'air .

* de ist von JUBINAL ausgelassen.

** JUBINAL: avez.

*** JUBINAL: maintes.

† JUBINAL: quité.

†† JUBINAL: qu'il.

††† JUBINAL: Dieu.

¹ Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

² JUBINAL: moult.

Porro cooperta erat tam raro conopeo, ut navis
 posset transire per foramina illius. Ignora-
 bant autem ex qua materia factus esset ipse conopeus. Habebat
 vero colorem argenti, et durior videbatur il-
 lis quam marmor. Columna vero de crystallo clarissimo erat. 5
 At vir Dei ait fratribus: „Mittite remiges intus in
 nave, et arborem atque vela, et alii ex vobis teneant
 interim fibulas conopei“. Spatium namque magnum
 tenebat (*in omni parte*) predictus sagus a columna quasi
 unius miliarii; et ita extendebatur in profundum. Quo 10

facto ait ad illos vir Dei: „Mittite navem intus
 per aliquod foramen, ut videamus diligenter
 magnalia creatoris nostri“. Cum [*foramen*] intus intras-
 sent [*et aspicerent*] huc atque illuc mare

apparuit illis vitreum pre claritate; ita ut o- 15
 mnia que subtus erant possent videre. Nam

bases columnae poterant considerare, et
 summitatem conopei similiter jacentem in terra. Lux vero
 solis non minor erat intus quam foris. Tunc sanctus
 Brendanus mensurabat foramen unum inter quatuor conopeos 20
 quatuor cubitis in omnem partem. Igitur navigabant totum
 diem juxta unum latus illius columnae et semper umbram
 solis et calorem poterant sentire usque ultra horam
 nonam. Sic et ipse vir Dei mensurabat latus unum
 mille quadraginta cubitis, mensura una per quatuor la- 25
 tera illius columnae erat: sic per quadri-
 duum¹ operabatur vir Dei (*per quatuor angulos*). Quarto vero
 die invenerunt calicem de genere conopei, et patenam de
 colore columnae (*jacentes in quadam fenestra in latere co-*
lumne) contra austrum. Que statim vascula vir 29 b
 sanctus apprehendit dicens: „Dominus noster Jhesus Christus 30

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 140.

Mais elle estoit couuerte de si petite couureture c'une nes*
 poroit passer par les traus de cheli . Et nequedent ne sa-
 uoient de quel matere cis cinceliers fust fais . Il auoit
 le couleur d'argent et sanloit** a chiaus k'il fust plus
 durs de marbre . Li coulombe estoit de crestal trescler . 5
 Mais li hom diu dist as freres . Metes les nauirons deuens
 le nef . et l'arbre et les uoiles et li autre de uous tiegnent
 les fliembres de che cinchelier . li deuant dis cinceliers
 tenoit une grant espasse d'une liue de le coulombe . et en
 tel maniere estoit il estendus en le mer parfont . Quant 10
 chou fu fait . li hom diu dist a iaus . Metes le nef deuens
 par auchun trau . pour chou que nous voiens diliganment les
 merueilles de no createur . Com il fuissent entre ens par
 . i . trau et il eussent reuuarde cha et la . li mers de voile
 leur apparut pour† le clarte En tel maniere que toutes 15
 les choses qui desous estoient pooient estre veues . Car li
 fondemens de le coulombe pooit estre consideree . et li
 soumerons aussi cinceliers gisant en terre . Li lumiere dou
 soleil n'estoit mie deuent menre que dehuers . Dont mesu-
 roit sains Brandains . i . trau entre . iii . cinceliers de 20
 . iii . queutes†† en toute partie . Dont nauia par tout le
 iour dales l'un [263 c] coste de cele coulombe . et adies
 l'ombre¹ dou soleil et le caurre dusques outre l'eure de
 nonne . Et en tel maniere mesuroit li hom diu l'un coste
 de quarante mile ceutes² . Li mesure estoit une par³ les 25
 . iii . costes de celle coulombe . En tel maniere ououroit li
 hom diu par . iii . iors . Au quart iour trouuerent . i . ca-
 lisse de le maniere dou cincelier . et le platine de le
 couleur de le coulombe encontre le uent . Les ques vaissiaus
 li hom diu prist et dist . Nostre sires⁴ dex ihu cris nous 30

* JUBINAL: c'unes poroit . . .

** JUBINAL: senloit.

† *Handschr.* p[~]; JUBINAL *liest*: por.

†† *Handschr.* . IIII . qutes; JUBINAL: . III . quantes.

¹ *Handschr.* lobre; JUBINAL: l'ombre.

² JUBINAL: centes.

³ *Handschr.* p barré; JUBINAL *liest*: por.

⁴ JUBINAL: sire.

ostendit nobis hoc miraculum, ut ostendatur¹ multis ad credendum², mihiq̄ dedit ista bina munera⁴. Precepit vir sanctus fratribus divinum officium peragere et postea corpora reficere³, quia nullum tedium habebant de cibo aut potu, postquam illam columnam viderant.

5

20. ⁴ Transacta vero illa nocte ceperunt navigare contra septentrionem. Cum autem transissent quoddam foramen, posuerunt arborem et vela in altum, et alii ex fratribus tenebant fibulas conopei quousque omnia preparassent in nave.

10

Extensis autem velis cepit prosper ventus post illos flare, ita ut non opus esset fratribus navigare, sed tantum funiculos et gubernaculum tenere et sic ferebantur per octo dies [contra aquilonem]. Transactis autem diebus octo viderunt insulam valde 15 rusticam et saxosam atque scoriosam,

sine arboribus et herba, plenam officinis fabricorum. Venerabilis autem pater ait fratribus suis: ,Vere, fratres, angustia est mihi de hac insula. Nolo in illam ire aut appropinquare illuc, sed ventus illuc 20 trahit nos cursu recto⁴. Ergo cum illi preterissent paululum, quasi jactum lapidis, audierunt sonitum follium sufflantium quasi tonitrua atque malleorum collisionem [contra ⁵ ferrum et incudes]. His auditis venerabilis pater armavit se dominico tropheo 25 in quatuor partes dicens: ,Domine Jhesu Christe, libera nos de hac insula⁴. Finito sermone viri Dei, ecce unus ex habitatoribus ejusdem insule egressus est foras, quasi ad opus aliquod peragendum: hispidus ille valde erat et igneus et tenebrosus. Cum autem vidisset famulos⁶ Dei transire 30 juxta illam insulam, reversus est in suam officinam.

¹ Ed. Casinensis S. 423, Sp. 2.

² Ed. JUBINAL S. 40.

³ Ed. MORAN S. 120.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 28.

⁵ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 141.

⁶ Ed. JUBINAL S. 41.

demoustre ceste merueille · pour chou qu'ele soit demoustree
a croire · et m'a donne ces · ii · dons · Li sains hom com-
manda a ses freres a parfaire l'ueure deuine · et pries re-
paistre leur cors · Il n'auoient nul anui de viande ne de
boire puis k'il eurent ueut cele coulombe. 5

20. *Quant il eurent cele nuit passee · il commen-
chierent a nagier contre septentrion · Com il eurent tres-
passe · i · flueue · il misent lor arbre et leur voiles en haut
et li autre tendoient les felimbres dou cincelier dusqu'a-
dont *que* toutes les choses fuissent en le nef apparillies · 10
Quant il eurent tendus leur uoiles · boins uens commença
a uenter apries iaus en tel maniere que mestiers ne leur
fu de nagier · Mais tant seulement de tenir les cordes et
en tel maniere alerent par · viii · iors contre aquilonem ·
**Quant cil iour furent passe · il uirent une isle molt 15
vilainne et molt perilleuse · et plainne d'escume de fier ·
sains arbres et sains herbe · plainne d'offichines de fe-
ures · Li hounerables peres dist a ses freres · Certes biau
frere i'ai angoisse de ceste isle · Le ne voloie mie aler
a cheli ne aprochier la † · Mais li vens nous i [263 d] 20
a trais · Dont aint entrues *que* cil passioient un petit
aussi que le giet d'une pierre · il oirent les sons des souf-
fles soufflans aussi que de tounoiles · et le hurtement des
mailles contre le fier et les englumes · Quant il eurent
oies ces choses li sains peres s'arma de le victoire nostre †† 25
signour en · iiii · parties et dist · Sire ihū cris deliure
nous de ceste isle · Quant li parolle¹ de l'omme diu fu
finee · dont issi uns des habitans huers aussi que por par-
faire auchune oeure · il estoit molt² hireceus et caus
a maniere de feu et obscurs · Comme il veist les sergans 30
diu passer dales l'isle il retorna en son offechine · Li

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

** Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

† JUBINAL: jà.

†† JUBINAL: notre.

¹ JUBINAL: parole.

² Handschr. ml't; JUBINAL: mult.

Vir Dei iterum se armavit et ait¹ fratribus: „Filioli, tendite altius vela et simul navigate quantocius atque fugiamus istam insulam“.

Citius dicto ecce predictus barbarus occurrit illis ad litus, portans forcipem in manibus et massam igneam de sco-

ria immense magnitudinis atque fervoris quam super famulos Christi confestim jactavit, sed minime nocuit, transivit enim illos quasi spatium unius stadii ultra: nam ubi cecidit in mare cepit fervere mare quasi ruina montis ignei fuisset ibi, et ascende-
10

bat fumus de mare sicut de clibano ignis. At vero vir Dei cum transisset quasi spatium unius miliarii ab illo loco ubi cecidit massa, ² omnes qui in illa insula erant cucurrerunt ad litus portantes singuli singulas massas.

Alii post famulos Christi jactabant massas ¹⁵ in mare: alter super alterum jactabat suam massam. Post hec omnes reversi ad officinas ³ suas et incenderunt eas, et ⁴ apparuit illa insula quasi tota ardens sicut unus globus, et mare estuabat sicut unus cacabus plenus carnibus quando bene ministratur ab igne, et audiebant ²⁰ per totum diem ingentem ululatum: etiam quando non poterant videre illam insulam, ad aures eorum veniebat ululatus habitantium in ea, atque ad nares eorum ingens fetor. Tunc sanctus pater suos monachos confortabat dicens: „O milites Christi, roboramini in fide non ficta ²⁵ et in armis spiritualibus, quia sumus in confinibus infernorum. Propterea vigilate et agite viriliter“.

21.

⁵ Altera vero die apparuit illis mons

¹ Ed. MORAN S. 121.

² Ed. Casinensis S. 424, Sp. 1.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 142.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 29.

⁵ Ed. JUBINAL S. 42.

hom diu entrues s'armoit et dist a ses freres . Mi fil tentes* plus hant vos voiles et nauiges auoc tost et fuions ceste isle . Quant il eut chou dit . dont uint li hons de deuant . et uint encontre iaus au riuage et portoit uns tenailles en ses mains et une masse vermelle de feu d'escume de fier de molt grande grandeeche . et molt caude . le quele 5 il ieta hastement sour les siergans diu . et ne lor nuisi** nient . Car elle les trespasa aussi que l'espasse d'une estage . Ou elle chai en le mer . et commencha a escaufer aussi*** que li ruine de le montaigne de feu . et montoit li 10 fumiere de le mer aussi que li fumiere d'un carefour . Mais quant li hom diu eut trespasse l'espasse d'une lieue de che liu ou li masse chai . Tout cil qui estoient en l'isle coururent au riuage . et portoit chas [264 a] cuns une masse de cele escume . Li autre ietoient leur masses apries† les 15 siergans diu en le mer . Li autres le getoit se masse . Apries reuinrent tout a leur offechines . et les alumerent . et cile ille apparut aussi que toute argans . et ensi†† c'uns clotons de feu . et li mers escaufoit aussi c'uns cauderons plains de char quant il est bien seruis dou feu . et ooient 20 par tout††† le iour . i . grant uslement maiement quant il ne pooient ueir l'isle . Li uslemens des habitans en cele isle vint a leur oreilles & a leur narinnes une pueurs molt grande . Dont confortoit¹ li sains peres ses moignes et disoit . Od vous cheualier diu enforchies uous en foi vraie 25 et es armes esperitueles . Car nous sommes es voisinetes d'ynfier pour² chou vellies & faites hardiement.

21. ³ Vn autre iour apries leur apparut vne mon-

* *Handschr.* têtes; JUBINAL: temtés.

** JUBINAL hier zwei Wörter: nui si.

*** JUBINAL: ausi.

† JUBINAL: masse après.

†† JUBINAL: ainsi.

††† JUBINAL: partout in einem Worte.

¹ *Handschr.* cōfortoit; JUBINAL: confortoit.

² *Handschr.* p~; JUBINAL: liest: Por.

³ Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

altus in oceano contra septentrionalem plagam non longe, sed quasi¹ per tenues nebulas, et valde fumosus erat in summitate. Et statim rapidissimo cursu ventus traxit illos ad litus ejusdem insule, usque dum navis resedit non longe a terra.

Erat namque ripa illius magne altitudinis, ita ut summitatem illius vix possent videre, et coloris carbonum et mire

rectitudinis sicut murus. Unus quidem qui remansit ex illis tribus fratribus, qui secuti fuerant sanctum Brendanum de suo monasterio exsiliit foras de nave, et cepit ambulare usque ad fundamentum ripe et cepit clamare dicens: ,Ve mihi, pater!

Predor a vobis et non habeo potestatem venire ad vos'. Fratres confestim navem retro ducebant a terra et clamabant ad Dominum dicentes: ,Miserere nobis, Domine, miserere nobis'!

At vero venerabilis pater quomodo ducebatur ille infelix a multitudine demonum inspiebat et quomodo incendebatur, atque dicebat: ,Ve tibi misero, quia recepisti vite tue² talem finem'. Iterum arripuit eos prosper ventus et cepit eos minare ad australem plagam. Cum autem aspexissent retro, viderunt montem illius insule discoopertum a fumo, flammamque spumantem ad ethera, et iterum ad se easdem flammam recipere, ita ut totus mons usque ad mare unus rogus appareret.

22. Igitur (*sanctus Brendanus*) cum navigasset contra meridiem iter septem dierum, apparuit illis in mare quedam formula quasi hominis sedentis supra petram et velum ante illum mensura⁴ unius sacci pendens inter duas furcillas ferreas, et sic agitabatur fluctibus sicut navicula quando periclitatur a turbine. Alii (*ex fratribus dicebant*) quod avis esset, alii navem putabant. Vir Dei (*cum audisset eos intra se conferentes ta-*

¹ Ed. MORAN S. 122.

² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 143.

³ Ed. JUBINAL S. 43.

⁴ Ed. Casinensis S. 424, Sp. 2.

taigne haute en le mer encontre septemtrion* ne mie lonc .
 Mais elle estoit aussi *que* par tenuenes nues . et molt fumeu-
 ses ou soumeron . et maintenant les traist uns uens au riuage
 de cele isle *usqu'adont que* li nes se fu arriuee ne mie
 lonc de le terre . Li riue de celle isle estoit d'une grande 5
 hauteche . en tel maniere qu'a painnes pooient veoir le sou-
 meron de cele isle et les couleurs des carbons d'esmeruil-
 leuse hauteche aussi *comme* uns murs . Vns des trois freres
 qui remest qui auoient siui saint Brandain** de s'abbeie .
 sailli huers de le nef . et *commencha* a aler *usques* au fon- 10
 dement de le riue . et *commencha* a crier et dist . He: Las
 biaux peres i'ai grant dolour de *vous* de chou que ie n'ai
 pooir de venir a vous . Li frere menerent esrant le nef ar-
 riere de le terre et crioient a nostre signor et disoient .
 Sire aies merchi de nous . Sire aies [264 b] merchi de nous . 15
 Mais li sains peres disoit comment li maleureus estoit men-
 nes de molt de dyables et ueoit *comment* il estoit embras-
 ses . Doleurs sera a ti en chou que tu rechois tele fin de
 te uie . De rechief les prist uns boins uens et les mena
 deuers miedi . Com† il reuuardaissent derriere iaus . il 20
 virent le montaigne de cele isle descouuerte de le fumiere .
 et le flame esclarcissant a l'air . et de rechief recheuoir
 a li ces meismes flames en tel maniere que toute li montai-
 gne *usques* a le mer sanloit *que* che fust uns fus.

22. †† Quant il eurent tres miedi le voie de . vii . 25
 iors . vne forme aussi que d'un homme lor apparut . Qui seoit
 sor¹ une pierre et auoit . i . voile deuant lui a le mesure
 d'un sac pendant entre . ii . fourkes fierees . et en tel manie-
 re estoit demenes par les flueues . que li nes quant elle est
 perie par le vent . Li . i . cuidoient *que* che fust vne nes 30
 Li autre cuidoient que che² fust uns oysiaus . li hom diu

* JUBINAL: septentrion.

** JUBINAL: sains Brandains

† JUBINAL: Comme.

†† Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

¹ JUBINAL: sur.

² JUBINAL: ce.

lia) respondit illis: „Dimittite¹ hanc contentionem, fratres; dirigite navem usque ad locum⁴. Cum vir Dei appropinquasset illuc, restiterunt unde in circuitu quasi² coagulate et invenerunt hominem sedentem super petram hispidum ac deformem, et ex omni parte quando unde affluebant ad illum, percutiebant 5 illum usque ad verticem, (et) quando recedebant, apparebat illa petra nuda in qua sedebat infelix ille. Pannum quoque qui pendebat ante illum aliquando [ventus movebat et] percutiebat eum per oculos et frontem. Interrogante autem beato viro quis esset aut pro qua culpa ibi esset 10 missus, quidque meruisset ut talem penitentiam sustineret, ait: „Ego sum infelicissimus ille³ Judas, negotiator pessimus. Non pro merito habeo istum locum, sed pro misericordia ineffabili Jhesu Christi. Non mihi computatur penalis iste locus, sed pro indul- 15 gentia redemptoris et pro honore resurrectionis sue sancte⁴. Nam erat dies dominicus. „Mihi enim videtur, quando hic sedeo, quasi in paradiso deliciarum sim propter timorem tormentorum que ventura sunt mihi in hac vespera: nam ardeo sicut massa plumbi liquefacta in olla die ac 20⁴ nocte, in medio montis quem vidistis: ibi est Leviatan cum suis satellitibus, ibi fui quando deglutivit fratrem vestrum; et ideo letabatur infernus et emisit ingentes flammās, et sic facit semper quando animas impiorum devorat. Meum vero refrigerium habeo hic omni die dominica 25 a vespera usque ad vesperam, et a na-

¹ Ed. SCHRÖDER S. 30.

² Ed. MORAN S. 123.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 144.

⁴ Ed. JUBINAL S. 44.

respondi a iaus · Mi frere laissies ceste tenchon · Adre-
 chies uo nef a che liu · Com li hom diu fust aprochies la*
 il** aresterent entour aussi que en · i · mont · et trouuerent
 L'onme*** seant sour le pierre hirecheneus et lait · et de
 toutes pars les eues quant elles acouroient a lui le feroi- 5
 ent dusque**** au hateriel · Quant elles s'en raloient · cile
 pierre† apparoit toute nue ou cis chaitis seoit · Le drap
 que pendoit deuant chelui · li vens le metoit en sus de lui ·
 et le feroit parmi les iex et le front · Dont li demanda li
 sains hom qui il estoit · et pour quel chose il estoit la 10
 enuoies · et pour coi il l'auoit†† desierui k'il soste-
 noit tel penanche · il dist je sui††† li tresmaleureus Ju-
 das · li tresmaluais marchans · Le n'ai mie che liu de de-
 [264c]serte · Mais de le tresgrande misericorde de ihū crist
 Cis lius ne m'est mie contes a penanche · Mais a le†††† mise- 15
 ricorde de diu et a l'ouneur de le resurrection nostre
 signour · Car il estoit dyemenches · Il me sanle quant ie
 siec¹ chi que ie soie em paradis des delisses por le cre-
 meur des tormens qui me sont a uenir en ceste vespree · Car
 jou arc aussi que li masse de plonc remise en le buire iour 20
 et nuit enmi le montaigne que vous uees · La est li dya-
 bles et si sergant² ou ie fui quant iou englouti uo³ fre-
 re · Et pour chou s'esleechoit infiers · et mist huers grans
 flames · et ensi fait adies quant il deuoure les armes⁴
 des malfaiteurs · Iou ai men refroidement en tous les iors 25
 de dyemenche dou matin dusques a le vespree · et de le na-

* JUBINAL: jà.

** JUBINAL: ils.

*** JUBINAL: l'omme; *Handschr.* Lon-me.

**** JUBINAL: dusques.

† JUBINAL: pierre.

†† l' ist von JUBINAL *ausgelassen*.

††† JUBINAL: suis.

†††† JUBINAL: la.

¹ JUBINAL: siée.

² JUBINAL: sergans.

³ JUBINAL: no.

⁴ JUBINAL: ames.

tivitate Domini usque ad theophaniam et a pascha usque ad pentecostem et in purificatione beate Marie atque assumptione.

Ceteris autem diebus crucior in profundo inferni cum Herode et Pilato, *(et)* Anna et Caipha. Idcirco adjuro vos per redemptorem mundi, ut intercedere dignemini ad Dominum nostrum Jhesum Christum ut liceat mihi hic esse usque ad ortum solis cras, ne me demones in adventu vestro crucient atque ducant ad malam hereditatem quam comparavi malo pretio¹. Cui vir sanctus ait: „Fiat voluntas Domini. 10

Hac¹ nocte non eris morsus a demonibus² usque cras⁴. Iterum vir Dei interrogavit illum dicens: „Quid sibi vult iste pannus? At ille ait: „Istum pannum dedi cuidam³ leproso quando fui camerarius Domini; sed quia meus non fuit, — nam Do- 15

mini et fratrum suorum erat, — ideo in eo habeo nullum refrigerium, sed magis impedimentum. Nam furcas ferreas in quibus pannus pendet, illas dedi sacerdotibus *(templi)* ad cacabos⁴ sustinendos. Petram in qua sedeo, illam misi in fossam in publica via *(sub pedes transeuntium)* 20 antequam fuissem discipulus Domini. Cum autem vespertina hora operuisset faciem Thetidis, ecce multitudo demonum vociferantium atque dicentium: ⁵ „Recede, vir Dei, a nobis, quia non possumus appropinquare ad socium nostrum, nisi ab illo recedas, *(nec)* faciem 25 principis nostri videre [non] audemus, donec reddamus illi amicum suum. Tu vero redde nobis morsum nostrum et noli

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 145.

² Ed. MORAN S. 124.

³ Ed. Casinensis S. 425, Sp. 1.

⁴ Ed. SCHRÖDER S. 31.

⁵ Ed. JUBINAL S. 45.

tiuite nostre signour dusques a le tiephane · et de pasques
 dusques a pentecouste et en le purification nostre dame · et
 en l'asumption · Tous les autres iours et toutes les autres
 nuis sui iou tormentes en infer auoec Herode et Pylate
 Anna et Chaypha*. Pour chou vous prie iou pour le racha- 5
 teur dou monde *que* vous voellies** prijer*** pour mi****
 a nostre signour ihu crist qu'il me laist chi estre dusqu'a
 demain a la iornee · Que li anemi ne me tormentent en vo ve-
 nue · et mainnent au maluais yretage que i'ai achate par mal-
 uais loier · A lui dist li sains hom · Li volentes† nostre 10
 signour soit faite · Tu ne seras mie mors des dyables dus-
 ques a demain · Encore li demanda li hom diu et dist · Quel
 chose te ueut†† cis dras · Il dist ie donnai che drap a
 · i · mesiel quant††† ie fui cambrelens men signeur · Mais pour
 chou que che†††† n'estoit mie miens k'il ne fust aussi bien 15
 nostre signor *que* les autres freres · pour chou n'i¹ ai iou
 nul refroidement · Mais anchois empechement et les four-
 ques a coi il pent ie les donnai as priestres pour soustenir
 le cau[264 d]deron · le piere sour coi ie siech · je le
 mis en une fosse d'une commune uoie deuant chou que ie 20
 fuisse disciples nostre signour · ² Quant li eure de le ves-
 pree eut accouert le fache de Theodis · Dont uint une as-
 sanlee d'anemis grant noise faisans et dist · Tu qui es
 hons diu depar te de nous car nous ne poons aprochier a no
 compaignon · se tu ne te depars de lui · Nous n'osons reuuar- 25
 der le fache de no prinche · deuant chou *que* nous li rendons
 sen ami · Tu nous renges³ no mors · et ne le nous voel-

* JUBINAL: Caypha.

** JUBINAL: voellies.

*** JUBINAL: prier.

**** JUBINAL: mie.

† JUBINAL: volentés.

†† *Handschr.* uent; *der lat. Text:* vult; JUBINAL: vent.

††† JUBINAL: quand.

†††† JUBINAL: ce.

¹ ni ist von JUBINAL ausgelassen.

² *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

³ JUBINAL: renge.

eum nobis tollere in hac nocte'. Quibus ait vir Dei: ,Non ego defendo eum, sed Dominus Jhesus Christus concessit ei hac nocte hic manere (*usque mane*)'. Cui

aiunt demones: ,Quomodo invocas nomen Domini super illum cum ipse sit traditor Domini'? Qui-
bus vir Dei ait: ,Precipio vobis in nomine Domini nostri Jhesu Christi, ut nihil mali illi faciatis usque
mane'.

Transacta itaque illa nocte,
[*primo mane*] cum vir Dei iter cepisset agere,

ecce infinita multitudo demonum cooperuit 10
faciem abyssi, emittentes diras voces atque dicentes: ¹,O vir Dei! maledictus ingressus tuus atque exitus tuus, quia princeps noster hac nocte flagellavit nos verberibus pessimis, eo quod non presentavimus ei [*istum*] maledictum captivum'!

Quibus vir Dei ait: ,Non nobis sit ista maledictio, 15
sed vobis erit: nam cui maledicitis, ille est benedictus, et cui benedicitis, ille est maledictus'. (*Cui*) demones

dixerunt: ,Duplices sustinebit penas in istis sex diebus infelix iste Judas, propter quod illum defendistis in hac nocte'. Quibus venerabilis pater dixit: ,Non habetis vos potestatem ullam, nec princeps vester, quia potestas Dei erit'. Iterum subjunxit: ,Precipio vobis in nomine Domini nostri Jhesu Christi, et principi vestro, ne istum extollatis amplius cruciatibus quam antea'. Cui ² responderunt: ,Numquid tu dominus es omnium ut tuis sermonibus obediamus'? Quibus vir Dei 25
ait: ,Servus suus sum et ³ quidquid in suo nomine precipio, fiet: inde habeo ministerium de quibus ille mihi concedit'.

Et ita secuti sunt eum, donec avel-
leretur a ⁴ Juda. Reversi sunt quoque demones et levaverunt
infelicem animam inter illos cum magno 30
impetu et ululatu.

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 146.

² Ed. MORAN S. 125.

³ Ed. JUBINAL S. 46.

⁴ Ed. Casinensis S. 425, Sp. 2.

lies * mie toillir en ceste nuit . As *ques* li hons diu dist .
 Ie ne le vous desfent mie . Mais nostre sires ihū cris li
 a preste ceste nuit pour demourer chi . Li dyable respon-
 dirent a lui . comment apieles tu le *non* nostre signour
 pour lui . *comme* il soit trahitres *nostre*** signor . Dont 5
 dist li hom diu . Ie vous *commande* ou *non* nostre signor
 ihū crist . Que uous ne li faites nule chose de mal dusqu'a
 le matin . Quant cele nuis fu en tel maniere trespassee a
 le matinee . Quant li hons diu commencha a faire se uoie .
 Dont uint molt tresgrans multitude de dyables . et couuri le 10
 fache de l'abisme . et metoient crueus vois et disoient . Od
 tu hons diu . maudite soit te uenue et te departie . Car nos
 prinches nous a batus en ceste nuit de tresmaluaise bature .
 Car nous ne li auons mie presente che chaitif maudit . li
 hons diu dist a iaus . Cile maleichons ne † sera mie a nous 15
 mais a uous . Car chius que uous maudissies il est benis . et
 chius *que* vous beneissies il est maudis . Dont disent li
 dyable . Cis maleureus Yudas †† soustenra doubles painnes
 en ces . vi . iours Car uous l'aues desfendut en ceste nuit .
 Dont respondi li sains hom as dyables . Vous n'ares¹ mie 20
 cele poissanche ne vos prinches . Car li volentes iert .
 et dist encore . Ie uous *commande* ou non [265 a] nostre si-
 gnour et a vo prinche que vous ne li accroissies ses tormens
 plus *que* deuant . Dont li respondirent . Es tu sires de tous
que obeissons a tes parolles . li hom diu dist a iaus . Ie 25
 sui² siers de chelui *que* chou ki est *commande* en son non
 soit fait . et ai signourie de chou de chiaus qu'il m'a li-
 uret . Et en tel maniere le siuient dusch'adont k'il fu
 departis de Judas . Li dyable se retornerent . et lauerent
 leur maleureuse arme de douleur deuens iaus . par grant 30
 volente . et de vrlement.

* JUBINAL: voeillies.

** JUBINAL: notre.

† JUBINAL: me.

†† JUBINAL: Judas.

¹ JUBINAL *schreibt*: narés.² JUBINAL: suis.

23. Sanctus Brendanus (*cum suis commilitonibus*)
 navigavit contra meridianam plagam 1 b
 glorificans Deum in omnibus. Tertia autem die
 apparuit illis insula parva procul, ad quam dum fratres
 acrius navigare cepissent, ¹ ait (*illis*) vir sanctus: 'Fratres,
 nolite supra vires fatigari, (*satis enim habetis laborem*). 5
 Septem jam anni sunt post- 5 b
 quam egressi sumus de patria nostra usque² in hoc pascha quod
 venturum erit cito; nam modo videbitis Paulum heremitam
 spiritualem in hac insula sine ullo victu corporali commoran-
 tem per sexaginta annos; nam triginta annis antea sumpsit
 cibum a quadam bestia. Cum autem appropinquassent ad li- 10
 tus, minime poterant aditum invenire pre altitudine
 ripe illius. Erat autem parva nimis et rotunda insula illa
 quasi unius stadii. In summitate illius nihil
 terre, sed tantum nuda petra apparuit in mo-
 dum silicis. Longitudo et latitudo et altitudo mensure 15
 equalis erat. Cum circuissent navigando illam insulam inve-
 nerunt portum tam strictum ut navis proram vix capere pos-
 set, et ascensus difficillimus erat. Vir autem Dei dixit
 fratribus: 'Exspectate hic donec revertar ad vos, quia vobis
 non licet intrare sine licentia viri Dei qui commoratur 20
 in hoc loco'. ³ Cum autem venerabilis pater ad summitatem
 illius insule venisset, vidit duas speluncas ostium con-
 tra ostium, in latere illius insule contra ortum solis
 ac fontem parvissimum⁴ rotundum in modum pa-
 tulae surgentem de petra (*de quo sumebat vir Dei*) 25
**[ante ostium spelunce ubi miles Christi residebat. At ubi
 surgebat predictus fons, statim petra sorbebat illum.]**
 Sanctus vero Brendanus cum appropinquasset ad ostium unius
 spelunce, de altera egressus est senex obviam illi dicens:

¹ Ed. SCHRÖDER S. 32.² Ed. SMEDT & BACKER Sp. 147.³ Ed. JUBINAL S. 47.⁴ Ed. MORAN S. 126.

23. Li hom diu nagoit contre miedi · et glorefioit diu en toutes ses choses · * Le tierch iour apries virent une isle petite lonc d'iaus · Com il se hastaissent de nagier aigrement a cheli · li sains hom dist · Biau frere ne vous voellies** mie lasser trop durement · vii · an*** sont 5 que nous issimes de no† pais a ceste pasque qui est tost a uenir · Car uous verres maintenant saint Pol esperituel en cest isle sans nul†† viure corporeil · Qui i a††† demoure par · lx · ans · Car · xxx · ans deuant prist il viande d'une beste · Comme li sains hom et si frere fuissent uenu au ri- 10 uage · il ne pooient trouuer nule entree pour le hauteche de le riue · Cele isle estoit molt¹ petite et reonde · aussi que d'un estage · ou soumeron de cele isle n'auoit nient de terre · Mais tant seulement i trouuerent vne pierre nue a maniere d'une roche · Li longhece · li largeche² · et li hau- 15 teche estoient iueles · Il alerent entour cele isle · et trouuerent · i · port tant estroit que li corons de leur nef i peut prendre a painnes entree · Li hom diu dist³ a ses freres · atendes chi dusqu' a tant que reuenrai a uous · Car il ne vous i loist mie entrer sains le congie de l'omme diu qui demeure 20 en che liu · Quant li honerables peres fu uenus au soumeron de cele isle [265 b] il uit · ii · fosses l'une encontre contre l'autre entree ou coste de cele isle encontre orient · et une fontainne trespetite et reonde · en maniere d'une pelle ronde · qui uenoit de le pierre · qui estoit deuant l'uis de 25 le fosse · ou li cheualiers ihū crist seoit · Mais ou li fontainne deuant dite se leuoit esrant le beuoit cille pierre · Quant sains Brandains fu aprochies de l'uis de l'une de ces fosses · de l'autre issi uns viellars encontre lui · Et dist ·

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

** JUBINAL: voeilliés.

*** JUBINAL: ans.

† JUBINAL: nos.

†† JUBINAL: nus.

††† So auch JUBINAL; *Handschr.*

¹ JUBINAL: mult.

² JUBINAL: larghece.

³ JUBINAL: dit.

,Ecce quam bonum et quam jocundum habitare fratres in unum*! Cum autem hoc dixisset, precepit sancto Brendano ut omnes fratres suos evocaret de nave. ¹Quod cum fecisset osculatus est eos vir Dei, et propriis nominibus singulos appellabat. Quo audito mirati sunt valde 5
non solum de spiritu prophetie, verum etiam de suo habitu: erat enim totus coopertus capillis capitis sui ac barbe, et ceteris pilis usque ad pedes. Et erant capilli ejus candidi ad instar nivis pre nimia senectute. 8 b
(*Tantum facies et oculi² videbantur illius.*) Nullumque ei erat indumentum exceptis pilis qui egrediebantur de suo corpore. 10
At vero sanctus Brendanus cum hoc vidisset contristatus est intra se, dicens: ,Ve mihi quia porto habitum monasticum et sub me constituti sunt multi sub nomine istius ordinis, cum video hominem angelici status in carne adhuc sedentem, illesum a vitiis³ carnis! 15

Cui vir Dei ait: ,O venerabilis pater, quanta et qualia mirabilia ostendit Deus tibi, que nulli sanctorum patrum manifestavit, et tu dicis in corde tuo te non esse dignum portare monasticum habitum, cum sis major quam monachus; monachus namque labore manuum suarum alitur et vestitur; Deus autem de suis⁴ secretis per septem annos pascit te cum tua familia [et induit], ego autem miser hic sedeo sicut avis in ista petra nudus, exceptis pilis meis⁴. Tunc sanctus Brendanus interrogavit illum de adventu ipsius in illum locum aut unde esset, vel quanto tempore sustinisset talem vitam. (*Cui*) ille respondit: ,Fui nutritus in monasterio sancti Patricii per quinquaginta annos, et custodiebam cimiterium fratrum. Quadam vero die cum mihi designasset locum sepulture meus decanus, ubi quidam sepeliretur defunctus, ⁵apparuit mihi⁶ quidam senex ignotus 30
dixitque mihi: ,Noli, frater, hic fossam facere, quia

* Ps. 132, v. 1.

¹ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 148.

² Ed. Casinensis S. 426, Sp. 1.

³ Ed. SCHRÖDER S. 33.

⁴ Ed. JUBINAL S. 48.

⁵ Ed. MORAN S. 127.

⁶ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 149.

Com bonne chose et com esbaniaule est les freres habiter en
un · Quant il eut chou dit · il commanda a saint Brandain*
k'il apielast tous ses freres de le nef · Quant il eut chou
fait · li hom diu baisa tous les freres · et les apiela par lor
propres nons · Le quel chose oie il s'esmeruillierent molt 5
ne mie tant seulement de l'esperite de prophesie · Mais de
sen habit · Car il estoit couuers tous des chauiaus de sen
chief et de se barbe & des autres paus dusques as pies · a
le sanlanche de blanque noif pour le grant vielleche · Il
n'auoit nule vesture fors paus qui isoient de sen cors · 10
Mais sains Brandains quant il eut chou veut il se courecha
deuens lui et dist · Iou ai doleur de chou que ie porte ha-
bit de moigne et a mi sont commande molt d'omme sour le non
de cel ordene · Quant ie uoi l'omme d'estat d'angele · et en-
core est en char humaine nient corromput des visces de char · 15
Li hom diu li respondi · Od tu honerables peres quantes et
com faites t'a diex demoustre** k'il ne manifesta onques a
nul des sains peres · Et tu dis en ten cuer que tu n'ies
mie dignes que tu portes l'abit de moigne · Tu ies plus
grans de moigne · Li moignes est norris de le labeur de ses 20
mains et en est uestus · Diex t'a peut par · vii · ans de ses
secres et viestu et te maisnie aussi · Iou chaitis siech chi
sour ceste pierre nus · aussi c'uns oysiaus fors† chou que ie
sui vestus de mes [265 c] paus · Dont demanda sains Brandains
comment il estoit uenus en cel liu et dont il estoit et par 25
quel tans il auoit soustenut tel uie · Il respondi · Je sui
norris en l'abbie saint Patrise par · l · ans et wardoit le
cimentiere‡‡ des freres · ¹Un iour auint que mes doijs me
demoustra le liu d'une sepulture · ou vns mors seroit ense-
uelis · Vns uiellars m'aparut que ie ne connissoie mie et 30
dist · Ne uoellies² mie biau frere faire cele fosse chi · Car

* JUBINAL: sains Brandains.

** JUBINAL: démontré.

† *Handschr.* (und auch JUBINAL): fons.

‡‡ *Handschr.* cimetièr; JUB. liest: cimmetière, aber der horizontale Strich muss als über dem Vokale stehend betrachtet werden.

¹ Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

² JUBINAL: voellies.

alterius est sepulchrum'. Cui dixi: ,Pater, qui es tu? Qui ait: ,Cur me non cognoscis? Nonne tuus sum abbas? Cui dixi: ,Sanctus Patricius est meus abbas'. At ille respondit: ,Ego sum: heri enim migravi de hoc seculo, et iste est locus sepulture mee'. [**Designavit alium locum dicens:**] ,Hic fratrem nostrum sepelies, et nulli dicas que ego dixi tibi. Cras proficiscere ad litus maris, et invenies ibi navem que te ducet ad locum ubi expectabis diem mortis tue'. Mane vero secundum preceptum sancti patris profectus sum ad predictum litus, et inveni sicut ipse mihi predixit. Cum autem ascendissem navem, cepi navigare per tres dies et per tres noctes. Quibus transactis dimisi navem ubicumque ventus voluisset illam jactare. Porro septimo die apparuit mihi ista petra, in quam intravi, dimissa navicula atque percussa pede meo ut iret unde venerat. (*Confestim vidi illam cursu velocissimo...*) Illa autem cursu velocissimo sulcabat undas rediens in patriam suam. Ego quidem usque hodie mansi hic. ¹[**Primo namque die quo intravi huc**] circa horam nonam², luter portavit mihi
(*in ore suo*) 19 b

ad prandendum piscem unum et fasciculum de graminibus ad faciendum inter suos anteriores pedes, ambulans super pedibus posterioribus. Cum posuisset ante me piscem et gramina, reversus est unde venerat. Ego vero silice ferro percusso, esca adhibita, feci ignem de graminibus et

paravi mihi cibum de illo pisce. [**Et**] ita per triginta annos semper tertia die idem minister easdem escas attulit, id est unum piscem ad tres dies: [**et ita mihi penuria nulla fuit**], (*tertiam partem piscis³ manducavi omni die et nihil erat sitis gratia*), sed in die dominico egrediebatur pauxillum aque de ista petra unde potuissem sumere potum manusque lavare. Post triginta vero annos inveni istas⁴ duas speluncas et istum fontem. Ab ipso vivo per sexaginta annos sine nutrimento alterius cibi nisi de hoc fonte. Nonagenarius enim sum in

¹ Ed. JUBINAL S. 49.

² Ed. Casinensis S. 426, Sp. 2.

³ Ed. SCHRÖDER S. 34.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 150.

chou est li fosse d'un autre . Le dis a lui . Biaus peres*
 ki ies tu et il dist . pour coi ne me connois tu . Enne
 sui iou tes abbes . Le respondi a lui . Sains Patris es
 mes abbes . Mais il dist ie sui sains Patris es . Le tres-
 passai ier de che siecle . Cis lius est de me sepulture . Il 5
 me demoustra che liu . Chi enfouera no frere . et ne di a
 nului chou *que* ie t'ai dit . demain iras au riuage de le
 mer . et tu i trouueras une nef qui te menra au liu ou tu at-
 tenderas le iour de te mort . Iou alai a le matinee selonc
 e *commandement* dou saint pere . et ie le trouuai aussi qu'il 10
 m'auoit dit . Quant ie fui entres en le nef ie *commenchai*
 a nagier par trois iors et par trois nuis . Quant il fu-
 rent trespasse . ie laissai me nef ou li uens le uaut mener .
 Mais au sieptime** iour ie trouuai ceste pierre . En le quele
 iou entrai et laissai me nef . et le feri de men piet pour 15
 chou *qu'elle* s'en alast dont elle estoit uenue . Cele tres-
 passoit les ondes† molt trestost . et raloit en son pais .
 et i'ai chi demoure dusques au iour d'ui . Le premier iour
que iou entrai chi . vns loutres m'aporta a l'eure de non-
 ne . i . pisson a mangier . et un fais de grains a faire le feu 20
 entre ses . ii . pies deuant . et aloit sour les pies derriere .
 †† Quant il eut mis deuant mi le pisson et les grains . il
 rala dont il estoit uenus . et ie feri le pierre [265 d] d'un
 fier et apparillai me uiande . et fis le feu des grains . et
 apparillai me uiande dou piscon . Et en tel maniere par 25
 . xxx . ans Cis siergans m'aportoient ces meismes viandes
 chou est par trois iors m'aportoient . i . piscon . et nule cho-
 se ne me defailloit *que* ie vausisse auoir . Mais au dye-
 menche issoit . i . pau d'iaue de cele pierre . de coi ie pooie
 restraindre men soif . et mes mains lauer . Apries . xxx . 30
 ans trouuai iou ces . ii . fosses . et ceste fontaine de li
 vif iou sains par . lx . ans sains autre nourrissement fors
 de ceste fontaine . Nonante ans a passes *que* ie sui¹ en

* JUBINAL: pere.

** JUBINAL: septime.

† JUBINAL: les onde.

†† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*¹ JUBINAL: suis.

hac insula: triginta annos in victu piscium et sexaginta annos in pastu istius fontis et ¹ quinquaginta annos fui in patria mea. Omnes anni vite mee sunt centum quadraginta, et hic debeo modo (*sicut mihi promissum est*) exspectare diem iudicii in carne ista. Pergite igitur ad patriam vestram 5 et vobiscum asportate vascula plena de isto fonte.

Necesse enim vobis erit, quia adhuc restat vobis iter per quadraginta dies usque in sabbatum pasche. ² Celebrabitis vero sabbatum sanctum et pascha atque dies sanctos ejus ubi celebrastis per sex annos; et postea accepta 10

benedictione procuratoris vestri proficiscemini ad terram ‚repromissionis sanctorum‘, et ibi manebitis quadraginta dies; et post hec Deus vester reducet vos incolumes ad terram nativitatis vestre. Igitur (*sanctus Brendanus cum suis fratribus*) accepta 14 b

benedictione viri Dei navigaverunt contra meridiem per 15 totam quadragesimam; navis autem huc atque illuc ferebatur, et erat illis cibus aqua quam acceperant ab insula viri Dei. Per triduum autem reficiendo sine ulla esurie et siti permanserunt omnes leti.

Tunc venerunt ad insulam pristini procuratoris in sabbato 20 sancto. Ille vero videns eos occurrit eis in portu cum gaudio magno omnesque levavit de nave propriis brachiis. Peracto vero (*divino*) officio diei sancti apposuit illis cenam. Facto jam ³ vespere ascenderunt navem et idem vir cum illis. (*Cum autem navigassent*) statim 25 invenerunt beluam in solito loco, et ibi laudes Deo cantaverunt tota nocte et missas mane. Finita jam missa cepit Jasconius ire viam suam. Tunc cuncti fratres clamaverunt ad Dominum dicentes: ‚Exaudi nos, Domine⁴ (*Deus salutaris noster, spes omnium finium terre et in mari longe**) 29 b
Sanctus Brendanus confortabat fratres suos dicens: Noli 30

* Ps. 65, v. 6.

¹ Ed. MORAN S. 128.

² Ed. JUBINAL S. 50.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 151.

⁴ Ed. MORAN S. 129.

ceste isle . xxx . ans ai iou vescu de viande de pisson . et . lx .
 ans ai iou este ou past de ceste fontaine . Et . l . ans fui
 iou en mon pais . Tout li an de me vie sont de cent et . xl .
 ans . et d'ore en auant* doi iou en ceste char atendre chi
 le iour dou iugement . Ales uous ent ore en uo pais . et 5
 enportes** auoec vous vos vaissiaus plains de ceste fontain-
 ne . Il vous sera bien besoins . Car il vous demeure encore
 grant uoie par . xl . iors dusques ou samedi de pasques . Vous
 celeberrés le saint samedi de pasques . et le pasque et les
 iors ou vous les celebrastes par . vi . ans . Et apries quant 10
 uous ares rechut beneichon de uo*** procureur . vous en ires
 a le terre de le promission des sains . et la demoureres
 par . xl . iors . Et apries ces choses vos diex vous ramenra
 sains a le tierre† de uo pais . Adont quant il eut rechut
 le beneichon de l'omme diu . Il nagoient contre miedi par 15
 tout le quaresme . Li ne estoit menee cha et la . et li iaue
 estoit a iaus aussi que viande qu'il auoient pris a l'isle
 l'omme diu . Trestout li frere furent lie par trois iors .
 et soele sans nule defaute de boire et de mangier . †† A-
 priés uinrent a l'isle dou deuant dit procureur au saint 20
 samedi de pasques . Cius uint au port encontre [266 a] iaus
 a grant ioie . et les leuoit tous de le nef par leur††† mains .
 Quant li offises¹ dou saint iour fu trespases . il leur
 mist une table pour souper et quant il fu aviespri il en-
 trerent en le nef et cis hom auoec iaus . Dont trouuerent 25
 une balainne ens ou liu acoustume ou il chantoient loenges
 a diu toute nuit . et messes a le matinee . Quant li messe fu
 chantee . Isconius commencha a aler se voie . et tout li fre-
 re crioient a nostre signor & disoient . Sire dex oes nous .
 Sains Brandains confortoit² ses freres et disoit . Ne voel- 30

* JUBINAL: dorenavant in einem Worte.

** Auch JUBINAL liest: enportés; Handschr. ēportes.

*** JUBINAL: no.

† Handschr. t're; JUBINAL: terre.

†† Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

††† JUBINAL: leurs.

¹ JUBINAL: offices.

² Handschr. cōfortoit; JUBINAL: confortoit.

te formidare; nihil enim vobis erit mali, sed ¹adjutorium imminet itineris⁴. Belua autem recto cursu pervenit usque ad litus insule avium, ibique demorati sunt usque ad octavas pentecostes. Transacto jam ²tempore sollemnitatum, procurator qui cum illis erat ⁵dixit sancto Brendano: „Ascendite naviculam et implete utres de fonte isto. Ego quoque ero nunc socius itineris vestri atque ductor, quia sine me non poteritis invenire terram ‚repromissionis sanctorum⁴‘. Ascendentibus autem illis navem, omnes aves que in illa insula erant ¹⁰quasi una voce dicebant: „Prosperum iter faciat vobis Deus salutarium nostrorum⁴‘.

24. Reversi sunt ad insulam procuratoris et ipse cum illis, ibique sumpserunt dispendia quadraginta dierum. *(Erat autem navigium eorum contra orientalem plagam qua-* ^{14 b}
draginta dierum.) ^{14 c}

Procurator eorum antecedebat eos, iter eorum dirigens. ¹⁵Transactis vero quadraginta diebus, vespere imminente cooperuit eos caligo grandis, ita ut vix alter alterum videre posset. Procurator ³dixit sancto Brendano: „Scis que est ista caligo⁴? Cui ait: „Que est⁴? Tunc ait ille: „Ista caligo circumdat insulam istam ²⁰quam vos queritis per septem annos⁴‘. Post spatium vero unius hore circumfulsit illos lux ingens et navis stetit ad litus. Exeuntes autem de nave viderunt terram spatiosam et plenam arboribus pomiferis sicut in tempore autumnali. Circumeuntes autem illam terram, nulla eis nox ²⁵

¹ Ed. JUBINAL S. 51.

² Ed. SCHRÖDER S. 35.

³ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 152.

lies nient resoignier* uous n'ares nul mal . Mais li aiue
 de uo voie uous apert . Li balainne uint par droite uoie
 au riuage** de l'isle des oysiaus . ou il demourerent dus-
 ques as octaues de pentecouste . Quant li tans des sollemp-
 nites*** fu trespases . li procureres ki estoit auoec iaus 5
 dist a saint Brandain . Entres en le nef et emplissies les
 bouchiaus de ceste fontaine . Je serai ore li compains de
 uo voie et li meneres**** . Quar sains mi ne porres uous
 trouuer le † terre de le promission des sains . Dont monterent
 en le nef . et tout li oysiel qui estoient en cele isle di- 10
 soient aussi ch'a une vois . Nostre sires †† dex de nos
 salus fache a chiaus boinne uoie.

24. Il retornerent a l'isle de leur procureur . Et il a-
 uoec iaus . et prisent la le despens de . xl . iours . Leur pro-
 cureres aloit deuant iaus et adrechoit leur uoie . ††† Quant 15
 .xl . iour †††† furent passe . et che uint a le vespre . vne grans
 oscurtes¹ les acouuri en tel maniere que li uns pooit
 a painnes ueir l'autre . Leur procureres dist . Ses tu quele
 oscurtes chou est chi . Sains Brandains dist quele est
 ele . Dont dist chius . Ciste oscurtes auironne ceste isle . 20
 Que vous queres [266 b] par . vii . ans . Apries l'espace
 d'une eure . les enlumina une grans lumiere . et li nes s'ares-
 ta au riuage . Dont issirent de le nef et virent une tierre
 grande . et plainne d'arbres² portans puns aussi qu'en
 iuin³ . Il alerent parmi cele terre ne onques⁴ n'eurent 25

* JUBINAL: resoigner.

** JUBINAL: rivaige.

*** JUBINAL: solemp-nités.

**** JUBINAL *schreibt*: menerés.

† JUBINAL: la.

†† JUBINAL: sire.

††† *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

†††† JUBINAL: jours.

¹ JUBINAL: oscurté.

² JUBINAL: d'arbre.

³ *Handschr.* qn wī; JUBINAL: qu'an vuin. *Vgl. S. 197, Z. 23*: si coume
 en aoust; und JUBINAL *S. 161 letzte Zeile (in Reim)*: si com en septembre.

⁴ JUBINAL: onques.

adfuit [sed lux lucebat]. Accipiebant tantum de pomis et de fontibus bibebant et ¹ita per quadraginta dies perlustrabant terram illam, sed finem illius minime invenire poterant. Quadam vero die invenerunt magnum fluvium ²vergentem per medium insule. Vir sanctus ait fratribus: ,Istud 5 flumen ³transire non possumus, et ignoramus magnitudinem terre istius⁴. Cum hec intra se volvisset, ecce juvenis occurrit illis obviam osculans illos cum magna letitia et singulos propriis nominibus appellabat atque dicebat: ,Beati qui habitant in domo tua, Domine! In secula seculorum ¹⁰laudabunt te⁵. Et cum hec dixisset, ait ad sanctum Brendanum: ,Ecce terram quam quesisti per multum tempus. Sed ideo non potuisti invenire eam quia Deus voluit tibi ostendere diversa sua secreta in oceano magno. Revertere itaque ad terram nativitatis ⁴tue, sumens tecum de ¹⁵ fructibus [istis] (*istius insule*) et de gemmis quantum potest capere navis tua. Appropinquant enim dies peregrinationis tue ut dormias cum patribus tuis sanctis. Post multa vero ⁶tempora declarabitur ista terra successoribus vestris, quando christianorum subvenerit tribulatio. (*Istud*) flumen 20 quod videtis dividit hanc insulam, et sicut modo apparet vobis matura ⁶fructibus, ita omni tempore permanet sine ulla umbra, lux enim illius Christus est⁶. 7 Acceptis de fructibus terre illius et omnibus generibus gemmarum et dimisso pro-25 curatore predicto et ⁸juvene, sanctus Brendanus cum suis fratribus naviculam ascendit et cepit navigare per caliginem.

25. Quam cum pertransissent, venerunt ad insulam que vocatur ,Deliciarum⁶ ibique trium 30

* Ps. 83, v. 5.

¹ Ed. JUBINAL S. 52.

² Ed. MORAN S. 130.

³ Ed. Casinensis S. 427, Sp. 1.

⁴ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 153.

⁵ Ed. Casinensis S. 427, Sp. 2.

⁶ Ed. SCHRÖDER S. 36.

⁷ Ed. JUBINAL S. 53.

⁸ Ed. SMEDT & BACKER Sp. 154.

nuit mais iour adies · Si prenoient tant des puns · et bu-
 uoient des fontainnes · Et en tel maniere aloient par · xl ·
 iors par cele terre · Mais il ne pooient trouuer le fin de
 cele isle · * Un iour trouuerent · i · flueue grant uenant
 parmi l'isle · Li sains hom dist a ses freres · Nous ne po- 5
 ons passer che flueue · et ne sauons le grandeche de cele
 terre · Com il pensaissent ces choses entr'iaus · vns ioue-
 nenchiaus uint deuant iaus · et les baisa a grant leeche · et
 apiela chascun par leur propres nons et dist · Sire beneoit
 sont cil qui habitent en te maison · il te loeront ou sie- 10
 cle des siecles · Quant il eut chou dit · il dist a saint
 Brandain · Ves ichi le tierre que tu as quis par lonc tans ·
 Mais tu ne le pues trouuer · Car dex te ualt demoustrer ses
 diuers secres en le mer grande · Retorne t'ent en tel ma-
 niere a le tierre ou tu fus nes · et se prent auoc ti de 15
 ces fruis** & des pierres precieuses tant k'il em puet
 entrer en te nef · Car li iour de ten pelerinage aproisment
 que tu reposes auoc les sains peres · Apries molt de tans
 sera demoustree ceste terre a tes successeurs quant elle
 sera aidie† par le tribulation des crestijens · Li flueues 20
 que tu uois deuise ceste isle · Aussi comme elle apert
 maintenant a uous†† meure¹ de fruit · En tel maniere est
 elle en tous tans sains² nule oscurte · Li lumiere de che-
 li est ihū cris · Quant il eurent pris des fruis de cele
 terre · et des diuerses manieres de pierres · et il [266 c] 25
 eurent laissie lor procureur deuant dit et le iouenenchiel
 sains Brandains monta en le nef et commencha a nagier par
 l'oscurte.

25. Comme il l'eurent trespassee · il³ uinrent a
 l'isle qui est apiellee ille de delisces · Quant il i eu- 30

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

** JUBINAL: fruits.

† JUBINAL: aidiée.

†† JUBINAL *liest*: avons.

¹ *Handschr. (und auch JUBINAL)*: menre.

² JUBINAL: sans.

³ JUBINAL: ils.

dierum peracto hospitio, sanctus ¹Brendanus accepta benedictione recto itinere ad locum suum reversus est.

Explicit vita sancti Brendani.

¹ Ed. MORAN S. 131.

rent demoure par trois iors · Sains Brandains prist se be-
neichon · et retorna arriere se uoie a sen liu · et la fina il
les iors de se uie em pais. Amen.

Chi define de saint Brandain* · et des merueilles k'il
trouua en le mer d'Irlande. 5

* JUBINAL: sains Brandains.

Incipit uita *sancti* Brendani abbatis.

(Vgl. S. 2) 1. ¹ *Sanctus* Brendanus filius Finlocha nepotis Althi de genere Eogeni Stagnili regione Mimenentium ortus fuit. Erat uir magne abstinentie *et* in uirtutibus clarus trium milium fere monachorum pater.

5

2. ² *Cum* esset in suo certamine in loco qui dicitur saltus uirtutis Brendanus contigit ut quidam patrum ad illum quadam uespere uenisset nomine Barintus nepos illius *cumque* interrogatus esset multis sermonibus a predicto *sancto* patre cepit lacrimari *et* prostrare se in terram *et* diutius permanere in oratione. *Sanctus* Brendanus erexit illum de terra *et* osculatus est eum dicens. Pater cur tristitiam habemus in aduentu tuo. Nonne ad consolacionem nostram uenisti. Magis leticiam tu debes fratribus preparare. Indica nobis uerbum Dei ¹⁵ atque refice anima nostras de diuersis miraculis que uidisti in oceano. Tunc *sanctus* Barintus expletis his sermonibus Brendani cepit narare de quadam insula dicens. Filiolus meus Mer-

nocatus procurator pauperum Christi confugit a facie mea *et* uoluit se esse solitarium inuenitque insulam iuxta montem 20

¹ MORAN, Caput I: St. Brendan is stimulated by the example of St. Barinthus to seek the Promised Land.

SUCHIER, Cap. 1: Brendan's Abstammung und Heimat.

SCHIRMER, Cap. 1: Brendan's Abstammung und Heimath.

ZIMMER, Cap. 1: Brendan's abstammung und Heimat.

WARD, Cap. 1: Birth and station of Brendan.

² SUCHIER, Cap. 2: Barinthus erzählt ihm, wie er mit Memoc die Terra repromissionis sanctorum besuchte, und erweckt in Brendan den Wunsch

[De monseigneur saint Brandan.]

mō . . . ur . . . Bran- . . . qui moult . . . deli-
 teu-se a oir (a cors et a ame)* (et il est uoirs)* qu'il fu
 nez d'Yrlande en une contree qui auoit non Staguille ou unes
 gens habitent qui sont apele Mumenien por une cite qui la
 siet qui est apelee¹ Mumenie · Cil · s' · Brandans fu filz Fin- 5 (s. 3, z. 1)
 locha nies d'Althi du lignage Eogenū · moult l'aorna diex
 de bonnes uertuz Car il ert abbez de moult de² moignes come
 cil qui ert de grant relygyon · (& de grant abstinence)* onques
 puis qu'il recut ordre de prestre ne mania de char ne chose
 ou il** eust esperit de uie pain & fruit & herbes³ usoit ne 10
 ne manioit que une foiz les · iii · iors de la⁴ semaine⁵ (fors
 le diemanche)* · Tant demena sainte uie qu'il fu abbes d'un
 saint leu qui⁶ est apelez saut de uertu · i · ior auint qu'en
 cel leu uint (un ior une uespree)* a lui vns abbes qui ses niez
 ert · Cil *** estoit noumez Barins abez d'une sainte abaie · 15 (s. 3, z. 8)
 Si tost con il uist · s' · Brandan son oncle il (coumensa a
 plourer et)* mist soi⁷ a terre il**** iut iluec (longuemant en oroi-
 son)* tant que · s' · Brandam le leua (de terre si le baisa donc)*
 et si li dist peres nous ne deuons mie auoir tristresce en
 uostre uenue ainz uous deuons [38bis d] (esleescier et)* confor- 20 (s. 3, z. 18)
 ter d'aucun bien si (vous prions que)* vous⁸ esleesciez voz cuers
 d'aucunes paroles de dieu · & (repessiez uos ames)* des diuers
 miracles que vous auez ueus en mer quant · s' · Brandans ot
 finee sa parole Barins (li abbes)* coumensa a conter d'une is-
 le ou il auoit este en la mer d'occean (et fu tiex ses contes 25 (s. 3, z. 18)
 con uous l'oroiz ci selonc la uie qui ueritables est)* · uoirs
 est dist (· s' ·) * Barins que⁹ uns miens fillex qui Mernoc estoit
 noumez proculerres des poures dieu se parti de moi por estre
 solitaires et ala tant qu'il uint en une ille (ioustre · i · mont)*

* *Das Eingeeklammerte fehlt in den Handschriften 23117 und 413.*

** *Hss. 23117 und 413: ou il] qui*

*** *Hss. 23117 und 413: Cil] et*

**** *Hss. 23117 und 413: il] et*

¹ *Hs. 185 Bl. 128 c.*

² *Hs. 413 Bl. 189 d.*

³ *Hs. 185 Bl. 128 d.*

⁴ *Hs. 183 Bl. 122 b.*

⁵ *Hs. 20330 Bl. 401 d.*

⁶ *Hs. 6524 Bl. 129 d.*

⁷ *Hss. 13496 Bl. 248 b und*

⁸ *Hs. 23117 Bl. 255 c.*

17275 Bl. 262 c.

⁹ *Hs. 183 Bl. 122 c.*

(Vgl. S. 4) *Lapiflis et nomen ei insula deliciosa. Post multum uero temporis nunciatum est michi quod plures monachos habuisset et Deus multa miracula per illum ostendisset. Itaque perrexi uisitare filiolum meum cumque appropinquassem trium dierum in occursum michi festinauit cum fratribus suis reuelauit enim Dominus sibi aduentum meum. Nauigantibus nobis in predicta insula occurrerunt obuiam sicut examen apum ex diuersis cellulis fratres. Erat enim habitatio eorum sparsa sed tamen unanimiter illorum conuersa cio in spe et fide et caritate una refecti* [88 b] *one ad opus Dei semper fuit coadunata. Nichil aliud cibi ministrabatur nisi poma et nuces atque radices et cetera genera herbarum. Ac post completorium singuli in suis cellulis usque ad gallorum cantum seu pulsum campane permanserunt. Me autem pernoctante insulamque totam perambulante meus filiulus duxit me ad litus maris contra occidentem ubi erat naucula et dixit michi. Pater ascende in nauim et nauigemus contra occidentalem plagam ad insulam que dicitur terra repromissionis sanctorum quam daturus est Deus successoribus nostris in nouissimo tempore. Ascendentibus nobis et nauigantibus nebule cooperuerunt nos undique in tantum ut uix potuissemus pupim aut proram naucule aspicere. Transacto uero spatio quasi unius hore circumfulsit nos lux ingens et apparuit terra speciosa et herbosa pomiferosaque ualde. Cum stetisset nauis a terra ascendimus nos et cepimus ire et perambulare per quindecim dies insulam et non potuimus finem ipsius inuenire. Nihil herbe uidimus nisi flores arborum sine fructu. Lapides enim ipsius preciosi generis sunt. Porro quinto decimo die inuenimus fluuium uergentem ab orientali parte ad occasum. Cum consideramus hec omnia*

zu einer gleichen Unternehmung.

SCHIRMER, Cap. 2: Barinthus erzählt Brendan, wie er mit Mernoc die Terra repromissionis sanctorum besucht und erweckt in Brendan den Wunsch zu einer gleichen Unternehmung.

ZIMMER, Cap. 2: Erzählung des Barinthus von der terra repromis-

qui estoit apelee Lapiflis (et l'isle delicieuse) i conuersa i-luec saintement · Lonc tans apres me fu noncie qu'il estoit abbes de pluseurs moignes · et *que* diex moustroit maint beau miracle por lui · ie (dis Barins) qui fui ioianz¹ de tel nouelle m'esmui por ueoir mon fillueil · Si *con* ie aprouchai de 5 (s. 5, z. 4) cele isle il uint contre² moi · *iii* · iors deuant si³ coume nostre sires li auoit demoustree ma uenue · Endementres *que* nous nagions uers cele isle une si grant⁴ plante de moignes (& de freres) acourut contre nous (de par lor diuerses ciaules) coume se ce fust essainz d'es lor habitations* (estoit diuerse · 10 (s. 5, z. 10) Mes leur conuersations estoit⁵ toute une es euures nostre seingneur en esperance en foi en charite & en refection de leurs cors) · Nule uiande ne leur estoit amenistree se poumes non & noiz et racines et autres manieres d'erbes · Apres compie s'en aloient a leurs ceauls & repairoient 15 (s. 5, z. 15) (illuec aus cox chantans ou) au son de l'eschielle · si *con* ie seuriornoie en celle isle [39 a] (Mernoc) mes fillex me mena a riuage de la mer · Contre occident ou une nef estoit⁶ · Mernoc me dist dont pere⁷ entrons en ceste nef et & naions uers oriant a l'isle qui est apelee terre de promission *que* 20 (s. 5, z. 21) diex donra a la fin du monde a ses amis & a ses fuilz qui uendront apres nous · (Je Barins) obei (si *con* ie uous di) a la parole mon fillueil · Nous entrasmes en la nef et coumen-cames a nager · mes une si grant⁸ niule nous couuri (si) de toutes parz *que* nous ne peusmes ueoir la nef⁹ · Apres l'espace 25 (s. 5, z. 24) d'une heure resplandi entor nous une si grant clarte & aparut terre belle & herbeuse & planteiue d'arbres¹⁰ & de poumes · La nef s'estut au riuage et nous alasmes · xv · iors par l'ille que onques ne trouasmes fin uers cele partie · la ne ueismes se fleurs non d'arbres sanz fruit & pierres preci- 30 (s. 5, z. 31) euses · Nous trouasmes¹¹ au chief de · xv · iors · i · fleueue qui couroit d'oriant en occident si *con* nous esgardions ces choses

* *Hss.* 23117 und 413: comme se nous fussions les sainz de leur habitations.

¹ *Hs.* 20330 Bl. 402 a.

² *Hs.* 185 Bl. 128 e.

³ *Hs.* 17275 Bl. 262 d.

⁴ *Hs.* 413 Bl. 190 a.

⁵ *Hs.* 13496 Bl. 248 c.

⁶ *Hs.* 6524 Bl. 130 a.

⁷ *Hs.* 423 Bl. 56 b.

⁸ *Hs.* 183 Bl. 122 d.

⁹ *Hs.* 23117 Bl. 255 d.

¹⁰ *Hs.* 20330 Bl. 402 b.

¹¹ *Hs.* 185 Bl. 128 f.

(Vgl. S. 6) *dubium nobis erat quid agere debuissimus placuitque nobis transire fluuium sed expectauimus Dei consilium. Cum hec exposuimus intra nos subito apparuit quidam uir magno splendore coram nobis qui statim propriis nominibus nos appellauit atque salutauit* 5 *dicens. Euge boni fratres. Dominus enim reuelauit uobis istam terram quam daturus est suis sanctis. Est enim medietas insule istius usque ad flumen istud. Non licet uobis transire ulterius reuertimini* [88 c] *igitur unde existis. Cum hec dixisset statim illum interrogauit unde esset aut* 10 *quo nomine uocaretur. Qui ait. Cur me interrogas unde sim aut quomodo uocor. Quare me non interrogas de ista insula. Sicut illam uides modo ita ab initio mundi permansit. Indigesne aliquid cibi aut potus siue uestimenti. Unus annus enim es in hac insula et non indi-* 15 *guisti cibo aut potu. Nunquam fuisti obpressus somno nec nox te operuit. Dies namque est semper sine ulla cecitate tenebrarum hic Dominus noster Jhesus Christus ipsius est.*

Confestim inchoauimus iter et ille uir predictus rediit 20

ad insulam deliciosam. At ubi fratres nos uiderunt exultabant exultatione magna de aduentu nostro 25 *et plorabant de absentia nostra multum temporis dicentes. Cur patres dimisistis uestras oues sine pastore in ista silua errantes. Nouimus abbatem nostrum frequenter a nobis discedere in aliquam partem sed nescimus in quam et ibidem commorari aliquando unum mensem* 30 *aliquando duabus ebdomadibus seu unam eb-* 30 b *domadam uel plus minusue. Cum hec audissem cepi illos confortare dicens eis. Nolite fratres putare aliquid nisi bonum. Vestra conuersatio procul dubio est ante portam paradisi. Hic prope est insula que uocatur terra repromis-*

sionis sanctorum.

WARD, Cap. 2: Visit of Barinthus, who tells of the Isle Delicious, and the Isle of Promise.

³ JUBINAL, Cap. II: Quomodo sanctus Brendanus cum fratribus suis terram promissionis petiuit.

MORAN, Cap. II: St. Brendan and his companions set sail in

nous fusmes en pensee *que nous* peussions¹ fere · car moult nous
 plut a passer cel fleuve mes nous atendions le conseil de
 dieu · Einsint *con nous* pensions entre² nous uns moult
 biax hons s'aparut a nous qui replandissoit mout · il nous
 apela par noz propres nons & salua³ · (*quant il nous* ot salu- 5 (s. 7, z. 5)
 ez il nous dist)* mes chers freres *nostre sires* uous demoster-
 ra ceste terre *que il donra* a ses amis · la moistie de ceste
 ille dure desi a cel fleuve sachiez qu'il ne uous lest mie
 passer outre · Mes ralez vous en (la dont uous uenistes) ·
 Quant il [39 b] ot ce dist ie Barins li demanda dont il 10 (s. 7, z. 10)
 ert & coumant il auoit non · il me respondi (dont tu me de-
 mandes qui ie sui & coumant ie ai non) por quoi ne demandes
 tu de cele isle saches *que* tele con tu la uoiz est ele des
 le coumancement du monde · onques puis *que* tu i entras n'eus
 mestier de uiande ne de boiure ne de uesteure · uns anz est 15 (s. 7, z. 15)
que tu as este en ceste ille onques n'i fus agreuez de sou-
 meil (ne nuiz ne t'i couuri) uns iors est ci toutes⁴ heures sanz
 nuit & sanz occurte⁵ · Cist est (*nostre sires*) ih'u crist
 qui est lumiere ** de ceste isle · apres cez paroles se parti
 (li preudons) de nous (& s'en ala en l'isle delicieuse) et ie (Ba- 20
 rins) & mi freres coumensames a sigler par mer tant *que nous*
 uenismes a⁶ *nostre abaie*⁷ · quant *nostre frere* qui remes es-
 toient nous uirent repairier il firent grant ioie de *nostre*
 reuenue (con cil qui auoient este en grant tristeice por nos-
 tre demourance) il me distrent (dont ha) · peres por⁸ quoi nous 25 s. 7, z. 26)
 auez uous lessiez tant (longuemant sanz pasteur) en ceste de-
 sertine · (Nous sauons *que nostre abes* qui deuant nous fu se
 partoit de nous a la⁹ foiee¹⁰ mes ne sauions ou il aloit ne
 quel part et demouroit · ii · mois · ou · v · semaines ou une
 ou plus ou mains) · quant ie (Barins) les oi (parler) si les cou- 30 (s. 7, z. 31)
 mensa a conforter et si leur dist (mes freres n'aiez soupeon
 en ceste chose se bone non) · Sachiez *que uostre conuersation*
 est deuant la porte (de paradis) · Ci pres est l'isle qui est

* Hss. 23117 und 413: et puis nous dist

** Hss. 23117 und 413: lumiere] sires

¹ Hs. 17275 Bl. 262 e. ² Hs. 13496 Bl. 248 d.

³ Hs. 413 Bl. 190 b. ⁴ Hs. 183 Bl. 122 e.

⁵ Hs. 20330 Bl. 402 c. ⁶ Hs. 23117 Bl. 256 a.

⁷ Hs. 6524 Bl. 130 b. ⁸ Hs. 185 Bl. 129 a.

⁹ Hs. 17275 Bl. 262 f. ¹⁰ Hs. 13496 Bl. 249 a.

(Vgl. S. 8) *sionis sanctorum* ubi nec nox imminet nec dies finitur et illuc frequentat *noster abbas Mernocatus*. Angelus enim Domini custodit illam. Nonne cognoscistis in odorem uestimentorum nostrorum quod in paradiso Dei fuimus. Tunc fratres responderunt dicentes. Abba nouimus quia fuistis in paradiso Dei 5 spatio maris sed ubi sit ille paradisu ignoramus. 5 b

Nam sepe *flagrantiam uestimentorum* abbatis nostri quadraginta dierum spatio inde reuertentis [88 d] probauimus redolentem. Illic uero mansi duas continuas ebdomadas cum filio meo sine cibo et potu ibi in tantum habuimus de sanitate corporali ut ab aliis uide- 10 remur repleti musto. Post uero *quadraginta* dies accepta benedictione fratrum et abbatis reuersus sum cum sociis ut redirem ad cellam meam ad quam iturus ero cras. * His auditis *sanctus Brendanus* cum omni congregatione sua prostrauerunt se ad terram glorificantes Deum et 15 dicentes. Justus Dominus in omnibus uis suis et sanctus in omnibus operibus suis qui reuelauit seruis suis tanta ac talia mirabilia et benedictus in donis suis qui hodie nos reficit de tali gustu spiritali. His finitis sermonibus dixit *sanctus Brendanus*. Eamus ad refectionem corporis 20 et ad mandatum nouum. Transacta autem illa nocte accepta benedictione mane fratrum ad cellam suam *sanctus* remeauit Barintus.

3. **³ Igitur *sanctus Brendanus* de omni congregatione sua electis binis fratribus septem conclusit se in uno oratorio 25 cum illis et locutus est ad illos dicens. Conbellatores mei amantissimi consilium atque adiutorium a uobis prestolor quia cor meum et omnes cogitationes mee conglutinate sunt in una uoluntate tantum si Dei uoluntas est. Terram de qua locutus est pater Barintus repromissionis *sanctorum* 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

** Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.
search of Paradise.

SCHIRMER, Cap. 3: Brendans Berathung mit vierzehn Mönchen.

ZIMMER, Cap. 3: Brendans vorbereitungen zur reise, besuch bei Ende.

WARD, Cap. 3: Brendan consults with his Monks.

⁴ SUCHIER, Cap. 3: Fasten.

SCHIRMER, Cap. 4: Vierzigtagiges Fasten.

apelee terre de ¹ promission [39 c] ou nuiz ne pert ne iors n'i fenist li angre gardent ceste isle ne sentez uos as oudeurs nos uestemanz *que nous* fusmes en (paradis · il me respondi- rent dont peres nous connoissons bien que uos fustes par mer en) paradis mes ne sauons quel part il est · maintes foiz 5 sentions l'odeur des uestemanz nostre abe · xl · iors apres ce qu'il estoit repairez · Je Barins demoura iluec si con ie uous ai dist (· II · ² semainnes) · auec Mernoc mon fillueil sanz³ manger & sanz boiure · Et ausi estions asaziez con se nous fussions replaniz des corporex uiandes · (Quant ie 10 (s. 9, z. 10) Barins ot demore si con ie uous di⁴ auec Mernoc mon fillueil) · xl · iors apres recui* sa beneicon (et) repeirai a m'abaie au congie de lui & de ses freres · Einsint con ie ferai demain de uos & de uoz freres.

Quant Barins li abes ot finee sa reson sainz 15 Brandans se mist a terre a oroisons & tuit li frere glo-refoient dieu et distrent (ensamble) · I · uers du sautier dont li sanz de la lestre dist · justes est nostre sires en toutes ses uoies et sainz en toutes ses euures qui moustre⁵ tant merueilles (& tiex · et beneoit soit il en ses dons) · 20 (s. 9, z. 18) Quant l'oroison fu finee⁶ · s' · Brandans dist alons a la refection du cors · Car nous auons eue cele de l'ame · Quant (la nuit fu passee et ce) uint l'endemain Barins li abes recut beneicon de (monseigneur) · s' · Brandam⁷ & s'en ala a s'abaie.

- 3. Quant Barins li abes s'en fu partiz sainz 25 Brandans eslut [39 d] de toute sa congregation · VII · freres par · II · ⁸ & · II · Ce⁹ fu · XIII · de ceuz qui sot plus estables en l'amor de dieu · (il se mist en s'yglyse auec euz) si leur dist (mes chiers amis) ie vous requier conseil & (aide) si uous dire de quoi · (tout mon cuer & mes pensers sont 30 (s. 9, z. 28) a) une uolente** de querre par mer la terre de promission¹⁰ se la

* Hss. 23117 und 413: recui] eue

** Hss. 23117 und 413: une uolente] ma uolente est

¹ Hs. 423 Bl. 56 c.

² Hs. 20330 Bl. 402 d.

³ Hs. 413 Bl. 190 c.

⁴ Hs. 183 Bl. 122 f.

⁵ Hs. 13496 Bl. 249 b.

⁶ Hs. 185 Bl. 129 b.

⁷ Hs. 17275 Bl. 263 a.

⁸ Hs. 6524 Bl. 130 c.

⁹ Hs. 23117 Bl. 256 b.

¹⁰ Hs. 20330 Bl. 402 bis a.

(Vgl. S. 10) in corde meo *proposui querere*. Quomodo uobis uidetur aut quod *consilium michi* uultis dare. Agnita uero illi uoluntate *sanc̃i* patris quasi uno ore dicunt omnes. Abba uoluntas tua ipsa *est et nostra*. Nonne patres *nostros* dimisimus nonne hereditatem *nostram* despeximus et corpora *nostra* tradidimus [89 a] in manus tuas. Itaque parati sumus siue ad mortem siue ad uitam ire. Unam tantum queramus Dei uoluntatem. ⁴ Designauit ergo *sanctus* Brendanus et hi qui cum eo erant ieiunium *quadraginta* dierum senper per triduanas et postea 10 proficisci. ⁵ Transactis iam *quadraginta* diebus et salutatis fratribus commendatisque omnibus preposito monasterii sui qui fuit postea successor in eodem loco *profectus est* contra occidentalem plagam cum quatuordecim fratribus ad insulam cuiusdam *sanc̃i* patris nomine Ende ibique demoratus est 15 tribus diebus et tribus noctibus.

4. ⁶ Post *hec* accepta benedictione *sanc̃i* patris monachorumque omnium qui com eo erant *profectus est* in ultimam partem regionis sue ubi demorabantur parentes eius. Attamen noluit illos uidere sed in cuiusdam 20 summitate montis extendentis se longe in oceanum in loco qui dicitur sedes Brendani fixit tentorium ubi erat introitus unius nauis. ⁷ *Sanctus* Brendanus et qui cum eo erant acceptis ferramentis fecerunt unam nauiculam leuissimam costatam et columnatam ex silua sicut mos est in illis 25 partibus et cooperuerunt illam coriis bouinis atque rubricatis in cortice robrino et linierunt foras omnes iuncturas pellium ex butiro et miserunt alias paraturas nauis de aliis coriis intus in nauim et dispendia *quadraginta* dierum et butirum ad pelles preparandas ad cooperimentum nauis et cetera 30 utensilia que ad usum uite humane pertinent arborem quoque posuerunt in medio nauis fixum et uelum et cetera que ad gubernationem nauis pertinent. ⁸ *Sanctus* autem Bren-

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

** Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

⁵ SUCHIER, Cap. 4: Besuch bei Menbe.

SCHIRMER, Cap. 5: Besuch bei St. Ende und in der Heimath.

WARD Cap. 4: Visit to St. Enda.

⁶ ZIMMER, Cap. 4: Bau des Schiffes.

volente dieu i est · Or me dites (*que vous en sanble et*) quel conseil uous m'en donrez · Les freres qui *commurent* son uoloir li distrent (peres) uostre uolente est la nostre · (nous lessames por uous noz parenz & noz heritages et liurasmes noz cors en uoz mains) · Nous soumes pres de¹ suiure vouz & a mort et a uie · Si couvient *que* nous querions la uolente dieu par geunes et par oroisons · Il geunerent les · iii · iors de la semaine iusques a · xl · iors en lestanies & en prieres · Quant il orent parfait leurs geunes il prist congie aus freres & au prieur de la meson² (qui puis fu en son leu · apres son trespas) · Quant · s' · Brandans fu partiz de son leu il s'en ala uers occident atout ses · xiiii · freres³ a une isle d'un · s' · homme qui estoit apelez Endes · il demora illuec · iii · iors (& · iii · nuiz) l'endemain recut beneicon (du · s' · pere & de ses moignes) · puis⁴ s'en ala uers la derreniere partie de sa contree ou si parenz manioient *que* il⁵ uouloit ueoir · Quant il les ot ueuz il prist congie a euls et uint d'iluec a · i · mont qui s'estandoit loing en ocean⁶ cil monz est noumez sieges de⁶ Brandam · il ficha iluec sa tente ou l'entree d'une nef estoit · [40 a] · S' · Bran- dans & ses compaignons firent iluec une nef (legiere) costee & bien apareilliee (selonc la costume de cele contree) · il courirent la nef de (cuirs de bues tanez bien⁷ en escorce de chesne & ointrent de burre par dehors les iointures des) cuirs apres mistrent bescuit en la nef et despance et burre desiqu'a · xl · iors (por apareillier les cuirs a courir la nef · et autres outilz qui apartenoient a usage d'oume · Il dre- cierent enmi la nef le mast & mistrent le uoile es toutes autres choses *que* il couient a governemant de nef) · Quant

* *Hss.* 23117 und 413 puis] et

¹ *Hs.* 183 Bl. 123 a.

² *Hs.* 413 Bl. 190 d.

³ *Hs.* 13496 Bl. 249 c.

⁴ *Hs.* 185 Bl. 129 c.

⁵ *Hs.* 423 Bl. 56 d.

⁶ *Hs.* 17275 Bl. 263 b.

⁷ *Hs.* 20330 Bl. 402 bis b.

(Vgl. S. 12) *danus fratribus suis precepit in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti in [89 b] trare in nauim.*

5. ⁹ *Comque ille solus stetisset in litore et benedixisset portum ecce tres fratres superuenerant de suo monasterio post illum 5 qui statim ceciderunt ante pedes sancti patris dicentes. Pater dimitte nos ire tecum quo iturus es alioquin moriemur in isto loco fame et siti. Decreuimus enim peregrinari omnibus diebus uite nostre. Comque uir Dei uidisset illorum angustiam precepit illos intrare in 10 nauim dicens. Fiat uoluntas uestra filioli. Et addidit. Scio quomodo uos uenistis. Iste frater bonum opus operatus est nam Deus preparauit sibi aptissimum locum. Vobis autem preparauit teterrimum iudicium.*

6. ¹⁰ *Ascendit uero sanctus Brendanus in nauim extensisque 15 uelis ceperunt nauigare contra solsticium estiuum ualde. Habebant autem prosperum uentum nichil opus fuit eis nauigare nisi tenere uela. * Post quindecim uero dies cessauit uentus et ceperunt nauigare usque dum uires eorum defecerunt. Confestim sanctus Brendanus cepit illos confortare atque amonere 20 dicens. Fratres nolite formidare. Deus enim noster adiutor est et nautor et gubernator atque gubernat. Mittite intus omnes remiges et gubernamus tantum dimittite uela extensa et faciat Deus sicut uult de seruis suis et de sua naui. Reficiebant autem semper ad uesperam dum aliquando uen- 25 tum habebant sed tantum nesciebant ex qua parte ueniebat aut in quam partem ferebatur nauis. ¹¹ Consummatis autem quadraginta diebus et omnibus dispendiis que ad uitum pertinebant apparuit illis quedam insula ex parte septentrionalis ualde saxosa et alta. Com autem 30 adpropincassent ad litus illius uiderunt ripam altissimam sicut murum et diuersos riuulos descendentes de summitate insule fluentes in mare tamen minime pote-*

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

⁷ SUCHIER, Cap. 5: Bau des Schiffes.

SCHIRMER, Cap. 6: Bau des Schiffes.

WARD, Cap. 5: Ship built.

⁸ SUCHIER, Cap. 6: Drei Mönche kommen nach.

SCHIRMER, Cap. 7: Drei Mönche kommen nach.

WARD, Cap. 6: Three intruding Monks.

la¹ nef fu preste · s' · Brandans comanda a ses freres ou² non
 du pere & du fil · & du · s' · esperit entrer en la nef · il
 i entrèrent et il esturent seus au riuage et coumensa a be-
 neistre le port & a seingnier · Ez vous que · III · freres uin-
 drent illuec (après lui) de l'abaie qui erranment* li chairent 5 (s. 13, z. 5)
 aus piez · et si li distrent peres lesse nous aler auec toi
 ou nous nous lairons ici mourir · Car³ nous auons propose a
 estre pelerins touz les iors de noz⁴ uies · S' · Brandans (qui
 conut leurs cuers) leur coumanda a entrer & si leur dist ie
 sai bien comment uous uenez · Cil freres** a bien oure · 10 (s. 13, z. 12)
 (car diex li a apareillie couenable leu et) a uous autres · II ·
 est pres moult orribles iugemanz · a ces paroles entra · s' ·
 Brandans en la nef · et li troi freres tandent les uoiles
 & commencerent a coure par mer contre le souleil leuant par
 si*** bon uent (qui ne leur estoit mestier de nager fors de te- 15 (s. 13, z. 17)
 nir⁵ les uoiles).

Après ces · xv · iors cessa li uenz [40 b] &
 il⁶ coumencierent a nager a grant painne con cil qui recre-
 oient de grant trauail⁷ · S' · Brandans les comensa⁸ dont
 a conforter & a dire (mes chiers freres) n'aiez paour nostre 20 (s. 13, z. 20)
 sires est nostre aidierres et nostre gouernieres · metez
 en la nef touz les auirons & lessiez (tant seulement) les uoi-
 les tandues si face diex ce qu'il uoudra de ses sers et de
 sa nef · (il manioient a uespre dementres ce qu'il auoient
 mes) il ne sauoient de quel (part li uenz uenoit ne de quel) 25 (s. 13, z. 27)
 part courroit la nef · Quant · xl · iors furent⁹ passez & il
 orent usee leur uiande et tout ce qui apartenoit a leur
 uiure · vne isle leur aparut uers septentrion · l'isle es-
 toit haute et plainne de sablon · Quant il aprochierent
 au riuage il le uirent haust coume mur · et uirent diuers 30 (s. 13, z. 32)
 ruissiax descendre de l'isle (qui decouroient) en la mer il

* Hss. 23117 und 413: qui erranment] et

** Hss. 23117 und 413: Cil freres] L'un de uous

*** Hss. 23117 und 413: par si] et orent

¹ Hs. 183 Bl. 123 b.

² Hs. 6524 Bl. 130 d.

³ Hs. 23117 Bl. 256 c.

⁴ Hs. 13496 Bl. 249 d.

⁵ Hs. 185 Bl. 129 d.

⁶ Hs. 20330 Bl. 402 bis c.

⁷ Hs. 413 Bl. 191 a.

⁸ Hs. 17275 Bl. 263 c.

⁹ Hs. 183 Bl. 123 c.

(Vgl. S. 14) *rant inuenire portum ubi stetisset nauis. Fratres enim uexati erant ualde fame et siti. Singuli uero acceperunt uascula ut aliquid de aqua potuissent sumere.*

Sanctus Brendanus cum hec uidisset dixit. Nolite facere stultum est enim quod agatis. Adhuc *Deus* non uult nobis ostendere portum intrandi et uultis rapinam facere. *Dominus* Jhesus Christus post tres dies ostendit seruis suis portum et locum manendi ut reficiantur corpora uexandorum. *Cum autem circuissent per tres dies illam insulam *tercia* die circa horam 10 nonam inuenerunt portum ubi erat aditus unius nauis et statim surrexit *sanctus* Brendanus et benedixit introitum. Erat namque petra incisa ex utraque parte mire altitudinis sicut murus. Cum uero omnes ascendissent de nauis et stetissent foras a terra precepit *sanctus* Brendanus ut nichil de suppellectile tulissent de nauis foras. Porro ambulantes per ripas maris occurrit illis canis per quamdam semitam et uenit ad pedes *sancti* Brendani sicut solent canes uenire ad pedes dominorum suorum. Tunc *sanctus* Brendanus cum suis fratribus

20

secuti sunt

canem usque ad oppidum.

7. ¹² Intransibis autem in oppidum uiderunt uillam magnam ac stratam lectilis et sedilibus aquamque ad pedes lauandos. Cum autem resedissent precepit *sanctus* Brendanus suis sociis dicens. Cauete fratres necessitas perducatur uos in temptationem. Video enim illum suademtem unum ex tribus fratribus qui post nos uenerunt de nostro monas [89 d] terio de furto pessimo. Propterea orate pro anima eius nam caro eius tradita est in potestatem satane. Illa domus in qua residebant erat quasi inserta

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

⁹ ZIMMER, Cap. 5: Drei mōnche kommen nach.

¹⁰ JUBINAL, Cap. 111: Quomodo Sanctus Brendanus navem intravit. SUCHIER, Cap. 7: Die Wunderstadt.

SCHIRMER, Cap. 8: Die Wunderstadt.

ZIMMER, Cap. 6: Die Insel mit der Wunderstadt.

WARD, Cap. 7: Uninhabited City.

¹¹ MORAN, Cap. III: Their first discovery of land.

ne porent trouer port ou la nef s'esteust · Li frere qui
lase estoient de fain & de soif pristrent leurs uessiax por
aporter de l'eue Quant · s' · Brandam¹ uit ce il leur dist fre-
res ne faites ce folie est ce *que* uous uoulez (fere *nostre*
sire ne nous ueult port demostre encore² et uous uoulez ra- 5 (s. 15, z. 6.)
pine) fere · Tiers ior apres leur aparut *nostre* sires port et
leu (por menoir) ou il peussent³ fere leurs trauax.

⁴ Si coume · s' · Brandans & si frere auironnoient
l'isle tierz ior apres trouerent entor nonne un port ou
il⁵ auoit entree d'une seule nef⁶ · Erranmant se dreca · s' · 10 (s. 15, z. 11)
Brandans & beneesqui l'entree qui estoit de pierre taillie
d'une part & d'autre [40 c] de merueilleuse hauteur (si cou-
me murs) · Quant il issirent de la nef et il s'esturent
a terre · S' · Brandans leur coumanda qu'il n'otassent nule
riens de la⁷ nef · il coumancierent a aler par l'isle adonc 15 (s. 15, z. 17)
leur acorut vns chiens par⁸ · 1 · sentier (encontre euls) et uint
au piez · s' · Brandam (si coume chien seulent uenir aus piez
de leurs seingneur) ioie fesant · S' · Brandans dist (dont) a
ses freres · bon mesage *nous* a diex enuoie or le suiuous
si coume il *nous* mainra par la uolente de dieu⁹ · S' · Bran- 20
dans & si frere siuierent le chien desi qu'a · 1 · menoir moult
richemant herbergie de lis & de (biax) sieges & d'eue a lauer¹⁰
leurs piez · Quant il (se) furent assis · s' · Brandans leur
dist frere gardez *que* deables ne uous deceiue(nt)* · ie en uoi
· 1 · qui · 1 · des trois freres qui uindrent apres *nous* amo- 25 (s. 15, z. 28)
neste de (fere) moult pesme larecin · por ce uous pri *que* vous
priez por l'ame de lui · quer ses cors est liurez en la pou-
este au deable · En cele meson ou il estoit assis pendoient

* *Hss.* 23117 und 413: decoine

¹ *Hs.* 13496 Bl. 250 a.

² *Hs.* GG Bl. XIII a.

³ *Hs.* 423 Bl. 57 a.

⁴ *Hs.* 6524 Bl. 131 a.

⁵ *Hs.* 20330 Bl. 402 bis d.

⁶ *Hs.* 185 Bl. 129 e.

⁷ *Hs.* 23117 Bl. 256 d.

⁸ *Hs.* 17275 Bl. 263 d.

⁹ *Hs.* 183 Bl. 123 d.

¹⁰ *Hs.* 413 Bl. 191 b.

(Vgl. S. 16) *per* parietes in circuitu dependentibus uasculis diuersi generis metalli frenis *et* cornibus circumdatis argento. Tunc *sanctus* Brendanus dixit ministro suo qui solebat panem apponere *fratribus*. Fer prandium quem nobis *Deus* misit. Qui statim surrexit inuenitque mensam positam *et* 5 lintheamina *et* panes singulos miri candoris *et* pisces. Cum allata fuissent omnia benedixit *sanctus* Brendanus prandium *et* dixit *fratribus*. Qui dat escam omni carni confitemini Deo celi. Residebant igitur *fratres* *et* magnificabant *Deum*. Similiter inueniebant *et* de potu quantum uolebant. 10 Finita iam cena *et* opere Dei perfinito dixit *predictus* uir. Requiescite ecce singula lectula *et* bene strata. Opus est uobis ut repausetis membra *uestra* ex labore nimio fatigatis.

¹³ Cum autem obdormissent *fratres* uidit *sanctus* Brendanus opus diaboli scilicet infantem 15 ethiopem habentem frenum in manu *et* iocantem ante *fratrem* *predictum*. Statim *sanctus* Brendanus surrexit *et* cepit orare pernoctans usque ad diem. Jam uero mane cum *fratres* ad opus Dei festinassent *peracta* misteria diuina dum iter egissent ad nauim ecce apparuit mensa parata sicut pridie. Ita *per* tres 20 dies *et* tres noctes preparauit *Deus* prandium seruis suis. *Post hec *sanctus* Brendanus cum sociis suis cepit iter agere *et* *fratribus* dicere.

Uidete ne aliquis ex uobis aliquid de sustantia [90a] istius insule tollat secum. At illi omnes responderunt. 25 Absit pater ut aliquis furtim uiolet *nostrum* iter. Tunc *sanctus* Brendanus dixit. Ecce *frater* *noster* quem

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

¹² JUBINAL, Cap. IV: De quodam oppido quod invenerunt.

ZIMMER, Cap. 7: Der gestohlene Zaum.

¹³ SUCHIER, Cap. 8: Der gestohlene Zaum.

SCHIRMER, Cap. 9: Der gestohlene Zaum.

WARD, Cap. 8: Theft of the «frein d'argent».

enuiron les paroiz uaissiax¹ de diuers metax frain & cor a-
uiroñne d'argent · Sainz Brandans dist a son seriant qui
soulloit seruir les freres amis aporte nous tel uiande con
diex nous a apareilliee · Cil troua une table mise les nap-
pes & estandues seure² & pains a merueilles blans & poissons 5 (s. 17, z. 6)
· S' · Brandans beneesqui le mangier & si dist regeissons
& amons dieu du ciel qui donne uiande a touz uiuanz · Sainz
Brandans & si frere mengierent (glorefiant dieu) & burent tant
con³ il uoldrent apres le⁴ mengier* [40 d] les graces furent
randues li hom qui les seruoit leur dist reposez vous hui-10 (s. 17, z. 12)
mes en ces liz dont ie uoi ceanz de biax et de bien atour-
nez car vous en auez grant mestier por le grant trauail que
vous auez soffert · il s'endormirent quant il furent couchie
si con il dormoient⁵ · s' · Brandans uit · i · deable en sanblan-
ce d'un enfant ethiopien qui tenoit⁶ · i · frain en sa main⁷ 15 (s. 17, z. 16)
dont il se iooit deuant le frere qui uenuz estoit auec les
autres · ii · apres (· s' · Brandan) · Sainz Brandans se le-
ua (dont) & coumenca a aoures⁸ desi qu'au ior · La matinee
quant les freres orent le seruise dieu fait il se partirent
d'iluec por aler a leur nef · il trouerent la table apareil-20 (s. 17, z. 20)
liee si coume deuant⁹ Ainsi demourerent illuec · iii · iors (et
· iii · nuiz) par la uolente dieu qui lor apareilla leur uiure
con cil qui ne defaust a nus des siens.

Après se parti · s' · Brandans d'iluec &
touz ses compaignons il coumanca dont a dire¹⁰ a ses fre-25 (s. 17, z. 23)
res (mes amis) gardez que aucun de vous n'enport riens de
ceste isle · il respondirent (tuit) pere · ia diex¹¹ ne¹² ueil-
le (que nous uiolons nostre erre de nule mauueise euure) ·
Saint Brandans leur dist nostre frere dont ie parlai ier

* *Hss.* 23117 und 413: apres le mengier] et glorifierent dieu et
quant .

¹ *Hs.* 13496 Bl. 250 b.

² *Hs.* 20330 Bl. 403 a.

³ *Hs.* 185 Bl. 129 f.

⁴ *Hs.* GG Bl. XLII b.

⁵ *Hs.* 6524 Bl. 131 b.

⁶ *Hs.* 17275 Bl. 263 e.

⁷ *Hs.* 23117 Bl. 257 a.

⁸ *Hs.* 183 Bl. 123 e.

⁹ *Hs.* 413 Bl. 191 c.

¹⁰ *Hs.* 13496 Bl. 250 c.

¹¹ *Hs.* 20330 Bl. 403 b.

¹² *Hs.* 423 Bl. 57 b.

(Vgl. S. 18) *predixi* uobis heri habet frenum argenteum in sinu suo quem hac nocte tradidit sibi diabolus. Com hec audisset *predictus frater* iactauit illum frenum de sinu suo *et* cecidit ante pedes uiri Dei dicens. Pecaui pater. Ignosce *et* ora *pro* anima mea ne pereat. *Confestim* omnes simul *pro-* 5
sternebant se ad terram *deprecantes* *Dominum* *pro* anima *fratris*. Eleueuantes autem se *fratres* a terra eleuatoque *fratre* a *predicto sancto* patre ecce uiderunt ethiopem paruulum psallere de sinu suo *et* ululantem uoce magna ac dicentem. Cur me uir Dei iactas de mea habitacione in 10
qua habitaui septem annis *et* facis me alienari ab hereditate mea. *Sanctus* Brendanus ad hanc uocem dixit. *Precipio* tibi in nomine *Domini* *Jhesu Christi* ut nullum hominem ledas usque in diem iudicii. Iterum *conuersus* uir Dei ad *predictum* fratrem ait. Sume corpus *et* sanguinem *Domini* 15
quia anima tua *modo* egredietur de corpore. Hic enim habebis locum sepulture tue. Et *frater* tuus qui uenit tecum de monasterio *nostro* in inferno habet locum sepulture. Itaque accepta eucharistia anima *fratris* egressa est de corpore suscepta ab angelis lucis uidentibus *fratribus*. Corpus autem eius 20
conditum erat in eodem loco a *predicto sancto* patre. **Igitur fratres cum sancto* 21 b
Brendano uenerunt ad litus eiusdem insule ubi erat illorum nauis. Ascendentibus autem illis nauis occurrit illis [90 b] iuuenis portans cophinum plenum panibus *et* amphoram aque qui dixit illis. Sumite benedictionem de manu serui uestri. 25

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

(a uouz) a · 1 · frain (d'argent) en son sain *que* li deables li bailla ennuit · Quant li freres oi ce il geta le frain de son sain & chai aus piez · s' · Brandam plourant et disant pere ie ai pechie pardonne moi et prie por moi · que m'ame ne perisse · S' · Brandans et tuit li frere se mistrent 5 (s. 19, z. 5) a terre et prièrent por lui · Quant il orent finees leurs prieres et il se furent dreciez [41 a] il uirent · 1 · petit ethiopien saillir de son sain criant & disant hom de dieu por¹ quoi me gietes tu de m'abitation ou ie ai habite · vii · ans (et tu me gietes de mon heritaie) · S' · Brandans li dist 10 (s. 19, z. 12) dont ie te tormant ou non de (*nostre seingneur*) ih'u crist *que* tu ne faces mal a nul houme deuant le ior del ioise · Sainz Brandans dist (apres) au frere recoif ton sauueor · ² Car t'ame istra ia de ton cors & en cel leu sera ta sepulture · Et li (freres qui avec toi uint de uostre meson³ sera 15 (s. 19, z. 17) rauiz en enfer · Li) freres recut corpus domini & lors issi l'ame de son cors *que* li angres emporterent uoiant touz les freres en ioie · et · s' · Brandam enterra le cors⁴ iluec.

⁵ D'iluec uindrent li frere au riuai de l'is- 20 (s. 19, z. 21) le ou leur nef estoit Si con il entrerent en la nef · 1 · hom leur acourut qui portoit⁶ plain corbeillon de pains & une chane⁷ d'eue⁸ · il leur dist* prenez beuez con de la main de⁹ uos-

* *Hs.* 1716: il leur dit il leur dist.

¹ *Hs.* 185 *Bl.* 130 a.

² *Hs.* GG *Bl.* XIII c.

³ *Hs.* 23117 *Bl.* 257 b.

⁴ *Hs.* 183 *Bl.* 123 f.

⁵ *Hs.* 17275 *Bl.* 263 f.

⁶ *Hs.* 413 *Bl.* 191 d.

⁷ *Hs.* 6524 *Bl.* 131 c.

⁸ *Hs.* 13496 *Bl.* 250 d.

⁹ *Hs.* 20330 *Bl.* 403 c.

(Vgl. S. 20) Restat enim longum iter usque dum inuenietis consolationem. Tamen non deficiet uobis panis neque aqua ab isto die usque in pasca. Accepta autem benedictione ceperunt nauigare in oceanum semper per biduanas reficientes. Itaque per diuersa loca oceani ferebatur nauis. 5

8. *¹⁴Quadam die uiderunt insulam non longe ab illis comque cepissent nauigare ad illam subuenit illis prosper uentus in adiutorium ut non laborassent plus quam uires poterant sustinere. ¹⁵Cum uero nauis stetisset & in portum precepit uir Dei omnes exire foras. Ipse autem egressus est post illos. Comque 10 cepissent circuire illam insulam uiderunt aquas largissimas manere ex diuersis fontibus plenas piscibus. Dixitque sanctus Brendanus fratribus suis. Faciamus hic opus diuinum sacrificemus Deo immaculatam hostiam quia hodie est cena Domini. Et ibi manserunt usque in sabatum sanctum pasce. Perambulantes autem illam insulam inuene- 15 b

runt diuersos greges ouium unius coloris id est albi ita ut non possent ultra uidere terram pre multitudine ouium. Conuocatisque fratribus suis sanctus Brendanus dixit illis. Accipite que sunt necessaria ad diem festum de grege. Fratres uero secundum mandatum uiri Dei festinabant ad 19 b gregem qui statim acceperunt de grege unam ouem et 20 cum illam alli [90 c] gassent per cornua sequebatur illa quasi domestica illum qui tenebat ligaturam in manu sua usque ad locum ubi stetit uir Dei. Iterum ait uir Dei uni ex fratribus. Accipite agnum immaculatum de grege. Qui festinauit et fecit sicut sibi iniunctum fuerat. 25

Cum illi parassent omnia ad opus crastine diei ecce aparuit illis uir habens in manu sportam plenam panibus subcinericiis et cetera que necessaria erant. Cum hec posuisset ante uirum Dei cecidit pronus super faciem suam tribus uicibus ad pedes sancti patris dicens. Unde 30 michi meriti o margarita Dei ut pascaris in istis diebus sanctis de labore manuum mearum. Sanctus Brendanus

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

¹⁴ SUCHIER, Cap. 9: Die Insel der Schafe.

SCHIRMER, Cap. 10: Die Schafinsel und der Procurator.

ZIMMER, Cap. 8: Die Insel der Schafe.

WARD, Cap. 9: Sheep Island.

tre serf · vous auez longue uoie a aler aincoiz *que* vous
 truisies confort · cist pains ne ceste eue ne uous faudra
 (d'ui) desi qu'a la pasque · Quant il orent receu ce bien-
 fait il coumencierent a nagier auec ce · et ne manioient *que*
 · II · foiz la semaine · (Einsint nagierent par les diuers 5 (s. 21, Z. 5)
 liex d'occean.)

8. Si com il naioient · I · ior il uirent une is-
 le auques pres d'euls si *con* il naioient en cele isle · I ·
 bons uenz leur uint en aide qui (sanz trauail soustenir) les
 mena en l'isle · la nef s'estut au port · S' · Brandans cou- 10 (s. 21, Z. 9)
 manda dont ses freres a issir hors de la nef et il si firent
 · S' · Brandans s'en issi apres · Il coumencierent a aler
 par l'isle et uirent grant plante de [41 b] de douce eue de-
 corre de diuerses fontainnes plainnes de poisons · S' · Bran-
 dans dist dont a ses freres fasons ci le ceruice dieu · Car¹ 15 (s. 21, Z. 13)
 il est hui le iueidi de la cienne · Il remestrent iluec de-
 si qu'au samedi de la sainte pasque · Si coume il aloient
 par cele isle il trouerent diuers floz de brebiz toutes (de)
 blanches (coulours) · et tant en i auoit *que* il ne porent ue-
 oir* se brebiz non · S' · Brandans apela donques ses freres si 20 (s. 21, Z. 18)
 leur dist prenez ce *que* mestier vous iert au ior de la pas-
 que · il firent son coumant et pristrent une brebiz² qui les
 siuoit ausi *con* se ele fust priuee desi la ou · s' · Brandans
 ert · il dist dont a · I · de ses³ freres *que* il⁴ li amenassent
 · I · blanc aingneil · Cil acompli⁵ son⁶ coumant · Si com il⁷ o- 25 (s. 21, Z. 24)
 rent apareillie ce *que* mestier leur estoit a l'endemain vns
 hons lor aparut qui portoit plainne corbeille de pain et au-
 tres choses qui mestier leur estoit · Il les mist deuant
 · s' · Brandans puis li chai⁸ · III ·⁹ foiz au piez & (si) leur dist ·
 O tu margerie de dieu dont ai ie deserui *que* tu soies peu 30 (s. 21, Z. 30)
 en cest saint ior du trauail de mes mains · S' · Brandans

* Hss. 23117 und 413: porent ueoir] veoient

¹ Hs. 185 Bl. 130 b. ² Hs. 183 Bl. 124 a.

³ Hs. 20330 Bl. 403 d. ⁴ Hs. GG Bl. XLII d.

⁵ Hs. 23117 Bl. 257 c. ⁶ Hs. 17275 Bl. 264 a.

⁷ Hs. 13496 Bl. 251 a. ⁸ Hs. 423 Bl. 57 c.

⁹ Hs. 413 Bl. 192 a.

(Vgl. S. 22) eleuato eo de terra *et* dato osculo dixit. Fili Domi-
 nus noster *Jhesus Christus* proponit nobis locum ubi cele-
 brare possimus *sanctam* suam rexurrectionem. Cui ait *pre-*
dictus uir. Pater hic celebrabitis istud sabbatum *sanctum*
vigilias uero *et* missas cras in illa insula quas nos uide- 5
 mus *proposuit* Deus celebrare sue rexurrectionis.
 Dum hec dixisset cepit obsequium famulorum Dei *et*
 omnia que necessaria erant in crastinum preparare.

Finitis o-
 mnibus *et* inlatis nauim dixit ad *sanctum* Brenda- 10
 num. *Vestra* nauicula non potest amplius portare. Ego uobis
 transmittam post octo dies que uobis necessaria sunt de cibo
et potu usque in pentecosten. *Sanctus* Brendanus dixit.
 Vnde tu nosti ubi erimus post octo dies. Cui ait. Hac no-
 cte eritis in illa insula quam uos uidetis prope *et* cras 15
 usque in sextam horam post[90 d]ea nauigabitis ad ali-
 am insulam que est non longe ab ista insula contra orien-
 talem plagam que uocatur paradisu auium. *Ibi*que manebitis
 usque in octabas pentecosten. Interrogabat quoque *sanctus*
 Brendanus illum quomodo potuissent oues esse tam magne 20
 sicut ibi uise sunt. Erant enim maiores quam boues. Cui il-
 le dixit. Nemo colligit lac de ouibus in hac insula nec
 hienps destringit illas sed in pascuis semper commorantur
 die noctuque 23 b
 ideoque maiores sunt hic quam in uestris regionibus. *Pro-
 fectique sunt ad nauim *et* ceperunt nauigare data benedictio- 25
 ne uicissim.

9. ¹⁶Com autem uenissent ad aliam insulam
 cepit illa nauis stare antequam portum illius potuissent tenere.

*. *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

¹⁵ JUBINAL, Cap. V: De quadam insula ubi multas oues invenerunt.
 MORAN, Cap. IV: They visit Sheep-island.

¹⁶ SUCHIER, Cap. 10: Der Fiſch *ſaſconiuſ*.
 SCHIRMER, Cap. 11: Der Fiſch *ſaſconiuſ*.
 ZIMMER, Cap. 9: Der fiſch *ſaſconiuſ*.
 WARD, Cap. 10: The great Fish.

le leua (de terre) puis le baisa et si li dist filz nostre si-
res ih'u criz nous a cest ior donne *que nous* i celebrons sa
sainte recsurrection . Li preudons respondi a . s' . Bran-
dam pere vous celebrez ce . s' . samedi . et demain chante-
roiz uostre messe¹ en cele isle que vous ueez ci pres por 5 (S. 23, Z. 5)
l'aneur de la feste de la recsurrection . quant li preudons
ot ce dist . s' . Brandans comansa le seruice dieu et apres
le seruise apareilla li hom ce que [41 c] mestier leur fu .
a l'endemain quant il orent toutes les choses qui leur cou-
uenoient mises en la nef . il dist a . s' . Brandam pere nos- 10 (S. 23, Z. 10)
tre nef ne puet plus porter *que* ie i ai mis . Je vous en-
uoiere iuques a . viii . iors viande & a boiure desi qu'a la
pentecoste . S' . Brandans li² respondi *que* sez tu ou nous se-
rons apres ces . viii . iors li hom li dist ceste nuit seroiz
en ceste ille *que* vous ueez ci pres &³ demain desi a la siste 15 (S. 23, Z. 15)
heure apres nagerois desi a une isle qui n'est mie loing de
ceste contree . oriant* Cele isle est apelee li paradis des
oisiax et iluec maindroiz desi qu'aus huitieues de (la) pen-
tecoste . Apres ces paroles demanda . s' . Brandans por quoi
ces brebiz estoient si granz coume buef . Cil li respondi 20
nus ne requeust⁴ leur⁵ lait ne nus pasteurs ne les destraint
ainz demeurent⁶ nuit et ior en ces pastiz . et por ce sont el-
les gregneurs ici qu'en uoz contrees.

9. ⁷ Apres ces paroles entrerent en la nef toriee
leur beneicon et coumencierent a nagier⁸ desi a l'entree quant 25 (S. 23, Z. 26)
il uindrent la la nef s'estut ainz qu'elle preist port .

* Hss. 23117 und 413: de ceste, contree oriant] deci contre oriant.

¹ Hs. 6524 Bl. 131 d.

² Hs. 185 Bl. 130 c.

³ Hs. 183 Bl. 124 b.

⁴ Hs. 13496 Bl. 251 b.

⁵ Hs. 20330 Bl. 404 a.

⁶ Hs. 23117 Bl. 257 d.

⁷ Hs. 17275 Bl. 264 b.

⁸ Hs. 413 Bl. 192 b.

(Vgl. S. 24) *Sanctus* Brendanus *precepit fratres* exire de naui *et* ita fecerunt tenebantque nauim ex *ultraque* parte cum flutibus *usque* dum ad portum uenit. Erat autem illa insula petrosa sine ulla herba silua rara erat ibi *et* in litore illius nichil de . . . arata fuit. Porro *pernoctantibus* in orationibus *et* in uigiliis *fratibus* foras nauis 5 uir Dei sedebat intus. **Sanctus* uero Brendanus sciebat qualis erat illa insula settamen noluit illis indicare ne fuissent *perterriti*. Mane autem facto sacerdotibus *precepit* ut singuli missas cantassent *et* ita fecerunt. Cum ergo *sanctus* Brendanus *et* ipse canta- 10 uit missam in nauim ceperunt *fratres* carnes crudas portare foras de naui ut condidissent sale *et* etiam pisces quos secum tulerunt de alia insula. Com hec fecissent posuerunt cacabum [91 a] super ignem. Cum autem ministrassent lignis ignem *et* feruere cepisset cacabus cepit 15 illa insula se mouere sicut unda. *Fratres* uero ceperunt currere ad nauim deprecantes patrocinium *sancti* patris. At ille singulos *per* manus illos trahebat intus relitisque omnibus que portabant in illam insulam ceperunt nauigare. Porro illa insula ferebatur in oceanum. Cum pote- 20 rant uidere ignem ardentem super duo miliaria *sanctus* Brendanus narauit *fratribus* quod hoc esset dicens. *Fratres* admiramini *quid* fecisset hec insula. Aiunt. Admiramur ualde nec non *et* ingens pavor penetrauit nos. Qui dixit illis. Filioli nolite expauescere. Deus enim reuelauit michi hac 25 nocte *per* uisionem sacramentum huius rei. Insula non est ubi fuimus sed piscis. Prior omnium natantium in oceano querit semper suam caudam ut simul iungat capiti *et* non potest *pre* longitudine

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

Saint Brandans coumanda les freres issir hors de la nef
 et il si firent il tindrent la nef d'une part & d'autre a
 cordes tant qu'ele uint a port · Cele isle estoit perreuse
 ausint coume de sablon (et) sanz herbe · (de leux en leux) i* a-
 uoit petit bois (et li riuages estoit sanz graueille) · Li fre- 5 (S. 25, Z. 4)
 res ueillierent cele nuit en oroisons & en uegiles hors de
 la nef · et saint Brandans [41 d] seoit anz qui bien sauoit
 cui l'isle ert mes il ne le uouloit aus freres dire qu'il ne
 fussent espouente · L'endemain matin coumanda · s' · Bran-
 dans aus freres qu'il feissent leur seruise enuers dieu · 10 (S. 25, Z. 9)
 Quant il orent chantees leurs messes et · s' · Brandans la
 seue · li freres porterent hors de la nef leur uiande por sa-
 ler (et les poissonz qu'il auoient aportez de l'autre isle) ·
 Quant¹ il orent (ce)² fait (il firent) leur feu & ** mistrent³ seur
 · i · chauderon plain d'eue por cuire leur menger · si con (il 15 (S. 25, Z. 13)
 fesoient leur feu et) li chauderons bouloit l'isle se coumen-
 ca a remouoir coume se ce fussent ondes de mer · Les freres
 qui furent espouentez uindrent courant a la nef (prient l'ai-
 de de leur saint pere) · Saint Brandans les mist · i · et⁴
 · i · anz (par les mains) il se partirent de l'isle et lessie- 20 (S. 25, Z. 18)
 rent ce qu'il portoient (Si con il naioient⁵ par mer il ue-
 oient le feu de · ii · luies loing · S' · Brandans leur dist
 mes freres auez uous ueu que ceste isle a fet) · Il li*** dis-
 trent moult nous (en) soumes esmarueillie (et grant paor nous
 en est⁶ prise) · S' · Brandans leur dist (dont⁷ mi) freres n'aiez 25 (S. 25, Z. 25)
 doute car diex me demoustra anuit ceste chose par aui-
 sion · Ce n'est mie isle ou vous fustes ainz est poissons
 li prumiers qui onques fust en mer · (Il quiert touz iors
 sa keue pour mestre a son chief · mes il ne puet por la

* Hss. 23117 und 413: i] et i

** Hss. 23117 und 413: &] il

*** Hss. 23117 und 413: Il li] et

¹ Hs. 183 Bl. 124 c.² Hs. 185 Bl. 130 d.³ Hs. 6524 Bl. 132 a.⁴ Hs. 20330 Bl. 404 b.⁵ Hs. 13496 Bl. 251 c.⁶ Hs. 423 Bl. 57 d.⁷ Hs. 17275 Bl. 264 c.

(Vgl. S. 26) quam habet nomine Jasconius.

10. *¹⁷Cum autem nauigassent iusta illam insulam per triduum antea et uenissent ad summitatem illius contra occidentalem uiderunt aliam insulam prope sibi iunctam interueniente fretu magno herbosam ualde et nemorosam ple- 5 namque floribus et ceperunt querere portum per circuitum insule. ¹⁸Porro nauigantibus contra meridianam plagam eiusdem insule inuenerunt riuulum uergentem in mare ibique nauim ad terram 8 b miserunt. Descendentibus autem illis de naui precepit sanctus Brendanus ut [91 b] nauim per funes contra alueum fluminis 10 traxissent quantum plus potuissent. Erat autem illud flumen tam latum sicut et latitudo illius nauis. Predictus uero pater sedebat in naui et ita fecerunt per spatium unius miliarii usque dum ad funtem uenerant eiusdem fluminis. Dixit sanctus Brendanus. Ecce 15 Dominus noster Jhesus Christus nobis dedit locum ad manendum in sua sancta resurrectione. Et addidit. Si non habuissemus alia dispendia excepto isto fonte sufficeret credo nobis ad uictum 18 b et ad potum ille. Erat autem super illum arbor mire latitudinis in girum non nimis altitudinis cooperta auibus candidissimis. In tantum cooperuerunt illam ut folia et rami eius uix uiderentur. Ergo cum uidisset uir Dei cepit intra se cogitare et tractare quidnam esset aut que causa fuisset quod tanta multitudo auium potuisset esse in una collectione. Ad hoc in tantum sibi erat 25 tedium ut effunderet lacrimas prouolutis genibus atque deprecantur Deum dicens. Deus cognitor incognitorum et reuelator absconditorum omnium tu scis angustiam cordis mei. Depre- 28 b cor tuam magestatem ut michi peccatori digneris per tuam magnam misericordiam reuelare tuum secretum quomodo uideo 30

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes

¹⁷ ZIMMER, Cap. 10: Das paradies der vögel.

¹⁸ JUBINAL, Cap. VI: Quomodo idem vir Dei locutus est ad auem. MORAN, Cap. V: The paradise of birds.

SUCHIER, Cap. 11: Das Paradies der Vögel.

SCHIRMER, Cap. 12: Das Paradies der Vögel.

WARD, Cap. 11: Paradise of Birds.

longueur qu'il a) . Si con il naioient (ioste celle isle) il uindrent¹ au tiers ior a la fin de l'isle contre occident . Quant il furent la uenu il uirent une autre isle ioste pres de celle herbeuse et planteiue de [42 a] bois & de fleurs . il coumencierent dont a² querre port entour cele isle (contre 5 (s. 27, z. 6) midi) il* trouerent (dont) . i . ruissel courant en mer et mistrent a terre leur nef ** (li frere descendirent de leur nef et) . s' . Brandans leur comanda que il tressissent leur nef a cordes parmi le ruissel tant com il peussent . (Cil ruissiax estoit lez a la leor de leur nef . S' . Brandans sist 10 (s. 27, z. 12) en la nef) et li³ frere le trestrent bien l'espace d'une luie desi⁴ qu'a une fontainne dont li ruissiax uenoit . S' . Brandans dist dont a ses freres nostre sires nous a donne leu a menoir por celebrer sa sainte resurrection (dont⁵ li ans est acompliz) . Saint Brandans*** dist . ie croi se nous 15 (s. 27, z. 17) n'auions se ceste fontainne non si nous soffiroit ele (a menger & a boiure) . Seur cele fontainne estoit uns arbres merueilles lez enuiron (et hauz) touz couerz de blans oisiax . (Cil oisiax cououroient ci cel arbre qu'a painnes pooient estre ueues les fueilles ne li rain .) Quant . s' . Brandans 20 (s. 27, z. 22) uit ce il coumensa (en soi) a penser (& a traitier) que⁶ ce pouoit estre . et por quoi si grant plante⁷ d'oisiax estoit iluec⁸ assemblee . Il s'agenoilla dont a terre en plourant et dist diex (connoissance de tout et demostresres) de toutes choses (tu connois mon cuer . Sire ie te pri par ta maieste 25 (s. 27, z. 28) et par ta grant misericorde que tu daignes a moi pecheur fere sauoir ce secre que ie uoi ci non pas par dignite de

* Hss. 23117 und 413: il] si

** Hss. 23117 und 413: a terre leur nef] leur nef ens

*** Hss. 23117 und 413: Saint Brandans] puis

¹ Hs. 23117 Bl. 258 a.

² Hs. 413 Bl. 192 c.

³ Hs. 183 Bl. 124 d.

⁴ Hs. 185 Bl. 130 e.

⁵ Hs. 20330 Bl. 404 c.

⁶ Hs. 6524 Bl. 132 b.

⁷ Hs. 13496 Bl. 251 d.

⁸ Hs. 17275 Bl. 264 d.

(Vgl. S. 28) *pre* oculis meis. Non dignitatis aut meriti *presumo* sed
 clementie tue. Cum hec dixisset intra se atque
 resedisset ecce una ex illis auolabat
 et sonabant ale eius quasi tintinabulum contra nauim
 ubi uir Dei sedebat. Que sedit in summitate *prore* 5
 et cepit extendere alas
 quasi signo leticie et [91c] placito uultu aspicere *sanctum* patrem.
 Statim agnoui uir Dei quia Deus recordatus esset de-
 precationem cordis eius et ait ad auem. Si nuntius Dei es narra
 michi unde sint aues iste aut *pro* qua re illorum *est* collatio hic. 10
 Que statim ait.

Nos sumus de illa magna ruina antiqui hostis
 sed non peccatis eorum *consensimus*. Sed ubi fuimus creati *per*
 laupsum ipsius cum suis satellitibus contigit et nostra
 ruina. Deus au- 15
 tem noster iustus et uerax *per* suum magnum iudicium misit nos
 in istum locum ubi penas *nun* sustinemus. Hic *presentiam* Dei
 possumus uidere sed tantum alienauit nos a *consortio*
 aliorum qui fuerunt superbi. Vagamur *per* diuersas partes
 aeris et firmamenti et terrarum sicut alii *spiritus* 20
 qui mittantur. Sed in *sanctis* diebus atque *domini-*
cis accipimus corpora talia qualia tu nunc uides et cum moramur
 hic laudamusque creatorem nostrum. Tu autem cum tuis *fra-*
tribus habes unum annum in tuo itinere. Adhuc restant sex. Ubi
 hodie celebrabitis pascha ibi *omni* anno celebrabitis et postea 25
 inuenies que posuisti in corde tuo id est terram repro-
 missionis *sanctorum*. Com hec dixisset leuauit se de *prora*
 illa auis et cepit uolare ad alias. Cum autem uespertina
 hora adpropincasset ceperunt omnes qui in arbore
 erant quasi una uoce cantare percutientes latera sua 30
 dicentes. Te decet hymnus Deus in Syon et tibi reddetur

moi ne de ma merite · mes par ta sainte pitie · Quant il
 ot ce dist & il se fu dreciez estes vous *que* · 1 · des oysiāx
 [42 b] uint auolant seur la (nef & sonnoient ses elles ausi
 doucement coume eschieleites · il s'asist deseur le bec de
 la) nef et coumensa a estandre ses elles *con* se ce fust si- 5 (s. 29, z. 6)
 gne de leesce (& a esgarder ententiuement de paisible uol) ·
 Saint Brandans connut dont *que* diex auoit oie sa priere il
 parla a l'oiseil & li dist* · se tu es mesages dieu dis moi qui
 sont cil oisel et por quoi en a ci tant¹ assamble · Li oisiāx
 li respondi nous chaismes du² ciel par la coupe de l'encien 10
 anemi · quant il & sa compaignie trebuscha de la ou nous
 fusmes crie sanz consantement de leur pechie³ · Diex (qui
 iustes est & uerais) nous a mis par son iugement en⁴ cest leu
 ou nous soumes sanz paine et pouons⁵ ueoir la presance de
 lui · Einsī nous estrania de la compaignie des autres qui 15 (s. 29, z. 18)
 furent orgueilleix et naions par les diuerses parties de
 l'air (& du firmament & des terres) si coume autre esperit
 (qui sont issu hors de leurs cors) es dyemanches & es festes
 receuons tex cors *con* tu uoiz (*que* nous auons ore) et demou-
 rons ci ou nous loons nostre createur ·⁶ Sachez hom⁷ de dieu 20 (s. 29, z. 23)
 que tu as fait · 1 · an de tōn oire & · vi · en as a faire la
 ou tu celebras hui la sainte pasque⁸ la celebreras tu l'au-
 tre an et apres troueras ce *que* tu as propose en ton cuer ·
 C'est la terre de promission · quant li oysiāx ot ce dist
 il s'enuolla de la nef et uolla aus autres · Quant 25 (s. 29, z. 28)
 l'eure de uespres aprocha li oysel qui seoient seur l'ar-
 bre coumencierent a chanter · 1 · uers [42 c] du sautier
 dont li sens de la laitre dist · Dieu toi couient loange
 en Syon c'est en sainte eglyse · et a toi est randuz li

* Hss. 23117 und 413: il parla a l'oiseil & li dist] si dist a l'oiseil

¹ Hs. 183 Bl. 124 e.

² Hs. 185 Bl. 130 f.

³ Hs. 20330 Bl. 404 d.

⁴ Hs. 23117 Bl. 258 b.

⁵ Hs. 413 Bl. 192 d.

⁶ Hs. 423 Bl. 58 a.

⁷ Hs. 13496 Bl. 252 a.

⁸ Hs. 17275 Bl. 264 e.

(Vgl. S. 30) uotum in Jerusalem. *Et semper reciprocabant predictum uersiculum quasi per spatium unius hore et uidebatur uiro Dei et illis qui cum eo illa erant* mo- 2 b
*dulatio et sonus a[91 d] larum quasi canticum planctus pro suaui-
tate. Tunc sanctus Brendanus dixit fratribus suis. Reficite corpora uestra quia hodie anime nostre diuina refectio- 5
ne satiate sunt. Finita iam cena ceperunt opus Dei peragere. His omnibus finitis uir Dei et qui cum eo erant de-
derunt corporibus quietem usque ad terciam uigiliam noctis. E-
uigilans uero uir Dei cepit suscitare fratres suos ad uigilias no-
ctis sancte incipiens illum uersiculum. Domine labia mea 10
aperies. Finita iam oratione sancti uiri omnes aues alis et ore
resonabant dicentes. Laudate Dominum omnes angeli eius.
Laudate eum omnes uirtutes eius. Similiter et ad uesperas per
spatium hore semper cantabant. Cum aurora
fulsisset ceperunt cantare. Et sit splendor 15*

equali modulatione et longitudine psallendi sicut et in matutinis laudibus. Similiter ad terciam horam istum uersiculum. Psallite Deo nostro psallite psallite et cetera.

*Ad sextam. Inlumina Domine uultum tuum super nos et miserere nostri. Ad nonam psal- 20
lebant. Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum. Ita die ac nocte aues reddebant Domino laudes.*

Igitur sanctus Brendanus usque in octauum diem reficiebat fratres suos festiuitate pascali.

¹⁹ *Consummatis itaque diebus festis dixit. 25
Accipiamus de isto fonte stipendia quia us-
que modo non fuit nobis opus nisi aut manus aut pedes lauare.*

*His dictis ecce predictus uir cum quo antea fuerunt triduum ante pascha qui tribuit il-
lis alimonia pascalia uenit ad illos cum sua nauī plena uictu 30
et potu. Allatisque*

¹⁹ JUBINAL, Cap. VII: De avibus cantantibus.

ueulz en ierl'm · Cest vers recoumancoient l'espace d'une
 heure · si qu'il ert auis a¹ · s' · Brandam & a ses freres
que li chans & li sons des elles fust esioissemanz du grant
 souef ou il estoient · Saint Brandans dist dont a ses fre-
 res repessons nous de la² corporel substance *quar* noz ames 5 (S. 31, Z. 5)
 sont hui saoulees de la deuine refection *quant* il se furent
 cene · ³ il rendirent graces⁴ et *apres* se reposerent desi qu'a
 la tierce heure de la nuit · Saint Brandans *coumensa*
 dont a esueillier ses freres et dist · i · uers du sautier
 dont li sens de la lestre dist sire aheuvre moi mes leures 10 (S. 31, Z. 10)
 & ma bouche anonciera ta loenge · *Quant* il ot ce dist
 tuit li oysel *coumencierent* (d'elles & de bouche) cest vers
 dont li sens de la (lestre dist · Loez damedieu tuit angre
 louez damedieu toutes uertuz · *Quant* l'aube aparut li oisel
coumencierent a chanter cest uers dont li sens de la) lestre 15 (S. 31, Z. 15)
 dist (et) la replandeur de *nostre* seigneur soit seur nous ·
 (Il disoient *par* douce melodie cest uers ·) a tierce redisoient ·
 i · autre (uers dont li sanz de la lestre dist) · ⁵ psal-
 moiez⁶ a *nostre* seigneur psalmoiez · et a la siste heure
 redisoient ces autres vers* (dont⁷ li sens dist) enlumine⁸ sire 20 (S. 31, Z. 19)
 ton uolt seur nous & aies de nous merci · A nonne redi-
 soient (cest autre uers dont li sens dist) · moult est bonne
 chose [42 d] & ioieuse d'abiter freres en une (bone) uolente
 · Einsint (faitemant) randoient li oysel nuit & ior loan-
 ge a dieu · S' · Brandans seiorna les · viii · iors de pasques 25 (S. 31, Z. 24)
 iluec · *Quant* li · viii · iors furent passez il dist aus
 freres prenez de ceste fontaine Car nous n'auons eu nule
 soufreite tant coume nous auons ci este · *quant* il ot ce
 dist estes vous l'ome avec qui il⁹ auoient este · iii · iors
 deuant la pasque qui aporta plainne sa nef de uiande & de 30

* Hss. 23117 und 413: ces autres vers] cel (cest) vers

¹ Hs. 6524 Bl. 132 c.

² Hs. 183 Bl. 124 f.

³ Hs. 185 Bl. 131 a.

⁴ Hs. 20330 Bl. 405 a.

⁵ Hs. 413 Bl. 193 a.

⁶ Hs. 13496 Bl. 252 b.

⁷ Hs. 17275 Bl. 264 f.

⁸ Hs. 23117 Bl. 258 c.

⁹ Hs. 183 Bl. 125 a.

(Vgl. S. 3a) *omnibus* de naui coram [92 a] *sancto* patre locutus est dicens. Viri *fratres* hic habetis *sufficienter* usque ad diem *sanctum* pentecosten *et* nolite bibere de hoc fonte fortis namque *est* ad bibendum. Dicam uobis naturam illius. Quisquis ex eo biberit irruet *super* eum sopor *et non* eui- 5 gilat usque dum compleantur *viginti quatuor* hore. Dum emanat de fonte habet saporem aque *et naturam*.

Acceptaque benedictione *sancti* patris reuersus *est* in locum suum. *Sanctus* autem Brendanus mansit in eodem loco usque in octabas pentecosten. Nam illorum 10 erat refociliatio auium cantus. Die uero pentecosten cum *sanctus* uir cum suis famulis missam cantasset venit illorum *procurator* portans omnia que ad opus diei festi necessaria erant. Cum autem simul discubuissent ad prandium locutus *est* illis idem uir Dei dicens. 15

Restat uobis *magnum iter*. Accipite de isto fonte *uestra* uascula plena *et* panes siccos quos potestis obseruare in alium annum. Ego quidem uobis tribuam quantum *uestra* nauis potest portare. *Cum autem hec *perfinisset* accepta benedictione reuersus *est* in locum suum. *Sanctus* uero Brenda- 20 nus post octo dies fecit nauim onerari de omnibus que sibi tribuit *predictus* uir *et* de illo fonte omnia uascula inpleri fecit.

Ductis autem omnibus ad litus ecce *predicta* auis cito uolatu uenit *et* resedit *super proram* nauis. At uero uir Dei agnouit quod aliquid sibi 25 uoluisset indicare.

Tunc humana uoce ait *predicta* auis. Nobiscum celebrabitis [92 b] diem *sanctum* pasche *et* istud tempus *preteritum*

in futuro anno. *Et* ubi fuistis in isto anno

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

boiure · Il dist a · s' · Brandam & a ses freres vous auez
 ici a uiure soffisamment desi qu'au ior de¹ pantecouste et
 n'enportez point de ceste fontaine · car elle n'est pas
 bonne a boiure · La² nature de li est tele *que* cil qui en boit
 dort sanz esueillier desi la · *que* · xxiii · heures sont pas- 5 (s. 33, z. 6)
 sees (Et la nature est de saueur d'eue tant *comme* ele decort
 de la fontaine) · Quant il ot (ce dist il) recut* beneicon
 de · s' · Brandan et** repaira en son leu (· S' · Brandans rem-
 mest en cel leu duques aus³ huistieues de pantecoste · Car li
 chanz des oysiach & li sons estoit leurs postures) · Quant 10 (s. 33, z. 10)
 · s' · Brandans ot le ior de pantecoste la messe chantee leur
 procurieres uint iluec qui leur aporta tout ce *que* mestier
 leu estoit au ior de la feste · Si con il erent assiz a
 mengier li preudons dist a · s' · Brandans vous auez encore
 lonc tans a aler · amplez⁴ voz veissiax de ceste fontaine 15 (s. 33, z. 16)
 et prenez pain bescuit *que* vous puissiez garder desi a · i ·
 an · ie uous donre tout ce [43 a] *que* uostre⁵ nef porra por-
 ter.

⁶ Quant li preudons li ot donne tout ce qu'il
 dist il (recut sa beneicon et) repaira en son leu · S' · Bran- 20 (s. 33, z. 20)
 dans fist apres les · viii · iors sa nef enlir⁷ de tout ce *que*
 li preudon li auoit donne · apres fist enlir ses uessiax
 de la fontaine · quant tout⁸ ce fu porte au riuage & mis
 en la nef il entrerent ans · estes⁹ uous *que* li oysiach qui
 (deuant) auoit parle a · s' · Brandans s'asist seur le bec de 25 (s. 33, z. 25)
 la nef · Il sot (dont) bien qu'il (li) uouloit aucune chose di-
 re · Li oysiach li dist tout par voiz humaine (uons cele-
 brerez le ior¹⁰ de la sainte pasque auec nous · et le tans¹¹
 qui est) en la qui uendra et*** la ou uous fustes le iueidi

* Hss. 23117 und 413: recut] receue

** Hss. 23117 und 413: et] si s'en

*** Hss. 23117 und 413: en la qui uendra et] en l'an qui vendra
 vous serez

¹ Hs. 185 Bl. 131 b.

² Hs. 20330 Bl. 405 b.

³ Hs. 6524 Bl. 132 d.

⁴ Hs. 423 Bl. 58 b.

⁵ Hs. 17275 Bl. 265 a.

⁶ Hs. 13496 Bl. 252 c.

⁷ Hs. 413 Bl. 193 b.

⁸ Hs. 23117 Bl. 258 d.

⁹ Hs. 183 Bl. 125 b.

¹⁰ Hs. 20330 Bl. 405 c.

¹¹ Hs. 185 Bl. 131 c.

(Vgl. S. 34) in cena Domini

ibi eritis futuro in preterito die.

Similiter noctem dominicam pasche celebrabitis ubi prius celebrastis super dorsum Jasconii. Inuenietis quoque insulam post octo menses que uocatur insula familie Albei. Et ibi celebrabitis natiuitatem Domini. Et 5 cum hec narrasset uersa est in locum suum. ²⁰Fratres uero ceperunt extendere uela et nauigare in oceanum et aues cantabant quasi una uoce. Exaudi nos Deus salutaris noster spes omnium finium terre et in mari longe. Igitur sanctus pater cum sua familia per equora oceani huc atque illuc 10 agitabatur per tres menses et nichil poterant uidere nisi celum et mare. Reficiebantur autem semper per biduum aut triduum.

11. ^{*21}Quadam uero die apparuit illis insula non longe. Et com appropinquassent ad litus traxit illos uentus 15 in parte et ita per quadraginta dies per insule circuitum nauigabant nec poterant portum inuenire. Fratres uero qui in naui erant ceperunt Dominum deprecare cum fletu ut illis adiutorium presta- 18 b ret uires enim illorum pre nimia lassitudine pene defecerant. Cum autem permanssissent in crebris orationibus per triduum 20 et in abstinentia apparuit illis portus angustus tantum unius receptionis et apparuerunt illis ibidem duo fontes unus turbidus et alter clarus. Porro fratres 22 b festinabant cum uasculis ad hauriendam aquam. Intuens uir Dei illos dixit. Filioli nolite peragere illicitam rem sine licentia seniorum qui [92 c] in hac insula cummorantur. 25 Tribuent namque uobis has aquas spontanee quas modo uultis furtim bibere. ^{**22}Igitur descendantibus illis de naui et

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

** Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

²⁰ MORAN, Cap. VI: The island of St. Ailbhe.

²¹ SUCHIER, Cap. 12: Ailbeis Insel.

SCHIRMER, Cap. 13: Ailbeis Insel.

ZIMMER, Cap. 11: Die Insel der Genossen des Ailbe.

WARD, Cap. 12: Isle of the Family (i. e. the Community) of Ailbe.

²² JUBINAL, Cap. VIII: De quodam viro qui occurrit sancto Brendano.

de la cienne (serez en l'an qui est a auenir) . Le ior de la pasque seroiz la ou uous fustes (primes) c'est seur le dos de laquoine et quant* . viii . iors (ierent passez) vous trouverez l'isle de . s' . Auben et iluec feroiz la sainte natiuite . Quant li oisiax ot ce dist il s'en uola en l'abre . les 5 (s. 35, z. 5) freres tendirent dont leurs uoilles (por nager par mer) li oisel coumencierent dont (. i . uers) a chanter (dont li sanz de la lestre dist ouez noz diex qui nostre saluz ies et esperance de toutes contrees en terre et en mer) . S' . Brandans courut a la mer d'occean (ca & la) par . iii . mois c'onques 10 (s. 35, z. 11) ne uit fors ciel & mer il ne manioient en la semaine que . ii . foiz ou . iii .

11. Vn ior leur aparut une isle auques pres il aprochierent le riuage . mes uns vens les tret d'autre part si qu'il nagerent . xl . iors entour cele isle qu'il ne porent¹ tro- 15 (s. 35, z. 16) uer port . Li freres qui las (et traueil- [43 b]² liez) estoient (& greuez) firent . iii . iors oroisons a dieu en ieune (& en abstinence) que il leur prestast secors . dont leur aparut . i . port³ d'une seule entree ou il uirent . ii . fontainnes l'une trouble l'autre clere . il⁴ uoldrent prendre de cele eue . 20 (s. 35, z. 22) Mes saint Brandans leur dist (mi freres) ne weilliez fere chose descouenable sanz le congie des seingneurs qui conuer- sent en ceste isle⁵ . Car il nous donront de leur gre ce que uous voulez ore prendre . li frere issirent de leur nef et

* *Hss.* 23117 und 413: quant] apres

¹ *Hs.* 17275 Bl. 265 b.

² *Hs.* 13496 Bl. 252 d.

³ *Hs.* 6524 Bl. 133 a.

⁴ *Hs.* 183 Bl. 125 c.

⁵ *Hs.* 20330 Bl. 405 d.

(Vgl. S. 36) *considerantibus* qua parte ituri essent occurrit eis senex
 nimie grauitatis capillis niueo candore *et* facie clarus qui
 tribus uicibus se ad *terram* prostrauit antequam oscularetur
 uirum Dei. At uero *sanctus* Brendanus *et* qui cum eo erant
 eleuauerunt eum de 4 b
 terra osculantibus autem se inuicem tenuit manum *sancti* 5
 patris idem senex *et* ibat cum illo *per* spatium unius sta-
 dii usque ad monasterium. *Tunc *sanctus* Brendanus cum
 fratribus suis stetit ante portam monasterii *et* dixit se-
 ni. Cuius est istud monasterium aut quis preest illi uel
 unde sunt qui cummorantur ibi. Itaque *sanctus* pater di- 10
 uersis sermonibus interrogabat *et* nunquam poterat
 ab illo unum responsum suscipere sed tantum incredibili
 mansuetudine manu silentium insinuabat. Statim ut agnouit
sanctus pater illius loci
 decretum fratres suos admonebat dicens. Custodite ora 15
 a locutionibus ne polluantur isti fratres *per* nostram curili-
 tatem. His autem dictis ecce undecim fratres occur-
 rerunt obuiam cum cappis *et* crucibus *et* innis dicentes
 istud capitulum. Surgite *sancti* de mansionibus uestris
et proficiscimini obuiam ueritati. Locum *sanctific*ate ple- 20
 bem benedicite *et* nos famulos uestros in pace custodire
 dignemini. Finito iam *predicto* uersiculo pater monasterii
 osculatus est *sanctum* Brendanum *et* suos socios *per* ordi-
 nem. Similiter *et* sui famuli osculabantur familiam *sancti*
 uiri. Data pasce uicissim [92 d] 25
*du*sserunt illos in monasterium sicut mos est in occidem-
 talibus partibus fratres *per* orationes. Post hec abbas
 monasterii cum monachis 27 b
 ceperunt lauare pedes hospitem *et* cantare istam antipho-
 nam. Mandatum no- 28 b
 uum do uobis. *His finitis cum magno silentio duxit illos ad re-
 fectorium *et* pulsato signo lotisque manibus fecit omnes 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

esgarderent quel¹ part il iroient · uns hons uiel leur uint
 encontre (a blans cheueus coume noif et clers de face) qui
 · III · foiz se mist a terre deuant euls Mes · s' · Brandans &
 si² frere le redrecierent · Il les beisa (· I · & uns) · et a-
 la auec euls l'espace d'une lieue desi qu'au mostier sanz 5 (s. 37, z. 7)
 parler · S' · Brandans s'estut deuant l'uis de l'yglyse si
 demanda (au seigneur) *quel* leu s'estoit et qui en ert sires
 et (donc cil ierent) qui *conuersoient* iluec * onques · s' · Bran-
 dans n'en sot tant demander *qu'il* peust auoir respons de lui
 (par parole) se par signe *non* (de la main tant iert acostumez 10 (s. 37, z. 13)
 de tenir sillance) · Quant · s' · Brandans³ conut sa (sainte)
 maniere de lui il dist a ses freres (mi frere) *gardez uous* de
 trop parler *que* li seigneur de ceans n'en cheent en corpe
 par nous · quant il ot ce dist estes vous · XI · seigneurs a
 encensiers & a croiz qui uenoient contre lui chantanz (& di- 15 (s. 37, z. 18)
 sanz · I · chapitre dont li sens de la lestre dist) adreciez
 uos saint de uos mensions et alons en l'ancontre de uerite
 saintefiez le lieu · [43 c]⁴ (beneissiez le peuple⁵ & daingniez)
 garder** uos serianz em pes · Quant il orent fine cest
 uers li sires d'eus beisa · s' · Brandans & les siens · (quant 20 (s. 37, z. 23)
 il se furent entrebessiez si coume acostume ert) il les me-
 nerent*** ou moustier por orer⁶ · Et quant il orent ore il la-
 uerent⁷ les piez de leurs ostes et chanterent ceste antie-
 ne (dont li sens de la lestre dist) nouel commandement uos
 doing · Quant ce fu fine (par grant silence) li abes les mena 25 (s. 37, z. 29)
 en refretoier (ou li prumiers signe de l'eschiele fu sonnez) il

* *Hss.* 23117 und 413: conuersoient iluec] y conuersoit

** *Hss.* 23117 und 413: garder] e^u gardez

*** *Hss.* 23117 und 413: il les menerent] et puis entrerent

¹ *Hss.* 185 Bl. 131 d und

413 Bl. 193 c.

² *Ha.* 23117 Bl. 259 a.

³ *Ha.* 423 Bl. 58 c.

⁴ *Ha.* 17275 Bl. 265 c.

⁵ *Ha.* 13496 Bl. 253 a.

⁶ *Ha.* 183 Bl. 125 d.

⁷ *Ha.* 20330 Bl. 406 a.

(Vgl. S. 38) residere.

Iterum pulsato *secundo* signo surrexit unus ex fratribus patris
monasterii et ce- 2 b
pit ministrare mensam panibus mire candoris et quibusdam ra-
dicibus incredibilis saporis. Sedebant autem mixti fratres
cum hospitibus per ordinem et inter duos fratres semper panis 5
integer ponebatur. Idem minister pulsato signo ministra-
bat potum fratribus. Abbas quoque horta-
batur com magna hilaritate fratribus dicens. Ex hoc fonte
quem hodie furtim bibere uoluistis ex eo modo facite
caritatem cum iocunditate et timore Domini. Ex alio fon- 10
te turbido quem uidistis lauantur pedes fratrum o-
mni tempore calidus est.

Panes uero quos modo uidetis ubi preparantur ignotum nobis est
aut quis portat ad nostrum cellarium. Sed tamen notum est no-
bis quod ex Dei magna elemosina ministrantur seruis suis per ali- 15
quam creaturam subiectam. Nos sumus hic uiginti quatuor fra-
tres omni die habemus duodecim panes.

In festiuitatibus uero et in domini-
cis diebus integros panes singulis fratribus addit Deus ut ce-
nam habeant ex fragmentis. Modo uero in aduentu uestro 20
duplicem annonam habemus et ita donauit nobis Christus a
tempore sancti Patricii et sancti Albei patris nostri usque mo-
do per octoginta annos. Attamen [93 a] senectus aut langor
in membris nostris 23 b
minime amplificatur. In hac ergo insula nichil ad comedendum
indigemus quod igni paratur neque frigus neque estus superat 25
nos unquam. Sed cum tempus missarum uenit aut uigiliarum
incenduntur luminaria in nostra ecclesia que duximus no-
biscum de terra nostra diuina predestinatione et ardent us-
que ad diem et non iminuitur ullum ex illis luminaribus.
*Postquam autem biberunt tribus uicibus abbas solito more 30
pulsauit

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

lauerent et assistrent · Apres (le secont signes) aporta
 · i · * (des freres de ¹ la meson) pain (merueilleusement) blanc et
 racines de merueilleuses saueur li frere resistrent mesleem-
 ment (en l'ordre) auec leurs hostes · (uns² pains entiers estoit
 mis entre · ii · freres et li frere qui seruioient aporloit de 5 (s. 39, Z. 6)
 la)** clere eue de fontainne (quant li tierz signes de l'eschie-
 le fu sonnez) · Li abes leur dist (a grant leesce de) ceste
 fontainne dont uous vousistes hui boiure prenez ore*** charite
 (en ioie & en l'amour de dieu) · de l'autre fontainne trouble 10 (s. 39, Z. 11)
 (que vous ueistes) lauons nous noz piez · Car ele est chaude
 touz tans · li pains que vous ueez ci nous ne sauons ou l'en
 le fait ne qui l'apporte en nostre despense mes tant sauons
 nous que par la grace³ de dieu nous est il apportez par aucu-
 ne de ses criatures · Nous sommes ci · xiiii · freres le
 ior auons · xii · ⁴ pains & es festes & es diemanches a chas- 15 (s. 39, Z. 17)
 cuns freres le sien (entier) qu'il se puisse cener du remenant ·
 or nous est doublez la merci dieu en vostre uenue · ein-
 [43 d] sint nous a diex donne cest don des le tans⁵ · s' · Pa-
 trice & · s' · Anbeu nostre mestre par · xiiii · aus desi qu'a
 ore uiellesce⁶ ne langueurs ne nous prent en ceste isle n'a- 20 (s. 39, Z. 23)
 uons mestier de chose que feus cuise · froidure ne⁷ chaux ne
 nous i fait mal quant tens uient por noz⁸ messes chanter (&
 de noz vegiles) lumiere est esprise en nostre yglyse (que nous
 aportasmes de nostre terre) par le coumandement de dieu et
 art desi au ior sanz amenuisier. 25 (s. 39, Z. 29)

Apres le mengier (sonna li abbes de la meson

* *Hss.* 23117 und 413: · I ·] on

** *Hss.* 23117 und 413: uns pains entiers . . .] Il mangierent du pain
 blanc et burent . . .

*** *Hss.* 23117 und 413: ore] en

¹ *Hs.* 185 Bl. 131 e.

² *Hs.* 6524 Bl. 133 b.

³ *Hs.* 413 Bl. 193 d.

⁴ *Hs.* 23117 Bl. 259 b.

⁵ *Hs.* 17275 Bl. 265 d.

⁶ *Hs.* 13496 Bl. 253 b.

⁷ *Hs.* 20330 Bl. 406 b.

⁸ *Hs.* 183 Bl. 125 e.

(Vgl. S. 40) *signum et fratres unanimiter cum magno silentio et graui labore leuauerunt se a mensa antecedentes patres ad ecclesiam.*

Gradiebantur uero post illos *sanctus* Brendanus *et predictus pater* monasterii. Cum ergo intrassent in *ecclesiam* ecce alii duodecim *fratres* obuiam illis flectentes genua cum alacritate. *Sanctus* uero Brendanus cum illos uidisset dixit. 7 b

Abba cur isti nobiscum non manducauerunt. Cui ait. Propter uos quia non potuissent nostra mensa nos omnes capere in unum. Modo reficientur et nichil illis deerit. 10

Nos autem intramus in ecclesiam et cantemus uesperas ut fratres nostri qui modo reficientur possint ad tempus cantare post nos. Dum autem perfinissent debitum uespertinale cepit *sanctus* Brendanus considerare quomodo illa ecclesia erat edificata. Erat enim quadrata quam longitudinis tam et latitudinis et habebat septem luminaria tria uero ante altare quod erat in medio et bina ante alia duo altaria. 15

Erant autem altaria de cristallo quadrata facta et eorum [93 b] uascula similiter ex cristallo id est patene et calices et hurceoli et cetera uasa que pertinebant ad cultum diuinum et sedilia uiginti quatuor per circuitum ecclesie. Locus uero erat ubi abbas sedebat inter duos coros. Incipiebat enim ab illo una turma et in illum finiebat et alia turma similiter. Nullus ex utraque parte erat ausus inchoare uerbum nisi *predictus* abbas. Non in monasterio ulla uox aut ullus strepitus nichil ibi quisque presumebat. Si aliquod opus necesse fuisset alicui fratri ibat ante abbatem et genuflectebat coram illo postulans in corde suo que necesse fiebant. Statim *sanctus pater* accepta 30 tabula et grafio per reuelacionem Domini scribebat et dabat

l'eschiele et li frere se leuerent de la table en silence et alerent a)* l'yglyse · S' · Brandans et li abbes de la meson apres eulz (quant) il entrerent ou mostier il** encontrerent · XII · freres¹ qui les enclinerent simplement · S' · Brandans dist dont a l'abe por quoi ne mangerent cist auec nous · il⁵ (s. 41, z. 8) li dist nous ne peussions mie tuit seoir ensamble or mangeront et nous chanterons uestres si qu'il puisent les leurs² chanter apres nous · apres les uestres esgarda · s' · Brandans l'iglyse coumant ele estoit edefiee · ele estoit quarree tant en leur coume en longueur · VII · lumieres i auoit¹⁰ (s. 41, z. 16) · III · deuant l'autel qui iert a mi et les autres deuant les autres · II · autiex (dont li uns iert a destre & li autres a senestre · Tuit li autel) estoient*** de cristal et li uessel de**** crist-tal · (les plataignes & li galice³ & li orcuel et li autre uesteil ensement de cristal · En l'yglyse auoit · XXIII · 15 (s. 41, z. 22) sieges et li sieges l'abe ert entre · II · cuers) nus n'osoit d'une part ne d'autre dire parole se li abes non · [44 a] (nus escroiz n'i estoit oiz ne nule uoiz⁴ · mes se aucuns freres eust mestier d'aucune chose il uenoit deuant l'abe genouz⁵ flechiz si li requeroit en son cuer ce que mestier²⁰ (s. 41, z. 29) li estoit · li abes prenoit erraument · I · greife & unes tables & escriuoit⁶ par le reuellement de dieu ce que il

* Hss. 23117 und 413: sonna li abbes . . .] s'en ala li abbes et les freres en . . .

** Hss. 23117 und 413: il] et

*** Hss. 23117 und 413: estoient] qui estoient tous

**** Hss. 23117 und 413: de] de leenz estoient de

¹ Hs. 185 Bl. 131 f.

² Hs. 423 Bl. 58 d.

³ Hs. 6524 Bl. 133 c.

⁴ Hs. 20330 Bl. 406 c.

⁵ Hs. 13496 Bl. 253 c.

⁶ Hs. 17275 Bl. 265 e.

(Vgl. S. 42) *fratri* qui ab illo *consilium* postulabat. Cum autem *sanctus* Brendanus hec omnia intra se *considerasset* dixit ei abbas. Pater iam tempus est ut reuertamur ad refectorium ut omnia fiant *cum* luce. Et ita fecerunt ad hunc modum sicut ad refectionem.

Finitis omnibus *secundum* ordinem cursus diei omnes cum magna alacritate festinabant ad *completorium*. At uero abbas inchoabat *predictum* uersiculum *id est* Deus in adiutorium meum *et* dabant simul honorem trinitati. Iniuist egimus iniquitatem fecimus tu qui pius es pater parce nobis Domine. In pasce in id ipsum dormiam *et* requiescam quoniam tu Domine singulariter in spe constituisti me. Post hec cantabant officium quod pertinet ad hanc oram. Jam consummato ordine psallendi omnes egrediebantur foras fratres illorum singulas

cellulas accipientes hospites secum. [93 c] Abbas uero cum *sancto* Brendano residebat in ecclesia expectantes aduentum luminis. Interrogabat uero beatus Brendanus *sanctum* patrem de illorum silentio *et* de conuersione quomodo ita potuisset esse in humana carne.

Tunc *predictus* pater cum inmensa reuerentia *et* humilitate respondit. Abba coram Christo meo fateor.

Octoginta anni sunt postquam uenimus in hanc insulam. Nullo uocem audiuius humanam exceptis quando cantamus Deo laudes inter nos viginti quatuor. Vox non excipitur nisi per signum digiti aut oculorum tantum a maioribus natu. Nihil ex nobis sustinuit infirmitatem carnis aut spirituum qui uagantur circa humanum genus postquam uenimus in istum locum. Sanctus Brendanus ait.

Licet nobis nunc hic esse an non. Qui ait. Non licet quia non est Dei uoluntas.

Cur me interrogas pater. Nonne reuelauit tibi Deus quid te oportet facere antequam huc uenisset ad nos. Te enim

requeroit) · quant · s' · Brandans ot toutes ces choses esgar-
 dees li abes (de la meson) li dist peres tens¹ est *que* nous
 aillons en refretoir *que* toutes choses soient faites auuec²
 le ior & il si firent · Quant tout orent acompli selonc 5 (s. 43, z. 6)
 le cors du jor il alerent a complice et quant il orent* chan-
 tee (cele heure) li frere s'en issirent & menerent leurs osten-
 a leurs ciaules ·³ li abes & · s' · Brandans** remestrent a l'y-
 glyse · et atendirent iluec l'auainement de la lumiere · S' ·
 Brandans enquist a l'abe de lor⁴ scilence & de leur conuer-
 sation coument ce pouoit estre en humaine char · li abes 10 (s. 43, z. 17)
 respondi par reuerance & par humilite · (ie regehis nostre
 seigneur *que* · mii ·^{xx} ans sont passez *que* nous uenimes en
 ceste isle · onques puis n'i oy uoiz humaine fors quant
 nous · xiiii · chantions nos heures) nus ne parole entre nous
 fors par signe (de doit ou de main)*** puis *que* nous uenismes 15 (s. 43, z. 23)
 en cest leu ne soustint nus enfermete de char ne de mali-
 gnes esperiz (qui naient entour l'umain lignage) · S' · Bran-
 dans li dist (dont) · peres porroie ie ci demourer (ou non)
 il li dist la volente dieu n'i est mie por quoi le⁵ me de-
 mandes tu · ia t'a diex demoustré ce *que* tu doiz feire 20 (s. 43, z. 29)
 aincois [44 b] *que* tu uenisses a nous · il te co-

* *Hss. 23117 und 413*: orent] l'orent

** *Hss. 23117 und 413*: li abes & · s' · Brandans] li dui abbe

*** *Hss. 23117 und 413*: et onques puis que . . .

¹ *Hs. 183 Bl. 125 f.*

² *Hs. 413 Bl. 194 a.*

³ *Hs. 23117 Bl. 259 c.*

⁴ *Hs. 185 Bl. 132 a.*

⁵ *Hs. 20330 Bl. 406 d.*

(Vgl. S. 44) portet reuerti ad locum tuum cum *quatuordecim* fratribus tuis
ibi enim preparauit *Deus* locum sepulture tue. Duo uero qui
supersunt unus peregrinabitur in insula Anachoritarum po-
ro alter morte turpissima condenpnabitur apud inferos.

Cum hec intra se loquerentur 5
ecce illis uidentibus sagita ignea dimissa *per fenestram*
incendit omnes lanpades que erant posite ante altaria. Que
confestim reuersa est foras *predicta* sagita tamen lumen
preciosum remansit in lam- 8 b
padibus. Iterum interrogauit beatus [93 d] Brendanus a quo
extinguebantur mane luminaria. Cui ait *sanctus pater*. 10
Veni *et* uide sacramentum huius rei. Ecce tu uides
candelas ardentes im medio uasculorum tamen nichil de eis
exurit ut minus sint aut decrescant neque remanebit ma-
ne ulla fauilla
quia spiritale lumen est. *Sanctus* Brendanus ait. Quomo- 15
do potest in corporali creatura lumen incorporale corpo-
raliter ardere. Respondit senex. Nonne legistis
rubrum ardentem in monte Synai. Et tamen remansit ipse
rubrus inlesus ab igne. Et uigilan-
tibus totam noctem usque ad mane *sanctus* Brendanus 20
petiuit licentiam 20 b
proficiscendi in suum iter. Cui ait senex. Non pater
tu debes nobiscum celebrare natiuitatem Domini usque ad
octabas epiphanie. Mansit igitur *sanctus pater* cum sua
familia *per predictum* tempus cum *viginti quatuor* patribus
in insulā que uocatur Albei. 25

12. ²³Transauctis autem festiuitatibus accepta annona
et benedictione *sanctorum uirorum*

²³ MORAN, Cap. VII: They visit other islands.

SUCHIER, Cap. 13: Die betäubende Quelle.

SCHIRMER, Cap. 14: Die betäubende Quelle.

ZIMMER, Cap. 12: Die insel mit der einschläfernden quelle.

WARD, Cap. 13: Isle of the Sleepy Well.

uient repairier en ton pais · Car iluec a diex apareilliee
 ta sepouture d'un de ces * freres qui sont par desouz les · xii ·
 Li uns remaindra en l'isle (&) des sainz hermites et li
 autres sera dampnez¹ laidement en enfer · Einsint con il par-
 loient iluec uns rais de feu descendi par une fenestre ausi 5 (S. 45, Z. 6)
 coume une saieste qui totes les lampes aluma deuant les au-
 tiex · la saieste s'en ala mes la lumiere² remest es lampes ·
 dont demanda · s' · Brandans³ qui les estaingnoit⁴ la matinee ·
 il li dist voiz ces chandelles ardanz enmi ces chandeliers
 eles (n'amenuisent ne) ne descroissent ne la flamesche ne re- 10 (S. 45, Z. 13)
 maindra le matin · Car ce est esperitex lumiere · Saint
 Brandans li dist coument puet (en corporel creature) ardoir
 corporelmant lumiere qui n'est mie corporex ·⁵ li abes li res-
 pondi⁶ n'as tu leu que Moyses uit le buison ardent ou⁷ mont
 de Synay qui ne fu maumis ne brulez de feu · Quant cele 15 (S. 45, Z. 18)
 nuit fu posee · s' · Brandans prist l'endemain congie a l'a-
 be (de fere son oirre) · Li abes li dist peres tu doiz cele-
 brer aueiques nous la natiuite dieu desi qu'aus huitieues
 de la tiphainne saint Brandans et si frere⁸ demourerent si
 coume li abes leur ot dist · quant la thiphaine fu passee 20 (S. 45, Z. 26)
 · s' · Brandans recut beneicon (des sainz hommes & uiande) puis **

* *Hss.* 23117 und 413: d'un de ces] dui de tes

** *Hss.* 23117 und 413: puis] et

¹ *Hs.* 13496 Bl. 253 d.

² *Hs.* 17275 Bl. 265 f.

³ *Hs.* 183 Bl. 126 a.

⁴ *Hs.* 6524 Bl. 133 d.

⁵ *Hs.* 423 Bl. 59 a.

⁶ *Hs.* 413 Bl. 194 b.

⁷ *Hs.* 185 Bl. 132 b.

⁸ *Hs.* 23117 Bl. 259 d.

(Vgl. S. 46)

beatus Bredanus cum suis sequa-
 cibus tetendit uela in oceanum nauiculae sue quantotius
 et siue per nauigium siue per uela ferebatur nauis per di-
 uersa loca 3 b
 usque initium quadragesime. *Quadam autem die uiderunt
 insulam a regione non longe ab illis. Cum fratres illum uidis- 5
 sent ceperunt acriter nauigare quia iam ualde uexati erant fa-
 me et siti ante triduum enim defecit uictus et po-
 tu. At uero cum sanctus pater benedixisset
 portum et omnes exissent de nauis inuenerunt fun-
 tem lucidissimum et herbas diuersas ac radices in circuitu 10
 fontis diuersaque genera [94 a] piscium discurrentes per
 alueum in mare. Sanctus uero Brendanus fratribus suis
 ait. Deus dedit nobis hic consolationem post laborem
 accipite pisces quatum sufficit ad nostram cenam atque
 assate eos igni. Colligite herbas 15
 et radices quas Dominus seruis suis preparauit et ita fe-
 cerunt. Cum autem effudissent aquam ad bibendum dixit
 uir Dei. Fratres caute ne supra modum utamini his aquis
 ne grauius uexentur corpora uestra. At uero fratres ine-
 qualiter diffinitionem uiri Dei considerabant 20
 et alii singulos calices bibebant alii binos ceteri uero
 ternos. In quos irruit sopor trium
 dierum et noctium in alios quoque duorum dierum in re-
 liquos uero unius diei et noctis. At sanctus pater
 sine intermissione deprecabatur Dominum pro fratribus suis 25
 quod per ignorantiam contigit illis tale periculum. Trans-

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

entra en sa nef & si frere · II¹ courut par les diuers lieux
d'oceen desi qu'au quaresme · Adont uirent (· I · ior) une is-
le qui n'estoit pas loing d'eulz* · [44 c] Les freres qui las
& uains estoient de fain & de soif por la uiande qui leur
estoit tierz ior deuant faillie naioient durement desi qu'au 5 (S. 47, z. 6)
port · S' · Brandans beneesqui le port et li frere oissirent
hors de la nef · il trouerent iluec une fontainne trescle-
re & diuerses herbes et racines entor la fontainne et moult
de manieres de poisons qui couroient parmi le ruisel en la
mer · Saint Brandans dist (dont) diex nous a donne cest leu² 10 (S. 47, z. 12)
por conforter³ nostre trauail prenez des poissons a nostre
mengier · Et (cueilliez) des herbes & des racines que diex nous⁴
a apareilliees et il si firent · Einsint emplirent (apres)
leurs uessiax de l'eue · Saint Brandans (leur) dist (frere) gar-
dez que vous ne buiez trop de ceste eue que maus ne vous en 15 (S. 47, z. 18)
uiengne · (Mes) il ne tindrent mie isneilemant son coumant ·
Car li uns en burent · I · henpnap li autres · II · & li autres
· III · Cil qui · III · en burent dormirent · III · iors & · III ·
nuiz · Et cil qui · II · en burent dormirent · II · iors & · II ·
nuiz · et cil qui n'en burent que · I · dormirent · I · ior & une 20 (S. 47, z. 24)
nuit · Saint⁵ Brandans fist oroison (a dieu) por euls quant

* *Hss.* 23117 und 413: qui n'estoit pas loing d'eulz] pres d'eulz

¹ *Hs.* 20330 Bl. 407 a.

² *Hs.* 183 Bl. 126 b.

³ *Hs.* 13496 Bl. 254 a.

⁴ *Hs.* 17275 Bl. 266 a.

⁵ *Hs.* 413 Bl. 194 c.

(Vgl. S. 48) *aucis his tribus diebus dixit sociis suis sanctus*

pater. Fratres fugiamus istam mortem
ne deterius nobis contingat. Deus enim dedit uobis pastum
et uos fecistis inde detrimentum. Egredimini igitur foras de hac
insula et accipite dispendia de istis piscibus atque preparate 5
quantum necesse est per triduum usque in cena Domini.
Similiter de aqua singulos calices fratribus per singulos
dies et ex radicibus equaliter.
Onerantibus autem nauim de omnibus quos
uir Dei preceperat tetenderunt uela et ceperunt na- 10
uigare in oceanum contra septentrionalem plagam.

13. ²⁴ Porro post tres dies et noctes cessauit
uentus et cepit mare esse quasi coagulatum pre
nimia tranquillitate. Sanctus pater dixit. Mit-
tite remiges in [94 b] nauim et laxate uela ubi- 15
cumque ire uult. Deus enim gubernare illam faciat. Ferebatur
itaque nauis per diuersa loca oceani circum per viginti dies. Post 16 b
hec igitur uentum Deus illis suscitauit prosperum ab occidente
contra orientem. Tunc ceperunt simul tendere uela multum
et nauigare 18 b
reficiebant autem semper post triduum. ²⁵ Quadam uero die
apparuit illis insula a longe quasi nubes dixitque sanctus 20
Brendanus. Filioli cognocitis uos illam insulam. At illi
dixerunt. Minime. At ille ait. Ego cognosco. Ipsa

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

²⁴ ZIMMER, Cap. 13: Die feier der vier feste.

²⁵ SUCHIER, Cap. 14: Befehl, wo Brendan die vier Feste feiern soll.

SCHIRMER, Cap. 15: Befehl, wo Brendan die vier Fasten feiern soll.

WARD, Cap. 14: Celebration of Festivals.

il se furent esueillie au¹ tierz ior il leur dist freres fui-
 ons cest leu que pis ne nous en uiengne issons* hors de² ces-
 te ille & prenez de ses poissons tant coume mestier ert a
 nostre cene et prenez de ceste fontainne chascuns³ · 1 · hen-
 nap a chascun ior & des racines · ** (Les freres mistrent en 5 (S. 49, Z. 8)
 la nef tout ce qu'il leur coumanda ·) apres (tandirent leurs
 uoiles &) nagerent par occean contre septentrion · Tierz [44 d]
 ior apres cessa li uenz et fu la mer quoie & paisible ·
 · S' · Brandans leur dist metez les auirons en la nef · et a-
 beissiez les uoiles · diex ert nostre gouvernieres · *** La⁴ nef 10 (S. 49, Z. 15)
 ala par les diuers liex d'occean · xx · (iors · apres ces · xx ·)
 iors leur **** uint · 1 · bons uens d'occident contre oriant · il
 tandirent dont leurs uoiles & nagerent (il manioient · iii ·
 foiz la semaine) · 1 · ior leur aparut une isle ausint coume une
 nue · Saint Brandans dist (mes) freres cel isle la est l'is- 15 (S. 49, Z. 20)

* *Hss. 23117 und 413*: issons . . .] prenez de ces poissons tant comme
 mestier sera pour nostre soupper et issons de ceste isle (ou nous sommes,
Hs 413) et prenez de ceste fontaine . . .

** *Hss. 23117 und 413*: & des racines] & il si firent et pristrent
 des racines.

*** *Hss. 23117 und 413*: ert nostre gouvernieres.] nous gouvernera.

**** *Hss. 23117 und 413*: leur] Apres leur . . .

¹ *Hs.* 185 *Bl.* 132 c.

² *Hs.* 6524 *Bl.* 134 a.

³ *Hs.* 20330 *Bl.* 407 b.

⁴ *Hs.* 23117 *Bl.* 260 a

(Vgl. S. 50) *est enim illa insula in qua fuimus altero anno in cena Domini ubi noster bonus procurator commoratur. Tunc fratres ceperunt nauiga atrociter pre gaudio*

quantum uires eorum poterant sustinere.

Cum hec uidisset uir Dei dixit. Nolite pueri stulte 5

fatigare membra uestra. Nonne Deus omnipotens est gubernator et nator nostre nauicule. Dimittite sibi quia ipse dirigit nostrum iter sicut uult. Cum autem appropinquassent ad litus predictae insule occurrit illis obuiam in nauiculam idem procurator et duxit illos ad portum ubi preterito anno 10 descenderunt de naui magnificans Deum et osculans pedes 10 b singulorum incipiens a sancto patre usque ad nouissimum dicens. Mirabilis Deus in sanctis suis.

Deus Israel ipse dabit uirtutem et fortitudinem plebi sue benedictus Deus. Finito uersiculo et omnibus ablatis de naui extendit tentorium et preparauit balneum. Erat enim ce- 15 na Domini

et induit omnes fratres nouis uestimentis et fecit illorum obsequium per triduum. Fratres quoque pas-[94c]sionem Domini celebrantes com magna diligencia usque in sabbatum morabantur sanctum. Finitis ordinibus die sabbati inmolatis uictimisque spiritalibus Deo 20 atque cenam consummatam dixit idem procurator ad 20 b sanctum Brendanum et ad illos qui cum eo erant. Proficiscimini et ascendite nauim ut celebretis sanctam dominicam noctem resurrectionis

ubi celebrastis alio anno et diem similiter usque in sextam horam. Postea navigate ad insulam que uocatur Paradisus auium 25 *ubi fuistis*

preterito anno a pascha usque ad octabas pentecosten et asportate uobiscum omnia que necessaria sunt de cibo et potu. Ego uero uisitabo uos die dominica altera. Et ita fecerunt. Onerauit autem ipse nauim panibus et potu ac carnibus ceterumque delitiis quan- 30 tum poterat capere.

Sanctus Brendanus

le¹ ou nous fusmes l'autre an ou nostre (bons) procureres
 conuerse · il nagerent² (de ioie) duremant tant que il a-
 prochierent le³ riuage (de l'isle) · leur procureres uint
 a l'encontre de la nef et les mena au port ou il auoi-
 ent este l'an deuant il baisa les piez · s' · Brandam (et 5 (S. 51, Z. 11)
 a chascun apres glorefiant dieu & disant cest uers dont
 li sanz de la lestre dist · Merueilleus est diex en ses sainz
 il donna force et uertu a son peuple · quant li uers fu
 finez) il* osta de leur nef leurs choses & tendi leur tente ·
 Apres laua leurs piez porce qu'il estoit le iueidi⁴ de la 10 (S. 51, Z. 15)
 cienne puis les uesti touz de nouiax dras · Einsint
 furent iluec · m · iors duques au samedi de pasques quant
 il orent celebree la passion nostre seigneur⁵ et fine
 le service tout en ordre desi qu'au samedi il mengerent
 leur** procureur leur dist (dont) uous enterres en uostre 15 (S. 51, Z. 21)
 nef · et seroiz le⁶ diemanche de pasques desi qu'a⁷ heure
 de tierce seur le poison ou uous fustes · *** apres nageroiz
 a l'isle qui est apelee li paradis des oisiax (ou vous
 fustes l'an qui est passez [45 a] de la pasque dequ'aus
 huitieues de pantecouste) · vous emporterez**** tout ce que 20 (S. 51, Z. 27)
 mestier vous ert · Et ie irai a vous (le diemanche apres ·
 Quant il orent leur nef chargiee de tout ce qu'il porent)

* Hss. 23117 und 413: il] et puis

** Hss. 23117 und 413: leur] et leur

*** Hss. 23117 und 413: fustes] fustes l'autre an

**** Hss. 23117 und 413: vous emporterez] et la prenez

¹ Hs. 183 Bl. 126 c.

² Hs. 13496 Bl. 254 b.

³ Hs. 17275 Bl. 266 b.

⁴ Hs. 423 Bl. 59 b.

⁵ Hs. 185 Bl. 132 d.

⁶ Hs. 20330 Bl. 407 c.

⁷ Hs. 413 Bl. 194 d.

(Vgl. S. 5a) data benedictione ascendit in auium *et ceperunt statim nauigare*
ad aliam insulam. * Cumque adpro-

pinquassent ad locum ubi ascendere debuissent de nauī
apparuit illis cacabus quem altero anno dimiserunt.

Tunc *sanctus* Brendanus ascendens de nauī cum fratribus suis 5
cepit cantare 5 b

hymnum trium puerorum usque in finem. Finito autem
predicto hymno uir Dei admonebat suos fratres dicens. O filio-
li uigilate *et orate* ut non intretis in temptationem.

Considerate quomodo Deus subiugat inmanissimam bestiam
subtus nos sine ullo impedimento. Fratres uero uigilabant 10
sparsim per illam siluam ad uigilias matutinas. Postea
omnes sacerdotes singulas missas Deo offerebant usque ad ter-
ciam horam. Tunc *sanctus* Brendanus

inmolauit agnum immaculatum Deo *et* dicebat
fratribus. In altero anno hic celebra- [94 d] ui resurrectionem 15
Domini. Ita similiter uolo *et* hoc anno. Ac inde profe-
cti sunt ad insulam auium. Appropinquantibus autem ad portum
destinatum ipsius insule omnes aues cantabant quasi una
uoce dicentes. Salus Deo nostro sedenti super tronum *et*
agno. Et iterum. Dominus Deus il- 20

luxit nobis. Constituite diem sollemnem in condempnis us-
que ad cornu altaris. Tam uocibus quam alis resonabant diu
quasi dimidium hore 22 b

usque dum *sanctus* pater cum sua sancta familia *et* o-
mnibus que erant in nauī egressus fuisset *et* redisset in
temptorio suo. Cumque ibi cum suis famulis celebrasset festa 25
paschalia predictus iam procurator
uenit ad illos sicut predixerat in die dominico octabas pas-
che portans secum omnia alimonia que ad usum uite humane
pertinebant. 28 b

Cum autem resedissent ad mensam ecce predicta auis resedit
in prora naucule extensis alis 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

il antrerent ans* & nagierent a l'isle des poisons

Si. con li frere furent issu de la nef il uir-
rent leurs chaderons *que* il auoient lessie l'an de-
uant . (Il chanterent dont tuit¹ ensamble la loenges
des . iii . enfanz en la fornoise . quant il orent finee) . s' . Bran- 5 (s. 53, z. 6)
dans dist freres ueilliez & horez *que* uous n'entrez en
temptation . (Esgardez coume diex a sozmis a uous ceste
beste qui si est grant)² li freres ueillierent & distrent**
leurs matines . l'andemain*** (chanterent³ li⁴ prestres) leurs
messes desi k'a tierce . (Quant il orent celebre illuec 10 (s. 53, z. 12)
la sainte resurrection si con l'an deuant auoient fait)
il nagierent a l'isle des oysyax . quant il uindrent
au b port li oysel chanterent (tuit a une uoiz ceste
loange dont li sens de la lestre dist . Saluz soit a
dieu nostre pere qui uerais aingniax est seant seur 15 (s. 53, z. 19)
le trosne . Einsint chanterent doucemant) desi la *que*
. s' . Brandans fu (issuz de la nef et) entrez en sa tente .
il celebrerent illuec la pasque & les . viii . iors . et leur
procureur⁵ uint auant garniz de ce *que*⁶ mestier leur
ert a uiure si con il leur auoit dist quant il furent 20
assiz au mangier .⁷ li oysyax qui l'an deuant auoit
parle (a . s' . Brandans) s'assist seur la nef & fist . i . douz son

* Hss. 23117 und 413: ans] en leur nef

** Hss. 23117 und 413: ueillierent & distrent] chanterent

*** Hss. 23117 und 413: l'andemain] et l'endemain

¹ Hs. 6524 Bl. 134 b.

² Hs. 13496 Bl. 254 c.

³ Hs. 183 Bl. 126 d.

⁴ Hs. 17275 Bl. 266 c.

⁵ Hs. 23117 Bl. 260 b.

⁶ Hs. 20330 Bl. 407 d.

⁷ Hs. 185 Bl. 132 e.

(Vgl. S. 54) *strepitum faciens sicut sonitum organi magni.*

Et tunc uir Dei agnouit quia illa uoluit sibi indicare aliquid
ait namque eadem auis. Deus proposuit uobis
quatuor tempora usque dum finiantur se-
ptem anni peregrinationis uestre id est in cena Domini cum 5
uestro procuratore qui presens est in omni anno in
dorso belue pacha celebrabitis.

Nobiscum festa paschalia usque in
octabas pentecosten. Apud familiam Albei natiuitatem Domi-
ni celebrabitis. Post septem uero annos antecedentibus aia- 10
gnis ac diuersis periclitationibus inuenietis terram repromis-
sionis sanctorum quam queritis et ibi habitabitis quadra-
ginta diebus et postea reducet uos Deus ad terram natiuita-
tis [95 a] uestre. Sanctus pater ut audiuit prostrauit se ad
terram coram fratribus suis referens gratias et laudes 15
suo creatori. *Cum hec perfinisset uenerabilis senex auis 15 b
reuersa est in locum suum.

Porro predictus procurator finita refectione dixit. Deo
adiuuante reuertat ad uos in die aduentus sancti spiritus
super apostolos cum dispendiis uestris.

Accepta benedictione sancti patris et omnium qui cum eo 20
erant reuersus est in locum suum. ²⁶Porro uenerabilis pater 20 b
mansit ibidem predictos dies.

Cum summatis itaque diebus festis sanctus Brendanus
fratribus suis precepit preparare nauigium et implere uascu-
la de funte. Ducta iam nauis ad mare

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

²⁶ MORAN, Cap. VIII: They are miraculously saved from destruc-
tion

con se ce fust melodie . Apres leur dist vous auez
 a feire . iii . anz de uostre erre l'an qui uendra seroiz
 souz le poison [45 b] & auec nous sereiz a la pasque
 desi k'a* la pentecoste . Au noel** celebreroiz la natiuite
 nostre seigneur . en l'isle . s' . Alben . (auec . vii . ans 5 (S. 55, Z. 9)
 en grant trauail) & en grant peril troueroiz la terre
 de promission & iluec maindrez . xl . iors . au quaresme
 vous amenera diex en uostre terre . Quant . s' . Bran-
 dans oy ce & si freres si se mistrent a terre & randirent
 graces a leur criatur. 10 (S. 55, Z. 16)

Quant il orent finees leurs oroisons Et leur
 procureur leur dist ie reuendrai a uous¹ a la pen-
 tecoste garniz de uitaille . (Il prist dont congie a euls
 & repaira en son leu) . S' . Brandans² seiorna iluec les
 festes . Apres fist apareillier la nef et amplir les ues-15 (S. 55, Z. 23)
 siax de*** la fontainne .³ (Quant la nef fu menee au riuage)

* *Hss.* 23117 und 413: seroiz souz le poison & auec nous
 sereiz a la pasque desi k'a . . .] serez a pasques sur le poisson
 et auec nous jusques a . . .

** *Hss.* 23117 und 413: Au noel] et

*** *Hss.* 23117 und 413: amplir les uessi-
 siax de . . .] garnir
 de . . .

¹ *Hs.* 413 Bl. 195 a.

² *Hs.* 13496 Bl. 254 d.

³ *Hs.* 183 Bl. 126 e.

His finitis tribus uicibus ecce belua ingens
ab occidente iuxta illos transsiebat obuiam alterius bestie
que statim irruit bellum contra
illam ita ut ignem emisisset ex ore suo. At uero senex
fratribus suis ait. Uidete filioli 24 b
magnalia redemptoris uestri. Videte obedientiam bestiarum 25

²⁷ JUBINAL, Cap. IX: De quodam pisce.
 SUCHIER, Cap. 15: Der Kampf der Fische.
 SCHIRMER, Cap. 16: Kampf der Fische.
 ZIMMER, Cap. 14: Kampf der beiden meerungeheime.
 WARD, Cap. 15: Fight between two Sea-Monsters.

et vous uenir leur bon ami chargiee sa nef de* uitable dont il leur ampli la leur nef . (Après¹ les bessa) si s'en parti . Saint Brandans & si frere nagierent par mer . xl . iors . un ior uirent uenir apres euls une grant beste marine qui getoit² escume parmi les 5 (s. 57, z. 8) narilles (ausi coume s'ele les vousist deuorer) . quant li frere la uirent il prierent dieu qu'il³ les deliurast de cele beste . saint⁴ Brandans leur dist (mi freres) n'aez paor . Car diex vous deliuerra de lui et d'autres perilz .
 . S' . Brandans (tendi dont ses mains uers le ciel et) dist 10 (s. 57, z. 18) sire diex deliure nous de ceste⁵ beste si coume tu deliuras Daud de Golie . & Joham (de la teste) a la balinne . Quant il ot finee s'oroison une grant beste trespasse delez euls a l'encontre de l'autre [45 c] beste erramment li courut seure feu getant parmi la geule . S' . Brandans⁶ 15 (s. 57, z. 28) dist a ses freres (mi ami) esgardez les merueilles dieu

* *Hss.* 23117 und 413: et vous uenir leur bon ami chargiee sa nef de . . .] Estes vous (venir, *Hs.* 413) le procureur garni de . . .

¹ *Hs.* 17275 Bl. 266 d.

² *Hs.* 423 Bl. 59 c.

³ *Hs.* 6524 Bl. 134 c.

⁴ *Hs.* 20330 Bl. 408 a.

⁵ *Hs.* 185 Bl. 132 f.

⁶ *Hs.* 23117 Bl. 260 c.

(Vgl. S. 58) creatori suo danti. *Modo expectate finem rei. Nichil enim ingerit uobis hec pugna mali sed*

pro gloria Dei reputabitur. His dictis misera belua que *persequebatur* famulos Dei *interfecta est* in tres partes coram illis *et altera* post uictoriam 5
unde uenerat redibat. *Altera uero die uiderunt
insulam *procul* arbustam ualde et speciasam.
Appropinquantibus autem litus illius atque ascendentibus de naui uiderunt posteriorem partem
illius belue que *interfecta* erat. Ait sanctus Brendanus. 10
Ecce que uoluit uos deuorare. Ipsam deuorabitis quia uos expectabitis multum tempus in hac insula. Leuate ergo uestram nauiculam altius in terram et querite locum in istam insulam ubi tentorium uestrum possit stare. 13 b
Ipse sanctus pater predestinauit locum illis ad abitandum. Cum autem fecissent secundum preceptum uiri Dei ac misissent omnia utensilia in tentorium dixit sanctus Brendanus fratribus suis. Accipite 16 b
dispendia uestra de illa belua ut sufficiat nobis per tres menses. Hac enim nocte illud cadauer est deuoratum [95 c] a bestiis. Illi uero usque ad uesperos asportabant carnes quantum eis opus erat secundum manda- 20
tum sancti patris. At uero fratres cum hec omnia perfecissent dixerunt. Abba quomodo possumus hic uiuere sine aqua. Quibus ipse ait.
Nonquid difficilius est Deo uobis tribuere aquam quam uictum. Ite igitur contra meridianam plagam insule istius et inuenietis fontem lucidissimum et herbas multas ac radices et inde michi dispendia sumite secundum mensuram. Et inuenerunt omnia sicut uir Dei predestinauit. Mansit ergo ibi sanctus Brendanus tres menses quia tempestas erat in mari

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

(& ueez la fin de) ceste bataille (qui) n'est mie por nostre mal · (mes por la gloire dieu ·) La beste qui suiuiot les houmes dieu fu lors despeciee en trois parties deuant euls & d'autre* (apres sa uictoire) repaira la dont ele uint.

A l'autre ior apres uirent une isle loins plain- 5 (S. 59, Z. 6)
ne d'arbres & moult bele si con il aprochierent au riuage
et il furent issu de la nef il uirent la derrainne** partie
de la beste qui le ior deuant auoit este occise · Saint
Brandans leur dist uecit la beste qui vous¹ uouloit deuor-
er ore en prenez a nos refere quar² longuemant nous 10 (S. 59, Z. 12)
couendra demorer ci · Metez la nef a terre³ & querez leu en
cel bois ou nostre temple puse estre · quar diex nous a
preste cest leu a abiter · Li frere firent le coumande-
ment de leur pere (& mistrent leurs houtilz en leurs ten-
tes) · S' · Brandans⁴ (leur) dist (dont) prenez de cest poisson 15 (S. 59, Z. 16)
a · iii · mois car il sera anuit mengie des autres · Li
frere⁵ apporterent du poison tant con*** mestier leur fu (par
le coumant · s' · Brandans · Quant il orent ce fait) il li****
distrent pere coumant uiurons nous ci sanz eue · Il
leur dist alez contre midi en cele ę isle si trouerez une 20 (S. 59, Z. 25)
fontainne clere & herbes et racines dont uous apporteroiz
a mon hues a mesure · il alerent⁶ la & trouuerent
ce qu'il leur dist · (puis s'en repairierent) · S' · Bran-
dans fu illuec · iii · mois por la tormen- [45 d] te
qui estoit en la mer 25 (S. 59, Z. 29)

* Hss. 23117 und 413: d'autre] l'autre beste

** Hss. 23117 und 413: la derrainne] une

*** Hss. 23117 und 413: Li frere apporterent du poison tant con] Il
pristrent du poisson ce que

**** Hss. 23117 und 413: il li] Puis

¹ Hs. 13496 Bl. 255 a.

² Hs. 183 Bl. 126 f.

³ Hs. 413 Bl. 195 b.

⁴ Hs. 17275 Bl. 266 e.

⁵ Hs. 20330 Bl. 408 b.

⁶ Hs. 185 Bl. 133 a.

(Vgl. S. 60) *et uentus fortissimus et inequalitas aeris de pluuiā et grandine.*

Fratres uero ibant uidere quod dixerat uir Dei de illa belua. *Cum autem* uenissent ad locum ubi erat cadauer antea nichil inuenerunt nisi tantum ossa. Reuersique sunt comfestim ad uirum Dei dicentes. Ab- 5
ba sicut dixisti ita est. Quibus ipse ait. Scio filioli quia uoluistis me probare si uerum dixissem an non. Aliud signum dicam uobis portio cuiusdam piscis hac nocte uenit illuc et cras reficiemini inde. Sequenti uero die exierunt fratres ad locum et inuenerunt sicut uir Dei 10
predixerat et attulerunt quantum poterant portare. Ait autem illis uenerabilis pater. Istud uero diligenter obseruate conditum inde habebitis necessitatem. Faciet enim Dominus secretum tempus hodie et cras et post cras et cessabit impetus maris ac fluctuum 15
postea proficiscemini de loco isto. *²⁸ Transactis autem diebus predictis precepit [95 d] sanctus Brendanus suis fratribus onerare nauim et utres implere atque alia uascula herbas ac radices ad suum opus colligere quia predictus pater postquam fuit sacerdos nichil gustauit in qua spiritus ui- 20
te esset de carne. Oneratisque omnibus in nauim uelisque extensis profecti sunt contra septentrionalem plagam.

15. ²⁹ Quadam uero die uiderunt insulam longe

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

²⁸ MORAN, Cap. IX: The three choirs of Saints.

²⁹ SUCHIER, Cap. 16: Die Insel der drei Scharen mit Meerschnecken.

SCHIRMER, Cap. 17: Insel der drei Scharen mit den Meerschnecken.

ZIMMER, Cap. 15: Die Insel der Knaben, jüngerlinge und greise.

WARD, Cap. 16: Isle of Hermits.

(par le mouemant de l'air) · li frere alerent · 1 · ior sa-
 uoir se li poisons dont il auoient laisie grant partie seur
 le riuage estoit mengiez (des autres poisons si con · s' ·
 Brandans leur auoit dist) · Mes il n'i trouerent fors les os · ¹
 (il s'en uindrent arriere &) si * distrent a · s' · Brandam (si 5 (s. 61, z. 5)
 con il estoit) · Il leur respondi ie vous dire · 1 · autre signe
 une partie des poissons uendront ennuit la alez i demain
 si les trouerez · Les freres uindrent² la a l'endemain et
 trouerent ce qu'il ot dist · il en porterent tant con il porent ·
 · S' · Brandans leur dist donc · Ore esgardez dont ore esgar- 10 (s. 61, z. 12)
 dez bien cestui · Car li tens apaisera hui & fera bel demain
 et puis³ nous partirons de cest lieu autierz ior · apres coumanda⁴
 (· s' · Brandans) chargier leur nef & emplir leurs chanes **
 d'eue & les autres uessiax et cueillir herbes & racines a
 son hues · (Car il n'auoit goste puis qu'il fu prestres de 15 (s. 61, z. 20)
 nule riens qui mort receust ·) Quant il orent char-
 giee leur nef (et tanduz les uoiles) · il siglerent uers⁵
 septentrion · vn ior uirent une isle loing

* *Hss.* 23117 und 413: si] si le.

** *Hss.* 23117 und 413: leurs chanes d'eue & les autres uessiax et
 cueillir] leur vaissiax d'eue et cueillir

¹ *Hs.* 6524 Bl. 134 d.

² *Hs.* 23117 Bl. 260 d.

³ *Hs.* 13496 Bl. 255 b.

⁴ *Hs.* 183 Bl. 127 a.

⁵ *Hs.* 20330 Bl. 408 c.

(Vgl. S. 62) ab illis. *Et dixit sanctus Brendanus. Videtis illam insulam.*
 Aiunt illi. *Videmus. Dixitque illis. Tres populi sunt in illa insula.*
Vnus puerorum et alius iuuenum. Tercius uero seniorum. Porro
 unus ex fratribus uestris illic peregrinabitur. *Fratres uero in-*
terrogabant quinam esset ex eis. Cum autem perseueras- 5
sent in illa sententia et uidisset illos tristes ait. Iste est ille frater
qui permansurus est ibi. Fuit autem predictus frater
unus ex tribus fratribus qui subsecuti sunt sanctum Bren-
danum de suo monasterio de quibus predixerat fratribus an-
tea quando ascenderunt nauim in patria sua. Appropinqua- 10
bant ergo fratres ad predictam insulam usque dum naui
stetit in littore. Erat autem illa insula mire planiciei
in tantum ut illis uideretur equalis mari
 sine arboribus aut aliquid quod a uento moueretur.
 Valde enim erat speciosa 15
 cooperata scaltis albis et purpureis. Ibi-
 que uiderunt tres turmas sicut uir Dei predixerat
 nam inter turmam et turmam erat spa-
 tium quasi iactus lapidis de funda
 et semper ibant huc atque illuc et una 20
 turma cantabant stando in uno loco dicens.
 Ibunt sancti de uirtute in uirtutem et uidebunt Deum deo-
 rum in Syon. Dum una turma per [96 a] finiebat illum uer-
 siculum altera turma stabat et incipiebat
 cantare carmen predictum. Et ita faciebant sine cessatio- 25
 ne. Erat autem prima turma puerorum in uestibus
 candidissimis et secunda in iacinctinis et ter-
 cia turma in purpureis dalmaticis. Erat enim hora quarta
 quando tenuerunt portum insule. Cum autem

d'euls¹ · S' · Brandans leur dist (mi frere) en cele isle *que* uous ueez la sont · III · manieres de gens l'une d'enfanz l'autre de² iouenciax la tierce maniere de uieix · uns de noz freres remaindra la · il demanderent donques li quieix c'estoit · S' · Brandans leur respondi c'est li uns 5 (s. 68, z. 5) des · III · freres qui uindrent avec nous de nostre abahie · il aprochierent de cele isle · si *que* la nef s'estut au riuage cele isle (estoit sanz arbres bele [46 a] & honnie ausint coume la mers quant ele est plus quoie · L'isle) estoit couuerte d'un fruit blanc³ & uermeil *que* l'en apele 10 (s. 68, z. 16) scaltres · il uirent la les · III · compaignies *que* · s' · Brandans leur auoit dist · Entre chascune des compaignies auoit bien l'espace du get d'une pierre & touz iours aloient ca & la · L'une compaignie chantoit en estant · I · chant (dont li sens de la lestre dist) · li saint iront 15 de uertu en uertu et uerront le dieu des diex en Syon · Quant l'une compaignie auoit cest uers* dist · l'autre le reconmençoit en estant · Einsint chantoient sanz cesser · li enfanz estoient uestuz de blanches robes · Li iouencel de iacintes & li uielz de uermeus daumati- 20 (s. 68, z. 27) tiques · A la quarte heure du ior pristrent li frere⁴ port · Quant la

* *Hss.* 23117 und 413: cest uers] ce

¹ *Hs.* 423 Bl. 59 d.

² *Hss.* 17275 Bl. 266 f und 413 Bl. 195 c.

³ *Hs.* 185 Bl. 133 b.

⁴ *Hs.* 13496 Bl. 255 c.

(Vgl. S. 64) sexta uenisset ceperunt cantare

turme simul dicentes. Deus misereatur
 nostri usque in finem. Et Deus in adiutorium meum
 intende. Similiter et *tercium* psalmum Credidi et
 orationem ut supra. Similiter ad horam nonam alios *tres* 5
 psalmos De profundis Ecce quam bonum et Lauda Jherusalem
 Dominum. Et cantabant ad uesperas. Te decet hymnus Benedic
 anima mea Domino. *Secundum et tertium* psalmum
 Laudate pueri Dominum et quindecim graduum cantabant
 sedendo. Cum autem perfinissent illum cantum statim 10
 obrumbaui illam insulam nubes mire claritatis. Sed
 non poterant uidere que antea uiderant pre spis-
 situdine nubis. Attamen audiebant uoces canem-
 tium predictum carmen sine intermissione usque ad ui-
 giliis matutinas. Tunc ceperunt turme cantare dicentes. 15
 Laudate Dominum de celis. Cantate Domino *tertium*
 Laudate Dominum in sanctis eius. Post hec can-
 tabant duodecim psalmos per ordinem psalterii. At uero dum
 dies illucesceret discooperta est insula
 de nube. Et confestim cantabant tres psalmos. [96 b] Mise- 20
 rere mei Deus. Deus Deus meus ad te de luce uigilo. Et
 Domine refugium. Omnes gentes Deus in nomine tuo.
 Dilexi quoniam sub Alleluia. Deinde inmolabant ag-
 num immaculatum et omnes ad communionem ueniebant di-
 centes. Hoc sacrum corpus Domini et Saluatoris! 25
 sanguinemque sumite uobis in uitam eternam. Itaque fini-
 ta inmolatione duo ex
 turma iuuenum deportabant cophinum plenum
 scaltis purpureis et miserunt in nauim dicentes. Sumite

siste heure uint* cil de l'isle distrent · iii · siaumes · Deus
 misereatur¹ nostri (fu li uns · Le secont) deus in adiutori-
 um meum² (intende · le tierz) credidi propter · a³ nonne
 (distrent) · iii · autres (siaumes) · a uespres · iii · autres** · apres⁴
 distrent en seant les · xv · siaumes · et quant il les orent 5 (S. 65, Z. 9)
 diz une nue moult clere couri l'isle si qu'il ne ueoient
 riens fors la nue mes il les ooient chanter · Einsint chan-
 terent desi a l'heure des matines · Donc coumencierent
 ensamble · xii · siaumes en ordre · au ior se descouri l'is-
 le de la nue adont distrent · vii · autres siaumes · puis 10
 chanterent la messe et quant ele fu dite il se escou-
 michierent tuit par grant humilite apres l'escoumiche
 apporterent · ii · des⁵ iouenciex · plain corbeillon de scaltes
 uermeilles · il les mistrent en la nef · s' · Brandans et li
 dis- [46 b] trent receuez • 15 (S. 65, Z. 29)

* *Hss.* 23117 und 413: Quant la siste heure uint] Lors

** *Hss.* 23117 und 413: · iii · autres] autretant (autant)

¹ *Hs.* 183 Bl. 127 b.

² *Hs.* 23117 Bl. 261 a.

³ *Hs.* 6524 Bl. 135 a.

⁴ *Hs.* 20330 Bl. 408 d.

⁵ *Hss.* 17275 Bl. 267 a und
 413 Bl. 195 d.

(Vgl. S. 66) de fructu insule uirorum fortium et reddite nobis fratrem nostrum ac proficiscimini in pasce. Tunc sanctus Brendanus uocauit predictum fratrem ad se et ait. Osculare fratres tuos et uade cum illis qui te uocant. Bona hora concepit te mater tua quia meruisti habitare cum tali congregatione. Osculatis- 5
que omnibus et sancto patre ait illi sanctus Brendanus. Fili recordare quanta 6 b
beneficia proposuit tibi Deus in hoc seculo. Vade et ora pro nobis. Protinus secutus est duos iuuenes ad eorum scolam. Venerabilis uero pater cum suis sodalibus cepit nauigare. Cum autem hora nona uenisset precepit suis fra- 10
tribus reficere corpora de scaltis insule uirorum fortium. Cum hec dixisset uir Dei accepit unam de illis. Vt autem 11 b
uidit magnitudinem eius et illam esse plenam succo admiratus est et ait. Nunquam uidi nec legi scaltas tante magnitudinis. Erant enim equales stature in mo- 15
dum pile magne. Tunc precepit uir Dei uasculum sibi afferri expressitque unam ex illis et attulit de suo succo [96 c] unam libram quam sanctus pater 17 b
diuidens in duodecim uncias dedit unicuique singulam unciam. Ita per duodecim dies fratres reficiantur de singulis scaltis tenentes senper in ore 20
saporem mellis.

16. * ⁸⁰ Finitis iam aliquantis diebus sanctus pater precepit per triduanum ieiunium.

Porro transaucto triduo ecce una auis grandissima uolabat e regione nauis tenens ramum cuiusdam arboris igno- 25
te habentem in summo bhortum magnum mire rubicunditatis quem ramum misit de ore suo in sinum sancti uiri. Tunc sanctus Bredanus uocauit fratres suos ad se et ait. Videte et sumite prandium quod Dominus misit uobis. Erant enim uue illius sicut poma quas diuisit uir Dei 30

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

⁸⁰ SUCHIER, Cap. 17: Die Traubeninsel.

SCHIRMER, Cap. 18: Die Traubeninsel.

ZIMMER, Cap. 16: Die traubeninsel.

WARD, Cap. 17: Isle of Grapes.

du fruit de l'isle de hors houmes si nous rendez
 nostre frere et ales uous en en pes . Saint Brandans
 apela dont le frere¹ si li dist frere beise tes compain-
 gnons & ua a ceuz qui t'apellent Car de bone heure
 te consut ta mere quant tu as deserui a estre en tele 5 (s. 67, z. 4)
 congregation . Quant il les ot touz baisiez . s' . Bran-
 dans li dist filz remanbre toi des biens que diex t'a
 donnez or ua & heure por nous . Li freres siui les . ii .
 iouenciex & . s' . Brandans & si frere commencerent a
 nagier . Quant l'eure de nonne uint . s' . Brandans 10 (s. 67, z. 10)
 dist a ses freres qu'il meniassent des scaltes (de l'isle)
 as fors houmes . (quant il ot ce dist) il en prist une . il* la
 uit si grant & si plainne de ius qu'il** (s'en merueilla
 moult . Onques² mes dist . s' . Brandans ne ui ne³ n'oi
 parler de si grant fruit . il fist⁴ dont apporter . i . uessel 15
 & espraint anz une des scaltes et) ele*** randi une liure
 de ius . S' . Brandans la parti en . xii . onces & donna
 a chascun vne once . (dont chascuns ot assez d'une
 a . ii . iors) eles auoient saueur⁵ de miel.

16. Quant les scaltes leur⁶ faillirent qui longemant 20
 orent dure . s' . Brandans leur coumanda a geuner (. iii .
 iors) et il si firent . Tierz ior apres uirent auoler un oi-
 sel uers leur nef marueilles granz . qui portoit . i . ⁷raim
 ou il auoit grapes meures . li oysyax le mist de son beic
 ou sain . s' . Brandam . il apela dont ses freres si leur 25 (s. 67, z. 28)
 dist . (mi fil) ueez que diex nous a enuoie . (les⁸ grapes
 estoient si granz coume grosses poumes .) il⁹ les departi

* *Hss.* 23117 und 413: il en prist une . il] et en prist une et

** *Hss.* 23117 und 413: qu'il] que

*** *Hss.* 23117 und 413: ele] elle en

¹ *Hs.* 185 Bl. 133 c.

² *Hs.* 183 Bl. 127 c.

³ *Hs.* 13496 Bl. 255 d.

⁴ *Hs.* 20330 Bl. 409 a.

⁵ *Hs.* 423 Bl. 60 a.

⁶ *Hs.* 23117 Bl. 261 b.

⁷ *Hs.* GG Bl. r^oa.

⁸ *Hs.* 6524 Bl. 135 b.

⁹ *Hs.* 17275 Bl. 267 b.

(Vgl. S. 68) *per singulas uuas.**Et ita habebant ui-**ctum usque in duodecimum diem.**Iterum**uir Dei cepit predictum ieiunium cum fratribus suis.**Tercia namque die uiderunt insulam non longe ab illis totam coopertam arboribus densissimis habentes fructum in similitudine predictarum uuarum incredibili fertilitate ita**ut omnes arbores incuruate fuissent ad terram. Vnius fructus unius coloris. Nulla erat sterilis arbor**nulla erat alterius generis in eadem insula.**Tunc fratres tenuerunt portum. Vir Dei uero ascendit de naui et cepit circuire illam insulam. Erat**odor illius sicut odor do-**mus plenae malis punicis. Fratres adhuc expectabant in naui donec uir Dei ad eos rediret.*[96 d] *Interim**flabat illis uentus odorem suauissimum ita**ut ad odorem illius eorum conarentur animi. At uenerabilis pater inuenit sex fontes irriguos herbis uirentibus ac diuersis radicibus.**Post hec reuersus ad fratres suos portans secum de primitiis insule dixit il-**lis. Ascendite de naui et figite tentorium et confortamini de optimis fructibus terre istius quos Dominus**ostendit uobis. Ita per quadraginta dies reficiebantur de uuis et herbis siue radicibus fontium. *Beatus uero Brendanus atque**sui dilecti post predictum tempus ascenderunt nauim portantes secum de fructibus quantum poterat nauis**eorum portare.*17. ³¹ *Ascendentibus illis porro tendebatur ue-**lum in classis quo uentus direxisset. Et cum nauigassent**apparuit illis auis que uocatur Griffa a longe uo-** *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*³¹ SUCHIER, Cap. 18: Der Kampf der Vögel.

SCHIRMER, Cap. 19: Kampf der Vögel.

ZIMMER, Cap. 17: Kampf der greifen.

WARD, Cap. 18: Fight of a Griffin and another Bird.

entour euls . Eles leur durerent [46 c] . xii . iors quant
 eles leurs furent faillies . il geunerent . iii . iors (de rechief) ¹
 au tierz ior uirent une isle pres que toute couuerte
 d'arbres chargies de si grant plante de ² grapes es-
 toient* toutes d'une couleur & (d'une maniere nul arbre ⁵ (s. 69, z. 8)
 n'estoit la qui ne fust touz chargiez .) quant il orent
 pris port . s' . Brandans (issi de la nef &) coumensa a
 aler par l'isle qui rendoit si tresdouce odeur comme
 se ce fust une meson plainne de pomes garnates . li
 frens atendirent . s' . Brandans en la nef . li uenz leur ¹⁰ (s. 69, z. 13)
 amenoit l'odor si (soueue & si) douce qu'il en estoient
 tuit replani et reconforte . S' . Brandans troua ³ . vi . fon-
 taines garnies entour d'arbes & de racines il en cueil-
 li & uint aus freres ⁴ et si leur dist issiez de la nef &
 fchiez uostre tente si nous ⁵ conforterons des biens ¹⁵ (s. 69, z. 20)
 de ceste ille que diex nous a demoustree . Einsint se
 refirent illuec . xl . iors de grapes d'arbes de racines
 & de l'eue des fontainnes.

Saint Brandans & si frere partirent de la a-
 pres les . xl . iors et apporterent avec euls du fruit de l'isle ²⁰ (s. 69, z. 24)
 tant con il en porent (porter) . Quant il se furent mis
 en mer (et il naioient) . vns oysiaus leur uint auolant
 qui est apelez grife .

* *Hss.* 23117 und 413: grapes estoient] grapes que il acli-
 noient toutes vers terre et estoient . . .

¹ *Hs.* 413 Bl. 196 a.

² *Hs.* 185 Bl. 133 d.

³ *Hs.* 20330 Bl. 409 b.

⁴ *Hs.* 13496 Bl. 256 a.

⁵ *Hs.* 183 Bl. 127 d.

(Vgl. S. 70) lans obuam illis. Cum hec uidissent fratres dicebant ad *sanctum* Brendanum. Ad deuorandum nos uenit illa auis. Quibus ait. Nolite timere. Deus adiutor *noster est* qui nos defendit etiam hac uice. Illa extendebat ungulas ad seruos Dei capiendos. 5
Et ecce subito auis que illis altera uice portauit ramum cum fructibus uenit obuam griffe raptissimo uolatu que statim uoluit deuorare illam at 7 b
 uero defendebat se usque dum superasset ac abstulisset oculos griffe *predicta* auis. Porro griffa uolabat in altum ut uix 8 b
fratres potuissent illam uidere. 8 c
Attamen interfectorix [97 a] non dimisit illam donec eam interemisset nam cadauer eius coram *fratribus* 10
 iusta nauim cecidit in mare. Altera uero a- 10 b
 uis reuersa est in locum suum. Sanctus uero Brendanus cum suis nautibus non post multos dies uiderunt insulam *predictam* familie Albei. Ibique natalem *Domini* cele- 12 b
 brauit cum suis *fratribus*. His *per* finitis diebus festis uenerabilis pater accepta benedictione abbatis et famulo-
 rum eius circuibat 14 b
 oceanum *per* multum tempus nunquam quiescens nisi in *predi-* 15
ctis festiuitatibus id est *sancto* 15 b
pasche et natalis Domini nam in illis habebat requiem in *predi-*
ctis locis.

18. * ³² Quodam uero tempore cum *sanctus* Brendanus celebrasset *sancſi* Petri apostoli festiuitatem in sua nauī inuenerunt mare clarum ita ut possent uidere quidquid sub- 20
 erat. Cum autem aspexissent intus uiderunt diuersa genera
 bestiarum iacentia 21 b
 super arenam. Videbatur quoque illis quod potuissent manu tangere illas *pre* nimia claritate illius maris. Erant enim sicut iacentes greges in pa-
 scuīs et *pre* multitudine tales uidebantur sicut ciuitas 25

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

³² MORAN, Cap. X: Some wonders of the ocean.

SCHIRMER, Cap. 20: Fische im klaren Meere.

ZIMMER, Cap. 18: Das durchsichtige meer.

quant li frere le uirent il furent espouente durement .
 ·S'· Brandans lor dist (mi fil) soiez aseur ne doutez (mie)
 diex est nostre aidieres qui nous aidera . Si con la
 griffe¹ estandoit ses ongles por prendre les houmes dieu .
 Estes uous l'oysel qui leur aporta le raim de fruit enuo- 5 (s. 71, z. 6)
 lent de grant rauine contre la grife · Li [46 d] oysi-
 ax se combati a lui · tant qu'il sacha a la grife* les eulz
²nonques ne la uolt lessier desi que il l'ot occise si que
 li cors de la grife chai en mer uoiant les freres (ioste
 la³ nef) · li** autres oysi-ax s'en repaira (en son leu ·S'· Bran- 10 (s. 71, z. 11)
 dans &) si*** frere uindrent⁴ apres (pou de tans) a l'isle (· & ui-
 rent de la mesniee) · s'· Alben (dont deuant uos est dist) ·
 Il**** celebrent la⁵ sainte natiuite il se partirent apres
 les festes & recurent beneicon (de ·s'· Albeu & des siens) ·
 apres⁶ corurent⁷ lonc tans par mer · (a pasques & a 15 (s. 71, z. 15)
 noel et aus autres festes) se***** reposoient es liex que
 uous auez oy.

18. Vn ior de feste ·s'· Pere chantoit ·s'· Brandans
 messe en sa nef il trouerent la la mer si clere qu'il
 ueoient desi qu'au fonz · il uirent diuerses manieres⁸ 20 (s. 71, z. 21)
 de poissons gesir en la grauelle si qu'il orent auiz qu'il
 peussent atouchier a eulz por la clarte de la mer · (Il
 gesoient par floz ausi coume bestes par les pastiz ·

* Hss. 23117 und 413: sacha a la grife] li sacha

** Hss. 23117 und 413: li] et li

*** Hss. 23117 und 413: si] Li

**** Hss. 23117 und 413: Il] et y

***** Hss. 23117 und 413: se] et se

¹ Hs. 23117 Bl. 261 c.

² Hs. GG Bl. r^o b.

³ Hs. 17275 Bl. 267 c.

⁴ Hs. 413 Bl. 196 b.

⁵ Hs. 185 Bl. 133 c.

⁶ Hs. 6524 Bl. 135 c.

⁷ Hs. 20330 Bl. 409 c.

⁸ Hs. 13496 Bl. 256 b.

(Vgl. S. 72) in girum adplicantes capita ad postera iacendo.

Rogabant uero *fratres* uenerabilem patrem ut celebraret cum silentio suam missam ne bestie audissent ac leuassent se ad eos persequendos. Sanctus uero pater subrisit atque dicebat illis. Miror ualde *uestram* stulticiam. 5
Cur timetis istas beluas et non timuistis omnium bestiarum maris deuoratore *et* magistrum sedentes atque psallentes multis uicibus in dorso [97 b] eius. Immo *et* siluam scindistis *et* ignem succendistis carnemque coexistis. Ergo cur timetis istas. Nonne Deus omnium bestiarum *est dominus* 10 *noster* Jhesus Christus qui potest humiliare omnia animantia. Cum hec dixisset cepit cantare in quantum potuit altius ceteri namque ex fratribus aspiciebant semper bestias. Cum audissent bestie uocem canentis leuauerunt se a terra *et* natabant in circuitu nauis ita ut non potuissent *fratres* 15 ultra uidere in omni parte *pre* multitudine diuersarum natantium. Tamen non appropincabant naucule sed longe lateque natabant *et* ita huc atque illuc donec uir Dei finisset missam se retinebant. Post hec quasi fugiendo omnes bestie *per* diuersas semitas oceani a 20 facie serui Dei natabant. Sanctus uero Brendanus *per* octo dies *prospero* uento *et* uelis extensis uix potuit mare clarum transmeare.

19. * ³³ Quadam uero die cum celebrassent missas apparuit illis columna in mare *et* non longe ab illis 25 uidebatur sed non poterant ante tres dies appropinquare. Cum autem appropinquassent uir Dei aspiciebat *summitatem* illius tamen minime uidere potuit *pre* altitudine illius namque altior erat aere.

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

³³ JUBINAL, Cap. XI: De calice cum patena invento.

SUCHIER, Cap. 19: Columna und Conopeum.

SCHIRMER, Cap. 21: Columna und Conopeum.

ZIMMER, Cap. 19: Columna und Conopeum.

WARD, Cap. 19: The Column in the sea.

li frere pristrent . s' . Brandam qu'il chantast bas¹ que
 les poissons ne uenissent a euls . S' . Brandans leur dist
 en .seurriant moult me merueil de uostre follie .
 vous ne craincistes² mie le mestre deuoreor des poissons
 de la mer seur cui dos uous seistes et alumastes le
 feu por cuire uiandes . Dont n'est diex sires de toutes
 bestes qui leur puet donner humilite . Quant il ot ce
 dist il chanta dont haust) les poissons se leuerent du
 fons de la mer et uindrent enuiron les freres sanz apro-
 chier la nef desi qu'il ot chante apres s'en alerent (par 10 (s. 73, z. 17)
 les diuers lex de la mer . S' . Brandans pot a painnes
 [47 a] trespasser la clere mer en . viii . iors & si auoit
 moult bon uent) . Saint Brandans uit . i . ior (si con il
 chantoit messe) une coulombe en mer ausi³ coume une
 tour . mes il ne la porent aprochier en mains de . iii . 15 (s. 73, z. 26)
 iours si ne sambloit mie qu'ele fust loinz⁴ . Quant
 il uindrent la il porent a painnes ueoir en son *
 (tant par estoit haute desi qu'en l'air).

* *Hss.* 23117 und 413: en son] le bout d'en haut

¹ *Hs.* 183 Bl. 127 e.

² *Hs.* 423 Bl. 60 b.

³ *Hs.* 17275 Bl. 267 d.

⁴ *Hs.* 20330 Bl. 409 d.

(Vgl. S. 74) Porro *cooperata* fuit ex raro conopeo qui in *tantum* rarus erat ut naui posset transsire *per* foramina *illius*. Ignorabant autem de qua creatura factus esset ipse conopeus. Habebat enim colorem argenti sed tamen durior illis uidebatur quam mar[97 c]mor. Columna uero erat de cristallo clarissimo. 5 Dixit sanctus Brendanus fratribus suis. Mittite remiges intus in nauim et arborem atque uela et alii tenebant ex uobis interim fibulas conopei. Spatium namque magnum tenebat in omnem partem predictus sagus a columna quasi unius miliarii et ita extendebatur in profundum. Cum 10 hec fecissent ait ad illos uir Dei. Mittite nauim intus per aliquod foramen ut uideamus diligenter magnalia creatoris nostri. Cum intus intrasent huc atque illuc mare apparuit illis uitreum pre claritate ita ut o- 15 mnia que subtus erant possent uidere. Nam bases colonne poterant considerare et summitatem conopei similiter iacentem in terra. Lux solis non minor erat intus quam foris. Tunc sanctus Braendanus mensurabat foramen unum in quatuor per conopeos 20 quatuor cubitis in omnem partem. *Igitur nauigabant per totum diem iuxta latus unum illius colonne et propter illius umbram solis calorem non poterant sentire ultra usque horam nonam. Sic et ipse uir Dei semper mensurabat latus unum mille quadrigentis cubitis. Mensura una per quatuor la- 25 tera illius colonne erat sic per quatruiduanum operabatur uenerabilis pater inter quatuor angulos predictae turris. Quarto autem die inuenerunt calicem de genere conopei et patenam de colore colonne iacentem in quadam fenestra in latere colonne contra austrum. Que statim uascula sanctus [97 d] 29 b Brendanus apprehendit dicens. Dominus noster Jhesus Christus 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

Cele¹ colonbe estoit² couuerte d'un conopem qui
 (tant estoit clers de partuis *que* une nef peust passer
 parmi · il ne sorent de quel chose cil conopeus estoit
 mes il) auoit couleure d'argent · et si estoit durs coume
 marbres la coulombe estoit de (cler) cristal · Saint Bran- 5 (s. 75, z. 5)
 dans dist a ses freres qu'il meissent en la mer les aui-
 rons (& les uoiles) et l'un d'euls se tenist³ (endementres) au
 partuis del canopeu qui (tenoit grant espace de toutes
 parz · Car il) s'estandoit de la colombe une luie ou
 parfont de la mer · (quant il orent ce fait) · s' · Brandans 10 (s. 75, z. 10)
 dist⁴ metez la nef anz (par · i · partuis) · si *que* nous ueons
 les euures de nostre seingneur · quant il furent enz la
 mer lors⁵ aparut ca & la & plus clere *que*⁶ uoirres · Car il
 ueoient deseure & desouz toutes les choses qui i estoient
 neis les basses de la coronne & la souerainnete del cono- 15 (s. 75, z. 17)
 peu qui gisoit en la mer · la clarte du souleil n'iert pas
 mendre dedanz⁷ *que* dehors · S' · Brandans mesura · i ·
 partuis del conopeu (· de · iii · coutes estoit de toutes parties ·
 · S' · Brandans naia toute ior par dedanz ioste · i · des
 costez de la colombe) desi qu'a nonne * · (il santoit la 20 (s. 75, z. 22)
 chaleur du souleil parmi l'ombre outre · S' · Brandans
 [47 b] mist a mesure · i · des costez de la colonbe · i · ior) li
 costez auoit mil coutes · & · xl · (cele mesure estoit par les
 · iii · costez ·) Einsint⁸ mesurerent par · iii · iors les · iii · angles ·
 au quart ior trouerent · i · galice⁹ de la maniere del cono- 25 (s. 75, z. 27)
 peu & une plataine de la cou(leur de la co)lonbe qui
 gesoit en une fenestre en · i · des costez contre le souleil ·
 · S' · Brandans prist la platinne & le galice si leur dist
 nostre sires nous

* *Hss. 23117 und 413*: desi qu'a nonne] c'est a dire un des costez
 de la coulombe et y mist insques a none au uespre.

¹ *Hs. GG Bl. v^a.*

² *Hs. 185 Bl. 133 f.*

³ *Hs. 13496 Bl. 256 c.*

⁴ *Hs. 183 Bl. 127 f.*

⁵ *Hs. 23117 Bl. 261 d.*

⁶ *Hs. 6524 Bl. 135 d.*

⁷ *Hs. 413 Bl. 196 c.*

⁸ *Hs. 20330 Bl. 410 a.*

⁹ *Hs. 17275 Bl. 267 e.*

(Vgl. S. 76) ostendit nobis hoc miraculum ut ostendatur multis ad credendum *mihi*que dedit ista bina munera. Statim *precepit* uir Dei fratribus diuinum officium *peragere et* postea corpora reficere quia nullum tedium habebant de cibo sumere aut potu postquam uiderunt illam columnam. 5

20. *³⁴ Transacta uero illa nocte ceperunt fratres nauigare contra septentrionem. Cum autem transissent quoddam foramen posuerunt arborem et uela in altum et alii tenebant ex fratribus fibulas conopei quousque omnia preparassent in naui. 10

Extensis omnibus cepit prospere uentus post illos flare ita ut nichil illis opus fuisset nauigare nisi tantum tenere funiculos et gubernaculum sic ferebantur per octo dies.

³⁵ Jam autem uiderunt insulam non longe ab illis ualde 15 rostam et saxosam atque scoriosam

sine arboribus et herbis plenam officinis fabrorum. Venerabilis pater ait fratribus suis. Videte fratres angustia est michi de hac insula quia nolo in illam ire aut etiam sibi appropinquare sed uentus illuc 20 subtrahit nos recto cursu. Ergo illis *pretereuntibus* parumper quantum iactus est lapidis audierunt sonitum follium sufflantium quasi tonitruum atque malleorum collisiones.

His auditis uenerabilis pater armauit se dominico tropheo 25 in quatuor partes dicens. Domine Jhesu Christe libera nos de hac insula. Finito autem sermone uiri Dei ecce unus ex ha[98a]bitatoribus eiusdem insule egressus est foras quasi ad aliquod opus *peragendum et* erat ille hispidus ualde et igneus atque tenebrosus. Cum uero uidisset famulos Christi transire 30 iuxta illam insulam reuersus est in suam officinam.

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

³⁴ SUCHIER, Cap. 20: Die Insel der Schmiede.

SCHIRMER, Cap. 22: Insel der Schmiede.

ZIMMER, Cap. 20: Die Insel der Schmiede.

WARD, Cap. 20: Isle of Smiths.

³⁵ MORAN, Cap. XI: A volcanic island.

a donne cest don por ce¹ *que* il ueut qu'il soit moustrez
 por enforcier creance · il firent a dieu (lors) *son* seruise
 Et apres se receinnierent (coume cil qui nule soffreite
 de uiande ne de boiure n'orent² puis qu'il uirent la co-
 lombe) · Il passerent la nuit parmi · 1 · des partuis de 5 (s. 77, z. 6)
 canopeu · (li un drecierent le mast³ & les uoiles et li autre
 s'i tindrent as frainges del conopeu · desi *que* la nef fu
 appareilliee) adont leur⁴ uint un bons uens si (*que* il
 ne leur fu⁵ mestiers de nagier fors de tenir les auirons & le
 gouvernail · Einsint) alerent · viii · iors par mer · adont uirent 10 (s. 77, z. 14)
 vne isle moult roiste & perreuse* & seiche (sanz arbres
 & sanz herbes plainne d'officines de feures) · Quant
 · s' · Brandans uit ce il** fu moult pensiz Car il ne uouloit
 mie aprochier cele isle · mes li uenz les i menoit uousi-
 sent ou non · Einsint *con* il trespassoient par deuant 15 (s. 77, z. 21)
 tant coume le get d'une pierre dure il oirent la noi-
 se des foux souffanz & les escroiz des maux de fer (con se
 ce fust tonnoirres) · S' · Brandans *** mist donc seur lui
 & seur ses freres le [47 c] signe de la (uraie) crois & dist sire
 diex ih'u crist deliure nous de ceste⁶ isle · Quant il ot ce dist 20 (s. 77, z. 26)
 estes vous *que* vns des habitanz issi hors qui touz estoit⁷
 noirs (& hideus & thenebreus) plains de feu · quant il uit
 · s' · Brandans passer ioste l'isle il retorna en s'officine · S' ·

* *Hss.* 23117 und 413: roiste & perreuse] perilleuse

** *Hss.* 23117 und 413: uit ce il] la uit si

*** *Hss.* 23117 und 413: · S' · Brandans] si

¹ *Hs.* 185 Bl. 134 a.

² *Hs.* GG Bl. v^{ob}.

³ *Hs.* 13496 Bl. 256 d.

⁴ *Hs.* 183 Bl. 128 a.

⁵ *Hs.* 423 Bl. 60 c.

⁶ *Hs.* 20330 Bl. 410 b.

⁷ *Hs.* 6524 Bl. 136 a.

(Vgl. S. 78) Vir Dei iterum se armauit *et* ait fratribus. Filioli tendite uela in altum *et* simul nauigate *quantotius atque* fugiamus istam insulam.

Citius dicto ecce *predictus* barbarus occurrit illis ad litus e regione portans *forficem* in manibus cum massa ignea de sco- 5

reo immense magnitudinis *atque* feruoris qui statim *super* famulos Christi iactauit *predictam* massam sed illos *non* nocuit transiuit enim illos quasi spatium unius stadii ultra. Nam ubi cecidit in mare cepit feruere quasi ruina montis ignei fuisset ibi *et* ascendebat 10

fumus de mari sicut de clibano ignis. At uero uir Dei cum transisset quasi spatium unius miliarii ultra illum locum ubi cecidit massa omnes qui in illa insula erant *occurrerunt* ad litus portantes singuli singulas massas. Alii iactabant post famulos Christi massas in mare alter 15 *super* alterum iactabat suam massam *et* semper reuertentes in illorum officinas *et* incenderunt eas *et* simul apparuit quasi tota arderet illa insula sicut unus clibanus. Et mare estuabat sicut cacabus plenus carni- bus estuans quando ministratur ab igne. Et audiebant 20 *per* totum diem ingentem ululatum [98 b] in illa insula etiam quando *non* poterant illam uidere ad aures eorum attingebat adhuc ululatus habitantium in illa *atque* ad nares ingens fetor. Tunc *sanctus* pater suos monachos confortabat dicens. O milites Christi roboramini in fide *non* ficta 25 *et* in armis spiritalibus quia sumus in confinibus infernorum. Propterea uigilate *et* agite uiriliter.

21. * ³⁶ Altera uero die apparuit illis mons

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

³⁶ JUBINAL, Cap. XII: De Juda traditore Domini.

MORAN, Cap. XII: Judas Iscariot.

SUCHIER, Cap. 21: Tod eines Mönches.

SCHIRMER, Cap. 23: Tod eines Mönches.

ZIMMER, Cap. 21: Die Insel mit dem rauchenden berg und der tod eines mönches.

WARD, Cap. 21: Isle of the Smoky Mountain.

Brandans se saingna (& la nef) de rechief · il dist ¹ dont
a ses freres (mi fil) tandez les uoiles (en haust) & nagiez en-
samble fort *que* ² nous puissions tost escheuer ceste ille ·
Quant il ot ce dist il racourust (tost) au riuage en sa
main unes tenailles de feu flambant ou il auoit une ⁵ (s. 79, z. 5)
mase ³ de feu (merueilles grant) isle * geta er-
raument a la mesniee dieu · Mes ele ne leur fist nul
mal · Car ele chai entr'eus l'espace d'une luie en la
mer · La mers coumensa ⁴ a boullir ausi coume · i ·
grans mons plains de feu ** Si con · s' · Brandans passoit ¹⁰ (s. 79, z. 10)
a une luie pres du leu ou ⁵ la masse chei · tuit cil de
l'isle uindrent au riuage (courant) chascuns une ma-
se en sa main · li uns les getoient en la mer uers la
mesniee dieu & (les autres s'entregetoient leurs maces ·
einsint) espristrent toute cele isle qu'il n'i parut fors ¹⁵
feu ardent · S' · Brandans & si frere oirent toute ior
lors grant escrois & sentirent la pueur de la fumee
(& de la flambe qui s'espandoit par l'isle) · Saint Bran-
dans (comenca ses moignes a conforter &) a dire ***
cheualiers de dieu armez uous de · foi et d'armes ²⁰ (s. 79, z. 25)
esperitex car nous soumes es contrees d'enfer · (Orez
a dieu deuostement ·) l'autre ior apres lor [47 d] aparut · i · mont

* isle = il le; *Hss.* 23117 und 413: que il

** *Hss.* 23117 und 413: ausi coume · i · grans mons plains de feu]
moult hideusement

*** *Hss.* 23117 und 413: a dire cheualiers de dieu] dist a ses fre-
res Mi ami

¹ *Hs.* 17275 Bl. 267 f.

² *Hs.* 23117 Bl. 262 a.

³ *Hs.* 413 Bl. 196 d.

⁴ *Hs.* 183 Bl. 128 b.

⁵ *Hs.* 13496 Bl. 257 a.

(Vgl. S. 80) *altus* in oceāno contra septentrionalem *non* longe
 quasi *per* tenues nebulas *sed* ualde fumo-
 sus erat in summitate. *Et* statim rapidissimo cursu uentus
 traxit illos ad litus eiusdem insule usque dum naui resedit *non*
 longe a terra. Erat namque ripa illius immense 5
 altitudinis ita ut *summitatem* illius uix potuissent uidere
et coloris carbonis *et* mi-
 re rectitudinis sicut murus. Vnus quidem remansit ex
 tribus fratribus qui subsecuti sunt *sanctum* Brendanum
 de suo monasterio in exilium foras de naui *et* cepit ambulare 10
 usque ad fundamentum ripe qui cepit clamare dicens. *Ve michi*
pater. *Predor* a uobis *et non* habeo
 potestatem uenire ad uos. *Fratres confestim* nauim
 a terra ducebant *et* clamauerunt dicentes. *Miserere nobis*
Domine miserere nobis. At uero uenerabilis pater cum 15
 suis sociis aspiciebat quomodo ducebatur infelix ille a mul-
 tudine demonum ad tormenta *et* quomodo incendebatur inter
 illos atque dicebat. *Ve tibi* fili quia repperisti in uita tua
 merito talem finem. [98 c] *Iterum* arripuit illos *prosper* uentus
 ad australem plagam. Cum autem aspexissent a lunge retro 20
 insulam uiderunt montem discoopertum a fumo *et* a se
 spumantem flammās usque ad ethera *et* iterum ad se easdem
 flammās respirantem ita ut totus mons usque in mare u-
 nus rogus apparuisset.

*³⁷ 22. *Igitur sanctus* Brendanus cum nauigasset contra 25
 meridiem apparuit illis in mare quaedam formula quasi
 hominis sedentis supra petram *et* uelum ante illum a lunge
 quasi mensura unius sagi pendens inter duas furcellas ferreas
et sic agitabatur fluctibus sicut naucula solet quando
 periclitatur a turbine. Alii ex fratribus dicebant quod 30
 auis esset alii nauim putabant. Vir Dei cum
 audisset eos inter se conferentes ta-

* Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.

³⁷ SUCHIER, Cap. 22: Judas.

SCHIRMER, Cap. 24: Judas.

ZIMMER, Cap. 22: Judas.

WARD, Cap. 22: Judas.

qui moult estoit fumous li uens les trait cele part
 tant que leur nef fu auques pres du riuage · qui si estoit¹
 haus qu'en ne pouoit ueoir la souerainnetez* · 1 · des · III · fre-
 res qui suiui · s' · Brandans de s'abaie issi de la nef & ala
 desi a · 1 · fondemant du riuage · il coumensa a crier 5 (S. 81, Z. 11)
 (& a dire) pere ie ne puis repairier a uous · Car ie sui trop
 malemant pris · li frere menerent leur nef arriere (criant
 &) disant diex aiez merci de nous · Il uirent coumant
 li² maleurous estoit tormentez des deables · adont les mena
 uns bons uens uers oriant Si *con* il regarderent l'isle il 10 (S. 81, Z. 19)
 uirent le mont descouert de la fumeie (qui getoit les flambes
 & les escumes³ de feu par l'air et recheoient anz arriere)
 si *que* touz li⁴ mons** ne sambloit se feu non.

22. (Si coume · s' · Brandans nagoit) uers midi il uit***
 en la mer une forme⁵ d'ome seant seur une pierre⁶ & · 1 · 15 (S. 81, Z. 26)
 drapel deuant son uis (moian) a la mesure d'un sac
 qui pandoit entre · II · forceilles de fer · (Les uns des⁷ freres di-
 soient *que* c'estoit uns oisiax · li autres cuidoient *que* ce
 fust une nef) · S' · Brandans

* *Hss. 23117 und 413*: en ne pouoit ueoir la souerainnetez] ce
 estoit merueille

** *Hss. 23117 und 413*: touz li mons] il

*** *Hss. 23117 und 413*: uers midi il uit] Lors virent vers midi

¹ *Hs. 20330 Bl. 410 c.*

² *Hs. 17275 Bl. 268 a.*

³ *Hs. 183 Bl. 128 c.*

⁴ *Hs. 6524 Bl. 136 b.*

⁵ *Hs. 23117 Bl. 262 b.*

⁶ *Hs. 423 Bl. 60 d.*

⁷ *Hs. 13496 Bl. 257 b.*

(Vgl. S. 82) lia ait. Sinite contendere dirigite cursum nauis usque
ad illum locum. Cum uero uir Dei illum adpropinquasset
restiterunt inde in circuitu quasi coagulati et inuenerunt
hominem sedentem supra petram ispidum et deformem et
unde ex omni parte quando defluebant ad illum percutiebant 5
eum usque ad uerticem et quando recedebant apparebat
illa petra nuda in qua sedebat infelix ille. Pannum quoque
qui ante illum pendebat aliquando percutiebat eum per
oculos et frontem. Beatus Brendanus cepit interrogare il-
lum quis esset aut pro qua culpa missus esset ibi 10
seu quo merito habuisset talem
penitentiam sustinere. Cui [98 d] ait. Ego sum infelicissimus Ju-
das atque negotiator pessimus. Non pro merito habeo istum lo-
cum sed pro misericordia ineffabili Jhesu Christi.
Nun michi computatur penalis iste locus sed pro indul- 15
gentia redemptoris propter honorem dominice resurrectionis.
Nam erat dies dominicus tunc. Michi enim uidetur quando
sedeo hic quasi fuisset in paradiso deliciarum propter ti-
morem tormentorum que futura sunt michi in hac uespera.
Nam ardeo sicut massa plumbi liquefacta in olla die ac 20
nocte in medio montis quem uidistis ibi est Leuia-
tan cum suis satellitibus ibi fui quando deglutiuit fratrem
uestrum et ideo erat infernus letus ut emisisset foras flam-
mas ingentes et sic facit semper quando animas impiorum
deuorat. Meum uero refrigerium habeo hic omni die dominico 25
a uespera usque ad uesperam et in na-

(qui les oi estriuer leur)¹ dist adreciez vostre nef cele part
 & il si firent . quant il uindrent la il trouerent l'ome
 seant seur la pierre moult noirs & mout let et les
 ondes qui li uenoient de toutes pars le feroient ou chief
 & ou front . et quant elles s'en aloient la pierre ou li ⁵ (s. 83, z. 6)
 maleureus seoit remanoit toute nue . li drapiax qui de-
 uant li pandoit le feroit es iex et ou* front . S' . Brandans
 li deman- [48 a] da qui il estoit & por quoi il soustenoit
 illuec tel penitance . il li² dist ie sui li maleureus Judas
 li pesmes marcheanz . Je n'ai mie cel leu por ma deserte ¹⁰ (s. 83, z. 18)
 mes por la (grant) misericorde de dieu (*que* nus ne porroit
 esmer . En cel leu sui ci par la uolente de nostre ra-
 chateur & por l'aneur du diemanche qui est hui de sa
 sainte resurrection) . Quant ie sie si il m'est auis *que*
 ie sui en paradis de delices por la paor des tormanx ¹⁵ (s. 83, z. 18)
 ie atant au uespre . Car ie art (ausi *con* la masse de
 plonc . qui touz iors decourt) el mont *que* vous ore ueistes
 & ** le satan est si *** menistre . illuec estoie ie quant il en-³
 glouti uostre frere et por ce estoit enfers si liez qui ge-
 toit⁴ hors les granz flambes Einsint le fait il toutes les ²⁰ (s. 83, z. 24)
 heures qu'il recoit les dampnez . mes repos est ci le ior
 du diemache desi au uespre (et du ior de la na-

* Hss. 23117 und 413: es iex et ou] ens el

** Hss. 23117 und 413: &] ou

*** Hss. 23117 und 413: si] & si

¹ Hs. 413 Bl. 197 a.

² Hs. 20330 Bl. 410 d.

³ Hs. 17275 Bl. 268 b.

⁴ Hs. 183 Bl. 128 d.

(Vgl. S. 84) *tiuitatem Domini usque theophania et a pasca usque ad pentecosten et in purificatione Dei genitricis atque assumptione.*

Postea et antea

crucior in *profundum* inferni cum Herode et Pilato
et Anna et Cahifa. Idcirco adiuro uos per re- 5
demptorem mundi ut *intercedere* dignemini ad *Domini*
Christum Jhesum ut habeam hic *potestatem* esse
usque ad *ortum solis* cras ne me demones in aduentu uestro
crucient atque ducant ad *malam hereditatem* quam comparaui
malo *precio*. Cui *sanctus Braendanus* ait. Fiat [99 a] uo- 10
luntas *Domini*. Hac nocte non eris morsus demonum us-
que mane. Iterum uir Dei interrogabat eum dicens. Quod
sibi uult iste *pannus*. Cui ait. Istum *pannum* dedi
cuidam leproso quando fui *camerarius Domini* sed tamen
non fuit meus quem dedi nam Do- 15
mini et fratrum suorum erat ideoque ab illo non habeo
ullum *refrigerium* sed magis *impedimentum*. Nam furcas
ferreas in quibus *pannus* pendet illas dedi sacerdotibus
templi ad *cacabos* sustinendos. *Petram* in qua sedeo illam
misi in fossam in publica uia sub *pedibus transeuntium* 20
antequam fuisset *discipulus Domini*. Cum autem ue-
spera hora obumbrasset *Tithim* ecce *innumerabilis* multitudo
demonum *cooperuit faciem Tithidis* in circuitu uociferantium
atque dicentium. Recede uir Dei a nobis quia non possumus ap-
propinquare ad *socium nostrum* usque dum ab illo recedas nec 25
faciem principis nostri ausi sumus uidere donec sibi reddamus
suum *amicum*. Tu uero abstulisti nobis *nostrum cursum*. Noli

tiuite desi qu'a la tiphaine . et a la pasque et a la
 pentecouste & a la purification et au ior de l'asomption)*
 apres (& deuant) sui tourmentez en enfer avec Herode &
 Pilate (& Anna) et Cayphas por ce¹ uous pri ie par le re-
 dampstor du monde que uous le priez por moi (qu'il me 5 (s. 85, z. 6)
 lest auoir poeste d'estre si desi qu'au)** souleil leuant
 (que li deables ne m'enmaingnent a mon mauues heri-
 tage que ie achetai par mal pris) . S' . Brandans li dist²
 la uolente dieu soit faite . En ceste nuit n'auras tu gar-
 de desi qu'au matin . Il li demanda (apres) por 10 (s. 85, z. 12)
 quoi cil drapiax pendoit deuant lui . il dist cel drapel
 donne ie a . i . liepreus³ quant i'estoie chanbellans⁴
 dieu mes il n'estoit mie miens et por ce ne me fet il
 [48 b] se mal non . (Ces forceles ou li drapiax pent donnai
 ie au prestres du temple a soustenir lor chauderons 15 (s. 85, z. 18)
 Ceste pierre ou ie sie mis ie en une fosse de la cou-
 mune uoie souz les piez des passanz aincois que ie
 fusse deciples dieu .) Quant li uestres uint une infinitez
 de deables⁵ qui dont uindrent la courirent la mer (enuiron)
 criant & disant hom de dieu depar toi de ci que nous 20 (s. 85, z. 24)
 ne pouons aprochier a nostre compaignon deuant
 que tu soies torne de ci . ne nous n'oserons ueoir nostre
 mestre se nous ne li randons son ami . tu nous a tolu
 nostre oirre
 (ne le weil-

* *Hss. 23117 und 413*: et du ior de la natinite desi . . .] et les
 autres sollempniex festes.

** *Hss. 23117 und 413*: qu'il me lest auoir poeste d'estre si desi
 qu'au] que ie soie ci iusques a

¹ *Hs. 13496 Bl. 257 c.*

² *Hs. 6524 Bl. 136 c.*

³ *Hs. 23117 Bl. 262 c.*

⁴ *Hs. 20330 Bl. 411 a.*

⁵ *Hs. 413 Bl. 197 b.*

(Vgl. S. 86) *istum* hac nocte defendere. Quibus ait uir Dei. Non ego defendo sed *Dominus noster* *Jhesus Christus* concessit sibi istam noctem hic esse usque mane. Cui

aiunt demones. Quomodo inuocas nomen *Domini* super illum cum sit ipse traditor *Domini*. Qui-
bus ait uir *Domini*. Precipio uobis in nomine *Domini nostri* *Jhesu Christi* ut nichil sibi mali faciatis usque
mane.

Transacta [99 b] itaque nocte illa cum uir Dei cepisset iter agere

ecce infinita multitudo demonum cooperuit
faciem abyssy emittentes diras uoces atque dicentes. O uir Dei maledictus ingressus tuus atque exitus tuus quia princeps *noster* hac nocte flagellauit nos uerberibus pessimis propter quod non presentauius sibi maledictum captiuum. Quibus uir Dei ait. Non nobis pertinet uestra maledictio sed uobismet ipsis. Cui maledicitis ille est benedictus et cui benedicitis ille est maledictus. Cui demones responderunt. Duplices penas sustinebit in istis sex diebus infelix Judas propter quod illum defendisti in ista preterita nocte. Quibus uenerabilis pater dixit. Non habetis potestatem inde neque princeps uester sed potestas Dei erit. Iterum subiunxit. Precipio uobis in nomine *Domini nostri Jhesu Christi* et principi uestro ne istum extollatis anplius cruciatibus quam antea. Cui responderunt. Nunquid dominus es omnium ut tuis sermonibus obediamus. Quibus ait uir Dei. Seruus suus sum et quicquid in suo nomine precipiam inde habeo ministerium de quibus ille michi concedit. Et ita secuti sunt eum usque dum non poterant Judam uidere. Reuersi sunt quoque demones et leuauerunt infelicem animam inter illos cum magno impetu et ululatu.

les mie anuit deffendre) · Saint Brandans leur dist ·
 ie ne le deffant mie¹ mes nostre sires ih'u criz li a o-
 troiee² ceste³ nuit desi qu'a demain · Les deables li distrent
 por quoi apelles tu le non dieu seur lui qui ses traistres
 est · saint Brandans leur dist ie vous coumant* ou non 5 (s. 87, z. 6)
 de nostre seingneur que uous ne li faciez mal desi qu'a
 demain au matin · si com · s' · Brandans s'en torna ·
 estes uous · i · merueillex ost de deables criant (oriblemant
 & disant) hom de dieu maleoiz soit tes partirs (&⁴ tes
 alers) · Car nostre mestre nous a ennuit trop cruelmant 10 (s. 87, z. 13)
 batuz por ce que nous ne li presantasmes son chetif ·
 Saint Brandans leur dist a uous n'apertient pas
 nostre maleicon mes a nous · Car qui vous maudites
 il est beneiz et qui uous beneissiez il est⁵ maudiz · (Les
 deables li respondirent por ce que uous l'avez ennuit def- 15 (s. 87, z. 19)
 fendu souferra il en ces · vi · iors doubles painnes · S' · Bran-
 dans lor [48 c] dist la poeste n'est mie uostre mes dieu ·
 Si uous comant et a uostre mestre en la uertu de son dieu
 que vous ne li faciez plus mal que deuant · il li respondirent
 es tu sires de touz que nous obeissions a tes paroles · S' · Bran- 20 (s. 87, z. 24)
 dans leur dist ie sui sers de dieu · et ce que ie comande-
 re en son non fera il de ceuz dont il le m'a otroie · si
 faitemant suiuiurent parlant les deables · S' · Brandans
 tant que il ne porent ueoir Judam ·) il repairierent**
 dont & pristrent l'ame du maleureus et la raui- 25 (s. 87, z. 30)
 rent en enfer.

* *Hss. 23117 und 413*: saint Brandans leur dist ie vous coumant]
 Ie vous coumant dist il

** *Hss. 23117 und 413*: il repairierent] Lors s'en parti saint Bran-
 dain et cil repairierent

¹ *Hs. 183 Bl. 128 e.*

² *Hs. 423 Bl. 61 a.*

³ *Hs. 17275 Bl. 268 c.*

⁴ *Hs. 13496 Bl. 257 d.*

⁵ *Hs. 20330 Bl. 411 b.*

(Vgl. S. 88)

23. *³⁸ *Sanctus uero Brændanus cum suis militonibus nauigauit contra meridianam [99 c] plagam glorificans Dominum in omnibus. Tertia uero die apparuit illis quedam insula parua contra meridiem procul. Cum autem cepissent nauigare acrius et appropinquassent predicte insule ait illis sanctus Brendanus. Viri fratres nolite supra modum uestra corpora fatigare satis enim habetis laborem. Septem iam anni sunt postquam egressi sumus de nostra patria usque in hoc pasca quod uenturum erit cito namque modo uidebitis Paulum heremitam spiritalem in hac insula sine ullo uictu corporali commorantem per sexaginta annos. Nam triginta annos antea sumpsit cibum a quadam bestia. Cum autem appropinquassent ad litus minime poterant aditum inuenire pre altitudine ripe illius. Erat autem parua nimis et rotunda insula illa quasi unius stadii. De terra uero nichil habuit desuper sed petra nuda in modum silicis apparuit. Quantum latitudinis et longitudinis tantum erat et altitudinis. Cum autem circuissent nauigando illam insulam inuenerunt portum strictum ita ut proram naucule uix capere potuissent et ascensum difficillimum ad ascendendum. Tunc sanctus Brendanus dixit fratribus suis. Expectate hic donec reuertar ad uos. Non licet enim uobis transire sine uiri Dei licentia qui commoratur in hoc loco. Cum autem uenerabilis pater [99 d] peruenisset ad summitatem illius insule uidit duas speluncas ostium contra ostium in latere insule contra ortum solis habentes fontem paruissimum rotundum in modum patule surgens de petra de quo sumebat uir Dei.*

Sanctus uero Brændanus cum appropinquasset ad ostium spelunce unius de altera egressus est senex foras obuiam sibi dicens.

* *Auch in der Handschrift Anfang eines neuen Stückes.*

³⁸ JUBINAL, Cap. XIII: De quodam heremita.

MORAN, Cap. XIII: The rocky island of the holy Hermit, St. Paul.

SUCHIER, Cap. 23: Paulus der Eremit.

SCHIRMER, Cap. 25: Paulus der Eremit.

ZIMMER, Cap. 23: Paulus der Eremit.

WARD, Cap. 23: Paul the Hermit.

23. Saint Brandans et si frere nagierent uers ¹ midi glorefiant & louant dieu au tierz ior leur aparut une isle petite . Quant il orent aprochiee cele isle petite . s' . Brandans leur ² dist (mi freres) trop . Car asez auz eu trauail . . vii . ans ³ a *que nous* issimes de nostre pais uiengne a ceste pasque *que nous* atendons ore . Or uerroiz Pol l'ermite qui demore a en ceste isle . xl . ans ⁴ sanz uiure corporel et . xxx . ans uesqui deuant de tel uiande ⁵ coume une beste li aporloit Quant il furent aprochie au riuage il ne porrent trouer entree por la hauteur de la riue . Cele isle es- ¹⁰ (s. 89, z. 11) toit petite & reonde (toute de neuue pierre par deseure & auoit ⁶ tant de leor coume de longour & de hauteur autretant . il auironnerent l'isle) & * trouerent porz moult estroiz et gries a monter & a descendre . Saint Brandans dist a ses freres atendez ci desi *que ie repaire a uous* . Ne ¹⁵ (s. 89, z. 19) nous i loist mie passer sanz le congie du bon houme qui cit demeure . Quant . s' . Brandans ** fu montez [48 d] ⁷ amont il uit . ii . fosses el coste de l'isle contre le souleil leuant ou il auoit . ii . huis l'un encontre l'autre . iluec estoit une fontainne petite (& reonde coume une paelle) ²⁰ (s. 89, z. 24) dont il prenoit de l'eue a son usage . Quant . s' . Brandans fu a l'uis de l'une des fosses li sainz hons issi hors contre lui par l'autre huis . il li dist . i . uers du sautier (dont li sens de la lestre dist) .

* Hss. 23117 und 413: &] si

** Hss. 23117 und 413: . s' . Brandans] il

¹ Hs. 6524 Bl. 136 d.

² Hs. 183 Bl. 128 f.

³ Hs. 17275 Bl. 268 d.

⁴ Hs. 23117 Bl. 262 d.

⁵ Hs. 413 Bl. 197 c.

⁶ Hs. 13496 Bl. 258 a.

⁷ Hs. 20330 Bl. 411 c.

(Vgl. S. 90) Ecce *quam bonum et quam iocundum* habitare *fratres* in unum. Cum hec dixisset *precepit sancto* Brendano ut omnes *fratres* suos iussisset uenire de naui. Osculantibus autem se inuicem ac resedentibus propriis nominibus singulos appellabat. At ubi *fratres* audierunt admirati sunt 5 ualde *non solum* de sua prophetia uerum etiam de suo habitu. Erat enim coopertus totus capillis suis et barba ceteris pilis usque ad pedes. Et erant candidi sicut nix *pre* nimia senectute. Tantum facies 8 b et oculi uidebantur illius. Nichil aliud indumenti erat sibi indutum exceptis pilis qui egrediebantur de suo corpore. 10
 * At uero *sanctus* Brendanus cum hec uidisset contristatus est intra se dicens.

Ve michi quia porto habitum monachicum et sub me constituti sunt multi sub nomine illius ordinis cum uideamus in angelico statu hominem in carne adhuc sedentem illesum a uitii corporis. 15

Cui ait uir Dei. O uenerabilis pater quanta et qualia mirabilia ostendit tibi Deus [100 a] que nulli *sanctorum* patrum manifestauit et tu dicis in corde tuo non esse tui dignum monachicum portare habitum cum sis maior quam monachus. Monachus namque labore manuum suarum utitur et uestitur Deus autem de suis secretis per septem annos pascit te cum tua familia ego uero miser sedeo sicut auis in ista petra nudus exceptis pilis meis. Tunc *sanctus* Brendanus interrogabat illum de suo aduentu aut unde esset aut quanto tempore sustinisset ibi talem uitam. Cui ille respondit. Fui nutritus in monasterio *sancti* Patricii per quinquaginta .v. annos et custodiebam cimiterium fratrum. Quadam uero die cum locum sepulture designasset michi meus decanus quendam defunctum ut sepelissem apparuit michi quidam senex 30 qui dixit michi. Noli frater fossam ibi facere quia

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

Moult est bonne chose & ioieuse d'abiter freres ensamble
 en une bonne uolente · Quant il ot ce dist il coumanda
 · s' · Brandans qu'il feist ses freres uenir de la nef deuant lui ·
 et il si fist · Pols li hermistes les bessas vns & uns¹ et apela
 par leurs propres nons · li frere se merueillierent mout 5 (s. 91, z. 5)
 de sa prophesie & plus de son habit · il estoit nuz couerz
 de ses cheueüz et de sa barbe & d'autres peulz desi qu'au
 piez · Si poil estoit blanc coume noif por sa grant² uielleice ·
 En ne ueoit³ de lui fors les eulz (et les pomiax de ses messelles) ·
 il n'auoit uesteure fors de ses peulz (qui li estoient issuz du cors) · 10 (s. 91, z. 10)

Quant · s' · Brandans le uit il deuint mout tris-
 tres et pensa mout en son cuer et dist he: las chaitif
 qui port habit de moine et seur moi en ai mout · * Et ie
 uoi⁴ ci cest home en estat d'oume seant noiant esienne
 des uices du cors · Pols li dist donques⁵ he: honorez peres 15 (s. 91, z. 15)
 tant biax miracles t'a diex mostre qu'il ne moustra⁶ on-
 ques⁷ nus de noz sainz peres et tu diz en ton cuer que tu
 n'ies mie dignes de porter habit de moine (encor soies
 tu graindres de moine) · Li moines⁸ uit de son labour
 & use & uest mes diex a peu · vii · ans toi & ta mesniee 20 (s. 91, z. 21)
 [49 a] de ses secrez · et ie cheitis sui si ausi con · i · oysiax
 nuz fors de mes peulz · S' · Brandans li demanda dont
 coumant il ert uenuz iluec · et dont il estoit & conbien
 il auoit menee tel uie · Il li respondi ie fui nouriz en
 l'abaie · s' · Patrice · l · ans et gardai le cimetiere des freres · 25 (s. 91, z. 27)
 · i · ior me coumanda mes prieurs a fere une fosse ou ie
 enfouisse · i · mort · Si coume ie la fesoie · uns uieus hons
 s'aparut a moi qui me dist frere ne fai mie ci fosse · Car

* *Hss.* 23117 und 413: et seur moi en ai mout · j dont ie ne sui
 mie dignes.

¹ *Hs.* 183 Bl. 129 a.

² *Hs.* 17275 Bl. 268 e.

³ *Hs.* 423 Bl. 61 b.

⁴ *Hs.* 6524 Bl. 137 a.

⁵ *Hs.* 23117 Bl. 263 a.

⁶ *Hs.* 413 Bl. 197 d.

⁷ *Hs.* 13496 Bl. 258 b.

⁸ *Hs.* 20330 Bl. 411 d.

(Vgl. S. 92) sepulchrum alterius est. Cui dixi. Pater
 quis es tu. Qui ait. Cur me non cognoscitis. Nonne
 uester abbas sum. Cui dixi. Sanctus Patricius fuit me-
 us abbas. At ille respondit. Ego sum. Ego eri enim migra-
 ui de seculo ipse uero est locus sepulture mee. 5
 Hic facies sepulchrum fratris nostri et nulli dicas quid ego
 dixi tibi. Cras autem proficiscere ad litus maris et inuenies
 nauim ibi in quam intrabis que te ducet ad locum ubi expectabis
 diem mortis tue. Mane uero secundum preceptum sancti pa-
 tris ueni ad predictum litus et inueni sicut predixit ipse 10
 michi. [100b] Cum autem ascendissem in nauiculam nau-
 igare cepit per tres dies et per tres noctes. Quibus trans-
 actis dimisi nauim ubicumque uentus uoluisset illam iactare.
 Porro septimo die apparuit ista petra in quam statim
 intraui dimissa nauicula atque percussa pede meo ut 15
 iret unde uenerat. Confestim uidi illam cursu uelocissimo
 sulcantem per equora ut in patriam suam rediret. Ego
 uero mansi hic. ³⁹ Circa horam nonam luter portauit michi
 prandium de mari id est piscem uiuum in ore suo
 et fasciculum de sarmentis ad fo- 20
 cum faciendum intersuos anteriores pedes ambulans super duo-
 bus posterioribus. Cum autem possuisset ante me piscem
 reuersus est unde uenerat. Ego uero accepto ferro et si-
 lice percussi fecique ignem de sarmentis et
 parauit cibos michi de illo pisce. Ita per 25
 triginta annos semper tertia die idem minister easdem escas
 id est unum piscem attulit ad tres dies. Tertiam partem
 picis manducaui omni die et nichil erat sitis gratia sed
 in die dominico egrediebar foras paxillum aque de ista pe-
 tra unde potuissem sumere potum et uasculum meum in- 30
 plere ad opus manuum. Post quoque triginta annos 30 b
 inueni istas duas speluncas et istum fontem ab ipso uiuum
 et postea uixi per triginta annos sine nutrimento alterius
 cibi nisi de hoc fonte. No[100c]nagenarius enim sum in

³⁹ JUBINAL, Cap. XIV: De quadam bestia que ei cibum parauit.

c'est le liex d'un autre · ie (li dis dont peres qui es tu · et
il me respondi ne me connois tu · ie sui tes abes ie) li
dis dont · S' · Patrices¹ fu mes abes et il me respondi dont ie
sui · s' · Patrices* · qui trespasai ier de ce siecle et c'est mes
leus ici Or fai dela la fosse du frere & ne di a nului 5
ce *que* ie t'ai dist · Mes ua demain au riuage (de la mer)
iluec troueras une nef ou tu enterras et ele te mainra au
leu ou tu atendras le ior de ta mort l'endemain uing
au riuage de la mer · par le coumandement du · s' · pere
et² trouai la nef (si con il me dist) · quant ie fui entrez 10 (s. 93, z. 10)
ans ie naiai · III · iors et · III · nuiz · apres lessai courre la
nef la ou li uenz la uolt mener · VII · iors apres trouai ces-
te pierre ou ie entrai (erranment ·) et feri de mon pie la nef³
qu'ele ralast la dont ele uint · erranment la ui corre par
mer uers son pais · ie remes ici · Entor nonne m'aportoit⁴ 15
uns lotres · I · poisson⁵ en sa geule⁶ et · I · fesselet de sermant
entre ses · II · pies deuant et il aloit des · II · derriere · Quant
il l'auoit mis deuant moi il s'en raloit arrieres · ie
prenoie dont mon foisil & une pierre si fesoie feu dont ie
cuisoie mon [49 b] poison · de la tierce partie auoie · I · ior 20 (s. 93, z. 25)
asez sanz soif auoir ainsint me pot⁷ cele beste · xxx · ans · le
diemanche issoie hors *que* ie trouase · I · pou d'eue *que* ie
beusse & meisse en mon uesteil (a l'usaie de mes mains) ·
apres ces · xxx · ans trouai (ces · II · fosses et) ceste fontainne
dont ie ai uescu puis · xxx · ans sanz nule poture fors de 25 (s. 93, z. 32)
lui ·
Nonante ans a *que* ie uing

* Hss. 23117 und 413: ie sui · s' · Patrices] ce sui ie

¹ Hs. 183 Bl. 129 b.

² Hs. 17275 Bl. 268 f.

³ Hs. 23117 Bl. 263 b.

⁴ Hs. 13496 Bl. 253 c.

⁵ Hs. 20330 Bl. 412 a.

⁶ Hs. 413 Bl. 198 a.

⁷ Hs. 6524 Bl. 137 b.

(Vgl. S. 94) ista insula triginta annos in uictum piscium *et* sexaginta annos in pastu istius fontis *et* quinquaginta annos fui in patria mea. Omnes anni uite mee *centum quadraginta* sunt *et* hic debeo modo *sicut* fuerat *michi* promissum expectare diem iudicii in ista carne. Pergite igitur ad patriam uestram *et* uobiscum adsportate uascula plena de isto fonte. 5

Necesse enim erit uobis quia adhuc restat iter uestrum *per quadraginta* dies idem usque in sabbatum pasche. Celebrabitis uero sabbatum sanctum pasce

ubi celebrastis *per septem* annos *et* postea accepta 10 benedictione procuratoris uestri proficiscemini ad terram repromissionis sanctorum *et* ibi manebitis *quadraginta* dies *et* post hec Deus patrum nostrorum ducet uos sanos atque incolumes in terram natiuitatis uestre. *⁴⁰ Igitur sanctus Brendanus cum suis fratribus accepta 14 b uiri Dei benedictione ceperunt nauigare contra meridiem *per* 15 totum quadragesime tempus *et* ferebatur huc atque illuc illorum nauicula *et* erat illis tantum cibus aqua quam ceperunt ab insula uiri Dei *per* triduum reficiendo sine ulla esurie *et* siti permanentes leti omnes. Tunc sicut predixerat uir Dei uenerunt ad insulam procuratoris in sabbato sancto 20 *et* ut peruenerunt ad portum occurrit illis obuiam cum gaudio magno omnesque de naui leuauit propriis brachiis. Peracto diuino officio diei sancti apposuit coram eis cenam. Facto iam uespere ascenderunt [100 d] nauiculam *et* idem uir cum illis. Cum autem nauigassent statim 25 inuenerunt beluam in solito loco *et* ibi laudes Deo cantauerunt tota nocte *et* missas mane. Finita iam missa cepit Jasconius in uiam suam ire *et* omnes fratres qui cum sancto Brendano erant ceperunt clamare 28 b

ad Dominum dicentes. Exaudi nos Deus salutaris noster spes omnium finium terre *et* in mari longe. 29 b Sanctus Brendanus confortabat suos fratres dicens. Noli 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

⁴⁰ JUBINAL, Cap. XV: Quomodo invenerunt terram promissionis. MORAN, Cap. XIV: The Paradise of delights.

SCHIRMER, Cap. 26: Feier der Feste an den gewohnten Orten.

ci · xxx · ans uesqui du poison & · xl · de la fontainne et · l ·
 (ans) fui en mon pais · tuit li an de ma uie font · c · ans
 et · lx · et si doi atendre¹ en ceste char si *con* il m'est pro-
 mis le ior du ioise · Or uous en alez² s'enportez uoz ueis-
 siax plains de ceste fontainne qui mestier uous aura · Car 5 (S. 95, Z. 6)
 · xl · iors a desi qu'a la pasque *que* uous celebreroiz la ou
 uous auez este par · vii · ans · Dont prendroiz congie a *oustre*
 procureor puis irois en la *terre* de promission ou uous
 demorroiz · xl · iorz et puis uous meinra diex sainz &
 heitiez en *oustre terre*. 10 (S. 95, Z. 14)

Quant · s' · Brandans & si³ frere orent receue sa
 beneicon il s'en partirent & nagierent uers midi tout
 le quaresme haitiez & sainz sanz fain et sanz soif par
 la fontainne qu'il⁴ porterent⁵ si coume li · s' · hons lor
 roua dont il buuoient les · iii · iors de la semaine il uin-
 drent a⁶ l'isle de leur procureur au samedi de la
 pasque · et il courut contre euls a grant ioie si les mist
 hors⁷ de la nef par les bras · Quant il orent le ior fait
 le seruice dieu il les assist au mengier · (et) apres (le men-
 gier) entrerent en leur nef et leur procureres avec si 20 (S. 95, Z. 25)
con il naioient il trouerent le poison qui sambloit
 [49 c] l'isle ou il auoient autre foiz este · Il firent toute la
 nuit le seruise dieu seur lui et chanterent leurs mes-
 ses bien matin · l'endemain quant tout fu acompli
 li poisons se coumensa a remouoir & a aler · Et 25 (S. 95, Z. 28)
 li frere coumencierent a reclamer dieu et a dire (· i ·
 uers du sautier dont li sens de la lestre dist) oez
 nous dieu (qui *nostre* saluz es & esperance de toutes
 les contrees en terre et en mer · pres & loing) · Saint
 Brandans dit (a ses freres mi fil) n'aiez 30 (S. 95, Z. 30)

¹ *Hs.* 423 Bl. 61 c.

² *Hs.* 183 Bl. 129 c.

³ *Hs.* 17275 Bl. 269 a.

⁴ *Hs.* 20330 Bl. 412 b.

⁵ *Hs.* 23117 Bl. 263 c.

⁶ *Hs.* 13496 Bl. 258 d.

⁷ *Hs.* 413 Bl. 198 b.

(Vgl. S. 96) te formidare nichil enim uobis erit mali sed adiutorium
 inminet itineris. Recto cursu belua peruenit
 usque ad litus insule auium ibique demorati sunt us-
 que ad octabas pentecosten. Transacto iam tempore sollem-
 nitatum procurator qui cum illis erat 5
 dixit sancto Brendano. Ascendite in nauiculam et inplete
 itres ex isto fonte. Ero namque socius
 itineris uestri ista uice atque ductor sine me non poteritis
 inuenire terram repromissionis sanctorum. Ascendentibus
 autem nauim omnes aues que in illa insula erant 10
 quasi una uoce dicebant. Prosperum iter faciat uobis Deus
 salutarium nostrorum.

24. ⁴¹ Sanctus Brendanus et qui cum eo erant na-
 uigauerunt ad insulam procuratoris et ipse 13 b
 cum illis ibique sumpserunt dispendia quadraginta dierum.
 Erat autem nauigium illorum contra orientalem plagam qua- 14 b
 draginta dierum. Porro ipse 14 c
 procurator antecedeat illos et iter illorum dirigeat [101 a] 15
 * ⁴² Transactis uero diebus quadraginta uespere in-inminente
 cooperuit eos caligo grandis ita ut uix alter
 alterum potuisset uidere. Procurator autem ait sancto Brendano.
 Scitis que est ista caligo. Sanctus Brendanus ait. Que
 est. Tunc ait ille. Ista caligo circuit illam insulam 20
 quam queritis per septem annos. Post spatium uero
 unius hore iterum circumfulsit eos ingens lux et naui stet-
 tit ad litus. Porro ascendentibus de naui uiderunt terram
 speciosam ac plenam arboribus pomiferis sicut in tempore
 autumnali. Cum autem circuissent illam terram nulla affuit 25
 . illis nox.

* *Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.*

⁴¹ ZIMMER, Cap. 24: Befuch der terra repromissionis.

⁴² SUCHIER, Cap. 24: Die Terra repromissionis sanctorum.

SCHIRMER, Cap. 27: Terra repromissionis sanctorum.

WARD, Cap. 24: Isle of Promise.

paour cist poisons ne nous fera nul mal ainz sera
 nostre aidierres de ceste erre . * li poisons les porta droit
 a l'isle des oisiax . il demourerent illuec desi qu'aus
 huitiesues¹ de la pentecoste . Quant les huitiesues fu-
 rent passees² li procurierres dist a . s' . Brandans entrez 5 (S. 97, Z. 6)
 en uostre nef . si faites emplir uoz uessiax de ceste
 fontainne . ie sere ceste foiz uostre conduisierres . Car
 sanz moi ne porriez uous trouer la terre de promission .
 Quant il furent entrez en la nef tuit li oysel commencie-
 rent a chanter (vers³ du sautier dont li sens de la lestre 10
 dist) diex nostre saluz fera nostre oirre bone & propre . S' .⁴
 Brandans & si freres nagierent a l'isle de leur procu-
 reour (& il auec) . il pristrent iluec uiande a . xl . iors . Car
 il auoient a corre** par mer (. xl . iors) contre oriant . (leur
 procureres naioit deuant eulz et adrecoit⁵ leur eirre)***. 15 (S. 97, Z. 15)

Après ces . xl . iors uers le⁶ uespre les couuri
 une niule que li uns ne pouoit ueoir l'autre . lor
 procurierres qui les menoit dist dont a . s' . Brandans
 ceste niule [49 d] auironne l'isle que uous auez quise
 par . vii . ans . après l'espace d'une heure leur uint une 20 (S. 97, Z. 21)
 grant clartez et la nef⁷ s'estut au riuage . il issirent
 hors & uirent la terre bele & plainne d'arbres chargiez
 de poumes si coume en aoust . il alerent par l'isle
 que onques n'i oirent

* Hss. 23117 und 413: sera nostre aidierres de ceste erre .] nous
 (vous, Hs. 413) aidera en ceste euvre.

** Hss. 23117 und 413: Car il auoient a corre] puis nagierent

*** Hs. 23117: contre orient . & adrecierent leur oirre.

¹ Hs. 183 Bl. 129 d.

² Hs. 6524 Bl. 137 c.

³ Hs. 17275 Bl. 269 b.

⁴ Hs. 20330 Bl. 412 c.

⁵ Hs. 13496 Bl. 259 a.

⁶ Hs. 23117 Bl. 263 d.

⁷ Hs. 413 Bl. 198 c.

Accipiebant tantum de pomis et
 (Vgl. S. 98) de fontibus bibebant et ita per quadraginta dies perlustra-
 bant terram et non poterant finem inuenire. * Quadam uero
 die inuenerunt flumen magnum uergens per medium insule.
 Tunc sanctus Brendanus conuersus fratribus suis ait. Istud 5
 flumen non posumus transire et ignoramus magnitudinem
 illius terre. Cum hec intra se uoluissent statim iuuenis
 occurrit obuiam illis osculans illos cum magna leticia et
 singulos nominatim appellabat atque dicebat. Beati
 qui habitant in domo tua Domine. In secula seculorum 10
 laudabunt te. Cum hec dixisset ait ad sanctum
 Brendanum. Ecce terra quam quesisti per multum tempus.
 Ideo non potuisti statim inuenire quia Deus uoluit tibi hos-
 tendere diuersa sua secreta in oceano magno. Reuertere ita-
 que [101 b] ad terram natiuitatis tue portans tecum de 15
 fructibus istius insule et de gemmis quantum potest
 tua nauicula capere. Adpropinquant enim dies peregrinationis
 tue ut dormias cum patribus tuis. * Post multa uero curri-
 cula annorum declarabitur ista terra successoribus uestris
 quando christianorum superuenerit persecutio. Istud flumen 20
 quod uidetis diuidit istam insulam. Sicut modo apparet
 uobis matura fructibus ita omni tempore permanet sine ulla
 umbra mortis lux enim il-
 lius Christus est. Tunc uero acceptis de fructibus
 terre et omnibus generibus gemmarum dimissoque 25
 benedicto procuratore et iuuenem
 sanctus Brendanus cum suis fratribus nauiculam ascendit et
 cepit nauigare per medium caliginis.

25. ⁴³ Cum autem pertransissent uenerunt ad
 insulam que uocatur Deliciarum ibique trium 30

* Anfang eines neuen Stückes in der Handschrift.

⁴³ SUCHIER, Cap. 25: Brendans Heimkehr und Tod.

SCHIRMER, Cap. 28: Brendans Heimkehr und Tod.

ZIMMER, Cap. 25: Insel der freuden.

WARD, Cap. 25: Return home and death.

uoiz · il prenoient a leurs volantez des poutines & de
 l'euë des fontainnes · Einsint furent · xl ·¹ iors par la ter-
 re qu'il n'i porent fin trouuer ne nuit · i · ior trouerent
 · i · fleuue qui couroit par la terre de cele isle · S' · Bran-
 dans dist (dont a ses² freres) nous ne poons passer ce fleu- 5 (S. 99, Z. 5)
 ue ne nous ne sauons la grandeur de la terre qui est
 dela · A ces paroles uint uns iouencioux a leur encon-
 tre qui les baisa a grant ioie et nouma chascuns par
 son non · si leur dist (· i · uers dont li sens de la lestre
 dist) · Sire beneoist sont cil qui en ta meson habitent · 10 (S. 99, Z. 10)
 car il te loeront pardurablement · Apres dist a saint
 Brandans pere ueez cit la terre que uous auez quise
 par mer (lonc tans) et pour ce ne la pouiez uous trou-
 uer que diex uous uoloit³ aincois mostrer ses⁴ diuers se-
 crez par la grant mer d'occean · Or repairez en uostre 15 (S. 99, Z. 14)
 terre & s'enportez du fruit de ceste isle et des pierres
 precieuses tant con uostre nef porra porter · et sachiez
 que li ior de uostre trespasement approche que uous
 reposerois avec uoz peres ou souuerain repos · Apres
 le cors de pluseurs anz sera⁵ esclairee ceste⁶ terre 20 (S. 99, Z. 19)
 aus amis nostre seigneur qui la porserront · Quant⁷
 la parsecution uendra des crestiens darrainement
 cist fleuues que uous ueez par cist coste* . . .

Hdschr. Nat.-Bibl. 13496, Fol. 259 b: cist fleuues (S. 99, Z. 20)
que vos ueez partist ceste isle & cort parmi tele come
vous la ueez ore · & si pleine de meurs fruiz · Autresi est
ele toz tens sanz ombre de mort & de nuit · Ih'u criz est
lumiere de ceste isle · Quant il orent pris dou fruit de la
terre & des pierres precieuses a lour voloirs il pristrent (S. 99, Z. 25)
congie au iouancel q' lour vint illec & au procureor
lor bon ami · apres il entrerent en lor nef & nagerent parmi
la nile q'il auoient trouee deuant.

25. Quant il orent passee la nile il trouerent
 l'isle delicioise ou il auoient autre foiz este · il (S. 99, Z. 30)

* *Hss.* 23117 und 413: par cist coste (partist ceste)] partir de ceste

¹ *Hs.* 423 Bl. 61 d.

² *Hs.* 183 Bl. 129 e.

³ *Hs.* 20330 Bl. 412 d.

⁴ *Hs.* 17275 Bl. 269 c.

⁵ *Hs.* 6524 Bl. 137 d.

⁶ *Hs.* 23117 Bl. 264 a.

⁷ *Hs.* 13496 Bl. 259 b.

(Vgl. S. 100) *dierum hospitium peregerunt* [101 c] *atque accepta benedictione sanctus* Brendanus *recto itinere ad locum suum reuersus est. Fratres autem illum gratulantissime susceperunt glorificantes Deum qui tam amabiles illos noluit patris aspectibus depriuari cuius absentia tam diu fuerant orbat.* 5
Tunc beatus uir predictus caritati eorum congratulans narravit omnia que accidissent et recordatus est in uia et quanta ei Dominus dignatus est miraculorum ostendere portenta. Postremo et uelocitatem obitus illius certa testatione notauit secundum iuuenis predictum et terram repromissionis 10
sanctorum quod etiam rei probauit euentus quia cunctis post se bene dispositis paruo interiacente temporis intervallo sacramentis munitus diuinis inter manus discipulorum gloriose migravit ad Dominum . II . nonas augusti cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen. 15

Explicit uita sancti Brendani.

demorent illec . III . ior^z . au tierz iour prist con-
 gie sainz brandās & (sen) reperā en sa terre . Quant il furent
 venu a labbaie (si moine &) si frere le receurent ioieusemēt .
 glorifiant . & loant deu qui tant les auoit amez qui lour a-
 uoit randu lour abbe (de cui il auoient este ueue . VII . anz) . 5
 Sainz brandanz qui liez fu mont (dels &) de lour prosperite re-
 conta ce que lour estoit auenu en la uoie* & les meruoilles
 & touz les miraicles que dex** li auoit¹ demostrez . Apres
 lor² esclara la uerite de la terre de promission & comant
 & quāt il trespaseroit . si come li iouanceax lour auoit 10
 (dit qui seur la riue dou flueue parla a lui . si cōme deuant
 uos est) dit . aps demora po de tans q^{ant} il ot ses choses
 bien ordenees . (& receue toute droiture de sainte yglise) il
 trespassa glorieusemāt entre les mais de ses disciples
 & fu portez des ang^{les} en celestiel repox . o deu le pere 15
 qui (uit &) regne & regnera (· avec cui nos puissōs regnier)
*in secula seculorum****. Amen.

* *Hs.* 23117: en la uoie] en cel voiage; *Hs.* 413: en faisant le voyage
 qu'ilz auoient fait

** *Hs.* 413: dex] nostre seigneur jhesu crist

*** *Hs.* 413: *in secula seculorum*] par tous les siecles des siecles
 sanz fin.

¹ *Hs.* 20330 *Bl.* 413 a.

² *Hs.* 17275 *Bl.* 269 d.

BRENDANS SEEFAHRT.

Photographische Wiedergabe

des

Besançon-Fragmentes Arch. du Doubs 6

(BIBL. 140, olim GG)

Blatt xlvj und xlvj.

S - j come, o' b'zarpain et si frere au

1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712-2713-2714-2715-2716-2717-2718-2719-2720-2721-2722-2723-2724-2725-2726-2727-2728-2729-2730-2731-2732-2733-2734-2735-2736-2737-2738

meurtre à aller par lui-même les

Sais beaucoup d'ail à tes frères bon

différent de celle d'ailleurs un manoir
n'est pas cher le terrain et de la superficie

Je n'ai un que un des trois frères d'

inaction ou il effraie les pentes

tolet servir les terres. Amulapate

benet le megier et fiout. Regtations

biēatozne car v on aice gnt mether:

complexe de l'œuvre de l'homme et de la nature.

jour. La manne que le frotte ont
le frotte de la manne. Si il se n'arrête.

placulente te dien q' lor appareilla

It also grows on my garden & such
as you mention I can receive it.

le parler ut a loi 9 a un train en ton

mon et jure par moi q maxime ne se

le bureau d'écrit. j'ai écrit un peu et
mon fils a écrit de son côté.

quant el no arc ignez quiaut q tu
ne facea mal, a un home quant au

car ranne siera a ton cors tost n'en
cel lieu sera ta sepulture. Et li fiere
q' auer ton uirt donre maison sera
ransui en enfer: li fiere prast comp
dmi. et less issi l'anne de son cors q'
li angele emporter uoiant tous
les fiere en l'oir d'o l'hoi am en
terra le cors.

J'ay mis de l'ur en la fesse au cul
 de l'ille ou loz ne s'effort si
 es l'entree en l'air vint bonz lo
 z acour qui pouz plain de bellon
 de pain et une chene dange. Si loz
 dist menef tempon de la mal de
 uie l'eff. Vint longue uole a n'lr
 ancois que vint n'lr effort. Gir
 pain ne ceste q' guise v' faura rea
 a la p'isi. Qui n'ert recu et bien
 fait il omencier a nager en quan
 a n'emencier q' sont la semaine.
 Si n'aguer p'le n'urt l'ent d'acou

co il nagoot un lo il luent
me ille presens sac il na
gwen a cele ille vout uent lo
unt q hnt naut il loutur les me
na au por q hnt loutur amda
les fons int nes elanef er il
si fient sals loutur fentil ap
hometier a die pnt ille cruer
gnt plene de pnt ague de di
les fontaines plent de pnt.

Sall'brando de vnt a ses freres-fai
 fons q'le femme vnt. Or il est hnt
 le soeul de la ceue l'ameint auet
 ceu au l'amein de la faine paiz. Si
 il aloit peele il n' trouuerent di
 uers fons de berge totel blanches.
 Et par enuioit quil ne uoient se
 terbin' no. Sall'brando apela ses
 freres si lor dist. Vneoz ce q' mesch
 e est auoiz de la paiz. Il puthent
 une terbin' q' les hui qui ce se ele
 fust puee de li ou. Et auoiant
 et il vnt tont de de ses freres qui

li amenancant un blanc agout. Et a
compli son gisme. Si ce d'ocupa
tillie ce q' methier lor estoit a leude
trai. Vnf hös lor apparut q' portot
plaine coteille de pain et aune ch
le q' methier lor estoit. Illes mist rois
s. barman et li chan iron fote agout
et dist. On m'aprouceit d'auant q' a
le veulsi q' uoies pour te veulsi
iours del travail ce mes malö. Sans
barman le leua de terre puis le bu
ti et le houst. fil nre sire ihuand nos
a celsiö tunc q' nos celsiöns la sa
restitution. Li peccunz respönt a
s. barman. Peres tel celebre ce s.
sanneu et demat chamcrois nostre
melle encele ille q' vüces ac pres
p' lor long de la lätre resurrection.
Qu'il p'endunt or ce d. Sans bam
dons symetia le service dieu. Et ap'el
le service apparilla h' peccunz ce q'
methier fu a leuicman. Qu'il d'ora
tes les choses qui lor omeoit mis
en lanef. Il dist a s. barman. Peres
voltre nef ne puet plus porter q' ie
i. un m'le. Je venioia i. usques a. viij.
iours uaire et touure de ci a la peme
coffe. Sans bam dous li respönt q'
seu tu ou hoj serons ap'us ce luy
iours. L'isöns froit. Ceste mur leu
en ceste me q' vüces ap'us. Demat
des alla se're cure ap'el uagetroi
de ci a une ille qui uest pastiong de
ceste gtre enoient. Cete ille est ap'
lecl' p'ous des orfauz. Et ilueq'it
mandois de ci al ocques dela p'
teoste. Ap'us ces pöles te manda
s. barmanz p'ri qu'il cel ter b' es
ent auz gütel ome bues. Ci li res
pönt. nus ne recueil loz lan. ne uil
uers ne les reshaunt. Auz demat
nuir et iour en ceste pa. huse. et
pour ce frot. elles greignoi in
que en voltre orres.

tant ou si moit grapes toutes uerinel
les li oïant le mult de son tée et l'un
s'beant. Il apela donc ses freres si
toront. Au fil: vres q'ere nos aemio
res. Les grapes estoient si grès que
ses poins ples repain entre eus si
joe diuerent en iours. Quant eles loz fu
rest assises il remuerent pour lors re
uerber. Au nez joe uient une uile
egee: un rite estoit couverte d'arbres
ch'ignes de si gñt plante de graps
q'il aduient uers terre. Les graps
choient toutes d'une couleur: sunt ar
bre n'eloir: a qui ne fust cor ch'aigne.
Quant il oient puis pour s'brandans
omenca aaler par une d'entont si
trepouce otour ome le ce fust une
maison plaine de pmeles grantes.
Li frere arriuerent: s'brandans en l'ant
li uens loz amenot locour si forç q'
en estant por caenpli. S'ais brandans
trou uo fontaines bien garnies en
tre et herbes et de rannes. Il en uelli
et uirt a les freres et li loz dist: s'fist
de la nef et s'fist uirtente li nos co
focetens et biens de ceste uile q'ere
nos a remosins. Ensi se re firent illec
et iocel et graps d'elles de rannes et
et fontaines.

Après les arriues se parerent et
porterent auz cures li uirt de l'ist
tū cō il emperent porter. Quant il se fu
ret muer en mer: et il n'auoient vns
ousiaus loz uirt auolant q' est apela
grise. Quant il furent p'fous en mer et
d'urent cele grise li furent uirt esp
ente. S'ais brandans loz dist: au si ne
toutes pas: dier est n'it audiere qui
nos mēra. Si cō la grise estierent
ses engles p' p'entore les homes de
dier: q' est d'ol l'ist d' loz p'poua le
uirt d' f'out a uolant ce q' est i' au
ne est: la grise. Li ousiaus se oban a
li rite: q' est d'ha a la grise: les freres

onq's ne la noit l'ist d'ha q' il loz ca
se si q' li cois de la grise choi en mor
uolant les freres. Li ousiaus loz rap
ta en son lieu. S'ais brandans et li frere
uirtent après p' ce tant en l'ist de
la mausue. S'auban tout uirt loz
v' est d'ha. Si celebreuirt la s'altre n'auu
te: si s'en t'auuirt aques les freres re
ceue uirtent de s'auban et d'el s'ent
après couuirt l'ong r'ont p'nt. As
bautes fesses se reposoient et lieus
que uirt uirt oi.

En ior de feste: s'ix ch'antot s'ant
brandans messe en l'ant: la mer
estoit si clere q' uirt uirt uirt
au fons. Il uirtent ce d' uirt uirt man
res de p'ouins g'ent en la grante li
q' uirt loz estoit auis q' uirt uirt a
toulher: a eus p' la clant de la mer.
Il g'isloim par font: auis q' uirt uirt
li frere p'ntent: s'brandans q' uirt cha
tast bas q' uirt p'ouins ne uirt uirt a
cist: s'ais brandans loz dist en son
uirt q' uirt mē mēuel de uirt folle: uirt
ne crenus pas le mēuel de uirt uirt
et p'ouins de la mēuel de uirt uirt
fesses et al mēuel: le frere p' uirt
uirt. Donc est d' uirt uirt de uirt
fesses: q' loz p'nt uirt uirt uirt. Quant
il ot ce uirt li ch'antot uirt li p'ouins
se leuierent tou fons de la mer et uirt
uirt: en uirt les freres s'ant uirt
la nef de q' uirt ot ch'antot. Après
sen alerent p'les d' uirt uirt uirt de la
mer: s'ais brandans p'ce ap'nt uirt
passer la clere mer: en uirt uirt uirt
uirt uirt uirt uirt. S'ais brandans
uirt uirt uirt: q' uirt uirt uirt uirt
ne colonie: en mer a q' uirt uirt uirt
uirt uirt uirt uirt. S'ais brandans
de uirt uirt: q' uirt uirt uirt uirt
fust loz uirt. Quant il uirt uirt uirt: ap
uirt uirt uirt uirt: le frere uirt uirt
estoit haute de q' uirt uirt uirt. Cele co

loulle estoit couuerte dun conopien
 a tant euer clerz et parus quine
 neust pssir passer parmy. Li ne soent
 re quel chose al conopieuf estoit.
 mais il anoroit loz dargent et se fioit
 dunsome marquis. Li colombe estoit
 dun cler enst. Et ne bransant dist
 a se foy se foye auant aut ausse
 les uns ne et les autres et lun de
 euf se teust encrestiuef au pruis
 del conopien. Nout bel sepace du
 ne misse et seffertroit de la colode
 une mille en pfont en la mer. Cistul
 oier et frans d'auant dist. Oet la
 nesent nain pruis. quoyuans les
 oeureies ne signor. Cistul furiu
 enst la mer les aparut car la plus
 clere q'oures. Et il uoient des
 et de seuf. Sur ce quil iauoit nes les
 basses de la colode. Et li l'ouuerisire
 del conopien a guidir en la mer. Li
 clare a solei nestoit par inuours
 teds q'oures. Sals beuades mechant
 un ter p'uis del conopien. De iuy
 contes d'out et totis peies. Sals des
 d'uis. Li tesse lor par d'ous. Iste.
 ite colode et la colode desu q'oures.
 Li leuor a chalon ter solei p'un lom
 be oum. Sals brans mist am
 suser in ter colode de la colombe un
 ior li coit auent q'oures. Li
 Celine neust estoit p'uis. iuy. colof.
 Sili m'echer p'uis. ior. ior. ior. ior.
 Sili. ior. ior. ior. ior. ior. ior. ior.
 Li m'echer de conopien. Et une pli
 nue de li m'echer de la colombe qui
 g'ouir quine fenestre eunt tesof
 ter otte foy. Sals brans p'uis
 la platou et le calu. Li ordit. Sili
 f'ies nof ne et coit. p'uis. q'oures.
 Li viert qui sur m'echer ne eff'ier
 arance. Li f'iem aone le f'eu. Li d'eu
 et f'ies. Li f'eu. Li f'eu. Li f'eu. Li f'eu.
 Li f'eu. Li f'eu. Li f'eu. Li f'eu. Li f'eu.

[illegible][illegible]

BRENDANS SEEFAHRT.

- α) Französische Handschrift Nat.-Bibl. 13496, *Blatt 250 recto und verso; (Seite 214, 216, 218 u. s. w. bis 222.)*
- β) Französische Handschrift Arch. du Doubs 6, *Blatt xlvj recto und verso; (Seite 215, 217, 219 u. s. w. bis 223.)*
-

Die Wunderstadt,
der gestohlene Baum
und
die Schafinsel.

& uos uolez ra- 5

(Vgl. SS. 15, *pine faire* · Tierz iour apres lour aparut nre sires port &
115 und 215) *leu pour manoir ou peussent refere lour trauaux.*

Si come sainz brandans & si frere auironoi-
ent lisle · tierz iour aps trouerent entor none vn port ou
il auoit entree dune soule nef · errāmant se dresca sains 10
brandans & beneissa lentree qui estoit de pierre taillie
dune part & dautre de meruoillouse autour si com-
me murs · Quāt il issirent de la nef & il sesteurent
a terre · sainz brādans lour gmanda quil notessent mie
riens de la nef · il cōmancarent a aler par lisle · Adonc 15
lour acorut · I · chiens par · I · sentier encontre els & rint
es piez saint brandan si cōme chien solent venir es piez
de lor seignour ioie fesant · Sains brandans dist dont a
ses freres · bon mesaige nous a dex enuoie · or le sinōs
si come il nous manra par la velonte de deu · sainz bran- 20
dans & si frere sequerent le chien de ce qua vn menoīr mont
richemant herbegiez de liz & de beax sieges & de eue a lauer
lour piez · Quant il se furent essis · sainz brandans lour
dit frere gardez que deables ne uous decoīuent · Ie en uoi
· I · qui · I · des · III · freres qui vindrent aps nos amo- 25
neste a faire mont trespesme larrecin pour ce uous pri que uous
priez pour lame de lui quar ses cors est liurez en la po-
este au deable · En cele meson ou il estoīēt essis pandoient

Die Wunderstadt,
der gestohlene Baum
und
die Schafinsel.

et uof uoles ra- 5 (S. 115, Z. 5)

pine faire · Trois iors || apres lor apparut nre fires port &
lieu por manoir ou il se reposaient ·

Sj come · s' · brandam et si frere aui-||ronoi-
ent lille · trois iors apres || rouerent entour none un port ou
il || auoit entree dune seule nef · Erranmēt || se dre 10 (S. 115, Z. 10)

et benei lentree || q stoit de pierre taillie

dune part & || dautre haute 9-
me mur · Q^{ant} il issirēt || de la nef (.)
.)* · saïs brandam lor dist quil || nostaient
riēs fors de la nef · Il cō-||mécierēt a aler par lille · adonc 15 (S. 115, Z. 15)

lor || acorut unf chiens p · i · sentier encō-||tre eus · et uint
af pies · s' · brandam || ioie faisant si cō chiens
a sō signor · || Saïs brandanf dist a
ses freres · bon || mesage nos a dex mande · or le siu-||ons
si cō il nos menra par la uolen-||te de dieu · Saïs bran- 20 (S. 115, Z. 20)

dan' et si frere || siuient le chiē tresqua un manoir || ml't
richemēt herbergie · (. . . .)** et de biauſ fie-||ges et de aigue
a lauer 22 b

lor pies · Q^{ant} || il se furent assis · s' · brandans lor
dist · frere : gardes q̄ diable ne v⁹ decoiuent · || jen uoi
un qui un des trois freres qⁱ uindrent apres nos amo- 25 (S. 115, Z. 25)

neſte de || ml't pesme larcin · por ce v⁹ pri q̄ vouſ ||
pries por lame de lui · Car son cors est || liures en la po-
este au diable · En cele || maison ou il estoient assis pendoiet ||

* Hdschr. 1553 hat hier (S. 15, Z. 15): et faissent en le terre; in allen übrigen zehn Handschriften (183, 185, 413, 423, 1716, 6524, 13496, 17275, 20330 und 23117): et il furent a terre, resp. et il (s')esturent (hors) a terre.

** In allen übrigen elf Handschriften: de liz.

(Vgl. SS. 17, 117 und 217) *enuiron uesteas [250 b] de diuers metax · frain & cor a-
uirone dargent · Sainz brandans dist a son sergent · qui
soloit seruir les freres · amis aporte nos tel viande come
dex nous a apereilliee · Cil troua vne table mise · les na-
pes estandues seure · & pains a merueilles blans dessus & 5
poissons · 5 b*

*Sains brandans beney le mangier · & si dist regeissons
& amons deu · dou ciel qui done viande a touz viuanz Sains
brandans & si frere mangerent · & glorifierent deu · & beurerent tant
9 il voldrent · Apres le mangier graces furent
randues · Li homs qui les seruoit lor dist Reposez nous hui 10
mes en ces liz dont ie uoi ceanz de beaux · & de bien ator-
nez · quar nous en auez grant mestier pour le traual que
uous auez soffert · il sendormirent quant il furent couchie ·
Si come il dormoient · Sainz brandans vit · I · deable en semblan-
ce dun enfant ethiopien qui tenoit · I · frain en sa main 15
dont il se ioit deuant le frere qui estoit venuz avec les
autres · II · apres saint brandan · Sainz brandans se le-
ua si cōmanca donc a orer de ci q^a iour · La matinee
quant li frere orent le seruise deu fet · il se partoient
dillec pour aler a lour nef · il trouerent la table aperoil- 20
lie · si come deuant Ensinc demorerēt illec · III · iourz d^e
· III · nuiz p la volente de deu qui lour aperoilla lour riure ·
come cil qui ne defaut a nul des suens.*

*Apres se parti sainz brandans dillec a
touz ses cōpaignons · il cōmanca dont a di[250 c]re a ses fre- 25
res · mi ami gardez que aucuns de vous nāport riens de
ceste ysle · Il respondirent tuit peres · Ia dex ne rui-
le que nous violons nre orre de nulle mauuaise oure ·
Sains brandans lour dist nost^e freres dont ie parlai ier*

(Vgl. SS. 19, a uous a . i . frain dargent en son sain que li deables li
 119 und 219) bailla anuit . quāt li freres oit ce . il geta le frain
 de son sain & chei es piez saint brandan plorant & di-
 sant . Pere ie ai pechie pardone le moi & prie por moi que
 mame ne perise . Saiz brandans & tuit li frere se mistrent 5
 a terre & prierent por lui . quant il orent finees lour
 prieres & il se furent drecie . il virent . i . petit
 ethiopien saillir de son sain criant & disant . hom de deu
 pour quoi me gietes tu de mabitation ou ie hai habite . vii .
 anz & tu me gietes de mon heritaige . Sainz brandans li dit 10
 dont ie te comant ou nom de nre seignor ih'u crit
 que tu ne faces mau a nul home deuant le iour dou ieuse .
 Sainz brandans dist apres au frere . recoif ton sauueor
 quar tame istra ia de ton cors . & en tel leu sera ta sepul-
 ture . Et li frere qui avec toi vint de nre meson sera 15
 rauiz en enfer . Li freres recut corpus domini & lors
 issi lame de son cors . que li ang'le enporterēt voiant
 touz les freres . en ioie . S' . brandans enterra le cors
 illec.

Dillec vindrent li frere au riuage de lis-20
 le ou lour nef estoit . si gme il entrerent en la nef vns homs
 lor acorrut qui portoit plein corbeillon de pain & vne chan-
 ne daigue . [250 d] prenez buuez 9 de la main de ure

(Vgl. SS. 21, 121 und 221) *serf · vous auez longue uoie a aler aicois que vous truissoiz confort · cist pains ne ceste aigue uos durra deci qua la pasque · Quant il orent receu ce bien-fait il gmacerent a nagier en ocecan · & ne mairioient que · II · foiz la semaine · Ensint nagerent par les diuers 5 leus doccean.*

Si come il naigoient vn iour il uirent vne isle auques pres dels · Si come il naigoient a celle isle · I · bons venez lour vint en aide qui sanz t^uail sostenir les mena en lisle · la nef sestut au port · Sains brandans comanda dont ses freres a issir fors de la nef & il si firent · Sainz brandans sen issi apres · il comacerent a aler par lisle & virent grant plante de douce aigue decorre de diuerses fontaines ploines de poissons · Sains brandans dist dont a ses freres · fasons ci le seruise deu quar 15 il est hui li iuesdi de la cene · il remestrent illuec de ci qua semadi de la sainte pasq̃ · Si come il aloient par cele isle · il trouerent diuers fox de berbiz & toutes de blanches color & tant en i auoit quil ne porent veoir se berbiz nom · Sainz brandans apela donques ses freres si 20 lor dit · prenez ce que mestier uous iert au iour de pasques · il firent son comant & pristrent vne berbiz qui les sui ausi q̃ sele fust priuee de ci qua saint brandan · Il dist donc a · I · de ses freres que il li amenassent · I · blanc aignel · cil acompli son gmant · Si come il [251 a] o- 25 rent aperoillie ce que mestier lor estoit · A landemain · I · hons lour aparut qui portoit pleine corbeille de pains & autres choses que mestier lour estoit · il les mist deuant saint brandain · puis li chei · III · foiz es piez & si li dist · Oz tu margerie de deu dont hay ie deserui que tu soies peuz 30 en ces sains iorz dou travail de mas mais · Sains brandans

ferf · v⁹ aues longue uoie a aler || ancois que voz
 truiefef 9fort · Cist || painf | ne ceste gue ne v⁹ faurra
 deci || a la pafq̄ · Q^{ant} il orēt receu ce bien ||
 fait | il 9mēcierent a nagier en occean · || & ne mengoiēt q̄
 i · foif la femainne · || Enfi nagierēt p l diuerf 5 (s. 121, z. 5)
 lieuf doccean ·

Sj cō il nago nt un ior il uirent || une il-
 le pref deus · Si cō il na-||goient a cele ille · vn
 bon uent lor || uint qⁱ fanf traual foftenir les
 me-||na (... ..)* au port · Saīs brandam 9-10 (s. 121, z. 10)
 māda || fes freres iffir f rs de la nef · et il || fi firent ·
 Saīs b ndanf fen iffi apf · || Il 9mēcierēt a aler
 par lille · et uirēt || g^{ant} plente de douce aigue de
 diu'-||lef fōtainnes plaīnes de poiffons · || Saīs bran-
 dās dift a fes freres · fai-||sons ci le feruice dieu · Car 15 (s. 121, z. 15)
 il eft hui || le ioedi de la cene · Il mestrent iluec || de-
 ci au famedi de la faīte pafq̄ · Si cō || il aloiēt
 p cele ille | il trouerent di-||uerf fous de berbis totesf
 blanches · || Et tāt en i auoit quil ne ue-
 oient fe || berbis nō · Saīt brandam apela fef || freres fi 20 (s. 121, z. 20)
 lor dift · Prenes ce q̄ mestier || v⁹ eft au ior de la paf-
 q̄ · Il priftrent || une berbis qⁱ les
 fiui aufi cō fe ele || fust priuee deci la ou · s' · brandanf || ert ·
 Il dift donc a · i · de fes freresf quil [xli] d li amenaffent
 un blanc aignel · Cil a-||compli fon 9mant · Si cō il o-25 (s. 121, z. 25)
 rēt apa-||rillie ce q̄ mestier lor eftoit a lende-||main · vnf
 hōs lor apparut qⁱ portoit || plaīne corbelle de pain et au-
 tre cho-||se qⁱ mestier lor eftoit · Il les mift deuāt ||
 · s' · brandan · et li chai troif fois af pief || et dift ·
 O tu margerie de dieu dont ai || ie deferui q̄ tu foies peus 30 (s. 121, z. 30)
 en cef fainf || iors del traual de mes maīs · Sainf || brandās

* *Hdschr. 1553 hat hier eine ganz andere Satzconstruction; in den
 übrigen zehn Handschriften hier: en (oder a) lisle · la nef s'estut.*

(Vgl. SS. 23, 123 und 223) *le leua de terre puis le besa & si li dist . filz n̄res si-
r' ih'u criz nous a cest iour done q̄ nos i celebrons sa
sainte resurreccion . Li proudons respondi a saint bran-
dā . Peres nous celebrez ce saint semadi & demain chante- 5
roiz n̄re messe en cele isle que nous ueez ci pres pour
lonor de la feste de la resurreccion . Quant li proudons
ot ce dit . sains brandans comanca le seruise deu & apres
le seruise aperoilla li homs ce que mestiers lour fu
a landemaī . Quant il ot toutes les choses que lour co-
uenoient mises en la nef il dit a saint brandan . Pere n̄re 10
nef ne puet plus porter que ie i hai mis . Ie uous en-
uoiere iusques a . VIII . iourz viande & boiure de ci q^a la
pentechoste . sainz brandans li respondi . que sez tu ou nous se-
rōs apres ces . VIII . iorz . li hons li dist . Ceste nuit seroiz
en ceste isle que vous ueez ci pres & demain de ci a la sexte 15
hore nagerez apres de ci a vne isle qui nest mie loing de
ceste contree oriant . cele isle est apelee li paradis des
oiseas illec maidroiz de ci es huitaues de la pen-
techoste . apres ces paroles demanda sainz brandans pour quoi
cēs b'biz estoient si granz q̄me buefs . cil li respondi . 20
nuls ne requieult [251b] lour lait ne nus yuers ne les destroit
ainz demorent nuit & ior en cels pastiz & pour ce sunt e-
les greignors ici quē uoz contrees.*

le leua de terre puis le bai-||fa et li dist . filz n̄re fi-
 re ih'ucrif nos || a celi lieu* done q̄ nos i celebrons fa
 fai-||te resurrection . Li preudom respondi a || . s' . bran-
 dam . Peres vos celebres ce . s' . || samedi . et demā chante-
 rois uostre || messe en cele ille q̄ v⁹ uees ici pres . || por 5 (S. 123, Z. 5)
 lonour de la faïte resurrection . || Q^{ant} li preudonf
 ot ce dit . Sains bran-||dans gmenca le seruice dieu . et apres ||
 le seruice apparilla li preudons ce q̄ || mestier fu
 a lendemain . Q^{ant} il ot to-||tes les choses qui lor g-
 uenoit mis || en la nef . j l dist a . s' . brandan . peres || vostre 10 (S. 123, Z. 10)
 nef ne puet plus porter q̄ ie || i ai mis . je v⁹ en-
 uoiera iusques a . viij . || iors uiande et boiure deci a la
 pente-||coste . Sains brandās li respondi . q̄ || ses tu ou noz se-
 rons apres cef . viij . || iors . Li hons li dist . Ceste nuit seroif ||
 en ceste ille q̄ v⁹ uees ci pres . Demā || deci a la sexte 15 (S. 123, Z. 15)
 eure apres nageroif || deci a une ille qui nest pas loing de ||
 ceste gtree en orient . Cele ille est ape-||lee li padis des
 oisiaus . et ilueques || maindrois deci as octaues de la pē-||
 tecoste . Apres ces poles demanda || . s' . brandans por quoi
 cef berbif estoï-||ent ausi gandes gme bues . Cil li ref-||pondi . 20 (S. 123, Z. 20)
 nus ne recuelt lor lait . ne nus || iuers ne les destraint .
 ainf demorēt || nuit et iour en ceste pasture . et || pour ce sont el-
 les greignorf ici . || que en uostres gtrees.

* Mit Ausnahme der Handschriften 1716 (S. 123, Z. 2: ior) und 13496 (S. 222, Z. 2: iour) haben alle übrigen, wie das Besançon-Fragment: lieu.

BRENDANS MEERFAHRT

ANMERKUNGEN

zum Texte der Hd Schr. 1553.

Anmerkungen.

Titel. — Die Erzählung von Brendans Meerfahrt beginnt — mit den Worten: ‚Brandainnes fu uns‘ &c. — in der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 1553, oben auf der ersten Spalte des Blattes 255. Auf der Rückseite des vorhergehenden Blattes findet sich unten in der letzten Spalte in roter Schrift der Titel: ‚De saint Brandaine le moine‘; weiter, ganz unten am Rande, als Anmerkung des Schreibers für den Anfang des nächsten Bogens, die Worte: ‚Brandaine fu vns‘.

Kap. 1. Brendans Abstammung und Heimat.

Die Einleitung ist in unserer Handschrift kürzer und zugleich schlichter als in den anderen französischen Brendan-Handschriften.

31. **Brandainnes.** — Die Thatsache, dass der Name Brendan bei den verschiedensten Völkern, natürlich in wechselnden Formen, auftritt, spricht deutlich für die Popularität der brendanischen Legende. Aus unserem Jahrhundert kann England z. B. den berühmten Admiral Sir J. Brenton und den theologischen Schriftsteller L. C. L. Brenton aufweisen; seit dem 10. September 1712 hat der schottische Herzog Douglas-Hamilton Sitz im Englischen Oberhause als ‚Duke of Brandon‘ (Burgflecken in Suffolk) und im Jahre 1598 versuchte Samuel Brandon in seiner antik-klassischen *Virtuous Octavia* gegen das phantastische Shaksperedrama Opposition zu machen. In Deutschland begegnet uns der Familienname Branden sowie die italienische Namensform des einflussreichen Märchendichters Brentano. In Portugal hat z. B. ein Luys Pereyra Brandams eine romantische Epopöe *Elegiada*, 1588, herausgegeben; ein Antonio Brandão (1534—1637) hat die ältere Geschichte seines Vaterlandes geschrieben und — um zu unseren Tagen zu kommen — der

Herausgeber hatte vor kurzem in Lissabon als Tischgenossen bei einem *jantar de gala* 'o sr. conselheiro' Sá Brandão. Vgl. auch in der *Einleitung* die Anm. S. IX.

3₁. **Sains.** — Obgleich Brendans Heimatsinsel vor allen anderen die *INSULA SANCTORUM* heisst, weil sie im Laufe der Jahrhunderte der Christenheit so viele Heilige geschenkt, gehört doch der berühmteste ihrer Söhne nicht zu denen, die von der katholischen Kirche unter die Heiligen erhoben wurden. Die damaligen Heiligen Irlands verdanken sämtlich ihr Ansehn als solche allein ihrem eigenen Volke; ihre Heiligsprechung vollzog sich in den Zeiten, da die Päpste das Vorrecht der Kanonisierung noch nicht sich selbst vorbehalten hatten.

3₁ und 3₈. **Nies.** — Dies Wort hat in den Brendan-Texten noch die ursprüngliche Bedeutung des lateinischen Grundwortes.

3₃. **Mumensijens.** — Mumonia ist Munster, die südwestliche Provinz von Irland. Vgl. Hdschr. in Arras, Bibl. publ., Nr. 307, früher 851, Blatt 127: *„En la terre d'Yrlande, qui est .j. grans illes, et tant est grans qu'il contient en soi .iiiiij. roiaumes, en cele partie d'Yrlande ki se trait vers Escoche, ke li Yrois apelotent adonques Muminenche, et ore l'apelent Monestere, regna .j. rois qui ot a non Fondloga; et Brendins, . . .“*; s. PAUL MEYER, *Romania*, XVII, 1888, S. 384.

3₄. **Peres.** — Brendan war vom Jahre 564 an bis zu seinem Tode Abt des von ihm gegründeten Klosters Clonfert; bei jeder Gelegenheit wird er in unserem Texte als solcher bezeichnet. Obwohl Clonfert noch zu Lebzeiten des Heiligen Bischofssitz wurde, ist doch der Gründer des Klosters nicht auch dessen Bischof geworden. Dies geht daraus hervor, dass das Book of Leinster, das die Heiligen Irlands in bestimmter Weise gruppiert, unseren Brendan nicht unter den Bischöfen, sondern unter den Priestern anführt.

3₄, 5. **Trois mile moignes.** — Lateinische¹ wie altfranzösische, sowohl poetische als auch prosaische Versionen der *NAVIGATIO STI BRENDANI*, sprechen von 3000 Klosterbrüdern; 3000 Mönche hatte St. Finnian, nach der *VITA STI FINNIANI*, COLGAN, *ACTA SS.*, 1645, S. 401, Sp. 2 (vgl. ebendasselbst S. 192,

¹ S. doch z. B. Pariser Hdschr. Nat.-Bibl., Nouv. acq. lat., 1606 (11. Jhdt), Blatt 20 v°: *„Centum milium fere monachorum pater“*.

Sp. 2 und S. 402 Sp. 2: *„De numero Monachorum testantur . . .“* &c.); 3000 auch St. Comgall, nach der *VITA STI COMGALLI*, BOLL., *ACTA SS. MAII*, II, 1738, S. 583, Sp. 2. In den englischen Brendan-Versionen dagegen ist unser Abt der geistliche Vater von 1000 Mönchen; ebenso in einem der ältesten gedruckten Texte, die Brendan erwähnen, in Ptolemäus' *Geographia*, ED. Ulm, 1486, s. v. *FORTUNATAE INSULAE*; s. A. E. NORDENSKIÖLD, *FACSIMILE-ATLAS, with reproductions of the most important maps printed in the XV and XVI centuries*, Stockholm, 1889, gr. in-fol., S. 16: *„Hic Brandianus magne abstinence vir . . . pater 1000 monachorum has insulas septennio perlustrat.“* Die provenz. Prosa hat hier, wie Hdschr. Maz.-Bibl. 1716 &c.: *„Payre foc de motz monges“*.

Kap. 2. Erzählung des Barintus von der *TERRA REPRO-MISSIONIS SANCTORUM*.

3₈. **Oratoyre.** — Die alten Kirchenbauten Irlands, die aus der Zeit vor der anglo-normannischen Eroberung stammen, sind, trotz einiger Abweichungen, romanischen Stiles. Älter aber sind in Irland die ‚Oratorien‘, welche vielleicht die allerälteste Form religiöser Bauten sind, ehe die Basiliken zu christlich-religiösen Zwecken benutzt wurden; s. H. G(AIDOZ), *Rev. celt.*, III, 1876—1878, S. 479; nach demselben Gelehrten, a. a. O., S. 107, soll eine dieser alten Betstätten, in Kilmalkedar, Kerry, jetzt als Schweinestall dienen. Von einer noch vorhandenen Betkapelle, die bis auf den heutigen Tag Brendans Namen trägt, berichtet z. B. Geo. PETRIE, *The ecclesiastical architecture of Ireland, anterior to the anglo-norman invasion*, Dublin, 1845, part ii, sect. ii, *Antiquity of Irish ecclesiastical remains*, S. 127: *„As characteristic examples of these ancient religious structures, still remaining in sufficient preservation to show us perfectly what they had been in their original state, I may point to the monastic establishment of St. Brendan, on Inishglory, off the coast of Erris, (S. 128) in the county of Mayo, erected in the beginning of the sixth century“*. Ferner O'HANLON, a. a. O., S. 456: *„About a mile, west of the village denominated Cross, in the parish of Kilmore, off the coast, and in the barony of Erris, county of Mayo, there is an Island called Inisgluair, or Inishglora (ir. inis,*

Insel; *gloir*, lat. *GLORIA*)¹, which is held to have been sacred to St. Brendan. This Island is now inhabited; but, it contains the ruins of three small churches. There, St. Brendan's Oratory — the oldest — is shown, which gives some reason for supposing he lived within it, for a time. Even yet, a (S. 457) wooden statue of the saint is there preserved, and mounted on a rude wooden table, intended to represent a pedestal or an altar. The accompanying interior illustration was drawn on the wood, from a sketch, in the Royal Irish Academy's Collection, by W. F. WAKEMAN. It was engraved by Mrs. MILLARD'.

37. *Lande*. — Dies Wort bedeutete im Altfranzösischen nicht, wie heute, 'Heide', sondern 'waldige Gegend'. Die lateinischen Prosahandschriften, die *VITA METRICA STI BRENDANI*, die älteste altfr. versifizierte und auch die altfr. prosaischen Versionen haben hier *SALTUS*, *saut*; ein altfranzösischer Text, (s. GODEFROY, *Dict.*, s. v. *Sault*) hat sogar: '*le sault, c'est a dire la lande*'. Nicht weniger berühmt als dieser *saut* (s. Hdschr. 1716, &c.) war beispielsweise '*le saut Tristan*', bei Dartmoor in Cornwall; s. GASTON PARIS, *Tristan et Isolde*, *Rev. de Paris*, 1894, n° du 15 avril; vgl. auch *Tristan*, ED. FR. MICHEL, I, 1835, S. 48.

37. *Vertus*. — Ir. *fiert*, Gen., *ferta*, ist Lehnwort aus lat. *VIRTUS*; Clonfert (s. *Einl.*, S. XVI), altir. *Cluain-ferta Brenainn*, ist dann wohl nichts anders als die Übersetzung von *SALTUS VIRTUTUM BRENDANI*, Li Lande des vertus Brandainne. Ungenau also haben hier SCHIRMER (a. a. O., S. 8, Anm. 6): 'Grab', WARD (a. a. O., S. 516): 'Grave', und DE GOEJE (a. a. O., S. 24, resp. 64): '*SALTUS SEPULCRI BRANDANI*'; er fügt überdies hinzu: '*Le monastère (de Clonfert) reçut ce nom parce que Brandan y a été enseveli. De ce que le moine qui écrivait la Navigatio a pu rendre le mot ferta par VIRTUTIS, on est tenté de conclure qu'il n'était pas Irlandais de naissance*'. JUBINAL dagegen (*PRÉFACE*, S. III) übersetzt recht: *prodiges, miracles*, denn *VIRTUS*, ist hier: *MIRACULUM*, vgl. *Ev. Marci*, VI, 5: '*Et non poterat ibi virtutem ullam facere*,

¹ Vgl. '*En Comacia (Connaught) en occiden ha una ilha que seguon que hom ditz, es sacrada per S. Brandam . . . L'escollivadors de la terra apelo aquesta ilha ilha de gloria*'; s. J. ULRICH, *Frère Philippe: Les Merveilles de l'Irlande. Texte provençal*, Leipzig, 1892, Kap. *De la Ilha de gloria*.

nisi paucos infirmos, impositis manibus, curavit. Eine ehemals Notre-Dame-des-Miracles benannte Kirche zu Aubervilliers (Dép^t de la Seine) heisst nunmehr Notre-Dame-des-Vertus.

38, 9. **Barintes** . . , **nies Neil**. — Lat. *BARINTUS, NEPOS NEIL*, d. i. Barrind O'Neil. Ein Barrindus, Abt eines Klosters im Gebiet der O'Neil (*monasterii quod est in confinio Mumoniensium, . . . in terra nepotum Neil*) ist erwähnt von J. USSHER (*Brit. Eccles. Antiquitates*, ed. 1687, S. 498), und in dem Leben des Nationalheiligen von Wales, St. Dewi (nach G. von Monmouth † 542), wird von einem Zusammentreffen berichtet zwischen Barre, *Hibernensium abbas*, und dem hl. Brendan, *qui super marinum cetum miram ducebat vitam*; s. BOLL., *ACTA SS. MARTII*, I, 1735, *VITA STI DAVIDIS*, S. 44, Anm. d. Auch in einer Brüsseler Handschrift der ir. **Betha Brenainn** findet sich eingeschoben die Erzählung von einem Besuche, den Barintus **mac meic Neill** bei unserem Brendan machte; s. STOKES, a. a. O., S. 351, zu 3562. — St. Barintus soll im Jahre 548 oder 552 gestorben sein; s. BOLL., *ACTA SS. SEPTEMBRIS*, VII, 1867, S. 130—139.

318, 19. **Mernoc**. — Der Name dieses „Abtes der *INSULA DELICIOSA*“ lebt noch fort in dem schottischen Ortsnamen Kilmar-nock (cell, lat. *CELLA*), welche Benennung auf den Bischof und nachmaligen Schutzheiligen dieses Ortes (in Ayrshire, mit der Eisenbahn 21 engl. Meilen sw. von Glasgow), einen St. Mernoc, zurückgeführt wird, dessen Tag auf den 25. Oktober fällt.

319. **Pourueeres**. — Londoner versif. Brendan, V. 85 und 86, hat hier: *frerre Del lui* = *FRATER LOCI*? S. G. GRÖRER, *Ztschr. f. rom. Ph.*, III, 1879, S. 134, Z. 6—9.

320. **Curieus**. — Dies Wort tritt häufig in Gesellschaft von *religieus* auf: *religiūs: (el servise Deu) curiūs*, Adgar, *Marien-Legenden*, ed. C. NEUHAUS-W. FOERSTER, Heilbronn, 1886, S. 117; *religieuse: (de vraie humilite) curieuse*, Gir. de Rossillon, ed. MIGNARD, Dijon, 1858, S. 105, V. 2391, 2392; u. s. w. Vgl. auch z. B. *Li bons curieus Ypolites* in der Legende dieses Heiligen, Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 412, früher 7019⁸, Blatt 91, r^o, Sp. 1, und Londoner Hdschr. Brit. Mus., Addit. 17275, Blatt 100, u. a. m. Mit 320: *curieus* ist zusammenzustellen 103^{28, 29}: *solitaires*, lat. Text: *SOLITARIUS*. Ein solcher konnte an einem einsamen Orte

in der Nachbarschaft des Klosters leben, ohne deshalb aus der Gemeinschaft der Klosterbrüder ausgeschieden zu sein. Vgl. in England FINANUS RECLUSUS (6. Jhdt) und BECCANUS SOLITARIUS (7. Jhdt); in Frankreich einen gewissen ‚*Philippe le Solitaire*‘ (11. Jhdt) und in Neapel ‚*un santo Solitario*‘ (15. Jhdt) u. s. w.; s. *Romania*, XX, 1891, S. 39, 40. Die Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 2446, früher 8185, (16. Jhdt), *Les quinze Oroisons sainte Brigide*, beginnt: ‚*Une femme recluse et solitaire nommee Brigide*‘, und ebenso die etwas ältere schwedische Handschrift Stockholm, Kgl. Bibl. A. 36, *Sta Birgitta's XV Böner: „Een eenlik quinna ok innelukt . . .“*

5₁. **Dales le mont de pierre** (JUXTA MONTEM LAPIDIS). — Hierin sieht DE GOEJE (a. a. O., S. 4, Anm. 3, resp. S. 44, Anm. 3) einen Eigennamen: *Le mont de la Pierre*. In der engl. Prosa: ‚*The mounteyne of stonns*‘, Londoner Hdschr. Brit. Mus., Addit. 11,565, Blatt 59, Sp. 2; ‚*The Mountaynes of Stones*‘, ED. WYNKYN DE WORDE, 1527, und TH. WRIGHT, 1844.

5₁₅. **Complie**. — Die ‚Komplete‘ ist, wie der Name angiebt, das letzte Stundengebet, der Beschluss des ganzen täglichen Offiziums. Sie fand bei Sonnenuntergang statt; vgl. S. 43, Z. 3 ff.: ‚*Il est ia tans que nous retornons . si que toutes les choses soient faites de iours . et ensi . . . trestout se hastoient a'aler a complie*‘. Vgl. ferner unten die Anm. zu 3₁₇.

5₂₃. **Nues**; 7₂₄, 97₁₇ und 99₂₈, **Oscurte**. — Vgl. z. B. die Nebelwand im **Erec**, und a. a. Stellen.

5₂₈. **Arriuier**. — Unser Text kennt dieses Verbum nur in Verbindung mit *nef* und in der Bedeutung ‚landen‘, ‚anlanden‘. Während bei *nef*, jetzt ‚Schiff der Kirche‘, durch Metapher eine Verengerung des Begriffes stattgefunden hat, liegt bei *arriver*, jetzt ‚ankommen‘, eine Erweiterung des Begriffes vor, welche gewiss mit der grossen Ausdehnung der französischen Küste zusammenhängt; s. H. SUCHIER, im *Grundriss der roman. Philol.*, Kapitel: *Bedeutungswandel*.

5₃₁, 32 und 99₁₆. **Pierres precieuses**. — Ähnlich schildert im A.T. Hesekiel den Lustgarten Gottes als einen Garten voller Edelsteine, und ebenso im N.T. Johannes das neue Jerusalem.

5₃₃ und 99₄; 20₁ 21₁. **Trouuerent .i. flueue grant uenant parmi l'isle; li flueues . . . deuise ceste isle**. — Über die

Litteratur von den alten Sagen von diesem Strom, der das Land der Verheissung scheidet, s. C. SCHRÖDER, *Sanct Brandan. Ein lateinischer und drei deutsche Texte*, Erlangen, 1871, S. XII, Anm. 18. Man vergleiche auch: *On sait que l'existence d'une île coupée par un grand fleuve et située à l'occident de l'Irlande fut, sur la foi des Irlandais, un dogme pour les géographes du moyen âge*; ERN. RENAN, *Essais de Morale et de Critique*, Kapitel: *La Poésie des races celtiques*, 1859, S. 375; 3. Aufl., 1868, S. 444. Moderne Autoren wie z. B. MAC CARTHY, die der Ansicht sind, dass Brendan bis nach Amerika gekommen sei, sehen in dem Strom, an dessen Gestade die Mönche umkehrten, den Ohio; s. SCHIRMER, a. a. O., S. 63.

7₁₉, und 99_{23, 24}. *Nostre sires est lumiere de cele isle; li lumiere de cheli est ihū cris.* — Reminiscenz aus der *Offenbarung Johannis*, XXI, 23: *„Et la cité n'a pas besoin du soleil, car la clarté de Dieu l'a éclairée, et l'agneau est son flambeau“*. Vgl. auch, im A.T., das *Buch Jesus Sirach*, I, 31: *„Car la lum de Deu es la via dell“* (nach S. BERGER, *Romania*, XIX, 1890, S. 522, Sp. 1). Ein italienischer Gelehrter hat denselben Gedanken bei Dante wiederfinden wollen: *„E la luce che è in quest'isola è luce di Cristo dice la leggenda di San Brandano; chi non ricorda come il sole del Purgatorio sia precisamente Cristo medesimo? Il poeta esplicitamente non lo dice; ma ne dà tali contrassegni da non far lecito il dubbio“*; s. *Giorn. Storico della Lett. ital.*, XXXII, 1898, S. 178.

7_{33, 34}. *Vo fins est deuant le porte de paradys.* — Vgl. Brunetto Latini's *Tresor*, ED. P. CHABAILLE, 1863, Buch I, IV, Kap. 123: *„En Inde est Paradis terrestre . . . Et sachiez que apres le pechie dou premier home, cist leus fu clos a touz autres“*.

9₈. *L'oudeur des uestemens; l'odeur de parfum, symbole de sainteté.* — Diese anmutige Vorstellung begegnet auch sonst oft, z. B. in *Alexandre le Grand* (ED. P. MEYER, II, 1886, S. 359) *le vieillard dont les vêtements répandaient une odeur délicieuse*; und noch viel später, im 16. Jhdt, wird uns erzählt: Da Thomas Morus die Seinigen verliess, um auf das Blutgerüst zu steigen, blieb denen, die den Märtyrer in seiner letzten Stunde berührt, ein sanfter Wohlgeruch zurück; s. *The Life of Sir Th. More, by his great-grandson, with biograph. preface, notes, and other illustrations, &c.*, Kap. 11.

9₂₁. **Le mandement nouuiel.** — *Ev. Johannis*, XIII, 34: *„Mandatum novum do vobis: Ut diligatis invicem“.*

Kap. 3. Brendans Vorbereitungen zur Reise, Besuch bei Ende.

11₄ ff. **En auons nous laissie nos peres et nos meres et nos hiretages . . .** — Vgl. im N.T.: *„Relinquere domos, aut patrem, aut matrem, aut . . .“* &c., *Ev. Matthäi*, XIX, 29.

11₁₀. **Dont ordenerent . . . a juner .xl. iours.** — Anspielung auf das 40tägige Fasten Christi in der Wüste. Vgl. auch: *„Moyses famulus Domini jejunavit .xl. diebus et .xl. noctibus ut legem Domini mereret. Descendit Moyses de monte portans secum duas tabulas . . .“* &c.; *„xl. jors . . . En la montagne il (Moyses) jeuna, Quant Dieu les tables li donna, . . .“* &c., *Le Miracle de Théophile*, ED. D. MAILLET, Rennes, 1838, S. 58; ED. POQUET, Paris, 1857, Sp. 63.

11₁₃. **Prouuost.** — Der ‚Propst‘ (*PRAEPOSITUS*), d. i. der geistliche Vorsteher eines Klosters, unterstand dem Abte, half ihm in den Amtsgeschäften und vertrat ihn in seiner Abwesenheit.

11₁₆. **Aende.** — St. Endes Tag im Kalender ist der 21. März; s. *The Calendar of Oengus*, ED. WH. STOKES, Dublin, 1880, S. lxiv. Dieser väterliche Freund Brendans hatte sich — ungefähr zur Zeit von Brendans Geburt — auf der grössten der heidnischen Araninseln, an der Westküste von Irland, angesiedelt, welche Insel er von dem ersten christlichen König von Munster, Oengus mac Nat-fraech († 487 oder 489, nach dem Zeugnis verschiedener Annalen; s. *Einl.*, S. XII, Z. 7), zum Geschenk erhalten hatte; hiervon eine ausführliche Schilderung in der *VITA S. ENDEI ABBATIS ARANIENSIS*, von Augustinus Magradin (s. COLGAN, a. a. O., *Die XXI. Martii*, Kap. 12 und 13): *„S. Endeus ad Regem Momoniensium qui dicebatur Oengus mac Natfraich accessit . . . ut scilicet licentiam habitandi insulam quae Arann dicitur ab eo obtineret. Uxor quoque illius Regis erat soror S. Endi . . .“* &c. Kap. 13: *„Petens ergo S. Endeus a Rege insulam praefatam, respondit ei . . .“* &c. In einem ebenfalls von COLGAN (a. a. O., S. 724, Sp. 1 unten) zitierten Brendan-Text ist ausdrücklich an dieser Stelle (S. 110, Z. 13–16, resp. S. 10, Z. 13–16) gesagt, dass Brendan auf der Insel Aran den hl. Ende besuchte.

Was Brendans Besuche bei anderen Heiligen betrifft, so erwähnt derselbe COLGAN solche bei S. Finnianus, S. Keranus, S. Senanus u. s. w. (a. a. O., S. 395, 462, 535 u. s. w.), und ebenso berichtet der *Codex Salmanticensis* von solchen bei S. Rodanus, S. Kannechus, S. Albanus u. s. w. (ED. SMEDT & BACKER, Sp. 319, 388, 531 u. s. w.); s. auch *Einl.*, S. XV: *Besuche B^s*.

Kap. 4. Bau des Schiffes.

11₂₁. **En le hauteche d'une montaigne . . .** — Wie einst, nach Sallustius' Bericht (*Historiarum Fragm.*, Buch I, Kap. 61; auch Plutarch. *Sertor.*, Kap. 8 und 9), Sertorius, sich nach den ‚atlantischen Inseln‘, dem alten homerischen Wohnplatz der Seligen, hinräumend, von Spaniens Küste aus seine sehnsüchtigen Blicke nach Westen richtete, so hier Brendan von Irlands Felsen-ufern aus. Auch in der ir. **Betha Brenainn** geht unser Heiliger, bevor er den Bau des Schiffes beginnt, auf einen Berg am Meeresstrande und blickt gegen Sonnenuntergang nach dem ersehnten ‚Land der Verheissung‘, **tír** (lat. *TERRA*) **tairngire**. — Noch in unseren Tagen wird Brendans Andenken an eben diesem Platze gefeiert; hierüber hat z. B. [Miss] M[ARY] F[RANCES] CUSACK, *A History of the Kingdom of Kerry*, London, Dublin, Boston, 1871, S. 392 ff., folgendes zu erzählen: *‚This historically famous hill (s. Einl., S. XVII) is situated about five miles north of Dingle, and so near the sea-coast that the summit is generally capped by clouds. The mountain is one of the highest in Ireland, and on the summit there are the ruins of an oratory, an ancient stone-paved causeway leading to it. (S. 393.) The oratory stands in a slightly intended or hollow space on the extreme summit of the mountain, and commands an unobstructed view on all sides. The stone altar faces the east; a well dedicated to St. Brendan lies near it . . . (S. 395.) On the 28th of June, 1868, Mass was celebrated by the bishop of Kerry on St. Brendan's Hill, at the very altar where the same sacrifice had been offered by the saint. The scene must have been a most imposing one to all who were so fortunate as to witness it. Some twenty thousand people had assembled, and a long procession, headed by many of the clergy, passed in slow defile up the steep mountain, to the oratory, on the summer morning, when even the weather, which was exceptionally fine, con-*

tributed to the accomplishment of the long-cherished design. S. auch O'HANLON, a. a. O., V, *Sixteenth Day of May*, Art. I, Kap. 4: *Pilgrimages to Brandon Mountain.*

10₂₂. *SEDES BRENDANI*; 111₁₉, *sieges de Brandam.* — Ähnlich z. B. in Cornwall in England, *CATHEDRA ARTHURI*, wovon u. a. schon das Laoner Fragment spricht: im Jahre 1113 wurde französischen Reisenden in Cornwall ‚Arthurs Stuhl‘ gezeigt; s. H. ZIMMER, *Neufrz. Ztschr.*, XIII, 1891, S. 109, Z. 8, und F. LOT, *Romania*, XXIV, 1895, S. 333, Z. 3.

11₂₄. *Une nachiele treslegiere.* — Von solchen leichten, mit Häuten überzogenen Fahrzeugen sprechen im Mittelalter Girald (Silvester) von Barri in seiner *Descriptio Kambriac*, *ED.* J. F. DIMOCK, VI, London, 1868, S. 201, und Saxo in seiner *Hist. Danica*, *ED.* P. ER. MÜLLER, I, 1, Havniae, 1839, S. 421. Neuerdings hat sie u. a. der Marquis von Bute erwähnt, *Scottish Review*, XXI, 1893 Jan. & Apr., S. 378: *‚The corach or skin-boat, after the manner of the ancient Celts, is not, I believe, altogether extinct either in the Highlands or in Ireland, and I remember having seen one once in actual use in Wales.‘* Nach MURRAY'S *Handbook for Ireland* werden solche Fahrzeuge noch heute an der Westküste von Irland, besonders in den Grafschaften Clare und Donegal benutzt. Ihr Name lautet altir. *curach*, neuir. *coragh* und engl. *coracle*. DR. WEBSTER'S *Complete Dictionary* hat die Abbildung eines solchen Schiffes.

11₂₅. *A coulombes de (de)hors (COLUMNATAM EX VIMINE).* — Entspricht vielleicht *colombage*, ‚Ständerwerk‘, *clayonnage*, ‚Hürdenwerk‘, ‚Flechtwerk‘; A. JAL, *Archéologie navale*, Paris, I, 1840, S. 125 ff.; und *Glossaire nautique*, Paris, 1848, S. 553, Sp. 1 und 2, s. v. *curach*, sagt: *‚Autrefois il était fait d'un tissu d'osier fixé à quelques membres solides. Une robe de cuir recouvrait ce clayonnage.‘* — Vgl. JAC. WARÆI *De Hibernia*, Londini, 1658, S. 98: *‚Hiberni veteres, navigiis vimineis, coriis vaccinis intectis, usi sunt, nec in fluviis tantum, sed interdum etiam in ipso Oceano.‘* — Solinus, *Collect. rer. memor.*, Kap. 22: *‚Navigant autem vimineis alveis, quos circumdant ambitione tergorum bubulorum.‘* (*ED.* TH. MOMMSEN, 1864 [1895], S. XLVII, 113 und 234); Plinius, *Hist. Nat.*, Buch IV, Kap. 16: *‚Dicit Britannos vitilibus navigiis corio circumsutis navigare.‘* und Buch VII,

Kap. 56: *„Etiamnunc in Britannico oceano vitiles corio circum-sutae fiunt; endlich Julius Caesar, De Bello civili, Buch I, Kap. 54: „Imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur“.* — DU CANGE, s. v. *CLEIA*: *Crates viminibus . . . contexta*, und CARPENTIER, in DU CANGE: *CRATICULATUM*, Gallice *hour de cloe*; hier im Brendan: **de (de)hors?** Abbildungen bei VIOLLET-LE-DUC, *Dict. de l'Arch. fr̄sc*, VI, 1868, S. 122—141, Art. *Hourd*. In der Bedeutung ‚Schaugerüst‘ kommt *hourt* sogar noch im 17. Jhdt vor; s. TH. GODEFROY, *Le Cereimonial de France ou Description des Cere-monies* &c., Paris, 1619, S. 193. Wegen nfrz. *hour* s. CH. GRAND-GAGNAGE, *Dict. étymol. de la l. wallonne*, Liège, 1845, s. v. *hoûr*.

11₂₆, 27. **Cuirs de bues tanes en escorche de caisne.** — Über den Gebrauch der Eichenlohe zum Gerben vgl. Book of Lismore, ED. STOKES, S. 306, zu 940—944.

11₂₈. II. **autres apparillures d'autre cuir.** — Brendans Schiff war also dreihäutig; vgl. oben *Einl.*, S. XXV und XXVI, **Imram Maelduin** und **Imram Ua Corra**.

Kap. 5. Drei Mönche kommen nach.

13₃. **Dont uinrent troi frere de s'abbieie.** — Die Entfernung von Brendans Abtei Clonfert bis zum Brendanberg in Kerry, dieser irischen Schweiz, beträgt mehr als 150 engl. Meilen.

13₁₇ und 19, &c. **Nagier.** — Das Verb bedeutet hier ‚rudern‘; 49₁₈, &c., ‚segeln‘; 73₁₄, ‚schwimmen‘.

Kap. 6. Die Insel mit der Wunderstadt.

15₁₁. **Port ou estoit li voie d'une nef.** — Die geographischen Angaben der Legende passen vorzüglich zu dem Charakter der irischen Eilande.

Kap. 7. Der gestohlene Baum.

17₂. **Frains.** — AD. KELLER, *Altfranzösische Sagen*, II, Tübingen, 1840, S. 10, giebt die Übersetzung ‚Pferdegessirr‘, und das isl.-norweg. Brendan-Fragment hat hier *‚hæiþ‘*, *Zaumzeug*. SCHRÖDER, a. a. O., S. 37, macht folgende Bemerkung:

„Zäume neben Trinkgeschirre zum Schmucke an die Wände zu hängen, ist in jedem Falle ein auffallender Gebrauch“; hierauf antwortet ZIMMER, a. a. O., S. 177: „Die geschmückten Wände in der NAVIGATIO erhalten Licht aus dem inram Maclduin. Das FRENUM ist eine ‚Halskette‘; vgl. doch SCHIRMER, a. a. O., S. 47, Anm. 2.

19₉. I. *ethyopijen petit*. — Vgl. *„Dyabolus in specie pueri nigri“*; *Legenda aurea, rec.* TH. GRAESSE, Dresdae & Lipsiae, 1846, Kap. 21: *De sancto Antonio*.

19₂₄. Buire. — Dieses Wort zitiert W. FOERSTER aus unserem Brendan in seiner Ausgabe von Kristians *Wilhelms-eben*, 1899, zu V. 1823.

Kap. 8. Die Insel der Schafe.

Der Irländer Dicuil macht in seiner im Sommer 825 verfassten Schrift *De Mensura orbis terrae* (ED. A. LETRONNE, Paris, 1814, lat. Text: Kap. VII, § 3) folgende Bemerkung über die Färöer: „*Sunt aliae insulae multae in septentrionali Britanniae oceano . . . plenae innumerabilibus ovibus*“ und der Araber Idrîsî (vgl. *Einl.*, S. xxv Anm.) schildert in seinem Mitte Januar 1154 beendigten Werk die Schafinsel folgendermassen: „*On l'appelle l'île des moutons, parce qu'il y en a des troupeaux énormes; ces animaux sont . . .*“ &c.; s. *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrîsî, p. p.* R. DOZY et M. J. DE GOEJE, Leyde, 1866, S. 63. Die *Hist. Norwegiae* (Hdschr. des 15. Jhdts; ED. G. STORM, Kristiania, 1880, S. 92) hat: „*Sunt item . . . insulae ovium . . . quas patria lingua Faereyar* (Schafinseln) *incolae appellant*“.

21₂₀ und 23. *Une brebis et I. aigniel tout blanch*. — „*One sheep and one lamb without blemish; the reference is evidently to an identity of custom with that which still prevails in all the southern countries of Europe, of preparing the flesh of a lamb on Holy Saturday, in honour of the Paschal Lamb . . . In Italy at least, in order as far as possible to combine the strict fast of the Saturday with fulfilment of the words of Ex. xii., 8. „And they shall eat the flesh in that night“. It is usual to have an image of a lamb in sugar or other confectionary, which is*

also blessed during the day, and eaten at supper'; s. Marquis von Bute, a. a. O., S. 379.

21₂₆ ff. **Dont apparut vns hom portans . . . choses necessaires a uiure.** — Dieser Mann, der die Reisenden mit Vorräten versorgt, erscheint noch öfters zur rechten Zeit, um Brendan und seinen Gefährten gute Dienste zu leisten. Er führt sie auch in das Land der Verheissung und verabschiedet sich von ihnen erst, als sie von dort zurückkehren; er ist offenbar als ein von Gott gesandter Bote zu betrachten.

21₂₆, 27. **Cuerbille.** — ,SPORTA, corbaille; UNDE DICTUR: D. PAULUS PER MURUM IN SPORTA DEMISSUS EST'; *Gloses du commencement du XIIIe siècle*; s. P. MEYER, *Romania*, XXIV, 1895, S. 165, Nr. 79. Vgl. 2. Cor., XI, 33: ,On me descendit de la muraille dans une corbille'.

21₂₇. **Pain cuit en cendres.** — Ähnlich in *Gregors Dialogen: Pains couerz de carbons et de cendres, PANIS PRUNIS ET CINERIBUS COOPERTUS*; ED. W. FOERSTER, Halle und Paris, 1876, S. 49.

21₃₀. **Margherite.** — *Vox qua laudis vel amoris affectus exprimitur*; DU CANGE.

23₂₅. **Aualerent a . . .** — Die ursprüngliche Bedeutung dieses Verbums ist schon von ED. DU MÉRIL gezeigt worden, *Essai philosophique sur la Formation de la l. frçse*, Paris, 1852, S. 324, Anm. 1. Für die Bedeutung vgl. **monterent en . . .** 19₂₃, 35₂₇, 53₁₈, 63₁₀, 69₂₆, 97₉ &c. Die Zusammenstellung dieser beiden Begriffe ist sehr gewöhnlich, z. B. in dem *Roman de la Rose*: ,*L'une . . . Va contremont, et l'autre avale*', oder bei Rabelais: ,*Si je montasse aussi bien comme je avalle, je feusse desja au dessus la sphere de la lune*'. Vgl. *amont aval*, ,bergauf, bergab'.

Kap. 9. Der Fiſch Jasconius.

Die Annahme, dass die Walfischgeschichte irischen Ursprungs sei, findet wohl ihre Erklärung in dem Worte Jasconius; ,Der erstmalige Anblick eines Walfisches mag Anlass zu der Insel, die sich, als sie bestiegen wird, als grosser Fisch erweist, gegeben haben; dass dieser Zug altirischen Ursprungs ist, beweist der Name des Fisches *Jasconius*, der unverkennbar von dem irischen Worte *iaso*, Fisch, herkommt'; s. *Allg. liter. Anz. f. d. evang. Deutschl.*, hrsg. von ANDREÄ, IX, Leip-

zig, 1872, S. 132. — Diese Walfischepisode, wohl eine der bekanntesten aus der Brendanlegende, findet sich (nach DE GOEJE, a. a. O., S. 7, Anm. 3, resp. S. 47, Anm. 3) schon im Zendavesta. Dieselbe Episode kommt auch in einem Talmudmärchen vor; vgl. (bei TH. BENFEY, *Orient und Occident, insbesondere in ihren gegenseitigen Beziehungen*, Jhrg. III, Göttingen, 1864, in dem Artikel: *Aus einem Briefe des Herrn Dr. FREUDENTHAL in Breslau betreffend die im Talmud vorkommenden Märchen*, S. 354, Z. 7—12): ‚Ferner erzählte Rabba (Sohn des Bar Chanah): Einst sahen wir vom Schiffe aus den כַּוְרִיא¹, auf seinem Rücken war Erde und darauf war Gras gewachsen. Da stiegen wir aus, backten und kochten auf seinem Rücken. Als er aber heiss ward, drehte er sich herum und, wäre das Schiff nicht in der Nähe gewesen, wären wir Alle ertrunken‘. — Das Untertauchen einer vermeintlichen Insel, die in der That ein Seeungetüm ist, kommt ebenfalls in der aus Ägypten, genauer aus Alexandria², stammenden griechischen Aufzeichnung der Alexandersage, welche mit dem Namen des Pseudocallisthenes bezeichnet zu werden pflegt, nämlich in Alexanders Brief an Aristoteles über die Wunder Indiens vor; s. J. ZACHER, *Pseudocallisthenes*, Halle, 1867, S. 147: ‚Das Wichtigste des Wunderbaren, was mir in Indien begegnet ist, will ich dir brieflich mitteilen . . . Die Ichthyophagen zeigten mir eine Insel im Meere, . . . Philo gab nicht zu, dass ich das Wagnis unternehme hinüberzufahren; denn, sagte er, wenn Philo (Φίλων) umkommt, wirst du andere Freunde (φίλοι, sic!) finden, wenn aber dir, o Alexander, etwas zustösst, so ist die ganze Welt unglücklich. Kaum jedoch war Philo mit seinen Begleitern auf der Insel angelangt, als das Tier mit ihnen in die Tiefe hinabtauchte, so dass sie umkamen‘. Vgl. Julius Valerius, Buch III, Kap. 16: *Philo Alexandrum monet, ne in insulam miraculosam proficiscatur; ipse eo it ac moritur*. — In der späthellenischen Litteratur taucht unser Walfisch auf z. B. in den *Wahren Geschichten* von Lukianos, dem Voltaire seiner Zeit, Buch I (am Ende): ‚. . . sie stiegen auf dem Rücken des Walfisches aus, opferten ihren

¹ כַּוְרִיא (*kawra*) bedeutet ‚Fisch‘.

² S. ERW. ROHDE, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig, 1876, S. 184 ff.; zweite Auflage, 1900, S. 197 ff.

Göttern, . . . und fuhren hierauf mit grossem Jubel wieder ab; WIELAND's Übersetzung, IV, 1789, S. 184. — Auch in der älteren christlich-lateinischen Litteratur findet man ihn wieder; so in der allegorisierenden Auslegung der Schöpfungsgeschichte *Exameron* des hl. Ambrosius, Buch V (*DIES QUINTUS*), Kap. 11: *Veniamus ad Atlanticum mare. Quam ingentia illic et infinitae magnitudinis cete, quae si quando supernatant fluctibus, ambulare insulas putes, . . .* &c.; s. C. SCHENKL, *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, XXXII, 1, Praegae, Vindobonae, Lipsiae, 1896, S. 166. Nach C. HIPPEAU (*Le Bestiaire a' Amour*, Caen, 1860, *Notes*, S. 155, Anm. 3) und ZACHER (a. a. O., S. 148) sind ähnliche κήτη μεγάλα schon kurz erwähnt worden von dem hl. Basilius, in dessen siebenter Homilie über die Schöpfungsgeschichte, und nachher etwas ausführlicher in dem Kommentare zur Schöpfungsgeschichte, welcher dem Eustathius (einem Zeitgenossen des Basilius) zugeschrieben wird, und wohl noch dem vierten oder fünften Jhdt angehören kann. — Über das Auftreten des Walfisches in Sindbads Reisen ist in der *Einleitung* (S. XXVIII: *Orientalische Vorbilder der brendanschen Navigatio*) das Nötige bemerkt. Ein gleichartiger Bericht von der Landung auf einer scheinbaren Insel, die sich plötzlich als ein riesiger Fisch erweist, findet sich auch im *'Adjäib el-Mahlūkāt*¹ des arabischen Geographen Kāzwīni (zweite Hälfte des 13. Jhdts); s. EDW. W. LANE, *The Thousand and One Nights*, III, London, 1841, S. 83. — In der irischen Litteratur erscheint dieser Pflüger des Ozeans, und zwar in Verbindung mit Brendan, bereits in dem Gedichte des Cumin von Connor (s. *Einl.*, S. XXI) und in der *Betha Brenainn* (s. *Einl.*, S. XXIII); ferner in lateinischen Legenden, wie in dem Leben des hl. David (s. S. 231, Anm. zu 3₈, 9). — Auf dem Festlande begegnet uns in der Litteratur von Frankreich dasselbe Abenteuer mit dem Walfisch in Bili's Leben des hl. Macutus, wie auch in dem anonymen Leben desselben Heiligen (s. *Einl.*, S. XIII), Buch I, Kap. 26, resp. Kap. 13: *De celebratione missae super cetum*. — Auf ebendasselbe Abenteuer wird in Rodolphus Glabers *Historia sui temporis* (vor 1049 abgeschlossen), Buch II, Kap. 2, mit folgenden Worten angespielt: *Visa est* (im Jahre 997 oder 996, an der normannischen Küste

¹ *'Adjäib el-Mahlūkāt* bedeutet ‚Wunder der Geschöpfe‘.

bei Berneval, unfern von Dieppe) *cetus mire magnitudinis . . . ad instar insule . . . Sed et ne alicui forte sit dubium quod narratur, quamvis a multis visum fuit, tamen huic simile monstrum a plerisque invenitur descriptum. Denique legitur in Gestis egregii confessoris Bendani . . ., quoniam isdem vir Dei, scilicet Bendanus, cum pluribus monachis per marinas insulas per aliquod temporis spatium heremiticam transegisset vitam, hanc vel huic similem quondam obviam haberet beluam*, u. ä. m. Zu vergleichen ist EM. GEBHART, *Le Chroniqueur Raoul Glaber*, in der *Revue des Deux Mondes*, CVII, Paris, 1891 octobre, S. 600—628; über Brendan S. 615. — In dem *Bestiaire* des Philippe von Thaün (zwischen 1121 und 1135 verfasst) lauten die Verse 1915 ff.: *„CETUS est mult grant beste, Tuz tens en mer cunverse; . . . Li notuniers la veit, Quide que ille seït; &c. Ferner: „Li CETUS diable est, E la mer cist munz est, E l'anme est notunier, Cors nef qu'il deit garder“*; u. s. w., und die dazugehörige Aufschrift lautet: *„CETUS diabolum significat et navis corpus hominis et nauta animam . . .“* &c. S. ED. EMM. WALBERG, *Le Bestiaire de Ph. de Th.*, Lund, 1900, S. CIX und 71, sowie *Das Tierbuch*, vom Jahre 1210 (1211), des normannischen Dichters Guillaume le Clerc, ED. R. REINSCH, Leipzig, 1890, S. 320 ff., resp. ED. C. HIPPEAU, Caen, 1852, S. 261; ferner auch *Le Bestiaire d'Amour* (s. oben, S. 241, Z.¹⁰) von Richard de Fournival († 1260), Kap. *La Balaine*. In der Upsalaer Hdschr. THEOL. C. 181 (olim *Bibl. Wadsten.*) in-fol., Saec. XV., findet sich, Blatt 321 ff., ein lat. *Physiologus* und darin, Blatt 325, v^o, Sp. I, auch *CETUS-INSULA*¹. — In dem um das Jahr 1265 geschriebenen *Tresor Brunetto Latini's*, Buch I, v, Kap 133, liest man: *„Cetes est uns grans peissons que li plusor apellent balaine . . . Cist peissons eslieve son dos en haute mer, et tant demore en un leu que li vent aporte sablon et ajostent sor lui, et i naist herbes et petiz arbrissiaus, por quoi li marinier sont deceu par maintes foiz la, car il cuident que ce soit une isle, ou il descendent, et fichent paliz et font feu (Var. por cuisiner); mais quant*

¹ Man vergleiche ebenfalls AD. EBERT, *Allg. Gesch. der Lit. des Mittelalters im Abendlande*, III, Leipzig, 1887, S. 78 (und die französische Übers. von J. AYMERIC & J. CONDAMIN, *Hist. génér. de la Litt. du m.-ä. en Occident*, III, Paris, 1889, S. 85).

li peissons sent la cholor, il ne la puet sofrir, si s'en fuit dandz la mer, et fait affondrer quanque il a sor lui. — Die Walfischinsel spukt noch so spät wie 1555, bei dem schwedischen Verfasser Olaus Magnus Gothus (geb. 1490, gest. 1558), in seinem grossen die Naturverhältnisse und die Naturprodukte des Nordens schildernden Buche *Historia de gentibus septentrionalibus, earumque diversis statibus, conditionibus, moribus, ritibus, superstitionibus, disciplinis, exercitiis, regimine, victu, bellis, structuris, instrumentis, ac mineris metallicis, & rebus mirabilibus, necnon universis pene animalibus in Septentrione degentibus, eorumque natura*, Romae, 1555, Buch XXI: *De piscibus monstrosus*, Kap. 25, S. 754: *... a navigantibus nihil aliud creditur esse, quam insula. Itaque naute ... super eum descendunt, inque ipsum palos figunt, naves alligant, focos pro cibis coquendis accendunt: donec tandem cetus sentiens ignem sese in profundum mergat, atque in ejus dorso manentes, nisi funibus a navi protèsis se liberare queant, submergantur.* Das folgende Kapitel handelt von unserem *divus Brendanus Britanniae Pontifex.* — Vgl. schliesslich einige Verse in Miltons *Paradise Lost*, Buch I, V. 200 ff.

25²⁵, 26. **Nostre sires a reuele a mi ...** — Die anderen altfrz. Prosahandschriften der *Navigatio* fahren hier mit den Worten fort: *anuît, par auision*. Solche nächtliche Visionen sind in den Legenden sehr gewöhnlich; so in der Hdschr. 17275, in einer anderen als der Brendan-Legende, Blatt 132, v^o: *vit en dormant une auision*; ferner ebenda, Blatt 211, v^o; vgl. auch z. B. Gautier de Coinci, *Miracles, De l'Enfant qui fut ravi en avision*, ED. l'Abbé POQUET, 1857, Sp. 147 ff.

25²⁶. **Le secre de ceste chose (SACRAMENTUM HUIJUS REI).** — *Sacramentum*, im Kirchenlatein ‚das religiöse Geheimnis‘, *QUASI SACRUM SECRETUM*, DU CANGE; vgl. *Romania*, XVIII, 1889, S. 399: *‚Sacrament pour secret, ... trahit une sorte de recherche de la latinité.* Die anderen altfrz. Brendan-Handschriften lassen das Wort unübersetzt.

25²⁸, 29. **Quiert tos tans k'il aioingne adies se keue a se teste et ne le puet.** — Diese dem Seeungetüm angedichtete Eigentümlichkeit, dass es Schwanz und Kopf zusammenzubringen sucht, aber dies nicht kann, hat wohl bei CH. KINGSLEY (s. SCHIRMER, a. a. O., S. 37, Anm. 2) und bei dem Mar-

quis von Bute (a. a. O., S. 381) den Gedanken erweckt, hier an die die Welt umspannende Midgardschlange erinnern zu dürfen. TH. WRIGHT erblickt in diesem Ungetüm den Kraken: *„The existence of this great fish was a very popular legend in the middle ages; it was doubtless the Craken of the north; s. St. Brandan, in den Publikationen der Percy Society, Nr. 48, London, 1844, Notes, S. 59.*

27₁. **Et a a non Jaconius.** In dem altnorweg. Brendan: *„Enn hann heitir a bok Faskonius“.*

Kap. 10. Das Paradies der Vögel.

Betreffs der Beschreibung der ‚Vogelinsel‘ bei ’Idrîsî s. DOZY & DE GOEJE, a. a. O., S. 63, 64. Schilderungen derartiger von singenden Vögeln über und über bevölkerten Inseln stimmen mit faktischen Verhältnissen wohl überein; man vergleiche, was DANIEL, *Handbuch der Geographie* (II², Leipzig, 1866, S. 735, 736; II⁵, 1882, S. 841, 842) von einer Shetlandinsel sagt: *„Dieser Felsen ist . . . von Myriaden von nordischen Seevögeln besucht . . . Wie das schwirrt und kirrt, summt und brummt, krächzt und ächst ringsum!“* Von ferne gehört, mag wirklich das Gekreische der unzähligen Seevögel an das Schreien menschlicher Stimmen erinnern. Ein Gemälde, ‚St. Brendan auf der Vogelinsel‘, brachte im Frühling 1893 (unter der Nummer 871) die Ausstellung der *Société nationale des Beaux-Arts* auf dem Marsfelde in Paris. Der Maler war der im Herbst 1900 gestorbene Ary Renan, Sohn von ERN. RENAN, welcher letzterer in seinem schon zitierten Aufsatz *La Poésie des races celtiques* die eigentümliche bren-dansche Schilderung der irischen Inseln, ihre *topographie étrange, à la fois éblouissante de fiction et parlante de réalité* meisterhaft charakterisiert hatte.

27_{21, 22}. **Que li rain . . . et les fuelles ne fuissent veues;** vgl. im Yvain, V. 462: *Que n’i paroît branche ne fuelle.* — S. E. KÖLBING, *Christian von Troyes Yvain und die Brandanuslegende*, in der *Ztschr. f. vergl. Literaturgeschichte*, N. F. XI, S. 442 ff. (auch separat, Weimar, 1898):

29₁₃. **La ou . . .** — Entsprechend hat die *LEGENDA IN FESTO SANCTI BRENDANI*, ED. MORAN (in den *ACTA &c.*, S. 134): *„Ubi fuimus creati, per lapsum illius, cum suis satellitibus contulit nostra ruina“.*

29₁₄. **De la . . . — Du ciel;** vgl. 129₁₀.

29₂₂. **Tes cors que tu vois.** — Über *Souls in forms of birds* s. den gleichlautenden Artikel von WH. STOKES in der *Rev. cell.*, II, 1873—1875, S. 200. Die singenden Vögel in unserem Text empfingen ihre Gestalt zur Strafe für ihren Indifferentismus bei Lucifers Falle; über *gli angeli che nella battaglia fra Lucifero e Dio si mantennner neutrali* s. A. GRAF, *Miti, Leggende e Superstizioni del medio evo*, II, Torino, 1893, S. 82, 83, resp. 116—119. S. ferner TH. WRIGHT, *St. Patrick's Purgatory: an Essay on the Legends of Purgatory, Hell, and Paradise current during the Middle Ages*, London, 1844, S. 90 ff.: *Extracts . . . relating to the distribution of the fallen angels, according to the degree in which they had participated in Lucifer's crime*.

31_{12, 13}. **Tout li angele . . . toutes les vertus;** nach Luthers Übersetzung: *Ihr Engel, Ihr starken Helden.* — *VIRTUTES*, i. e. *Angeli, ex secundo Angelicae hierarchiae gradu, quorum est ea procurare omnia, quae ad religionem spectant in communi;* s. DU CANGE.

31_{17, 18, 19} und 20. **Laudes des matines, tierche, miedi und nonne.** — Nach der Kirchenzeit begann der Tag mit der *Prime*, morgens 6 Uhr, wo gleich nach Sonnenaufgang (com il fu aiourne, 31₁₄) die *LAUDES MATUTINAE* ertönten. Dann *Terz*, 9 Uhr, *Sext*, 12 Uhr, und *None*, 3 Uhr, welche apostolische Stunden heissen, weil sie schon den ersten Christen kanonische Gebetstunden waren. Von ihnen sind sie auch in Beziehung gesetzt worden zum Leiden Christi. Die *Vesper* wurde um die zwölfte Stunde des Tages, d. h. um die Zeit des Sonnenunterganges gebetet. Bezüglich des letzten Teiles des Klostergottesdienstes, der *Komplete*, s. oben, S. 232, Anm. zu 5₁₅.

31_{22, 23}. **En tel maniere rendoient et iour et nuit loenge a nostre signour.** — Einige Schilderungen von dem Klostergottesdienst mögen hier folgen, wie er in unserem Jahrhundert täglich abgehalten wird, beispielsweise zu Solesmes, no. von Sablé, oder in dem allerältesten Kloster Frankreichs, Ligugé, südlich von Poitiers, welches i. J. 361 von dem Apostel Galliens, Martin, nachherigem Bischof von Tours, gestiftet wurde und im 19. Jhdt wieder Priorei und (1837, Gregorius XVI) Abtei geworden ist.

Die Schilderungen stammen her von J.-K. HUYSMANS, der seit den Frühlingsmonaten 1900 in Ligugé zurückgezogen lebt. *La Cathédrale*, Paris, 1898, S. 271: „*Et le train-train journalier que l'on vit à Solesmes? demanda-t-il. — Très méthodique et très simple — matines et laudes à 4 heures du matin — à 9 heures, tierce, messe conventuelle et sexte — à midi, dîner — à 4 heures, none et vêpres — à 7 heures, souper — à 8 heures ¹/₂, complies et grand silence. Vous le voyez, on a le temps de se recueillir et de travailler, dans les intervalles des heures canonicales et des repas*“. Weiter derselbe, in der *Revue encycl.* LAROUSSE, 8me année, n° du 24 déc. 1898, S. 1095, Sp. 1: „*Veut-on savoir maintenant quelle est la vie quotidienne du bénédictin de Ligugé? Il se lève à quatre heures pour psalmodier les Matines et les Laudes; il récite à sept heures Prime; à neuf heures, il assiste à Tierce, à la grand'messe chantée, puis à Sexte. A midi, il dîne; à quatre heures, il retourne encore à l'église pour psalmodier None et chanter Vêpres; à sept heures, il soupe; à huit heures, il récite les Complies, et après il se couche*“.

33¹⁷. Bescuit. — „*Une manière de pains que l'en appelle bequis pour ce que il sont cuis par deux fois*“; Joinville, zitiert von LA CURNE DE SAINTE-PALAYE, LITTRÉ, SCHELER (dritte Aufl.), GODEFROY.

33¹⁷, 18. *Que puissies warder en l'autre en*; 133¹⁶, 17. *Que vous puissiez garder desi a .i. an.* — Vgl. 129²², 28: *La celebreras tu l'autre an*, zitiert von ANNA AHLSTRÖM in ihrer Inaugural-Dissertation: *Etude sur la Langue de Flaubert*. Upsala, 19. Mai 1899, S. 85, Z. 3; FLAUBERT verwendet oft *autre* mit Beziehung auf die Zukunft. Trotz der Behauptung im *Dict. de l'Acad.*: „*L'autre jour, désigne indéterminément Un des derniers jours qui ont précédé celui où l'on parle*“, sagt man gut z. B. „*La représentation annoncée pour demain mardi n'aura probablement pas lieu avant mardi de l'autre semaine*“.

35⁵. Familie Alibei; 55₉ (und 71₁₂): *maisnie Albei*. — Hier „Klostergemeinschaft“; ir. *münnter* (lat. *MONASTERIUM*) *Ailbi*.

Kap. 11. Die Insel der Genossen des Ailbe.

Die O'Corras (s. *Einl.*, S. xxvi) fanden auch eine Insel, deren Bewohner die Gefährten von Ailbe waren, *münnter Ailbi*;

und eine altirische Litanei (s. *Einl.*, s. XXII; Book of Leinster, S. 373, Sp. 4 und Lebhar Brec, S. 23, Sp. 2) spricht von den ‚Vierundzwanzig von Munster, die mit Ailbe auf das Meer gingen, um nach dem Lande der Verheissung zu fahren; sie sind dort am Leben für immer‘. Dieser Ailbe starb am 12. September ums Jahr 527 als Bischof von Emly (in der Grafschaft Tipperary, Munster). Über ihn und sein Leben s. SÜSKENIUS, *De S. Albeo seu Ailbeo episc. Imelacensi in Momonia Hiberniae provincia sylloge histor. critica*, in BOLL., *ACTA SS. SEPTEMBRIS*, IV, 1761, S. 26–31.

36_{19–22}. *Surgite sancti de mansionibus vestris et proficiscimini obviam veritati. Locum sanctificate, plebem benedicite et nos, famulos vestros, in pace custodire dignemini.* — Dieser völlig biblisch klingende *verset*, den man am liebsten bei Jesaias suchen möchte, ist in der ganzen Bibel nicht nachzuweisen.

39₁₅. *L'aumosne diu.* — Das gottgesandte Himmelsbrot erinnert lebhaft an das Manna der Israeliten in der Wüste: ‚Mose sprach zu ihnen: Es ist das Brod, das euch der Herr zu essen gegeben hat‘; 2. *Mose*, XVI, 15.

39₂₁. *Patrise.* — Irlands Schutzpatron, St. Patrizius, der Brendans Geburt prophezeit haben soll, war, als Brendan das Licht der Welt erblickte, schon seit Jahrzehnten ins Grab gesunken († 460). S. die Bio-Bibliographie von UL. CHEVALIER, *Répertoire des sources historiques du moyen-âge*, 1877, Sp. 1725–1727; *Supplément*, 1888, Sp. 2761, 2762.

41_{15, 16}. *Quaree autant de lonc que de le.* — Reminiscenz aus der *Offenbarung Johannis*, XXI, 16: ‚*Bâtie en carré, et elle est aussi longue que large*‘.

41₁₆. *I auoit ·VII· cirons.* — Vgl. im A. T. die sieben Lampen, 2. *Mose*, XXV, 37; 4. *Mose*, VIII, 2 und im N. T. die sieben goldenen Leuchter, *Offenb. Joh.*, I, 12.

41₂₂. *·XXIII· siege.* — Vgl. die vierundzwanzig Stühle in der *Offenb. Joh.*, IV, 4.

41₂₆. *Vier.* — DIEZ, *Altroman. Sprachdenkm.*, Bonn, 1846, Kap. *über den epischen Vers*, S. 85, Anm. 2: ‚Das Wort *vers*. sehr oft *ver* geschrieben, ist in mehreren Bedeutungen üblich. Es heisst 1) Bibelvers (auch *verset* genannt): *le ver d'un saume*

s. *Brandaine p. p.* JUBINAL, *p.* 122. — 2) Lyrische Strophe. — 3) Tirade. — 4) Reimzeile.

140₃₀. *Statim sanctus pater accepta tabula et grafio per reuelacionem Domini scribebat et dabat . . .* &c. Hiermit ist zu vergleichen *Cod. Marsh.* (zu Dublin), Blatt 58 ba: *„Sanctus pater statim accepta tabula et grafio, per revelacionem Dei scribebat in cera, indicans . . .“* &c.; *Vit. Brendani, c. 17* (nach REEVES, a. a. O., *ED.* 1857, S. 358, Anm. i: *Waxed tablets*; *ED.* 1874, S. 239; findet sich durchaus nicht in der *VITA*, *ED.* MORAN).

41₃₀. *Une grafe.* — *GRAPHIUM* heisst ir. *graib*; altfrz. *grafe*, s. v. w. *poinçon à écrire, stylet*; vgl. z. B. in der Lyoner Hdschr. 697, Blatt 23, v^o, Sp. 2, Z. 21 und 22: *„Il demanda une table & vne grafe & escrit il sera apeles jchan“*.

41₃₁. *Une table.* — *TABULA CERATA* heisst ir. *clar* (griech. *κλήρος*) *ciartha*. Eine solche mit Wachs überzogene Tafel kommt in der *Betha Brenainn* vor (s. *ED.* STOKES, S. 110, resp. S. 256); eine ähnliche Schreibtafel hatte Columba's Vorleser (s. *The Life of St. Columba*, *ED.* REEVES, Buch I, Kap. 35); und einer solchen bediente sich Brendan, um seinen Zögling St. Malo in den Elementen der Schreibkunst zu unterrichten (s. *Deux Vies de St. Malo*, Buch I, Kap. 3, resp. Kap. 1). Auf eben solchen Täfelchen korrespondierten, in dem bekannten Roman, der Kastellan von Couci und die Dame von Faïel. Vgl. DU CANGE, s. v. *CERACULUM*; Abbildungen solcher Wachstafeln aus dem Mittelalter in den *Transact. R. Irish Acad.*, XXI, Dublin, 1848; *Antiquities*, J. H. TODD, *Remarks on some Fragments of an ancient waxed Table-book, found in a Bog at Maghera, County of Derry; with 3 plates.* Die hier beschriebenen und abgebildeten Wachstafeln sind kleiner als die der Nat.-Bibl. in Paris.

43₆. *Selonc l'ordenanche dou iour; 143₄,₅: selonc le cors du jor* (*SECUNDUM ORDINEM CURSUS DIEI*). — Lat. *CURSUS*, auch *SYNAXIS*, Ausdruck der alten gallikanischen Liturgie, um die Reihe von Stundengebeten des täglichen Gottesdienstes zu bezeichnen.

43₁₂. *L'ofisse qui apertenoit a cele eure.* — Über das neue Offizium und das jetzige Römische Brevier s. C. NEUHAUS, *Adgar, Marien-Legenden*, Heilbronn, 1886, S. 243 und 244.

45_{3, 4}. **L'isle qui est apielee anachoritarum.** — *ANACHORETA* ist der Gegensatz von *CÆNOBITA*; *„Primum genus monachorum est Cænobitarum, id est in commune viventium, secundum genus est Anachoretarum, id est loca deserta et solitaria incolentium“*. Dass Einsiedler sich vor dem Weltgetriebe auf entlegene Inseln flüchteten, war in jener Zeit nicht ungewöhnlich, wie sich das aus den zahlreichen Berichten von Pilgerfahrten nach derartigen Anachoreteninseln schliessen lässt.

45_{4, 5}. **Vilainne mort.** — *„La mort des pêcheurs est très-funeste“*; Psalm XXXIII, 22.

45_{6, 7}. **Fu enuoie une saiete de feu par le feniestre qui aluma toutes les lampes.** — Dies erinnert an das Feuer in der Kirche des hl. Grabes zu Jerusalem, welches jeden Osternheiligenabend von selbst sich entzündete; davon sehr ausführlich bei DE GOEJE, a. a. O., S. 15, *Anmerkungen* 1—5 und S. 16, resp. S. 55, *Anm.* 1—5 und S. 56.

45₂₁. **Ferai.** — Steht stellvertretend für ein aus *quist congie* herauszukonstruierendes *donrai congie*.

45₂₃. **Tyephane.** — Ältere französische Benennung für das Epiphantias- oder Dreikönigsfest (6. Januar); lat. *THEOPHANIA*, s. DU CANGE. Vgl. z. B. in der Pariser Hdschr. Nat.-Bibl. fr. 413, Blatt 335, v^o: *Comment la feste de . . . fu establis*; Bl. 357, r^o: *De la circoncision nre seigneur*; Bl. 360, r^o: *De la thiphaine nre seigneur*. — Rabelais, *Pantagr.*, III, 33 lässt scherzhafterweise einen Prälaten in *Typhaine* die gemeinsame Mutter der hl. drei Könige sehen, unter denen bekanntlich ein Schwarzer sich befand. Wie nebelhaft die Vorstellungen der damaligen katholischen Priester sein konnten, geht z. B. aus folgender Stelle bei H. FORTMANN (*Galleri af de märkvärdigaste händelser i Werldshistorien*; Kap.: *Christna Kyrkans tillstånd vid Reformationens början*, Stockholm, 1843, II, S. 213, Anm. 2) hervor, wo einem Priester die Worte in den Mund gelegt werden: „Nächsten Sonntag werden wir, lieben Zuhörer, in tiefer Andacht das Epiphantias-Fest begehen; denn das ist ein recht hohes und wichtiges Fest. Ich weiss allerdings nicht, ob Epiphantias ein Heiliger männlichen oder weiblichen Geschlechts gewesen ist, aber daran liegt ja auch nicht sonderlich viel“. Das Wort ist aber in der That auch ein Personen-

name gewesen. So handelt, in *Gregors Dialogen*, Buch IV, der 28. Dialog von: ‚*Theophaine lo conte del borc de Cent Celes*‘ (lat. *CENTUMCELLAE*, s. v. w. Civitavecchia). — Die Amme des Königs René von Anjou hiess *Thiephaine la Magine* († 1458); ihr zu Ehren liess der dankbare König in einer der Kirchen zu Saumur (*l'église de Nantilly*) eine von ihm selbst gereimte Grab-schrift anbringen, die sich gedruckt findet bei DE QUATREBARBES, *Œuvres du Roi René*, I¹, 1845, und I², 1849, S. IX, X. — Von LECONTE DE LISLE, welcher Helden aus allen Zeiten besungen hat, giebt es ein Gedicht über *Tiphaine et Komor*. — Noch der neuen Zeit ist der Name lebendig geblieben. Gegen Mitte des 18. Jhdts führte ein jovialer frz. Verfasser den Namen CH.-F. TIPHAIGNE DE LA ROCHE; in der jetzigen Deputiertenkammer in Paris sitzt als Mitglied für das Departement *Indre-et-Loire* ein Herr TIPHAINE, und das Jahr 1900 sieht am Himmel der Komischen Oper in Paris einen Stern strahlen namens Mlle JANE TIPHAINE.

Kap. 12. Die Injel mit der einschläfernden Quelle.

47₂₁. **Hanap.** — Alexander Nequam (geb. 1157, gest. 1217), in seinem grammatisch-theologischen Bibelkommentar *Corrogationes Promethei* (scharfsinnig übersetzt vom Herausgeber mit: ‚*Travaux d'un homme condamné à l'oisiveté*‘), giebt *hanap* wieder mit *CIPHUS* (lat. *SCYPHUS*), *POCULA*; s. P. MEYER, *Not. et Extr.*, XXXV, 2, 1897, S. 26, Z. 24, S. 27, Z. 1.

Kap. 13. Die Feier der vier Feste.

49₁₃. **Aussi que acoisie** (*QUASI COAGULATUM*). — Grössere Ähnlichkeit mit dem lat. Ausdruck bietet der Brendan-Text in der *Ymage du Monde*, ED. JUBINAL, S. 132: ‚*Aussi com ele fust betee*‘. Was dies früher so räthselhafte Wort *betee* anlangt, s. CONR. HOFMANN, Über das Lebermeer, in den *Sitzungsberichten der k. bayer. Akad. der Wissenschaften*, Philos.-philol. Classe, 1865, II, 1, S. 1—19.

51₂₀. **Sacrefije[r] les offrandes espiritueles.** — Vgl. *Dial. Greg.*, Buch IV, Dial. 59 und 60: *Offrir lo sacrefice de la saluable offrande; Sacrifier a Deu . . . offrandes de Sa char et de Son sanc, &c.*

55^{11, 12}. **Le terre de le repromission.** — Vgl. die beiden verschiedenen Ausdrücke *TERRA PROMISSIONIS*, 'das Land Kanaan, das Gott den Israeliten versprochen hatte', und *TERRA REPROMISSIONIS* (*repromission* nicht im *Dict. de l'Acad.*), 'das gelobte Land der Christen'.

Kap. 14. Kampf der beiden Meerungetüme.

Über Wasserdämonen in Tiergestalt s. EM. FREYMOND, *Artus' Kampf mit dem Katschnungetüm*, in den *Beiträgen zur roman. Philol.*, Festgabe für GUSTAV GRÖBER, 1899. Vgl. oben, *Einl.*, S. XXI ff.: *Erwähnungen der Meerfahrt Brendans in der ir. Litteratur*; wie in dem sog. Brigitta-Hymnus, tauchen auch in der *VITA STI BRENDANI* (ED. MORAN, Kap. 17) unsere '*DUAE BELLUAE BELLANTES*' auf, dagegen nicht in der *VITA ALTERA* des *Cod. Salmant.* (S. oben S. XXXI, Anm. 4).

57⁶. **Vage.** — Die Bedeutung deckt sich nicht mit der von frz. *vague*, sondern von *errant*, *vagabond*; so GODEFROY, 1892, und vorher G. PARIS, *Romania*, XVIII, 1889, S. 154.

56^{18, 19}. **Domine, libera servos tuos &c.** — Zu den in der *Einl.*, S. XVI und XVII¹, erwähnten Gebeten und Hymnen gehört nicht der *HYMNUS S. BRENDANI CONFESSORIS* (Hdschr. des 11. Jhdts in Ivrea, Piemont); s. G. H. PERTZ, *Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde*, IX, Hannover, 1847, S. 624, und *Ztschr. f. deutsches Alterthum*, Berlin, N. F. II, 1869, S. 256.

Kap. 15. Die Insel der Knaben, Jünglinge und Greise.

63¹⁶. **Escalles** (*SCALTAE*). — Dies auffällige lat. Wort steht sowohl in der *VITA METRICA STI BRENDANI* (ED. MORAN, S. 65: *fructus scaltae dicti*), als in den Prosahandschriften (in der Hdschr. *Monte Cassino*, Nr. CLII, stets *SCALPTAE* geschrieben). Unsere Hdschr. 1553 übersetzt es 63¹⁶, 65^{28, 29}, mit *escal(l)es*, und 67¹¹, 67¹⁴, ganz allgemein mit *fruis*. Die übrigen altfrz. Brendan-Handschriften (mit Ausnahme des agn. Gedichtes) bieten das Wort in verschiedenen Schreibungen: *scaltes* (resp. *caltes*, *cates*), *scautres* (Hss. 23117 und 413), *scaffres*, *scapes*, u. s. w. KELLER sieht darin Muscheln; SCHRÖDER, SÜCHIER, SCHIRMER Meerschnecken; DE GOEJE *limaçons de mer*; GODEFROY

¹ Mit der S. XVII, Anm. 1, erwähnten *ORATIO* ist zu vergleichen *Oraison de saint Brandin* in der Maz.-Hdschr. 518, früher 981.

giebt *escale* in unserem Text mit *tasse, coupe* wieder, dagegen *scalte* (aus der Maz.-Hdschr. 1716) wenigstens mit *sorte de fruit*; und der Marquis von Bute endlich übersetzt: *some kind of ground fruit, strawberry or blaeberry.*

63^{27, 28}. **Tresblanques, jacintes, uermaus.** — Wie oft gerade diese Farbenzusammenstellung bei Schriftstellern vorkommt, mögen folgende zwei Zitate zeigen: *„Si diverseit lur vesteure: . . . Li un l'orent tute . . . purprin, Li un de jacintes colurs, . . . u blanches cume flurs“*, Marie de France, *L'Espurgatoire seint Patriz*, V. 1613 ff.; ferner: *„Les pontifes se levaient au milieu; le grand-prêtre d'Eschmoûn en robe d'hyacinthe, le grand-prêtre de la dtesse Tanit en robe de lin blanc, et le grand-prêtre de Moloch-le-dévorateur en robe de pourpre“*, GUST. FLAUBERT, *Salammbô*, éd. orig., 1863, S. 172, 173. Was die symbolische Bedeutung dieser drei Farben betrifft, so sagt darüber z. B. der Marquis von Bute, a. a. O., S. 386: *„I have consulted all the authorities upon the question that I can. — I hazard the conjecture that there is here an attempt to symbolize innocence, vigour, and ripeness“*.

63²⁸. **Dalmatique.** — Ärmelgewand, welches Bischöfe, Diakonen und Sub-Diakonen beim Gottesdienst über dem Messhemd tragen.

65⁹. **Li ·XV· degre;** Hdschr. 1716: **les ·XV· siaumes.** — Dieser aus den fünfzehn Stufenpsalmen Davids 120—134 bestehende Zwischengesang bei der Messe wurde nach der Verlesung der Epistel und vor der des Evangeliums vorgetragen.

67¹. **L'isle des fors hommes.** — Auch die irischen *imrama* kennen Inseln, in denen, ähnlich wie hier, die *virī fortes* in verschiedene Klassen geschieden sind.

67^{8, 9}. **Maintenant ensiui ·II· iouenenchiaus a leur escole.** — Die Stelle erinnert an die ‚Insel der Lachenden‘ im *imram Maelduin*, an das ‚Tanzschloss‘ im *Meraugis de Portlesguez* und überhaupt an die mythischen Esser von Lotusfrüchten, deren Genuss die Heimat vergessen machte.

67¹⁵. **Quantite.** — Das Wort bedeutet hier nicht ‚Menge‘, sondern ‚Grösse‘; es kann im Altfranzösischen auch ‚Länge‘ bedeuten, wie z. B. in *la juste quantite d'une epistre, la quantite d'une chaine*, u. s. w.

Kap. 16. Die Traubeninsel.

67 und 167, letzte Zeile: **Grapes si granz coume grosses pomes.** — Dem Verfasser hat hier wohl jene biblische Stelle vorgeschwebt, die von einer ungeheuer grossen Weintraube erzählt, 4. *Mose*, XIII, 24.

Kap. 17. Kampf der Greifen.

69₂₈. **Grifons.** — Plinius, *Hist. Nat.*, Buch x, Kap. 49, hält die Angaben von dem Vogel *GRYPHUS* (γρῦψ, 'Greif') für Erdichtungen; Solinus, *Collect. rer. memor.*, Kap. 17, dagegen sagt: *„In Scythia . . . grypes tenent . . .“* &c. und, nach ihm, Brunetto Latini, *Tresor*, Buch I, IV, Kap. 124: *„La terre de Scite, . . . ou li oiseau grif naissent“*; vgl. P. TOYNBEE, *Brunetto Latino's obligations to Solinus*, Romania, XXIII, 1894, S. 65, 66. In der altfranzösischen Litteratur kommt dieser Vogel nicht selten vor; man denke an *Huon de Bordeaux*, an die beiden grifons im *Alexanderroman* u. s. w. Bekanntlich bedeuten auch Grifons, Grifonie, 'Griechen' und 'Griechenland'. Vgl. Adj. grifain, Subst. Grifonaille, 'Tross von Griechen' &c.

Kap. 18. Das durchsichtige Meer.

71₁₉. **Saint Piere l'apostele.** — Die gereimten Versionen haben hier: *Saint P. l'apostoile* (: *gloire*); *apostele* bedeutet 'Apostel', *apostoile* aber 'Nachfolger der Apostel', d. i. 'Papst'. Vgl. *Comment mesires sains Pieres li bencois apostres fu esleus a estre apostoles de Rome*; Lyoner Hdschr. 772, nach P. MEYER, *Bull. de la Soc. des anc.-t. frs.*, 1885, S. 43.

Kap. 19. COLUMNA und CONOPEUM.

73₂₈. **Coulombe.** — Diese silberglänzende (*couleur d'argent*), krystallhelle (*crestal trescler*) und marmorharte Säule (*plus durs de marbre*) erinnert entschieden an die schimmernden, blendend weissen Eisberge des Ozeans.

75₁. **Couureture; 75₃, cinceliers.** — Über das entsprechende lat. Wort *CONOPEUM*, bei Isidor von Sevilla, s. ALPH. BLANC, *Rev. des Langues rom.*, 4e sér., T. IV, avr.-juin. 1890, S. 438, 439, Artikel: *Canapé*.

75²⁵. **Li mesure estoit . . .** — Über die annähernde Übereinstimmung der hier angegebenen Masse mit denen in der *Vision Hesekiels* und in der *Offenb. Joh.* s. SCHRÖDER, a. a. O., S. 45, 46.

Kap. 20. Die Insel der Schmelde.

77^{25, 26}. **S'arma de le victoire nostre signour.** — Im Londoner versif. Brendan: *des signacles les fait armer.* Eine andere Bedeutung hat: *les armes dameldieu*; vgl. W. FOERSTER, Aiol, Heilbronn, 1876—1882, zu V. 538.

79^{8, 9}. **Estage** (*STADIUM*; in der Hdschr. 1716: *luie*). — **Estage**, in der Bedeutung *lieue*, bei LITTRÉ (s. v. *Stade*) durch ein Zitat belegt: *Estages sont ce que li François apellent lieue.*

79¹¹. **Aussi que li fumiére d'un carefour.** — Hiermit lässt sich zusammenstellen, aus derselben Hdschr. 1553: *Ensi con se fust uns cauffors*; s. GODEFROY, *Compl.*

Kap. 21. Die Insel mit dem rauchenden Berg und der Tod eines Mönches.

79^{28, 81}. **Vne montaigne haute en le mer rencontre septemtrion.** — *„Il monte ignivomo di San Brandano è certamente l'Hecla“*, GRAF, a. a. O., I, S. 107; D'AVEZAC, a. a. O., I, S. 299, dagegen, sieht hierin *„l'île d'Enfer ainsi dénommée sur les cartes du moyen-âge, et que nous appelons aujourd'hui Ténérife“*.

Kap. Judas.

80²⁶. **Apparuit illis in mare . . .** — Vgl. den entsprechenden Text der lat. *VITA*, ED. MORAN, Kap. 25.

83^{14, 15}. **Mais de le tresgrande misericorde de ihū crist cis lius ne m'est mie contes a penanche.** — Über diese *théologie de sentiment* im Gegensatz zu der strengeren *théologie doctrinaire* s. P. MEYER, *Romania*, XVIII, 1889, S. 636. Vgl. auch P. DOUHAIRE, *Cours sur l'histoire de la Poésie chrétienne*, Cycle des apocryphes, in *L'UNIVERSITÉ CATHOLIQUE, Recueil religieux*, &c., VII, Nr. 40, April 1839, S. 282, Sp. 1: *„L'idée d'une damnation à jamais irrévocable affligeait l'imagination tout évangélique des hommes du moyen-âge; ils voulaient espérer contre toute espérance dans le retour du pécheur; et quand ce retour*

était impossible, quand la damnation était consommée, ils faisaient violence à la rigidité du dogme théologique pour faire descendre dans l'éternel séjour des supplices l'intervention fraternelle des prières du juste. N'est-ce pas ainsi, en effet, qu'ils font suspendre quelque temps les souffrances de Judas par les prières de saint Branden? Écoutez la légende du traître, et voyez tout ce qu'il y avait de miséricorde dans le cœur de ces simples chrétiens du onzième et du douzième siècle. C'est l'auteur du *Voyage de saint Branden aux îles Fortunées* qui va nous la raconter . . . &c. In dem Volksbuch: *Von sand Brandon* (Ende des 15. Jhdts) lautet die entsprechende Stelle folgendermassen: *Ich pin der gross sündler Judas Scariot der got verriet . . . Het ich recht rew gehebt, so het mir dannocht got sein grosse parmhertzigkeit mit getailt und gnade getan, wie wol ich in verkauffet*. Demselben Gedanken begegnen wir in folgenden Worten eines Dichters unserer Tage, VERLAINE: *Je dis que Judas est damné; mais pas pour avoir livré le Christ; non, pas pour cela. Il est damné pour s'être pendu de désespoir, pour avoir mis en doute l'infinie miséricorde de Dieu*. Der uns diese Worte VERLAINE's mitgeteilt hat, MAUR. SPRONCK, in der *Rev. bleue*, Nr. vom 22. August 1896, beeilt sich hinzuzufügen: *J'ignore si le mot est de Verlaine lui-même, ou s'il n'y eut là de sa part qu'une simple reminiscence. L'idée me paraît pourtant si belle et si touchante, si conforme aussi au génie spécial de celui par qui je l'entendis prononcer, que j'inclinerais à l'en considérer comme le véritable auteur*.

83₂₆. **Dyemenche dou matin dusques a le vespree.** — Der Glaube, die Verdammten seien für die Zeit von Sonnabend Abend bis Montag früh von ihren Qualen befreit, ist sehr alt: *Cette croyance est venue aux chrétiens des juifs, dans la seconde moitié du IVe siècle*, ISR. LÉVI, *Rev. des Etudes juives*, juillet—sept. 1892. Nach der Sage war es bei dem Besuch des Apostels Paulus in der Unterwelt und auf seine und des Erzengels Michael (nach griechischer Version: Gabriels) Fürbitte, dass Christus diese Erleichterung gewährte; s. BATIOUCHKOF, *Romania*. XX, 1891, S. 30, Anm. 1. Vgl. GRAF, a. a. O., I, S. 239—270, besonders 253, 254: *Il riposo dei dannati*; und vorher, derselbe: *A proposito della Visio Pauli*, in *Giorn. Storico della*

Lett. ital., XI, 1888, S. 344—362, besonders S. 355, 356. H. VON FEILITZEN, *Li Ver del Juise*, Upsala, 1883, S. CXxv, in einer Anm. zu V. 118: *Des le lundì al main entrosca'l samedì*, erwähnt die Stelle hier in unserer Brendanlegende. Diese Legende kannte Dante nicht, wenigstens hat er sie nicht angewandt, s. P. MEYER, *Romania*, XVIII, 1889, S. 636; Dantes Zeitgenosse aber, der Verfasser von *Bauduin de Sebourg*, lässt Judas sagen: *Le dymenge sui chi trestoute jour; Le lundì, au matin, revois en mon labour En infer ou deable me boutent en lor four. Pourcoi — dist Polibans* (später Brandon genannt) *— te met-on a repos Samedi et dymenche? or le me di bien tost . . .* &c.; Chant XV, V. 447 ff. Vgl. auch ED. DU MÉRIL, *Poésies populaires latines du m.-â.*, 1847, S. 337—340.

85_{4, s.} **Herode et Pylate, Anna et Chaypha.** — Herodes' unheilvolle Freundschaft mit Pilatus; die verhängnisvolle Nachgiebigkeit dieses indifferenten Landpflegers; die pharisäische Entrüstung Hannas, des vormaligen Hohenpriesters und unerschütterlichen Vertreters des mosaischen Gesetzes, über den galiläischen 'Volksverführer'; endlich die Bestätigung von Hannas grausamem Urteil durch seinen unselbständigen Schwiegersohn Kaïphas, ebensowie das entscheidende Wort dieses letzteren: 'Es wäre gut, dass Ein Mensch würde umgebracht für das Volk'; — dies alles hat die Namen der vier Männer, die in der Tragödie Christi eine so unselige Rolle spielen, der Geißel der Geschichte preisgegeben.

85_{13, 17—18, 19.} **Drap, fourques, pierre.** — Nur angedeutet sind hier die drei Gutthaten des Judas, nämlich die Spendung seines Mantels an einen Aussätzigen in Joppe, die Schenkung der Zangen an die Tempelpriester und endlich die Ausfüllung einer Grube in Jerusalem mit dem hier erwähnten Steine, der nun für den Verräther Christi ein Ort der Wonne ist; zugleich ist die mittelalterliche Auffassung angedeutet, nach welcher auch dem grössten Sünder jede Gutthat, und sei sie noch so geringfügig, vom Allerbarmer angerechnet würde.

85_{22.} **Theodis (THETIS).** — Sie hatte mit ihren Schwestern, den anmutigen Nereiden, ihre Behausung in den Tiefen des Meeres und wurde daher von späteren klassischen Dichtern wie hier geradezu für das Meer genommen.

Kap. 23. Paulus der Eremit.

89₇ und 189₆. **Saint Pol l'ermite.** — Betreffs der Besuche bei Einsiedlern auf einsamen Inseln vgl. 45_{3, 4}; die auf den irländischen Inseln weilenden Einsiedler werden hier durch *Saint Pol, le premier hermite* vertreten; über dessen Leben, von Hieronymus beschrieben, vgl. *LEGENDA AUREA, rec.* TH. GRAESSE, Dresdae & Lipsiae, 1846, Kap. 15, S. 94, 95; *La Légende dorée traduite du latin par* M. G. B[RUNET], *Première Série*, Paris, 1843, S. 74, 75. Dass die Erzählung ihn auf ein Felsen-eiland der irischen See versetzt, darf nicht befremden; man bedenke, dass der Begriff der Wüste, der sonst in der christlichen Legende eine so grosse Rolle spielt, der Vorstellungswelt der Iren fremd war.

91_{4, 5}, 7₅ und 99₁₁. **Les apiela par lor propres nons.** — Dieselbe seltsame Namenskenntniss findet sich schon in der *LEG. AUREA*, a. a. O., angedeutet.

91₈. **Il estoit coquers tous des chauiaus de sen chieft et de se barbe & des autres paus.** — Wenn, wie allgemein angenommen wird, *poil* ‚Haar‘, nicht aber ‚Kopfhaar‘ bedeutet, wie ist dann *Enf. Vivien*, *ED.* Stockholm, 1895, S. 24, 25, V. 388, zu verstehen?

91₇, 91_{12, 13} und 91₁₉. **Habit.** — ‚Klosterkleid‘; vgl. altfrz. *Habit fet moine*, neufrz. *Prise d'habit*, &c.

Kap. 24. Besuch der *TERRA REPROMISSIONIS*.

97_{20, 21} und schon 5₂₁. **Ceste isle que vous queres par .VII. ans.** — Vgl. *Il mito del Paradiso terrestre*; GRAF, a. a. O., I, S. 1—238. Der Endpunkt oder wenigstens das ersehnte Ziel der irischen sagenhaften Entdeckungsfahrten war immer und immer das unbekannte Wunderland; und die Sagen von glücklichen Gefilden weit westlich im atlantischen Ozean stehn noch heutigen Tages bei der an der Westküste Irlands wohnenden Bevölkerung im lebhaftesten Angedenken.

Kap. 25. Insel der Freuden.

99₃₀, 5₁ und 7₂₄. **L'isle qui est apiellee ille de delisces.** — Eine Art Vorparadies; *„codeſt'isola è, a coſi dire, l'antica-mera del paradiso“* (NOVATI).

K. Hum. Vet. Samf. i Uppsala. IV. 2.

2019. Lor esclara la uerite de la terre de promission.
 — Die brendansche Schilderung des wunderbar schönen Landes der Verheissung im fernen Westen sollte für die späteren Zeiten nicht klanglos verhallen: *„Ces visions ont exercé une influence énergique ... pendant tout le moyen âge et jusqu'aux jours de Christophe Colomb lui-même, à qui l'épopée maritime de saint Brendan semble avoir montré la route de l'Amérique ... „Je suis convaincu“, disait-il, „que dans l'île de saint Brendan est le Paradis terrestre où personne ne peut arriver, sinon par la volonté de Dieu“*, Cte DE MONTALEMBERT, *Les Moines d'Occident*, III³, 1868, S. 91, Anm.; oder, in der Originalsprache: *„Creo que allí es el Paraiso terrenal adonde no puede llegar nadie, salvo por voluntad Divina“*, s. *Tercer Viage de Cristobal Colon*, in der *Coleccion de los Viages y Descubrimientos*, que hicieron por mar los Españoles desde fines del siglo xv, ... coordinada é ilustrada por Don MARTIN FERNANDEZ DE NAVARRETE, I, Madrid, año de 1825, S. 259; vgl. ebenda S. 264 &c.

BRENDANS MEERFAHRT

Vollständiges

GLOSSAR

zum Texte der Hdsehr. 1553.

*Das Sternchen verweist auf die sachlichen Anmerkungen im Kommentar, S. 227 ff.;
das §-Zeichen auf die sprachlichen Anmerkungen in der Einleitung, S. XLIX ff.*

A

- a, *expunktiert*, 31₁₀.
- a, *am Anfange einer Zeile in der Handschrift, obgleich dasselbe Wort schon am Ende der vorhergehenden Zeile geschrieben worden ist*, 47₁₇.
- a, *Präp.*, ā, 9₂₇ und 51₂₆; ab, 95₁₇; ad, *passim*; circa, 15₁₁ und 93₁₉; cum, 37₁₈, u. s. w.; in, 3₁₀, u. s. w.; pro, 83₁₅, u. s. w.; sub, 91₁₃; super, 55₁₉; *lat. Dat.*, 5₁₃, u. s. w.; *lat. Accusat.*, 19₁₄, u. s. w.; *lat. Ablat.* 38, u. s. w.; *bei Inf.*, *passim*; *lat. Partiz.*, 83₁₉ und 89₆; *lat. Adv.* 95₂₇; u. s. w., u. s. w. *Insgesamt 372 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 die Präposition a.*
- a, *Verb*, habet, 19₁, u. s. w.; *lat. Perf.*, 27₁₆, 47₁₃ und 77₂; 13₁₃, 45₂ und 47₁₆; 43₂₉ und 25₂₆; *lat. Partiz.*, 73₁₁; *lat. Adj.* 93₃₃. *Diese Verbform steht sonst noch* 7₁, 9₁₇, 9₁₉, 13₁₄, 15₂₀, 17₅, 19₁₈, 23₂, 23₆, 27₁, 29₁₆, 29₁₈, 33₇, 39₂₃, 49₃, 53₉, 55₃, 67₇, 77₂₁, 87₃, 87₁₃, 89₈ und 91₂₁.
- abbe, abbatem &c., 9₇, 9₁₂, 41₇ und 41₂₉.
- abbeye, monasterium, 11₁₃, 13₅,* 15₂₈, 19₁₇, 18, 37₇, 37₈, 37₉, 37₂₃, 37₂₆, 37₂₇, 28, 39₂, 41₄, 41₂₇, 63₉, 71₁₄, 81₉ und 91₂₇.
- abbes, abbas, pater &c., *Nominat.*, 3₇, 7₂₈, 11₁, 37₂₇, 39₇, 39₃₀, 41₉, 41₂₃, 41₂₆, 41₃₀, 43₂, 43₇, 43₁₄, 93₃ und 93₄; abba, *Vokat.*, 9₅, 41₈, 43₁₉, 59₂₂ und 61₅, 6.
- abisme, abyssi, 87₁₁.
- abit, habitum, 91₁₉. *Vgl. habit*; und § 2, *Anm.* 1.
- absense, absentia, 7₂₆.
- abstinenche, abstinentie, 3₃, 4.
- achate, ai —, comparavi, 85₉.
- acoisie, coagulum, 49₁₃.*
- acordanche, modulatio, 31₂.
- acouroient, affluebant, 83₅.
- acourre, manare (*die Handschr.* 15076, 120₁₂: manere), 21₁₁.
- acoustume, solito, 41₁ und 95₂₆.
- acoustumee, chose —, mansuetudo (!), 37₁₃.
- acouuert, eut —, operuisset, 85₂₂.
- acouuri, cooperuit, 97₁₇.

- acriute, puet estre —, ampli-
ficatur, 39₂₃ (*s. S. 39, Anm.*
††, und § 14, Anm. 1).
- acroissies, extollatis, 87₂₃.
- adaignes, digneris, 27₂₉, 30.
- adaignies, dignemini, 37₂₁.
- adies, semper, 7₁₈, 11₁₀, 21₄,
23₂₄, 25₂₉, 31₁, 63₂₀, 67₂₀,
73₁₃, 75₂₂, 83₂₄ und 99₁.
- adonques, enim, 51₁₅.
- adont, igitur, tunc &c., 21₁, 25₂,
27₁₃, 29₈, 33₆, 35₉, 69₁₃, 14,
73₁₈, 77₉, 10, 81₄, 87₂₈ und
95₁₄.
- adrechera, diriget, 51₇.
- adrechies, dirige, 83₁, 2.
- adrecht, et —, dirigens, 97₁₅.
- aemplies, expletis &c., 33₆ und
69₂.
- AENDE, 11₁₆* (*s. Einl., S. XV;*
S. XXIII, Z. 5, 4 v. u.; S. XXV,
Z. 2; S. XXVIII, Z. 2).
- ailet, decet, 29₃₁.
- agenilloit, genu flexo, 41₂₉.
- agenoullierent, prostravit, 9₁₅.
- ai, habeo, 81₁₂ und 83₁₃; *lat.*
Perf., 19₄, 85₉ und 93₇. *Diese*
Verbform steht sonst noch 9₂₉,
19₁₁, 77₁₉, 81₁₂, 83₂₅, 85₁₆,
87₂₇, 91₁₂, 93₁₈, 95₁ und
95₂.
- aiant, habentem, 17₁₆.
- aide, patrocinium &c., 9₂₇ und
25₁₇.
- aidie, sera —, subvenerit, 99₂₀.
- aidier, adjuvante, 55₁₈.
- aidieres, adjutor, 13₂₂ und 71₄.
- aient, habeant, 39₁₉.
- aies, — merchi, miserere, 31₂₀,
43₁₀ und 81₁₅.
- aigniel, agnum &c., 21₁₄, 21₂₃,*
53₁₄, 53₂₀, 65₂₃, 24 und 65₂₇.
- aigrement, acrius, 89₄.
- ains, 29₁₃ und 73₁₇.
- aioingne, jungat, 25₂₉.*
- aiourne, 31₁₄.
- air, aeris &c., 29₂₀, 61₁, 73₂₉
und 81₂₂.
- aieue, adjutorium, 35₁₈ und 97₁.
- ala, profectus est, venit &c., 7₂₁,
9₂₂, 11₁₄, 11₁₈, 19₁₅, 57₆ und
71₁₄.
- alai, perrexeris &c., 5₄ und 93₉.
- alaissent, iter egissent, 17₂₀.
- alast, iret, 93₁₆.
- ALBEI, 45₂₅, 55₉ und 71₁₂; AL-
BEY, 39₂₁; ALIBEI, 35₅* (*s.*
Einl., S. XV, Z. 10, 11; S.
XXIII, Z. 6, 7; S. XXVIII, Z.
22, und Anm., Kap. 11, S.
246 ff.).
- albey, *s.* ALBEI.
- ale, eurent —, circuissent, 15₁₀.
- aler, abire, ambulare, peregrin-
ari &c., 5₂₉, 9₁₃, 9₁₄, 11₁₁,
13₇, 13₈, 9, 25₁₉, 20, 37₁, 43₇,
45₂₁, 77₁₉, 81₁₀ und 95₂₈.
- alerent, ferebantur &c., 21₁₀, 11,
31₈, 53₁₆, 17, 61₉, 10, 61₂₂,
77₁₄, 89₁₆ und 97₂₅.
- ales, ite &c., 37₂₀, 59₂₅, 67₂ und
95₅.
- alibei, *s.* ALBEI.
- aliemes, perambularem, 51₇.
- aloient, gradiebantur &c., 15₁₇,
41₃, 41₄, 43₁₃, 57₁₆, 17, 61₂,

- 63₂₀, 73₂₀ und 99₂; aloient
 en noant, natabant, 73₁₇.
 aloit, antecedeat &c., 37₆, 41₂₈,
 47₃, 93₂₁ und 97₁₅.
 alons, vagatur, 29₁₉; eamus, 9₂₀.
 ALTY, 3₂ (*s. Einl., S. IX unten*).
 aluma, incendit, 45₆.*
 alume, aues —, accendistis, 73₉.
 alumees, 45₉.
 alumerent, incenderunt, 79₁₇.
 ame, anima, 19₁₆ und 19₁₉. *Vgl.*
 arme.
 Amen, 101₃.
 amenuise, minuitur, 39₂₉.
 ames, anime, 31₅; animas, 31₆.
Vgl. armes.
 ami, amicum, 85₂₇; *Vokat. Plur.*
 9₂₇.
 aministree, est —, ministra-
 batur, 51₃, 14.
 amonesta, admonuit, 37₁₅ und
 53₇.
 amonester, admonere, 13₂₀.
 an, annum, 7₁₅, 29₂₅, 33₂₉, 35₁,
 51₁, 51₁₁, 51₂₆, 53₄, 53₁₅,
 53₁₆; anni, 43₂₀, 55₄, 89₅ und
 95₃. *Vgl. en; und § 3,*
Anm. 3.
 Anachoritarum, 45₃, 4.*
 anchijen, antiqui, 29₁₂.
 anchois, magis, potius, 7₁₃,
 59_{2, 3} und 85₁₇.
 anemi, hostis, satane &c., 15₃₀,
 29₁₂, 29₁₄ und 85₈.
 anemis, demonum, 85₂₃.
 angele, angeli &c., 9₂ und 91₁₄,
*Vokat. 31₁₂.**
 angeles, angelis, 19₂₀.
 angouisse, angustiam, 13₁₀, 27₂₈
 und 77₁₉.
 ANNA, 85₅.*
 annū, statt avium? 23₁₈.
 ans, annos, 19₁₁, 39₂₂, 55₁₀, 89₉,
 91₂₁, 91₂₇, 93₂₆, 93₃₁, 93₃₂,
 93₃₃, 95₁, 95₂, 95₄, 95₁₀ und
 97₂₁.
 ante, frequentat, 9₂.
 anui, tedium, 27₂₆ und 77₄.
 anuis, stipendia, 27₁₈.
 anuit, hac nocte, 19₂ (*s. § 15,*
Anm. 2).
 aorer, orare, 17₁₈.
 aornee, inserta, 17₁.
 aparut, apparuit, 91₃₀. *Vgl.*
 apparut.
 apert, apparet &c., 97₂ und
 99₂₁.
 apertenoit, pertinebat, 43₁₂.
 apertient, 43₅.
 apiela, appellavit &c., 7₅, 21₁₈,
 67₂, 67₂₈, 91₄* und 99₉.
 apielast, evocaret, 91₃.
 apielee, nomine &c., 5₁, 7₃₄,
 23₁₈, 35₄, 45₃, 45₂₅ und 51₂₅.
Vgl. apiellee.
 apielent, vocant, 67₄.
 apieles, *Präs.*, invocas, 87₄.
 apieles, *Partiz.*, qui dicitur &c.,
 3₈, 7₁₂, 11₁₆, 11₂₂ und 69₂₈.
 apiellee, que vocatur, 99₃₀. *Vgl.*
 apielee.
 aporta, portavit, 93₁₉.
 aporte, delatis &c., 25₁₉, 39₂₈
 und 71₇.
 aportees, allatis &c., 23₁₀, 33₁
 und 51₁₄.

- aporter**, portare, 61₁₁.
aportèrent, attulerunt, 61₁₁.
aportes, asportate, 51₂₇.
aportoient, asportabant, 59₁₉.
aportoît, attulit &c., 33₁₃, 53₂₇,
 28, 69₁₉, 93₂₆ und 93₂₇.
apostele, 71₁₉.^{*}
aposteles, apostolos, 55₁₉.
apparilla, preparavit, 17₂₁ und
 51₁₅.
apparillai, paravi, 93₂₄ und 93₂₅.
apparillaissent, 17₁₉.
apparillie, parati, strati &c., 11₇,
 13₁₃, 13₁₄, 17₁₃, 39₁₄, 39₂₄, 25,
 45₂ und 47₁₆.
apparillier, preparare, 11₂₉, 23₉
 und 55₂₃.
apparillierent, paraverunt, 21₂₅
 und 59₈, 9.
apparillies, fuissent —, prepa-
 rassent, 77₁₀.
apparillures, paraturas, 11₂₈.^{*}
apparoit, apparebat, 83₇.
apparut, apparuit, 5₂₇, 7₄, 13₂₉,
 17₂₀, 21₂₆, 35₁₄, 35₂₁, 49₂₀,
 53₃, 4, 57₇, 69₂₈, 73₂₅, 75₁₅,
 79₁₈, 79₂₈ und 81₂₆. *Vgl.*
 aparut.
apres, post, 69₁₈. *Vgl.* **apries**.
apresses, oppressus, 7₁₇.
apries, *Adv.*, deinde, denique,
 postea, tunc &c., 11₁₄, 11₁₇,
 17₁₉, 23₁₆, 29₂₅, 37₃₀, 39₂₅,
 41₅, 51₂₄, 51₂₉, 53₁₁, 53₁₆,
 55₁₃, 61₉, 61₁₆, 61₂₄, 65₁₆,
 65₂₀, 65₂₃, 69₄, 71₆, 71₁₈,
 73₂₄, 79₁₆, 17, 79₂₈, 89₂, 95₁₀
 und 95₁₉, 20.
apries, *Präp.*, post &c., 5₁, 5₁₅,
 5₁₆, 17, 9₁₁, 9₂₄, 13₅, 13₁₈,
 15₇, 15₂₈, 17₂₂, 21₁₀, 23₁₂,
 23₁₄, 33₇, 8, 33₂₀, 35₄, 37₂₇,
 43₁₁, 47₁₃, 49₁₂, 49₁₆, 55₁₀,
 57₈, 59₅, 61₁₄, 65₁₇, 69₂₃,
 73₁₉, 77₁₂, 79₁₅, 93₃₀, 95₁₃,
 97₂₁ und 99₁₈. *Vgl.* **apres**.
aprochie, fust —, appropinquas-
 set, 29₂₉.
aprochier, appropinquare, 77₂₀
 und 85₂₄.
aprochierent, appropinquave-
 runt, 63₁₀.
aprochies, fust —, appropin-
 quasset, 83₂ und 89₂₈.
aprochoient, appropinquabant,
 73₁₇.
aprochoit, appropinquasset,
 57₁₆.
aproismaissent, appropinquas-
 sent, 53₂, 3.
aproisment, appropinquant,
 99₁₇.
aproismie, furent —, appro-
 pinquassent, 23₂₇ und 35₁₅.
aproismier, attingere, 73₂₆.
aproismierent, 53₁₇.
aqueillimes — voie, inchoavi-
 mus iter, 7₂₀.
aqueillirent — voie, cepit iter
 agere, 7₂₃.
aquilonem, 77₁₄.
arainne, harenam, 71₂₂.
aras, habebis, 19₁₆.
arbre, arborem &c., 29₃, 4, 67₂₅,
 67₃₀, 69₉, 75₇ und 77₈; ar-
 bores, 69₇.

- arbres**, arbor, 27₁₉ und 69₈;
 arborum, arboribus, 53₁, 59₇,
 63₁₄, 69₅, 77₁₇ und 97₂₄.
arc, ardeo, 83₂₀.
ardans, 41₁₆.
ardant, ardentem, 25₂₁.
ardent, ardent, 39₂₉.
ardre, ardere, 45₁₆.
ares, habetis &c., 87₂₀, 95₁₁ und
 97₁.
arest, intermissione, 65₁₄.
aresta, stetit &c., 23₂₈, 33₂₅,
 37₇, 63₁₁ und 97₂₂, 23.
arestast, staret, 15₁.
arestee, cessatione, 63₂₅, 26.
arestee, fust —, stetisset, 21₉.
aresterent, restiterunt, 83₃.
arestoit, stabat, 63₂₄.
argans, ardens, 79₁₈; ardentem,
 45₁₂ (*s. § 13, Anm. 1*).
argent, argenti &c., 19₁ und 75₄.
ariuerent, applicuerunt, 27₈.
arma, armavit, 77₂₅.^{*}
arme, animam &c., 15₂₉, 19₅,
 19₇, 73₁₁ und 87₃₀. *Vgl. ame.*
armes, animas, 83₂₄. *Vgl. ames.*
armes, armis, 79₂₆.
armoit, armavit, 79₁.
arriere, retro &c., 81₁₃, 14 und
 101₂.
arriuee, fu —, stetisset &c., 52₈*
 und 81₄.
ars, nient —, illesus, 45₁₉.
arst, 45₁₈.
art, exurit, 45₁₃.
as, 51₆, 7₇, 13₆, 15₁₈, 15₁₉, 17₇,
 17₂₃, 21₂₉, 23₁₉, 25₇, 25₉, 29₂₈,
 39₇, 45₂₃, 51₂₆, 53₂₆, 55₈, 59₁₃,
 59₁₉, 65₁₅, 71₃, 75₆, 87₁, 87₂₀,
 91₈ und 97₄.
as, *lat. Perf. &c.*, 31₆, 71₆, 29₂₄,
 29₂₅, 45₁₇, 67₅ und 99₁₂; *lat.*
Präs., 71₄ und 71₅.
asissent, residebant &c., 17₉ und
 39₁.
assist, resedit, 33₂₅. *Vgl. assist.*
assanlee, multitudo, collectio,
 27₂₄, 29₁₁ und 85₂₂, 23; con-
 gregatione, 67₅.
assanlees, conglutinate, 9₂₈.
asses, sufficienter, 33₂.
assis, fuissent —, resedissent
 &c., 15₂₅, 33₁₅ und 53₂₉.
assist, consedit, 53₃₀. *Vgl.*
asist.
asumption, assumptione, 85₃.
atempree, temperare, 69₁₆.
atendes, exspectate, 59₁ und
 89₁₉.
attendimes, exspectavimus, 7₂.
atendoient, exspectabant, 69₁₃.
atendoit, et —, exspectans,
 43₁₅.
attendre, exspectare, 95₄.
atout, cum, 5₆, 11₁₅, 45₁, 55₁₉,
 57₁ und 71₇.
attenderas, exspectabis, 93₈, 9
 (*s. § 10, Anm. 3, und § 20*).
au, ad, 51₈, 7₂₁, 9₂₁, 13₃₁, 15₂₂,
 17₁₈, 17₁₉, 19₁₅, 19₂₂, 21₁₉,
 25₃, 33₁₅, 33₂₄, 35₁₅, 37₃₀,
 39₂₉, 43₃, 43₆, 51₈, 51₁₀, 53₃,
 53₁₇, 53₂₁, 61₃, 61₁₀, 65₂₄,
 79₄, 79₁₄, 81₃, 81₁₀, 83₆, 85₉,
 89₁₀, 89₂₁, 93₇, 93₈, 97₃ und
 97₂₃; in, 19₁₄, 21₉, 51₁₉, 57₁₈,

- 93₂₈ und 95₂₀; *lat. Dat.*, 11₁₃, 37₈, 43₁, 53₁₉ und 71₂; *lat. Abl.*, 53₃, 15₁₀, 53₂₇, 75₂₇ und 93₁₄; *sonst noch* 21₂₅, 33₁₄, 39₁, 73₁₂ und 93₁₈.
- aualerent**, profecti sunt, 23₂₅.*
- auant**, *Orts-Adv.*, 45₁₁; *Zeit-Adv.*, 95₄.
- auchun**, *Adj.*, aliquod, 75₁₂.
- auchun**, *Subst.*, alii &c., 47₁₉ und 47₂₁.
- auchune**, aliquam &c., 7₁₄, 15, 7₂₉, 17₂₄, 33₂₆, 39₁₅, 16 und 77₂₉; **auchune chose**, aliquid, 15₃, 41₂₈, 55₂ und 63₁₄; **auchune fie**, aliquando &c., 7₃₂, 33 und 13₂₆.
- auchuns**, aliquis, 17₂₆.
- auenement**, adventum, 57. *Vgl.* auennement.
- auenement**, adventus, 55₁₈. *Vgl.* auenement.
- auenront**, *lat. Partiz.-Konstruction*, 55₁₀.
- auenu**, furent —, appropinquassent, 51₈.
- auenus**, estoit —, contigerat, 47₂₆.
- aues**, habetis, 33₂; *lat. Perf.* &c., 7₂₇, 49₄, 73₇, 73₈ und 87₁₉.
- aeuille**, fu —, abstulisset oculos, 71₉.
- aviespri**, quant il fu —, facto jam vespere, 95₂₄.
- auigne**, ia n' —, absit, 17₂₆. *Vgl.* auingne.
- auingne**, contingat, 49₃. *Vgl.* auigne.
- auint**, contigit &c., 37, 71₁₈, 73₂₄, 77₂₁ und 91₂₈.
- auironne**, circumdat, 97₂₀.
- auironner**, circumire, 5₂₉ und 69₁₁.
- aumosne**, elemosina, 39₁₅.*
- auoec**, apud, 55₈; cum, 5₃, 11₇, 11₉, 11₁₈, 11₂₄, 13₇, 17₂₅, 19₁₇, 19₂₁, 25₁₂, 31₇, 31₂₉, 33₂₇, 37₄, 37₆, 39₅, 41₈, 43₁₄, 43₁₅, 45₂₂, 51₂₇, 53₂₈, 55₆, 55₈, 67₃, 67₅, 69₁₉, 69₂₄, 85₄, 95₆, 95₂₅, 97₅, 97₁₃, 14, 99₁₅ und 99₁₈; quantocius, 79₂ (*Adv.?*); simul, 33₁₄.
- auoecques**, cum, 9₈ und 29₁₄, 15. *Vgl.* auoeques.
- auoeques**, *Adv.*, 13₁₂. *Vgl.* auoecques.
- auoie**, *lat. Plusqupf.*, 61₇.
- auoient**, habebant, 13₁₆, 13₂₅, 26, 69₁ und 77₄; *lat. Plusqupf.*, 53₄, 65₁₂, 81₉ und 95₁₇; *sonst noch* 13₁₇, 25₁₉, 47₂₂, 67₂₀ und 69₅.
- auoir**, accipere &c., 37₁₂, 41₁₀ und 93₂₈.
- auoit**, habebat, 41₁₆; haberet, 5₂; eierat 91₁₀; *lat. Plusqupf.*, 5₃, 5₇, 49₁₀, 53₂₇ und 91₂₆; *lat. Pf.*, 33₂₂, 35₁₅ und 93₁₁; *sonst noch* 7₁₁, 25₄, 31₃₀, 41₁, 41₁₇, 41₂₈ und 89₁₃.
- auolant**, tost —, cito volatu, 33₂₄.
- auons**, habemus, 3₁₃, 39₁₇ und 39₂₀; *lat. Pf.*, 9₅, 9₆, 11₄, 11₅, 11₆, 13₈, 25₂₇, 39₂₇ und 87₁₄.

aussi, etiam, similiter, *bei Verb*, 17₁₀, 31₁₈, 35₂, 47₁₅, 53₁₆ und 65₅; cum, similiter, *bei Subst.*, 9₁₃, 37₂₄, 41₂₀, 41₂₅, 49₇, 55₁₅, 75₁₈ (*s. Einl.*, S. LXXXI, *letzte Zeilen*) und 91₂₂.

aussi com, sicut, 61₁₀.

aussi comme, sicut, *satzeinleitend*, 15₁₈, 19, 31₁₇ und 99₂₁; sicut, *verkürzter Vergleich*, 59, 13₃₂, 15₁₄, 25₁₆, 67₃₀, 71₂₄, 73₂ und 81₈.

aussi que, — **che**, sicut, *satz-einleitend*, 57₁₉ und 93₁₀; **aussi que se**, 21₂₂, 55₁ und 57₉; **aussi que**, — **c'**, quasi &c., *bei Subst.* 29₂₀, 31₃, 49₂₀, 63₁₉, 69₁₂, 77₂₂, 79₈, 79₉, 10, 79₁₁, 79₁₉, 83₂₀, 91₂₃ und 95₁₇; quasi &c., *bei Adv.-Bestimmung*, 17₂₀, 29₇, 29₂₉, 31₁, 2, 35₇, 77₂₃, 77₂₈, 81₂, 81₂₆, 83₃, 89₁₂, 13, 97₁₁ und 97₂₄; *mit frz. Gerund., Partiz. Präs., Partiz. Pf.*, 52₅, 15₃₁, 49₁₃, 73₁₉, 20 und 79₁₈; usque (ad), 37₇.

aussi bien . . . que . . ., 85₁₅.

autant . . . que . . ., tam . . . quam . . ., 41₁₅.

autel, altaris &c., 41₁₇, 41₂₂, 45₇ und 53₂₂; altaria, 41₁₉.

auteus, altaria, 41₁₉ und 41₂₀.

autre, *Subst.* aliă, alteră &c., 35₂₂, 41₂₅ und 59₅; alterius, alterum, alteră &c., 15₁₃, 23₂₆, 37₂₅, 49₁₉, 57₂₄, 71₁₁, 89₂₉, 93₁ und 97₁₈; alii &c., 15₃, 47₂₁ *zweimal*, 47₂₃, 47₂₄, 75₇, 77₉, 79₁₅ und 81₃₁.

autre, *Adj.*, alteră, 63₂₄; alium, aliam, aliud, alio, aliă; alteri, altero, alteră &c., 11₂₈, 25₁₃, 27₄, 33₁₈,* 39₁₀, 51₂₃, 51₂₉, 53₄, 53₁₅, 57₂₂, 59₆, 61₈, 61₂₄, 63₁₈, 69₉, 73₁₆, 79₂₈, 89₂₃ und 93₃₂; alii, ceteri &c., 9₂₆, 29₂₁, 41₆, 41₂₁ und 73₁₃.

autres, *Subst.*, alter, 45₄ und 79₁₆; aliorum &c., 29₁₉, 33₁₅ und 65₂₁, 22.

autres, *Adj.*, alios, alias &c., 5₁₄, 11₂₈, 11₃₀, 21₂₇, 27₁₇, 29₂₈, 41₁₈, 57₁₅, 65₅, 85₃ *zweimal*, 85₁₆ und 91₈.

B

baing, balneum, 51₁₅.

baisa, osculatus est &c., 3₁₂, 37₂₃, 67₆, 91₄ und 99₈.

baisast, oscularetur, 37₃.

baise, osculare, 67₃.

baisiet, quant eut —, dato osculo, 23₁.

baisoient, osculabantur &c., 37₅

und 37₂₄.

baisoit, osculatus est, 51₁₁, 12.

balainne, belua, ceti, piscis &c., 55₇, 57₇, 57₁₂, 57₂₀ (*s. Einl.*, S. XVI–XVII, und *Anm.*, S. 251, Kap. 14), 57₂₁, 59₁₇, 95₂₆ und 97₂.

barbe, barbe, 91₈.

BARINTES, 38,* 310, 317, 922 *und*

111 (*s. § 4. Ann. 1*).

bas, cum silentio, 733.

bataille, pugna, 592; bellum, 5723.

bature, de —, verberibus, 8713.

batus, a —, flagellavit, 8713.

benei, eust —, benedixisset, 134 (*s. § 13, Ann. 2*).

benei, benedixit &c., 1512, 177 *und* 478.

beneichon, benedictionem *und* benedictione, 912, 922, 1117, 1925 (*s. S. XXXVII, Ann. **), 213, 2326, 338, 3320, 4527, 531, 5520, 7114, 9511, 9515 *und* 1011, 2.

beneis, benedictus, 918.

beneissies *Ind. Präs.*, benedicitis, 8717; *Imperat.*, benedicite, 3720.

beneoit, beati, 999.

benis, benedictus, 8716.

bescuit, 3317.*

besoing, il est —, opus est, 1713; **as tu** —, indiges, 714.

besoins, est —, necesse est, necessaria sunt &c., 2119, 3126 *und* 495; **estoit** —, 5920; **ert**, **iert**, **sera** —, 2312, 5519 *und* 957.

beste, beluă, bestia, 594 *und* 712; belue, beluă; bestie, bestia, 5715, 5722, 5910, 5911, 613 *und* 8910. *Vgl.* **bieste**.

bestes, bestie, 733 *und* 7314; bestiarum &c., 5918, 19, 7121, 7123, 736, 737, 7310 *und* 7313.

Vgl. **biestes**.

beu, eurent —, biberunt, 3930.

beues, ne —, nolite bibere, 333.

beuoit, sorbebat, 8927.

beut, auoient —, 4722.

bials, *Vokat. Sg.*, 313, 519 *und* 676; *Vokat. Plur.*, 2522 *und* 492. *Vgl.* **biaus**; **biax**.

biau, *Vokat. Sg.*, 9131; *Vokat. Plur.*, 732, 1526, 3524, 617, 7718 *und* 894.

biaus, *Vokat. Sg.*, 231, 234, 8112 *und* 931. *Vgl.* **bials**; **biax**.

biax, carissime &c., 136 *und* 194; *Vokat. Plur.*, 1321. *Vgl.* **bials**; **biaus**.

biele, speciosa, 527 *und* 6315. *Vgl.* **tresbiele**.

bien, *Subst.*, beneficia, 677.

bien, *Adv.*, bene &c., 733, 1713, 3326, 3915, 7920, 8515 *und* 957.

bieste, bestiam, 539. *Vgl.* **beste**.

biestes, 7124 *und* 7316. *Vgl.* **bestes**.

blanc, immaculatum &c., 176 *und* 6524. *Vgl.* **blanch**.

blanch, immaculatum &c., 2114, 2117, 2124 *und* 5314. *Vgl.* **blanc**.

blanchor, candoris, 393.

blanque, — noif, nivis, 919.

blanques, albis, 6316. *Vgl.* **tresblanques**.

blans, candidissimis &c., 2721 *und* 372.

boin, bonum, prospero &c., 1314, 1316, 1521, 5913 *und* 7322; **boni**, 76.

- boinne, bonā &c., 67₄ und 97₁₂.
Vgl. bonne.
- boins, bonus, prosper, 51₂, 77₁₁
 und 81₁₉. *Vgl. tresboins.*
- boire, bibere, potus, 7₁₅, 7₁₆, 17,
 9₉, 17₁₀, 23₁₃, 27₁₉, 31₃₁, 33₄,
 39₇, 39₉, 47₁₇, 51₂₈, 77₅ und
 95₁₉.
- boit, bibit, 33₅.
- bonne, 13₁₃, 31₂₁ und 91₁. *Vgl.*
boinne.
- bos, silvā, 25₄; silvam &c., 27₆
 und 73₉.
- bouche, ore &c., 31₁₀ und 31₁₂.
Vgl. bouke; bouque.
- bouchiaus, utres, 97₇.
- bouke, ore, 11₃. *Vgl. bouche;*
bouque.
- bouque, ore, 67₂₁. *Vgl. bouche;*
bouke.
- boutes, jactas, 19₁₀.
- bramdain, s. BRANDAINS.
- brandain, s. BRANDAINS.
- Brandaine, s. BRANDAINS.
- Brandainne, s. BRANDAINS.
- Brandainnes, s. BRANDAINS.
- BRANDAINS, *Nominat.*, 3₁₁, 12,
 9₁₄, 9₂₀, 9₂₄, 11₉, 11₂₃, 11₃₁—
 13₁, 13₄, 13₁₅, 13₂₀, 15₄, 15₁₂,
 15₁₅, 15₂₀, 15₂₅, 17₃, 17₇, 17₁₂,
 17₁₅, 17₁₇, 17₂₃, 17₂₇, 19₁₂,
 21₁₂, 21₁₈, 21₂₃, 21₃₂, 23₁₃,
 23₁₉, 25₁₀, 25₂₁, 31₄, 31₂₃, 24,
 33₉, 33₂₀, 37₈, 41₄, 41₇, 41₁₄,
 43₁, 2, 43₁₆, 43₂₆, 45₉, 45₁₅,
 45₂₀, 47₁, 47₈, 47₁₂, 49₂₀,
 51₂₉, 53₅, 59₁₀, 59₂₈, 29, 61₁₇,
 63₁, 63₂, 67₂, 71₁₃, 14, 71₁₈,
 73₄, 75₂₀, 89₂₈, 91₁₁, 91₂₄,
 95₃₀, 97₁₉, 99₂₇ und 101₁;
 BRANDAIN, *Obl.*, 3₁₈, 15₁₈,
 19₂₂, 23₁₀, 37₂₃, 43₁₅, 81₉,
 91₂, 97₆, 99₁₂ und 101₄;
 BRAMDAIN, 11₂₂ (s. S. II^{††});
 „Brandaine fu vns“, *Hand-*
schr. 1553 in der *Auszeich-*
nung unten auf der Rückseite
des Blattes 254; BRANDAINNE,
in der Überschrift, S. 3, und
37; BRANDAINNES 31* und 33
 (s. § 4, *Anm. 2*).
- bras, membra, 51₆.
- brebis, ovem, 21₂₀*; oves, 23₂₀;
 ovium &c., 7₂₇, 21₁₆, 21₁₈
 und 23₂₂.
- bronchon, botrum, 67₂₆ (s. §
 3, *Anm. 10*).
- bues, boves &c., 11₂₆* und 23₂₂.
- buire, amphoram, ollā, 19₂₄* und
 83₂₀.
- buires, utres, 61₁₈.
- buissons, rubus, 45₁₈ und 45₁₉.
- bure, butirum &c., 11₂₈ und 11₂₉.
- burent, bibebant, 47₂₁.
- buuoient, bibebant, 99₁, 2.

C

- c', *Demonstr. Pron.*, id &c.; c'est,
 15₅, 21₁₆, 29₂₆, 33₁₇, 39₁₃ und
 41₂₀; c'estoit, 63₅. *Vgl. che,*
Subst.
- c', *Relat. Pron.*, 63₁₉. *Vgl. que,*
Relat. Pron.
- c', *Konj.*, ut &c., 5₂₄, 31₂₇, 35₂₁,
 49₂₀, 69₁₆, 75₁, 79₁₈, 79₁₉

- und* 91₂₃. *Vgl.* *ch'*; *que*, *Konj.*
- caiment**, lapsus, 29₁₄.
- cainne**, cenă, 21₁₄; cenă, 35₁.
Vgl. *chainne*.
- caisne**, escorche de —, cortice roborina, 11₂₇.*
- calisse**, calicem, 75_{27, 28}; calices, 41₂₁.
- cambrelens**, camerarius, 85₁₄.
- candelas**, candelas, 45₁₂.
- cantaissent**, cantassent, 25₉.
Vgl. *chantaissent*.
- cantans**, as cos —, ad gallorum cantus, 5₁₆. *Vgl.* *chantans*.
- cantant**, cum hymnis, 37₁₈. *Vgl.* *chantant*.
- cantast**, celebraret, 73₃.
- cantee**, eut —, cantasset, 25₁₀.
Vgl. *chantee*.
- canter**, cantare, 53₅ *und* 65₂.
Vgl. *chanter*.
- canterons**, cantemus, 41_{11, 12}.
- cantes**, psallite, 31₁₈ *zweimal und* 31₁₉.
- cantike**, cantum, 65₁₀ (*s.* § 2, *Ann.* 3).
- cantoient**, cantabant &c., 31₁₄, 31₁₈, 31₁₉ *und* 33₁₂. *Vgl.* *chantoient*.
- cantoit**, cantabat, 35₇ *und* 63₂₁.
- capas**, cappis, 37₁₈.
- car**, carnem, 73₉. *Vgl.* *char*.
- car**, etiam, namque, quia &c., 5₆, 5₁₀, 7₁₈, 9₆, 9₉, 9₂₇, 13₁₃, 13₂₁, 15₃₀, 19₁₆, 21₁, 21₁₄, 25₆, 25₂₅, 31₅, 31₂₆, 33₄, 33₂₅, 35₁₈, 35₂₆, 39₁₂, 41₉, 41₂₄, 43₂₈, 45₁₅, 45₂₂, 47₆, 47₂₁, 51₇, 59₁, 59₂₉, 61₃, 61₁₉, 63₁₈, 71₂₃, 73₁, 73₂₉, 75₁₆, 79₈, 79₂₆, 83₁₇, 83₁₉, 85₂₄, 87₁₂, 87₁₄, 87₁₆, 87₁₉, 87₂₁, 89₇, 89₉, 89₁₉, 91₇, 91₃₁, 95₇, 99₁₃ *und* 99₁₇. *Vgl.* *quar*.
- carbons**, carbonum, 81₇.
- carefour**, clibano, 79₁₁.*
- carite**, caritatem &c., 5₁₂ *und* 39₁₀.
- caroigne**, cadaver, 59₁₈, 61₄ *und* 71₁₀.
- cars**, carnes, 59₁₉. *Vgl.* *chars*.
- caude**, calidus &c., 39₁₂ *und* 79₆.
- cauderon**, cacabum &c., 25₁₃ *und* 85₁₉.
- caudérons**, cacabus, 25_{14, 15}, 53₄ *und* 79₁₉.
- caupe**, aues —, scidistis, 73₈.
- caurre**, estus, 39₂₅; calorem, 75₂₃ (*s.* § 3, *Ann.* 2).
- caus**, igneus, 77₂₉.
- cel**, illius, istius &c., 67₂₉, 91₁₄ *und* 91₂₅.
- cele**, *Subst.*, illă, 33₂₆, 71₅ *und* 93₁₆.
- cele**, *Adj.*, illă &c., 25₃, 25₆, 25₁₅, 25₂₀, 41₁₅, 69₁₅, 87₈ *und* 89₁₂; ipsius, istius; hanc, eandem; eă, illă &c., 5₂₀, 5₂₉, 5₃₂, 7₁₉, 13₃₁, 13₃₃, 15₄, 15₁₀, 19₁₂, 19₂₂, 23₅, 23₁₅, 23₁₆, 17, 23₂₇, 23₂₈, 25₁₈, 27₇, 27₁₉, 29₁₂, 33₂₂, 43₁₂, 45₇, 49₂₁, 51₉, 53₂, 53₁₀, 53₁₈, 57₁₅, 59₈, 59₁₇, 63₁, 63₃, 63₅, 63₁₁, 65₁₀, 65₁₁, 69₉, 69₁₁, 69₁₂,

- 69₁₉, 73₂₈, 75₂₂, 77₅, 77₆,
79₁₅, 79₂₂, 81₄, 81₇, 81₂₁,
87₂₁, 89₁₃, 89₁₆, 89₂₂, 89₂₃,
93₂₉, 97₁₀, 97₂₅, 99₃, 99₄,
99₆ und 99₂₄. *Vgl.* *celle*.
- cele* . . . *chi*, 91₃₁.
- celeberres*, *celebrabit*, 23₄,
33₂₇, 33₂₉, 35₂ und 95₉ (*s.*
§ 9, *Anm.* 6).
- celebra*, *celebravit*, 53₂₅.
- celebrai*, *celebravi*, 53₁₅.
- celebras*, *celebrabis*, 29₂₄, 25.
- celebraste*, *s.* *celebras*; — *te*.
- celebrastes*, *celebrastis*, 35₃,
51₂₃ und 95₁₀.
- celebre*, *as* —, *celebrasti*, 29₂₄.
- celebrer*, *celebrare* &c., 23₃, 23₆,
45₂₂ und 51₂₂.
- celebroient*, *celebraverunt*, 71₁₂.
- celes*, *eis*, *illis*, 45₁₂ und 67₁₇.
Vgl. *cheles*.
- celier*, *cellarium*, 39₁₄.
- celle*, *illius*, 75₂₆ und 81₅. *Vgl.*
cele.
- cendres*, *cuit en* —, *subcineri-*
ciis, 21₂₇.*
- cent*, *centum*, 95₃.
- certain*s, 67₂₃ und 71₁₃.
- certes*, *vere* &c., 29₁₅ und
77₁₈.
- ces*, *hec* &c., 17₆, 29₃, 33₁₉,
37₁₇, 43₅, 67₂₂ und 69₂; *illis*,
Mask., &c., 21₃₁, 29₃, 39₂₉,
67₁₁, 67₂₀, 77₂, 87₁₉ und 99₁₆;
easdem &c., 53₄, 7₃, 9₁₄, 9₁₉,
11₂₆, 19₂, 23₂₂, 31₂₈, 33₈,
37₂₇, 45₅, 47₁₈, 57₂, 59₂₁,
61₁₂, 61₂₁, 69₁₈, 71₁₃, 71₂₃,
73₆, 73₁₀, 77₂₅, 89₂₈, 93₂₆,
93₃₁, 95₁₃ und 99₇.
- ces* . . . *chi*, 31₃₁.
- cessa*, *cessavit* &c., 13₁₈, 47₂₅
und 49₁₃.
- cessera*, *cessabit*, 61₁₅.
- cest*, *hoc*, 53₁₆ und 67₇; *hac*, 89₈
(*s.* § 2, *Anm.* 5).
- ceste*, *Nominat.*, *hec* &c., 25₂₃
und 37₉; *hujus*, *hanc*, *hac*;
istius, *istam*, *istā* &c., 7₇, 7₂₈,
23₁₅, 25₂₆, 31₂₆, 33₃, 33₁₇,
39₈, 49₂, 59₁₈, 61₃, 65₂, 69₂₁,
71₅, 77₁, 83₁, 83₁₉, 87₁, 87₃,
87₁₃, 87₁₉, 89₆, 91₂₃, 93₁₄,
93₃₁, 93₃₃, 95₂, 95₄, 95₆, 97₇
und 99₁₉; *vor Vokal* 7₈, 7₁₃,
7₁₆, 17₂₅, 23₂₃, 37₂₃, 39₂₃, 24,
43₂₀, 49₄, 59₁₂, 59₂₅, 77₁₉,
77₂₇, 79₃, 95₁, 97₂₀ und 99₂₁.
- cesti*, *istā*, 23₁₇.
- ceutes*, *cubitis*, 75₂₅. *Vgl.* *queu-*
tes.
- ch'*, *aussi* —, *quasi* &c., 29₂₉,
35₇, 37₇ und 97₁₁. *Vgl.* *c'*,
Konj.
- cha*, *huc*, 35₁₀, 63₂₀, 73₁₈, 75₁₄
und 95₁₆.
- chai*, *cecidit*, 19₃, 21₂₉, 71₁₀, 79₉
und 79₁₃.
- chainne*, *cenă*, 51₁₆ und 51₂₁;
cenam &c., 49₆, 51₁ und
55₅. *Vgl.* *cainne*.
- chair*, *laisa* —, *misit*, 67₂₇
(*s.* *S. LXXXII, Z. 4*).
- charent*, *cecidere*, 13₆.
- chaitif*, *captivum*, 87₁₄.
- chaitis*, *infelix* &c., 83₇ und 91₂₂.

chaitiue, misera, 59₃.
 chanchon, carmen, 63₂₅ und 65₁₄.
 chanchons, carmen, 31₃.
 chanel, alveum, 27₁₁ und 47₁₂.
 chans, cantūs, 33₁₀.
 chantaissent, celebrassent, 73₂₄.
Vgl. cantaissent.
 chantans, cantantium, 65_{13, 14}.
Vgl. cantans.
 chantant, 31_{16, 17}. *Vgl. cantant.*
 chante, aues —, 73₈.
 chantee, fu —, 95₂₈. *Vgl. cantee.*
 chanter, cantare &c., 29_{30, 31}₁₅, 37₂₉, 41₁₃, 43₁₃, 65₁₅ und 73₁₂. *Vgl. canter.*
 chanterent, 65₅.
 chantoient, cantabant &c., 31₂₀, 21, 43_{11, 12}, 53₁₈, 65₉, 65_{17, 18}, 65₂₀ und 95₂₆. *Vgl. cantoient.*
 chantons, cantamus, 43₂₁.
 chapitiel, capitulum, 37₁₉.
 char, carnis &c., 43₁₇, 79₂₀, 91₁₅ zweimal und 95₄.
Vgl. car.
 chars, caro, 15₃₀; carnes, 25₁₁.
Vgl. cars.
 chascun, *Subst.*, unicuique &c., 25_{17, 18}, 49₇, 49₈, 51₁₂, 67₁₈ und 99₉; singuli, 25₉.
 chascun, *Adj.*, omni &c., 17₁₂ und 29₂₅.
 chascune, 67₂₀.
 chascuns, 5₁₅, 53₁₂ und 79₁₄.
 chastel, oppidum, 15₂₂ und 15₂₃.
 chauiaus, capillis, 37₂ und 91₇.

CHAYPHA, 85₅.*

che, *Subst.*, hoc &c., che ... est, 25₂₆, 39₁₅ und 43₂₈; che ... estoit, 85₁₅; che fu, 25₂₂, 37₂₉, 41₉ und 67₂₄; che fust, 55₁, 81₂₄, 81₃₀ und 81₃₁; che sera, 59₂; che uint, 25₈ und 97₁₆. *Vgl. c', Demonstr. Pron.*

che, *Adj.*, hunc, illum, ipsum, istud, ejusdem &c., 7₈, 11₁₄, 19₂₁, 23₄, 27₁₄, 31₁, 31₉, 31₁₈, 33₁₀, 37₁₉, 41₂₄(?), 41₂₅, 43₇, 43₉, 43₁₁, 43₂₆, 61₁₆, 63₂₃, 75₈, 79₁₂, 83₂, 83₁₃, 85₁₃, 87₁₄, 89₂₁, 93₅, 93₆ und 99₆.

che ... chi, 13₈ und 29₁₇.

cheles, illarum, 29₁₁. *Vgl. celes.*

cheli, illam &c., 9₂, 9₂, 3, 21₇, 25₄, 27₃, 39₉, 49₁₆, 73₂₆, 75₂, 77₂₀, 89₄ und 99_{23, 24}.

chelui, illum &c., 5₂₅, 21₂₂, 23₁, 23₂₀, 27₂₂, 41₂₄ (*s. S. 41, Ann. 2, und § 31*), 61₉, 83₈ und 87₂₆.

cheualier, milites, 79₂₅.

cheualiers, miles, 89₂₆.

chi, hīc &c., 19₁₆, 21₁₃, 23₄, 29₁₁, 29₂₂, 33₂, 35₂, 43₂₇, 53₁₅, 55₆, 59₂₂, 83₁₈, 85₇, 87₃, 89₁₉, 91₂₂, 93₆, 93₁₈, 93₁₉ und 95₄; ecce, ves chi, 27₁₅, vois chi, 45₁₁; che ... chi, 13₈ und 29₁₇; cele ... chi, 91₃₁; ces ... chi 31₃₁; chou est chi, 65₂₅ und 97₁₉; *Zeit-Adv.*, 31₂₇ und 101₄. *Vgl. ci.*
 chiaus, illorum &c., 5₁₁, 25₁₈,

- 41₆, 53₂₇, 59₂₃, 61₆, 63₆, 67₄,
75₄, 87₂₇ und 97₁₂.
chief, capitis, 91₈.
chiel, celum &c., 17₈ und 57₁₈.
Vgl. ciel.
chien, canem, 15₂₁; canes, 15₁₉.
chiens, canis, 15₁₇.
chiere, a lie —, placido vultu,
hilaritate, 29₇ und 39₈.
chil, illi &c., 37₁₀, 47₂₂, 49₂₁
und 65₁₁. Vgl. cil.
chius, ille, 23₂₂, 87₁₆, 87₁₇ und
97₂₀. Vgl. cius.
chose, causă &c., 5₁₃, 11₈, 27₂₄,
27₂₅, 31₂₁, 37₁₃, 39₁₃, 41₁₁,
45₁₃, 59₂₄, 91₁ und 93₂₇, 28;
rei, rem &c., 5₃₀, 31, 15₃, 25₂₆,
29₁₀, 31₂₂, 35₁₂, 35₂₄, 35₂₅,
41₂₈, 45₁₁, 55₂, 3, 59₁, 59₂,
61₄, 61₂₀, 63₁₄, 73₁₁, 73₁₆,
85₁₃, 87₇ und 91₅.
choses, *Nominat.*, 17₆, 29₃, 31₃₁,
33₁₉, 33₂₃, 37₁₇, 43₄, 43₅,
51₁₄, 53₂₄, 67₂₂, 69₂, 75₁₆
und 77₁₀; *Obl.*, 5₃₄, 7₃, 9₁₄,
11₃₁, 15₉, 19₂, 3, 21₂₅, 21₂₇,
23₈, 23₉, 27₂₇, 27₂₈, 31₂₈,
33₁₃, 33₂₁, 37₂₇, 45₅, 49₉,
51₂₇, 57₂, 59₁₆, 59₂₁, 61₁₂,
61₂₁, 65₁₂, 69₁₈, 71₁₃, 77₂₅,
89₂, 95₁₃ und 99₇.
chou, *Nominat.*, hoc &c., 21₃₁,
49₂₂, 59₂₄, 65₂₂, 75₁₁, 87₂₆,
93₁ und 93₂₇; *Obl.*, hoc &c.,
7₁₀, 7₂₀, 7₃₁, 9₂₄, 13₇, 13₂₉,
(15₁), 15₄, 15₆, 17₂₂, 19₆, 21₈,
21₁₉, 23₇, 23₁₂, 23₂₄, 23₂₈,
27₂₁, 27₂₃, 27₂₉, 29₂₅, 29₂₇,
31₂₆, 35₅, 35₂₆, 37₃, 39₁₉,
41₂₉, 43₂, 43₁₁, 43₂₁, 43₃₀,
45₂₇, 47₁₄, 47₂₅, 47₂₆, 49₄,
49₅, 49₁₇, 51₃, 51₅, 51₂₂, 53₂₈,
55₁₄, 55₁₉, 59₃, 59₂₇, 61₂,
65₁₇, 67₁₃, 69₂₇, 71₂₀, 73₁₂,
73₁₉, 75₁₂, 77₁, 79₃, 79₂₇,
81₁₂, 81₁₈, 83₂₃, 85₅, 85₁₆,
85₁₆, 85₂₀, 85₂₆, 87₂₇, 91₂,
91₃, 91₁₁, 91₁₂, 91₂₃, 93₇,
93₁₆ und 99₁₁.
chou . . . chi, 65₂₅ und 97₁₉.
ci, hīc, 7₁₈. Vgl. chi.
ciel, celum, 35₁₂. Vgl. chiel.
cierge, luminaria, 39₂₇.
cil, *Subst.*, illi &c., 11₂, 11₉, 11₂₃,
17₂₅, 31₇, 37₄, 37₅, 61₅, 77₂₁,
79₁₃ und 99₁₀. Vgl. chil.
cil, *Adj.*, 35₂₇ und 77₁₅.
cile, illă &c., 31₂, 59₁, 59₁₈, 63₁₂,
79₁₈, 83₆ und 87₁₅. Vgl. cille.
cille, illă &c., 9₂₁ und 89₂₇. Vgl.
cile.
cimentiere, cimeterium, 91₂₈
(*s. S. 91, Anm. ††*).
cincelier, conopei, 75₂₈ und 77₉.
Vgl. cinchelier.
cinceliers, conopeus &c., 75₃,*
75₈ und 75₁₈ (?); conopeos,
75₂₀.
cinchelier, conopei, 75₈. Vgl.
cincelier.
ciron, luminaria, 41₁₆.* Vgl.
cyron.
cis, *Subst.*, iste, 63₆.
cis, *Adj.*, idem, ille &c., 3₁₀, 7₂₁,
7₂₃, 13₁₂, 29₂₇, 31₃, 33₁, 33₁₄,
37₂₂, 51₉, 51₁₃, 51₂₁, 55₃, 71₆,

- 75₃, 83₇, 83₁₅, 85₁₃, 87₁₈, 93₅,
93₂₆ und 95₂₅.
- cist**, *Subst.*, isti, 41₈.
- cist**, *Adj.*, isti &c., 29₁₀, 37₁₆
und 49₁.
- ciste**, istă &c., 27₁₈, 57₁₂, 71₂
und 97₂₀.
- cites**, civitas, 73₂.
- cius**, *Subst.*, ille, 95₂₁. *Vgl.*
chius.
- cius**, *Adj.*, ille &c., 3₃, 37₄ und
63₇.
- clarte**, claritate, splendore &c.,
7₄, 43₁₅, 16, 71₂₃ und 75₁₅.
- clartes**, lux, 5₂₆.
- cler**, serenum, 61₁₄. *Vgl.* tres-
cler.
- clere**, clara &c., 35₂₂; 37₂, 59₂₆,
71₂₀ (*s. Anm.*, S. 253, Kap.
18) und 73₂₃. *Vgl.* tresclere.
- cloke**, campane, 51₇. *Vgl.*
cloque.
- cloque**, signum &c., 37₃₀, 39₂,
39₆; 41₁. *Vgl.* cloke.
- clotons**, globus, 79₁₉.
- cofin**, cophinum, 65₂₈.
- coi**, a —, in quibus, 85₁₈ (*s. §*
6, *Anm.* 3); de —, unde, 21₃₀,
23₁₄ und 93₂₉; pour —, por
—, cur &c., 3₁₃, 7₁₁, 7₁₂,
7₂₇, 19₁₀, 41₈, 43₂₉, 45₁₃,
73₆, 73₁₀, 83₁₁ und 93₂;
sour —, in qua, 85₁₉.
- coilloit**, auoit —, legi, 67₁₄.
- collection**, collectione, 27₂₅.
- com**, quam &c., 31₂₁ und 91₁;
qualis, qualia, 25₆ und 91₁₇;
quanta, quante, 27₁₂ und 67₆;
si com de . . . 51₂₈ (*s. §*
17, *Anm.* 1).
- com**, si —, aussi —, ensi —,
ut, sicut, *satzeinleitend*, 11₂₅,
13₂₄, 27₁₈, 41₁, 43₅, 51₈, 59₂₈
und 61₁₀; cum (*temporal*),
3₆, 3₉, 5₅, 7₃₁, 15₂₅, 21₆,
21₂₄, 21₂₈, 31₁₄, 35₁₄, 41₅,
53₂₉, 73₂₄, 75₁₃, 77₇, 81₂₀,
83₂, 89₃ und 99₇. *Vgl.* cum.
- combaitrent**, 71₈.
- com faite** 25₆; **com faites** 91₁₇
(*s. §* 28).
- comfort**, consolationem, 47₁₃.
- comforta**, confortabat, 57₁₃.
- comfortemens**, refocillatio, 33₁₁.
- comforter**, confortare, 7₃₂ und
13₂₀.
- comfortes**, confortamini, 69₂₀,
21.
- comfortoit**, confortabat, 79₂₄
und 95₃₀.
- commanda**, jussit, precepit &c.,
13₁, 13₁₀, 15₁₅, 15₂₆, 21₉, 25₁,
25₉, 27₁₀, 55₂₂, 23, 61₁₇, 61₁₉,
67₁₀, 67₂₃, 69₃, 77₂, 3 und 91₂.
- commande**, precipio, 19₁₃, 87₆
und 87₂₂.
- commande**, auoit —, precepe-
rat, 49₁₀; est —, 87₂₆; sont —,
91₁₃; furent —, 11₁₃.
- commandemens**, mandata, 21₂₄.
- commandement**, mandatum,
preceptum, 47₂₀, 59₁₅, 59₂₀,
21 und 93₁₀.
- comme**, cum, 87₅; 7₃, 13₃, 17₁₄,
21₈, 9, 25₁₀, 29₅, 29₂₈, 33₁₄,
47₁₇, 51₅, 51₁₃, 53₂, 55₂₄,

- 57₂, 57₂₂, 63₆, 67₁₀, 77₃₀, 89₁₀ und 99₂₉; si —, aussi —, ut, sicut, *satzeinleitend*, 15₁₉, 31₁₇, 63₁₇ und 99₂₁; ut, sicut, *verkürzter Vergleich*, 5₉, 13₃₂, 15₁₄, 25₁₆, 29₄, 65₅, 67₃₀, 71₂₄, 73₂ und 81₈ (*s. § 17, Anm. 1*).
- commencames**, cepimus, 5₂₈, 29.
Vgl. commenchames.
- commencha**, cepit &c., 31₀, 31₇, 13₁₉, 20, 17₁₇, 23₇, 25₁₅ *zweimal*, 25₂₁, 22, 27₂₃, 29₆, 31₉, 41₁₄, 49₁₃, 53₅, 57₂₃, 65₁₉, 67₉, 69₁₁, 73₁₂, 77₁₁, 79₉, 81₁₀, 81₁₁, 87₉, 95₂₈ und 99₂₇.
- commenchai**, cepi, 7₃₁, 32 und 93₁₁.
- commenchaisent**, cepissent, 21₇.
- commenchames**, nobis incipientibus, 5₂₂, 23. *Vgl. commencames.*
- commencement**, initio, 7₁₄.
- commenchier**, inchoare, 41₂₆.
- commenchierent**, ceperunt, 13₁₅, 13₁₈, 19, 21₃, 4, 23₂₅, 26, 29₂₉, 31₁₄, 15, 35₆, 37₂₈, 47₅, 6, 49₁₀, 51₃, 65₁, 65₁₆ und 77₆, 7. *Vgl. commenchierent.*
- commenchoit**, incipiebat, 41₂₄.
- comment**, *dir. und indir. Fragewort*, quomodo &c., 7₁₀, 11, 7₁₂, 13₁₂, 23₂₀, 41₁₅, 43₁₇, 45₁₅, 16, 59₂₂, 81₁₆, 81₁₇, 87₄ und 91₂₅.
- commune**, publică, 85₂₀.
- communion**, communionem, 65₂₄ (*s. § 3, Anm. 1*).
- compagnie**, turmă, 63₂₃, 63₂₄, 63₂₆ und 63₂₈; turmam, turmă &c., 29₁₉, 63₁₈ *zweimal* und 65₂₈.
- compagnies**, turme, 63₁₇ und 65₁; examen &c., 5₉, 10 und 63₂₁.
- compaignon**, et —, cum sociis &c., 9₁₂, 13 und 57₅; socium, 85₂₅.
- compaignons**, socios &c., 15₂₆, 37₂₃ und 49₂.
- compains**, socius, 97₇.
- complie**, completorium, 51₅* und 43₇.
- conchut**, concepit, 67₄.
- condampnes**, sera —, condemnabitur, 45₄.
- congie**, licentiam, licentiā, 35₂₅, 45₂₀ und 89₂₀.
- congregation**, congregatione, 9₂₅.
- congregations**, et —, cum congregatione, 9₁₅.
- commenchierent**, ceperunt, 27₆.
Vgl. commenchierent.
- conmissieres**, cognitor, 27₂₇.
- conmissies**, cognoscitis, 9₃ und 49₂₁.
- conmissoie**, 91₃₀.
- conmissoit**, 67₂₅, 26.
- connois**, cognosco, 49₂₂; cognoscis, 93₂.
- connurent**, 11₂.
- connut**, agnovit &c., 33₂₆, 37₁₄ und 55₂.

- connute**, chose nient —, ignotum, 39₁₃.
connutes, choses nient —, incognitorum, 27₂₇.
consation, s. cons[ol]ation.
conseil, consilium, 7₂, 9₂₇, 11₂ und 43₁.
consentimes, consensimus, 29₁₃.
considerames, consideraremus, 5₃₄.
considerans, considerans, 27₁₅.
considereee, être —, considérer, 75₁₇.
considerer, considerare, 41₁₄.
considererent, considerantibus, 37₁.
cons[ol]ation, consolationem, 3₁₄.
consolation, consolationem, 21₂.
constraint, vexati, 47₆.
contes, est —, computatur, 83₁₅.*
contre, contra, 5₂₀, 27₃, 27₁₀, 29₄, 49₁₁, 57₂₃, 77₇, 77₁₄, 77₂₄, 89₁, 89₂₂, 23 und 95₁₅.
conuersions, conversatio, 5₁₁ und 43₁₇.
cor, cornu, 53₂₂.
cordes, funibus, funiculos, 25₂, 27₁₀ und 77₁₃.
cornes, cornibus &c., 17₂ und 21₂₁ (s. S. XLIV, *Anm.* **).
coron, proram &c., 5₂₄, 29₅, 6 und 53₃₀.
corons, 89₁₇.
corporeil, corporali, 89₈; *Femin.* 45₁₆.
corporel, corporalem, 9₁₀.
corporelment, corporaliter, 45₁₇.
corrompe, violet, 17₂₆.
corromput, nient —, illesum, 91₁₅.
cors, corpus, 19₂₀ und 65₂₅; corporis, corpore, carnis, eucharistiä, 9₂₀, 19₁₅, 19₁₆, 19₁₉ *zweimal*, 43₂₄ und 91₁₀; corpora, *Nominat.*, 15₉ und 47₁₉; corpora, *Accusat.*, 11₆, 29₂₂*, 31₅, 67₁₁ und 77₄.
cos, gallorum, 5₁₆.
coste, latere &c., 75₂₂, 75₂₄ und 89₂₃.
costes, latera, 29₃₀ und 75₂₆.
costue, costatam, 11₂₅.
coucha, cepit . . . prosternere, 3₁₀. *Vgl. couqua*.
couchierent, prostraverunt, 19₆.
couleur, colorem &c., 21₁₆, 69₈, 75₄ und 75₂₉.
couleurs, 81₇.
coulombe, columnă, 73₂₅ und 75₅; columnam &c., 73₂₈*, 75₉, 75₁₇, 75₂₂, 75₂₆, 75₂₉ und 77₅.
coulombes, a —, columnatam, 11₂₅.*
couqua, prostravit, 37₃. *Vgl. coucha*.
courans, discurrentium &c., 47₁₁ und 69₁₇.
courant, manantis, 47₁₂.
courecha, contristatus est, 91₁₁.
courechier, 3₁₅.
couroient, et —, fluentes, 13₃₃.
cours, cursu, 57₉.
courue, est —, manat, 33₇.

- coururent**, cucurrerunt, 25₁₆ *und* 79_{13, 14}.
coustume, mos, 11₂₅ *und* 37₂₆.
couuenoit, pertinebant, 53₂₈.
couuers, coopertus, 91₇.
couuerte, coopertă 75₁; cooper-tam, 69₅. *Vgl.* **couuierte**.
couuient, oportet, 43_{29, 30} *und* 43₃₀ — 45₁.
couuierte, cooperta, 27₂₁ (*s. § 11, Ann. 1*) *und* 63₁₆. *Vgl.* **couuerte**.
couureture, conopeo, 75₁.*
couuri, cooperuit, obumbravit, 7₁₈, 65₁₀ *und* 87₁₀.
couurir, 11₃₀.
couurirent, cooperuerunt 5₂₃ *und* 11₂₆.
crapes, uve, 67₂₉*; uvarum &c., 69₁, 69₆ *und* 69₂₂.
creable, ne mie —, nient —, incredibili, 39₄ *und* 69₆.
createur, creatorem &c., 29₂₃, 55₁₆, 59₁ *und* 75₁₃. *Vgl.* **creeur**.
creature, creaturam, creatură, 39₁₆ *und* 45₁₆.
creeur, Dominum, 31₁₃. *Vgl.* **createur**.
cremes, *Ind.*, timetis &c., 73₆ *zweimal und* 73₁₀; ne —, *Im-perat.*, nolite timere, 71₄.
cremeur, timorem &c., 39₁₀ *und* 83_{18, 19}.
crestal, cristallo, 41₁₉, 41₂₀ *und* 75₅.
crestijens, christianorum, 99₂₀.
crie, creati, 29₁₄ (*s. § 9, Ann. 3*).
crier, clamare, 81₁₁.
crijerent, clamaverunt, 57_{10, 11} (*s. § 9, Ann. 12*).
crioient, clamabant &c., 81₁₄ *und* 95₂₉.
CRIS, 23₂, 27₁₆, 39₂₁, 75₃₀, 87₂ *und* 99₂₄; *Vokat.* 77₂₆; **CRIST**, *Obl.* 3₁₉, 19₁₃, 43₁₉, 59₄, 83₁₄, 85₇, 87₇ *und* 89₂₆.
crist, *s.* **CRIS**.
croi, credo, 27₁₈.
croire, a —, ad credendum &c., 37₁₄ *und* 77₂.
crois, crucibus, 37₁₈.
crombijet, incurvate, 69₇ (*s. § 22*).
cruel, deterrimum &c., 13₁₄ *und* 71₈.
crues, crudas, 25₁₁.
crueus, diras, 87₁₁.
cuellies, colligite, 47₁₅.
cuer, cordis, corde &c., 9₃₀, 27₂₈, 29₂₆, 43₂ *und* 91₁₈.
cuerbille, sportellam, 21₂₆, 27*.
cuerbison, cophinum, 19₂₄.
cuers, cor, 9₂₈.
cuers, choros, 41₂₄ *zweimal*.
cui, *Relat. Pron.*, a —, cui &c., 23₃, 23₁₄, 23₂₂, 45₁₀ *und* 45₂₁; **auoec** —, quo, 31₂₉.
cui, *Interrog. Pron.*, cujus, 37₉.
cuidier, putare, 7₃₃.
cuidoient, putabant &c., 81₃₀ *und* 81₃₁.
cuir, coriis, 11₂₈.
cuirs, coriis, 11₂₆*.
cuit, — en cendres, subcinericiis, 21₂₇*.

cum, cum, 59₁₄. *Vgl.* **com**
(*temporal*).
cunchije, soient —, pollutantur,
37₁₆.

curieus, solitarius, 320*.
cyrans, luminaribus, 39₂₉. *Vgl.*
cirons.

D

d', *lat. Genit.* &c., 11₇, 33₇,
37₇, 43₇, *u. s. w.; insgesamt*
86 *Mal.* *Vgl.* **de**.
daerrain, novissimo, 5₂₂.
daerrainne, posteriorem, ulti-
mam, 11₁₉ *und* 59₉.
dales, juxta, 320, 27₂, 75₂₂
und 77₃₁.
dalmatiques, dalmaticis, 63₂₈*.
dame, nostre —, beate Marie,
85₂.
DAVID, 57₁₀ (*s. Einl. S. XVI*
—XVII).
de, *Präp.*, ā, 3₁₉ &c.; ab, 37₁₂
&c.; ad, 89₂₈; cum, 43₄; de,
3₂ &c.; ex, 5₉ &c.; pro, 83₁₃
und 83₁₄; quam, 23₂₂, 73₂₉,
91₂₀ &c.; *lat. Genit.*, 3₃, 3₄
&c.; *lat. Dat.*, 43₁₀ &c.; *lat.*
Accusat., 29₉; *lat. Ablat.*,
13₈ &c.; *bei Inf.*, *passim.*;
lat. Gerund., 15₈: manendi;
27₁₆ &c.; *lat. Adj.*, 11₂₆:
bovinis = **de bues**, *u. s. w.*;
lat. Adv., 49₄ *und* 59₂₇: inde
= **de chou**; 67₉: inde = **de**
la; **de chou que**, quia &c.,
81₁₂ *und* 91₁₂; *u. s. w.*,
u. s. w. Insgesamt 640 Mal
steht in dem Texte der Hand-
schrift 1553 die Präposition
de. *Vgl.* **d'**.

deboinairete, clementie, 29₂.
dechaiemens, ruina 29₁₅.
dédens, in, 25₁₈, 41₅ *und* 49₁₅.
dederier, 73₁.
defailloit, penuria fuit, 93₂₈.
defaute, — **de mangier**, esurie,
95₁₉.
deffenseres, defensor, 57₁₄ (*s.*
§ 10, Anm. 1).
define, explicit, 101₄.
degre, gradus, 65₉* (*s. § 3,*
Anm. 7).
dehors, *s. hors*.
dehuers, foris, 75₁₉.
delicieuse, deliciosam, 7₂₄. *Vgl.*
delisieuse.
delisces, deliciarum, 99₃₀*. *Vgl.*
delisses.
delisieuse, deliciosam, 5₁. *Vgl.*
delicieuse.
delisses, deliciarum, 83₁₈. *Vgl.*
delisces.
deliuerra, liberabit, 57₁₄ (*s. §*
9, Anm. 6).
deliuras, liberasti, 57₁₉.
deliure, libera, 57₁₁, 57₁₈ *und*
77₂₆.
demain, cras, 23₁₆, 61₉, 61₁₄,
61₁₅, 85₈, 85₁₂ *und* 93₇.
demanda, interrogavit &c., 7₁₀,
23₁₉, 45₉, 83₉, 85₁₂ *und* 91₂₄.

demouons, commoramur, 29₂₂.

des, 3_3 , 3_7 , 3_{16} , 3_{19} , 5_{21} , 9_1 ,
 9_7 , 9_{22} , 9_{25} , 9_{30} , 11_{27} , 15_{28} ,

- 27₂₇, 29₁₉, 29₂₆, 31₁₇, 31₂₄,
33₁₀, 39₂, 39₁₁, 41₂₀, 41₂₄,
41₂₅, 41₂₈, 43₁₆, 45₂₇, 47₁₄,
47₂₀, 49₅, 49₇, 49₈ *zweimal*,
51₂₅, 55₁₂, 63₄, 63₈, 63₉,
63₂₂, 63₂₆, 67₁, 69₁₉, 69₂₁,
69₂₂ *zweimal*, 69₂₃, 69₂₄,
73₁₆, 77₂₂, 77₂₃, 81₂, 81₈,
83₁₈, 83₁₉, 85₁₁, 91₇, 91₈,
91₁₅, 91₁₈, 91₂₈, 93₂₄, 95₁₂,
97₃, 97₄, 97₉, 99₁, 99₂, 99₁₆,
99₂₀, 99₂₄, 99₂₅ *und* 101₄.
Vgl. de.
- descendants, descendentes, 13₃₂.
descendi, descendit &c., 53₅
und 69₁₀.
descendimes, descendimus, 5₂₈.
descendre, descendere, 25₁ *und*
53₃.
descendu, estoient —, descen-
derant, 51₁₁.
disciples, discipulus, 85₂₁; ser-
vis, 15₈.
descouuerte, discoopertum,
81₂₁. *Vgl. descouuierte.*
descouierte, discoopertă, 65₁₉.
Vgl. descouuerte.
descroissent, decrescant, 45₁₃.
deserte, merito, 29₁ *und* 83_{13, 14}.
desfendera, defendet, 71₄ (*s.*
§ 10, Anm. 3, und § 20).
desfendut, aues —, defendi-
stis, 87₁₉.
desfent, defendo, 87₂ (*s. § 10,*
Anm. 1).
desierui, as —, auoit —, me-
ruisti, meruisset, 67₅ *und* 83₁₁.
desis, dixisti, 61₆.
desiueletes, inequalitas, 61₁.
desloioient, solverunt, 25₁₉.
desous, *Adv.*, subtus, 75₁₆.
desous, *Präp.*, super &c., 53₉,
71₂₁ *und* 71₂₂.
despendu, eurent —, consum-
ptis, 13₂₈.
despens, dispendia, 49₅, 59₁₇,
59₂₇ *und* 97₁₄.
despites, auons —, despeximus,
11₅.
destina, predestinavit, 59₁₄.
destraint, destringit, 23₂₃.
deuant, *Orts-Adv.*, 5₂₄, 29₆,
33₂₅ *und* 93₂₁ (*s. § 15, Anm.*
3); *Zeit-Adv.*, antea &c., 3₉,
5₈, 7₂₁, 7₂₄, 17₁₇, 17₂₁, 19₂,
19₈ *zweimal*, 23₃, 27₃, 31₂₈,
33₂₂, 33₂₄, 35₂, 41₄, 45₂₄,
47₈, 51₉ *zweimal*, 53₂₆, 53₂₉,
30, 57₁, 59₂₈, 61₄, 61₁₆, 63₁₁,
63_{17, 18}, 63₂₅, 65₅, 65₁₂, 65₁₄,
67₃, 69₃, 69₆, 71₇, 71₁₆, 75₈,
79_{3, 4}, 87₂₄, 89₉, 89₂₇, 95₂₀
und 99₂₆.
deuant, *Präp.*, ante, coram &c.,
3₁₉, 7₄, 7₂₁, 7₃₃, 17₄, 17₁₆,
19₃, 21₂₈, 21₂₉, 29₁, 31₂₉,
33₁, 37₈, 41₁₇, 41₁₈, 41₂₉,
43₁₉, 45₇, 57₁₇, 59₅, 71₁₀,
73₂₁, 73₂₆, 81₂₇, 83₈, 89₂₅,
93₂₂, 97₁₅ *und* 99₈; *deuant*
chou que, — *k'*, antequam
&c., 23₂₈, 37₃, 43₃₀, 85₂₀
und 85₂₆.
deuens, *Adv.*, intus, 27₁₅, (35₂₂?)
und 75₁₁.

- deuens**, *Präp.*, inter, intra &c., 75₆, 87₃₀ und 91₁₂.
deuent, intus, 75₁₉.
deuers, ad &c., 13₃₀, 57₂₁, 22 und 81₂₀.
deues, 35₂₄.
deueure, devoret, 57₁₂.
deuiemes, deberemus, 7₁.
deuine, divinā &c., 21₁₃, 31₆, 39₂₈ und 77₃.
deuise, dividit, 99₂₁.
deuisee, eut —, dividens, 67₁₈.
deuoeres, devorabitis (*Hdschr.* 15076), 59₁₁, 12 (*s.* § 9. *Ann.* 7).
deuoie, — aler, iturus eram, 9₁₃.
deuoient, debebant &c., 11₁₀, 11₃₀, 37₁ und 53₃.
deuoit, — demourer, perman- surus est, 63₇.
deuotion, alacritate, 41₇.
deuoure, devorat, 83₂₄.
deuouree, devoratum, 59₁₈.
deuourer, devorare &c., 57₁₀, 59₁₁ und 71₂, 3.
deuoureur, devoratore, 73₇.
deus, duo, 25₂₁. *Siehe auch* entre-deus.
Deus, 43₈ &c.
dex, *Nominat.*, 5₃, 5₂₂, 13₂₄, 15₆, 17₄, 29₈, 39₁₈, 45₂, 51₆, 53₂₀, 55₁₇, 67₇, 67₂₉, 73₁₀, 75₃₀, 97₁₁ und 99₁₃; *Vokat.*, 27₂₇, 29₃₁, 35₈ und 95₂₉; li diex des dex, 63₂₂. *Vgl.* diex; dius.
di, *Ind. Präs.*, fateor, 43₁₉; *Imperat.*, narra &c., 29₁₀ und 93₆.
- diex**, *Nominat.*, 23₆, 43₂₉, 47₁₃, 49₁₆, 55₃, 55₁₃, 57₁₄, 63₂₂, 91₁₇, 91₂₁ und 95₁₃; *Vokat.*, 31₂₁. *Vgl.* dex; dius.
dignes, dignum, 91₁₉.
dignite, dignitatis, 29₁, 2.
diliganment, diligenter, 61₁₂ und 75₁₂.
diligense, diligentia, 51₁₈.
dirai, dicam, 61₈.
dire, narrare &c., 31₇, 73₂, 13₂₁, 39₂₆ und 65₂.
dis, *Ind. Präs.*, dicis, 91₁₈; *Perf.*, dixi, 19₁ und 93₁.
dis, est —, fu —, dicitur &c., 3₆, 7₂₁, 19₂, 19₈, 23₃, 31₂₈, 33₂₂, 41₄, 51₉, 51₁₃, 53₂₆, 53₃₀, 57₁ und 75₈.
disant, dicentem &c., 19₁₀ und 37₁₅.
disent, ajunt, dixerunt, incipi- ebant &c., 7₂₆, 9₆, 9₁₆, 13₆, 25₂₃, 43₉, 57₁₁, 59₂₂, 63₂, 65₂₉ und 87₁₇.
disete, auons —, indigemus, 39₂₄.
disoient, dicebant &c., 29₃₀, 31₁₂, 37₁₈, 19, 53₁₉, 53₂₀, 61₅, 63₂₁, 65₂₄, 71₁, 2, 81₁₄, 87₁₁, 95₂₉ und 97₁₀, 11.
disoit, dicebat, dixit &c., 39₈, 51₁₂, 53₁₄, 69₁₉, 79₂₅, 81₁₆ und 95₃₀.
dist, ait, dixit, subjunixit &c., 3₁₂, 3₁₈, 5₁₉, 7₆, 7₁₁, 9₂₀, 9₂₆, 13₁₁, 13₁₂, 15₆, 15₂₀, 15₂₆, 17₃, 17₇, 17₁₂, 17₂₃, 17₂₇, 19₄, 19₁₂, 19₁₅, 19₂₅,

- 21₁₃, 21₁₉, 21₂₃, 21₃₀, 23₁,
 23₄, 23₁₀, 23₁₃, 23₂₂, 25₂₄,
 27₁₅, 27₁₇, 27₂₇, 29₉, 29₁₁,
 31₄, 31₂₅, 33₂, 33₁₅, 33₂₆,
 35₂₃, 37₈, 41₇, 43₂, 43₂₆,
 43₂₇, 45₁₀, 45₁₅, 45₂₁, 47₁₂,
 47₁₇, 49₂, 49₂₁, 49₂₂, 51₅,
 51₂₁, 53₇, 55₃, 55₁₇, 57₁₃,
 57₁₈, 57₂₄, 59₁₀, 59₁₆, 61₆,
 61₁₂, 63₁, 63₂, 63₆, 67₃,
 67₆, 67₁₃, 67₂₈, 71₃, 73₅,
 75₆, 75₁₁, 75₃₀, 77₁₈, 77₂₆,
 79₁, 81₁₁, 83₁₂, 85₁₀, 85₁₂,
 85₁₃, 85₂₃, 87₁, 87₆, 87₁₅,
 87₂₂, 87₂₅, 89₄, 89₁₈, 89₂₉,
 91₁₂, 91₃₁, 93₂, 93₄, 97₆,
 97₁₈, 97₁₉, 97₂₀, 99₅, 99₉
und 99₁₁.
- dit**, *eut* —, &c., 3₉, 7₁₀, 7₂₀,
 7₃₁, 17₁₇, 19₆, 19₈, 23₇, 29₂₇,
 35₂, 35₅, 45₂₄, 59₃, 59₂₈, 61₂,
 61₇, 61₁₁, 61₁₆, 63₁₇, 67₃,
 73₁₂, 79₃, 91₂, 93₇, 93₁₁,
 95₂₀, 99₁₁ *und* 99₂₆; *furent*
 —, 55₂₁.
- dite**, *Nominat.*, 5₂₁ *und* 89₂₇;
Obl., 5₈, 7₂₄, 51₉, 63₁₁, 63₂₅,
 65₁₄ *und* 69₃.
- dites**, *indicare digneris*, 43₂₆.
- dites**, *Nominat.*, 29₃ *und* 37₁₇;
Obl., 31₂₈ *und* 69₆.
- diu**, *lat. Genit.*, 31₅, 51₂, 7₂, 9₂,
 9₄, 9₆, 13₁₀, 17₁₁, 17₁₉, 19₁₀,
 19₁₉, 21₂₅, 21₂₈, 23₈, 25₅,
 27₂₃, 27₂₆, 29₈, 29₁₀, 29₁₈,
 31₇, 31₉, 31₁₀, 31₁₂, 35₂₃,
 37₄, 39₁₀, 39₁₅, 43₂₈, 47₂₁,
 49₁₀, 51₅, 59₁₅, 59₂₈, 61₂,
 61₅, 61₁₀, 63₁₇, 67₃₀, 69₁₀,
 71₃, 71₆, 73₁₈, 73₂₁, 73₂₇,
 75₆, 75₁₁, 75₂₄, 75₂₇, 75₃₀,
 77₂₇, 77₃₁, 79₁, 79₇, 79₁₂,
 79₁₆, 79₂₅, 81₃₁, 83₂, 85₁₂,
 85₂₄, 87₁, 87₆, 87₉, 87₁₂,
 87₁₅, 87₂₅, 89₁, 89₁₈, 89₂₀,
 91₄, 91₁₆, 95₁₅ *und* 95₁₈;
lat. Accusat., 17₁₀, 27₂₆, 35₁₇,
 47₂₅, 51₁₁ *und* 89₂; *de diu*,
 9₂₉, 11₉, 21₃₀, 39₂₈, 41₃₁,
 59₃ *und* 83₁₆; *dou diu dou*
chiel, 17₈; *a diu*, 21₁₄, 31₇,
 43₂₂, 53₁₂, 53₁₄, 59₂₄ *und*
 95₂₇; *a no diu*, 31₁₈ *und*
 53₁₉; *deuant men diu*, 43₁₉.
- diuers**, *Nominat. Plur.*, 55₁₁;
Obl. Plur., 31₆, 13₃₂, 21₅,
 21₁₆, 47₃ *und* 99₁₄.
- diuerse**, *diversa* &c., 17₁, 2
und 47₁₁.
- diuerses**, *diversas* &c., 5₉, 21₁₂,
 29₁₉, 37₁₁, 47₁₀, 69₁₈, 71₂₁,
 73₂₀ *und* 99₂₅.
- dus**, 13₂₁, 15₂₀, 49₃ *und* 71₄.
Vgl. dex; diex.
- doi**, *duo*, 45₂ *und* 65₂₇.
- doi**, *debeo*, 95₄.
- doijens**, *decanus*, 91₂₈.
- dois**, *debes* &c., 31₄, 13₇ *und*
 45₂₂.
- doit**, *digiti*, 43₂₃.
- dolans**, *tristes*, 63₆.
- doleur**, 87₃₀ *und* 91₁₂. *Vgl.*
dolour.
- doleurs**, 81₁₈.
- dolour**, 81₁₂, *Vgl. douleur.*

- donkes, ecce, 19₉. *Vgl.* donques.
 donna, dedit &c., 19₂, 31₂₉, 30, 49₁₇ und 67₁₈.
 donnai, dedi, 85₁₃ und 85₁₈.
 donne, dat, 17₈.
 donne, a —, est —, &c., donavit, dedisset &c., 15₂₀, 23₂₆, 27₁₆, 33₂₂, 39₁₅, 43₈, 47₁₃, 49₃ und 77₂.
 donnee, data &c., *Nominat.*, 15₃₀ und 37₂₅; *Obl.*, 53₁.
 donner, dare &c., 11₂ und 59₂₄.
 donnes, auons —, tradidimus, 11₆.
 donnoit, dabat &c., 39₇ und 41₃₁.
 donques, ergo, 73₁₀. *Vgl.* donkes.
 donra, daturus est, 5₂₂ und 7₇.
 donrai, tribuam, 33₁₈ (*s. § 9, Ann. 5*).
 donront, tribuent, 35₂₆.
 dons, munera, 77₂.
 dont, *Orts-Adv.*, unde &c.; *Relat.*, 7₉, 57₄, 59₆, 93₁₆ und 93₂₃; *dir. und indir. Fragewort*, 7₁₀, 7₁₁, 13₂₇, 29₁₀, 37₁₀ und 91₂₅.
 dont, *Zeit-Adv.*, tunc &c., 3₁₇, 5₂₂, 5₂₆, 5₃₄, 7₂₂, 9₄, 11₉, 11₁₄, 13₆, 13₁₉, 15₁₉, 15₂₃, 17₃, 17₉, 17₂₀, 17₂₇, 19₁₅, 19₂₁, 21₂₆, 27₆, 27₉, 31₄, 31₈, 33₂₄, 35₂₇, 37₇, 37₁₇, 41₅, 41₈, 43₁₈, 49₁₇, 53₃, 53₂₆, 53₂₉, 55₁₆, 57₁, 57₂₁, 57₂₄, 67₂, 67₁₆, 67₂₄, 69₁₀, 71₆, 75₁₉, 75₂₁, 77₂₁, 77₂₈, 79₃, 79₂₄, 83₉, 85₂₂, 87₅, 87₁₀, 87₁₇, 87₂₀, 87₂₄, 91₂₄, 95₂₅, 97₉, 97₂₀ und 97₂₃.
 dormir, 7₁₇ und 31₈.
 dormirai, dormiam, 43₁₀, 11.
 dormirent, 47₂₂.
 dormissent, obdormissent, 17₁₅.
 dos, dorsum, dorso, 35₃, 55₇, 73₈ und 73₉.
 dou, 3₉, 7₁₄, 11₃, 11₁₇, 13₃₃, 15₁₆, 17₈ zweimal, 17₁₄, 19₄, 19₇, 19₈, 19₁₄, 19₁₉, 21₁₉, 21₂₀, 21₂₉, 25₁₇, 27₁₁, 29₁₄, 29₂₀, 29₂₈, 33₈, 37₆, 37₁₄, 37₂₄, 39₁₉, 43₆, 45₁₉, 47₁₂, 51₂₀, 55₁₈, 57₂, 57₂₀, 59₈, 59₂₁, 63₂₈, 65₁₈, 67₁, 67₁₇, 67₂₇, 71₁₄, 75₁₈, 75₂₃, 75₂₈, 77₉, 79₂₀, 83₂₆, 85₆, 93₁₀, 93₂₅, 95₅, 95₂₀ und 95₂₃.
 doublee, duplicem, 39₂₀.
 doubles, duplices, 87₁₈.
 douche, suavissimum, 69₁₅.
 doucheur, suavitate, 31₄.
 doutames, dubium nobis erat, 7₁.
 drap, pannum, 83₇ und 85₁₃*.
 dras, pannus, 85₁₃.
 droite, recto, 97₂.
 durement, acriter &c., 47₆, 51₃ und 89₅.
 durs, plus —, durior, 75₅.
 dusch', *s. hier unten*.
 dusque, dusqu', — a, usque &c., 9₇, 31₈, 39₂₂, 53₁₁, 63₁₁, 83₆, 85₇ und 87₇.
 dusques, 5₁₆ zweimal, 7₈, 7₂₁, 15₂₂, 17₁₈, 19₁₄, 21₂, 3, 21₁₅,

23₁₃, 23₁₆, 23₁₈, 19, 31₂₆, 27,
33₂, 39₂₉, 45₂₀, 45₂₃, 47₄,
49₆, 49₁₈, 51₁₈, 19, 51₂₄, 51₂₆,
53₆, 53₁₂, 53₂₁, 53₂₅, 26, 55₈,
57₁₇, 59₁₉, 65₃, 65₁₄, 69₇,
75₂₃, 81₁₀, 81₂₄, 83₂₆, 85₁,
85₂, 85₁₁, 12, 91₈, 93₁₈, 95₈
und 97₃, 4.
dusch' adont que, — k', dus-
qu(es) adont que, — k',
usque dum, donec &c., 21₁,
25₂, 27₁₃, 33₆, 69₁₃, 14, 73₁₈,
77₉, 10, 81₄ und 87₂₈; dusqu'a

tant que, usque dum, donec,
55₄ und 89₁₉.
dyable, diaboli, 17₁₅; demones,
87₃, 87₁₈ und 87₂₉.
dyables, diabolus &c., 15₂₇,
19₁ und 83₂₁, 22; demonum,
demonibus, 81₁₇, 85₁₁, 87₁₀
und 87₂₀.
dyemenche, dominicā, domi-
nico, 51₂₉, 83₂₆* und 93₂₈, 29.
dyemenches, dominicus, 83₁₇;
dominicis, 29₂₂ und 39₁₈.

E

e: en, 19₁₇ (s. § 18, *Anm.**).

Vgl. he:

edefije, edificata, 41₁₅.

eglise, ecclesiā, 41₁₅; ecclesiam
&c., 5₁₃, 39₂₇, 41₃, 41₅, 41₁₁,
41₁₈, 41₂₃ und 43₁₅.

el, in, 13₄.

ele, *Pronom.*, 19₅, 21₂₁, 21₂₂,
33₂₆ (s. § 6, *Anm.* 1), 41₁₅,
55₂, 57₉, 57₂₂, 57₂₃, 59₆, 63₁₃,
63₁₅, 67₁₃, 71₉, 73₂₉, 77₁
und 97₂₀. *Vgl.* elle.

eles, ale, 29₄; alas &c., 29₆,
31₁₁, 12, 53₂₃ und 53₃₀.

eles, *Pronom.*, 23₂₁, 23₂₃, 23₂₄,
45₁₃, 57₂₅, 61₁₃, 67₁₅, 71₂₄
und 71₂₅. *Vgl.* elles.

elle, *Pronom.*, 29₅, 29₆, 29₂₇,
33₄, 33₆, 7, 33₇, 33₂₈, 35₅
zweimal, 57₁₅, 16, 63₁₅, 75₁,
79₈, 79₉, 81₂, 81₂₉, 93₁₆
zweimal, 99₁₉, 99₂₁ und 99₂₃.
Vgl. ele.

elles, *Pronom.*, 73₁, 73₁₄, 83₅
und 83₆. *Vgl.* eles.

em, *Adv.*, 61₁₁: em peurent...;
67₁₇: em prist...; 99₁₆:
em puet... *Vgl.* en.

em, *Präp.*, in, 9₄ und 83₁₈:
em paradys; 35₁₆: em par-
tie; 43₁₁, 67₂ und 101₃:
em pais. *Vgl.* en.

embrases, estoit —, incende-
batur, 81₁₇, 18.

empeechement, impeden-
tum, 85₁₇.

empli, eussent —, comples-
sent, 21₂₄.

emplir, implere, 33₂₂, 55₂₃ und
61₁₈.

emplissies, implete, 97₆.

emplourant, lacrimas fundendo,
27₂₆.

emporterent, tulerant, 25₁₂
(s. § 28).

en, annum, anno, 33₁₈ und 51₂₄.

Vgl. an; und § 3, Ann. 3.

en, *Adv.*, illius &c., 530, 11₁, 23₁₁, 29₂₄, 41₁₇, 47₂₁, 49₃, 67₁₁, 67₁₃, 67₁₄, 67₁₈, 69₁₆, 73₅ und 91₂₁; foras &c., 25₁₉, 43₁₃, 61₁₆, 61₂₂, 67₂, 73₂₀, 83₆, 93₁₆ und 95₁₁; *Fragewort*, nonne, 11₄, 15₂₀, 45₁₇ und 51₆. *Vgl. em; ent.*

en, *Präp.*, in &c., 3₄, 3₆, 3₁₁, 3₁₃, 3₁₇, 5₄, 5₈, 5₁₁, 5₁₂ *zweimal*, 5₁₃, 5₁₆, 5₂₀, 5₂₄, 5₂₉, 7₁₄, 7₁₅, 7₂₂, 7₂₈, 7₂₉, 7₃₀, 9₃, 9₁₄, 9₁₆, 9₁₇, 9₂₅, 9₂₈, 9₂₉ *zweimal*, 11₆ *zweimal*, 11₁₁, 11₁₄, 11₁₈, 11₂₁ *zweimal*, 11₂₆ *zweimal*, 11₂₉, 13₁, 13₃, 13₈, 13₉, 13₁₁, 13₁₅, 13₂₇, 13₃₃, 15₃, 15₁₀, 15₁₅, 15₂₃, 15₂₇, 15₃₀, 15₃₁, 17₁₆, 17₁₈, 17₂₁, 19₁, 19₁₈, 19₂₁, 19₂₃, 21₃, 21₄, 21₁₇, 21₂₇, 21₃₁, 23₅, 23₁₅ *zweimal*, 23₂₃, 23₂₅, 25₁, 25₅, 25₁₁, 25₁₈, 25₂₀, 25₂₂, 25₂₈, 27₈, 27₁₆, 27₂₃, 27₂₅, 27₂₆, 29₁₇, 29₂₆, 29₃₁, 31₁, 31₂₂ *zweimal*, 31₂₃, 31₂₅, 31₂₈, 33₉ *zweimal*, 33₁₈, 33₂₀, 33₂₅, 33₂₉, 35₁, 35₆, 35₇, 35₂₀, 35₂₇, 37₁₀, 37₂₁, 37₂₆, 39₅, 39₁₂, 39₁₄, 39₂₃ *zweimal*, 39₂₇, 41₁₁, 41₁₆, 41₂₅, 41₂₇, 41₃₁, 43₂, 43₁₁, 43₁₅, 43₁₇, 43₂₀, 43₂₅, 45₃ *zweimal*, 45₄, 45₁₆, 45₂₁, 45₂₄, 47₂ *zweimal*, 47₁₂, 49₁, 49₁₁, 49₁₈, 51₁, 51₁₀, 51₁₁, 51₂₁,

51₂₅, 53₁, 53₂, 53₆, 53₈, 53₁₃, 53₁₅, 53₁₆, 53₂₄ *zweimal*, 55₁₆, 55₂₀, 57₂, 57₅, 57₆, 59₄, 59₁₂, 59₁₆, 59₁₈, 59₁₉, 59₂₉, 61₁₃, 61₂₄, 63₃, 63₅, 63₁₀ *zweimal*, 63₁₂, 63₂₁, 63₂₂, 63₂₆, 63₂₇, 63₂₈, 63₂₉, 65₃, 65₂₇, 65₂₉, 67₇, 67₁₅, 67₁₈, 67₂₁, 67₂₃, 69₁, 69₆, 69₉, 69₁₄, 69₁₅, 69₂₄, 69₂₆, 71₁₀, 71₁₁, 71₁₅, 71₁₉, 73₁, 73₁₅, 73₂₁, 73₂₅, 75₉, 75₁₅, 75₁₈, 75₂₁, 75₂₄, 75₂₆, 77₈, 77₁₀, 77₁₂, 77₁₄, 77₂₆, 77₃₁, 79₅, 79₉, 79₁₃, 79₁₆, 79₂₂, 79₂₅, 81₁, 81₆, 81₂₃, 81₂₈, 83₃, 83₈, 83₁₉, 83₂₀, 83₂₅, 85₂, 85₃, 85₄, 85₈, 85₂₀, 87₁, 87₈, 87₁₃, 87₁₉ *zweimal*, 87₂₆, 87₂₈, 89₂, 89₇, 89₂₁, 89₂₄, 91₁, 91₁₅, 91₁₈, 91₂₅, 91₂₇, 93₁₁, 93₁₄, 93₁₇, 93₂₅, 93₃₃, 95₃, 95₄ *zweimal*, 95₅, 95₂₅, 97₆, 97₁₀ *zweimal*, 97₁₇, 97₂₄, 99₂, 99₁₀, 99₁₄ *zweimal*, 99₁₇, 99₂₂, 99₂₃, 99₂₇ und 101₅; **en chou que**, quia, 81₁₈; *mit Gerund.*, 9₁₅, 31₁₆, 37₁₅, 63₂₁, 65₉, 73₁₈ und 73₂₀. *Vgl. em.*

enclina, prostravit, 55₁₄.

enclins, pronus, 21₂₉.

encontre, contra, obviam &c., 5₆, 5₉, 5₁₈, 13₁₆, 15₁₇, 18, 19₂₄, 25, 23₁₇, 37₁₈, 37₂₀, 41₆, 51₉, 10, 59₂₅, 71₁, 71₇, 75₂₉, 79₄, 81₁, 89₂₂, 89₂₃, 89₂₉ und 95₂₁.

- encore**, adhuc, iterum &c., 27₁₇, 29₂₃, 39₂, 39₆, 45₉, 53₂₀, 85₁₂, 87₂₂, 91₁₄, 15 *und* 95₇.
- endemain**, crastinum &c., 9₁₃, 21₂₅, 26 *und* 23₉.
- endormis**, 33₅.
- enfants**, puerorum, 53₆, 63₃ *und* 63₂₆.
- enforchies**, — uous, robora-
mini, 79₂₅.
- enfoueraï**, sepelies, 93₆ (*s. § 11, Ann. 2*).
- enfouis**, conditum, 19₂₁.
- enfrete**, infirmitatem, 43₂₄.
- englouti**, deglutiv[t], 83₂₂.
- englumes**, incudes, 77₂₄.
- enlumina**, circumfulsit, 97₂₂.
- enlumine**, illumina, 31₁₉.
- enmi**, in medio, 45₁₂ *und* 83₂₁ (*s. § 28, Ann. 4*).
- enn'**, *vor* *Vok.*, nonne, 73₁₀. *Vgl.* **enne**.
- ennaise**, pene, 35₁₈, 19. *Vgl.* **ennaises**.
- ennaises**, fere, 34. *Vgl.* **ennaise**.
- enne**, *vor* *Kons.*, nonne, 3₁₃, 9₃, 43₂₉ *und* 93₂ (*s. § 15, Ann. 4*). *Vgl.* **enn'**.
- enortant**, suadentem, 15₂₉.
- enortoit**, hortabatur, 39₇, 8.
- enporche**, tollat, 17₂₄ (*s. § 28*).
- enportes**, asportate, 95₆.
- ens**, intus &c., 13₂₂, 37₂₆, 39₁₈, 75₁₃ *und* 95₂₆.
- ensamble**, simul, unanimiter &c., 41₂, 65₂ *und* 71₈.
- enseuelis**, seroit —, sepelire-
tur, 91₂₉, 30.
- ensi**, ita, sic &c., 25₁₀, 31₃₁, 35₁₆, 39₂₀, 43₄, 43₆, 51₂₉, 61₆, 63₂₅, 69₂₂ *und* 83₂₄;
— com, sicut, 13₂₄; — que,
— c', sicut, 7₁₃, 37₂₆, 61₆
und 79₁₈.
- ensiui**, secutus est, 67₈.
- ensiuoit**, sequebatur, 21₂₁.
- ensiuon**, sequimini, 15₂₁.
- ent**, 67₇, 95₅ *und* 99₁₄. *Vgl.* **en**.
- entaillie**, incisa, 15₁₃.
- entendi**, agnovit, 29₈.
- enterrons**, intremus, 41₁₁.
- entirs**, integer, 39₆; integros,
39₁₈.
- entor**, 67₂₅. *Vgl.* **entour**.
- entour**, *Adv.*, undique &c., 5₂₃, 15₃₁, 39₁ *und* 83₃.
- entour**, *Präp.*, in circuitu, per
circuitum &c., 5₂₆, 21₁₁, 35₁₆,
41₂₂, 47₁₀, 71₁₅, 73₁₅ *und*
89₁₆. *Vgl.* **entor**.
- entr'**, *vor* *Vok.*, inter, intra 45₅
und 99₇. *Vgl.* **entre**.
- entra**, ascendit, 13₁₅ *und* 53₁.
- entrai**, intravi, 93₁₅ *und* 93₁₉.
- entre**, fuissent —, &c., intras-
sent &c., 13₃, 41₅ *und* 75₁₃.
- entre**, *vor* *Kons.*, inter &c., 7₃,
39₆, 39₁₇, 41₂₃, 43₂₂, 51₁₃,
63₁₈, 75₂₀, 81₂₈ *und* 93₂₁.
Vgl. **entr'**.
- entrechangie**, a —, alienavit,
29₁₈.
- entre-deus**, et uenoit —, in-

- terveniente, (*s.* § 15 und § 28, *Ann.* 2) 275. *Vgl.* deus.
- entree, introitus, 1123; introitum &c., 1512, 474, 8911, 8918 und 8923.
- entrementiers, interim, 6914, 15.
- entrer, intrare &c., 131, 1310, 11, 156, 3521, 8920 und 9917.
- entrerent, ascenderunt &c., 926, 1523, 6923 und 9524, 25.
- entres, *Konj. Präs.*, intretis, 538; *Imperat.*, ascendite, 976.
- entres, fui —, ascendissem, 9311.
- entrons, ascende, 520.
- entrues, iterum &c., 2714 und 791; entrues que, — k', cum, dum &c., 57, 517, 1516, 255, 3311, 375, 455 und 7721.
- enuoie, misit, 6729.
- enuoie, a —, misit, 175 und 2916; fu —, dimissa, 456.
- enuoierai, transmittam, 2311.
- enuoies, missus, 8311.
- enuoiet, sont —, mittuntur, 2921.
- EUGENI, 32.
- erbe, herbe, 531. *Vgl.* herbe; und § 2 *Ann.* 1.
- erbes, herbarum &c., 515, 5926 und 6917. *Vgl.* herbes.
- erranment que, 196.
- errant, confestim, statim, 135, 1512, 335, 458 und 6520; errant que, 720. *Vgl.* esrant.
- ert, sunt, 5519. *Vgl.* iert.
- es, *Art.*, 2324, 2921 *zweimal*, 3117, 3726, 3918, 7116, 7124 und 7926 *zweimal*.
- es, apum, 510 (*s.* S. XXXVIII, *Ann.*).
- es, es &c., 4310, 8523 und 8724. *Vgl.* ies.
- esbaniaule, jocundum, 3121 und 911 (*s.* § 19, *Ann.* 2).
- escales, scaltis, 6316.* *Vgl.* escalles.
- escalles, scaltis 6528, 29. *Vgl.* escales.
- escaufer, fervere, 2515 und 799.
- escaufoit, estuabat, 7919.
- esclaircir, commencha a —, illucesceret, 6519.
- esclarcis, s'est —, illuxit, 5321.
- esclarcissant, flammam spumantem, 8122.
- escole^s, scolam, 679*.
- escorche, cortice, 1127*.
- escrisoit, scribebat, 4130, 31 (*s.* § 13, *Ann.* 3).
- escume, spumas, 578; — de fier, scoria &c., 7716, 795, 6 und 7915.
- esleechie, furent —, exsultabant exsultatione, 725.
- esleechier, letitiam preparare, 315.
- esleechoit, letabatur, 8323.
- esleua, levavit, 2927.
- esleuant, elevantes, 197.
- esleues, elevato, 198.
- esliut, elegit, 924.
- esmerueil, m' —, miror, 735.
- esmeruilla, s' —, admiratus est, 6712.
- esmeruillables, mirabilis, 5113.

- esmerueilleuse**, mire &c., 39₃, 57₁₆ und 81₇, 8.
esmeruillierent, s' —, mirati sunt, 91₅.
esmeruillies, admiramini, 25₂₃.
esmeruillons, admiramur, 25₂₄.
esmeutes, fuissent —, concitarerentur, 73₄.
espandissement, effudissent, 47₁₇.
espars, sparsim, 53₁₀.
esparsse, sparsă, 51₀.
espasse, *Nominat.*, spatium &c., 5₂₅ und 63₁₉; *Obl.*, spatium, 27₁₂, 13, 31₂, 31₁₃, 14, 37₆, 7, 75₉, 79₈, 79₁₂ und 97₂₁ (*s. § 2, Anm. 4*).
espauenter, expavescere, 25₂₅ und 57₁₃.
esperanche, spes, 35₈; spe, 51₁.
ESPERIT, le SAINT —, 13₂ und 55₁₉.
esperite, spiritu, spirituum, 43₂₄, 25 und 91₆; spiritus, 29₂₁.
esperituel, spiritualem, 89₇. *Vgl.* **esprituel**.
esperitueles, spiritualibus, 79₂₆.
Vgl. **espritueles**.
esperitueus, spirituale, 45₁₅.
espes, *s. tresespes*.
espesse, spissitudine, 65₁₂, 13.
espir, spiritus, 61₂₀, 21.
esprituel, spirituali, 91₉. *Vgl.* **esperituel**.
esperitueles, spiritualibus, 51₂₀*.
Vgl. **esperitueles**.
esplendisseurs, splendor, 31₁₅.
espoente, estre —, terreri, 25₈.
espose, eusmes —, exposuissimus, 7₃.
esposer, exponere, 25₂₂.
espressa, expressit, 67₁₆, 17.
espris, sont —, incenduntur, 39₂₇.
esprouue, auons —, probavimus, 9₆.
esprouuer, probare, 61₇.
esrans, errantes, 7₂₈.
esrant, confestim, statim, 7₅, 65₁₀, 81₁₃ und 89₂₇. *Vgl.* **errant**.
essauche, exaudi, 35₉.
est, est, 7₈ &c.; permanet, 99₂₂; *lat. Pf.*, 71₂ &c.; *frz. Reflex.*, 53₂₀; *lat. Pass.*, 45₂₅ &c.; *lat. Adj.*, 35₁, 51₁ u. *s. w.* u. *s. w. Insgesamt 103 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 das Wort est*.
estage, stadii, 79₈, 9* und 89₁₃ (*s. § 3, Anm. 9*).
estaignoit, exstinguerentur, 45₉, 10.
estant, en —, stando, 63₂₁.
estat, status, 91₁₄.
estaulissies, constituite, 53₂₁.
este, 7₁₅, 25₂₇, 61₄ und 95₂.
estendoit, extendebat, 71₅.
estendre, extendere, 29₆.
estendu, extensis, 13₁₆.
estendues, extensis, 53₃₀—55₁.
estendus, extensis, 73₂₂; **estoit** —, extendebatur, 75₁₀.
estent, extendentis, 11₂₁.

- estiemes**, — **veu**, **videremur**, 9₁₀.
- estoient**, **erant** &c., 11₁₀, 11₁₈, 11₂₃ &c.; *lat. Plusqupf.*, 35₁₈ &c.; *frz. Reflex.*, 73₁; *lat. Pass.*, 13₂₅ *u. s. w.*, *u. s. w.* *Insgesamt 31 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 das Wort estoient.*
- estoit**, **erat** &c., 3₃, 3₈, 5₁₀, 5₁₁, 5₁₉ &c.; *lat. Plusqupf.*, 47₂₆ &c.; *lat. Pass.*, 13₂₇; *lat. Partiz.*, 27₁₄ *u. s. w.*, *u. s. w.* *Insgesamt 77 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 die Verbform estoit.*
- estraigne**, **me fais** —, **facis** **me alienari**, 19₁₂.
- estraine**, **peregrino**, 73₃.
- estre**, **esse** &c., 23₂₀ &c.; **habitare**, 67₅; *lat. Pass.*, 25₈ &c.; *lat. Adj.*, 63₆ *u. s. w.*, *u. s. w.*; *insgesamt 18 Mal.*
- estrois**, **angustus**, 35₂₀.
- estroit**, **strictum**, 89₁₇.
- estuef**, **pile**, 67₁₆.
- esuilla**, **suscitavit** &c., 31₈ *und* 31₉.
- esuillera**, **s'** —, **evigilabit**, 33_{5, 6}.
- et**, *Adv.*, **et**, 53₁₆; **et** — **et** —, 31₂₂ *u. s. w.*
- et**, *Konj.*, *bisweilen & geschriben (s. § 30)*, **et** &c., 3₂, 3₄ *zweimal*, 3₁₀, 3₁₁, 3₁₂, 3₁₆, 3₁₈, 3₂₀ *u. s. w.*
- ethyopijen**, **ethyopem**, 17₁₆ 19_{9*}.
- eue**, **aquă**, **undă**, 21₂ *und* 25₁₆;
- aquam** &c.; **fonte**, 15₄, 15₂₄, 19₂₄, 33₃, 33₂₂, 35₂₃, 47₁₇, 49₇, 59₂₃ *und* 59₂₄. *Vgl. iaue; yaue.*
- eues**, **unde**, 83₅; **aquas**, **aquis**, 21₁₁ *und* 47₁₈.
- eure**, **horă**, 29₂₈, 63₂₈, 65₁, 67₁₀ *und* 85₂₁; **horam** &c., 15₁₁, 31₂, 31₁₄, 43₁₂, 53₁₁, 53₁₂, 63₁₁, 65₁₄, 15, 67₄, 75₂₃, 93₁₉ *und* 97₂₂.
- eurent**, **adfuit**, 97₂₅; *lat Plusqupf.* &c., 7₃₁, 13₂₈, 15₉, 21₃, 21₂₁, 23₂₆, 25₁₄, 27₂, 35₁₉, 37₃₀, 39₃₀, 41₁₃, 45₁₉, 45₂₇, 47₅, 49₈, 51₂, 3, 51₁₉, 57₁₀, 59₁₄, 59₂₁, 61₂₂, 65₁₀, 69₂₇, 71₁, 73₁₄, 77₆, 77₇, 77₁₁, 77₂₄, (81₂₅), 99₂₄, 99₂₆, 99₂₉ *und* 99₃₀—100₁.
- eures**, **hore**, 33₆.
- eus**, **eussiens** —, **habuissimus**, 27₁₇.
- eusmes**, **habuimus** &c., 9₉ *und* 25₂₄; *lat. Plusqupf.* &c., 7₃ *und* 9₁₁.
- eussent**, *lat. Plusqupf.* &c., 21₂₄, 59₁₅ *und* 75₁₄.
- eussiens**, — **eus**, **habuissimus**, 27₁₇.
- eust**, **esset**, 61₂₀; *lat. Plusqupf.* 13₄ *und* 21₂₈.
- eut**, *lat. Plusqupf.* &c., 7₁₀, 7₂₀, 9₂₂, 13₁₀, 15₄, 19₂, 19₆, 19₁₈, 23₁, 23₇, 25₁₀, 27₂₃, 29₂₇, 31₁₁, 33₈, 33₁₉, 35₅, 43₂, 43₇, 43₈, 45₂₆, 51₅, 53₁, 53₇, 55₂₀, 57₂, 57₃,

57₂₁, 57₂₂, 59₃, 67₁₂ *zwei-*
mal, 67₁₈, 73₁₂, 73₁₈, 79₃,
 79₁₂, 85₂₂, 91₂, 91₃, 91₁₁,
 93₂₂, 95₁₄ *und* 99₁₁.

ex, oculorum, 43₂₃. *Vgl. iex*;
*und § 30, Ann. **.
extendi, *extensis*, 57₁₈ (*s. § 31*).

F

face, *faciem*, 21₂₉. *Vgl. fache*.
fache, *· faciem* &c., 37₂, 85₂₂,
 85₂₆ *und* 87₁₁. *Vgl. face*.
fache, *faciat*, 13₂₄ *und* 97₁₂.
faches, — *mal*, *ledas*, 19₁₄.
faillie, *estoit* —, *defecerat*, 47₇.
faillies, *estoient* —, *defecerant*,
 35₁₉.

fain, *fame*, 13₈, 15₂ *und* 47₇.
faire, *agere*, *facere* &c., 7₁,
 11₁₀, 15₆, 15₇, 23₈, 33₁₆,
 35₂₄, 35₂₄, 25, 43₃₀, 51₇, 53₁₆,
 87₉, 91₃₁ *und* 93₂₀.

fais, *fasciculum*, 93₂₀.

fais, *facis*, 19₁₁.

fais, *factus* &c., 61₂₀ *und* 75₃.

faisans, *noise* —, *vociferan-*
tium, 85₂₃.

faisoient, *faciebant* &c., 51₁₇
und 63₂₅.

faisoit, 71₁₉.

faisons, *faciamus*, 21₁₃.

fait, *facit* &c., 37₁₄ *und* 83₂₄.

fait, *facto* &c., 13₁₃, 37₂₉, 41₁₉,
 49₄, 59₁₄, 75₁₁, 87₂₇ *und*
 91₄.

faite; *com* —, *qualis*, 25₆; *soit*
 —, *fiat*, 13₁₁, *und* 85₁₁.

faites, *agitis*, 15₆, 6; *faciatis*,
 87₇ (*s. § 12, Ann. 2*); *agite*,
facite, 39₉, 10 *und* 79₂₇.

faites, *com* —, *qualia*, 91₁₇;

soient —, *fiant*, 43₄; *perfectis*
 &c., 59₂₁ *und* 71₁₃.

famille, *famille*, 35₅*.

faurra, *deficiet* &c., 21₂ *und* 41₁₁.

felimbres, *fibulas*, 77₉. *Vgl.*
fiembres.

fenestre, *fenestram*, 45₈. *Vgl.*
feniestre.

fenie, *eut* —, *eurent* —, *perfi-*
nissent &c., 57₂₁ *und* 65₁₀.

fenies, *eurent* —, *finissent*,
 41₁₄.

feniestre, *fenestram*, 45₆*. *Vgl.*
fenestre.

fera, *faciet* &c., 59₂ *und* 61₁₄.

ferai, 45₂₁*.

feres, *celebrabitis* &c., 55₇ *und*
 55₉.

feri, *percusso* &c., 93₁₅ *und*
 93₂₃.

feroient, *percutiebant* &c., 29₃₀
und 83₅, 6.

feroit, *percutiebat*, 83₉.

ferremens, *ferramentis*, 11₂₄.

feste, *festivitatem* &c., 21₂₀,
 31₂₅, 33₁₄, 33₂₈, 39₁₈, 51₁₈,
 53₂₅, 55₉, 55₂₂ *und* 71₁₉.
Vgl. fleste.

festes, *festivitibus*, 45₂₆.

festiaule, *solemnem*, 53₂₁.

feu, *ignem* &c., 25₁₃, 25₁₄, 25₂₁,
 45₆*, 45₁₉, 47₁₅, 57₂₃, 77₃₀,

- 79₅, 79₁₀, 79₁₉ und 79₂₀.
Vgl. fu.
- feures, fabrorum, 77₁₇, 18 (*s. Anm., S. 254, Kap. 20*).
- fie, vice &c., 7₃₀, 7₃₃, 13₂₆, 71₅ und 73₈.
- fier, ferrum, ferro &c., 77₁₆, 77₂₄, 79₆ und 93₂₄.
- fierees, ferreas, 81₂₈.
- fies, vicibus &c., 21₂₉, 37₃, 39₃₀ und 67₂₃.
- fieste, festis, 55₇. *Vgl.* feste.
- fiika, fixit, 11₂₂.
- fikies, figite, 69₂₀.
- fil, filii, 13₂; filioli, 49₂₁, 53₈, 61₇ und 79₁.
- filleul, filiolo, 9₉; filioli 13₁₁.
Vgl. alluel.
- filleus, filiolus, 5₁₇.
- alluel, filiolum, 5₆; filioli, 25₂₅.
Vgl. alleul.
- fls, filius, filiolus, 3₁ und 3₁₈; fili 23₂ und 67₆; filioli, 35₂₄.
- fin, finem &c., 5₃₀, 27₃, 53₆, 59₁, 65₃, 81₁₈ und 99₃.
- fiua, 101₂.
- fiue, finitur, 9₁.
- fiue, seront —, &c., finiantur &c., 31₂₅, 55₅ und 63₂₃.
- fiuee, finita &c., 51₂₁, 65₂₇ und 77₂₈; eut —, &c., finisset &c., 31₁₁, 53₇ und 73₁₉.
- fiuees, *Nominat.*, 43₆ und 67₂₂; *Obl.*, finitis, 51₁₉.
- fiues, fu —, &c., finito &c., 17₁₁, 31₆, 37₂₂, 43₁₃ und 55₁₇; finitis, 9₁₉.
- fiuoit, finiebat, 41₂₅.
- fius, conversatio, 73₃*; finium, 35₉.
- firmament, firmamenti, 29₂₀.
- fis, feci, 93₂₄.
- fiuent, fecerunt &c., 11₂₄, 17₁₀, 25₁₀, 43₄, 5 und 51₂₉.
- fist, fecit, 25₂₃, 33₂₁ und 33₂₂.
- fiatureur, fragrantiam, 9₆.
- fiame, favillā, 45₁₄; flammam, 81₂₂.
- flames, flammās, 81₂₃ und 83₂₄.
- flekissant, flectentes, 41₆.
- fleur, flore, 53₁.
- fleurs, floribus, 27₆.
- fiembres, fibulas, 75₈. *Vgl.* felimbres.
- flueue, fluminis &c., 53₃*, 7₂, 7₈, 27₁₁, 27₁₄, 77₈ (*s. Einl., S. LXXXII, Z. 11 und 12*), 99₄ und 99₆.
- flueues, flumen, 27₁₁ und 99₂₀; fluctuum, fluctibus, 61₁₅ und 81₂₉.
- foi, fidei, fide, 51₂, 57₁₄ und 79₂₅.
- folement, stulte, 51₆.
- fondefle, funda, 63₁₉, 20.
- fondemens, bases, 75₁₇.
- fondement, fundamentum, 81₁₀, 11.
- fons, ou —, in profundo, 71₂₃.
- fontaine, fons, 27₁₈ und 89₂₆, 27; fontem &c., 27₁₃, 27₁₉, 31₂₆, 33₃, 4, 33₁₇, 39₈, 39₁₁, 47₉, 10 (*s. Anm., S. 250, Kap. 12*), 47₁₁, 55₂₄, 59₂₆, 89₂₄, 93₃₁, 93₃₃, 95₂, 95₆, 7 und 97₇.

- fontaines, fontes, 35_{21, 22}; fontibus &c., 21₁₂, 69₁₇ und 99₂.
- forches, vires; *Nominat.*, 35₁₈ und 51₄; *Obl.*, 21₈.
- forme, formulă, 81₂₆; stature, 67₁₅.
- fors, fortium, 67₁*. *Vgl.* tres-fors.
- fors, nisi, preter &c., 35₁₂, 43₂₂, 61₄ 73₁₆ und 91₁₀; — de, nisi, 13₁₇ und 93₃₂; — que, — ke, — c', nisi, 5₁₄, 7₃₃, 31₂₇ und 41₂₆; fors chou que, 43₂₁ und 91₂₃ (*s. § 16, Anm. 1*). *Vgl.* hors, *Präp.*
- fosse, sepulchrum, 93₁; fossam &c., 85₂₀, 89₂₆ und 91₃₁.
- fosses, speluncas &c., 89₂₂, 89₂₉ und 93₃₁.
- fouc, grege, 21₁₉ und 21₂₀.
- fourkes, furcillas, 81₂₈. *Vgl.* fourques.
- fourques, furcas, 85_{17, 18}*. *Vgl.* fourkes.
- fous, greges, 21₁₆ und 71₂₄ (*s. S. 21, Anm. ***, und *S. 71, Anm. 2*).
- frain, frenum, 17₁₆, 19₁ und 19₃.
- frains, frenis, 17₂*.
- frere, fratrem &c., 9₁₂, 17₁₆, 17₂₇, 19₇, 19₁₅, 19₁₉, 43₁, 67₁, 2, 67₂, 83_{22, 23} und 93₆; *Vokat. Sg.*, 91₃₁; *Nominat. Plur.*, 5₈, 5₁₅, 7₂₅, 9₅, 9₂₆, 11₁₂, 13₅, 15₁, 17₉, 17₁₄, 17₁₉, 17₂₃, 19₇, 19₂₁, 25₅, 25₁₁, 25₁₆, 27₉, 29₂₃, 33₁₂, 35₆, 35₁₇, 35_{22, 23}, 35₂₇, 37₁₆, 37₁₈, 39₄, 39₁₆, 41₁, 41₆, 41₁₂, 43₁₃, 47₉, 51₂, 51₁₇, 53₁₀, 53₁₃, 55₁₅, 57₁₀, 59₂₂, 61₂, 61₁₀, 63₄, 67₁₉, 69₁₀, 69₁₃, 71₁, 73₂, 73₁₃, 73₁₅, 81₁₃, 89₁₀, 95₁₈ und 95_{28, 29}; *Vokat. Plur.*, 7₆, 7₃₂, 9₂₇, 13₂₁, 15₂₆, 33₂, 49₂, 77₁₉, 83₁ und 89₄.
- freres, frater, 13₁₂, 13, 19₂, 19₈, 19₁₇ und 63₇ *zweimal*; fratrum, fratribus &c., 5₆, 9₂₂, 9₂₅, 11₁₅, 13₁, 15₂₀, 15₂₈, 17₄, 17₈, 17₂₄, 19₂₀, 21₁₃, 21₁₈, 19, 25₁, 25₇, 25₂₂, 31₄, 31₉, 31₂₂, 31₂₄, 37₁₅, 39₂, 39₆, 39₇, 39₈, 39₁₁, 12, 41₂₈, 43₁₆, 45₁, 47₁₃, 47₂₀, 47₂₅, 49₇, 51₁₆, 53₇, 53₁₄, 15, 55₂₃, 57₃, 57₂₄, 61₁₇, 63₄, 63₈, 63₉, 67₃, 67₁₁, 67₂₈, 69₁, 69₃, 69₁₈, 71₁₀, 75₆, 77₃, 77₁₈, 79₁, 81₈, 85₁₆, 89₁₈, 91₁, 91₃, 91₄, 91₂₈, 95₃₀ und 99₅; *Vokat. Plur.*, 25₂₃.
- froidure, frigus, 39₂₅ (*s. § 2, Anm. 8*).
- front, frontem, 83₉.
- fruis, fructibus &c., 67₁₁, 67₁₄, 67₂₀, 69₁₉, 69₂₁, 69₂₄, 99₁₆ und 99₂₄.
- fruit, fructum &c., 53₁, 67₁, 69₅, 69₈, 69₉, 71₇ und 99₂₂.
- fu, ignem, igni, 39₂₄ und 73₉. *Vgl.* feu.
- fu, fuit &c., 3₁, 3₂, 3₄ &c.; *lat. Pass.*, 5₂, 19₁₉ &c.; *lat. Partiz. Perf.*, 5₂₅, 9₁₂ u. *s. w.*,

- u. s. w. Insgesamt 44 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 die Verbform fu.*
- fuelles**, folia, 27₂₂*.
- fui**, fui &c., 83₂₂, 85₁₄, 93₁₁ und 95₂.
- fuiant**, en —, fugiendo, 73₂₀.
- fuions**, fugiamus, 49₂ und 79₂.
- fuisse**, fuissem &c., 5₅ und 85₂₁.
- fuisent**, 15₁₅, 15₂₅, 27₂₂, 35₁₅, 41₅, 53₂₉, 73₄, 75₁₃, 77₁₀ und 89₁₀.
- fumes**, fuimus, 9₄, 29₁₄ und 51₁.
- fumeuses**, fumosus, 81₂, 3.
- fumiere**, fumus, 79₁₁ *zweimal*; fumo, 81₂₁.
- furent**, fuerunt, 31₂₉; permanserunt, 95₁₈; *lat. Pass.*, 17₇, 33₁₉ &c.; *lat. Partiz. Perf.*, 11₁₂ *zweimal*, 13₂₈ *u. s. w.*, *u. s. w. Insgesamt 33 Mal steht in dem Texte der Handschrift 1553 die Verbform furent.*
- fus**, rogus, 81₂₄.
- fus**, fuisti &c., 7₁₇ und 99₁₅.
- fust**, esset &c., 3₆, 3₉, 13₁, 21₉, 21₂₂, 29₂₉, 31₃, 55₁, 55₂₄, 69₁₆, 75₃, 75₄, 81₂₄, 81₃₀, 81₃₁, 83₂ und 85₁₅.
- fustes**, fuistis, 9₅, 6, 33₂₉ und 51₂₅.
- ## G
- gayant**, gigantis, 57₂₀.
- ge = -che?** 27₂₄ *zweimal* (*s. § 21, Anm. **).
- genous**, genua, 41₆, 7.
- gent**, — **humainne**, carni, 17₉.
- geron**, sinum, 67₂₇.
- gete**, 63₂₀.
- getoit**, jactabat, 79₁₆. *Vgl. gietoit.*
- geule**, ore, 57₁₅ und 57₂₃.
- giet**, jactum &c., 63₁₉ und 77₂₂.
- gietoit**, jactabat, 57₈. *Vgl. getoit.*
- gisans**, jacentes &c., 71₂₁ und 71₂₄.
- gisant**, jacentem, 75₁₈.
- gloire**, gloria, 59₃.
- gloreflant**, glorificantes, 9₁₆.
- glorefloit**, et —, glorificans, 89₁.
- GOULYAT**, 57₁₉ (*s. Einl. S. XVI—XVII*).
- goust**, gustu, 9₁₉.
- gousta**, gustavit, 61₂₀.
- gouste**, as —, gustasti, 7₁₆.
- gouurenail**, gubernacula, 13₂₃.
- gouurenera**, gubernabit, 49₁₆.
- gouureneres**, gubernator, 13₂₂ und 51₆, 7.
- grafe**, stilo, 41₃₀*.
- grains**, graminibus &c., 93₂₀, 93₂₂ und 93₂₄.
- grande**, ingens &c., 27₅ und 79₂₄; **si** —, tantă, 27₂₄; magnam, spatiosam &c., 15₂₄, 27₂₉, 81₅, 97₂₄ und 99₁₄;
- de si** —, tante, 67₁₅; **de**

- com —, quante, '27₁₂; **de**
molt —, immense, 79₆. *Vgl.*
tresgrande.
- grandeche**, altitudinis, magni-
tudinem &c., 15₁₃, 27₂₀, 21
67₁₂, 79₆ und 99₆.
- grandes**, magne, 23₂₁; **plus** —,
majores, 23₂₁ und 23₂₄.
- grans**, **plus** —, major, 91₂₀;
Fem., grandis, ingens &c.,
5₂₆, 33₁₅, 59₂₄, 97₁₆ und
97₂₂; largissimas &c., 21₁₁
und 83₂₃. *Vgl.* tresgrans.
- grant**, magnum &c., 17₁₄, 31₁₁,
67₁₆, 67₂₆, 79₂₁ und 99₄;
si —, tantum, 27₂₆; **com** —,
67₆; *Nominat. Plur. Mask.*,
39₂₇; *Nominat. Sing. Fem.*,
ingens &c., 57₂₁ und 95₈;
magnā &c., 3₃, 5₂, 7₄, 25₂₄,
27₁, 35₁₁, 35₁₉, 37₂₉, 41₂,
41₇, 43₁₈, 49₁₄, 51₄, 55₁,
57₂₀, 71₂₃, 75₉, 81₁₂, 85₂₃,
87₃₀, 91₉, 95₂₂ und 99₈;
de si —, tante, 27₁₁; **de**
trop —, nimie, 37₂.
- grasces**, gratias &c.; *Nominat.*,
31₇; *Obl.*, 55₁₅.
- grauiele**, harene, 25₄, 5.
- gre**, **de leur** —, spontanee, 35₂₆.
- gresil**, grandine, 61₁.
- griement**, **plus** —, gravius,
47₁₉.
- griete**, gravitatis, 37₂.
- grifon**, griffe, 71₇, 8.
- grifons**, griffa, 69₂₈*.

H

- habit**, habitum, habitu, 91₇*
und 91₁₂, 13. *Vgl.* abit; und
§ 2, *Ann.* 1.
- habitacions**, habitatio, 5₁₀.
- habitans**, habitantium, habi-
tatoribus, 77₂₈ und 79₂₂.
- habitation**, habitazione, 19₁₁.
- habite**, **ai** —, habitavi, 19₁₁.
- habitent**, habitant, 99₁₀.
- habiter**, habitare &c., 31₂₁,
59₁₄ und 91₁.
- habiteres**, habitabitis, 55₁₂.
- habondanches**, copiis, 23₉.
- hanap**, calices, 47₂₁*. *Vgl.*
hennap.
- hardiement**, viriliter, 79₂₇.
- harnas**, supellectili, 15₁₆.
- hasta**, festinavit, 5₆.
hastaissent, 89₃.
- hasteement**, confestim, 79₇.
- hasterent**, **quant** —, festinan-
tibus, 35₂₃.
- hastoient**, **se** —, festinabant,
43₆, 7.
- hateriel**, verticem, 83₆.
- haut**, **en** —, in altum, 77₈;
plus —, altius, 59₁₃ und 79₂;
au plus —, quantum altius,
73₁₂.
- haute**, altā &c., 13₃₀ und 81₁;
magne, magnā, 19₁₀ und 27₂₀;
plus —, altior, 73₂₉; **molt** —,
altissimam, 13₃₂.
- hauteche**, altitudo, 89₁₅, 16;
altitudinis, altitudine &c.,

- 11₂₁*, 57₁₆, 73₂₉, 81₆, 81₈
und 89₁₁.
- he: 81₁₁ (*s.* § 18, *Anm.* *).
Vgl. e:
- hennap, calices, 49₇. *Vgl.*
hanap.
- hennas, 47₂₂.
- herbe, herbā, 77₁₇. *Vgl.* erbe;
und § 2, *Anm.* 1.
- herbes, herbas, herbis, 47₁₀,
47₁₅, 61₁₈, 19 und 69₂₃. *Vgl.*
erbes.
- herbouse, herbosă, 5₂₇.
- herbue, herbosam, 27₄, 5.
- HERODE, 85₄*.
- hireceus, hispidus, 77₂₉.
- hirecheneus, hispidum, 83₄.
- hiretages, hereditatem, 11₅.
- hom, vir, senex, pater &c., 3₁,
7₃, 7₂₁, 7₂₃, 13₁₀, 21₉, 21₂₆*,
23₁₀, 25₁, 25₅, 27₁₀, 27₁₄,
27₂₂, 29₈, 31₇, 31₈, 31₁₀,
33₁, 33₁₂, 33₁₄, 33₂₂, 33₂₅,
35₁₀, 35₂₃, 37₁, 37₄, 37₅, 37₁₄,
47₁₇, 49₁₀, 51₅, 53₆, 53₂₅,
55₂, 55₂₂, 57₁, 57₅, 57₁₈, 57₂₄,
59₂₃, 59₂₈, 61₂, 61₁₀, 63₁₇,
67₆, 67₂₈, 67₃₀, 69₃, 71₃,
73₁₈, 73₂₇, 75₆, 75₁₁, 75₂₄,
75₂₇, 75₃₀, 77₂, 79₁, 79₁₂,
81₃₁, 83₂, 83₁₀, 85₁₀, 85₁₂,
87₆, 87₂₀, 87₂₅, 89₁, 89₄,
89₁₀, 89₁₈, 91₄, 91₁₆, 95₂₅
und 99₅; *Vokat. Sg.*, 19₁₀.
- homme, hominis, hominem,
patris, senem &c., 19₄, 19₁₄,
37₆, 37₈, 9, 37₁₁, 37₂₅, 57₃,
63₈, 9, 67₂₈ und 81₂₆; l' —,
viri, virum, 21₂₄, 25, 47₂₀ und
61₅; *Vokat. Plur.*, 33₂ und
37₁₉. *Vgl.* omme, onme;
und § 2, *Anm.* 1.
- hommes, virorum, seniorum,
45₂₇, 63₃ und 67₁*.
- honerables, venerabilis, 89₂₁,
Vokat. Sg., 91₁₆. *Vgl.* hou-
nerables.
- honeur, honorem, 43₈. *Vgl.*
ouneur; und § 2, *Anm.* 1.
- hons, vir &c., 3₃, 7₂₀, 31₂₈,
69₁₀, 79₃, 85₂₄, 87₁ 87₉ und
87₁₅; *Vokat. Sg.*, 87₁₂.
- hors, de —, vinine, 11₂₅*.
- hors, *Adv.*, foras &c., 25₁₁,
57₂₃ und 59₁₉. *Vgl.* huers,
Adv.
- hors, — de, *Präp.*, a, de, 19₁₁
und 33₇. *Vgl.* fors; huers
de, *Präp.*
- hounerables, venerabilis, 57₁₇
und 77₁₈. *Vgl.* honerables.
- huers, *Adv.*, foras &c., 77₂₈
und 83₂₃. *Vgl.* hors, *Adv.*
- huers, — de, *Präp.*, 81₁₀.
Vgl. fors; hors de, *Präp.*
- hui, hodie, 9₁₉, 29₂₄, 39₉ und
61₁₄. *Vgl.* ui; und § 15,
Anm. 5.
- humainne, humanam &c., 11₃₁,
17₉, 31₅, 33₂₇, 43₁₇, 18, 43₂₁,
43₂₅ und 91₁₅.
- humeliiier, humiliare, 73₁₁ (*s.*
§ 9, *Anm.* 1).
- humilite, humilitate, 43₁₉.
- hurtement, collisionem, 77₂₃.

hyne, hymnus, 29₃₁. *Vgl.* **isne**;
und § 2, *Ann.* 1.
hyretage, hereditate, 19₁₂. *Vgl.*

yretage; s. § 2, *Ann.* 1, und
§ 3, *Ann.* 8.

I

i, **ibi**, illuc &c., 9₁, 25₄, 29₁₃,
29₁₉, 35₁₅, 37₉, 37₁₀, 39₁₈
(s. § 24, *Ann.* 1), 41₁₆, 63₇,
69₉, 77₂₀, 85₁₆, 89₈, 89₁₄,
89₁₇, 89₂₀, 93₈ und 99₃₀.

iaue, aquā, 95₁₆; aque, 93₂₉.
Vgl. **eue**; **yaue**.

iaus, esleuant —, elevantes sc,
19₇; **a** —, apries —, auoec
—, d' —, derriere —, desous
—, deuant —, deuens —,
encontre —, **entr'** —, corum,
cos; sibi; illorum, illos, illis
&c., 5₁₀, 5₁₃, 9₂₆, 13₁₀, 15₁₈,
19₂₅, 21₁₀, 21₂₆, 25₁₂, 25₂₄,
27₄, 31₃₀, 33₁, 37₁₈, 43₁₄,
45₅, 47₅, 49₁₇, 51₁₀, 51₂₁,
53₄, 57₇, 57₈, 59₅, 59₇, 59₁₆,
61₁₂, 63₁, 63₅, 69₄, 69₁₄,
69₂₀, 69₂₄, 71₁, 71₂₁, 71₂₂,
73₄, 73₅, 73₂₆, 75₁₁, 77₁₂,
79₄, 81₂₀, 83₁, 87₁₅, 87₂₅,
87₃₀, 89₃, 95₁₇, 95₂₁, 95₂₅,
97₅, 97₁₄, 97₁₅, 99₇ und 99₈.

ichi, **vees** —, **ves** —, ecce,
17₁₂, 17₂₇, 59₁₁ und 99₁₂.

ier, heri, 93₅.

iert, erit &c., 23₁₂ und 87₂₁.
Vgl. **ert**.

ies, es &c., 21₃₁, 29₉, 35₈, 91₁₈,
91₁₉ und 93₂. *Vgl.* **es**.

iestres(?) 3₂₀.

iex, oculos, oculis, 29₁, 71₉ und
83₉. *Vgl.* **ex**.

ignoranche, ignorantiam, 47₂₆.

ihc, ihu, ihlrm, s. § 31, *Ann.* 4.

il, expunktirt, 61₃.

il, ipse &c., **il et li autre**, 9₂₆;
et il auoec iaus, 97₁₃; *statt*

ele (*lat.* fons; s. § 6, *Ann.* 1).

39₁₂; *Mask.* Sg., 3₆, 3₉, 3₂₀

u. s. w., *insgesamt* 139

Mal; *Neutr.* Sg., 3₇, 7₁, 7₈

u. s. w., *insgesamt* 27 *Mal*;

Mask. Plur., 7₂₅, 7₃₁, 13₃

u. s. w., *insgesamt* 148 *Mal*.

ille, insulā, 79₁₈ und 99₃₀. *Vgl.*

isle; und § 2, *Ann.* 5.

illueques, ibi, 63₁₆.

immolations, immolatione,
65₂₆, 27.

impediment, impedimento, 53₁₀.

incorporeus, incorporale, 45₁₆.

infler, **en** —, in inferno, apud
inferos &c., 19₁₈, 45₄ und
85₄. *Vgl.* **ynfler**.

infiers, infernus, 83₂₃.

ira, peregrinabitur, 45₃ und 63₄.

iras, proficiscere, 93₇.

ires, navigate &c., 29₂₃, 51₂₄,
61₁₆ und 95₁₁.

IRLANDE, 101₅.

iront, ibunt, 63₂₂.

isconius, s. JASCONIJ.

- isle**, insulā &c., 5₁, 7₃₄, 13₂₉, 25₃, 25₇, 25₁₅, 25₂₀, 25₂₃, 25₂₇, 35₁₄, 49₃₀, 49₂₂—51₁, 63₁₂, 65₁₉ und 89₁₂; insulam &c., 3₁₈, 3₂₀, 5₈ u. s. w., insgesamt 94 Mal. *Vgl.* ille; und § 2, *Anm.* 5.
isne, hymnum, hymno, 53₅ und 53₇. *Vgl.* hyne; und § 2, *Anm.* 1.
isniel, velocissimo, 57₉.
issi, egressus est, 21₁₀, 77₂₈ und 89₂₉.
issies, egredimini, exite, 49₄ und 69₂₀.
issimes, egressi sumus, 89₆.
issir, exire, 21₁₀ und 59₉.
issirent, exissent &c., 27₉, 47₉ und 97₂₃.
issistes, venistis, 7₉.
issoient, egrediebantur, 91₁₀.
issoit, egrediebatur, 93₂₉.
issue, egressa, 19₁₉.
iucl, equalis, 67₁₅. *Vgl.* yuel.
iucl, equalis, 89₁₆.
iuclment, equaliter, 49₈.
iweus, equalis, 63₁₃.

J

- j'**, ego quidem &c., 19₄, 61₇, 77₁₉, 81₁₂, 85₉ und 93₁₈ (4 Mal i geschrieben). *Vgl.* je; jou.
ja, jam &c., 17₂₆, 21₅, 43₃, 47₆, 55₂₄ und 71₄.
jacintes, jacintinis, 63₂₇*.
jaconius, s. JASCONIJ.
JASCONIJ, 35₃; ISCONIUS 95₂₈; JACONIUS, 27₁* (s. *Einl.*, S. XLIV, *Anm.* **, und *Anm.*, S. 239—243).
je, ego &c., 5₅, 7₁₂, 7₃₁ u. s. w., insgesamt 63 Mal (davon 52 Mal ie geschrieben). *Vgl.* j'; jou.
[JERUSALEM], ihlrm 31₁; ihlrm 65₆, 7 (s. § 31, *Anm.* 4).
[JESUS], *Nominat.*, ihc, 15₇, 23₂ und 27₁₆; *Nominat.*, ihu, 39₂₁, 75₃₀, 87₂ und 99₂₄; *Vokat.*, ihu, 77₂₆; *Obl.*, ihu, 31₉, 19₁₃, 43₁₉, 59₄, 83₁₄, 85₇, 87₇ und 89₂₆ (s. § 31, *Anm.* 4).
jeta, jactavit, 19₃ und 79₇.
jetoient, jactabant, 79₁₅.
jeune, eurent —, permansissent in abstinencia, 35₂₀.
joie, gaudio, 51₄ und 95₂₂.
jointe, junctam, 27₄.
jointures, juncturas, 11₂₇.
JON(AT)AIN, 57₂₀ (s. *Einl.*, S. XVI—XVII und LXXXIII).
jor, diei, diem, 33₁₄ und 39₂₉. *Vgl.* jour.
jornee, a la —, ad ortum solis, 85₈.
jors, dierum, diebus &c., 23₁₄, 27₃, 31₂₄, 31₂₉, 33₂₁, 35₁₂, 35₁₆, 35₂₀, 39₁₈, 47₈, 47₂₃ zweimal, 49₆, 49₁₉, 51₁₇, 55₁₂, 55₂₁, 67₂₀, 71₁₃, 73₂₂, 73₂₇, 75₂₇, 77₁₄, 81₂₆, 83₂₅, 21*
K. Hum. Vet. Samf. i Uppsala. IV. 2.

- 93₁₂, 93₂₇, 95₈, 95₁₀, 95₁₃,
95₁₈, 99₃, 101₁ und 101₃.
Vgl. jours.
- jou, ego &c.; jou et . . ., 517;
jou chaitis, 91₂₂; *nach dem*
Verb: 27₂₉, 53₁₅, 53₁₆, 85₄,
85₅, 85₁₆, 93₃, 93₃₁, 93₃₂,
95₁, 95₂, 95₃ und 95₄. *Vgl.*
j'; je.
- jouenenchiaus, juvenis, *Nomi-*
nat. Sg., 19₂₃ und 99₇, 8;
juvenum &c., *Obl. Plur.*,
65₂₈ und 67₈*.
- jouenenchiel, juvenile, 99₂₆.
- jouenes, juvenum, 63₃.
- jour, diei, diem &c., 53₃, 15₁₁,
17₁₈, 17₂₀, 19₁₄, 21₆, 21₂₀,
21₂₅, 31₂₂, 33₁₁, 33₂₇, 35₂,
35₁₄, 39₁₂, 43₆, 47₄, 47₂₄,
49₁₉, 51₂₀, 51₂₄, 53₂₁, 53₂₇,
59₆, 61₉, 61₂₄, 63₂₉, 69₄,
71₁₈, 75₂₂, 75₂₇, 79₂₁, 79₂₈,
83₂₀, 89₂, 91₂₈, 93₉, 93₁₄,
93₁₈ *zweimal*, 95₅, 95₂₃, 99₁
und 99₄; *Nominat. Plur.*,
11₁₂, 13₂₈, 31₂₅, 49₁, 55₂₂,
61₁₆, 77₁₅, 97₁₆ und 99₁₇;
- Obl. Plur.*, 9₁₁ (*Handschr.*
el iour). *Vgl. jor.*
- jours, dies, *Nominat. Sg.*, 7₁₈,
9₁ und 65₁₉; *Obl. Sg.*, 57₇;
Obl. Plur., 55, 52₉, 97, 11₁₀,
11₁₁, 11₁₆, 11₂₉, 13₉, 13₁₈,
15₈, 15₁₀, 17₂₁, 21₅, 21₃₂,
23₁₂, 29₂₁, 35₄, 49₈, 49₁₂,
57₆, 67₂₃, 69₂, 85₃, 87₁₉ und
97₁₄; de —, cum luce, 43₄.
Vgl. jors.
- juant, jocantem, 17₁₆.
- JUDAS, 83_{12, 13} und 87₂₉; YUDAS,
87₁₈ (*s. Einl.*, S. xxvi, Z.
14, und *Anm.*, S. 254 ff.,
Kap. 22).
- jugement, judicii, judicio &c.,
13₁₄, 19₁₄, 29₁₆ und 95₅.
- june, jejunium, *Nominat. Sg.*,
69₁₆; *Obl. Sg.*, 69₃ (*s. § 2*,
Anm. 6).
- juner, jejunare &c., 11₁₀ und
67₂₃.
- jus, succo, 67₁₃ und 67₁₇.
- justes, *Handschr. vistes*, 9₁₆
(*s. S.* 9, *Anm.* ††, und § 31),
29₁₆.

K

- k', *Relat. Pron.*, quem &c.;
Mask. Sg., 53₄ und 67₂₅;
Neutr., 43₂₉, 53₂₈ und 99₁₆;
Fem. Plur., 91₁₇ und 101₄.
Vgl. c', *Relat. Pron.*
- k', *Konj.*, ut &c., 13₁₉, 15₃,
15₁₆, 15₁₇, 15₂₁, 23₂₈, 25₂,
25₂₈, 27₁₀, 27₁₃, 37₃, 39₁₉,
- 39₃₀, 53₂₇, 61₂₀, 71₁₉, 71₂₀,
73₃, 75₄, 77₅, 83₁₁, 85₁₅, 87₂₈
und 91₃. *Vgl. c'*, *Konj.*
- ke, *Konj.*, 41₂₆.
- keue, caudam, 25₂₉*.
- ki, *Relat. Pron.*, qui, que &c.;
Mask. Sg., 7₅, 9₁₇, 35₈ und
97₅; *Fem. Sg.*, 59₄; *Neutr.*,

- 87₂₆; *Mask. Plur.*, 29₁₉, 37₂₁,
41₁₂ und 63₈; *Fem. Plur.*,
33₁₃. *Vgl. qui.*
ki, *Interrogat. Pron.*, qui, 93₂.
Vgl. qui.
- kierkie**, onerata &c., *Nominat.*
Fem., 61₂₁; *Obl. Fem.*, 49₉
und 57₁.
kierkier, onerare, 33₂₁ und
61₁₇.

L

- l'**, *Art.*; *Mask. Obl.*, 9₇, 9₁₃,
9₁₉ u. s. w., *insgesamt* 59
Mal; *Fem. Obl.*, 5₈, 5₁₂,
5₁₈ u. s. w., *insgesamt* 93
Mal.
l', *Pron.*, illum, illam &c.; *Mask.*,
71₁, 73₁₄ und 87₁₉; *Fem.*,
21₂₁, 47₅, 67₁₈ und 99₂₉;
Neutr., 21₂₈, 57₁₀ und 83₁₁.
la, *Art.*; *Obl.*, 17₁₈ und 85₈.
la, *Adv.*, hic, huc, ibi, illuc &c.,
7₃₄, 9₁, 9₈, 11₁₆, 15₁₄, 21₁₅,
21₁₆, 23₁₈, 23₂₁, 29₁₃*, 29₁₄*,
29₂₄, 35₁, 35₁₀, 53₂₅, 55₁₂,
55₂₁, 59₂₉, 61₈, 63₄, 63₇,
63₂₀, 67₉, 73₁₈, 75₁₄, 77₂₀,
83₂, 83₁₀, 83₂₁, 95₁₂, 95₁₆,
97₁₄ und 101₂.
labeur, laborem, labore, 21₃₂,
47₁₃ und 91₂₀.
labourassent, laborassent, 21₈.
lai, dimitte, 13₆ (s. § 9, *Anm.* 13).
laigne, ligna, 25₁₄.
laisa, — chair, misit, 67₂₇.
laisai, dimisi &c., 93₁₃ und
93₁₅.
laissie, dimisso &c., 7₂₇, 11₄*,
43₇, 53₄ und 99₂₆.
laissierent, et —, relictis, 25₁₈.
laisssies, dimittite, 13₂₃, 51₇
und 83₁.
- laist**, liceat, 85₇.
lait, lac, 23₂₂.
lait, deformem, 83₄.
lampes, lampades, luminaria
&c.; *Nominat.*, 45₈; *Obl.*,
45₇* und 45₁₀.
lande, saltus, 37*.
langors, languor, 39₂₃.
larchineusement, furtim, 35₂₇
und 39₉.
largeche, latitudo, 89₁₅; latitu-
dinis, 27₁₁, 12 und 27₂₀.
larrechin, furto, 15₂₉ und 17₂₇.
las, ve &c., 19₁₇ und 81₁₁.
laskierent, laxaverunt, 69₂₆.
laskies, laxate, 49₁₅.
lasser, fatigare, 51₆ und 89₅.
laste, lassitudine, 35₁₉.
laudes, laudibus, 31₁₇*.
laue, sont —, lavantur, 39₁₁.
lauees, lavatis, 39₁.
lauer, lavare &c., 15₂₅, 31₂₇,
37₂₈ und 93₃₀.
lauerent, levaverunt, 87₂₉. *Vgl.*
leuerent; und § 9, *Anm.* 11.
le, *expunktiert*, 35₂₃.
le, *Neutr.*, latitudine, 41₁₆.
le, *Art.*; *Mask. Obl.*, 3₂₀, 5₂₄,
7₂ zweimal (s. § 6, *Anm.* 2)
u. s. w., *insgesamt* 102
Mal; *Fem. Obl.*, 3₂ zweimal,

- 38, 315, 317; 29₂₆ (s. § 20, *Anm. 1*) u. s. w., *insgesamt* 299 Mal.
- le, *Pron.*; *Mask.*, eum, illum &c., 31₂ *zweimal*, 15₂₁, 31₁₃ u. s. w., *insgesamt* 17 Mal; *Fem.*, eam, illam &c., 7₁₃, 11₂₆, 21₂₂, 79₁₆ u. s. w., *insgesamt* 17 Mal; *Neutr.*, hoc &c., 11₁₀, 19₄, 25₇ u. s. w., *insgesamt* 7 Mal.
- leeche, letitie, letitiā &c., 29₇, 39₁₀ und 99₈.
- legiere, s. treslegiere.
- les, 59₁₁ (s. *Einl.*, S. LXXXII).
- les, *Art.*; *Mask. Obl.*, 11₁₈, 13₉, 15₂₅ u. s. w., *insgesamt* 56 Mal; *Fem. Nominat.*, 5₃₁, 23₂₀, 27₂₂ u. s. w., *insgesamt* 19 Mal; *Fem. Vokat.*, 31₁₃; *Fem. Obl.*, 11₂₇, 15₁₇, 21₂₁ u. s. w., *insgesamt* 45 Mal.
- les, *Pron.*; *Mask.*, eos, illos &c., 7₃₁, 11₂₀, 35₁₅ u. s. w., *insgesamt* 22 Mal; *Fem.*, eas, illas &c., 23₂₃, 61₁₃, 65₂₉ u. s. w., *insgesamt* 5 Mal.
- les, *Präp.*, — les sains peres, antecedentes sanctos patres, 41₃.
- les? 76.
- leur, *Pers. Pron.*, eis, illis &c., 13₁₀, 13₁₈, 13₁₉, 13₂₉, 15₁₅, 21₇, 27₁₀, 31₂₉, 33₂₂, 35₁₈, 35₂₀, 47₇, 47₂₆, 49₁₀, 53₂₇, 59₁₄, 59₂₀, 59₂₈, 69₁₅, 73₂₄, 73₂₅, 75₁₅, 77₁₂, 79₂₈ und 95₂₃. *Vgl. lor, Pers. Pron.*
- leur, *Poss. Pron.*, suum, sua; ejus, eorum &c.; *Sing.*, 11₁₁, 13₂₇, 13₂₉, 17₂₃, 21₆, 23₂₅, 27₉, 33₁₂, 35₂₆, 37₂₆, 43₁₃, 47₁, 51₁₁, 59₁, 67₉, 69₁, 69₁₆, 73₈, 73₉, 87₃₀, 89₁₇, 97₁₃, 97₁₄, 97₁₅ und 97₁₈; *Plur.*, 15₁₉, 29₃₀, 35₆, 35₁₈, 35₂₇, 41₆, 43₁₄, 51₄, 53₂₂, 53₂₃, 61₂₂, 67₁₁, 77₄, 77₈, 77₁₁, 79₁₅, 79₁₇, 79₂₃ *zweimal*, 95₂₂ und 99₉. *Vgl. lor, Poss. Pron.*
- leua, erexit &c., 3₁₂, 15₁₂, 17₅ und 17₁₇.
- leuerent, levaverunt &c., 37₄, 5, 41₁, 2 und 73₁₄. *Vgl. lauerent.*
- leues, levate &c., 37₁₉ und 59₁₂ (s. § 9, *Anm. 14*).
- leuoit, levavit &c., 89₂₇ und 95₂₂.
- li, *Art.*; *Mask. Nominat. Sg.*, 7₁₈, 7₂₀, 15₂₇ u. s. w. (vor *Vokal*, 11₁, 23₂₆, 33₂₄ u. s. w.), *insgesamt* 176 Mal (17₁₁ nicht mit eingerechnet; s. S. 17, *Anm. ††*); *Mask. Nominat. Plur.*, 5₈, 5₁₅, 9₆ u. s. w. (vor *Vokal*, 9₃, 9₂₆, 29₂₉ u. s. w.), *insgesamt* 85 Mal; *Mask. Vokat. Plur.*, 31₁₂; *Fem. Nominat. Sg.*, 3₇, 5₁₀, 5₁₁ u. s. w. (vor *Vokal*, 7₃₄, 11₂₃, 17₁₁ u. s. w.), *insgesamt* 89 Mal.

- li, ei, illi, sibi &c., *Mask.*, 57, 13₁₃, 19₂, 33₂₆, 41₃₀, 43₁₈, 51₇, 55₂, 55₂₁, 83₉, 85₁₂, 85₂₆, 87₂, 87₇, 87₁₄, 87₂₃, 87₂₄ und 91₁₆.
- li, eam &c., *Fem.*; a —, 81₂₃; de —, 33₄, 33₅ und 93₃₁; deuant —, 57₁₇; o — (?), 41₂₄.
- lie, leti &c.; *Nominat. Mask. Plur.*, 95₁₈; *Obl. Fem. Sg.*, 29₇ und 39₈.
- lignie, genere &c., 3₂ und 43₂₅.
- lis, lectulis, 15₂₄.
- lit, lecti, 17₁₂.
- liu, locum, loco &c., 3₆, 11₁₄, 11₂₂, 13₈, 13₁₄, 15₈, 19₁₇, 19₁₈, 19₂₁, 23₂, 27₁₆, 29₁₇, 33₉, 33₁₀, 33₂₀, 35₆, 37₁₅, 37₂₀, 41₂₄ (?), 41₂₅, 43₁₁, 43₂₆, 45₁, 45₂, 53₃, 55₁₆, 55₂₀, 59₁₃, 59₁₄, 61₃, 61₁₀, 61₁₆, 63₂₁, 71₁₁, 79₁₃, 83₂, 83₁₃, 89₂₁, 91₂₅, 91₂₉, 93₆, 93₈, 95₂₆ und 101₂.
- liue, miliarii &c., 27₁₃, 37₇, 75₉ und 79₁₂.
- liues, miliaria, 25₂₁.
- liure, libram, 67₁₇.
- liuret, a —, concedit, 87₂₇, 28.
- lius, locus, 41₂₃, 83₁₅ und 93₅; locis &c., 21₅, 47₃, 55₄ und 71₁₆.
- liut, as —, legisti, 45₁₇.
- loant, magnificans, 51₁₁.
- loe, laudate, 31₁₃.
- loenge, laudem, 31₂₃*.
- loenges, laudes, 43₂₂, 55₁₅ und 95₂₆.
- loerent, magnificabant, 17₉, 10.
- loeront, laudabunt, 99₁₀.
- loes, laudate, 31₁₂.
- loie, eurent —, ligassent, 21₂₁ (*s. Einl., S. XLIV, Anm. ***).
- loier, pretio, 85₁₀.
- loist, licet, 7₉, 43₂₇ zweimal und 89₂₀.
- lonc, *Adj.*, longum &c., 7₂₆, 59₁₂ und 99₁₂; *Neutr.*, 41₁₆.
- lonc, *Adv.*, longe &c., 11₂₁, 21₆, 23₁₇, 35₁₄, 47₆, 49₂₀, 59₇, 61₂₄, 69₄, 73₁₈, 73₂₆, 81₁, 81₅ und 89₃.
- longeche, longitudine, 27₁. *Vgl.* longhece.
- longhe, longum, 21₁.
- longhece, longitudo, 89₁₅. *Vgl.* longeche.
- longhement, -diu &c., 3₁₁, 53₂₂ und 71₈, 9 (*s. § 15, Anm. 1*).
- loons, laudamus, 29₂₃.
- lor, *Pers. Pron.*, eis, illis &c., 35₁₄, 41₁₁, 49₁₉, 69₂₈, 71₆, 79₇ und 81₂₆. *Vgl.* leur, *Pers. Pron.*
- lor, *Poss. Pron.*, illorum &c.; *Sing.*, 33₁₁, 47₃, 47₇, 67₂₁, 69₂₄, 77₈ und 99₂₆; *Plur.*, 21₈, 41₁₄, 47₂, 49₁₈ und 91₄. *Vgl.* leur, *Poss. Pron.*
- loutres, luter, 93₁₈.
- lui, a —, apries —, auoec —, de —, deuant —, deuens —, en —, encontre —, pour —, ejus, eo; se; illum, illo &c., 3₈, 5₃, 5₄ zweimal, 11₁₀, 11₁₈, 11₂₄, 13₆, 17₂₅, 19₂₀,

27₂₃, 31₈, 37₄, 37₆, 37₁₂, luisi, — entour, circumfulsit,
 39₁₆, 43₁, 43₂, 53₂₈, 67₃, 5₂₆ (*s. § 11, Anm. 4*).
 69₁₉, 81₂₇, 83₅, 83₈, 85₁₀, lumiere, lumen, lux, 7₁₉*, 45₁₅,
 85₂₅, 87₄, 87₅, 89₂₉, 91₁₂, 45₁₆, 75₁₈, 97₂₂ und 99₂₃.
 93₁ und 93₃.

M

m', *Pers. Pron.*, mihi &c.; **maisnie**, familiä &c., 35₁₀, 45₂₄,
Accus., 73₅; *Dat.*, 77₂, 83₁₅, 47₂ und 53₂₃; familiam &c.,
 87₂₇, 91₃₀, 93₁₁, 93₁₉, 93₂₆ 37₂₄, 55₉ (*s. Anm., S. 246*,
 und 93₂₇. unten) und 91₂₂.
m', *Poss. Pron.*, meam, meā, **maisnies**, 71₁₂.
 9₁₃ und 19₆. **maison**, cellam, domo &c., 5₁₆,
maieiment, etiam &c., 73₈ und 9₂₃, 43₁₄, 69₁₂, 13 und 99₁₀.
 79₂₁. *Vgl. mayement.* **maisonceles**, cellulis, 5₉.
mailles, malleorum, 77₂₄ (*s. § 3, II, A, α*). **maisons**, domūs, 15₃₁.
main, manum, manu, 17₁₆, 37₆, **mal**, mali &c., 19₁₄, 59₂, 87₇
 37₁₃ und 57₁₉. und 97₁.
mainnent, ducant, 85₉. **maleichons**, maledictio, 87₁₅.
mains, manuum, manibus &c., **maleureus**, infelix, 81₁₆ und
 11₆, 19₂₅, 21₃₂, 31₂₇, 39₁, 87₁₈. *Vgl. tresmaleureus.*
 57₁₈, 79₅, 91₂₁, 93₃₀ und 95₂₂. **maleureuse**, infelicem, 87₃₀.
mains, minus, 7₃₁. **malfaiteurs**, impiorum, 83₂₅.
maint, perducatur, 15₂₇. **maluais**, malo &c., 85₉ und
mainte, multis, 73₇. 85₉, 10. *Vgl. tresmaluais.*
maintenant, modo, protinus, **mandement**, mandatum, 9₂₁*.
 statim; *beim Fut.*, 41₁₀, 41₁₂ **mangeront**, reficientur, 41₁₀ und
 und 89₇; *beim Präs.*, 7₁₃, 23₅, 41₁₂.
 27₃₀, 39₁₉ und 99₂₂; *beim* **mangie** 41₁₀.
Perf., 17₅, 17₁₇, 29₁₁, 67₈ **mangier**, cenam &c., 9₉, 17₄,
 und 81₃ (*s. § 26, Anm. 3*). 17₇, 17₂₂, 23₁₂, 27₁₉, 33₁₅,
mais, at, porro, sed &c., 31₁, 37₃₀, 39₁, 39₁₇, 39₂₄, 43₅,
 53₂, 7₂, 7₂₄ u. s. w., *insge-* 47₁₄, 51₂₈, 67₁₀, 67₂₉, 93₂₀
samt 59 *Mal*; **mais que** und 95₁₉.
kommt in dem Texte der **mangierent**, refecti sunt, 41₈.
Handschrift 1553 nicht vor. **mangiers**, cena &c., 17₁₁, 31₆
maise, 43₂₄ (*s. § 22*). und 55₁₇.
maniere, generis, genere &c.,

- 54, 524, 532, 714, 914, 116,
153, 172, 1721, 2117, 2320,
2522, 3122, 3123, 3125, 3128,
3710, 3721, 4117, 472, 4711,
491, 532, 5919, 6527, 6715, 16,
6719, 691, 696, 7, 6910, 6915,
7315, 7322, 7510, 7515, 7524,
7526, 7528, 7712, 7714, 7730,
816, 8123, 8128, 29, 878, 8728,
8914, 15, 8924, 9325, 9717,
992, 9914, 15 und 9922.
- manieres**, genera, 514, 15; ge-
neribus &c., 7121 und 9925.
- manifesta**, manifestavit, 9117.
- manoir**, manendum, 2716.
- marbre**, marmor, 755.
- marchans**, negotiator, 8313.
- margherite**, margarita, 2130*.
- masse**, massă, 7913 und 8320;
massam &c., 795, 7914 und
7916.
- masses**, massas, 7915.
- matere**, materia, 753.
- matin**, vespera &c., 8326 und
878 (*s. § 6, Anm. 2*).
- matinee**, a le —, mane &c.,
1718, 258, 9, 4510, 4514 *zwei-*
mal, 4520, 879, 939 und 9527.
- matines**, matutinas &c., 3117*,
5311 und 6515.
- maudis**, maledictus, 8717 (*s. §*
13, Anm. 2).
- maudissies**, maledictis, 8716.
- maudit**, maledictum, 8714.
- maudite**, 8712.
- mayement**, etiam, 714, 5. *Vgl.*
maiment.
- me**, mihi &c., 52, 112, 195, 2910,
4329, 8317, 8319, 9128, 936
und 9328; me &c., 518, 1910,
1911, 5517, 857, 858 und 932.
- me**, mee &c., 55, 291, 3110, 935,
9313, 9315, 9324, 9325 und 953.
- mef**, navis; *s. nef*; und *Einkl.*,
S. LXXXII.
- meisme**, eodem, 1114 und 1921.
- meismes**, *Nominat. Sing. (?)*
2723; eadem, 8123 und 9326.
- men** (5 *Mal mē geschrieben*),
meo &c., 55, 57, 98, 930, 1912,
2728, 4319, 5927, 8325, 8514,
9315 und 9330; meā, (*vor*
Vokal) 1911 (*s. § 26, Anm. 1*).
- mena**, duxit &c., 518, 5110 und
8119.
- menast**, direxisset, 6927.
- menbres**, membris, 1714 und
3923.
- menee**, ducta &c., 5524 und 9516.
- menees**, 3323.
- mener**, jactare, 9313.
- menerent**, duxerunt &c., 3726
und 8113.
- meneres**, ductor, 978.
- menes**, estoit —, ducebatur,
8116, 17.
- menoit**, 2122.
- menra**, ducet, 938 (*s. § 9,*
Anm. 1).
- menre**, minor, 7519.
- menres**, 4513.
- mer**, maris, mari; oceani, oce-
ano &c., 317, 518, 1122, 1333,
1517, 214, 215, 251, 2520,
2528, 278, 357, 359, 3511, 472,
4712, 4911, 4914, 5524, 576

- zweimal*, 59₂₉, 61₁₅, 63₁₃, 71₁₀, 71₁₅, 71₂₀ (*s. Ann.*, S. 253, Kap. 18), 71₂₃, 73₂₀, 73₂₃, 73₂₅, 75₁₀, 79₉, 79₁₁, 79₁₆, 81₁, 81₂₄, 93₈, 99₁₄ und 101₅.
- merchi**, aies —, miserere, 31₂₀, 43₁₀ und 81₁₅ *zweimal*.
- mere**, mater &c., 11₁₉ und 67₄.
- meres**, 11₅.
- merites**, meritis, 21₃₁.
- MERNOC**, 3₁₈, 19* und 9₂ (*s. § 4, Ann. 4*).
- mers**, mare &c., 27₅, 49₁₃, 75₁₄ und 79₁₉.
- merueille**, miraculum, 77₁.
- merueilles**, mirabilia &c., 9₁₈, 57₂₅, 75₁₃ und 101₄.
- meruillable**, mire, 65₁₁.
- merueilleuse**, mire, 27₂₀, 63₁₂ und 67₂₇.
- mes**, meus &c., 3₁₈, 5₁₇, 9₂₇, 91₂₈ und 93₄; mee, 9₂₈; meis (*Mask.*), 29₁ und 91₂₄; mearum &c., 21₃₂ und 93₃₀.
- mesiel**, leproso, 85₁₄.
- mesleement**, mixtim, 39₅.
- message**, nuntium, 15₂₁.
- messages**, nuntius, 29₉, 10.
- messe**, missa, 95₂₇; missam &c., 23₅, 25₁₁, 53₁₂, 73₃ und 73₁₉.
- messes**, missarum, missas &c., 25₉, 33₁₂, 39₂₆, 73₂₄ und 95₂₇.
- mest**, mansit, 59₂₉.
- mestier**, opus &c., 13₁₇ und 41₂₈.
- mestiers**, opus, 31₂₇, 41₂₉, 30 und 77₁₂.
- measure**, mensură, 75₂₅*; mensuram &c., 47₁₈, 59₂₇ und 81₂₇.
- mesuroit**, mensurabat, 75₁₉, 20 und 75₂₄.
- met**, i —, addit, 39₁₈.
- metal**, metalli, 17₂.
- metes**, mittite &c., 13₂₂, 49₁₄, 15, 61₁₃, 75₆ und 75₁₁.
- metoient**, emittentes &c., 25₁₁ und 87₁₁.
- metoit**, movebat, 83₈.
- metre**, apponere, 17₄.
- meure**, matura, 99₂₂.
- mi**, a —, deuant —, de deuant —, rencontre —, pour —, sains —, mihi, me, &c., 3₁₉, 5₆, 5₁₉ (*s. S. 5, Ann. **; und *Einl.*, S. LXXXIII, oben. und *Ann. 1*), 25₂₆, 85₆, 91₁₃, 93₂₂ und 97₈.
- mi**, mei &c., *Nominat. Plur.*, 9₁₂; *Vokat. Plur.*, 9₂₆, 9₂₇, 13₁₁, 25₂₅ (*Mil* fl 49₂₁; *s. Einl.*, S. LXXXII, unten), 53₈, 79₁ und 83₁.
- mie**, ne —, non &c., 7₉, 7₃₂, 13₂₁, 15₅, 21₆, 23₁₇, 25₂₅, 25₂₆, 27₅, 27₂₀, 29₁, 29₁₃, 33₄, 35₁₄, 35₂₄, 37₁₄, 39₄, 41₉, 43₂₇, 43₂₈, 47₅, 47₂₀, 51₅, 67₂₆, 69₄, 73₆, 73₂₅, 75₁₉, 77₁₉, 81₁, 81₄, 83₁₃, 83₁₅, 85₁₅, 87₁, 87₂, 87₁₄, 87₁₅, 87₂₀, 89₅, 89₂₀, 91₆, 91₁₉, 91₃₀ und 91₃₁.

miedi, eure de —, **a** —, **sex-**
ta(m) hora(m), 23₁₆, 31₁₉*,
51₂₄ und 65₁; **contre** —,
encontre —, **tres** —, **uers**
—, **deuers** —, **australem**
plagam, meridianam plagam
&c., 13₁₆, 27₇, 59₂₅, 81₂₀,
81₂₅, 89₁ und 95₁₅.

miel, mellis, 67₂₁.

miens, meus, 85₁₅.

mienuit, a —, **ad vigiliis no-**
ctis &c., 31₈ und 31₉.

miex, magis, 31₄.

mil, — fl, 49₂₁; *s. mi*; und
Einl., S. LXXXII, unten.

mile, mille &c., 3₅ und 75₂₅
(*s. § 8, Anm. 3*).

miracles, miraculis &c., 31₆
und 5₄.

mis, misi, 85₂₀.

mis, estoit —, **ponebatur**, 39₆;
eut — &c., **posuisset** &c., 21₂₈,
25₁₄, 57₂, 57₂₂ und 93₂₂.

mise, positam, 17₆.

misent, miserunt, posuerunt,
11₂₈, 25₁₃, 65₂₉ und 77₈.

misericorde, misericordiam &c.,
27₂₉, 83₁₄* und 83_{15, 16}.

mises, estoient — &c., **erant**
posite &c., 45₇, 53₂₄ und
73₁; **eussent** —, **misissent**,
59₁₅.

mist, apposuit &c., 27₂₅, 83₂₃
und 95₂₄.

miues, meis, 21₃₁.

modulation, modulatione, 31₁₆.

moi, a —, **mihi**, 27₃₀.

moigne, monachus &c., *Obl.*

Sing., 91₁₃, 91₁₉ und 91₂₀;
Nominat. Plur., 37₂₈. *Vgl.*
moine.

moignes, monachus, 91₂₀; **mo-**
nachorum, monachos, 3₅*, 5₃
und 79₂₄. *Vgl. moingnes.*

moilon, medio, 41₁₈.

moine, in der Überschrift. Vgl.
moigne.

moingnes, monachorum, 11₁₈.
Vgl. moignes.

moities, medietas, 7₈.

molt, — de, multum &c., 5₃,
5₂₇, 55₁₀, 59₂₆, 71₁₅, 81₁₇,
91₁₃ und 99₁₈.

molt, Adv., valde &c., 7₂₅, 7₂₉,
13₃₁, 15₂, 17₁₃, 25₂₄, 57₇, 59₇,
63₁₅, 73₅, 73₂₅, 77₁₅, 77₁₆,
77₂₉, 79₆ *zweimal*, 79₂₃, 81₂,
87₁₀, 89₁₂, 91₅ und 93₁₇.
Vgl. moult.

mon, 95₃.

monde, mundi, 85₆.

mont, montem &c., 3₂₀, 45₁₈
und 83₃.

monta, ascendit, 99₂₇.

montaigne, mons, 79₂₈—81₁*
und 81_{23, 24}; **montis, mon-**
tem, 11₂₁* (*s. Einl., S. XVII,*
Anm. 3, S. XXIII, vorletzte
Zeile, und S. XXXII, Anm.),
79₁₀, 81₂₁ und 83₂₁.

montasmes, 7₂₂.

monterent, ascenderunt &c.,
19₂₃, 35₂₇, 53₁₃, 63₁₀, 69₂₆
und 97₉.

montes, ascendite, 51₂₁.

montoit, ascendebat, 79₁₀.

- morrons**, moriemur, 138.
mors, *Subst.*, morsum, 85₂₇.
mors, *Partiz.*, morsus, 85₁₁.
mors, defunctus, 91₂₉.
mort, mortem &c., 11₇, 45₅*,
 49₂ und 93₉.
moult, valde, 13₃₀. *Vgl.* molt,
Adv.
moust, musto, 9₁₁.
mouuoir, movere, 25₁₅, 16.
- moys**, menses, 35₁₁, 59₁₈ und
 59₂₉.
multitude, multitudo, 87₁₀;
 multitudinem, multitudine,
 21₁₈, 71₂₅ und 73₁₆.
mumensijens, 33*.
mur, murum, 13₃₂.
murs, murus, 15₁₄ und 81₈.
mute, estre —, moveretur, 63₁₄.

N

- n'**, *Adv.*, non &c., 51₃, 53₀, 71₆,
 91 *zweimal*, 13₁₇, 15₁₆, 17₂₄,
 17₂₆, 23₁₁, 23₁₇, 25₄, 25₂₆,
 27₁₇, 27₂₀, 33₄, 39₂₄, 41₂₆,
 41₂₇, 43₂₁, 43₂₈, 45₁₃, 53₈,
 67₁₃, 67₁₄, 69₈, 69₉, 73₁₇,
 75₁₉, 77₄, 81₁₂, 83₁₃, 85₁₅,
 85₁₆, 85₂₅, 87₂₀, 89₁₃, 91₁₀,
 91₁₈, 97₁ und 97₂₅.
nachiele, naviculă, 7₂₂; navi-
 culam &c., 7₂₂, 23, 11₂₄*, 51₇
 und 51₁₀. *Vgl.* **naciele**.
naciele, naviculă, 51₉. *Vgl.*
nachiele.
nagie, eurent —, navigassent,
 27₂ und 69₂₇.
nagiemes, 58.
nagier, navigare, 13₁₆, 13₁₇*,
 13₁₉, 21₄, 21₇, 23₂₆, 35₇,
 47₆, 49₁₀, 11, 51₃, 67₉, 10,
 77₇, 77₁₃, 89₃, 4, 93₁₂ und
 99₂₇.
nagierent, ceperunt navigare
 &c., 27₇, 49₁₈ und 57₅.
nagoient, navigabant, natabant
 &c., 35₁₆, 53₁, 2, 73₁₄ und
 95₁₅.
nagoit, navigavit, 89₁.
naissenche, nativitatis, 55₁₃, 14.
nanne, (horam) nonam, 15₁₁
 und 65₅. *Vgl.* **nonne**.
nape, linteamina, 17₆.
narinnes, naribus &c., 57₈ und
 79₂₃.
nations, mansionibus, 37₁₉.
natiuite, nativitatem, nativitate
 &c., 45₂₂, 55₉, 71₁₂, 71₁₅, 16
 und 83₂₈—85₁.
nature, natură, 33₄; naturam,
 33₇.
nauia, navigaba(n)t, 75₂₁.
nauieres, navigabitis, 23₁₆.
nauijer, navigare &c., 52₃ und
 17₁₄.
nauijes, navigate, 79₂.
nauions, navigemus, 52₀.
nauiron, sains —, sine navigio,
 47₃ (*s. § 22*).
nauirons, remiges, 13₂₃, 49₁₅
 und 75₆.

ne, *expunktiert*, 35₁₁.

ne, *navis*, 95₁₆. *Vgl.* **nes**.

ne, *lat. inde (wie im Provenzalischen &c.)*, 25₂₀.

ne, *Adv.*, *non*, *minime &c.*, 5₃₀,

7₈, 7₁₂, 7₁₇ *zweimal*, 7₂₉,

7₃₂, 11₂₀, 13₁₉, 13₂₁, 13₂₆,

15₁, 15₆, 15₆, 15₂₇, 19₆, 19₁₃,

21₂, 21₆, 21₈, 21₁₇, 23₂₂,

23₂₃, 25₇, 25₈, 25₂₆, 25₂₉,

27₆, 27₂₂, 29₁, 29₁₃, 29₁₇,

29₁₈, 31₂₇, 33₃, 33₆, 35₁₁,

35₁₄, 35₁₇, 35₂₁, 35₂₄ *zwei-*

mal, 35₂₆, 37₁₁, 37₁₃, 37₁₆

zweimal, 39₄, 39₂₃, 39₂₅, 41₈,

41₉, 41₁₁, 43₂₂, 43₂₃, 43₂₇,

45₁₃, 45₁₄, 45₁₈, 47₆, 47₁₈,

47₁₉, 47₂₀, 47₂₆, 49₃, 51₆,

57₁₂, 57₁₃, 59₂, 61₄, 61₂₀,

65₁₁, 67₂₆, 69₄, 69₈, 71₃, 73₄,

73₆, 73₁₆, 73₂₆, 73₂₆, 73₂₈,

75₂, 77₁₂, 77₁₉, 79₇, 79₂₁,

81₁, 81₄, 83₁₆, 85₈, 85₁₁,

85₁₆, 85₂₄, 85₂₆, 85₂₇, 87₂,

87₇, 87₁₄, 87₁₆, 87₂₃, 89₄,

89₁₁, 89₁₉, 91₆, 91₁₇, 91₃₀,

91₃₁, 93₂, 93₆, 93₂₈, 95₃₀,

97₈, 99₃, 99₆, 99₆ *und* 99₁₃.

ne, *Konj.*, *nec*, *neque &c.*, 5₂₆,

5₃₁, 7₁₂, 7₁₆ *zweimal*, 7₁₆,

7₁₇, 9₁, 13₁₇, 13₂₇, 21₂, 23₂₃,

27₂₄, 35₁₇, 39₁₄, 39₂₃, 39₂₅,

41₂₇, 43₂₀, 43₂₄, 45₁₃, 45₁₄,

67₁₄, 69₈, 73₁₇ *zweimal*, 77₄,

77₂₀, 87₂₁ *und* 97₂₆.

neccassaires, *necessaria*, 33₁₃.

Vgl. **neccassaires**.

neccassaire, *necessaria*, *Neutr.*, 47₁.

neccassaires, *necessaria*; *Nominat.*, 23₈, 51₂₇ *und* 61₁₃; *Obl.*, 21₂₇, 28. *Vgl.* **neccassaires**.

nef, *navicule*, *naviculam*, *naviculā*; *navis*, *navem*, *nave &c.*, 5₂₀, 5₂₆, 11₂₃, 11₂₉, 11₃₀, 13₁, 13₃, 13₁₁, 13₁₆, 13₂₆, 15₁₁, 15₁₄, 15₁₆, 17₂₀, 19₂₃, 21₁₀ *zweimal*, 23₁₀, 23₂₆, 25₂, 25₁₁, 25₁₂, 25₁₆, 25₁₈, 25₁₉, 27₉ *zweimal*, 27₁₀, 27₁₂, 29₄, 29₆, 29₂₈, 31₃₀, 33₁, 33₂₁, 33₂₆, 35₂₁ (*Objekt?*), 47₉, 49₉, 49₁₆, 51₁₁, 51₁₄, 51₂₂, 53₁, 53₃, 53₁₃, 53₂₄, 55₂₃, 57₁, 57₂, 57₁₇, 59₉, 59₁₃, 61₁₈, 63₁₀, 65₂₉, 67₂₆, 69₁₁, 69₁₄, 69₂₀, 69₂₄, 69₂₆, 71₁₉, 73₁₆ (*Hs. nef*), 73₁₇, 75₇, 75₁₁, 77₁₀, 81₁₀, 81₁₃, 83₂, 89₁₇, 91₃, 93₈, 93₁₁, 93₁₃, 93₁₆, 95₂₂, 95₂₆, 97₆, 97₁₀, 97₂₃, 99₁₇ *und* 99₂₇.

NEIL, 39* (*s. Einl.*, *S. LXXXII*).

nen, *non*, (*vor Vokal*) 39₂₉ (*s. § 26, Anm. 2*).

nenil, *minime*, 49₂₂.

nequedenkes, *tamen*, 21₂. *Vgl.* **nequedenques**.

nequedenques, *tamen*, *attamen*, *settamen &c.*, 5₁₀, 11, 11₂₀, 13₂₆, 13₃₃, 25₇, 39₂₂, 45₁₈, 63₁₆, 65₁₃ *und* 71₉. *Vgl.* **nequedenkes**.

- nequedent**, autem, tamen, 73₂₈
und 75₂.
- nes**, naviculă, navis &c., 5₂₈*,
13₂₇, 19₂₂, 21₅, 21₉, 23₁₁,
23₂₇, 27₁₂, 33₁₈, 35₂₇ (*en*
leur nes, *statt*: *de leur nef*,
wie S. 135 letzte Zeile?),
47₃, 55₂₄, 57₆, 61₂₁, 63₁₁,
75₁, 81₄, 81₂₉, 81₃₀ und 97₂₂.
Vgl. ne.
- nes**, ortus &c., 3₂ und 99₁₅
(*s. § 10, Anm. 2*).
- nient**, *Subst.*, nihil &c., 15₁₆,
33₃, 43₂₂, 89₁₃ und 97₁.
- nient**, *Adv.*, in(credibili), in(co-
gnitorum, il(lesus) &c., 11₂₀,
27₂₇, 39₁₃, 45₁₉, 69₆, 79₈
und 91₁₅.
- nies**, nepos &c., 31* und 3₈.
- no**, *Nominat. Sg. Mask.*, 29₁₅;
Nominat. Sg. Fem., nostră,
7₂₂; *Obl. Sg. Mask.*, nostrum
&c., 9₁₂ zweimal, 9₂₀, 29₂₃,
31₁₈, 31₁₉, 39₁₄, 39₁₇, 39₂₁,
47₁₄, 49₃, 53₁₉, 57₂₅, 65₂₅,
67₁, 75₁₃, 85₂₄, 85₂₆, 85₂₇,
89₆ und 93₆; *Obl. Sg. Fem.*,
nostram &c., 3₁₄, 5₂₅, 7₂₀, 7₂₂,
7₂₃, 7₂₅, 7₂₆, 13₉, 15₂₈, 39₂₀,
39₂₇, 39₂₈, 41₁₀ und 51₇;
Nominat. Plur. Mask., nostri
&c., 7₂₅, 15₉ und 41₁₂.
- noans**, natantium, *Obl. Mask.*,
25₂₈; *Obl. Fem.*, 73₁₆.
- noant**, aloient en —, natabant,
73₁₈.
- nobles**, clarus, 3₄.
- noif**, nivis, 91₉.
- nois**, nuces, 5₁₄.
- noise**, vox &c., 41₂₇ und 85₂₃.
- nomme**, predictis, 71₁₇.
- non**, *Subst.*, nomine &c., 5₁,
7₁₁, 13₁, 19₁₃, 27₁, 87₄, 87₆,
87₂₂, 87₂₆ und 91₁₃.
- non**, *Adv.*, non &c., 13₇, 43₂₇
und 45₂₁.
- nonante**, 93₃₃.
- nonchiet**, nuntiatum, 5₂ (*s. §*
9, Anm. 4).
- nonne**, (horam) nonam, 31₂₀*,
75₂₄ und 93₁₉, 20. *Vgl.*
nanne.
- nons**, nominibus, 7₅, 91₅* und
99₉.
- nooient**, natabant, 73₁₉.
- norri**, nutrit, 39₂₀, 21.
- norris**, nutritus &c., 91₂₀ und
91₂₇.
- nos**, *Pers. Pron.*, 97₁₁. *Vgl.*
nous.
- nos**, *Nominat. Sg. Mask.*, noster
&c., 7₂₈, 13₂₁, 13₂₂ zweimal,
35₈, 51₂, 57₁₄, 71₄ und 87₁₂;
Nominat. Sg. Fem., 5₂₈ (**nos**
nes; *vgl. Nominat. Sg. vos
nes, 23₁₁); *Nominat. Plur.*
Fem., nostre, 31₅; *Obl. Plur.*
Mask., nostros &c., 5₂₂, 7₅,
9₃, 11₅ zweimal, 11₆, 31₂₇
und 39₂₃; *Obl. Plur. Fem.*,
nostras &c., 3₁₆, 11₅ und 31₂₇.*
- nostre**, *Nominat. Sg. Mask.*,
noster &c., 5₇, 7₆, 7₁₉, 9₁₆,
13₁₃, 15₇, 17₂₂, 23₂, 25₂₅,
27₁₅, 29₁₅, 47₁₆, 49₁₇, 53₂₀,
61₁₃, 14, 69₂₁, 75₃₀, 87₂ und

- 97₁₁; *Nominat. Sg. Fem.*, nosträ (*prädikat.*), 114; *Obl. Sg. Mask.*, nostrum &c., 19₁₃, 19₁₅, 21₁₄, 29₅, 31₁₅, 31₂₃, 35₁, 45₂₂, 49₆, 51₁, 51₁₂, 51₁₆, 51₁₈, 51₂₃, 53₁₅, 55₆, 55₉, 57₁₁, 65₂₅, 71₁₂, 71₁₆, 77₂₅, 81₁₄, 83₁₆, 85₁, 85₇, 85₁₀, 85₁₆, 85₂₁, 87₄, 87₅, 87₆, 87₂₂ und 95₂₉; *Obl. Sg. Fem.*, 85₂.
- notonniers**, nauta, 13₂₂.
- nourissement**, nutrimento, 93₃₂.
- nous**, *Nominat.* nos &c., 3₁₃, 5₈, 5₂₈ u. s. w., *insgesamt 54 Mal*; *Dat.*, nobis &c., 3₁₅, 5₂₆, 7₁ u. s. w., *insgesamt 20 Mal*; *Accusat.*, nos &c., 3₁₄, 5₂₃, 7₅ u. s. w., *insgesamt 19 Mal*; *nach Präp.*, 5₉, 5₂₆, 7₃ u. s. w., *insgesamt 24 Mal*; **nous** ki . . ., 37₂₁. *Vgl. nos*, *Pers. Pron.*
- nouuiaus**, novis, 51₁₆.
- nouuiel**, novum, 9₂₁*.
- nue**, *Subst.*, nubes, 49₂₀ und 65₁₁; nubis, nube, 65₁₃ und 65₂₀.
- nue**, *Adj.*, nuda; *Nominat.*, 83₇; *Obl.*, 89₁₄.
- nues**, nebule, 5₂₃*; nebulas, 81₂.
- nuis**, nox &c., 9₁, 9₂₁ und 87₈; noctium, noctibus &c., 11₁₆, 17₂₂, 47₂₃ *zweimal*, 49₁₂, 85₄ und 93₁₂. *Vgl. nus*.
- nuisi**, nocuit, 79₇ (*s. § 11, Anm. 4*).
- nuit**, noctis, nocte &c., 23₁₅, 31₂₂, 35₃, 47₂₄, 51₂₂, 59₁₈, 77₆, 83₂₁, 87₁, 87₃, 87₁₃, 87₁₉, 95₂₇ und 99₁.
- nul**, nullum &c., 7₁₆, 19₁₄, 37₁₂, 53₁₀, 65₁₄, 69₉, 77₄, 85₁₇, 89₈, 91₁₈ und 97₁.
- nule**, nullä &c., 5₁₃, 41₁₀, 41₂₇, 45₁₃, 45₁₄ und 93₂₇; nullam &c., 53₀, 7₁₆, 7₁₈, 29₁₇, 35₁₁, 35₂₅, 39₂₄, 41₂₅, 43₂₁, 59₂, 61₄, 63₂₅, 67₁₄, 73₁₅, 87₇, 89₁₁, 91₁₀ und 95₁₉.
- nului**, nulli, 93₇.
- nus**, *Subst.*, nox, 7₁₇. *Vgl. nuis*.
- nus**, *Adj.*, nudus, 91₂₃.
- nus**, *Pron.*, nullus &c., 17₂₄, 23₂₂, 39₂₉, 41₂₅, 41₂₇, 41₂₈, 43₂₃ und 69₈.

O

- o(?), 41₂₄ (*s. Einl. S. LXXXII; o li für: ele == partie?*).
- o, o! &c., 7₂₇, 21₃₀, 33₂ und 53₇.
- obedienche**, obedientiam, 57₂₅.
- obeissons**, obediamus, 87₂₅.
- occident**, *nach Präp.*, occiden-
- tem &c., 5₁₈, 19, 5₂₀, 53₄, 11₁₄, 15, 23₁₇, 27₄, 37₂₇, 49₁₈ und 57₂₂.
- occist**, neca(n)t, 43₂₅.
- octaues**, octavas &c., 23₁₉, 31₂₄, 45₂₃, 51₂₆, 53₂₆, 55₈ und 97₄.

- od, o! &c., 19₁₀, 79₂₅, 87₁₁
und 91₁₆.
- oes, *Subst.*, opus, 61₁₉.
- oes, *Verb.*, exaudi, 95₂₉.
- oeure, opus, opere; *Nominat.*,
17₁₁, *Obl.*, 13₁₃, 21₁₃ und
77₂₉. *Vgl.* ueure; und § 2.
Anm. 2.
- oeures, operibus, 9₁₇.
- offechine, officinam, 77₃₁.
- offechines, officinas, 79₁₇. *Vgl.*
offichines.
- offichines, officinis, 77₁₇. *Vgl.*
offechines.
- offisces, officio &c., 43₁₃ und
95₂₃.
- offrandes, victimis, 51₂₀*.
- offroient, offerebant, 53₁₂.
- ofisse, officium, 43₁₂*.
- oi, audivit, 55₁₄.
- oi, eut —, eurent —, audisset,
audissent, 19₂ und 73₁₄. *Vgl.*
oit.
- oie, *Subst.*, auditu, 73₄.
- oie, *Partiz.*, audito, 91₅.
- oies, auditis, 77₂₅.
- oil, 63₂.
- oimes, audivimus, 43₂₁.
- oinsent, linierunt, 11₂₇.
- oient, audierunt, 77₂₂.
- oisiel, avem, 29₉. *Vgl.* oysiel.
- oit, audito, 51₃. *Vgl.* oi.
- omme, *unbest. Zahlwort*, omni,
39₁₂.
- omme, *Subst.*, virum &c., 21₂₈,
27₂₅, 37₄, 59₁₅, 77₂₇, 89₂₀,
91₁₃, 91₁₄, 95₁₅ und 95₁₈.
- Vgl.* homme, onme; und
§ 2, *Anm.* 1.
- omnipotens, omnipotens, 51₆.
- on, 69₁₆.
- onbre, umbram, 75₂₃.
- onche, unciam, 67₁₉.
- onches, uncias, 67₁₈.
- ondes, unde, 57₁₆; undas, 57₉
und 93₁₇.
- ongles, ungulas, 71₅ (*s. S.*
XXXVIII, Anm.).
- onme, l' —, hominem, 83₄.
Vgl. homme, omme; und
§ 2, *Anm.* 1.
- onques, ne —, numquam &c.,
7₁₇, 7₁₈, 9₁, 9₂, 37₁₂, 39₂₅, 26,
43₂₀, 43₂₄, 67₁₄ *zweimal*,
91₁₇ und 97₂₅.
- ont, 57₂₅.
- ooient, audiebant, 65₁₃ und
79₂₀.
- or, modo, 59₁.
- oratore, oratorio, 9₂₅. *Vgl.*
oratoyre.
- oratoyre, certamine, 36*. *Vgl.*
oratore.
- orceul, urceoli, 41₂₁.
- ordenanche, ordinem, 43₆*.
- ordene, ordinis, ordinem, or-
dine, 37₂₄, 39₅, 65₁₈ und 91₁₄.
- ordenerent, definivit, 11₉.
- ordenes, ordinata, 41₁₇.
- ore, modo, nunc &c., 11₁, 39₁₀,
39₂₂, 95₅ und 97₇; d'ore en
auant, 95₄.
- oreilles, aures, 79₂₃.
- orgene, organi, 55₁, 2.

- orient**, *nach Pröp.*, orientem &c., 53₃, 34, 49₁₈ und 89₂₃.
orison, orationem, 65₄.
orisons, orationibus &c., 31₁, 17₁₈, 25₅, 35₂₀, 51₁₉ und 57₂₁.
os, ossa, 61₅.
oscur, tenebrosus, 77₃₀.
oscurte, caliginem &c., 7₁₈, 19, 7₂₄, 65₁₁, 99₂₃ und 99₂₈.
oscurtes, caligo, 97₁₇, 97₁₉ und 97₂₀.
osoit, ausus erat, 41₂₆.
osons, audemus, 85₂₅.
ostaissent, tollent, 15₁₆.
ostes, hospitum, hospitibus &c., 37₂₈, 39₅ und 43₁₄.
ou, *Art.*, 3₆, 5₂₂, 9₆, 11₂₂, 13₁, 19₁₃, 21₁₅, 25₄, 25₁₄, 29₅, 35₂, 41₁₈, 45₁₈, 53₃₀, 55₇, 67₂₆, 67₂₇, 71₂₃, 81₃, 87₆, 87₂₂, 89₁₃, 89₂₃, 95₂, 95₈, 95₂₆ und 99₁₀.
ou, *Adv.*, ubi &c., 5₁₉, 7₂₂, 9₁₃, 11₁₉, 11₂₂, 13₇, 15₁₁, 15₂₁, 19₁₁, 19₂₂, 23₂, 23₁₄, 25₂₇, 27₂, 27₈, 29₅, 29₁₃*, 29₂₄, 33₂₉, 35₃, 35₂₁, 39₁₃, 41₂₃, 45₁, 49₁₆, 51₂, 51₁₀, 51₂₃, 51₂₅, 53₃, 61₂₀, 79₉, 79₁₃, 83₇, 83₂₂, 89₂₆ *zweimal*, 91₂₉, 93₈, 93₁₃, 95₁₀, 95₂₆, 97₃ und 99₁₅.
ou, *Konj.*, sive &c., 5₁₆, 7₃₀, 7₃₁ *zweimal*, 13₇, 29₁₀, 39₂₆, 43₂₃ und 43₂₇; **soit** . . . **ou**, sive . . . sive, 11₇.
oudeur, odore &c., 9₃* und 9₈.
oudeurs, odor &c., 69₁₂ *zweimal* und 69₁₅.
ouneur, honore, 83₁₆. *Vgl. honeur*; und § 2, *Anm.* 1.
oures, orate, 53₈.
outrage, detrimentum, 49₄.
outr, *Adv.*, ulterius, 7₉.
outr, *Pröp.*, ultra, 21₈, 25₂₁, 47₁₈ und 75₂₃.
ouerrras, aperies, 31₁₀ (*s. § 11. Anm.* 3).
ouuroit, operabatur, 75₂₆.
oysiaus, avis &c., 29₂₇, 33₂₄, 35₇, 53₂₉, 55₃, 55₁₆, 67₂₄, 69₂₈, 71₆, 71₁₁, 81₃₁ und 91₂₃; **avium**, avibus &c., 27₂₁ (*s. Anm.*, S. 244 ff.), 29₃, 29₂₈, 33₁₀, 51₂₅, 53₁₇ und 97₃.
oysiel, aves, 29₁₀, 29₂₉, 31₁₁, 53₁₈ und 97₁₀. *Vgl. oisiel*.

P

- pain**, panem &c., 17₄, 17₆, 19₂₄, 21₂₇* und 39₁₇; **panes**, 39₁₃.
painne, penas, 29₁₇.
painnees, penas, 87₁₈; **a** —, vix, 5₂₄, 73₂₁, 81₆, 89₁₈ und 97₁₈.
pains, panis, 21₂ und 39₅; **pa-**
nibus &c., 33₁₇, 39₃, 39₁₇ und 39₁₈.
pais, *Mask.*, patriam &c., 63₁₀, 89₆, 93₁₇, 95₃ und 95₁₄.
pais, *Fem.*, pace, silentio &c.; *Nominat.*, 37₂₅; *Obl.*, 37₂₉, 43₁₁, 57₃, 67₂ und 101₃.

- paisieulete**, tranquillitate, 49₁₄
(s. § 19, Anm. 2).
paistre, pastore, 7₂₇.
paour, pavor, 25₂₄.
par (*ungefähr 25 Mal von 100 p geschrieben*), per &c., 5₁, 5₄, 5₁₇ u. s. w.
paradis, paradiso, 83₁₈. *Vgl.*
paradys.
paradys, paradisu, 23₁₈ und 51₂₅ (*s. Einl., S. XXVII, Z. 8, und Anm., S. 244 ff.*); paradiso &c., 7₃₄*, 9₄ und 9₆. *Vgl. paradis.*
pardonne, ignosce, 19₄.
parfaire, peragere &c., 5₁₂, 77₃ und 77₂₈, 29 (*s. § 12, Anm. 1*).
parfaite, finito, 17₁₁.
parfaites, per finita, 33₁₉.
parfont, profundum, 75₁₀ (*s. § 15, Anm. 6*).
parla, locutus est, 9₂₆, 11₁, 33₁ und 33₁₅.
parle, auoit —, predixerat, 63₉.
parles, 37₁₆.
parloient, loquerentur, 45₅.
parlons, 43₂₂.
parmenable, eternam, 65₂₆.
parmi, per &c., 83₉, 97₂₅ und 99₅ (*s. § 28, Anm. 4*).
parolle, verbum, sermone; *Nominat.*, 77₂₇; *Obl.*, 3₁₅.
parolles, verba, sermonibus &c., 9₁₉, 33₈, 37₁₁, 37₁₆, 17 und 87₂₅.
pars, parte, 25₂ und 83₅.
part, partem, parte &c., 5₁₃, 13₂₇, 15₁₃ und 37₁.
partie, partem, 7₂₉, 11₁₉, 35₁₆, 59₉, 10 und 75₂₁.
parties, partibus &c., 11₂₆, 29₂₀, 37₂₇, 41₂₅, 26, 59₅ und 77₂₆.
partout, — ou, ubicumque, 49₁₆.
pasque, pasche, pascham (*und Acc. Neutr.*, paschä), paschä &c., 21₃, 29₂₄, 33₂₈ *zweimal*, 35₃, 51₂₆, 53₂₅, 71₁₅, 89₆ und 95₉.
pasques, pasche (*und Acc. Neutr.*, paschä), paschä &c., 21₁₅, 31₂₄, 31₂₉, 31₃₀, 55₇, 8, 85₁, 95₈, 95₉ und 95₂₁.
passe, preterito, transacto; *consummatis*, transactis &c.; *Nominat. Sg. Neutr.*, 67₂₄; *Obl. Sg. Mask.*, 51₁₁ und 51₂₆; *Nominat. Plur. Mask.*, 13₂₈, 43₂₀, 55₂₂, 77₁₅ und 97₁₆. *Vgl. passet.*
passee, transacta &c.; *Nominat.*, 9₂₁ und 33₂₈; *Obl.*, 77₆.
passees, transactis, 45₂₆.
passer, transire, 7₉, 75₂, 77₃₁ und 99₆.
passes, preterito &c.; *Nominat. Sg.*, 33₂₉ und 51₁; *Obl. Plur.*, 93₃₃.
passet, transactis, 61₁₇. *Vgl. passe.*
passion, passionem, 51₁₈.
passoient, preterissent, 77₂₁.
past, pastum, pastu, 49₃ und 95₂.
pastures, pascuis, 23₂₄ und 71₂₄, 26.

patrise, s. **PATRISES**.

PATRISES, *Nominat.*, 93₃ und 93₄; **PATRISE**, *Obl.*, 39₂₁* und 91₂₇ (*s. Einl.*, *S. XII*, unten; *S. XVII*, *Anm. 3*, und ausführlich über diesen Namen bei H. ZIMMER, „*Keltische Kirche*“, in der *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. Band 10 (1901), *S. 204 ff.*).

pau, **un** —, **pauillum**, 93₂₉.
Vgl. poi.

paus, **pilis**, 91₈*, 91₁₀ und 91₂₄.

pechames, **peccando**, 29₁₃.

pecheur, **peccatori**, 27₃₀.

pekie, **j'ai** —, **peccavi**, 19₄.

pele, **patule**, 89₂₄, 25.

pelerinage, **peregrinationis**, 99₁₇. *Vgl. pelerinaige.*

pelerinaige, **peregrinationis** &c., 13₉, 45₃, 45₂₁ und 55₅. *Vgl. pelerinage.*

penanche, **penitentiam** &c., 83₁₂ und 83₁₅*.

pendant, **pendens**, 81₂₈.

pendoit, **pendebat**, 83₈.

pendus, **appendentibus**, 17₁.

pensaissent, **volvissent**, 99₇.

pensees, **cogitationes**, 9₂₈.

penser, **cogitare**, 27₂₃.

pent, **pendet**, 85₁₈.

pentecouste, **pentecostes** &c., 23₁₃, 23₁₉, 33₃, 33₁₀, 33₁₁, 51₂₆, 53₂₆, 55₈, 85₂ und 97₄.

pere, **patris**, **patrem**, **patre**, 3₉, 11₃, 11₁₅, 11₁₇, 13₃, 13₆, 19₈,

21₃₀, 25₁₇, 29₈, 33₁, 33₉, 39₂₂, 59₂₁, 71₂, 71₁₄, 73₃ und 93₁₀; *Vokat. Sg.*, 3₁₃ und 7₂₇.

peres, **pater** &c., 3₄*, 11₁₉, 25₁₇, 27₁₅, 37₁₁, 37₂₂, 41₄, 43₁₀, 43₁₈, 45₁₀, 45₂₁, 45₂₃, 47₂₄, 49₂, 49₁₄, 53₂₃, 55₁₄, 55₂₁, 57₁₂, 61₁₂, 67₉, 67₂₃, 69₁₄, 69₁₇, 77₁₈, 77₂₅, 79₂₄, 81₁₆ und 89₂₁; *Vokat. Sg.*, 5₁₉, 13₆, 19₄, 23₄, 43₃, 81₁₂, 91₁₆ und 93₁; **patrum**, **patribus** &c., 11₅, 41₃, 91₁₈ und 99₁₈.

perie, **est** —, **periclitatur**, 81₃₀.

peril, **periculis**, 55₁₁.

perilleuse (*Hdschr. 17 16*: **perreuse**), **petrosă**, 25₃; **saxosam**, 77₁₆ (*s. Einl.*, *S. LXXXII*).

perisse, **pereat**, 19₅.

perius, **periculum**, 47₂₆; **periculis**, 57₁₅.

pertenoient, **pertinebant**, 41₂₂.

pertenoit, **pertineba(n)t**, 13₂₉.

pesantume, **gravitate**, 41₂.

petis, **rara**, 25₃.

petit, **parvulum**, 19₉; *Neutr.*, **paululum** &c., 57₁₃ und 77₂₁.

petite, **parva** &c.; *Nominat.*, 89₁₂; *Obl.*, 5₁₆, 75₁ und 89₃.
Vgl. trespetite.

peule, **plebem**, 37₂₁; **populi**, 63₃.

peurent, **potuerunt** &c., 13₁₉, 15₁, 17₁₀, 25₂₀, 51₄, 61₁₁, 69₂₅, 73₂₁ und 73₂₆.

peus, **ies** —, **pascaris**, 21₃₁.

peusmes, **potuimus** &c., 5₂₄ und 53₀.

peussent, potuissent &c., 15₃, 23₂₈, 25₈, 41₉, 71₂₂, 71₂₅ und 73₁₅.

peust, potuisset &c., 21₁₇, 27₂₆ und 63₁₄.

peut, a —, pascit, 91₂₁.

peut, potuit &c., 73₁₃ und 89₁₇.

peuture, annonam &c., 31₃₀ und 39₂₀ (*s. § 2, Anm. 9, und S. 39, Anm. ****).

piaus, pellium &c., 11₂₇ und 11₃₀.

pie, pedes, 39₁₁.

pieche, **grant** —, multum, 5₂.

PIERE, 71₁₉*.

piere, petră, 15₁₂, 13, 83₇ und 89₂₇; petram, petră &c., 51*, 63₁₉, 77₂₂, 81₂₇, 85₁₉*, 89₁₄, 89₂₅, 91₂₃, 93₁₄, 93₂₃ und 93₂₉. *Vgl. pierre.*

pieres, lapides &c.; *Nominat.*, 5₃₁, 32*; *Obl.*, 13₃₀. *Vgl.*

pierres.

pierre, petram, 83₄. *Vgl. pierre.*

pierres, gemmarum, gemmis, 99₁₆ und 99₂₅. *Vgl. pieres.*

pies, pedibus &c., 13₆, 15₁₈, 15₁₉, 15₂₅, 19₃, 21₂₉, 31₂₈, 37₂₈, 51₁₂, 91₈ und 93₂₁ *zweimal.*

piet, pede, 93₁₅.

pis, deterius, 49₃.

piscon, piscem &c., 93₂₅ und 93₂₇. *Vgl. poisson.*

piscons, piscium &c., 25₂₈ und 47₁₁. *Vgl. poissons.*

poisson, piscem &c., 61₈, 93₂₀, 93₂₂ und 95₁. *Vgl. piscon.*

poissons, piscis, 25₂₇; piscibus &c., 21₁₂, 25₁₂, 47₁₄ und 49₆. *Vgl. piscons.*

plaignement, planctus, 31₃.

plain, plenum &c., 19₂₄, 47₂₁, 49₇ und 65₂₈; repleti, 9₁₀.

plainne, plenă &c., 13₃₀ und 67₁₃; plenam &c., 15₂₄, 19₂₄, 21₂₇, 27₅, 59₇, 69₁₃, 77₁₆, 77₁₇ und 97₂₄.

plainnes, plenas &c., 21₁₂ und 69₁₇.

plains, plenus &c., 7₄, 37₁ und 79₂₀; plena, 33₁₆ und 95₆.

planece, planitie, 63₁₂ (*s. § 2, Anm. 7*).

platine, patenam, 75₂₈.

platines, patene, 41₂₁.

plentiute, fertilitate, 69₆.

pleut, placuit, 7₁.

plonc, plumbi, 83₂₀.

plourer, lacrymari, 3₁₀.

plouroient, plorabant, 7₂₆.

plueue, pluvia, 61₂.

pluiseurs, plures, 5₂.

plus, plus &c., 73₁, 13₁₉, 23₁₁, 23₂₁, 23₂₄, 47₁₉, 59₁₃, 59₂₄, 73₁₂, 73₂₉, 75₄, 79₂, 87₂₄ und 91₁₉.

poi, un —, 69₂₃. *Vgl. pau.*

point, ne —, nihil, 25₄.

poissanche, potestatem, 15₃₀ und 87₂₁.

Pol, 89₇* (*s. Einl., S. XXIV, Z. 4; S. XXVI, Z. 15*).

pooie, potuissem, 93₂₉.

pooient, poterant &c., 23₂₀,

- 35₁₇, 65₁₂, 71₂₀, 75₁₆, 79₂₂,
81₆, 89₁₁ *und* 99₃.
- poir**, 81₁₃.
- poit**, poterat &c., 35₁₁, 35₂₁,
37₁₁, 12, 43₁₇, 73₂₈, 75₁₇ *und*
97₁₇.
- poons**, possumus &c., 23₃, 29₁₈,
85₂₄ *und* 99₆, 6.
- por**, pre, pro &c., 7₂₇, 21₁₈,
23₂₄, 25₁₂, 25₁₉, 27₂₁, 29₁₀,
35₁₉, 41₉, 43₂₈, 45₁₃, 69₂₇,
71₂₅, 73₆, 77₂₈ *und* 83₁₈.
Vgl. **pour**.
- pora**, potest, 33₁₈.
- poroi**, *statt*: **poroit**? 27₂₄ (*s.*
§ 21, *Anm.* *).
- poroige**, *s.* **poroi**; -ge.
- poroit**, posset, 75₂.
- porons**, possumus, 59₂₂.
- porres**, poteritis, 97₈.
- pors**, portus, 35₂₀.
- port**, portum, portu, 13₄, 15₆,
15₈, 15₁₁, 21₉, 23₂₈, 25₃,
27₆, 35₁₇, 47₈, 51₁₀, 53₁₈,
63₂₉, 69₁₀, 89₁₇ *und* 95₂₁.
- portans**, portans, 19₂₃ *und* 21₂₆;
— **puns**, pomiferis, 97₂₄.
- portant**, — **puns**, pomiferă, 5₂₇.
- portast**, 69₉.
- porte**, *Subst.*, portam, 7₃₃* *und*
37₈.
- porte**, *Verb.*, porto, 91₁₂; por-
tat, 39₁₄; fer, 17₄.
- portee**, estoit —, ferebatur,
13₂₇ *und* 21₈.
- porter**, portare, 23₁₁ *und* 33₁₉.
- portes**, que tu —, portare, 91₁₉.
- portions**, portio, 61₈.
- portoient**, portabant &c., 65₂₈
und 69₂₄.
- portoit**, et —, portans &c., 79₄
und 79₁₄.
- pour** (*4 Mal von 52 p` ge-
schrieben*), pre, pro &c., 31₃,
5₄, 5₆, 15₁(?), 19₆ *u. s. w.*;
pour chou que, — **k'**, ut
&c., 21₈, 39₁₉, 47₂₅, 26, 51₂₂,
67₁₂, 13, 75₁₂, 77₁, 85₁₄, 15
und 93₁₅, 16. *Vgl.* **por**.
- poures**, pauperum, 31₉.
- pourfitables**, choses —, uten-
silia, 11₃₁.
- pourpense**, ai —, proposui, 9₂₉.
- pourueeres**, procurator, 31₉*.
- pourueu**, a —, providit, 23₂.
Vgl. **pourueut**.
- pourueut**, a —, proposuit, 23₆.
Vgl. **pourueu**.
- precieuse**, pretiosi, 53₂*.
- precieuses**, 99₁₆.
- predestination**, predestina-
tione, 39₂₈.
- premier**, primo &c., 29₁₄ *und*
93₁₈.
- premiere**, primă, 63₂₆.
- premiers**, prior, 25₂₇.
- prende**, sumite, 65₂₈.
- prendes**, accipite, sumite &c.,
19₂₅, 21₁₉, 21₂₃, 33₁₆, 35₂₅,
47₁₄, 49₅, 59₁₆, 59₂₆, 27, 65₂₉
und 67₂₉.
- prendoient**, accipiebant &c.,
43₁₄ *und* 99₁.
- prendoit**, 41₃₀.
- prendons**, accipimus, 29₂₂; ac-
cipiamus, 31₂₅, 26.

- prendre**, sumere &c., 15₄, 35₂₃, 35₂₆, 71₅, 6, 71₂₂ und 89₁₈.
- prent**, colligit, 23₂₂; sume &c., 19₁₅ und 99₁₅.
- pres**, — **de**, prope, 27₄. *Vgl.* **pries**, *Präp.*
- presdestinet**, **a** —, predestinavit, 55₃, 4.
- presenche**, presentiam, 29₁₇, 18.
- presens**, presens, 55₆, 7.
- presente**, **auons** —, presentavimus, 87₁₄.
- preste**, **a** —, concessit, 87₃.
- pretast**, prestaret, 35₁₈.
- pri**, queso, 43₂₆. *Vgl.* **prie**.
- prie**, adjuro, precor &c., 27₂₉, 29₂ und 85₅; ora, 19₅ und 67₈. *Vgl.* **pri**.
- pries**, *Adv.*, prope &c., 5₅, 23₁₆, 73₂₇ und 77₃.
- pries**, — **de**, *Präp.*, 59₈.
- priestre**, sacerdotes, 53₁₁.
- priestres**, sacerdos, 61₂₀; sacerdotibus, 25₉ und 85₁₈.
- prijer**, intercedere &c., 47₂₅ und 85₆ (*s. § 9, Ann. 2*).
- prijere**, deprecationem, 29₉.
- prijerent**, **et** —, deprecantes, 19₆.
- prijes**, orate, 15₂₉.
- prinche**, principis, principi, 85₂₆ und 87₂₃.
- princhies**, princeps, 87₁₃ und 87₂₁.
- prioient**, rogabant &c., 35₁₇ und 73₂.
- pris**, accepta, acceptis &c., 19₁₈, 21₃, 33₈, 45₂₆, 45₂₇, 57₃, 95₁₇ und 99₂₄.
- prise**, susceptā, 19₂₀; acceptā &c., 9₂₂ und 67₁₂.
- prisent**, acceperunt, sumpserunt &c., 11₂₄, 15₃, 21₂₀, 63₂₉, 69₁₀ und 97₁₄.
- prises**, 73₁.
- prist**, sumpsit &c., 11₁₇, 67₁₆, 67₁₇, 71₁₄, 75₃₀, 81₁₉, 89₉ und 101₁.
- priuee**, domestică, 21₂₃.
- procureres**, procurator, 33_{12, 13}, 51₂, 51₉, 51₂₁, 53₂₇, 55₁₇, 97₅, 97₁₄, 15 und 97₁₈.
- procureur**, procuratoris, procuratore, 55₆, 95₁₁, 95₂₀, 97₁₃ und 99₂₆.
- promis**, **a** —, proposuit, 67₇. *Vgl.* **proumis**.
- promission**, repromissionis, 5₂₁, 7₃₄—9₁, 9₃₀, 29₂₆, 95₁₂ und 97₉ (*s. Ann., S. 251, Z. 1—5*).
- prophesie**, prophetie, 91₆.
- propose**, **as** —, &c., proposuisti &c., 13₈ und 29₂₆.
- propre**, proprie, 29₁.
- propre**, prosperum, 49₁₇.
- propres**, propriis, 7₅, 91₅* und 99₉.
- propres**, prosper, 21₇.
- proumis**, **auoit** —, promiserat, 53₂₇. *Vgl.* **promis**.
- prouuost**, preposito, 11₁₃*.
- pues**, potuisti, 99₁₃.
- puet**, potest &c., 23₁₁, 25₂₉, 39₂₃, 45₁₆, 73₁₁ und 99₁₆.

pueurs, feto, 79₂₃.

puis, postea, 11₁₁; — **que**,
— **k'**, postquam, 39₃₀, 43₂₅,
61₂₀ und 77₅.

puissent, possint, 41₁₃.

puissies, possitis, 33₁₇.

pun, poma, 5₁₄ und 67₃₀.

punque, *s.* § 29.

puns, pomis &c., 5₂₇, 69₁₃, 97₂₄
und 99₁.

purification, purificatione, 85₂.

PYLATE, 85₄*.

Q

q', 73₁₂. *Vgl.* o'; ch'; k'; qu'.

quanque, quanqu', quantum
&c., 25₁₉, 33₁₈, 51₄, 59₂₀
und 61₁₁ (*s.* § 28, *Anm.* 3).

quanques, quantum, 69₂₄.

quant, *Pron.*, 73₁₇.

quant, *Konj.* (17 *Mal* von 120
q^{ant} geschrieben), cum, quan-
do &c., 5₂₅, 5₂₈, 15₄ u. *s. w.*

quantēs, quanta, 91₁₆.

quantite, magnitudinis, 67₁₅*.

quar, quia, 97₈. *Vgl.* car.

quarante, quadraginta, 11₁₀*
und 75₂₅.

quare, quadrato, 41₁₉.

quaree, quadratā, 41₁₅*.

quaresme, quadragesime, qua-
dragesimam, 47₄ und 95₁₆.

quart, quarto, 75₂₇.

quarte, quartā, 63₂₈.

quatre, 41₁₈ (und 54₄ *zwei-*
mal; *s.* S. 250, *Kap.* 13).

que, qu', *Relat. Pron.* *Nomi-*
nat. Mask. Sg., qui, 83₈;
Obl. Mask. Sg., quem &c.,
17₄, 17₂₇, 19₁, 27₃₀, 67₂₉,
85₉, 87₁₆, 87₁₇, 91₃₀ und
99₂₁; *Obl. Fem. Sg.*, quam
&c., 5₂₂, 23₅, 23₁₆, 35₂₄,

39₉, 39₁₁, 55₁₂, 57₂₅, 69₂₁,
83₂₁, 93₂₈, 95₁₇, 97₂₁ und
99₁₂; *Obl. Neutr.*, quod &c.,
15₅, 17₁₀, 29₂₅, 35₂₆, 61₂
und 93₇; *nach der Formel*
(*vgl.* 53₂₈): **chou que(il)** +
unpersönl. Vb., 13₂₉, 21₁₉,
23₁₂, 31₂₆, 41₂₉ und 49₅;
Obl. Mask. Plur., quos &c.,
31₆, 25₁₂, 29₂₂, 33₁₇, 39₁₃,
39₂₇, 67₃₀ (*s.* § 29, *letzte*
Zeile) und 87₂₇; *Obl. Fem.*
Plur., quas &c., 33₂₁, 47₁₆,
49₉ und 65₁₂. *Vgl.* q'.

que, *Interrogat. Pron.* (*dir. und*
indir.), *Neutr.*, quid, quidnam;
Nominat., 11₁, 25₂₂ und 27₂₃;
Obl., 7₁ und 25₂₃.

que, qu', *Konj.*, quam &c., 31₆,
23₂₅, 41₁₆, 59₂₄, 75₁₉ und
87₂₄; quod, ut &c. (30 *Mal*
von 60 q geschrieben), 31,
5₂, 5₃, 7₂₈, 9₄, 9₅, 11₈, 15₂₇,
17₁₃, 17₂₄, 17₂₆, 19₅, 19₁₃,
21₃₁, 25₈, 25₉, 27₂₄, 27₂₉,
29₈, 31₂, 33₂₆, 35₁₇, 37₁₅,
37₁₆, 39₁₅, 43₃, 43₃₀, 45₁₄,
45₁₈, 47₁₈ *zweimal*, 49₃, 53₈,
53₉, 55₂, 57₁₂, 61₇, 67₁₃,
69₁₆, 71₂₂, 71₂₅, 73₃, 81₂₄,

- 81₃₀, 81₃₁, 83₁₈, 85₆, 85₇, 85₈, 87₇, 87₂₃, 87₂₆, 87₂₆, 89₆, 91₁₈, 91₁₉, 91₂₈, 93₁₉, 93₃₃ und 99₁₈; aussi que, *s. aussi*; autant que, *s. autant*; de chou que, *s. de*; deuant chou que, *s. deuant*; dusch' adont, dusqu'a tant que, *s. dusch'*; en chou que, *s. en*; ensi que, *s. ensi*; entrués que, *s. entrués*; erranment, errant que, *s. err.*; fors (chou) que, *s. fors*; pour chou que, *s. pour*; puis que, *s. puis*; si que, *s. si*; tans, tant, en tant que, *s. tans*, tant; tel que, *s. tel*. *Vgl. q'.*
- queillir, colligere, 61₁₉.
- quel, *Relat. Pron., Fem. Sg., que &c.; Nominat., li —, 27₂₆; Obl., le —, 91₅. Vgl. quele, Relat. Pron.*
- quel, *Interrogat. Pron. (dir. und indir.), Nominat. Fem. Sg., que, 27₂₄; Obl. Mask. Sg., quod &c., 11₂ und 91₂₆; Obl. Fem. Sg., quam, qua &c., 13₂₇, 23₂₀, 29₁₀, 37₁, 75₈, 83₁₀ und 85₁₂. Vgl. quele, Interrogat. Pron.*
- quele, *Relat. Pron., Fem. Sg.; Nominat., li —, que, 29₁₁; Obl., le —, quam, qua, 7₇, 11₁, 15₃₁, 79₆ und 93₁₄. Vgl. quel, Relat. Pron.*
- quele, *Interrogat. Pron. (dir. und indir.), Fem. Sg.; No-*
- minat., que, 97₁₈ und 97₁₉; Obl., quam, 7₃₀. Vgl. quel, Interrogat. Pron.*
- queles, les —, *Relat. Pron., Fem. Plur.; 7₆; Obl. as —, ad quas, 65₁₅.*
- queres, queritis, 55₁₂ und 97₂₁; querite, 59₁₃.
- querons, queramus, 11₈.
- querre, querere, 9₃₀ und 27₆.
- ques, *Relat. Pron., Obl. Mask. Plur., quibus &c.; des —, 63₉; as —, 71₃; les —, 75₂₉.*
- ques, *Interrogat. Pron., Nominat. Mask. Sg., li —, quisnam, 63₄, 5.*
- queutes, cubitis, 75₂₁. *Vgl. ceutes.*
- qui (zweimal. 7₁₁ und 43₂₇, qⁱ geschrieben), *Relat. Pron., qui, que &c.; Mask. Sg., 3₆, 3₈, 7₁₁ u. s. w., 45 Mal; Fem. Sg., 5₁, 5₂₁, 7₃₄ u. s. w., 21 Mal; Neutr., 37₁₃, 45₂₇, 47₁₄ und 71₂₀; Mask. Plur., 11₉, 11₁₈, 11₂₃ u. s. w., 25 Mal; Fem. Plur., 11₃₀, 23₈, 51₂₇ u. s. w., 7 Mal. Vgl. ki, Relat. Pron.*
- qui, *Interrogat. Pron. (dir. und indir.), Nominat. Sg. Mask., quis &c., 37₉, 39₁₄, 45₉ und 83₁₀. Vgl. ki, Interrogat. Pron.*
- quidast, on —, putarent, 69₁₆.
- quiert, querit, 25₂₈*.
- (.xv., quindecim, 65₉*).
- quinsime, quinto decimo, 5₃₃.

quis, as —, *quesisti*, 99₁₂. **quist**, *petivit*, 45₂₀.
quissent, et —, *deprecantes*, 25₁₇. **quite, aues** —, *coxistis*, 73₉.

R

rachateur, *redemptorem*, 85_{5, 6}. **refaites**, *reficite*, 31₄.
rachines, *radices*, 5₁₄; *radicibus* &c., 39₄, 47₁₀, 47₁₆, 49₈, 59₂₆, 61₁₉, 69₁₈ *und* 69₂₃. **refection**, *refectione*, 31₆.
rain, *ramum*, 67₂₅ *und* 71₇; *rami*, 27₂₁*. **refections**, *refectio*, 5₁₂; *refectionem*, 9₂₀.
rala, *reversus est*, 93₂₃. **refist**, *reficiebat*, 31₂₃.
raloient, *recedebant*, 83₆. **refroidement**, *refrigerium*, 83₂₅ *und* 85₁₇.
raloit, et —, *rediens*, 93₁₇. **refroitoir**, *refectorium*, 43₃ (*s. § 3. Ann. 5*).
ramembre, — *toi*, *recordare*, 67₆. **region**, *regionis*, *regione*, 3₂ *und* 11₁₉.
ramembres, *recordatus*, 29_{8, 9}. **regions**, *regionibus*, 23₂₅.
ramenra, *reducet*, 55₁₃ *und* 95₁₃. **rekierkie**, *referta*, 31_{30, 31}.
rapparilloient, se —, *reficiantur*, 49₁₉. **releue**, *relevato*, 23₁.
raune, *rapinam*, 15₇. **relief**, *fragmentis*, 39₁₉.
rauis, *raptus*, 7₂₃. **remest**, *remansit*, 81₉.
recheuoir, *recipere*, 81₂₂. **remise**, 83₂₀.
rechief, de —, *iterum*, 81₁₉ *und* 81₂₂. **rendes**, *reddite*, 67₁.
rechois, tu —, *recepisti*, 81₁₈. **rendi, et** —, *referens*, 55₁₅.
rechut, *accepta*, 9₁₁, 33₁₉, 55₂₀, 95₁₁ *und* 95₁₄. **rendoient**, *reddebant* &c., 31₁₁ *und* 31₂₂*.
recommenchoient, *reciprocabant*, 31₁. **rendons**, *reddamus*, 85₂₆.
recommenchoit, *incipiebat*, 63₂₄. **rendues**, 31₇.
refai, *refice*, 31₆. **rendus, sera** —, *reddetur*, 29₃₁.
refait, a —, *refecit*, 9₁₉; *estoi-* **renges**, *redde*, 85₂₇.
ent —, *seront* —, *refici-* **reonde**, *rotunda* &c.; *Nominat.*, 89₁₂; *Obl.*, 89₂₄. *Vgl. ronde*.
antur, *reficiantur*, 13₂₅ *und* 21₄; 15₉. **repaissoient, se** —, *reficiebantur*, 67₁₉.
refaist, *reficere*, 67₁₁ *und* 77_{3, 4}.
repeut, *refecti* &c., 35₁₂ *und* 69₂₂.

- reposerai**, requiescam, 43₁₁.
reposes, dormias, 99₁₈; requiescite, 17₁₂; repausetis, 17₁₃.
repromission, repromissionis, 55₁₁, 12*.
repuses, absconditorum, 27₂₈ (*s. § 13, Anm. 4*).
requier, postulo, 9₂₇.
resoignier, formidare, 13₂₁ und 97₁.
resoignies, 15₉.
resonna, 39₂.
resonnemens, strepitūs, 41₂₇.
resonnoient, resonabant, 53₂₂.
resonnoit, 53₃₀.
respondi, dixi, 93₃; dixit &c., 23₁₅, 41₈, 9, 43₁₈, 45₁₇, 59₂₃, 83₁, 87₂₀, 91₁₆ und 91₂₆.
respondirent, dixerunt &c., 9₄, 11₃, 17₂₅, 49₂₁, 22, 87₃, 4 und 87₂₄.
respons, responsum, 37₁₂.
restraindre, 93₃₀.
resurrection, resurrectionis, 83₁₆. *Vgl. resurrexion*.
resurrexion, resurrectionem, resurrectione, 23₃ und 27₁₇. *Vgl. resurrection*.
retorna, reversa est &c., 29₂₈, 33₂₀, 55₂₀, 59₅, 6, 71₁₁, 77₃₁ und 101₂. *Vgl. retourna*.
retornai, reversus sum, 9₁₂.
retorne, revertere, 99₁₄.
retornee, reversa, 45₈.
retorner, reverti, 45₁.
retornerent, reversi sunt, 87₂₉ und 97₁₃.
retornes, revertimini, 7₉.
retornoient, retinebant, 73₁₉.
retornons, revertamur, 43₃.
retourna, reversa est &c., 35₅, 55₁₆ und 57₃. *Vgl. retorna*.
reuelation, revelationem, 41₃₁.
reuele, a —, auoit —, revelavit, revelaverat, 5₇, 25₂₆* und 43₂₉. *Vgl. reuelet*.
reueler, revelare, 27₃₀.
reueleres, revelator, 27₂₈.
reuelet, a —, revelavit, 9₁₇. *Vgl. reuele*.
reuenist, redirect, 69₁₄.
reuenra, 33₂₉.
reuenrai, revertar, 55₁₈ und 89₁₉.
reuenus, reversus, 33₉.
reuerense, reverentiā, 43₁₈.
ruinrent, reversi(sunt), 61₅ und 79₁₇.
reuint, reversus(est), 69₁₈.
reuardaissent, aspexissent, 81₂₀.
reuarde, considerate, 53₉.
reuarde, eut —, eussent —, considerasset &c., 43₂ und 75₁₄.
reuarder, videre &c., 29₇ und 85₂₅, 26. *Vgl. rewarder*.
reuardoit, aspiciebat, 73₂₇.
reuart, respectu, 29₂.
rewarder, videre, 73₂₈, 29. *Vgl. reuarder*.
rewardoient, aspiciebant, 73₁₃.
riu, fonte, 33₇ (*s. S. 33. Anm. ***).
riuage, litori, litore &c., 5₁₈, 7₂₂, 13₄, 13₃₁, 19₂₂, 25₄,

33₂₄, 35₁₅, 51₈, 59₈, 63₁₂,
79₁₄, 81₃, 89_{10, 11}, 93₇, 97₃
und 97₂₃. *Vgl. riuaiage.*
riuaiage, 79₄. *Vgl. riuage.*
riue(?), ruină, 29₁₂.
riue, ripă, 81₅; ripe, ripam,
13₃₁, 81₁₁ und 89₁₂.
riues, ripas, 15₁₇.
roche, silicis, 89₁₅.
roi, regi, 31₁₉.

ronde, *Nominat.*, 73₂; *Obl.*,
89₂₅. *Vgl. reonde.*
rondeche, gyrum, 73_{1, 2}.
rougeur, rubicunditatis, 67₂₇.
ruestissies, assate, 47₁₅.
ruine, ruină, 79₁₀.
ruissaus, rivulos, 13₃₂.
ruissiel, rivulum &c., 27₈ und
47₁₂.

S

s', se &c., 7₄, 9₁₅, 11₂₁, 15₁,
17₉, 17₁₉, 29₂₇, 31₈, 33₅,
33₂₅ *zweimal*, 39₁, 41₂₉, 53₂₀,
53₃₀, 55₁₄, 57₇, 59₈, 61₂₂,
63₁₁, 67₁₂, 73₁, 73₂₀, 77₂₅,
79₁, 83₆, 83₂₃, 91₅, 93₁₆ und
97₂₂.
s', ejus &c., 13₅, 15₂₉, 63₉ und
81₉.
s', *Konj.*: *nebenordn.*, 31₃₀ und
63₁₃; *unterordn.*, 21₂₂, 43₂₆
(*indir. frag.*) und 57₉.
sac, sacci, 81₂₈.
sacreffje, immolatis, 51₂₀*.
sacreffjerent, immolaverunt
&c., 53₁₄ und 65₂₃.
sacreffions, sacrificemus, 21₁₃.
sacrement, sacramentum, 45₁₁.
sagement, sapienter, 31₁₉.
sai, scio, 13₁₂ und 61₆.
saiete, sagittă, 45₆* und 45₈.
sailli, exsiliit, 81₁₀.
saillir, salire, 19₉.
sain, sinu, 19₁, 19₃ und 19₉.
sains, incolumes &c.; *Nominat.*
Sg., 93₃₂; *Obl. Plur.*, 95₁₄.

sains (22 Mal von 135 saïs
geschrieben), *Nominat. Sg.*,
sanctus, venerabilis, 31*, 31₁,
31₇ u. s. w.; *Obl. Plur.*, sancto-
rum, sanctos, sanctis, 52₁, 9₁,
93₀, 21₃₁, 29₂₁, 29₂₇, 41₃,
45₂₇, 51₁₃, 55₁₂, 91₁₈, 95₁₂,
97₉ und 99₁₈.
sains (*zweimal saïs geschrie-
ben*), sine, 53₁ *zweimal*, 71₈,
9₉ *zweimal*, 35₂₅, 47₃ *zwei-
mal*, 53₁₀, 59₂₃, 63₁₄ *zwei-
mal*, 63₂₅, 65₁₄, 77₁₇ *zwei-
mal*, 89₂₀, 93₃₂, 97₈ und 99₂₃.
Vgl. sans.
saint (5 Mal von 48 saît ge-
schrieben), *Obl. Sg.*, sancti,
sanctum, sancto; venerabili-
lem &c., in der Überschrift,
3₉, 11₃ u. s. w.; *Nominat.*
Plur., sancti, 63₂₂; *Vokat.*
Plur., sancti, 37₁₉.
sainte, sanctam, sanctă &c., 23₃,
23₆, 27₁₆ und 33₃.
sainteffjes, sanctificate, 37₂₀.
sale, aulam, 15₂₄.

- saler, por** —, ut condirent sale, 25₁₂.
- salua**, salutavit, 7₆.
- salue**, salutatis, 11₁₃.
- salus**, salus &c., 53₁₉ (*s. § 3, Ann. 4) und 97₁₂ (s. § 3, I, S. LI).*
- samedi**, sabbatum, sabbato, 21₁₅, 23₄, 51₁₉, 95₈, 95₉ und 95₂₁.
- sanc**, sanguinem, 19₁₅.
- sanlanche**, instar, 91₉.
- sanle**, videtur, 83₁₇.
- sanlle**, videtur, 11₁.
- sanloit**, videbatur &c., 31₂, 71₂₂, 71₂₅, 73₂₅, 75₄ und 81₂₄.
- sans**, sanguinem, 65₂₅.
- sans**, sine, 7₂₇, 89₈ und 95₁₉.
Vgl. sains.
- saueur**, saporis, saporem, 39₄ und 67₂₀.
- saume**, psalmum &c., 65₂, 65₄, 65₈ und 65₁₇.
- saumes**, psalmos, 65₆, 65₁₈ und 65₂₀.
- sauoient, ne** —, ignorabant, 13₂₆ und 75₂, 3.
- sauoir**, 63₁₃.
- sauoit**, sciebat, 25₆.
- sauons**, 7₂₉, 30, 39_{14, 15} und 99₆.
- sautier**, psalterii, 65₁₈.
- sauueres**, salutaris, 35₈.
- sauueur**, salvatoris &c., 57₂₅ und 65₂₆.
- se, se** &c., 3₁₀, 3₁₉, 5₆, 7₂₈, 15₁₂, 17₅, 17₁₇, 19₆, 19₁₆, 25₁₅, 35₂₃, 37₃, 41₁, 43₆, 49₁₉, 55₁₆, 71₈, 73₁₄, 73₁₉, 81₄, 89₃, 89₂₇ und 91₁₁.
- se**, suā &c., 9₁₅, 11₁₉, 15₃₀, 35₁₀, 45₂₃, 47₁ und 53₂₃;
suā &c., 5₁₆, 9₂₃, 9₂₅, 11₁₉, 11₂₂, 13₂₅, 17₁₆, 17₂₆, 21₂₉, 23₃, 23₆, 25₂₉ *zweimal*, 27₁₆, 29₉, 31₁₁, 31₃₀, 33₂₁, 37₁₃, 53₁, 57₁, 57₂₃, 59₆, 71₁₉, 73₁₉, 79₁₆, 87₉, 91₈, 95₂₈, 101₁, 101₂ und 101₃.
- se**, *satzeinleitend*, 17₁₂; **et** —, 47₇, 67₂₇ und 99₁₅; *unterordn. Konj.*, 13₇, 27₁₇, 29₉, 41₂₈, 55₁, 55₁₇, 61₇ (*indir. frag.*) und 85₂₅.
- seant**, sedenti, sedentem, 53₁₉ und 83₄; **en** —, sedendo, 65₁₀.
- seconde**, secundā, 63₂₇.
- secre**, secretum &c., 25₂₆*, 27₃₀ und 37₁₄.
- secres**, secretis &c., 91₂₂ und 99₁₄.
- sel**, sale, 61₁₃.
- selonc**, secundum, 43₆, 59₁₄, 59₂₀, 59₂₇ und 93₉.
- selue**, silvā, 7₂₈.
- semainne**, 11₁₁.
- semainnes**, ebdomadas, 7₃₀ und 9₈.
- sen** (*einmal sē geschrieben*), sui, suum, suo &c., 3₆, 17₃, 19₁, 19₃, 19₉, 19₁₉, 29₁₆, 33₇, 33₉, 33₂₀, 35₆, 45₂₁, 55₁₆ *zweimal*, 55₂₀, 61₁₉, 63₁₀, 71₁₁, 85₂₇, 91₇ *zweimal*, 91₁₀ und 101₂.
- sente**, semitam, 15₁₈.

- sentense**, *sententiā*, 31₁₁ und 63₆.
- seoient**, *sedebant*, 39₄.
- seoit**, *sedebat* &c., 29₅ *zweimal*, 41₂₃, 43₁₄, 15, 81₂₆, 83₇ und 89₂₆.
- (·VII·, *septem*, 41₁₆*).
- septemtrion**, *septentrionem* &c., 13₃₀, 61₂₂, 23, 77₇ und 81₁*.
- Vgl.* **septentrion**.
- septentrion**, 49₁₁. *Vgl.* **septemtrion**.
- sepulture**, *sepulture*, 19₁₇, 19₁₈, 45₂, 91₂₉ und 93₅.
- sera**, *erit* &c., 29₃₁, 45₄, 59₂, 59₁₈, 63₂₃, 81₁₈, 87₁₅, 95₇, 99₁₉ und 99₂₀.
- serai**, *ero*, 97₇.
- seras**, *eris*, 85₁₁.
- seres**, *eritis* &c., 23₁₅, 35₁, 55₅ und 61₉.
- sergans**, *minister*, 39₇; *famulos*, *servis* &c., 23₇, 29₁₅, 47₁₆, 59₄ und 77₃₀. *Vgl.* **siergans**.
- sergant**, *famuli* &c., 37₂₄ und 83₂₂. *Vgl.* **siergant**.
- seroi**, *statt: seroit?* 27₂₄ (*s. § 21, Anm. **).
- seroige**, *s. seroi*; -ge.
- seroit**, 91₂₉.
- serons**, *erimus*, 23₁₄.
- seront**, *erunt* &c., 15₉, 33₆, 55₅ und 61₁₃.
- seruiche**, *obsequium*, 23₇. *Vgl.* **sieruiche**.
- seruis**, *est* —, *ministratur*, 79₂₀.
- seruoit**, *qui* —, *ministrans*, 39₃.
- ses**, *siccos*, 33₁₇.
- ses**, *Nominat. Sg. Mask.*, *ejus* &c., 11₁₄ und 11₁₉; *Nominat. Plur. Fem.*, *ejus*, 29₄; *suos* &c., 5₆, 9₁₇, 13₁, 13₂₄, 15₈, 15₂₀, 15₂₆, 17₄, 17₂₂, 21₁₃, 25₁, 25₂₂, 29₁₅, 31₄, 31₉, 31₂₄, 33₂₃, 37₁₅, 37₂₃, 37₂₈, 47₁₃, 47₁₆, 47₂₅, 49₂, 51₁₃, 53₇, 53₁₄, 55₁₉, 55₂₃, 57₂₄, 61₁₇, 67₂₈, 69₁, 69₃, 69₁₈, 71₉, 77₃, 77₁₈, 79₁, 79₂₄, 87₂₃, 89₁₈, 91₃, 91₂₁, 93₂₁, 95₃₀, 99₅ und 99₁₃; *suorum* &c., 9₁₇ *zweimal*, 29₆, 53₃₀, 57₈, 57₁₈, 57₂₁, 71₅, 79₅, 89₂ und 91₂₀.
- ses**, *scis* &c., 23₁₄, 27₂₈ und 97₁₈.
- seulement**, **tant** —, *tantum* &c., 11₈, 13₂₃, 43₂₃, 77₁₃, 89₁₄ und 91₆.
- seumes**, *novimus*, 7₂₈.
- seus**, *solus*, 25₆.
- seut**, **auons** —, *novimus*, 9₅.
- si**, *sui* &c., 33₁₂, 37₂₄, 37₂₈, 53₁₃, 55₁₅, 57₅, 83₂₂ und 89₁₀.
- si**, *Adv.*, 27₂₄, 33₆ und 67₁₅; *satzeinleitend*, 31₂, 9₂₆, 19₂₃ und 99₁; *et* —, 73₆; — *com*, — *comme*, *sicut* &c., 11₂₅, 27₁₁, 27₁₈, 29₄, 41₁, 43₅, 51₈, 51₂₈, 59₂₈, 63₁₇ und 65₅; — *que*, — *c'*, — *k'*, *tam* . . . *ut* &c., 23₂₀, 27₂₆, 41₁₂, 43₄, 65₁₁, 71₂₀ und 75₁.
- siech**, *sedeo*, 83₁₈. *Vgl.* **siech**.
- siech**, *sedeo*, 85₁₉ und 91₂₂ (*s. § 13, Anm. 5*). *Vgl.* **siech**.

- siecle**, seculo &c., 677, 93₅ und 99₁₀, 11.
- siecles**, seculorum, 99₁₁.
- sief**, servi, 19₂₅.
- siege**, sedilia, 41₂₂*.
- sieges**, sedibus, 15₂₄ (und 10₂₂*, S. 236).
- sions**, suis, 77.
- sieptime**, septimo, 93₁₄.
- siergans**, minister, 93₂₆; servorum, servos, servis &c., 9₁₈, 13₂₄, 25, 17₂₂, 71₆, 73₂₁, 79₇ und 79₁₆. *Vgl.* **sergans**.
- siergant**, ministro, 17₃; *Nominat. Plur.*, 37₂₂. *Vgl.* **sergant**.
- siers**, servus &c., 29₅ und 87₂₆; servos, 57₁₉.
- sierui**, fecit obsequium, 51₁₇.
- sieruiche**, 17₁₉. *Vgl.* **seruiche**.
- signe**, signo &c., 29₇, 43₂₃ und 61₈.
- signeur**, Domini &c., 29₅ und 85₁₄. *Vgl.* **signor**; **signour**.
- signor**, Domini &c., 19₁₃, 45₂₂, 49₆, 51₂, 51₂₃, 53₁₆, 55₆, 55₁₀, 71₁₂, 13, 81₁₄, 85₁₆, 87₅, 87₆ und 95₂₉. *Vgl.* **signeur**; **signour**.
- signors**, dominorum, 15₁₉.
- signour**, Domini &c., 19₁₆, 21₁₄, 31₁₅, 31₂₃, 35₁, 51₁₈, 57₁₁, 65₂₅, 71₁₆, 77₂₆, 83₁₇, 85₁, 85₇, 85₁₁, 85₂₁, 87₄ und 87₂₂. *Vgl.* **signeur**; **signor**.
- signourie**, ministerium, 87₂₇.
- silenche**, silentio, 41₂. *Vgl.* **silense**.
- silense**, silentio, 43₁₆. *Vgl.* **silenche**.
- sire**, Domine &c., 9₅, 11₄, 27₂₇, 29₃₀, 31, 31₁₀, 31₁₉, 35₈, 43₃, 43₁₀, 43₁₉, 43₂₈, 57₁₁, 57₁₈, 59₂₂, 61₅, 77₂₆, 81₁₅ *swemal*, 95₂₉ und 99₉.
- sires**, Dominus &c., 57, 7₆, 7₁₉*, 9₁₆, 13₁₃, 15₇, 17₂₂, 23₂, 25₂₆, 27₁₆, 29₁₆, 47₁₆, 49₁₇, 51₁₂, 53₂₀, 61₁₄, 69₂₁, 73₁₀, 75₃₀, 87₂, 87₂₄ und 97₁₁.
- sis**, sedentes, 73₈.
- siui**, secuti, 81₉.
- siuurent**, secuti sunt &c., 15₂₁, 63₈ und 87₂₈.
- soele**, 95₁₉.
- soelee**, **seres** —, reficiamini, 61₉.
- soelees**, satiate, 31₅.
- soelement**, satietatem, 9₁₀.
- soie**, sim, 83₁₈.
- soient**, sint &c., 29₁₀, 37₁₆, 43₄, 45₁₃ und 47₁₉.
- soif**, siti &c., 15₂, 47₇ und 93₃₀ (*s. § 3, II, B, α, und § 21*).
- soit**, sit &c., 9₁₈, 13₁₁, 29₁₁, 31₁₆, 39₂₄, 53₁₉, 77₁, 85₁₁, 87₅, 87₁₂ und 87₂₇.
- soit ... ou**, sive ... sive, 11₇.
- soleil**, solis, 75₁₉ und 75₂₃.
- sollempnites**, sollemnitatum, 97₄, 5.
- soloit**, solebat, 17₃; videretur, 63₁₃ (*s. § 9, Ann. 10*).
- sommes**, sumus &c., 11₆, 7, 29₁₂, 37₂₂, 39₁₆ und 79₂₆.

- son, rendoient grant** —, sonabant, 31₁₁.
- son, suo** &c., 43₂, 87₂₆ und 93₁₇; **suam**, (*vor Vokal*) 77₃₁ (*s. § 26, Anm. 1*).
- sonna**, pulsavit, 39₃₀.
- sonnee**, pulsato, 37₃₀ und 39₆, 7.
- sonnoient**, sonabant, 29₄.
- sons**, sonus, sonitus, 31₃ und 55₁; sonitum, 77₂₂.
- sont**, sunt &c., 53₂, 92₈, 23₂₁, 23₂₄, 29₂₁, 31₅, 37₁₀, 39₁₁, 39₁₄, 39₂₇, 43₅, 43₂₀, 51₂₈, 63₃, 83₁₉, 89₅, 95₃ und 99₁₀.
- sor**, supra &c., 73₉ und 81₂₇.
Vgl. sour.
- sostenoit**, sustineret, 83₁₁, 12.
- sostint**, sustinuit, 43₂₃, 24.
- sotie**, *Nominat.*, 15₅; stultitiam, 73₅.
- soudainnement**, subito, 7₄.
- souffroit**, sufficeret, 27₁₈ (*s. § 12, Anm. 1*).
- souffist**, sufficit, 47₁₄.
- soufflans**, sufflantium, 77₂₃.
- souffles**, follium, 77₂₂, 23 (*s. § 3, II, A, a*).
- souffloit**, flabat, 69₁₅.
- souffrons**, sustinemus, 29₁₇.
- souffisse**, sufficia(n)t, 59₁₇.
- sougite**, subjectam, 39₁₆.
- soumeron**, summitatem, summitate &c., 13₃₃, 67₂₆, 73₂₈, 81₃, 81₆, 7, 89₁₃ und 89₂₁.
- soumerons**, 75₁₈.
- soumis, a** —, subegit, 53₉.
- souper**, cenam, 39₁₉ und 95₂₄.
- sour**, super &c., 25₁₃, 27₁₉, 31₁₆, 31₂₀, 35₃, 47₁₅, 53₁₉, 73₈, 79₇, 83₄, 85₁₉, 91₁₃, 91₂₃ und 93₂₁. *Vgl. sor.*
- sourargentees**, circumdatis argento, 17₂.
- sourist**, subrisit, 73₅.
- souruaint**, superat, 39₂₅.
- soustenir**, sustinere &c., 51₄ und 85₁₈.
- soustenra**, sustinebit, 87₁₈.
- soustenut, auoit** —, sustinisset, 91₂₆.
- souuent**, frequenter, 72₉.
- souuigne**, confitemini, 17₈.
- sourrain**, seniorum, 35₂₅ (*s. § 10, Anm. 3*).
- sourrains, est** —, preest, 37₉.
- STANILE**, 3₂ (*s. Einl., S. X, XI, Anm.*).
- successeres**, successor, 11₁₄.
- successeurs**, successoribus, 52₂ und 99₁₉.
- suelent**, solent, 15₁₉.
- sui**, sum &c., 71₂ *zweimal*, 83₁₂, 85₄, 87₂₆, 91₂₄, 91₂₆, 93₃, 93₄ und 93₃₃.
- surrexion**, resurrectionem &c., 23₆, 51₂₃ und 53₁₅.
- sus, en** — de, 83₈.
- sustanche**, substantiä, 17₂₄, 25.
- SYNAI**, 45₁₈.
- SYNLOCA**, 31 (*s. § 4, Anm. 6*).
- SYON**, 29₃₁ und 63₂₂, 23.

T

- t'**, tibi &c., 29₂₄, 43₂₉, 67₇, 91₁₇
und 93₇; te &c., 67₄, 67₇,
 91₂₁ *und* 99₁₄.
- t'**, tuă, 19₁₆.
- table**, mensam, tabulā &c., 17₅,
 39₃, 41₁₀, 41₃₁*, 53₂₉ *und*
 95₂₄. *Vgl.* taule.
- taisans**, 37₁₃.
- tambur**, tintinnabula, 29₄.
- tanes**, rubricatis, 11₂₆*.
- tans**, tempus &c., 39₂₆, 43₃ *und*
 97₄; temporis, tempore &c.,
 5₂, 5₂₂, 7₂₆, 39₂₁, 41₁₃, 45₂₄,
 59₁₂, 61₁₄, 69₂₃, 71₁₅, 91₂₆,
 99₁₂ *und* 99₁₈; tempora &c.,
 25₂₈, 39₁₂, 55₄ *und* 99₂₃.
- tans**, tos — **que**, omnes, 11₃.
- tant**, tantum &c.; *Neutr. Obl.*,
 9₁₀, 9₁₈, 17₁₀, 27₂₁, 37₁₂,
 63₁₀, 73₁₇, 99₁ *und* 99₁₆;
Adv., 29₁₈, 53₂₂ *und* 89₁₇; —
seulement, — **seulement**
que, 11₈, 13₂₃, 43₂₃, 77₁₃,
 89₁₄ *und* 91₆; **en** —, **en** —
que, 9₂₉ *und* 63₁₂, 13; — **k'**,
dusqu'a — **que**, usque dum,
 donec, 13₁₉, 55₄ *und* 89₁₉.
- taule**, mensă, 17₂₀; mensă, 41₃.
Vgl. table.
- te**, 29₂₅ *zweimal*. *Vgl.* tu.
- te**, tibi &c., (19₁₃), 43₂₉, 43₃₀,
 85₁₃ *und* 99₁₃; te &c., 7₁₇,
 27₂₉, 67₄, 85₂₄, 85₂₅, 93₈ *und*
 99₁₀.
- te**, tuă &c., 67₄ *und* 87₁₂ *zwei-*
mal; tuam &c., 3₁₃, 27₂₉,
 29₂, 45₂, 81₁₉, 91₂₂, 93₉,
 99₁₀ *und* 99₁₇.
- tel**, talem, 83₁₂ *und* 91₂₆; **en**
 — **maniere**, ita &c., 5₄, 7₁₄,
 9₁₄, 11₆, 17₂₁, 25₂₂, 31₂₂*,
 31₂₃, 31₂₅, 31₂₈, 37₁₀, 41₁₇,
 47₂, 49₁, 53₂, 59₁₉, 65₂₇,
 67₁₉, 69₁, 73₁₅, 73₂₁, 75₁₀,
 75₂₄, 75₂₆, 77₁₄, 87₈, 87₂₈,
 93₂₅, 99₂, 99₁₄ *und* 99₂₂;
en — **maniere** **c'**, **k'**, **que**;
 sic . . . sicut, 81₂₈; ita ut &c.,
 5₂₄, 15₃, 21₁₇, 37₂₁, 69₆,
 69₁₅, 75₁₅, 77₁₂, 81₆, 81₂₃
und 97₁₇. *Vgl.* tele.
- tele**, talis, 33₄, 5 *und* 43₁₇; tali,
 talem, 67₅ *und* 81₁₈. *Vgl.*
 tel.
- teles**, talia, 9₁₈.
- tempeste**, tempestas, 59₂₉ *und*
 61₁₅.
- temptation**, tentationem, 15₂₇,
 43₂₄ *und* 53₈.
- ten**, tuum, tuo &c., 19₁₆, 27₃₀,
 29₂₆, 31₂₀, 45₁, 91₁₈ *und*
 99₁₇.
- tenailles**, forcipem, 79₄, 5.
- tenchon**, contentionem, 83₁.
- tendi**, extendit, 51₁₄.
- tendirent**, ceperunt tendere &c.,
 47₂ *und* 49₁₇, 18.
- tendoient**, 77₉.
- tendre**, extendere, 35₆.
- tendu**, extensis, 61₂₂.
- tendus**, extensis &c., 13₂₄ *und*
 77₁₁.

- tenebres**, tenebrarum, 7₁₉.
tenir, tenere, 13₁₇, 23₂₈, 25₂
und 77₁₃.
tenoit, tenebat &c., 37₆, 67₂₅
und 75₉.
tente, tentorium, tentorio, 11₂₂,
 51₁₅, 53₂₅, 59₁₆ *und* 69₂₀.
tentes, tentorio, 59₁₃.
tentes, tendite, 79₁, 2 (*s. § 10*).
tenue, *Partiz.*, 9₁.
tenuenes, tenues, 81₂.
terre, terrā &c., 5₂₁, 5₂₇, 21₁₇
und 99₁₉; terram &c., 3₁₀,
 5₂₈, 7₁, 9₁₅, 15₁₅, 19₆, 23₁,
 29₂₀, 29₂₆, 35₉, 35₁₂, 37₃,
 55₁₃, 55₁₅, 59₁₃, 69₆, 69₂₁,
 75₁₈, 81₅, 81₁₄, 89₁₄, 95₁₂,
 97₉, 97₂₅, 99₃, 99₇ *und* 99₂₅.
Vgl. tierre.
tes, tuus, 19₁₇ *und* 93₃; tuos
 &c., 45₁, 57₁₈, 67₃ *und* 99₁₉;
 tuis, *Fem.*, 87₂₅.
tes, talia &c., 29₂₂* *und* 67₁₄.
teste, capiti, 25₂₉*.
tex, tale, 47₂₆.
THEODIS, 85₂₂* (*s. § 4. Anm. 7*).
ti, a —, auoec —, tibi, te, 11₇,
 13₇, 19₁₇, 29₃₁ *zweimal*, 81₁₈
und 99₁₅.
ti, tuis, *Nominat. Plur.*, 29₂₃.
tiegnent, teneant, 75₇.
tiephane, theophaniam, 85₁.
Vgl. tyephane.
tierch, tertia(die), 15₁₀, 69₄
und 89₂.
tierche, tertiā, 63₂₇, 28; *Obl.*
 65₄, 65₈ *und* 65₁₆; *Subst.*
 (horam) tertiam, 31₁₈*, 53₁₂,
 13 *und* 65₂₁.
tierre, terrā, 7₃₄; terram, terrā,
 9₃₀, 19₇, 37₅, 39₂₈, 55₁₁, 95₁₄,
 97₂₃, 99₁₂ *und* 99₁₅. *Vgl.*
terre.
toi, 67₆.
toillir, tollere, 87₁.
tormens, tormentorum &c., 83₁₉
und 87₂₃.
tormentent, crucient, 85₈.
tormentes, sui —, crucior, 85₄.
tornoit, mersit se, 25₂₀.
tos, — **tans**, semper, 25₂₈; —
tans que, omnes, 11₃. *Vgl.*
tous.
tost, cito &c., 33₂₄, 79₂ *und*
 89₆. *Vgl. trestost.*
tot, — **entour**, undique, 5₂₃.
Vgl. tout.
totes, omnia, 51₂₇. *Vgl. toutes.*
tounoiles, tonitrua, 77₂₃.
tourblee, turbido, 39₁₁.
tourblees, 35₂₂.
tournant, vergentem, 53₃.
tous, totus &c., 25₆ *und* 91₇;
 omnium &c., *Subst.*, 21₉, 87₂₄
und 95₂₂; omnium &c., *Adj.*,
 11₁₈, 13₉, 13₂₃, 25₂₈, 29₁₅,
 31₂₄, 33₁₆, 33₂₃, 39₁₂, 51₁₆,
 57₃, 57₁₅, 67₃, 83₂₅, 85₃,
 91₃, 91₄ *und* 99₂₃. *Vgl. tos.*
tout, totum &c., 59₁₇, 75₂₁,
 79₂₁ *und* 95₁₆; omnia &c.,
 13₂₈, 59₂₈ *und* 73₁₁; omnes
 &c., 11₉, 15₁₄, 17₂₅, 29₂₉,
 31₁₁, 41₂, 41₂₁, 47₉, 53₁₁,

- 53₁₈, 65₂₄, 69₇, 73₁₃, 79₁₃,
79₁₇, 95₃, 95₂₈ und 97₁₀;
Vokat. Plur., 31₁₂. *Vgl.*
trestout.
- tout, *Adv.*, 21₁₄, 21₂₃ und 49₁₆;
— entour, in circuitu &c.,
15₃₁, 35₁₆ und 39₁. *Vgl. tot.*
- toute, totā &c., 9₁₅, 17₁, 79₁₈,
81₂₃ und 83₇; totam &c., 5₁₈,
17₉, 69₅, 73₁₁, 75₂₁ und 95₂₇.
- toutes, omnes &c., 5₁₄, 5₃₂,
9₂₈, 17₆, 33₂₃, 43₄, 43₅,
51₁₄ und 75₁₅; *Vokat.* 31₁₃;
omnium, omnibus &c., 5₃₄,
9₁₆, 9₁₇, 11₃₀, 21₂₅, 23₈, 25₂,
33₁₃, 33₂₁, 35₈, 45₆, 7, 49₉,
59₂₁, 22, 61₂₁, 73₇, 83₅, 85₃
und 89₂. *Vgl. totes.*
- trache, vestigia, 21₂₂.
- trahitres, traditor, 87₅.
- traioit, trahebat, 25₁₇.
- trais, a —, &c., traxit &c.,
35₁₅ und 77₂₁.
- traisent, traxerunt, 27₁₂.
- traissent, traxissent, 27₁₀.
- traist, traxit, 81₃.
- trau, foramen, 75₁₂, 75₁₄ und
75₂₀.
- trauil, labore, 17₁₄.
- trauillie, vexati, 15₂.
- traus, foramina, 75₂.
- tres, a, contra, 39₂₁ und 81₂₅.
- tres-, s. § 28, *Ann.* 5.
- tresbiele, speciosam, 59₇.
- tresblanques, candidissimis,
63₂₇*.
- tresboins, optimis, 69₂₁.
- trescler, clarissimo, 75₅.
- tresclere, 47₁₀.
- tresespes, densissimis, 69₅.
- tresfors, fortissimus, 61₁.
- tresgrande, immanissimam &c.;
Nominat. 57₇; *Obl.*, 15₁₃,
53₉ und 83₁₄.
- tresgrans, grandissima &c.; *No-*
minat. Mask., 67₂₄; *Nominat.*
Fem., 87₁₀.
- treslegiere, levissimam, 11₂₄*.
- tresmaleureus, infelicissimus,
83₁₂.
- tresmaluais, pessimus, 83₁₃;
pessimo, 15₂₉.
- tresmaluaise, 87₁₃.
- trespassa, transivit, 79₈.
- trespassai, migravi, 93₄, 5.
- trespasse, transacto, transactis
&c.; *Nominat. Sg.*, 5₂₆; *Obl.*
Sg., 77₇, 8 und 79₁₂; *Nomi-*
nat. Plur., 11₁₂, 49₁ und 93₁₃.
- trespassee, transacta &c.; *No-*
minat., 87₈; *Obl.*, 99₂₉.
- trespasser, transire &c., 7₂
und 73₂₃.
- trespasses, *Nominat. Sg.*, 95₂₃
und 97₅.
- trespassoit, sulcabat, 93₁₆, 17.
- trespetite, parvissimum, 89₂₄.
- trestost, molt —, cursu velo-
cissimo, 93₁₇.
- trestout, omnes; *Subst.*, 43₆;
Adj. 95₁₈.
- tribulation, tribulatio, 99₂₀.
- trinite, trinitati, 43₉.
- tristeche, tristitiam, 3₁₃.
- troi, tres &c., 13₅, 49₁ und 63₂
(s. § 8, *Ann.* 2).

trois, trium, tribus &c., 34*, 55, 11₁₁, 11₁₆ *zweimal*, 158, 15₁₀, 15₂₈, 17₂₁, 17₂₂, 21₂₉, 27₃, 31₂₉, 35₁₁, 35₁₂, 35₂₀, 37₃, 39₃₀, 41₁₇, 47₂₂ *zweimal*, 47₂₃, 49₆, 49₈, 49₁₂, 49₁₉, 51₁₇, 53₆, 59₅, 59₁₇, 59₂₉, 63₈, 65₁, 65₅, 65₂₀, 65₂₂, 67₂₃, 73₂₇, 81₈, 93₁₂ *zweimal*, 93₂₇, 95₁₈ *und* 101₁.
trop, 37₂ *und* 89₅.
trosne, thronum, 53₁₉.
trouua, invenit, 3₂₀, 17₅, 69₁₇ *und* 101₅.
trouuai, inveni &c., 93₁₀, 93₁₄ *und* 93₃₁.
trouuasmes, invenimus, 5₃₃.
trouuer, invenire, 5₃₀, 15₁, 35₁₇, 89₁₁, 97₉, 99₃ *und* 99₁₃.

trouueras, invenies, 29₂₅ *und* 93₈.
trouueraste, s. **trouueras**; -te.
trouuerent, invenerunt &c., 15₁₀, 21₁₆, 27₇, 8, 47₉, 59₂₇, 61₄, 61₁₀, 71₂₀, 75₂₇, 83₃, 89₁₄, 89₁₆, 17, 95₂₅ *und* 99₄.
trouueres, invenietis, 21₁, 2, 35₄, 55₁₁ *und* 59₂₅.
tu, tu &c., 3₁₄, 3₁₆, 7₁₇ &c.; **tu et** . . . , 29₂₃; *Vokat.*, 19₁₀, 87₁₂ *und* 91₁₆; **tu qui** . . . , 43₁₀ *und* 85₂₃; *insgesamt* 53 *Mal.* *Vgl.* -te.
tuee, interfectă, 59₁₀.
tyephane, epiphanie, 45₂₃*; s. § 2 *und* § 4, *Anm.* 7. *Vgl.* tiephane.

U

ueure, l' —, opus &c., *Obl.*, 5₁₂, 17₁₅ *und* 77₃. *Vgl.* **oeuvre**; *und* § 2, *Anm.* 2.
ui, d' —, hodie, 93₁₈ (*s.* § 15, *Anm.* 5). *Vgl.* **hui**.
uis, ostium, 89₂₅ *und* 89₂₈.
un, cujusdam, quodam &c., 11₁₅, 17₁₅, 21₁₄, 35₁₄, 47₄, 49₁₉, 57₆, 59₈, 61₈, 67₁₆, 67₂₅, 69₈, 71₁₈, 79₁₁, 81₂₆, 81₂₈, 89₁₃, 91₂₈, 93₁, 93₂₀, 93₂₃ *und* 99₄; — **petit**, 77₂₁; *Neutr.*, unum, 91₂; l' —, unum, 75₂₂ *und* 75₂₄; **de l' — et de l'autre**, 37₂₅; **li — et li autre**, 15₂.
une, quadam, ună &c., 5₁₁, 5₁₂,

5₁₉, 5₂₆, 5₂₇, 11₈, 13₂₉, 15₁₂, 17₂₀, 35₁₄, 35₂₁, 35₂₂, 41₂₅, 45₆, 57₇, 57₂₁, 63₁₉ *zweimal*, 65₁₁, 73₂₅, 75₁, 75₂₅, 79₂₃, 79₂₈, 81₂₆, 81₃₀, 85₂₂, 97₁₆ *und* 97₂₂; **unius**, ună &c., 3₁₈, 3₂₀, 5₂, 5₁₃, 7₃₀, 31, 9₂₈, 11₃, 11₂₁, 11₂₃, 11₂₄, 13₃₁, 15₁₁, 15₁₃, 15₁₈, 15₂₄, 19₂₄, 21₆, 21₁₆, 21₂₀, 21₂₆, 27₄, 27₁₃, 27₂₅, 29₃₀, 31₂, 31₁₄, 31₂₂, 35₄, 35₇, 37₇ *zweimal*, 41₃₀, 41₃₁, 47₂₄, 51₁₀, 51₁₅, 53₉, 53₁₂, 53₁₈, 59₆, 61₂₄, 63₁₉, 67₁₂, 67₁₇, 67₁₈, 67₂₆, 69₄, 69₈, 69₁₂, 75₉ *zweimal*, 77₁₅, 77₂₂, 79₅, 79₈, 79₁₂, 79₁₄, 81₅,

81₂₇, 85₂₀, 89₃, 89₉, 89₁₄,
89₂₄ *zweimal*, 91₂₉, 93₈, 95₂₄,
95₂₆, 97₂₂ *und* 97₂₃; *li une*
des . . ., *une de . . .*, *l'une*
de . . ., *una &c.*, 63₂₀, 67₁₇
und 89₂₈; *li — li autre*, *l'*
— l' autre &c., 41₂₄, 63₂₃
und 89₂₂.

unes, quibusdam, 39₄ (*s. § 7*,
*Anm. **).

uns, quidam &c., 31, 37, 73,
15₁₇, 19₂₃, 21₂₆, 25₃, 25₂₇,
27₁₉, 35₂₀, 37₁, 39₅, 67₂₄,
69₂₈, 79₁₈, 79₁₉, 81₃, 81₈,
81₁₉, 81₂₄, 81₃₁, 89₂₉, 91₂₃,
91₂₉, 91₃₀, 93₁₉ *und* 99₇;

uns de . . ., *uns des . . .*,
unus &c., 29₃, 39₂, 63₄, 63₈,
77₂₈ *und* 81₈; *Plur.*, 79₄ (*s.*
§ 8, Anm. 1); *li — li autres*,
li — l'autre, 23₂₆, 45₃ *und*
97₁₇.

urlement, ululatu, 87₃₁. *Vgl.*
uslement.

usage, usum, 11₃₁ *und* 53₂₈.

uses, utamini, 47₁₈.

uslant, ululantem, 19₉.

uslemens, ululatüs, 79₂₂.

uslement, ululatum, 79₂₁. *Vgl.*
urlement.

utles, — *choses*, utensilia, 59₁₆
(*s. § 5, Anm. 1*).

V

va, vade, 67₃ *und* 67₇.

vage, 57₆*.

vaincue, qui auoit l'autre —,
victrix, 71₁₁ (*s. § 10, Anm. 2*).

vainqui, interemit, 71₉, 10.

vaisseiaus, vasculorum, vasculis
&c., 17₁, 33₁₆, 33₂₃, 45₁₂,
55₂₃, 24, 61₁₈, 75₂₉ *und* 95₆.

vaissiel, vasculo, 67₁₆; *vascula*
&c., 41₂₀ *und* 41₂₁, 22.

valt, voluit &c., 11₂₀, 25₇ *und*
99₁₃. *Vgl. vaut.*

vaura, voluerit &c., 49₁₆ *und*
51₈.

vaussisse, 93₂₈.

vaussist, 57₁₀.

vaussistes, voluistis, 39₉ *und*
61₇.

vaut, voluit &c., 59₁₁ *und* 93₁₃.
Vgl. valt.

vees, videtis &c., 23₅, 23₁₆,
63₁ *und* 83₂₁; *videte*, 57₂₄ *und*
57₂₅; — *ichi*, ecce, 17₁₂ *und*
17₂₇. *Vgl. ves.*

vegilles, vigiliarum, vigiliis,
23₅ *und* 39₂₆, 27.

veir, videre, 11₂₀, 29₁₈, 35₁₁,
71₂₀, 73₁₆, 79₂₂ *und* 97₁₈.
Vgl. veoir; vir.

veismes, vidimus, 53₀.

veist, vidisset, 63₆ *und* 77₃₀.

veistes, vidistis &c., 39₁₁ *und*
39₁₃.

vellies, vigilate, 79₂₇. *Vgl.*
villies.

velt, vult &c., 15₆ *und* 55₁₈.
Vgl. veut.

venant, vergentem, 99₄.

venimes, venimus, 43₂₅. *Vgl.*
venismes; und § 10, Anm. 1.

- venir**, venire &c., 56, 211, 352, 8113, 8319 *und* 897.
- venismes**, venimus, 723, 24. *Vgl.* **venimes**.
- venissent**, venissent &c., 253 *und* 273.
- venisses**, venisses, 4330.
- venistes**, venistis &c., 314 *und* 1312.
- venoient**, veniebat, 6524.
- venoit**, veniebat &c., 1327, 275, 278 *und* 8925.
- venra**, veniet, 618.
- vens**, ventūs, 1318, 217, 3515, 4912, 611, 6927, 7711, 7720, 813, 8119, 838 *und* 9313; *Plur.* 3522.
- vent**, ventum, vento &c., 1317, 1326, 4917, 6315, 7322, 7529 *und* 8130.
- venter**, flare, 7712.
- ventre**, ventre, 5720.
- venu**, fuissent —, appropinquassent, 8910.
- venue**, ingressus, 8712; adventu, 313, 726, 3920 *und* 858, 9.
- venue**, estoit —, &c., venerat &c., 596, 6710, 712 *und* 9316.
- venus**, estoit —, &c., venerat &c., 574, 8921, 9125 *und* 9323.
- veoir**, videre, 816. *Vgl.* **veir**; **vir**.
- veoit**, inspiciebat, 8117.
- veons**, videmus, 632.
- verite**, veritati, 3720.
- vermaus**, purpureis &c., 6328* *und* 6913.
- vermelle**, — de feu, igneam, 795.
- vermelles**, purpureis, 6316 *und* 6529.
- verres**, videbitis, 897.
- vers**, contra &c., 1114, 277, 5124 *und* 6122.
- verses**, 3722 *und* 5113.
- verset**, versiculum, 311, 319, 10, 3118, 437, 8, 439 *und* 6323, 24.
- vertus**, virtutum, virtutibus &c., 34, 37*, 3113* *und* 6322 *zweimal*.
- ves**, — **chi**, — **ichi**, ecce, 2715, 5911 *und* 9912 (*s. § 12. Anm. 3*). *Vgl.* **vees**.
- vescut**, 951 (*s. § 10, Anm. 2*).
- vespre**, dou —, (§ 3, *S. LV*) vespertina, 2928.
- vespree**, vesperam, vesperā &c., 38, 1325, 8319, 8326, 8521, 22 *und* 9716.
- vespres**, (§ 2, *S. L*) vesperos, vesperas, 5920 *und* 657. *Vgl.* **viespres**.
- vestemens**, vestimentorum, vestimentis, 93*, 97 *und* 5116, 17.
- vesti**, induit vestimentis, 5116.
- vestir**, 715.
- vesture**, indumentum, 9110.
- vestures**, vestibus &c., 6326 *und* 6327.
- vestus**, est —, &c., vestitur &c., 9121 *und* 9124.
- veu**, eut —, &c., vidisset &c., 1310, 154, 2723 *und* 6512; **estiemes** —, videremur, 910. *Vgl.* **veut**.

veue, *Subst.*, 7₂₃.

veue, l'eurent —, &c., vidissent &c., 47₆, 67₁₂ und 67₁₄;
estre —, 21₁₇.

veues, fuissent —, &c., vise &c., 23₂₁, 27₂₂* und 75₁₆.

veus, votum, 31₁ (*s. S. 31, Anm. **).

veus, as —, vidisti, 31₆; sera —, videbitur, 63₂₃.

veut, eut —, &c., vidisset &c., 51₅, 57₁₀, 71₁, 77₅ und 91₁₁.
Vgl. veu.

veut, vult, 13₂₄ und 85₁₃. *Vgl. velt.*

viaire, vultum, 31₂₀.

viande, cibus, victus, 47₇ und 95₁₇; cibi, cibum, cibo; escam, escā; victum, victu, 51₃, 71₅, 71₆, 17₈, 9, 31₅, 31₃₁, 59₂₄, 25, 77₄, 89₉, 93₂₄, 93₂₅ und 95₁.

viandes, escas, escis, 57₁, 2 und 93₂₆.

victoire, victoriam, 59₅; trophæo, 77₂₅*.

vie, vitam &c., 11₇, 11₃₁, 13₉, 53₂₈, 61₂₁, 65₂₆, 81₁₉, 91₂₆, 95₃ und 101₃.

viel, seni, senem, 37₈ und 37₁₁.

viellars, senex, 45₁₇, 89₂₉ und 91₃₀.

vielleche, senectus, 39₂₂; senectute, 91₉.

viels, senex, 37₅, 57₁₇ und 57₂₄. *Vgl. viex.*

vien, veni, 45₁₁.

vier, versum, 41₂₆*; und § 1.

viespres, vesp̄as &c., 31₁₃, 41₁₂, 41₁₃ und 41₁₄. *Vgl. vesp̄es.*

viestu, a —, induit, 91₂₂.

viex, senex, 37₁; seniorum, 63₃.
Vgl. viels.

vif, vivo, 93₃₂.

vilainne, turpissimā &c., 45₄, 5* und 77₁₆.

villie, eurent —, 45₁₉, 20.

villies, vigilate, 53₈. *Vgl. vel-lies.*

villoient, vigilabant, 53₁₀.

vinc, venimus, 43₂₀.

vinrent, venerunt &c., 5₈, 13₅, 13₃₁, 15₂₈, 19₂₁, 27₁₃, 37₁₇, 41₅, 6, 59₈, 61₃, 73₂₇, 95₂₀ und 99₂₉.

vint, venit &c., 3₇, 15₁₇, 15₁₈, 19₁₇, 19₂₄, 21₇, 25₈, 29₁₅, 31₃₀, 33₁₂, 33₂₄, 51₉, 53₂₆, 53₂₉, 57₁, 57₂₁, 67₂₄, 71₆, 79₃, 79₄, 79₂₃, 85₂₂, 87₁₀, 95₂₁, 97₂, 97₁₆ und 99₈.

(·XXIII·, viginti quatuor, 41₂₂*).

vir, videre, 5₂₄, 25₂₀, 61₂ und 65₁₂. *Vgl. veir; veoir.*

virent, viderunt &c., 7₂₅, 13₃₁, 15₂₃, 19₈, 21₆, 21₁₁, 27₄, 47₄, 59₆, 59₉, 61₂₄, 69₄, 71₂₁, 77₁₅, 81₂₁, 89₂ und 97₂₃.

visces, vitiis, 91₁₅.

viseterai, visitabo, 51₂₈.

visiter, 5₄.

vit, vidit &c., 17₁₅, 47₂₅ und 89₂₂.

viure, vivere &c., 21₂₈ und 59₂₃; victui, victum, victu

- &c., 11₂₉, 13₂₉, 47₁, 69₁, 2 und 89₈.
- vo**, *vestrā* &c., 7₃₃, 11₄, 13₁₁ und 33₁₈; *vestro, vestrum* &c., 19₂₆, 31₁₂, 35₂₆, 49₆, 55₆, 55₆, 59₁₇, 83₂₂, 87₂₃, 95₁₁ und 95₁₄; *vestre, vestram* &c., 39₂₀, 51₇, 51₂₂, 55₁₃, 59₁₂, 73₆, 83₂, 85₈, 95₆, 97₂ und 97₈; *Nominat. Plur. Mask.*, 37₂₂ und 47₁₉.
- voel**, *volo*, 53₁₆.
- voellies**, *dignemini*, 85₆; **ne** —, *nolite* &c., 7₃₂, 13₂₁, 15₆, 25₂₆, 35₂₄, 51₆, 57₁₃, 85—87, 89₆, 91₃₁ und 95—97.
- voi**, *video*, 15₂₇, 27₃₀ und 91₁₄; *vide*, 45₁₁.
- voiant**, *videntibus*, 19₂₀.
- voie**, *iter*, 21₁, 33₁₆ und 95₆; *itineris, viam* &c., 5₅, 7₂₁, 11₁₁, 17₂₃, 17₂₆, 51₈, 81₂₅, 85₂₀, 87₈, 95₂₈, 97₂ *zweimal*, 97₈, 97₁₂, 97₁₅ und 101₂.
- voiens**, *videamus*, 75₁₂.
- voies**, *viis* &c., 9₁₇ und 73₂₀.
- voile**, *de* —, *vitreum*, 75₁₄ (*s. § 19, Anm. 1*).
- voile**, *velum* &c., 13₁₆, 47₃ und 81₂₇.
- voiles**, *velis* &c., 13₁₈, 13₂₄, 35₆, 47₂, 49₁₅, 49₁₈, 61₂₂, 69₂₆, 73₂₂, 75₇, 77₈, 77₁₁ und 79₂.
- voir**, *verum*, 61₇.
- vois**, *vocem, voce* &c., 19₁₀, 19₁₂, 29₃₀, 33₂₇, 35₈, 43₂₁, 53₁₈, 53₂₂, 65₁₃ und 97₁₁; *voces*, 87₁₁.
- vois**, *vides* &c., 7₁₃, 29₂₂, 45₁₁ und 99₂₁; — **chi**, *ecce*, 45₁₁ (*s. § 12, Anm. 3*).
- voisies**, — *celebrer, celebretis*, 51₂₂ (*s. § 9, Anm. 9, und § 22*).
- voisinetes**, *confinibus*, 79₂₆.
- voist**, 15₂₁.
- vola**, *volavit*, 29₃.
- volement**, *volatu*, 71₈.
- volente**, *voluntatem, voluntate* &c., 9₂₈, 29, 11₂, 11₈ und 87₃₁.
- volentes**, *voluntas* &c., 9₂₉, 11₄, 13₁₁, 43₂₈, 85₁₀ und 87₂₁.
- voles**, *vultis*, 11₂, 15₆, 7 und 35₂₆.
- voloie**, 77₁₉.
- voloit**, *volebat* &c., 33₂₆ und 55₂.
- voloit**, *volabat* &c., 67₂₄, 25 und 69—71.
- vos**, *vester*, 87₂₁ und 95₁₃; *vestrā*, 23₁₁ (**vos nes**; *vgl. Nominat. Sg. nos nes*, 5₂₈); *Obl. Plur. Mask.*, 13₂₃, 17₁₄, 31₆, 33₁₆, 51₆, 79₂ und 95₆; *vestras* &c., 7₂₇, 11₆, 23₂₅, 37₁₆ und 37₁₉.
- vous**, *Nominat.*, *vos* &c., 3₁₄, 7₉, 9₃ *u. s. w.*, *insgesamt 59 Mal*; *Dat.*, *vobis* &c., 7₆, 7₉, 11₁ *u. s. w.*, *insgesamt 29 Mal*; *Accusat.*, *vos* &c., 15₂₆, 15₂₇, 17₁₂ *u. s. w.*, *insgesamt 15 Mal*; *Vokat.*, 7₂₇, 33₂, 37₁₉ *u. s. w.*, *insgesamt 7 Mal*;

- nach Pröp.*, 9₂₇, 17₂₄, 41₉ **vraie**, non fictā, 79₂₅.
u. s. w., insgesamt 13 **vrais**, verax, 29₁₆.
Mal. **vuin**, en —, in tempore au-
vrai, 53₂₀. ctumnali, 97₂₅ (*s. § 3, Anm. 6*).

W

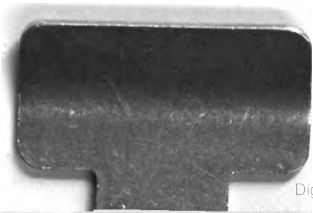
- wardee**, estre —, servari, 43₁₇. **wardoit**, custodiebam, 91₂₇.
wardent, custodiunt, 9₂. **werijer, a iaus** —, ad eos pro-
warder, custodire, servare, 33₁₈ sequendos, 73₄.
und 37₂₁. **werioit**, persequebatur, 59₄.
warderent, considerabant, 47₂₀. **wī**, s. **vuin**.
wardes, cavete, custodite, ser-
vate &c., 15₂₈, 17₂₄, 37₁₅,
47₁₈ *und* 61₁₂.

Y

- yaue**, aque, 33₇. *Vgl.* **eue**; **YUDAS**, s. **JUDAS**.
iaue. **yuel**, equali, 31₁₆. *Vgl.* **iuel**.
ynfler, infernorum, 79₂₇. *Vgl.* **yuiers**, hiems, 23₂₃.
infler.
yretage, hereditatem, 85₉. *Vgl.*
hyretage; § 3, *Anm. 8*.
-

Inhaltsverzeichnis.

Widmung	S. v.
Leben des hl. Brendan	S. IX.
Die Brendan-Legende	S. XVIII.
Handschriftliches:	
A. <i>Lat. Handschriften</i>	S. XXIX.
B. <i>Altfrz. Handschriften</i>	S. XXXIV.
Anhang: <i>Ein norweg.-isl. Brendan-Fragment</i> . . .	S. XLIV.
Sprachliches:	
1. <i>Vollst. Verzeichnis der Wortformen</i>	S. XLIX.
2. <i>Mundart</i>	S. LXXVI.
3. <i>Alter</i>	S. LXXIX.
Verhältnis der Übersetzung zur Vorlage . . .	S. LXXXI.
Die Ausgabe	S. LXXXII.
Brendaniana: <i>Bibliographisches Verzeichnis</i> . . .	S. LXXXVI.
Texte: <i>Lateinische und altfranzösische</i>	S. I.
Anmerkungen	S. 225.
Glossar	S. 259.
Inhaltsverzeichnis	S. 335.

UNIVERSITY OF MINNESOTA

3 1951 D00 655 043 C